

બાળકોનો ખોરાક

સારા દાંત...
મન્યુટ અંગો...
સરળ વિકાસ...
એકસોનાં ખોરાકથી
એ આ બધું મેળવે છે...
કુદરતી અને સહીસહામતભર્યું
બોજી અને ખાત્રીવાળું ફળ

Copyright

‘ન્યારે બાળક ખાતા શીખે છે’

એ બાળકો બાળકને કંઈક નક્કર
ખોરાકની વધુ જરૂર પડે છે. ફેરેક્ષ જેવો એ
વખતે બીજો એક પણ ખોરાક નથી. ફક્ત
મરમ દૂધમાં એક નાનકડી ચમચી ફેરેક્ષ અને
શીડી ખાંડ મેળવીને ધીમે ધીમે આપવું શરૂ
કરો—રહિવાની જરૂર નથી. ફેરેક્ષથી બાળકનાં
ખોરાકની શરૂઆત કરો.

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

- * જિંદગી
- * આગ
- * મોટર અને
- * અકસ્માતના વીમાનું કામ લેવામાં આવે છે.

૪

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

એન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો.

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, મુંબાઈ.

અમદાવાદ ક્ષાંત્ર :

પાંચકુવા, કુવારા સામે, અમદાવાદ.

‘ સસ્તું સાહિત્ય ’નું શુદ્ધ કાર્તિકી ગ્રહલાઘવીય

પંચાંગ [સં. ૨૦૦૬નું]

સંપાદક:—શાસ્ત્રી હિમ્મતરામ મહાશંકર જાની જ્યોતિષાચાર્ય

—વિશિષ્ટતાઓ:—

- ૧ ગ્રહલાઘવીય પદ્ધતિથી પંચાંગગણિત.
- ૨ ધાર્મિક વાનિજ્ય અને જ્યોતિષ સંબંધી સંપૂર્ણ વિગત.
- ૩ ચમત્કારિક વેપારી બલિષ્ઠ અને માસફળ.
- ૪ દરેક રાશિવાળાનું આખા વર્ષનું બલિષ્ઠ ફળ, દિનદલા સાથે.
- ૫ હવામાન, વરસાદ તથા એકત્રિને ઉપયોગી થઈ પડ તેવી રીતનું વર્ષના અધિકારીઓનું વિસ્તૃત ફળ.
- ૬ શુદ્ધતા શાસ્ત્રીયતા ને આકર્ષક છતાં સરતાપણા માટે મરાહૂર પંચાંગ.

તમારી નકલ આજે જ મંગાવી લો.

મૂલ્ય. ૦૮- : પાનાં ૧૧૨, કદ ૬૫૫" x ૧૦" : ૨, ખ. ૦) = ભુદ્

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય : અમદાવાદ અને મુંબાઈ-૨

તમારા રક્ષણ માટે

સાધુ દોરો

હવે નવા પેઢીંગમાં આવે છે

★ સ્વસલ સાધુ દોરો બતાવનારા આ ત્રણ ચુદાઓ ધ્યાનમાં રાખો

૨ સાધુ આકૃતિનું બે રંગ (લાલ અને લીલા) માં જાપકામ

૧ બહારના રેપર અને અંદરની જૂંઝળી માટે વિશિષ્ટ આજી લીલા રંગનું કાચળ

૩ 'ફાહીનુર મીલ્સ કં. લી.' એમ સ્પષ્ટ રીતે આજી લીલા રંગમાં જૂંઝળીના મધ્યમાં જાપવામાં આવેલ છે

જો કોઈને આ સાધુ દોરોની જાણ નથી

સાધુ સીવવાના દોરો ફક્ત ફાહીનુર મીલ્સ કંપની લીમીટેડ જ બતાવે છે

એજન્ટો :

ગ્રીલીક ઇંડસ્ટ્રીજ લીમીટેડ.

એકલા સુતર વેચનાર એજન્ટો : નહાલચંદ બલુચંદ લીમીટેડ

આજે
તેઓ આપણી
વચ્ચે
નથી.....

અફસોસ કે આજે
૨૫૦ મેઘાણીભાઈ
આપણી વચ્ચે નથી

વે વિ શાળ

એમની પ્યારી નવલકથા
એનો રૂપેરી અવતાર કેવો થયો છે
એની સાચી મૂલવણી અમે
એમની પાસે જ કરાવત
હવે

એ પાશ્વર્ય કરવાનું શુભ કામ અમે
ગુજરાતના ચિત્રરસીકાને સોપીએ છીએ

અમે તો કેવળ એટલું જ કહીએ
કે નવલકથાનું નખશિય નિરૂપણ
અને એની વફાદાર માવજત
કરવાનો સહુદય પ્રયાસ અમે
કર્ષો છો ...

કીર્તિ પિઠ્યર્સનું

ગુજરાતી સર્જન

દિગ્દર્શક ચતુર્ભૂજ દોશી

મુદ્રિકા

- ઉપાકુમારી • ધનરયામ
- મેહતાબાઈ • ભગવાનદાસ
- રામદાસ • અબલદાસ

અને

મુમતાઝ

તા ૧લી ઓક્ટોબર ને
દોશીના તહેવારથી સેન્ટ્રલ ને
રજુ થઈ ચૂક્યું છે મા

[અમદાવાદ]

ગુજરાત કાઠિયાવાડના મુખ્ય શહેરો
રાજકોટ, ભાવનગર, જામનગર,
ભુનાગઢમાં તુરંતમા જ રજુ થશે !

નવલ ક્રિતમ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ
કુમરવિલા વિ પટેલ રોડ મુંબઈ-૪

સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર તૈયાર થઈ રહ્યો છે

સૌરાષ્ટ્રની સર્વ પ્રકારની માહિતી આપતો એક માત્ર આધારભૂત ગ્રંથ

સૌરાષ્ટ્ર સર્વસંગ્રહ

(SAURASHTRA DIRECTORY & WHO'S WHO)

તમારું નામ, ધંધાની વિગત અને સરનામું મફત છાપવા
માટે તુરત મોકલી આપો.

જેમાં

- * સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક રચના.
  - * સૌરાષ્ટ્રની ધરતી અને ધરતીનું પેટાળ,
  - * સૌરાષ્ટ્ર સરકાર,
  - * સૌરાષ્ટ્રના હુન્નરો, ઉદ્યોગો, વ્યાપાર-વાણિજ્ય,
  - * સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ,
  - * સૌરાષ્ટ્ર વ્યક્તિવિશેષ,
- આ બધી બાબતની વિગતવાર માહિતી અને રસપ્રદ ચીકણા મંકલિત સ્વરૂપે પ્રથમવાર આપવામાં આવશે.

વિશિષ્ટતા

વણખેડાએલ સૌરાષ્ટ્રમાં નવા હુન્નરો, ઉદ્યોગો અને વ્યાપારની સ્થાપના અને વિકાસની શક્યતાની છબાવટ કરતો એક ખાસ વિભાગ રાખવામાં આવ્યો છે.

* તમારા ધંધાની જાહેરાત માટે આ ગ્રંથ ઉત્તમ સાધન છે.

* પુસ્તકની નકલ અગાઉથી મોકલાશે.

ગ્રંથ કિંમત માત્ર રૂ. ૧૦

વધુ વિગત માટે લખો અગર મળે :-

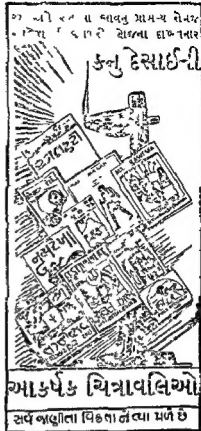
સૌરાષ્ટ્ર સર્વસંગ્રહ

મધ્યસ્થ કચેરી, હિંદુસ્તાન કમર્શિયલ બેન્ક પાસે,
પરાબજાર, રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)

જાવાચિત્રો ભાગ ૧
 જાવાચિત્રો ભાગ ૨
 રત્નચિત્રો ભાગ ૧
 રત્નચિત્રો ભાગ ૨
 નૃપચરિત્ર
 રત્નલક્ષ્મી ભાગ ૧
 રત્નલક્ષ્મી ભાગ ૨
 લક્ષ્મીલક્ષ
 મગધાકૃત
 કુલકમલ
 પ્રચિત્રાવલિ
 પ્રાચીન

મહાભારત ગાથા
 (Mahabharata Gatha)

ભારત પુસ્તક પ્રવાસ
 મીઠાગાથા
 રૂપરેખા
 શ્રી ૧૦
 શૃંગારિકા
 ચિત્રપત્ર
 ચિત્રચરિત્ર
 રત્નચરિત્ર
 ગીતગોવિંદ

પ્રવચનપ્રધારી
 રચયિત્રેષા

હવે પછી
 નવનિર્મિત
 રામાયણ

સરળ ચિત્રાવલિ
 કથાપત્ર

લખો:-ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ, અમદાવાદ-મુંબઈ

કોલેરા, ઝાડા, શેરદી,
રોંધિવા, ખાંસી, શુળ,
અમુંઝાણ, દરેક જાતના
તાપ તથા અન્યેક
ખાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઓષધી

જીવનધારી
જે. એન. રીડના
જીવનધારી આયુર્વેદી ઔષધ

રોજીરત:-

કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ રોડ, મંગલદાસ શાઠ
મુખર્ધ ૨

ઊર્મિ-નવરચના

‘ઊર્મિ-નવરચના’ નો નવે-
બર માસનો અઠ દીવાળી અઠક
તરીકે પ્રગટ થવાનો હોવાથી ૧
લી નવેબરને બદલે ઓક્ટોબર-
ની ૨૧ મી તારીખે દરેક
ગ્રાહકને સ્વાના થશે તેની નોંધ
લેવા વિનંતિ છે.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારક માસિક

ઊર્મિ અને નવરચના

‘ઊર્મિ’ વર્ષ ૧૯ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૪ : અઠક સાતમે

ઓક્ટોબર : ૧૯૪૯

ક્રમ ૧૪૨૩૩

૧ ગજ કરતું હોય તો ...	...	ધૂમકેતુ ૯
૨ સમયના ક્ષોભની? ...	...	રાજકંઠ ૧૧
૩ સાધુચરણ ...	...	શરદ-દુ બે ધોવાધ્યાય ૧૭
૪ કુખના પેટલાં ...	...	મથર પેટલીકર ૨૫
૫ જંગલી બિલાડી ...	...	પ્રભુમન કં. દેસાઈ ૩૧
૬ દુન્યવી કહાપણ ...	...	મવાન દર્શનિવ ૩૪
૭ બલિનાબનો દેશ! ...	...	પ્રભોધ-ચોકરી ૩૫
૮ માનવતા (કાવ્ય) ...	...	અનામી ૩૭
૯ જીવન અને ધર્મ ...	...	રવિશંકર મહ રાજ ૩૮
૧૦ ઇતિહાસનો અસ્તાચળ ...	...	અંદાજાઈ ભટ્ટ ૩૯
૧૧ બેવડી દક્ષિણ ...	...	મજલાલ ત્રિવેદી ૪૮
૧૨ સરકાર કયાઓ ...	...	ધૂ-કેતુ ૫૨
૧૩ મિલન (કાવ્ય) ...	...	રવીન્દ્રનાથ ૫૭
૧૪ લોકસાગરને તીરે તીરે ...	...	પરિવ્રાજક ૬૨
૧૫ અભિનવ રજકણ ...	...	ધૂમકેતુ ૬૭

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : ૭-૮-૦

: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ-૧

ગીરરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલ્યાણેવી શાઠ : મુખર્ધ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી મથરલાલ મો. દવે

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ-૧

મુદ્રક : જ્યોતી શૈલાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, લીકાંટા શાઠ,

શૈલાભાઈની વારી : અમદાવાદ

કચારે પાણુ આટલી ઓછી ફીમાં આટલાં મોટાં ઈનામો અપાયાં નથી.

હિંદમરની હરિકાંઈઓમાં પહેલીજ વાર ફક્ત ૧૦ આનામાં
કસોટી શરદ વ્યૂહ ૧૨૧

રૂ. ૨૦૦૦૦
ના જંગી ઈનામ
પ્રથમ ઈનામ

રૂ. ૬૫૦૦૦ રોકડા
વધુ મારે 'મક્કમ' અડવાડીક જુઓ

ખંધ તારીખ ૧૨ ઓક્ટોબર, બુધવાર

આડી ચાવીઓ :

ઊભી ચાવીઓ :

- [૧] આનાજ ઉત્પાદન માટેની... ખૂબ લાભદાય નીવડશે.
- [૪] માત્ર ધન પાછળ દોડનાર ધણીવાર...સુખાને છે.
- [૬] જેના પર...દોષ તે વ્યક્તિને માનવી વારંવાર કરે છે.
- [૭] નવા ધંધામાં મૂકે શેઠાં શાણો માણસ "...છે કે કેમ," તે પ્રથમ વિચારો.
- [૮] સરીર; ઓળિયું.
- [૧૨] જે જોવાના મારે ત્યા પરખાઈ આવે છે.
- [૧૩] સારી રીતે રહેલું જે મુખ્યત્વે માણસની...પર અવલંબે છે. (અક્ષરો જોષીથી વાચાને)
- [૧૫] જેનામાં...છે જે માણસ બાગ્યજી જીવે મરો.
- [૧૬] વહેવાર માણસો...અર્થમાં ખૂબ ચોકસુ હોય છે.
- [૧૮] દુનિયામાં...માણસોની સંખ્યા કમ નથી.
- [૨૦] સસુર ગૃહે...ચિના નવેદા નાંતરે ઝાઝા સંભવ નથી.
- [૨૨] ગરવો.
- [૨૪] લેણદારની...ધ્યારે તેને ભારે પડે છે.
- [૨૪] સંસારમાં દરેકના...જુદા હોય છે.
- [૨૫] જીવો ચાવી પ્રમાણે

- (૨) સમાજમાં...માણસો હંમેશાં પ્રાપ્ત કરવાની રૂચિના હોય છે.
- (૩) તારનાર.
- (૫) કોઈ કોઈ...દિલ પર અસર કરી નય છે
- (૬) અભિપ્રાય.
- (૭) રોર જાળના સુટોડિયાના મુખે...નીજ વાત રમતી હોય છે!
- (૮) ..મા કળાઓને સીધાપણથી શિક્ષણ આપવાનો વિચાર આજે જીવવાણી સાગે તેા નવાઈ નહિ
- (૧૮) કામના આતેદારને નાણા ધીરના કેટલાક સાહુકારો આકરો .....રાખે છે.
- (૧૧) 'જમાનાને અમારી...નથી,' એમ નિષ્ફળ લેખકો ધણીવાર બળાવો કરે છે.
- (૧૪)...દોષ તેવા માણસો સામાન્યતઃ ચંદ્રેર પ્રતિભા હોય છે
- (૧૫) ચોર.
- (૧૭) ગુન્ચાયેલ 'કસરત'
- (૧૮) અંધારામાં રાખી થયેલ... માનવીને અડવાડી દે છે.
- (૨૧) ...વાળા માણસો ધણી વાર માણું કામ દારવી રોકે છે.
- (૨૫) મુખથી ઇનકાર કરે ત્યારે સીના મનમાં સંભવતઃ "...જ દરો એમ સમજવું.

પ્રવેશ ફી ૦-૧૦-૦ : ૧૬ ઈનામ રૂ. ૬૫૦૦
રોકડા. ઉપરાંત રૂ. ૫૦૦ ના પુસ્તકો. ૨ જી
ઈનામ રૂ. ૩૦૦૦ અને રૂ. ૫૦૦ નાં પુસ્તક
૩ જી ઈનામ રૂ. ૨૦૦૦ : ૪ થી ઈનામ રૂ. ૧૧૦૦ :
હપ્તો રૂ. ૪૫૦ : ઓનસ રૂ. ૧૦૦૦ વધુ પ્ર. પત્રો
૨૫૦ : તેમાં પ્રથમ ઈનામ રૂ. ૧૫૦ ઉપરાંત રૂ.
૧૦૦ નાં વળુ ઈનામ. વધુ મારે 'મક્કમ' જુઓ.

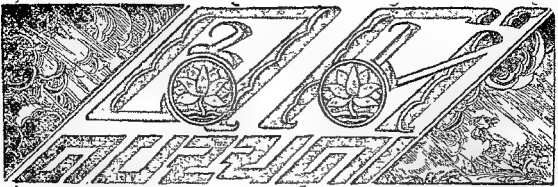
ક	લ	શ			ન
			મ	ર	
	ર	ક	ત	ક	વ
જા		ન્યા	પ	ક	વ
ર		ય	ર	વ	આ
	ક			ત	ટ
	લા		સ		ક
મા		ગા	ય		
ન	ર	ઈ	ર		

ક	લ	શ			ન
			મ	ર	
	ર	ક	ત	ક	વ
જા		ન્યા	પ	ક	વ
ર		ય	ર	વ	આ
	ક			ત	ટ
	લા		સ		ક
મા		ગા	ય		
ન	ર	ઈ	ર		

કસોટી હરિકાંઈના લખ રાજતા-ગમના નવ
ખૂલ મળે છે. પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપાને.

નામ
ઠેકાણું
મે મારા નામે ફેલ
પ્રવેશપત્ર નંબર
.....કર્ચો છે.

કસોટી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ,
અમદાવાદ.

રાજ કરવું હોય તો

ધૂમકેટ

ભલે રાજકર્તાઓ, નૈતિકશુદ્ધિના ધોરણથી જ રાજ ચલાવતા હોય, અને ભલે શુદ્ધતા વાતાવરણને લીધે એમને શુદ્ધિપૂર્વકના દાવ એકલા પડતા હોય, છતાં સામાન્ય માણસના સામાન્ય વ્યવહારમાં જે યોજામાં યોજી ડબલ કરે છે, તેમને જ પ્રજાજનો, ડાહ્યા રાજકર્તાઓ ગણે છે. સામાન્ય જનવ્યવહાર, એમને એમ ખિનજરૂરી ડબલ વિના ચાલવા દેવામાં આવે, તો કાણ શું કરે છે એ વિષે સામાન્ય માણસ બહુ ચર્ચાચર્ચીમાં પડતો નથી.

કેઈ મને એમ પૂછે કે આનો અર્થ શું ? આ પ્રગતિ ?

તો હું કહું કે, ના, એમ નહિ;

“પણ જ્યારે રાજમાં ઘણાં નિયમનો ભ્રાંત થાય, અને અસંખ્ય વિધિ-નિષેધ રચવામાં આવે, ત્યારે રાજમાં હમેશાં અતંત્ર જન્મ લે છે. જેવી રીતે કેઈ પણ જાતના સામાન્ય સંયમને સમજ્યા વિના, હરેક પ્રકારની વિચિત્ર રચનાને ‘કલા’નું નામ આપવામાં આવે, તો યહી દેશમાં કલાકૃતિઓ નહિ, પણ વિચિત્રપ્રયોગો જ દેખા દેવા માંડે છે, તે જ પ્રમાણે કાયદાનું અને વિધિ નિષેધનું પણ સમજવું. યહી એ કાયદા તંત્રને વ્યવસ્થિત કરવાને બદલે, અતંત્રને સ્થાયી કરે છે.

એટલા માટે વધારે કાયદા કરવા એનો અર્થ વધારે ચોર ને વધારે ડગાધ ભાંડાં કરનાં એવો થાય છે.

એટલા માટે પ્રજા જનો કહે છે કે, ડાહ્યા રાજકર્તાઓ પોતાની કેવળ નૈતિકશુદ્ધ સાદાઈથી કાયદો પ્રજાજનોને આપી શકે કે જેવો નિયમનોત્થી કદાપી પણ ન મળી શકે. કારણકે લોકો પોતાની સમજણ વડે કાયદા સમજતા થાય તેવું કરવું હોય તો, લોકો શ્વાસ લઇ શકે એટલી ખુદલી જગ્યા એમના જીવન-વ્યવહારમાં રહેવા દેવી જોઈએ.

જ્યારે રાજશાસન કરનારાઓ, અરેખરા અર્થમાં શાંત વ્યવસ્થાપકો બને છે, ત્યારે લોકો એની મેળે પ્રમાણિક બન્યા વિના રહી શકતા જ નથી. એમને બને બનતું ન હોય તો સત્ય, અહિંસા ને પ્રેમ—એ ફિલસૂફી કાં ખોટી હોવી જોઈએ; અથવા તો રાજશાસન કારોના જીવનમાં ક્યાંક વાધો હોવો જોઈએ.

થોડામાં થોડી ધમાલ કરવામાં આવે, દેખાવ ઝોલામાં ઝોલા કરવામાં આવે, કુલ-માળાઓ ભાગ્યે જ પહેરવામાં આવે—તો પણ સ્વચ્છ, શુદ્ધ, શાંત, ને સાદું એવું જીવન આપણા શ્રેષ્ઠતમ પુરુષો સાચી રીતે ગાળી રહ્યા છે—પ્રવચનોમાં નહિ પ્રયોગોમાં એમ ને લોકની પ્રતીતિ થાય તો એ વસ્તુ અસરકારક ન નીવડે એવું કદાપિ બને જ નહિ.

ધમાલ, પોલાણ પેદા કરે છે. દેખાવ, ફંલોને લાવે છે. કુલમાળાઓ, ગુલામીને સ્થાપો કરે છે. પ્રવચનો, પ્રવચનો કરનારનું પતન ઢાકે છે. પોતાનું પતન કેવળ શબ્દોથી ઢાંકીને કોઈ રાજ કરી શક્યું નથી. કરી શકે નહિ. કરી શકવાનું નથી. ઇતિહાસ એની ના પાડે છે.

અને સમાજના શ્રેષ્ઠ પુરુષોની ને લોક સભાઓ સ્થપાઈ હોય તો, એનો અર્થ એટલો કે ત્યાં વધારેમાં વધારે સંસ્કારિતા હોઈ શકે. હોવી જોઈએ.

એનો બીજો અર્થ એટલો કે ત્યાં પોતાની ઇચ્છાઓ ઉપર કાબૂ મેળવનારાઓ સંખ્યાબંધ હોય

એનો ત્રીજો અર્થ એટલો કે ખોટા લોકાપવાદમાં પણ જેમની સામે આંગળી ચીંધી ન શકાય એવા માણસો, ત્યાં હોવા જોઈએ.

એનો ચોથો અર્થ આટલો જ કે શ્રેષ્ઠતમ પુરુષોના ખરેખરા શુદ્ધજીવન વિના પ્રજા એક હગડું પણ આગળ વધી શકે નહિ. અને ખરા અર્થમાં સ્વતંત્રતાને આહવાની પણ બને નહિ.

એટલે જ્યારે જ્યારે લોકશાસન વિજયી નીવડે છે, ત્યારે ત્યારે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓ જ વિજયી નીવડે છે.

એટલે જો શાસનમાં માણસો ન હોય, તો રાજતંત્ર ચાલો ન શકે. જો તેટલા કરોડો રૂપિયા ખર્ચીને ધારાઓ ઘડે છતાં એમાંનો

એક પણ ધારો અતંત્રને અટકાવી ન શકે. મહાન વ્યક્તિઓ ન હોય, ને મહાન દેખાતી વ્યક્તિઓને, પ્રજા મહાન માનવાને બ્રમ સેવે તો એવી પ્રજાએ વર્ષો સુધીનું, પોતાનાં સ્વજનોનાં શોષિતમાં સ્નાન કરવાનું બાયંકર ભાવિ નિહાળવાનું રહે એટલે પ્રાજ્ઞનોએ શાસનકર્તાઓને એક વાક્ય કહ્યું છે:

"In ruling men and in serving heaven, the sage uses only moderation"

અને વળી પ્રાજ્ઞનોને કહે છે કે જ્ઞાનની વહેંચણી જ્યારે હક્કની વાતને રજૂ કરે, ત્યારે એ જ્ઞાન સુખને બદલે દુઃખ પણ આપે; કારણ કે જેવી હક્કની વાતો માણસો કરી શકે છે તેવી કર્તવ્યની વાતો કરી શકે તો જ એ જ્ઞાન થઈ રહે. નહિતર એ અર્ધદગ્ધીજ્ઞાન રાજ અને પ્રજા બન્નેને મારે, બન્નેને ભ્રષ્ટ ગતિમાં ધકેલે.

એટલા માટે જ્ઞાનનો એક અર્થ 'જે સાદાઈ શીખવે તે' એવો છે, 'વિદ્યા વિનયેન શોભતે' એટલે જે ઇચ્છાઓના નિરંકુશ પ્રવાહને નિયમનમાં રાખે તે જ્ઞાન.

અંતરમાં ઉતરેલા સંસ્કારજ્ઞાન વિના સામર્થ્ય આવી શકતું નથી. અને સમર્થ થયા વિના પ્રજા; સ્વશાસન કરી શકતી નથી.

એટલા માટે શ્રેષ્ઠતમ પુરુષોએ પોતાના જીવનપ્રદીપથી પ્રજાના ચંગલપ્રદીપને પ્રગટાવવો ઘટે.

રાજકર્તાઓ પાસે જીવન હોય તો જ આ મંગલદીપ પ્રગટે. અન્યથા કોઈ રીતે નહિ નહિ ને નહિ.

એટલા માટે છેવટનો પ્રશ્ન અંતઃકરણ, અંતઃકરણને પૂછે: 'હે ભાઈ! તારામાં કોઈ છે કે તું કેવળ પોછું છે માટે જ ગાજે ?'

એનો પ્રત્યુત્તર-એમાં સર્વોદય ને સર્વનાશ બંને રહ્યા છે.*

* 'Toist-scripture' ને આધારે.

પાડેપાડા લડે એમાં જાડતો ખોડા નીકળે
તેમ સ્ટલિંગ ડાલરની લડાઈમાં રૂપિયાનો
ખોડા નીકળ્યો

૨૮ વિંમ અને ડાલરની લડાઈ એવી
માલતી હતી કે એનું શું પરિણામ આવશે તે ક્ષણે
સમજાતું નહોતું અને છેલ્લી ઘડી સુધી એની ખબર
પણ ન પડવા દીધી તે ચાલાકી, રાજનીતિપણુ માટે
મિ. કિંમ્સ કમવાદના અધિકારી છે. બ્રિટનની
અમેરિકા સાથેની વ્યાપાર કરતાં નિકાસ એટલી
ઝાંઝી હતી કે એ ખોટ કાંઈ દિસાએ પુરી ન થાય
તો બ્રિટન દુખી જાય. ૧૯૪૮ની સાલમાં બ્રિટન
૩૬ કરોડ ૯૬ લાખની ખોટ પૂરવાની હતી. ૧૯૪૯
ના જાનેવારી ફેબ્રુઆરી માસમાં એ ખોટ ૬ કરોડ
૭૪ લાખ સુધી પહોંચી હતી એટલે અમેરિકા સાથે
નિકાસ વધારવી હોય તો એણે પોતાનો માલ અમે-
રિકન માલ કરતાં સસ્તો કરવો જોઈએ. અને તે
ત્રણ રીતે બની શકે. મજૂરોની શેષ ધટાડીને; ઉત્પા-
દનમાં વધારો કરીને તે દારા ઉત્પાદન અર્થ ધટાડીને;
અને પૌંડની કિંમત ધટાડીને. તેમાં પહેલો રસ્તો
મજૂર સરકાર લઈ મજૂરોને અગ્રિય થઈ પડે તેમ
બને એવું ન હતું. ઉત્પાદન વધારામાં તો સ્થિતિ
એટલે સુધી પહોંચી હતી કે બ્રિટનના આજના
ઉત્પાદન એટલું ક્ષતિલાસમાં ક્યારેય ઉત્પાદન થયું ન
હતું. એટલે દેશલાભની માફક એનાથી પેટ ફેલાવવા
તેણે ફેલાવ્યું હતું. એટલે રસ્તો રહેતો હતો ત્રીજો
ખાખી. છતાં એ રસ્તો લેવો સારો નથી, એથી
કુનિયાના બજાર ઉપર માફી અસર પહોંચે છે, એવી
આફરાની વાતો થતી એટલે કિંમ્સ જેવો ડાકો
માણસ એ રસ્તો નહિ લે તેમ અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા
હતા. છતાં કાંઈ ઉપાય ન રહ્યો એટલે જમતને
એકાએક જાહેર કરવામાં આવ્યું કે પૌંડની કિંમત
ડાલર સાથેના આજના હુકિયામણ કરતાં ૩૦ ટકા
ઝાંઝી કરવામાં આવી છે. અમેરિકાના બજારમાં
આની શી અસર થાય છે તે જોવા વગર એનું પરિ-
ણામ શું આવશે તે કહેવું આજે કવેરાનું છે. પરંતુ

પૌંડ સસ્તો થવાથી સ્વાભાવિ રીતે ઇંગ્લેન્ડની
નિકાસ વધવાની. અમેરિકા ખાતે એ વધારો એટલું જ
નહિ, પણ જે અમેરિકાથી માલ વ્યાપાર કરતાં હશે
તે ઇંગ્લેન્ડનો માલ સસ્તો પડવાને કારણે વ્યાપાર
કરશે. ઉપર કહ્યું તેમ ઇંગ્લેન્ડે ઉત્પાદન પણ સૌથી
વિશેષ વધાયું છે એટલે એની નિકાસ વધતાં એ
આર્થિક મુલા સમતુલ કરી પણ શકે.

પરંતુ આ ડાલર સ્ટલિંગની લડાઈમાં આપણે
જે રૂપિયાનો ભાવ ધટાડ્યો છે તેથી આપણને લાભ
થશે એમ માનવાનું કારણ દેખાતું નથી. કારણ કે
આપણું ઉત્પાદન લડાઈમાં વધવાને બદલે ઘટેલું છે.
વળી આપણે અમેરિકન માલની જરૂરવાળા છીએ
એટલે એ માલ આપણને ન પોષાય એવો મોલો
પડવાનો, એના ઉપાય તરીકે અમેરિકન માલની
વ્યાપાર ધટાડી દેવાની સરકાર નીતિ રાખવા માગે
છે. હવે અનાજ ત્યાંથી વ્યાપાર કરવામાં નહિ આવે.
તેવું વડાધાને આપણને કહ્યું છે. ૧૯૪૮ની સાલમાં
આપણે ૩૦ લાખ ટન અનાજ ૧ અબજ ૩૦ કરોડ
રૂપિયાથી વ્યાપાર કર્યું હતું. તેમાંથી ત્રીજા ભાગનું
અમેરિકામાંથી. હવે આ ખોટ આપણે ખીન્ન દેશો-
માંથી કે કાં આપણા દેશમાં ઉત્પાદન વધારી પહોંચી
વાળવી પડશે. અને તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે તાત્કાલિક
અનાજ દેશમાં મોંઘુ થશે. અને તરત અસર થઈ તે
અમેરિકન માલ આજે બજારમાં તેના ભાવ ૩૦
થી ૧૦૦ ટકા સુધી વધી ગયા. તે વળી આ હેર-
ફારની અસર કુનિયાના દેશો ઉપર જેવી થાય છે તે
બધા પછી ખબર પડે કે અમેરિકન ડાલર મોલો
અનાજવાથી ખીન્ન દેશો પોતાના માલના ભાવ વધારે
છે કે નહિ, જે એની અસર વધારામાં થાય તો
ખીજેથી નિકાસ કરવાનું પગલું પણ મોંઘું જ પડે.
આમ આજે તો પાડેપાડા લડે તેમાં જાડતો ખોડો
નીકળે તેવી ડાલર-સ્ટલિંગની લડાઈમાં રૂપિયાની
સ્થિતિ થઈ છે.

પાકિસ્તાનને આ કંટાકટમાં હિંદને તંગ કરવાનો
મોકો મળી ગયો તે શું કરવા જતો કરે ?
પાકિસ્તાન જય સુધી કાશ્મીરનો મામલો ઉકલે

નદિ, અને એના લાભમાં ઉઠતે નદિ ત્યાં સુધી દિલ્લા રસ્તામાં એનાથી બને તે યુરહેલીઓ ઉભી કરવા માગે છે. ખરી રીતે તો કામનવેલ્થના દેશો સ્વદેશ સાથે બેલાયેલા છે એટલે સ્થાવરના તાવ પ્રમાણે એ દેશોના નાણાને પણ નાચવું રહ્યું. છતાં પાકિસ્તાને ખીન્ને જ રસ્તો લીધો. એણે રૂપિયાની કિંમત ન ધરાડવાની જાહેરાત કરી તેની પાછળ દિલ્લે હેરાન કરવા સિવાય ખાનુડે કોઈ કારણ નથી. દિલ્લે આજે તેની પાસેથી ૨ અને સણ આયાત કરવા પડે છે. એ સ્વદેશ રૂપિયાના કુડિયામણ પ્રમાણે ૪૦ ટકા મોઢા બાવે દિલ્લે પડશે, એ ખોટી રીતે એને પોષાય તેમ નથી. અમેરિકા જેવો સમૃદ્ધ દેશને ડોલર મોઢો થાય તો પોષાઈ શકે પણ પાકિસ્તાનને દિલ્લી સરખામણી એ રૂપિયાનો બાવ ન હોય તો નિકાસ ઉપર મોટી અસર કરે અને તેના વેપારને એટલો ધોડો પડેલો, પરંતુ એના તરફ એ એક લાભ છે કે ડોલરના વેપાર અંગે તે ખાશવાળો દેશ નથી. '૪૮ અને '૪૯ વર્ષના આઠા પ્રમાણે એવા ખાધ વજરના બે દેશો છે. પાકિસ્તાન અને પૂર્વ આફ્રિકા. આ એક મદાર ઉપર એણે પોતાના રૂપિયાનો બાવ જુના દર પ્રમાણે ટકાવી રાખવાનું અવિચારી ખચ બચું છે. પરંતુ બ્યારે કોઈ કુશળ બાવે પડ્યું જરૂર ત્યારે અવિચારી જ મોટે ભાગે હોય છે. દિલ્લે યુરહેલીમા યુઝાવું હોય તો એ પોતે ખાદ્યમાં પડવા તૈયાર છે એ એની પ્રકૃતિ કોઈની અજાણી નથી. અને પરદેશી દેશોને એસિયામાં કમ્યુનિસ્ટોના સત્તા ટાળવી જ એટલે એની પ્રકૃતિને પોષવાની શક્તિ રાખવી પડે છે. એનો હેલ્થો લખેલો મિ. એટલીએ અને મિ. દુબેને કારમીરના પ્રથમ કરેલી અંગ્રેજ કમિશન. કારમીરમાં પાકિસ્તાનનું લશ્કર જરૂરપેસર આંતરરાષ્ટ્રીય કમિશનો લાગ કરીને પેસી ગયું હોવા છતાં, એ લશ્કરને હટાવી લેવાની દિલ્લી ન્યાયી માગણીને સ્વીકારવાની વાત તો અર્ધ પણ યુ. ને.ની ઉપરવટ યઈ જને દેશનું પરમે પાકિસ્તાનનો પક્ષ કરે છે.

આના મુળમાં એ દેશોને પાકિસ્તાન તરફ

છે કે રશિયા સાથે એ બેલાઈ ન બેમે એટલે પાકિસ્તાન તરફ આવીતું વહાલ ઉમરાઈ આવ્યું હોય તેમ મિ. લિયાકતઅલીખાન મોરારો જવાના છે તે પહેલાં એના આસુ લૂછવા બંને દેશોના રાજપુરો દોડી આવ્યા અને તેમા દિલ્લે બહુને અન્યાય થયો. પરંતુ એ લોકો ન્યાયન્યાય કરવા નથી બેઠા પરંતુ પોતાનું હિત જાળવવા બેઠા છે એટલે દિલ્લે કેવળ ઈંગ્લેન્ડ અમેરિકા કે યુ. ને. ઉપર આધાર ન રાખતાં કારમીરના પ્રથમ ઉપર કે બીજા કોઈ પાકિસ્તાનના પ્રથમ ઉપર પોતાના પત્ર ઉપર ઉભા રહીને લડી લેવાનો રસ્તો લેવા પડશે. કામનવેલ્થમા હોવા છતાં પાકિસ્તાન આમ સ્વતંત્ર નિર્ણય ન લઈ શકે, અને લે તો કામનવેલ્થમાંથી એને ૨૬ કરવું જોઈએ એવો વિરોધ દિલ્લે પડેલો જે ૨૫ થયો છે તે વાનિયો છે. ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકા કે કામનવેલ્થના દિલ્લે સિવાયના દેશો ન્યાય કરીને પાકિસ્તાનને રશિયાનું હથિયાર બનાવવા નથી માગતા એ સત્ય દિલ્લે સમજી જવું પડ્યું. એટલે પાકિસ્તાનને રૂપિયાની કિંમત ન ધરાડીને જે નાગાધ કરી છે તેના વળતા જવાખમાં દિલ્લે ૩ અને સણની આયાત બધ કરી એને લપકાક મારવી જોઈએ.

હિંદી રાષ્ટ્રભાષા થવાથી ગૌરવ લે છે ત્યારે અંગ્રેજી એને હુસે છે.

હિંદી-હિન્દુસ્તાનીનો કમડો એટલી ઉમ કહ્યાએ પહેલાંયે હવો કે એમાંથી મામશે વિદરશે અને કોમિસમાં ભામના પડી જશે એવી પણ અમુક વર્ગને બીક હતી પરંતુ મુનશી-આવ મરનો ખગડો જે રીતે પાસ થઈ ગયો તે જોતા સાથે જ સંતોષ ઉપજે છે કમડા પૂરતો સંતોષ ઉપજે છે એટલું જ. ખાકી ખરી રીતે તો આજે નથી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્થાન મળ્યું હિંદીને હજુ એને પંદર વર્ષનો વાયદો કરવામાં આવ્યો છે. અને ત્યાં સુધી અંગ્રેજી રાષ્ટ્રભાષા-રાજભાષા તરીકે ચાલુ રહેવાની છે. અને એ વાયદો પણ ચોક્કસ એમાં બારી રાખી છે કે પાર્લામેન્ટ કાયદો ખી શકે છે આનો ભાવિ અયોગ્યસ રી હિંદી ગૌરવ લે છે ત્યારે જે હોય, તે એક જ દેશીક કરે

છે કે આજે ને આજે અંગ્રેજીને કાઢી શકાય નહિ, એક વખત હિંદી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્થાન લે તેવી સમૃદ્ધ અને પ્રજામાં પ્રચાર પામતી બોધબે. પરંતુ આજે જે રાજભાષા ઉપરનાં સ્થાનેથી ઉતરતી નથી એ અંગ્રેજીનો જ દાખલો કેમ કાઢીને નજર સામે હોવા છતાં દેખાતો નથી? એ શું પ્રજામાં પ્રચાર પામ્યા પછી રાજભાષા બની હતી? એમાં વહીવટ કરતાં પ્રજાને જેટલી હાડમારી પડી હતી તેટલી હાડમારી આજે હિંદીથી પડે એમ માનવાને કારણ છે? પરંતુ ખરી રીતે તે દિવસે ગોરાઓએ પોતાની સમજૂતીને જ વિચાર કયો હતો તેમ આજે પણ કાળા ગોરાઓ એમની સગવડોને વિચાર કરે છે. એ બધા અંગ્રેજી-ભક્ષેલા છે એટલે એમને પ્રજામાં પોતાનાં જ દર્શન થાય છે! એટલે અંગ્રેજી કાઢવું પે.પ.તું નથી અને જગતરચના વાયદા ચલાવે રાખે છે. સાચી વાત તો એ છે કે હિંદીને રાજભાષાનું સ્થાન મળે તો તરત એનો વિકાસ થવા માટે. પાણીમાં પડ્યા વગર તરતાં ન આવડે તેમ ભાષાને એનું ચોખ્ખું સ્થાન મળે ત્યાં સુધી એની સમૃદ્ધિ ન વધે. સમૃદ્ધિ વધે પછી સ્થાન મળે એ તો તરત! આવડ્યા પછી પાણીમાં પગ મૂકવાની હઠ જેવી વાત થઈ એટલે બંધારણ સભાની કલમમાં ભલે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન ઉઠેલો હોય પણ પ્રજા માટે તો તે વજુકેલો જ છે.

જો આમાં શુદ્ધ દલીલ હોય તો અંગ્રેજીને મુખ્ય ભાષાના સ્થાનેથી અભ્યાસક્રમમાંથી તરત હટાવી દો.

અને પંદર વર્ષે ય જે હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે એનું સ્થાન આપવું હોય તો અંગ્રેજીને સ્થાને હિંદીને મુખ્ય ભાષાનું સ્થાન આપો. પરંતુ તે વખતે ય એની એ દલોલો કે એને માટે અભ્યાસક્રમ નથી, પાઠ્ય-પુસ્તકો નથી, ભાષામાં સમૃદ્ધિ નથી. અને આમ ભાષાનું વિષયક ચાલ્યા કરે છે. એ વિષયકમાંથી છૂટવા માટે મુંબઈ સરકારે એ વર્ષ ઉપર દિનંત તો કરી હતી. હાઈસ્કૂલનાં ત્રણ ધોરણોમાંથી અંગ્રેજીને કાઢી નાખવાનું એણે પગલું ભર્યું હતું. એ પ્રયાશ

આજે બીજા ધોરણમાંથી અંગ્રેજી નીકળી પણ ગયું છે. આવતી સાલ તોજા ધોરણમાંથી પણ નીકળી જાય. પરંતુ સ્થિતિ હવે બદલાવાની હોય તેવાં ચિન્હો જણાય છે, સરકાર હાઈસ્કૂલના ધોરણોમાં અંગ્રેજી ચાલુ રાખવાના નિર્ણય ઉપર આવશે તેવી બીક લાગવા માંડે છે. અને એનું કારણ છે શ્રી બળભાઈ મહેતા કહે છે તેમ સરકાર ઉપર મૂંઝી જનતાની લામચળ નથી પહોંચતી પણ મુંબઈની હાઈસ્કૂલો અને બીજી અંગ્રેજી-સ્કૂલોના વહીવટદારોની લામચળ પહોંચે છે, હાઈસ્કૂલો આજે મોટે ભાગે ધંધાદારી થઈ ગઈ છે. અંગ્રેજી પ્રથમના ત્રણ ધોરણમાંથી નીકળી જાય તો એમને આવકમાં મોટો ઘટાડો થાય તેમ છે. અંગ્રેજી ન રહે તો પછી વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શાળાને પાંચમા છઠ્ઠાનો અને સાતમાનો અભ્યાસ કર્યા પછી સીધા માધ્યમિક શાળાના ચોથા ધોરણમાં આવે. અંગ્રેજી ભાષા સિવાય બંને વચ્ચે ભેદ પણ નથી. એટલે માધ્યમિક શાળા સાત ધોરણને પહેલે ફક્ત ચાર ધોરણની બની જાય. વળી માધ્યમિક શાળાના નીચલા ધોરણોમાંજ મોટી સંખ્યા હોય છે એટલે એમ થાય તો ફીનો મોટા ઘટાડા થઈ જાય. એ સાત આ બે વરસના અનુભવથી સમજાઈ ગયું છે એટલે સ્કૂલોના વહીવટદારોએ પોતાની લામચળની અસર સરકાર ઉપર પહોંચાડવા માંડી છે. એ વહીવટદારોને શિક્ષકોનો પણ ટેકો છે. કારણ કે અંગ્રેજી નીકળી જાય તો ગ્રેન્ડુએટ શિક્ષકોની જરૂર શાળાઓને ઘટી જાય અને એમ એમને નોકરી મેળવોને ભય લેશે. થાય. સરકારને પણ પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણોમાં વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાહ વળે તો વધારે ખર્ચ કરવું પડે એટલે અંગ્રેજી શાળાના વહીવટદારોને નમતું આપવા પાછળ સરકારને આ પણ એક કારણ પોતાના પક્ષે હોવાનું લાગે છે. એને પ્રાથમિક શિક્ષણ મક્કત આપવાને જલ્દ લેવો હોય અને ખર્ચ વધારે ન કરવું હોય તો, વૈજ્ઞાનીક સહિયારું એવો ઘાટ બની જાય અને અંગ્રેજી માધ્યમિક શાળાના નીચલા ધોરણમાં ફરી શળલ થઈ જાય તો નવાઈ નહિ! આમ નવાં સુધી અંગ્રેજી ભાષા રાજભાષા હોય, અભ્યાસક્રમમાં

એનું સ્થાન હોય ત્યાં સુધી દિ'દોને પંદર વર્ષમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સમૃદ્ધિ થવાનો લાભ મળે એ દેખાતું નથી. પરિણામે અંગ્રેજીનો પટો વધારી આપવા પાલમિન્ટ તૈયાર થાય તો કહેવાય નહિ !

અનાજના મેરચાને સરકાર લશ્કરી મેરચો માનતી હોય તો એના યુનેમારોને લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરો.

એક બાજુ સરકાર અનાજને લશ્કરી મેરચાને સ્થાને છે, એના પ્રચાર માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે, ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નર જેવા રાજપુરુષો બગીચાઓ ઉભા કરી અનાજ વાવે છે અને બીજી બાજુ દેવળ બેદરકારીને કારણે હજારો મણુ અનાજ વરસાદમાં પલળી ખલાસ થઈ જાય છે. 'યુજદાત સમાચાર'નો ખબરપત્રી જણાવે છે કે. તા. ૮ મી તથા ૯ મી (સપ્ટેમ્બર)ના રોજ તલોદ રોડેજન પર હજારો મણુ અનાજ વરસાદને કારણે પલળી ગયું. ત્યાંના ગોડાઉનનો અનાજનો જથ્થો ઘટી મણુ ૨૨૦૦ તથા મકાઈ મણુ ૪૫૦૦ ઇનવોલ્ડસ નૂરની રકમ સિવાય યુજપત્રી તા. ૩૦ મીએ રવાના થયેલો તે તલોદ રોડેજને આવતા ગોડાઉન દિપરે રોડેજન માસ્તર પાસે બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની મામણી કરી પરંતુ રોડેજન મારતરે ઇનવોલ્ડસ નૂરની રકમ સિવાય બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી. ત્રણ ચાર દિવસે ઇનવોલ્ડસ મળ્યું. આ અરસામાં ચાર પાંચ ઇંચ વરસાદ પડવાને કારણે અનાજનો જથ્થો સંપૂર્ણ પલળી ગયો અને અંદરથી મૂળિયાં ભરી નીકળવાથી ફેણગા બહાર નીકળી ચુક્યા હતા. આખ રેલ્વેની આપખુદી અને પૂરવઠા ખાતાની બેદરકારીથી હ હજાર મણુ જેટલો અનાજનો જથ્થો ખરાબ થઈ ગયો. તા. ૩૦ મીએ ચંદેલા માલની રસીદ રેલવે કંપની ત્યાં સુધી રોડેજન મારતરે મોકલી શકી ન હતી ! પૂરવઠા ખાતાની આ બેદરકારી ન કહેવાય ?

જો આ પ્રમાણે જનું હોય તો આમાં જેણે અધ્યક્ષ બેદરકારી જતાવી તેની તપાસ કરી સરકારે લશ્કરી શિસ્ત પ્રમાણે તેને કડક નસિબત કરવી જોઈએ. અને

સરકારે શાં પમલાં લીધાં તે પ્રજાને જણાવવું જોઈએ પરંતુ આપુ કંઈ ન થવાનું હોય તો સરકાર પોતે પોતાનો ઉપહાસ કરે છે એમ માનવું રહ્યું. કારણ કે એક બાજુ નાગરિકોને એક ટંકનું ભોજન જતું કરવાની વખીલ કરવા સુધી પ્રચાર કરવામાં આવે, ઈન્ડિય જર્નલમાં અનાજ ઉગાડવાની ઝુંબેશ કરે, અને બીજી બાજુ મોંમાં આવેલા કાળિયા જેવા તૈયાર માલ ધૂળધાણી થાય છતાં સરકાર એ અંગે કંઈ પમલાં ન લે તો એનો અર્થ શું સમજવો ?

નબળો મારી બેરી પર શુરો તેમ સરકાર કાયદા પર શુરી લાગે છે

એક બાજુ વિચારશીલ માણસો કાયદાના થઈ રહેલાં અનિરેક સામે વિરોધ પોકારે છે. પ્રજાનું એથી થઈ રહેલા અપવાધો ને નૈતિક સ્વાસ્થ્ય બગાડતું જાય છે તે જોઈ કુ બ થાય છે. ત્યારે એ જ નૈતિક સ્વાસ્થ્ય સુધારવા એને વધુ અપયો. થાય તેવી ફવાઓ સરકાર રાજને રાજ પાથે જાય છે. મુ'બત્તી ધારા-સભામાં હાપોમાં આવતી મૂડી, બિહાર જાહેરખબરો તેમજ જ્યોતિષી વતારા અને જંતરમંતર અંગેની જાહેરખબરો પ્રસિદ્ધ કરવા સામે મનાઈ ફરમાવતો ધારો કરવાનો ઠરાવ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. એવી જાહેરખબરો અંગે જણાવ કરવાનો અમારો કોઈ આશય નથી. પરંતુ દરેક વાતમાં દેવળ ધારા હાડવાની વૃત્તિ ઈષ્ટ નથી. બિહાર જાહેરખબરો કેને કહેવી તે માટે એ રીતે સરકારે સેન્સરશોડ' બેસાડું પડે. કારણ કે નહિ તો સરકારને જે બિહાર જા. અ. લગતી હોય તે પત્રને ન લાગતી હોય. જા.ખ.ની હકોકત સાચી છે કે જુદી તે માટે સરકારે સ્પેશિયા-લીસ્ટોની વાદી બહાર પાડવી પડે અને તેમની ભલા-મણુ હોય. તે જા.ખ. સાચી તેમ નહીં કરવું પડે બાકી દરેક જા. ખ.ના સાચજુદોને નિષ્ક્રિય તત્ત્વો થી રીતે કરી શકે ? અને જ્યોતિષીઓને પણ ડોક્ટરની માફક સરકારે માન્ય કરવા જોઈએ અને એવા માન્ય થયેલા જ્યોતિષીઓ ધંધા કરી શકે અને જા. ખ. આપી શકે તેમ જાણવું જોઈએ. ખરી વાત તે એ

છે કે ત્યાં સુધી સરકાર અમુક પ્રધાનો ઉપર પ્રતિબંધ ન મૂકે ત્યાં સુધી એનો પ્રચાર અટકાવી ન શકે. અને એવો પ્રયત્ન કરે તો એ બર્થ લેખ.

આવા કાપડાઓ દૂધવા હોય તો એક દિવસ પ્રજાના જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો પૂરી પાડ્યા પછી બચકાશે જાણે. એનો કન્યાકાળ વીતી જવાનો નથી. આજે તો એક જ કાપડો ધડવાનો છે કે પ્રજાની મૂળભૂત જરૂરિયાત-ખાન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણને લગતા પ્રશ્ન સિવાય એમાં પ્રજાની આત્મતામાં હાલ પૂરતો કોઈ કાપડો ન હોય.

અને જ્યોતિષી સામે કંઈકો ઘડશે તો 'ખુદ શ્રી મોરારજીભાઈ જોષી છે એવું' શું?

જ્યોતિષી સામે ધારાસભામાં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે ચર્ચા થઈ ચારે તા. ૧૨ મીના પંચ દિવસ પહેલાં એ જ ધારાસભા ખંડમાં શ્રી મોરારજીભાઈએ જોષી તરીકે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેવું શું? વર્તમાનપત્રે જા. ખ.માં ખરું ખોટું જાપે એ કરતાં ધારાસભામાં ખુદ પ્રધાન એમને સો ટકા જે ભવિષ્યની ખાત્રી નથી એવું ભવિષ્ય ભાખે એવું શું?

તા. ૧૨ મીના રોજ ધાર સભામાં રહેણાંકદારી પદ્ધતિ કાંઠી તાખતા અંગેના બીલની ચર્ચા દરમ્યાન ગુજરાતના સરદારો અને ઇનામદારોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા કેરવાડાના ડાકોર સાહેબે બીલમાં દર્શાવવામાં આવેલા નુકસાનીના બદલા કરતાં વધારે બદલો આપવા માટે દલીલ કરી હતી. એ સમયે મિ. યુસુફ મહેરબાનીએ વચ્ચે બોલતાં ડાકોર સાહેબને સલાહ આપી હતી કે જે કંઈ બદલાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તે બ્યારે સ્વીકારી લેવા જેવી છે. કેમકે ૧૯૫૫ માં હાલની સરકાર સત્તા પર હશે કે કેમ એની કોને ખબર છે? અને જો સમાજવાદીઓ સત્તા પર આવશે તો બદલાનો પ્રશ્ન જ હશે નહિ, તેમ એનો નિર્ણય કરવા માટે મહેસૂલી ટ્રીબ્યુનલો પણ હશે નહિ.

ચુરત કોંગ્રેસી શ્રી મોરારજીભાઈથી કોંગ્રેસની આવી નિંદા કેમ સાંભળી જાય! એમણે એ કચન્યા જવાબમાં તરત જ કહ્યું કે, ૧૯૫૫ માં પ્રતિમાં

સમાજવાદી પ્રધાનમંડળ આવે એવી રૂપ ટકા જેટલી પણ શક્યતા હોય એમ હું માનતો નથી.

આમ એમણે ૭૫ ટકા સાચું અને ૨૫ ટકા શંકાવાળું ભવિષ્ય ભાખ્યું છે છતાં એમને મૂનો કોઈ ધારાસભ્યોને વચ્ચે નહિ, ભવિષ્યમાં એની ખાત્રી વગરની જાહેરાત ન કરવા શ્રી મોરારજીભાઈ સામે કોઈને ધારો ધડવાનું ચોખ્ખું લાગ્યું નહિ, અને બિચારા યોડી બામણીના જેવા વર્તમાનપત્રેવાળા ઠીક મળ્યા કે એના માટે કાપડો ધડવાનું ખીલ રજુ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યોતિષી સામે જાહેરાતનો પ્રતિબંધ ધારાસભા જાય તે પહેલાં અમને ભવિષ્ય કંથન કરી લેવા હો.

હમણાં હમણાં લોકોનું માનસ કોંગ્રેસ વિરોધી બનતું જાય છે તે ગરમીના ટ્રેક્કો પારો તાજેતરમાં મુંગઢ કોરોરેશનની સુટણીમાં સમાજવાદીઓનો જે રીતે વિજય થયો તે ઉપરથી જાણ સકાય છે. વળી સોરભદ્રના ચહેરાની મુનિસપલ સુટણીમાં પણ કોંગ્રેસનો પારો ફેટલેક ટેકાણે નીચો ઉતરી ગયો છે. આજે આમ કોંગ્રેસનું બળ જે રીતે ઘટી રહ્યું છે તે ચાલુ રહે તો ૧૯૫૫ માં કોણ સત્તાધારને આપશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કોંગ્રેસ નવા પ્રધાનમંડળની પહેલી સુટણીમાં ટકી રહેવાની છે તેનાં જે કારણો છે. એક એની પાછલી મૂઠી છે તે અને કેશમાં કોઈ બીજો એને ઢરાવે તેવો મળ્યો પક્ષ નથી. પરંતુ એટલી જ મૂઠી ઉપર એ એ વેપાર કરવાનું ચાલુ રાખશે અને આજે જે રીતે એણે રંગલો મૂઠી બેલાડવા મૂકી છે તે રીતે એ 'પપ મુઠી ચાલુ રાખશે તો 'પપ ની સુટણીમાં બીજા મંત્રે તેનો વિજય હશે પણ કોંગ્રેસનો ૭૫ ટકા નહિ હોય! નવી સુટણીમાં, બીજો કોઈ પક્ષ રાજ્યની જવાબદારી ઉપાડી શકે તેવો શક્તિશાળી નથી માની પ્રજા કોંગ્રેસને મત આપવાની છે. પરંતુ તે પછી 'પપ માં એમ માની મત આપશે એવી શૂલ કોંગ્રેસ કરતી હોય તો એ ભીંત બૂલે છે. પ્રજા તે વખતે, પત્ની ઉપર ફેંકેલા કોઈ મુશ્કેલી

એનું સ્થાન હોય ત્યાં સુધી દિંદોને પંદર વર્ષમાં રાષ્ટ્રભાગ તરીકે સમૃદ્ધિ થવાનો લાભ મળે એ દેખાતું નથી. પરિણામે અંગ્રેજોના પદો વધારી આપવા પાર્લામેન્ટ તૈયાર થાય તો કહેવાય નહિ !

અનાજના મોરચાને સરકાર લશ્કરી મોરચો માનતી હોય તો એના યુનેમારોને લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરો.

એક બાજુ સરકાર અનાજને લશ્કરી મોરચાને રચાને છે, એના પ્રચાર માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે, ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નર જેવા રાજપુરુષો બગીચાઓ ઉભજા કરી અનાજ વાવે છે અને બીજા બાજુ કૃષ્ણ બેદરકારીને કારણે હજારો મધુ અનાજ વરસાદમાં પલળી ખલાસ થઈ જાય છે. 'યુનરાત સમાચાર'ના ખમરપત્રો જણાવે છે કે. તા. ૮ મી તથા ૯ મી (સપ્ટેમ્બર)ના રોજ તલોદ રેશન પર હજારો મધુ અનાજ વરસાદને કારણે પલળી મર્યા. તાના ગોઠાઉને અનાજનો જથ્થો ઘટી મધુ ૨૨૦૦ તથા મકાઈ મધુ ૪૫૦૦ ઇનવોલ્ટસ નરની રકમ શિવાય મુખ્યથી તા. ૩૦ મીએ રવાના થયેલો તે તલોદ રેશનને આવતા ગોઠાઉને કિપરે રેશન માસ્તર પાસે બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની માગણી કરી પરંતુ રેશન માસ્તરે ઇનવોલ્ટસ નરની રકમ શિવાય બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી. ત્રણ ચાર દિવસે ઇનવોલ્ટસ મળ્યું. આ અરસામાં ચાર પાંચ ધન્ય વરસાદ પડવાને કારણે અનાજનો જથ્થો સંપૂર્ણ પલળી ગયો અને અંદરથી મૂળિયાં ભિગી નીકળવાથી રૂબરૂ નહાર નીકળી ચુક્યા હતા. આમ રેલવેની આપખુદી અને પૂરવઠા ખાતાની બેદરકારીથી હ હજાર મધુ જેટલો અનાજનો જથ્થો ખરાબ થઈ ગયો. તા. ૩૦ મીએ ચંદેલા મથળની રસીદ રેલવે કંપની ત્યાં સુધી રેશન માસ્તરને ગોઠવી શકી ન હતી ? પૂરવઠા ખાતાની આ બેદરકારી ન કહેવાય ?

જો આ પ્રમાણે જન્યું હોય તો આમાં જેણે અમુક બેદરકારી જતાથી વેળી તપાસ કરી સરકારે લશ્કરી શિસ્ત પ્રમાણે તેને કડક નજીવત કરવી જોઈએ. અને

સરકારે શાં પગલાં લીધાં તે પ્રમાણે જણાવવું જોઈએ પરંતુ આણું કંઈ ન થવાનું હોય તો સરકાર પોતે પોતાનો ઉપહાસ કરે જ એમ માનવું રહ્યું. કારણ કે એક બાજુ નાગરિકોને એક ટંકનું ભોજન જવું કરવાની અપીલ કરવા સુધી પ્રચાર કરવામાં આવે, ઈચ્છે ધન્ય જમીનમાં અનાજ ઉગાડવાની જુએશ કરે, અને બીજા બાજુ એમાં આવેલા કાળિયા જેવા તૈયાર માલ ધૂળધાણી થાય છતાં સરકાર એ અંગે કંઈ પગલાં ન લે તે એનો અર્થ શું સમજવો ?

નળગો માટી ધેરી પર શુરો તેમ સરકાર કાયદા પર શુરો લાગે છે

એક બાજુ વિચારશીલ માણસો કાયદાના થઈ રહેલાં અનિરેક સામે વિરોધ પોકારે છે. પ્રભુનું એથી થઈ રહેલા અપચાથી જે નૈતિક સ્વાસ્થ્ય બગડતું જાય છે તે જોઈ કુ બ થાય છે. ત્યારે જે જ નૈતિક સ્વાસ્થ્ય સુધારવા એને વધુ અપચો થાય તેવી ફાવેલો સરકાર રાજને રાજ પામે જાય છે. મુખ્યમંત્રી ધારાસભામાં હાજરમાં આવતી મૂઠી, બિભત્સ જાહેરખબરો તેમજ જ્યોતિષી વર્તારા અને જતરમંતર અંગેની જાહેરખબરો પ્રસિદ્ધ કરવા સામે મનાઇ ફરમાવતો ધારો કરવાનો કરાવ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. એવી જાહેરખબરો અંગે જણાવ કરવાનો અમારો કોઈ આશય નથી. પરંતુ દરેક વાતમાં કેવળ ધારાસભાની વૃત્તિ ઈષ્ટ નથી. બિભત્સ જાહેરખબરો કોને કહેવી તે માટે જે રીતે સરકારે સેન્સરશોર્ડ બેંકમાં પડે કારણ કે તદ્દિ તે કારણને જે બિભત્સ જા. ખ. લગતી હોય તે પત્રને ન લાગતી હોય, જા.ખ.ની હકોકત સાચી છે કે જૂઠી તે માટે સરકારે રોશિયા-લીટોની યાદી જાહેર પાઠવી પડે અને તેમની ભલામણ હોય, તે જા.ખ. સાચી તેમ નહોતી કરતું પડે ગાંઠે દરેક જા. ખ.ના સાચ્યનહોના નિર્ણય તંત્રી થી રીતે કરી શકે ? અને જ્યોતિષીઓને પણ ડોક્ટરની માફક સરકારે માન્ય કરવા જોઈએ અને એવા માન્ય થયેલા જ્યોતિષીઓ ધંધા કરી શકે અને જા. ખ. આપી શકે તેમ જાણવું જોઈએ. ખરી વાત ના એ

છે કે ત્યાં સુધી સરકાર અચુક બંધાઓ ઉપર પ્રતિબંધ ન મૂકે ત્યાં સુધી એનો પ્રચાર અટકાવી ન શકે. અને એવો પ્રયત્ન કરે તો એ અર્થ જ નથી.

આવા કાયદાઓ ઘૂસવા હોય તો એક દિવસ પ્રજાના જીવનની સુખ જરૂરિયાતો પૂરી પાડ્યા પછી અવકાશ બહોળો. એનો ક્યાકાળ વીતી જવાનો નથી. આજે તો એક જ કાયદો ઘડવાનો છે કે પ્રજાની મુજબત જરૂરિયાત-ખૂન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણને લગતા પ્રશ્ન સિવાય એકા પ્રશ્નનો આખતમાં હાલ પૂરતો કોઈ કાયદો ન ઘડવો.

અને જ્યોતિષી સામે કાયદો ઘડ્યો તો 'ખુદ શ્રી મોરારજીભાઈ જોષી છે એવું' શું?

જ્યોતિષી સામે ધારાસભામાં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે ચર્ચા થઈ ત્યારે તા. ૧૨ મીના પાંચ દિવસ પહેલાં એ જ ધારાસભા ખંડમાં શ્રી મોરારજીભાઈએ જોષી તરીકે લવિષ્ય ભાષ્યું હતું તેવું શું? વર્તમાનપત્રો જા. 'ખ.માં ખરું' ખોટું જાણે એ કરતાં ધારાસભામાં ખુદ પ્રધાન એમને સો ટકા જે લવિષ્યની ખાતરી નથી એવું લવિષ્ય લાખે એવું શું?

તા. ૧૨ મીના રોજ ધાર સભામાં મહેસાણદારી પ્રદતિ કાઢી નાખવા અંગેના ખીલતી ચર્ચા દરમિયાન શુજરાતના સરદારો અને છતામદારોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા કેરવાલાના કાકોર સાહેબે ખીલમાં દર્શાવવામાં આવેલા તુકસાનીના બદલા કરતાં વધારે બદલો આપવા માટે દલીલ કરી હતી. એ સમયે મિ. યુસુફ મહેરબનીએ વચ્ચે બોલતાં કાકોર સાહેબને સલાહ આપી હતી કે જે કંઈ બદલાની ભેગવાઈ કરવામાં આવી છે તે અત્યારે સ્વીકારી લેવા જેવી છે. કેમકે ૧૯૫૫ માં હાલની સરકાર સત્તા પર હશે કે કેમ એની કોને ખબર છે? અને જે સમાજવાદીઓ સત્તા પર આવશે તો બદલાનો પ્રશ્ન જ હશે નહિ, તેમ એનો નિર્ણય કરવા માટે મહેસુલી ડ્રીમ્પનલો પશુ હશે નહિ.

યુસ્ત કોંગ્રેસી શ્રી મોરારજીભાઈથી કોંગ્રેસની આવી નિંદા કેમ સહન કરી જાય! એમણે એ કમન્યા જવાબમાં તરત જ કહ્યું કે, ૧૯૫૫ માં પ્રતિમાં

સમાજવાદી પ્રધાનમંડળ આવે એવી રમ ટકા જેટલી પશુ શક્યતા હોય એમ કું માનતો નથી.

આમ એમણે ૭૫ ટકા સાચું અને ૨૫ ટકા શંકાવાળું લવિષ્ય ભાષ્યું છે છતાં એમને યુનો કોઈ ધારાસભ્યોને વચ્ચે નહિ, લવિષ્યમાં એવી ખાતરી વશરતી બહેરાત ન કરવા શ્રી મોરારજીભાઈ સામે કોઈને ધારો ઘડવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. અને બિચારા યોદ્ધા બામણીના જેવા વર્તમાનપત્રોવાળા ઠીક મળ્યા કે એના માટે કાયદો ઘડવાનું ખીલ રજુ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યોતિષી સામે બહેરાતનો પ્રતિબંધ ધારા ઘડાઈ જાય તે પહેલાં અમને લવિષ્ય ક્લેન કરી લેવા દો.

હમણાં હમણાં લોકોનું માનસ કોંગ્રેસ વિરોધી બનતું જાય છે તે ગરમીનો પ્રેક્ષો પારો તાત્કાલિક મુંઘઘ મોરારજીભાઈની ચુંટણીમાં સમાજવાદીઓનો જે રીતે વિજય થયો તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે. વળી સૌરાષ્ટ્રના કહેરાતી ચુનિસપલ ચુંટણીમાં પશુ કોંગ્રેસનો પારો ફટકેક ટેકાણે નીચો ઉતરી ગયો છે. આજે આમ કોંગ્રેસનું બળ જે રીતે ઘટી રહ્યું છે તે ચાલુ રહે તો ૧૯૫૫ માં કોણ સત્તાધારાને આવશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કોંગ્રેસ નવા પ્રધાનમંડળની પહેલી ચુંટણીમાં ટકા રહેવાની છે તેનાં બે કારણો છે. એક એની પાછલી મૂઠી છે તે અને દેશમાં કોઈ ખીલને એને હરાવે તેવો મજબૂત પક્ષ નથી. પરંતુ એટલી જ મૂઠી ઉપર એ એ વેપાર કરવાનું ચાલુ રાખશે અને આજે જે રીતે એણે રળેલો મૂઠી બેલાડવા મૂક્યો છે તે રીતે એ 'પપ સુધી ચાલુ રાખશે તો 'પપ ની ચુંટણીમાં ખીલ મમે તેનો વિજય હશે પશુ કોંગ્રેસનો ૭૫ ટકા નહિ હોય! નવી ચુંટણીમાં, ખીલને કોઈ પક્ષ રાજ્યની જવાબદારી ઉપાડી શકે તેવો શક્તિશાળી નથી માની પ્રજા કોંગ્રેસને સત્તા આપવાની છે. પરંતુ તે પછી 'પપ માં એમ માની મત આપશે એવી જૂલ કોંગ્રેસ કરતી હોય તો એ બીંત જૂલ છે. પ્રજા તે વખતે, પત્તી ઉપર ફેંકેલા કોઈ પુરુષની

માફક-હું મરીલે પણ તને રાક કરીલ, એવી ખીજ લાવી કેઝિસને મરીને ગઈ કરશે. બીજે પક્ષે શક્તિશાળી અને વ્યવસ્થિત નહિ હોય તે એથી પ્રભુ આજના તંત્ર કરતા વધુ દુઃખી થશે-મરશે-પણ કેઝિસને રંડાપો આપશે એમ આજનો એનો અસંતોષ જોનાં લાગે છે, આ લાવિષ્ય કચન હાલ કરવાની ઉતાવળ ન હતી, પરંતુ ભવિષ્યમાં ધારા ધારા ભય અને ભયોતિષ ઉપર પ્રતિબંધ આવી ભય એ લાગે કરવું પડ્યું છે.

મુ'બઈ સરકારના કેળવણી ખાતાને મુ' લાજ કાઢવી પડે છે કે જેથી એમનું કામ શ્રી રાવજીભાઈ પટેલને મોકલું રહે છે?

એ વરસ પર મુ'બઈ સરકારે પ્રાથમિક શાળામાં પહેલાં ચાલુ પોરણ માટે વાચનમાળા તૈયાર કરવા એક સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી બીજીભાઈ દેસાઈ, મંત્રી શ્રી શંભુપ્રસાદ ભટ્ટ, સભ્યો શ્રી ચંદ્રદાસ શાહ, શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી. અનંતરાય રાવળ અને શ્રી નમીનદાસ પારેખ છે. આ સમિતિએ તૈયાર કરેલી બાળપોથી, પહેલી, બીજી ત્રીજી માળા સરકારે પ્રમત કરી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચલાવવા માંડી છે. એ પુસ્તકોમાં ગુડીઓ નથી એમ અમારું કહેવું નથી. પરંતુ એકંદરે જોવાં આજની વિદ્યાર્થીની વાચનમાળા કરતા હપાઈમાં, ચિત્રોમાં અને કેળવણીની દૃષ્ટિએ સારી છે એમ અમને લાગે છે. સરકારે પોતે વાચનમાળા માટે સમિતિ નીમી ત્યારે એનો એક સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો કે એ તૈયાર થતાં સરકારી શાળામાં એ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે દાખલ કરવામાં આવે. અને એ રીતે એ વાચનમાળા જેમ જેમ તૈયાર થવા લાગી તેમ તેમ શાળામાં દાખલ થવા લાગી. આ સંજોગોમાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી શ્રી રાવજીભાઈ પટેલે એક બંદરે પરિપત્ર દ્વારા ગુજરાતની લોકલબોર્ડોને મ્યુનિ. ની રફલ બોર્ડોને ગુજરાત વિદ્યાર્થીની ન વાચનમાળા પોતાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચલાવવાની એક ધારી નીતિને નામે દેખવણી આપી છે. આનો અર્થ તો એ થયો કે ગુજરાતના કેઝિસ

પણના મંત્રી મુ'બઈ સરકાર ને કેઝિસ સરકાર છે તેની નવી વાચનમાળા ચલાવવાના પગલાને કબૂલ ગણતા નથી

કેઈ વાચનમાળા ચલાવવી કે ન ચલાવવી તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર મુ'બઈ સરકારના કે.વ. વર્ણી ખાતાને છે, એ એ પોને કેવળ પોતાની વાચનમાળા જ ચાલે એવા પ્રમત રાખતી ન હોય તો એણે જેટલી વાચનમાળાએ હોય તેમાંની યોગ્ય હોય તેને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર રાખી તેની પસંદગી કરવાની છૂટ રફલબોર્ડો કે શાળાઓ ઉપર છોડી દેવી જોઈએ એ એવી છૂટ આપવા એ તૈયાર ન હોય તો કેવળ વિદ્યાર્થીની વાચનમાળાને છૂટ આપે તે લોકશાહી ધોરણે બાળખાં નથી. એના અર્થ તો એવો થયો કે મધ કાલ સુધી સરકારી તંત્રમાં વ્યક્તિની લાગવન ચાલતી હતી ત્યારે આજે સંસ્થાઓની ચાલે છે. વિદ્યાર્થી સરકારી વાચનમાળા તરફ તટસ્થ વલણ રાખી જોયું નથી એનો પૂરાવો 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં એના અંગે આવતાં અવલોકનો પૂરા પાડે છે. એટલે વિદ્યાર્થીની વાચનમાળા જાણુ રાખવા માટે જ એ બધી દીકાઓ હતી એમ માનવું રહ્યું. સરકાર પોને જો આમાં નિકાસ હોય અને તેનું કોમ્પેસી સરકારે આગળ ચાલવું ન હોય તો એણે અગ્રે પ્રથમ કશું તેમ સર્વ વાચનમાળાએને પહેલાંની માફક ચલાવવાની છૂટ આપો, કા સરકારી વાચનમાળા ચલાવે અને તેટલું જ ન અને તો સરકારે પોતાની સમિતિ રફ કરી આગળનું કામ બંધ કરવું જોઈએ. પણ નવાઈ તો એ લાગે છે કે વિદ્યાર્થીની વાચનમાળા શાળાઓમાં ચલાવવાની છૂટ આપતી જાહેરાત સરકારને લાજ કાઢવી પડતી હોય તેમ એ કરતી નથી. જ્યારે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી કેળવણી ખાતાનો અધિકાર ભોગવતા હોય તેમ એકધારી નીતિને નામે જાહેરાત બદલ પાડે છે. તો સરકારી વાચનમાળા દાખલ થતાં એકધારી નીતિ ન જળવાત મુ' કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આવી લાગવનને મુદ્દલ સ્થાન ન હોયું' જોઈએ. નહિતર આપણે વિનિષ્કાત કર્યા જઈને અટકશે તે કોઈ નહિ કહી શકે.

ચાળીશ વર્ષની ઉમરે સાધુચરણ જે દિવસે એકાએક ધર છોડીને ચાલ્યો ગયો તે દિવસે ગામમાં સફું મોઢે એક જ વાક્ય હતું, કે આણું કંઈક થશે એમ અમને લાગતું જ હતું. મનમાં આટલો વૈરાગ્ય હોવા છતાં આજ સુધી એ કંઈ રીતે ધર માંડીને સંસારમાં રહી શક્યો એનું જ અમને આશ્ચર્ય છે. પણ એની જી સૌદામિનીને તો એ દિવસે ચારે બાજુ માઠ અધકાર જ દેખાયો.

સૌદામિની ત્યારે અઢાવીશ વર્ષની હતી. મોટા છોકરા નિમાધને હમણાં જ તેર પૂરાં થઈ ચોદનું વર્ષ બેઠું હતું, હજુ તો એ બાળતો હતો. આ સિવાય એનાથી નાની ત્રણ દીકરીઓ હતી. થોડી-એક જમીન એની પાસે હતી ને એમાંથી વૈરાગી મનના સાધુચરણનું ધર આપમેળે ચાલ્યા કરતું; પણ હવે તો એ થે હુંદાઈ ગયું. કારણ એ ધરનો એક માત્ર, કામકાજ કરી શકે તેવો પુરુષ એક શબ્દ પણ જોડ્યા વિના ધર છોડીને ચાલ્યો જાય તો પછી ધર કંઈ રીતે ચાલે ?

પાંચ વર્ષ સૌદામિનીએ અસુલીની આંખે ખેંચી કાઢ્યાં.

પણ કુદરતનો એક અટળ નિયમ છે કે કાળ-સમય બંધી વાતોને ભુલાવી દે છે. અસલ લાગતું દુઃખ પણ સમય જતાં સલા બની જાય છે. ધરના એકનાં એક શક્તિશાળી પુરુષ રૂપી મુખ્ય ચક્ર તૂટતાં કુટુંબ રૂપી યંત્ર જે હવે કહી શકે નહિ ચાલે તેમ લાગતું હતું, તે પણ હવે ફરી ચાલવા માંડ્યું હતું. સાધુચરણ જતાં એક જીવલેણ ધા તો થયો જ હતો છતાં એ તદ્દન બાગી તો નહોતું પડ્યું.

અને ધીરેધીરે સૌદામિનીનાં આંસુ પણ સુકાયાં. જમીનદાર સળંગ માણસ હતો. સૌદામિનીની સ્થિતિ નેપથ્ય થોડીક વધુ જમીન એણે એને આપી હતી અને વેરા પણ જોડી કરી માત્ર નામનો રાખ્યો હતો. મામ નાનકડું હોવા છતાં બેત્રણ પરમાર્થી માણસો હતા જે તેના બેતરની લાળ લેતા, જેથી

ખેડ કરનારા તેને અસહાય જી ગણીને તેનું બધું લૂંટી ન જાય. માથા પર બ્યારે કાંઈ બાર પડે છે ત્યારે જ ખખર પડે છે કે એ માન્યો હતો તેવો, ન વેડી શકાય એવો નથી. સૌદામિની માટે પણ એમ જ બન્યું. ધીરેધીરે એ પોતે જ પોતાનું કામ-કાજ સંભાળતી થઈ મઠ ને નિમાઈ પણ મોટા થવા લાગ્યો.

વખત જતાં સાધુચરણના ધરમાં એનું ખાલી થયેલું સ્થાન ભરાવા લાગ્યું. એની મોટી દીકરી સાવિત્રીનું વેવિશાળ જે દિવસે નહી થયું, તે દિવસે સૌદામિની સાધુચરણ ગયો તે દિવસની જેમ રહી હતી. પણ વધુ વખત રહવાની દુરસદ જ ક્યાં હતી ? આંખો લૂંછી એને તો હવે સાવિત્રીના લગ્નની તૈયારી કરવાની હતી.

સાધારણ ધર અને સાધારણ વર સાથે મનાર એ ધગન હતું; છતાં પહેલી જ દીકરીનાં લગ્ન, એટલે થઈ શકે તેટલી સારી તૈયારીઓ કરવાની હતી. ગામમુખી હારે મુખ્યજે એવાનણવા છતાં કહ્યું હતું : ‘ બલેને જી રહી, છતાં દિ’મતવાન તો ખરી જ. ’ આમ કહી શામના ખાસખાસ માણસો સાથે ખાનગી વાતચિતમાં આ વિષે તો કહેતા કે ‘ સાધુચરણની જીએ તદ્દન નિઃસહાય હોવા છતાં આટલી બધી તૈયારી કંઈ રીતે કરી બધા ? ’

લગ્નને દિવસે સવારે સવાલ જીઓ થયો કે વરને અને જાનૈયાઓને ઉતારે ક્યાં આપને ? બેકકખાના-વાળો જોરડો તો સાધુચરણના શુભ થયા બાદ બંધ જ રહેતો હતો. સૌદામિનીએ ત્યાં તાણું દંધ રાખ્યું હતું. તે જોરડાનો ઉપયોગ એ કાંઈને શે કરવા દેતી ન હતી. જાણે એના મનમાં આશા હતી કે સાધુચરણ ક્યારેક પણ પાછો આવશે અને ત્યારે એ જ એના આ જોરડાનો ઉપયોગ કરશે. આજે એક જોડો નિસાસો મૂકી એની ચાવી બહાર કાઢીને એણે કહ્યું : ‘ આ જોરડામાં જ વરને અને જાનૈયા-ઓને જાનીવાતો આપીએ, નિમાઈ ! આ એમનો ખાસ જોરડો હતો. દિવસ આખો એ બહીં બેસી શાસ્ત્ર પુરાણ પોથી વાંચતા. આ જોરડો જ દીકરી

—જ્યારે એસરા-જિદા રાખીએ પ્રભુ એમનું ભક્ત કરશે, આટલું બોલી એણે એની આંખોમાં આવેલાં આંસુ લૂછ્યાં.

અને તેમ દીકરીનાં લગ્ન નિર્ધારિત હોવાથી મમા ને ત્યાર બાદ સાધુચરણના આસ આરકાને તાણું ન વસાવું. નિર્માઈ હવે મોટા થયેા હતા. અદાર-આશ્રયીસતી એની ઉપર હતી. એ આરકા એ જ વાપરવા લાગ્યેા. સાંજ પછી બેચાર મિત્રો આવતા એમની સાથે એ ત્યાં મામગપાટા ફાંકતા અને છૂપી રીતે બે ચાર બીડી ચે ફૂટી લેતા.

અમરજી નિસાઈ બેઠાને ઘેર-સગર-અમરજી કાઢતા જતા. ત્યાં એને મિત્રો મળી રહેતા. હવે એ પોતાને ઘેર બેઠકખાનાવાળા આગકામાં બેસવા લાગ્યેા છે, એ જોઈ સૌદામિની ત્યાં તાણું દેવાની વાત ઉચ્ચારી નહોતી શકી મમે નેમ તો ય નિર્માઈ હવે એ ધરનો કત્તા કત્તા પુરુષ હતો બહાગની બાજુએ એક આરકા ન હોવ તો એને અચરક પડે. એ ઉપરાત હવે જન્માઈ યે, એ પશુ ધર્મ અચરક ત્યાર આવે છે. આગળની બાજુ એક આરકા પશુ ન હોય એ કેમ ચાહે ?

અને એથી આમળનો જે આરકા આજ સુધી સાધુચરણની શોકસ્મૃતિરૂપે તાજમદાલ થઈને પડ્યેા હતા તે હવે રાજ-મ-રાજના ધર-ઉપયોગનો બેઠક-ચૂંક જેવો બની ગયેા.

નિર્માઈ બુદ્ધિશાળી ઊકારેા હતા. વીસ જ વર્ષની ઉંમર હતા એની જવાબદારી અને પૂરેપૂરું બાન હતું. ને માત્ર એટલું જ નહિ પણ પોતાની બુદ્ધિને ઉપયોગ કરી જમીન પણ એ વધારી રહ્યો હતો. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે સૌદામિનીએ એનું વેવિશાળ પણ કરી નાખ્યું.

અને નિર્માઈના ધનને દિવસે પણ સૌદામિનીની આંખમાં સાધુચરણના ચૂંકવાળી સ્મૃતિએ આંસુ ઉભરામાં હતાં. પણ વધુ આંસુ પાકવાનું એને યોગ્ય ન લાગ્યું. એથી ઊકારાનું અદ્વિત થાવ તે ! ને એક ધીમે નિઃશ્વાસ મુખી એ મનમાં ને મનમાં બોલી :

‘ નસીમ ! એનું આ ધર, જેનો આ સંસાર, એ જ આ બેાચવી ન શક્યા— ! ’

ને દીકરીના લગ્ન પછી તો સૌદામિની ધર્મ-કર્મ તરફ જ જાણે વળી ગઈ. પૂજારી પાસે કંઈક બાધા-આખડી એણે લીધી સાધુચરણ ચાલ્યા મયા બાદ એણે સંઘામાં સિન્દૂર પૂરવેા બંધ નહોતો કર્યો, છતાં મિષ્ટાન ને માસાદાર એણે ત્યજ્યાં હતાં. સારો ને સારિવક પોરક જ ને એ પણ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં તે લેતી ને બધી જ રીતે એક પલ્લવારિણી જેવું કંઠોગ નિયમનવાળું જીવન માળતી. વઢને માથે બધી ચે હર-અવરગા નાખી હવે એ જપ-તપ તરફ વળી હતી દીકરા કાંઈ દિવસ પરાયેા બની જશે એ વિચાર જ એને નહોતો આવતો. અને એથી ધરનો બધેા ચે કાર્યભાર વઢના હાથમાં સોંપતાં એ જરા ચે અચકાઈ નહોતી.

એ પછી બીજાં ચે જૈ-ત્રણ વરસ વીતી ગયા.

સાધુચરણને ધર હોયે-સંવસત લીધે અગિયાર વર્ષ વીતી ગયા. તાર વર્ષ સુધ પતિનો પત્નો ન લાગતાં નિરમ મુગ્ધ પાતના પૂતળાને અભિ-સરકાર કરી રીતસરનું વેવન પાળતું પડે છે. પૂજારીની સાથે આ બધા વિધિ-વિધાન વિશે વાતો કરવી સૌદામિની-એ શરૂ કરી હતી એવે સમયે, એક દિવસ અચાનક એકાએક સાધુચરણ ઘેર પાછા ફર્યો.

[૩]

કુરૂતક મહિનાનું પ્રભાત ફૂટતું હતું. ખાસ અને જ્યોત્સના પાંચા ઉપરના આકળમિન્દુઓ હાથ સુકાયા ચે નહોતાં નાની પુંકુ આંખણું ધોળતી હતી. એવે સમયે એક સંન્વાસી ત્યાં આવીને ઉભો રહ્યો અને પુકું મો નિદાણાનિદાણાને જોયા બાદ એણે પૂછ્યું : ‘ તું તો પુકું ને ? ’

પુકુંએ ચમકીને એના તરફ જોયું. સંન્વાસીના શરીર ઉપર હતું એક મેલું ફાટેલું ભગવુ, માથે પુકું વાળ, કળા ધોળા વાળવાળી વધી મચેલી દાદી અને મોં પર એક કચુલ દાસ્ત. એને જોઈને પુકુંએ હાથ નમાવતાં જરા અચકાતાં પૂછ્યું : ‘ તમે કોણ ? ’

ને સંન્યાસીએ એક જીંડા શ્વાસ મૂકી કહ્યું:
'હું તારો બાપ છું, બેટા !'

સાધુચરણ બપોરે વૈરાગી બની ઘર છોડી ચાલ્યા
થયા ત્યારે પુંઢ માત્ર દોઢ જ વર્ષની હતી, પણ બા
સાથેની વાતોમાં પિતાની બધી વાત એણે અડી
હોધી હતી. થોડી વાર સુધી આંખો ફાડીને સાધુચરણ
તરફ નેત્ર રજા બાદ એ મોટેથી બૂમો પાડતી અંદર
મઠ: 'ઓ બા, ઓ બહેન, બે તો ખરી, કાણ
આવ્યું ?—બાપુ—બાપુ—બાપુ આવ્યા છે, બા !'

ને પળવારમાં તો ધરમાં હોહા થઈ મઠ. સૌદા-
મિનીએ દોડીને બહાર આવી પતિને જોયા ને એને
પગે બાજી એ મોટેથી રડી પડી: 'જાહો, આટલા
દિવસો પછી યે તમે આવ્યા—'

સાધુચરણની આંખમાં પણ આંસુ ધસકાયાં. એ
બોલ્યા: 'હા, લક્ષ્મી ! હું આવ્યો છું, જિભી યા હવે.'

છતાં સૌદામિની પણ પકડીને બેઠાંબેઠાં જ બોલી:
'બોલો, હવે ચાલ્યા તો નહિ જાય ને ?'

'ના, હવે નહિ ચાલ્યો જઈ. ધર છોડીને ચાલ્યો
થયો એ મારી જૂલ હતી, લક્ષ્મી ! જે શોધવા ગયો
હતો તે ન મળ્યું: હવે ઘેર જ રહીશ.'

અને ભેતભેતમાં તો ગામ આખામાં સાધુચરણ
પાછા આવ્યાની વાત પ્રસરી-ગમ. મોટરાઓ સાધુ-
ચરણને આશીર્વાદ આપવા અને મળવા-હળવા
આવવા લાગ્યા. હાથ મુજબજે આવીને કહ્યું:
'સાધુચરણ, તું પાછો આવ્યો એ ફક્ત તારી વહુ
અને દીકરા-દીકરીનાં પુણ્યે. સંન્યાસી થવું શું રમત
વાત છે બાપા ! એમાં તો વહવાઓનાં પુણ્ય જોઈએ
પુણ્ય. આ ભોને, મને જ આઠસં વર્ષ થયાં છતાં હજી
યે કુટુંબજળમાં ફસાએલો છું ને ? પ્રવત્ન કર્યું શું
હું સંન્યાસી ન બની શકત ? આ હજી પેલે જ
દિવસે બીબનદાર બાણને ધડું હતું કે રાધા-ગોવિન્દના
મંદિરનો પૂજારી બનાવી દો, ને જીજ્ઞાસુ કુટુંબ છોડી
સડું છું કે નહિ ? બસેને મારે ઘેર ત્રીજી વારની
રહી ! એમાં શો વાધો છે ? પણ જવા દે એ વાત.

તું હવે પાછો ફર્યો છે તો ધર-ઝોકમાં જીવંત પડેલીને
રહેજે ને અમારી આંખો કારજે, બાઈ.' એ વખતે
હાજર રહેલા નાનામોટા સહુએ મુખજે મહારાષ્ટ્રની
આ સદિષ્જને ટેકા આપ્યો હતો,

નિમાર્ષ બેતરની બાળ લેવા વહેલો—ખૂબ
વહેલો ઘેરથી નીકળ્યા ગયો હતો. બેતરે પિતા પાછા
ફર્યાની વાત સાંભળી તુરત એ ઘેર પાછો આવ્યો.
જટાભૂટધારી પિતાને જોઈ પળવાર તો એ થંભી જ
ગયો; પણ પછી સંકાચાર્તા સંકાચાર્તા એણે પિતાને
પ્રણામ કર્યા ને સાધુચરણે એને છાતી સરસો આંધો.

ત્યાર બાદ કેટલા યે દિવસ સુધી સાધુચરણને
ઘેર જાણે ઉત્સવ ચાલતો રહ્યો. એના
પાછા ફર્યાની વાત ચારે બાણ ફેલાયા બાદ
આજીબાણનાં ગામડાંઓમાંથી જોળખીતા ને અજુ-
જોળખીતા કેટલા યે એને જોવા-મળવા આવવા
લાગ્યા. આ અચિર વર્ષોમાં એ કયાં કયાં ફર્યો,
શું શું જોયું ને કેમ પાછા ફર્યા વગેરે અનેક પ્રશ્નો
એ લોકો કરતા અને સાધુચરણ એ સમય દરમિયાન
ગોતે ક્યાં ક્યાં ફર્યા, સાધુ-યોગીઓની મુલાકાતો ને
એની પાછળ કેવાં કેવાં રહસ્યો જોયાં વગેરે વાતો
રસપૂર્વક રહેતા. બેઠકખાતું ખીચોખીચ બંધાઈ
રહેતું ને લોકો યે એની વાત રસપૂર્વક સંભળતા.
એ સમયે રાતદિવસ વધારે ભાગને સમય સાધુચરણ
લોકોથી ઘેરાએલા જ રહી એમનાં સાહુજવનની
વાતો સંભળાવતા રહેતા અને ધરમાં પણ સહુને
આનંદનો પાર નહોતો. ગામની સ્ત્રીઓ ટાળાબંધ
આવતી. સૌદામિનીની આંખમાં ક્યારેક આંસુ તો
ક્યારેક હાસ્ય દેખાતાં. જપ-તપ પણ હવે તો ધન-
ભજ બધ જ હતાં. પરણેલી દીકરી સાવિત્રી ખજર
મળતાં જ બાપને મળવા આવી હતી ને બે નાની
દીકરીઓ કાલી અને પુંડુ વારંવાર બહારનાં ઝોર-
ડમાં આવી બાપુને જોઈ જતી. ખાસ કરીને નાની
પુંડુનાં આહવાદ અને જવ સમાતાં નહોતાં કારણ
એણે જ સહુ પહેલાં પિતાને જોયા હતા.

અને એક કષ્ટનાતીત ઉત્તેજના અને વિચિત્ર-

તાના અનુભવમાં એક અકવાહિયું—સાત દિવસ વીતી ગયાનું કોઇને જાન પશુ ન રહ્યું.

ત્યાર બાદ ધીરે ધીરે જેમજેમ નવીનતા ઓસરવા લાગી તેમતેમ સ્વાભાવિક શ્રવન શ્રવણનો પ્રયત્ન થયો. બહારનો જોરડો સાધુચરણે પોતાના ઉપયોગ માટે રાખી લીધો હતો, પણ ધરનાં સડુની સાથે એનાથી શાદતા સાધી ન શકાઈ. લાંબા સમય સુધી ધર બહાર રખડતા, પ્રવાસીની—જેમ રહેતાં, એને જે રેવ પડી ગઈ હતી તે એણે પોતા પૂરતી જ પરિમિત રાખી હતી. સંવાસીશ્રવનમાં બીજી કોઈ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ હોય કે ન હોય, પણ એક જાતની સ્વાવલંબી વૃત્તિ—સાદાઈ ને વિલાસ-વિશ્રુખતા તે જન્મે જ છે, ને સાધુચરણમાં પણ એ આવી હતી. અને એથી એના પાછા ફરવાથી કુટુંબમાં એક જગ્યા વધવા છતાં જવાબદારી કે અગવડ જરા થે વધી નહોતી.

ને આ રીતે કારતક આખો વીતી ગયો.

માનશરણ શરૂઆતના દિવસે હતો. એક દિવસે સંધ્યા પછી ટુણસી માટે દીવો પ્રગટાવી સૌદામિનીએ નાની દીકરીને કહ્યું : 'પુંડે, બહાર જોઈ આવ તો, કોઈ બેઠું છે કે નહિ ?'

પુંડે એ વખતે બહારથી જ આવતી હતી. એણે જવાબ આપ્યો : 'ના, બા, કોઈ નથી. બાપુ એકલા જ બેઠો છે.'

ને સૌદામિની ટુણસી—ઝણે દીવે સૂઈ, વફૂરે ગંધણિયાનું કામકાજ સીધી ધીરેકથી બહાર નીકળી ગઈ. સાધુચરણ સાથે એકાંતમાં મળવાનું એને જાણે જ બની શકતું, કારણ સાજને ટાણે ત્યાં એક—જે જણ તો બહારના આબ્યા જ હોય. આજે નિરાત મળતાં સૌદામિની તુરંત પતિના ઝોરડામાં આવી. ઝેરડિયાનો દીવો ત્યાં જળતો હતો. એક જગડા ધાબળો વીંટી સાધુચરણ બેઠો હતો. સૌદામિનીને ઝોરડામાં આવતી જોઈ જરા સરખા બેસતાં એ બોલ્યા : 'આવ લક્ષ્મી.'

સૌદામિની જાજમને છેડે બેસતા બોલી : 'નીચે જીવે તમારી પાસે બે ધડી બેસવાનું થે નથી ચતું. હમણાં જણે કો'કે આવી જીભશે એમ જ લાગ્યા કરે છે.'

અન્યમનરકે જાણે બહારની બાજુએ જોતાંજોતાં જ સાધુચરણ બોલ્યા : 'હવે તે કોણ આવતું'તું ! હં, નિર્માર્ગ સાજે ફેલાયો નહિ ! ક્યાંય' બહાર જાય છે શું ?'

'દિવસ આખાનો ચાકચોપાકચો હોય એટલે સાંજ પછી મિત્રો સાથે વાર્તાલાપ કરવા જાય છે. પહેલાં તો આ ઝોરડામાં જ...' બોલી સૌદામિની અટકી ગઈ.

'ત્રે' આવીને એની જગ્યા ખૂંચવી લીધીને ! સાધુચરણ સહેજ હસીને બોલ્યા.

સૌદામિની જીભ કચરતાં બોલી : 'એ શું બોલ્યા ?' ને પછી ઝટપટ બોલી : 'કેમ, નિમાણું કંઈ કામ છે ?'

'ના, ના, ખાસ કામ તો કંઈ નથી; પણ મને એમ કે સાંજના મારી પાસે આવીને બેસે, ને બે ધડી ધરમની વાતો સાંભળે તો સારું' બીજું શું ?'

પિતાની પાસે બેસીને યુવ ધર્મોપદેશ સાંભળે એથી વધુ આનંદની વાત બીજી કંઈ હોય ! છતાં સૌદામિનીને હેયે ફળ પડી. જરા વાર ચૂપ રહી એ બોલી : 'એ તો હજુ ઊઠકરું છે. આનંદ, આહ-લાદની એવી ઉમર રહી. ને ધરમની વાતમાં એ સમજે પણ શું ? એના કરતાં મને જ એક—બે વાત સંભળાયો ને ?' મજમ-પરમામના અનેક માણસો તમને સાંભળી ગયા; નથી સાંભળી શકી એક હું જ.'

'સારું, બોલ, શું સાંભળ્યું છે ?' સાધુચરણ પ્રસન્ન સ્વરે બોલ્યા.

સૌદામિનીએ ખાસ કંઈ જ સાંભળ્યું નહોતું. એણે શરૂથી જધી જ વાત સાંભળવા માગી. સાધુચરણે ધીરેધીરે કહેતું શરૂ કર્યું. ધર છોડ્યા પછી ક્યાંકના ગયા, પહાડ, પર્વતો અને જંગલોમાં કેવા કેવા મહાપુરુષોનાં દર્શન મળ્યાં, ક્યારે કયા તીર્થે

રત્ન કંઈ વગેરે ધણી થે વાતો કરી, અને ઉમર વધવાની સાથેસાથ કપટસહનની શક્તિ કેમ કરીને ધીરેધીરે ઘટતી મધ્યે એ પશુ એણે છુપાવ્યું નહિ. એક વાર તખ્તપત બગડતાં એની કેવી ખરાબ રિયતિ હતી એવું વિગતવાર વર્ણન કરી આખરે એ બોલ્યા કે ત્યારે જ હું સમજી શક્યો, કે ધર છોડીને ચાલી નીકળવામાં મેં ભૂલ કરી હતી. સદ્ગુરુનાં દર્શન તો ન થયાં, પણ એ ઉપરાંત જિંદગીના આખર સુધીના દિવસો પર્યાંત કોઈના યે ટેકા વિના જ્યાંત્યાં ફરતાં-ભટકતાં રહેવા જેવું વૈરાગ્યનું જોર પણ મારું રહ્યું નહોતું. એથી આખરે તમારા સફળની પાસે પાછા આવી ગયો, લક્ષ્મી ! વિચાર કર્યો, જે કંઈ આરાધના-સાધના થેર એમાં થઈ શકશે એ જ કરીશ.

‘ભગવાનની દયા અપાર છે.’ એક જોડા નિઃસાસો મૂકી સૌદામિની બોલી. થોડી વાર સુધી બેઠે મૂકાં રહ્યાં. એ પછી સૌદામિની ધોમેધોમે બોલવા લાગી: ‘હું’ કહેતી હતી કે ભગવાનની દયાથી જ્યારે હવે થેર પાછા ફર્યાં છો ત્યારે હવે આ કામળા લાકડી મૂકીને અમાહિની માફક...

‘ના, લક્ષ્મી ! એ વાત જ ન કરતી. આટલા દિવસ પછી એક તો એ હું’ કરી જ નહિ શકું’ ને વળી હવે તો એ ટેવ જ બણે છૂટી મઈ છે. ને પળવાર મૂકા રહી એ બોલ્યા; ‘હું’ આ પહારના ઓરડામાં પડ્યો રહીશ ને બે વાર પાટશ. એથી વધુ હું’ સંસાર તરફ ન ખેંચાઈ તો ખસ. માનજે કે તમારે આંગણે એક મહેમાન છે.’ આટલું બોલી એ સહેજ હસ્યો.

પશુ સૌદામિની ચૂપ ન રહી શકી. એ બોલી: ‘આ તમે શું બોલો છો ? તમે જ તો બધું છો. બે આમણુની જેમ તમે બધી દેખરેખ રાખો તો છોકરાને કેટલી હિંમત રહે ? અને તેમ તો ય એ બાળક જ ને ?’

‘ના, લક્ષ્મી ! આ ઉમરે હવે એ બધું શક્ય નથી. ધરવ્યવહારનાં કામ સંભાળવાં એ મારી શક્તિ બહારનું છે. મારું એ કામ નહિ. તું તો બણે છે

કે આ બાજતમાં હું’ પહેલેથી જ કેવો નજામે માણસ છું. એટલે મારા કરતાં નિમાધ જે રીતે કામ કરે છે એ રીતે જ ચાલવા દે. બેઠું છું કે કામકાજમાં એવું ખ્યાન સારું છે.’

ને સતોષનો એક શ્વાસ લઇ સૌદામિની બોલી: ‘એ સાચું છે. આ છેલ્લાં કેટલાંક વરસથી બધું એ જ સંભાળે છે અને આ વરસોમાં જ...’

એ જ વખતે બહાર કંઈ પગરવ જણાયો. સૌદામિનીએ જોયું તો હારાન દત્ત દેખાયો. હારાન તદ્દન નજામે માણસ હતો. બીજાને ડેલે જમ્મ અકુ ! જમાવવા એ જ એવું કામ હતું. સૌદામિનીએ જરા કંટાળાને ઊર્ત્યાં કહ્યું: ‘વાણુ તૈયાર થઈ ગયું છે. પુકું સાથે કહેવડાવું છું. મોકું ન કરતાં હો !’

‘સારું.’

‘કાણુ. હારાન આવે ભાઇ. આવે ભાઇ, આવે.’

‘આળ્યો ભાઇ, જમીનદારને થેર ગયો હતો ત્યાં સાભળ્યું કે—’

ત્યાં તો સૌદામિની અંદર આવી.

[૩]

શુનિવારે નિમાધ શહેરમાં ગયો હતો. લગભગ એક વાગે પાછા ફરી નાહીસાંધને જમવા બેઠો ત્યારે સૌદામિનીએ એના તરફ બેઠીને પુછ્યું: ‘શું થયું છે મેટા ?’

કાળિયો મેંમાં મૂકતાં નિમાધએ જવાબ આપ્યો: ‘કાલે એ લોકો કન્ધા બેવા આવશે.’

‘પશુ છોકરા તને કેમ લાગ્યો ? કાલો સાથે મેળ મળશે ને ?’ આતુરતાથી સૌદામિનીએ પૂછ્યું.

‘એટી સરસ લાગશે. છોકરા જરાક નખલો છે. પણ એનો કંઈ વાંધો નહિ.’

‘ઉમર કેટલી છે ?’

‘હશે, આગણીસ-વીસ. હજી હમણાં જ નોકરીએ ચડ્યો છે. પાકું નથી ચડ્યું. પણ થઇ જશે. એટા બનેલી ડેપુટી પોસ્ટમાસ્ટર છે ને એણે જ મહેનત

કરીને એકવી થોધા છે. સાંભળું છે કે હવે તુરતમાં જ પાકે યઈ જશે.’

સૌદામિની રાજી થઈને બોલી: ‘હં.....પણ ઊકારના બાપ હવાત નથી!’

‘ના, બાપ નથી; મા હવાત છે. જે મોટા ભાઈ છે ને કાપડની નાની એવી કુકાન ચલાવે છે. તથા ભાઈ. સંયુક્ત કુટુંબ ને રિયલિટી પણ સારી. આ ઊકારા જ કુટુંબમાં બહુસોગસો મૈત્રિક થએલા છે.’

સૌદામિની સંતોષ પામી બોલી: ‘મહુ સરસ થશે, એક દીકરી નોકરિયાતને ઘર જાય તો એમાં શું ખોટું? કહેરમાં જે આપણું એક સગુ થશે ને? હા, પણ તને શું લાગે છે? પેલા બહુ તો નહિ આપવા પડે ને?’

‘હજુ તો લેવાદેવાની કંઈ વાત જ નથી થઈ; પણ જો તો ભેયું જશે પછીથી.’

‘હા, જો તો પછીની વાત છે. પહેલા તો ઊકારી ભેંધને હા બહુ એટલે બસ. ને કાલીમાં ન જમે એવું છે પણ શું?’

બીજી થે કેટલીક ધર-બચકારની વાતો થયા પછી જમીને ઊઠતી વખતે નિમાષ બોલ્યો: ‘મા, એક ખરાબ ખબર છે.’

શક્તિ ચિત્તે સૌદામિની બોલી: ‘શું ભાઈ?’

નિમાષ ધીરથી બોલ્યો: ‘રાધાચોવિંદના મંદિર માટે જમીનદાર બાણ એક સારા પૂજારીની શોધમાં છે. મારા બાપાની વાત મેં એમને કરેલી એક રીતે નક્કી પણ થઈ ગયું હતું; પણ એક જણે વચ્ચે પાણી નાખ્યો.’

સૌદામિની કંઈ જ ભલૂતી નહોતી. નિમાષએ વાત એટલી ઠાંકી હતી કે માને પણ એણે કંઈ કહ્યું નહોતું; છતાં આખના પલકારા માંમમાં બધી વાત સમજી જઈ સૌદામિનીએ પૂછ્યું: ‘ને પછી?’

‘ને પછી શું? એ ફરી મૈયા. એ પાણી કેણે નાખ્યો એ જાણે ? પેલા છાંણુ છુદા હાર મુખ-

જાએ! એને પોતાને એ નોકરી ભેંધતી હતી ને, એટલે.’ આટલું બોલી નિમાષએ કોથળી મોં ખજાણ્યું.

‘સૌદામિનીએ હોક બીંસીને થોડીવાર માથું હલાવ્યું. મામકા મામમાં કેણુ કષ્ટ ભતવું માણસ છે તે સફળતા હોય છે ને એકબીજાને કાકા, બાપા મામા, મોટાભાઈ કહી માત્ર મોટાની અત્મીયતામાં જીવન વિતાવી દે છે; અને એમાં પોતાનું કપટીપણું છુપાવતાં રજ માત્ર સરખાતા નથી. સૌદામિનીએ પૂછ્યું: ‘શું કહ્યું છે એ મુખજાને કાકાએ?’

‘એ સાંભળીને શું કરવું છે? એ કુટિલ છુદો રાજી થવાને બદલે જુઠાણું ફેલાવે છે. ‘આસન પરથી’ ઊઠતા નિમાષ બોલ્યો.

‘છતાં શું કહ્યું છે એણે, એ તો કહે!’

‘માથળવું છે? એ કહેતાં હતો કે મારા બાપુ જેનેડી છે, માને પીએ છે.’

સૌદામિની ઊઠીને ઊભી થઈ મઠ અને તીથા સાથે બોલી: ‘શું કહે છે?’

‘કહેતો હતો કે રાજ રાત્રે બાપા હારાન સાથે બેસીને ચાંબે પીએ છે. બીજું જે કેણુ જાણે કેટલું બોલ્યો હતો. આટલો છુદો હતો આ છુદો—’

અને લાલચોળ બનેલ મોંએ સૌદામિની બોલી: ‘કેવી નાને મોટે મોટી વાત! મુખજાને કાકા કાલીએ હાથ ચૂંટીને બોલે તો ખરો! એના દીકરાની દીકરીને એના વર કેમ તેમના નથી એ કેણુ નથી જાણતું? ...આટલું એણે ઊકારા વાસે બાપી એ કોથપૂવક છીમે ધીમે મુખજાનેની પોત્રોના જીવનની ગુપ્ત વાતોનું વર્ણન કરવા લાગી. નિમાષએ એકા દાયે જ ઊઠા રહી આ પરમરસિક વાત સાંભળી ને પછી એ બોલ્યો: ‘હં! એ છુદાને હં નહિ છાકું, મા! પણ હમણાં મરખા કરવામાં શંકા નથી. કાલીનાં લગ્ન નિર્ધિન પત્ની જવા દો. ઈ ચિંતા ન કરીશ, મા! કોઈ નહિ ને કોઈ દિવસે એ છુદો મારા લાગમાં આવશે જ, ને ત્યારે—’ બેલી નિમાષ એસરીમાં મોં ધોવા મયો. બાપને

અંતરમાં કહેવાથી એને જે મુશ્કેલી થયો હતો એમાં આવી સારી નોકરી મુલાવી દેવાનું બનતાં બળતામાં થી હોવાનું હતું.

બીજા દિવસે બપોરે શહેરમાંથી કાઢીને એવા લોકો આવ્યા, સુતિયા અને એના બે મિત્રો આવ્યા હતા. કન્યા દેખાડવામાં આવી: કાઢી છોકરી સારી હતી. ઉંમર પંદર વર્ષ, કાઠું મજબૂત. છોકરી જેમ્મ મુરતિયાએ એના મિત્રોના કાનમાં કંઈ કહ્યું ને મિત્રોએ હસતાં હસતાં જણાવ્યું: 'કન્યા સારી છે, અમને ગમી છે.—'.

આ વખતે સાધુચરણ ત્યાં હાજર હતા મુરતિયાને સારી પેઠે એમાં બાદ ત્રણમાર પ્રશ્નો એમણે પૂછ્યા ને મુરતિયાએ મિત્રો તરફ જરાક રિખત કરીને જવાબો આપ્યા. આ સાંજે એ જ એના લાગી સસરા છે એમ કંઈ જણાવ્યું નહોતું.

આ-પાણી પૂરું થયા પછી મુરતિયા અને એના મિત્રોએ ફરીથી કન્યા તેમને પસંદ પડી છે, તેઓ સંતોષ પામ્યા છે. એમ જણાવ્યું ને એ લોકો ગયા. ઘરમાં સહુનાં મોં પર સંતોષ હતો. સૌદામિનીએ પણ એક માણ જીભા રહીને મુરતિયાને એણે હતો ને એને એ એ મર્યો હતો. છોકરો જરાક નબળો કહેવાય, પણ અપળ જીવ. શહેરનો છોકરો ખરો ને? વાતનીતમાં તેજસ્વી લાગતો હતો.

સાંજનાં સાધુચરણે નિમાઈને પોતાના ઝોરડામાં બેસાડ્યા. થોડી વાર સુધી બંને વચ્ચે વાતો થઈ ને પછી નિમાઈએ કુલ્લ જાહેર ઘરમાં બેઠા સૌદામિનીને કહ્યું: 'મા, મારા બાપુને એ છોકરો નથી ગમતો; સંબંધ જોડવાની ના પાડે છે.'

એ વેળા સૌદામિની સાક સમારતી હતી. આ વાત સંભળી તે પડતું મૂકી એ નિમાઈ પાસે આવી ઉભી ને બોલી: 'શું થયું? શા માટે ના પાડે છે?'

'છોકરાની આંખ જરાક ત્રાંસો છે ને તેથી!'

'શું આંખ ત્રાંસી છે? મેં તો એવું કંઈ જોયું નહિ.'

'આંખમાં જરાક ફેર હશે, પણ એથી કંઈ એ ત્રાંસી ન કહેવાય. અને એ એવી ખામીઓ એવા બંધ એ તો ગામ આપું' જોડામાં પથવાળું' દેખાશે. એવો તે દેવ-પુત્ર ક્યાંથી મળવાતો હતો!' આટલું બોલી હતાથ ચર્મ હાથ કપાળે દંધ એ ચાલ્યો ગયો.

સાધુચરણ પાછા ફર્યા પછી જે વસ્તુ ધીરેધીમે આ કુટુંબમાં અંદર ને અંદર પોપાત્ત રહી હતી, એ કુદિમાન સૌદામિનીએ આટલા દિવસ પરાણે પરાણે આંખથી અળગી રાખી હતી. જે માણસના ચાલ્યા જતાં એક દિવસ આ કુટુંબ ભાંગી પડ્યું હતું તેના પાછા ફરતાં એક નવી જ સમસ્યા ઊભી થશે એમ કાંઈ નહોતું માન્યું. પણ બપોરે ધીરેધીમે કરીને એ જ દેખાતું થયું ત્યારથી સૌદામિની મનમાં ને મનમાં થકિત રહેવા લાગી, આજે એના એકલુરોલા સંસારને છિન્નસિન્ન થતો એક એનાથી રિથર ન રહેવાયું. હાથ ધોઇ એ પતિના ઝોરડા તરફ ગયું.

ઝોરડામાં પ્રવેશી એણે શાન્ત રવરે પૂછ્યું: 'કેમ, છોકરો પસંદ ન પડ્યો?'

સાધુચરણ ધામગા પર અર્ધસૂતા બેઠા હતા, ધીરેધીરે બેઠીને સરખા બેસતાં એ બોલ્યા: 'તને કેમ લાગ્યો?'

સૌદામિની પોતાનો મત પ્રગટ કરવા નહોતી આવી. અંધારે બની એણે પૂછ્યું: 'મને કેમ, લાગ્યો, પસંદ પડ્યો કે ન પડ્યો, એ શું કામનું? હું તો બાપ માણસ, પણ તમને કેમ ન ગમ્યો?'

'બીજું' તો કંઈ નહિ, પણ એની આંખ જરાક ત્રાંસી છે.' જરા મુંઝા રહી સાધુચરણે જવાબ આપ્યો.

'હું શું જાણું બાપુ! મેં તો કંઈ જ જોયું નથી; પણ કદાચ જરાક એવું હોય તો એ એમાં શો વાધો છે? બીજી બધી રીતે તો સારો છે ને?'

સૌદામિની બોલી.

'કાઢીને અણગમતું નથી ને?' સાધુચરણે પૂછ્યું.

'એ વળી શું? કાઢી કુળવાનની કન્યા છે. જે વર આપણે ગોતી દઈશું, એને પરણીને એ સંસાર

માંડશે. ને ન મમે એવું છે પણ શું આમાં ? સારું
ધર છે. બહેલ-ગણેલ વર છે. આખ જરા નેટલો
ત્રાંસી હોય એમાં શું ? ખાડો બોખડો કે લૂસો લંગડો
તો નથી ને ?

જરાક દસીને સાધુચરણ બોલ્યા : 'લૂસો-લંગડો
કે હાથ-ભાંગસો હોય તો તો સારો, લક્ષ્મી ! પણ
આ મુરતિવાના હાથમાં દીકરીને મુકતાં મારું મન
માનતું નથી.'

'શા માટે ?' સૌદામિનીના અવાજમાં એક અનિ-
ચ્છનીય તીખાશ આવી મધ.

સાધુચરણ થોડી વાર સૂધી જુઝા રહ્યા. એ જાણે
પોતાના વાંધાને વાણી આપવોનો પ્રયત્ન કરતા હતા.
આખરે એ બોલ્યા : 'યોગસાધનાની વાતો તો તને નહિ
સમજાવી શકું, પણ જે છોકરાની આખ જ ત્રાંસી હોય,
જેની દષ્ટિ ભૂમધ્યે રિધર કગાનો કોણ ઉપાય જ ન
હોય એને તો ભગવાને જ દંડ્યો જાણવો. એ
માણસ કોણ કાળે ચે ધર્મ' કમ' નહિ કરી શકે.

સૌદામિની રત્નજ્વળની થોડી વાર જોઈ રહી.
સાધુચરણના બોલવાનો અર્થ એ નહોતો કળી શકી
એમ નહોતું, પણ એવિંતો એને એક વિભ્રમ લાગ્યો.
એને ધડીબર એમ જ લાગ્યું કે એનો આ
પતિ એનાથી સાવ અપરિચિત છે. મનની પણ
ઝોળખાણ એની સાથે કર્યાં થઈ હોય એમ એને
ન લાગ્યું. અરે, એક દિવસ આ માણસ સાથે જ
આટલું કામપત્ત-જનનમાં જન્મ્યાં એણે જીવન ગાળેલું.
એ પણ એને અસંભવિત લાગ્યું. એને એ વિશ્વમર્મા જ
અજાણપણે એનો એક હાથ માથા પર સાથુના
છાંચને રપસેશે.

'ધર્મ'ના અધિકારથી જેને જાણ્યે કે અજાણ્યે
પણ ખૂદ ભગવાને જ વચિત રાખ્યો છે એ મહા
અનાચારી છે. જાણી જાણીને એવા માણસને જન્મ
કેમ કરાય ? સમજ ને ?' સાધુચરણ બોલ્યા.

પણ સૌદામિની કંઈ ન સમજી, સમજવાનો-
દેખાવોનો પ્રયત્ન પણ એણે ન કર્યો. તીજી દષ્ટિ-

ખાણે પતિને વીંધતાં એ બોલી : 'ના, નથી સમજી.
હું તો રહી એક નાદાન ઝી; પણ ત્રાંસી આખવાનો
અનાચારી જ હોય એવું તો બાપજન-મારે ચે નથી
સંભળ્યું ત્યારે પછી એ ઠેકાણે દીકરી નથી દેવી ને ?
આવો મુરતિયો હાથમાંથી આવ્યો જશે !'

'બીજો શો ઉપાય ?' સાધુચરણ બોલ્યા.

સૌદામિની પાછી ફરતા ફરવાનું પાસે જતાંજતાં
બોલો : 'સારું, જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો. સાવિત્રીના
લગ્ન ટાણે તો આતું કંઈ જ લીધું નહોતું થયું.'

સૌદામિનીએ ઉંજરા વટાવ્યો કે તુરત સાધુચરણે
એને સાદ દીધે. સૌદામિની મો દેરવીને બોલી : 'શું
કહેવું છે બોલો ! હજી મારે થયું કામ બાકી છે.'

સાધુચરણ જરા ખિન્ન થઈ બોલ્યો : 'હું તો
ભાઈ, સંન્યાસી માણસ રહ્યો. દુનિયાદારીની વાત
ખડુ જાણું નહિ. મનમાં જેમ લાગ્યું એમ કહ્યું,
તમને જો લાગતું હોય કે ત્યાં દીકરી દેવામાં સારું
છે તો એમ કરો. આ બધી વાતોમાં તું અને નિમાઈ
મારા કરતાં વધુ જાણો. તમારા કામમાં હું આડે
આવવા નથી માગતો...' આટલું બોલી આંખો માંડી
એણે ધાળજા પર લંગાવ્યું.

સૌદામિની થોડી વાર ઊભી રહી ને પછી ઉઘાસ
લાવે બોલો : 'પણ એમ તે કેમ થાય ? મમે તેમ
તો ચ તમે ધર-કુટુંબના મોટા છો. તમારો હુકમ
માનીને જ માણવું જોઈએ ને ?' આટલું બોલી
અસંતોષપૂર્ણ મંબીર મેંએ ચાલી મઠ.

[૪]

કેટલાક દિવસ વીતી મયા. કાલીના વેવિચાળની
વાતો ઉપર હમણાં તરફાળ પૂરતો પડેલો પડી મયો
હતો; છતાં બીજા નાનામોટા અનાવો દારા કુટુંબ-માં
અસંતોષ અને મન-કુઝબ વધતા જતાં હતાં. અને
પરિણામે સાધુચરણની સાર-સંભાળમાં પણ થોડી
લણી ખામી આવવા લાગી.

[અનુસંધાન મટ્ટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૮]

બી.

જે દિવસે વાલી લખીને ઘેર ગઇ. ત્યારે ધરમાં તકરાર ચાલતી હોય તેમ બોલચાલ થતી હતી, પરંતુ એને જોતા સ્વર્ગમાં બધાં હરખાઈ ગયાં અને આનંદ છવાઈ ગયો. વાલદા કરતાં વહેલાં માસી આવ્યા પહેલાંથી એટલે દાનાના હૃદયનો પાર ન હતો તકે એની બહેન સોની પણ સાસરેથી આવી હતી એટલે એની અમરઅંતર પૂછતાં વાલીએ કહ્યું : 'તું ક્યારની આવી છે ?'

સોનીએ કહ્યું : 'દસેક દહાકા થયા.'

પ્રુલાસો કરતાં લખીએ કહ્યું : 'સાસરેથી રિસાઈને આવતી રહી છે.'

બાંકતાં વાલીએ કહ્યું : 'રિસાઈને ? કેમ ?'

લખીએ કહ્યું : 'મરખ કોતું નામ ? ધર છે એટલે બોલતું-ચાલતું પડે પણ એથી રિસાઈને આવતું રહેવાતું હશે ? અને નાતું છોકરું હોય તો અમે ય માનીએ. પ્રથ્થ બે છોકરાંની આ ચક્ર પછી એ કંઈ નાની કહેવાય ?'

વાલીએ ખીતાં ખીતાં પૂછ્યું : 'એવું શું થયું તું ?'

લખીએ કહ્યું : 'ચક્રાતું શું ધૂળ ? આ કળબગ એવો આબો છે કે કોઈને જુલું માથુસ ગમતું નથી. એતું બોલ્યું વેડાતું નથી, ઘેર ઘેર સાસુ-વહુના કથકા ને કથકા. હમણાં દાના જોડે-મારે એ જ બોલચાલ થતી હતી.'

દાના બોલી ઉઠ્યો : 'માસી ! તમે ન્યાય કરજો. તમે કહેશો તે વેણ હું માથે ચકાવીશ. મારું, માને એ જ કહેવું કે રોજ રોજ ધરમાં કંકાસ ધાલવો તે કરતાં હું જુદો રહું એટલે ટકટકારો મટી જાય.'

બળતામાં બી હોમાય તેવી દયા વાલીની ચક્ર. એણે હૈયાની એ લાય હૈયામાં સમાવતાં કહ્યું : 'તારે પાછું શું છે ? આજે ગૂચર ધોઈને તને મોટો-કર્ચો તે શું જુદો રાખવા ? કે સાબરદિ કાપણમાં ચાકરી કરવા ?'

દાના : 'ચાકરી કરવાની કાણ ના પાડે છે ? પણ રોજનો કંકાસ થી રીતે વેડવો ?'

વાલી : 'કંકાસ કરીને શું કામ છે ? આજે ભગવાને સાચું જોયું છે, સુખે રોટલો ખાવાનો દહોડો આપ્યો છે ત્યારે આનંદ કરો ને.'

દાના : 'મારું ય ત્યારે માને એ જ કહેવું છે.'

લખી : 'કહ્યું તે તારું કરમ. એવી થી મોટી હમિયાણી (દોલત) અળી ગઈ છે કે સિનેમા-નાટક કરાય ?'

દાના : 'માસી, હરિચંદ્રનો સિનેમા આવ્યો છે. ગાયમાંથી લોકે જોવા જતાંતાં ત્યારે હું ગયો.....'

વચ્ચે લખી બોલી : 'છાતું શું કરવા રાખે છે... વહુને લઈ ગયો તો એ કહે ને ભેગાભેગી.'

દાના : 'માને આ જ ખોટું લાગી ગયું છે...'

વચ્ચે ફરી લખી બોલી : 'ખોટું કેમ ના લાગે ? આપણે વંદી ઉપરનું ખહણ (ધાસ) કહેવાઈએ અને શાકીકાર વરણના શા વાદ ? વહુને લઈને કોઈ તારી જમ થયું એ તો નથી જોયું.'

દાના : 'માસીને પૂછ, અણેશભાઈ અને સુરબ-લાબી જાય છે કે નહિ ?'

લખી : 'શરૂમાં મમે તેમ લોકો કરે પણ મામકામાં.....'

દાના : 'આપણા મામમાંથી રાવજીભાઈ, સુસનભાઈ.....'

લખી : 'એ બધા શાકીકાર અને પહેંચતા લોક કહેવાય.'

દાના : 'પાંચ આનાનું સિનેમા જોવું એમાં પહેંચ-ચતા શું અને ના પહેંચતા શું ?'

લખી : 'અને ગાડીભાડું ? આવતાજતાંની દસ આનાની ટિકિટ, બેચાર આના ચાપણીમં કાઢો. રૂપિયા સવારૂપિયાની ઊઠે છે કે નહિ ?'

દાના : 'એમાં તે શું લંકા લૂંટાઈ જવાની હતી ?'

લખી: 'એ તો આને તમને તનકારા થયે છે. પૂછ તારી માસીને. નાનાં હવાં ત્યારે કાઢવાના હોય સેતા રોટલા ખાતાં તે ઝાડે ફરવા બેસતાં તે ઝાડાય નહોતો હિતરતો.'

વાલીએ એનો રવીકાર કરતા કહ્યું: 'લખી, એ બધું ખરું. પણ વખત બદલાય તેમ આપણે બદલાવું જોઈએ. ભુવાન છોકરાં છે અને કમાય તેમાથી થોડું વાપરે તેમા આપણે બાકી છબ ના બાલવી જોઈએ.'

સેતી પોતાનું કુખ રક્તાં બોલી બીડી: 'મારી સાસુનું' પણ આ કુખ છે, એ તો વળી વધારે ધરમાં છે એટલે અમે જે વાત કરીએ તે પણ એમનાથી વેકાતું નથી. જે છોકરાની મા યથ પછુ જાય માત્રું ધર જ ના હોય તેમ જાતે લેખને ખાવાનો પણ અધિકાર નહિ. એ જ બધાને પીરસે. બાટલાં વરસ થયાં પણ અમે જે બધું સાથે બેસીને જમ્યાં હઈયું તેવું મને સંભરતું નથી.'

લખી ખિન્નજી જતાં બોલી: 'છાડી, ઘુંચ બોલ બોલ કરે છે તે મારો શુવ નશતાર તારી સાસુનેવો છે? પૂછ, આ મહી વહુ એ મેં એવો શુવ મખશે હોય તો.'

વહુને બદલે દાનો બોલ્યો: 'એવો શુવ તે રાખ્યો છે એમ ક્યારે અમે કહીએ છીએ? પણ તારાથી સાડું લૂગડું પહેડું ખમાતું નથી...'

વઝે લખી બોલી બીડી: 'તે શી રીતે ખમાય? આપણો, મજૂરિયો અવતાર અને સાકીકાર લોક પહેરે તેવાં પાતળાં લૂગડા કેટલા દહાડા ટકે?'

દાનો: 'તે ઝાઝાં રોજ એ પહેરીએ છીએ? કંઈ આભોગયે ના પહેરાય?'

લખી: 'સોઢા વાતો કરે છે તે તારે સાંભળવું હોય ત્યારે ને? કાલ સિનેમા જોવા બેઠે જશુ જની હજીને અયાં. તે વાસનાં જ વાતો કરતાં હતાં કે સાકીકાર વરજીની આખમા આવશે તો કોઈ મજૂરીએ જ નહિ બોલાવે.'

દાનો: 'તને મેં કેટલા ય વખત કહ્યું કે એમ

ધરતું બધને બીજની બીક રાખવાના દહાડા ગયા. કોઠામાં મજૂરી કરવાનું જોર હશે તો આ ગામમાં નહિ તો બીજે ગામ મજૂરી કરી ખાઈશું, પણ કોઈથી ફરવાની વાત નહિ' અને વાલી સાથે જોતાં એણે ઉમેર્યું: 'આવી નકામી રોજ લખ મૂકીને ખાલી હેરાન કરે છે. જો એની વાત માનવા જેવી હોય અને ના માની હોય અને તે ટીટીવારો કરતી હોય તો લેખે લાગે.'

લખીએ બીજે વિરોધનો મુઠો રમી કરતાં કહ્યું: 'વાલી, તારે મોઢે જ ન્યાય કરજે. એના બાપા મરતાં લખી રજીસ્ટ્રાર સાથે બોલ્યા નહોતા, મારા મહા આગળ ય એ ના આવે એમ કહેતા અપા હતા. એ રજીસ્ટ્રાર સાથે આજે દાનો બેઠેજો રાખે તે મોઢે મારે જે વાનાં ના કહેવા પડે?'

વાલી: 'આ તમારી જોડેનું ધર હાલુમાનું તમારા પિતૃર્થ પાસેથી લખાવી લીધું' હવે તેની વાત કરે છે ને?'

લખી: 'હા, તારું કયા અનવધું છે? અમારે પણ એણું કોઈનું મફત જોઈતું હતું? સાડી ચારસોમાં નકામી ક્યું' હતું. ફરતાવેજ કરવાનો કામળ સુદાં આવશે હતા, અને એ રજીસ્ટ્રારે આડુંઅવળું વરવીને જાનોમાનો ફરતાવેજ કરી લીધો અને અમારી સોનાની શાળીમાં સોદાની મેખ મારી. બાકી જોડે જોડે ધર હોત તો, એ તો અપા, કુખ કાલે જલસ, પણ દાનાના એ છોકરા છે તે ખારસા લહેર કરત ને? આપે જોનું મરતાં મો ના જોયું એનું આજે દોકરો પૂછડું સંપતો ફરે એ મને કાળ જોવું ના લાગે?'

વાલીએ દાના સાથે નજર કરી.

પોતાના પદ્મમાં ન્યાય આવતો જોઈ દાનો કંઈ બોલે તે પહેલાં લખીએ આગળ યર ક્યું: 'આ એક જ વાતમાં આડો છે એવું નહિ મારે સોડો જોડે ના ફાવે તે દરેક સાથે એને ફાવે. રૂખી, મંછી અને અને રેવા. મારે એમની સાથે જીમાં રહે ના અને, ત્યારે છોકરાની વહુ ચાઈ આ ક્યારની જાનીમાની બેઠી છે તે વહુને કાનફુસિયાં કરવા જોઈએ. તું જ

કહે પછી મારે બોલવું ના પડે તો શું થાય !'

વાલીએ દાના તરફથી નજર ફેરવીને જીવો તરફ માંડી.

વચ્ચે સોની બોલી બીડી : 'મારે પણ સાસુ સાથે આજ મોટી રામાયણ છે. એમને જેમની સાથે ના ફાવે તેની સાથે મને કહેશે કે તારે બોલવું નહિ. હવે આપણે કૃત્વે-તળાવ ગયાં હોઈએ એટલે બોલ્યા-આલ્યા વગર કેમ ચાલે ? અને ના બોલે શી રીતે ? એ આપણી જોડે કંઈ વેર રાખતી ન હોય. પણ મારી સાસુને એ જ ખાત્રી કે ના બસ, કોઈની જોડે બોલવાનું નહિ.'

દાનો કહે : 'ધરમાં માણસો બધાં એક સરખાં. એમને પોતાના સ્વભાવને લીધે કોઈની જોડે ના બને તેમાં છોકરાં શું કરે ?'

લખી બિલકુને બોલી : 'અમારા સ્વભાવ શું ખોટા છે ? હું મોઢ લખ્યાબોલી છું એટલે લોકોને નથી ગમતી. મારે કોઈ માણસ પ્રત્યે લેણું નથી. જેનો છેડા ઝાલી છૂટું તે ય મારું ઘસાતું બોલે.'

વાલીએ ટોકા આપતાં કહ્યું : 'આપણા બેયને સરખું લેણું છે. મારે પણ તક ને ફક બોલવા બેઠાંએ એટલે બધાને હું કકવી વખ લાગુ છું.'

દાનો : 'તમારી વાત માસી, જીવો છે, અને મારી માની વાત જીવો છે. તમારે તો વચાતું કામ લઈ અને નોકરી લલી. ઝાઝી બાંજગ નહિ. પણ મારી માને તો આખો દહાડો ખીએ ધંધો નહિ એટલે ફલાણો આવે અને દીકણો તેવાં એવી લોકોની બોલણી જ, અને ગંડોની જાત, તે ધડીએ હા એ હા કહે અને ખીજી ધડીએ સામાનાં જઈને કાન લારે એટલે થાય બોલાબોલી. એટલે મારું માને એ જ કહેવું કે તારે લોકોની પંચાત શું કરતા કરવી પડે છે ? ખરાબ હરી તો ય, કોઈનું ધર આપણે જોઈએ ચવાવવું પડે છે કે એ બધી ભાંજગ કરવી.'

લખી : 'તે ભગવાને મોહું આપ્યું છે તે બોલવું ય નહિ ?'

દાનો : 'રીતનું બોલવું. ખપનું બોલવું.'

લખી : બધાં રીતનું બોલે છે ? ખપ વગરનું નથી બોલતાં ?'

દાનો : 'લોક ગમે તેમ છે બોલે, પણ આપણે ના બોલવું.'

લખી : 'ના કેમ બોલે ? માણસ છીએ એટલે વાત તો કરીએ જ ને ?'

દાનો : 'તો લોકો તકરાર કરે તે ભોગવો. એમ તું જીભડી લપલપ કરીને જૂઠાસ કરું એટલે મારે કંઈ લોકો જોડે જૂઠાસ કરવી ? ના બોલવું !'

લખીએ એવિંતો રચવો દૂકવો મૂકતાં દુસકાં લગતાં માંડ્યા—લોકોની શું કામ વાત કરું. છોકરાં અને વડુ જ મારાં નથી, એમની સાથે લહેણું નથી તો ખીજાં સાથે હોય જ શાનું ?

દાનો : 'માસી ! આપણે કંઈ એના સારા માટે કહીએ એટલે આમ રડીને આપણને એસિયણ બતાવે. મેં બહુ દહાડા દબાવેલ પાંચે વેઠણું. પણ હવે વેઠાય તેમ નથી. આખા વાસમાં એક ય ધર લક્યા વગર એણે બાકી મેલ્યું નથી. વડુની સાથે બાંધવાતું પણ એને આજ કારણ. હું જેની જોડે બાંધું તેની જોડે તું મેળ કેમ રાખે ? અને એ આજ બાંધે અને કાલે એની સાથે મેળ કરતાં શરમ પણ નહિ. એવું અમારાથી નથી થતું. એ મારા અને વડુનો વાંક !'

સોની : 'માસી ! મારે પણ આજ દુઃખ છે. 'એ' જરા શરમવાળા છે એટલે જુદા રહેતાં એમનો જીવ પાછો પડે છે. પણ કાપર થાય એટલે મને કહેશે તું તારે પિયર હમણાં જતી રહે. અને હું અહીં આતું ત્યારે મા કહેશે તું રિસાઈને કેમ આવી ?'

લખી : તમે જવાન છોકરાં ગમે તેમ માનો. પણ મારા છોકરાની વડુ રિસાઈને જાય તો મારાથી ના વેઠાય. તેમ સામાને પણ તું આવે એ વેઠાય ? એ તો આ કળજંગ આલ્યો તેનો મહિમા છે, બાકી પૂછ વાલીને, અમારા વખતમાં વડુ જીવતી ને જીવતી મરી જાય પણ માબાપની સાથે યદ્ય પછી ઉપરાણું

ના છે. અને આને તો ઊંઘરા બને વહુને ચાહે છે એટલે વહુ સાથે ધાધરી ઘરું શું કામ ના મેલે ?

હાનો : 'નાથ હોય તે વણી ઊંઘરા બોલે ભેગા બોલું શું છે ! વહુનું ઊંઘરાનું ઘરું બને અને ઊંઘરા કુખી કરતો હોય તો જુદી વાત છે. વજુ વને કહ્યું કે તારા કાનકૂસિયા કરવાનો સ્વભાવ મુશી દે કે ખમને જુદા રહેવા દે. તને દેકે રાહસો ના આપીએ તો કહેવો.'

સખી : 'સાંભળ વાલી, કે રાહસો બધું આણે જ દોઠો હશે !' અને ઊંઘરા તરફ જોઈ એણે કહ્યું : 'હજુ મરી મરી તને દેકે રાહસો નીરે અને હું ખાઉં એ સો માઠના છે.' અને ફરી વાલી તરફ નમ્ર માંડતાં કહ્યું : 'માન કે હું જુદી છું. વજુ બાપનો ટેક ના રાખે એને સપાવર શી રીતે કહેવો ? રણુછો...'

હાનો : 'માસી ! મારું માને એ જ કહેવું છે કે હુનિયામાં સુખી વહું હોય તો મધ યુવરી જુદી જવી નેહએ. નેવા જઈએ તો રણુછો આપણું કશું દખાવી પાડ્યું નથી. ધર આપણે રાખવું 'તું એવું એવેય રાખવું 'તું, એછને રવાય' હતો એટલે એ ધર લેવા શરૂ તેમ કરે એમાં બોલું શું કામ લગાડવું ? આપનાર ફરી થયો અને આપણી સાથે વચ્ચી કર્યા છતાં એમને બાપી બોલો એટલે રાંધે એવા હોય તો વેચનારનો કહાજ. એને લેવું 'તું એટલે એ દાવપેચ કરેલો.'

વચે સખી માણ બોલે : 'એટલે તારા બાપ કાંઈકું વધારે કાઠો એમ ?'

હાનો : 'કાઠાની આમાં ક્યાં વાત છે ? એમને સૂઝવું એમ એમણે વેંવાર રાખ્યો અને અને સૂઝે એમ મારે વેંવાર રાખવાનો.'

સખી નેરથી બોલી : 'એ સાંભળ, વાલી, તારે મોટે જ આ ઊંઘરા શું બોલે છે ? તારા દિવર સાથે તારે નિઃશીલર વેંવાર નથી અને આને મણુકિયા, કાઠીમળીના કણી થયો એટલે આની જેમ તને કહે કે તને શરૂતેજ કું વેંવાર રાખીશ તો તારાથી

વેળા ?'

વાલી મનમાં બબડી : 'એ કુંભે તો હું અહીં આવી છું !' વજુ એ મોટેથી ટક જવાળ આપે તે પહેલાં દબો બોલ્યો : 'એવો આરો દાખસો શું કામ આલે છે ? એ તો પિત્રાઈનો વેંવાર થયો. માસીના દિવરે તો બનિખભોની બાબાશ રાખવાને બદલે મિલકત પડાવી લેવા પ્રમંથ કયો હશે કનો, એમના જુદામાં રાણ હવો, પછી બની એકે માસીની હપ્તવટ સર્થ મણુકલાઈથી વેંવાર શી રીતે રખાય ? રણુછોઆપના કમમાં કશો ધધને એ આપ્તો નથી, પછી એની સાથે મણુકલાઈ વેંવાર રાખે જ શી રીતે ? રણુછોએ કંઈ આપણું કહ્યું વજુ લીકું નથી, જુદું કંઈ નથી. એક વરડું એને અને આપણે રાખવી હતી તેમાં એણે વેચાવી લીધી એવો વેંવાર ના રાખવાનું શું કારણ ?' અને વાલી તરફ નેહને એણે કહ્યું : 'કમ માસી બોલતાં નથી ? મારી વાત બાદી છે !'

વાલી શું બોલે ?

એ કંઈ ન બોલી એટલે સખીએ કહ્યું : 'વાલી, તારા મનમાં ને હોય તે કહેવો, અને બોલું લાશરી એમ ના માનીશ. મારું તો એટલું જ કહેવું છે કે આ ઊંઘરા આ જ અને કહે છે કે તારા સ્વભાવ સારો નથી. વજુ કું એને પૂછું છું કે ને કું બોલી હોઈ તો તારા બાપ સાથે મેં મનમાં કહેલો શી રીતે વાલી સાફો છે, ને કાઈ દહાડો મેં એમનું વેચુ ઉચ્છવું હોય કે કંઠાશ કર્યો હોય તો મરતી વખતેજ એમનો છપ મારામાં. મેં એમને કહ્યું કે મારી ફરે ના રાખશે. ઊંઘરા કાલ બીડને મોટા વશે. બેપાંચ વરસ મુખેકુંમે કાઠી નાખીશ ત્યાં સોરો ઊંઘરા કાઠીમળીના કણી થશે પછી મારે શી ફરે છે ? અને એ વિચારકમું મનમાં એમનું બાપી જવાં સખીની અંખમાં જાણ આવી ગયા. મળશળા સાથે બોલી : 'વાલી, ઊંઘરા જુરો રહે એવું અને કુંખ નથી. એ દેકે બાવા ન આલે એવું જ કુંખ નથી. હજુ કું મારો રાહસો પેઠા કરું એવી સાબળી છું. વજુ દખમાં

એ થયા કરે છે કે પેટના છોકરાની સગાઈ ધણી કરતાં બિતરતી? આને છોકરો જુદો રહેવા થયો છે, પણ 'એ' કદી મારાથી જુદા રહેત? એમને મારા સ્વભાવ ખરાખ ના પડ્યો અને છોકરાને ખરાખ પડે એટલે મારે શું સમજવું? 'એમને માત્ર' જેટલું દાઝતું હશે તેટલું છોકરાને નથી દાઝતું એ તો ખરું ને? આને 'એ' હોત તો મારે કશું દુઃખ ફેલત? સગો છોકરો થઇને મને કહે કે તારો સ્વભાવ સારો નથી, તો પછી પારકા લોકે શું કામ ના કહે? હમણાં છોકરો મારો 'પક્ષ લઈ ખીજ' સામે યાચ તો કાઢના શા ભાર છે કે મારી આશુ ખોલે?' અને ફરી આખમાં આંસુ લાવતાં એણે કહ્યું: 'એટલે મને રડ્યું એ જ એાણું બાવે છે કે ધણી એ ધણી અને છોકરો એ છોકરો!'

[૧૩]

એ આખો દિવસ વાલીના અંતરમાં લખીના ખોલતું જ રહ્યું આત્મા કયું: 'ધણી એ ધણી અને છોકરો એ છોકરો!' અને જેમ જેમ 'દિવસ મેળ મેસતો ગયો તેમ તેમ એ રડણુ જોર પકડતું ગયું. મણેશિયો' આને પણ ન આવ્યો. એના આવવાની આશા વાલીએ પિયર થી નીકળી ત્યારે ઓડી દીધી હતી, પરંતુ આશા એમ ઓડી શકાય છે? આખો દિવસ એણે અહીં પણ દીકરાની પ્રતીક્ષા કર્યાં કરી હતી, પરંતુ રાત પડી ગાડીનો વખત વીતી ગયો એટલે એના હૈયામાં બિના બિના કામ ચંપવા મંડવા, અને એથી અંતરમાં જે લાચ ઉઠવા માંડી તે એક જ ઝોળ કાઢતી હતી કે ધણી એ ધણી અને છોકરો એ છોકરો!

અને લખીતું એ વજ્રખાણુ એના હૈયામાં એવું સોંસરતું નીકળી ગયું હતું કે એ વખત વીતતાની સાથે બાંહે ને બાંહે જતું હતું, વાલીને થતું હતું કે આને એણે ખીજુ' ધર કયું હોત તો આમ આટલી ઉમરે રિસાઈને ધર છોડવાનો વખત આવત? રડ્યું લખીતું વેણે તેા હ્રદાયભર્યું, અચીનો સ્વભાવ મને તેવો હોય તો મ એનો ધણી વેઠે અને ધણીનો

સ્વભાવ મને તેવો હોય તો મ એની અચી વેઠે. દાનાની પેઠે મણેશિયાના મનમાં ખરું તો ખરું ને કે માનો સ્વભાવ સારો નથી. એ એવું એના મનમાં ના હોય તો મને મનાવવા આવ્યા વગર રહે? અને 'એમની' સાથે મારે દસ વરસ લટિયાં ગૂંધાયેલાં રહ્યાં પણ એમને માગ ઉપર કંટસો ભાવ? કદી મને ઉપડતા સાહે વેણ કહ્યું નથી. અને હું સાંડું પહેડું એાહું તે માટે એમણે કાળા મજૂરી કરી છે. ધરમાં કોઈ નાનું મોટું તહિ એટલે મારા કોઈ પૂરા કરવામાં એમણે કશું ખામી રાખ્યું નથી. એમણે થીંગડું મારીને જાકુ'પાતળું' પહેડું હશે પણ મને એવું પહેરવા દીધું નથી. આખા ઢોંડાકાનાં કોઈએ જે સુખ માણ્યું નથી તે એમણે મને આપ્યું હતું. અને મેં એમના માટે શું કયું છે? રોટલો પાણી કરી આપ્યો હશે એ જ કે ખીજુ? ખીજાં ઘેરની જેમ એમણે મારી પાસે મજૂરી પણ કરાવી નથી. એમના જીવતાં આખો દહાડો હું મજૂરીએ ગઈ નથી. જ્યારે ગઈ છું ત્યારે એક વેરા. ખાવાપાણીમાં અને ધરતું કામ કરવામાં જ્યારે ખીજાં ઘેરનાં આખો દહાડો મજૂરી કૂટે અને ધરતું કામ વહેંચું મોડું કરે ત્યારે.

ધણીમાં અને છોકરામાં આટલો દેર. છોકરાતું જૂસુતર ઘોષ મોટા કર્યાં. લોહી અને પરસેવો પાડી હાથમાં અને જાત તાણીને ફેંડું કરી પરણાવ્યા, ધરની મિલકત કરી આલી ત્યારે હું એને ચાનક લાગે તેટલા માટે ખાલી રિસાઈને આસી છું અને એને છોપત ઉપર ખૂંબળ વાગે છે! અને અધારી રાતે વાલી છાનીમાની રડવા લાગી.

એને એ જ સૂર ભોંકાતું હતું કે ધણી અચારે એવા જન્મજે તો અચી સાડુ કાળી મજૂરી કરીને તૂટી જાય છે અને ઉપરથી એનો યર્ષ રહે છે. જ્યારે અચી એકગ સાડુ મરી પડી છે અને દીકરાને એની પડી હોતી નથી! મારી જ વાત, રિસાઈને આવતાં તો આવી છું પણ મનમાં જીવ ખળ્યા કરે છે કે હું ક્યાં આ ધણી કરી બેઠી. ઘેર રહીને એ આવ્યો હોત ત્યારે મેં વાના કલાં હોત તો આટલો વસો પાત તો ના કરવો પડત?

અત્તી-પુરુષની સગાઈ સાચી હોય તેવું જ બધા ત્યાં દેખાય છે ને? મારો મહેશિથો હું મારો છે એમ માનતી હતી, અને આજે મારો મટી વહુનો થઈ ગયો. એટલી એક ગાંઠ થઈ ગઈ અને તળિયો તેડેનો તેડે તેમ હું લટકતી રહી ગઈ. ઉકાકાકાની ગત્યારાની એ દશા થઈ છે. નર્મદા ગોરાણીની એ દશા થઈ. નવા શેઠ જેવા પહેલેલ આદમીનું પણ એમ થયું, આવી તો મારા જેવી મારી બોનની દશા થઈ છે. વળી બાણી સોની કહે છે કે મારી અને 'એમની' એક ગાંઠ છે એટલે સાચી રિસાઈને હું આવી છું! તો રહ્યો શું અમારા બધાં ધરડાને સ્વભાવ ખરાબ અને આજકાલનાં છોકરાંનો સારો એમ? એમને દહાડા થયા એટલાં તો અમને વરસ થયાં અને અમે મૂરખ? ખરી રીતે અત્તી-પુરુષની સગાઈ સાચી થીને માવતર-દીકરાની સગાઈ કાચી!

મેં રંડાયો આવ્યો ત્યારે બીજું ધર ક્યું હોત તો આજ મારે ક્યું કુખ ના આવત. અને ખુશાલનો બોલ વાલીને સાંભરી આવ્યો. રહ્યો બાપ તો મને તે દહાડે જ કહેતો હતો કે ધણી હશે તો આખી જિંદગીની નિરાંત અને છોકરાઓ તો વહુ બાવે એટલે માના મટી વહુના થવાના.

મેં તે દહાડે એનું એ વેણ માન્યું હોત તો આજે આ કુખ આવીને ના બીજું રહેત. અને એ સાથે જ એને પોતાને નવાઈ થાય તેવા વિચારનો વટોળિયો આવ્યો: 'હજુ શું ખાડોએ' થઈ ગયું છે કે છોકરાને મારી જરૂર ના હોય તો બીજું ધર કરીને એમને ખખર પાડના શું થાય છે?' અને એ સાથે જ વાલી તરફે ચડી ગઈ: 'મારી ઉમર ચાલીસ ને ચાર થઈ પણ ધરર એટલું ધરડું નથી થયું. કાંઈનું ધર મારું તો એનો ધધો કંડું એટલો હજુ મારામાં સામરતી (કક્કિ) છે.' અને એ સાથે એની દષ્ટિ સન્મુખ છોકરા છાંડીને ધેર બાળક હોવા છતાં નવું ધર કરેલી દાની અને પસી ખડાં થયાં. દાની મારા કરતાં જરા નાની કહેવાય પણ પસી તો ધરડી કરતી જ કહેવાય. જે લઈ જાય તેને ખાડું

દેર પાલવવા જેવી ગણાય અને એને લઈ જનાર મળે! હું તે દહાડે એને ફીટકાર દેતી 'તી કે રંડ લાકડામા જવાની થઈ ત્યારે આને શું સૂઝ્યું? પણ આજે હવે સમજાય છે કે છોકરા અને વહુના મોઢા નહિ વેડાયા હોય એટલે એ ધધો ક્યો હશે.

અને અત્તી-પુરુષનો સંબંધ પણ સાચો છે કે એકબેને બેક નબાવે છે. આ છોકરાં સ્વભાવ સ્વભાવ કરે છે, પણ મારી પાડોસમાં રહે છે એ સંચળનો સ્વભાવ જુએ ત્યારે ખખર પડે કે ખરાબ સ્વભાવ નો આનું નામ. ધણીને પણ મધ્ય મધ્યની બાળો કાઢે છે. અને એ જ ધણી એનું ઉપરાણું લઈ અમારા ફળિયા બેડે લાવ્યાં કરે છે. મને એમ થતું કે આ ધણી જ મુએ જાડવો છે, બાપી બીજો હોય તો પૂછે મારું વાળી એને તરતજ તમડી મૂકે. પણ આજે મને સમજાયું કે તમડી થી રીતે મૂકે. અત્તીપુરુષનો સંબંધ સાચો એટલે મને તેવો સ્વભાવ હોય પણ એક બીજાને મધવા મને જ!

આજ સુધી હું રંડ ગઈ એની હતી કે હું કેવી બહાદુર કે નાનપણમાં રાડી પણ બીજું ધર ના ક્યું અને છોકરાનું ધર ક્યું! પણ હવે આજે રહી રહીને સમજાયું કે છોકરાનું ધર કરવા મારું તેમાં મેં મારું ધર બોયું છોકરા-વહુ એક થયાં અને હું રજાગતી થઈ. હું મરું કે જીવુ એની એમને ક્યાં પડી છે? હજુ હું મારું સંભાળુ તો શું બોલું છે? નાતમાં થાય છે એટલે એાછી કાળી દીલી મોટવાની હતી? લોક કહી કહીને એટલું જ કહેશે ને કે રહી રહી વાલીને આ શું સૂઝ્યું? પણ કાંઈ એમ તો નહી કહેને કે છોકરાં રજાગતીને એણે ધધો ક્યો? એ હવે મોટા થયાં છે, એમને મારી જરૂર નથી એટલે એ એમને રસ્તે ને હું મારે રસ્તે. પાશેરામાં પહેલી પૂણી છે ત્યાં મને છોકરાવહુ ના મણે તો હજુ લાંબા દહાડા કાઢવાના એમ એમનું ઝોશિયાણુ થઈને મારાથી ના જવાય.

અને રાતે વાલીને બધાં સુધી બીંધ ન આવી ત્યાં સુધી વળી વળીને લખીનું વેણ દેવામાં મોઢામાં કરતું હતું—ધણી એ ધણી અને છોકરાં એ છોકરાં!
[આવતા અંકે પૂરી થશે]

અ

ત્યાર સુધી આપણે જે પ્રાણીઓ જોયાં તેમાં ખિલાડીના જે વર્ગ આવી ગયા. તેમાં એક ચિત્તા અને બીજો મોટી ખિલાડીના વર્ગ. ચિત્તો, જે બીજી મોટી ખિલાડીઓથી તેના નખોને હાંકણ ન હોવાથી જુદો પાડી શકાય. અને બીજો વર્ગ દિપડા કુટુંબ જેમાં સાવળ, લાલ, અને હીપડાનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓની ઓપરીમાં તેના નાક ઉપરનાં હાંકાં અને કપાળનાં હાંકાંનું અચૂક પ્રકારનું ખાસ નોડાણ દેખાતું આવે છે. જ્યારે હવે આવતી ત્રીજી વર્ગની ખિલાડી જેઓ ખિલાડી ન છે તેમાં કેટલોક નાના કદની અને કેટલોક મધ્યમ કદની ખિલાડીઓ આવે છે. આ ખિલાડીઓના નાક ઉપર જે હાંકાં આવે છે તે બીજાં પ્રાણીઓને હોય છે તેવું છે. તેની બીજી શરીર રચના મોટી ખિલાડીથી તેના અવાજના ધેરાપણથી જુદી પાડી છે. નાની ખિલાડીઓ સાવળ દિપડાની માફક ડચ્છતી નથી અને ખુશી અને સંતોષ બતાવવા તેઓ નાક વાટે ધીરે ધુરધુરાટ કરે છે. આવેા ધુરધુરાટ મોટી ખિલાડીઓ જરાય કરી શકતી નથી. જ્યારે પાછા તેનાથી જુદા પડતા ચિત્તા તથા શીયાગોશ તેવો ધુરધુરાટ જરાબર કરી શકે છે.

જંગલી ખિલાડી

આ ખિલાડીઓ પોતાના વસવાટ માટે લાઝિ-ચોડા પ્રદેશ પસંદ કરે છે. જેમાં આફ્રિકા, પશ્ચિમ એશિયા હિન્દુસ્તાન અને સીબીન, બર્મા અને ચીનનો સમાવેશ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આ જંગલી ખિલાડી બહુ સાધારણ રીતે મળી આવે છે. અને હિન્દમાં ઉત્તરે હિમાલયથી માંડી દખ્ખાકુમારી સુધીના પ્રદેશ છે. તેઓની પસંદગી સુકકા દેશ ઉપર વધારે ઉતરતી હોય છે. જેમાં ધાસનાં બીડ, જળાં આંખરાંનાં વનો અને પાન ઉગેલા નદી અને સરોવર કાંઠામાં સમાવેશ થાય છે.

તેના લાંબા પંખ અને પ્રમાણમાં ટૂંકી પુંછડીઓ જંગલી ખિલાડીને બહુ જુદો દેખાવ આપે છે તેમાં તેની આંખ લીલા રંગની આંખ તેની મીટી કુરતાની

આંખી કરાવે છે. તેની ફવાટીનો રંગ રાખોડી અથવા પીળો રેતીયો હોય છે. તેની પુંછડીમાં કાળી ઝોળ લીટીઓ હોય છે અને છેડા કાળા રંગનો હોય છે. તેના પંખ આંખા પીળા અને નીચેના ભાગમાં કાળા અથવા કથ્થાઈ રંગના હોય છે. તેના કાન રતાશ પડતા અને છેડે કાળા વાળની નાની દીશીઓ વાળા હોય છે. શરીરના નીચેના ભાગમાં આંખા દેખાતા પટ્ટા જંગ અને પેટાળમાં હોય અને તેની આંખા શરીરની લંબાઈ લગભગ જે શીટ અને નવ ઇંચની હોય છે.

જંગલી ખિલાડી પોતાના શિકાર માટે બધી વખત દિવસના ભાગમાં ફરતાં નજરે ચઢે છે, પણ ખાસ તો સાંજના અને વહેલી સવારમાં જ તેઓ પોતાનો ધોરાક શોધે છે. જ્યારે તે ખુશી જગ્યામાં ચાલી જતી હોય ત્યારે તે આપણે તે નાના હીપડાનો ભાસ કરાવે છે. તેઓ ખાસ કરી નાનાં ચોપળાં અને પંખીઓને મારી ખાવ છે. પણ જેઓ ગામડાં બાસપાસ વસે છે તેઓ તો એટલી બધી હિંમતવાન થઈ જાય છે કે મુરદીઓ ચરતી ફરતી હોય અને તેનો ખાલીક બેઠો હોય છતાં તેની નજર સમેથી એકાદ મુંઘીને પકડીને ઉપાડી જાય છે. આ ખિલાડીની હિંમત તેના ગળ ઉપરાંત છે સાથે એટલી જ ચપળ, ચાલાક અને મજબૂત પણ છે. આવી ચપળતા અને મજબૂતતા તેઓને પોતાનાથી મોટા પ્રાણીને હુમલો કરી દબાવી દેતાં બચવાતી નથી.

મેં પોતે જંગલી ખિલાડીને સાંજના ચાર વાગે એક ડહાલરના ધેરા ઉપર પડતાં અને એકને દનાવી દેતાં જોયું છે. આ વખતે પેલાં કણુતરો ચણુવામાં એટલાં મચ્છલ હતાં કે જ્યારે તેમાંનાં એકને ફફડાટ કરતાં સાંભળ્યું ત્યારે જ બીજા બીડી ગયાં. શિકારને ખાનમાં લઈ તે પેલા ચરતા ધેરાથી પચાસ વાર ફર બોંબ સરસી બેસી થઈ અને જેમ જેમ ધેરા ચણુવામાં તલ્લીન થતો જાય તેમ તેમ તેણે જમીન ભરી લીધી અને પોતાની છલંગતા અંતરમાં તે આવી એટલી બસ વિજળીની ચમક લાગે એમ ખ્યાલ બહાર

ચલતા કણુતરને દખાવી દીધું. અને એટલી ઉતાવળી ગતિએ ત્યાંથી ભાગી ગયું.

ત્યારે તે પાલેલાં મુરખાં બતકા ઉપર ખાવા માટે હળા ગયે. ત્યારે તેા તે ગાસ વરતાવે છે, ખાવા માટે મારી લેવાને બદલે તે લોહી તરસી થઈ રમત ઉપર ચઢી જઈ ધણીને મારી નાંખે છે. અને મારી મોટી સંખ્યાના ખડા (મુરખાં રાખવાની જગ્યા) મુરખાં વિહોળો કરી નાંખે છે. એવી એક રાતમાં ત્રીસ ચાલીસ મુરખાંને મારી નાખવાનાં તેા ધણી દાખલા મળી આવે છે.

અજવાળી રાતના અને સાંજના આજા અજવાળામાં તે ને ખરગોસા અથવા સસલાને નેઈ જાય તેા તે બરાબર પીછાની લે છે કે આ જ ફેડીએ આવશે અને તે ફેડી ઉપર તેની નજર રાખી દખાઈને બેસી રહે છે. ખરગોસા ત્યારે તે ફેડી ઉપર ચાલેા આવે ત્યારે તેની ઉપર હુમલો કરી તેને પકડી પાડે છે.

તેઓ કંઈ ઝડપમાં ખાસ બચ્ચાં આવે છે તે બખર નથી પણ અને તેનાં બચ્ચાં સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબરમાં મળી આવ્યાં છે. એક બે વખત હું ખેતરમાં થોડા માણસો સાથે ચાલેા જતા હતા ત્યારે એક જાળામાં લાકડી પછાડી તેા એક જંગલી બિલાડી બાગી. અમને રહેજ કુટુમ્બ થયું અને અંદર ભેડું તેા તેમાં આખળી હતી અને તે આખળીમાં તણુ નાનાં બચ્ચાં અમને નેઈ દખાઈને બેસી ગયેલાં દેખાયાં હતાં. ધણી એમ માને છે કે તેને બે વીંવા-જણુ હશે તેનાં બચ્ચાં પાળી શકાય છે અને ત્યારે ખુશીમાં હોય ત્યારે ધુરધુરાટ કરતાં સંભળાય છે. પણ અજવરનાં હાથ અડકાડવા દેતા નથી. આહું એક બિલાડીનું બચ્ચું અમારા પીલ ચાઈન્સમાં છે. તે તેના રંખેવાળું એટલું હેવાયું છે કે તેણે તેને મોમાં લાકડી રાખી પાછલા બે પગ ઉપર બેસતાં શીખવ્યું છે.

રણુ બિલાડી

આ બિલાડી રાજપુતાના, કચ્છ અને સિંધની

રેતાળ ટેકરીઓ અને રણ પ્રદેશમાં દેખાય છે. ત્યાંથી તેઓ વધારે સુકા પંખપ, કાઢિયાવાઠ અને મખ માનના પૂરે કાગળમાં વસતી થઈ છે.

આ રણુ બિલાડીની ખેપરી તથા દાંતથી અને એ સિવાયની બીજી વસ્તુઓથી આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ કે આફ્રિકાની જંગલી બિલાડી અને યુરોપમાં થતી જંગલી બિલાડીની સમાપ્તમાં હશે. અનાસે પ્રાણીશાસ્ત્ર વિશારદ મી. પેટ્રોકોની એવી માન્યતા છે કે આપણા ધરમાં અને મામકામાં ફરતી બિલાડી કે જેમાં બે જાતો માન્ય છે, એકને રંગ કાઢવાળો અને લીંટીઓ વાળો હોય છે. ત્યારે બીજોને રાખોડી અથવા પીળાશ પકાસાખોડી રંગનો હોય છે. આ બન્ને બિલાડીઓ આફ્રિકાની જંગલી બિલાડી ઓલાદ તેને કોઈએ પાળીને લીધી હોય અથવા તેા પૂર્વે તેઓ હિન્દમાં વસતી હતી એમ માનાય છે. આની પહેલાં આપણી જેવી માન્યતા હતી કે મામકી બિલાડીની ઓલાદ આપણી જગમો બિલાડીમાંથી ઉતરી આવેલી છે. પણ આ ઉપલી ખાખત માનવાને મી પેટ્રોકોને કંઈ ખાસ નિશાન મળતાં નથી. ને હિન્દમાં પાલેલી અને જંગલી બિલાડીના મેળથી બચ્ચાં થયાંની પામી ખાતી હોય તેા તે જાણવાની થણી મળે આવે.

રણુ બિલાડી આપણી ધરની બિલાડીથી કદમાં કંઈ મોટી હોતી નથી. તેના રંગ રાખોડીમાં કાંપી પીળા કાંપવાળો અને કાળા કાંપવાળો હોય છે. તેના ગાલ ઉપર આડો બે પટ્ટીઓ આવે છે. અને જંગલી બકારના કાગળમાં આડો લીંટીઓ અને આગલા બાવકાનાં અંદરના કાગળમાં બે કાળા લીંટીઓ હોય છે. કાંડી, ગળું અને જાતી કાપા વિનાનાં સફેદ હોય છે. કાંઈકીના મૂળથી અધે સુધી કાળા લીંટીઓ આવેલી હોય છે. કાનના રંગ પીંડના રંગને મળતા આવે છે અને તેને છેડે થોડા કાળા વાળની દીશીઓ હોય છે. આ બિલાડીએ રણુ અને વનરપતિ વિનાની ટેકરીઓ વસવાટ માટે પસંદ કરી છે, કે ત્યાં તેઓ ઉંદર, સસલાં અને પંખીઓ

મારી ખાય છે. અને ક્યારેક તો મુઠદાલ માંસ પણ ખાઈ જાય છે.

મને તેના બંધમાં આપવાની ત્રણ વિશે માહિતી નથી. આ બિલાડી મને જોળખાવવા માટે હું અમારા કુ. શ્રી. ધર્મકુમારસિંહજી સાહેબનો ઝણી છું.

શીયાગોશ

આ કુટુંબમાં ત્રણ વાડાનાં પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. એમાં સહુથી પહેલા વાડાનું પ્રાણી ઉત્તર અમેરિકા યુરોપમાં દક્ષિણ જુમ્બી, અને એશિયામાં પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે. ખીન્ને વાડો મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ મેક્સિકો સુધી થાય છે. અને ત્રીજો વાડો તે આપણું શીયાગોશ જે દક્ષિણ પશ્ચિમ એશિયા અને આફ્રિકાના મોટા ભાગમાં વસે છે.

આપણે ત્યાં આ પ્રાણી સિંહુની ખીણ, ગીલ-ગીટ, લાકઠ અને તીખેટમાં થાય છે એટલે તેને ત્યાં કાશ્મીરમાં જે નામ આપવામાં આવ્યું છે તે વાપરવામાં સરલતા છે. આ પ્રાણી ત્યાં પટસલમના નામથી જોળખાય છે. તેઓ ઉત્તર યુરોપ અને એશિયામાં જે પટસલમ થાય છે તેનો અને આપણી હિન્દી હર્માં થતાં પટસલમનો રંગ જોવો જ રીતેથી રાખોડી અથવા રતાશ પડતો પીળો રંગ હોય છે આ મધ્યમ હદની મજબૂત બાંધાની બિલાડીની યુંછડી દેંદ્રી, પહોળું માથું અને પહોળા ત્રિકોણ આકારના કુંચકાવાળા કાનથી જોળખાઈ જાય છે. તેના પંજા મોટા અને નખો તેમાં બરાબર પાછા ખેંચાઈને ઢંકાઈ જાય છે. અને તળાઓ થોડે ઘણે અંશે ખાલથી ઢંકાઈ એલી હોય છે. તેના ચહેરાની બન્ને બાજુ ચોબીયા શોભી રહે છે. ઉનાળામાં તેની રૂંવાટીમાં ઝાંટણીની ભાત પડે છે. જ્યારે શિયાળામાં તે રૂંવાટી ખુબ લાંબી થઈ જવાથી તેમાં તે ભાત હોવા છતાં સાફ કળાતી નથી. પણ પજ અને જાંઘમાં તો જરૂર તેઓ દેખાઈ આવે છે.

પટસલમ બહુ ઊંચા પ્રદેશનું પ્રાણી છે કે જ્યાં તેઓ નાનાં મોટા પંખીઓ અને પોતે મારી શકે એવા ઉંદરથી માંડીને મોટા ઘેટાં જકરાં સુધીનો

શિકાર મારી પોતાનું શુભરાન ચલાવે છે. પટસલમ બહુ કુર દેખાવતું પ્રાણી છે. તેની કાતીલ નજર અને તીવ્ર કર્ણોદ્રીય માટે તો તે બહુ અખ્યાત પ્રાણી છે. આ જનાવર બહુ લાગ્યે જ નજરે ચડે છે. એટલે તેની ખીણ કાંઈ ખાસ ખાસીયત વિશે પુરી માહિતી મળતી નથી. તેઓ બે થી ત્રણ બંધમાં એક સાથે જન્મ આપે છે અને માદા તેઓને દાઢ તકાથી ખચાવવા કુદરતી ક્રિતર કે પથ્થરનાં પોલાણમાં સાચવે છે.

પટસલમનો મને કાંઈ પ્રાણી સંપ્રદાયમાં જોવાનો લાભ મળ્યો નથી.

શીયાગોશ

હવે આપણે આપણી નજર થતા શીયાગોશનું અવલોકન કરીએ. શીયા એટલે કાળા, ગોશ એટલે કાન. કાળા કાનવાળું પ્રાણી એટલે શીયાગોશ. તેઓ સિંહ અને કુચની ઉત્તર અને ઉત્તર પશ્ચિમ ટેકરી-ઓમાં સાધારણ દેખાતું પ્રાણી છે. પંજા, રાજપુતાના, યુક્ત અને મધ્ય પ્રાન્તનાં સુકકા પ્રદેશમાં પણ થાય છે. અને હિન્દ બહાર તેઓ ઈરાન, મેસેપોટો-મીયા, અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના ઘણા ભાગમાં તેઓ વસે છે.

શીયાગોશને પણ પટસલમ જેવું પહોળું માથું અને ટુંબકાવાળા (ટીશીઓવાળા) કાન. અને બરાબર તેની માથેક પાછળના પગે આગલા પગે કરતાં ઊંચા હોય છે પણ તેનો બાંધો તેના જેટલો કઠાવર નથી હોતો. અને તેના કરતાં લાંબી હોય છે. શીયાગોશની યોપરી પટસલમની યોપરીને મળતી આવે છે. પણ પ્રસાલમાં જરા સાંકડો અને કપાળ અને ચહેરાનો ભાગ ખીલાડીને મળતો ઘણી રીતે આવે છે. શીયાગોશની રૂંવાટીનો રંગ એક સરખો રતાશ પડતો રાખોડી અને પેટાળમાં તે સફેદાઈવાળો અથવા ઝાંઘો પીળો હોય છે. પટસલમ જેટલી ઘટ રૂંવાટી શીયાગોશને હોતી નથી પણ છતાં એટલી આછી પણ નથી. પેટાળમાં અને નીચેના ભાગોમાં ઝાંઘા ટપકાંનાં નિશાન પડેલાં હોય છે અને ક્યારેક આ ટપકાં પીઠ ઉપર પણ વરતાઈ આવે છે.

આ પ્રાણી બહુ યરગાળ એટલે આગ્રાહીમાં તેનો અભાસ બહુ મુશ્કેલ છે. અથવા તો હજુ બહુ થોડો થયો છે. શીયાગોશ રજુ અને ભળ્યાં ગ્રામ-રાત્રી વન વસવાટ માટે પસંદ કરે છે. કે ભ્યાં તેઓ ચરતાં ફરતાં પંખીઓને હુકા પછી ફટીને પકડી લે છે. તે સિવાય ખરગોશ હિંદર, ખીસકોલાં તથા હરણને પણ પકડી પાડે છે. બૂખ્યું શીયાગોશ પેના-નાથી ભેવડા ફટીના પ્રાણી ઉપર હુમલો કરતાં અચ-કાત્રું નથી. અને મોટા કાળોતરા નામને પણ લાઇ ખાઈ ભખ છે.

શીયાગોશ પાળવાનો અને તેને કેળવીને કામ લેતાં ભેવા હું બાબચાણી થયો છું. તેઓ ચિત્તાની માફક જ કાબૂમાં કરી શકાય છે. અને એક વખત હળી ગયા પછી તો પાળેલી બિસાડીની માફક આપણી પાછળ પાછળ ભગે છે. તેને ભયારે સિકાર ઉપર છોડ્યું હોય ભયારે બંને હાથથી તેડીને સિકાર-વાળી જગ્યાએ લઇ જવામાં આવે છે. અને હાકામાં નીકળતા ખરગોશને ભેધ તેની પાછળ મૂકી દેવાથી આપણે તેને છોડ્યું ભેધએ અને પછી તે ખરગોશને પકડીને બેઠું હોય તે જ ભેધએ. આ ઉપરથી સ્હેજે

વિચાર આવી શકશે કે તેની ચતિનું માપ કેટલું ઘટી કણુતરનો ઘેરા ચણવા ઉતરશે હોય અને શીયા-ગોશને તેના ઉપર છોડ્યું હોય તો તેની વીજળાક ત્વરામાં તે બેઠેલાં ચાર પાંચ કણુતરને રોફી લે અને તેઓ પાંખો વીંચી ઉડે તે વખતે ફટી ફટીને ચાર પાંચને રોફી લે છે. તેનો ઉલ્લેખ ફૂફા આકાશી દસ શીટનો થાય. આવી અબજ ચપળતા અને ચતિ ભેવાને રાજ મહારાજ બહુ આગ્રહ રાખતા, અને એટલે જ પ્રાણીઓને કેળવનાર કસમીઓની કહર હતી.

આમાં એક હકીકત રસમદ દેખાય છે તે એ કે બિલાડીઓ તો ધણી જાતની થાય છે પણ તેમાં શીયાગોશની પાછલા પગની બનાવટ ચિત્તાને ધણી રીતે મળતી આવે છે. આમાં તેની ખીજ ધુખી એ છે કે તેની આંખ અને પગ બંને જાણી એક સાથે કામ આપતા ન હોય. તેમાં તેના પગનાં તળિયાં તો જાણી જાણીને બરાબર પકડવા માટે જ સન્ધાં ન હોય. જ્યારે ખીજ નાની અને મોટી બિસાડીઓના પગ વધારે નરમ હોય છે.

તેઓ બે થી ત્રણ બચ્ચાં જમીનમાં ખોદેલાં ધાન અને પોશાં વહેળા મૂકે છે.

ફુ-ચવી હાપણુ

★

ઉવાન હજીનેવ

અનુ. શિવરાંકર પ્રા. શુક્લ

એક ખાઈ બઢેલા ઠગે અને એક વખત કહ્યું હતું કે શત્રુને ખૂબ જ થકવી નાખવે. હોય અથવા નુકસાન પહોંચાડવું હોય તો તમારા પોતામાં જે ખોડ કે ફુરુચ્છ તમને દેખાતા હોય તેનો જ આશ્રય લઈ તમે જ એની નિંદા કરવા માંડો, તમે તમારી જાતે ખૂબ શુસ્સો ખતાવો અને નિંદાના હમલામાં ઢાટી દો. શરૂઆતમાં લોકોને તો એમ લાગશે કે તમે એ ફુરુચ્છથી સુકત છો.

અને બીજી વાત એ બનશે કે સાચા કોધને તમે ઉપયોગ કરી શકો...અને તમારા પોતાના અંતરાત્માના ઠંપકાને પણ માર્ગ મળશે.

હાખલા તરીકે એ તમે બેવચની હો તો તમારો શત્રુ અચોક્કસ વિચારનો છે એવી એની નિંદા કરો.

“જો તમારા લોહીમાં જ ખુશામત કરવાની વૃત્તિ હોય તો એ ખુશામતીઓ છે, સંસ્કૃતિ અને સમાજવાદના વખાણુ કર્યા કરે છે એમ જણાવી દો.”

“અને વળી કોઈ એમ પણ કહે ખુશામતખોરાની ખબર લેનારાઓનો એ ખુશામતીઓ હતો ?” મેં ઉમેર્યું.

“શા માટે નહિ ! કંઈ કહ્યું.

પાઠ ભૂમિ ગુજરાતમાં રહેનારને. મલખાર વિસ્તૃત વિસ્તૃત કરે એમાં કશી નવાઈ નથી. ભૂમિ, વનસ્પતિ. મનુષ્યો, ભાષા, સંસ્કાર, રીતરિવાજ તથા ગુજરાતથી જુદી બતાવું. કહે છે કે રામથી હારીને પરશુરામે પૃથ્વી છાંડી ત્યારે પોતાને વસવા આ ભૂમિપત્રી એમણે સમુદ્ર પાસેથી જીતી લીધી. કોઈ મલખારનું પિતૃત્વ વિશ્વામિત્રને નામે ચઢાવે છે અને કહે છે કે ત્રિશંકુને ધ્વજે સ્વર્ગમાં ન વૈસવા દીધે તેથી ખીનધને વિશ્વામિત્રે નવી સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું. એ આ મલખાર ! સમાંતર વિશ્વ સરજતા વિશ્વામિત્રે નારિયેળ બનાવ્યાં અને માત્ર જીવ મૂકવાની વાર હતી નહીં તો હજી આજે જે વિશ્વામિત્રી નારિયેલ માનવો સમી આપણે જીવસંગ્રાસટની લક્ષ્ય કરતાં હોત ! મલખારમાં બલિરાજનું માન અને મહત્ત્વ હારે છે. અમારો શેખરજીયારે પોતાના પ્રાચીન મહાકાળ " મહાબલિ "નું વર્ણન મારી પાસે કરતો ત્યારે એની ઉદારતા, દાનશક્તિ વગેરેની મોટી પહોળા વાતો કરતાં એના લખ્ખોળ મહેરમાં વિરક્ષિત ડોળાં, ફુલોળ ગાલ તથા બહુલ ઓળખું અત્યંત અધોભૂમન વગેરે દબ્બમાન ફેરફાર કરતાં. મલખારીઓ એ મહાબલિના સ્મરણમાં આજે પણ અહોભાવપૂર્વક " વિષુ "ના તહેવારો ઉજવે છે.

કહે ન કહે, કોષધિ વિશ્વામિત્રે બનાવી તેથી કે પછી દાનવરાજ બલિની ભૂમિ હોય તેથી, પણ આ ભૂમિ ગુજરાતીઓ માટે પણ છે વિશ્વભૂમિ ! ગુજરાતીઓ પોતાને પોષતી એ ભૂમિમાતાના અન્નનો ઓકકાર ખાતાં ખાતાં પણ એની નિંદા કરવાનું ચૂકતા નથી. કહે છે કે આ ભૂમિ જ દાનવી છે. " જુવરમ્ વૈવ જાનામિ " કહેનાર પવિત્ર લક્ષ્મણજી પણ આ પ્રદેશમાં પગ રાખતા મતિલજ ચલાવું એ કિંવદંતિ પ્રચારકોની યોધામાં નોંધેલું છે ! એકવાર જેણે મલખારનું પાણી પીધું એને ત્રણ વાર ફરી ફરીને ત્યાં આવેજ છટકો એવો તો ચામાવી પ્રભાવ ત્યાંના પાણીનો મનાયો છે. " જુદુ " અને " મુદરાળી " (મુદ્રાણા-) તરીકે ઓળખાતા

ગુજરાતીઓ એકવાર મલખારી સમાજમાં ખૂબ માન પામતા હશે. દાનવીર શેઠ નાગજી અમરસી તો ચાલુ મલયાલી ભાષાની કહેવતમાં પણ મહાદા ગયા છે. પણ આજે જન સામાન્ય તો ગુજરાતી માટે " પરદેશી શોષક " એવો ખ્યાલ ધરાવે છે, અને ગુજરાતીઓ પણ એ પારકા મુલકમાં જઈ સ્થાવર મિલકતો બનાવી હજી પણ " ગુજરાતી જ " રહેવાની ભૂલ કરી રહ્યા છે.

મલયાલી સમાજનું બંધારણ જોઈ શક્યાં તો હારે નવાઈ લાગે. એ રિવાજોને આર્થ કહેવા કે દ્રવિડ કે પછી સંકર એ કહણ છે. અહીંની મૂળ પ્રગ વન્ય માનવોની હતી. એમની પણ કાર્ષિક સંસ્કૃતિ જરૂર હતી. મલખાર સાગરકાંઠાનો મુલક છે. પ્રાચીન મિસર અને સુમેર સાથે એને વહાણવટાનો સંબંધ હતો. મિસર કિટ અને સુમેરમાં મલખારનું હમારતી સાગ જળી આવ્યું છે ! મુન્શી એક જગ્યાએ પ્રાચીનતમ વેપારી પ્રગ ફિનિશિયનોને આર્થ-શમનો સંકર ગણાવે છે અને બલિરાજને પણ મધ્યપૂર્વના પ્રાચીન દેશોમાં ચર્ચ મથેલો ગણાવે છે. મહાબલિની પૂજા કરતી મલખારીઓના પૂર્વજો આ પ્રાચીન દરિયા-ખેડૂ મિશ્ર આર્થ-શામ પ્રગ અને એ તરફના બલિનું કેટલું રક્ત ધરાવતાં હશે ? એર ! એ કદખનાને આજે એટલાં આપણાં ભેળાં ભાયાં ન પહોંચે તોયે એટલું તો ખરું કે જૂના જમતની સામરખેડૂ પ્રગઓ અને ઉત્તરમાંથી આર્યોએ હાંડી કાઢેલા દ્રાવિડોની મિશ્ર પ્રગ પોતાની પચરંગી સંસ્કૃતિ આ સમૃદ્ધ વન્ય પ્રદેશો પર પાથરીને પડી હશે. ત્રપિ અમરસી જવન્યને આડો પાડી ઓળંગ્યો અને દક્ષિણના દ્રાવિડ પ્રદેશોમાં આર્થ સંસ્કૃતિની જ્યોતિ ફેલાવી એક શ્રેણીન, રક્તકીન ક્રાંતિનો તણખો મૂક્યો. તમિલ-નાડ (નાડ-દેશ) સૌ પ્રથમ જીતાયો. ત્યાંથી પશ્ચિમ-લાટ ઓળંગી આવે દ્રાવિડોના મિશ્ર સંતાનો કેરલમાં પ્રવેશ્યા. આદિવાસી પ્રજાના ધર્મ અને રાજકારણ બંને પર એમણે જીદિ અને ચોળનાથી પ્રભુત્વ સંપાદન કર્યું. કદાચ આર્થ મિશ્રનરીઓનો એ છેલ્લો વિજય હશે; કારણ એ મિશનરીઓએ નંજુદી

બાહ્યોને ઉત્સાહ આને પણ આખા હિંદના બાહ્યોમાં પ્રખરતમ છે. કહે છે કે વેદનું ઉચ્ચારણ તો નંદુદીનું. અને બાહ્યો ધર્મના પુનરુદ્ધારક શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પણ ફેરસના બાહ્યો કહે આપેલા તો ! આને પણ “નંદુદી” (મૂળ અર્થમાં મંદિરના મુખ્યાણ) મલયાલી સમાજમાં સંપત્તિદાણી જાની-નદારો છે. વસાહતી બાહ્યોએ પરસ્પરના બુધિ અને પૂજના અધિકારોના કષ્ટ ટાળવા એક વિચિત્ર પ્રથા ચાલુ કરી છે. મલબારના મામલોમાં ફરતાં મેં મોટા જખરજત “ઈલ્લો” અને “નયુ-દી” — જમીનદારો બેવા ત્યારે ત્યાંના એક અદ્વિત અમલદાર ગોવિંદને પૂછ્યું, “આ જમીનો વારસામાં વહેંચાતા વહેંચાતા નાની નાની કંકારો કેમ ન થયું ?” એણે જવાબ આપ્યો તે સાંભળી હું આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ ગયો ! કહે કે નંદુદીમાં કેવળ મોટાભાઈ જ વિધિપૂર્વક આપે જાન કરે છે. એટલે એક જ વેસો ચાલે. મેં પૂછ્યું, “ત્યારે નાનાંભાઈઓ શું નેહિક કબજાચારી હશે છે ?” બહો સાધુનાવા તો હાઝા દેખાતા નથી !” તો કહે. “હા મનાય તો એમ જ. પણ નાનાંભાઈને ખાવા નથી રવું પડતું “કલ્યાણ” (જગન) ન કરે. બાકી કોઈ સ્ત્રી સાથે “સંબંધ” બાધે એને ધેર ન રહે અને સમાજના દેખતાં એને ત્યાં ન જાય, બાકી સંબંધ પૂરો સમના માહરમ્ય જેવો જ. ” એમના સલાનોનું શું ?” તો કહે. “અમારે ત્યાં આ નાપરો કેમ બધેજ જાય છે ?” જગન સંબંધના આવા દીક્ષા પ્રકારથી બહો વારસાનો દહ્મ પુરવના પુત્રને નહીં પણ એની બહેનના પુત્રને મળે છે. એ મલબારની “મસ મસતત” એટલે કે “સહોદરી” ના “મન” (પુત્ર)ને વારસો આપતી પ્રથા.

એક દિવસ અમારા એક કારકૂન શરીચને જોશી-સર્મા આવતાવેત મને કંકોત્રી આપી: “સાને ૬ વાગે મારા કુરિકંથાજી (કલ્યાણ એટલે લગ્ન) છે તો પધારશો.” હું વિચારમાં પડ્યો કે આ પ્રોત્ત અચરવાળો શરીચને વળી આ ફરી પરજીવનું ક્યાં સંક્રમ ? મેં પૂછ્યું મેં ખરું. એટો હસવા લાગ્યો. કહે,

“મુદરાળા હું કંઈ પછુનો નથી. આ કલ્યાણમ નથી કુરિકંથાજી પોટું પોટું લગ્ન છે ” એ વળી નવું. આ મલબારીઓ શું નાનાં કોકરાંની જેમ પોટું પોટું ધરધર રમતા હશે ? સાને લગ્ન લાગ્યો. જમને બેઠું તો જળહળ પેટોએણે મળે છે, મામેદિન સતત ધોંધાટ કરે છે, અને પડખેના ટેબલ પર “કંદર—નારંગી, લેમન વગેરેની આટલીઓ કોટાઈટ ફૂટે છે. કંદરો નાના સરખા જરીબ ધરના માલવા જેવો, પણ ના મળે કયાં કન્યા કે જોર કે ચોરો ? જનૈયા આવે, મેલે, પીએ, ફૂકે અને જતાં જતાં—મે, ચાર, પાચ જેવો સંબંધ—તેવા કલહારનો ચાલો નોંધાવતાકે ચાલ પડે ! બેલ બલાસ થયો એટલે શરીચન મહા-જયે શરિયા મરવા ને કહે,” મુદરાળા આ ધર મેસી થયું તું તે રિપેર કરવું છે. આટલા શું થશે ? જેવું નસીન !” કુરિકંથાજી એટલે લગ્ન વચરેના ચાલો—સામાજિક લોન !

સરદાર વલ્લભભાઈની વીજળાવેળી નીતિને લઇને રાષ્ટ્રવાદી ફેરલીઓ ક્રામિન, ત્રાવણકોર અને ઉત્તરના મલબાર બિહાનું એકીકરણ કરી બનાવેલા “સંયુક્ત ફેરલ”નું રવનું હાથવેલમાં આવેલું જૂવે છે. મૂળ ક્રીમિનિનના મલબારને હૈદરબલી અને દીપ્ત એટલે દીપ્ત વેનાડ—વેતરીના સીધા દક્ષિણમાં પરથી મલબારની સમૃદ્ધ બપડો પર જીતારવા રસ્તા બાધ્યો છે તે આને પણ કલિકટ—માલેસોરના મોટર રસ્તા તરીકે વપરાય છે, રસ્તે “સુલ્તાન બેટરી” નામનું ગ્રામ આવે છે તે દીપ્તના તોપખાનાની વાદ તાજી કરે છે. દીપ્ત હાલના મલબાર બિહાને જીતેલો અને ખૂબ મોટા પાયા પર ધર્મપરિવર્તનો કરેલ. પરિણામે આને બિહામાં ગોપલા ઉભારાય છે. અમે મસ્કરીમા કહેતાં, “કલિકટમાં શું જોવા જેવું ? કાગડા અને મેપલા ! બેપ. સરખા ટોળે વળીને જ મેડા હોય.”

કલિકટથી ક્રામિન જતા જે દરેકો જોતાં મળ્યાં છે એ સદા વાદ રહેશે. નાની નાની લીલીછમ ટેકરીઓ વચ્ચે દિલોગા લેતાં ભાતનાં ખેતરો; એમની કિનારી બાધતાં જિંચા નારિયેળ—સોપારીના વનો, અને હમણાં એ જોડે જોલો ખાતાં નારિયેળને મેટી પાથો

એવું લાગે એટલાં નીચે ઝાળખતાં વાદળાં; તેમણે
ફરફર ફરફર વરસ્યાજ કરતી વર્ષા; એ બધું સમસ્ત
ચિત્તતંત્રને એક નીરવ, પ્રશાંત ભાવલહરીથી તર-
ચિત કરી મૂકે. વચ્ચે વચ્ચે લાલ ખડકો પરથી વહેતું
પીળું, ડહોળું પાણી અને “તોડ” (નહેરા)માં વાંસ
ખોડતીકને સરસરાટ સરકતી જતી “મંજીઓ” (ઝાપ-
રાદાર હોડીઓ) જોતાં એમાં એસી પડવા માટે
દિલ તલપી રહે. ખચ ગાડી તો આગળ ધપતી જ હોય.
‘પેલા બે નારિયેળની કુંબેની વચ્ચેળે આવેલાં તરખ-
તર ખેતરમાં માથે તોપીઠોડા (ટોપી છની) પહેરીને
કેટલીય કિસાનખાળાઓ કાંચરના ધકેને ક્યારીઓમાં
શેપે છે, તો વળા વચ્ચેવચ્ચે મુખધલાવે ધસમસતી
આગગાડીને અને અટપટા પોશાકોવાળા પરદેશીઓને
જોઈ પોતાના મુંડ-ઉપરણાના સીધાસાદા સરળ કપડાં

પર પ્રસન્ન યદ્ય ગઈ હોય તેમ હાસ્ય છાંટણા વેરતી
બસ ઊભી જ હોય છે. ત્યાં વળા ‘તોડ’માં ‘મંજી’ને
નારિયેળના ‘ફમડાં’થી છલોછલ ભરીને પેલા મોપલો
ગીત લલકારતો વલો જાય છે. સમૃદ્ધ વનશ્રી અને
સરલ આલસ્યભર્યા માનવો એ બધું ચિત્તને પ્રસન્નતા
અને ઉદ્દેગના દ્વિધાલાવે બૂલાવે છે.

આ પ્રકૃતિની છૂટે હાથે ‘દીધેલી વન્યસંપત્તિ; અને
આ આગમુ માનવીઓ !” આને હાડકીમાં છે ને !
ક્યા બાત હે ! આને નથી જરૂર ‘મંજી’ ફેરવવા !
જશ ઊંઘી લઈ !” નિસર્ગસંપત્તિના રતનાકર સમા
ફેરલતું માનવબળ ચેતનથી થનમનતું અને તો ભાર-
તને એના તેજના ધમારતી કાપડ અને ફૂલોંજ ફળ-
ફળાદિથી જગતભરમાં વિખ્યાત કરી શકે.

માનવતા

વિભિન્ન માર્ગે વહતાં પ્રવાહ
વર્ષા વણ્ણા, પુષ્ટ સરિત દેહ
ધારે નહીં, વિકૃત માય મેહ
રે સિન્ધુની વર્ષા સરિત-રાહ !

વ્યક્તિત્વના મેલ અનેક નીકે—
કેં વર્ણ, જાતિ, મત, રાજ્ય, ધર્મે
નિષ્કાબળે મત કરાલ ઝીકે,
અમી જતાં સ્વસ્વ, વિનાશ કરે.

ગીતિકૃષે, વર્ણતલાવ ફૂળે
વ્યક્તિ, મતે ધર્મ ન, ધર્મ તારે,
રાજ્યો તરે લાલચ-બીકે તુળે,
નિષ્કા-દ્વિધા ચિત સ્વતંત્ર મારે.

વ્યક્તિત્વ-વર્ષા વરસો, પ્રવાહ
માનવતા-સિન્ધુ પ્રતિ વહાવ.

અનામી

જે લમાં મારો હાથ અકાસ્ય ગયો. એવી પરિ-
સ્થિતિ થઈ મધ્ય કે હાથ ભેંચોનીચો ન થાય. એટલું
જ નહિ ધોતિયું મુકાવે પહેરી ન ચકાવ. અને દવા-
ખાનામાં લઈ ગયા. દાકતરે મદિનો એક દવા કરી.
આખરે કહ્યું : 'તમારી ઉંઘર થઈ છે એટલે હવે
નહિ મટે.'

મેં કહ્યું, 'મને પાછો જેલમાં જોડાવી દો.'

'અરે! અહીં જ રહેનો! સારો ખોરાક મળશે.
સગવડ મળશે,' દાકતરે કહ્યું.

'ના, મારાથી એમ ન ગહેવાય.'

અને મને જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યો. બન્યું
એવું કે પાંચ-સાત દિવસમાં જ મને ઊંઘી મુકવામાં
આવ્યો. એક દિવસ મારા દીકરાએ વાત કરી કે
આશુદમાં એક સંન્યાસી દવા આપે છે જુઓ, એની
દવા લઈ જુઓ.

'સાડું, જતાં આવતાં ભેઈંસ.'

પાંચસાત દિવસ પછી આશુદ જવાનો પ્રસંગ
મળ્યો. એ સંન્યાસીને મળ્યો, તેણે મને કહ્યું. કાલે
સવારે નાહીધોઈને આવજો'

બીજે દિવસે સવારમાં નાહી પરવારીને કું
તો ત્યાં ગયો. તેણે કહ્યું, ઝૂં બેસો.'

મેં ઝૂં કહ્યું, અને તે સંન્યાસીએ એક સહેજ
અમરથી દવા મારા મોઢામાં મૂકી, અને કહ્યું, 'હવે
જાત-સ્તન મૂકી આજન્ને'

કું ઘેર ગયો. સર્જન પડી સખત તાવ ચડ્યો.
હાથના કુખાવાની વાત જ ન પૂછા. રહેવાય નહી.
આતું બે દિવસ રહ્યું. ત્રીજે દિવસે કુખાવો જોઈ
ચર્ચ ગયો. સાતમે દિવસે વળી પાછો નાહી ધોઈ

પવિત્ર થઈને ત્યાં ગયો. ઝૂંનો ઉચ્ચાર કરાવી તેણે
એક બે ટીપાં દવા મારા મોઢાં મૂકી અને કહ્યું,
'હો આ બીજા' બે ટીપા દવા. બે દિવસમાં પી
જાનો. હવે તમારે આવવું નહિ પડે.'

અને ખરેખર તેમજ બન્યું. ઘેર જઈને ભેઈં
તો પેલી દવા તો ઊડી ગયેલી. પણ એટલો એક
ટીપા દવાએ પણ ભારે અસર કરી. ધીમે ધીમે
મારો હાથ હાલતો થઈ ગયો. એ સંન્યાસી પણ
ક્યાંય ચાલ્યા ગયા. મારે પણ વધાં બધી જવાનું
થયું. થોડી કસર રહી મધ્ય. વરસેક પછી પાછું એ
સંન્યાસીને મળવાનું થયું, એમણે મને પૂછ્યું, 'કેમ
સંપૂર્ણ મટી ગયું ને?'

મેં વહ્યું, 'ના. સહેજ કુખાવો રહી ગયો છે.'

'એવું તો ના બને,' એ સંન્યાસીએ આત્મ-
મદાથી કહ્યું. 'તમે દવા તો બરાબર લીધી હતીને?'

'લેવી તો હતી, પણ ઘેર જઈને ભેઈં તો
શીશીમાંથી દવા ઉડી મધ્ય હતી.

સંન્યાસીએ કહ્યું, 'સારું ત્યારે, કાલે મારે ત્યાં
જમવાનું રાખજો.' બીજે દિવસે કું એમને ત્યાં ગયો.
જાતે રસોઈ કરી ખૂબ પ્રેમથી મને જમાડ્યો. એક
સહેજ અમરથી દવા મારા મોઢાં મૂકી, અને પગે
લાગી મારા હાથમાં એક રૂપિયો દક્ષિણા મૂકીને કહ્યું,
હવે આપનું બધું દરદ ચાલ્યું જશે.'

મેં કહ્યું, 'અરે દવાના પૈસા તો મારે આપવા
ભેઈંએ. આ તો તમે દક્ષિણા આપો છો?'

સંન્યાસીએ ભક્તિભાવથી કહ્યું, 'આપ બાલ્યુ ને.'

જસોદેશ નિમિત્તે પૂ. કાકાસાહેબ બોચારજી વલ્લભ
વિદ્યાલયમાં આવ્યા હતા તે દિવસે સાંજે મંચાળહેનના
મહાનગી જોડાસીના રવિશંકર મહારાજ અને કાકાસાહેબ
ચેતપોતાના ધર્માનુભવોની વારતા કરી રહ્યા હતા. તે વખતે
મહારાજે આ પ્રસંગ કાકાસાહેબને કહ્યો હતો)

શિ

વનેરીનો કિલ્લો હવે થોડાક દૂર રહ્યો હતો. પોતાની અંગરક્ષક થોડેઆર દૂકડીને દોરતો સિંહાણ છવ વચાવવા નાસતો હતો.

એની સાથે એવ થોડે ચડીને શસ્ત્ર સજીને નાસતી હતી. પોતાના આપ વાદવાજની ગવગથુના કરીને એ સિંહાણને વરી હતી. આજે આ બંને પાછળ ભોત જેવો દૂર બનીને વાદવાજ પડ્યો હતો.

“કુઃખ !” સિંહાણએ થોડે દૂર અટકી ઉભેલા થોડેઆરની અડોઅડ થોડો લીધો.

“ના, કુઃખ નહિ...કાંઈ નહિ” બોલતા અટકી પડેલા થોડેઆરે કપાળ પરનો ખરસેવો લૂછ્યો અને ધક્કો લેકેલા માથાપરની લટો દબાવી.

“આપણા રસ્તાનો તો મળે અંત જ નથી” એણે સિંહાણ પર નિરાશ નબર નાખી. થોડા પર હગસો થઈને ઢળેલો પેલો જીનો દેહ કંપતો હતો.

“કુઃખ !” પાછું પેલાએ પૂછ્યું

“કુઃખ નહિ...કાંઈ નહિ” બોલતી થોડેઆર યુવતી ટટાર થઈ. એની કાતી જોરથી ઉછળવા લાગી એણે પાસેના ઝાડ તરફ હાથ લાંબાવ્યો “પોતાનું ઈંકુ જાણવાનો માણો પામનારી કોઈ પંખિણી કેવી સુખી હશે !” એ એક માણા તરફ જોઈ રહી અને વિકરાળ હસી.

“પેલાએ આવી પહોંચે છે !” થોડેઆર રક્ષકામાનો એક ઉતાવળો લગામ ખેંચતો આ બંનેની વચમાં થોડાને કૂદાવતો આવ્યો.

“વાદવાજ આવી પહોંચે છે...! આટલામાં જ છે...! તો તમે નાસી છૂટે—સિંહાણ ? એ મારો આપ તમારો કુરમન છે...અને મારો પથ” પેલી આપ બબડી.

“અને તું !” ધડીભર થોડાની લગામ ખેંચતો ને આસ થંભાવતો સિંહ સમજી શક્યો નહિ

“મારી ચિંતા ન કરો ને તમે નાસી છૂટે, સિંહ,

હું અહીં જ રહીશ...મારાથી હવે આમળ વધી શકાય એમ નથી...મને પ્રસવવેદના થાય છે.”

“અને હું નાસી છૂટે ?”

“હા, ઉતાવળા થાવ, સિંહ...હમણાં તમારો કુરમન, મારો આપ આવી પહોંચશે તો...”

“તો શું હું—” સિંહાણ કંપી ઉઠ્યો, “મને તરવાર ચલાવતાં નથી આવડતી ?”

“તમે નહિ સિંહ...પથ હું...મારે મારા આપ પર તરવાર ચલાવતાં મરવું નથી...મારે જીવવું છે...મારે મારા આપને શરણે મથા વિના જેતું મેં રથુવગડે રજાળતાં પથ જતન કયું” છે તેને મારે આ આપણા શિવનેરની હાથમા—વને પ્રસવવા જીવવું છે.”

“પથ...?”

“મને કંઈ નહિ થાય સિંહ તમે...”બોલતી જીમ ચીસ પાડી જોઈ અને સિંહાણએ ખૂપ પાડી, “ભલે એમ...મારા અંગરક્ષક તારા સાથમાં સોંપીને હું...” બોલતા સિંહાણએ ઉતાવળા કુક્રો આપ્યા અને એણે એક ન સમજાય તેવી વિદવળ નબર જીજ પર નાખીને થોડાની લગામ ખેંચી. જીજ એક ખડક પર ચડીને નાસી જતા સિંહ અને તેની દુકડાંઓને ન દેખાય ત્યાં સુધી દેખી રહી. એની અનિચીવ નબર જીજે આસમાનમાં કાતરાઈ મઈ. એનું નિશ્ચય બનેલું શરીર ખડકમાં કાતરાઈને જાઈ ગયું હોય તેવું દેખાયું.

એક ભયાનક શાંતિમાં બધું ગરકાવ થઈ ગયું, અને એ શાંતિમાં પ્રથમે પડે તેવો કોઈએ અવાજ ફેંક્યો “કુરમન...”

અને પેલી ખડક પરની પ્રતિમા બોલી ઊઠતી હોય તેવો વિકરાળ અવાજ સંભળાયો “મારો આપ...એમને અહીં આવવા દો અને તમારી તરવારે મ્હાન કરો.”

અને પછી મોગલોનો સરદાર બાજવાજ પોતાના જખાઈ કુરમન સિંહાણને પકડવાની ઉલટ પર ઉછળતો આવી પહોંચ્યો. એણે દૂરથી થોડાક અંગરક્ષ-

કાથી વિરળાવલી ખાક પર ઊભેલી રણુચંદીનો હાથી દેખી. એ એક પળવાર વિચારમાં થઈ ગયો અને ખીણ પળ એણે ધોડાને હાથે મરાવી ખાક તરફ દાકયો.

“હું...હું...” શાફરાજ કૂણ હાથે.

“હું જ...હું તમારા દુરમનની ઓ...” ખાકપરથી બચાજ આવ્યો.

“નીચે આવ દિકરી...” શાફરાજ મહાત ઘષ્ટને લથડતો હોય તેવો તરવારને ટેકે થઈ રહેલા ધોડા-પરથી ઉતર્યો અને ખાકપરથી ઉતરેલો છુછાએ પિતાના પગમાં ચોલાની સ્થાપેર મૂકી અને બોલ્યો “અહાલો તરવાર...હું હારી છું...અને તમારા દુરમનની પાતી છું.”

“ના, ના...બેટી મારે જ પરાજય થયો છે—પણ...”

“શું?” છામ હાથેની આંખે ભેધ રહી.

“મારી સાથે આવી...”

“ના, ના...” છામની નજરમાં નવું તેજ સખત બન્યું.

“હું જીવતી નહીં આવું.”

“પણ તારી મા...?”

“અને મારે બાપ...?” છામની આંખમાંથી કેસરીયા ડાળી.

“તને ખબર છે તું...” શાફરાજે જણ પાડી.

“હું...અને ખબર છે કે હું વીરની બેટી—વીરને વીરને મારે આખર કાળે શું કરવું તે થીખી છું.”

“તો તું નહિ આવે?”

“ક્યા?”

“સિંધબેઠ.”

“મારા દુરમનને ઘેર નહીં જ—વેલો દેખાય છે તે ચિવનેરનો કિલ્લો...એ કુખરાળામાં મારું” ધર છે, પિતાજી.”

“તારે ત્યાં જવું છે ને?” બોલતો શાફરાજ મળમળો થઈ ગયો અને આખના ખુણા લૂંછો બોલ્યો.

“તો જ બેટી...અને હું પાછો જઈ” છું...મારે અહીં પરાજય થયો છે.” બોલતા શાફરાજે ધોડાની લગામ બેગી. પાછી નિશ્ચયથી બનેલી છામ દૂર દૂર દોડ્યા જતા ધોડેમારે તરફ ભેધ રહી અને કંખાતા પડછાયાએ પર નિરાશ નજર લંબાવતી બખડી... એમ થયા. અને એમ સિંહ પણ...સિંહ કહે છે કે એ પરાજય પામ્યા...એક પતિ બીજો પિતા...એક નિઃશ્વાસીની વફાદાર ને બીજો મોમલાઈને નિમકકલાલ...અને એ નિઃશ્વાસી અને...થી ખબર મળ્યું હાથું...જાણ્યું...હું જાનેતા થવાને ઉંબરે ઊભેલી કંઈજ સમજતી નથી, જાણું...એટલું જ કે હું હારી છું...શું બાપ શું...એટલા...અંદર અંદરનાં આવાં લોહી રક્ષા જ કરવાનાં હશે અને ત્યારે આ મહા-રાજાનું ને એ કિલ્લીનું કેવું કમઘાય પડાવાનું હશે! કુંજ...મારા આવતી કાલે આવવાના હરજાની જાનેતા...હું જ હારી છું.” બોલતી એ માથે હાથ દેતી પાસેની શિલા પર બેસી પડી.

એનું કુખ દાઢણ બન્યું. એની વેદના વધી પડી. હિંદ ધરતી પર પડેલી જાનેતા વિકરાળ કાળથી વિવશ બની ભાન ગુમાવી રહી. અને આખો ખાક હાલતો લાગ્યો. એને બચાનકે રવંખના પડછાયા ઉભરાતા દેખાયા. એક અને પિતા હતો...એક પતિ હતો. હિંદ-ભાગ પર એ બે લાખોનું લોહી વહા-વત્તા શાફરાજની પડા એલતા, દર... એની, વિવશ નજરમાં મોટો કોલાહલ સંભળાયો. જાણું એ આ મહામારીની વચમાં હાથ લેંચા કરીને ચિત્કાર કરતી હતી પણ એને સંભળવાની સંહારના પડછાયા ના પાડતા હતા અને એ ભાન ગુમાવતી હતી

x x x

“પણ કું” ક્યા! ” બોલતી છામ ચિવનેરનો કિલ્લો એક ખંડમાં બહાવરી જમતી હતી. એની પચારીમાં એનું તાણું જન્મેડુ બાળક જાણે પડેલા

રણાનો અવાજ કરીને એની જનેતાને જગાડતું હતું. જાણે સ્વપ્ન ભેટી હોય તેવી જીભ પૂછતી હતી, “ અને એ... ? ”

“ ગયા ” જવાબ વિષાદથી ભરેલો જોઈતો અને જીભએ ખૂંસ પાડી, “ એ કાણુ ? કાણુ ગયા—હે ! ”

“ આપા..... અને સિંહાજી મહારાજ... ”

“ બંને ગયા. એમને... ! ” એ પચારીમાં બેઠી થઈ. એની પડખે પડેલા બાળકને માથે હાથ ફેરવતી બાબી, “ બંને ગયા... બેઠા, તું બાબી ત્યારે બંને ગયા... એક નિઝામની વફાદારી કરવા અને બીજો મોગલાઈની નિમકહલાઈ સાચવવા... બંનેએ હિંદની ધરતી પર વસોઈ માંડેલા લોહી રેડવાના સંઘા-ભોનાં એ બે હાથાઓ... એક એની દીકરીને તરછા-દીને અને બીજો એના દીકરાને મૂકીને...”

“ પછુ બા તમે આમ જ થઈ કરશો તો... ? ”

“ તો શું ? ” જીભ નિસ્તેજ નજર નાખતી રચ્-ભૂમિએ એને જોળે મૂકેલા ફરફંદને દેખી રહી.

એવા શિવનેરીના કિસ્સામાં ધણા દિવસો વહી ગયા. પછી આ માતા અને બાળકને લેવા સિંહાજીના એક વૃદ્ધ કારભારી નામે દાદા કંઈકેવે આવીને આ માતા અને બાળકના ખખર પૂછ્યા અને કહ્યું “ સિંહાજીએ મને આપ બંનેની સંભાળ...”

અને એક વિકરાળ હાર્ય શિવનેરીના કિસ્સામાં ખંડમાં ઉભરાવતી જીભ જોઈ રહી, “ મારી સંભાળ ! ભલે બાબી દાદાજી... પછુ દાદા કોનકેવ તમારા રાજ...”

“ કાણુ સિંહાજી ? ” દાદાએ વિચિત્ર નજર નાખી નીચું જોયું.

“ હા, વિન્નપુરના બાદશાહના રહેલા રાજ ફરી પરજ્યા... ? ”

“ હા, બાપ... ” દાદા નીચું જોઈ રહ્યા. પછી થોડીવાર કાંઈ કાંઈ જોણું નહિ અને દાદા ચાલ્યા ગયા. /

એ વાતને ચાર વરસ વીતી ગયાં હતાં. દાદા

હવે ખરેખર એ બંનેના દાદા બની ગયા હતા. દાદા બંને સાથે મોટી મોટી પુરાણા ઇતિહાસની વાતો કરતા હતા. અને દાદાનાં સાથજ પર બેસીને શિવ બાણીવારી નજરને દાદાના કપાળમાં પરોવતો, વીર-તાલી વાતોને પોતાની બેગતી જીવન રેખાઓમાં જડો દેતો પૂછતો હતો, “ અને પછી ? ”

“ તે તે મેં કહી દીધું શિવ ! ” દાદા દેખી રહેતા, શિવની માતા મુંજતા દાદાના ચહેરા પર આનંદ-થી ટાંપી રહેતી અને પછી દાદા કહેતા, “ બંને લય અને કુશી... એના બાપનો ધોડો કચકચારીને બાધી દીધો. ”

“ એની માને વનવાસ દાંઠનાર બાપ ને ? ”

“ હા, હા, હા... ” અને પછી દાદા અને જીભ જોરથી હસી પડતાં.

× × ×

આ વાતને વરસો વીતી ગયાં હતાં. અને શિવાજી રાજાએ રાજગઢમાં ગાદી કરી હતી. દક્ષિણના મોગલ સુબો જયસિંગ દિલ્હીના પાદરમાં મરણ પામતો હતો અને શિવાજી પર શુદ્ધ ચલાવવા જણવતંસિંહ નીકળી ચૂક્યો હતો ત્યારે બે સાધુઓ રાજગઢનાં કમાડ ખખડાવતા હતા. સાધુના વેશમાં શિવાજી ભાગી આવ્યો હતો. અને પછી રાજગઢની રાજમાતા જીજી બાઈના મરણમાં નમન કરતો શિવ કહેતો હતો “ હું પાકો બાબી છું, મા ! ” અને શિવાજીને બંને હાથની પકડમાં જકડી દેખી રહેલી જીભ શિવ અને તાનાજીને માથે હાથ ફેરવતી આનંદના અતિરેકથી મદમદ બોલી, “ આબો પાછો, શિવાજી રાજ. ”

“ શિવાજી, રાજ નહિ ” શિવાજી જોઈ રહ્યો.

“ રાજ કેમ નહિ ! મોગલાઈને મદાત કરીને આવેલો તું શિવ... ? ”

“ કારણુ કે રાજમાં ગ્રાણુ હોઈ ચકે છે ગુણુ નહિ, અને ગુણુ વિના માનતાનું બંધારણ બાંધી શકાય નહિ તે મને સમજાયું છે. એવું બંધારણ હવે એક કદમ આગળ પહોંચેલા ગોરાઓના બંધારણ સામે..... ટકવાનું નથી. ”

“અંદર આવ અને એ બધું બૂલી જા’ રામ-
દાસ રવામી તો તારે રસ્તે નથી ઉતરી ગયા ને.”
જીનએ એને બોલ્યો.

“ના,—કુ’ સુરત પરથી પસાર થયો ત્યારે એ
ખાત્રી કરી કે અંગ્રેજોએ પોતાને ત્યાં રાખીને ટિપ્પાની
દીધો હતો ને સલા સરકાર...રવામી હતી તેનો કાઈ
અર્થ હતો જ.”

“તો રાજ રામ અમરથા થઈ ગયા—?”

“તેની મને ખબર નથી.”

“પછી રાજ વિનાનો તે કોઈ દેશ કે રાજ હોય
કે શિવ ? તું અંદર આવ ને આરામ કર—હજી ઉંખરો
તો ઓળંગતો નથી ત્યાં તને પાછું...”

અને પછી માતાની કુંકમાં શિવાજી ચાલે થયો...
પછી પાછો એની નજર વીતી ગયેલા છુતકાળની
ભાળ કરી રહી.

એક સંઘામ વીતી ગયો હતો. કિસ્સાએ ગયા
હતા, અને પ્રદેશો તો હતા જ ક્યાં તે વીતી ગયેલા
તબક્કા પર શિવાજીએ મીઠ માડી અને લાવેલા !
થોડાક બચી ગયા હતા પછી સજા બાકી હતા.
આસપાસની સંહારાઈ ગયેલી ગ્રામ જનતાએ એ
વાદને બૂલીને પાછો બેઠતી હતી, કર બરતી હતી.

પછી પાછું શિવનું નામ રણદાક બનતું હતું,
પાછા રૂઆપલા ધા બેકતર ધરતી હતા. શિવ જીના
શુરાતનનાં લોકગીતો યુજવતો લોક ગહેરો પાછો
કમુખ બનતો હતો.

અને, ઘરઘર નો. દાદું જ. પાછા શિવરાજના.
સરદારો મેત્રા થતા હતા. જંગલ જંગલ પર, નદી-
નાળાં પર, કુંગર માળ પર...પાછા શિવાજીના નામના
પકા બજતા હતા.

પાછી નવી ઓઠાએ પથરાતી હતી. રાજમહને
ફરતી મસલતો ચાલતી હતી અને નવા ઉત્સવાની
મથાલો સળગતી હતી.

અને શિવનો ગ્રાણ પાછો બેઠતો હતો, પાછા
જૂના આકારના ઓળા હથિયાર ધરીને એને હાંડતા

હતા. શિવાજી રાજ પાછો મહારાજવિરાજને ધણી
ખમા પર ખુશખુશાલ લાખતો હતો. આવતી કાલનો
ઉજાસ પાછો એને વીતી ગયેલી ગઈ કાલના રામ
રાજ્યોની કવિતા પર બેસીને પાડા આવતો દેખાતો
હતો. શિવ પાછો રાજ થશે એવી અંતરની કુવા
જીનને બહાર જગી બેઠતી દેખાઈ. ત્યારે નવા સંઘા-
મનો નવા બુદ્ધ દોરતી સંઘામ સમિતિમાં શિવાજીને
તાકીલું તેડું આવ્યું.

અને માતાના ખંડમાં આવીને એણે પૂછ્યું
“એકાએક કેમ બોલાવ્યો માડી !”

અને જીનએ જીભ ધપને બારી બોલી નાખી.
“પેલો સિંદગઢ,” જીનએ નિશાન તાકતી હોય
તેવી નબર ફેંકી.

“હા” શિવાજી આકાશમાં સિંદગઢની રેખાએ
દેખી રહ્યો

“મારે એ નોંધએ દમચુને દમચા” માડીએ
વેધક નબર નાખી અને શિવાજીએ તાનાજીને તાખક-
તોળ બોલાવ્યો. શિવાજીના મહાસામંત સાથીએ
આવીને કામ પૂછ્યું.

“પેલો સિંદગઢ” શિવાજીએ ખતાવ્યો, અને
ઉમેર્યું, “આને કોઈ મરડો જવનો નથી જે...
એને મુમલોના હાથમાંથી.....”

“એક છે !” તાનાજી કિશ્તને માપતો હોય
તેમ દેખી રહ્યો, એની નબર વંકાર્, “કુકમ આપો”
એ બગાયો, તમે અને જીવતાને પછી બૂલી ગયા !

“દમચા જ” શિવાજીએ કુકમ આપ્યો. અને
તાનાજીએ રાજ માખી. જીનએ વીરનાં ઓવારણ
લોધાં ને આશિષ દીધી, “ભવાની વારી રહ્યા કરો.”

“હવે તને સિંદગઢ પાછો મળશે જ” શિવાજી
તાનાજીના નિરધારને હવામાં દેખતો હોય તેમ
બોલ્યો, અને ઉદાસ થઈ ગયો હોય તેમ જીન તરફ
દેખી રહ્યો.

પછી બીજા દિવસની રાત સુધી મારે નબરથી
શિવાજીએ સિંદગઢની દિશામાં દેખ્યા કયું. પછી

વહેલી સવારે એક દૂતે આવીને કહ્યું “ સિંહગઢ મળ્યો મહારાજ પશુ...”

“ સિંહ ગયો ! ” શિવાજી હતાશ થઇને આસન પર બેસી ગયો.

પશુ સિંહગઢ પરથી પાછો પડેા જાન્યો. પાછાં દક્ષિણ પરથી રણપૂર ઊડયાં, પાછા મરાઠાઓના પાણીદાર તોખાર પર વિજયલેગી ચોદાઓ સ્વાર થયા. પાછાં જાપામાર વ્યૂહનાં સંચલન વિજ્ઞાણ જન્યાં.

જાને મોગલાઈ પાછી પડી. દક્ષિણનાં કમાડ પર શિવના સંગ્રામીઓ બેસી ગયા. સલાદિની પર્વતમાળ પર શિવની ચોટીઓના હીવડા પેટાયા.

સંગ્રામજંગલો તાનાદી રણહાક જનીને ગરજતો થયો. પાછી પંદર હજારની સેના મોગલાઈના દોહલત ખાના જેવા સુવર્ણનગર સુરત પર ચઢવાની તૈયારી કરી રહી.

ત્યારે સુરત આખું શણગારાયું હતું. સુરતનો મોગલ સૂબો સુરતની સોનેરી છપ્પી પર રૂપના અંખાર મઢતો હતો, કારણ કે ઔરંગઝેબની બહેન શાશન બહી સુરત બંદરને દેખવા આવવાની હતી.

શાશનના આવવા પહેલાંની શાશની સુરતના કબેલર પર ઝખડી પડી હતી. શાશનની સ્વારી દેખવા સુરતનાં નરનારીઓ ઉમટયાં હતાં. શ્વાસબર અહેરા દૂરદૂર દાંપી રહેતા હતા. હૈયે હૈયાં આડતાં હતાં. નજર પાછળ નજરે ઉત્સુક જનીને ઉઠારાતી હતી, સુરતની ઈમારતો પરથી, રસ્તાઓ પરથી નરનારીઓ ને યુવાન-યુવતીઓ લચી પડ્યાં હતાં.

દિલ્હીના શહેનશાહની ડુંગ્રે સહોદર, દિલ્હીનાં રાજકારણની એ હુશિયાર અભિનામિકા સુરત દેખવા આવી પહેાંચી હતી.

“ એ... આવે... શાશનઆરા ! ” ચીનાઓ, ફેંચો, અંગ્રેજો, વહાંદા અને ફિરંગી વેપારીઓ એને નજરાણાં ધરવાના હતા. કંધાણુના નાસી આવેલા એને અરજ સુજારવાના હતા. કોંકણપટ્ટીમાં અંગ્રેજ કોહી-ભાંધી અંગ્રેજ વેપારીઓને આંચીયા કહીને ગીરફતાર

કરવા માટે અને અંગ્રેજ અખાડાને ડાકુઓના “ હોમ ” કહેવા માટે અંગ્રેજ કોહીનો સુરતનો પ્રમુખ હેત્રી રૈનીગટન રોશનઆરાને મરાઠાઓ સામે ફરિયાદ પેઠ કરવાનો હતો.

જેવી રોશનઆરાની સ્વારી સુરતના રાજમાર્ગ પરથી સરવા માંડી હતી. આરતે આરતે હાહેરાવાની ત્યારની શાહી ચાલની ઢંગ હતી. એની આગળ શાહી રચાસો હતો. રચાસાનો સાજ સોનેરી પાલ-વોથી મહેલાં મખમલ અને રેશમથી ઝાંકઝમાળ હતો. ચુગલ ઈનાં ઝંડાધારીઓ ઊંચા પકડાં ને જળનરમાન જળહળતા હતા. મોગલાઈ શહેનશાહતનાં રૂપકો પર એ અજબરો, એ સુવર્ણ મઢેા, સોનેરી તુલા અને મહાન્મત વટ હુકમમાં ઉચકાયા હોય તેવા એ બાકુઓ ચિતરાયા હતા. સોની આગે તો સુરત પર પડકાચો પાડતો તરાપ મારતો સિંહ હતો.

અને પાછળ અનેક ભતનાં ભતરો અને કુસોથી અધમમતી રોશન સોનાની અંખાડીમાં એક બહરી હાથી પર સ્વાર થઈ હતી. અંખાડીની આસપાસ સોનેરી સાંકોથી ભટકતા સુવર્ણ કળશોમાંથી વંટા-રવ મધુર જનીને વહેતા હતા. અંખાડીની છત ઝાંક-ઝમાળ રેશમથી ગુચણીથી ઓપી ઊઠી હતી. ગોઠણ-હાર ચમેલી રૂપતી ગુલામ યુવતીઓ મોરપીછના પંખાઓ અભિનયથી હલાવતી વાલુ ટોળતી હતી. અને આ ધન્ય ગણતા બહરી હાથીની અને બાજુ પર પાણીપથ લોડેશારે સત્તાના પકકાર જેવા ધનગનતા હતા. અને પાછળ સાંક હાથીઓ શાશનની સખીઓને દાસીઓને, અને પરિચારિકાઓને ઝુલાવતા હતા. જાપકો ભળવતાની ટોચ પર ચઢેા હતા, દમામ પૂર-બહારમાં બહેડો નીકળેા હતા. આ બધાના આઘાત જેવી સુરતની ગરોળ જનતાનો જુવાળ એકેએક શાહી નારીમાં પૃથ્વી પર ઉતરી ચૂકેલી પરીઓના અમાત્ય પકકાયા દેખતો તાલુખ જનતો હતો.

સુરતનું બંદર ધન્ય જનતું હતું. સુરત બંદરગાહનો વેપારી મહાજન અહોભાવના અનુરામ વધાવતો હતો. સુરતની ઓમંતાઈ લગીલગીને રોશનના દરતા પર કુરનીશ જળવતી હતી.

અને રોશન એ બંદરગાહને ધન્ય બનાવતી મઠા. જવાનાં શાહી જહાજના તૈયાર ઝૂથતા કાફલા પર પલાયુતી હતી. એ બંદરગાહે માલના ઢગલા દેશ-દેશમાંથી ઠાસળા દતા અને અહીંથી દેશ દેશાવર પહોંચાડ્યા હતા. એ બંદરગાહનાં સેનુ ઉભેલતાં પાણી પરથી એકલાઅથી વધુ સોના મહોરો માલના ઢાણુ તરીકે મુગલાઈ સુબો દર વરસે જમા કરતો હતો. આજે એ બંદરગાહને, એ માલ મિલકતની આવજત કરનારા શાહેજહાંની ફરજ રોશન, પાવન કરતી હતી, અને એ સુવર્ણ નગરના ઉત્તરને પાવન કરતી એને મક્કાના દરવાજો કહીને માન આપતી ઉપડી જતી હતી.

ત્યારે ત્યાં સુરતના બંદર પરથી નહીના ઝંડપી વહેણ પર ભેઈ રહેતા, રસ્તા પર દહેસતા સ્વારી જોવા આવેલા થોડાક મરાઠા ખેડૂતો, થોડાક ભીખારીઓ, થોડાક વેપારીઓ સ્વારી મથા પછી પચ્ચ સુરતના રસ્તાઓ પર રખડ્યા કરતા હતા અને અગ્રેજ, આરબ અને વલ્હા વહાણોને દેખવા જતા હતા, માલના ઢગલા પર જૂખી નજરો નાખતા, રસ્તાઓના વળાંકોને વાઢ કરતા. આ સુવર્ણ નગરની માહિતિ યાદ કરતા ખુશ થતા અંદર અંદર કહેતા હતા, અહીં રાજાનાં એક સો જહાજો લાંચરેલાં હોય છે, રોજ રોજ માલના ઢગલા ઠસવાતાં જાય છે. દેશો પરદેશો વેપારીઓની કોઠીઓ નાના નાના કિસ્લાઓ જેવી હોય છે. અહીંના એકઆરામ અકરાતોયો હોય છે, ગસની રેલમછેલી ઉછળતી હોય છે...”

અને પછી થોડા જ દિવસમાં સ્વારી જોવા આવેલા એ સેંકડો સુરતમાં જ મજૂરી કરતા રહી પડતા હતા અને થોડાક સુરત પરથી પસાર ચએથી મુગલાઈ સ્વારીની વાતો કરવા જતા રહેતા હતા.

અને સુરતની સોનેરી ઝાયા પર એક બીજી સ્વારી નીકળવાની તૈયારી કરતી હતી. એ સ્વારીની નજર શ્રીમંતાઈ પર કરી હતી, સુરતમાં પટાવાતી કુઠીઓ પર હતી. સુરતના મહાશ્રીમંતોના આરામ-આહો પર એ સ્વારી આવવાની હતી. એ સ્વારી

સુરતની શ્રીમંતાઈના જે બળદ બેડેલા દેદીપમાન રથોમા પડાક કે વુમટા ચિનાની પેશતાની ઓઝો સાથે વિહરતા અને વાટિકાઓની ઝાંવધી ચિતગ બનેલા મહાશોમાં વસતા વેપારીઓની આવક ગવકના કિસાણ લેવા નીકળતી હતી, અને સુરતના શ્રીમં-તોએ બાધેલા ઉદ્યાનવાસોમાં ઉતરવાની હતી, અખમલ પાથરેલાં ફિવાનખાનને દેખવાની હતી નાના મોટા હોજધો ઓપતી વાટિકાઓના ફગ ખાવાની હતી, સુરતના ટોલતમદોએ દાખવેલાં ભવન પર ભવનનાં ઇર્ષા અટારીઓ પર ચઢવાની હતી.

એ સ્વારી અહીં વસતા વેપારી રાજાઓની ખબર લેવા આવતી હતી. એ સ્વારી અહીંના શાસનમાં મુખ્ય એવા સુરતના સુમાની, અને યહેર રક્ષણ શાસનની તાકાત માપવા આવતી હતી. એ સ્વારી સુરત નગરના મુગલાઈ મોજીયાત ફળના સેંકડો થોડાઓ, વચ્ચેનાં હાથીઓ અને દળદર રક્ષકો પર સ્વારી કરતી હતો.

અને પછી એક સમીસાંજે સુરત બંદર ગાદ-પરથી રક્ષિમાં કુંઝાયા, સુરતના ધુરને પરથી નગારાં રજુ કરી ઉડ્યા. સુરતની વેપારી કોઠીઓએ ખુમુગેલો વમાક્યા, સુરતના રસ્તા પરથી શાહી ફરમાનનાં નગારાં વાગતાં, સુરતનાં નગરજનોને કુશિમાર રહેવાની હાકલ કરી રહ્યાં.

સુરતના ધરધર પર વિકરાળ બનીને અકુવાઓ ઊકતો હતો, “સુરત પર શિવાજી ચઢ્યો આવે છે શતોરાત આવી પહોંચે છે.”

અને સુરતના વેપારી રાજાઓની દાખ ફાટી મઈ, સુરતનો મુગલ સુબો કિસ્લામાં દાણોપાણી ભરાવીને અમાઉથો જ અંત-ધુર સાથે ભરાઈ બેઠો, સુરતની કોઠીઓના વેપારી રાજાઓની શાહો દમામના ઠા-રાની નકલ કરવી, મુલામ છોકરીઓ પાસે પંખા નંખાવતી, પાલખીઓમાં ઘહેરાતી ફરતી સ્વારીઓ ચરચરતી પાછી ફરીને કોઠીઓમાં પેસી મઈ. અગ્રેજ કોઠી પરનો વાવટો ચકલીની પાંખની ઊઘતી ઇમી-વાજો નખી પડ્યો. બંદરગાહ પર ઝૂવતાં આગ

જહાજોના બહાર કઢાયલા માથ પાછા વઢાયુને તળાએ ભરાવા લાગ્યા. ચીનચી ખાંડ, ચા, અને ત્રાંશુ લઇને આવેલું ચીની જહાજ પાછું વાળવાની તૈયારી કરી રહ્યું, સીઆમથી અને સુમાત્રાથી સોનું અને હાથોદાત લાવેલા જહાજ કંપી ઉડ્યાં. વલ્દાનાં ઝવેરાત અને તેમના લઈ જવા તૈયાર ચતાં વહાણોની તૈયારી અધવચમાં અટકી પડી. ફ્રેંચ કોહીનાં 'મોનસ્થોરો' પોતા સિવાયના બધા દાગીના દાટવાની દોહાદોહી કરવા લાગ્યા.

ચાર હજાર થોડેશ્વારોની સ્વારી સુરત પર ઊડતી આવી પહોંચી. ચારહજારની પીઠમાં કેટલાંએ ખાલી ઉંટ ઉતાવળમાં આવી પહોંચતાં હતાં. ગાડાંઓની લંઘાર લાંબી થતી જતી હતી. ૧૬૬૪ ના પાંચમા દિવસના મંગળવારની સવારમાં સુરતનાં કમાન્ડ ખૂલી ગયાં અને શિવાજી એના લઘૈયાઓની આગલી હરોળમાં સુરતના રાજમાર્ગ પર ખુલ્લી તરવારની તેજબારા અમકાવતો દાખલ થયો.

અને છુધવારથી શનિવાર સુધી શ્રીમંતોના આવાસો, વેપારીઓના કોઠારો અને દુકાનો અને કોઠીઓ છુટાછ પછી મોટાઓની મહોલોતોમાં કોપ્રંએ આગ ચૂપી અને જેવું દિવસે હતું તેવું જળહળતું બનેલું નગર લાલહાટ રાતભર સળગ્યા કમું. એવા ધુમાડાથી ઊભરાતા દિવસો અને આગથી ઊભરાતી રાતો સુરત નગર પર સમસમી ઊઠ્યાં, પછી કિલ્લામાં ભરાયેલી મુગથી હકુમત પર તોપો બરાડી ભીડી અને કિલ્લો પડ્યો, અને છુટાયો. પછી બંદરગાઢ પર મરાઠાની ચોટાઓ બેસી મધ અને જહાજ ખાલી થયાં. ધનદોલતથી લદાયેલા ઉંટોની લગ્ગાર ચોટી યાત દગો સાથે કલ્માણુ તરફ વહેવા લાગી.

પછી શિવાજીએ "મીરટરો"ની અંગ્રેજ કોહીની અને "મોનસ્થોરો"ની ફ્રેંચ કોહીની મુલાકાત લીધી. વલ્દાની કોહીની માવજત કર્યા પછી ચારણ અને આફ્રિકન વેપારીઓની કોઠીઓ ખખધાવી નેવામાં આવી. પછી અંગ્રેજ કોહીને દરવાજે એક અંગ્રેજ હેટ ઉંચકીને બોલ્યો, "શિવાજી રાજા ! ...

આપને અરજ", અને શિવાજી અંગરક્ષકો સાથે અંદર ગયો. ઝોહો પોતાનાં માણસોને અંગ્રેજ બંદુક અને બે તોપો અંગ્રેજો પાસેથી ભેટ તરીકે લઈ જવા ફરમાવ્યું અને સર નયોબ્ ઓક્સિનનન નામના સુરતની કોહીના અંગ્રેજ પ્રમુખ સાથે લાથ હલાવ્યા, "અંગ્રેજ હોગ..." શિવાજી મોટીયી હસ્યો.

"જી. નહીં શિવાજી રાજા...એ તો ચીનનું અમારો કોહીઓનું ચીનાઓએ પાડેલું નામ—"

અને શિવાજી પાછો હસ્યો, તો ટુમ બી રાજા હો...વેપારી રાજા..."

અને ઓક્સિનનન બોલ્યો, "રાજા નહિ... હમારા દેશમાં રાજા બીલકુલ નહિ...હમને ઉલકો ફાંસી દે દીધા"

"તુમને ?" શિવાજી અચંબો પામી બોધ રહ્યો, "ઔર "તુમ...યહાં તો રાજાની સાથ પ્રેમ..."

— "હમ નહિ...હમસમ...હમારી સરકાર ઔર હમારા વેપાર યહાં રાજાની સાથ બહોત પ્રેમ કરતા હે."

"ઔર...!" શિવાજી સમજી રહ્યો.

"ઔર રાજા નહિ, તુમારે દેશમે...યે હો સકતા હે ?"

અને પછી ઊંડા વિચારમાં મરકાવ થયેલો શિવ થોડા પર ચઢ્યો અને ચીની વેપારીઓની મુલાકાત લેવા કાંલો ઉપડી ગયો. આખી વાટ શિવાજીના માથામાં પેલો વિચાર ઉપર તળે થવા ક્યો, "ઔર રાજા નહિ...સબા...સબા કરકાર."

એણે મુગલાઇને મહાત કરવા માંડી હતી, મુગલાઇ શહેનશાહને પરાજય પમાડવા નીકળેલો આ મરાઠો રાજા બળે નહિ સસજતો મહાત ચતો વિચારતો હતો, "ત્યાં બસ રાજા જ નહિ..."

પછી રાજગઢ પર શિવાજી મહારાજની તાજ પોપીની તૈયારીઓ આરંભાઈ ગઈ. રાજમાતા જીમ-

બાઈની એ ઝંખની હતી એ જીવંત ઝંખનાને જીવતી ભેવા એ વૃદ્ધ માતા પોતાની એથી વરસની જીવનદોરીને ખેંચી રાખતી હતી.

એ દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. સિંહ, વાઘ અને હાથીઓની પ્રતિભાઓ વચ્ચે રાજમહાલના વિશાળ ખંડમાં એક ઊંચું સિંહાસન ચણાઈ ગયું. એ આસન પર ઝવેરાતના રંગોની રાસન ડાઘાઓ વધારે જોભરવી બની. એ જ ખડગા એક સિંહાસન પર વૃદ્ધ માતાનો પનોતો દિહો રાજવી બનીની તિલક લેવાનો હતો. વૃદ્ધાએ કંઈપી હતી તેથી પણ વધારે ગોરવહરી તાજપોષી આજે રાજમહા નિર્મોતી હતી.

એક હમર બ્રાહ્મણે એ તાજને અચળ રાખવા અનેક મંત્રોચ્ચારને ગોખતા આવી પહોંચ્યા હતા એ તાજને અભિષેક આપવા બનારસથી બ્રાહ્મણોમાં ક્રેષ્ટ એવા મંગાબટ જાતે પધારવાના હતા, અને એક લાખ મહેમાનોની માવજત કરનારા તાજપોષીના રજવાડી ઉતારા તૈયાર થઈ ગયા હતા.

એટલે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. ૧૬૭૪ ના જૂનનો છઠ્ઠી દિવસ જાણે ગજબત પર આવીને જ થઈ જીભે. હાસી વરસની વૃદ્ધ માતાને રાજ આસન પર ચઢતા પહેલાં સિવાજીએ નમન કર્યું.

પછી બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞ સળગાવીને આહુતીએ આપી મંત્રોચ્ચારથી રાજમહા યજ્ઞ ઊઠ્યો. બકતોએ ભજન ગાયાં. ચારણોએ કંઈને મુક્ત બનાવીને જપકાર મજબા.

અને સિવાજીએ આસન પર બેસતા કદમ ઉપાડ્યો. એક સાથે અનેક તોપોના અવાજ બરાડી ઉઠ્યા.

તાજપોષી ખતમ થઈ.

ઉત્સવના ચાકથી ચાકયો પાકયો સિવાજી રાજ જીભ સાથે એડો હતો. માતાનો અવાજ ધીરે બોલ્યો, "તું તણાતો જ ગયો ...સાધુ થવા એકથી વધારેવાર છટક્યો છતાં તું તણાયો જ ગયો..."

"મને તેનો શોક નથી માતા...મને સાધુ થવામાં પણ જપ નહોતો વળગતો...પ્રાણ સાથે ગુણને

ગોડતા હું કર્યું તે ગમદાસ પણ કદાચ નહિ મેંઈ ચક્રા હોત...મને તેમણે એ કહ્યું નહિ...પણ આ સંગ્રામની ઝડપોમાંથી ગમજી શક્યો છું કે સમ્પત્તન કે રાજમાંથી માનવતા નથી નીકળવાની. મોખલાશ તો થી સમજ પણ એને પાડનાર મરાઠાશાહી પણ..." સિવાજી બજાયો.

"શું ?" જીવ વિહવલ બનીને દેખી રહી.

"તેની મને ખબર નથી...એટલી જ ખબર છે કે ત્યાં દરિયાપારના દેશમાં રાજ નથી, સભા સર-કાર છે." અને સિવભયકર અધાથી ભાવિમાં દેખવા મથતો હોય તેવો નિશ્ચય દેખાયો અને એની અનિ-શીવ નજર એની છતાં દેખતી ન હોય તેવી અભાવ બનીને દેખી રહી. એની જીભ પગથી શબ્દો ટપકતા સંભળવા,

'હું' આ બેટ રવીકાર છું...એ જ એક માત્ર' છે...રાહનેશાહતનો વિનાશ...રાગઓ અને રજ-વાડાં પછી..."

પણ જાણે એ આમજ દેખી શકતો ન હોય તેમ ગ્રૂપ થઈ ગયો.

અને પછી વહી જતાં એ વરસ પર રાજમહા ધરતો, સંગ્રામ ખેડતો સિવ કપારેક ઉદાસીન બની જતો, કપારેક કાર્મ આદીમાં એકલો જતો રહેતો, કપારે કાર્મ કલકલતા ઝરણામાં પડજાયો ભેવા મથતો કંઈક બોલાઈ મએલું શોધતો હોય તેવો દુઃખી દેખાતો હતો.

ત્યારે તાજપોષીને ટાંકે બ્રાહ્મણોના આથી-વંચન પછી, મિત્રોની શુભેચ્છાઓ પછી, નજરાણાં અને બેટના હમલા પછી એક ધન્ય દિવસે એક અજબ જેવી બેટ આવી. રવામી રામદાસે તે મોઢલી હતી.

એ પોટકીયા સિવાજીને સાદર કરવાની બેટ તરીકે ધૂળનું દેકું હતું, થોડાક કાંકરા હતા અને થોડાની લાદ હતી.

એ દેખતાં વૃદ્ધ માતાની આંખોમાં રાંધ ઉત્ત-

રાયો. એ દેખતા 'ઘાઠાણી'એ એના ઉચ્ચ અર્થો ધટાવવાની પંડિતાઈ ઉચ્ચારી.

એકલા શિવાજીએ શાંતિથી કહ્યું. “એ તો કપક છે અને ભાવિની આગાહી છે.” અને એ ભાવિમાં દેખતો હોય તેમ જીતને યાદ કરી રહ્યો, “ઘણીએ વાર મારી સામે રામદાસની એક જ વાત દેખાતી રહી છે...અમારી પ્રાણીની બધી છોળોમાં, ધસારાઓમાં ગુણુ નહોતો.....એટલે ગુણુવિનાનાં પ્રાણીની ઝડપનાં કમદાણુમાં તણુનો જતો હું ક્યાં?... છેવટે મારા જીવનની તમામ ઝડપના સંપ્રામે શું આપ્યું?...આ તાજ ને આ દંડ! રામદાસનું કહેવું હતું સમજ્યું હતું... બાદશાહત...સલ્લનત દંડ ધરી શકે છે, ગુણુ નહિ...તો પછી કિલ્લાઓનાં કમદાણુ કાંઠરા બની જશે...સંપ્રામની અથશક્તિઓ પાછળ છાણું થપારી, ને સર કરેલા પ્રદેશો જેવી ધુળની ચપટી...પણ હું તણાવે જ ગયો.”

પછી ચોરીવાર સુધી નિરવ શાંતિ પથગાથ ગઈ. અને વરસો વીતતા ગયાં.

છળખાઈનું વૃદ્ધ કલેવર જ'પટું હતું, ત્યારે રાજગઢ પર ચોકી કરતી વૃદ્ધ માતા નજર મીંચતી હતી.

ત્યારે પાછો ગરકાવ થતો શિવ કહેતો હતો, “એણે જ મને પ્રાણના ટપલા મારી કુંગરા પરથી હિંગોલ્યો” હતો. એણે મારામાં જીવન વેગને ધક્કો મારીને લગામ બેંધાવી હતી...અને આ રાજગઢની પેલી તાજપોષી પર મને બાંખા પંકડી એ ગપ્પ છે ત્યારે આજે...” બોલતો એ શુન્યમાં દેખી રહેતો હતો.

“આપ ત્રી છાંદાણુ પ્રતિષાળ...” એના અણ પ્રમાણે એને આશ્વાસન આપતા હતા અને અઝ-અઝાટ હસતો એ કહેતો હતો, “પણ ગુણુ ક્યાં?... રાજમાં પ્રાણુ કહી શકે છે...ગુણુ નહિ...જેને જીવંતને માનવતા-જીવંતી રહી શકે તે ગુણુ મને જડો નહિ” “તો રામ જેવા રાજ્યો...”

“મારા જેવા જ હશે ને...! અને પછી એ

રાજવીઓની સમજેરનાં તેલ ખુટી જાય તો પછી તો ખડેરો જ બાકી રહે ને...કિલ્લાઓના કાંઠરા...પ્રદેશોની ધુળ અને અથોની લાદ...મારી પાછળનાં અઘિય-રામાં મને ગુણુવિહોળી તરવારોનાં ધીંગાણું ખખડતાં સંભળાય છે...ને તેમાં આ સંભાળ ને તે રાજ-રાજ...ને તમે સૌ...”

એમ ઘણીવાર એ ઉદાસીનતામાં ગરકાવ બનેલો કાઠ અજાતમાં ઉતરી જવા મથતો અને એમ કરતાં ૧૬૮૦ની સાલનો એપ્રિલ મહિનો આવી પહોંચ્યો.

શિવાજી મરણુ પથારી પરથી મોતને દેખતો નિશળ પડ્યો હતો. ક્યારેક ક્યારેક એની નિસ્તેજ બનતી નજર કંઈક દેખી રહેતી, ક્યારેક એના ધીમા ચપ્પો સંભળાતા હતા. છેવટનાં પાવન કરતાં વિશિ-વિધાન જેને આવતાં દુન્યાં તેવા એક મહા પંડિતને પોતાની પથારી પર નમેલો દેખતો શિવ પૂછ્યો હતો: “તમે મને મારાં પાપોમાંથી મુક્ત કરી શકો છો?”

મહો પંડિતની જીભ રિકટ પ્રજ્વળી પરીક્ષામાં મુંઝાપ પડતી હોય તેવી આસાંક બની લથઘી, “તમે પાપ? શી વાત-શિવરાજ!”

મેં જીવનના આરંભથી અતં સુધીમાં મહારાજ કે સુલતાન બનવાનો લીધેલો રસ્તો પાપી હતો...તે હું જાણું છું...” બોલતી એની વાણી વિરામ પામી રહી. એની નજર સંકેસાવાં માંડી, એની ડોકમાં છેલ્લા પ્રાણીની ધૂમરી મરકાઈ ગઈ.

પછી પંડિતોએ અને દરબારીઓએ એના કલેવરને એક પાલખીમાં ગોઠવ્યું. પછી મહારાજની જનતાએ એના પર વૃક્ષ વરસાવ્યાં. મહારાજને કાંઠાધારી પછી જે પવંતમાળ પર પ્રાણનાં ઝંઝવાત મચાવતો ધૂમ્યો હતો તે જ પવંતમાળના ખડકો પર રચાયેલા અગ્નિચરકારમાં સમી ગયો ત્યારે ૧૬૮૦ ના એપ્રિલનો ત્રીજો દિવસ સંધ્યાનાં અઘિયરોનાં છાયાચિત્રો પાછળ આથમી ચૂક્યો હતો.

દિવેશ પર ફરવા નીકળેલા ઇતિહાસના સૈકાએ જાણે પાંજા હટીને અસ્તાચળ પાછળ સંતાવા હતા,

કાલિયાવાડના એક ગામમાં ગાળેલા બિનજવાબદાર બાળપણનાં સ્મૃત સ્મરણો

અલ્યમતો પહોર હતો. દિ આખો સીમમાં ચરેલા દોર આનંદમાં ઘેર પાછા ફરતાં હતા. પાંચેક વાગવાનો સમય થયો, ને નિરાળના ઘંટનો રણકાર થયો. વર્ષમાં અડધાતી દોટ મુકતાં બાળકો સાળામાંથી બહાર નીકળવા માટે ધસારો કરવા લાગ્યાં. હજી તો મુજરાતી નિરાળ અરધી પથ્થુ ખાલી નહિ ઘર્ષ હોય એટલામાં અંગ્રેજી સાળાનો ઘંટ વાગ્યો.

મામકાની અજડ વાણી વચ્ચે સાંઘ્યા ઘટયા અંગ્રેજીનાં ગોખી રાખેલાં વાક્યોનો મુકત કંઠે હચ્ચાર કરતા જટિયાની ગેં અને ગલે નિરાળની જીંઘી પેટલી ઉપરથી જૂસ સાંભળી: એલા એહ! તમે જાણ્યા લીંમકા પાસે 'વેઈટ ઘાને આહ એમ કમિય.

મુજરાતી નિરાળના વિચારથીએએ પોતાનું આ વાક્ય આશ્ચર્યથી સાંભળ્યું, એ બોલતાં બોલતાં જ ત્રાંસી નજરે જોઈ લેતાં જટિયાને લાગ્યું કે પોતે કંઈક એથી પ્રતિકા પાડી શક્યો હતો.

હું, મદલ, જટિયો અને નંચો. આ અમારી મંદાળ ચોકડીને બીજી અંગ્રેજીમાં પ્રવેશ કરાંને હજી પંદર જ દિવસ થયા હતા. પહેલાં અંગ્રેજીમાં આવીને ચાર એ બી સી ડી સીખ્યા પહેલાં જ અમારા શિક્ષક વર્ગમાં કમચલાઉ બોલી શકાય એટલા અંગ્રેજી વાક્યો ગોખાવી નંખાયાં હતાં. આ દસ બાર અંગ્રેજી વાક્યોએ અમારી બાપામાં ધણો ફેવાળ 'આપનો' હતો. ગુજરાતી જાડુકાં રુચ્ચ માસેથી પસાર થતી વેળ સીનિયર ટ્રેન થયેલા શિક્ષકને વર્ગો લેતાં જોઈ, તેમને સંભળાવવા ખાતર પથુ અવાર નવાર એવાં વાક્યોનો ઉપયોગ અને સામસામા કરી નાખેતા અને કેવોક વટ પડે છે તે ત્રાંસી નજરે જોઈ લેતા,

અને નિરાળામાંથી છુટેલા વિચારોએની બીડ વચ્ચેથી જટિયો 'અરે, પ્લીઝ ત્રિવ મી વે' એમ અંગ્રેજીમાં શિષ્ટાચાર સહિત ધક્કા મુકી કરતો

કપાટાખંધ લીંમકા પાસે આવી પહોંચ્યો. 'વચમાં હરેટમાં આવેલા કેટલાક નાના છોકરાઓની રહેટ અને બાળપેથીએ તેણે ઉઠાડી નાંખી હશે; તેની તેને જરાએ પરવા નહોતી.

જટિયો જરા દાંડી ગયો હતો. પથુ મારી બાળુમાં મદલ સાથે નંખાને પથુ જોડને તે વધુ આનંદમાં આવી ગયો. અને પછી 'આમળ પાછળ નજર ફેરવી બહુ અમલની વાત હોય એમ ધીમેથી બોલ્યો, 'કાસે મામમાં ઘેરઘેર શુકલ કાંઈક કહેવા ફર્યો હતો. તને કાંઈ ખમર છે?' અને નકારમાં ડોકાં ડુબાવી આતુરતા પૂર્વક આખો વિકસાવી.

'આજ રાતે કસાબપર અને લાખજીકાથી કણખીની ચાળીસ ચાળીસ કન્યાઓ પરણીને જવાની છે. એટલે દક્ષિણ લેવા જવા માટે ત્યાંથી પોલીસ-જાએ કહેવાયું છે.' કાંઈ શિકારને નેચા. પછી જેવા શિકારી કુતરાના કાન ચપળ બની જાય છે, એવી રીતે મારા અને મદલના કાન ચપળ બની ગયા.

'કેમ જણું છે તે?' જટિયાએ અવાજ માર્યો. 'અરે એમાં વળી પૂછવાનું શું હશે? નિરાળમાં તો રોજ કાણવાનું છે જ ને? આવા પ્રસંગે કાંઈ રોજ રોજ આવે છે? ચાલ, એલા મદલા, તું મારે ત્યાં, જમીને જલહી આવજો. અને જટિયા તું નંખાને લઇને દિ આશરે બરવાદિયે દરવાજે એકસલાળા હંમુમાને પહોંચી જા. ત્યાં અમારી વાટ જોજો.'

સાંજ પડવા આવી હતી, થોડું થોડું મોં સુજળું જ હતું. બહિષ્કર્ણ મહાદેવના ખાવાનો શંખજ્વન સંભળાતો હતો. મામના સાધુખાવા અને ઘાલજીના છોકરાએ ટોળાખંધ બરવાદિયા દરવાજા તરફ કપાટાખંધ ચાલ્યા જતા હતા. આજી આજી ચાંદની પ્રકાશવા માંડી હતી. અને એના પ્રકાશમાં એકલિયાં હંમુમાનના એટલા ઉપર બેસો રહીને જટિયો અમારી રાહ જોતો હતો.

કસાબપર અને લાખજીકા અમારા મામથી એ મામલ દર દતાં. એની સીમમાં લાળી કરતાં શિયા-

બના અવાજ શિયાળાની ઠંડી રાતમાં અમારા મામમાં રપટ સંભળાતા. ભરવાડિયે દરવાજે બિલાં બિલાં લાખણુકાના પાદરમાં સળગતી તાપણીના પ્રકાશ પણ ચોખ્ખો જોઈ શકાતો. મામમાંથી દક્ષિણ લેવા જનારા લમભય બધાજ નીકળી ચૂક્યા હતા. બાકી અમે ચાર જણા જ રહ્યા હતા.

રાત પડતી હતી અને વખત પણ થઈ ગયો હતો. અમે પહેલિયા ન પહેલ્યા એવામાં કલ્યાણપર અને લાખણુકાના પાદરમાં ખૂંચિયો વાગતો સંભળાયો ને સૌના કાન ઝમક્યા. ચારે જણાએ ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું. બાકી ચાંદનીમાં રસ્તો રપટ દેખાતો હતો. અને તેની બંને બાજુએથી તમરાનો અવાજ વાતાવરણુ જમાવતો હતો. થોડેક જતાં બે રસ્તા ફાટ્યા. એક કલ્યાણુપરનો અને બીજો લાખણુકાનો.

‘બેમાંથી કયે મામ જઈશું?’ ગદલે પ્રશ્ન કર્યો.

‘વધારે દક્ષિણા મળે ત્યાં જ તો.’ જટિયો બોલી બેઠો.

બંને મામમાં સરખી જ કન્યાઓ પંરણતી હતી. કોણ કયાં વધારે દક્ષિણા આપશે તે કેમ નક્કી થાય? એ તો નસીબની જ વાત હતી. અંતે લાખણુકાનો રસ્તો પકડ્યો. અરથોક ખેતરવા ચાલ્યા હોઈશું એટલામાં મેં બિભે મેલ ચરતા એક ટારડા થોડા તરફ ગદલતું બ્યાન ખેંચ્યું. જટિયા અને નન્યાને કેડીએ જ બિલાં રાખીને અમે બંને ખેતરમાં પડ્યા. મેં ગળે લીટું ફાળિયું ટારડાને મળે બાંધ્યું અને ગદલે પાછળથી પૂંછડું આમળ્યું. માંડ માંડ ખેંચીને તેને કેડી ઉપર લાવ્યા. જટિયો, નન્યા અને ગદલ ત્રણે જણા એક બીજાનો ખજો પકડીને ટારડા ઉપર બેસી ગયા. સૌથી આગળ ગદલ બેઠો. ટારડાને ગળે ફાળિયું બાંધ્યું હતું. એની લગામ કરીને ગદલે મોઢેથી કચકારા મારી હાંકવાની શરૂઆત કરી. અને ત્રણે જણાએ પગની એડીએ ઠોકવા માંડી. મેં પાછળથી પૂંછડું આમળવા માંડ્યું. ચારે જણાએ આવી રીતે તારોશ કર્યો ને ટારડું ભડક્યું; પાછલા પગની લાત ખાતો માંડ ફું બચી ગયો. ટારડું ફૂંડું. એટલે ગદલ

જટિયો ને નન્યા ત્રણે ઉલળી પડ્યા! ટારડું ગરમ થઈ નાચવા માંડ્યું, પણ ફાળિયાની લગામ ગદલના હાથમાં જેરથી પકડાઈ ગઈ તે કેમ છડકે?

વિચાર એવો હતો કે ટારડા ઉપર બેસીને એકદમ લાખણુકા પહોંચવું અને ત્યાંથી બે સારી દક્ષિણા ન મળે તો ટારડા ઉપર જ સ્વારી કરી ત્યાંથી કલ્યાણુપર પહોંચવું! પણ ટારડાએ તો હઠ પકડી હવે શું થાય? એક વખત ગદલે અંતે મેં ટારડા ઉપર બેસી એવા અખતરો કર્યો. ફરી પાછા બેઠો. આ વખતે તો એક બીજાને ચોટી જ રહ્યા. ટારડું ગરમ થયું હતું એટલે બરાબર રંગમાં આવ્યું. અને પાછળ બેઠેલા ગદલે જળથની કાપેલી લીલી સોટી ફટકારવા માંડી સોટીના અઘકારથી રંગમાં આવેલા ટારડાએ હઠ છોડી દીધી અને ચાલ બદલી. જટિયો ને નન્યા આ વખતે પાછળ હોડતા આવતા. વચ્ચે વચ્ચે પૂંછડું આમળતા હતા. ચારે જણા બ્યાનદમાં-આવી ગયા. હોરાન થયા પણ કાન સુધરી ગયું. વારાફરતી સવારી કરી થોડી વારમાં તો અમે લાખણુકાની સીમમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાદરે ટારડાને એક ઝાટ નીચે છૂટું મૂકી અમે મામમાં બેઠા. ભોયું તો રામ મંદિરે ગય્યા ગઈયા જ સાક્ષ ને બાહાણો દક્ષિણા લેવા આવ્યા હતા. અમે ચારે જણા દરેક માંડવે ફરી વળ્યા. પણ વાતાવરણુ બેતા લાખુ કે અહીં શેકાવામાં હસ નહોતો પરસ્પર મંત્રણા કરીને કલ્યાણુપર જ જવું એમ ઠરાવ્યું. પણ હવે લમય નહોતો. બંને ઠોકણેથી રપડીયું તો માર્યા જઈશું એમ વિચારી દોડ્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો.

ફરી પાછા ઝાડ પાસે આવ્યા. ભોયું તો ટારડું પલાયન કરી ગયું હતું! હવે શું થાય? એક મિનીટ અધારા ઝાડ નીચે બિલા રહી અમે નિશ્ચય કરી લીધો કલ્યાણુપરની સીધી ઢેરી પડતી મૂકીને અમે ખેતરમાં આડમીક હોડવું શરૂ કર્યું. અને એ દ્રેકે રસ્તે યદને કલ્યાણુપરના પાદરમાં ઘારેલે વખતે જ પહોંચી ગયા.

અહીંનો દેખાવ ખૂબ ઉત્સાહપ્રેરક હતો. મામ બહાર તળાવની પાળે સાધુખાવા અને બાહાણોનાં

ટોળાંએ અબજ બમાવટ કરી હતી. ચારે બજા એ ટોળામાં ભળી ગયા.

કાનના પદ્મ તોડી નાંખે એવા ટોલની દાંડીના દ્રમકાર અને ચરણાધરો તથા વૂરી સંભળાતી હતી. ભાંડ અને ભવાઈઓ ભલે બાપ, ભલે બાપ, ના અવાજ કરતા હતા, રાત પચુ ધીમે ધીમે ભગતી હતી. જટિલાએ દોડતા આવીને ખબર આપ્યા કે બરાબર રાતના બાર વાગે કન્યાઓને વિદાય કરશે. ત્યારે તે હજુ ધણી વાર! બારના એ પચુ વાગે! અને નાહકના દોડ્યા! ટાઢ થીજેટા દેતી હતી. નાનાં નાનાં ધાવણાં ઊકરાંઓને લઇને એની ખાવડે દક્ષિણ લેવા આવી હતી. આટલું થોડું થશે એવી કોઇને ખબર નહોતી. કેટલાક તો દક્ષિણ લઇને ઘેર ગયા પછી વાળુ કરીશું એવા કિસામે એમને એમજ આવ્યા હતા. ધાલણના નાના ઊકરાઓ ભૂખથી શોરબકાર કરતા હતા. કેટલાક સુઈ પચુ ગયા હતા.

‘આપણને તો ભાઇ ખરેખરી ભૂખ લાગી છે. આટલું મોકું થશે એવી ખબર જ નહોતી; નહિ તો વાળુ કરીને જ નીકળી પકત ને ?’

‘આ નાનાં ઊકરાં પચુ ભૂખે ટગવળે છે, ત્યારે આપણે શા દિસાખમાં ?’ મલે નિમગ્ન અબજ આંખ બરા ઝીણી કરી જવાબ આપ્યો.

એ ઝીણી આંખને અર્ધું દું પાગી ગયો. અચારે! નિશ્ચય થઇ ગયો, ઊભા થઇને જટિલા તથા નન્યાને પ્રસારે કરી જા મોલાવ્યા. અને ચારે બજા અપચુપ તળાવની પાળે ઝોળાંગી ને ગામમાં પેઠા.

‘નન્યા, તું ઠાકારજીને ચોરે મેલજે. અમે હમ-લાજ આવી પહોંચીશું. પચુ એને અચારા આપ્યા સિવાય ખસતો નહિ. નન્યો બહાર ને ઠંડો. સાથે છૂપી પોલીસનું કામ પચુ ખગલી ચકતો. ત્રણે બજા એક પછી એક એમ છૂટા પડી કન્યાઓને માંડવે ઉપડ્યા.

લગભગ અડધા કલાકમાં તો અમને ત્રણે બજાને પ્રાતલની ફાંટ જરીને આવતા નન્યાએ નેચા અને

એ તો આભો જ બની ગયો. ઝોળાપાપડી અને કળીના લાકડાથી ત્રણની ફાંટ ફાટફાટ થતી હતી. કન્યાને માંડવેથી હોઠભરી પટલાણીએ પાસેથી મેળવેલું આ ભાવું ચારે બજાએ ત્યાં જ નેટલું ખવાય તેટલું ખાઈ અને પછી તળાવની પાળે આવી ભુખ્યાં સૂતલાં ઊકરાંને ઉઠાડીને દરેકને વહેંચવા માંડ્યું. પટેલિયા તો દક્ષિણ વહેંચે ત્યારે, પચુ મલ્લાએ તો ઝોળાપાપડી ને લાકડા રાતના અગિયાર વાગ્યે તળાવની પાળ પર વહેંચવા માંડ્યા. થોડું થોડું દરેકે ખાઈ અને તળાવનું પાલર પાણી પી શાંતિ પામ્યા.

રાતના દોઢેક વાગ્યાનો સમય થયો અને મથા-લોનો પ્રકાશ ગામ બહાર નીકળતો જણાયો. જનનાં ગાડાં એક પછી એક ગામ બહાર નીકળવા લાગ્યાં. મથાલોનાં પ્રકાશમાં યુવાનનાં મોઢાં ઊકતા જણાયા, કન્યાઓને વિદાય આપવાનાં પટલાણીઓનાં હલકે ભરાં ગીત હલકે થંભારી દેતાં હતાં. પડખે પટેલિયાઓનાં ટોળાં તળાવની પાળે આવી પહોંચ્યાં. બળદ ઉપરની દોર અને આલસાં સીવેલાં ભરત વાળાં કુંચો અને શીંમડીઓ, મથાલનાં પ્રકાશમાં ઝંખતી હતી. ગાડાં એક પછી એક તળાવની પાળે આવી હાર બંધ ઊભા યઈ રહ્યાં. ટોલની દાંડીએ બેસથી પડવા માંડી. સૌ પટેલીયા એક બાજુ એકઠા થયા. પટેલીયાં રૂપિયાનાં દબલા થવા માંડ્યા. અને બીજી બાજુ બાહરણો તથા સાધુ બાવાઓને ખજાવાડમાં પુરવા માંડ્યાં.

ખજાવાડની ચારે બાજુ મોટી હાથલા થોરની વાંક હતી અને ઝોડીબારા પાસે પટેલિયા દારબંધ અને બાજુએ ઉભા રહ્યા હતા. રંખમાં આવેલા પટેલિયા આને ટોલની દાંડીના અવાજ સાથે માંડાતર બન્યા હતા. દક્ષિણ વહેંચવાની મઝમણ કરતાં કરતાં પાછલી રાતના એ નો મુમાર થયો. એક પછી એક સાધુબાવા અને બાહરણોના ઊકરાઓને ઝોડી-બારામાંથી બહાર કાઢવા માંડ્યા અને દક્ષિણમાં એક એક જણને એક એક રૂપિયો આપવા માંડ્યો. બજુ દીઠ રૂપિયાની વાત સાંભળીને ખજાવાડમાં પૂરેલા

સોમાં આનંદ આપી ગયો.

‘ગદલા, જોજો હો ! લાખલુદની દક્ષિણ પથુ આપણે અહીં ખેડાં સાથે સાથ જ લેવી છે !’

‘ઝોરમાં ઈંદાને ચીતરવાં તો પડે !’ ગદલે ઠંડે કહેલું જવાબ આપ્યો.

‘તો પછી વાટ કોની જીવે છે ? બીક ઝોછી મધ તો આપણે ફાવ્યું નહિ અથવા બટિયા, નન્યા ! ટોળામાં ફીક દખાવીને આગળ નીકળી પડે ને દક્ષિણા લપ્પને ખળાવાડની પાછળ સૌ આવી પહેંચો.’

જોતજોતામાં અમે ચારે જણા દક્ષિણા લપ્પને બહાર નીકળ્યા અને ઝડપથી એક પછી એક ખળાવાડની પાછળ પહેંચ્યા. હાથલા થોરની વાડ પાસે એક જળદરમાન લીમડો ઉભો હતો. ત્યાં અંધારું હતું ચારેજણા લીંબડા ઉપર ચડ્યા, પથુ ખળાવાડમાં ખાખકતાં પહેલાં અમે એક વિચારે ચોંચ્યાં. થોર ને ખાખજના કાંટા ને કલામ નીચે પથરાયા હોય ને એકાદ કાંટો જોભો ને જોભો પગમાં પેસી જાય તો સીધો વ્યારપાર ! રૂપિયો રૂપિયાને ઠેકાણે રહે ને પોલિયાને ખબર પડે તો ઉપરથી ઠોકવા મારે એ જીલું.

બટિયા ને ગદલા પાસે બે ધોતલોઓ હતી. લીમડાની જાડી હાળ સાથે બંને ધોતલોઓ લાંબી કરીને આંધી તો ય ચાર પાંચ હાથ જમીનથી અંદર લટકાઈ એક પડે એટલે પહેંચી પથુ મદલ એમ હારી જાય ! એણે પહેરેલું ધોતિયું અંધારામાં કાઢી નાખ્યું અને સધિા લખાવ્યો ! હવે તો સહેલાઈથી નીચે ઉતરી શકાય એવું હતું. પહેલાં નન્યા ને બટિયા ઉતર્યા અને હળવેથી આગળના ટોળામાં લળી ગયા.

આગળનાં ભાગમાં રૂપિયો રૂપિયો મળતો હતો.

એટલે દક્ષિણા લેવાવાળામાંથી કોઇ પાછું વાળીને જીવે એવું હતું નહિ-

નીચે ગદલો ઉતર્યો અને ઉપરથી મેં એક ધોતલોને સધિા છોડી મદલને પહેરવા સાટે ફગાવી તરતજ તેણે તે પહેરી લીધી. મેં હાળ ઉપરથી માંદ છોડી નાંખી, ગદલે નીચે જમીન સાફ કરી નાખી અને ઉપરથી મેં ઠેકડો માર્યો.

પથુ ઉપરથી મેં ઠેકડો માર્યો ન માર્યો ત્યાં તો બે ઢેખાળાના ઘા મારી પીડમાં પડી ચૂક્યા ! ત્રણ પોલિયાઓએ અમારું આ કારસ્તાન દુરથી જોઇ લીધું હતું. અમે જીવ લપ્પને નાહાં. પોલિયા પાછળ પડ્યા, પથુ તેઓ હાથલા થોર પાસે ઢોડીને પહેંચે તે પહેલાં તો મોટા ટોળામાં અમે અદરૂપ ચર્ચ ગયા.

ખીજી વખત દક્ષિણા લપ્પને સલામત બહાર નીકળી, અમલ દક્ષિણા સાથે તળાવની પાળે ચારે જણા એકઠા થયા. દક્ષિણાઓ દેવાનું કામ પૂરું થયું હતું. તળાવની પાળે એકઠાં થએલાં જનનાં ગામમાં બેઠેલી વિદાય થતી કન્યાઓનું દરૂપ કરુણ હતું. દીકરીઓને જોળનું પાણી પાતી માતાઓનાં ગભરૂ હૃદય જાણે લાંબી જતાં હતાં. માતા અને દીકરીઓની આંખોમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વહેતાં હતાં. મૂંઝકે મૂંઝકે રહતાં એ હૃદયો એકબીજાની છાતી સાથે અંપાતાં હતાં, અમારી ચારે જણાની આંખો બીની મર્ધ.

જનના ગામમાં વિદાય થવા માંડ્યાં. બળદને મળે આંધેલી ટાકરીઓ મધુર રણકાર કરતી ક્ષિતિજના ઉડાણમાં ઉતરી જતી દેખાઈ. ચાકેલે શરીર અને બીને હૃદયે કલ્યાણપરની વિદાય લપ્પ અમે મળસેકે ગામની સીમમાં દાખલ મર્ધ થયા.

બા. ઇબલમાં એક કથા છે. એક વખત ભગવાન ક્રાઇસ્ટ પાસે તેના શિષ્યો આવ્યા. તેમની સાથે એક ડુર્જન માણસ હતો. વિશ્વાસની અવધિ દેખાડવા છતાં એ સુધરી શક્યો ન હતો. શિષ્યોએ તેને ક્રાઇસ્ટ પાસે રજુ કર્યો અને કહ્યું : ‘પ્રભુ ! આ એક માણસ છેવો ॥ જેને ગમે તેટલો પ્રેમ અને વિશ્વાસ આપવા છતાં અમે સુધારી શકતા નથી. એટલા માટે અમે એને આંહી લાવ્યા છીએ.’

ભગવાન જીસસ ક્રાઇસ્ટે કહ્યું : ‘તમારો વિશ્વાસનો ભંડાર વધારો, તમારી પ્રેમની સુડી વધારો, તમારી શ્રદ્ધાને વધુ કચી જુઓ.’

શિષ્યો પેલા માણસને લઈને ગયા. એને એના દુષ્ટ વર્તનમાંથી વાળવાને વધુ પ્રેમ, વધુ વિશ્વાસ, વધુ શ્રદ્ધા, વધુ સમજણ, એ પ્રયોગ કરી જોયો. પણ ‘પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી’ એની પેઠે એ ભગવાન એ ના એ. મોંઝેથી હા હા કરે, પણ જરાકે તક મળી કે પાછો ને કામો કરતો હોય તે કરે.

જ્યારે એ કોઈ રીતે નહિ સુધરે એમ શિષ્યોને લાગ્યું ત્યારે એને પાછો ભગવાન જીસસ પાસે રજુ કર્યો : ‘પ્રભુ ! અમારા હાથ હેઠા પડ્યા છે. આ સુધરે તેમ નથી.’

ભગવાન જીસસે ધીમી શાંત વાણીમાં કહ્યું : ‘તમને, જેટલી શ્રદ્ધા ઈશ્વર ‘મા’ છે એટલી જ શ્રદ્ધા ઈશ્વર ‘ની’ પણ હોવી જોઈએ. ઈશ્વર કોઈને હમેશને માટે ખાડામાં રાખી મૂકે છે ખરે ? એ પણ આવશે, જ્યારે આ પણ જાગશે. ફરી પ્રયત્ન કરો ! તમારી પ્રાર્થના સાથા અંતરની હશે કે હે ભગવાન ! આ

માણસ અમારો સ્વજન બનીને રહે એવું કરો, તો પાંચે પંદરે પણ જવાબ આવશે ને આવશે. એમાં કાંઈ બહુ નથી. એ એક નિયમ છે. આ કોઈ હાથચાલાકીના ખેલની વાત નથી. જે નિયમ વિશ્વમાં પ્રવર્તે ॥ તેનું જ સાદું કથન એમાં છે.’

એક સાધુ એક મંદિર બંધાવે. મંદિરમાં મજૂરો કામ કરવા લાય. પણ સાધુ માત્ર ભગવાધારી વેષ સાધુ નહિ, પણ જનમજન-માંતરની ઉપાસના આ જન્મમાં ફળી હોય તેમ સાચો સાધુ બનેલો. એનો આ મંદિરની રચના પણ એણે, પોતાનું ધામ થાય ને બેઠા રોટલા ખાય માટે નહિ આદરેલી. પણ પ્રજામાં ઠગ હોય, શક હોય, ડુર્જન હોય, કુટ હોય, એમાંના કોઈને કોઈ કેકાણે શાંતિ મેળવવાનું મન થઈ આવે, તો એવાને આ મંદિર એ ઘડી આશરો આપે, આશ્વાસન આપે, એને આસ્થાનો સંદેશો આપે માટે આ સાધુ મંદિર બંધાવે !

મંદિરે મંદિરે જેમ જવા જવામાં ફેર છે તેમ બંધાવવા બંધાવવામાં પણ ફેર છે !

ત્યારે આ સાધુ સાંજે બેઠો. પોતાના આસન ઉપરથી મજૂરોને પૈસા ચૂકવે. કડિયા આવે, કારીગર આવે, સુતાર મજૂર ને આવે તે તમામને સુડી ભરીને પૈસા આપે, ભગવાનની કૃપા તે સાધુ સુડીમાં ને પૈસા લે તે જરાબર પેલા કારીગરની સાચી મજૂરી પ્રમાણેના જ નીકળે. દ્રવ્યના દ્રવ્યમાં ને પાણીના પાણીમાં. જરાબર એવો તાલ સાધુના હાથે થતો આવે !

એક વખત એવું બન્યું, એક નવો કારોગર આવ્યો. સાધુએ તો જેમ સૌને આપતો હતો, તેમ એને પણ સુઠો ભરીને પૈસા આપ્યાં. એણે ગણી જોયા. બરાબર હતા. ચાલતો થયો. એની પછી એના પાડોશી જ પૈસા લેવા ગયો. તેને પણ પૈસા અપાયા. પછી બંને ચાલતા થયા.

સ્થાનમાં પેલા પાડોશીના પૈસા ગણતાં તે વધુ થતા જણાયા ! એને વધારે મળ્યા હતા. પેલા નવા કારોગરને થંચું કે પોતાને ઓછા મળ્યા છે તે માટે સાધુ પાસે ગયો. જઈને ફરિયાદ કરી: ‘મારા પાડોશીને વધુ પૈસા મળ્યા. મને એના પ્રમાણમાં ઓછા મળ્યા છે !’

‘જો લાઈ !’ સાધુએ શાંતિથી કહ્યું: ‘તારા પાડોશીને વધુ મળ્યું કે ઓછું મળ્યું એની ચિંતા તું જવા દે. તને તારી મહેનતનો બરાબર ખડકો મળ્યો છે કે નથી મળ્યો એ કહે !’

‘એ તો બરાબર મળ્યો છે !’

‘ઓછસ ?’

‘હા ઓછસ. મેં ગણી જોયા ને !’

‘થયું, ત્યારે તું શાંતિથી તારે ઘેર બા. તારા પાડોશીને તારા કરતાં સારી કે નરસી આંખ મળી છે કે તારા કરતાં વધારે રૂપાણું કે કુરૂપ મેં મળ્યું છે એની જો તું ફરિયાદ નથી કરતો, એના લાયકતું એને મળ્યું, તારા લાયકતું તને મળ્યું, તો આ ફરિયાદ શા માટે કે એના કરતાં તને ઓછું મળ્યું છે ! તને તારી લાયકાત પ્રમાણે મળ્યું છે કે નહિ એટલું જ જોતો રહે. હવે જો, એને ઘેર જરા જતો જજે. ત્યાં ત્રણ ખાટલા પડ્યા છે ! એ

તમામને સાચવીને એ આંહી વખતસર દોડ્યો આવે છે ! જા લાઈ, હવે નિરાંતે ઘેર બા. અને આટલું નહું શીખજે: અતુદારતા એ જીવનની સૌથી છુદ્દમાં છુદ્દ વસ્તુ છે. ઈશ્વર આપણા કરતાં વધારે જાણે શકે છે, જો એવી આસ્થા રાખીશ, તો તો જીવન સુખી સુખી ચર્ચ જશે.’

કારોગર તો સાધુની વાણી સાંભળતાં છલ્લ થઈ ગયો. એને નવાઈ તો આ લાગી: ‘ઈશ્વરી ઈચ્છાને વહેન કરવાતું આવું બળ એણે મેળવ્યું હશે શી રીતે ?’

[૨૩]

પ્રજ્ઞાનંદ સ્વામીનું ‘પૂર્વાશ્રમતું’ નામ લાડું બારોટ. બારોટ પણ બરેબર બારોટ હતા. વાણીમાં બધે સરસ્વતી બેઠાં હતાં. વાત ઉપાડે પછી બાર નહિ માણસનો કે આખું મટકું મારી શકે.

એક વખત એ ફરતા ફરતા સહજાનંદ સ્વામી પાસે આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજીના સંસર્ગે એમનામાં શુદ્ધ ભક્તિનો જન્મ થયો. એમને મન થયું કે આપણે પણ સાધુ થઈ જઈએ !

પણ વેષ લેવા સહેલા છે, નિભાવવા કેવા સુસ્કેલ છે એ વાત કોઈ શ્રીજી મહારાજથી અબળાઈ હોય ?

એમણે લાડું બારોટને કહ્યું: ‘બારોટજી ! પહેલાં તો દાદા ખાચરના દરબારમાં જઈને એમની બહેનેને જ્ઞાનવાર્તા કહી આપો, પછી તમારો વિચાર કરીશું !’

લાડું બારોટ તો ઉપડયા. એમને પોતાની જ્ઞાનવાર્તા બારે અભિમાન. પણ ત્યાં દાદા

ખાયરના દરબારમાં ગયા ત્યાં તો બે બાઈ-
ઓએ જે જ્ઞાનવાર્તા સામે સંભળાવી, લાડુ
ખારોટ તો છદ્ધ થઈ ગયા. મનમાં થઈ ગયું
‘એહો હો! આ બાઈ માણસની પાસે આટલું
જ્ઞાન ભર્યું છે, તે કયાંય કયાવાર્તા કહીને દેખાવ
કરવામાં પડ્યાં નથી, ને મારી પાસે પુરું એક
રતિભાર પણ જ્ઞાન નથી, એમાં તો હું મોટો
ઘટાટોપ આઠરીને બેઠો છું!’

બસ. તરત શ્રીજી સ્વામી પાસે આવીને
ધરેણું લુગડાં મૂકી કીધાં!

બરાબર એ જ વખતે એક સવાર આવીને
ત્યાં બિલો રહ્યો. વડોદરાના ગાયકવાડ સરકારનો
એ કાગળ લાવ્યો હતો. લાડુ ખારોટ સ સાર
તજી દેવા નીકળ્યા છે એ સાંભળીને સરકાર
તરફથી ખાસ આજ્ઞા લઈને સવાર આવ્યો
હતો. એક ગામ, લાડુ ખારોટને સરકાર
તાંબાને પતરે લખીને આપવાની એમાં વાત
હતી. અને ઉપરાંત સરકારે વર્ષાસન બાંધી
આપ્યું હતું. લાડુ ખારોટ એનાં કવિત કરે
ને મળ કરે એવી આ તક આવી હતી.

શ્રીજી મહારાજે ખારોટ સામે બેઠું :
‘લાડુ ખારોટ! પ્રત્યુત્તર આપો!’

લાડુ ખારોટે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘સંસાર
છાડ્યો એણે છાડ્યો મહારાજ! સંસારનું
સુખ તમામ મેં ઉકરડાના ઢગલા જેવું માની
લીધું છે!’

અને પોતે પોતાના જીવનની આખી દિશા
બદલીને ભજન ગાવા માંડ્યા:

[૪૪]

એ વખતે એક વિજ્ઞાનીએ મહાન શોધ
કરી. એ શોધનું માન એ એને મળે તો

તમામ વિજ્ઞાનીઓ કરતાં એની સર્વોપરિતા
યકી બન્ય. એટલા માટે કેવળ તેભેદેપથી
પ્રેરાધને બીજા વિજ્ઞાનીઓએ એની નિંદા ને
ડીકા સર કરી;

દુનિયામાં રિવાજ છે કે એક ખોટી વાત
એક હજાર જણા બોલ બોલ કરે તો એ
સાચી થઈ જાય. આ વિજ્ઞાની તો પાછળ
પડી ગયો. એનું કામ ત્રીજા વર્ગનું ગણવા
માંડ્યું. એની ગણના પણ સામાન્ય વિજ્ઞાની
તરીકે થવા માંડી. અદેખા વિજ્ઞાનીઓએ
હાલતાં ને ચાલતાં એની નિંદા કર્યે રાખી.

પેટ્રો ગિયારો વૃદ્ધ હતો, અવસ્થા થઈ
ગઈ હતી વર્ષોની આરાધનાને પરિણામે આ
એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. પણ એને
તો સોએ નકારી કાઢ્યો. એને એકડો જ
રહ્યાતલ કરી નાખ્યો!

પણ વિજ્ઞાનીને વર્ષોની આરાધનાએ જેમ
આ સત્ય આપ્યું હતું તેમ એના ચિત્તમાં
થોડો પ્રકાશ પણ આપ્યો હતો. એટલે એની
એક જ વાણી નીકળવા માંડી : ‘જ્યારે પણ
આ સત્ય સ્વીકારશે ત્યારે વિજય સત્યનો
થાશે. વધુ પ્રકાશ દુનિયાને મળશે. વિજ્ઞાન
સત્ય શોધવા માટે છે. વધુ પ્રકાશ આપવા
માટે છે!’

એમ ને એમ વર્ષો વીતવા માંડ્યાં. હવે
તો છેક વૃદ્ધ પણ થઈ ગયો. એના સત્યને
અવ્યવહારૂં નિરૂપયોગી કહીને એક તરફ રફે-
દફે કરવામાં પણ સૌ ફાવી ગયા. પણ એણે
આ અન્યાય શાંતિથી સહન કર્યા કર્યો. ગરીબી
એને વિંટાઈ વળી. અપકીર્તિ એની સાથે
બાળું કર્યો જડી. એ એકલો એકાંત જીવન
ગુભારતો મૃત્યુની રાહ જોતો બેઠો રહ્યો. એનું

છેલ્લું એક જ આશ્વાસન એણે મેળવેલા સત્યનું જ રહ્યું.

પણ વ્યવહાર ખંધા દોઢઠાણા વિજ્ઞાની-ઓને પડકારતો એક જીવાન માણસ જિલો થયો. એને લાગ્યું કે પેલા વૃદ્ધ મૃત્યુશય્યા પર પડેલા વીર વિજ્ઞાનીએ શોધેલું સત્ય જાણી જોઈને છૂપાવવામાં આવ્યું છે !

એના ઉત્સાહે બીજાને પણ ઉત્સાહ આપ્યો. વ્યવહાર દોઢઠાણા વિજ્ઞાનીઓને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો સૌ ભેગા થયા. આ કામનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું નહોતું થયું. સૌ સાથે મળીને એક નાની સરખી નાણાંચેલી પેલા ગરીબ વિજ્ઞાનીને આપવા, અને એનું બહુ-માન કરવા એને ત્યાં ગયા.

બારણું ઉઘડ્યું. વિજ્ઞાની મૃત્યુની રાહ જોતો પડ્યો હતો, પણ પળે પળે એનું જીવન ચાલવા માંડ્યું હતું. એણે સૌને આવેલા દીઠા, એના ચહેરા પર પણ બે પળ સંતોષની એક પ્રકાશરેખા પ્રગટી નીકળી. આખાંમાં અનેરું તેજ આવ્યું. બાલવાનો તો સમય ન હતો. તમામ વિજ્ઞાનીઓએ માથાં નમાવીને તેનું બહુમાન કર્યું. પેલી નાણાંચેલી એના હાથમાં આપવા આગળ ધરી. એણે એ-લાંબા હાથ કરી સ્વીકારી ને એનું માથું એક તરફ નમી ગયું !

એ વખતે તમામની આંખમાંથી આ શાંત વીરત્વ માટે અશ્રુધારા ચાલી નીકળી !

[૨૫]

એક વખત એનું મન્યું કે એક દંપતીને પરસ્પરાં ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં. પણ

તેમને કાંઈ સંતાન થયું નહિ. નસીબને આધારે ને આધારે જીવાની પૂરી થવા આવી પણ કાંઈ આશા દેખાણી નહિ વેધ હકીમોની સલાહ પૂછી. અનેક માનતા માની. પણ ઘેર ઘોડિયું બંધાણું નહિ.

એમ કરતાં કરતાં જીવાની તો ચાલી ગઈ. પ્રોહવરથા પણ પસાર થવા માંડી. અચાનક બાઈને આશા જેવું લાગ્યું ને સૌને આનંદ આનંદ થઈ ગયો.

પુરા દિવસે બાઈને છોકરો આવતયો. અવસ્થા મોટી એટલે વખતે કાંઈ શર્ષ જાય એમ ધારીને બાઈના ઘણીએ નર્સ ડોક્ટર સૌને હાજર તો રાખ્યા હતા. પણ ઇશ્વર કૃપાથી કોઈ જાતનો વાંધો આવ્યો નહિ.

જધા બહાર ઓશરીમાં બેઠા હતાં અંદરથી ખુશ ખળરના સમાચાર દેવા નર્સ બહાર આવી. ‘છોકરો છે’ તેને ખુશીના સમાચાર આપ્યા: ‘અને તદ્દન તંદુરસ્ત છે !’

‘બન્ને ?’

‘હા બન્ને !’

‘ઇશ્વરનો આલાર માનો...’ પણ તેણે નર્સ સામે જોયું તો એના ચહેરા ઉપર થોડીક ગલરામણ હતી. તે સમજી ગયો કે દાળમાં કાંઈક કાણું છે !

એટલામાં નર્સે જ કહ્યું: ‘તમે જરા હિંમત રાખજો. છોકરાને ડાખો હાથ નહિ હોય તેવું લાગે છે !’

‘એની માને ખબર પડી છે ?’

‘ના.’

‘તો તમે ન કહેતા. હું થોડીવાર પછી

‘આવું છું!’ પુરૂષ સમજી ગયો હતો કે આટલાં વર્ષે આ છોકરો આવ્યો છે તેથી માના આનંદનો પાર નહિ હોય. પણ તેથી જો અચાનક જ જો સંતાનની અપંગતા એની સમક્ષ પ્રગટ કરવામાં આવશે તો એનું દ્રશ્ય આઘાત પામશે.

થોડીવાર પછી એ ધીમે ધીમે અંદર ગયો! બાળક નિરાંતે માના પડખામાં ઉઘડતું હતું. એના ઉપર વજ્ર લાંકેલું હતું. માના આનંદનો પાર ન હતો. તે ધીમે નબળા હાથે બાળકની આંગળી સાથે રમી રહી હતી.

પેલા પુરૂષ પોતાની પત્નીના ખાટલા પાસે આથે બેસી બેસી બાળકને નિહાળી રહ્યો. નર્સ પણ પાછળ જ આવી હતી.

‘તદન તંદુરસ્ત છે. ઇશ્વરનો ભણે કૃપાને વરસાદ વરસ્યો. લાગે છે!’ ખાઈ બોલી. નેને ડાબા હાથની અપંગતાનો ખ્યાલ નર્સે આવવા દીધો ન હતો એમ જણાવું.

પેલા સમાચાર હવે શી રીતે આવવા એના વિચાર થઈ પડ્યો: ‘મને લાગે છે, ઇશ્વરે આતું તંદુરસ્ત બાળક-આપણને આપ્યું તેના કરતાં થોડુંક નબળું આપ્યું હોત તોય સાફ હતું આપણો આખો દિવસ એની માવજતમાં રોકાઈ જાત, આપણે તો એ જ કામ ઉપર હવે બેસવાનું હતું!’

આવી રીતે ધીમે ધીમે વાત ઉપરથી વાત દેતાં, બાળકની અપંગતાનો ખ્યાલ માને આપવામાં આવ્યો. છેલ્લે સંતવન વાળીમાં જ પેલા માણસે કહ્યું: ‘કેટલું બધું વિવેકી પગલું ઇશ્વરે લખ્યું છે! આપણે આ બાળકની જરૂરિયાત હતી. બાળકને ખરેખર, આપણા જેવાં જ મા બાપની જરૂર હતી!’

અને એ પ્રમાણે આનંદને ટકાવી રાખવાનો સૌએ પ્રયત્ન કર્યો.

આપણા ઘરના નિત્યના સવાલને જો માવજતથી છેડવામાં આવતા હોય તો?

અરધી ઢુઢી દુનિયા સુખમાં ન મહાલે? ઉઘટે તો સુખ અને ઢુઢી—મન સિવાય એમને રહેવાનું ચાનક જ ક્યાં છે?

[૨૧]

ઇરાનના મહાન કવિ શેખસાદીની એક વાત છે. એક વખત એમને જોઇને બાદશાહના કોર્ટ બે અમલદારો એમને અત્યંત માનથી નમી પડ્યા. બાદશાહે તે જોયું. એને લાગ્યું કે એના અમલદારો એને પોતાને પણ ઘણી વખત નમે છે. પણ એ નમનમાં ને આ શેખને અપાતા નમનમાં હજારગણો ફેર છે. આટલો પ્રેમ ને પૂજ્યભાવ એમણે પોતાને મળતા કોઈ નમનમાં ક્યારેય જોયો ન હતો એટલે એણે બન્ને અમલદારોને પાછળ પૂછ્યું કે ‘તમે થોડા ઉપરથી ઉતરીને જેમને નમવા ગયા તે કોણ હતું?’

અમલદારોએ બાદશાહને સંતોષવા કહ્યું: ‘એ તો અમારા પિતા હતા!’

‘પણ તમારા પિતા તો હયાત નથી, એ હું બંધ છું!’

‘પિતા—એટલે ધર્મપિતા—’ અમલદારોએ તાત્કાલિક પ્રત્યુત્તર આપી દીધો.

પણ બાદશાહના મનને એથી તો વધારે ચટપટી થઈ. અમલદારો શેખસાદીના તત્ત્વજ્ઞ સ્વભાવને જાણતા હતા. બાદશાહ સલામતને વખતે બે વેણુ કંઠી દે—એવા એ સાચક હતા. એટલે એ આ વાતને રોળીહોળી નાખવા

માગતા હતા.

પણ બાદશાહે તો છુદ્ડ પકડી. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે એ જ વિખ્યાત શેખ સાહી છે, જેનું નામ તમારા દેશની બહાર પણ પ્રખ્યાત છે.

બાદશાહે તો શેખસાહીને મળવાનો આગ્રહ કર્યો. અમલદારો મારે હવે કાંઈ બીજા ઉપાય ન હતો. તેડી લાવ્યા. શેખે બાદશાહને એક જ વાક્ય કહ્યું: 'ગમે તેટલા મહાનને પણ મૃત્યુ આવે છે. અને મૃત્યુ પછી સાથે કર્મ આવે

છે. આખી દુનિયાનું તમામ જ્ઞાન આટલામાં આવી બંધ છે. તમને ઠીક પડે તો કુકર્મ સાથે લો. ઠીક પડે તો સત્કાર સાથે લો! જેમાંથી એકની પસંદગી કરી લો!'

બાદશાહે એ જ વાતને કાન્યવાણીમાં આપવાની વિનંતિ કરી. શેખસાહીએ કહ્યું:

'જે બાદશાહ રૈયતનું રક્ષણ કરે ને કર લે તે સાચો ભરવાડ; જે રક્ષણ ન કરે, ને ફેવળ કર લે તે કસાઈ.'

મિલન

મિલન સમ્પૂર્ણ આજે થયું તારી સાથે
આ વિચ્છેદ વેદનાના નિખિડ ગન્ધને.
આવી તું એકાન્તે પાશે, છોડી દેશકાલ
હૃદયે ઓગળી ગઈ છેલી અન્તરાય.
તારાં જ નયને આજે નિહાળું છું સર્વ
તારી વેદનાનો વિષે કડું અનુભવ.
તારો એ અદૃશ્ય હાથ ભેડું સર્વ કાળે
તારી જ કામના રહી મારી કામનાઓ.
આપણી બેની જે વાત, પૂરી કરવાનો
તે રાત તને ના મળ્યો ઘડીકે સમય?
વાણીહીન વિદાય જ નિત વેદનાઓ
ત્યારે બાળુ બોલ્યા કયું વ્યર્થ વાસનાઓ
આજે આ હૃદયે સર્વ લાવનાની નીચે
તારી અને મારી વાણી એક થઈ ગઈ છે.

સ્મરણ.]

[સ્વી-દ્રનાથ ઠાકુર

અનુ૦ સૌ. ઉષા સુ. બેળી

[સાધુચરણ-પૃષ્ઠ ૨૪ થી આગળ ચાલુ]

ધરમાં એક માત્ર પુંડુ જ પાતા પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રેમ એવો ને એવો રાખી રહી હતી. એ બિચારું બાળક દુનિયા સારાસારના જ્ઞાનથી અવળું હોવાને બંધે જ નિરપેક્ષ રહી શક્યું હતું.

લઘુલગ અગિયાર વાગે પુંડુ બહારના ઝોરડામાંથી અંદર આવી બોલો: 'બા, બાપુએ નાહી લીધું છે, બાથું કાઢો' ને એ રસોડાની ઝોશરીમાં આસન પાથરવા લાગી.

ત્યાં સૌદામિની બોલો: 'આસન ઉપાડી બે પુંડુ, હજી જમવાનું નથી થયું, વાર છે.'

'હજી વાર છે?' પુંડુ મોં આગળ લાવીને બોલો: 'વાહ રે! બાપુ નાહી કરીને બેઠા રહેશે ને! લખને ક્યારનું ચે નહોતું કહ્યું!'

સૌદામિની તાડકીને બોલી. 'બસ, ને કહું છું' એ કર, સમજ ને! જ બરણીમાંથી બે પતાસા ને એક ખાસો પાણીનો હમણાં દઈ આવ્ય; જમવાનું થતાં વાર લાગશે.'

પુંડુ ચિંતાઈને બોલો: 'વાર શું કામ લાગશે! બાપાને માટે જરાક વહેલી રસોઈ ન થઈ શકે?'

'પુંડી!'

સમજ, સમજ, બાપને ખેનરથી આવતાં મોઝું થાય છે એટલે જ રસોઈ મોઢો થાય છે. ભલે બાપ જ બધું ને બાપા કંઈ જ નહિ.' ને એની કોષે બરાએલી આંખો આંસુએ ડહાંકાઈ ગઈ.

અને વાત પણ સાચી હતી. કાપણીનો વખત હતો એટલે નિમાઈને પાછા ફરતાં રોજ મોઝું થતું. ને યાકયાપાકયા આવીને એને ટાઢી રસોઈ ન ખાવી પડે એ વિચારે સૌદામિની રસોઈ મોઢેથી શરૂ કરાવતી. પુંડુના આવા સાચા જવાબે એ સળગી ઊઠી. પણ એ કંઈ કહે એ પહેલાં જ પુંડુ ગરસામાં પગ પછાડતી ચાલી ગઈ અને સૌદામિની ચંબીર ચહેરે રસોડામાં ગઈ.

આ પછી થોડી જ વારે બહારથી કંઈક હો-હાનો ને રડવાના અવાજ સંભળાયો. ને ધરના સફળે બહાર બંધને બેસું તો વિદ્યુ હાજરા સાધુ-ચરણના પગ પકડીને ફૂલકાં બરતોબરતો ચેતો હતો, અને સાથે ખૂબ પાડી પાડીને ને બોલતો હતો, તેનો એક શબ્દ પણ ન સમજનાં સાધુચરણ પગ ઊઠાવતી આજ્ઞા મૂકી દઈને નિડુપામ થઈ નીચે બેઠા હતા. ધરનો જુનો નોકર ગલેલ સાધુચરણને મુરકેલીમાં ભળી દોડાદોડ ત્યાં આવ્યો, ને વિધુને દૂર કરી લઈ જતાં બોલ્યો: 'રહે છે શા માટે? વિધુ! ને કહેવું હોય તે રૂપક રીતે માલિક બાણને કહે.'

છતાં વિધુએ રડવાનું બંધ ન કર્યું. એનો કાળો પોળા-ખીચડી ફાટીમાં ચઢને વહેતાં આંસુ નીચે પડતાં હતાં. હવે એ જરા સંભળાય તેવા સાદે બોલ્યો: 'મરીબના મેનિઃ કાળિયો, બાપા! આ રોઢ વીધાં ધરતી પર જ અમ મરીબનો યુગ્ગરો છે, એ તો અમારો વરસ અપાતો આધાર છે, માખાપ! તમે સાધુ-સંન્યાસી ચાલુસ છો એટલે તમારી પાસે દોડ્યો આવ્યો છું. તમે નહિ બચાવો તો કાંઈ નહિ બચાવી શકે!'

સાધુચરણ આકૃતમાં હોય તેમ ચારે બાણ નજર ફેરવીને બોલ્યા: 'શું થયું છે? અને તો કંઈ જ સમજાવું નથી!'

ખૂબખૂબ મહેનત અને સવાલ-જવાબો પછી બધી ચે વાત વિધુ પાસેથી ભણી શકાઈ. નિમાઈના ખેતરની બાણમાં જ વિધુનું ખેનર છે અને હર વખતની જેમ આ વખતે પણ વિધુએ તે ખેડીને મોલ નિપજાવ્યો હતો; પણ કાપણી કરવા મર્યાદા ત્યારે જ એને ખબર પડી કે નિમાઈ બાણ એનો મોલ લણી રહ્યા છે. વિધુએ વિરોધ કરતાં નિમાઈ બાણએ કહ્યું કે એ જમીન એમણે લિલામમાં વેચાતી લીધી છે. વિધુની જમીન કાનાઈ મંડલ પાસે ગીરવી હતી તે ખત હતું; પણ એણે ક્યારે એની ઉપર દાવો માંડ્યો અને ક્યારે અદાલતના જમીન-હુકમના આધારે આ જમીન એણે પોતાની કરી લીધી, એની વિધુને જરાયે

ખખર નહોતી. એણે તો નચિંત મને ખેતર ખેડી વાવેતર કયું' હતું. પણ હવે જ ખંખર પડી કે વાવેતર થયા પહેલાં બહુ અગાઉથી જ એ જમીન નિમાણની યદ્ય ચુકી હતી ને આજે મોલ તૈયાર થયો છે એ જોધને એ કોઠા બળબજરીથી તે લણી રહ્યા છે.

બધી ચે વાત પુરેપૂરી નજરમાં આદ સાધુચરણ રતબદ્ધ બની મયા. ગામડા-ગામડાં આવે બનાવ અસામાન્ય નથી હોતો ગરીબ અબાણુ જેહુ પૈસાદાર પાસે ખેતર ગીરે મૂકી રૂપિયા કરજે હ્યે. એ પછી ચોક્કસ વરસો શાન્તિપૂર્વક વહાં જાય. ને પછી સારી પાક થયો છે એ જોધને એક દિવસ જોચિંતો અદાલતનો જમી-ફુકમ મેળવાય, અને એક દિવસ કોઈ એક જણ એના ખેતરનો માલિક બની ખેસે. અને એ કંઈ જ ન જાણતો હોય. ને જ્યારે એ જાણે ત્યારે હાહાકાર કરવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ ન હોય. ગામડા ગામડાં આપું' તો બન્યા જ કરે છે.

વિદુ ફરી વાર સાધુચરણના પગમાં આગેાડીને ખોલ્યો: 'મરી જઈશ, માલિક! મારાં છોકરાં આધા-પીધા વિના મરી જશે. એ દોહ વીધો જ આધાર છે, બીજે કયાંય એક તસુ જેટલી ચે જગ્યા નથી. ગામ આખાને પૂછી જુઓ. તમે મારે ખાપ તુલ્ય છો. નિમાઈ આપુ તો મારા બાપાનો કોરસો! અમ ગરીબોને સાથે પગ મૂકી મ અગરશો આપુ!'

એ જ વખતે નિમાઈ ખેતરથી પાછો ફર્યો. એકે-શુક તરફ જરા નજર નાંખી એ ઘરમાં જતો હતો ત્યાં સાધુચરણે એને ખોલાવ્યો. નિમાઈ મોં કાળું કરી ત્યાં આવીને ઊભો રહ્યો.

'વિદુ કહે છે એ સાચું છે નિમાઈ? ત' એની જમીન લિલામમાં ખરીદી હતી?'

'હા.' નિમાઈએ ટુંકે પતાવ્યું.

થોડી વાર મૌન રહી સાધુચરણે કહ્યું: 'આ વાત એને પ્રથમથી જ જણાવી દીધી હોત તો સારું થાત ને?'

'જેની જમીન ગીરે છે એ જ શું કામ એની સંભાળ નથી રાખતો? મેં કંઈ છૂપી રીતે તો નથી ખરીદી ને? જાહેર લિલામમાં ખરીદી છે.'

અને સાધુચરણ બચિત સ્વરે ખોલ્યા: 'એ વાત બરાબર છે નિમા, પણ જમીન બ્યારે તેં લઈ લીધી ત્યારે એને એ જણાવવું જરૂરી નહોતું? એ બિચારા ગરીબ માણસે ખર્ચ કરી, મહેનત કરીને મોલ ઉપ-જાવ્યો ને એ તું લણી લે.....'

ને દગાએલા કોવિત અવાજે નિમાઈ ખોલી ઉઠ્યો: 'કેણે કહ્યું કે પાક-મોલ એણે ઉપજાવ્યો છે? લાવે તો ખરા એક સાક્ષી?' આટલું ખોલી લાલચોળ આંખોએ એણે ચારે ખાલુ નજર ફેરવી. સફુચે જાણતા હતા કે મોલ કેણે ઉપજાવ્યો છે, છતાં નિમાઈની સામે મોટેથી ખોલવાની હિંમત કોઈ ન કરી શક્યું.

હતાશ અવાજે સાધુચરણે કહ્યું: 'સાક્ષી-સામિતી વિદુ લાવી શકે એમ નથી; પણ સાચે સાચ ખેતી તો એણે જ કરી છે. જો જમીન તારી હોય તો ચે વિદુએ જ્યારે ખેતી કરી છે તો આખરે અર્ધો ભાગ તો એને મળવો જ.....'

'મારાથી એ નહિ બને. જમીન મારી છે, ખેતી પણ મેં જ કરી છે; વિદુની તાકાત હોય તો અદાલત દ્વારા મોલ વસૂલ કરી લે.' ખોલી નિમાઈ વધુ વાત-ચીત મટે ન થોભતાં ક્રોધ-વિક્રુત મોંએ ઉતાવળા ઉતાવળા અંદરના ઘરમાં ચાલ્યો મયો.

આગમટીના એંજિનની જેમ ધીમેધીમે ગતિ વધારતાં આટલા દિવસે આ કુટુંબનું ઘટનાચક્ર એકએક ઊંચા આસે ચાલવા લાગ્યું. જે દિવસે મયાદને ઉપરનો બનાવ બન્યો, એનો વળતો દિવસ ગુજરીતો દિવસ હતો. નોકર મણેસ ઘરકામ પતાવી ગુજરીમાં જવા સોદાગિની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. ગુજરી ગામથી લગભગ ત્રણેક ગાઉ દૂર અંકવાડિયામાં એક વાર ભરાતી ને ઘરની જરૂરીયાતની ચીજ-વસ્તુ સફુ ત્યાંથી ખરીદી આવતા.

ખબરમાંથી લાવવાની ચીજોની વાદી અને તે માટેના પૈસા આપી સોદામિની જતી હતી ત્યાં ગલેસ જરા દયાએલા સાટે બોલ્યો 'મા !'

'કેમ, શું છે?' બોલતી સોદામિની તેના તરફ ફરી

મુઝાતો મુઝાતો ગલેસ બોલ્યો 'મા, બીજા ચાર આના વધુ જોઈએ.'

બીજા ચાર આના? શા માટે?' સોદામિનીએ આશ્ચર્યથી પુછ્યું

શરમથી માથું ઢાળી દેતાં ગલેસે ધીમે સાદે કહ્યું 'જોઈશ બાપુએ ચાર આનાનો જાંજો લાવવા કહ્યું છે.'

સોદામિની જાણે પથ્થર બની ગઈ થોડી વાર સુધી એ એમ ને એમ ઊભી રહી, તે પછી કાચ પૂર્ણ એક વાર ચારે તરફ નજર નાખી, છેડેથી ચાર આના છોડીને તે ગલેસને આપતાં ઉતાવળે પગે એ પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી ગઈ ગલેસના મોં તરફ એ આખા જીવન ન કરી શકી શરમ અને ધિક્કારથી એનું આંખુ થે બહાર 'ઓહ! ઓહ!' કરી રહ્યું

એ દિવસે એ પછી સોદામિની ખરે ખાર ન નીકળી શરીરે ઠીક નથી કહી શકત વાનગી ઉપર જ પડી રહી આખો દિવસ એણે કહ્યું બાપુ-પીધું નહિ રાત્રે પછુ પાણી સરખું થે ન લીધું કાંઈ અને પૂંડું જેની સાથે એક બીજાનામા સુત્ર એ સફ્ત સુષ્પ મયા પછી રાત્રે લગભગ અગિયાર વાગતાં એ બિહાનેથી ઉઠી ને નીરવ કમડે બારણું ખોલી બહાર પાતના ઓરડામાં ગઈ

સાધુચરણ ત્યારે બાગળા ઉપર ચૌઆસન વાળાને બેઠા હતા લાલચોળ આંખે એણે સોદામિની તરફ જોયું

બારણું બંધ કરીને સોદામિનીએ એક વાર ઓરડામાં ચારે બાજુ જોયું ઓરડામાં કોઈ નહોતું ને ત્યારે એણે બે વાર નિસાસો મૂકી દયાએલા તીજા સાદે કહ્યું : 'ત્યારે તો પેવો મુખુજીને કાકો બોલું નહોતો બોલતો.'

સાધુચરણ ત્યારે માટે નશામાં હતો મબીર સાદે એણે પુછ્યું 'શું કહ્યું હતું મુખુજીને કાકાએ?'

'જે કહ્યું હતું તે સાચું છે કહ્યું હતું કે તમે જાંજો પીઓ છો.'

માથું ડોલાવતા ડોલાવતા સાધુચરણ બોલ્યા 'હા પીધું છું જાંજો પીરાથી સાધનામાર્ગમાં સમય પડે છે' કહી એ થોડુંક ઢર્યો

સોદામિની સળગીને બોલી 'શુભામા જમ તમારો સાધનામાર્ગ' એ વાત મેંમાં લાવતાં શરમ નથી આવતી? અને જો સાધના જ કરવી હતી તો ઘેર શું કામ પાછા ફર્યા? અરે, મારો સોના જેવો જ સાર બે દિવસમાં જ તમે સળગાવી મૂક્યો!

સાધુચરણ જરા અરમ થઇને બોલ્યા 'સળગાવી મૂક્યો? કઈ રીતે?'

'કઈ રીતે? હજી થે તમે પૂછો છો કઈ રીતે? દીકરીને આવો સારો સજ્જ તમે થવા ન દીધો દીકરા મહિરમાં નોકરી શોધી આવશે તો એ પશુ તમારી માંજની ટેવને અંગે ફોફ મર્ષ અને હવે જમીન જેતરને અંગે પશુ હોકારાની પાછળ પાપા છો ક્યાંના કેણું વિધુ હાજરા, જે એને માટે હોકરા સાથે બાંધવા બેઠો? હવે નોકર પાસે મ માવીને બહેર રીતે જાંજો પીવો શર કરો છો! સળગી જવામાં હવે માકી શું રહ્યું?'

સાધુચરણ એકાએક સપ્તમે પહોચી થયા જેરથી માછ માછને એ બોલવા લાગ્યા ખૂનખૂન જાંજો પીધું છું, મારી મરણ છે ને પીક છું બા કુંડે મ કેનું છે? આ જર જમીન ને ધર-મકાન છે કેના? મારું માડું, મારું છે આ બધું મને કાવશે એમ કરીશ'

સોદામિનીની આંખોમાંથી અચારાં ઝરવા લાગ્યા, તીજા પશુ ધીમા ચારાને એ બોલી બહુ ખાંજો મા, બધા થે જીવે છે જર જમીન ને પરમકાનના સાલિક એક દિવસ તમે હતા, પશુ હવે તમે નથી જમીનદારીની ખાતાપત્રોમાં જોશો તો ખબર પડશે કે હવે નિસાધ માલીક છો આ ધરનો કર્તા-હર્તા એ

જ છે. કમાલ કરવાનો તમને જરા-યે હક્ક નથી, સમજ્યા ને ?

અને એકાએક કપાળમાં ઘણો ધા પડતો હોય તેમ સાધુચરણ જ્ઞાનમાં આવી ગયો. સૌદામિનીનું આ સ્વરૂપ એણે અગાઉ ક્યારેય નહોતું જોયું. એ એકીટરી એનાં તરફ જોઈ રહ્યો ને પછી ચૂંકીને જોયો. એણે : 'મારો કંઈ જ હક્ક નથી ?'

'ના, નથી. આ વાત ખરાબર સમજી લેજો. તમારો આ બધો નમ્રપ્રેરણાવેદો આ ધરમાં નહિ ચાલે. આ હેઠલી વાત કહી દઉં છું.' બોલી સૌદામિની એ ચોરસો છોડી ચાલી ગઈ.

ભળનારખળું હતું મનું હતું. ફેકડા-કાગડાં હતું જગ્યા એ નહોતા, એ સમયે સૌદામિનીના ચોરસોના બારણા પર ધીમા ટકારા પડ્યા. સૌદામિનીની આંખમાં જીંઘ નહોતી. આંખો ફાટીને એ પડી હતી. જિભા ધર્મ બારણું બોલીને જોયું તો સાધુચરણ જિભા હતો. એના શરીર પર એ આવ્યા હતા તે દિવસના જોવા જ એક ભગવો ઝંભો, ખભે કામળા ને બગલમાં એક જૂની ઝોળી હતી.

સૌદામિનીને કાચનાં ઇંચારા વતી જરા દૂર પોતાની પાસે બોલાવી ચૂકુ સ્વરે એ બોલ્યા : 'લક્ષ્મી હું જઈ છું.'

સૌદામિનીનું મનું જાણે કોઈએ દબાવ્યું હતું. રૂંધાતા શ્વાસે એણે પૂછ્યું : 'જાવ છો ?'

'હા, લક્ષ્મી; સંસારમાં મન હવે નથી ચોંટતું.' થોડી વાર નિસ્તબ્ધ રહી રૂંધાતાં ગળે એ બોલી : 'મારો બોલવા પર ચુસ્તો કરીને ચાલ્યા જાવ છો ને ?'

માથું હલાવી સાધુચરણ બોલ્યા : 'ના, એથી નહિ, પણ તારી વાત સાચી હતી. આ ધર પર હવે મારો અધિકાર નથી.' ને જરા અટકાવે એ બોલ્યા : 'પ્રથમ જે દિવસે ધર છોડીને ચાલ્યો ગયો એ દિવસે મેં જૂલ કરી હતી. ને ત્યાર પછી બધારે

પાછો આવ્યો તે દિવસે એ કરતાં યે મોટી ભૂલ કરી. જુલોતી પરંપરામાં જ જિંદગી વીતી મધ. સાચો માર્ગ અણી જ ન શક્યો :—વિધિના લેખ !'

સૌદામિની તરફથી જવાબ રૂપે કંઈ જ ન સંભળાયું. સાધુચરણ ત્યારે સહેજ હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યા : 'તમારો એક ધામળો લીધો છે. માનું છું એથી તમને કંઈ અગવડ નહિ પડે. ઠીક ત્યારે જઈ છું. લક્ષ્મી, વધુ મોકું નહિ કરો. અંધારું છે ત્યાં સુધીમાં જ મામ છોડી જવા હું છું.'

અને આમ છતાં સાધુચરણે જરા મોકું કયું. સૌદામિની કંઈક આગ્રહ કરશે, એને જતો રોકશે એમ માનતો હતો. પણ આખરે એક ઊંચો જોડો શ્વાસ લઈ એ આશ્રયહીન—આત્મીયહીન પૃથ્વીના માર્ગે ચાલી નીકળ્યો. જતી વેળા ઉઘાડા બારણામાંથી જીંઘતી પુંકું મોં એણે એકવાર સતૃષ્ણ આંખોએ જોઈ લીધું.

સૌદામિની કાષ્ટવત્ જીભ જ રહી. એની આંખમાંથી નીરવ આંસુ વહેવા લાગ્યાં, છતાં જરા નેટકો યે વિરોધ દેખાડી એ પતિને રોકી ન શકી.

× × ×

સૂરનાં પ્રથમ કિરણો હતું પ્રકાશતાં હતાં. સુવાના ચોરસમાંથી બહાર આવી સૌદામિનીએ બેઠેલા સાહે, હમણાં જ બેઠેલી વહુને કહ્યું : 'વહુ બેટા, તલાવડીમાં એક ફૂલડો મારી આવો ને ઝટપટ રસોઇ શરૂ કરી દો. નિમાઈને આજે શહેરમાં જવું છે.' વહુની આંખોમાં પ્રજ્વલિત જોઈ એ બોલી : 'કાલી માટે જે મુરતિયો જોયો હતો એની સાથે વાતચીત પાકી કરવી પડશે ને ? પોપ મહિને તો હવે આ આવ્યો !' ×

× શરદિન્દુ જલોપાધ્યાય દ્વારા વાર્તાઓના નવો જ રમણિક મેધાલુ અનુવાદિત પ્રથમ ગ્રંથ સંગ્રહ 'મરૂંખી' માંથી.

[૧] આખરનો સવાલ

એ

આધિ: વિધવા અહેનને ખખર પડી કે હું એના કામમાં મદદગાર થઈ પડીશ એટલે એ મને મળવા આવી. કહે: 'મેં સાલજી' છે કે તમે લોકોનાં કામ કરો છો. માત્ર ગરીબોને એક કામ કરી આપશો તો તમારો મોટો પાક માનીશ.'

મેં એ અહેનને આંખાસન આપતાં કહ્યું: 'કોઈ જાતનો સંકેત રાખ્યા વગર જે હકીકત હોય તે બજાવો. મારાથી ખનશી તેટલી તમને મદદ કરીશ.'

એ અહેનને કહ્યું: 'માફ લોકોમાં નાક કપાઈ ગયું છે. મારી હીકરી નાસી ગઈ છે.'

મેં પૂછ્યું: 'કેટલો વખત થયો?'

અહેન: 'પચેક મહિના થયા.'

હું નવાઈ પામીને બોલ્યો: 'તમે આજ સુધી શું ક્યું?'

એ અહેન આખરા ઝળઝળિયાલાવીને બોલી: 'હું મા થઈને આજ સુધી જોઈ છું. વાળીને બેસી રહી હાંપણ પછી છોડી એવી કમતિની નીકળી કે થજી સમજાવી પણ એકની બે થતી નથી.'

મેં કહ્યું: 'ત્યારે તો એ હાલ ક્યા છે તે તમે જાણો છો.'

અહેન: 'અમદાવાદમાં છે. હું એને સમજાવવા બેપાંચ વખત જઈ આવ્યાં પણ એ માનતી નથી.'

મેં પૂછ્યું: 'ત્યારે તો એ ત્યાં સુધી હશે?'

અહેન: 'સુખ તો જાણીને ઘેરે જ હોય માટે એમ કંઈ કાઢના વરમા પેસાડુ હશે?'

હું: 'છોડો કઈ નાતનો છે?'

અહેન: 'છે તો નાતનો જ પણ.....'

મે વચ્ચે પૂછ્યું: 'તમે ક્યા નાતના છો?'

અહેન: 'પાટીદાર.'

મેં કહ્યું: 'તેમ જ તમે નાતના ઝેકરા માટે પણ જાણીશો શબ્દ વાપરો! તમને લોકોને ખોટું મિત્રાભિમાન બહુ છે.'

અહેન આંખમાંથી આંસુ લાવી બોલી: 'ના, બાઈ. મને એવું ખોટું અભિમાન નથી પણ મૂંઝે એ છોડો મારી છોડીને બોળવી એટલે મને એના હપર રીસ છે.'

મે પૂછ્યું: 'તમારી હીકરી અને એ છોકરાને પરિચય ક્યાંથી થયો?'

અહેન: 'મારી પડોશમાં એના મોટા બાઈ રહેતો હતો. એ ગામમાં મારતર હતો. એને ઘેર એ આવતો હતો.'

મે પૂછ્યું: 'તમારી હીકરી કેટલા વર્ષની છે?'

અહેન: 'વીસ વર્ષની.'

હું: 'તો અત્યાર સુધી પરણાવી કેમ ન હતી?'

અહેન: 'નાતમાં ૨૦-૨૫ વર્ષની છોડીઓ વર નથી મળતા તે કુવારી છે, પછી મારી રાંધી રાંધે બાઈની હીકરી કુવારી હોય તેમાં શી નવાઈ?'

મેં પૂછ્યું: 'હવે તમને વધી શું છે? એ છોકરા સાથે પાત્ર મહિનાઓ છે પછી એને ઘેર આવવાનો શો અર્થ છે?'

અહેન: 'વાંધો તો મોટો. અમે મોટા ગામનાં એટલે નાના ગામનાં છોકરાને કમ્મા અપાય નહિ છોડી નાસી હોય તેને પાછી લાવવાના કિસ્સા તો ખનતા હોય છે.'

મેં કહ્યું: 'આમાં હું તમને કંઈ મદદ કરી શકું તેમ નથી નથી. ૨૦ વર્ષની છોડી એક કમાતા માણસ સાથે રાજપુત્રીથી ઘરેલું તેમાં ખોટું શું છે? વળી તમને નાતમાં વર નથી મળતો ત્યારે એવું

પગલું ભરવાથી તમારી જવાબદારી ઝાઘી થઈ છે માટે હવે જિંદગીમાં થયા વખર ખેંચી રહો.

બહેન : 'એ ખરું ભાઈ, પણ આ તો મારી આજરો સવાલ છે.'

એ બહેન મારી પાસેથી નિરાશ થઈને ગઈ તે પછી બીજા મહિને અચાનક કોર્ટમાં ભેગી થઈ ગઈ; વકીલની સલાહ પ્રમાણે એણે પેલા ઊંઠા ઉપર દીકરી ભગાડી જવાનો કેસ કર્યો હતો અને આજે એની મુદત હતી. એ દીકરીને અને પેલા યુવકને હું મળ્યો. દીકરીને ત્રીજો મહિનો જતો હતો. બંને જણે રીતસર લગ્ન કર્યું હતું. આટલા સુધી હકીકત પહેંચ્યા છતાં એ બહેનને પેલા આજરો સવાલ સ્તાવતો હતો. અને વકીલ એ સવાલને પોષણ આપે જતો હતો!

[૨] અમનાદી મેજસ્ટ્રેટ

ઓ

.....નરરી મેજસ્ટ્રેટ છે. કોર્ટ કોર્ટ કોમોમાં મેં એમની મદદ લીધેલી એટલે એક બીજા કામમાં મદદ મેળવવા હું એમની પાસે ગયો. સવાલ હતો એક બહેનનો. એ બહેન કુંવારી હતી અને એક યુવક સાથે સંબંધમાં આવી હતી. યુવકે મોટી મોટી વાતો કરીને એને કસાવી હતી. હવે તે લગ્ન કરવા ના પાડતો હતો. વાત એવી જાહેર હતી કે જો એ લગ્ન ન કરે તો ઊંઠાનું છવન ધૂળ થઈ જાય. ઊંઠાની પણ સાવનાશાળી હતી એટલે કદાચ આપઘાત કરે એમ એના માળાપ રે લાગતું હતું.

એ યુવક જોનરરી મેજસ્ટ્રેટનો પ્રીચિત હતો. ને લાગ્યું કે એમની મદદથી એ યુવકને સમજાવી કાઢું હોય તો સારું. હું તે કારણે એમને મળ્યો. પ્રશ્ન મને કહ્યું કે જરૂર પોતે એને સમજાવી શકશે. હું તે વાત એ યુવક સાથે હું થઈ રહું તો પહેલાં રે એ બહેનને મળવું જોઈએ. એની પૂછપરછ

કરવી જોઈએ.

મેં કહ્યું : 'ઊંઠાની પણ સરળ છે. એણે બધી વાત મને કરી છે. તમારે જે પૂછવું હોય તે મને પૂછો. હું પણ જાણું છું.'

જોનરરી મેજસ્ટ્રેટ : 'એ ખરું, પણ એ ઊંઠાની તમે કહેા છો તેવી સરળ છે કે એ રમત રમે છે તે એને જોવા વખર મને થી ખબર પડે ?

હું : 'મારી ખાતરી.....'

'આવા કામમાં તમે હેતરાઈ જાઓ તેવા છો. તમારું કામ રહ્યું સેવા કરવાનું, એટલે હંમેશાં સેવકો કોઈ કુઃખ રહ્યું આપે એટલે એ સાચુ માની લે છે. બ્યારે એવા પણ કિસ્સા બને છે કે એમાં બનાવટ પૂરેપૂરી હોય.

મેં કહ્યું : 'મને વધી નથી. એ બહેનને તમારી સુલાકાત કરાવું.'

પછી હું એ બહેનને તેડી જોનરરી મેજસ્ટ્રેટ પાસે ગયો. એમણે જે સવાલો પૂછ્યા હતા તે પૂછ્યા. એ બહેને જવાબો આપ્યા.

મને પછી જોનરરી મેજસ્ટ્રેટ કહે : 'હવે હું એ યુવકને મળીશ. જરૂર પડે તો બંને જણની આવણે ભેગાં કરવાં પડે.'

મેં કહ્યું : 'મને વધી નથી. તમે એ ભાઈને ક્યારે મળશો ?'

જો. મે. : 'આજે સાંજે હું એને બોલાવીશ.'

હું : 'તો મારે ક્યારે મળવું ?'

જો. મે. : 'રાત્રે તમે આવજો ને.'

હું રાત્રે મળ્યો. પેલા યુવકે નિર્મળતા તો કળ્લ કરી હતી. પરંતુ લગ્ન બંધે મામાપના વિરોધનો મુદ્દો બિગો કર્યો હતો. એટલે એનાં મામાપ સાથે પ્રથમ મળી લેવું- એમને સમજાવવાં, એક ઊંઠાની બિંદમી ધૂળ ચાપે તેનો ખ્યાલ આપવો

અને એ કારણે પેલી બહેન સાથે કું જીને દિવસે
ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટને ત્યાં જવા તૈયાર થતો હતો ત્યાં
એ જ પોતાની ધોડામાડી લઈને આવ્યા. અને
કહે : ' હમણાં તમને આમાં ન ભેળવું' એ જ ઠીક
છે. તમને આપવા માણસ તરફે માની પોતાની
આખરને લીધે એનાં માનાપ કદાચ ના પાડી ભેસે,
તે કરતાં કું જ એમની સાથે વાત કરું. બહેનને
મારી સાથે લઈ જઈ' છું એટલે તેની પાસે એમનું
દિલ પીમળે તેમ વિનંતી કરાવીશ. પછી મારી ધોડા
માડી જ એને બહી પાછી મૂકી જશે '

મારે તો કાષ્ટ રીતે એ બહેનને પ્રભ ઉઠેલવો
હતો અને આવા કામો જે વ્યક્તિએ સામાને પ્રેમ
સંપાદન કર્યો હોય છે તે સહેલાઈથી ઉઠેલી શકે છે.
એવો મારો અનુભવ હતો એટલે મેં કાંચો વિચાર
કર્તા વગર કહ્યું : ' તમને જેમ ગોઠે તેમ કરે. '
અને તેમની સાથે એ બહેન ધોડામાડીમાં બેઠી.

એ વખતે એનું મોં એવું હોત તો આન હવું.
એ બીજાએની આંખમાં નીચી ઉતરી ગઈ હતી
માની એના બદન ઉપર લગભગ એટલી બધી ફરી
વળી હતી કે એ ઊંચું પછુ જોઈ શકતી ન હતી.
એના પગ જવા ઉપડતા હોય તેમ પછુ અને લામ્બું
હવું. એ મધ્ય છતાં કું એના જી જ વિચારમાં પડી
થયો હતો. દોષિત એવા જાણે તો ખતો હતો છતાં
પુરૂષ લહેજદાર જેવો દટાર હતો. ઓ દેખદાર જેવી
રાંક હતી !

એ વિચારને વાગેળાતાં મેં રેડિયો ખેલ્યો.
ત્રીજી પૂણી પૂરી કરી ચોથી હાથમાં ઝાલું છું ત્યાં
એ બહેન દોડતી, દાંડતી આવી. મારી પાસે આવતાં
દમસો ઘટ મધ. અને મોં છૂટી ગયું. કુસકો ઉપર
કુસકો ભરવા લાગી

હું તો આમો જ બની ગયો. કિ શું ?

અને એની પાસેથી મેં જે સંભળ્યું તેથી મારી
ધરતી ચક્કર લેવા લાગી.

મેજસ્ટ્રેટ એને ધોડામાડીમાં બેસાડવા પછી

અનાદીપણ ચાર કરી દીધું. પગ વતી એના પગ
બેડે ચોષા શરૂ કરી હતી. આંખમાં ચોખ્ખો વિકાર
દેખાતો હતો. એણે લગભગ ઊંડી ઊંડીનો હાથ પછુ
પકડ્યો.

ઊંડી ફૂંકી ગઈ. ધોડામાડી હાંકનાર એના
માણસ હતો એટલે કહેવા છતાં ન બીમી ગયે તો !
અને ધોડામાડી પોતાને ફસાવવા બીજો લઈ જવાની
હોય તો પછુ કું ખબર ? એ વિચાર સાથે ઊંડી
ચાલતી ધોડામાડીએ બહાર ફૂંકી પડી. હરિણી શિશ-
રોના પંજમાંથી નાસી છુટે તેમ એ દોડતી બાગી
આવી હતી !

[૩] પાઘડી ગામમાં પેઠી

એ લાઈએ અને કહ્યું : ' મુ'બલ અને ખીમ'
હરેશમાં મકાનોની પાખડી છે તેને કાઢવા સરકાર
ફરે છે, પછુ એ ઠેક ગામમાં પછુ પેઠી, '

મેં પછુ : ' ગામમાં મકાનોની એવી તંગી
ક્યાં છે ? '

બાપ : ' મકાનોની નહિ તો ખીમની, પછુ ખોટી
રીતે પેસા આપવા પડે એટલે પાખડી જ કહેવાયને ! '
કું : ' એટલે ? '

બાપ : ' મજ્જોતધારે કરીને સરકારે જમીનદાર
અને ખેડૂતોને લગાવી મારવાનું જ કહ્યું' છે.

કું : ' આ તો જૂની વાત છે. ચાલતી રૂઢિમાંથી
નવો ચીલો પાડવાનો આપ એટલે ધર્મ'જી તો મવાનું,
પછુ એથી બી જમને સરકારે જે કામ કામને ન
કરે તો, પછી નવી વ્યવસ્થા જન્મે શી રીતે ? '

બાપ : ' પછુ એથી નવાં અનિષ્ટ જન્મે શી તેનું
શું ? જે પાખડી શહેરમાં હતી તે મજ્જોતધારના
કાલથી ગામમાં પછુ આવી. '

કું : ' એ અનિષ્ટની અને વાત તો કરે. '

ભાઈ: 'કેવળભાઈએ કલ્યાણભાઈ પાસેથી ચાર જમીન છ હજારમાં રાખી. જમીન વેચનારે વેચી અને લેનારે લીધી. પણ એથી જમીનનો કમળો જે ખેડુત પાસે હોય તે છોડે ત્યારે લેનાર ખેડી શકે ને? શહેરમાં ખર રાખનાર રાખે અને વેચનાર વેચે પણ ભાડુન ખાલી ન કરે ત્યાં સુધી રાખનારને રહેવાનું ન મળે તેવી જ દશા જમીનમાં યર્ષ. પરિણામે જે બહી શહેરમાં છે-પાધડીની તે જમીનમાં પણ આવી પહોંચી. કેવળભાઈએ છસો રૂપિયા ખેડૂતને પાધડીના આખા ત્યારે એણે જમીનનો કમળો છોડ્યો.'

હું: 'આ નવાં અર્નજીની વાત સાંભળી વિચારમાં પડી ગયો.'

ભાઈ: 'નવા નવા કાપડા થવાથી જિલટ લોકોનું નૈતિક પતન વધતું જાય છે. કાપડા કરવાથી કંઈ ભોંકા સીધા થવાના નથી. જો કે ક્યાં ઢેકા તો માથુસે ક્યાં કાંઠા, એના જેવો છાટ બધા કાપડામાં થવાનો.'

[૪] કેઈ ધણીધોરી નથી !

આમાં મોટર અકસ્માત થયો. પોલીસ કેસનો પ્રસંગ ઉઠ્યો થયો. પણ એ મામલું કેઈ ધણીધોરી ન હોય તેમ કેસ કોઈ હાથમાં લેતું નથી.

ધણી (ધાણવાળો) કહે: 'તમારો સંબંધ અમારી સાથે થવાનો છે એ ખરું; પણ રીતસરનું લગ્ન થયું નથી એટલે અમારાથી તમારું ધણીપણું કરાય નહિ'

જૂનો ધણી (ધાણવાળો) કહે: 'અમારી સાથે તમારા જુટાછેડા થઈ ગયા છે એટલે અમારે તે તમારે કંઈ લાગણું વળગણું નથી !'

આ મોકાણ થઈ વડોદરા રાજ્યનું મુખ્યમંત્રી વિલિનીયરણ થયું તેમથી. અમુક અમુક ગામો માન-કવાડો તાલુકામાંથી હિંદી સંઘમાં આવી ગયાં. હિંદી સંઘમાંનાં ગાયકવાડોવાળા તાલુકામાં આવી ગયાં. એ પ્રમાણે.....મામ હિંદી સંઘના તાલુકામાં પહેલી આમરટે આવી ગયું. અને એ રીતે એના આખે કારોપાર બદલાઈ ગયો. તાલુકા બદલાયો, ચાણું

બદલાયું. ખીજા દેવેરીઆ પાલુ બદલાઈ ગઈ.

સપ્ટેમ્બરની નીજાએ એ મામના એક ભાષ આ ગત કરી રહ્યા હતા કે અમારી આ સ્થિતિ છે!

મોટર અકસ્માતનો પોલીસ કેસ ન તો નવા ચાણુએ લીધો, ન જૂના ચાણુએ લીધો, એવી જ જ રીતે મામમાં એક ચોરી યર્ષ એની ફરિયાદ પણ કાણુ સાંભળે !

[૫] જાહેરાતની કથા

મ્યુ

નિસિપાલિટીના હક્ક વોર્ડમાંના મારા એક જુવાન ડોક્ટર ગિલા થયા હતા, એ પોતે સુદૃઢીમાં ગિલા થાય તેવી મને કલ્પના પણ નહિ આવેલી. વળી એવા નવા માથુસને પ્રેક્ટીશ જમાવવાની હોય ત્યાં એ સેવા મટે વખત ન કાઢી શકે એ પણ ચોખ્ખું હતું. વળી એનો સ્વભાવ એવો હતો કે સુદૃઢી જેવા મંદ વાતાવરણમાં એ પડે નહિ.

અને છતાં મેં 'પેપરમાં વાંચ્યું' કે એ પણ એક ઉમેદવાર છે !

મેં મન વાણું કે, બહુ રત્ના વસુંધરાં છે ! માથુસ ક્યારે થું કરે તેવું કંઈ કહેવાય નહિ.

આમ મન સ્થાયે સંતોષ માન્યો હતો છતાં રૂબરૂ મળવાનું થયું ત્યારે હું એ અર્થો કાઢવા વગર રહી ન શક્યો.

મેં ડોક્ટરને પૂછ્યું: 'તમને મ્યુનિ.માં ઉભા થવાનું કેમ સંજયું ?'

ડોક્ટરે હસ્યા.

મેં કહ્યું: 'તમને આ વોર્ડમાં આવ્યા જ મહિના થયા છે એટલા વખતમાં લોકો તમારી કંઈ શકિતના અનુભવ ઉપરથી ચૂટે ?'

ડોક્ટર : 'મારે ચુંદાવું હોય ત્યારે આ બધું વિચારવાનું હોય.'

ડુ : 'મારે ચુંદાવું જ નહિ. મને જો બધું કરવાનો વખત પચ્યું ક્યાં છે! મારે તો હાલ કોઈ દિસાએ પ્રેક્ટીશ જમાવવી છે.'

ડુ : 'તો પછી તમે જિભા શું કામ ચલાવે કોઈના કહેવાથી નહીં'

ડોક્ટર : 'કોઈના કહેવાથી જિભા ચાલે તેવો કાચો હું નથી.'

'તો નહીં'

'મારે પ્રેક્ટીશ જમાવવી છે.'

'પચી એને અને આને શું સંબંધ!'

'મારે મારી જાહેરાત કરવી હતી. આ વોર્ડમાં હું ડોક્ટર છું એ જ લોકો હજી જાણતા નથી. હું જિભા ચલાવે તે હકાડેથી જ વોર્ડના લોકો પૂછપૂછ કરતા ચર્ચ મચા કે એ ડોક્ટર કેણે? ક્યાં હવાખાનું છે? કેવો ડોક્ટર છે?'

હું હસી પડ્યો.

ડોક્ટર : 'એ રીતે મારા ઉદ્દેશ મારી જાહેરાત કરવાનો છે. હું ચુંદાવા માટે ખર્ચ કરવાનો નથી લોકોને ઘેર ખાંટા મારવા જવાનો. ફક્ત ડોપીઝીટ જમ ન થાય તેટલા મત મેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો છું. અને એ રીતે થોડા ખર્ચે મેં મારી જાહેરાત કરવાની આ નવી કળા શોધી કાઢી છે!'

સાહ્યાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧ ગિલ્લીફંડા : (પ્ર અમદાવાદ બ્યાપાર મંડળ; મૂલ્ય, ચાર આના; લે. વાસુદેવ મદ) ગિલ્લીફંડાની રમતનું બ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર.

૨ તમારો હાંત જાળવો : (ડૉ. કેપુચરે દોરાબજી કાલા, નવસારી)

હાંતની જાળવણીને લગતી તથા બીજી પરચુરલ સામગ્રીની પોદલી.

૩ છિપા ચમત્તા : (સં. છાદુભાઈ સુધાર; પ્ર. ચરોતર એન્સુકેશન સોસાયટી, આણંદ)

હિંદુસ્તાની કદાચીઓમાંથી હિંદુસ્તાની શીખનારાઓને માટે ઉત્સાહી સંપાદક ચૂટેલી ૧૫ કદાચીઓનો સંગ્રહ.

૪ અમર માંધીલ : (લે. સોમાભાઈ બાવસાર પ્ર. ચરોતર એન્સુકેશન સોસાયટી, આણંદ;

નવું આના)

વાંચવાની શરુઆત કરતાં બાળકો અને પ્રીટે માટે માંધીલના જીવનને રજૂ કરતા બાલભોગ્ય લખાવટવાળા પોદો

૫ ચાર ચુંદર સંપાદો : (લે. સુનીલાલ કુ. શાહ; મૂલ્ય રૂ. ૩૦ ચરતર કાર્યલખ, અમદાવાદ; સાત આના)

બાળકના સામાન્ય જ્ઞાનમાં વધારો કરે એવા બાલભોગ્ય હજવા સંવાદની ત્રીજી આવૃત્તિ.

૬ ટન-ટન-ટન-ટન (સો. કપિલા દોશર; પ્ર. ઉપર સુબજ; મૂલ્ય, છ આના)

ઘંટ અને ઘંટડી વિશે બાળકોને રસ પડે એ રીતે લઘુ માહિતી આપતી આવકાર પાત્ર પ્રસ્તિકાની ચોથી આવૃત્તિ.

૬ નિયા આખીતું સુખ જોવાઈ ગયું છે, કારણ કે એ જ્યાંથી ઉઠાવે છે એ પદાર્થ વિષે જ શંકા લાગી થઈ છે. આત્મા ‘એ હશે ?’ એવા પ્રશ્ન પણ નથી; ‘એ હોઈ શકે ?’ પ્રશ્ન બીજો થયો છે.

★

મુકદ્દેલીમાંથી રસ્તો ત્યારે મળે છે, જ્યારે માણસ બીજાની નહિ, પોતાના મનની સલાહ લે છે, પણ સરત એટલી કે એ મન હોતું જોઈએ ધ્રુવ નહિ.

★

એક વખત એક નાસ્તિક એક સાધુ પાસે આવ્યો: એ હાથ લેડીને જોડ્યો: ‘મહારાજ! હું ચમત્કાર નમસ્કારના પંથમાં માનું છું. ચમત્કાર વિના નમસ્કાર નહિ!’

સાધુએ પ્રેમથી તેની સામે જોયું: ધીમેથી કહ્યું: ‘પણ શ્રદ્ધાને આધારે કંઈક છોડનારને જ એ મળે છે ભાઈ! એનું શું ?’

★

અચાનક તમારા મનમાં ઊભા થયેલા રખડુ વિચારો જ તમને રખડાવી મારે છે; જે વિચારને તમે કોઈ ચોજનાની સંકલનામાં મૂકો, એ તો તમને એમાં રહેલા સફ અસફ અંશ વિષે કંઈક તો કહે ને કહે. પણ રખડાવી મારે છે એ તો પેલો અચાનક આવતો રખડુ વિચાર! સોલો ઉઠ્યો-ને કામ કયું. એ એક વખત ભગવાન તથાગતે પોતાના શિષ્ય મંડળને કહ્યું: ‘આપણે શાંત બેસો, ને આંખને આંખનું જોવાનું કામ કરવા દો તો !’

તરત મંડળી આખી શાંત બેસી ગઈ. પણ આંખ શું કામ કરે? એનું કામ તો જોવાનું. જોવાનું બીજું કંઈ તો ત્યાં હતું નહિ! સૌ ભગવાનને નિહાળી રહ્યા.

થોડો સમય ગયા પછી ભગવાન તથાગતે કહ્યું: ‘જોલો તો મેં આટલી વારમાં કેટલી વખત મારી બેસવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કર્યો હશે, કોઈએ અવલોકન કયું?’ છે !’

એક શિષ્યે તરત જવાબ વાળ્યો: ‘ભગવન! દસ વખત !’

બીજાએ કહ્યું: ‘પ્રભુ! માત્ર ત્રણ જ વખત !’

ત્રીજાએ હાથ જોડ્યા: ‘એક પણ વખત નહિ ભગવાન !’

મંદ સ્મિત કરીને ભગવાને જવાબ વાળ્યો: ‘તમારામાંનો દરેક સાચો; પણ મેં મારી શરીર સ્થિતિમાં ને અંચળામાં ફેરફાર કર્યો છે, સત્યોત્તર વખત !’

‘હે !’ વધારે નવાઈ લાગી.

‘આંખ આપણી આપણને આટલું બધું છેતરી શકે છે, કે જેના ઉપર તો કાણુ હોવાનો આપણો દાવો પણ છે, તો મન આપણું, આપણને કેટલી બધી ખોટી સૃષ્ટિમાં હરપળે ભાવતું હશે? એ મનને સાચી રીતે પકડવાને કેટલી બધી શાંતિ જોઈએ જેનો આ એક અખતરો ગણો ને !’

બધાનાં અંતર આ રહસ્યને પામતા ભક્તિનમ્રતાથી નમી રહ્યાં !

★

આપણે સૌ એક બીજાથી વ્હુદા પડ્યા છીએ તેમાં લોભ કારણ રૂપ નથી: અસંતોષ

પણ ખરા કારણ રૂપે નથી: સ્પર્ધા અને સરસાઈ પણ તેના મૂળમાં નથી. તમામ પ્રકારની જુદાઈના મૂળમાં એક જ વસ્તુ ચક્રવર્તી બનીને રાજ કરે છે: શંકા-ભય એ ભય જ પછી જુદાં જુદાં રૂપ ધારે છે!

★

લોકોને નવરાશના વખતમાં ધર્મજ્ઞાન સાંભળવાનું મન થાય છે, ત્યાં સુધી ધર્મજ્ઞાન એમને કાંઈ આપશે નહિ. સિવાય કે શબ્દો. ધર્મજ્ઞાન, ખરેખરા વ્યવસાયમાં, સાંભળવાની વસ્તુ છે એ વાત અંતરમાં ઉગશે ત્યારે ધર્મજ્ઞાન કાંઈક આપી જશે

★

આ એક નવાઈની વાત નથી, બીજામાંથી વૃક્ષ ઉગતું માણસો હંમેશાં જીએ છે, અને છતાં શિશુમાંથી સમાજ થવાનો છે એમ કોઈ જ માનતું નથી!

★

અગ્નિને ચેતવતાં માણસ આટલી બધી સંભાળ લે છે, અને છતાં પોતાની તેજસ્વી શક્તિ વિષે તો એ ગર્વ જ કરે છે! એ તેજને પણ પ્રકાશ આપવો ઘટે એમ એ

માનતો જ નથી! પણ શું દુનિયાની ઘણી ખરી કરુણતા એ તેજસ્વી વ્યક્તિઓના અધકાર-માંથી જ જન્મ પામી નથી?

સંવૃત્તિ વિનાની શક્તિ-માણસ જાત માથે અને માટે એ મોટામાં મોટો શાપ છે.

★

ભયના પ્રકાર ત્રણ. કાં ઈશ્વરનો ભય કાં માણસનો ભય. કાં જાત ભય. ઈશ્વરનો ભય-એ અર્થહીન ઈશ્વર તો સૌને નિર્ભયતા માટે છે. માણસનો ભય-એ ભીંજતાની આપવા અવધિ એટલે ખરો ભય માણસને પોતાની જાતનો છે. ને એ ભય ટાળવાનો ઉપાય એની પોતાની પાસે છે.

★

ચતિતને મોટામાં મોટું આત્માસન સાધુની વેદાંત કથામાંથી ન મળ્યું, શાસ્ત્રમાંથી પણ ન મળ્યું. પણ એક સાદી વાતમાંથી મળ્યું. એ સાદી વાત આટલી જ હતી. જેમ માને પોતાના નબળામાં નબળા છોકરા ઉપર ઉભો વધારે પ્રેમ હોય છે, તેમ જ ઈશ્વરી શક્તિનું સમજવું, એ નબળાને મદદ આપવા વધારે ઉત્સુક હોય છે.

★

રેખા

ત'ત્રી : ઈશ્વર પેટલીકર

રોજ ખરોજનાં જીવન ધનકાર રજુ કરતું માસિક વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂપિયા છ પરદેશમાં રૂપિયા આઠ. આટલા લવાજમમાં ત્રણ રૂપિયાનું લેટ પુસ્તક પણ મળે છે. ચાલુ વર્ષનાં લેટ પુસ્તક તરીકે શ્રી પેટલીકરની નવી નવલકથા છપાય છે આહકે થવા માટે લખો:—

વ્યવસ્થાપક : રેખા,

C/o. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ફરનાન્દીજ પુલ પાસે, અમદાવાદ-૧

નવા સુદર પ્રકાશના

શિક્ષણ

દિવાસ્વપ્ન બાળકોના ક્રાંતિ કિં. ૧-૮-૦	જીવનમાં અખતરાની કથા પો. ૦-૬-૦	ગિણુભાઈ નવશિક્ષણ કથા કિં. ૫-૮-૦	ભગવાન પરશુરામ જીવનની હિંદાત કિં. ૫-૮-૦	ક. સુનશી ભવ્ય- નવલકથા પો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં ગિણુભાઈ રીતે ઉક્ત વિષયની ગંભીર ચર્ચા કરે છે. કિં. ૨-૦-૦	ભાષા શિક્ષણ અહીં શિક્ષણશાસ્ત્રની પો. ૦-૭-૦	લોમહાવિષ્ણુ ભગવાન પરશુરામનાં લોમહાવેદીના જીવનને રજૂ કરતી નવલ કિં. ૪-૦-૦	ક. સુનશી વીર પાત્રી કરતી નવલ પો. ૦-૮-૦	
ચાર મોરચાની કેળવણી રૂલોમાં આલંતી અપંગ કેળવણી સામે ધરાયેલી નવી લાલખત્તો કિં. ૧-૪-૦	દામુભાઈ શુક્લ કેળવણી પો. ૦-૬-૦	જીવનમાંથી જડેલી સામાજિક તેમજ બીજી હૃદયંગમ વાર્તા- ઓના ધણી વખતથી અપ્રાપ્ય સંપ્રદ કિં. ૫-૦-૦	લીલાવતી સુનશી પોસ્ટેજ ૦-૮-૦	
સોમનાથ જીવનમાંથી જડેલી કિં. ૪-૦-૦	રત્નમણિરાવ તીર્થભૂમિને પો. ૦-૮-૦	ઇતિહાસ સંમેલન જીવનમાંથી વિષેની ઐતિહાસિક સામગ્રીથી ભર્યા વિદ્યતા પૂર્ણ નિબંધો ને લેખો: કિં. ૪-૮-૦	નિબંધ સંગ્રહ પો. ૦-૮-૦	
ગઈ ગુજરી જવામઈ ઈશીની આ વાર્તામાં એક નવો રસપ્રવાસ દેલાવ્યો છે. કિં. ૧-૮-૦	જ્યલિખખુ પો. ૦-૬-૦	ડો. મધુરિકા સાગર સુવર્ણન માટે લખાયેલી ફિલ્મ કથા પરથી રચાયેલું સુંદર નાટક કિં. ૧-૪-૦	ક. સુનશી પોસ્ટેજ ૦-૬-૦	
પ્રતિપદા માત્ર એમણીસ વર્ષની હંમેરે રચાયેલી કલાત્મક ને સંવેદનશીલ કાવ્યકૃતિ કિં. ૨-૮-૦	ગોવિન્દ સ્વામી પો. ૦-૮-૦	પ્રાથમિક શિક્ષણ કિં. ૧-૮-૦	સોમાલાઈ પટેલ કિં. ૧-૮-૦	
ઉન્મેશ એકસો ચાલીસ કાવ્યોના ને ગીતોના ભાવવાહી સંગ્રહ કિં. ૩-૦-૦	ઈન્દુલાલ ગાંધી કાવ્યોના ને પો. ૦-૮-૦	મીટી બહેન કિં. ૧-૪-૦	ગિણુભાઈ ત્રીજી આવૃત્તિ	

ગુજર અંધરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો અમદાવાદ

નવો ગ્રન્થ—ફાલ

નવલકથાઓ

નાટકો

★
ગુર્જરેશ્વર (કુમારપાળ) ધૂમકેતુ
 ચોલુક્ય નવલકથાવર્ણનું નવું
 પુસ્તક-નવી સૌરભ સાથે
 કિંમત: ૪-૮-૦૦ પો. ૮ આના
પૃથ્વીશ: ધૂમકેતુ
 રાજા તે યોગી : ને યોગી તે રાજાની
 નવી દિવસપૂરી રજૂ થાય છે,
 કિં. : ૩-૮-૦૦ પો. ૮ આના
લાઈબ્રેરીઝ ધી. ધ. શાહ
 છાત્રાલયના સંગ્રહના ને મુદ્રવતા
 પ્રમોદની રજૂબરી નવલ
 કિં. : ૪-૦-૦૦ પો. ૮ આના
સરિતાથી સાગર: શિ. મા શુકલ
 પૂ આપુછએ કરેલી દાંડી કુચની
 રસ, રમજ ને માહિની બરી નવલ
 કિં. : ૪-૦-૦૦ પો. ૮ આના
ભાગ્યનિર્માણ જયભિજીપુ
 મિન સામ્રાજિક શાસનની લવચરીખ
 રજૂ કરતી પ્રેમ-સૌંદર્યની નવલ
 કિં. : ૩-૪-૦૦ પો. ૮ આના
માશી-ભાણેજ ચં. દસાલ
 પ્રણય ત્રિકાલની નવલ, જેમાં ત્રિકાલ
 રચાતો નથી : છતાં રમ્ય તો લાગે
 કિં. : ૩-૦-૦૦ પો. ૮ આના
ભગવાન મહિસનાથ જયભિજીપુ
 ધર્મ અને જીવનમાં ક્રાંતિ કરે તેની વાતોનો સંગ્રહ
 કિં. ૨-૮-૦૦ પો. ૭ આના
વિદ્યાધીપ્તિની વાતો હાસ્યસાહ શુકલ
 કિં. ૧-૦-૦૦ પો. ૫ આના

★
પોરાણિક નાટકો ક. મા. મુન્શી
 કિં. ૩-૮-૦૦ પો. ૮ આના
સામાજિક નાટકો ક. મા. મુન્શી
 કિ. ૩-૮-૦૦ પો. ૭ આના
કાલિદાસનાં નાટકો : કે. કા. શાસ્ત્રી
 ગુજરાતી અવતાર ધરતાં કવિવરનાં
 સુંદર નાટકો
 કિ. : ૪-૮-૦૦ પો. ૧૦ આના
જિંડા અપારેથી : મેહિસમ ગોકી
 જન સામાન્યમાં જીવતાં પત્રોની 'સંવે-
 દનાત્મક' ભાવની સકાય તેવી કૃતિ
 કિં : ૨-૮-૦૦ પો. ૮ આના
કુંવારા જ સારા હાસ્યસાહ
 શાળાએમાં ભજવી સકાય તેવી
 મનોભાષા હાસ્ય ને અંગની નાટ્યકૃતિ
 કિ. : ૨-૦-૦૦ પો. ૮ આના
રણજોડલાલ ને બીમા' નાટકો
 પાંચ નાટકોનું સુંદર ગુચ્છ,
 જેમાંના સફળ રીતે ભજવાયા છે.
 કિં. : ૨-૮-૦૦ પો. ૮ આના
સુકારાક્ષસ કે. કા. શાસ્ત્રી
 કવિ વિશાળદણ કેત રાજકિય મહત્વનું
 જૂનું નાટક : ગુજરાતી ભાષામાં
 કિં. : ૨-૮-૦૦
અનામિકા ધૂમકેતુ
 નવલિકા નવેચનો લલન નૂતન મણા-
 વિદ્યા સર્જનો હૃદયંગમ વાતોસંગ્રહ
 કિં. : ૩-૦-૦૦ પો. ૮ આના

ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો, અમદાવાદ.

લાયબ્રેરીનો ઉત્તમ શણગાર પ્રાણવાન પ્રકાશનોથીજ છે

અપ્રેમ પંખીના ગબેન્દ્ર લાલચંકર પંડીત	કિં. ૬-૦-૦	નિશીઝંધા	સાચમ	૨-૮-૦	
સમતા	ઉમાકાન્ત	૫-૪-૦	ચંદા	ઇન્દ્ર વસાવડા	૨-૮-૦
લક્ષ્મી ભેટ	મંજુલાલ દેસાઈ	૩-૮-૦	ચોખવટથી વાત કરવો	દિ. કાકાર	૨-૮-૦
ભગવાન ચાણુક્ય	મંજુલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦	સ્વાધ્યાય	ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧-૪-૦
લોકીનાં આંસુ	છેલચંકર વ્યાસ	૩-૮-૦	ઝોકાઈ	નર્મદાચંકર શુક્લ	૦-૧૨-૦
મીઠી અને મહેરામણ	મગનલાલ લલિત	૧-૪-૦	આત્મકાલ	પુરુષોત્તમ પારેખ	૧-૦-૦
કુન્દન	ખંડીમ બાણુ	૩-૪-૦	રાસરંજના	વાઠીલાલ શાહ	૧-૦-૦
માતાનું આશુ	૧-૨	૫-૦-૦	૫૪૪૨નું યુન	દિગ્વાનંદ	૩-૦-૦
કાન્તિના પરિબળો	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૫-૦-૦	નિરંજના	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૩-૦-૦
લોકકાન્તિ	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૪-૦-૦	વેણાકાકા	શાન્તિકુમાર પંડ્યા	૩-૪-૦
'પણ તો દાવાનળ	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૪-૦-૦	પનથટના પંખી	કેશવ શેઠ	૧-૦-૦
રેણુ અને બીજી વાતો	રમણીક મહેતા	૩-૦-૦	લયલાના પત્રો	પ્રાસ્વ. દેસાઈ	૨-૦-૦
આશીર્વાદ	સેવક ભોજરાજ	૨-૦-૦	ખજામીમાંસા ભરોની	મયનલાલ ચ. પટેલ	૫-૦-૦
સુવાસીની	પ્રભોધ મહેતા	૩-૦-૦	વાતોનું વન	બટુલાઈ ઉપરવાડીયા	૧-૮-૦
આમીઝમ	રામરાય ઝુનશી	૩-૦-૦	ભમતા પંખી	સનંતકુમાર વીણુ	૩-૮-૦
શ્રીદેવી	ખંડીમચંદ્ર	૩-૮-૦	આ ઉપરાંત શુજરાતી સાહિત્યના તમામ પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાંથી મળશે.		
આધુનીક સાવાત્રી	રમણલાલ જોશી	૩-૦-૦			
સોહાગણુ ભા. ૧-૨	રમાકાન્ત જીતમ	૪-૦-૦			
કાન્તિનાંદ	દિગ્વાનંદ	૩-૦-૦			
પ્રમાણુ	ઇન્દ્ર વસાવડા	૩-૮-૦	મધ્યમ વિકેતા		
રાજલક્ષ્મી	મહલાલ ભટ્ટાચાર્ય	૪-૦-૦			
કલાની સદાયરી	સોમાભાઈ બાવસાર	૨-૮-૦	સંચાલક: ધનરાજ રાજમલ કોઠારી		
તણુ હૈયા	કૃષ્ણલાલ શાહ	૨-૧૨-૦			
રૂપા	કૃષ્ણલાલ શાહ	૨-૮-૦	શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય		
પ્રેમલ ન્યૌત	મુરલી કાકુર	૨-૮-૦			
રમની	ચિરન્તન	૪-૦-૦	સેન્ટ્રલ બેંક પાસે, ગાંધીરસ્તો,		
તણુ પાંખડી	નિર દેસાઈ	૩-૦-૦			

અમદાવાદ

અમદાવાદ

હિન્દ સરકારના બહાર બાંધકામ
ખાતાના પ્રધાન ન પી. ગાડગીલ કૃત

સભાશાસ્ત્ર

પ્રસ્તાવના લેખક હિન્દી પાલમેન્ટના પહેલા પ્રમુખ
માનનીય શ્રી. ખલેશ વાસુદેવ માવલર.

આ પ્રસ્તકમાં સામાન્ય સભાથી માટીને બહાર
સભાના નિયમો આપવામાં આવ્યા છે

પ્રમુખની ફરજો, પોલીસની ફરજો, મતાદારની
ફરજો, તથા સભાનું સમાલન કેમ કરવું તેની વિષત
મુદ્દર રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

ધારાસભાના નિયમો પણ આપવામાં આવ્યા છે.
દરેક સાયબેરી, બહાર સરચાઓ, મ્યુનિસિ-
પાલિટી અને રફેસીને ઉપયોગી.

ટપાલ રૂા ૯ ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૨-૦૦

મહા ગુજરાતની જનતાને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાઓની
માહિતી આપતું એક જ અને અન્યેક માસિક

કાયદો ને કાનૂન

(૧) “કાયદો ને કાનૂન” ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું સાદિત રજૂ કરતું માસિક (૨) અપરધ, મુનર્મ,
સૌરાષ્ટ્ર અને વડોદરા રાજ્યની સરકારો તરફથી પડતા કાયદા, કાનૂન, પદકુચો, અને ફરમાનો, (૩) ઉલોગો,
વેપાર, રજૂરો, વગેરેને અસર કરતા કાયદાઓ ઉપર સમજૂતી (૪) સૌરાષ્ટ્ર, મુનર્મ, વડોદરા અને ફીઝ
નલ કોર્ટના અમલના ચુકાદાઓ

વેપારીઓ, વકીલો, ઉલોગો વગેરેને ઉપયોગી ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું પ્રથમ માસિક
વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૯-૦-૦૦ છુટક નકલ રૂા ૧-૦-૦૦

મુનર્મ સરકારના મુદખાતાના પ્રધાન માનનીય શ્રી મોરારજી દેસાઈ આ માસિક માટે જણાવે છે:
“આ બકમાં જે ભુદા ભુદા કાયદાઓ વિષે લેખો આપવામાં આવ્યા છે તે લોકોને ધણા ઉપયોગી થાય
એવા છે નવા નવા કાયદાઓ વિશે તેમજ આલુ કાયદાના અમલની ખાટી ઘૂંટી વિશે આપણા બહારનાં
તેમજ ગામડાના લોકોએ માહિતગાર રહેવું જોઈએ. એમ થતાં સરકારી વહીવટ તત્ત્વ તેમજ ન્યાયતંત્રની
ખામીઓ પણ જરૂર થઈ શકશે. ગુજરાત લો બનરલ ચાર્ટરને ઉપરલેખ આ કાર્યમાં કુ અફળતા મળુ છુ”

તમારું લવાજમ મોકલી આપે જ આહુક બનેા.

તમેને કાયદાના પ્રસ્તકો વાંચવામાં રસ છે ? સુચિપત્ર આપે જ મંગાવેા.

—પ્રકાશક—

ચન્દ્રકાન્ત ચીમનલાલ વોરા કાયદો પ્રસ્તક પ્રકાશક
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

‘દેખા’નું
નિવેદન

જવાબ મે ૬-૦-૦૦

❁ તંત્રી-ઈશ્વર પેટલીકર ❁

★ ‘દેખા’ એટલે રાજગરોજના જીવનના ધગધગ રત્ન કરતું માસિક. ★ એ તમારા મુરજીથી થઈને સલાહ આપવા આવતું નથી; પણ મિત્ર તરીકે સુખદુઃખની વાત કરવા આવે છે. ★ એની ઇચ્છા ઘરનાં સાતો ફેલ સંપાદન કરવાની છે. એ મારે એ સાચા દિલથી પ્રયત્ન કરશે. ★ દર મહિનાની પહેલી તારીખે એ આપને મળી જાય તેમ માસની આખર તારીખે પોસ્ટ કરવામાં આવશે. ★ ‘દેખા’ આ જવાબમાં ત્રણ રૂપિયાનું બેટ પુરતક ગ્રાહકોને આપવા માગે છે એટલે એ રીતે માસિકગ્રાહકને માત્ર ત્રણ રૂપિયામાં મળે છે. આજનું એનું વાચન જોનાં એ થાણું સરતું છે. ★ એમ સરતું સાહિત્ય આપતું ત્યારે જ પોષાય કે આપણને એનું વાચન ગમતું હોય તો જવાબ મ ભરી ગ્રાહક બનીએ. આપણે ત્યાં વાચન પાછળ ખર્ચ કરવાની વૃત્તિ થોડી છે. વાચન શોખ વધતો જાય છે એ પ્રમાણે ખરીદીને વાંચનાની વૃત્તિ જો વધે તો ‘દેખા’ આ રીતે સરતું આપતું મુશ્કેલ ન પડે. ★ આ વરસના બેટ પુરતક તરીકે ઈશ્વર પેટલીકરની નવી નવલકથા ઑક્ટોબર માસમાં ગ્રાહકોને બેટ આપવાની થે.

નવી દષ્ટિ અને નવી શૈલીથી રસભર્યો આ વાર્તાસંગ્રહ

શરદિન્દુ બંધોપાધ્ય

અનુવાદક: મુરબિયા
કિમત રૂપિયા સાદાગળ

આ અંકમાં જ લીધેલી 'સા
ધુચરણ' જેવી આરવાતાઓ
આ સંગ્રહમાં સમાવેલી છે
જીવનના અનુભવ પ્રશ્નોને
આવરી લેતી આ વાર્તાઓ

એકવાર વાંચવી શરૂ કર્યો
પછી પુરી કર્યા વિના ચેત

પડે તેમ નથી. આ વાર્તા
ઓમાં ઐતિહાસિક વાર્તા

ઓ પણ છે. ઐતિહાસિક
વાર્તાવશ્ય ઊભુ કરવામાં

લેખક ખરેખર સફળ થયા
છે. લેખક માટે પ્રમુખ ક

લ્પનાશક્તિ અને એ
શક્તિના જરૂર વાર્તાના સમર્થ

ચિત્રો એઓ ઊભા કરી
શક્યા છે. હિંદુ મંનાવિશ્લેષ

આ વાર્તાઓમાં જોવાય છે.
આપણી સાહિત્યમ

આ નવા સંગ્રહથી આવકાર-
પાત્ર ઉમેરે. થશે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડો પુલ પાસે • ગાંધી માર્ગ • અમદાવાદ-૧ • : ૪૦૫, કાલ્યાણેવી • હનુમાન ગત્રી • મુંબઈ

૧૬ ડા પ ના ૨ • લી પ ક પ્રિન્ટરી • સાયપુર દરવાજા પાસે • અમદાવાદ

ભક્તિ-શક્તિ
ચિત્રકાર-શ્રી કનુ દેસાઈ

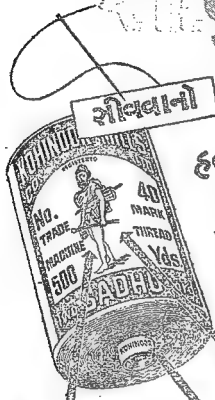
ન વ ર થ ના સંપાદક-ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે
વર્ષ-૧૯ જી નવેમ્બર ૧૯૯૦ વ્યંક-૮

તમારા રક્ષણ માટે

સાધુ દોરો

હવે નવા પેઢીંગમાં આવે છે

★ અસલ સાધુ દોરો
બતાવનારો આ ત્રણ
મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખો

① સાધુ આકૃતિનું બે
રંગ (લાલ અને લીલા)
માં જાપકાય

બહારના રેપર અને
અંદરની ભૂંગળી માટે
વિશિષ્ટ આછા લીલા
રંગનું કાગળ

③ 'કોલીનુર મીલ્સ કં. લી.'
એમ સ્પષ્ટ રીતે આછા
લીલા રંગમાં ભૂંગળીના
મધ્યમાં જાપવામાં
આવેલ છે

સાધુ સીવવાનો દોરો ફક્ત
કોલીનુર મીલ્સ કં. પની લીમીટેડ જ
બનાવે છે
એજન્ટો :

ગ્રીલીક ઇંડસ્ટ્રીઝ લીમીટેડ.

એકલા સુતર વેચનાર એજન્ટો : નહાલચંદ લેલ્લુચંદ લીમીટેડ

રાખૂના વિચ્છન્ન દેહને ઓકડપ કગ્નાર
સરદારશ્રી વલ્લભાઈ પટેલ

તમારા રક્ષણ માટે

સાધુ દોરો

સીવવાનો

હવે નવા પેઢીમાં આવે છે

★ અસલ સાધુ દોરો
બતાવનારા આ ત્રણ
મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખો

બહારના રેપર અને
અંદરની ભૂંઝળી માટે
વિશિષ્ટ આજીવીલા
રંગીન કાગળ

સાધુ આકૃતિનું એ
રંગ (લાલ અને લીલા)
માં જાપકામ

‘કેલીનુર મીલ્સ કં. લી.’
એમ સ્પષ્ટ રીતે આજીવીલા
રંગમાં ભૂંઝળીના
મધ્યમાં જાપવામાં
આવેલ છે

સાધુ સીવવાના દોરો ફક્ત
કેલીનુર મીલ્સ કં. પની લીમીટેડ જ
બતાવે છે

એજન્ટો :

શ્રીલીક ઇંડસ્ટ્રીજ લીમીટેડ.

મોકલા સુતર વેચનાર એજન્ટો : નહાલચંદ લલ્લુચંદ લીમીટેડ

સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર તૈયાર થઈ રહ્યો છે

સૌરાષ્ટ્રની સર્વ પ્રકારની માહિતી આપતો એક માત્ર આધારભૂત ગ્રંથ

સૌરાષ્ટ્ર સર્વસંગ્રહ

(SAURASHTRA DIRECTORY & WHO'S WHO)

તમારું નામ, ધંધાની વિગત અને સરનામું મફત છાપવા
માટે તુરત મોકલી આપો

જેમાં

વિશિષ્ટતા

※ તમારા ધંધાની જાહે

※ સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક
સ્થિતિ

વલ્લુખેડાએલ સૌરાષ્ટ્રમાં નવા
હુલરો, હોલોગો અને

રાત માટે આ થય
ઉત્તમ સાધન છે

※ સૌરાષ્ટ્રની ધરતી અને
ધરતીનું પેટાણ,

બાપારની સ્થાપના અને
વિકાસની શક્યતાની છલ્લાવટ

※ પુસ્તકની નકલ
અગાઉથી નોંધાવો

※ સૌરાષ્ટ્ર સરકાર,

કરતો એક ખાસ વિભાગ

※ સૌરાષ્ટ્રના હું જ રો,
હું ગો, બધા પા ર-
વાણિવ્ય,

રા ખ વા મા આ બધો છે.

ગ્રંથ કિંમત માત્ર રૂ. ૧૦]

※ સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ,

વધુ વિગત માટે લખો અગર મળો :-

※ સૌરાષ્ટ્ર વ્યક્તિવિશેષ,

સૌરાષ્ટ્ર સર્વસંગ્રહ

આ બધી જાગતની વિગતવાર
માહિતી અને રસપ્રદ આંકડા
સંકલિત સ્વરૂપે પ્રકાશવાગ
આપવામાં આવશે

મધ્યસ્થ કચેરી, હિંદુસ્તાન કમર્શિયલ બેંક પાસે,
પરાગઝર, રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)

તમારા ધંધાની સફળતા માટે સુંદર સ્ટેશનરી બોઈએ તે માટે
સારા કાગળ બોઈએ અમારે ત્યાંથી તમને સંતોષકારક

★ સામગ્રી મળશે. ★

આર્ટ પેપર   આર્ટ કાર્ડ

ન્યુસપ્રિન્ટ   પ્રિન્ટિંગ પેપર

કાર્ડ બોક્ષ   બોક્ષ પેપર

ખાઈન્ડોઝ કલોથ પ્રિન્ટોઝ શાહીઓ

સરેશ વગેરે

તમામ વસ્તુઓ મોટા પાયા ઉપર અમે પરદેશથી આયાત કરીને
આહકોને પહોંચાડીએ છીએ.

એકવાર ખાત્રી કરજો

પ્રે વિ ન શિ ય લ પે પ ર કું.

જવાહર મેન્શન, ઠાકુરદાર, મુંબઈ-૨.

રૂ. ૬૦,૦૦૦ એકંદર ઇનામ

પ્રથમ ૩૦૦ તોલા સોનું
અગર રૂ. ૩૪,૦૦૦ રોકડા

ઉપરાંત રૂ. ૧,૦૦૦નાં પુસ્તકો

બીજાં ઇનામ રૂ. ૨૦,૦૦૦

૪ સુવર્ણ સુધી ગેરન્ડી : બાબતોની વિગતો મઠે 'સકલ' અડાલત જુઓ

અંધ તારીખ રે નવેમ્બર

આડી ચાવીઓ :

- (૧) ખાસ...રાહ્યે આ વ્યૂહ સાદર કરતા અમરને આનંદ થાય છે
- (૨) આત્મની કામદાગીઓ... કામ ન કરે પડે એવું ગુહ-છબન પસંદ કરે છે.
- (૩) જીજ્ઞાસુ નાણા..માનતા ક્યારેક કંપકો થાય છે
- (૪) બગર વિચારો.....કરવામાં નોખમ છે.
- (૫) ...તિલસોની યાદ જુલવી કઠિન હોય છે.
- (૬) બહી 'અલક' કે 'દલક' આપશે.
- (૭) ફિલ
- (૮) ખોટી કરનાર કરીક સામાની ખરેખરી વહોરી લે છે.
- (૯) ધન વધવા સાથે ધણીવાર માનવીની...પણ વધવા મરે છે
- (૧૦) ધૈર્યનાશની કાતિઓ કેટલીક વાર પાછળથી...પડે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરે છે.
- (૧૧) કુદરતી...સામે માનવી ધણીવાર હાવાર બને છે
- (૧૨) ગામડાની ધણી વાતોમાં... નો ઉલ્લેખ નેવા મળે છે.
- (૧૩) બે ન દિવસ...ન નીકળવા તે આત્મની રમણી અકળાઈ જાય છે.
- (૧૪) સામાને પેલાને...નહિ કળા દેનાર માનવી નિશ્ચય મુસદ્દા હશે.

ઊભી ચાવીઓ :

- [૧]...નો ચાક ફરવા માનવી આરામ કેળે છે
- [૨] ઉતારણ કરનાર ક્યારેક... બાજુ બેધી બળે છે
- (અક્ષરો કેળેથી વાચ્યો)
- [૩] અમલના કામમાં ચી... સાચવવા મળે છે.
- [૪] કેટલીક...માનવીને વળગાડી નેમ વળે છે.
- [૫]...ખાતર કેના થવાની તમત્રા ખાસ કરી યુવાવસ્થામાં વધુકાય છે.
- [૬] કાળા બબર કોવાર પર... રાખશે નહિ.
- [૭]...ના ધંધામાં નીતિ-અની-નિતા ભેદ લાગે ન ભેવાય છે
- [૮] કામમાં...હોય તો તે કરવામાં અધિક ઉત્સાહ રહે છે.
- [૯] વેચાણ...લેવું.
- [૧૦] સત્ય...સત્ય...ને પણ વશ કરે છે.
- [૧૧] કલ્યા કરવાની રેવણાળું.
- [૧૨] સાતું...માં જોલે ત્યારે નવવર સમસ્યા ઊઠે છે.
- [૧૩] જોળું જોલું...નાસીની એક વિશિષ્ટતા હોય છે
- [૧૪] વિચાર, ધારો.
- [૧૫] અંગત પત્રિકા વિના માનવીની...અણી સમગ્રી નથી

પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧ થી ૩ મ. પામ : રૂ. ૨-૦-૦

૪ થી ૮ મ. : રૂ. ૫-૦-૦

૯ થી ૧૧ મ. : રૂ. ૭-૦-૦

૧૨ થી ૧૬ મ. : રૂ. ૧૦-૦-૦

બધારે 'મકમ' ના ચાલક માટે દર ૧૧ મ. પામકે એના લાગતી ફી રૂ. ૫) છે.

વિનિયમો

૧. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૩. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૪. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૫. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૬. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૭. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૮. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૯. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૦. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૧. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૨. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૩. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૪. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૫. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૬. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૭. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૮. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૧૯. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૦. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૧. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૨. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૩. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૪. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૫. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૬. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૭. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૮. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૨૯. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

૩૦. પ્રવેશ ફી (ટિકસ સાથે)

કસોટી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

મે મારો નામે કુલ પ્રવેશપત્ર નંબર.....પૂર્ણ છે

ગામ મે મારો પ્રવેશફીના રૂ.....આ સાથે.....પો મોકલવા છે

આજે
તેઓ આપણી
વચ્ચે
નથી.....

અફસોસ કે આજે
૨૫૦ મેઘાણીભાઈ
આપણી વચ્ચે નથી.

વે વિ શા ખી

એમની પ્યારી નવલકથા
એનો રૂપેરી અવતાર કેવો થયો છે
એની સાચી મૂલવણી અમે
એમની પાસે જ કરાવત...

હવે

એ પાંચજુ કરવાનું શુભ કામ અમે
શુભશતના ચિત્રરસીકાને સોંપીએ છીએ

અમે તો કેવળ એટલું જ કહીએ
કે નવલકથાનું નખાણિય નિરૂપણ
અને એની વફાદાર માવજત
કરવાનો સહુદય પ્રયાસ અમે
કર્ષો છે.....

કીર્તિ પિતૃચર્ચનું

ગુજરાતી સર્જન

દિગ્દર્શક : ચતુર્ભૂજ દોશી

: ભૂમિકા :

- ઉપાધુભારી • ઘનરયામ
- મોતીબાઈ • ભગવાનદાસ
- રામજીભાઈ • બાબુભાઈ

અને

મુમતાઝ

તા. ૧લી ઓક્ટોબર ને
દશેરાના તહેવારથી
રજુ થઈ ચૂક્યું છે

ચિત્રરસી
સી
મા

[અમદાવાદ]

શુભરાત કાર્કિયાબાબાનો શુભ્ય શહેરો
રાજકોટ, ભાવનગર, બ્રહ્મનગર,
ભુનાગઢમાં તુરતમાં જ રજુ થશે !

જયંત ક્લિપ્ત કીર્તીચર્યુત્તર
કુમુદવિદ્યા, વિ. પટેલ રોડ, મુંબઈ-૪

બાળકોના બેરોગ

સાન માન
મનખૂન આ બો
સરખો રિખસ
વડેકસોના બારાકથી
એ આ બધું બેળવે છે
ફરતી અને સહીસવામતબં
ચોખ્ખુ અને ખાતીવાળું દૃષ

‘બ્યારે બાળક ખાતા શીખે છે’

એ માળામાં બાળકને કમક નકર
બોગકની વધુ બર પડે છે ફેરેક્ષ જેવો એ
વખતે બીજો એક પણ બોરા નથી કમ
મરમ દુધમાં એક નાનકડી ચમચી ફેરેક્ષ અને
ચોટી ખાંડ બેળવીને ધીમે ધીમે આપવું સર
કરો-ગોધવાની બર નથી ફેરેક્ષથી બાળકના
બોરાકની સફવાદ કરો

‘ઊર્મિ’માં આવતી
રસભર્યાં સ્મરણોની
કથા

જીવન પંથ

ધૂમકેતુ

હિંમત ડી. ૪-૮-૦
૨૯૨૨૨ પૌરુષ ૦-૮-૦

માણસ ગોતાના સંસ્મરણોનો
પેતે જ સૃષ્ટિ અને પેતે જ ભોક્તા
પથ હોય છે અને કોઈકે આનં-
દોર્મિતું એક ઝાંખુ રેખાદર્શન આ
સ્મરણોમાં વહે છે.

સ્વપ્નનો જેવા ભૂતકાળના
દિવસોની આ માયા એના પૂરા
માણસ સાથે ફરી ફરીને વાંચવી
મને તેવી છે. વિશ્વવ્યવસ્થાના હપ્ત,
રોક, સુખ-દુઃખ, ગ્લાનિ-જય,
આજ પથ જાણે ફરી ફરીને
અતુલભાગ છે. અને એવા ખડેશને
સ્મરણોજલિ આપવી એમાં એક
પ્રકારની ચીર મીઠાઈ આવે છે.

અનેકવિધ સ્મરણોની કુનિયા
આ પુરતકના પાને પાને જાગી
ઊઠી છે.

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લેશે :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિં.
ફરનાનીક પુલ નીચે : માધી રસ્તા
અમદાવાદ-૧

ભારતી

સમાજ-સાહિત્ય અને સંસ્કારતંત્ર મારિક

‘ઊર્મિ’ વર્ષ ૧૯ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૪ : અંક આઠમો
નવેમ્બર : ૧૯૪૮

ક્રમ

૧. ધનવ પળ!	ધૂમકેતુ	૯
૨. આદેશ	અધ્યાત્મ ચિંતન	૧૧
૩. પ્રયોગમાં (કાવ્ય)	પ્રવાસ	૧૧
૪. ‘વાર્તા’નો અંત	અ-વાત્રી	૧૨
૫. તક (કાવ્ય)	અનામી	૧૫
૬. કે વસતી પ્રીતની રીતિ (કાવ્ય)	ચેન્નાઈમ આશુવાલા	૧૫
૭. ત્રિ-ગી	.....	૧૬
૮. એકલબ સંતજાલજી	હંધર પેટલીકર	૧૭
૯. કાકાસાહેબનું સર્જન	શિવજી કરે પ્રા. શુક્લ	૨૫
૧૦. મંગલ સોનેટ (કાવ્ય)	હસિત જ્ય	૩૦
૧૧. મે રૂપકો	...	૩૧
૧૨. ફિક્ અને કાલ	ધૂમકેતુ	૩૨
૧૩. માનવીનાં દેવાં	સ્નેહ-સ્મિ	૩૩
૧૪. કુખનાં પેટમાં	ધંધર પેટલીકર	૪૦
૧૫. શુરદેવ : અમારે આગણે	અનુ. રમણીક મેધાણી	૪૬
૧૬. ગાજકાટનું સામાજિક વાતાવરણ	ડૉ. સુરેન્દ્ર મહેતા	૫૧
૧૭. પાને પાને મૂડી તરી (કાવ્ય)	લલિત ભટ્ટ	૫૪
૧૮. અસ્ત, અણ પાછળ અધારા પાછળ	અંકશાઈ ભટ્ટ	૫૫
૧૯. પૂર્વ દેશની એક વાર્તા	કુતાન ટગોનેવ	૬૦
૨૦. તારી રૂપકજલે (કાવ્ય)	હરીન્દ્ર દવે	૬૧
૨૧. યુનિવર્સિટી અને સંગીત	ચિનન્ય પ્ર. દેસાઈ	૬૨
૨૨. અપેક્ષા (કાવ્ય)	ભૂપેન્દ્ર વઘીલ	૭૧
૨૩. પૂરક ખોરાક : શક્તિમા	પ્રમોદનંત ૨. શાહ	૭૨
૨૪. ગીત મિલનનું ગાનું (કાવ્ય)	રજનીકાન્ત દલાલ	૭૪
૨૫. જે મળે પ્રિયા... (કાવ્ય)	ભગીરથ મહેતા	૭૪
૨૬. જીવનનો રાહ જલદાન છે	મળલાલ ત્રિવેદી	૭૫
૨૭. સાચરને (કાવ્ય)	પ્રભુરામ શેખરજોર	૭૮
૨૮. જખાદ અને વણીવર	પદ્મન કેવનરાય દેસાઈ	૭૯
૨૯. પાંદડીઓ (કાવ્ય)	ઉપેન્દ્ર પંડ્યા	૮૧
૩૦. અંદસચીક્ષા	અ. મ. રા.	૮૨
૩૧. અલિનવ રજકથ	ધૂમકેતુ	૮૭

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી પ્રથમદલા મે. દવે
ફરનાનીક પુલ નીચે : માધી રસ્તા : અમદાવાદ-૧
મુદ્રક : જ્યંતી પ્રેસ/શાહ દલાલ : વસંત પ્રેસ, વીકાટા રોડ,
પેલાણાપ્રની વાડી : અમદાવાદ.

શુભ દિવસ શણગાર અને સજાવટ
બધુંયે હોય પરંતુ સંગીતના સૂર
વગર દિવાળી અધૂરી લાગે—

દીપાવલીની દીપશીખા સમી

અમારી ગીતજ્યોતિઓ આ રહી !!

ગોસ્વામી ઇશ્વર ગીરીજા—દૂધરેજ

GE | હરિઃ ખોમાં તું હાથથી GE | બેદલનો સગ કેમ કરીએ
8430 | રૂઠાં રામને રે બનાવો 8172 | દેવ તારે કાળે

મા. સુરેશકુમાર શાહ

GE | વર ઘર દિવાળી આવી
8222 | નૂતન વર્ષના નવલ પ્રભાને

અભરામ ભગત

GE | શીત ગયો ઝોરી ખાસ GE | શ્રી કૃષ્ણ કહે
8200 | ખોટી કંઠપના શીદ કંઠે 8388 | બા. ૧-૨

શારદા ઘીયા અને પાટી

GE | અહિયરનો માકલો
8234 | ગોસ્વાના નોતરાં

શ્રીચુત રતિકુમાર વ્યાસ

કુમારી મધુરાબેન ખરે

GE | સુભાષ તમે પાછા
8073 | ભારતમાં આવજો

GE | નિશ્ચય કરો
8192 | સાધુનું ગીત

કોલંબિયા ગ્રાફોફોન કં. લિ.

કલકત્તા મુંબઈ દિલ્લી કચ્છી લાહોર

અમે ત્રિગોલા ઓરિઝોનના બ્યાપત્રીની દુકાને પૃથ્વી આ રેકોર્ડસ આપે બ વસાવો.
અમારા અસંખ્ય ગ્રહકર્તા આ નૂતન વર્ષ સુખદાયી નીવડે એવ આશા.

ધન્ય પળ !

સૌનંદ્ય અને પ્રેમની આશાધનામાં ગાળેલી જીવનની એક પળ, એ: એક સો વર્ષનાં, કીર્તિગાથા 'લઘ્યાં' જીવન કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. નિર્જળ માનવોએ, સમજને આપેલી, પ્રથમ સાયુષ્યોની, વર્ષોજીની કીર્તિગાથાને પડખે ઉભેલી, આવી એક પળ, એ તમામ વર્ષોના કરતાં વધારે કીમતિ છે.

કારણ કે આવી એક પળ, માનવસત્ય દર્શાવે છે: જ્યારે કીર્તિગાથામાં તો એ સત્ય છિન્નભિન્ન થયેલાં સ્વપ્નખંડોની વચ્ચે, અર્થાત અવસ્થામાં નિદ્રાધીન પડેલું છે !

એવી એક પળમાં તો આત્મા, જીવનસત્યને નીરખે છે. જ્યારે પેલી આખી સોવર્ષની આશુપકેડી, એ સત્યને માનવસ્થા પીંજરામાં પૂરી રાખે છે. અને એને લોહજાંજીરમાં જકડી રાખે છે.

આવી અવસ્થામાં સોલોમનને અને સોક્રેટીસને, પોતાનાં જીવનગીત જલ્દી હતાં : જ્યારે પેલી લાંબા લાંબા શતવર્ષના જીવનચક્રે કેવળ અંધકાર આપ્યો હતો.

આવી જ પળે, કાર્મસ્ટના અને હાગવાન તથાગનના દિલમાંથી, સાધુ સંત અને ભજનિકોના દિલમાંથી, અમરવાણીને જન્મ આપ્યો હતો; જ્યારે પેલી કીર્તિભૂમી આયુષની શતવર્ષી લાંબી વાટે તો, કેક સમૃદ્ધ શહેરોની રાખ ઉડાડી હતી !

નિર્જળને એમનો જીવનહક્ક મેળવી આપવા માટે ગાળેલી, ચિંતાભરેલી એક પળ, એ, લૂંટણીયા અને લોંલી, અને મહત્ત્વાકાંક્ષી, એવા સો વર્ષના લાંબા જીવન કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે.

જ્યારે શોક કરેલા અગ્નિમાં હૃદય પવિત્ર બને છે, અને પ્રેમદીપના તેજનો એને પ્રકાશ મળે છે, ત્યારે આવી એક પળ પ્રગટ થાય છે. સો વર્ષનું લાંબું જીવન, સત્યની એવજાને, ધરતીના પેટાળમાં રાખી મૂકે; જ્યારે આવી એક પળ એ તો એવું સત્વશાલી બીજ છે, જે કાળ જતાં ફળે જ ફળે. આવી પળમાં ચિંતનની અગાધતા રહી છે. એમાં જીવન-સમાધિનું સત્ય રહ્યું છે. એમાં પ્રાર્થનાનો પ્રકાશ રહ્યો છે. એમાં નવજીવનનું પ્રભાત વસે છે.

લાંબુ, સો વર્ષનું, પોતાને જ કેન્દ્રસ્થાને રાખીને ગળેહું જીવન, એ આ પળની તૂલનામાં, બાણે કે પાર્થિવ, જડ, અચેતન, એવો અર્થહીન એક પદાર્થ હતો !

જ્યારે અર્થભયું જીવન તો આવી કોઈ એક પળમાં વસી રહ્યું છે ! યુગ યુગ પોતાના દિલમાં જેની છબી કેતરી રાખવા ઇચ્છે એવી એ પળ !

વર્ષોના વર્ષો સુધી ભૂલી ન શકાય એવી એ ઇતિહાસ શોભી શક્ય !

લવિષ્યનાં સંકટો વર્ષ સુધી એકલી રહેવા નિર્માયેલી એ અદ્ભુત સત્વશાલી વસ્તુ હતી !

એ પળ પોતે જ બાણે કે એક ઇશ્વરી સંગીત હતું !

એ હતી તો એક જ પળ : પલ્લે એવી કે, જેને 'બહુ રતના વસુંધરા' પશું, પોતાનું અનોખું રતન ગણીને રાખે !

આવી એક પળ—ભલે એક જ—એ જીવન; અને એને સુકાબલે લાંબું સો વર્ષનું શીર્ષજીવન એ પડછાયો !

ધૂમકેતુ

'રેખા' ને આવકાર

(ત ત્રી, ઇશ્વર પેટલીકર :

C/O. ભારતી સાહિત્ય સમિતી, ફરનાન્દીક પૂલ, અમરાવાદ. વાર્ષિક લલાજીમ બેટ પુસ્તક સાથે ફેપિયા છ.)

૨૬. જ્યારે દલાલે વિચિત્ર જાવના અને ઉત્સાહ સાથે દસ વર્ષ પર ઘર કરેલા 'રેખા' માસિકે દસ વરસ સુધી પોતાનો લાક્ષણિક અમકાગે એવો ફેલાવ્યો હતો કે એ માસિકની રકમ દલાલે એક માસ પર લખેલી અવસાન નોંધે ગુજરાતમાં બહુને દિલગીર કરી હતી. એ માસિક જ્યાં પડે તે સાડું નહિ એમ માની રા. ઇશ્વર પેટલીકરે એને માણ રાખવાનો નિશ્ચય

રા. દલાલની રાજીયુદ્ધની સંમતિ સાથે કર્યો છે તેને 'રેખા'ના વાંચનારાઓ આવકારશે. અલગત નવા તત્ત્વોને લીધે 'રેખા'ની નીતિ અને તેથી તેનાં કેટલાંક અંગોમાં ફેરફાર રેખાંચનો જ, જેવો રેખાકવાની તેના સંપ્રદાયના પ્રથમ અંગે સરખાત કરી પશું દીધી છે. પહેલા અંગેના ઉદાહરણ અને અદરેની સામંતો લોકોને આકર્ષવાનો સારો અવાસ બતાવે છે. માસિક લોક-રંજક સાથે લોકલિપ્તક પણ બને એ જરૂરનું છે અને એ દિશામાં આ નવ-અવતારધારી 'રેખા' અચેતિત સેવા બતાવે એવી આશા બ્યક્ત કરી તેને સદર્શ આવકાર આપીએ છીએ.

અનંતરાય મ. રાવળ

અત્યંત ગરીબાઈમાં અને પારાવાર કષ્ટોમાંથી પસાર થતા ઇશ્વર પ્રત્યેની અણ-
પટ શ્રદ્ધાને લીધે ટકી રહેલી મારી બાએ મને “ઇશ્વર સાથેનું” સાંનિધ્ય એ જ સાચું
છે અને બીજું બધું નરાતાર જૂઠાણું છે.” એ આદેશ નાનપણથી મારા મગજમાં ઉતાર્યો
હતો. આ બધું ગઈ કાલે જ બની ગયું હોય એમ હજી એવું ને એવું મને યાદ છે.

એ કહેતી: “ઇશ્વર એ જ સત્ય, શિવ અને સુન્દર છે. તું એક દિવસ માણસ
થઈશ; અને તું ખોટું કરવા પ્રેરાઈશ. અસત્ય તો એવા લલચાણુ રંગરોગાનથી મટેલું
હશે અને તને શંકામાં પાડી દેશે કે કહ્યું સાચું અને કહ્યું ખોટું? જ્યારે તું એવી
શંકામાં પડે ત્યારે તારા હૃદયમાંના નાનકડા અવાજને શાંતિથી સાંભળજે. ઇશ્વર એ વખતે
તારી પાસે ખૂબ પાડીને-ગર્જના કરીને તને કંઈ પણ નહીં કહે. આખાએ અવકાશને
અજવાળતું દેખીતું સત્ય પણ તું નહીં જોઈ શકે. ઇશ્વર તારા અંતરાત્મામાં ચૂંછી જીકશે:
‘આ સાચું છે અને પેલું ખોટું છે.’

“આ ખૂબ જ ખૂબ શીકું હશે, જ્યારે તારી તૃષ્ણા તો ખૂબ મોટી હશે. જો તું ખોટું
કરવા તૈયાર થઈશ તો તને બધાનો સાથ અને ટેકો મળશે. જો તું સાચું કરીશ તો તું
એકલો એ બધાથી ત્યજાયેલો દેખાઈશ. તું એમ પણ માની બેસીશ કે તું તારા મિત્રો
ખૂબાવી રહ્યો છે.

“પણ ના, મારા દીકરા, તું કહી એકલો નહિ હોય. ઇશ્વર હંમેશાં તારી સાથે જ
હશે, એ જ તારી મિત્ર છે. એ જ પોતે સત્યનો અણ છે. અને તારે જમણે પડખે
જાણેલા એ જ ઇશ્વરનાં સાથથી તું આખી દુનિયાની સાથે પણ ટક્કર ઝીલી શકીશ.
સુરકેલીઓથી તું ઠરીશ નહિ, મારા દીકરા! તું ચોક્કસ વિજેતા બનીશ જ. કારણ કે તું
અને ઇશ્વર બંને મળીને એટલા બધા મજબૂત થશે કે તમારી સામેનાં અસત્ય આચર-
નારાઓની સંખ્યા કરોડોની હશે તોયે કશી હરકત નહીં આવે.

“કરેક વખતે તારા હૃદયને પૂછજે: ‘ઇશ્વરને કયો માર્ગ ગમશે? ઇશ્વર મારી
પાસે શું કરાવવા માગે છે?’”

મારી વહાલી બા, મેં આટલા બધા વરસોમાં ઘણીવાર તારો એ મુદ્દા અવાજ મને
કહેતો સાંભળ્યો છે: ‘ઇશ્વરનાં એકેએક શબ્દને ધ્યાન દઇને સાંભળજે મારા દીકરા!’”

* Lincoln's own stories માંથી

પ્રયોગમાં

સહજ, જન્મ એ લીધો: સર્વનાં ઉપયોગમાં

ભેટું મૂલ્યને દર્શે: અન્ય જન્મ પ્રયોગમાં.

પ્રવાલ

વાર્તાનો અંત હું વાંચું તે પહેલાં જ કાલકાલાંતરી બોલી ઉઠ્યા:

‘બસ, બસ, બસ. બહુ થયું. વાર્તાનો અંત કળાઈ ગયો છે. હવે નહિ વાંચો તે ચાલશે!’

મેં ચોપડી બંધ કરી-એની તરફ એક કુતુહલ-ભરી દૃષ્ટિ કરીને પૂછ્યું:

‘શું અંત છે વાર્તાનો, બોલો તો?’

‘અંતમાં શું બોલવું?’ બોલીતો અંત છે!’

‘તો પણ?’

‘તો પણ એ કે, પછી એ ડોક્ટર કાં તો એ એટકારી પાસે બેઠો રહે છે. અથવા જોરકાને સાચવે છે, અથવા તો એને તાળું મારી ગયો છે। બોલો, આ અંત છે ના?’

‘બરાબર છે’ મેં કહ્યું: ‘તમે અંત શોધી તો કાઢ્યો. સાચે જ એ અંત છે. પણ તમને કેમ ખબર પડી વિનાયક, કે આ જ અંત આવશે બેઠુંએ!’

વિનાયક મારી સામે બેઠો રહ્યો. અને બંને બાલમિત્ર હતા, સહાધ્યાયી પણ હતા. અત્યારે એ કાલકાલાંતરી હતો અને હું કપાક કારકુન હતો. છતાં પણ અમારી વચ્ચે અંતર નહિ જોવું હતું. એટલે એણે વિનોદથી કહ્યું:

‘જો કંઈ! આપણા વાર્તા સેખરો આવે જ અંત લાવી શકે, છીને એને જાણે પણ ન મળે.

માનસશાસ્ત્ર અને શુદ્ધિ એ બેની કસોટીએ વાર્તાને માપે તો હજીબરો વાર્તાકારોની વાર્તાઓ ફેલતરી બનીને ઉડી જાય એવી હોય છે. એટલે સોધો એવો આ અંત જ વાર્તાકાર મારે લઈને હતો. એટલે મેં એ કહ્યો ને ત્યાં એ જ નીકળ્યો. તેં આ વાર્તા વાંચી એમાં તો ડોક્ટરનું પાત્ર છે, ને તેનો એક નો એક પુત્ર મૃત્યુ પામવાથી આધાત સહન ન થતાં, એ ઘેલછામાં પડે છે. એટલે પછી અંતમાં કાં એ જોરકા પાસે બેઠો રહે એમ આવે અથવા તો ત્યાં તાળું મારીને એને સાચવે એમ આવે. તોણું શું આવે તું જ કહેને? એટલે મેં અંત કહી દીધો. ખાસી તો બે આ કાણુમાં હોય તો એનું કાષ્ટ જ ન

થાય. સેખરનું માનસ પોતું એટલે આવે અંત એણે આવશે!’ વિનાયકે આંખોથી પોતાનું માથું બતાવ્યું: ‘આ કપાલમાં હોતું બેઠુંએ શંકર! આ માથું!’

‘બરાબર!’ મેં કહ્યું. ‘તમે શું અંત લાવતો? આપધાનતો!’ ‘ના. આ વાર્તામાં પાત્ર પહેલેથી એવું મૂક્યું છે કે એ અંત કાલ જ બહાતો નથી. હું અંત લાવતો કે ત્યારપછી ડોક્ટર, જે રોમથી એનો જીવાન હોકરો મૃત્યુ પામ્યો હતો, તેનો અભ્યાસ કરે છે. પણ આપણા જીવનમાંથી શુદ્ધિનો મહિમા જ આપણે ખોઈ મેકા છીએ!’ વિનાયકે કહ્યું.

તે વખતે તો અમારે આ વિષે કાંઈ બહુ ચર્ચા થઈ નહિ. મને લાગ્યું કે વિનાયક કહે છે એ અંત મારો છે-પણ જીવન કેવો પછાત લે છે એ પણ એક અમર્ય વસ્તુ જ મધ્યો શકાય. એટલા બધા વિવિધ રંગો એમાં છે કે આમ જ ચારી કે થાય કે થાતું બેઠુંએ એમ ચોક્કસ પણે કહી શકાતું નથી. ત્યાર પછી તો એ વાત બંને જુલો ગયા. વાર્તા પણ જુલારી થઈ. ને અમે અમારી જીવનનીકા નોખી નોખી વહાવતા છતાં મિત્ર તરીકે વારંવાર મળતા રહ્યા.

[૨]

વિનાયક વિષે થોડું બહુવું જરૂરી છે.

વિનાયકનું મન જ બહુ જ સ્વચ્છ મથાતું. ભેદ પણ પૂર્વગ્રહને કે લાગણીને એમાં સ્થાન રહેતું નહિ. એટલે એ કાંઈ દૂર કે કંઈ ન હતો. એ પણ અલંકાર પ્રેમાળ આત્મા હતો. પણ સામાન્ય રીતે એ દરેક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિકોણથી તપાસતો. દરેક વાતમાં બહુ જ ચોક્કસ રહેતો. અને માનવો કે જલ ન થાય તો પરિણામ સો એ સો ટકા ધાણું જ આવે. એણે લગભગ દરેક પરીણામ માફ પોતે મૂક્યા હતા, તે પ્રમાણે જ મેળવ્યા હતા. જીવનમાં એને સિદ્ધિ, સત્તા તો નહિ, પણ કષ્ટક બેસાતુંબેસ સરળતાથી મળતી થઈ હતી. એટલે એ કાંઈ પ્રકારની નિરાશામાં માનતો પણ નહિ. અશુક પ્રકારના, વૈજ્ઞાનિક સત્યો વિષે કે એના સામન્ય વિષે પણ એની શ્રદ્ધા મજબૂત હતી.

એનો આ નિશ્ચવાત્મક શુદ્ધિનો વારસો એના

એકના એક પુત્ર મનમોહનને મળ્યો હતો. ઉંચો, પંજરું, સુંદર, તંદુરસ્ત, વિદોહી, પ્રેમાળ, એવો એ હસતો આત્મા હતો. હસતો આત્મા - એ શબ્દ એને માટે ખરાબર હતો.

ભયારે હુઓ ત્યારે એ નિખાલસ પ્રેમભર્યું હાસ્ય હસતો જ હોય ! એનામાં એવી કુદરતે જીવનઉલ્લાસી ભણે કે માયા મૂકી દીધી હતી ! એને એક જ વખત એનારો પશુ, એને પછી બૂલો શકતો નહિ. નિનાયકના એક જીવનરહસ્યની મને ખબર હતી, એટલે ભયારે હું આ મનમોહનને જોતો ત્યારે મને થતું કે, ભલે વિનાયકની યુદ્ધિ ઢૂળી સ્વપ્ન, તર્કશુદ્ધ અને લેશ પશુ આમ કે તેમ ન ભય એવી મણાતી હોય, પણ એણે ભયારે એનાં મત પાળીની તર્કાત્મક ખાતર એપરેશન કરાવીને, એને વધારે ફરજ ન થાય એવું કરાવી મુક્યું, ત્યારે એણે કાઈ બહુ સદરવતું કામ કર્યું હોય એમ મને હવે, આ મનમોહનને જોયા પછી લાગતું નહિ ! આ મનમોહનને એક ભાષ કે એક બહેન હોત ! કેટલી સુંદર એ ખતેની જોડી ખત !

અને વિનાયકની એટલી વૈજ્ઞાનિક ને સો એ સો ટકા અધિશુદ્ધ બૂલ વિનાની સંભાળ છતાં એનાં પાત્રી તો મયાં જ ! પશુ હવે તો એ વાત સંભારવી નિરર્થક હતી. વિનાયકની યુદ્ધિની તેજસ્વિતા, એની દલીલ કરવાની શક્તિ, એની શુદ્ધ વિચારસરણી, એની એક-ધારી નીતિ એ સ્પષ્ટતાએ વિનાયકને ધીમે ધીમે ધણો મહત્વનો હોદ્દો અપાવ્યો હતો. અને હવે તો મન-મોહન પશુ પિતાને પગલે પગલે અત્યંત શક્તિશાળી જીવનને પાયો નાખી રહ્યો હતો !

જે દિસે મનમોહન ઇંગ્લેન્ડ જવા ઉપર્યો ત્યારે કેટલો ઓનંદ આનંદ ત્યાં બધાંપી મયો હતો. મિત્રો પ્રુદાપ્રુદાલ હતા. સગાંવહાલા આભ્યાં હતા. સ્વજનો હારતોરા પહેરાવવા ભેગા થયા હતા. મન-મોહનનો ચહેરો તો તે દિવસે કેવળ હિમતા પ્રભાત સાથે સરખાવાય એટલો પ્રુદાપ્રુદાલ હતો. એની સાથે ભવિષ્યમાં ભેદવાની જેની સહયતા મણાતી હતી તે છોકરી અંજની પશુ આજ તો ત્યાં આવી હતી.

મનમોહન ને અંજની કેટલીવાર મુધી પોતાના ખંડમાં વાત કરતાં જોઈ હતાં ! છેવટે વિનાયક પોતે જ બધને... 'ચુદરચો !.....' એવા વિનોદાત્મક વાક્ય સાથે એમને સમયનું યાન આપી આભ્યા ને ખતે બહાર આભ્યાં ત્યારે વાતાવરણ આપું આનંદની હેલીમાં રમતું હતું !

હું પશુ એ વખતે ત્યાં મયો હતો. એક સ્થળે જોડીને બધું જોતો હતો. એટલી ધમાલમાં છતાં વિનાયક મારી પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે મારે ખભે હાથ લગાવીને 'અરે શંકર ! તું ક્યારે આભ્યાં ? અને આંહી કેમ જોડો છું ? આમ ચાલ, હું તને એક નવી જોળખાણ કરાવું ?' એમ કહીને મને હેતથી આમળ ખેંચી સોની વચ્ચે ઉભો રાખી, 'આ અમારા માલ મિત્ર શંકર !' એમ કહીને સોની સાથે મારો જોળખાણ કરાવી. હું તો મનમોહનનો ચહેરો જોઈ જ રહ્યો ! ખરેખર એની જોળખામાં કવિનો આત્મા હોવો જોઈએ. આ મનમોહન સાચા અર્થમાં મનમોહન હતો ! તે દિવસે મેં અંજનીને પશુ કુદરથી જોળખી. મનમોહન પછી ઇંગ્લેન્ડ મયો. ત્યારથી એના કાગળ આવતા. ભયારે ભયારે હું વિનાયકને ત્યાં આવતો ત્યારે એ આખી ટપાલ મારી પાસે મૂકી દેતો. હું પશુ એ વાંચીને છક્ક ચક્ર જતો. મનમોહનનો અપુર્વ વિનય ત્યાં પશુ યક રહ્યો હતો.

[૩]

એક વખતની વાત છે, મનમોહન અંકવાદિયામાં પાછો ફરવાનો હતો. મને વિનાયક એટલા માટે પાસે તેડાવ્યો હતો. હું એના મકાન પાસે દરવાજા ઉપર જોડો હતો. ત્યાં તારનો પટાવણો આવ્યો : 'સાહેબ !' તેણે મને જોડીને જ કહ્યું. હું આવું જાઉં એટલે એ મને જોળખે મયો. 'આ જરાક અંદર લઈ જતો !' તેણે મારી સામે એક પીણું પતાકું ધર્યું.

મનમોહનનો આવવા વિશેનો તાર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કરીને મેં તાર હાથમાં લીધો ને હું ઉપર મયો.

૨૬

ત્રિ પદી. વીરળીના કચ્છમાં દીપકોએ લખ મહાલયની રેખાએ રેખામાં પ્રકાશ પડી નીધો. તોતીંગ દરવાજાની પાસે એ દરવાજો સિયર જિભા રહી ગયા હરેક પગે ચઢ્યકીત વાદળો રંગી મોટરની રાઈ જોતા. ખીમ પજુ અનેકે ત્યાં જિભા હતા.

અને એ પગમાં જ એ મહાલયને માલિક મોટરમાં આવ્યો. એની સાથે અનેક મહેમાનો હતા. ઉઘાનમાં પુરોહિતો મૂકાઇ. ત્રિપગીએ આવી. ચાની 'ટરે' આવી. નારતો આવ્યો, રંગીન પીણું આવ્યું. ખુશખુશાલી સંગીત આવ્યું. વાતાં વિનોદ, ગરબા, ગજલકા, ટોળ મરકરી, નિંદા અને શૂંગાર આવ્યાં. પીણું ખાણું ને ગાંજાની મહેરીશ ચાલતી રહી. મહેમાનો આવવા મયા. 'ટરે' પજુ આવતી મર્ષ. ધોળા કપડામાં સજ્જ થયેલા નોકરો, વાનગીઓ લાવવાની રકુનિંમાં પોતાનો અસ્તોદ્ય નિહાળી રહ્યા. રંગભરી સંખ્યા, શૂંગારભરી રજનીમાં ફેરવાતી ચાલી.

અને એમ ને એમ મધરાતે એ મીઠસસ હકી ત્યારે કોઇની આંખમાં ધેન હતું કોઇને યાક અડ્યો હતો. કોઇને ટેકો દેવો પડતો હતો. કોઇ ટેકો લઈ રહ્યા હતા.

એમણે ચરીરને મોજમાં ચકવીને નિદ્રા આણી હતી. નિદ્રાને અંકે મૂલવા એ પોતાની પથારીઓમાં પડ્યા. અને અને તેમ એમની ગતિની પળો ચાલતી રહી.

થોડે દુર એક ખીમ સાથે મકાનમાં એ જ વખતે ધીમે વહાલભર્યા ટોફરો ખારબા ઉપર પડ્યો ને અંદર અંધાર મેઢેલી ગહિણીને ઉતાવળે કંકણરવ સંભળાયા. એને યાક લાગ્યો હતો. પજુ કાંત પગથે ધરતો રવામી અંદર આવ્યો. કેટલીક મંથાવેલી ચીજોને એણે ત્યાં હમણે કર્યો. ને આતુરતાથી રાહ જોતાં નાનાં છોકરાં પોત પોતાનાં લેસન મૂળને એની તરફ દોર્યાં.

ગાંધીની ને ગુહપતિ એ દરેકે ખુલ્લું ગ્રેમભરેલું હાસ્ય હસી રહ્યાં. ને યાકેલા માણસને થોડો આરામ મળી ગયો.

પછી ઉની વાનગીઓ પીરસાવા માંડી. નવી જુની વાતો થવા માંડી. પ્રશ્નો પ્રત્યુત્તરો ને નાની મોટી મુશ્કેલીઓની ઝૂંચો ઉઠવાવા માંડી. સોપારી

કાંતરતા કાંતરતા લરના રંગમીનો અરથો યાક ઉપરી ગયો હતો સુખી, શાન, એકપાઠ વ્યવસ્થિત ગુહસ્થન ત્યાં ગજાની માંક વડી રહ્યું હતું. અને પગપળ વહેતા સમયની સાથે જાગે તાલપદ વૃત્ત કરી ચલ્યું હતું.

ત્યાંથી થોડે આંધે એક ઠેકાણે એક કુંપક હતું. અંધકારનો પછેડો જોડીને એ કુંપક ઉઠ્યું હતું. બહારના પ્રકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરીને એ પોતાના ધરનો છે, એવા જોતા આશ્વાસનમાં એક ટુટેલ ખાટલા ઉપર એક જુવાન માણસ ત્યાં બેઠો હતો ને માથે જોડવા વિના અરધી ઉઘાડી રહે જુવાન બેઠું ત્યાં બેઠું હતું. નીચે બેાવ પથારી ઉપર એ ત્રણ નાનાપુત્રો છોકરાં આજોડતા હતા. એક બેંકકા તાણતું હતું ખીણું ફીજાકા ભરતું હતું. ત્રીજાને કમ્પોરવા ઉંચો થયેલો બેરીનો હાથ પેલા માણસે પકડી રાખ્યો હતો. આંધે એક ઝાંઝા કુંકા પાસે એક બકકે બાંધ્યું હતું. ને ક્યારનું પોતાની જરૂરીયાત તરફ ચૂંકવાનીનું લક્ષ્ય એંચવા બેં બે કરી રહ્યું હતું.

ત્યાં પ્રકાશ કે પથારી. કાંઈ જ ન હતું. હતું કેવળ ઉપર આકાશ. નીચે કુંપક. એક પગ પીટી ને કાંઈકનો અવાજ સંભળાયો: 'કોણુ?'

'એ તો મારજ છે! આ પીટયાને પાકો આજ તાલ આવ્યો, એટલે મેં ખોડ્યાંતા!'

મારાજ આવ્યા. એની સાથે પ્રકાશ આવ્યો.

એક પેસાની મીણુખતી કાઠીને એણે ત્યાં મૂકી. ને મોડે જુમળું કાઠીને આ ચરીમધરની વેદનાને આગળી ઉપર ચઢાવી! એ વેદના છેવટે મંજળને ખારજે ભતી ઉભી! અને મંજળને મનાવવા પેલો બિખાર ગુહપતિ પોતાના ફાટલ પહેરણના કાણા ખીરસામાં પેસા શોધી રહ્યો.

પછી રાત્રિએ તો નીરવ પગથે પોતાની મુસાફરી ચરૂ કરી રીધી હતી, પજુ ત્યારે હજી, આંધી, કાસે લોટ રોનો લાવવો તેની બાંબગ થઇ રહી હતી.

અને આ ત્રિરંગી ચિત્રને નિહાળીને, તારાકિત રજનીએ રડતું કે હસતું એમાંથી એકે વાતની મમ પડતી ન હતી. એ કેવળ સુખી મુંગી. આમળ વધી રહી હતી.

તા.

૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે હું પૂજ્ય સંતપાલજીની મુલાકાતે પહોંચી (તા. યોગા) ગયા હતા. જૂરખી રોડના ઉપર આવેલા એ આશ્રમનાં મકાનો શહેરના માણસને જુખડી બારસ લાગે તેવાં હતાં, છતાં હું કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયો ત્યારે છાતી કાઢીને ગૌરવથી એ મારી સામે તાકી રહ્યાં હતાં. મને થયું, આ બડવસ્તુને પછી જોણું અભિમાન છે કે એક પવિત્ર પુરુષે એના સ્થળમાં મુકામ કર્યો છે તેમાં આટલું બધું એ કુલાહ જાય છે!

બેઠાવળિયે પલાહી વાળીને બેઠેલાં એ મજબૂત વજરનાં સાદાં અને ગરીબ મકાનોએ મને કૂંડપકો આપતાં 'હોય તેમ, પછી વિનયથી કહ્યું: 'આરે મુલાકાતી! તું ગૌરવ અને અભિમાન વચ્ચેનો ભેદ ન સમજતો ઠોઠ નિશ્ચાળિયો લાગે છે. એમને જક વસ્તુને તું સમજી શકતો નથી તો ચેતન અને પ્રાણવંત, પવિત્ર મુનિને તું શું સમજી શકીશ?'

પછી એ મકાનોએ દિલ ધોલીને એમના હરખની મને વાત કરી. મહાત્માજીનાં જોવાં બનોરથ હતાં કે સ્વરાજ્ય આવતાં વૈષ્ણવશ્રીમ જાવન એકે હોંરિપદલના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે, પરંતુ એ મનોરથ કલ્પો ન હતા. અપારે ગૂંહીનો કસ્ટમ હાઉસે એવું કાઈ સ્વપ્ન સેવ્યું ન હતું છતાં આજે એ કસ્ટમ હાઉસ મટી સંતપાલજીનો આશ્રમ બની ગયું હતું. જ્યાં દાણ-ઘોરીની ઝોણી કરવા શુદ્ધિમાં જેવો અગ્રહદાર અને યોગદા જેવા પોલીસો વસતા હતા ત્યાં આજે અહિં-સહ સેવાભાવી સંત અને તેમના નમ્ર સેવકો રહેતા હતા. જ્યાં મંદ કાલે દાણઘોરીનાં જોડાં હેઠળ નિર્દોષ લોકો હેરાન થઈ ત્રાસ ભોગવતા હતા અને કુખનાં ઝાંઝુ સારતા હતા ત્યાં આજે કુખી લોકો આવીને પોતાનાં કુખમાં મૂકીને હિંમત હલકું કરતા હતા. જે સ્થળ કાલે અન્યાયનું મંથન સાંધી બની, ધાયલ થઈને ચૂપ બેસી રહેતું હતું તે આજે

ત્રેમવર્ણનું જીવંત સાક્ષી બની ગૌરવ અનુભવી રહ્યું હતું. આવું એ મઠ કાલનું કસ્ટમ હાઉસ અને આજનું સંતપાલજીનું આશ્રમ બનેલું સ્થળ, એનાં મકાનો છાતી કાઢી મારી સામે તાકી રહ્યાં હતાં તેમાં અભિમાન ન હતું, પરંતુ પોતાને બળેલ સદ્બાણની વૃત્તિનો જોશદાર હતા.

ગૌર, જિજ્ઞા અને એકર્ષણી બાંધી, સાધુનો શ્વેત વેશ, મોં હાંકતી જૈન સાધુની મુઠપતિ, અને એ સૌમાં મુખ્ય ધ્યાન જેવતાં પાણીદાર મોતી જેવી તેજસ્વી આંખો, એ મુનિ સંતપાલજીનાં પ્રથમ ક્ષણે ધ્યાન જેવતાં બાળ ચિત્રો છે. પાટલાના આસન ઉપર, જગાનો પથ અપરમહ હોય તેમ શરીરને સંકોહને ટકાર બેઠેલા સંતપાલજી પ્રથમ ક્ષણે આપણને ભારેખમ લાગે, પરંતુ એ જ્યાં યોલવા માટે બાં એમની મુઠ અને સ્વયંકતી વાણી અને એ વાણીના કાણુગાર સમું એમનું નિર્મળ હાર્ય પહોંકમાં ભારેખમ વાતાવરણને હળવું બનાવી દે. અને જેમ જેમ એ પ્રવાહ વહે જાય તેમ તેમ એ સાધુ, સંત, મુનિ કે સંન્યાસી મટી આપણા મિત્ર, સ્નેહી, સખા, દોસ્ત જેવા બની જાય કે આપણને પછી નવાઈ લાગે કે આવો મકાનો, રંગીલો સાણસ સંસારને આરેથી સંન્યાસના, પ્રવાહમાં શા માટે ફેલી પડ્યો હશે?

મને થયું કે સંસારથી લલે એ દૂર રહ્યા, પરંતુ બીજા સાધુઓની જેમ એમના આ શુણેને લીધે એ સંસારીઓથી અલિપ્ત ન રહી શક્યા. ૧૯૪૫માં વિરમગામમાં કોલેરા ફાટી નીકળે છે ત્યારે એ પોતાની ઝોળી લઈને નીકળ્યા પડે છે, પોળોમાં ફરતા જાય છે અને નીચા નચીને ઝોળીમાંથી મુઠી ભરી ભરી જમીન ઉપર વેરતા જાય છે. લોકોને માથા છે કે આ સાધુ ક્યારે પૂરે છે કે શું? પરંતુ એ તો પોળમાં બાળકો ગમે ત્યાં જળજી જઈ જે મળત્યામ કર્યો છે તેના ઉપર ગાંધ વેરે છે. હવામાં મંદમી ન ફેલાય તે

માટે. અને સ્વયંસેવકો ઊભા કરી વિરમજામની જંદગી ઉલેચે છે. વિરમજામના જૈનો બળ્યાધીખ્યા યદ્ય નમ છે—આ જૈન સાધુએ તો એનો વેશ લખ્યો !

રાજકીય ખેડ સાધવા 'જંદગી' દેશ આખામાં દિંદુરુસલમાન કુલ્લો ફાટી નીકળે છે. અમદાવાદ પહોંચે એનો ભોગ ખન્યું છે. સંતખાલજીને મુકામ હકીમાધની વાડીમાં છે એકો ભવનીલ યદ્ય મવા છે. બહાર નીકળી શકતા નથી. તે વખતે એક જૈન સાધુ એનાં ભિક્ષાપાત્ર લેખ ગોચરો લેવા, જે દિવસી ચાલવાના રસ્તાઓ ઉપર લાંબી પડવાના બનાવ બના હોય છે ત્યાં યદ્યને નિભાવ રીતે આવ્યો છે. શકતો કહે છે—આ સાધુ ન કરે. ગોચરો અંદરથી લઈ લેશે. સાધુ કહે છે ગોચરો માટે જ હું નથી જતો. પ્રભને અભયનો પાઠ આ વખતે કેવળ બ્યાખ્યાન આપીને ન આપી શકાય. સાધુ યદ્યને હું અભય ન હોઉં તો સંસારીઓ શી રીતે હોય ? અને એ સાધુ—સંતખાલજી—પ્રભને એ રીતે નિભાવતાના—અધિકારના પાઠ આપે છે !

ગુજરાતમાં કુકાળ આવે છે, ભાલ નળકાંઠામાં અન્નના જ નહિ, પણ પાણીના વ વખા છે, ત્યારે એ સાધુ અન્ન, પાણી, વગેરે અને મજૂરી આપવા મામડે મામડે ફરે છે. પૂન્ય સંવિધકર મહારાજ કહે છે—મારા જેટલું ગુજરાતમાં બામડાં કાઢે રખાયું નથી છતાં ભાલનો નપાણિયો પ્રદેશ અને સંતખાલજીએ કેપાધ્યો !

આવાં આવાં મગજમાં રમરણો લઈને હું પહેલી વખત જ સંતખાલજીની મુલાકાતે ગયો હતો. ખપેરે એ વાગે અને મુલાકાતનો વખત આપ્યો હતો. હું એમના ખંડમાં ગયો ત્યારે એ ખાટલા ઉપર ટકાર બેઠો હતા. મોં ઉપર પવિત્રતાનું તેજ હતું.

મેં શરુઆત કરી. પ્રશ્ન : “આપને દિક્ષા લેવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે ઊભો થયો ?”

એમણે મારા સામે મીઠું હસીને એમની પ્રવાહી અને મૃદુ ભાષામાં વચ્ચે વચ્ચે હારવાનાં મોતી વેરતાં જ હકીકત કહી તેથી મારી દષ્ટિ આગળ એ ઇતિહાસ અસંચિતની માફક ખડો થયો.

સનાતની દિંદુ ધર્મની જડતા ખપેરનાર સ્વામી ક્યાનંદની બુદ્ધિ ટંકારા પામે જ, ટોંગ મામડાં નાનો સિવલાલ ઉછરે છે. અસલ મરોમીમાં આ ફળમાં ફળો, સીવજીવન કરી, ખટ વાદવાની સીમની મજૂરી કરી દીકરને ઉઠે છે અને એના એ લાલ હાથે ભાવિનાં સ્વપ્નાં રમે છે. આટલાટલું કામ કરવા છતાં જીવનગુજારે થતો નથી. શિવલાલ વતન ગઈ મોસળ ખાલભાઈ બચવા નમ છે. કેલેજની કે હાઈસ્કૂલની ફેળવણી નહિ, પણ ક ખ મની પ્રાયમિક ફેળવણી. સાતમે વર્ષે બચુવા બેઠેલા શિવલાલનો રમરણશક્તિ લીધે છે એટલે ૧૨ મે વર્ષે સાતમી ઝાપડી પૂરી કરે છે, પણ દવે શું ? અંગ્રેજી બચુવા મહિને એક રૂપિયા શી ભેખડે. ખાળના સાંસા હોય ત્યાં શી ભરીને બચુવાના વૈભવ પોષાય શી રીતે ?

મારે વર્ષે શિવલાલ બચુવાનું મૂકી કમાવા મુજબ નમ છે. મામા ત્યાં છે, એટલે કંઈક ઠેકાણું પડી જશે એ આશાએ. મામાના પરિચિતો નાના-મરખા શિવલાલને ભેખડ કહે છે—આવા ઊકારને વળી નોકરી શી ? એને નોકરીમાં કાણ રાખે ? મામા બાલેજને પાછો દેશ વળાવે છે, પણ શિવલાલ ધેર શુ કરે ? એક વરસ પછી, તેરમે વરસે કરી એ મુજબ નમ છે અને ત્યાં ત્યાં નોકરીમાં ઘૂસે છે. રમરણશક્તિ લીધે, સમજશક્તિ સારી છે અને કાર્ય-શક્તિ છે એટલે ૨૦ વર્ષની ઉંમર થતા ૧૨૫ રૂપિયા પગાર મળતો યદ્ય નમ છે અને તે '૨૦-૨૧ ની સાલનો જમાનો એટલે એ રકમ જેથી તેની નહિ.

આવી અસલ મરોમીમાં ઉછરેલો યુવક પેલા મળતા એનો સચ્ચ કરવા લાગી નમ અને તેમાં વલ્લિકેનો દીકરો એટલે એને એ સીખવવાનું ન હોય. પરંતુ શિવલાલ કાચો વાણિયો નીકળે છે. ખર્ચ જેટલા ૩૫-૪૦ રૂપિયા રાખીને બીજા ધર્માદા કરી દે છે ! તેમાં વળી એણે ખાદી ધારણ કરવા માંડી એટલે સિનેમા ભેવાનો એને જ શોખ હતો એ પણ ગયો. થયું—ખાદી પહેરવી અને શોખ કરવો એ એક ન શોભે. મૂળ તો આવી સાપ્તિક વૃત્તિ હતી તેમાં ખાદીએ વિશેષ ઉમેરો કર્યો. અને બાકી હતું તે ગુનિથી નાનવ્યક્ત મહારાજે મોહિની લગાડી.

સુનિએ તરફ જો કે શિવલાલનું આકર્ષણ નહિ, પરંતુ નાનથદ્રષ્ટ મહારાજનું સ્થાન જોન જગતમાં બેસ્યું હતું. તે વિદ્વાન હતા, તેમ નવા જમાનાના સમજનાર હતા, ખાદી ધારણ કરતા હતા, એટલે ધાટકોપરમાં ચાતુર્માસ તરીકે જો રહ્યા એટલે શિવલાલ ખીજાંઓની જેમ એમના વ્યાખ્યાનમાં જાય છે. એમનો તપશ્ચર્યાનો વિષય પસંદ પડે છે અને તેમાંથી જોના દિલમાં વિચારો જાય છે. પોતે જ રીતે કંપાઇને દાન કરે છે એનો શો અર્થ? શક્તિને પૈસા કમાવામાં ઉપયોગ કરવો, અને પછી પૈસા દાન કરવા, એના કરતાં સીધી શક્તિનું દાન શું કામ ન કરવું? અને શક્તિનું દાન એટલે ધંધો છોડી સેવાભાવી જીવનમાં જોડાઇ જવું અને તે સેવાભાવી જીવન એટલે સંસારનો ત્યાગ કરવો, દિક્ષા લેવી.

દિક્ષામાં તો દિક્ષા લેવાના ધણામ મનોરથ થયા કરે પણ એ વાત બાને કહેવાય શી રીતે? જે બાએ દુઃખ વેઠી દીકરાને ઉછેર્યો હતો, કંઈ કંઈ સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં. દીકરાને પરણાવવાના મનોરથ ધણા હતા, વાંશનેરમાં વેવિશાળ કરેલી કન્યા પરણીને પતિ સાથે સુખમાં વસવાના દેહ સેવતી હતી, એ સંજોગોમાં શિવલાલ બાને દિક્ષાની વાત કરે તે કૈંકથીતું વચન સાંભળી દશરથ રાખ બેલાને થઈ ગયા હતા તેવું જ બાનું ચાલ-કે બીજું? આ કારણે શિવલાલની છબા ઉપડતી ન હતી અને તોફારીમાં ચિત્ત ચોટતું ન હતું. પરમેશ્વરે આ સુવ-કની લાવના પારખી. એણે બેયું કે એનામાં વૈરાગ્ય લાવના પ્રિય છે તેમ બા પ્રલેનો રનેહ પણ પ્રિય છે. અને પરમેશ્વરે બાને પોતાની પાસે બોલાવી લઈ શિવલાલનો રસ્તો મોકળો કરી આપ્યો. બાના અવસાનથી સુવકને કંઈ બંધન ન રહ્યું. એણે દિક્ષા લેવાનો મનસખો જાહેર કર્યો. પિત્રાઈ કાકાઓએ સંર્ગત આપી. એકની એક બહેને રહતા હૃદયે એકના એક મોટા ભાઈને, દુષ્ખયાના અધાર બેવી ખેલડીને, એના આત્માના કલાયુગ્મરો પ્રચણ હોવાથી ક્રમક્રમેના ચાલેલી કરી વિદાય આપી. અને બહેને પોતાના દુઃખનું દસકું છાને ખણે દાઢવ્યું. સાસ-

રિશ્તો તો કમ્બોધમાતો આપો મુરતિયો હાથથી
જાય તે કેમ જુએ ? પરંતુ કાયા સૂતરના તાંતણા
જેવા વેવિશાળના અંધનને એ કેટલું તાણી ગયે ?
એટલે તેમણે પણ સંમતિ આપી. તેર વર્ષની
કન્યાની સંમતિ તો લેવાની હતી જ નહિ. એના
વડીલ જ એના કર્તાહર્તા હતા એટલે વડીલની સંમ
તિનાં એની સંમતિ આવી ગઈ હતી. 'બહેની'
હકીને વાગડતાને જ્યારે શિવલાલે સુઠડી એઠાઠી હસી
ત્યારે એ કન્યાકાના ડેહને કહાકો કેટલો તીવ્ર એટલેયો
હશે ? પરંતુ મહાસિનિષ્કમથ કરતા જેમ સિદ્ધાથે
પાછું વાળીને ધરોધરા કે રાહલ તરફ જોઈ ન હતું
તેમ શિવલાલે કન્યાકાના ડેહને વિચાર કર્યા વગર
દિવા પ્રતિ પ્રવાણ અંકર્યું.

આમ આ સુવર્ણને બધાંએ દુઃખી હૃદયે વિદાય આપી, પરંતુ બાનાં ના રસ્તે શેઠને ઊભાં રહ્યાં. જ્યેષ્ઠ સંમતિ આપવાની ના પાડી તો ના પાડી, પરંતુ જનતરમંતર કરી વાણિજ્યને જો રસ્તે જવાના પૂન ઊઠાવવા પ્રયત્ન આદર્યો. બીજી બાજુ લક્ષ્મીએ પશુ પ્રલોભન સરું કર્યું હતું. બાનાં મૃત્યુ સાથે જ શેઠનો તાર આઘોડો હતો કે તમારો ૨૦૦ રૂપિયા ખગાર કર્યો છે. શિવલાલ બધાનાં કષ્ટોએ નોકરીએ તો ગયો, પણ ચિત્ત ચોટવું ન હતું. એટલે નોકરી-માંથી છૂટા થવા માગણી કરી. શેઠ ના પાડી. કહ્યું— તમને એમ હોય તો તમે બીજી રીતે કામ કરો. તમે જે આંદર લાવો તે ઉપર તમારો છ બાનાં લાગ. જેથી તમારે નોકરીનું બંધન નહિ. બીજા દેથી માસિક ૩૦૦-૪૦૦-૪૫૦ સુધી આવક પહોંચવા માંડી; પરંતુ જે વધિકારમાં ખાવા જેટલા પૈસા રાખી બાકીનાની દાન કરવાની વૃત્તિ હતી તેને લક્ષ્મી શી રીતે ચળાવે? એવડ લક્ષ્મીજી અને જગદંબા જેવાં વૃદ્ધ નાનાંએ પોતાની દાર કબ્જ કરી અને શિવલાલે મોરબી સુકાને સંવત ૧૯૮૫માં મુનિશી નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે દિક્ષા લીધી અને શિવલાલ-માંથી સોભાગ્યદનો નવો અવતાર થયો !

આ ચિત્ર મારા હૈવાને હયમચાવી રહ્યું હતું.
હૃદય ભારે ચક્રું હતું અને એ ચિત્રમાંથી દર્શિ

ખસેકવાની ઘટિ થતી ન હતી, પરંતુ મુલાકાતની રેતી સરી રહી હતી એટલે મેં સ્વસ્થ થતાં બીજે સવાલ કર્યો : 'લૈન સાધુઓના ચાલુ જીવનશૈલી બહાર નીકળવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે બન્યો ?'

અને એના જવાબમાં વળી એક બીજું તેજસ્વી ચિંત્ર સંતબાલજીએ એમનો વાણી દ્વારા મારી દર્શિ સન્મુખ ટાંગી દીધું.

શિવલાલમાં જે તીવ્ર સ્મરજીવિત હતી છતાં અભ્યાસ આગળ નચાલવાથી એનો વિઠાસ થયો ન હતો, તે મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે આવતાં થયો. મહારાજની સંન્યાસને દીવાલે તેવા શિષ્યના જુખ્યા હતા. શિવલાલે દિક્ષા લેવાની ઈચ્છા બતાવી તે પછી ૧૫ વર્ષ સુધી દિક્ષા આપ્યા વગર પોતાની પાસે શિવલાલને શુરુએ રાખ્યા હતા. તેમની પ્રકૃતિની, સુહૃદની, સંયમની વગેરે અનેક કસોટીઓ કરી હતી અને સાથે એમને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. શિષ્યની લાયકાત માટે એ મત ન હતો, અને અભ્યાસથી પાછો પડે તેવો ન હતો. શુરુ પછુ એવા શિષ્યથી તૃપ્તિ અનુભવતા હતા. સંસ્કૃત અને ન્યાયના અભ્યાસ માટે મિથિલાથી ખાસ પંડિત બોલાવવામાં આવ્યા. પંડિત તો મેંમાં આગળાં ધાલી ગયા. દસ વર્ષ જે અભ્યાસ કરતાં હાથે એને આ વિદ્યાથી

જોતજોતામાં પૂરો કરી નાખ્યો ! આર-છ મહિનામાં અંગ્રેજી પછુ છ મોંપડી જેટલો અભ્યાસ કરી નાખ્યો. પછુ શુદ્ધિ જેવી તીવ્ર, તેવું મન પછુ ચંચળ. એટલે કોઈ પછુ અભ્યાસને પૂરો ન કરે, એકમા અર્થ હુમે ત્યાં બીજી પકડે. શુરુ થલુ પ વધે પછુ આ માનીતો વિદ્યાથી શુરુની આસા માને નહિ, શુરુ પ્રેમથી જીતાવ ગયેલા એટલે દગાલુ કરી ચકે નહિ

મેંમાં વળી, સૌભાગ્યચંદ્રજીના મનમાં અવધાન કરવાનો તરજ આવ્યો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા એ કરતા તો પોતે શું કામ ન કરે ? અને પછી તો એ જ ધૂન અજમેરમાં એમણે આરંભમાજના આગ્રયે શતાવધાનના પ્રયોગ કર્યો અને ભારત રત્નની પહવી મળી ! આ ધૂનમાં વળી કીર્તિની ધૂન ચડી. પ્રયોગો કરવા અમેરિકા જવા સુધીના તરજો આવવા લાભા.

પરંતુ સૌભાગ્યચંદ્રજીના સ્વભાવ ચંચળ એટલે જો ધૂન છૂટી ગઈ અને લેખનની ધૂની શરુ થઈ.

'સંતબાલ' એ તખલ્લુસથી સૌભાગ્યચંદ્રજીએ કલમ પકડી. લૈન દર્શનનાં મુતોનાં ગુચ્છરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું શરુ કર્યું. જે ધૂન ચાલી તે ચાલે જ. કલમ પકડો એટલે લખ્યે જ રાખ્યું અને બીજી બાજુ લૈન જગત વખાલુનું મધુ એટલે ઉત્સાહ વધવામાં કહેવાતું શું ? પરંતુ વિચારની કિન્નતાને લીધે દેરાવાસી લૈને પિન્નર્મ ઊઠ્યા. નાનચંદ્રજી મહારાજની દર્શિ સમન્વયની, ખંડ્યુતમક નીતિ શુરુની નહિ એટલે શુરુ માટે બને પંથના લૈનેતે માન તેમાં શિષ્યે દેરાવાસી લૈનેતી નીતિનું ખંડન શરુ કર્યું એટલે શુરુ પછુ મુઝામ થયા. આ વિષયમાં સામસામાં ચર્ચાઓ બહાર પડે. શુરુ ના કહે છતાં સંતબાલજી એમની આસાને અતાર કરી પોતાને જે ભાગતું હોય તે દગાયા વગર લખ્યે રાખે.

શુરુ-શિષ્ય વચ્ચે અંતર ઊંચું થયું. એમાંથી સંતબાલજીએ પોતાના વિચારો અંતર મંથન કરવા એક વરજીતું મોન લેવાનું બહાર કર્યું. અને લૈન જગતથી દૂર, સાથે લૈન સાધુમાંથી કાઢને રાખ્યા વગર રહેવાનું વિચાર્યું અને શુરુની ઈચ્છા ત્રિરૂઢ એમણે નર્મદાકાંઠે આવેલા રણાપુરમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. સાધુ થવા છતાં સંતબાલજીમાં બીજા વિચારો ધૂમતા હતા. રશિયાથી મિત્ર મસાણી આવેલા અને તેમનું લખાણ વાંચેલું એટલે ધર્મદર્શિએ સમાજવાદના વિચારો સંતબાલજીમાં ધૂમકા કરે. ડૉ. મેધાણીએ આદર્શ સમાજવાદ લખેલો એની પ્રરતાવના એમણે લખેલી. શુરુ સાથે વિચારનાં આ કષંથુ અને અવધાનસંકિતનો અર્થ પછુ ખરો.

આઠ માસ ગુરમાતબાલજી સરણા રહ્યા. કોઈની સાથે બોલતા નથી. એકલા ફરવા ગમ્ય છે. નદીને તીરખી રહે છે. ધર્મોતો અભ્યાસ કર્યા કરે છે, તારણો કાઢીને ટાંક્યા કરે છે. વિશ્વવાસ્તવ્ય સંબંધી કલ્પનામાં રમે છે. મોનનું વરસ પડે યતાં, જે સ્થળે મુંગ હતાં મોન લીધું હતું ત્યાં મોન છોડ્યું અને નિવેદન બહાર પાડ્યું. (૧) લૈન સાધુઓએ બોલતી વખતે

મેઢે મુકપતિ (કપડું) રાખવી જોઈએ, મૌન વખતે જરૂર નથી. (૨) જૈન સાધુઓ માથાના વાળ હાથે તોડી સદનચક્રિતની કસોટી કરે છે. પણ તેની યાન-તંતુઓને તુકસાન થાય છે માટે મુંઝવે. કરાવવામાં કશું ખોટું નથી. (૩) સાધુઓએ વાડાની મર્યાદા ન રાખતાં શુદ્ધ આહાર મને ત્યાંથી લેવો. (૪) સાધુઓ શરીરે બીતો કહડો લૂછી નાખે છે, તે કરતાં સ્વચ્છતા માટે જરૂરી પાણીનો ઉપયોગ કરી સ્નાન કરવું. (૫) સાધુઓ રથાન સાધુ કરતાં ઉતરવું બહુાય છે.

જૈન સમાજ ખળભળી ઊઠ્યો. સંતખાલજી માટે ઉપાસાયેલાં ફરવાળાં બધાં યજ્ઞ થયા. શુરુ ઉપર પશુ દયાથી બાંધ્યું કે શિખ તરીકે એને રદ કરો. છેવટે કુમખતા હેઠલે શુરુએ પશુ સંતખાલજીને શિખ તરીકે રદ કર્યાની જાહેરાત કરી અને સંતખાલજી જૈન સમાજમાં અદિકૃત થયા. આજે પશુ અદિકૃત છે, છતાં જૈન મુનીની વિદ્વતા માન્ય છે. જૈન કોનફરન્સ બાળકોના ધાર્મિક અભ્યાસ માટે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ એક લાઇને સોંપ્યું છે અને તે આજારે સંતખાલજી પાસે આવીને તે પુસ્તકો તૈયાર કરી રહ્યા છે.

મેં બીજો સવાલ કર્યો: 'સંસારીઓને સંયમ અશક્ય લાગે છે ત્યારે આપના જેવા ત્યાગીઓનું જીવન સંયમવાળું હોય છે તેમાં કયો ભેદ? સંસારીઓ કઈ રીતે મર્યાદિત સંયમશીલ થઈ શકે?'

સંતખાલજીએ કહ્યું: 'માણસ પાસે કોઈ આદર્શ હોય તો જ એ સંયમશીલ બની શકે છે. છતાં એ આદર્શ સાથે એને સર્જનનો આનંદ મળે એવું કોઈક્ષેત્ર ન હોય તો સંયમ અમશક્ય થઈ પડે છે. માણસને શીલની કિંમત હોય અને તેની દૃષ્ટિમાં શીલ પ્રત્યે ભાવના હોય તો સંયમવાળું જીવન જીવી શકાય છે. સંયમ માટે વાતાવરણની જરૂર છે. વાતાવરણ સંયમને પોષક ન હોય તો સંસારીઓને તેમ ત્યાગીઓને સંયમ મુશ્કેલ બને છે. સ્ત્રીમાં દંડો કામવૃત્તિ હોય છે, પુરુષની આકમલ્યકારક વૃત્તિ હોય છે. આપણા કોટુંબિક જીવનની રચના એવી છે કે એ વૃત્તિઓ બંને બરી પણ તક ન મળવાને કારણે એ સંયમમાં રહે.

ગાયર્સમાં હજી સંયમવૃત્તિ છે એમાં બપોડો નથી એમ નહિ, પરંતુ ગાયર્સના કાર્યોમાં સર્જનનો મૌલિક આનંદ વિશેષ મળી શકે તેમ છે. ઉપરાંત કુદરતી સૌંદર્ય, મોઢળા રહેવાનું, હરવા-ફરવાનું. એ વાતાવરણ શહેરના ચંચળ વાતાવરણ કરતાં સાડું છે. શહેરમાં મન ઝાપવાળું બને છે. શહેર એટલે કેન્દ્રીકરણનું સ્થળ. માનવસમૂહોને વધુ નજીક રહેવાના પ્રયત્નો બને એટલે-સંયમ અમશક્ય થઈ પડે. સંયમ પાછળ ભાવના, સર્જનનો આનંદ, શીલ પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને વાતાવરણ આ બધાં ભાગ ભજવે છે.'

મેં બીજો સવાલ કર્યો: 'સાધુ થવા પાછળ મૂળ ભાવના પોતાના કંપ્યાણુ માટે કહેવાય કે પ્રગ્નસેવા માટે?'

સંતખાલજી: 'આજના સમય પૂરવું કહું તો, સાધુઓએ મૂળ ભાવના પ્રગ્નસેવા રાખવી જોઈએ. સાધુઓ પશુ પ્રત્યે સાથે જન્માયેલા છે, તે સાથે આત્મકંપ્યાણુ કરવું જોઈએ.'

મેં નવો સવાલ પૂછ્યો: 'સુમળળ પ્રમાણે ગુરુસ જીવનમાં ફેરફાર થાય છે તેમ સાધુજીવનમાં ફેરફાર થવો જોઈએ કે નહિ? અને થવો જોઈએ તો કેવો?'

સંતખાલજી: 'ફેરફાર જરૂર થવા જોઈએ. સાધુઓએ આજે સમાજના એકેએક પ્રશ્નમર્જિંશ ઉતરવું જોઈએ. રાજકારણનું ખાસ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. પ્રભને ધક્કાવું એવું કામ છે અને રાજકારણ એ આજે પ્રભને પ્રુપ્ત સવાલ છે એટલે એ જ્ઞાન સાધુ માટે પણ અત્યવનું છે. સર્વોચ્ચ સમાજનો ને આદર્શ વિચાર્યો છે તેના એ રીતે સાધુઓ સળે બની રહે. અને એ ત્યારે બને કે એમની દૃષ્ટિ સંપ્રદાયની બહાર નીકળે છે.'

મેં પૂછ્યું: 'ન્યોતિપવિલા વિધે બાપનો શા મત છે?'

એમનું મોં ચલકચું. મુકપતિ પણ હસી. આળે અને માપતી હોય તેમ ચસકો ઊડી. સૈનિકની અદ્યાયો ટહુર બેઠેલા એ સંત વધુ ટહુર થયા. બેભાન: 'એ વિલા સાચી છે.'

હું એમની સામે તાકી રહ્યો હતો.

તેમણે આગળ કહ્યું: 'એ વિદ્યા સાચી છે પણ

ખસેડવાનો વૃત્તિ થતી ન હતી, પરંતુ મુલાકાતની રેતી સરી રહી હતી એટલે મેં સ્વસ્થ થતાં બીજો સવાલ કર્યો : 'જેન સાધુઓના ચાલુ જીવનમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે બન્યો ?'

અને એના જવાબમાં વળી એક બીજું તેજસ્વી ચિત્ર સંતબાલજીએ એમની વાણી દ્વારા મારી દર્શિ સન્મુખ ટાંચી દીધું.

શિવલાલમાં જે તીવ્ર સ્મરજીવિત હતી છતાં અભ્યાસ આશ્રય નચાલવાથી એનો વિકાસ થયો ન હતો, તે મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે આવતા થયો. મહારાજશ્રી સંન્યાસને દોષાને તેવા શિષ્યના જુખ્યા હતા શિવલાલે દિક્ષા લેવાની ઇચ્છા બતાવી તે પછી ૧૧ વર્ષ સુધી દિક્ષા આપ્યા વગર પોતાની પાસે શિવલાલને શુરુએ રાખ્યા હતા તેમની પ્રકૃતિની, ભુદ્ધિની, સંમતની વગેરે અનેક કસોટીઓ કરી હતી અને સાથે એમને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. શિષ્યની લાપજાન માટે એ મત ન હતો. અને અભ્યાસથી પાછો પડે તેવો ન હતો. શુરુ પછુ એવા શિષ્યથી તૃપ્તિ અનુભવતા હતા. સરકેત અને ન્યાયના અભ્યાસ માટે શિવિલાથી ખાસ પઠિત બોલાવવામાં આવ્યા. પઠિત તો મેમાં આજળાં લાલી ગયા. દસ વર્ષ જે અભ્યાસ કરતાં લાગે એને આ વિદ્યાથી જોતજોતામાં પૂરો કરી નાખશે ! ચાર-છ મહિનામાં અંગ્રેજી પણ છ ચોપડી જેટલો અભ્યાસ કરી નાખ્યો. પણ ભુદ્ધિ જેવી તીવ્ર, તેવું રતન પણ ચંચળ. એટલે કોઈ પણ અભ્યાસને પૂરો ન કરે, એકમાર્ગ ચાલુ ફૂંચે ત્યાં બીજી પકડે. શુરુ થયું ૫ વારે પણ આ માનીતો વિદ્યાથી શુરુની આગ્રા માને નહિ, શુરુ પ્રેમથી જીતાવ ગયેલા એટલે દળાણુ કરી ચકે નહિ

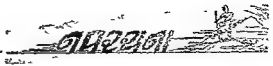
તેમાં વળી સૌભાગ્યંદ્રજીના મનમાં અવધાન કરવાને તરંગ આવ્યો. શ્રીમદ્ રાજ્યદ્ર જેવા એ કરતા તો પોતે શુ કામ ન કરે ? અને પછી તો એ જ ધૂન અજમેરમાં એમણે આર્ષસમાજના અગ્રણ્ય શતાવધાનના પ્રયોગ કર્યો અને ભારત રત્નની પદ્મી મળી ! આ ધૂનમાં વળી કીર્તિની ધૂન ચડી. પ્રયોગો કરવા અમેરિકા જવા મુમીના તરજો આવવા લાગ્યા.

પરંતુ સૌભાગ્યંદ્રજીના સ્વભાવ ચંચળ એટલે એ ધૂન છૂટી મધ્ય અને લેખનની ધૂની શરૂ થઈ.

'સંતબાલ' એ તખલ્લુસથી સૌભાગ્યંદ્રજીએ કલમ પકડી. જેન દર્શનનાં સૂત્રોનાં શુભરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું શરૂ કર્યું. જે ધૂન ચાલી તે ચાલે જ. કલમ પકડો એટલે લખ્યે જ રાખ્યું અને બીજી બાજુ જેન જગત વખાણતું મધ્ય એટલે ઉત્સાહ વધવામાં કહેવાનું શું ? પરંતુ વિચારની ભિન્નતાને લીધે દેરાવાસી જેનો ખિન્નઈ ઊઠ્યો. નાનચંદ્રજી મહારાજની દર્શિ સમ-વધની, ખડછાત્રમક નીતિ શુરુની નહિ એટલે શુરુ માટે બને પચના જેનોને માન તેમાં શિષ્યે દેરાવાસી જેનોની નીતિનું ખંડન શરૂ કર્યું એટલે શુરુ પછુ મુઝાપ થયા. આ વિષયમાં સાત્ત-સામાં ચર્ચાપત્રો બહાર પડે. શુરુ ના કહે છતાં સંત-બાલજી એમની આગ્રાનો અનાદર કરી પોતાને જે લાગતું હોય તે દળાયા વગર લખ્યે રાખે.

શુરુ-શિષ્ય વચ્ચે અંતર ઊઠું થયું. એમાંથી સંતબાલજીએ પોતાના વિચારો અંગે મંથન કરવા એક વરસનું મૌન લેવાનું બહાર કર્યું અને જેન જગતથી દૂર, સાથે જેન સાધુમાંથી કોઈને રાખ્યા વગર રહેવાનું વિચાર્યું અને શુરુની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એમણે નર્મદાકાંઠે આવેલા રણાપુરમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. સાધુ શ્વા છતાં સંતબાલજીમાં બીજા વિચારો ધૂમતા હતા. રશિયાથી મિત્ર મસાણી આવેલા અને તેમનું લખાણુ વાગેલું એટલે ધર્મદર્શિએ સમાજવાદના વિચારો સંતબાલજીમાં ધૂમતા કરે. ડૉ. મેધાણીએ આદર્શ સમાજવાદ લખેલો એની પ્રતાવના એમણે લખેલી. શુરુ સાથે વિચારના આ ધર્મજી અને અવધાનજીતોનો મર્વ પણ ખરો.

આઠ માસ પુરમાતબાલજી સરણાં રહ્યા. કોઈની સાથે બોલતા નહીં. એકલા ફરવા ગળ્ય છે. નદીને તીરખી રહે છે. ધમેનો અભ્યાસ કર્યો કરે છે. તારણે કહીને ટંકગ કરે છે. વિશ્વવાત્સલ્ય સંધની કલ્પનામાં રમે છે. મૌનનું વરસ પૂરું થતાં, જે રમણે યુગ-ક્રમાં મૌન લીધું હતું ત્ય મૌન છોડ્યું અને નિવેદન બહાર પાડ્યું. (૧) જેન સાધુઓએ બોલતી વખતે

મોઢે મુકપતિ (૪૫૬) રાખવી નોઈએ, મૌન વખતે જરૂર નથી. (૨) જૈન સાધુઓ માયાના વાજ હાથે તોડી સદનસરિતની કસોટી કરે છે. પણ તેની સાન-તંતુઓને તુકસાન થાય છે માટે જુઝન કરાવવામાં કસું બોલું નથી. (૩) સાધુઓએ વાકાની મર્યાદા ન રાખતાં શુદ્ધ આહાર અને ત્યાંથી લેવો. (૪) સાધુઓ શરીરે ભીનો કહોડા લૂછી નાંખે છે, તે કરતાં સ્વચ્છતા માટે જુઝી પાણીનો ઉપયોગ કરી સ્નાન કરવું. (૫) સાધુઓ રથાન સાધુ કરતાં કિતરવું મલુખ છે.

જૈન સમાજ. ખજાણી બોલે, સંતખાલજી માટે ઉપાશયોના દરવાજા જાણ થઈ ગયા. ગુરુ ઉપર પણ દયાથી બાંધું કે શિખ તરીકે જોને રહ કરો. છેવટે દુઃખતા હોયે ગુરુએ પણ સંતખાલજીને શિખ તરીકે રહ કર્યાની મહેરોત કરી અને સંતખાલજી જૈન સમાજમાં બહિષ્કૃત થયા. આજે પણ બહિષ્કૃત છે, છતાં જૈન મુનીની વિદ્વતા માન્ય છે. જૈન કાનુનને બાળકોના ધર્મિક અભ્યાસ માટે પાકેપુરતો તૈયાર કરવામાં કામ એક ભાષ્ટરે લેખું છે અને તે બતારે સંતખાલજી પાસે આવીને તે પુસ્તકો તૈયાર કરી રહ્યા છે.

મેં બીજો સવાલ કર્યો: 'સંસારીઓને સંયમ અશક્ય હોય છે ત્યારે આપના જેવા લાગીઓનું જીવન સંયમવાળું હોય છે તેમાં કયા ભેદ? સંસારીઓ કઈ રીતે મર્યાદિત સંયમથીય મુક કરે?'

સંતખાલજીએ કહ્યું: 'માણસ પાસે કોઈ કાનુન હોય તો જ એ સંયમથીય જીવી શકે છે. છતાં એ કાનુન સાથે જોને સર્જનનો કાનુન ચલે જોવું મર્યાદા ન હોય તો સંયમ અશક્ય થઈ પડે છે. માણસને થીલની કિંમત હોય અને તેની દરિયા ટીલ પ્રત્યે ભારતા હોય તો સંયમવર્ણન જીવન શક્ય છે. સંયમ માટે વાતાવરણની જરૂર છે. વાતાવરણ સંયમને પોષક ન હોય તો સંસારીઓને તેમ લાગીઓને સંયમ અશક્ય બને છે. બોધમાં કંઈ અમર્યાદિત હોય છે, પુરુષની આકર્ષણશક્તિ હરિત હોય છે. આપણા ભૌતિક જીવનની રચના એવી છે કે એ જીવનો જ્યારે ખરી પણ તક ન મળે ત્યારે

માનમાંમાં હજુ સંયમવર્તિ છે એમાં બચાકો નથી એમ નહિ, પરંતુ માનમાં કાર્યોમાં સર્જનનો મૌલિક કાનુન વિશેષ મળી શકે તેમ છે. ઉપરાંત કુદરતી સૌંદર્ય, મોકળા રહેવનું, હરવા-હરવાનું, એ વાતાવરણ સહેરના સંયમ વાતાવરણ કરતાં સારું છે. સહેરમાં મન અધવાળું બને છે. સહેર એટલે કેન્દ્રીકરણનું સ્થળ. માનસમુદ્રોને વધુ નજીક રહેવાના પ્રયત્નો બને એટલે સંયમ અશક્ય થઈ પડે. સંયમ પાછળ ભાવના, સર્જનનો કાનુન, થીલ પ્રાચીની નિષ્ઠા અને વાતાવરણ આ બધાં ભાગ લખે છે.'

મેં બીજો સવાલ કર્યો: 'સાધુમવા પાછળ મૂળ ભાવના પોતાના કલાણ માટે કહેવાય કે પ્રમતેવા માટે?'

સંતખાલજી: 'આજના સમય પરવું કહું તો, સાધુઓએ મૂળ ભાવના પ્રમતેવા રાખવી નોઈએ. સાધુઓ પણ પ્રમત સાથે જાણેલા છે, તે સાથે આત્મકથનાણું કરવું નોઈએ.'

મેં ત્રીજો સવાલ પૂછ્યો: 'યુગયુગ પ્રમાણે ગુરુજી જીવનમાં ફેરફાર થાય છે તેમ સાધુજીવનમાં ફેરફાર થયે નોઈએ કે નહિ? અને કરો નોઈએ તો ફેરો?'

સંતખાલજી: 'ફેરફાર જરૂર થયા નોઈએ. સધુ-ઓએ બાળક સમાજનાં જોજો: પ્રશ્નમાં: કિતરવું નોઈએ. તબક્કાવૃત્તિ ખાસ જાન મેળવવું નોઈએ. પ્રશ્નને ધારણે જોવું કામ છે અને તબક્કાવૃત્તિ એ બાળક પ્રશ્નોત્તર સવાલ છે એટલે એ જાન સાધુ માટે પણ મર્યાદા છે. સંયમ સમાજનો ને મર્યાદા વિચારો છે તેના એ રીતે સાધુઓ સમજો જતા રહે. અને એ ત્યારે જ્યારે કે એવની દરિયા સરકાવી જરૂર નીકરે છે.'

મેં પૂછ્યું: 'વ્યવસ્થિત રીતે બાપરો કે

જોઈવું મેં મર્યાદા કુદરતી પરવું કાનુન અને સાધુની દોષ તેમ જરૂર કરી. સંયમની જરૂરો હરે ભીલો એ જરૂર રહે કાનુન હોય છે. 'એ રીતે કહી છે.'

કે એવની સરે રીતે રીતે રીતે.

સાપેક્ષ સત્ય છે. એને જ્ઞાન-વિદ્યા ન કહેવાય, પણ જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય. પરમ સત્યને પલટી ચક્રાવૃત્તિ નથી જ્યારે જ્યોતિષના ગ્રહોને પલટી ચક્રાય છે. સત્ય એ નિશ્ચિત છે જ્યોતિષદ્વૈતથી નિશ્ચિત વસ્તુ નથી.' મારો સવાલ : 'જ્યોતિષથી પ્રભને લાભ છે કે ગેરલાભ ?'

જવાબ : 'જ્યોતિષથી લાભ કરતાં નુકસાન વધારે છે. જે મજબૂત મનનો છે તેને લવિષ્ય જાણવાની જરૂર નથી. નિર્મળ છે તેને નુકસાન છે. જ્યોતિષ માથુસને પુરુષાર્થ તરફ પ્રેરનાર એકું બને છે એ રીતે પણ નુકસાન છે.'

મારો સવાલ : 'એટલા સાધુ વર્ગને બાદ મુશ્કેલી તો, બાકીના સાધુઓના બે જુદા માર્ગો દેખાય છે. એક બાપના જેવા કર્મદારા પ્રભને જ્ઞાન આપતા સાધુઓ અને મહર્ષિ રમણ અને શ્રીઅરવિંદોની પદ્ધતિએ કેવળ જ્ઞાનમાર્ગથી પ્રભને ઉપદેશતા. બા એક બેજે આપનો શો મત છે ?'

સંતબાલજી : 'મને એમ લાગે છે કે શ્રીઅરવિંદોની પદ્ધતિની પણ જરૂર તો છે જ, કર્મદારા જ્ઞાન આપનાર કે જ્ઞાનદારા ઉપદેશ આપનાર બે બંને પેલપેલાને જીવ્યા માનતા હોય તો તે પણ બેઠું છે. બંનેના ક્ષેત્ર પ્રભપ્રકાર માટે જરૂરી છે. વિચારની અસરમાં હું માનું છું, પણ તેની સાથે એ વિચાર કર્મ-કર્તવ્યમાં આવેલાં બેઠુંએ. જ્યાં સુધી એ કર્તવ્યમાં ન દેખાય ત્યાં સુધી એ ત્રુટિ છે. એ રીતે ગાંધીવાદ સમાજમાં આગળ છે. એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ દારા છે. એટલે પ્રભ આગળ પ્રતિક મૂકવાનું થશે તો ગાંધીજીનું મુકારો, શ્રીઅરવિંદોનું નહિ. ગાંધીવાદ પાછળ કર્મનું પીડાળ છે. જ્ઞાન અને કર્મનો યોગ એનું નામ લક્ષિત. હતાં શ્રીઅરવિંદો અધૂરા છે એમ નહિ કહું. બંનેમાં, ગાંધીજીની પદ્ધતિ સમાજ માટે સારી છે.' અને સહેજ અટકાને ગંભીર બની જતાં એમણે કહ્યું : 'મારી એ પણ કષ્ટના છે કે શ્રીઅરવિંદો બહાર આવી ગાંધીજીની વિચારસરણી આગળ ચલાવે તો નવાઈ નહિ !'

મારું મો મલકી ગયું. ચર્ચા—સંતબાલજી, લવિષ્ય

કયન તો નથી ઉચ્ચારતા ! મેં આગળ પૂછ્યું : 'મુદરથીએમાં બાળે ત્યાગભાવના બધું મહત્ત્વ તો ક્યાવામાંથી થોડું' દાન કરવા પૂરતી છે. એ રીતથી ત્યાગભાવના કેળવાતી નથી, ફક્ત દાન કર્યાનું અર્થનું ચોખ્ખા છે. સાચી ત્યાગભાવના કેળવવા મુદરથીએમાં શું કરવું બેઠુંએ ?'

સંતબાલજી : 'ચક્રિતનું દાન કરવું' એ ઉત્તમ છે અને તેથી ત્યાગભાવના પણ કેળવાય છે. શ્રમ, નીતિ અને ભાવનાનું દાન આપવું બેઠુંએ. શ્રમ કરીને, નીતિ અને ભાવના પ્રમાણે જીવી ખતાવીને, સદવિચારનું દાન આપવું તે અર્થ કરતાં વધી જાય છે, અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરવી બેઠુંએ. અને આ ભાવના ચોખ્ખી બેઠુંએ. ધર્મસ્થાનોએ ધર્મસ્થાનોમાં એવું જીવન માણવું બેઠુંએ કે ત્યાં અર્થની ઝોલામાં ઝોલા જરૂર હોય, નહિ તો અર્થની ભાવના દાનમાં આબ્યા અમર ન રહે.''

આ સાથે ધનની અને ધનિકોની ખોટી પ્રતિષ્ઠા ન કરનાર સંતબાલ-જીના એક પ્રસંગનું ચિત્ર મારી દ્રષ્ટિ સન્મુખ આવી ગયું.

હરીમાઇની વાડીમાં સંતબાલજી પ્રવચન કરતાં એ રમણે એક પાટિયું માધું' હતું—' જે ભાષા ભાષા આવે ત્યાં જ બેસે. કોઇ પણ ભાષા આગળ આવવાનો પ્રયત્ન ન કરે.'

એક દિવસ એક મિલમાલિક પ્રવચનમાં મોઢા ખાયા. તેમને ચર્ચા કે હવે પાછળ બેસવું પડશે. પૈસાને નોરે કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં આગળ બેસનાર ધનિકને એ તમણું લાગ્યું અને પ્રવચનમાં ન બેઠા. આવો પ્રસંગ ફરી ન બને તે માટે પછી એમણે સંતબાલજીને કહ્યું : 'આ પાટિયું કાઢી નાખો. અમારા જેવા મોઢા આવે તથી પાછળ થી રીતે બેસે ?'

સંતબાલજીએ હલતાથી કહ્યું : 'ધનિકોની સલામાં તમારું સ્થાન મોખરે હોય તે હું સમજી શકું, પણ ધર્મના સ્થાનમાં ધનની પ્રતિષ્ઠા ન હોય. માથુસ ધર્મનું અવજી ગમે ત્યાં બેસીને કરી શકે છે.'

તે દિવસથી એ શૈલ સંતબાલજીને બીજે વખત મળી જતાં પણ પ્રવચનમાં દાખર રહેતા નહિ !'

એવી જ રીતે પ્રજના કામમાં ધનની જરૂર પડે તે સંતબાલણ ધનિકા પાસેથી લે છે, પણ મહે છે: 'આ ધન તમે તમારા પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે આપો-પ્રતિષ્ઠા માટે નહિ. એટલે આ દાનની છાપામાં જાહેરાત નહિ થાય, તેમ એથી પ્રતિષ્ઠા પણ આપવાની રહેશે નહિ ।'

સંતબાલણએ લાલ-નળકાંઠાને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવી સર્વોદયની યોજના દ્વારા ગામમાં રવાવલગંથી બનાવવા વિચાર્યું છે. એટલેના પ્રશ્નો માટે જોડૂતમંડળ સ્થાપ્યું છે. અને સાકુઓએ રાજકારણનો પણ અભ્યાસ રાખવો જોઈએ તેમ એમણે પ્રજના બધા પ્રશ્નો હાથમાં લીધા છે. કુકાળ સમયના એ પ્રદેશના એમના કાર્યથી જાણુ અજાણુ છે! પાંચસાત માણસો મામડેથી અમારી આ વાતચીત ચાલતી હતી અને આભા. 'પંચમાં દસ મિનિટ બાકી હતી. ૫-૩૦એ ઉપસતી ગાડીમાં મારે વિદાય થવું હતું અને જે કાષ્ટંઝિયા આભા તેમને પણ જવું હતું. 'મે' વખતની મુશ્કેલી સમજી જતાં કહ્યું: 'એક જ સવાલ પૂછી લઉં. આજના રાજકીય વલીવટથી પ્રજાને સંતોષ નથી. પ્રજાની એમાં શી ફરજ છે ?'

સંતબાલણ: 'આજનું રાજવંત લોકસાક્ષી હતો ચાલવા પ્રવૃત્ત કરે ૩૩ પણ હજી સુધી તેવું બન્યું નથી. એ તંત્ર બરાબર ચલાવવું હશે તો પ્રજાએ પોતાની પ્રગતિ આગળ ચલાવી તેને કોરવું પડશે. અને તે કાર્ય સર્વોદય જેવા રાજકારણમાં સીધા ન પડેલા સગાબંધ કાર્ય છે. આજનું રાજતંત્ર સુદ્ધિ-શામાં નથી, તેમાં પરિસ્થિતિનો દોષ વધારે છે. આજે વલીવટ કરનાર પારે છે છતાં પરિસ્થિતિને લીધે અમુક તો કરી શકતા નથી. કેન્સિસ કમિટીઓમાં નીચેથી-પ્રજા તરફથી-ઉપર એવાજ જેવો જોઈએ, તેને બદલે આજે તો એથી બીધું છે, ઉપરથી-હોદ્દાશે તરફથી-અવાજ આવે તે પ્રમાણે નીચેની કમિટીઓ મહીન માફક ચાલે છે. આજ પ્રજામાં જાગૃતિ ન આવે ત્યાં સુધી આ તંત્ર ન સુધરી શકે, પરંતુ પ્રજના વિજ્ઞાન જનસમુદાયમાં જાગૃતિ આવતાં

તો વર્ષો જોઈએ. ત્યાં સુધી કંઈ આ તંત્ર આવી રીતે ચાલવા ન દેવાય. એટલે એક નાનો વર્ગ-જેનામાં જાગૃતિ આવી છે તેણે પ્રજામાં એ જાતની જાગૃતિ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. અને રાજતંત્ર ઉપર પોતાની અસર પહોંચાડવાની છે. અને તે કામ સીધા રાજકારણમાં ન પડેલો સર્વોદય સમાજ સાધી શકે. એ રીતે કામ કરવાનો મારો અહીં પ્રયત્ન છે, કુદરતનો સાથ છે અને રાવશંકર મહારાજનો સહ-કાર છે. એટલે આજે જે વર્ગ જાગૃત છે તેણે રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં સહકાર આપવો અને પ્રજાને જાગૃત કરવી.'

એ સાથે સંતબાલણએ મારા તરફથી નજર ખસેડી પેલા લાઇએ તરફ વાળી. પોતે પણ એ સૌના સરખા સાથીદાર હોય તેમ કહ્યું: 'તમારી બધાની સલાહ શું થાય છે?'

એક ચોરીનો પ્રશ્ન હતો. ચોરી થયેલી. તેમાં રૂપિયા, ધરેણાં, કપાડાં ગરેણાં તે ચોરીના સંતબાલણને લાગળ મળી હતી અને તે ચોર મીઠો આપી દેવા સંમત થયા હતા. રૂપિયા વપરાઈ ગયા હતા એટલે તે માટે અશક્ત બતાવતા હતા. એટલે એ અંજે જેમનો સવાલ હતો તેમને સંતબાલણએ બોલાવ્યા હતા અને મત જણાવવા મામતા હતા.

સૌએ કહ્યું: 'તમે કરો એ અમારે કબૂલ છે.'

સંતબાલણ: 'આપણે તરી ચોરી પકડવાનું અને માલ પાછો મેળવવાનું જ કામ કરીએ તો એ અધૂરું કહેવાય. ચોરી કરનાર ફરી ચોરી ન કરે એવું પણ કરીએ તો એ ખૂડ કાર્ય કહેવાય. ચોરી કરનાર પોતાની અશક્ત બતાવતા હોય અને ઘરત તરીકે નહિ, પણ મારી તરીકે રૂપિયા જના દેવાની માગણી કરતા હોય તો એ રવીદાસવામાં આપણને વાંધા ન હોવો જોઈએ.'

એક લાઇ બોલી બિલ્લ: 'એ કબૂલ છે, પણ પાછા કપડાંમાં રેશમી લુગડાં હોય તે નથી એમ કહી ના સોંપે એ ના ચાલે. એવું કરે તો માનવું જોઈએ કે એ આપણને છેતરે છે. રૂપિયા વપરાઈ ગયા, પણ

કપડાં એટલી વારમાં વપરાઈ ન જાય. ધરણી પણ એણે પૂર્વ આપવાં જોઈએ.

સંતબાલજીએ મુઝે ફક્ત સ્વીકારી હોય તેમ પૂછ્યું : 'ગામમાં શી નવાજૂની છે ?'

એક બાઈ : 'જમાદાર પૂછતો હતો કે સંતબાલજી બેઠત મંડળની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે તેનો શો ઉદ્દેશ છે ?' સંતબાલજી : 'કારણ ?'

પેલા બાઈ : 'ડી. એસ. પી. એ પૂછાવ્યું હતું એથી એ પૂછતો હતો એમ કે સમાજવાદનું ખ્યાલ છે કે સામ્યવાદનું ?'

સંતબાલજીએ મારા સાથું જોઈ ગોં મલકાવ્યું. હું, ય દરેકો. મને થયું—કેએક સ્થાપી સ્વતંત્ર બેઠતમંડળનું અસ્તિત્વ હોવાથી સર્વોદયના ધોરણે કામ કરનાર સંતબાલજીની પ્રવૃત્તિની પણ સરકાર ચોક્કસ રાખે છે અને તે સાથે મને પણ કે કોઈ અમેરિકન લેખકના નીચેના શબ્દો યાદ આપ્યા—કોઈ પણ સરકાર, ભલે તે પ્રજાકીય હોવાનો દાવો કરે, પણ એનું મુખ્ય કાર્ય તેા સત્તા ઉપર ટકી રહેવાનું હોય છે !

પેલા બાઈ બોલ્યા : 'મેં તો જમાદારને સંભાળાવી દીધું કે ઉદ્દેશ જાણવો હોય તો જાવ મહારાજ (સંતબાલજી) પાસે. અમે ઉદ્દેશ—સુદેશ જાણતા નથી. અમારું આપું ગામ, એમાં જોડાયેલું છે તે સાચું !'

માડીને વખત થયો હતો એટલે અમે બધા સાથે જમા થયા. મેં હાથ જોડી સંતબાલજીની વિદાય લીધી. એમણે હસીને આંખમાંથી સ્નેહ વર્ષાવતાં વિદાય આપી. એ સમયેથી આજો જોઈ મને મહાત્માજી યાદ આપ્યા. તે સાથે દ્રોણ અને એકલવ્ય યાદ આપ્યા. સંતબાલજી પણ મહાત્માજીના એકલવ્ય હતા. ખાદીનો સંદેશ એમણે પ્રથમ સંપાદ્યો. સાહિત્ય અને સહાયણના સેવનથી સમાજસેવાનું એમનું આજનું ધારત થયું હતું. એકાદ પત્રવ્યવહાર શુરુ સાથે થયેલો. જુદાં મહાત્માજી આગમ કરવા રહ્યા હતા ત્યારે એક વખત મુલાકાત લેવા સંતબાલજી ગયેલા. મહાદેવભાઈની ચોક્કસ વટાવી મહાત્માજી પાસે જવું કેટલું દુર્લભ હતું તે અનુભવીઓ સૌ જાણે છે. છતાં એ ચોક્કસ વટાવી શિખે શુરુ સાથે ચોક્કસ વાતો કરી લીધી અને બદલામાં મહાદેવભાઈએ માડી નાખ્યા તે શુરુ ફક્ત પણ તરત ચુકવી દીધી !

આજે દેશ મધિજીના સાચા શિખે અને એકલવ્યો તરફ મીઠા માંડીને બેઠો છે કે એ સર્વોદયદ્વારા સ્વરાજ્ય મળી સુરાજ્ય તરફ પ્રવેશે દેરી બરી.

મારી વિદાય વખતે આજનું ગૌરવદાળી મહાન મને ફરી રક્ષુ હતું કે, સર્વોદયના મંડાળ આ જુમિ-મધિ, આ સંતના હાથે થશે એ માનું જેમ ધન્ય બાળ્યે, તેમ પ્રજાતનું પણ ધન્યભાગ છે !

એ ધન્યભાગને માથે ચાપી, એ મહાનને જળ કરી હું આવી નીકળ્યો.

હી તો ધોધમાર વહેતી આવતી નદી છે. એક વાત ધ્યાનમાં લીધા પછી બીજી કંઈ તેને દેખાઈ ન જાય, રાજ્ય થે નથી અને તો સર્વોદયના સમર્પણમાં ન સંપૂર્ણતા દેખાય છે. પ્રિય પરંતુ સાથેના સાધુજી એક ન તેમને જોઈતો હોય છે, નાનકડું બીય પણ તેમને પરિપૂર્ણતાના પરમેશ્વરના દર્શન કાળી રાકે છે.

—સાને શુભ

ગુ

જરાતમાં એક વૃત્તન શુભની રચના થઈ ચલા માંડી હતી અને ભારતની મુક્તિ માટે તે પુનર્રચના માટે ગુજરાતે કાર્ય ઉપાડી લેવા માંડ્યું હતું અને હિંદના ઇતિહાસમાં નવી જ ભાવ પાડવા માંડી હતી તે વખતે દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર નામનો એક જીવન ગાંધીજીએ નાખેલી જીરફને જાળે ખેંચાઈ આવી પોતાનું જીવન આ જુમિમાં વહેતું કરી દે છે—ગુજરાતમાં એક ભારતીય સંસ્કાર—સંસ્કૃતિ વહેવા માંડે છે:

“સાંતનિકેતનના નિવાસ દરમિયાન દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલી ગાંધીજીની ટોળી સાથે પરિચિત થયા હતા. પાલળથી ગાંધીજીને પણ મેળાપ થયો, એમના ‘હિંદ સ્વરાજ’ે મારા પર ઊંડી છાપ પાડી જ હતી. ‘હિંદ સ્વરાજ’માં જીવનનું સંપૂર્ણ દર્શન—એક આખી દિલ-સુરી મેં એક એટલે એને આધારે કેળવણીનું તંત્ર રચાય એવા વિશ્વાસ ઝેઠા હતો. ગાંધીજીએ આમનજી આપતાં હું આશ્ચર્યમાં આવી જાયલ થયો. મને આજે ધર મળી ગયું.”

આજની તમારી સાહિત્ય સભામાં ‘કાકાસાહેબનું સર્જન’ એ વિષય પર બોલવાનું આમનજી મેં એટલા માટે સ્વીકાર્યું કે સાહિત્ય ચર્ચિત્રે દારે હું પહેલવહેલો આવીને જીભા ત્યારે મને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલવહેલાં દર્શન કાકાસાહેબનાં લખાણોનાં અનાવાસે થયાં. એ વર્ષને આજે ત્રણ દાયકા થઈ ગયા છે. યુવાન દત્તાત્રેય કાલેલકર આજે સૌના કાકાસાહેબ ને અનેકનાં ગુરુ બની ચૂક્યા છે અને એમણે આ જુમિમાં વાવેલું સાહિત્યવૃક્ષ અનેક ડાળાંપાખાંડે ફાટ્યુંકૂટ્યું છે. તે કાળ દરમિયાન મેં પણ અનેકવાર એમનાં લખાણોમાં આવતનો કથાં છે.

કેટલીક વસ્તુઓ સહજ જ બન્યા કરે છે... કાકાસાહેબ જેમ બાપુના બહુથી ગુરુ બની ગયા એમ મારા મોટાભાઈએ ‘કાકાસાહેબની કંઠી’ બાંધી દીધી—એ એમના શિષ્ય ને મંત્રી બન્યા... અને કાકાસાહેબની સાહિત્યગંગા ઝીલનાર શંકર આમ ચરંદ્રકરરૂપે મળી ગયા...તે વખતે એ સાહિ-

ત્યસરિતા અનેક ખીણોમાંથી હજી માર્ગ કરી રહી હતી...સ્વામી આનંદ ને કાકાસાહેબ મને ‘બટુક’ કહેતા એવુંકા નાનો હું હતો. પણ કાકાસાહેબ લખાવતા હોય અને મારા ભાઈ લખતા હોય તે વખતે એ બધું હું એટલિતે સાંભળ્યા જ કરતો. ત્યાર પછી હસ્તલિખિત પ્રતો મારે ત્યાં જ આવે અને હું એને વારંવાર વાંચ્યા કરું. અને એમનાં પુસ્તકો પહેલાં તો મારે ધેર જ આવે ને? એટલે મને ત્યારે ઉઠાવીને વાંચ્યા જ કરીએ. આમ કાકાસાહેબનાં અનેક લખાણોનો પ્રથમ અને ભાષાને વાંચી ન હોય તો કહું કે પ્રથમતમ શ્રોતા ને વાંચક હું છું અને તેથી એમના સાહિત્ય ને શૈલી પર મને શરૂઆતથી જ પ્રેમ બંધાયો છે. મેં એમનાં લખાણો અનેકવાર વાંચ્યાં છે ને ‘લોકમાતા’નું તો અષ્ટોતરશ્વત પારાયણ કર્યું છે...કાકાસાહેબ મારા એક મનમમતા લેખક છે, અને મારા એક પુસ્તક વિશે એક વિદ્વાન વિવેચકે એમાં ‘કાલેલકરી શૈલી’ છે’ એમ કહ્યું ત્યારે મને આનંદ જ થયો હતો. મેં તે અનુકરણ કરીને આજુબા પ્રવલન નથી કર્યો, પણ વિદ્વાન મર્મચ વિવેચકે ‘કાલેલકરી શૈલી’ એ શબ્દો વાપર્યા ત્યારે જ મને થયું કે કાકાસાહેબનાં લખાણોમાં જે નિરાળું વ્યક્તિત્વ અને વૈશિષ્ટ્ય છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખીજે કયાં જોવા મળતું ન હોઈ વિવેચકે એને ખીજું કયું નામ આપી શકે!

—
ગમનના તારાઓમાં જે સ્થાન યુગુરું છે તે સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યાકાશમાં દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકરનું છે. જીવન, જીવનધર્મ, જીવનનો આનંદ એ ત્રણ જીવન-સિદ્ધિઓ મારેનું બાધુ એટલે સાહિત્ય...મને તેટલું ઉચ્ચ કોટિનું હોય છતાં સાહિત્ય એ જીવનની ઉત્તરિતા એક સાધનરૂપ જ છે અને હોતું જેઠાં એમ કાકાસાહેબ માને છે. એટલે કાકાસાહેબના સાહિત્ય સર્જનના અવ્યસાસીએ એમના જીવન દર્શન તરફ પણ જોવાનું રહેશે જ.

કાકા મને પૂછે કે “કાકાસાહેબ શું છે? સાહિત્યકાર વિદ્વાન, પંડિત, ચિંતક, પત્રકાર, અચારક, વકતા,

લેખક, મુસાફર ? શું ? ” એનો ઉત્તર હતું એવો આપું કે, એ બધુંયે હેવા છતાં તે-તે તો નહીં જ. ” એટલે વધુ અગાધ પૂછનાર નો પૂછે જ, “ ત્યારે, શું ? શું ! ” હું શાંત ચિત્તે કહું :

‘શિક્ષક’

તમારી આમળ આ લખાણ વાંચતાં પહેલાં મેં કાકાસાહેબના એક પ્રશ્નચક્રને વંચાવ્યું ત્યારે એ કહે :

“ અધ્યાપક ” લખો.

મેં કહ્યું, “ ના. એ તો કોષ કોલેજનો પ્રોફેસર એવું સમગર્ભ જાય. ”

“ તો આચાર્ય ” લખો ”

મેં કહ્યું, “ પ્રિન્સિપાલ થયા પછી એ અવસ્થા-શીલ થઈ જાય. ” અને પછી મેં જ કહ્યું, “ હું કેળવણીકાર અને શિક્ષણશાસ્ત્રી શબ્દો પણ ન જ વાપરું પણ કાકાસાહેબને હું

“ શિક્ષક ” જ કહું છું...

અને એની પછળ એ શબ્દમાં રહેલી વ્ય પકતી ને વિશાળતા છે શિક્ષક એટલે પંદુજનની પછ ગ્રુ-આ ગિયાર કડું છું ત્યારે આજથી મેં દાખલા ઉપરનો એક પ્રશ્ન મારી દૃષ્ટિ સામે ઊભો છે. એ

એક ઘણું પહેલાં જ બની ગયો હોય એટલે બધો તાલો જ રહી છે. ૧૯૩૦ની લગત વખતે કાકાસાહેબ ખેડસેઈમાં પકાઈ ગયા. આશુર્દમાં એમનો કેસ ચાલ્યો. “ સાથે એક લોમકા નીચે હું બેઠો હતો તેવામાં પોલિસઅધિકારી લાહેરે આવ્યા પૂછ્યું :

“ મિ. કોલેજકર ! તમારા બંધો શો ? ” એ પ્રશ્ન સાંભળતા મેં ઉત્સુકતા ને નિઝાસાચી ડોક ઊઘી કરી પણ એ પહેલાં તો ઉત્તર અપાઈ જ ગયો હતો :

“ શિક્ષક ”

“ પણ તમને જોલમાં કયો કલાસ આપવો તે માટે પૂછવામાં આવ્યું છે. ‘ જર્નીલિસ્ટ ’ લખાવું ? ‘ એ ’ કલાસ તો જ મળશે ! ”

“ ના, ના, બીજું કંઈ જ નહીં. હું શિક્ષક જ છું. કલાસ તો મને ‘ સી ’ જ આપવો. ” આ ઉત્તર

એમણે આપાસે, જરાયે વિચાર કર્યા વગર, થોભા વગર, જૂઝાયા વિના, માથું ખંભોળીને નહીં, સ્મરણ-શક્તિને તાણ પકવા દીધા વગર આપી દીધો હતો. એ માણસના જીવનનું રહસ્ય હતું તે દિવસે પાખી થકયો. ‘ શિક્ષક ’ એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા પછી એમની વાણી શાંત પડી મર્મપણ એમની આખમાં જે આભા ચમકી આવી, એમના મુખ ઉપર જે પ્રશન્નતા દીધી નીકળી તેથી મેં કાકાસાહેબના મેં ઉપર પહેલાં જોષ નહોતો, ફરી કદી જોષ નથી... કાકાસાહેબના જીવન, લેખન ને કવનનાં રહસ્યદાર જોશી નાખવાની ‘ શિક્ષક ’ જ આવી છે એમ મારી તે દિવસે ખાત્રી થઈ ગઈ. અને કાકાસાહેબના સાહિત્ય સર્જનનો અભ્યાસ આ જ દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ, એમના સાહિત્યના પારખે ને વિવેચકે એ જ કસોટી પર પરીક્ષા કે અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ હું માનતો થયો અને કાકાસાહેબે પોતે પણ “ જીવન વિકાસ ” ની પ્રતાવનામાં કદી દોષ :

“ એક રીતે કહી શકું કે માડું બીજું લખાણ નિતોદરે લખાયેલું છે. ત્યારે કેળવણી વિષેનું લખાણ જીવનનું એક મિદાન સમજીને અને સામાજિક જીવનની ચીમસાના એક મહત્વના અંગ તરીકે લખાયેલું છે... ગુજરાતની પ્રજા મને ભૂલે નહિ ત્યાં મુઘી અને સાહિત્યકાર તરીકે ન આગળે પણ કેળવણીકાર તરીકે આગળે એવી મારી આંતરિક હજી છે. ”

પણ સાચા શિક્ષકમાં હોવો જોઈતા જામિનો ને કવિનો આભા એમનામાં રહેલો છે. તેથી જ પાંડિત્યનો અદ્યત્ત જોખો વધી વધીને ફેગટનો થાક સહન કરનાર એ નથી. માનને ભેડું કરી કરીને ઠાંસ ઠાંસ કરનાર અકરાંતિયા એ નથી. જીવન જીવવાની ને જોવાની આર્થ દૃષ્ટિ પણ પ્રગુએ એમને આપી છે. તેથી જ એ કવિની રીતે બધું જુએ છે ને નાનાં ગ્રોટાં સોને કહે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ગ્રુજરાતમાં અવતરવા માટે કાકાસાહેબની કલમ દારૂ પ્રગટ થાય છે. ભારતનો પ્રતિહાસ, સાહિતા, સરકાર, મહત્વાકાંક્ષા. સાહિત્યસત્ત્વ, સારાયે દેખેને ખૂલેખૂલેથી આ વ્યક્તિ સાથે મહાન

રૂપ ધારણ કરવા ગુજરાતમાં આવ્યું આવે છે... સાહિત્યગૃહના પિતા પેટે ઠેકઠેકાણેથી સાહિત્યસંભાર લાવવાનો પુરુષાર્થ જ એમનામાં છે એમ નહીં પણ એ બધું કેવી રીતે જોઈવળું, કેવી રીતે પિરસવું એનો વિવેક, ત્રેવક, દષ્ટિ સૂઝ, અભિરુચિ આવકત—એને એ બધાંયને એક જ શબ્દમાં કહી શકાય. “કળા” પણ એમનામાં સહજ રહેલી હોઇ તે સાહિત્યગૃહની માતા પણ છે.

માણસના જીવનનું ખેલ સત્ય તે સિવ પામવાનું તેમજ ગ્રાહી માનવું ખેલ આનંદ મેળવવાનું પણ હોય છે. ઈશ્વર જેમ અણ્ણે અણ્ણમાં હોઇ એના એ ત્રણ શુદ્ધ બધે જ સજાર ભરેલા છે. આત્મા, ઈશ્વર તે કુદરતનો આનંદ જ સાચવ હોઇ કાકાસાહેબની વાત્યા તે તરફ જ વળે છે. આકાશ, તારા, વાદળ, પર્વતો બાળકો, ફૂલ, પક્ષીઓ તે જીવજંતુ તેમજ માનવ તે માનવીકૃતિ એ બધે એ આર્પદષ્ટિ સત્ય શિવ તે સુંદર એક આનંદમયી બની જાય છે. ટાંગો-રની પેઠે એ પણ બધે આનંદધારા જ વહેતી જુએ તે સાબિત છે...એ આનંદસહરી, નાદબધ્ધ, બધામાન જેની વાણી ગદ્ય કે પદ્ય ગમે તે સ્વરૂપે માતી મઇ જાય, ખનિ ફેલાવ્યા કરે તેને કવિ સિવાય બીજું શું કહેવાય?...

કાકાસાહેબના સર્જનનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં જ એક અત્યંત મહત્વની વસ્તુ આપણે એ પણ જોઇ લેવી જોઈએ કે કાકાસાહેબ ક્યાંના રહેવાસી છે તે ધરની ભૂમિ છોડી ગુજરાતમાં આવી કેમ રહે છે? ગાંધીજી એમનું લોકચુંપક બન્યા એ વાત સાચી પણ મહારાષ્ટ્રકર્ણાટક છોડવાની તેમની વૃત્તિ તો તે પહેલાંની હોય એમ લાગે છે. કાકાસાહેબ આદર્શ મહારાષ્ટ્રીય છે...એટલે મહારાષ્ટ્રનું ગૌરવ એમનામાં જીવંત છે. “કૃષ્ણનાં સંસ્કારણી”માં એ કહે છે :

“કૃષ્ણા એ મહારાષ્ટ્રની આરાધ્યદેવતા. એનું એક દીપું પણ પેટમાં જાય તો પાવન યઈ જઈએ. જેના પેટમાં કૃષ્ણાનું એક ચિંતુ પણ પહોંચ્યું છે તે મહારાષ્ટ્રીયનું જીવવાનો નથી.” આટલું લખાણ જે

તોડીને મૂઠી દબાવે તો આ શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં દીપી ન નીકળત. પણ એ પ્રવાહ આગળ ચાલે છે :

“સાચું કહીએ તો મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને તેલંગણ (આંધ્ર) એ ત્રણ દેશનું એકેય સાધવા માટે કૃષ્ણા નદી વહે છે. આ ત્રણે પ્રાંતોએ કૃષ્ણાનું દ્વંધ પીધું છે. કૃષ્ણામાં પ્રતીયતા નથી.”

આ ફરારોએ મેં ૧૦૮ વખત ઉપરાંત અનેક વાર વાંચ્યા છે અને કન્યા, મહારાષ્ટ્રથી ગુજરાતમાં ચાલી આવતી કાકાસાહેબની જીવનસરિતાને દરેક વખતે મારું મથું નચી પડ્યું છે. એ જ કૃષ્ણાને કદે રામદાસ સ્વામીએ ભારતવર્ષને આનંદવન જીવન બનાવવાની બિભાષા સેવી; એ આનંદવનજીવન સારથે ભારતવર્ષમાં ફેલાય એ બાવના આ કાલેલક-રમાં પ્રગટ થઇ...મહારાષ્ટ્રની સાહુતા, મહત્ત્વાકાંક્ષા, બ્રહ્મજીવન, સંસ્કારિતા. પરાક્રમ, ખડતલપણું, વિદ્યાતા, વીરતા, અદ્ભુતતા વગેરે અનેક અદ્વિતીય યુગોની કાલેલકરે એક પોટલી બાંધી લીધી. શિવાજીને રામદાસ, ચાંબળ, એકનાથ, તે દુકારામ, મોરોપંત તે વામનપંડિત, રામદાસી પ્રજાએ તે નાના ફડનીસ, ચિપળુચકર તે રાનડે, આમરકર, ટિંગલ તે ગોખસેની યુવ્યભૂમિને જે કંઈ શુભ આપવા જેવું હતું તે બધું એમણે બાંધી સાથે લીધું; શાહપુર તે મેળગામના એ બ્રાહ્મણના લોકીમાં વિજયનગરનું ગૌરવ હતું, પતનની શરમ હતી. હૈદર તે દીપુતી પણ ત્યાં જ ભૂમિ હતી. એ બધું પણ એમણે બેળબુંધે તે પછી—

મહારાષ્ટ્રની પરમ પાવન ભૂમિને એમણે પ્રણામ કર્યા. ને મહારાષ્ટ્રના આત્મા કાલેલકર દારા ગુજરાતની સેવા કરવા નીકળી પડ્યો.

કાકાસાહેબના નીચેના શબ્દો ગુજરાતને મહારાષ્ટ્રની ખાનદાનીના હમેશને માટે તકથી બનાવી રાખશે :

“મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસ વાંચી અને ત્યાંની લોકચિંતિ નિકાળી હું એ નિશ્ચય પર આવ્યો કે મહારાષ્ટ્રીઓએ પોતાનો પ્રાંત છોડી નમ્રપણે અન્ય પ્રાંતોમાં સેવા કરવી જોઈએ. બહુ ડાણા એકત્ર થઇ જાય તો એમાંથી સારું ફળ નીપળે નહીં, એ જ

અરસામાં ભેઈ શકયો કે મરાઠાઓએ પોતાના ઇતિહાસમાં અન્ય પ્રતિભા સારો ભાગ ભજવ્યો નથી. પેશ્વાઓની યુજ્જરાતની કારકીદી મરાઠા ઇતિહાસને ઓપ મઢાવે એવી નથી-મનમાં થવા લાગ્યું કે જ્યાં આપણા પૂર્વજોએ અસેવા કરી છે ત્યાં જ જઈને દીનભાવે સેવા કરવાની તક રોષીએ તો કેવું ? કષ્ટકે તો પાપ ધોઈ શકીએ. કષ્ટકે અંટસ ઝોણું કરી શકીએ. Let heart unite heads and hands will then work together of themselves. એ સ્વામી રામતીર્થની શિખામણુ ગોખી રાખી હતી. એટલામાં વડોદરાથી આમત્રણુ આવ્યું અને મારા કેળવણીના પહેલો, અરો અને પૂરો અખતરો શરૂ થયો. ”

એટલે કાકાસાહેબના સાહિત્યસર્જનની પાછળ ઊભી રહેલી આ એક ભૂમિકા એમના સાહિત્યના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે. કાકાસાહેબના સર્જન પાછળ આ બ્રાહ્મણવનો અત્યંત સાસ્ત્રિક શુભ પદ ઊભો છે.

પછી કાકાસાહેબ આખો ભારતવર્ષ ધૂમી વળે છે. સાહિત્ય ને સમાજનાં અનેક પાસાં ભેઈ નામે છે. વાંચે છે, વિચારે છે, વેંટે છે, અનુભવે છે; અનેકના પરિચયમાં આવે છે...ખર ને પ્રાંત છોડ્યા પછી ભારતમેધાનું અખંડ દર્શન થાય છે...જુલકાળે જો ભેઈ નામે છે, ભવિષ્ય પર દૃષ્ટિ મારી જુએ છે ઇતિહાસકાર ને કવિની આ બે આખની વચ્ચે એ વર્તમાનનું ત્રીજું નયન માધીજી પાસેથી મેળવે છે... એટલે કાકાસાહેબના સાહિત્યના વાંચક કાકાસાહેબની શૈલી ઉપર ઉપનિષદ, રામાયણ ને મહાભારત, ભવવૃત્તિ ને કાલિદાસ, રામતીર્થ ને વિવેકાનંદ, નિવેદિતા ને ટાગોર વગેરે તથા ચોરો, કાચે-ન્ટર, જેવા લેખકોની અસર ને શૈલી જુએ એ સ્વાભાવિક છે... એ સાહિત્યના સંસ્કારો સારી પેઠે પડ્યા પછી એ માધીયુગમાં પ્રવેશે છે...અને એક ભણે કહ્યું કે ‘એ તો માધીયુગના ‘ઈન્ટરમિટ’ છે’ ને કહ્યું, ‘હા, પણ પોતાની રીતે’ સ્વામી વિવેકાનંદ પાછળ ચાલી.

આવતી નિવેદિતા જેવા જ છે...કાકાસાહેબ નિવેદિતાના લખાણોના પૂજક છે...ભારતની સંસ્કૃતિને રજુ કરવાની એમની પ્રાચી નિવેદિતા જેવી છે, ગ્રાંથકચાર ટાગોર ને ટોલસ્ટોય જેવી પણ છે. અને કેટલીકવાર કાકાસાહેબ એ બન્નેયોયે ઉચ્ચતર કક્ષાએ મેટલા લાગે છે...કાકાસાહેબની શૈલી મૂળ વિષય પરથી ઊઠી, વિષયાત્મક કરી આવી ફરી પાછી ધારાવાહી થઈ જાય છે, અને જો રીતે ઉદાગ્રિત કરવામાં ને આક્રમક કહી દેવામાં એમની લેખણ મહાકવિના જેવી કળા સાથે છે. એમની ઓલરાતી દીવાલો ને લોકમાતાઓ વાંચ્યા પછી ન્યારે મેં ‘ચોરો’ વોદન અને ‘એ વીક જોન ધિ કોકોડ’, વાંચ્યા ત્યારે એમાં રહેલી શૈલીનું સામ્ય દેખાયા વગર રહ્યું નહીં. પણ ચોરો કરતાં કાકાસાહેબમાં પદલાલિત અને પ્રાસાદિકતા ઘણી વધારે છે. એમના કેટલાયે નિબંધો ને સ્મરણુવાના ટાગોરની ‘જીવનસ્મૃતિ’ની તોલે આવે એવાં છે એમ નહીં. સ્મરણુવાન જીવનસ્મૃતિ કરતાયે વધુ ઉચ્ચ કક્ષાની કૃતિ છે. એટલે માધીજીના જીવનના ચૂરત ને એકનિષ્ઠ અનુયાયી હોવા છતાં કાલેલકરની સર્જન-શૈલી જીપલા લેખકોને મારે જ વળીવળીને ચાલી જ જાય છે. અને તેથી જ એમનું વૈશિષ્ટ્ય દ્રષ્ટી રહે છે. છતાં અભ્યાસી એ પણ જરૂર જોવાનો પ્રયત્ન કરે કે માધીજીની સરળતાની છાપ પણ એના પર પડ્યા વગર રહી નથી.

આનંદકુમાર સ્વામીએ અનેક અંશોદાર ભારતની કળા, સ્થાપત્ય ને સંસ્કૃતિનું રહસ્ય ઊકેળ્યું તે જ કામ કાલેલકરે સંક્ષેપમાં સરળ ભાષામાં યુજ્જરાતીમાં કરાવ્યું. હાલેલ ને રિમથે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને બેજો કયો ને પોતાની દૃષ્ટિએ ઉકેલ્યો; કાલેલકર પૂર્વ રંજદાર હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું ચર્મ સમજાવ્યું, હિંદના ઇતિહાસને જોવાની દૃષ્ટિ આપી. સ્વાનહીન ને શરિકનાં હિમાલયનાં વજુનો આમળ કાલેલકરનો ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ એક દૃષ્ટિએ ઊંડો લાગે પણ કાકાસાહેબના અંશમાં જે અનોખું સમાજદર્શન છે તે પેલા લેખકોમાં ન જોડે...

પૂખી તો એ છે કે જગતની કૃદ્ધીએ એક સાહિત્યકૃતિઓને મૂલ્યના ચિંતને જન્મ આપ્યો છે. આચારના જીવનને મૂલ્યનું પૂર્ણવિરામ છે જ. ત્યાં કેવિ, ચિંતક, ફિલસૂફ, ને સામાન્ય જન સૌ થઈ ગયા છે. ઉપનિષદની શૈલી આ વિરામ-સ્થાન આગળ ઉગમ પામી હતી. અને એને જ મળતી શૈલીવાળા ટાગોર ને જિજ્ઞાનના ગીતાંજલી ને કાકાજી, ને 'પ્રોફેટ' એ શૈલીમાં જ લખાયાં! મૂલ્યનું શુભ દર્શન આ એ આધુનિક સાહિત્ય સ્વામીઓને યથું તેવું કાલેલકરને પણ યથું અને તે સ્થિતિએ એમના વિચારોને બળ, વેગ ને ચોક્કસતા આપ્યાં.

એક વખત કાકાસાહેબ, કાકી અને હું શેઠા-માઠીમાં એસી અમદાવાદથી આશ્રમ તરફ જતાં હતાં. વિઘાપીઠનું મકાન તે વખતે નહોતું. સેવક ઉરમાનની મસીદ પાસે ગાડી આવતાં કાકાસાહેબ કહે:

"કાકી! મૂલ્ય કેટલું સુંદર છે!"

સુષિતે નિત્ય નૂતન રાખનાર આ મૂલ્ય જ છે." એ સાંભળી મને યથું: 'કાકાસાહેબ આવી વાતો કેમ કરતા હશે?' એ જ પૂછ્યું કાકીના કાનને ચિતારીદેખ્યું કરાબધા પછી

"સન્ને નય સુપયા રાયે અસ્માન."

એ મંત્ર બોલતા કાકાસાહેબને પણ મેં ભ્રમ્યો છે. કેશુ છતાં આંસુથી કાલેલકરને એ સ્થાને બેઠા રહેલા ભ્રમ્ય મને પેલા શબ્દો ફરી યાદ આપ્યા; નવો કાકાસાહેબ કહીને સમજાવી ન રહ્યા હોય!

"કાકી મૂલ્ય કેવું સુંદર છે!" કાકી તો એ સૌંદર્યમાં લય પામ્યાં હતાં. આ મૂલ્ય પાછળના દરેકને એમના સાહિત્યના વંશજ ઉપર અસર કરી જ છે. તેથી જ એતરારતી દીવાલોની પ્રસ્તાવનામાં એ અખણતી દિશામાં બહાર જઈ રહેલી ચિંતાને જૂઠી સકતા નથી, રમસાન ને રમસાનો વિષે પણ લખ્યું છે એ આકાંક્ષા લોકમાતાના ઉપસ્થાનમાં વ્યક્ત કરે છે. ભાઈ હરિ પણ આ જ દૃષ્ટિએ એમનો સાથી બને છે. ભાઈ હરિ ચતકાના મજાકામાં કેટલાકની નસુમખાળા ચૂંચવાતું પણ ચાપી જ કાકાસાહેબને કેમ નહીં સંબંધ હોય! બપોરે ઘેર જવા માટે વહાણ

આવવાનું જ છે. આવશે જ, આવવું જ ભ્રમ્યે તો પછી આ પરદેશમાં કેવી રીતે વર્તવું એનું બે રહસ્ય જિજ્ઞાસના 'પ્રોફેટ' પાસેથી લોકો બહુ લે છે તે જ જીવનદર્શન અથવા શિક્ષણ કે કેળવણીનું શુભ સત્ય કાકાસાહેબની વાણી પોતાની રીતે ઉઠે છે-એનું નામ જ જીવનસાધના છે-શિક્ષણનું મરમ ધ્યેય એ જ છે...બહી કાલેલકર પેલા જ્ઞાનમંત્ર ટાંચી દે છે.

સા વિષા યા વિમુક્તયે ।

આ જીવનચિંતન કાલેલકરને સુસુક્ષ્મ જીવ સતત ક્યાં જ કરતો હોવો ભ્રમ્યે...

મેં એમને ધણીવાર ધણા વહેલા બીડી ખ્યાનમાં બેઠેલા જોયા છે...કાકાસાહેબ ખરું ભોત્તો લેખક નથી...એમનું મૂલ્ય લેખન એમના મગજમાં થઈ જાય છે. જેમ એમનાં ધણાં પુસ્તક

Books in the running brooks છે એમના કાગળ કલમ એમના મગજમાં સતત લખ્યા જ કરતાં હોય છે. એ તો બોલે છે...અને સવારથી તે રાત સુધીમાં એમની સામે બેઠો તે લેખક-મને પણ એમના લેખક ને વાચક બનવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે. ભારે મને થતું અને આજે પણ મામ છે, આ અસ્પષ્ટિત વાણીનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ પેલી ચિંતનની લીડીથી ખીણમાંથી પ્રસન્નપણે ચાલે જ આવે છે. એને અટકાવનાર એક પણ મૂંઝવણ કાકાસાહેબના મગજમાં તો રહી નથી, એને અટકાવનાર એક પણ ખાક વચ્ચે બેઠો જ નથી.

કાલેલકરની શુભ, આનંદમય સાંત્વિક શૈલીએ અલંકારેલા લાદવાનું પસંદ નથી ક્યું છતાં કલ્પનાઓ, ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વક્રોક્તિ વગેરે યુગોનાં પ્રયોગો ચારે કોર વેરતી એમની પ્રસન્ન વાણી વિચારોના પહોડો ને ચિંતનની ખીણમાંથી ચુકા યઈ હસતે હસતે ચાલી જ જાય છે. લેખક લખીલખીને ફેરબા કરે. લખીને વળી ફરી વિચારે-જિજ્ઞાસા જેવો 'પ્રોફેટ' ને ચાર-વર્ષ સુધી પોતાની પાસે રહેવા દઈ મઠામાં કરે-એ બધી પ્રક્રિયા કાકાસાહેબ મગજમાં ઉતરતી કરી લે. અને લખનાર પોતાના સુંદર મોતી જેવા

અક્ષરે લખેલા સખાણુ પાછળ પૂર્ણવિરામ મૂકી દે તેની નીચે 'કાકા કાલેલકર' એ ઓળકધોળક સહીઓ કરી દે... લખે ખીભ છતાં લેખક કાકાસાહેબ એ કવે ન્યાય ! છતાં એ પણ એક અસાધારણ વરણ છે એ પણ જૂલુ ન ભોળો...

મને એક લેખકે કહ્યું, "રણજીતરામનાં લોક-ગીતોને પ્રસ્તાવના લખી આપ્યા પછી, આ કાલેલકરને પ્રસ્તાવના લખવાનું જૂત વળગ્યું છે ! જોલે પ્રસ્તાવના લખી આપી એટલે સમાલોચકનું મોં બધ ચંદ્ર નમ ને પાછળનાં વિવેચકે પણ ખમઆમ..."

આ અણુપટ્ટી ટીકા હતી... છતાં પ્રસ્તાવના લખાવનારા 'પ્ર-પ્રતાવન' જ કરે છે, છતાં કાકાસાહેબ કસબ છોડતા નથી એનું કારણ મને એ લાગે છે કે અન્નની કૃતિ એક વિદ્યાથી કે અભ્યાસી તરીકે વાંચી જવામ પણ એમને આનંદ મળે છે... અને એમની પ્રસ્તાવનાઓ સમાલોચનાઓ કે વિવેચન નહીં પણ પ્રસન્ન અભ્યાસ હોય છે. અન્નની કૃતિ ભોળને નાચી ઊઠનાર એ ઉદારઆત્મા છે.

આમ મારા ભાઈના યુરુ, મારાં આચાર્ય, ગુજરાતના એક સમયે લેખક વિશે બોલવાની તમે મને જે તક આપી તે મટે હું તમારા આભારી છું... આ તો હું તમારી આગળ બોલી રહો છું. પણ મન કહે આ આખ્યાનની સમાપ્તિ તો કાગળ ઉપર મેં આજ કરી દીધી:

"કાકા કાલેલકર ! એ તો જીવનવાદીમાં કલ્પેલ કરી વળી પાછું ફરફર જીડી જતું પક્ષી છે. એ જોયિતું આવી નમ્ય છે... એને બધી ઝડતુ સરખી છે. એ સુંદર ગાય છે છતાં એ પણ નથી ! એ જીએ જીએ, જીએ આભનીચે પેક્ષી પાર જીડે છે, લારા, સર, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારિકાઓ, આકાશચંચા, વાદળ અને એ જર્થાવની રેલે પાર વસતાં ભમવાનાં પ્રદેશ સુધી જીડી આવી પાછું ગૂંચરીની વાડીમાં બાવા આવે જ છે. એને ભેષ કવિઓ પણ માન મૂકી દે છે. એની વાચ્યમાથી કવિતા જ ગરી રહી છે..." એ મ'મલમય નાણી આપણા સાહિત્યમગનના ચિરકાલ સુધી સંભળાયા જ કરા."

● ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સમાજવિદ્યાલયના સાહિત્ય વિભાગ મંડળ આગળ તા.૧૮-૬-૪૯ને રવિવારે આપણે વ્યાખ્યાન.

મંગલ સૉનેટ*

તૂટ્યાં બંધન શબ્દોનાં, ન તકષી છે ઘાવ એના શર્યા,
જૂતું રક્ત ગચું હજી ન, કળતાં અંગાંગ છેદાયકાં,
શ્રદ્ધા રાહ વિષે ન શકુબરમાં ના, એહવી દુઃસ્થિતિ !
છૂટ્યાં ત્યાં, અહાં જૂટિયું સહેનતું પાયેય જૂતું વળી !
એવે કાલ અહીં નવા નવા યુગલ હે ! આશા ભર્યાં ગુન્દને
સંયોજક રહ્યાં તમે ઉભય આજે, જિન્દગી ભિન્ન એ
પામી સંગમ એકરૂપ ધરવા ઝંખી રહી, દે ! હતાં
જૂઠાં આજ હજી પ્રયાણ તમ આજે એક એ યે રહ્યાં.
એ સંયોગતણી સુધા, વરવધૂ ! સંપૂર્ણ માણી રહો,
એના શીતલ તેજમાં વિરહતાં, હે યુગ્મ ! રાજી રહો,
એ આનંદ અગ્રેષ જીવનમહીં ઝીલો, અને સાંપ્રતે
સિંચો અમૃત એહનું, યુગલ હે ! સંવાદ એનો તમે
એવો તો પ્રસરાવજો ગહન, એનું તેજ એનું ધરો,
કે માનવ્ય પ્રસન્ન યે શિવ વરે જ્યાં જ્યાં તમે સંબરો.

હસિત પૂત્ર

[૧] શિયાળનો મોહ

એક હાથી જંગલમાં માર્ગ કરતો ચાલ્યો. જંગલ બરાબરનું આપ્તીક, આડેધક વૃક્ષવેલીથી ઘવાયેલું, પણ જ્યાં હાથીનો પગ પડે ત્યાં એટલામાં રસ્તો યથા જંગલ. આ હાથીની પાછળ પાછળ એક શિયાળ ચાલ્યું આવે. હાથી રસ્તો કરે એટલે એના પગમાં પગ મૂકતું એ પણ જંગલમાં રસ્તો કાઢે !

એમ કરતાં કરતાં ઠીક રસ્તો કપાયો, એટલે શિયાળને મનમાં થયું કે માણું ! લોક મફતનું મને 'શિયાળિયું ! શિયાળિયું !' કહીને હલકું પાડે છે ! આવું શાક જંગલ છે છતાં એમાં પણ મેં રસ્તો ન કાઢ્યો !

પછી તો એણે હાથીના પગની નિશાનીમાં ને નિશાનીમાં ચોતાના પગ મૂકવા માંડ્યા. 'ત્યો !' તે મનમાં ને મનમાં હરખાતું બોલ્યું : 'આ પગ એણે મૂક્યો ને આ પગ મેં મૂક્યો, હું ફેર પડ્યો ! જંગલમાં કેડી ખતી ગઈ છે કેડી, મારા ફાલવાથી, હવે જાલેને સૌ કોઈ મળ કરતાં ચાલ્યા આવે ! મફતના લોક 'હાથી ! હાથી !' કહીને ધેલાં કાઢે છે ! એ ય રસ્તો કાઢે છે ને હું પણ રસ્તો કાઢું છું !'

એક કાગડો બેઠો શિયાળની યુગ્મચુક્રા જુએ. તે સમજી ગયો. શિયાળભાઈને અભિમાન આવ્યું હાથે છે કે જંગલમાં રસ્તો એ કાઢી રહ્યું છે !

એણે એક જુકિત કરી. હાથીને આવનો બેઠને શિયાળના જાતભાઈએ આડા બવળા સંતાઈ ગયા હતા. એ એને ખબર. એમના ઉપર એની દૃષ્ટિ પડી. પાસેના ઢુંઠા ઉપર બેસીને એ માંડ્યો 'કાં કો' કરવા. અર્થાં સંતાયલા શિયાળિયાને લાગ્યું કે કાંઈક ભય છે ! કાગડાભાઈ અમથું 'કાં કો' ન કરે. એટલામાં તો કાગડે બોલી જેવી હાળીને નીચે પાડી ! એ પડતારી સાથે જ 'કોઈકે આભર્યું ! કોઈકે આભર્યું !' કરીને શિયાળિયાં માંડ્યાં ફાડવા. એમને ફોડતાં બેગ્યાં કે આ શિયાળભાઈ પણ અમકયા ! 'માણું' કાંઈક દાળમાં કાણું છે !

એટલે શિયાળભાઈની મહત્તા મહત્તાને ઠેકાણે રહી, ને એ પણ સૌની સાથે ઉભી પૂંછડીએ માંડ્યા ભાગવા ! અને એની પાછળ પેલો કાગડો ઉડ્યો. હવે એ કાંઈ શિયાળને કોરી જવા છે ? એ મંડ્યો કવિતા ફેંકવા : 'હે શિયાળભાઈ ! તમે મોટાં મોટાં પમલાં બેઠને મનમાં મલકાણા ને એ પગલને તમારાં જણવા માંડ્યાં પણ ખાપ ! તમારાં ખરાં પગલાં, તો આ, હવે પડતાં આવે છે એ ! આ પગલાં હવે તણખલાં જણખલને તો ઠીક, તમારા પગને નભાજે તો મથું !'

[૨] કાગડાનો મોહ

એક હતો કાગડો. એક બાઈને ધર આંગણે એક આ ઉપર હંમેશાં એ બોલે ! અકસ્માત એવો થયો કે બાઈનો ધણી પરદેશ.

એટલે એણે તો કાગડાને કહ્યું : 'હે કામ ! ને તારી વાણી ફોં ને એ પરદેશથી એ ઘેર પાછા આવે તો તને સોનેરી કલગીથી શણગારું !'

કાગડાનો વાણી તો ફળી. પેલી બાઈનો ધણી, કામ વહેલું પતી ગયું એટલે વહેલો ઘેર આવ્યો. બાઈએ તો સોનેરી કલગીથી કાગડાને ખરેખર શણગાર્યો. કાગડાભાઈનાં તો રૂપરંગ ફરી ગયાં !

કાગડા ભાઈ તો હવે મનમાં ને મનમાં મલકયા કરે : 'હું કેવો ? મારો કંઈ કેવો ! મારી ચાલ કેવી ! મારી વાણી કેવી !'

એ શૈના સગળે કે પેલી બાઈના મનનો આ ખસો મહિમા હતો !

એ તો માંડ્યા રોડથી ફરવા. આમ ફરે ને રોડે જાંટે તેમ ફરે ને રોડે જાંટે. કલગી સોનેરી કાઢને બતાવે ને રોડે જાંટે. જાતી કાઢીને ફાલે. કુદરતી રીતે કઈંશ હતો, એ અવાજ વધારે કઈંશ ખનાવીને ગાય ! મનમાં ફૂલાવ કે એ અવાજે ત્રિખંડ મોઢા છે ! એક શહરવાળો આ બેઠું. એ સમજી ગયો.

"ભાઈ લાવક નથી ને કલગી મળી છે તે હવે કેપાડ કેપાડ ફરે છે ! આ ગીધકાં વચ્ચે એને કેમ સાચવવી એ ભાઈ સમજતા લાગતા નથી. ગીધકાં ઉપાડી જશે કલગી, એના કરતાં લાવને હું જ ઉપાડી લઉં !"

અને શહર બાજે તો જે ઝડપ મારી તે કામકામ ભાઈ ચર્ધ ગયા કલગી વિહોણાં !

અને પછી શિયાળિયું, એવું હમેશાં હોસ્ત, એ કાંઈ કામ કર્યું વિના રહે ?

એણે કવિતા લલકારી !

'હે કામકામભાઈ ! તમને મળ્યું' તું' પેલી બાઈની મન ઉદારતાને લીધે. તમે મોઢા તમારી જાત ઉપર કે આ મારા કંઈ આપ્યું. મારા રૂપરંગે આપ્યું. પણ જુએ તો, કાગડાભાઈ ! ચેલું પાણીનું સરોવર રહ્યું, એમાં તમારું જરાક મોં તો બેઈ આવ્યો !'

અ

ને એક દિવસ સંધ્યા સમયે જ્યારે વૃક્ષોના સાખા લાંબા ઝાંટ પકાડવામાં એ સૌ બેઠાં હત્યા ત્યારે તેમને એક શિખ બોલ્યો: 'ચૂરદેવ !' અને સમયનો, વખતનો વહેલોનો, કાલચક્રનો, ભય લાગે છે. એ પંસાર થતો રહે છે, ને આપણી જીવનીને પણ વૃંદતો રહે છે. અને એના બદલામાં એ શું આપે છે ?'

અને નેણે જવાબ વાળ્યો: 'એક મુઠી ભરીને ધૂળ, તમે બેઠા છો ત્યારે જ બેઠી કરો તો ! એમાં તમને કંઈક બીજું જેવું' અને કદાચ કંઈક નવું જેવું' પણ નેવામાં આવે છે ? એ એ તમારો હાથ નેક્રોએ તેટલો વિશાળ હોય અને હાર સહી કરે તેટલો બળવાન હોય તો તમારા એ હાથમાં જ પેલું બીજું, એક મહાન જાનસમા પરિણમે અને પેલું જવું દેવકૃતોનું જૂથ દર્શાવે ! અને તમે જુલતા નહિ કે ને વર્ષોના સમય પ્રવાહ, આ પ્રમાણે બીજા કુરોને જાનસમા ફેરવી નાખે છે અને સુદ્રજવુંઓને દેવ કૃતોનાં જૂથ બનાવી દે છે, તે વર્ષોના સમય પ્રવાહ, આ અત્યારની એક પળમાં-કમજોની આ પળમાં જ, ચૂપ્તપણે વહી રહી છે !

'અને એમ તો વર્ષોની ઝડપોએ અને તમારા બદલાતા વિચારો એ જન્મે વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય રહ્યું છે ? વસંત ઋતુ, એ જાણે કે તમારા હૃદયની જાગ્રત અવસ્થા. પ્રોબ, એ તમારા ક્ષણપ્રાયની ભરતી: તમારામાં રહેલી અતુલ્ય અવસ્થા, તમારામાં જ રહેલા સિંથુને હાથરકું' માથ એ જ પાન-ખર નહિ !

તમારાં સ્વપ્નેને સંબરતી નિદ્રા, અને તમામ અતુઓનાં સ્વપ્નાં સંબરતી સિંધિર-કેટલી બધી એકતા !'

એટલામાં એક શિખની નજર એક અંજીરીનાં પાંદડાં ખાઈ રહેલાં જવુંઓની ઉપર પડી અને એણે કહ્યું. 'પેલાં બુદ્ધિસિંતોને જીવો ચૂરદેવ ! એ તમામનો નાશ કરી રહ્યા છે. એમનું શું ? ચોર જેવાં આજસુ એ વૃક્ષની સાખામાં ને પાંદડામાં વહી રહેલ રસોતું' બોજન કરી નાખે છે ! અને સ્વર્ગિરણોથી એમને વંચિત બનાવે છે !

એણે કહ્યું: 'આપણે બધા જ પરજીરી સુશક્તિને છીએ. પૃથ્વીના. દેહને સજીવન સચિદાં ફેરવવા મથતા આપણે, દેહને જાવળા વિના દેહમાંથી જ જીવન મેળવનારાઓ કરતાં, વેશ પણ ચડિયાતા નથી.' પણ આ પોતાનાં છાંડરને કહે ખરી કે 'હું' તને જાનને સોંપું, ને તારી વધારે મોટી માતા છે, કારણ કે તું' અને કવરાચી દે છે ?'

જણવા તો અવેશ પોતાના ગીતને એમ કંપક આપે ખરો કે, 'હું' ગીત ! ને પાંદડાઓમાંથી જન્મ્યું હતું, ત્યાં હવે પાંદડું જ, કારણ કે તને જવાબ આપતા મારે મારો આજવાણુ ખરચવો પડે છે !

અને કારણકે પોતાનાં રક્ષિત બધાઓને એમ કહે ખરો કે તમને લાઇ જવાનાં ચરણ રહ્યાં નથી' માટે જાઓ, અને તમારું મમે તે થાઓ !

નહિ, મિત્રો ! નહિ. આ તમામના ઉત્તર, પ્રશ્નો થતા પહેલાં જ અપાઇ ગયા છે; અને તમારા સ્વપ્નાની માફક, નિદ્રાની પહેલાં જ, પરિપૂર્ણતા મેળવી ચૂક્યા છે.

આપણે બધા એક બીજાના ઉપર જીવી રહ્યા છીએ, તે કોઇ સનાતન અચલ નિયમને આધારે છે. આ પ્રમાણે પણ આપણે ગ્રેમ જરૂર માવામાં જીવીએ. આપણે એક બીજાને, એકલા પડી જઇએ છીએ ત્યારે શોધીએ છીએ, અને જ્યારે આરામ કરવાનું સ્થળ નથી હોતું ત્યારે રસ્તા ઉપર ચાલીએ છીએ

મારા મિત્રો ! અને આઈઓ ! એવા વિશાળ રાજમાર્ગ તે જાણે કે તમારા જ જાતબાઈઓ !

આ હોડવા ને વૃક્ષો ઉપર જીવનશુભર કરે છે તે રાતની મધુર શાંતિમાં ધરતીમાંથી દૂધધારા મેળવે છે. અને ધરતી પણ શાંત સ્વપ્ન અવસ્થામાં બેઠી બેઠી, સ્વર્ગમાંથી પોતાનું' કાવણ પ્રાપ્ત કરે છે !

અને આ સરજ પણ, મારી પેટે તમારી પેટે, અને સધળા સચરાચર જીવોની પેટે, કોઈ રાજરાજેન્દ્રના ચરણને ચૂમીને એની પાસેથી જીવનધારા મેળવે છે. આ રાજરાજેન્દ્રનાં દાર હમેશાં પુરવાં છે; ત્યાં હમેશાં જીવનધારા વહી રહી છે !

માટે મારા મિત્ર ! ને કંઈ જીવન આંધી છે, તે ને કંઈ જીવન આંધી છે, તેના ઉપર જીવે છે: અને આ સધળું વળી કોઈ નિ સિખ શ્રદ્ધામાં, કોઈ મહાન ઉત્સુકની પરમ ઉદારતાને આધારે જીવે છે !

માનવીનાં હૈયાં

સ્નેહરશ્મિ

પ્રકરણ પહેલું

અબૂચક !

“અબૂચક !” અમારામાંથી કોઈક તેને ભેટાં મણગણ્યું. એ શબ્દે માટે તેના તરફ ખ્યાન ખેંચાયું. એ એક નવા વિદ્યાર્થીને ભેળો. તેનું માથું ભેટાં વેત જ ખ્યાન ખેંચે એવું હતું. માથું વધુ પડતું મોટું હતું, પણ તેની આંખ એવી તો તેજસ્વી હતી, એવી સ્વચ્છ હતી કે, તેના જરાક વિચિત્ર લાગે એવા પહેરવેશથી “અબૂચક !” તરીકે તેને વધુ વંચાની જે ભિન્ન ઈર્ષ આપે તે તરત જ આસરી જતી.

એ તેને જરા ધારીને ભેળો-બલકે કહેા કે તેના તરફ મારાથી ધારીને ભેળાઈ ગયું. માથે કાળી ઝોળ ટોપી હતી. બલકાડિયા ઉપર જ આખા માથા પર અન્નો ફરી ગયો હોય એવા તેના વાળ હતા. કાન વધુ પડતા મોટા અને જલ્દી કંઈક વધુ પડતું પહેાણું હતું. મોટું માથું, લાંબાં કાન અને પડોળા જડ-બાની સરખામણીમાં તેના હોઠ વધુ પડતા પાતળા હતા. જે રીતે તે બિડાએલા હતા તે તેની સંકલ્પ-શક્તિના સ્પષ્ટ હતા. ચાર પાટલીએ તેણે ધોતિયું પહેલું હતું—એ જરા કંઈક લાગતું હતું. અમારામાં ધોતિયું પહેરનાર ન હતા એવું ન હતું પણ તેની રીતે તો કોઈ જ પહેરતું ન હતું. એ રીત અમારે સન ગામડિયા નહિ તો જૂનવાણી ટળની સ્વચ્છ તો અવશ્ય હતી જ. પગમાં ચપલ હતાં, પણ તે કાલે-નિયતો પહેરે તેવાં નાબૂક કે કળામય કારીગરીવાળાં નહિ—બલકે એવી નાબૂકતાના ખ્યાલને બંધે હસી કાઢતાં હોય એવાં કંઈક વિરૂપ અને સાવ જામડી દેખાવનાં હતાં—અમારામાંથી કોઈક એને પાછળથી ભરવાડિયા ચપલનું નામ આપ્યું હતું. જય કાલરનો હાફકોટ તેણે પહેર્યો હતો. એ ભેટાં સહેળે હસતું આવે. આવી રીતે અમારામાંથી કોઈ પણ હાફકોટ પહેરતું ન હતું !

પણ તેના આ વિચિત્ર પહેરવેશ અને દેખાવ છતાં તેનામાં કંઈક એવું હતું જે તેના તરફ આપણી દૃષ્ટિને ખેંચી જાય, એને માટે વ્યક્તિત્વ સિવાય બીજો કોઈ બધું સ્વચ્છ શબ્દ મને જણતો નથી. અનેક બધું તેને કુટુંબપૂર્વક જુવે છે, અને કોઈ અભણમા ગ્રહનું પ્રાણી આ પૃથ્વી પર મૂલું પડ્યું હોય તેવા આ વિદ્યાર્થી સમાજમાં પોતે કેવો લાગતો હતો એવું તેને પૂરું ખાન ■ એમ તેની મુખરેખા પરથી દેખાઈ આવતું હોવા છતાં તેના મુખ પર જે સ્વચ્છતા હતી તે કાં તો તેની સદૃઢ સંકલ્પશક્તિની સ્વચ્છ હતી અથવા તેના સંસ્કારની ભીમી ભૂમિકાની છોતક હતી. જે પાટલી પર હું બેઠો હતો તેના પર આલી જગ્યા ભેટાં તેણે મને પૂછ્યું.

“હું બેસી શકું અહીં ?”

મારાથી ચંચલ હા પકાઈ ગઈ. એ જે ચાર શબ્દો બોલ્યો તે બંધે મારા મનમાં રમી રહ્યા. એમાં જે વિનય હતો, જે સંસ્કારિતા હતી તે હરકોઈના ખ્યાન પર આવ્યા વિના નહિ રહે. મારી પાસે બેસનાં તેણે જે એક સૂક્ષ્મ વિવેક દાખવ્યો—મને કોઈ રીતે અગવડ કરતાં તે નહિ મર્ષ પડે એવી તેણે જે કાળજી રાખી તે તરફ સહેળે માટે ખ્યાન ગયું. કોઈ સંકો-અને એ આભારી ન હતું, પણ એ વસ્તુ તેના સ્વભાવમાં જ હતી, એમ હું ભેષ શક્યો. પાટિયા પર કંઈક લખવા અમારા અધ્યાપકની પીઠ ફરતાં એ પૂછ્યું,

“તમારું નામ ?”

“નરહરિ પંડ્યા. તમારું ?”

“મનહર.”

હું ધારત તો વાત લંબાવી શકાત, પણ બીજો કયો સવાલ પૂછવો તે મને સમજાયું નહિ. તે પોતે તો જોહા બોલો જ દેખાતો હતો એટલે તે કંઈ પણ પૂછે એ મને અસંભવિત જેવું લાગતું હતું. વચના બીજા વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીનીએ અવારનવાર તક

મળતા તેના તરફ નજર નાખી લેતાં. એ બધી દષ્ટિમાં કંઈક કુતૂહલ, કંઈક મળક ને એવું એવું હતું. તેના ખ્યાન ઉપર તે આભુ ઢોલ તેમ તેણે અને ધીરથી કહ્યું.

“મારે લીધે તમને જરા કંઈડી સ્થિતિમાં મુકવું પડ્યું, ખરું?”

વાત તો સાચી હતી, પણ મેં માથું ધુણાવ્યું. મેં કહ્યું,

“ના, ના. એવું કંઈ નથી.”

“એ તમારી લાલાઈ છે, પણ હું સમજું છું ને! મજલમીઓની જમાતમાં કાફર જેવો હું છું, નહિ વારુ? ને મારે લીધે તમે જ સૌના કુતૂહલનું કારણ બનેા છો!”

“એ તો જ્યારે કોઈ નવો વિદ્યાર્થી આવે ત્યારે આપું જ થાય ને? સમાજસાક્ષીમાં આપણે એ સંબંધી નથી વાંચ્યું કે, એ એક પશુ-૨તિ (Herd instinct) છે? બહારનું ફેરવું ફળિયામાં આવતા બધા ફેરવે કેવાં એક સાથે બેમાં જળા બસવા મંડી પડે છે!”

તે હસ્યો. તેનું હાસ્ય કેવું બાકર્ષક હતું તે તેને એક વાર હસતો બેનારની પછી ખ્યાન ઉપર આવ્યા વિના રહે નહિ. તેના હોઠના ડાબા ખૂણામાં જણે તે સ્મિત થોડો વખત સચવાઈ રહ્યું. તેની આંખોમાં પણ તે રમી રહ્યું. તે વખતે તેનું મોં જાણે નાનાં બાળકની સરળતાથી ભર્યું. ભર્યું બની ચડ્યું હોય એવી અને પ્રતીતિ થઈ. તે બોલ્યો.

“પશુ-૨તિ તો સ્વરક્ષણના સહજ ખ્યાલને આભારી હોય છે. અહીં એ ખ્યાલને બહુ ઓછો અવકાશ છે—એટલે મારું જામડિયાપણું કહેા કે અજુ-ધાપણું કહેા, તેણે આ સૌના કુતૂહલને જન્યત કયું છે. મારે માટે એ નહું નથી. માત્ર તમને મારે લીધે કંઈડી સ્થિતિમાં મુકવું પડ્યું છે તે મને સાહે છે.”

હું હસ્યો. “એવું ન માનશો નરહરિ, હું તો એમ માત્ર છું કે મને એક નવો સાથી મળ્યો છે.” મેં કહ્યું.

તે સાંભળતાં તેના મુખ પર એક જાતની પ્રસન્નતા દેખાઈ, અમારા અખાપકનું મોં અમારા તરફ ફરેલું બોતાં તેણે કહ્યો જવાબ ન આપતાં માત્ર ફત્તલતા બારેલી એક મીઠી દષ્ટિ મારા ઉપર નાખી વરત જ આંખ ખેંચી લીધી.

એ ત્રણ દિવસમાં તો અમે એક બીજાના ઠીક ઠીક પરિચયમાં આવી ગયા. પહેલે દિવસે મને પૂરો ખ્યાલ નહોતો આવ્યો કે, એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની સોળતનો અને લાલ મળ્યો હતો, જેને મેધાવી કહી શકાય એવી પ્રવિભા નરહરિમાં હતી; પણ તે સાથે અમારા વિદ્યાર્થી સમાજના જીવનક્રમ સાથે એને જે સુમેળ ન હતો એને લીધે અમને સૌને એ કંઈક ધૂની જેવો લાગતો. સંભવ છે કે, હાઈડીઆઓના સમાજમાં હાથ ન પીનારા પણ એવા જ ધૂની લેખાતા હશે.

તેની વિચિત્રતાઓથી તે આવ્યો ત્યારથી જ સૌના કુતૂહલનું કારણ તો થઈ પડ્યો જ હતો, પણ એક દિવસ વર્ષમાં એક એવી ખરતા બની ગઈ જેથી તે અમારી આખી સંસ્થામાં જણીતો બની ગયો— અને પહેલાં સૌના મનમાં તેને બોતાં જે રમૂજની લાગણી થતી તે હવે તેને માટેના માનમાં ફેરવાઈ ગઈ!

વાત એમ બની કે અમારા સંસ્કૃતના અખાપક અમારા સૌના ખૂબ જાનીતા હતા. તેમની જિંદગી ઉપર અમે સૌ મુગ્ધ હતા, સંસ્કૃત શ્લોકોનો પાઠ કરતા તેમને સાંભળવા એ જીવનનો એક પરમ લહાવો હતો. એક દિવસે મેધકૃત થીખવતાં તેમણે વર્ષમાં છૂમજ્જયોતિઃ સલિલમહર્તાં પંક્તિથી શરૂ થતાં શ્લોક ચર્યો; હુમ્મસ, વાયુ વરાળનું મૂંઝવું એ મેધ કર્યાં અને ચેતનવન્ત પ્રાણીઓ માટેનો સંદેશ કર્યાં! વક્ત્રી પ્રેવરતી માટેના તે રસિક સંદેશનો એવો નિર્જીવ મેધ કર્યાંથી વાહક થઈ શકે? આ વાત બૂલી જઈ થયે મેધને પોતાની પ્રેવરતી માટે સંદેશો લઈ જવા પ્રાર્થ્યા! આવો એ શ્લોકનો સાર હતો. અમારા અખાપકે એ ઉપર વિવેચન કરતાં એ શ્લોક કાલિદાસ જેવો કવિ નહિ લખે એમ જણાવી તે પ્રશંસિત

છે એવું અમને મનાવવા ચત્ન કર્યો. તેમની દલીલ એ હતી કે, કાલિદાસે આખા કાવ્યમાં મેઘને જીવંત તરીકે વર્ણવ્યો છે, એટલે તે આ જાતનો શ્લોક લખે જ નહિ, તેમની દલીલ એવી સૂક્ષ્મ, સુંદર અને વિદ્વતાપૂર્ણ હતી કે અમને તેમની વાત સાચી લાગી, પણ નરહરિએ માથું ધુણવું. તેને એનાથી સંતોષ થયો નહિ. તેણે હાથ ઊંચો કર્યો. એ જોતાં અમારા અધ્યાપક પૂછ્યું.

“તમારે કંઈ કહેવું છે?”

“જી.” નરહરિ ઊભો થતાં બોલ્યો, “આપ કહો છો એ બરોબર છે, પણ આ શ્લોક પ્રશ્નિત છે એવું આપનું વિધાન મને નથી સમજતું. આપ જણાવો છો તે જો આપણે રવીન્દ્રનીએ તો યક્ષને મન મેઘ જેટલો જીવંત હતો તેટલો જ કાલિદાસને મન પણ જીવંત હોવો. ગર્ભજી એવું રવીન્દ્રનું પડે. હકીકત એ છે કે, કાલિદાસ તો દટ્ટા છે. તે મેઘને જુવે છે, તેનો યક્ષ જુવે છે, અને ત્રીજા એ કાવ્યના આસ્વાદ કરનારા જુવે છે. કાવકના મનમાં સંકા જગે તેનું નિરાકરણ કરવાની જાણે પોતાને જરૂર લાગી હોય તેમ જો કાલિદાસ આપણને કહે કે, ‘મેઘ તો સાચે જ નિર્જીવ હતો પણ પેલા મહિષા યક્ષને તેનો ખ્યાલ રહ્યો નહિ’ તો તેમાં શું ખોટું છે તે મને નથી સમજતું. વળી એ શ્લોકને પ્રશ્નિત લેખવા માટે કાલિદાસનો આખી સૈલી આપણે આનમાં રાખવી જોઈએ. એ ‘શ્લોકની ભાષા કાલિદાસની નથી એમ કેમ કહી શકાય? મને એ સાંભળતાં રઝવંશમાંના તેના શ્વેચ્છાતના શ્લોક વચ્ચે પ્રયત્નો શંકા: આદિ યાદ આવે.છે. વળી કામ્યત્તરો દિ પ્રકૃતિરૂપણા ચેતના ચેતનેષુ। જેની પંક્તિ તો કાલિદાસની પ્રતિભા જ સર્ણ શકે. આપ જો કંઈ વિશેષ પ્રકાશ પાડો તો આપનું વિધાન બરોબર સમજાય.”

અમે સૌ ચિત્તવત્ત જની તેની વાણી સાંભળી રહ્યાં. અમારા અધ્યાપક પણ મુગ્ધ બની ગયા. તેમણે થોડીક દલીલ કરી, પણ તે બધી અમને હવે સાવ નકારી

લાગી, તેમણે નરહરિને વળી પૂરા થતાં પોતાને મળવા જણાવી ચર્ચા તેટલેથી અટકાવી. પણ તે દિવસથી નરહરિ માટે સૌના મનમાં આદરની લાગણી જન્મી અમારી આખી સંસ્થામાં તે એક નેહ-પાત્ર વિદ્યાર્થી તરીકે લેખાવા મંડ્યો.

મકરણ બીજું

નરહરિ

વર્ગમાં તો અમે સાથે જ બેસતા, પણ થોડા જ વખતમાં અમે જન્ને સાથે રહેવા મંડ્યા. વાત એમ હતી કે, નરહરિની જેમ હું પણ બહારથી આવેલો વિદ્યાર્થી હતો. પહેલાં હું છાત્રાલયમાં રહેતો પણ થોડા વખતમાં મને છાત્રાલયનું જીવન અકારું થઈ પડ્યું! એક તો તે ખૂબ ખરચાળ હતું, અને બીજું મને તેના રસોડાથી અણુગમે થવા માંડ્યો. એક વખત અચાનક હું રસોડામાં જઈ ચઢ્યો. જમવાને હજી વાર હતી. અમારા મહિલાલ મહારાજ શેટલી વધુતો હતો. તેના મોંમાં ખીડી હતી. મેં તેમાંથી શેટલી પર રાખ પડતી જોઈ-જોઈ અટામણી! મહિલાલ તો લહેરથી ખીડી ફૂંકતાં ફૂંકતાં શેટલી વધે જતો હતો. મને જોઈને ખીડીને હાંત વચ્ચે દબાવતો બોલ્યો,

“એહો મનુભાઈ સાહેબ, આજ તો કંઈ વહેલા! ખાસો ગરમ ગરમ શેટલી શાક?”

કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના હું ધૂણાથી પાછો ફર્યો, તેના હાંત કેટલા બધા પીળા અને મેદા હતો તેના અને પહેલી વાર જ ખ્યાલ આવ્યો. તે જ દિવસથી મેં કાઈ સતત જ ઓરડીની શોધ કરવા માંડી. પરામાં મને સરતા લાડાની ડબલ રૂમ મળી ગઈ, મેં મારો મુકામ ત્યાં ખસેડી લીધો. હું સ્વયં-પાકી બન્યો.

નરહરિએ મારી સાથે રહેવા આવવાની મુજબ ફર્યાદી. મને એ બધી રીતે ચતુરૂળ હતું એક તો તેના જેવા હોશિયાર વિદ્યાર્થીનો સહવાસ મને. અને

ખરખર્ચા થોડાક બચાવ થાય, અમને બન્નેને ખૂબ જ ફાવી ગયું

નરહરિ સ્વભાવે સ્થાનત હતો, ભયારે હું ટિખખળી હતો. અવાર નવાર હું નેને ખૂબ સતાવતો. અને રાત્રે વહેલા સૂઇ જવું ગમતું, તે ઝોડે સુધી વાંચતો. અમારી વચ્ચે આ બાબત વારંવાર ઝગડો થતો. અનેક વાર હું ફાનસ ખુઝાવી દઇ તેને હેરાન કરતો બધી વાર તે નમતું જોખતો અને હું જીંઘી ગયો છું એમ જોતાં છીડી ફાનસ સળખાવી વાંચતો. એક વખત અચાનક જાગતાં આ વાતની અને ખબર પડી. 'મેં' તેને પૂરો હેરાન કરવાનું નક્કી કર્યું. હું અખાડામાં જતો, કૂચી કરતો, અને મારી સકિત માટે અને સાથે એવો ખ્યાલ હતો. એટલે નરહરિ ભયારે અજાણેલા જેવો દેખાતો ને તેની આખ જરા સખત બનતી ત્યારે તેને હસતાં હસતાં હું કહેતો.

"વાહ, પહેલવાન ખરો તો ! તારા ડોળા કોઇ છોકરીને ખતાવજો ! અને નહિ !"

એ સાંભળતાં તે હસી પડતો, અને કહેતો "છોકરીઓ સાથે આપથી વાત કરવાની ભાષા હું' દણુ શીખ્યો નથી. પણ તું કહે છે તેમ આવા ડોળાનું છોકરી આમળ આંસે તો મારે તો છોકરીઓની દયા જ ખાવી રહી."

"આહા ! સાવ બોળો બટાક છે તો ! પહેલાં અને તારી માલાફી નહોતી સમજાતી. અને સાવ સીધા તું લાગતો. પણ હવે અને સમજાય છે તારાં બધાં પરાક્રમ."

"એમ ? તો તો મારી કળા વચ્ચે મહેનતે તું જીનતી લેવાનો. બહે ! આપણે કંઈ એને પેટન્ટ આછો જ લીધો છે !"

અને આમ હું તેને ઠીક ઠીક મહેણાં મારતો. તેની સાક્ષી એક માત્ર વરવાં જ છે. લેડિને આ વંવાની એ એક સહેલી સુકિત છે એવું એવું હું તેને સંભળાવતો એટલે ને કહેતો,

"તું' કહે છે તે સાચું હોય તો ય સું ખોટું છે ! કહ્યું નથી કે માણસે કાંધને કાંધ રીતે પ્રસિદ્ધ થવું ! તું જ એક વખત નહોતો કહેતો કે, ફુનિયા વીણના સંગીતની બહુ કદર નહિ કરે. કાંઈ સરસ વીણા વગાડનાર હોય તો પાંચ દસ બજી સાંભળવા આવશે, પણ ભોલ ફટાકાથી કાંઈ ધડાકો કરે તો આખું' મામ બેચું' થઈ જાય, માની લે કે, ભોલફટાકા સંપ્રદાયનો છું !"

અમારા આવા તો અનેક વિનોદ હું' નોંધી શકું. નરહરિ ધારે ત્યારે ખૂબ વિનોદ કરી શકતો, પણ ઘોટે ભાજે તે ધણું ગંભીર રહેતો. કેટલીક વાર તેને જિંદા વિચારમાં જોતાં અને ખીક લાગતી. તેની આંખ સ્થિર થઇ જતી. અમારી જોરશીની દિવાલને ચીરી દૂર દૂર સ્થળ અને સમયના અવરોધોની પાર જાયે તે કંઈક ભેઈ રહેતી હોય એવો તે લાગતો. ભયારે તેને હું' તે સંબંધી કંઈક પૂછવા કરતો ત્યારે હસીને તે વાત છાંચી દેતો.

નરહરિ જિંદો અને એકવડીઆ બાંધાનો હતો. તેને જોતાં એવો તો સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહિ આવે કે તેનામાં રાક્ષસી બળ હતું, અને એક વાર મારા પોતાના બોજે સાથે એવો પરિચય મળી ગયો.

એક વાર તેને વાંચવા નહિ દેવાની છુટે હું' ચડ્યો પણ તે સાથે તેને ગંભીરપણે કરી સતાવવા માંડ્યો. અકળાતો તે બોલ્યો,

"મનુ હેરાન શા માટે કરે છે ! મેં'તને નથી કહ્યું કે, ગંભીરપણે અને નથી ફાવતી !"

"તો હું' કહું' તેમ કેમ કરતો નથી !"

"આ તે તારો કેવો દુરાગ્રહ ! અને રાત્રે જિંદા ન આવે તો ય મારે સહ જવું !"

"હા. સહ જવું. બોલ હા પાડે ■ કે નહિ !"

ગોલી ફરીથી હું' તેને ગંભીરપણે કરવા મંડ્યો.

તે બોલ્યો. "જે મનુ, આખું' પરિણામ સારું' ફેંચાવે હો !"

.. અ. ન. બેન્. એવી તો છે

“ એમ ને ? આને તું ધમકી જ માને છે, ખરું ને ? ” એમ તે બોલી રહે તે પહેલાં તો જાણે કોઈ એ વી જ જાનો આ ચક્રે માર્યો હોય એવા એક પ્રચંડ આંચકા સાથે મારા શરીરને અદ્ધર થતું હતું અનુભવી રહ્યો, અને હું થયું છે તે મને સમજાય તે પહેલાં તો પહેલાં મજબૂતાતી અમારી એ એરડીની ખારીની બહાર મારાં બે બાવલાં પકડી મારા શરીરને અદ્ધર ઝુલાવતાં તે બોલ્યો,

“ બેલા, તું કહે ત્યાં તને મૂકું. કહે તો પેલા નીકળું મંધાતું પાણી વિના કારણ રસ્તા પર જાય છે તે અટકાવવા તારા આ સમયે શરીરનો બંધ ખનાવું, કહે તો દૂરની પેલી આંમલીઓ ઉપર તારા ભાઈ બધો બંધ છે તેમની પાસે પહેંચાડું, અને કહે તો પેલા ધોખીના વાદાદાર સાથીને એકલાયું લાગે છે તેને એક ચોગ્ય સોખતી પૂરા પાડું. ”

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું, “ આ કામાને પેલી પથારીની ઝુલાયમતા અને તારી નીરવ શાન્તિ જ હવે મધી ભાવશે. એટલે મહેરબાની કરી એને સંભાળીને તે પથારી ઉપર જ જોડવી આપ. ”

તે પથુ હસી પડ્યો. અને જાણે કેંઈ જ ન જાણું હોય તેમ મને પોતાના મજબૂત પંખામાંથી છૂટો કરતાં તે બોલ્યો.

“ માલ, ત્યારે ઊંઘી જમણું ને હવે ? ”

“ કેમ વાંચવું નથી ? હવે તો મુઠ્ઠા તે સર કહ્યું છે. ”

“ નારે ભાઈ, એમ જો દુનિયા છતાતી હોય તો નિરાંત જ થાત ને ! પથુ દુનિયા એમ જોણી જ છતાય છે ? આજ તો તું જ જાણે છે. ”

“ સાથી વારુ ? ” મેં પૂછ્યું.

“ કારણ કે, હવે વાતો કરતાં કરતાં ઊંઘી જમણું. ” તે બોલ્યો.

મીડી પહેલાં વાંચવા તે કેટલો બધો અધીરો હતો, અને હવે જ્યારે હું તેને વિશેષ કરી ચક્રું એવું રહ્યું

ન હતું ત્યારે તેણે એ વિચાર કેમ પડ્યો મૂક્યો એ મને ન સમજાયું. પણ એક વાત હતું એમ શક્યો. એમાં મારા પ્રત્યેનો એનો ઊંડો પ્રેમ જ હતો. મને મારા શરીર જળતું ખૂબ અભિમાન હતું. નિરૂપાયે તેને આ રીતે મને નિર્ભાન્ત કરવો પડ્યો અને એથી તેજોવધની કાઈ અનિષ્ઠ લામણી હતું ન અનુભવું એવી અતિ સૂક્ષ્મ વિવેકદષ્ટિ એ પાછળ તેની હતી એ એકાએક મારા ખ્યાલમાં આવતાં અતિ ઉમળકાથી તેને હું ભેટી પડ્યો.

જેવું એનામાં અપ્રુટ સ્વારીરિક જળ હતું તેવી જ એની હિંમત પણ હતી. એક વાર હું ખસકસાટ ઊંધતો હતો. રાતના એકેનો સમય થયો હતો. અંધારિયાની રાત હતી. અમારાં પરામાં હજુ વીજળીના કે જેસના દીવા બાળ્યા ન હતા. રસ્તાતું કાનસ અમારાં ધરથી દૂર હતું. એટલે અંધારિયામાં તો અમારું ધર સાવ અંધારામાં જ સંતાઈ જતું. ગર ઊંધમાંથી હું ચમક્યો. મારા મોં પર કાંઈનાં હાથ હતો. ‘ મતુ, સામે સંધાલીઆની અગાશીમાં ચોર છે. ’ એવું મારા કાનમાં કાંઈ મીમેથી ગચ્છપડ્યું. મેં નરહરિના અવાજ પારખ્યો. હું જાગી ગયો છું ભોતાં તેણે હાથ ખસેડી લીધો. મારા કાનમાં તે ફરીથી બોલ્યો.

“ વાત કરવાનો વખત નથી, તું સાવધ થઈ બેસ, ધીમાં હું પાછો આવું છું. ” એમ બોલતાં જરા પણ અવાજ ક્યાં વિના તે ઊભો થયો, અમારાં ઝોરકામાં અંધારું હતું, અમારી ઝોરડીની બહાર એક નાનકડી અગાશી હતી, અને તેની બરાબર સામે સંધાલીઆની અગાશી હતી. અને અગાશી વચ્ચે એક નાનો આઠ ફૂટનો પથ રસ્તો હતો. સંધાલીઆની અગાશીની એક આગુએ ટેકરા હતો, તે પરથી અગાશીમાં સહેલાઈથી ચડી શકાય એમ હતું. મને હતું કે, નરહરિ તે રસ્તે જશે, પણ તેમ ન કરતાં તે અમારી અગાશીમાં ગયો. મારી છાતી ધક્કા ભેડી નરહરિની કક્કિતો મને પુરા ખમાલ હતો, દિવસના આઠ ફૂટનો ટેકડો મારવો એને માટે રમત વાત હતી. પણ અત્યારે માઠ અંધારું હતું. સામે ચોર હતો.

ખરચમાં થોડાક ખચાવ થાય, અમને મનને ખૂબ જ ફાવી ગયું.

નરહરિ સ્વભાવે શાન્ત હોતો, જ્યારે હું ટિપ્પણી હતો. અવાર નવાર હું મને ખૂબ સતાવતો. મને રાત્રે વહેલા સુઈ જવું. અમલું, તે મોડે સુધી વાંચતો. અમારી વચ્ચે આ બાબત વારંવાર ઝગડો થતો. અનેક વાર હું ફાનસ યુગાવી દબ તેને હેરાન કરતો. બધી વાર તે નમનું જોખતો અને હું જાણી ગયો. હું એમ જોતાં જીડી ફાનસ સળગાવી વાંચતો. એક વખત અચાનક જાગતાં આ વાતની અને ખબર પડી. 'મેં તેને પૂરા હેરાન કરવાનું નક્કી કર્યું'. હું અખાસમાં જતો, કુસ્તી કરતો, અને મારી સકિત માટે અને સારો એવો ખ્યાલ હતો. એટલે નરહરિ જ્યારે અકળાએલા જેવો દેખાતો ને તેની આખ જરા સખત ખનતી ત્યારે તેને હસતાં હસતાં હું કહેતો.

"વાહ, પહેલવાન ખરો તો! તારા ડોળા કોઈ છોકરીને ખતાવજે! અને નહિ!"

એ સાંભળતાં તે હસી પડતો, અને કહેતો "છોકરીઓ સાથે આપખી વાત કરવાની ભાષા હું હજી શીખ્યો નથી. પણ તું કહે છે તેમ આવા ડોળાનું છોકરી આગળ સાથે તો મારે તો છોકરીઓની દયા જ ખાવી રહી."

"આહા! સાવ ભોળો બટાક છે તો! પહેલાં અને તારી માલાફી નહોતી સમજતી. અને સાવ સીધા તું લાગતો. પણ હવે અને સમજાય છે તારાં બધાં પરકમ."

"એમ? તો તો મારી કળા વજર મહેનતે તું છોનવી લેવાનો. બસે! આપણે કંઈ જોતો પેન્ટ આછા જ લીધો છે!"

અને આમ હું તેને ઠીક ઠીક મહેણાં મારતો. તેની સાદાઈ એક માત્ર સ્વામી જ છે. લોકોને આકર્ષવાની એ એક સહેલી કુકિત છે એવું એવું પણ હું તેને સંભળાવતો એટલે તે કહેતો,

"તું કહે છે તે સાચું હોય તો મારું બોલું છે! કહ્યું નથી કે માણસે કોઈને કોઈ રીતે પ્રસિદ્ધ થવું! તું જ એક વખત નહોતો કહેતો કે, ફિનિશ વીજાના સંગીતની બહુ કદર નહિ કરે. કોઈ સરસ વીજા વગાડનાર હોય તો પાંચ દસ જાણી સાંભળવા આવશે, પણ ભોખ ફટાકાથી કોઈ ધડાકો કરે તો આપું મામ ભેગું ચાઈ જાય, માની લે કે, ભોખ ફટાકા સંપ્રદાયનો છું!"

અમારા આવા તો અનેક વિનોદ હું નેધી શકું. નરહરિ ધારે ત્યારે ખૂબ વિનોદ કરી શકતો, પણ મોટે ભાગે તે બધો મંબીર રહેતો. કેટલીક વાર તેને જીંઠા વિચારમાં જોતાં અને બીક લાગતી. તેની આંખ સ્થિર થઈ જતી. અમારી જોશીની દિવાલને ચીરી દૂર દૂર સ્થળ અને સમયના અવરોધોની પાર જલ્દી તે કંઈક જોઈ રહેતી લેખ એવો તે લાગતી. જ્યારે તેને હું તે સંજોગી કંઈક પૂછવા કરતો ત્યારે હસીને તે વાત છાડી દેતો.

નરહરિ જીઓ અને એકવડીઆ બાંધાતો હતો. તેને જોતાં એવો તો સ્વપ્ને મ ખ્યાલ નહિ આવે કે તેનામાં રાક્ષસી બળ હશે, અને એક વાર મારા પોતાના ભોજે સારો એવો પરિચય મળી ગયો.

એક વાર તેને વાંચવા નહિ દેવાની છોડે હું ચડ્યો. પણ તે સાથે તેને મલીપટ્ટી કરી સતાવવા માંડ્યો. અકળાતો તે બોલ્યો,

"મનુ હેરાન ચા માટે કરે છે! મેં તને નયો કહ્યું કે, મલીપટ્ટી અને નયો ફાવતી!"

"તો હું કહું તેમ કેમ કરતો નથી!"

"આ તે વારિ જેવો દુરામદ! અને રાતે જીંઘ ન આવે તો મ મારે સહ જવું!"

"હા. સહ જવું. બોલ હા પાડે જ નહિ!"

બોલી ફરીથી હું તેને મલીપટ્ટી કરવા માંડ્યો.

તે બોલ્યો. "એ મનુ, આતું પરિશ્રમ સારું નહિ આવે હો!"

"જા. જા. તારાથી થાય તે કરી લેજો. એવી ધમકીથી તો છોકરાં પણ ન ડરે."

“એમ ને ? આને તું ધમકી જ માને છે, ખતુ ? ને ?” એમ તે બોલી રહે તે પહેલાં તો જાણે કોઈ એ વી જળા નો આચકો માર્યો હોય એવા એક પ્રયત્ન આંચકા સાથે મારા શરીરને અદર થતું હતું અતુલની રહો, અને શું થયું છે તે મને સમજાય તે પહેલાં તો પહેલાં મળ્યાની અમારી એ ઝોરડીની બારીની બહાર મારાં એ બાવલાં પકડી મારા શરીરને અદર બુલાવતાં તે બોલ્યો,

“બોલ, તું કહે ત્યાં તને મૂકું. કહે તો પેલા નીકડું ગંધાતું પાછી વિના કારણ રસ્તા પર જાય છે તે અટકાવવા તારા આ સમયે શરીરનો બંધ બનાવું, કહે તો દૂરની પેલી આંમલોઓ ઉપર તારા લાઈબ ધો બંધ છે તેમની પાસે પહોંચાડું, અને કહે તો પેલા મોખીના વહાકાર સાથીને એકલવાણું લાગે છે તેને એક યોગ્ય સોજતી પૂરો પાડું.”

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું, “આ કાવાને પેલા પથારીની સુલાયમતા અને તારી નીરવ શાન્તિ જ હવે બધી ભાવશે. એટલે મહેરબાની કરી એને સંભાળીને તે પથારી ઉપર જ ગોઠવી આપ.”

તે પછી હસી પડ્યો. અને જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ મને પોતાના મજબૂત પંજરમાંથી છૂટો કરતાં તે બોલ્યો.

“માલ, ત્યારે બીજી જમણું ને હવે ?”

“કેમ વાંચતું. નથી ? હવે તો મુઠ્ઠા તે સર કું” છે !”

“નારે લાઇ, એમ જો દુનિયા છતાંતો હોય તો નિરાંત જ ચાલ ને ! પછી દુનિયા એમ જોણી જ છતાં છે ? આજ તો તું જ જાણે છે.”

“સાચી વાત ?” મેં પૂછ્યું.

“કારણ કે, હવે વાતો કરતાં કરતાં બીજી જમણું.” તે બોલ્યો.

મીડી પહેલાં વાંચવા તે કેટલો બધો અધીરો હતો, અને હવે જ્યારે હું તેને વિશેષ કરી શકું એવું રહ્યું

ન હતું ત્યારે તેણે એ વિચાર કેમ પકડ્યો એ મને ન સમજાયું. પણ એક વાત હતી એટલે શક્યો. એમાં મારા પ્રયત્નો એનો બીડો પ્રેમ જ હતો. મને મારા શરીર બળતું ખૂબ અભિમાન હતું. નિરુપાયે તેને આ રીતે મને નિર્ભીક કરવો પડ્યો અને એથી તેનેવધની કાંઈ અનિષ્ઠ લાગણી હતી ન અતુલવું એવી અતિ સદૃશ વિવેકદષ્ટિ એ પાછળ તેની હતી એ એકાએક મારા ખ્યાલમાં આવતાં અતિ ઉમંગ-કાંથી તેને હું બેડી પડ્યો.

જેવું એનામાં અખુટ સ્થાિરિક બળ હતું તેવી જ એની હિંમત પણ હતી. એક વાર હું ધસધસાટ બંધતો હતો. રાતના એકેનો સમય થયો હતો. અંધારિયાની રાત હતી. અમારા પરામાં હતું વીજળીના કે એસના દીવા આંધા ન હતાં. રસ્તાતું શાનસ અમારા ધરથી દૂર હતું. એટલે અંધારિયામાં તો અમારું ધર સાવ અંધારામાં જ સંતાઇ જતું. વાર બંધમાંથી હું ચમક્યો. મારા મોં પર કાંઈનો હાથ હતો. “મનુ, સામે સંધાડીઆની અગાશીમાં ચોર છે.” એવું મારા કાનમાં કાંઈ ધીમેથી ગળ્યું. મેં નરહરિને અવાજ પારખ્યો. હું જાગી ગયો છું એતાં તેણે હાથ ખસેડી બીધો. મારા કાનમાં તે ફરીથી બોલ્યો.

“વાત કરવાનો વખત નથી, તું સાવધ થઇ બેસ, મીડીમાં હું પાછો આવું છું.” એમ બોલતાં જરા પણ અવાજ કર્યા વિના તે બેસી ગયો, અમારા ઝોરડામાં અંધારું હતું, અમારી ઝોરડીની બહાર એક નાનકડી અગાશી હતી, અને તેની બેડામર સામે સંધાડીઆની અગાશી હતી. મને અગાશી વચ્ચે એક નાનો આંક ફૂટતો પત્ર રસ્તા હતો. સંધાડીઆની અગાશીની એક બાજુએ ટેકરા હતો, તે પરથી અગાશીમાં સહેલાઈથી ચડી શકાય એમ હતું. મને હતું કે, નરહરિ તે રસ્તે જશે, પણ તેમ ન કરતાં તે અમારી અગાશીમાં ગયો. મારી હાતી ધમકી બેડી નરહરિની ફકિતોને મને પૂરો ખ્યાલ હતો, દિવસના આંક ફૂટતો ટેકડો મારવો એને મારે રમત વાત હતી. પણ અત્યારે ગાઢ અંધારું હતું. સામે ચોર હતો.

દુઃખનાં પોટલાં

[ગદ્યકથો સંપૂર્ણ]

[૧૪]

મો

ડી રાતે, ચિંતામાં, દુઃખમાં, વ્યગ્રતામાં વાલીને પરાણે ઊંધ આવી હતી એટલે સવાગમ્ય એની આંખ ઉધડતાં વાર લાગી, પણ પરાદર્શી ઝાંખુ અજવાળું થતાં ત્રોળે ધેરથી બહાર મહેતરનો સાદ માગી ઊઠ્યો તે સમાણી એની આંખ ઉધડી મધ.

બહાર મહેતર કરાંત્રીને બોલતા હતા : 'ઊકરી બોલ, તું ઊકરી થઈને બાપ થવા દરે તે કદી નહિ બને. મારા ધરમાં રહેવું દરી તો ઊકરી થઈને રહેવું પડશે નહિ તો મારા ધરમાં તારો દાંડિયો નહિ.'

લખીએ વાલીને ખ્યાલ આપતાં કહ્યું : 'હમ જણે, આ કળાજનના કેવોક વા વાણે છે તે કાંઈ ધર બાકી રહ્યું નથી. બહાર મોટાના કાળિયોને મયે વરસે પરજાણે ત્યાં હવે વડુ અને ઊકરાની એક ગાંઠ થાપ મધ અને બહાર મોટાને તો કહે છે કે તમારું છે જ શુ ?'

વાલીએ અંતરમાં ને અંતરમાં નિસાસો નાખ્યો.

કાળિયો બોલ્યો : 'એમ કરાંત્રીએ એટલે તમારાથી કોઈ બી જવાનું નથી. તમારી આગવી કઈ મિલકત છે કે ઊકરી થઈને ખવાયો એમ બીક બતાવો છો ? ધર ને બે વીધાં જીવીને બાપલાલની તમને મળી છે એમા તમને નેટલો કહ છે એટલો મારો છે. કું કાપડો નથી જાણતો એમ ના જાણતા.'

વાલી કહે : 'આ ઊકરી તો અરાજનું બોળિયું લાગે છે.'

લખી : એનું મૂળાનું તો નામ જ દેવાનું નથી. કાંઈ બે સિંખામણના ચળદ કહેવા જામ તો એનું મો જ તોડી લે છે.'

બહાર મહેતર : 'તું કામદાની ઊકરી છે તે મેં નોંધ્યું છે. નીકળ મારા ધરમાંથી બહાર.'

કાળિયો : 'બહાર શુ કામ નીકળે ? તમારો નેટલો કહ છે તેટલો મારો છે.'

ધર્મર પેટલીકર

વાલી : 'આ મૂળો કામદોબાપદો કેંધથી બાણી આબો છો ?'

લખી : 'પહેલાં એ બેનજી વરસ મિલકા નોકરી કરવા જયોતો પણ એનો પગ ના ટકયો, ત્યારથી નેને હોમ તેને કામદો બતાવે છે. મામમાં શાકિયાર લોકોને પણ ડાળા દેખાડે છે મૂળો આમ પાછો કાંર છે.'

બહાર મહેતર : 'તું બહુ કરીય તે થોડા મોટા જ જાણુ.'

ઉપકતા સાદે બીક બતાવતો હોમ તેમ કાળિયો બોલ્યો : 'તે તમે શું મારા એસ કાંપી લેવાના છો ?'

બહાર મહેતર : 'તું એમ સમજતો દરી કે હું તારે પનારે પડ્યો છું એટલે બાપને બદલે ઊકરી થઈને રહીશ, પણ એ વાત બૂલી જશે. તું મને હજુ જોળાવતો નથી. તું મમ શકતો રહીય અને નવું બેટું ધરમા બાલીશ.'

કાળિયો ઉપકતાને બોલ્યો : 'ને ના બાલે એને બરમાણી માતા પૂછે.'

વાલી : 'બહાર મોટાની દેલો ઉમર દરો ?'

લખી : ઉમર તો વધારે નથી. પચાસમાં પ એક બે જોણું દરો.'

બહાર મહેતર : 'ઊકરી બોલ, તને ને આદર્શ બહુ તાન છે તો, દરી બેટું' ના કહું તો મને બે બાપને કહેનું ?'

સોની : 'મા, આ, બહારકાંકા શું બોલ્યા ?'

લખી : 'બોલે નહિ તો શું મરે ? એ તીખા સ્વભાવના રજા એટલે વહેલામોડા ઊકરાવદુશી કાનર થઈને એ તમને કા કરવાના એમ હું ધારતી હતી, અને ચોવાના કીકરાને બા મારતા એણે કહ્યું : 'એ કંઈ મારી નેમ બેટું માણસ છે કે દુઃખાચંપામને બેસી રહે. બાકી મારું રાકું, આજકાલનાં ઊકરાં ધેર ધેર એમ માવતરને કહે કે તમે ખોટાં અને અમે સાચાં ત્યારે શું અમે બધાં મૂરખ દંધણ ?' અમારાં વરસ પાણીમાં છૂટી પડ્યાં દરી ?'

વાલી : 'બેર માણસમાં અને આદમીમાં ઝાંઝો ફેર છે. આપણે તો ના ફાવે તો છોકરાથી જુદો રાટલો બાળી ખાઈએ પણ આદમીએ આખી જિંદગી ના ક્યું' હોય એટલે આ ઉમ્મરે ક્યાં ચૂલો 'કેવા બેસે ?'

લખી : 'બદાર મોટાનું એવું જ છે. છોકરા કહે કે તમારી ચી મિલકત છે ? પણ એને ક્યાં મળ છે કે બદાર મોટા એવું કમાયા નથી. જે ખરચ ના રાખ્યું હોત તો દસ વીધાં જમીન કરી હોત. પણ સ્વભાવના દોષા એટલે કમાય એટલું ખચી નાખે. કાંઈ આવ્યું હોય તો ઝટ કાઢી ઝાલે, રાટલો ખવડાવ્યા વગર ના જવા દે. આને એમની પાસે હશે કે નહિ હોય, પણ નાતમાં એમની શરમ પડે એટલી ગામમાંથી કાઢી ના પડે. સ્વભાવના તીખા એવા ચોખ્ખા પણ ખરા. પેટમાં પાપ નહિ, કાંઠાના ખૂંચમાં રાજ નહિ. ભાકાડિયા એટલે ધોલી જાય એટલું જ, બાકી ધડી પછી મનમાં કંઈ નહિ' 'અને સહેજ અટકીને લખીએ કહ્યું : 'એ તો છોકરા મૂળો છે એટલે. બાકી એ વહુ-છોકરા બેઠે જાય મજૂરી ના કરે એટલી એ એટલા કરે છે. શરીર નરતું છે. આટલાં વરસ થયાં પણ મેં એમને માંદા પડ્યા કાંઈ દહાડો નેવા નથી.

વાલીએ પૂછ્યું : 'છોકરાવહુને આને એમને સ્વભાવ નથી મળતો, તે એમની વહુને ગોઠવું કે નહિ ?'

લખીએ કહ્યું : 'હાને તો તે ક્યાં નથી બેઠેલી ?'

વાલી : 'હું એને તો સારી રીતે ઝાળ્યું છું. પણ એ બેઠેને.....'

લખી : 'એ બેની તો અમારા વાસમાં બેઠ હતી. બેઠમાંથી એકનું મોઢું દહાડો બિગડાં બેઠું હોય તો આખો દહાડો હસતો જાય એમ બધાં માનતાં. અને એને બદલે આને વહુ-છોકરાને બદાર મોટાનું મોં દીઠું મંમતું નથી.' અને સહેજ ઝીંકી ઉભેર : 'મને આ છોકરા કહે છે ત્યારે એ જ થાય કે અચ્છી પ્રરૂપને ગોઠે છે અને માવતર-દીકરાને નથી ગોઠવું એવું શું કારણ ? સ્વભાવ તો એનો એ હોય

છે !' અને પોતાની અંતે ને અંતે જવાબ આપતું લખીએ કહ્યું : 'મને તો વસી ગયું છે કે એ ધણી એ ધણી અને છોકરા એ છોકરા. ધણીની સગાઈ સાચી અને અને છોકરાની કાચી !'

બેરોરની આખી વેળા વાલીને એ જ વિચાર આવ્યો કે બદાર મોટાના ધરમાં બેસી જાઉં તો ?

અને બેરોર વીતી ગઈ પણ અલોચિયો આને પણ આવ્યો નહિ એટલે વાલીને થયું કે મનનો ફરો છૂપાવ્યા કરતાં લખીને કહેવો જોઈએ. એ ક્યાં પારખી છે ? વળી એને પણ મારા જેવું જ દુઃખ છે એટલે કહેવામાં શરમ પણ શી ? દુઃખ અને દરદને કહે જ ઉપાય બહે.

પણ વાલીનું અજિમાન, મીયાં પડ્યા પણ તબંડી જીંમીની જેમ એના દિલની વાત કહેવા તૈયાર થતું ન હતું. એને એક જ સ્વપ્ન હતું કે નાતમાં પોતાની જેવી આબરૂ ? પોતાના દીકરાનાં વખાણ જે જીએ ક્યાં હતાં એ જ જીએ એને અવખોડવાનો ? આખી જિંદગી ક્યું કારવ્યું ધૂળ મેળવી દેવું ? પોતાને ખરી રીતે પગ બદાર કાઢવો નહોતો જોઈતો, છતાં એક જૂઠા તો કરી, પણ પાછી ખીંચ કરવી ?

પણ એ સિવાય બીજો ઉપાય શો હતો ? પોતે અલોચિયાની આવવાની ચમે તેટલી આશા રાખે પણ તે આવવાનો ન હતો. બાકી આજ ચાર ચાર દહાડા થઈ ગયા પણ આવે નહિ ? માની જે એને લાગણી હોય તો એક દહાડામાં પડતો આખરો આવી પહોંચે ન હોત ? એ જાણે વહુનો થઈ ગયો એટલે ના આવે, પણ નાનાને મારી જે લાગણી હોય તો એ ચ દુઃખો બેઠેલો હતો ને ? પણ આજ ચાર ચાર દહાડાથી કાગલે ડાલે એમની રાહ જોઉં છું, પાણી બહાર માછલી તરફથી તેમ તરફડાઉં છું, પણ.....

લખી કહે છે તે સાવ સાચું-ધણી તે ધણી અને છોકરા તે છોકરા !

અને નમતો દહાડો ચલો ત્યારે વાલી છેવટ મનની વાત લખીને કહેવા તૈયાર થઈ. તે ધડીએ

ધર્મા બીજું કોઈ ન હોય એટલે એકાંત પશુ હતું.
એ જાડીને લખી પાસે આવતાં બોલી : 'બેન !'

લખીએ જહેનનો પડતો બોલ ઝીલી લેતાં
હજી : 'શું છે ?'

પશુ એટલી ક્ષણમાં, મહાપરાણે દર કરેલું
અસિમાન આરણ આવીને ખડું થયું. એના મોમાંથી
જે બોલ કાઢવો હતો તે ન નીકળ્યો, બીજો જ
નીકળ્યો : 'કાલે સવારની વેળામાં મારે નીકળવું પડશે
પરમ દહાડે તો મારે મિલગા દાબર થઈ જવું પડે.'

વાલીએ એ બોલી રહી ત્યાં જહારથી કાનો આવી
પહોંચ્યો, પૂછ્યું : 'શું' વાત કરે છે, મારી ?'

લખી : 'માસીને બીજી થી વાત કરવાની હોય ?
આટલે વર્ષે' હજી કાલ આવી ત્યાં કહે છે મારે
આવતી કાલે જવું પડશે.'

વાલી : 'હતો નોકરીને મામલો સમજે છે.
રમ પૂરી થાય એટલે દાબર પડે' એમાં કંઈ
બીજું ના મારો ?'

કાનો બાને રતીકાર કંતાં બોલ્યો : 'એ મારું
અજ્ઞપ્યું નથી, તમે મારું માન મળીને આવ્યા એ
જ ખબર છે, તમારો પંધો બોલી કરીને જમારે કામે
ય શું છે ? હમણાં વિવાહ વાજન હોય અને શેઠનાં
હોય તો લેખે લાગે. હું તમને ઇરેશને મુખી
જઈશ. પછી વાલો છે ?'

વાલી : 'હું' ઇરેશનની ક્યાં અજણી છું ?
અને બહીં બો પશુ શો છે ? અને મારી પાસે
જોખમ પશુ શું છે ?'

કાનો : 'એ તો હજી સવારે ખબર છે ને ?'

(૧૫)

એ રાત્રે વાલીએ મનમાં ને મનમાં ભગવાનનો
આભાર માન્યો. દહાડે લખી આરણ મારીધેલી વાત
ન કરવા દઈને ભગવાને પોતાની લાજ રાખી એમ
એને અત્યારે વસી મથું હતું. આ ઉમરે એને કેવો
માડો વિચાર આવી ગયો. તેમ માની એ પોતે ને

પોતે તારમાયા લાગી. મને ય માખ જેવું છે ને !
બહીમાં પડવાન પર બેસે ને બહીમાં નરક થાય
બેસે ! અખી જીવાની આખરેને દાહી ને હરે શ
સાડું મારે બીજું' થઈ કરવું પડે ? છોકરા અને જીવાની
મેય સાચવી રહીને આખરેને નાવકું કંઈ લાવી,
પછી હરે મારે કાની સાહાજાર છે ? છોકરાને મારી
ના પાકો હોય તેથી મારે શું કામ જીવ બાળે ?
પડે ? હરે એકલું, રહેવું એ તો રમત વાત છે
છોકરાનો ભાગ મારે રહ્યો નહિ અને જીવાની પાલ
વતી મદી મજ છે. માથે એ બાર લખને અત્યામુષી
થકાણું તો હરે ખાલી ચાલતાં મને શું થવાનું છે ?
આ ઉમરે બીજું' થઈ કરવાની મારે શી જરૂર !
એવો વિચાર મને આવ્યો શી રીતે ?

અને લખીને મેં કદાચ કહ્યું' હોત તો ! એ
મારો શો તોલ કરત ? અને હું' રિસાઇને આવી છું
એ જાણે તો ય મારો શો તોલ કરે ? છોકરા-વહુ
સાથે રીનનું હોય તો બોલવું ય પડે, પશુ આ ઉમરે
રિસાઇને નામવાનું હોતું હશે ? લખીનાં થરમાં
ક્યાં દીકરા વડુનો એક આંક નથી ? છોકરાં એમ
ચકો એને જુદા રહેવાનું કહે છે. છતાં લખી તો
ક્યાં ય રિસાઇને મજ નથી. જીલ્લત છોડી રિસાઇને
આવી છે તેને કંઈક છે. પછી મારી વાત જાણત
તો મને કહેત જ શું ? થરડી થઈ પશુ તારામાં
અકલ ના આવી ? છોડું કંઈક ? થાય પશુ માવતરે
ક-માવતર થવાનું ?

કાનોને પશુ પોતાના કહાપણ મારે માન છે,
એને ખદ્યે એ એમ જાણે કે હું' રિસાઇને આવતી
રહી છું તો એ શું' ધારે ? મા કરતાં માસી સારી
એમ એ માને છે પશુ આ વાત જાણત તો એને
એમ જ થાત ને કે મા અને માસી બધા સરખા !

આમ બહીકાર તો વાલીને એમ પશુ થયું કે
મણેચિયો તેકવા ન આવી પહોંચ્યો એમાં પોતાની
લાજ રહી મજ. એ ના આવ્યો તેમાં મારે જીવ
બાળીને ય શું કામ છે ? હું' એની બોલી એકિમાળી
છું ! છા ને એ અને એની વડુ આંક કરીને રહે.

મારે એની શી સાડાપાર છે ? હું અને નાનો જુદાં રહીશું. હું એમને ધરમાંથી કાઢું તો મને કોઈ કહેનાર મળે, પણ મને જુદું ધર રાખતાં ક્યાં નથી આપણું ? વચર બોલાવ્યે પાછી જમને એમના ભેગી રહું તો ઓશિયાળી કહેવાઈ. પણ હું મારે આમનું જન્મથી લઈને એટલે પછી શું ? નાનાને મારી ભેગો નહિ રહેવું હોય તો હું મારે એકલી રહીશ ? યોગ્યું કહીશ કે અધાને હું એજાખી ગઈ છું. તને મારી લાખડી હોત તો તેડવા ન આવ્યો હોત ? ત્યારે તો વહુનો ચાઓ મારા સામું જ એવા ન આવ્યો. આજ ધરમેધરમે બોલાવે છે, પણ એમ નાકલીડી કરતી એક વાર હું તારા ભેગી આવું ત્યારે ફરી તમે મને જણાવો જાવ ને ? એટલે કાલુ ત્યાંથી કાપી નાખ્યું, હું તારે રસ્તે, હું મારે રસ્તે.

આ નિર્જીવ ઉપર આવતાં વાલીની ચારચાર ફિવસની ગમમતા શમી ગઈ. ઘેર જવા અંતર અંખી રહ્યું. મલોશિયો ક્યારે આવે, એમ અંખના કરતી હતી તેને ખદલે હવે તે આવી પહોંચે તે પહેલાં પોતે જાણીથી નીકળી જાય તો લાજ રહી જાય એમ અંખના સ્વર થઈ. અને એવો કોઈ ભય પણ ન હતો—સવારની વેળામાં વાલી જવાની હતી.

અને વિદાય થતાં પહેલાં એણે લખીને એ જ સલાહ આપી : ‘જે, કાલ તો મેં તને કશું કશું ન કહ્યું. પરંતુ જતાં જતાં કહેતી જઈ છું—વહુકાક-રાની એક માંઠ અને આપણાથી બેઝું રહેવાય તો જાણ્યું પાણું રહેવું. અને ના રહેવાય તો જુદો રાટલો બાળી આવો, પણ રોજ ભીડને ખદાખદ (કંકાસ) ન કરવી.’

લખી બોલી : ‘તું જ કહે, છોકરા થઈને આપણને કહે કે તારો રવભાવ સારો નથી, પછી બેઝું જાણ્યું પાણું રહેવાય શી રીતે ?’

વાલી : ‘ઘેર ઘેર મારીના ચુલા છે. જોકેર મોટાના છોકરા કરતાં લાખ દરજ્જે કાનો સારો છે તેમ માની મન વાળવાનું.’

લખી મનનો અસતોષ વ્યક્ત કરતાં બોલી : ‘મન તો બહુ વાળવું હોય પણ આપણને ના જમે તેવું કામ છોકરા-વહુ કરે પછી મન માને શી રીતે ? મલોશિયો અસીલ છે એટલે મારું દુઃખ તને શી રીતે સમજાય ?’

વાલી : ‘હજી આજળ શું યાચ છે તેમાં જાણ્યું પેસી નીકળ્યું છે ?’

લખી : ‘પુતરનાં લખણ પારણામાં અને વહુનાં પારણામાં.’

વાલી : એ બધું ખરું. પણ આજના સમામાં કશું કહેવાય નહિ. દેખ દેખે. અને શીખ શીખે, એટલે લોકોનું ભેદને ય કાલ નવું શીખે તો એમાં જાણ્યું પેસી નીકળ્યું છે ?’

લખી : ‘એ તારું કહેવું ખરું છે. આ મારી વહુ. ખરું પૂછે તો કાળિયાની વહુની સોપતને લખ, એવું ભેદ ભેદને બોલતાં શીખી.’

વાલી : ‘એવું જ બધે.’

લખી : ‘પણ તારી વાત જુદી છે. અમને તો છોકરા પહેલેથી પી ગયેલો અને મલોશિયાને તારી એટલી ખીક કે તારો કોળો દેખી ભોમો ભોમો રહે.’

વાલી : ‘એ તો આપણી આમન્યા રાખે ત્યાં કુધી બાકી એ લાદીમૂછનો ધણી થયો એટલે આપણાથી જાણી એને આંખળી અકકાકા છે ?’

લખી : ‘તારી એ તો આમન્યાય રાખે છે, અને મને તો છોકરા-વહુ ધોળાને પી ગયાં છે, પછી મારાથી જાણ્યું પાણું શી રીતે રહેવાય ?’

વાલી : ‘તો જુદાં રહેવું. પણ રોજ ખદાખદ ના કરવી, કંકાસ નક્યા વચર ના રહે, એટલું હું તો જાણું.’

લખી : ‘જુદાં રહેતાં જીવ આલતો નથી. મુક જાણું એ આવે છે કે છોકરાને ગુસ્સા પોષ્ટને ઉછેરીને મોટો કર્યો તે શું આટલા સારું ?’

વાલી : ‘એક વ નાનું ના ગત તો પછી દુઃખી થનાનું ખીજું શું ?’

લખી: 'પણ મને તો બહુ કંટાળો આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે આના કરતાં જીવ કરીને મરી ગયાં હોય છે તો છૂટ્યાં. હવે આપણું ચર્ચા' બાકી થ શું રહ્યું છે? વફુ-છોકરાના ઠોસલા ખાવા તે કરતાં છૂટી ગયાં હોય છે તો નિર્ગત।' [૧૬]

લખીને નીકળતી વખતે વાલીએ જો કે એમ કહ્યું હતું કે એવું જોડું મનમાં કંઈપણ કરીને જીવ ના બાળવો. આંખ આઘા કાન કરીને રહેતાં સોજવું ઉત્તરમાં અમલ કોડીના એટલે ખાલી જીવ બાળવાનો કંઈ અર્થ નથી, અને કાતાને પણ બે વારનાં કર્ણાં હતાં. જીવને પછુ કહ્યું હતું કે સાસુની આંતરડી દારીસ એટલે ભગવાન ગજી રહેશે પરંતુ રસ્તે આજ્ઞાત એના જીવને એ જ કંઈપણ કવું હતું કે લખીને પોતે શિષ્યામયુ આપીને આવી પણ એનાથી એમ વર્તાય એવું છે? કહેવું તો બહુ સહેલું છે પણ વર્તવું કેટલું અઘરું છે તેનો એ જાત અનુભવ કરી રહી હતી. એ રોકેન બહાર જતી હતી પણ એના પગમાં કોઈએ બારે બેઠીઓ પહેરાવી હોય તેમ પગ કપાકપ મળ્યા હતા. કેમે થ કર્ણાં પગ ઉપડતા ન હતા.

અભિમાનનો કોડો એને કોરી ખાતો હતો કે તું મને તેટલું મન મનાવે પણ આમ પાછું જવું એ ન કરી જ કહેવાય. તું જીવી રહીશ તો મ તે જીવી ને? એ પૂઠે પાછળ બોલવાની તો ખરીને કે હું એવી માયાની મળી કે સાસુને સીધી કરી. જીવી રહી તેમા મારે ક્યા ખાસકા કાઢીને. મારે જિંદગીની નિર્ગત થઈ. ભેગી હોત તો જીવ વળવા ન દેત તે દાહા પાણીએ ખસ મઈ.

અને વાલીના અભિમાની જીવ ઉગ્રોનીચો થઈ જતો હતો. પોતે જીવી રહે કે ભેગી, પણ ખૂંદની બગડી હોજથી ના સુધરે. કું મારે મને તે માનું પણ નાકલીટી કરી જ કહેવાય અને આજે નાકલીટી કર્યે થે છૂટ્યાં મ્યાં થવાનો હતો? ગણેશિંગ જેવો અસીસ છોકરો આજ વહુનો થઈ ગયો તો ધનિયા

જેવો કાફર કાલ પરણે એટલે મારાથી એના ભેગું રહેવાય જ નહિ એ મુઝો, બકાગ મોટાના કાળિયાની જેમ મોખાં આવે તેમ બોલે એવો છે. એ દહાડો આવે ત્યારે મારે તો કુવે પડ્યા જ વેળા આવે ને? એટલે મારે તો આજનો ટેકનો ટેક અપ અને ઉપરથી મરવું પડે. તે કરતાં આજે જ આન-રહેર મઈ' તો?

એ ધડીએ જ રસ્તા ઉપર કૂપ આવીને એની રાહ ભેટી ઊભી હોય તેમ ખડી થઈ. આપોઆપ વાલીના પગ થઈ ગયા. કાનો રોકેને મૂકવા આવતો હતો પરંતુ ભગવાને પોતાને ખાતર એને ખીણી કામ જમાવ્યું. ચોગામાંથી મુખીએ તેમના ગવડિયો મોરદ્યો, અને મને રસ્તો કરી આપ્યો. પાકી તે થ ના જનત.

વાલીના જીવને ચટપટી હતી એટલે માડીને ધણી વાર હતી છતાં બાળ્યોને એ ઘેરથી વહેલી નીકળી હતી. રસ્તામાં બીજા માણસો પણ ન હતા. એ યાદી હોય અને વિચારો સેવા એસે તેમ કૂપ પાસેના લીમકા નીચે બેઠી.

એ લખીના કળેદો વાગેળી રહી હતી. હવે આપણું ચર્ચા' બાકી થ શું રહ્યું છે? વફુ-છોકરાના ઠોસલા ખાવા કરતાં છૂટી ગયાં હોય છે તો નિર્ગત.

લખીનું કહેવું આમ જોડું થ શું છે? હવે હું ના હોઈ' તો શું સત્યાનાથ નીકળા જવાનું હતું? વફુ-છોકરાને મારી લામણી હોત તો ના આવ્યો હોત? અને વફુએ નાનોબોન એની વેરે ન'ખાવાની લાલમ આપી છે ત્યારથી ભોળાધને એ જોઈ રહ્યો છે. છોડી આમ દેખાવડી છે એટલે ધનિયાને મળી મઈ છે. એની કુચ્છ તો આ સાલ જ પરણવાની હતી પણ હું કેટલુંક દેવું માથે લઈ' રહી એને એક વરસ ખમી જવા કહ્યું. તેમાં ગદિના સુધી એણે મારા ઉપર મોડું ચડાવ્યું ને ચડાવ્યું રાખ્યું. એટલે આજે તો એમની ગણેયની એક મઈ થઈ છે. મેક સમી ભોજા ઘરમાં હોય એટલે કંઠાસ થવાનો ઓછો ભવ.

એટલે જેવા જાડે' તો તો હવે મારું આજીય કશું રહ્યું નથી. નાકલીટી કરી શુંકરું મળવું' તે કરતાં હીડવા માંડવું શું ખોટું? પેટના દીકરા ખાત? જિંદગી કાઢી તો પોતાના નાક સાથે જીવ કાઢવો વધારે છે? દુઃખ શું કરવા માનવું? છોકરાને અને મારે એટલું અને જળ પાણી હશે એમ શું કરવા ના માનવું? એવું ના હોય તો ત્રણેયને આથી કમતિ સુએ? કોઈ મર્યા જીવ્યાની ખબર કાઢવા વ ના આવે એવું નામ શું? અને હું જામડા તો ૫ મારે એજા કોઈ હોય કાઢવાતું છે? મેં કયું? છે એવું કાપએ કયું નથી. એમને રજાવાસીને ગમ્મ હોઈ' તો કામર ચક્રને બાગી છૂટી લોક કહે, પણ આમરમેર જવું' એમાં તો બહાદુરી છે. નર્મલ ગોરાણી નરકના પડીને મર્યા, ઉકાકાકા જીવ બાળીને જીવે છે, જોડાર મોટા આ ઉમરે ઓડું કરવાની લપમાં પડે છે, લખીથી કાઠીના કરવતની જેમ નથી જુદું રહેવાતું કે નથી ભેડું રહેવાતું, એ કરતાં નવા શેઠ ઢાઢા નહિ કે પહેલેથી એની જામને ચાલતા થયા? વાણિયાનો છોકરા, મારી માનો દીકરા, એ અગાઉથી એતી જામ—અજુલ હોય તે નર્મલ ગોરાણીની જેમ નરક વેઠવા પછી કપાળ પછાડીને મરે કે ઉકાકાકાની પેઠે જીવે, જોડાર મોટાની પેઠે નવી ઉપાધિમાં પડે કે લખીની જેમ રાજની સારડી વેઠે. અને તો બધામાં નવા શેઠ જામ્યા. અને એ જ પોતાના માટે આખરુલે, રસ્તો હોય તેમ વાલી જીવી થક અને કૂંડ પાસે મળ. અંદર ડોલકિયું કયું. કૂંડ જીંડી હતી. પાણી હતું. સાંકડી એવી હતી કે સામસાગી પછાડતાં ઠેક પહેંચતા પહેલાં પકનારનો જીવ નીકળી જાય. વાલીએ એક જ નિર્ણય કરી લીધો હોય તેમ સાદલા-ધાધરાનો કપ્પ મારી દીધો. ભગવાનનું નામ લીધું. છોકરાનું બાણ કરતે તેવી ભરવાનને આજીજી કરી. અને બળબળ કરતાં એની આંખમાંથી માયાનાં આંસુ વહી આવ્યાં.

પણ વેરાગતો જેમ લીધેલા ભાઈદારને જેમ ઉતારવા પિંગલાએ ધણું વિનમ્યા હતા પરંતુ ભાઈદાર રડ્યા ન હતા, તેમ માયાના આવરણથી

વાલી પીપળી નહિ. એણે તરત આંસુ લૂછી નાખ્યાં અને હૈયામાં હિંમત આણી. પણ કૂંડમાં પડતા પહેલાં એને વિચાર આવ્યો: 'મારે મરવું' એમાં કૂંડને ગોઝારી શું કામ કરવી? મરવાનો આ વગર કંઈ બીજો રસ્તો નથી?' એ સાથે એની નજર તાક જેવા બાણમાં બિભેલા જીવા પીપળા ભણી મર્યા. પીપળા સાથે તાક કરતાં પણ વધુ જીવો હતો. પાતળા પણ એરો હતો કે એના ઉપરથી ભૂલકો મારે તો વચ્ચે ક્યાંય ખીલાઈ ન રહે અને નીચે મેટલની સહક ઉપર માણસ પડતાં જ એના રામ રમી જાય.

વાલીને તે જ વિચાર સૂઝી આવ્યો. બાજ ખરો રસ્તો છે. કૂંડને ગોઝારી કુડું ત્યારે મને લોક માળ દે ન? તે સાથે વિચાર આવ્યો—પીપળા ઉપર ઠેક મહાશે ખરું? નાનપણમાં તો તાકનાં વાંદરાં ઉતારતી હતી પણ આજે મહાવરો નહિ એટલે શું કહેવાય? પણ તે સાથે સૂઝ્યું—તરવાનું, ચકવાનું, હાંકવાનું એ કદી ભૂલાય જ નહિ.

એ સાથે એણે પીપળાને બાથ બીડી. સાથે જ એની ગણતરી ખરી પડી. ચપચપ એ ઉપર ચઢવા લાગી. અર્ધે મઠ ત્યારે એને થાક લાગ્યો એટલું જ બાકી અર્ધે કંઈ ના લાગ્યું. થાક ખામને એણે આગળ પગલાં ભરવા માંડ્યાં, થેડું બાકી રહ્યું ને એ ફરી થાકો મળ. એણે નીચે જોડું. મહું—અડીથી ભૂલકો મારે તો ૫ જેલ ખલાસ મળ જાય. એણે રસ્તા બાણી નજર નાખી જોઈ. કોઈ દેખાતું ન હતું. કંઈ ઉતારવળ નથી માની એ થાક ખામને આગળ ચાલવા લાગી. ઠેક ટોચે પહેંચી મળ. ટકાર ચક્રને એણે ચોમેર નજર કરી. આખો સીમાડો દૂર દૂર સુધી દેખાતો હતો. મામની વિરહ દિશામાં પશ્ચિમ બાણી એણે નજર કરી ત્યારે દૂર ત્રણ માણસ ઘેટાનાં અગ્યા દેખાય તેવા આકારના દેખાતા હતા. વાલીને ચડું કે આ બાણુ જો આવતા હોય તો તરત પતાવતું જોઈએ. પણ એ પ્રાણી ત્યાંથી પાસતાં સાલમ ન પડ્યાં એટલે વાલીને નિતાંત થક.

[૧૭]

એ ધાખા, એ આકર, બીજા કોઇનો ન હતો પરંતુ વાલી જેની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી તે ગણેશિયાનો, એના મામા ખુશાલનો અને એની ફાઈના દીકરા લક્ષ્મીનો હતો.

મઠ રાત્રે એ મોસાળમાં ગયો અને એણે જ્યારે જાણ્યું કે મા રિસાઈને મઠ હોવા છતાં એણે એ વાત કોઈને કરી નથી અને વાતને બાંધેબાંધે રાખીને માસીને ઘેર ગઈ છે ત્યારે એના અંતરમાં જે માના લગ્નની મોટી બીક હતી તે હઠી બંધ હતી અને આટલા દિવસ મનમાં જે ઉદ્વેગ રહ્યો હતો તેને રથાને શાન્તિ હવાઈ હતી. અને એ કારણે એકની એક વાત, મામાને એ ચોથી વખત, અત્યારે રસ્તામાં બીટીએ પીવા એ બેઠા હતા ત્યારે કહી ગયો હતો,

‘મામા! મને જે પહેલેથી એવો ખ્યાલ હોત કે માએ ઘેરથી રિસાઈને જવા છતાં વાત છાની ગપી હશે તો જાણ્યું એવો તગતકું આવી પહેાંચત પણ માનો સ્વભાવ કું જાણું ને ખિજે ત્યારે કોઈની નહિ. જાને કું જતાં તો શું ગયો હતો પણ મારક મનમાં એનો એ ફેફસાં હતાં કે ઘેર જઈશ ત્યારે મા ધરમા નહિ પેસવા દે.’

સહેજ અટકીને બીટીની કમ લેતાં ગણેશિયાે મળ બેઠાએ માને કું જાણ્યું એટલે દિલ્લીની પૂછે તો કું એની રજા વચર જાને જવા તૈયાર । માઈ. પણ બધા મંડ્યા. એકબે જણે કહ્યું કે તું કંઈ હવે નાનો નથી, દાદીમૂળનો ધણી થયો તોય માવડિયો હોઈ તેમ મારી માએ કહ્યું નથી એમ બાવલાવેકા શું જતાં છે? ખરું પૂછે તો એથી મને પાણી ચડી ગયું.’ અને સહેજ અટકીને ‘હવે ને મામા પેટછૂટી વાત કરી દઉં. ‘એણે’ ઘરમાં રહ્યાં ગયાં મારા સામે આંખ ઉલાળી કે મરદ જેવા મરદ થઈ પાણી ના જવા દેશો. આકરી આખી બિંદગી લોક મહેલું મારશે કે માવડિયો છે, બાવલો છે. અને એથી મેં જવાની દિ મત કરી દીધી.’

લક્ષ્મીને મોં મલક્યું. પવનથી મામાની મુઠો ફરફરી. કપાળ પર પરસેવો વળેલો હતો એ લૂછતાં ગણેશિયાે કહેવા માંડ્યું: ‘અમે ત્યાં પણ માની ઉપરવટ થવાનો મુદ્દલ છરાદો નહિ. અમે એક જાણતાં તો કે મા ખિજશે. મારા કરતાં ‘એ’ વધારે બીટીની એને બીક હતી કે માને પોતાના ઉપર વહેમ આવશે, ધણીને યકાળીને વડુ લઈ મઠ એમ ધારી ખિજશે પણ પોતાના ઉપર, અને એ બિચારી, આજ જકુ સુંવાળી છે, મારી મા ઉપડતા સાથે બોલે તો ય એનાથી વેઠાતું નથી. મારું પાણી ના જાય એ કારણે એણે આંખ તો ઉલાળી, જાને આમા પણ ખરી. પણ એના મોમાં કંસાર પેઠો નથી. એને એની એ બીક કે સાસુ બધો દોષ પોતા ઉપર નાખશે. અને ય માની બીક તો ખરી. પેટમાં ફેફસાં થાય કે મા લઈ હશે તો એક વખત પાણીછસા થયાં વચર ધરમા પડ નહિ મુકવા દે, પણ ચનાર થઈ મઠ એટલે હવે બીક શા કામની, માની મે ‘એને’ કહ્યું—તું પેટ ભરીને ખા તો ખરી. તું ખપ્પશ તોય અને નહિ ખાઈ તો ય ને થકાતું હશે તે થકાતું છે. એ રહો પડો. કહે મને ગળે ધાન ઉતરતું નથી. મા મને ઠોરના પેટ થાલતાં ય નહિ છાડે!’

વચ્ચે બારાટની જેમ ટેકા પુરાવતાં લક્ષ્મીએ કહ્યું: ‘એ બાજુના ત્યારે કંઈ સવાહ હોય? ધણીને મરડાનગીનો પાનો ચલાવેલો હોય તો સાસુનો આંચકો વેઠેલો ય પડે.’

ગણેશિયાએ આગળ ઝર ક્યું: ‘એ બીકમાં, સાસુ બોલું તો મારે પડે ય ઘેર જતાં પાછો પડતો હતો. અને તેમાં રકત્તાં અને પિપરિયાં મળ્યાં. ‘એનો’ મામો એ મામામાં હતો એટલે મેં માની કરવા રોકાઈ જવા એણે આમ્રક કયો એટલે જાન ત્યાં પછી અમે બેઠ જણ્યું મે દહાડા રોકાઈ ગયાં. મનમાં કે જાન ત્યાં પછી બે દહાડામાં માનો રાજ ઉતરી જશે એટલે જણીનો મા ભોયે સરશે.’

લક્ષ્મી બોલ્યો: ‘પણ મેં માનીમાં ય કંસાર ગળે નહિ ઉતરતો હોય?’

ગણેશિયો; “એ વાત જ કરવા જેવી નથી. ઘેર જવા પગ ના ઉપડે અને મેંમાની કરીએ” ત્યાં જીવતે જંપ નહિ. તેમાં બે ધનિયો જન સાથે ઘેર ગયો. એને વળતા પાછો આવીને સમાચાર લાવ્યો હોત કે મા રિસાઈને ચાલી ગઈ છે. તો અમે દોડતાં નાસત, પણ એ તો નધરોળની જમ નિશતે ઘેર સૂઈ રહ્યો અને મણિલાબીને ત્યાં કંડે પેટે ખાધા ક્યું. અને તો થયું કે તારે મળે માન શી રીતે જીવ્યું? પણ એ તો જખરા કાફર છે. કહે—માન ના ઉતરે ત્યારે શું પથરા ઉતરે? મા જ્યાં હશે ત્યાં ખાધા વગર રહેતી હશે? મેં કહ્યું—પણ મા ક્યાં હશે તેની ખજર કાઢવા વગર જંપ કેમ વળે? તો એ કાફર કહે—મા ક્યાંય હરગયાં નથી જવાની. કેટલાય દહાકાથી પિપરમાં ને જોનને ઘેર અને પગરા એમ જઈ જઈ કરતી હતી એટલે ત્યાં ગઈ હશે. ખીજે ક્યાં જવાની છે? મેં કહ્યું—પણ એવું જાણીં જોણીં કાઢને કહીને ગઈ છે! ધનિયો કહે—જમનાકાકી આવ્યાં હતાં તે એમને માની સોખત વગર મિલમાં ચેન શી રીતે પડે? મેં કહ્યું, તમને ખબર હશે કાકી, સાચું કહો. મા ક્યાં ગઈ છે? ત્યારે એમણે જોખખી હા તો ના પાડી પણ કહ્યું કે, સગા છોકરા થઈને તને ખબર નથી પડતી કે એ ક્યાં જાય? મેં કહ્યું કે પગરા કે પિપર. તો કહે—જેસી થું રહ્યા છો કરો ને તપાસ. એટલે હું સમજી ગયો કે જમનાકાકી જાણે છે પણ એમને સમયમ દીધા હશે એટલે તે જોળજોળ કહે છે.” સહેજ થઈને એણે કહ્યું: “પાછા હું મ માને જોળજીને! એ વટનો કટકા એટલે પારકાને ઘેર તો જાય નહિ. પણ મા રિસાઈને જતી રહેશે એવું મેં ધારેલું નહિ. મેં એટલા સૂધી ધારેલું કે જહુ જહુ તો થોડી વાર ધરમાં નહિ પેસવા દે. અને આપણે પાછા એવા અસીલ કે વાણિયાની મુછ નીચી! માને સામે હિતર આપવાની વાત છેડી. પણ મા રિસાઈને મદ એટલે મને ફફટ વધારે પેટા. મા ખિજાળ એટલે હંછાચેલી નાજાયુ જોઈ લેવી. એની પાસે એકલા જવાની હિંમત ના ચાલી. અને થયું કોને સાથે લેવો?”

મા ખિજાણે હોય ત્યારે સગા આપનીય શરમ ના રાખે. એટલે જેવો તેવો: તો સાથે આવવા હા જ ના પાડે. થયું—લલુને લઈ જઈ” અને એના સાથે જોઈ ઉમર્યું: “લલુને મીડું જોડતાં સાઈ આવડે છે એટલે મા એનાથી પલળે છે એવું મેં પ્રજ્ઞા વખત જોયું છે.”

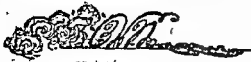
લલુ કટાણ કરતાં જોડ્યો: “એ તો આજે જરૂર પડી ત્યારે, ખાકી તું અને સરજલાબી મને મીડીકોઈ કહીને ગાળ જ દેતાં કે ખીલુ?”

એતો જવાબ આપ્યા વગર, ગણેશિયો આગળ જોડ્યો: “લલુને તે દહાડે રજા મળી હોત તો અમે ત્રીજે દહાડે તરત નીકળત. પણ મુકાદમે કહ્યું કે આજ બહોલી ઉપર વધારે માણસ છે એટલે જે થાય તે કાલે. અને તેથી છેવટ ચોથે દહાડે હું અને લલુ નીકળ્યા.”

પ્રજ્ઞાલ જોડ્યો: “તમારી ત્યાં આ મનિ હતી અને અહીં વાલી દહાડા ગણે. પ્રેમે ગાદીએથી આવ્યો ત્યારે ધીરજ ના રહી એટલે પૂછ્યું—મારા ગણેશિયો ઉતર્યો છે માડીએ?”

ગણેશિયો: “હું ખીજતો માર્થો મેંમાની કરવા ના રોકાયો હોત તો તરત આવ્યા વગર રહ્યુંએ મ નહિ ને? કાલે ને કાલે પગરા જઈ તમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા ને? અને તમે કહ્યું કે અમને તો વાતે મ કરી નથી ત્યારે મારા મનમાં શાંતિ વળી કે રિસાઈ ને ખિજાઈને આવી છે પણ માનો ટેક એનો એ છે. મારા ઉપર ખિજવું હશે તોય ઘેર ખિજશે એ ધરપત વળી એટલે રાત તમારે ઘેર રોકાયો. ખાકી રાતોરાત પાંચ માઈ હીંટી નાખત. પાંચ માઈનો મામલો શો? જપોરની માકીએ તો અમે અહીંથી નીકળી જઈશું.”

પ્રજ્ઞાલે કહ્યું: “વાલો જનમથી વટનો કટકા. મેં અને એના રિંગ, બેઈ જણે એને ખીલુ પર કરાવવા આકાશપાતાળ એક ક્યાં પણ એણે નમતું ના આપ્યું તે ના-જ આપ્યું.”

[૧૭]

એ ધાખા, એ આકાર, બીજા કોઇનો ન હતો પરંતુ વાસી જેની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી તે મહેસિયાનો, એના મામા ખુશાલનો અને એની ફાઈના દોઢરા લલ્લુનો હતો.

મધ રાત્રે એ મોસાળમાં મચે અને એણે જ્યારે જાણ્યું કે મા રિસાઇને મધ હોવા છતાં એણે એ વાત કોઇને કરી નથી અને વાતને બધેબધે રાખીને માસીને ઘેર ગઇ છે ત્યારે એના અંતરમાં જે આના લગ્નની મોટી બીક હતી તે હઠી મધ હતી અને આટલા દિવસ મનમાં જે ઉદ્વેગ રહ્યો હતો તેને રથાને શાન્તિ હવાઈ હતી. અને એ કારણે એકની એક વાત, મામાને એ ચોથી વખત, અત્યારે રસ્તામાં બીટીએ પીવા એ બેઠા હતા ત્યારે કહી શક્યો હતો,

‘મામા! મને જે પટેલેથી એવો ખ્યાલ હોત કે માએ મેરથી રિસાઈને જવા છતાં વાત છાની રાખી હશે તો જાણ્યું એવો તરત કું આવી પહોંચ્યો પણ માનો સ્વસ્થ વડું જાણું ને બિજે ત્યારે કોઇની નહિ. જને કું જતાં તો થું મચે હતો પણ મારા મનમાં એનો એ ફક્કાટ હતો કે ઘેર જાઉં ત્યારે મા ધરમા નહિ પેસવા દે.’

સહેજ અટકાને બીટીની દમ લેતાં મહેસિયા આમળ બેઠો; માને કું જાણ્યું એટલે દિલની વાત પૂઠા તો કું એની રજા વગર અને જવા તૈયાર ન થાઉં. પણ બધા મંડયા. એકબે બંધે કહ્યું કે તું કેમ રહે નાનો. નથી. કાઠીપ્રહોના ધણી મળી તોજ માવડિયો હોઈ તેમ મારી માએ કહ્યું નથી એમ બાવલાવેડા થું જતાવે છે? ખરું પૂછો તો એથી મને પાણી ચડી ગયું. અને સહેજ અટકોને ‘હવે ને મામા પેટછૂટી વાત કરી દઉં. ‘એણે’ દરમાં રહ્યાં મારા સામે આંખ ઉઘાળી કે મરદ જેવા મરદ યઈ પાણી ના જવા દેશો. બાકી આખી જિંદગી લોક પ્રહેણું મારશે કે માવડિયો છે, બાવલો છે. અને એથી મેં જવાની દિશાત કરી દીધી.’

લલ્લુનું મોં મલક્યું. પવનથી મામાની મુઠો ફરફરી. કપાળ પર પરસેવા વહ્યો હતો એ લૂછતાં મહેસિયા કહેવા માંડ્યું: ‘અમે ત્યાં પણ માની ઉપ-રવટ થવાનો મુદ્દલ ધરાઈ નહિ. અમે બેઉ જાણ-તાં તો કે મા બિજાશે. મારા કરતાં ‘એ’ વધારે બીટીની એને બીક હતી કે માને પોતાના ઉપર વહેમ આવશે, ધણીને મઠાવીને વડુ લઇ મધ એમ ધારી બિજાશે પણ પોતાના ઉપર. અને એ બિચારી, આમ જકુ સુંવાળી છે. મારી મા ઉપડતા સાંઠે બોલે તો વ એનાથી વેઠાતું નથી. માડું પાણી ના જાવ એ કારણે એણે આંખ તો ઉઘાળી, જને આમ પણ ખરી. પણ એના મોમાં કંસાર પેટો નથી. એને એની એ બીક કે સાસુ બધોદોષ પોતા ઉપર નાખશે. મને વ માની બીક તો ખરી. પેટમાં ફક્કાટ થાય કે મા બધી હશે તો એક વખત પાણીછંદા ક્યાં વગર ધરમા પડ નહિ મુકવા દે, પણ થનાર ઘઈ મધ એટલે હવે બીક શા કામની. માની મેં ‘એને’ કહ્યું—તું પેટ ભરીને ખા તો ખરી. તું અપ્રમદ તોય અને નહિ ખાઈ તોય જે થવાતું હશે તે થવાતું છે. એ રહો પડો. કહે મને મળે ધાન ઉતરતું નથી. મા અને ઠોરનાં પેટ ધાલતાં વ નહિ છાડે!’

વચ્ચે બારાટની જેમ ટેકા પુરાવતાં લલ્લુએ કહ્યું: ‘જે બાજુના ત્યારે કંઈ સવાદ હોય? ધણીને મરદાનગીનો પાનો મદાવવો હોય તો સાસુનો આંચકો વેઠવો વ પડે.’

મહેસિયાએ આમળ શરૂ કર્યું: ‘એ બીકમાં, સાસુ બોલું તો મારો પગે વ ઘેર જતાં પાછો પડતો હતો. અને તેમાં રહતાં તો અને પિયરિયાં મળ્યાં. ‘એનો’ મામો એ મામામાં હતો એટલે મેં માની કંવા રોકાઈ જવા એણે આમલ કહ્યો એટલે જાન ગયા પછી અમે બેઉ જાણ એ દહાડા રોકાઇ ગયાં. મનમાં કે જાન ગયા પછી બે દહાડામાં માનો રાવ ઉતરી જશે એટલે શળાનો ધા સોયે સરશે.’

લલ્લુ બોલ્યો: ‘પણ મેં માનીમાં વ કંસાર ગયે નહિ ઉતરતો હોય!’

ગણેશિયો; 'એ વાત જ કરવા જેવી નથી. ઘેર જવા પગ ના ઉપડે અને મેંમાની કરીએ' ત્યાં જીવને જંપ નહિ. તેમાં બે ધનિયો જન સાથે ઘેર ગયો એને વળતો પાછો આવીને સમાચાર લાગ્યો હોત કે મા રિસાઇને ચાલી ગઇ છે તો અમે દોહતા નાસત, પણ એ તો નધરાળની જેમ નિરાંતે ઘેર સૂઈ રહ્યો અને મણિલાલીને ત્યાં ઠંડે પેટે ખાધા ક્યું. મને તો ચયું કે વારે ગળે ધાન શી રીતે ઉતર્યું? પણ એ તો જળપેરા કાકર છે. કહે—ધાન ના ઉતરે ત્યારે શું પચરા ઉતરે? મા ન્યાં હશે ત્યાં ખાધા વગર રહેતી હશે? મેં કહ્યું—પણ મા ક્યાં હશે તેની ખબર કાઢ્યા વગર જંપ કેમ વળે? તો એ કાકર કહે—મા ક્યાંય હરગયાં નથી જવાની. કેટલાય દહાડાથી પિયરમાં ને એાનને ઘેર અને પચરા એમ જઈ જઈ કરતી હતી એટલે ત્યાં ગઇ હશે. ખીજે ક્યાં જવાની છે? મેં કહ્યું—પણ એવું અહીં એાણું કાઢને કહીને ગઇ છે। ધનિયો કહે—જમનાકાકી આભ્યાં હતી ને એમને માની સોખત વગર મિલમાં એન શી રીતે પડે? મેં કહ્યું, તમને ખબર હશે કાકી, સાચું કહો. મા ક્યાં ગઇ છે? ત્યારે એમણે સોખ્ખી હા તો ના પાડી પણ કહ્યું કે, સગા હોકરા થઇને તને ખબર નથી પડતી કે એ ક્યાં જાય? મેં કહ્યું કે પચરા કે પિયર. તો કહે—એસી શું રહ્યા છે કરા ને તપાચ. એટલે હું સમજી ગયો કે જમનાકાકી જાણે છે પણ એમને સમજમ દોષા હશે એટલે તે જાળજાળ કહે છે. સહેજ થંભીને એણે કહ્યું: 'પાછાં હું થાને જોળખું ને! એ વટનો કટકો એટલે પારકાને ઘેર તો જાય નહિ. પણ મા રિસાઇને જતી રહેશે એવું મેં ધારેલું નહિ. મેં એટલા સુધી ધારેલું કે ખદુ ખદુ તો થોડી વાર ધરમાં નહિ પેસવા દે. અને આપણે પાછા એવા અસીલ કે વાણિયાની મુછ નીચી! માને સાચો ઉત્તર આપવાની વાત છેડી. પણ મા રિસાઇને ગઇ એટલે મને ફફડાટ વધારે પેઠો. મા ખિન્ન એટલે ઇંછાયેલી નાજાયે ઝેઈ લેવી. એની પાસે એકલા જવાની દિમત ના ચાલી. મને ચયું કાને સાચે લેવો!

મા ખિન્નયેલી હોય ત્યારે સગા આપનીય શરમ ના રાજે. એટલે જેવો તેવો તો સાચે આવવા હા જ ના પાડે. ચયું—લલ્લુને લઇ જઈ' અને એના સામે બેઠા ઉમેયું: 'લલ્લુને મીઠું' ચોલતાં સાડાં આવડે છે એટલે મા એનાથી પચણે છે એવું મેં પચ્યા વખત જોયું છે.' ૭

લલ્લુ કટાક્ષ કરતાં બોલ્યો: 'એ તો આજે જરૂર પડી ત્યારે, પાકી ટુ' અને સૂરજભાભી મને ચીઠીફાઇ કહીને ગાળ જ રેતાં કે ખીલુ'!

એનો જવાબ આપ્યા વગર ગણેશિયો આગળ બોલ્યો: 'લલ્લુને તે દહાડે રજા મળી હોત તો અમે ત્રીજે દહાડે તરત નીકળત. પણ મુકાદમે કહ્યું કે આજ ખડલી ઉપર વધારે માથુસ છે એટલે જે થાય તે કાલે. અને તેથી છેવટ ચોથે દહાડે હું અને લલ્લુ નીકળ્યા.'

ખુશાલ બોલ્યો: 'તમારી ત્યાં આ મનિ હતી અને અહીં વાલી દહાડા ગણે. ત્રીજો ગાડીએથી આવ્યો ત્યારે ધીરજ ના રહી એટલે પૂછ્યું—મારા રણેશિયો ઉતર્યો છે માડીએ?'

ગણેશિયો: 'હું ખીરનો માર્યો મેંમાની કરવા ના શકાયો હોત તો તરત આવ્યા વગર રહ્યો થ નહિ ને? કાલે ને કાલે પચરા જમ્મ તમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા ને? અને તમે કહ્યું કે વ્યમને તો વાતે થ કરી નથી ત્યારે મારા મનમાં શાંતિ વળી કે રિસાઈ ને ખિન્નઇને આવી છે પણ માનો ટેક એનો એ છે. મારા ઉપર ખિન્નવું હશે તોય ઘેર ખિન્નશે એ ધરપત વળી એટલે રાત તમારે ઘેર રોકાયો. પાકી રાતોરાત પાંચ ગાઉ ઢીંડી નાખત. પાંચ ગાઉનો માથલો શે! જ્યોતરાની ગાડીએ તો અમે અહીંથી નીકળી જઇશું.'

ખુશાલે કહ્યું: 'વાલી જનમથી વટનો કટકો. મેં અને એના ઘિર, જેઉ જણે એને ખીલુ' ધર કરાવવા આકાસપાતાળ એકે કર્યાં પણ એણે નમતું ના આપ્યું તે નાજ આપ્યું.'

ખીંટી પીનાઈ રહી અને સાથે વાત પણ પૂગે થઈ. 'હો એટલે લક્ષ્મીએ કહ્યું: 'હવે આપણે લીંટીએ. પાતા ખપોર પછી ગાડીએ જવું છે એટલે ત્યાં બેસવા જઈશોના વખત મળવો જોઈએ ને? નહિ તો એ બધાં આજ નીકળવા નહિ રે.'

અને એ સાથે જ ત્રણે જીભા ચપા. પ્રથમ રસ્તાના ચક્રામાં બેઠા હતા એટલે રોશનનો રસ્તો જોવાનું જતો હતો એ બાજુ પર રહે અને તેમને મામને છેડે ફરતે જવાનું હતું. પણ એ બાજુ પર વળતાં વળતાં રોશનને રસ્તે આવેલ કોંચા પીપળા બધી લક્ષ્મીની નજર મળી. એની ટોચે કોઈ ચડેલું હોય તેમ અને કાસ થયો. એટલે જિંએ માથું યડે નહિ, પીપળા પર ભેવાનું પણ થું હોય કે એવું સાદસ કરવું થયું? વાંદરા વચર ખીજુ કોઈ ન હોય, છતાં લક્ષ્મીને કાસ થયો માથુંસ એવો.

એણે એ દરમિયાન જ નેની નજર ઉપર લાવતાં ઉભા રહીને કહ્યું: 'પેલા કોંચા પીપળાની ટોચે શું છે જુઓ જોઈ.'

કંઈ છે એમ જોતાં ખુશ્ખાશે કહ્યું: 'ખીજુ' શું હોવાનું હતું? વાંદરું હતું.'

લક્ષ્મીએ કહ્યું: 'મને માથુંસ જેવું લાગે છે.'

— ની દૃષ્ટિ બરાબર જોઈ યાત્રી ન હતી એ કહ્યું: 'પીપળા ઉપર એટલે જિંએ માથુંસ ? વાંદરું જ હતું.'

શુએ ખારીઠાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં કહ્યું: 'પણ

જરા ઝીંકી નજર જુઓ તો ખરા, માથું માથુંસ જેવું ચોખ્ખું દેખાય છે.'

લક્ષ્મીની સૂચના પ્રમાણે બંને જણ દૃષ્ટિ ખેંચીને જોવા પ્રયત્ન કરે ત્યાં ટોચેથી એણે પકડું નાખ્યું એ ત્રણે એ જોયું.

ખુશ્ખાલ: 'વાંદરું' આમ પકડું નાખે નહિ.'

લક્ષ્મી: 'જરા માથુંસ છે.'

જલેશિયો: 'એમ મરવા માથુંસ પકડું નાખતું હતું?'

ખુશ્ખાલ: 'કંઈ કહેવાય નહિ, કોઈ કુખનું માથું ચડીને પાડું નાખે પણ ખરું.'

જલેશિયો: 'આમ કાઠ ઉપર ચડીને પકડું નાખી કોઈ મથું હોય તેમ જાણવું નથી.'

લક્ષ્મી: 'તે વચર એટલે જિંએ યડે શું કરવા? ખીજુ' કાઠ હોય તો એમ પણ માનીએ કંઈક ભેવા માથું હતું.'

ખુશ્ખાલ: 'આલો એ રસ્તે ચાલે નીકળીએ. ખાતરી તો કરીએ.'

પણ શું કરમની ખાતરી કરવાની હતી? હમના શેઠીને અને મળકો ભરાય ને એ નીકળી ન શકે તે કારણે જીવ નીકળી જાય તેમ વાલીના મનમાં અભિમાનનો મળકો જોઈ સમજેલું હોવા છતાં નીકળી ચકચો નહિ. એ ત્રણે ત્યાં મવા ત્યારે તો એના રામ રમી ગયા હતા?

શ્રી મેત્રેયીદેવી કૃત 'મંગળુ તે સ્વીન્દનાવ'માંથી

અનુબંધ : રમણિક મેઘાણી

“દા” કાર, એક સોનેરી ચૂચના કરું છું તે સંભળો, અમારી સાથે તમે સૌ પથુ ચાલો. થોડા દિવસ લહેરથી ફરી આવીશું. એક નાનો એવો ડબ્બો જ લઈ લેશું. મજાનાં વાતો કરતાં કરતાં પહોંચી જશું કલકત્તા, નહિ તો તમે અહીં ઉદાસ મોઝે બેઠા રહેશો, એ એાછું કંઈ અમને મમે ? બોલો શું કહેા છો ?”

ગુરુદેવ પાસે એકદમ વિનમ્રપણે ‘જેવી આપની આજ્ઞા’ એવો જવાબ આપનાર હાકતર એ જોરડામાંથી બહાર આવીને બદલાઈ જતાં—“શું કરું, ગુરુદેવે કહ્યું એટલે ‘હા’ પાડવી જ પડી, પથુ અહીં કામ છે. કામ કામ બાકી છે।” એ કહેતાં તમે સૌ ત્યારે જવાનાં ઉત્સાહે ઉત્સાહિત હતા. દુસુલ ચર્ચા ચાલી. અમારા ખંડમાં આવતાં જ ગુરુદેવે કહ્યું. કેમ, તમારા આ કલકલ નાદે તો *તિસ્તાને પથુ પરાજય આપ્યો। ખરે પડી ને કે તમે સૌ પથુ અમારી સાથે આવો છો। હાકતરને સમજવી બધું નક્કી કરાવી લીધું.

પાથુ દહ્યુ એ પાકું નથી. એની જ નોં ચર્ચા ચાલે છે, એ કહે છે કે એમને અહીં કામ છે. કામ કામ બાકી છે.

—“એમ તો સૌ કહે છે કે કામ છે, કામ છે, પથુ એક વાર ત્યારે દક્ષિણ ચરથુ સેન થઈ ગયું, પછી ફરીને આ ચર્ચા શા માટે ? જોળજો છો ને આ દક્ષિણ ચરથુ સેનને ? જેનું નામ D. C. Sen એટલે કે Decision-નિર્ણય; એ એક વાર થઈ ગયા પછી તેમાં ફેરફાર કરશે તો એ નહિ ચાલે।”

“આ વખતે રિયાગ્રી ટ્રેનમાં બેઠાં ને। નદીની બાજુએ યત્ન જતો માર્ગ બહુ રળિયામણો છે હે।”—સેં પૂછ્યું.

—“તો પછી બેસક એ માર્ગે જ બેઠાં ચાલ, જરા બોલાવ તો મારા કારભારીઓને।”

x

વિદાય દિને મંગળુ આકાશ ઝસન હાર્ય હસ્યું હતું. એટલી આશા મેં નહોતી રાખી. સિન્કોના કાનનમાં થયેને અમારો મનોરમ મારગ આગળ જતો હતો.

સાત માઈલ દૂર મંગળુ પહોંચી તબેટીમાં રિયાંગ નામનું નાનકડું સ્ટેશન, નાની રમકડાં જેવી એક જ ગાડી અને વાંકા ચૂંકા પહોંચ પર થયેને આગળ વધતા એવા જ નાનકડાં રેલ-પાટા, ને નાના એવા એક લાકડાના મકાનમાં સ્ટેશન માસ્ટરની એવી જ કેપીન. સરગવાનાં ઝાંડ નીચે પહોંચીએની ચાની દુકાન. એમની મહામૂલી સમ્પદ. અમે પહોંચ્યા ત્યારે ગાડી આવવાને હલ્ય થોડી વાર હતી. મહા મહેનતે ક્યાંકથી એક હાથાવાળી પુરશી મેળવી ત્યાંના કંકરીવાળા ‘પેટ્રોલ’ ઉપર ગુરુદેવને બેસાડ્યા.

મામે ગાઢ બંગલને પોતાની ગોદમાં લઇને જોએ છો એ મેં જખમર પહોંચ, નીચે સ્પોટરિંગની કલાભાષિણી વહેતી સરિતા, ને વચ્ચે બેઠા છે વિશ્વ ના મહાકવિ, મહિમાવંત ધ્વાનસ્થ મૂર્તિ શા. પહેર-વેષમાં ધૂળિયા રંગનો કપડો, ને મામે કાળી ટોપી અને હાથમાં રહી ગયું છે મારમમાંથી મળી આવેલું સિન્કોના કુલ્યું એક ઝુમખું, તેઓ એકોટરી દૂર દૂર બેતાં સ્થિરપણે બેઠા હતા. મેં હંમેશાં બેસ્યું છે કે ગુરુદેવ મારમમાં કે ગાડીમાં બહુ બદપસાથી રહેતા, અને જે કંઈ બોલતા તે પથુ અત્યંત ધીમે સાહે બોલતા.

હિમાલયના એક ખૂણમાં આ નાનકડા ને નિર્જન જેવા મામના લદ્દન નહ્યવા સ્ટેશનના ધૂળિયા ‘પેટ્રોલ’ ઉપર એક અખડકજન પુરશી પર બખત-માન્ય વિશ્વકવિ બેઠા હતા. ખરેખર એ એક નેવા જેવું દેખ હતું. ધીમે ધીમે થોડા દર્શનાર્થીઓ આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન માસ્ટર અને એમના કલાર્ક વગેરે એ તથા કુટુંબ બંગાળીઓનાં હતાં. એમની અંતઃપુર ચારિણીઓ લાંબી લાંબ કાઢતી એક પછી એક આવી ગુરુદેવને પ્રણામ કરી ચાલી ગઈ.

એ વખતે ટ્રેનમાં અમે કેવા આનંદ કલરવે ગું.

* તિસ્તા—એક નદી.

મુઝાફરી પૂરી કરી હતી તે વાદ બાને છે. એ નાની રમકડા માદીમાં એક સુવાંગ કુખ્યો જ અને ગોધી લીધેલો. યુરહેવ બેઠા બેઠા બહાર તરફ જોઈ ગયા હતા અને અમે સૌ પાછળ બેઠા બેઠા મહેફિલ જમાવી 'બોજન-પવ' ચલાવતા હતા. વર્ષો ત્યારે થકે થકે ચૂપી હતી. ઓતસ્વિની તિસ્તાનાં કહોળા પાછી મોટી મોટી શિલાઓની પ્રદક્ષિણા ફરતાં આગળ વધતા હતા. મારી પુત્રી ખુકે બોલી-દાદાજી જુઓ 'આ પાણી ત્ય વહેતાં' ને ટુરત યુરહેવે કહ્યું. આ તો સરસ મધુ. હવે ખીજી લોટી બેલ, દમથા પૂરે થક જશે... પછુ મારી ફિકરીની દોડ તો 'આ પાણી ત્ય વહેતાં' મુધીની જ હતી એથી આગળ એ ન વધી. આખરે યુરહેવ જ બોલ્યા. બેલ ને કે "બાહુ ના ક્યાં રહેતાં" અને માલોએ એક છાપડી કાગળ-પેન્સીલ બહાર કાઢ્યા. યુરહેવે એ બેઠાં કહ્યું—'હા, હા, લખી દ્યો. બે કવિનું દંડગીલ ■ આ તો!'

લગભગ આખી વાટ તેઓ બહારની બાજુ ભેટા ક્ષાન્ત નીરવ બેઠાં રહ્યા હતા. વચ્ચે ક્યારેક આટલું જ બોલ્યા હતા કે 'દમલો જ ને ફૂત ભોરા ને એને જ 'લોલી ઓફ વેલો' કહે છે. ખડું છે. આ માથે સાચે જ રળિયામણે છે.

અમે શિશિયુરી પહેળ્યા ન પહેળ્યા ત્યાં તો લોકોને ખબર પહોંચી મથેલી ! અને અર્ધા કલાકમાં તો રહેઠેલાં એકદમ ભરચકે થકે મધુ ટોળોટોળાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સ્વાસુરી (ઓટોપ્રાફ શુક) અને પેન્સીલ લઈ યુરહેવના સ્વાસુર લેવા ત્યાં આવી . હતા. ત્યાં આવેલાઓમાં યાજ્ઞાના વિદ્યાર્થી-૦૦નિએનું ટાણું, નાનાં મોટાં બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો તેમ જ અર્ધ અવમુન્ડનવતીઓ સુદા ધક્કા મૂકી કરતાં બીડમાં બીંસાતા બિલા હતા.

યુરહેવને માંડ માંડ માદી બદલી કરી બીજી માદીમાં ચલાવ્યા. ફરતકલાસનાં એક નાના ભેવા બે બચુ મારેના કુખમાં બેસાડ્યા. અમારો કુખ્યો એમની બાજુમાં જ હતો. અનુભવી જણાતાં કેટલાક રથજીકાવ સજનનો યુરહેવને મદદ કરવા અકારણ

ઉપાધિમાં પડી ગયા હતા. તેમને ઊમપણે સમજવતાં શ્રી. ચંદ કાંઈ પણ રીતે તેમના સદ્મયતનોથી જુ રાખવા મથતા હતા. આખરે બતી છુઝાવી બારણે બંધ કરતું પડ્યું યુરહેવને જમણવા તો ભેઈએ ને ! પણ એમને એ નહોતું રચતું. ખૂબ જ ઉતાવળે જમવાનું પનાવી એમણે કહ્યું—'હવે બારી ખારણાં ઘેરોડી નાખો બતી પણ ચાલુ કરી દો.

પછી તો ટોળાંબંધ લોકો કુખમાં આવી એમને પ્રજ્ઞામ કરી જતા લાગ્યા. એ એક વિદ્યાર્થીઓ આવી એમનાં સ્વાસુર પણ લઈ ગયા. વિદ્યાર્થી ઉમરના વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનિઓ, બાળક-છુકા સૌ આબ્યા. યુરહેવ સ્થિર સ્તબ્ધપણે નેત્રો ઢાળી બેઠા હતા અને હાથ જોડીને સૌને વળતા નમસ્કાર કરતા હતા. એ બાજુએ બિલા રહી અમે એ દબ્ય ભેટા હતા. લી ચાલ્યા ગયા પછી પણ તેઓ એ જ રીતે સ્થિર બેસી રહ્યા હતા.

એ વખતે કલકત્તા પહેળી રોશન હતી બાર પણ તેઓ જન અન્યમનરકે હતા. એ પછી બપોરે એમણે અમને જોડાસાથેને ઘેર બોલાવ્યા હતા. તેઓ એક પાતળું સાફું પંજાખી પહેરી બેઠા હતા, ને એમની બાજુમાં દમલો એક 'રબની મંધા'નાં ફૂલ પડ્યા હતા. અત્યારે એમણે અમારો પહોડી પોષાક બદલી નાખ્યો હતો એટલે એ જરા ભુજાન માથુસ હોવ તેમ લાગતું હતું. અમને ભેટાં જ એમણે કહ્યું— "આજ સવારે તમારા સૌની પાસેથી ભેઈએ એ રીતે વિદાય લઈ ન શક્યો. તમે સૌ ક્યારે ચાલ્યા ગયા તેની કંઈ ખબર જ ન પડી એટલે બધી અન્યમનરક હતો. મઈ સંબંધી જ વિદ્યામાં ખું. લેટોં જ્યારે ટોળે મળીને માદીની સામે આવતીને બિલા રહ્યા ત્યારે હું એવો તો અચંબો પામ્યો કે કંઈ બોલી જ ન શક્યો શા માટે સૌ આમ મને ભેવા અધીર-આટલર થતા હશે ! આ રીતે હજારો જવામાં એક વણકર્યો ઉપદેશ છે. એનો અર્થ એ છે કે અમે તમને જે સન્માન આપીએ છીએ, તમારે મારે જે પ્રેમ-શ્રદ્ધાની ભેટ લાવ્યા છીએ તે મારે

રાજકોટ એ માત્ર રાજકોટ રાજ્યનું પાટનગર નથી. પણ સાથેસાથે આખા કાઠીઆવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)નું પાટનગર છે. આખા સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટમાં મોટામાં મોટું બજાર છે. બધાં કાઠીઆવાડી રાજ્યોના વકીલો કે કારભારીઓ કે સુસદ્ગીઓનું એ ધામ હતું. અને હજી પણ છે. જેવી રીતે દરેક અનુષ્ઠાનું વ્યક્તિત્વ ખીખરોના કરતાં કાંઈક છુટું હોય છે, તેવી રીતે દરેક ગામનું પણ વ્યક્તિત્વ હોય છે, અને તે પ્રમાણે ભાવનગર, ભુવનગર અને રાજકોટની વિશિષ્ટતાઓ છુટા છુટા પ્રકારની છે. ભુવનગરમાં જૂના જમાનાની સંસ્કૃતિ જોવામાં આવે છે અને જૂના જમાનાનો રજવાડો વહીવટ તથા પછાતપણું. અને ભાવનગરમાં નવા યુગની સાદાઈ, સમાનભાવ, પ્રગતિશીલ પ્રવૃત્તિઓ તથા માનસિક ઉદારતા, નવા રાજકોટને ધડાકાં હજી વધે જવાનાં છે, જૂના રાજકોટની ખ્યાતી તે પારીસના "કી-દોસે" જેવી હતી કી-દોસે એ જોવા લાગે છે કે બધાં આખા યુરોપના અથવા જગતના એલચીઓનાં ત્યાં રહેકાં છે. ત્યાં અત્યંત પ્રવૃક્ષણી કારભારીઓ, રાજ્યવહિવટદારો તથા નસુસેની સુસદ્ગીઓ, ખટપટો અને પ્રપંચો બેલામાં કરે છે.

થોડા સમય પહેલાં મારે રાજકોટમાં નજીક અંકવાડીઆ રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એકવીસ વર્ષ જેટલા લાંબા ગાળા પછી ફરી રાજકોટ જોયું. જો, રાજકોટ પરાંતું સ્ટેશન કહેવાય છે તેની તફાવત પાસે મારા પરમ મિત્ર ન્હાનાલાલ કવિ રહેતા હતા

તે મકાન જોવા માટે ગયો, અને ત્યાં મેં દુકાનો જોઈ ત્યારે મારું હૃદય ચીરાઈ મર્યું. એ ઘર પણ મર્યું અને ન્હાનાલાલ પણ ગયા, અને અમારા જૂના દોસ્તો પણ ગયા. એ વ્યક્તિઓ મારી નજર સામે તરી આવી, એક હતો પવિત્ર સાધુ અને બીજો હતો વિચક્ષણ સંન્યાસી. મોરવાડના પદિયારને આજનો જુવાનવંશ વખતે બૂલી ગયો હતો. ઉત્તમ પવિત્ર ચારિત્ર્યનો એ સાધુ હતો, અને એમને સ્વર્ગના ઇન્તરદાર કહેતા. આજના નવજુવાનને સ્વર્ગની કંઈ પરવા રહી નથી. ખીખર હતા સ્વામી ત્રિવિક્રમીય, વિદ્વાન, વિચક્ષણ, બહુશ્રુત, રાજદારી તાકાતવાળા અને અનુભવી. કવિને ત્યાં અનેક પ્રકારનાં નવરતનો ભેગા થતાં. આ બધાં જુવકાળનાં સ્મરણો તાનું કરવામાં શું લાભ છે? હું તપાસતો હતો આજનું સૌરાષ્ટ્ર, અને અંખી કરવા મંગેનો હતો આવતી કાલનાં પરિવર્તનોની.

સ્ત્રી સંસ્થાઓ

રાજકોટમાં સ્ત્રીઓને માટે એક ટ્રેનિંગ હોસેલ ધણી વર્ષોથી ચાલે છે. એ સારી પ્રાણવાન સંસ્થા છે, અને હવે આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જો પ્રગતિ કન્યા કેળવણીની દિશામાં કરવાની છે તેમાં આ સંસ્થાનો પુષ્કળ વિકાસ કરવો પડે. બીજી કન્યા કેળવણીનો સંસ્થા વનિતાવિશ્રામ હાઈસ્કૂલની છે. ધણી વર્ષો પહેલાં નાનીબહેન મળજરે અનાથ સ્ત્રીઓને માટે વનિતા વિશ્રામોની સ્થાપના મોટાં મોટાં શહેરોમાં કરી હતી કે જેમાં આવી સ્ત્રીઓ રહે, શીખે અને સમાજ સેવાનું કાંઈ કામ કરે. નાનીબહેનના હાથ માં

તમે યોગ્ય ખતો પાત્ર બનો. હેયું ફરી બીજું. જીવનમાં ઘણીયે વાર આવું બન્યું છે. માનવ હૃદયનો પ્રેમ અને શ્રદ્ધા સંચાલક પામ્યો. છું. બેઠો બેઠો વિચારતો હતો કે સાચે જ શું હું એટલાનો અધિકારી છું?

લોકોનાં ટાંગેટાળાં આવી બધારે પ્રણામ કરી જવા લાગ્યા ત્યારે મારા મોંમાંથી એક શબ્દ પણ

નહોતો સરી શકતો, શું બોલવું એજ હું વિચારતો હતો. એ સૌનાં એ પ્રણામ ખરી રીતે પ્રણામ નહિ પણ આશીર્વાદ હતા, એ કહેતા હતા કે આ પ્રણામ નો અધિકારી બનજો-પાત્ર બનજો. અને એથી જ તમને હજીં હતું કે બારણાંઉપાડી નાંખો. તેઓ જોવા ઈચ્છે છે તેવું દર્ષ જો મારામાં હોય તો પછી બારણાં બંધ કરવાનો મને અધિકાર જ નથી.

ભાં સુધી વહિવટ હતો ત્યાં સુધી આ સંસ્થાઓ પીઠી સહી નહીં પણ ત્યારપછી તેમનો વિકાસ થયો છે. વ. વિ. ની હાઇસ્કૂલ સારી રીતે ખીલી છે. આ ઉપરાંત રાજકોટ ગાયમાં એક સારી કન્યાઓનો હાઈસ્કૂલ પણ છે.

અમે છેક પહેલાં શ્રીમતી હીરાલક્ષ્મી રીંદલું ઝોળખાણુ ક્યું, અને વિકાસગૃહની સુલાકાત લીધી. વિકાસગૃહ એટલે હાઈરામહેન, પણ હીરામહેન એ વિકાસગૃહ કરતાં અધિક છે. એમનામાં પુષ્કળ શક્તિ છે, ઉચ્ચ ભાવના છે. એમને અત્યુદ્ધેષ વાતાવરણ મળશે તો એમનો વિકાસ નિઃશંક છે. જો મારી ભૂલ થતી ન હોય તો હીરામહેનને ઉત્તેજિત કરનાર પુષ્કળાહેન મહેતા છે. પુષ્કળાહેન આખા સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓમાં અનેકવિધ ભરૂતિ આણી છે એવી શક્તિ-શાળી વ્યક્તિ છે. પણ એ હાલમાં સૌરાષ્ટ્રના મજ-કારણમાં યુવનાર્ધ ગયાં છે, જો કોઈ એમને આ ભળમાંથી બચાવશે તો તે આખા સૌરાષ્ટ્રનું કલ્યાણ કરવામાં સહાયમૂલ બનશે.

એ તો ભણીતી વાત છે કે કાઠીઆવાડમાંથી મણી જીવાન સ્ત્રીઓને ગુજરાત તથા સિંધમાં વેચવામાં આવે છે, કારણ કે કાઠીઆવાડમાં મરીબી છે અને અગાન છે, આ મોટા પ્રશ્નો ઉઠેલ સ્ત્રીઓ જ લાવી શકે, પણ આજે આખા સૌરાષ્ટ્રમાં સ્ત્રી કાર્પ-કરીની સંખ્યા મણી જીવ છે.

અમે ખીજી કારણા જોઈ તે સ્ત્રી અશક્તાશ્રમ પ્રેમકુંદરણહેન એ એક સંસ્થા છે. એમને સૈદ્ધિ અશક્તાશ્રમ જન્મ પામ્યું છે. પોતાનો ધરસંસાર ચલાવતાં મહાવતી એમણે આ સંસ્થા ઊભી કરી છે. એમને કોઈ એક સંસ્થા ચલાવવાનો શોખ નથી, પણ દેવળ કુદરતી રીતે એ દરિદ્રનારાયણની અને પીઠીવ સ્ત્રીઓની સેવા કર્યાં જાય છે. અને તેમાંથી આ સંસ્થા વેદ થઈ છે. એમનો સેવાભાવ પ્રેરણાત્મક છે. રાજકોટમાં સેકેડો સ્ત્રીઓ છે કે જેમાંથી યોગી કોઈ એમને મદદ કરે તો આ સંસ્થા સારા

પાયા પર મૂકી શકાય. પણ ગુજરાતી સ્ત્રીઓ (ગુજરાતી ભાષા બોલનારી સ્ત્રીઓ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ કે ગુજરાતમાં જન્મી રહેતી હોય તે બધી), જાહેર કામમાં એટલે પ્રજા સેવાના કામમાં મદદારાદ, મલ-બાર, આદિની સ્ત્રીઓ કરતાં શા માટે પછાત છે તેની તપાસ કરવા માટે એક કમિશન બેસાડવાની જરૂર છે. રાપ કેનો છે, ગુજરાતી પુરોનો, સ્ત્રી-ઓનો—સ્ત્રીઓનો પોતાનો કે તેમની સાસુઓની?

તે પછી અમે જેમું વલ્લભ કન્યા વિદ્યાલય અને એ સંસ્થાના પ્રાણુરૂપ સુલદાબેન શ્રી અને સુપતિબેન વૈદ્યને મળ્યાં. આપણા દેશમાં કેળવણીને અંગે મળ્યા મળ્યા અખતગઓ કરવા પડે એ કહી-કત હું ગુજરાતના કેળવણીકારોના મનમાં હમ-વવા પડ્યું હતું. કેળવણીના વિષયમાં જર્મની આખા ધરોપમાં ઉત્તમોત્તમ દેશ મળ્યોનો ક્ષતો. ૧૯૧૮ નું યુદ્ધ પૂર્વે થઈ ગયા પછી મારે જર્મનીમાં મળ્યા મહિના રહેવાનું થયું હતું અને મેં ત્યાં જેમું કે બર્લિનમાં અનેક સંસ્થાઓ હતી તેમાં અમુક અમુક પ્રકારના શિક્ષણ પ્રયોગો થઈ રહ્યા હતા, ફરક વ્ય-ક્તિની અમુક વિશિષ્ટતા, જો જર્મનીમાં આવા પ્રયોગો કરવા પડતા હોય તો હિંદ જેવો દેશ કે જ્યાં હજી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીમાં આપણે આપણા માણસની પેઠે આપણો માર્ગ ફેરવેલી રહ્યા છીએ ત્યાં અનેક મળ્યા વધારે પ્રયોગો કરવાની આવશ્યકતા છે. જે શિક્ષણ સંદેશની કન્યાઓને આપવામાં આવે છે તેવું જ આમ કન્યાઓને પણ અપાય છે, અને તે શિક્ષણ આમ કન્યાઓને ઉપયોગી નીવારું નથી એવી જગતી ફરિયાદ છે. આપણા દેશમાં હજી કન્યાઓ જાડું વહેલી વયે પરણે છે તે લક્ષમાં રાખીને (૧) અમુક વિષયો પ્રાથમિક કેળવ-ણીમાં દાખલ કરવા જ પડશે, અને (૨) અમુક વિષયો પ્રૌઢ શિક્ષણ દ્વારા ફરક કન્યાને મળે એવી કોઈ ખતની તત્કાલીન કરવી પડશે. વલ્લભ વિદ્યાલય એ એક પ્રયોગ છે અને એ કેટલે બધે સફળ થાય છે તે જોવાનું રહ્યું.

ગ્રામ સુધારણા

ધણી વર્ષો પહેલાં ગ્રામ સુધારણા કરવાના હેતુથી અમરેલીના એક વેપારી હાર્ષ રામજીભાઈ દંસરાજે વેપાર ધંધા છોડ્યો અને અમરેલીની પાસેના એક (એસંગપરા) પરામાં મોટું ખાદી કાર્યાલય અને રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢી-ગાંધીજીએ જે રચનાત્મક કામ સૂચવ્યું છે તેનો અતેકવિધ અમલ આ ગામડામાં કરવો એવો એમનો ઉદ્દેશ હતો. રાજકિય હકતોગાં પ્રજા ઉત્સાહના બરતીઓટ આવે છે અને કાર્યક્રમો બહાલ્ય છે. તેવા કાષ્ટ કારણને ખંજે વર્ષો સુધીના પ્રયોગ પછી આ પ્રયોગ ખંધ પડ્યો. વર્ષો પછી, ૧૯૩૨.૩૩ ની રાજકીય હકતના અંત પછી બીજા એક રાષ્ટ્રીય કાર્યકર વીરચંદ પાનાચંદ શાહે સમઢીઆળા નામના ગામડામાં યાજુ નાખ્યું, આ સમઢીઆળા રાજકોટથી પૂર્વ અને થોડું દક્ષિણ દિશામાં ૨૮ માઇલ દૂર છે. અને ત્યાં એક મંડળ રચાવીને દવાખાનું, કન્યાશાળા હરિજનશાળા, રાત્રિશાળા, વ્યાયામશાળા, વાંચનાલય, તથા પુરતકાલય, વગેરેનું કામ ચરૂ કરી દીધું. આજે તેને પંદર વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં છે. કાઠિયાવાડની પ્રજા દહજી શુભરાત કરતાં કેળવણીમાં પહોંચ અને જરોબ છે તે છતાં મકિતશાળા છે. મારા પર એક એવી હાપ પડી કે કાઠિયાવાડની પ્રજામાં પોતાના દેશ માટે સારૂ મમત્વ છે, અને પોતાના દેશની ઉન્નતિ માટે કાંઈક કરી છુટવાની ઉચ્ચ ભાવના હોય છે. આ મારી માન્યતા સાચી છે કે નહીં તે હું કહી શકું નહીં, હું એવું એકદમ માતું છું. અને આ સંસ્થાની “ઉડતી” મુલાકાત લીધી, ત્યાંની ખંધી પ્રવૃત્તિઓ વિશે માહિતી મેળવી. સંસ્થાઓ જોઈ અને વીરચંદ હાર્ષ સાથે વાતો કરી. આવી ઉડતી મુલાકાત પછી કાષ્ટ ૨૫૪ અભિપ્રાય તો આપી શકાય જ નહીં, પણ મારી અનુભવી આંખે એક ચીજ તો જોઈ લીધી કે વીરચંદભાઈને જોઈએ તેવો સાચ મળતો નથી. અને સમઢીઆળા જેવું નામ હવે વીરનગર પાડ્યું છે તેમાં કાર્યકરોનું એવું જૂથ નથી કે જેવું આપણે વ્યાયગ્રમાં જોઈએ છીએ. એક સંસ્થાના રચાયક ખારે માસ આશ્રમમાં રહે તેમાં લાભ છે,

અને અલાભ પણ છે. લાભ તો ટેખીતા છે, કારણ કે સંસ્થાને બ્યારે બ્યારે મુશ્કેલી નડે છે ત્યારે સંસ્થાયક તેનો નિકાલ તરત કરી શકે છે; પણ અલાભ જ્યોત આવે છે એવું હું કહેવાને જરાય તૈયાર નથી; કારણ કે હું જાણતો નથી. છતાં એવું બનવાનો ભય રહે છે કે બીજી વ્યક્તિઓને માથે જવાબદારી જોઈની પડતી હોવાને લીધે તેમનો વિકાસ, તેમનો સહકાર પૂરો ખીમતો નથી. હવે એક બીજી વાત કે જોમાં મારા અભિપ્રાય ખરો ન પણ હોય. વીરચંદભાઈનો આગ્રહ છે કે જે જાતની વૈભવીય મદદ, સારવાર, મોટાં ઓપરેશનો સાથે, રાજકોટ કે અમદાવાદમાં મળી શકે તેવું એક કેન્દ્ર આ માટે ગામડાંઓની વચ્ચેવચ્ચ ન હોય? તથા સમઢીઆળામાં મોટું રૂઝાલમ કાલકું છે. રૂઝાલમ માટે જો થયો ભારે ખર્ચ કરવો પડે તેનો યોગે સરકારે જ સહન કરવાનો હોય. હું બહુ ૨૫૪ રીતે માતું છું કે આવું દવાખાનું સમઢીઆળામાં કાઢવાનું હોય નહીં. ત્યાં જે દાહતરો અને નસોં આવશે તેગને કહી લાંબા વખત સુધી સંતાપ રહેવાનો નથી અને મને લાગે છે કે તેમનું જ્ઞાન પણ કદાચ જરો.

વિશ્વમાં હું માતું છું કે કાઠિયાવાડની ઝી-ઝોમાં જૂના અને કઠંગા રીતરિવાજ, વહેમ, અજ્ઞાન ધણી મોટા પ્રમાણમાં છે, અને જ્યાં સુધી ઝીઓ માટે ખૂબ સુધારકામ નહીં થાય ત્યાંસુધી વાતાવરણ સુધરવાનું નથી. તે માટે હું કોઈ દૂંઢા માર્ગ જોતો નથી, જે કામ કરતુરમા ફરે કરવું જોઈએ તેવું કામ, અને એક બહુ સાદી ગ્રામ કન્યાઓ માટેની મોડીંગ સ્કુલ કાઢવામાં આવે તો તેનું પરિણામ ૧૦-૧૫ વર્ષ પછી જોવામાં આવશે. આ તો મારી સૂચના છે, મારા અભિપ્રાય.

વીરચંદભાઈ સાહ ધારાસભાનો મોઢ છોડીને ગામડાની પ્રવૃત્તિઓમાં જ રચાપચ્યા રહે તો બહુ સારૂ—આ ધારાસભા અને સત્તાનો લોભ-લોભ એટલે જ સત્તાથી પોતાનું કામ વધારે દીધી નીકળે,

વધારે સફળ થાય તેવી આશા, એ જોઈ તજવાની જરૂર છે—મામમુધારણાનું કામ સારું હશે તો બધા પ્રધાનો દોડતા દોડતા સમઢીઆળા જશે અને આખા પ્રાંતમાં એવું કામ ફેલાવશે.

છવટે મેં કાઠીઆવાણી રેડકોસ સોસાયટી તરફથી એઓ તથા બાળકો માટે ચાલતું કેન્દ્ર જોયું. ત્યાં વિદ્યામહેન નામનાં એક સારા કુટુંબનાં સરકારી બહેન કામ કરતાં હતા. આ કેન્દ્ર જોરા અમલદારોની મદદથી ચાલતું હશે તેથી રાજકોટનાં આજેવાન ઓપુરેશ તેમાં રસ લેતાં નહીં હોય આને પણ

રાજકોટના ઓપુરેશ નાચરિકોની તેના તરફ ઓછી કૃપાદષ્ટિ છે, પણ હવે તો રેડકોસ સોસાયટી આપણી છે અને સ્ત્રી અને ડોક્ટરો ને બીયારાં લાભ મેળવે છે તે તો આપણાં જ છે. આ ફરીકેત તરફ કું રાજકોટનાં સેવાભાવી કાર્યકરોનું ખાસ લક્ષ્ય હોઈ છે.

હજી રામકૃષ્ણ આશ્રમ. અનાયાસ, રાષ્ટ્રીય જ્ઞાના, કેવલધામ વગેરે સંસ્થાઓ વિશે મારે થોડી રચનાત્મક ચર્ચા કરવાની છે, પણ આ સેખ ભાગે અંધ ગયો છે તેથી પુરા કરી દઉં છું.

✽

પાને પાને મૂકી બાશે—

પાંજરા પોળને દ્વાર ધાસના ગંજ પાથયાં
અને પેલા કયાહીન, પશુને નિત્ય મારતા
કસાઈની કનેથી તે પૈસાને વેરતા રહી
બચાવ્યાં પ્રાણીઓ ફેરાં ધણોને જીવ ધાચતાં.

ચબૂતરા પેં કષ્ટ વેરતા રહી
આશિષ પંખી ગણની લહીને
જમા કીધી તેં તુજ પુણ્યચોપડે

ગરીબને દ્વાર બૂખે રીબાતાં
અનેક એ કેમબળ બાળ-ફૂલને
દેવા મુખે મેં બટકુંક રોટલો
માથો—હઈ આશિષ એ તને રહે
જે કુદરેહી કંઈ શીગડાં જડયાં
વસ્ત્રો વડે અંગ બધાંય લાંકવા
મથી રહે વ્યર્થ—અકિંચનો બધાં,
એ માનવી મંડળ કાજ મેં તો
માગ્યાં હતાં વસ્ત્ર શરીર વિંટવા.

પશુ અને પંખી તણાં જ પોપણે
મગ્યા રહેતા તુજ ચિત્ત પાસે
ગરીબ એ માનવીની વતી મેં
લવુક આ માગણી મૂકી જ્યારે
લાઈ અરે ! તું કયમ પૂંધવાયો ?

પશુપંખી તણે કુંખે કુંખ તું દિલમાં લહે
માનવી કુંખ હું ગાવા આતું ત્યાં કેમ ફેરવી
મુખ તું આમ તારું આ, મુતકારી કાઠતો મને ?
'દયાસાગર'ની પાસે, માયું છું માત્ર બિંદુ ત્યાં
ધૂધની કેમ આ જીઠે કોષમાં બારિધિ અહો ? !
અહિંસાને કયા કેરી વાતોમાં રાચતા તને
કદખો નહોતો કદી મેં તો
મનુબાળ પ્રતિ આવી ઉપેક્ષા કારમી બયોં.

પુણ્યને ચોપડે તારે લખાઈ લાખ હોય છે
આશિષ, કિંતુ નિશ્ચયે કારમમૂઠ દિલના
પાને પાને મૂકી બાશે પ્રશ્ન માનવકુળને :
'શું માનવી માનવને બૂઢી ગયો ?'

લલિત ભટ્ટ

હિન્દો યુરજ તો અસ્તાયજ પાછળ વ્યાથથી ગયો હતો. એ મહાનદેશ માઠ અંધારામાં ગરકાવ થયો હતો. એ અંધારામાં જે ભગી ભીકરો, પશુ તે કાઈ અચાનક આવી ચડેલા ભયાનક સ્વપ્નથી ચોંકી ભીકરો. એની અફાટ કાયા પર કોઈ કાઈવાર અકાચ દેખાઈ પડતો. પશુ તે તો એની જનેતાને સતી બનાવીને શ્વેતકાળના જૂરાઓ છાવલી સળગાવતા હતા તેની ચિંતાનો જ હતો.

ત્યારે એના હિંદ સાગરનાં પાણી પર અંધારામાં યોધાર જેવું એક જહાજ લંગરતું હતું. એમાંથી યત્રાસુધવાળો એક અંગ્રેજ માંડ ઉતરતો હતો.

અને એ માંડ પોતાની ખત સાથે વાત કરતો પોતાની લાલસાને સમર્પણવતો હતો.

“એ ભગશે જ નહિ એમ લાગે છે, કેવાં મનરંજન જોનાં રૂપ છે ! કેવી લીલીલચક એની વાહીઓ છે ! કેવાં મનમોહક જોનાં આંગણાં છે ! લંકારીયામાં ધનદોલતાના કેવા ઢગલા ભર્યા છે ! એનાં રમ્યારોકો તો તપોવનોનાં, શ્રમ્યાઓનાં, અને રત્નપોનાં, તથા પેલા અશોક ઉચ્ચારેલી ન્યાય સમતાના રત્ન-ગંધિત સ્તંભોનાં છે.”

“પશુ એણે સૈકાઓની સોડ તાણી છે...એમાંનું કોઈ પશુ ભગવાનું નથી હો !” એમ બોલતો પેલો માંડનો પડછાયા યોધાર જેવો બનીને હિંદોમાં પર અંધારો ચાલતો હતો.

અને આ ઉપખંડની દિવાલો પર ટકરા મારતા યુરોપના સાહસિક યાત્રિયાઓ ઉલ્લેખવાદના આર-ભનો આદેશ લઈને હિંદી કિનારાઓ પર કોહીઓ બાંધીને પડ્યા હતા અને ઈર્ષ્ટ ઇન્ડીયાની કંપનીનું પાટીયું લટકાવીને, ધાક, ખૂન અને હુલ્લે જેવા વેપાર માંડી ચૂક્યા હતા.

એમનો એક આગેવાન છમ્મેડમાં ૧૭૨૫ ની સાલના સપ્ટેમ્બરનાં ૨૯ માં દિવસે જન્મીને, માન-ચેરદરનાં એક મરમાં મોટા અંધને સત્તરવરસની જ

ઉંમરમાં સાહસિકો અને યુરોપીયોની ટોળીમાં નામ-ચીન બનીને હિંદને કિનારે ઉતરતો હતો. એનું નામ રાખર્ટ કલાઈવ હતું.

પછી એ અંગ્રેજ ચાંચીલા વેપારીઓની બખોલો જેવી કોહીઓમાં ગોઠવાયો. મદ્રાસની અંગ્રેજ કોહીમાં દિવસે હુલ્લે જેવા વેપાર ધીખતા તેમાં એ કારકુન હતો. પછી મદ્રાસની કોહીની રાત નિશાચરોના અત્યાચારો અને નચાના નાટ્યરંભથી ખદમદી ઉઠતી.

એક દિવસે મદ્રાસની અંગ્રેજ કોહી પર જે અ કોહીનો હુલ્લો આવ્યો અને અંગ્રેજો નાહા, સૌની આગળ એમ નાસતો હતો. એણે એક હિંદી નોકરનો ડગલો ઓઢી લીધો હતો, બનાવટી કાળી દાઢી અને વાળ લગાવ્યા હતા તથા માથા પર મદ્રાસી પામડી ગોઠવી હતી.

X X X

આજે એ વાતને ચોક્કસ વરસો વહી ગયાં હતાં. હવે એ હિંદેશ પર પાવરધો અંધને ફરતો હતો. એની કંપનીએ એને અમે તે કામ અમે તે રીતે, અમે ત્યારે અને અમે તે કરવાના પરવાના લીધા હતા. આ બધી સ્વૈરતામાં એને વિહાર કરવાની છૂટ હતી.

અને જેવા આદેશ હતો ! અહીં તો સોનાના ઢગલા હતા, મસાલાના ઢગલા હતા, ચુલામ નોકરોના સમુદાયો હતા. કોઈ કાપડો નહોતો કોઈ કાનુન નહોતો સંપતિ હુલ્લવાના પ્રદેશો પર એની બધી નજર નિશાન માંડતી હતી. અહીં રાજાઓ હતા અને નવાબો હતા. પશુ એ અંધા તો ચકચૂર હતા.

એને સમભાઈ મયું. છળકપટ એનોં છવનમંત્ર બન્યો. “કુચ અંગ્રેજ નવાબ હું” એમ બોલતો એ આજે એક રાજાને તો કાલે ખીજ નવાબને કુરનીશ બળવવા માંડ્યો.

છળ અને કપટના કદમ પરની અનેક ચાલચલ-મતનો એ હવે કુશિયાર લાવ્યો બની ચૂક્યો હતો. હવે એનો સુકામ કલકતાની અંગ્રેજ કોહીમાં હતો. એ કોહીમાંથી એણે સુશિદાપાદમાં રહેતા નવાબના મદાલયોમાં પોતાના મિત્રો શોધી કાઢ્યા હતા. એણે

એક અમીચંદને પોતાની વાત જોખાવી હતી. છળ અને કપટના જોખા બનેલા એ જન્ને મિત્રો મુશ્કિલામાંની નવાખીને તારાજ કરવાની કારવાહી રચતા હતા.

“હેવટે એ જાણ્યો છે” એકવાર અમીચંદે કલાકવને કહ્યું.

“કેમ ન બળે, જાણને જ એમાં હેવટનો નફો તો છે ને...નફામાં આવડી મોટી નવાખસાહી...બસ એકજ નફામાં બંગાળની નવાખી !”

“હારતો, અમીચંદે ખડખડાટ હસ્યો, અને આપ સાહેબને...!”

“અને આપ નામદારને ?” કલાકવે સામે મુજરો કર્યો અને જન્નેએ ટેબલ પરથી પીકાની પાલીઓ ઉપાડી એકબીજાના અતુરાગને ચૂસતા હોય તેમ હેઠે અડાડી.

“અને મેં વાત કરી નાખી...સિરાજના શુરા-તનને જમડીને એ વાત કરવા જઈયું ત્યાં તો બરાબર સિરાજે તમે...આરે કહ્યું હતું તેમજ આખ લાલ કરીને કહ્યું કે...”

“શું ?” કલાકવે રસનો એક મોટો ઘૂંટડો મળે ઉતાર્યો.

“કે અમિત્રાળ જેવી કેશવાળી ઉરાડતા, એ અફમાને રિફ્ફી પર ચઢતા બંગાળની ધરતી પર વાંકી નબર કરવાના હોય તો...”

“કરવાના જ છે નવાખખદા !” એમ મેં વચમાં કહ્યું અમીચંદે ખોલ્યો અને ઉમેયું, “પણ ત્યાં તો ઉઝ મુદ્રાવાળા સિરાજે સમશેર પર દાઘ ધર્યો અને જૂમ પાડી, “તો સિરાજની સમશેર...”

“પછી ?” કલાકવને રસ પકાડી.

“પછી મેં મુખ મલકાડીને કહ્યું, ‘પણ, આપની સમશેરનો મશ રચાપનારા બધા છે...આપણે આપણું એક લશ્કર આપણી સરહદ પર જોડવું નોંધ્યું.’”

“પછી !”

“પછી એને આપસાહેબ થાદ આપ્યા. એણે કહ્યું કે, ‘પણ આપણી પીડમાં અંધેને...!’”

અને હું ભેરથી હસી ઉઠ્યો અને મેં મુજરો કરીને ઉમેયું, “કલાકવ જે યુદ્ધની અનેક કરામતો જાણે છે તે તો અફમાનેને શેકવા આપણા લશ્કરની નોકરી સ્વીકારીને જવા તૈયાર છે...મેં જોડ્યું છે...અફમાનો શેકાય અને અંધેજ કાવતરાંની પીઠ પથ બધાવ...પણ એનો પમાર જરાક વધારે છે.”

“ડીઅર, ડીઅર !” કલાકવે અમીચંદ પર પ્રેમનો આલાપ વરસાડ્યો.

“શો પમાર !” અમીચંદે આગળ ચલાવ્યું.

“સિરાજે પૂછ્યું શો પમાર !”

“અને !”

“મેં કહ્યું મદિનાના એક લાખ”

“પછી !”

“અને નવાબે જૂમ પાડી, આપણા સવાલાખ,”

“તારો ભાગ પણ વધી ગયો અમીચંદે” ખોલતો કલાકવ અમીચંદ પર તાકી રહ્યો, “પણ વાતનો બીજો ભાગ !”

“બાકી નથી રાખ્યો” અમીચંદે વાત આગળ ચલાવી,

“મેં નવાબને કહ્યું કે, પણ કલાકવ અને વોટસનને આપ નવાખખદા પાસે એક અરજ મુજારી છે, એમ કે દરમ્યાનમાં વોટસન અને આપણું જહાજ લશ્કર કુમળી પર ચઢે. આપની સરકારનો જ ઝડો ચંદ્ર-નમ્બર પર ઉતરો જોવા એ જન્ને અંધેને તલસે છે...”

“પછી !” કલાકવ ચાસ થંભાવી રહ્યો.

“એ નકામા તલસે” નવાબે કહ્યું. અને મેં તરત જ જવા દીધો. “પણ એમાં આપણને તો ચંદ્રનમ્બર મળશે ને ! અને મુમાવવાનું શું છે...લશી તો અંધેને...આપણે તો જહાજ આપવાનાં છે અને ચોક્કસ લશ્કર...આપણે મુમાવવાનું છે શું ?”

“ફેમો !” સિરાજે ચિંતાથી કહ્યું...“આપણે

અંત્રેએ સામે ફેંચ શુભાવનારને...જગારે અંત્રેએ આડા ફાટે ત્યારે..."

અને મેં ખડખડાટ હસીને કહ્યું, "વલ્લુદ નથી... વલ્લુદ નથી. આપ શાહે આલમ સામે અંત્રેએ કદિ ચલાના નથી...એવો તો હવે એ વિચાર સરખો કરતા નથી આપણી અને એમની મૈત્રી હવે તો..." ખેલતા મારા તરફ એની વિશાળ નજર સંકેતિત સિરાજે અને પૂછ્યું "તમારી ખાત્રી છે ?"

"અને મેં ભગવાનની સાક્ષીએ હા, પાટી" અમીચંદ પૂરું કયું.

"એટલે ?" કલાધવ અધીરો થયો.

"આપણી યોજના છવતી થઇને હવે આલવા માંડી છે, જનરલ રોયલ્ટ કલાધવ અધીરતાના પડછાયા પર યુદ્ધ ચલાવવા ખગાળની દિલ્લીના રસ્તાઓનો હદ પર પહોંચી જશે અને ત્યાં રવાના થએલાં લશ્કરની સરદારી કરશે એવું હવામાન આલુ રહેશે. અને હરખાન કલાધવ તો મહિનાના લાખ લેખે લાખોનો પગાર અમાઉથી લઇને દુબલીમાં લાંગરેલાં નવાખનાં જહાજો અને લશ્કર લઈને વોટસનની સરદારી નીચે ચંદ્રનગર પર ચઢશે. અને ચંદ્રનગર પહોંચી અને પછી નવાખને એટલી જ ખબર પડશે કે કલાધવે માત્ર કાવતરું જ કયું હતું."

"પણ નંદકુમારનાં દામ ।" કલાધવે પૂછ્યું.

"ચૂકવાઈ ગયાં છે, નવાખને આ કારવાહીની ખબર પડતાં જ એ નવાં જહાજો લઈને ચંદ્રનગર પર ચઢવા દિલીપ રોયલ્ટે જ મોકલશે. કારણકે જહાજો લઈને નીકળે એવો એટલો જ એ જ ખાત્રી છે...પણ આપણે એને ખાત્રી નથી રાખ્યો."

"કારણ ?" કલાધવે ખૂસ પાટી.

"એનાં દામ પણ ચૂકવાઈ ગયાં છે. દિલીપરોય એનાં ખર્ચા જહાજો લઈને દુબલીના હાઉસ નંદકુમારનો મહેમાન બનીને પડ્યો રહેશે."

"અને ચંદ્રનગર પર અંત્રેજી વાવટો ચઢ્યો હશે. અને અંત્રેજી કાફલો વધી ગયો હશે. અંત્રેજી

હકુમત નીચે નવાખના લશ્કરનો એક ભાગ આવી ગયો હશે..." કલાધવ વ્યથિત વિચારો રહ્યો.

"અને કોધથી રાતો પીજો બનેલો સિરાજ પૂંધવાતો અંત્રેએ સામે યુદ્ધ કરવા ખાત્રીનું ખડું લશ્કર લઈને ચઢ્યો હશે." અમીચંદ ઉમેર્યું.

"પણ એના ખાત્રીના વિશાળ લશ્કરમાંય આપણી કતાર...એનાજ લશ્કરની આપણી કતાર તો ચોખ્ખા પ્રમાણે..."

'તેના દામ પણ ચૂકવાઈ ગયા છે. એ મોટી કતારનો સરદાર બનશે એ કતારોનો ધસારો લઈને આપણને જોડેલો જલદી આવી મળશે એટલા જ જલદી એનાં દામ ચૂકવાશે...એના કપાળમાં કલાધવને દાથે તાજપોષીનું તિલક ચરો ને !" અમીચંદે છવતી જગતી ચોખ્ખા કહી બતાવી.

x x x

અને કોધથી તપેલા સિરાજે રાય દિલીપ પર ખીલું અને ત્રીલું ફરમાન મોકલ્યું, "તમે પણ પ્લાસી ગમ પાસે તાજકોથ આવી પહોંચો—હું જાતે ત્યાં આવી પહોંચું છું. તમામ લશ્કર લઈને બાકર ત્યાં આવી મળે છે. મારે અંત્રેજી હાથતાને ત્યાં શિક્ષા કરવી છે."

અને ત્યારે પ્લાસી પાસે ખેલાવાના સંઘામના નાટ્યરંગના તાણાવાણા વાણ્યે કલાધવ પ્લાસી, તરફના રસ્તે હાવણી નાખીને પડ્યો હતો અને અમીચંદ સાથે દિસાખ જોડાવતો હતો.

"પણ અમે તો કંપની છીએ."

"પણ કંપની વંતી તમે અને હું..."

"તમે કોના વતી ?" કલાધવ ખંધું હત્યો.

અને મા-બોલની માટી ખોતરતો પિશાચ હસી બોલ્યો, "હેલો આરમેનીયન વેપારી પણ આવી પહોંચ્યો છે, સામાન લઈને."

"કાણ ? પેટ્રોસ !"

"હા ।"

“આપણે અમારી કામવાહી કમિટિના સભાસદ કેફ્ટસનને પણ આપણી તમામ કારવાહીમાં ઉમેરવો જોઈશે. એ કંઈપણ કરી શકે તેવો છે...આપણે કોઠાકોટી પર ટપી જવા માત્રથી પણ થયું જોઈશે.”

“તેની, આપણે ક્યાં ક્યાં રાખી છે ?”

“પણ એવી રીતસાતનો ઉત્તર તો જોઈએ ને, તે કેફ્ટસન છે.”

અને કેફ્ટસનને જોલાવવામાં આવ્યો. પછી કારવાહી શરૂ થઈ. તેમાં જાહેરનો આવેલો કામળ વંચાયો.

“પ્લાસીમાં સિરાજના નાચની બધી તૈયારી એ કરી નાંખી છે. હું પદર હજારનું લશ્કર લઈને તમને ત્યાં મળી જઈશ. તે સાથે જ સિરાજના બધા દેવ નિષ્ણતાને મિશ્રિત કરવામાં આવ્યા હશે. બંધા-બંધા બધા કામ તમને હું રજાખીન કરીશ. તમારા લશ્કર અને અમલદારોને નજરાણા વહેંચાશે અને કલકત્તાની તમારી કાઉન્સિલના દરેક સભ્યને ધનના ભંડાર એનાયત કરવામાં આવશે.”

પછી આ કારવાહી પૂરી થઈ. પછી કલાઈવ ઉતાવળે વોટસનના ઉતાવામાં આવ્યો. એણે એની આખ સામે સિરાજની શાદી ઉપર એસનારો જાહેર દેખાવો હતો. જાણે એ આવતી કાલના આનંદમાં વિહરતો જાહેરને કહેતો હતો, “પછી તું, જાહેર... અમારા દામ ચુકવીને અમારા પટમાં લેતો કેવો કંગાળ થયો હોઈશ...પછી આખો બંગાળ મિલ્કત અને ઓરિસ્સા કેવા અમારી કપનીના ચોપકામાં નફા ખાતે જમા થઈ ગયા હશે...અને પછી કલકત્તા અને મુર્શિદાબાદનો મુજબો લેતા અમે અંગ્રેજ નવોખો આખા દિવ નહિ, આખા એશિયાપર અમારી કેવી આજુ વરતાવતા હોઈશું !”

એને ઉંબરામાં ઊભેલા વોટસને રાખટના હાથ દલાવીને આવકાર્યો. બંને એકબીબા અંદરના ઓરકામાં મસલત કરવા બેઠા.

પછી કલાઈવે નવી વાત રજુ કરી, “આપણે

અમીચંદનું કાસળ જ કાઢી નાંખીએ. સિરાજ પદમા પછી એ નીચ આપણને કશા કામનો નથી, અને એ દેશદોહોને આવડી ગોટી રકમ ન આપીએ તો ‘યુ’ ?” વોટસનને એ વાત મઠી મઠ. પછી કાવત-ગખોરોના અંદર અંદરના કરારના એ કામળ તૈયાર થયા. એકબીબા અમીચંદને આપવાની જામી રકમનો ઉદ્દેશ થયો પણ બીજામાંથી તે કાઢી નાંખવામાં આવ્યો.

x x x

ત્યારે સિરાજના રાજમદાસયોમાં મુર્શિદાબાદમાં પણ કાવતરાની કારવાહી શરૂ થઈ મઠ હતી.

સિરાજના એક વિશાળ દિવાનખાનામાં સિરાજનો કાકા અને સેનાપતિ જાહેર પ્લાસી આગળ ગોઠવવાના લશ્કરી બુદ્ધિની વાત કરતા બેઠા હતા. ત્યારે સિરાજે જાહેર પર વિશાળ આંખ ડેરવતા કહ્યું, “એકલા તમે...તમે જ.”

“હું, યુ” જાહેર ચોક્કસ ઉકેલો.

“અને હજો ન હો, તો અંગ્રેજ બંધાને હું ચપટીમાં ચોળી નાખું.” સિરાજે આંખમાંથી વહેતી આંસઝાવાળી નજર નાખી.

અને સિરાજના માથા પરથી પમના તળાવા પર વિહળ નજરને સંકેતતા જાહેરે મેજ પર પડેલા કુરાનને ઉંચકી લઈને શપથ લીધા.

“માફ કરો મિરજાહેર, એ તો મારા દિલની દહેશત...પણ દિલીપ રાજ તો ત્યાં જ હતાયો રહ્યો છે ને ?”

“આવી પહોંચતો હશે, અને હું મારા પંદર હજાર લઈને પ્લાસી પાસે મુકામ નાખવા ઉપડો જઈશ.” અને બીજા દિવસની વહેલી સવારે જાહેરે પોતાની ટુકડીઓને પ્લાસી તરફ આગળ વધવાના કુકમ આપી દીધા.

x

અને ૧૭૫૭ ના જૂનની એક ઊંચલી ઉપામાં પ્લાસીનું યુદ્ધ શરૂ થયું અને યુદ્ધ થયું. દિવની સડી

ગએલી સમાજ ધટનાની રાજ્યવસ્થા પ્હારી મામના પાદર આગળના એક આંખાવાડીયા આગળ યજ્ઞ ખતીને પહો. એને પાડતાં સાત જોરાઓ અને સોળ દેશી સૈનિકો મરાયા હતા. બધું થોડાજ કલાકોમાં ખતું.

અને જૂની સમાજધટનાને છાત કરવા તથા પોતાને ત્યાં આવેલા ચંચુગને ઝંડે ધરીને આખાય દેશપર શોષણનું કારસ્તાન લખને આવેલા કલાઈવે જાફરને આંખાનાં તોરણ નીચે આવકાર્યો જાંજીર તોપોએ આ મરતી સમાજધટનાનાં જંતુનું બહુમાન કર્યું અને અંગ્રેજ સંત્રીઓએ તેને સલામી આપી.

ત્યારે થોડાક અંગરક્ષકો લઈને સિરાજ મુશિ-દાખાદ તરફ ભાગ્યો. મુશિદાખાદના રાજમહાલયમાં બેઠતી બેઝમ હુતકન્નિસાને એણે હંઠોળી. ખન્ને રાજદંપતીએ ગરીબને પોશાક પહેરી લીધી.

પછી રાજમહાલયની પાછલી બારી ઉઘડી. બારીમાંથી પેલા બે ગરીબખને કિનારા તરફ ચાલી નીકળ્યા, અને તૈયાર રખાયલી એક હોડીમાં બેઠાં.

કિનારાનાં પાણી પર સરતી હોડીમાંથી ખન્નેએ મુશિદાખાદના કાંબરાઓપર સજ્જાનજરથી કુવા દીધી, “અરહા બેલી.”

પણ આ કુવાને પાછી ઠેલણ હોય તેવું મુશિ-દાખાદ એના પાયામાંથી હચમચી ઉઠ્યું. મુશિદાખાદ પર અંગ્રેજ ડાકુઓ અને દેશી જાફરની આજુ વરતી મુશિદાખાદના રાજમહાલયમાં જાફરે લોહી છાંટ્યું.

આર દિવસ પછી સિરાજને સાંકળે આંધીને લાવવામાં આવ્યો, અને નગરમાં ફેરવવામાં આવ્યો. પછી એ મધરાતે રાજમહાલયમાં કેદ થયેલા સિરાજના ખંડનું પાછલું ખાંડણું ઉઘડ્યું અને બે મારાઓ અંદર ફાંખલ થયા.

“આવ્યા તમે...” બોલતો સિરાજ મરણુતાલ ઢળી પડ્યો.

અને મુશિદાખાદ પર નવા નવાખની સ્વારી નીકળી. નવાખને ગાદી પર બેસાડનાર પેલો અંગ્રેજ ખવાસ કલાઈવે જોરો નિઝામ ખતીને હાથી પર ઝુંલતો હતો. એને રક્ષવા એની સ્વારી બનેલા બસો જોરા ખને ત્રણસો દેશી અંગરક્ષકો વિટાળાયા હતા.

એમ દિંદ દેશપર જૂની ધટના અત્યાચાર છીલતી અંગ્રેજ કમડાણના થંભ પોતાના અંગેઅંગ પર ઠોકાતા સાંભળતી હતી. અને અંગ્રેજ મૂડીના કમ-ડાણને દિંદની ધરતી પર ઠોકતો કલાઈવે એના એશ્વર્યથી ઉભરાતા આવાસમાં ખાણું લેતો સોનેરી પીણાના ચળકટમાં દેખી રહેતો દિવાસ્વખ દેખતો હતો.

“રાખટ-એમી એન્ડ-કલાઈવ કંપનીનો કું ભાગીદાર આજે મારા ઇંગ્લેન્ડમાં હોત તો...કું કહેત કે, મેં તમારે માટે એક થોડું સામાન્ય રચાયું છે.”

અને પછી પીણાની લહેરમાં ઇંગ્લેન્ડના આખો શાસક સમાજ એની ખોપરીમાં દિલોળા લઈ રહ્યો. અંગ્રેજ મુંદરીઓ આ “કારલી” પર મધુર હાસ્ય ફેંકતી એને દેખાઈ. વોશીખટન અને ડેવીડ એનાં દેખાચિત્રો દોરવા પકાપકી કરતા હોય એવું એને લાન થયું.

“ત્યારે પેલો શું કરે છે?” એણે દિવાસ્વખમાં એક એનસન નામનો ધૂની દેખ્યો. આખા ઇંગ્લેન્ડમાં એ એકલો ધૂની એના પોતાના ચહેરાપર ઉઘરેખા લાવીને એણે લખવા માટેની ડીકશનેરીમાં એક નવો શબ્દ લખેલો હતો, એ શબ્દનું નામ ‘શાહીવાદ’ હતું.

“પણ એલા, એ, કું આવું હું” એમ ખૂમ પાડવાનું એને મન થયું. એણે આખો દિંદ છુટ્યો હતો. એણે પોતે મોટાં રોચન વિચ્છેતા જેવો મુલા-ગોની લંગારો લખેને. ઝવેરાતના ઢગલા લખેને, ધન-દોલતનાં જઠાજો લરીને. અંગ્રેજ કિનારે ઉતરતો હતો એવું એને દેખાયું.

૫ ગદામાં આડતાએ જ્યાં જરૂરને કે.પુ નથી
ઓળખતું ?

પર્ણા વર્ષો પર જરૂર જ્યારે જીવાનીમાં હતો તે
વખતે એક દિવસ બગદાની બાજોએ એ ફરતો હતો
તેવામાં એણે એકાએક એક બેબી બાળક સાંભળ્યો—
શાપ નેરથી મદદની યુગ્મો પાડી રહ્યું હતું—

જરૂરના મિત્રો એની સહજુદિ ને એકસ
નિષ્ક્રમશક્તિને ઓળખતા હતા; અને એનું હૃદય
પણ ફરી જળ એવું હતું. વળી એને પોતાના ચારી-
રિક બળમાં એ વિશ્વાસ હતો.

તથી જે દિશામાંથી ચીસ સંજગાઈ રહી હતી
તે તરફ એ દોડ્યો અને એક હજળા માણસને સહ-
રના કોટની દીવાલ સાથે બીમડી લૂંટી રહેલા એ
એકા એણે જોયા.

જરૂરે પુરત જ પોતાની તલવાર એવી અને
લૂંટારાઓ પર હિમામી-એકને પૂરા કર્યો તેવામાં
બીબે છૂં થઈ ગયો.

પેલો ડોસો છૂટતા જ પોતાના મુક્તિદાતાના
પગમાં હળા પડ્યો અને એના ઝબકાના ઉઠાને પકડી
બેસી જઈયો. “બહાદુર નવજીવાન, તારી બહાદુ-
રીને બદલો મળશે. મારા દેખાવ પરથી તો હું દુઃખી
બીબારી હોઉં એમ તને લાગતું હશે; પણ એમ
નથી. હું સાધારણ માણસ નથી. કાલે પરાક્રમે
મુખ્ય બજારમાં આવજો. ત્યાં ફૂવારા પાસે હું તારી
વાટ જોતાં જોતો રહીશ—અને હું જે શબ્દો બોલી
રહ્યો છું તેની સમ્યાજની તને ખાતરી થશે.”

એ સાંજળી જરૂરને થયું. “દેખાવમાં તો આ
માણસ જરૂર બીબારી જેવો જ લાગે છે. પણ એના
શબ્દોની ખાતરી થા મારે ન કરવી?”—અને એણે
ઉત્તર આપ્યો:

“સાડું, બાપાજી, હું આવીશ.”
પછી પેલા ડોસાએ એની આંખો સામે તાણીને
નોંધ લીધું ને છૂટા પડ્યો.

બીજી સવારે, ફક્ત લાગ્યે જ ધિયાની ટશરો ફૂટી
રહી હતી તે વખતે જરૂર બજારમાં જવા નીકળ્યો.
પેલો ડોસો ફૂવારાના ચારસના કુંદાને અટકી ઉભો
જોતો એની ક્યારનીયે વાટ નોંધ રહી હતો.

એણે બોલ્યા આલ્યા વિના જરૂરનો હાથ પકડ્યો
અને ચારે બાજુએ ઠાવાવવાળા એક નાના બાગમાં
એને દોરી ગયો.

જે બગીચાની બરાબર અંધમાં એક લીલી
દરિયાળી પર સાંપ્રસ જેવું એક અદ્ભુત ઝાંઝ જેવું
હતું. સાંપ્રસમાં ને એમાં એક માત્ર એટલો જ હતો
કે એના પાન લાંબા ચારમાની હતાં. એની ઊભી
વધેલી ઢાળોએ પર નજી સફરજન લટકી રહ્યાં
હતાં. એક અંધમ કહ્યું, લંબગોળ ને દૂધ જેવું સફેદ
હતું, બીજું મોટું, ગોળ, અને ચકચકતું લાલ દત્તું;
અને ત્રીજું નાનું, ચિમળાઈ ગયેલું અને પીળાચ
પાડું હતું.

પવન નહોતો જતાં એ આપું ઝાંઝ આપુંઆપું
હાલ્યા કરતું હતું, અને જણે કહ્યું અખડી રહ્યો
હોય એવો પાતળો, મધુર અવાજ એમાંથી નીકળી
રહ્યો હતો. જરૂર આબાની એને ખબર પડી ગઇ
હોય એમ લાગ્યું.

“જીવાન.” ડોસાએ કહ્યું, “આમાનું ગમે તે
સફરજન ચૂંટી લે પણ એટલું પાદ રાખજો કે, જે
ઘોણ ચૂંટીને ખાધું તો સૌથી વધુ ઢાંઢો માણસ
બની જઈશ, જે લાલ ચૂંટીને ખાધાં તો ઘૂં રાક્ષ-
ચિત્ત પહોં જેટલો માલકાર મધસ, અને જે
પીળાને ચૂંટીને ખાધશ તો ઘૂં ડોશીઓને મિલ થઈ
પડીશ. હવે પસંદ કરી લે !.....હવે વાટ ન જોતો
કારણ કે એક કલાકમાં તો એ ફૂલો કરમાઈ જશે
અને એ જુદા પોતે જ પૃથ્વીના પ્રજાતિ જીંદગીમાં
અલેપ થઈ જશે !”

જરૂર માથું નમાવીને વિચાર કરવા લાગ્યો,
“શું કરવું ?” જણે પોતાની જાતની સલાહ લઈ
રહ્યો હોય એમ એ ધીરથી બોલ્યો, બહુ ઢાંઢો
થના કહાય જીવાની જ છત્તા બોઈ એસે, બીજા

કરતાં વધુ પૈસાદાર થતાર સોની ધર્મોનો ભોમ ચર્ધ પડે. માટે પેલું છેલ્લું કરમાયેલું સફરજન તોડીને ખાઈ જવા દે."

અને ગોરો એમ કહ્યું. પેલા ડોસાએ બોખા મેંએ હાસ્ય કહ્યું, અને બોલી કીઠ્યો. "એ સૌથી વધુ શુદ્ધિશાળી જીવાન, તે સાચે જ થોડા પસંદગી કરી છે! સફેદ સફરજનની તારે થી જરૂર હતી? તારામાં સોલોમની કરતાયે વધુ શુદ્ધિ છે. તેમ જ તારે કાલ સફરજનનીયે જરૂર નહોતી...એ વચર તું

પૈસાદાર ચવાનો છે. પણ તારી દોલતની કાષ્ટને ધખ્યાં નહીં થાય."

"એ છુટ્ટા ચાચા," જરૂર આગળ ધસીને જતાં કહ્યું. "આપણા માયાળુ ખલીફાની માતા ક્યાં રહે છે તે અને જણાવો."

ડોસાએ નીચા નમી એ જીવાનને રસ્તો ખતાવ્યો. બમદાદના આક્રમણે જહાં પ્રખ્યાત જાફરને કોમ્પ નથી ઝાળખતું ?

તારી રૂપજાળે

નવલા શુ'ગારે તેં તો રૂપને મદ્યું
તારી રૂપજાળે માડું મનડું ક્યું.
આંગોના ઇશારે, તારી પાંપણોના પલકારે
આંખર અંકારે નહું ગીતડું અર્ધું :
અંધારે તેં તારે રૂપે મદ્યું સહુ તેજતારે
તારે ઉર ધબકારે મનડું ક્યું.
તારી૦

તાશ નચનોની જાળે પ્રેમસર ફેરી પાળે
માળા શુ'થી શુ'થી તાડું સ્પર્શ ક્યું :
આરોપી એ કંઠે તારે હસ્થા અધરો એ ત્યારે
અધરોનું મિલન મેં નિરખ્યા ક્યું.
તારી૦

તારી રૂપજાયા મહીં છવાયો હું આજ લારી
મારી સિતારીના તારે 'તુંહી તું' સ્પર્શ :
ગીતે વણ્યા સિમતો તારા, છંદે તારા આનંદોને
કવનમાં જીવન મેં તાડુંજ રમ્યું.
તારી૦

૧ પ્રચલિત સં. શિક્ષણ

સંગીતનો વ્યવહારમા અર્થ થાય છે ગાયન અને વાદન આપણે ત્યાં દાસ સંગીતનું શિક્ષણ બે પદ-
તિથી ચાલે છે (૧) અવૈયા પામે વર્ણાનુવર્ણ રહી
કુરુકુરુવાથી ચા તો ખૂબ 'વૈયા' આપી પરપરાગત
'તાલોમ' ભેવી, જેથી વિદ્યાર્થી એટલે કે 'શાગીર્દ'
આખરે ક્ષણદાર અને કંઠદાર ગાયક તૈયાર થઈ શકે
છે. આ રસ્તે જના વિદ્યાર્થીને ધણી વખત ખૂબ જ
કષ્ટ વેઠવા પડતા હતા, શિક્ષણ તો ઉત્તાદની બહે
ઉપર અવલંબી રહેતું અને ઠેલીકવાર તો છેવટે
વિદ્યાર્થી સાવ ક્ષોભ રહી જતા, એવું જાનતું ।
પણ પદતિસર અને સાચું ગાયનવાદન શીખવાનો
આ જ 'એકમેવ' રસ્તો હતો અને છે, આજસુધીના
ગ્રાણીઓએ એ જ પદતિથી પેઠા થયા! સંગીત શીખ-
વામાં કષ્ટ ઉઠાવવા પડના, સંગીત વિદ્યા ગ્રામ રાખ-
વાના પ્રયત્નો ખાનદાની ગાયક કરતા, તેથી તે નષ્ટ
થવાની ખીક લાગતી હતી, સંગીતની અને સંગીત-
કારની પ્રતિષ્ઠા સભ્ય સમાજમાં જલુ ન હતી; આ
બધું દૂર કરવા માટે, સંગીતશાસ્ત્ર પણ નવેસરથી
તૈયાર કરી સંગીતના પ્રચાર અને સામુદાયિક શિક્ષણ
મુલસતાથી મધ્ય કાંઠે તે માટે આ જમાનામાં બે
મહાન પુરુષોએ અગીયર પ્રયત્ન કર્યા. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃ-
તિની ફેશનના ફેલાવ સાથે સંગીતની માગણી આપણે
સભ્ય સમાજ કરવા લાગ્યો હતો, તે પૂરી કરવાની
જરૂર હતી જ! રાગવલ્લુન અને ખાનદાની
ચીજોનું નોટશન પુસ્તકરૂપે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવું
અને સંગીતશાળાઓ સ્થાપન કરી ખાસ શિષ્યો
અને સાધારણ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવા. આ બે
મોટા કામ ઉઠત બે પદ્ધતિઓ કર્યા. પં. પલુરકરે
સંગીતની તરફથી ખૂબ બોહોળા પ્રચાર કર્યો,
જ્યારે સંગીતશાસ્ત્રકાર અને નોટશન લેખક તરીકે
પં. ભાતખડેનું કાર્ય વધારે સફર અને વ્યાપક હતું.
આ પુરુષોનું કાર્ય મહાન હતું અને ઉદ્દેશ ઉચ્ચ
હતા, પણ તે કેટલાં સફળ થયા, તે માટે અતભેદ
છે. નોટશનના પુસ્તકોથી અને સંગીતશાળા કલાસો
વડે સંગીતનો સત્તાનાશ થયો એવું કહેવાવાળા

મણા વિદ્વાન ગસિકો અને મણાખરા ગાયકો મળે છે
અને તેમના કથનમાં ઘણું તથ્ય પણ રહેલું છે । પં,
શાળાઓથી છોકરીઓ માટે થોડું ઘણું ગાવા
વગાડવા શીખવાની સમ્ભવ શક્ય, તેમજ આ સંગીત-
શાળાઓની પરીક્ષા પસાર થઈ જાય અને બીજા કોઈ
રસ્તો બેઠકરીમાંથી છુટવા ન મળે તો ગાયનમાસતર
યા 'સં. પ્રેક્ષક' બની 'કલાશ્ર' બોલવાનું કે માસતરની
નોકરી બેળવવા માટેનું એક બહાનું કેટલાક સૂરત
બેઠકરોને મળી મળ્યું, એમાં શકા નહીં । પં. ભાત-
ખડેની અને પલુરકરની આશાક્ષા હતી અને ધોળના
હતી કે આ શાળાઓમાંથી સાધાર, સભ્ય અને
સવાયા ગવૈયાઓ પેદા કરવા; પણ પરિણામ
આમ્નું તેમાં ત્રીજો શુણ્ય ન દેખાયો, હવે બધા બોલો
જાણવા મંડ્યા છે કે આ શાળા-લાસોમાં શીખવ-
વામાં આવતા ગાયનથી ગવૈયા થવાનું તો નથી જ
પણ પોતાનું યા બીજાઓનું મનોરંજન કરી શકાય
એટલું ગાવાનું પણ આવડી જતું નથી । આવી
શાળાઓમાંથી બનેલા 'શ્રેણ્યમેટો'ને સંગીતકલા નહીં,
નવી સંગીતવિદ્યા એટલે 'પુસ્તકિયા સંગીત' (આ ગીત
તો શ્રેણ્યમેટના મજામાંથી જ સાંભળ્યા પછી
કમકમા આવે તેવી છે !) માત્ર આવડે છે,
પરીક્ષાર્થી પણ મૌખિક કરતાં 'પેપર'
ના વિષયો વધારે હોય છે, જે પાસ માઈ-
સનો ઠીક સરવાળો કરી પાસ કરાવે છે ! સ્વાભાવિ-
ક જ સંગીતનો શ્રેણ્યમેટ તો ગાયક કરતાં વધારે
પાઠક અને વ્યાખ્યાતા થઈ જાય છે, તે માઈ ન
શકે, પણ સંગીત ઉપર વ્યાખ્યાન આપી શકે છે !
સંગીતની નવી પદ્ધતિના શિક્ષણથી બીજું એક
કુર્કસાન થતું જતાવવામાં આવે છે; જે સંગીત
શ્રેણ્યમેટો થાય ■ યા થતા જાય છે, તેઓના ભેજમાં
ગુરને માટે અને સંગીતનો બાળત બુદ્ધો અને અહ-
તાયુકત ખ્યાલ પેસી જાય છે, તેથી સંગીતનો રસ
પણ ગ્રહણ કરવાની તેઓની પાતતા નષ્ટ થઈ જાય
છે. આ તો ગાયકવાદોનો નિત્યનો અનુભવ થયો છે.
ગાયક થવા માટે ચાર વસ્તુઓની આવશ્યકતા રહે
છે:- (૧) અવાજ કમોવો (૨) સારા ગાયકો પાસે

તાલીમ લેવી (૩) વર્ષો સુધી મહેનત કરવી (૪) અનેક સારા ગાયકોને સાંભળવા. સંગીત વિદ્યાર્થીના શિક્ષણમાં ઉક્ત ચતુષ્ટયોના અભાવ રહે છે, જેથી સંગીત વિદ્યાર્થીને હુટું-હુટું અને કદંગીયું સંગીત જ આવડી જવાનું છે; અને દુઃખમાં દુઃખ જોડેલે આ જ વિદ્યાર્થીએ આગળ ઉપર સંગીતના શિક્ષક ખતી નળ છે, ત્યારે આનું જે પરિણામ દેખાય છે, તેથી જુદું થઈ આવવાનું હતું. આ પરિપાકમાંથી વળી જે કમલ ઓળખે અને કમલ એમ. એ થવા પામ્યા છે, તેઓનું ગાયન તેટલા જ પ્રમાણમાં અસલ હોય છે. આ વાત તો કલ્પનાથી પણ સ્પષ્ટ થતી છે. નોટશનની ચોપડીઓ આ શિક્ષણના મુખ્ય સાધન, પણ દુર્ભાગ્યથી આ સાધન જ સાધ્ય બની ગયું છે અને આ કહેવાતા સંગીતના પ્રોફેસરો ભારતે અને વિદ્યાર્થીઓ સંગીત બાતા-નબાતા નહીં પણ સંબોત વાંચતાં શીખે છે અને નિરતર નીરસ, નિર્જીવ અને નિરર્થક ગાયનવાદ જ ગાઇ વગાડી શકે છે ! સાચું સંગીત તો એક તરફ રહી જાય છે. પણ આનું કારણ મુખ્યતઃ શાલેય શિક્ષણપદ્ધતિ જોડેલે આમ-પેદાશ (mass production) આ છે. શાલેય શિક્ષણથી જલ્દી આજ્ઞા નેઓ રાખે છે, તેઓ તેટલા જ નિરાશ થવા પામે છે- શાલેય શિક્ષણ પદ્ધતિ સાહિત્ય, ગણિત, ભૂગોળ વગેરે છુદ્ધિગમ્ય અને જોખણપટ્ટીના વિષયો શીખવા માટે ઉપયુક્ત હશે; પણ કલા શીખવા માટે તે ઉલટ અવસ્થા રૂપ થાય છે. શાળાઓની સુખી ચઢીમાં વિદ્યાર્થી માન-સની કલાનો અંકુર જ પહેલા પિસાઇ નળ છે ! છતાં આમ શિક્ષણમાં યોગ્ય સુધારો વધારો કરવામાં આવે તો તેથી એક મોટો ફાયદો અવશ્ય થઈ શકે છે, કે વિદ્યાર્થીને કલા તરીકે કંઈ ન આવડી ગયું હોય તો પણ તે કલાનો રસિક અને ગ્રાહક, આખરે ધરાઈ પર્ણ બની શકે છે, અને આપણી કલાઓની મુખ્ય મુશ્કેલી છે. તે કલાકરોની ઉણપ નહિ પણ કલાકૃતિઓના અાશ્રયહાતાઓની છે. આ વાત આપણા ખ્યાનમાં હજી બરાબર ઉતરેલી નથી. ૫. બાતખંડે રાગોની વિરતત માદિલી અને હનરો

ખ્યાનદાની ચીજો છપાવી, પ્રાચીન સંગીતના પુસ્તકો પણ છપાવ્યાં, ચર્ચા પણ કરી રાખી છે; આ બધા સાહિત્યનો ધણો ઉપયોગ ભાવિ સંગીતશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી થશે, એમાં શંકા નહિ. આ પંડિતોના પ્રયત્નથી જ બાળકો પણ રાગના નામ ઓળખવા શોખી ગયા એમાં શક નથી. આ પંડિતોના પ્રયત્નથી જ સમાજનું ખ્યાન સંગીત તરફ ગયું, અધુરોની સંગીતની સમજ વધી ગઈ અને સભ્ય અને સાક્ષર ગાયકો દેખવામાં આવવા મંડ્યા પણ જેટલી સાક્ષરતા વધારે સંગીતગાયકમાંથી નીકળી ગયાનો બનાવ બન્યો અને તે બેમાં પછી તેના સપ્રવેશથી રાગશિક્ષીઓ, સારંગમ અને ગાયન માસ્તર બહોમહીએ ફેલાઈ ગયાં. છતાં સંગીતની ઉંડાઈ કમતી થઈ, અને તેથી જ આ બીનાને સંગીતની ઉન્નતિ તરીકે ગણવાનું કઠણ લાગે છે ! સંગીતનો પ્રચાર અને રક્ષણ કરવાની હેતુસાં આપણે નિલકુલ ઉલટી દિશામાં ચાલી ગયા છીએ અને સંગીતને તુકસાન કહ્યું છે. શાલેય સંગીત-શિક્ષણને ફાયદાકારક બનાવવું હોય તો આપણે ઉદ્દેશ આ રહેલો નેપ્રમે કે શાલેયસંગીતની સંગીતને તુકસાન ઝોખામાં ઝોણું થાય ! મર્યાદા શાલેય સંગીતની મર્યાદા ખ્યાનમાં રાખી તેમાં કેટલાક મહત્વના સુધારાઓ કરવાનું શક્ય અને અપાવશ્યક છે, જે નીચે આપું છું:—

૨. સંગીતનો વિષયાર્થી તે જ થઈ શકે છે, કે જેને સંગીત તરફ અત્યંત આકર્ષણ છે, પ્રેમ છે. અને કેંદ્રક કુદરતી બક્ષિસ (Gift) પણ છે. આજના માળાઓનું સ્વાર્થી વલણ છે:કરીઓને સંગીત શીખવવા તરફ વધારે છે, છે:કરીને બાતાં નાચનાં આવડે તો તે વધારે આકર્ષણ બને, લગનના અનરમાં તેની કિંમત વધે, આ હલકા હેતુથી શ્રીમંત લોકો કલા તરફ Drawing room culture તરીકે જ દેખે છે ! નૃત્ય અને ગાયન તરફ બધી ખરી ઓળોનું કુદરતી વલણ હોય છે, પણ હાલની આપણી સાંસારિક પરિસ્થિતિ અને બંધનો એવા પ્રદારનાં છે, કે સંગીતાર્થી કાંઈ કલામાં જલ્દી સારી પ્રતિ કરતી અને જલ્દી આચાર્ય કુમારિકાઓનું સંબોત વિવાહિત

યપા પછી સાવ સુકાઈ જાય છે, પુરુષ નોકરીમાં જતે સંસારમાં પશુ કંઈક શોખ યાત્રુ રાખી શકે છે, છતાં આપણું કૌટુંબિક વાતાવરણ જ કલાત્મકતાને એકંદરે મારક છે. આપણું આત્મિક દારિદ્ર્ય આ પશુ એક મોટું કારણ છે. આ પરિસ્થિતિમાં મોટે ભાગે યપા વિના કલા સાથે જીવનનો મેલ ખાવો અશક્ય છે, ખેર.

કંઠસંગીત શીખવા માટે સુરીલા અને હલકા કંઠના તેમજ મહેનત કરી શકે તેવા વિદ્યાર્થી ચૂંટવા જોઈએ. કંઠની અનુકૂળતા ન હોય તેઓને વાલવાદ ન લેવાવું જોઈએ. વાદને સહેલું રહે છે.

૩ પ્રાથમિક—મધ્યમ અભ્યાસક્રમ.

સંગીતના સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થીના બે ત્રણ વર્ષો સુધીના અભ્યાસક્રમમાં અને સરકારી શાલેય પ્રાથમિકથી હાયરકૂલના મેટ્રિક પહેલાં જેતલુ વર્ષ સુધીના અભ્યાસક્રમમાં ફક્ત “લુસુસંગીત” જ (Light music) રાખવું. આ કોર્સ પૂરો થયા પછી જ જે વિદ્યાર્થીઓ શાસ્ત્રીય સંગીત શીખવા ઇચ્છતા હોય અને જેઓ “સારંગમ” રટવાની અને અવાજ કમાવવા માટેની મહેનત લંબાત સાથે કરવા તૈયાર હોય તેઓને માટે હાયરકૂલના આખરી ત્રણ વર્સોથી બી. એ. સુધી અને આગળ ખાસ શાસ્ત્રીય એટલેતાન આલાપ સાથેનું ત્રિતાલ આદિ તાલયુક્ત ખ્યાલ હુંમરી રૂપ, અભિન્નત પ્રજ્વલરૂપ રાગ, માયન કોર્સમાં રાખવામાં આવે. કોઇ પણ શાસ્ત્રીય સંગીત ગાવા શીખવા માટે સર્વ પ્રથમ અવાજ કમાવવાની—Voice culture—ની અપરિહાર્ય આવશ્યકતા રહેલી છે અને મુરોખમાં તો તે વાલ ઉપર ખાસ ખ્યાન આપવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં તે માટે ‘ખરજ’ની અને ‘સારંગમ’ તથા ‘પલ-ટાઓ’ રટવાની પરંપરાગત રીત છે, અને આપણા પ્રચલિત રૂઝવ-કલાસેનાના, શાલેય તથા શોખીન (એન્થ્યુર) સંગીતમાં આ આત્મિક તથા મૌલિક બાબત અરપટ રાખવામાં આવે છે. આ બાબી શાલેય સંગીત પોકળ અને અપરિણામકારક રહેવા

માટેનું મુખ્ય કારણ હોય છે. અવાજ કમાવા વરર ખગાળ માર્તા આવકવું પશુ અશક્ય છે, ત્યારે ટંખ દાર અને રંજક રાગમાયનની વાત જ કર્યાં! અવાજ કસદાર અને સ્વરાળી, તે તે ખાસ જગ્યા ઉપર લાગવો અને કૂવે તે સ્વરસંયોગ, કંપ, ગમક, મીંક ઝુરકી, ખટકા આદિ સ્વર ક્રિયા પેદા કરવા માટે તેની ઉપર કાળ મેળવવો અને તેમાં બળ લાવવું. રાગ માયન માટે પહેલી અને છેલ્લી જરૂરીયાત છે. અવાજ કમાવવાની મહેનત શાલેય વિદ્યાર્થી પાસેથી થવી લગભગ અશક્ય છે અને તેથી રૂઝવ-કોલેજનું સંગીત પોકળ અને ઢાંગ જ રહેવાનું!

ત્યારે સ્વતંત્ર એટલે ખાસ સંગીત વિદ્યાર્થી માટે જે પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ રાખવો. શરૂના બે વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં લોકગીત, ઓગીત, ગરબા—ગસડા, કાવ્ય—માયન, રાપ્ટ—ગીતો, જાજન, ગઝલ, કંવાલો, દારા, અનંદીય નાટ્ય ગીતો અને ફિલ્મી ગીતો આ દિ લુસુસંગીત આગળ રાખવામાં આવવું જોઈએ. ત્રીજા વર્ષથી આગળ ત્રણમાર વર્ષના કોર્સમાં રાગદારીના સંગીતમાથી મેરઘી, જૌનપુરી, કાફી, દેશ, લમરાજ, જગલા, સિંહોટ્ટી, મીંક, પીલુ વગેરે સહેલા અને પરિચિત રાગો સુધી જ વિદ્યાર્થીએ મજલ મારવી પુરતું થશે. પ્રાથમિક કોર્સમાં દારા અને કેરવા તાલ પુગવા છે, ત્યારે મધ્યમ માટે ત્રિતાલ એકતાલ અને બદુ તો ઝપતાલ એટલા તાલ ધણા થશે. ઉપર શરૂનો લુસુસંગીતનો કોર્સ બતાવ્યો તે જ સરકારી પ્રાથમિક એટલે રૂઝ અને હાયરકૂલના પહેલા ત્રણ વર્ષના કોર્સ માટે રાખવામાં આવે. પછી મધ્યમનો કોર્સ કહી તે જ હાયરકૂલના આખરી ત્રણ માર વર્ષમાં એટલે મેટ્રિક સુધી પૂરો કરી નાખવો. ખાસ સંગીત વિદ્યાર્થીના શિક્ષણ કરતાં શાળાહાયરકૂલનું શિક્ષણ ધીરથી ચાલવાનું છે તેમજ તેનો દરજ્જો પહેલા કરતા બહુધા વધારે ઉતરતો રહે, એવો સંભવ રહે છે. આ શિક્ષણમાં રસ અને

ઉત્સાહ લાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી ગીત-નાટ્ય નૃત્યના પ્રયોગો દર મહિને ગોઠવવામાં આવે તથા સંસ્થા તરફથી પ્રમોક્શન-રેડીઓનો ઉપયોગ થાય; વળી વરસમાં બે ચાર વાર સારા ગાયકવાદકોની મહેરીય તેઓને સંભળવા મળે એની ગોઠવણ થતી જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણ અને યોરશિક્ષણમાં નાટ્યાદિના પ્રયોગનો સમાવેશ સંસ્કૃતિ વર્ધનાય કરવામાં આવનાર છે, (પણ ક્યારે?) એવો ઉદ્દેશ કેન્દ્રીય સરકાર તરફથી હમણાં જ જાહેર થયેલી “જાલાલ” શિક્ષણ યોજનામાં હતો, જે એક મોટી આનંદાવક વાત છે. ઈંગ્લેન્ડે કે આખી વાતો અને યોજનાઓ સરકારી કામગીરી ઉપર જ આકર્ષક દેખાય છે મા ફાઇલોમાં જ ધૂળ ખાતી રહે છે, તેમ આતું થ ન ખેને! વાસ્તવિક રીતે આખી આખતો માટે સરકાર ઉપર અવલમિત રહેવું જોઈ છે. આપણા જુવાનોએ આ માટે ગમોગામ કરી સંગીત સાથે રાષ્ટ્રભાવનાઓના પ્રચાર કરી શકે એવા નાટ્ય મંડળો કાઢી આ મહાકાવ્ય હાથમાં લેવું જોઈએ. પહેલા જમાનામાં કથા કીર્તન, રામલીલા અને તમાસાઓ આખી જ રીતે વિશેષતઃ લોકમનોરંજનનું કાર્ય કરતા હતા. યુરોપમાં આ કાર્ય લેકોની સંસ્થાઓ જ કરી રહી છે-એક રશિયા છોડી, કે જ્યાં મનોરંજન અને સાહિત્યસંગીતનું યંત્ર ખુદ સરકાર જ જોશ્વેર ચલાવે છે. અસ્તુ.

સરકારી શાલેય સંગીતના કામમાં લઘુ-સંગીતને જ મુખ્યસ્થાન આપવું જોઈએ. શાળાીય સંગીતના ઉદ્દાત નામ નીચે ઉપર ગવૈયાગિરીનો બોલો લાદવાથી અત્યાર સુધી તો “કદ” ન નાસ્તિ, પરંતુ ન લખ્યેત!” આ જ ચર્ચ રહ્યું, કે બીજું કંઈ? મધ્યમ કક્ષામાં કે મેટ્રિક સુધીમાં ઉકત લોક-પ્રિય દસ પંદર રાગના “છાટા ખ્યાલ” અને હુંમરી ગીતો ચર્ચ જાય તો બહુ. આમશિક્ષણનો ઉદ્દેશ ગવૈયા બનાવવાનો હોઈ શકે નહીં. વિદ્યાર્થીને પણ વ્યયસ્થિત અને સુદર ગાતાં યા વગાડતાં આપાડે અને ખાસ કરીને તે ઉચ્ચ સંગીતનો પ્રેમી રસિક અને આ જ આ શિક્ષણનું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

શાલેય સંગીતમાં વાદવાદન ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. સ્વરવાદોમાં સિતાર, દિલરૂપા અને હાર્મોનિયમ વાદન વિશેષ ઇચ્છનીય. તાલ-વાદોમાં તળલા અને પખવાજનું. નૃત્યમાં પખવાજનો ખાસ ઉપયોગ છે, માટે મુદંગવાદનનું પુનરૂજ્જવન કરવાના ખાસ પ્રયત્નો હોવા જોઈએ. વૃંદવાદનમાં (orchestra) બંસરીનો ઉપયોગ છે, તેનો પણ વધારે પ્રચાર થવો જોઈએ. હાર્મોનિયમમાં આપણા સંગીતની દ્રષ્ટિએ કેટલીક ઉણપ છે, પણ સવલતવાળું અને સહેલામાં સહેલું તરીકે આ એક જ વાલ છે અને ગાયનની સાથે કરવા માટે તે સૌથી ઉત્તમ વાલ છે (જુઓ આ લેખકનો લેખ “હાર્મોનિયમકા સ્વીકાર આવશ્યક ક્યો?” ‘સંગીત કલા-વિહાર’ માસિક, વર્ષ ૧ અંક ૮-૯) માટે શાલેય સંગીતની અદ્ય મર્યાદામાં હાર્મોનિયમવાદનનું શિક્ષણ લેવું વિદ્યાર્થીને વધારે શક્ય છે. બંસરીવાદન પણ આજ કક્ષામાં આવશે. અવાજ કમાવવાના મહત્સંકટમાંથી વાદના વિદ્યાર્થીની મુક્તતા રહે છે, ગળાની મહેનત કરવા કરતાં આંગળાઓની મહેનત લાખ ગણી સહેલી છે. આ મુદ્દો પાછું જ મહાવતો છે અને તેથી શાલેય સંગીતમાં કંઈસંગીત કરતાં વિદ્યાર્થીને વાલ સંગીત લેવા માટે ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.

૪ શાલશિક્ષણમાં સંગીત

સ્વર, તાલ અને નૃત્યનું આકર્ષણ અને અસર બાલમાનસ ઉપર વધારે થાય છે. માનવીને કલાત્મક વલણ લગાડવું હોય તો બાલશિક્ષણમાં સંગીત અને ચિત્રકલાનો ઉપયોગ ખૂબ કરવો જોઈએ. દિલ્લીર થવા જેવું છે કે બાલશિક્ષણમાં સંગીતનો જટલો ઉપયોગ થવો જોઈએ તેટલો કે લગભગ ખિલકુલ જ થવો નથી. નાનામોટા બધાય શહેરમાં આજકાલ, ‘બાલમંદિરો’ના મોડ-અમકતા દેખાય છે, પણ એ લટકતા મોડે ચિવાલ તેઓમાં અને બીજી રટ્કેમાં કંઈપણ ફરક રહ્યો હોવાનું દેખાશે નહીં. ગાયન વાદન, નૃત્ય, નાટ્ય (અને ચિત્ર) આ લલિતકલ-

ઓનો ઉપયોગ બાલશિક્ષામાં આટલા વિસ્તારથી થવો જોઈએ કે બાલમાનસ સોન્ડર્સન'કે, સોન્ડર્સન'કે ભાવનાપ્રવણ અને રસસર્જક બની જાય અને તેથી ભવિષ્યને મનુષ્યપ્રાણી વધારે માનવી કે દેવી બની જવાની શક્યતા વધે ! આ બાબતમાં મારા રનેદી સ્વ. ગિજુભાઈ ખેડેકારની અને મારી ખૂબ ચર્ચા થતી અને અમે કેટલીક ચોખ્ખા પણ ધટી કાઢેલી !

૬ શીક્ષણમાં નૃત્ય

કંઠાપન સ્ત્રીઓને વધારે ભાવે (liking) છે અને નૃત્ય તેઓનો ખાસ વિષય ગણાવી શકાય. સંગીતનો કોઈ પણ વિષય શીખવા માટે સ્વભાવમાં ખુબજ ચિત્રા અને સ્ફુર્તીશીલતાથી ભરે રહે છે જે સ્ત્રી સ્વભાવમાં કુદરતી રહેલ છે. સ્ત્રીઓનો અવાજ પણ સુરોહો અને હળકો (easy) હોય છે. એટલે કંઠસંગીત શીખવા માટે કન્યાના શિશુશિક્ષામાં વધારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્વયંસમાજ પહેલા નૃત્યની નફરત કરતો દેવો, પણ હવે તો નૃત્ય કુશીન કન્યાઓમાં ખીમારીની સાથે જેવું પસરવા મંડુ છે; કેમકે નૃત્યનું શાસ્ત્ર સમાજની સાથે દૃઢ બંધન ગણવામાં આવેલું નથી, તેમજ માનવની માફક નૃત્ય સાઈ'ં'ં'ં' કુદરતી રીતે આપોઆપ સમજી શકાય એવી તે વસ્તુ નથી. કન્યાઓના શિક્ષણમાં નૃત્યનો સમાવેશ ખાળપણથી જ કરવામાં આવેલો જોઈએ, તેમજ તેનું શાસ્ત્ર અને અભ્યાસક્રમ ધારી યુનિવર્સિટી જોઈએ તેને વ્યવસ્થિત અને અભિજાત બનાવવાનો પ્રયત્ન વિદ્વાનોની મદદથી કરવો જોઈએ. નૃત્યનો નાટ્ય સાથે માઠ સંબંધ છે અને આગળ અને નામર સામાજિક જીવનમાં ઉચ્ચ સારકૃતિક અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉડો અને મનોરંજન સાથે પ્રચાર કરવા માટેનું અત્યંત મહત્વનું સાધન નાટ્ય સાથેજ નૃત્ય પણ છે, આને પ્રચલિત નૃત્યમાં મહિષાસુર મર્યાદા વધારે હિસ્સો છે, જે કામુક નૃત્ય છે અને સીનેમા સ્ટુડિયોમાં આવો પ્રકારના હીન નૃત્યનો ઉપયોગ પ્રેક્ષકોમાં કામુક આકર્ષણ માટે જ (Sex appeal) કરવામાં આવે છે જેની અસર પ્રચલિત સર્વસાધારણ

નૃત્ય ઉપર પડતી અને તેને બગાડતી ગય છે. અભિજાત (Classical) નૃત્યના શિક્ષણ અને પ્રચારથી જ આ અવનનિતો પ્રતિબંધ ઘટી શકશે.

૬ 'દિગ્ધો' માટેનો અભ્યાસક્રમ.

સંગીતના શિક્ષક તેમજ પ્રાધ્યાપકે તૈયાર કરવા માટેના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમ કોલેજ કોર્સમાં રાખવો જોઈએ. મેટ્રિક પછીના અભ્યાસક્રમમાં કેવળ સંગીતનો એકજ વિષય રાખવામાં આવે, તેમાં સંગીતના ઐતિહાસિક તથા ઔપચારિક વિષયોનો જ અભ્યાસ મુખ્યતઃ રાખવો જોઈએ; કેમકે આ આગળના અભ્યાસથી પણ વિદ્યાર્થી ગંભીર અને એ આજ્ઞા ન રાખવી જોઈએ. વાસ્તુશાસ્ત્રમાં (Physics) જનિ-વિજ્ઞાન, સંગીતનો ભૌતિક અને ખાસ કરી ભારતીય ઇતિહાસ, પૌર્ણત્ય-પાશ્ચાત્ય સંગીતનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, સંગીત-કલાવિષયક મનો વિજ્ઞાન, ભારતીય રાગ-સંગીતનું સ્વરૂપ અને રચના શાસ્ત્ર, ગમકમી'ક આદિ સ્વરૂપોમાંનું સ્વરૂપ અને કારણ, દ્રુપદ ખ્યાલ-કુશીનું વિચિત્ર સ્વરૂપ અને સંગીતકૃતિ (Form in music) પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારતીય નૃત્ય આદિ વિષયો ગ્રેજ્યુએટને થીજરી તરીકે શીખવવામાં આવે. પ્રેક્ટીકલ તરીકે મોટા અને મિથ રાગો તથા દ્રુપદ-ધમાર સાદરે, મોટા ખ્યાલ ગવગવી શકાય. આ કોર્સમાં કિયામત ખાલુ ઉપર ખૂબ જાન આપવામાં આવે તો તેમાંથી સંગીતના સાચા 'ગ્રેજ્યુએટ' અને સારા શિક્ષક નિકળવા અશક્ય નથી !

૭ સંગીતના શિક્ષકો

પ્રચલિત સંગીત-શિક્ષણ પોષણ રહેવાનું એક મુખ્ય કારણ ઉપર જતાવ્યું છે કે, પ્રારંભથી જ અને ખાત્ર ઉચ્ચ રાગ જાણના અભ્યાસના શિક્ષણક્રમમાં રાખવામાં આવ્યું છે જે સાધારણ વિદ્યાર્થીની વાકાતથી બહારની વાત છે. બીજું ખાસ કારણ એ છે કે સંગીત એક કિયાત્મક વસ્તુ છે, આ વાત જોઈએ તેવા પ્રમાણમાં પ્રચલિત શિક્ષણમાં યાદ રાખવામાં આવી નથી અને આ ખામી શિક્ષણનું

મુખ્ય સાધન જે શિક્ષક ત્યાંથી શરૂ થાય છે. સંગીતના વિદ્યાર્થીને કે શાલેય શિક્ષક મહેફિલ મારી શકે એવો મોખરનો ગવૈયા હોવાનો જરૂર નથી; છતાં ગવૈયા પાસેથી વ્યવસ્થિત ક્રિયાત્મક શિક્ષણ લઈ પોતે હંગામર ગાઈ-વાદી શકે અને સાથેસાથે સંગીતની રચનાનું બાકરણ સમજવી અને ક્રિયા શીખવી શકે. આટલી કમતીમાં કમતી લાયકાતે તો સંગીતશિક્ષકમાં હોવી જોઈએ, પ્રચલિત સંગીત વિદ્યાર્થીમાંથી પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ જ ફક્ત સર્ટિફિકેટના આધારે તરત જ શિક્ષકને કામે લાગી જાય છે. તેથી પ્રચલિત શિક્ષકોમાં શિક્ષકત્વનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ જ શા કારણથી હેખાય છે, તેનો ખુલાસો કરવાનો રહેતો નથી. વિદ્યાર્થીઓને ગાયન-વદન શોખ-વાકનાતું હોય છે, તે તો આવા શિક્ષકને ખુલ્લે જ આવડતું નથી; કાતખડેના પુસ્તકમાં આપેલું તુટતું કુટુંબ શાસ્ત્ર તે બગડી શકે છે અને પુસ્તકમાં આપેલા હાડપિંજર નોટશનની 'ચીજ' વેદમંત્ર મારફતે તે બોલી શકે છે. પ્રચલિત સંગીત એન્સ્યુએટોમાંથી લાયક માથુસો સુંદી કાઢી ઉપાધિયુક્ત (Post-graduate) અભ્યાસ તરીકે સારા ગવૈયા પાસે કમમાં કમ ત્રણ વર્ષ સુધી રાખી ક્રિયાક્રમશઃ અને અનુભવી બનાવી લાયકાતની પરીક્ષા લઈ પછી જ તેવાને શિક્ષકનું સર્ટિફિકેટ મળે એવા નિયમ અને ચોખ્ખા થવી જોઈએ. સાથે સાથે જ કાતખડે-કાસે' થા પશુસર-કાસે' પાસમાથુસ શિક્ષક થવા માટે કવોલીફાઈડ થઈ જાય છે, આ ખોટી કવપના સમાજના અને સરકારના બેભામાં આપણું લોકોએ જ ઠોટી ખેસાડી છે, તે જલદીથી કાઢી નાખવાની જરૂર છે. આ ધર્તિંગ જાણે અજાણે કેમ જીલું થયું તેની ચર્ચા આઈંવા કરતો નથી. જમાનો સર્ટિફિકેટનો છે, નોકરી માટે સંસ્થાત ભગવાનને પણ હવે સર્ટિફિકેટની જરૂરત રહેશે જ રજીસ્ટર્ડ, પેટન્ટ ટ્રિકિટ અને સર્ટિફિકેટના જમાનામાં સંગીતને ફિટ કરવાની ચોખ્ખા આધુનિક પંડીતોએ બનાવી, ત્યારે ક્રિયા અને શાસ્ત્ર બંનેમાં કુશળ ગવૈયાઓ પેદા કરવા માટે તે બનાવી હતી. પોતાના પદશિખ શ્રી. રાતાંજનકરને કાથા-

વેલું ગાયન પાછું દુસ્ત કરવા માટે ફ્રેન્ચમાં ગવૈયા પાસે પં. કાતખડે એ રખાવ્યા. અને ત્યાર પછી પંડીતોના પ્રશિષ્યોની પેદાશ થઈ તેમાં મતલબ પુરતું શાસ્ત્ર તો રહ્યું, જ્યારે ક્રિયા સમુજાગો ચાલી ગઈ! આ માથકે સભ્ય અને સાક્ષર થયા, પણ 'તેઓને ગાયન ન આવડ્યું! આ પદ્ધતિયક્ષીમાંથી હમણે વિદ્યાર્થીઓ દર વર્ષે પાસ થઈને બહાર પડે છે, તેમાંથી કેટલાક માસ્તરેય બને પણ ગાયનના જલસા કરવા હોય, ત્યારે આનાદી ગવૈયાનેજ ખાસ કરી પાછા તેજ અને તેવાજ બેવકુફે 'ખાંસાબ' લોકોને હજી પણ બોલાવવા પડે છે! મારે કહેવાનો મતલબ એ છે કે પંડિતોની પદ્ધતિમાંથી માથકે નોકળી શકે થા નોકળશે આ તેઓની ધારણા જ ખોટી હતી. પોતાનો ધારણા ખોટી પડી તે શૈક્ષણીય વટના બેજા ઉકળ પડિતો જીવતા ન રહ્યા અને પોતાની સૃષ્ટિ સુધારવાય ન આવ્યા. આવી જતાં તો પોતાના પ્રયત્નોના આ કડવા ફળ જોઈ પસ્તાતા અને આમાંથી કંઈ રસ્તો પણ કાઢી લેતા!

અમારા સંગીત મહાપુરુષોની મોટી ભુલ આ થઈ કે સાચા સંગીતને જ તેઓ સમજ્યા નહીં. સંગીત એક કલા છે, હમાથી નથી આ વાત જ તેઓ સારમમની મશ્હુત ખટપટમાં જુલો મયા. તેઓની અકલ શાસ્ત્રીય સંગીતના જડ જખાલમાં ચાલતી હતી, એટલે તેઓ ફક્ત ઉસ્તાદી ચરમામાંથી સંગીતને જોઈ શક્યા, અને તેવું સંગીત નાના મોટા બધાજ ઉપર અસરકારક રીતે તેઓએ ઠોકી દીધું. આપણે ત્યાં ગવૈયા લોક લક્ષ્યસંગીતને (Light-music) તિરસ્કારની નબરેથી જુલે છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે, એટલી જ તે જલસરેલી પણ છે. સર્વસામાન્ય આણુસના જીવનમાં લક્ષ્યસંગીતને જ મુખ્યતઃ અવકાશ છે; કેમ કે તે લેને નજદીકનું છે અને તેથી સહેલું ને સહજ સુંદર લાગે છે. રવાલાવિકપણે શોખીન વિદ્યાર્થીઓને તે વગર કંટાળે અને જૂજ મહેનતથી આવડી જાય એવું હોય છે. આ દૃષ્ટિથી પ્રચલિત અભ્યાસક્રમમાં 'સારંગમ' તથા આલાપ તાનરૂપ રાગગાયન વિદ્યાર્થીને શરૂથી જ આપવું

અને લોહી, મારવા જેવા જડખાતેક રામ વિષ-
યાના ગળામાં નાખી કાઢવાની આજ્ઞા રાખતી એ
શક્રી છેક સુધી એક પાંત્રિયમય બૂલ થઇ ગઇ છે
અને તે આપણી સંગીત શાળાઓમાં ગયા ગાળીશ
વર્ષોથી વજ્રસેપ થઇ રહી છે ।

સંગીતશિક્ષણનો દરજ્જો જેટલો જીવો રાખ-
વામાં આવ્યો છે, તેટલો જ નીચો દરજ્જો સંગીતના
શિક્ષકોનો રાખવામાં આવ્યો છે. આપણું બધું જ
શિક્ષણ બીજારી થવાનું મુખ્ય કારણ શિક્ષકોને
અમને : બહેનો—મહેનતાણું બહુ જ કમ મળે છે,
આ છે તેથી નિરુપયોગી અને અપ્રજ્ઞી માણસો, જ
આ ધંધામાં ભરાય છે । હાલના પમારના સ્કેલમાં
ગાતાં વગાડતાં ન આવડે એવા ગાયનમાં
મારતરો મળવાના । સાક્ષર માણસો સહેલો અને
સુરતીનો ધંધો તરીકે ગાયન માસ્તર બતાવરાવાય
છે, આ કરતાં સાધારણ સારા ગાયકવાદને થોડા
સાક્ષર બનાવી સંગીતશિક્ષક બનાવવાનું વધારે લાભ-
દાયક થશે. ગરબૂ અને લાયક ગાયકવાદક—નર્તકોને
શિક્ષક બનાવવા માટેના વર્ગો મુનિવર્સિટીએ ચાલુ
કરવા જોઈએ, જ્યાં સંગીતના અનુભવી વિદ્વાન
શિક્ષકો અને સંગીતના પંડિતો આવશ્યક શિક્ષણ
આપી શકે. પં. ભાતખડેએ કેટલાક સારા ગવૈયા-
ઓને એવી રીતે થોડાક 'વિદ્વાન' બનાવ્યા હતા,
જેનું પરિણામ ગ્વાલિયરના સંગીત-વિદ્યાલયમાં આવી
ગયું છે.

આ બધામને સારાંજ આ છે કે ગાયનશિક્ષક
બનવા માગતા હોય, તે ઉમેશ્વરને નાની ઉમરથી જ
કિચાત્રક સંગીતની પહેલા 'તાલીમ આપવી જોઈએ.
કિચાત્રક બાળુ સારી રીતે પરિચિત થયા પછી—ઉત્તર
ઓપેરેટિંગ આરોપ-વિષય તેને જરૂર પડાવવા. એટલે
તે 'માસ્તર' થઈ જશે. ભાતખડે આર્થિક કોર્સ બાળ્યેને
તૈયાર થયેલા માણસને પાછળથી કિચાત્રક બન્યું
ઓપરેટિંગ નકામું છે, કેમકે તે તેને જરાબર આવડશે
નહીં. આવી ઉશ્કેટી રીતે ઓખી તૈયાર થયેલા સારા
શિક્ષકો પણ કેવી રીતે નીરસ બરાડું સંગીત ગાય
છે, તે સાંભળવું હોય તો રત્નાવનકરે આવેલી

મામોદેન રેકૉર્ડસ સાંભળી લેવી; કેવી રીતે ન માનું
તે સમજવા માટે તેમનો ઉપયોગ થશે ખરે ? આ
પરંપરાના પદ્ધતિઓ તો હવે એથીમ ખરાબ ગાય છે !

૮ કાયક શિક્ષકો થનાવવા માટેનો યોજના

પં. ભાતખડેના જમાના કરતા આવજોના ગાયક
વર્ગ ધણી બાજતોમાં સુધરી ગયો છે. તેનામાં માણ-
સાઈ અને સજ્જદાન પણ આવી ગયું છે. રાગો
ઉપર લેકચરખાજ કરી શકે, નોટેશન વાચી-ગાઈ
શકે અને નિર્ભયસંતી તથા સવ્ય હોય એવા ગાયક
વાદક પરંપરાના ગાયક વર્ગમાં પણ શિક્ષકના કામ
માટે મળવા મંડ્યા છે લાખનોના મેરીસ વિદ્યા-
લયમાં એવા કેટલાક શિક્ષક રાખવાનો રત્નાવ પ્રયત્ન
કરવામાં આવેલો. બીજા પણ કેટલાક જે આ વિદ્યા-
લયમાં ગઈ વગાડી શકે એવા શિક્ષકો જોવામાં
આવે છે અને તલાસ કરવાથી ખમર પડી કે આવા
શિક્ષકો કોઈ સારા ગવૈયા પામેથી 'તાલીમ' લીધેલા
હોય છે. ઈશ્વર અને ગ્વાલિયરમાં એવા શિક્ષકો છે
અને તેનું પરિણામ ધણું જ સારું નીવડ્યું છે; અમીત
જ ચાલુ 'સર્ટિફિકેટવાળા' ગાયન માસ્તરો કરતાં
શિક્ષક ગવૈયાઓને વધારે પમાર આપવાની તજવીજ
જોઈએ. ખાનગી શિખવણી (ટપ્પાનસ) કરી ચરિતાય
ચલાવવાવાળા પશ્ચાત આનંદની ગાયકવાદક નજરે
આવે છે. સંગીત વિદ્યાલયોના માલિકોની વૃત્તિ
લગાડ હોવાથી આવું ગાયકવાદકોને શિક્ષકની
નોકરી કરવી પરવડે એમ હોતું નથી. જેમ બીજી
ખાનગી સ્કૂલમાં કલાસમાંનો ઉમરથી મોટો એટલે
'હાલ' વિદ્યાર્થી જ કલાસના ડોક્ટરો દાખલો દેખાય
છે તેમજ ફેસલપી લીધેલ મક્ત વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી
યા કોઈ રસ્તા ઉપરના બેઠરા માણસ પાસેથી બહુધા
આપણા ખાનગી સંગીત વિદ્યાલયોના વર્ગો લેવામાં
આવે છે. સંગીત વિદ્યાલયના કારખાનામાં બંને બાજુએ
વૃંદ આલે છે. અને આનું પરિણામ વિદ્યાર્થીને સઘન
કરવું પડે છે. મુન્સિફ કોર્ટના અને પોલીસ ચોપી
ઉપરના કલાકો દુરસદમાં 'ચર્ચ'માં ઓખી વૈવબની
જાય છે, તેમજ કેટલાક બીજા કંઝાલ માણસો ન-

રાશને વખતે 'કલાસ'માં જઈ પાઠ્યપાઠની પરીક્ષામાં પાસ થઈ જાય છે અને એવાને ગાયન શિક્ષક તરીકે 'કૅમ્પોસી ફાઈલ્ડ' માનવામાં આવે છે. ઉલટું, શિક્ષક થવા માટે મેલેવાને પણ ભાતખ'ડેનું કે પલસકરનું લાયસેન્સ નેતું હોય છે, આ એક શરમની વાત છે! પ્રચલિત ભાતખ'ડે-પલસકર કોર્સના પાસ માણસો સંગીત-શિક્ષક બને. આ કુચક સંગીતના સરની ઉપર ન્યાયીકી ફરતું રહેશે, ત્યાં સુધી સંગીત શિક્ષણ કેવળ એક ઢોંગ જ રહેવાનું છે! કેસિસનું તપ ખાદીધારી શુક્રાએને કબજું તેમ દેખાય છે! સંગીત શિક્ષકના ટ્રેનિંગ કલાસેસ યુનિવર્સિટી તબજોની મદદથી ચલાવે તેમજ સંગીત શિક્ષકની એક પરીક્ષા ફાઈલ્ડ પણ માટે ખુલ્લી રીતે લેવાનું રાખે, તો જ લાયક સંગીત શિક્ષક મળવા લાગશે.

પેટ'ડે દવાને 'ખાત્રીથી ગુણ'નો જમાનો આ વીસમી સદીની ભેટ છે; વળી પોરટથી ચિકિત્સા કરવાની ખીમારી ફેલાતી જાય છે. હવે તો ટપાલ રસ્તે એટલે પોરટમેન મારફતે સંગીત શીખવવાની બહેરાત હાપામાં આવવા મંડી છે! 'આર્તક-નિગ્રહ'ની ભેકમાં સંગીતને ખેસાડતા આ ઉકાવ-ગીરાને સરકારે ખંડી ન કરી તો સંગીતની સલામતી દેખાતી નથી!

૧. પ્રચલિત સંગીતશાસ્ત્ર અને કા. પુસ્તકો.

અભ્યાસક્રમ વધારે ઉપયુક્ત બનાવવા એટલે વિષયનો વિચાર વિસ્તારથી કરવો પડશે, અને તેટલા માટે આ વિષય ખીજા પ્રસંગ ઉપર રાખવો ઠીક રહેશે.

હાલના પુસ્તકોમાં ફક્ત ઈ. માતલેન્ડેએ લખેલ પુસ્તકો સારા છે. ઘણા જ પુસ્તકો અનાડી માયન માસ્તરોએ લખેલાં પણ છે, તેઓનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી! ભાતખ'ડેના પુસ્તકોમાં રાગ-વર્ણન અને ચીત્રોનાં નોટેશન ઠીક રીતે આપાયાં છે. સ્વરશાસ્ત્ર રાગશાસ્ત્ર આદિ ઔપપત્તિક વિષ. ચોનો તેમાં લગભગ અભાવ જ છે, વળી

કેટલાક રાગનાં સ્વરૂપ ખોટાં આપ્યાં છે અને ચીત્રોમાં ય ગોટાળો થયો છે. ઉપરાંત આપણા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયુક્ત થશે તેવી દ્રષ્ટિથી તે લખામાં પણ નથી. કાં તો ઉક્ત પુસ્તકોમાં આર-ભાન્ત સુધારા કરવા જોઈએ યા નવાં જ પુસ્તકો લખવાં જોઈએ! ખીજાં, કમિક પુસ્તકોમાં સામ્રા-ચિકતા છે, તે ન હોવી જોઈએ તેમજ આ પુસ્તકો પ્રમાણે ગાડું તે લાયકાતની નિશાની માનવામાં આવે છે, તે નાલાયકોનું લક્ષણ માનવી જોઈએ! વિદ્યાર્થી જ્ઞાનપૂર્વક અને અવસ્થિત માત્ર, વગાડી શકે છે, કે નહીં, તે જ વાતની પરીક્ષા લેવામાં આવવી જોઈએ.

૨૦ સંગીત-પરિવહનો ઉપયોગ.

ખાસ કરી મિથ્ર અને અપ્રસિદ્ધ રાગો ખામત બહુમતથી નિષ્ક્રિય કરવા માટે પં. ભાતખ'ડેએ સંગીત પરિવહ જે ત્રણ વાર લરાવેલી અને તેઓ વડે કેટલાક રાગોનો નિશ્ચય થયેલો. સંગીત પરિવહો વડે ફરીથી આ કામ કરાવવાની જરૂરત રહેલ છે; કેમકે કેટલાક કારણોથી પહેલાનું કામ ખરાબર થયેલું છે, નહિ કોન્ફરન્સમાં હાજર થયેલા ખાનદાની વિદ્વાન ગાયકોની મદદથી. પં. ભાતખ'ડેએ નક્કી કરી પુસ્ત-કોમાં આપેલા છે, તે પછાડુરી તોડી જેવા કેટલાક મિથ્ર રાગ પ્રચાર વિરુદ્ધ અને પરંપરા વિરુદ્ધ છે! સં. કોન્ફરન્સો હાલ લગભગ દર વરસે કેટલાક શહે-રોમાં ભરાય છે અને તેઓનું સ્વરૂપ ગાયન-વાદન-નર્તનના વેરાયદી ઓગ્રામનું માર થયું છે! સંગીત-શાસ્ત્રના અભ્યાસકો અને ખાનદાની મેલેવાઓ બન્નેના સહકારથી સં. પરિવહો સંગ્રહનું અને સંશોધનનું નક્કર કાર્ય કરી શકે છે. ખાસ કરી ખાનદાની અનુભવી મેલેવા અને કંમિટીએ પં. ભાત-ખ'ડેના રાગ અને ચીત્રો એક વાર અપરંપરી તપાસવી જોઈએ અને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. નોટેશન આદિ કેટલીક બાબતો એવી છે કે જેનો નિષ્ક્રિય સં. પરિવહો કરવા જેવો છે, પણ ખાસ કરી, આપણા ઉપલા વર્ગના મેલેવાઓ તો સાવ અલગ્ય ઉદાસીન છે, જેથી તે અશક્ય છે!

૧૧ પરંપરાગત સંગીતકાર તૈયાર કરવા.

હજીસુધી ગાયકવાદકોને સારો રાગશ્રવ હતો, જેથી તેઓ પશુ નિરતિ પરંપરાગત ગાયક સિધ્ધો તૈયાર કરતા. હવે જમાનો પલટી ગયો છે. જેમાં રાગજોને જ આશ્રય રહ્યો નથી. કલાકારોને લોકાશ્રય મળી રહેશે, પણ તેથી તેઓથી નિઃસ્વાયં છુદ્ધ થી પરંપરાગત સિધ્ધો ઉપર વરસો સુધી મહેનત કરવી પડશે, એ તો મુશ્કેલ છે. સંગીતની આમ શિક્ષાથી ગરબાઓ પેદા નહીં જાય! આજે ગલીગલીએ ગાયન ભારતરો અને ધરધર રેડીઓ દેખાવ છે, પણ આ ચિહ્નો સંગીતની ઉત્તતિના છે એમ માનવા માટે કંઈ કારણ દેખાતું નથી. ઉઠકુટું, સંગીતનો ખડોળો ફેલાવો. ઘર્તા સાથે તેની ઉઠાઈ છે એમ કહી શકાય છે? ગરબાના રેડીઓ પ્તાર રાજ નવનવા પેદા થઈ રહ્યા છે, અને નવો ગમ પણ દરરોજ એકાદ બનતો સંજોગાય છે, પણ આ તો સંગીતની લખિયત બગડી ગયાના લક્ષણો છે! નાગી ગાયક કંવાદકો હવે અપવાદ રૂપેજ દેખાય છે, આનું કારણ અને ઉપાય શો?

હાલ સારા ગાયકવાદકોનેય તે પેટ ભરવા પુરતું મળતું નથી, પછી તેઓ સંગીતની ધુનમાં રહે, દિવસ ગત મહેનત કરે ના વિદ્યાર્થીઓને મફત તાલીમ આપે તે કેમ બની શકે? સારા અને હઠઠાર ગાયક જોઈ શકાયા, કારણ પરંપરાગત તાલીમ મળતી નથી અને મહેનત કરવા પુરતું પણ નથી. નવી શાળામાં સંગીત શાખા કરવાથી કે સંગીત વિદ્યાલયો અને માસિક પત્રો-પુસ્તકો કાઢવાથી સંગીતની ઉન્નતિ તો થઈ, પણ તે જીવંત રહેવાનું પણ મુશ્કેલ છે. પરંપરાગત તાલીમ ચાલુ રહેવાથીજ સંગીત વૃક્ષની જડ જીવંત રહેવાની છે. પોતાના રાગ વર્ણનના ગદ્ય ચોયા ભાગની આખરે પોતાનો અધુરો રહેલ સંગીત કાર્યોની એક માદી પં. ભાતખડેજીએ આપેલી છે. તેમાં ખ્યાનદાની ગવૈયાઓના સંતકનોને ઘરાનાની તાલીમ મળવા માટેની શિક્ષણ સંસ્થાનો ઉલ્લેખ છે પં. ભાતખડે પહુરકરે સેકડા

ગાયનશાળાઓ, માર્તા ન આવડે એવા દમરો માન ભારતરો અને જેના ઉપરથી માર્ત ન શકાય. તેવી મોટેઘનની ચોપડીઓ કાઢી આ બધું કામ સંગીતની ઉન્નતિના ઉલ્લેખે રસ્તે થઈ! આને બદલે પરંપરાના ગાયક-વાદક નર્તકો દરજીયાત શીખવી તૈયાર કરી શકે એવી એકજ સંસ્થા દેશમાં નીકળત તો આજની સંગીતની અવનતિને આજો પડત!

હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન પદ્ધતિ એટલે ધ્રુપદ-ધમાર ગાયવાણો પ્રાચીન પરંપરાના છે ત્રણ ગાયક કુટુંબો હજી જીવતા છે, પણ તે છેલ્લો થીસ લાક રહેલાં છે! પ્રસિદ્ધ પાનસે ખ્યાનદાનના પદ્ધતિઓનું કુટુંબ પખવાજ વાદન માટે હિંદુસ્તાન પ્રસિદ્ધ છે અને આ કુટુંબમાં ધુરંધર પખવાજ-વાદક હયાલ છે; છતાં કુટુંબના નવાંકુરોને નિર્વાહ માટે મિસ્રમાં મજૂરી કરવા જવું પડે છે. આ સ્થિતિ લખતો હૈયું ભરાઈ આવે છે! દેશમાં મેં કેડો મોઢામોઢા સંગીત વિદ્યાલયો છે, તેઓએ આ માટે શું અગિયો પણ કીચી કરી? ખરેખર આ વાત આપણા માટે યરમની છે! આપણા ધનિકો હવે રાગજોની જગ્યા લઈ રહ્યા છે, પણ તેઓનું (શ્રી. અખાલાલ સારાલાખા) જેવા એક જે સરકારી કુટુંબો છોડીને બીજા સેંકડો શેડિયાનું ખ્યાન હજી વિદ્યા અને કલાઓને પોપણ આપવા ધરફ મરેણું જણાતું નથી.

યુનિવર્સિટીઓ દરેક પ્રતિ દીઠ આ કામ પાર પાડી શકે છે, ખ્યાનદાની ઉસ્તાદોને આશ્રય આપી પરંપરાગત સિધ્ધો તૈયાર કરવાની ઝાડવડુ તે કરી શકે છે પરંપરાગત વિદ્યા સચવાય છે અને સિધ્ધોને ખરાખર આપી દેવાય છે કે કેમ તેની તપાસ પણ પ્રાતીય સંગીત વિદ્યાનોની એક સમિતિ રાખી શકે છે, આવી કંઈક શિક્ષણ-યોજના થાય તો જ દમરો વધોથી ઉત્તર થઈ આવેલી આ વિશિષ્ટ ભારતીય સંગીત-કલા સુવ્યવસ્થિત અને જીવંત રહેશે; અને જે વર્ષોની મહેનતથી જ આવડી શકે, તેવી આ વિદ્યાને અખ્યાસ પણ કાલે એયાર પણ એકનિષ્ઠ વિદ્યા-

ચોંઓ નિરાંતે અને વિશ્વાસથી કરી પણ શકે. પહેલાનાં જમાનામાં થયેલા અવેયાઓએ સંગીત શીખવા માટે કાઢેલા અનન્યત અને અપાર કષ્ટનો ઇતિહાસ આપણે નજીકથી જાણીએ. એવાજ કષ્ટ કાઢતા ખીજ લોકો આજ પણ છે, તે હું જાણું છું; પણ કષ્ટ કાઢતા થકી આખરે મળી જતી તે મહાન વિદ્યા હવે ક્યાં મળે છે? તેના યુગ ક્યાં છે અને તેમને નવ-રાસ ક્યાં છે?

આ દુકાનદારીના જમાનામાં એક મ. અમુકુલ-કરીમખાં અવેયાતું ઉદાહરણ ફક્ત આપણી સામે છે કે જેમણે વિદ્યાર્થીઓને ખવરાવી-પહેરાવી પૌતાની મહાન કલા ગુલ્લે દિલથી આપી, અને એતથા સાર, માયકો તૈયાર કર્યા. આ તો આચ્છી કાળના અધિ યુનિ જેવું કામ કર્યું, પણ આ અપવાદ ગણવો જોઈએ, કેમકે પાંચ પચીસ હજાર રૂપિયા યુગ દક્ષિણા નામે ખાત્ર એક બક્ષર ખખૂ શીખવતા નથી એવા ખીજ આનંદાની મોટા અવેયાઓના ધણા ખર્ચ ઉદાહરણો આજે મળે છે. આનો ઉપાય એક જ છે, આવા ઉસ્તાદ લોકોને સરકારી અધિકારમાં યુનિવર્સિટીએ ફરજ પાડવી જોઈએ કે એક માયક વાદક કમતીમાં કમતી બખે વિદ્યાર્થીઓને ખાસ પરંપરાગત લાક્ષીય આપે. જે ન આપે અને ખદમાઈ કરે તેવા ગવૈયાને જલ મોકલવો મા દેશનિકાલ કરવો !

મારે ફરીથી ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે સંગીતના અધ્યાય કયોમાં આ એક જ કાષ્ઠ સૌથી મોટું અને મહત્વનું છે. જેની કારગત આપણી યુનિવર્સિટીઓ મા તો પ્રાતીય સંગીત સરથા જરૂરી અને જલદીથી કરે !

સંગીતોન્નતિનાં અન્ય કાર્યો

અત્યાર સુધી સંગીતના શિક્ષણ બાબત આપણે

વિચાર કર્યો, જે વિષય મોટે ભાગે દિયાત્મક હતો. સંગીતની ઉન્નતિ માટે શાસ્ત્રીય વિચારાત્મક એટલે વિદ્યાર્થ (Academic) કાર્ય યુનિવર્સિટી તરફથી થતાં રહે તેની પણ આવશ્યકતા ઓછી નથી. સંગીત એટલે આપન વાદન નૃત્ય શાસ્ત્રનું ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક સંશોધન. તે કાર્ય માટે આવશ્યક એવાં પ્રયોગાલય, અંશાલય વાદ્યાલય, સ્વરચંદ્રાદિ સાધન સામગ્રી-સમૃદ્ધ શ્રુતિ-સ્વર રાગાલય, ગમક પ્રકાર, તાન-પ્રકાર આદિ ગાનદિયાના લાયક સંગીત કારના ખાસ શિક્ષાર્થ લઈ લીધેલી ગ્રામોફોન રેકર્ડ્સ અને ટીર્ષ જ્વનિ પ્રકાશ પટ (Sound Photo Film reels) રાખવા આમ શિક્ષાર્થ કરતાં નાટક ચંડોળ રચાવન કરવાં, બહારના વિદ્વાન ઉસ્તાદોને અને સંગીતના પંડિતોને બોલાવી તેમના કાર્યક્રમો અને વ્યાખ્યાનો શિક્ષાર્થ કરવા, દેશી પરદેશી વાલોને સમૃદ્ધ કરવો, અને વાલોમાં સુધારા કરવા. પ્રાચીન સંગીતના હસ્તલિખિતો બોળા કાઢી હાવવા અચ્છિત સંગીતમાંની દિવા એટલ રાગ, ગીત, તાલ-પરણ, નૃત્ય-મુદ્રા આદિનું સાચું વર્ણન અને નોટશન ફરીથી બ્વરચિત રીતે સંગીતના પંડિતો અને માયક-વાદક-નર્તકો બંનેના સારા સહકારથી કરી સંગીત-શાસ્ત્ર-અંશે પ્રસિદ્ધ કરવા. નોટશન સાથે લોકગીતો અને સચિત્ર લોકનૃત્યના અંશે હાવવા વગેરે કેટલાય જરૂરી કામો ફક્ત આપણી ફરક પ્રાંતની યુનિવર્સિટીની સંગીત શાખા મા તો એક અખિલ ભારતીય સંગીત વિદ્યાધીક કરી શકે છે. હવે અંગ્રેજો નથી, ત્યારે તક્ષશિલા ખાટલીપુત્રના વારસદારો આપણી વિદ્યા અને કલાને પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે પ્રયત્નો કરશે કે ?

અપેક્ષા

અપેક્ષા ના રાણું ? ક્યમ બની શકે પ્રેમ મહીં આ ?

અપેક્ષા દ્વારા તો ઉર પ્રણય છવંત રહતો !

શુભેન્દ્ર વડીલ

પુરક ખોરાક—શાકકરિયાં

Substitute Food—Sweet Potatoes

પ્રકાશન ૨ શાક

બી. એસ. સી., એ. એમ. આઈ. ઇ. ડી., એ. એમ. ટેક. આઈ.

ખોરાક તરફ શક્તિમાં બહુ પૌષ્ટિક છે, તબીબા શક્તિમાં બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. તબીબ શાક કરવા ઉપરાંત શક્તિમાંથી મળી ધણી સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ થઈ શકે છે. શક્તિમાંથી બાકીની તેના માવામાંથી પુરુષોમાં પણ લોકો પાનાવે છે. વિદ્યાનની દૃષ્ટિએ શક્તિમાં એવો સંપૂર્ણ ખોરાક છે કે આદ્ય-વિદ્યાનશાસ્ત્રીઓ શક્તિમાંથી અનાજને બદલે થોડાકમળા પ્રમાણમાં વાપરવાની ભલામણ કરી રહ્યા છે. પણ આવી ભલામણો કરવાનું શું કારણ છે તે બરાબર સમજવા માટે આપણે થોડા થોડા ખોરાક માટે એવો ખોરાક આવે એમણે, એ ખોરાકમાં કયા તત્ત્વો હોવાં જોઈએ, વળી આજકાલ ડૉક્ટરો જેને વિટામિન કહી રહ્યા છે તે બહુ શું છે તેના આપણે સૌથી પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. અત્યાર સુધી તે આપણે અમુક પ્રકારનો ખોરાક જે એક વર્ગોથી જમાનામાંથી ખાતા આવ્યા છીએ તે ખાવા કરીએ છીએ. મોખા, ધઉ, બાજરી, મકાઈ વગેરે સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતનો મુખ્ય ખોરાક છે. પંચમ તરફ લોકો એકવા ધઉ ખાવા જ દેવાયેલા છે બારે બંગાળી અને દક્ષિણ દિશામાં લોકો મોખા જ વધુ પ્રમાણમાં ખાય છે. આ ખોરાકથી તેઓ એટલા બધા દેવાઈ ગયેલા છે કે આ સિવાયનો ખોરાક તેઓ અપનાવી શકતા નથી અને ધણીવાર પચાવી પણ શકતા નથી. અત્યારે અનાજની અછતના જમાનામાં અમુક અનાજ ન મળી શકે તે તેને બદલે શું ખાઈ શકાય તે દરેક જણે જાણવું જોઈએ. અનાજ વગર જીવે મરવાનું ન પાલવી શકે. બંગાળના દુષ્કાળમાં લાખો માણસો મરી ગયા. તે વખતે આપણે સ્વતંત્ર ન હતા. તે વખતની સરકારે લોકોને એખાને બદલે મોખા જેવો જ જાણે ખોરાક ખાવાની સૂચના પણ ન કરી કે એવો ખોરાક પણ શોધીને લોકો આજળ રહ્યું ન કર્યો. અત્યારની

આપણી સરકાર આ વિષય ઉપર ધણી મગ્યત છે. ચાલુ ખોરાકને બદલે તેની જગ્યા સાચવી શકે એવો ખોરાક તેવાર કરી આપવા અને અખતરો આજની સરકાર કરે છે. મમળી, સોયાબીન, ખટાટા, શાક-રિયાં વગેરે એવા પદાર્થો છે કે જેનો ઉપયોગ અનાજના લોટ સાથે મિશ્રણ કરીને કે સ્વતંત્ર રીતે કરવાથી અનાજ એટલું વધારાય છે જતાં પોષણમાં ટાઇ પ્રકારની હરકત આવતી નથી. એટલું જ નહિ પણ ધણીવાર આવે ખોરાક પૌષ્ટિક નીવડે છે. આ બધું બરાબર સમજવા માટે આપણે પોષણ સંબંધી વિદ્યાન સમજવું જોઈએ એટલે હવે તેના વિચાર કરીશું.

આપણે જાણીએ છીએ કે જીવન ટકાવવા માટે ભવા, પાણી અને ખોરાકની જરૂર છે. હવા પણ એક પ્રકારનો ખોરાક છે. કારણકે પ્રાણવાયુ વગર આપણે જીવવા પેટમાં નાખીએ છીએ તેનું ફલન થતું નથી. પચનક્રિયા એક પ્રકારની દહનની ક્રિયા છે. ધણીવાર, આપણે જુવ લાગે ત્યારે મોલીએ છીએ કે ‘લાઇ, એજિનમાં ફાલસા નાખો.’ આ પ્રમાણે આપણે આપણા શરીરને એજિન સાથે સરખાવીએ છીએ. એજિન જેમ ફાલસા બાળીને, શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ આપણું શરીરનું ચંચ, પણ ખોરાક રૂપી ફાલસા બાળીને શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ફાલસા બળવાથી ગરમી પેદા થાય છે. આપણે જો ખોરાક ખાઈએ છીએ તેને પણ ગરમીના ધોરણે માપવામાં આવે છે. આ ધોરણને ‘કેલરી’ (Calorie) કહે છે. પ્રખ્યાત વયના માણસને લગભગ અઢીથી ત્રણ હજાર કેલરી જેટલી ગરમી આવે તેટલો ખોરાક મળવો જોઈએ. આ ઉપરાંત, આપણા ખોરાકના ત્રણ પ્રકાર છે ગરમી અને કાર્બોહાઇડ્રેટ તથા પ્રોટીન. આ ત્રણ વર્ગે આપણને શક્તિ મળે છે. તેમાંના પ્રોટીનથી શરીરનો ધમરો પૂરો પડે છે અને શરીરને બંધમાં રાખનારા તંતુઓ, સ્નાયુઓ

વગેરેને ઘસાતાં તે અટકાવે છે, જ્યારે ચરખી અને કાર્બોહાઇડ્રેટ સરીને રોજના કાર્યો કરવા માટે બળ આપે છે. ખોરાકમાં આ ત્રણે તત્ત્વો હોવાં જોઈએ, નહિ તો તે ખોરાક સંપૂર્ણ ન કહેવાય. તેથી અને સિંગલ પદાર્થોમાં ચરખીનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. અનાજમાં કાર્બોહાઇડ્રેટનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. કઠોળમાં પ્રોટીન વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે તથા ફળ અને શાકભાજીમાં આ ત્રણે પ્રકારેનાં વસ્તુ જોડાં સમાવેશ થયેલાં હોય છે. ચરખી નવ “કેલરી” અને કાર્બોહાઇડ્રેટ તથા પ્રોટીન ચાર “કેલરી” જેટલી ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે. કેલરી એટલે ૧૦૦ ગ્રામ પદાર્થનું ૧ અંશ ઉષ્ણતામાન વધારવા જેટલી ગરમી જોઈએ તેટલી ગરમી. ખોરાકની અંદર ચરખી, પ્રોટીન અને કાર્બોહાઇડ્રેટ હોવા ઉપરાંત અંદર કેટલાક ખનીજ દ્રવ્યો જેવાં કે કેલ્શયમ, લોહ, મેગ્નેશિયમ, આયોડિન, ફોસ્ફરસ, મંધક, વગેરે પણ હોવા જોઈએ. છતાં ખોરાકમાં એક વસ્તુની ઉણપ હોય તો ગમે તેટલો ખોરાક લેવામાં આવે તો પણ શરીર તૂટી પડે. આ વસ્તુ તે વિટામીન. મુખ્ય વિટામીન પાંચ પ્રકારના છે, જેમને “એ,” “બી,” “સી,” “ડી” અને “ઇ” એવાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. વિટામીન “એ” પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો રતાંધળાપણું આવે છે. “બી” વિટામીન વગર જકર તથા અંતરકાં કામ કરી શકતાં નથી અને તે ન મળવાથી “બેરી-બેરી” નામનો રોગ થાય છે. વિટામીન “સી” શરીરના કોષોને પોષણ આપે છે. વિટામીન “સી” ન મળવાથી “સ્કર્વી” નામનો રોગ થાય છે. શાકભાજીમાં વિટામીન “સી” સારા પ્રમાણમાં હોય છે. વિટામીન “ડી” થી દાંત તથા શરીરના હાડકાંને પૂરતા પ્રમાણમાં ચૂનો-કેલ્શયમ લઈ શકવાનું કહે છે. આ વિટામીન વગર શરીરમાં કેલ્શયમ રહી શકતું નથી અને તેથી વિટામીન “ડી”ની અછતથી દાંત તથા હાડકાં નબળા પડે છે. વિટામીન “ઇ” ઉપર પ્રજનનનું કાર્ય આધાર રાખે છે કારણકે તેના વગર સંતાંત યષ્ટ શકતી નથી.

આ બધું જાણવા પછી આપણે કોયે ખોરાક ખાવો જોઈએ તે હવે સહેલાઈથી સમજી શકીએ. અત્યારે આપણે ખોરાક પૂરતા રચાઈની નથી. લાખો ટન જેટલું અનાજ આપણે પરદેશથી મંગાવતું પડે છે. આ અનાજ જોખું ક્યારે યષ્ટ શકે કે જ્યારે એને બદલે ખોરાકમાં બીજા પૌષ્ટિક પદાર્થો જેવા કે ફળાં, શકરિયાં, મગફળી, બટાટા વગેરે આપણે લઈએ અને ચોખ્ખા તથા ઘઉંનો જ્યાંય કરીએ. આપણે ત્યાં ઘણાંનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં હોય છે અને ચોખ્ખા વધારાના ખોરાક તરીકે વધરાય છે. તો કેટલાકનો ચોખ્ખા જ મુખ્ય ખોરાક હોય છે. એવા લોકોને ચોખ્ખા સાથે થોડો બીજા પ્રકારનો ખોરાક લેવાનું કહી શકાય, તથા જે લોકોને ચોખ્ખા વગર ચાલતું હોય તે લોકો એ ખાંતો સમજીએ ત્યાંય કરે. આથી એમને કશું શોષવાનું થતું નથી પણ અનાજ પાછળ દેશનું જે નાણું પરદેશ ધસાઈ રહ્યું છે તેમાં ખરેખર જ્યાંય થાય તેવું છે. ત્યારે હવે શકરિયાંનો ખોરાક એવા પ્રકારનો છે કે શરીરને જોઈતાં બધાં તત્ત્વો તેમાંથી પૂરાં પાડી શકે છે. શકરિયાંમાં લોહીને શુદ્ધ રાખનારા કાર્બો (alkali) સારા પ્રમાણમાં છે. તેમાં આશરે બે ટકા પ્રોટીન, પોણા ટકા ચરખી તથા ૨૮ ટકા કાર્બોહાઇડ્રેટ રહેલા છે. એક શેર શકરિયાં ખાવાથી ૫૬૫ કેલરી જેટલી શક્તિ મળે છે. તેમાં પ્રોટીનનું પ્રમાણ બહુ જોડું છે તો તેની સાથે મગફળી ખાવાથી પ્રોટીન પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે કારણકે મગફળીમાં આશરે ૨૬ ટકા જેટલું પ્રોટીન છે. ખનીજ દ્રવ્યોમાં શકરિયાંમાં બે ટકા કેલ્શયમ, પોણા ત્રણ ટકા મેગ્નેશિયમ લગભગ ચાર ટકા પોટાશિયમ, સાડા ચાર ટકા ફોસ્ફરસ, સાડા નવ ટકા ક્લોરિન, ચાર ટકા સોડિયમ, અઢી ટકા મંધક તથા પોણા ટકા લોહ રહેલાં છે. તે ઉપરાંત, શકરિયાંમાં વિટામીન “એ” ઘણું સારા પ્રમાણમાં તથા વિટામીન “બી” અને “સી” ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આવેલા છે. શકરિયાં વિશેષ ખાસ આમદ કરવાનું કારણ એ છે કે જ્યાં શકરિયાંનું વાવેતર થઈ શકે છે, ત્યાં

તેનો પાક સારા જગ્યામાં જિતરે છે. એક એકર જમીનમાં આઠથી દસ બંગાળી મણ જોટલા થઈ મામાન્ય રીતે પાકતા હોય છે. જ્યારે તેટલો જ જમીનમાં શકરિયાં તેથી માત્ર ત્રણથી ચાર મણા જિતરે છે. આ રીતે દેશમાં શકરિયાંની પેદાશ વધારનાથી એક કરસ પૌષ્ટિક ખોરાક લોકોને મળશે, એટલું જ નહિ પણ પરદેશથી આવતા તથા અનાજમાં પણ ખટાડો થઈ શકશે. શકરિયાંને સૂકવીને તેનો ઘોટ બનાવી તેમાંથી બનેલ પ્રકારની ખાવાની ચીજો બનાવી શકાય. તે ઘોટમાં મગફળીનો ઘોટ ભેળવવાથી આહારની દૃષ્ટિએ એક સંપૂર્ણ ખોરાક તૈયાર થાય. અત્યારે વિજ્ઞાનની મદદથી અહારશાસ્ત્ર થઈ આગળ વધ્યું છે. સામાન્ય માણસ પણ આ જ્ઞાન વહે તેણે કેવો ખોરાક લેવો જોઈએ તે નક્કી કરી શકે છે, વચ્ચે મદ્રાસ સરકારે સૂકરેલા શકરિયાં આર શૈર તાજ

શકરિયાં બરાબર થાય. હવે તો જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં દરેક જાણે પોતપોતાની શાકભાજી હાથે ઉઘાડી લેતાં થીબડુ જોઈએ. સરકારને પ્રજાના આવા સહકારની જરૂર છે. શકરિયાં જેવો વિકલ્પ ખોરાક અપનાવવાની આજનાં અનાજની અછતના જમનામાં આપણી ખાસ ફરજ છે. અનાજનો ખચાવ આ પ્રમાણે જ થઈ શકે. અનાજ સંબંધી આપણે ટાંઠ વર્ષની અંદર સ્વાવલંબી થવાનું છે. એમાં આપણે પૂરતો સહકાર આપીશું તો આપણે દેશની સેવા કરી કહેવાશે, અને અનાજ વેચીશું, બગાડીશું, તો રાષ્ટ્રના યુતેમાર થઈશું.

જોલ હન્ડિઆ રેડિયો વડોદરા ઉપરથી તા. ૧૬-૬-૪૯ ને રોજ સાને કરેલા વાતાવાપ-જોલ હન્ડિઆ રેડિયોના સૌજન્યથી

★

ગીત મિલનનું ગાવું

મારે ગીત મિલનનું ગાવું
હરદમ ઉરમાં ફુટતું ગાવું
મારે ગીત હવે છે ગાવું.
વીણાના છે તાર તૂટેલા
ભર્મિ છે—ના શબ્દ ધડે—ના:
ચાંદ ભલે ને એની ચંદા—
આંખોથી દૂર રાજે:
તો ચે ગીત હવે છે ગાવું
ઉરને ગીત બનાવી ગાવું
મારે ગીત મિલનનું ગાવું!

રજનીકાન્ત દલાલ

જો મળે પ્રિયા....

મીઠાશથી મારી પ્રિયા કને જતાં
કહેજો તમે આટલું જો મળે પ્રિયા:
'છે કેમ?' એવો યદિ પ્રશ્ન એનો,
'સ્વર્ગે' સહુ છે સુખી,' એમ કહેજો.
કાં આમ? શું કેંક અડીક છે યથું?
જવાબ તો: 'મૃત્યુ યથું છે એનું.'
ને શોક હશે હુસકાં ભરે તો
કહેજો, હું કાલે નીકળીશ આવવા.

ભગીરથ મહેતા

[પુરાણ એક જર્જન કાવ્ય ઉપરથી.]

★

જેમાં ગુરુભાવના અને શિષ્યધર્મનું રહસ્ય સમન્વય છે

મારી શરીરમાં પાડોશીને ત્યાં એક દીકરીનાં લગ્ન થયાં હતાં. ભીંત ઉપર લીંપણ અને ધોળ કરવામાં આવ્યો હતો. દીકરીનો ખાખ બે વણ માટીનાં કોઠીઆમાં રંગો પલાળી કંઈક આગેખતા હતા. હું ત્યાં જઈ ચઢ્યો. અને ચિત્ર કરવા કહ્યું. મને ચિત્રનો શોખ શાળામાંથી હતો. એ તરફ લક્ષ વધારે હતું. એક હકીકત ખાસ યાદ છે. ગણિતના કુશીઆર છોકરા પાસે દાખલા ગણાવી લેતા. તેના બદલામાં તેને હું ચિત્રપાઠીમાં મોર કે કાગડો દોરી આપતો.

આ જ પાડોશીને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે દિવાલ ઉપર રંગથી ચિત્ર દોરવાની પ્રથમ કોશીશ કરી. રાત્ર રવિવર્માનાં ચિત્રોની ત્રણ ચાર કોપીઓ રંગ પુરીને ઠીક ઠીક ચિતરી. સાધનમાં રંગો, કંક, હળદર, ગળી, કાળી શાહી, ખડી, અને પીછીઓમાં દાતણના કુચાનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પાડોશી ખુશી થયાં. તેમણે ન ખારેલ એવી મહેનત કરી જે ચિત્રો દોરી ભીંતને શણગારી મને આનંદ અને આશ્ચર્ય બને થયાં. અને થયું કે મારાથી આવું ચર્ચ શકે? આખી રાત દોરેલાં ચિત્રો આખ સાંજે તપી કરવા લાગ્યાં. મણા માણસોએ જોયાં. અને તારીફ કરી. છાને ખુણે એ તારીફ સાંભળવાનું મને મન થતું. મારા ગામના એક જાણીતા ચિત્રકાર અખાસકર જોશી લગ્ન પ્રસંગે ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમણે એ ચિત્રો જોયાં. વખાણ્યાં. અને મેં દર્શાવેલું અધીરાઈથી પાછળ જોવા રહી મેં જ કહી દીધું. પછી લાચું કે કાંઈક ખીજાએ કહ્યું હોત તો વધારે સારું ચાત. પણ ત્રિવેક-અવિવેકની બધી કાળજી નહોતો રાખી ચક્રો, એટલે બહુ પરતાવો થયો નહિ.

તેમણે દોરેલાં રાત્ર મહારાત્રજોનાં ચિત્રો દરખાસી કચેરીમાં મેં જોએલાં. તેમણે અને ઘેર બોલાવ્યા. ધણી વર્ષોથી તે લીંપડી રહેતા. અવારનવાર પ્રસંગોપાત વળા આવતા. બે ત્રણ દિવસ માટે આવેલા.

મારા પિતાને જોળખતા. મને જરાય નહિ. મને તેમણે કહ્યું. ફેટા ચિતરતાં શિખવું હોય તો મારી સાથે આવ, હું શીખવી દમ્પસ. વાતચીત દરમીયાન મારી બધી હકીકત જાણી લીધી. મેં જરા વિચાર કરી ધીરથી કહ્યું કે શીખવા તો આવું. કાણું મન છે. પણ ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા ત્યાં કેવી રીતે થઈ શકે? એ તો હું છું ને? મારે ત્યાંજ રહેવાનું હોય ને. તારે એની ચિંતા જ નહિ સમજાવેને!

હું મનમાં ખડું સમજી ગયો. ગુરૂજી વાન-પ્રસ્થની જાંચી કક્ષામાં જીવન ગાળના હોવા જોઈએ. એમને એક શિષ્યની ખાસ જરૂર જણાઈ. અને એમનો અને મારો કુદરતે યોગ્ય સુમેળ સાધી આપ્યો.

“તારી જિંદગી સુધારી દમ્પસ, જે શીખવામાં મહેનત કરીશ, અને પૂર્ણ લક્ષ આપીશ તો. મારે કહેવું મળે ઉતરું કે?”

હા જી, મળાને બદલે એની નીચે સુધી ઉતરી મરું. બીજા દિવસે પિતાની આજ્ઞા લઈ ગુરૂ સાથે લીંપડી કલાતુ સિદ્ધાણુ લેવા ઉપડ્યો.

પિતાજી આજ્ઞા આપવામાં ઢીલ કરતા નહિ. એમને ખાતરી હતી જ કે લીટા તાણવામાં પણ લક્ષે પારંગત થઈ આવે.

એક સાંજે દસબાર માણસો મોટા ચોરકામાં એકઠા થઈ, માતાજી સમક્ષ લગ્ન કિર્તન કરતા હતા. ટોળાની મંખમાં મારા ગુરૂજી અખાસકરભાઈ માતાજીના ફેટા સમક્ષ એકબીજાને બની મળમળા જેવા થઈ જતા જોયા. આજીખાણુનાં માણસો વાળીઓ પાકી ધૂન લેતા હતા. ચોરકાને એક ખૂણે આ નવા પંથને જાણવા હું પણ કુતૂહલથી મથી રહ્યો હતો. ક્યાં માતાજીનો આ નવો પંથ દરે? અને આ પંથવાસીઓને માટે આકાશમાં ક્યું નવું ધામ બોલાયું હશે? જોવા અનેક વિચારો મને આવી ગયા. સૂરથી આખર સુધીની બધી કિશા બેઠાં બેઠાં જોઈ લીધી. આમ છતાં પણ મનની કુતૂહલતા

જરાએ સમી નહિ, આખરે મંડળના ભક્તજનો મૂંગા મૂંગા હળવા પડે વિખેરાવા. હુ ધીરે ધીરે સરતો ગુરૂ પાસે પહોંચ્યો. ગુરૂજીની પીઠ પાછળથી ડોકું ઉઘડું કરી માતાજીનું નિરોધણ કર્યું. માતાજી માણુ જમાનાનાં છુટા કેશવાળાં આસરે ૪૫ થી ૪૦ વર્ષની ઉમરનાં નજરે પડ્યાં. જોખણમાં પાટલા ઉપર એક નાનું એવું ત્રિશુળ જોડવી દીધું હતું. હોઠા મહિના માતાજીએ એમના ભુતકાળમાં ત્રિશુળનો ઉપયોગ કર્યો હશે કે કેમ ? એ શક તો જોઈ જ હતી. જોવામાં ગુરૂજી ખ્યાનરથ દશામાંથી નમત અવસ્થામાં આવી પહોંચ્યા. ગુરૂજીને નમત અવસ્થામાં આવેલ જોઈ મહાકાળને મેં એ દાઢે પ્રભુપદ કર્યાં. મનમાં મહામથલ થતી હતી એટલે ગુરૂજીને હિંગત એકઠી કરીને પૂછી લીધું કે આ કર્યાં માતાજી ? જવાબ મળ્યો, હું તો નાસ્તિક લાગે છે ! મેં એમની આંખ જોઈ ને વાત ફેરવી નાંખી. નારે ના માતાજીનો તો હું પરમ ભક્ત છું. પછી મને ગુરૂજીએ આ નવાં માતાજીનો ઇતિહાસ કહ્યો. ને અત્યંત રસ પડતો હોય એમ માતાજીનું જીવન ચરિત્ર મેં સાંભળ્યું. મારે તો હજી એમની પાસેથી કળાની દિક્ષા લેવાની હતી. એટલે ગુરૂજીના નવા પંથમાં પણ ઝુકાવી દીધું. કોઈ વિષવાબાઈ ભક્તિને માર્ગે મહર્ષા હશે. ને ગુરૂજીએ એમને અમર કરવા આ નવા પંથ પોતાના શિષ્ય વર્ગમાં આણુ કર્યો હોય, એમ મને લાગ્યું. શિષ્ય વર્ગમાં આણુવાળાનું દરજી અને સુવાર બંધુઓ વિશેષ હતા. એ ધર્મના ઉદ્ધારુમાં હું બહુ ઉતર્યો નહિ.

સારો વાર જોઈ મેં ચિત્ર શિખવાની શરૂઆત કરી. મારી સામે એક માટીનું વાસ્તુ અને વાટકો મૂક્યાં. મેં એને કીકીક ચિતર્યાં. કામ આજળ ચાલ્યું. ગુરૂજીએ બેઠું અને સુધાર્યું. થોડાક દિવસ બેસયો અધ્યયનનું કામ ચાલ્યું.

ગુરૂજી વધુર હતા. તેમ કોઈ વારસદાર પણ નહોતું, એટલે મરત રહેતા. ભક્તિ તરફ લક્ષ્ય વધુ પહોંચેલું. કળાનો પથ તેમના હાથ ઉપરથી સરતો

જતો હતો. વૈદકની લાઇન તેમણે શરૂ કરી દીધેલ હતી. ગામમાં દર્દીઓને તપાસવા જાય, અને જવાબે કરી એમાંથી કંઈક આણવિકા મેળવતા એવું લાગ્યું.

હા આજળ થોડાક રાજ્યોના ફોટા અડધા ચિતરેલા છુતકાથી દેકેલા પડેલા. એક પોરખંદરના રાણાનું ચિત્ર મને ખતાવ્યું. તેમણે ચાર વરસ પહેલાં શરૂ કરેલ એમ જણાવ્યું. ચિત્ર અંગેની સાધન સામગ્રી પુષ્કળ એકઠી કરેલી હતી, કખાટમાં જોડવી રાખેલી. મારા પહેલાં ત્યાં એક બે વિદ્યાર્થી શીખવા આવેલા, ખૂબ મહેનત કરેલી. તેમણે વારસદાર શિષ્ય થવા પણ ખૂબ કોશીસ કરેલી, પણ બિચારા કમનસીબ એટલે શિષ્ય થવાને લેગવ નિવડ્યા નહિ. તેમ ગુરૂજીના સંપ્રદ કરેલા સાધનમાંથી કમુંએ મેળવી પણ ચકયા નહિ. છતાં આશાએ શેજ આવતા. મને દહેસત લાગી. આ બે શિષ્યો નિષ્ફળ નિવડ્યા એમ હું પણ કદાચ નિષ્ફળ નિવડું તો શું થાય ! એ વિચાર આવીને અદરમ થયો.

કોઈપણ હિસાબે ચિત્ર દોરતાં શિખવું એવો દહ મંઠવપ કર્યો. વહેલી સવારે ગુરૂજી ઊઠ્યા. તેમને મારે હાતણ પાણીની વ્યવસ્થા કરી યુવો સગમવાી આ મૂકેલો. હાતણ પછોની આ પીને અરમ પાણી ખનાવી નહાવાની વ્યવસ્થા તૈયાર કરી આખું મકાન ઝાંકે મારીને સાફ કરી નાખતા, નીચે નળમાંથી ખલા ઉપર પાણીની જોળા ઉઘડીને પાણીઆરં બરી દેતો ગુરૂજીના પૂજપાઠ દરમીયાન ફરી પાછો તેમના માટે ચા—દિવસ ભરમાં બારથી તેર વખત ચા—ખનાવવી પડતી. અને તે પણ દર વખતે અઠધી થાળી ભરીને તેઓ આયમન (!) કરી જતા. પછી રસોડાનું કામ શરૂ થતું. જરૂર પછો ગુરૂજી આરામમાં. બપોરે હું એકબે કલાક માંડ ચિત્રનો અભ્યાસ કરી શકતો. પુનઃ બપોર પછો ચા શરૂ થાય, પછી સાંજસુટી. એમનાં કપડાં ધોવાનાં, સાંજે રસોડું રાત્રે જરૂર પછો કોઈવાર એમની પમથપી

આવી નિત્ય કાર્યક્રમ સાથે જસાત મહિનાનો સમય પસાર કરી દીધો. વખત જતો ગયો એમ

સુરજ મારા અધ્યયન તન્દ્ર લક્ષ્મી આપી શક્યા નહિ. તેમ છતાં ઘણો સમય તેમની નિકા વખતે મેળવી મારી બાતે કાઈ સારા ચિત્રકારોની અલુકૃતિઓ દોરી લેતા. વખત જતાં-મારી ધીરજ પશુ ખૂટી અને આખરે એમ લાગ્યું કે સુરજના વાનપ્રસ્થ જીવનની સેવાચારી કરીને સેવાનું જ પ્રુણ અહીં મેળવવાનું હતી. કાષ્ટવાર કું પૂછતો કે હવે મારે શું ચિત્ર દોરવું? ત્યારે રહેજ કંટાળો લાવી બોલતા: "હીક ત્યારે, અહીં યાળી આ બનાવી નાંખ. વહી આજે આપલ પેન્ટીંગ બનાવવું છે. તારે તો માન નેવાનું જ છે. રંગનું મિશ્રણ અને તેનું રહસ્ય શું છે તે બધું નેવાથી આવશે." અહીં તપેલી આ પીલા પછી પેન્ટીંગના સાધનો સાફસુક કરીને ગેઠવી દઉં. અને સુરજનો રાહ બેતો બેસી રહું. હમણાં આવશે પશુ તે તો તરત જ આરામમાં પડી બેતા. આવી રીતે કેટલાકે દિવસો પસાર થતા ગયા. અને કું રંગના મિશ્રણની મહાન ક્ષપનામાં ઉડાને ઉડા ઉતરતો ગયો. રાજ ચિત્ર અંગેનું સાધન જોઈવતો અને સાંજે પાંચ વાગે પુનઃ ઉઘાડીને અભરાઈએ ચલાવી દેતો.

મારા કંટાળાની હલ આવી પહોંચતી ત્યારે ફરી પાછા કહું કે, સુરજ પેલા રંગ મિશ્રણનું શું રહસ્ય છે? ત્યારે તેઓ મીઠું હાસ્ય કરતા અને મને એકાદ નાનો એવો ઉપદેશ આપી દેતા. "તારામાં હજી અભ્યાસ કરવાની જગ્યાએ ધીરજ નથી. એમ ઉતાવળે આંખ પાકતા હશે કાંઈ? આ તો દેવી કળા છે. અને એનું સુખ રહસ્ય બધું ઉંડું છે. સુરજો પૂણું પ્રેમ ન્યામુષી શિષ્યને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી બધું જોડું કું ધારીશ. અને મને ન્યારે કંઈક સ્ફૂરણ થશે. ત્યારે તારે કહેતું પશુ નહિ પડે. અને એક જ કલાકમાં આ કળાની કુંચી તને આપી દઈશ. અને જેવી તને કું કુંચી આપીશ. તેવા જ તું રાજ મહારાજાઓનાં મોટા આપલ પેન્ટીંગ બનાવતો થઈ બઈશ."

એક જ કલાકમાં કળાની કુંચીનું મૂલ્ય રહસ્યગ્રાન આપવાની દક્ષીણ ન્યારે મેં સુરજને સાંભળી ત્યારે

બાણે કાંઈક નવું જ મળવા મળ્યું, એમ લાગ્યું. હજી આદ્ય મહિનામાં સુરજએ કુંચી બોલી જ નહોતી. કુંચીનું રહસ્ય એક જ કલાકમાં બાણી બવાશે એમ ધારી ફરી પાછા મારા કુલિલીન મગજે ધીરજ અદ્ય, કરી. એ બંધ કલાકથી રાહ નેવાની તાલીમ શરૂ કરી દીધી. અને આનું છૂંપું રહસ્ય ઘણી સેવાઓને બેતે પ્રાપ્ત થતું હતું. એમ માન્યું.

એક જ કલાકમાં રાજ મહારાજાઓના મોટા આપલ પેન્ટીંગ મારે હાથે થશે. અને એ હવે ક્યારે થશે? અને એવો પવિત્ર કલાક ક્યારે સુરજો હૃદયમાં ઊગશે? સુરજો પ્રેમ જ જીતી લેવો, એમ નક્કી કયું. કાળજ અને પેન્સીલ સાથે મહેનત કરી નકામો સમય બગાડવો હવે બધું લાગ્યો. કાંચુ કે કુંચીથી પ્રાપ્ત થતી વિલા તો સુરસેવા અને એમનો પ્રેમ જીત્યા પછી જ મળે એનું હતું. મારી ક્ષપના જેવે પકડવા લાગી. હવે શું કરવું?

હવે તો કાળજ પેન્સીલ રજાખર અને માટીનાં હાડકાં ચિતરવાં એક ખાણુ ચૂક્યાં. અને નવો તુલ્કો શોધી કઢવો.

અહીં તપેલી અને બદલે પોણી લપેલી આ ઉકાળવી શરૂ કરી દીધી. અને એ આખોએ ડોઝ યાળીમાં ઠલવી સુરજ સન્મુખ રણ કરી દેતો. ને સુરજ પશુ દેવ હતો. અચસ્ત્ય મુનિ જેમ સાગરની અંબલિ કરી જતા તેમ આ યાળીનો ડોઝ મારા સુરજ ગદગદાવી જતા. આવા ડોઝ દસબાર વખત તો નિયમીત કરવા પડતા. આ તુલ્કો પશુ ઘણા દિવસ ચલાવ્યો છતાં પશુ પેલા રંગ મિશ્રણની કુંચી સુરજના હૃદય રૂપી કળાદર્શનના ન નીકળી તે ન જ નીકળી.

છેલ્લા કેટલાક દિવસોમાં સુરજએ વૈદ્યક દષ્ટિએ આરામનો ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો. આકકતરી રીતે મને બપોતા આ ઉપદેશનું રહસ્ય કું પાગી ગયો હતો. રસોઈ બનાવ્યા પછી અમે અને સાથે જમવા બેસતા. તેઓ તકલાદી ચરીરે બે રોટલો માંડ આપ શકના ન્યારે પંદરથી સોળ રોટલીની થોકડી અને

એ વાટકા દાળનો બહુ સહેવાઈથી જરૂર પડતી. અપોરના વખતમાં કોઈ કોઈ વાર મને કહેતા. આરોગ્ય સાચવવું હોય. તો માથુસે બહુજ ચાવીને ખાતું નોંધાવે. અને અલ્પાહારી બનવું નોંધાવે. યુરુના આરોગ્યનો સિદ્ધાંત મારાથી પાળી શકાય તેમ નથી મને અલ્પાહારી બનાવવા બધા આદર્શો રજુ કરી તેઓ વેદક શાસ્ત્રના દાખલા લાવીને કહેતા. પણ લીખડી શહેરની નદીનું પાણી મને વધુ અનુકૂળ આવવાથી આહારનું પ્રમાણ ધાર્યા કરતાં વધવા જ માંડ્યું. અને પછી તો ગુરૂ પણ માથુસે કેટલો ખોરાક ખાવો? ક્યારે ખાવો? ને કેવી રીતે ખાવો એ વિચારાતું મંથન કરવા લાગ્યા. અને છેવટે જમતી વખતે તેઓ સાયન્ટીફિક એક્સપેરીમેન્ટ કરી બતાવતા.

રેલ્વેની બટકું ભાંચીને કેવી રીતે ચાવીને ખાતું? તેમાં કેટલો સમય લગાડવો? એ બધી વિધિ જોતે દેખાડતા. એ એક્સપેરીમેન્ટ ગળાંને મારી ધીરજ હવે તદ્દન ખૂટી ગઈ. એને ત્રીજે દિવસે લીખડીમાં આહારોની નાત હતી. મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આજે છેલ્લો એક્સપેરીમેન્ટ મારે કરી દેખાડવો અને વળતે દિવસે ધર તરફ વિદાય ભેવી. નાતમાં અંગે ગુરૂ-શિષ્ય સાથે જમવા બેઠા હતા.

થોડીવારમાં 'હર, હર, મહારેવ'ના પ્રચંડ મનન

બેઠી ઘોષ સંભળાયા. જાણે આહારો યુદ્ધે ચઢ્યા મેં પણ કમર દીલી કરે નાખી. અને અલ્પ સમયમાં હળવદીઆ ફથીજ લાડવાનો આહાર કરી લીધો. ગુરૂના લેચન ખુલ્લી મળ્યાં છેવટે ગુરૂને મેં કહ્યું કે આ જોળાના સેવનથી શરીરમાં સીધું ટોલી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જીવનમાં જોર તાઝગો આવી જાય છે. કશું જ બોલ્યા સિવાય હું અને ગુરૂ ઘેર પહોંચ્યા. સાયંકાળે સંતમનોના મંડળમાં પણ ગુરૂ એથેન લાગ્યા. વળતે દિવસે ગુરૂને સાધારણ પ્રજ્ઞામ કરી ઘેર જવાની વિકાસ માગી. ગુરૂ છેવટે પરતાયા. એમને લાગ્યું કે આ તો ઉપડ્યો. હવે શું થાય? પેલા રંગ મિશ્રણના રહસ્યની કુચ્છી બતાવવાનો તત્પરતા દેખાડી.

મેં કશું હવે તો આપ આશીર્વાદ આપો એટલે પથે પડું. આરોગ્યના રહસ્યની એક કુચ્છી આપી દીધી એટલે બધું એ આવી ગયું.

આખરે મારે કણમ કરવું નોંધાવે કે ગુરૂ એક પરમ ભક્ત અને નિખાલસ દિલના હતા. દરેક મહિનાની મારી રીવાની મહેનત તેમની આંખ આમળ ખટી થઈ. થોડાંક આસુ ખરી પડતાં મેં જોયાં. હું પણ પગમા પડી નમી પડ્યો. અને તેઓ મોટર સુધી મને વળાવવા આભ્યા. ચામતી મોટર તેઓ બોલ્યા કે હજી પણ રોકાઈ જ તો સાઈ.....

*

સાગરને

ગમે નહીં ગર્જન ઘોર તાહરાં
ઉંઠાણુ ના તું - ઉરનાં ડુબે મને
ગમે તારા ઉરની વિશાળતા
ધડીક બો હું - ઉરમાં વસે કદી.

પ્રભુરામ રાજ્યગોર

બિલાડી અને જળાદ એ કે શરીરના બાંધામાં બધી રીતે મળતાં આવે છે. છતાં બીજી બધી રીતે સુદા પાડી શકાય છે. એ કે એટલું તો ચોક્કસ છે કે કોઈ માણસ બિલાડીને જળાદ તો ન કહે અને એવી જ રીતે જળાદને કોઈ બિલાડી ન કહે. જળાદનું શરીર લાંબું અને ટુંકા પગવાળું હોય છે. તેને અષ્ટી-દાર મોં નાળ અને લાંબું માથું હોય છે. આ બધું બિલાડીના લાંબા પગ જોળ માથું અને છુદ્ડી મોં નાળથી તફત જુદું પડે છે. કારણ કે બન્ને પાણીના જીવન બધવાર જુદા છે એટલે તેઓના શરીરનો બાંધા પણ જુદો છે. બિલાડી શિકાર કરીને જ પેટ ભરે છે જ્યારે જળાદ થોડો શિકાર પણ કરે છે અને ફળફૂલ સાથે મનરપતિનો પણ આહાર કરે છે. એટલે શિકારી પ્રાણીઓ કરતાં તેના શરીરની રચના એને અનુકૂળ બની છે. બિલાડીના જડખાતું ટુંકાપણે એ બતાવી આપે છે કે તેને તરફકતા અને છુટવા માટે ફાફાં મારતા શિકારને મજબૂત પકડમાં લાઇ રોકવો પડે છે. અને જળાદનાં લાંબા અને નાજુક જડખાં સાથે તેની રાક્ષીઓ પણ નબળી હોય છે અને ટુંકા પગોમાં પ્રમાણમાં મજબુતાઇ બધી ઓછી હોય છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે બીજાં શિકારી પ્રાણીઓ કરતાં જળાદ બધી રીતે ઓછી સામગ્રી વાળું પ્રાણી છે. છતાં તે અસુક ચોક્કસ રીતે પોતાનો જીવન-નિર્વાહ મેળવવા માટે બરાબર પોતાનાં સાધનો ઉપયોગ કરે છે.

જળાદને ખોરાક મેળવવા માટે બહુ તીક્ષ્ણ નજર, ગંધ પારખવાની બહુ ઉંડી સમજ અને ઘનાજ પારખવા માટે તીવ્ર કાન હોય છે. વળી મોઢાં ઉપર જે મુઠના બાલ હોય છે તેને તે બીલકુલ આમળ લાવી શકે છે અને એટલાજ પાછળ પણ લાઇ જઇ શકે છે આનું કારણ તો એટલું જ કે કોઈ ખોરાકને પારખવા માટે પહેલાં તે બાલ તેને અડધાંડીને તપાસી લે છે.

શિકારને હાથ કરવા જળાદ લગભગ બિલાડીની જ તરફીય અજમાવે છે. કાં તો તે છુપાઇને તરાપ મારે અથવા તો ઓળીંતો દબાવી દે છે અથવા લપામે લપાઇ ને નજીક પહોંચી તરાપ મારી શિકારને દબાવી દે છે. આમ કરવામાં તેના બિલાડીને મળતા આવતાં પણ, નખો ઉપરના ઢાંકણ અને ધૂરેપુરા પાછા ખેંચી શકાય એવા નહોતર પણ હોય છે, આ આળી પોતાના જીવનનો આધાર એકલા શિકાર ઉપર જ નથી રખતું. પણ ઉપર કહી ગયા તેમ વનસ્પતિનો પણ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. આપણી જળાદ સાથે જ ખોરાક શોધવા ઝાઝ ઉપર ચડે છે. કારણ કે તેના પગની બનાવટ જમીન ઉપર ચાલવા માટે જ બરાબર છે. જળાદ ખાસ કરીને પોતાના ટેરવાં ઉપર ચાલે છે.

જે ખડે જળાદ કુટુંબ છે તેને બહુ સાદું દેખાઇ આવતી ગંધગ્રન્થી છે. જેમાં બહુ જલ્દીનું ગંધદ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. કે જે ગંધથી તેનું નામ પડ્યું છે. અંગ્રેજીમાં જળાદનું નામ Civet પડ્યું છે એ એરેબીક “ઝવટ” ઉપરથી આવ્યું હોય એમ દેખાય છે અને આપણું જળાદ નામ પણ એજ “ઝવટ” ઉપરથી આવ્યું હોય એમ લાગે છે. અને જે સુવાસિત દ્રવ્ય તેઓ ગંધગ્રન્થીમાં પેદા કરે છે તેને “ઝવટ” કહેવામાં આવે છે. આ કુટુંબમાં ગંધ-ગ્રન્થીની સળવટ સુદા સુદા લાઠામાં જુદી જુદી હોય છે. એટલું જ નહિ પણ એક વ્યતના નર માદામાં પણ આ સળવટમાં ફેર પડે છે. આ ગ્રન્થી લાંબી, ખુંછડાના મૂળ આગળ ગોઠવાયેલી છે. અને બહારથી ઝીણા બાલથી ઢંકાયેલી હોય છે.

આ ગ્રન્થીની જગ્યા નરમાં તેના અન્ધ આગળ અને માદામાં તેની જનનદોષ આગળ આવેલી માંડુમ પડે છે. એક બીજી ગ્રન્થી પણ સુદા આસપાસ આવેલી છે. જેમાં થતી ઝીકારાની વાસ એટલી બધી હુર્ગંધ-વાળી હોય છે કે ન પુરેા વાત. પણ તેની સુવાસ ગ્રન્થીનું દ્રવ્ય બહુ સુમધી પદાર્થ તરીકે અને કામો-તેજકે દવા તરીકે વાપરવામાં આવે છે. આ દ્રવ્યમાં

એ વાટકા દાળની ખટુ સહેલાઈથી બરૂં પડતી. બપોરનો વખતભા કોઈ કોઈ વાર મને કહેતા. આરોગ્ય સાચવવું હોય. તો માણસે બહુજ ચાવીને ખાવું ભેંધએ. અને અસ્પાહારી બનવું ભેંધએ. યુરુના આરોગ્યને સિદ્ધાંત મારાથી પાળી શકાય તેમ નથી અને અસ્પાહારી બનાવવા ઘણા આદર્શો રજૂ કરી તેઓ વૈદક શાસ્ત્રના દાખલા લાવીને કહેતા. પણ શીખડી શહેરની નદીનું પાણી મને વધુ અનુરૂણ આવવાથી આહારનું પ્રમાણ ધારી કરતાં વધવા જ માંડ્યું. અને પછી તો યુરુજ પણ માણસે કેટલો ખોરાક ખાવો કે કમારે ખાવો ? ને કેવી રીતે ખાવો એ વિચારાનું મંથન કરવા લાગ્યા. અને છેવટે જમતી વખતે તેઓ સાયન્ટીફિક એક્સપેરિમેન્ટ કરી બતાવતા.

રોટલીનું બટકું બાંધીને કેવી રીતે ચાવીને ખાવું ? તેમાં કેટલો સમય લગાડવો ? એ બધી વિધિ કરોને દેખાડતા. એ એક્સપેરિમેન્ટ બાંધીને મારી ધીરજ હવે તદ્દન ખૂટી ગઈ. એને ત્રીજો દિવસે શીખડીમાં બ્રાહ્મણોની નાત હતી મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આજે છેલ્લો એક્સપેરિમેન્ટ મારે કરો દેખાડવો અને વળતે દિવસે ધર તરફ વિદાય લેવી. નાતમાં બાળે યુરુ-શિખર સામે જમતા બેઠા હતા.

થોડીવારમાં 'હર, હર, અહારેવ !'ના પ્રયત્ન બચન

બેઠી થોડા સંભળાયા. બાળે બ્રાહ્મણો યુદ્ધ ચઢ્યા એ પછી કમર દીધી કરી નાખી. અને અસ્પ સમયમાં હળવદીઆ ફથીજ લાડવાનો આહાર કરી લીધો. યુરુજના લેગન ખુલ્લી થઈ. છેવટે યુરુજને એ કહ્યું કે આ જોળાના સેવનથી શરીરમાં સીધું લોહી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જીવનમાં જોર તાજમી આવી જાય છે. કશું જ બોલ્યા સિવાય હું અને યુરુજ ઘેર પહોંચ્યા. સાયંકાળે સંતમનોના મંડળમાં પણ યુરુજ ભેચેન લાગ્યા. વળતે દિવસે યુરુજને સાજાંગ પ્રજ્વાલ કરી ઘેર જવાની વિદાય માગી. યુરુજ ઉઠતે પરતાયા. એમને લાગ્યું કે આ તો ઉપદ્રવો. હવે શું થાય ? પેલા રંબ મિશ્રચૂના રહસ્યની કુચી ખતાવવાનો તત્પરતા દેખાડી.

એ કહ્યું હવે તો આપ આશીર્વાદ આપો એટલે પથે પડું. આરોગ્યના રહસ્યની એક કુચી આપી દીધી એટલે બહુજે આવી મથું.

આખરે મારે કશું કરવું ? ભેંધએ કે યુરુજ એક પરમ ભક્ત અને નિખાલસ દિલના હતા. દરેક મહિનાની મારી સેવાની મહેનત તેમની આંખ આગળ ખડી થઈ. થોડાંક આસુ ખરી પડતાં એ નેજાં. હું પણ પત્રમા પડી નમી પડ્યો. અને તેઓ મોટર સુધી મને વળાવવા આભ્યા. આસતી મોટરે તેઓ બોલ્યા કે હજી પણ રોમાંધ જ તો સારું.....

★

સાગરને

ગમે નહીં ગર્જન ઘોર તાહરાં
ઉઠાણુ ના તું - ઉરનાં ડુએ મને
ગમે છ તારા ઉરની વિશાળતા
ઘડીક બે હું - ઉરમાં વસે કદી.

પ્રભુરામ રાજ્યગોર

ખિ

લાડો અને જબાદ એ કે શરીરના બાંધામાં બધી રીતે મળતા આવે છે. છતાં બીજી બધી રીતે જુદા પાડી શકાય છે. એ કે એટલું તો ચોક્કસ છે કે કોઈ માણસ ખિલાડીને જબાદ તો ન કહે અને એવી જ રીતે જબાદને કોઈ ખિલાડી ન કહે. જબાદનું શરીર લાંબું અને ટુંકા પગવાળું હોય છે. તેને અણી-દાર મોં નાળ અને લાંબું માથું હોય છે. આ બધું ખિલાડીના લાંબા પગ મોળ માથું અને જુદી મોં નાળથી તફાવત જુદું પડે છે. કારણ કે બન્ને પાણીનો જીવન બ્યવાર જુદો છે એટલે તેઓના શરીરનો બાંધ પણ જુદો છે. ખિલાડી શિકાર કરીને જ પેટ ભરે છે બ્યારે જબાદ થોડો શિકાર પણ કરે છે અને ફળફૂલ સાથે વનસ્પતિનો પણ આહાર કરે છે. એટલે શિકારી પ્રાણીઓ કરતાં તેના શરીરની રચના એને અનુકૂળ બની છે. ખિલાડીના જઠરાનું ટુંકાપણું એ બતાવી આપે છે કે તેને તરફકતી અને છુટલા માટે કાંઈ ભારતા શિકારને મજબૂત પછકમાં લઈ શકેવા પડે છે. અને જબાદનાં લાંબા અને નાળુક જઠરા સાથે તેની રાક્ષીઓ પણ નળણી હોય છે અને ટુંકા પગમાં પ્રમાણમાં મજબૂતાઈ બધી ઓછી હોય છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે બીજા શિકારી પ્રાણીઓ કરતાં જબાદ બધી રીતે ઓછી સામગ્રી વાળું પ્રાણી છે. છતાં તે અમુક ચોક્કસ રીતે પોતાનો જીવન-નિર્વાહ મેળવવા માટે બરાબર પોતાનાં સાધનો ઉપયોગ કરે છે.

જબાદને ખોરાક મેળવવા માટે બહુ તીક્ષ્ણ નજર, ગંધ પારખવાની બહુ ઉંડી સમજ અને અનાજ પારખવા માટે તીવ્ર કાન હોય છે. વળી મોઢાં ઉપર જે મુછના બાલ હોય છે તેને તે બીલકુલ આગળ લાવી શકે છે અને એટલાજ પાછળ પણ લઈ જઈ શકે છે આનું કારણ તો એટલું જ કે કોઈ ખોરાકને પારખવા માટે પહેલાં તે બાલ તેને આઠકાંડોને તપાસી લે છે.

શિકારને હાથ કરવા જબાદ લગભગ ખિલાડીની જ તરફીય અજમાવે છે. કાં તો તે છુપાઇને તરાપ મારે - અથવા તો ઓળીતો દબાવી દે છે અથવા લપામે લપાઈ ને નજીક પહોંચી તરાપ મારી શિકારને દબાવી દે છે. આમ કરવામાં તેના ખિલાડીને મળતા આવતા પગ, નખો ઉપરના ઢાંકણ અને ખુરેખુરા પાછા ખેંચી શકાય એવા નહોતર પણ હોય છે. આ પ્રાણી પોતાના જીવનનો આધાર એકલા શિકાર ઉપર જ નથી રખતું. પણ ઉપર કહી ગયા તેમ વનસ્પતિનો પણ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. આપણી જબાદ લાગ્યે જ ખોરાક શોધવા ઝાઝ ઉપર ચઢે છે. કારણ કે તેના પગની બનાવટ બીજી ઉપર ચાલવા માટે જ બરાબર છે. જબાદ ખાસ કરીને પોતાના ટેરવાં ઉપર ચાલે છે.

જે ખરે જબાદ કુટુંબ છે તેને બહુ સાદું દેખાઈ આવતી ગંધગ્રન્થી છે. જેમાં બહુ જલ્દીનું ગંધદ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. કે જે ગંધથી તેનું નામ પડ્યું છે. અંગ્રેજીમાં જબાદનું નામ Civet પડ્યું છે એ એરેબીક “ઝમટ” ઉપરથી આવ્યું હોય એમ દેખાય છે અને આપણું જબાદ નામ પણ એજ “ઝમટ” ઉપરથી આવ્યું હોય એમ લાગે છે. અને જે સુવાસિત દ્રવ્ય તેઓ ગંધગ્રન્થીમાં પેદા કરે છે તેને “ઝમટ” કહેવામાં આવે છે. આ કુટુંબમાં ગંધગ્રન્થીની સળવટ જુદા જુદા લોકમાં જુદી જુદી હોય છે. એટલું જ નહિ પણ એક જાતના નર માદામાં પણ આ સળવટમાં ફેર પડે છે. આ ગ્રન્થી લાંબી, પુછકાના મૂળ આગળ મોઢવાયેલી છે. અને બહારથી ઝીણા બાલથી ઢંકાયેલી હોય છે.

આ ગ્રન્થીની જબાદ નરમાં તેના અન્ય આગળ અને માદામાં તેની જનનદ્રોમ આગળ આવેલી માલુમ પડે છે. એક બીજી ગ્રન્થી પણ જુદા આસપાસ આવેલી છે. જેમાં થતી ઝીકાશની વાસ એટલી બધી દુર્ગંધવાળી હોય છે કે ન ખુબો વાત. પણ તેની સુવાસ ગ્રન્થીનું દ્રવ્ય બહુ સુગંધી પદાર્થ તરીકે અને કાગો-સેબક દવા તરીકે વાપરવામાં આવે છે. આ દ્રવ્યમાં

એમોનીયા, રેશીન, ચરણી અને જલદી ઉઠી જાય તેવું તેલ કે જેનાથી તેમાં સુગંધ આવે છે તેટલી ચીજો આવેલી હોય છે. આ મુદ્દાવચ્ચે અંધ પારખવા માટે બહુ તૈયાર નાક હોવું જરૂરી છે.

હિંદમાં આ મુશ્કે મોટી જગ્યાએ કે જે નેપાળ અને ઉત્તરમાં વસે છે તે પ્રાણીઓમાંથી મેળવવામાં આવે છે અને આપણી નાની જગ્યામાંથી પણ ધણું એકઠું કરવામાં આવે છે. આ મુશ્કે મલનાર તરફ વસતા બાલચો 'ચોખ્ખુ' હોય તો આશરે દસ રૂપિયે તેણે સુધી ખરીદે છે. ખજારમાં જે મુશ્કે મળે છે તે માખણ અને તેલના સેળભેગવાળું મળે છે કારણકે આવી મેળવણીથી તેનું વજન વધે છે. તાજા મારેલા જખાદની અંકગંધ જનની હોય તો તેની કિંમત ઘણી વધારવામાં આવે છે. આ મુશ્કે મળતે જનનીમાંથી સાધારણ રીતે નાના લોકોના અમચાથી ઉમેડી લેવામાં આવે છે. જે પોતે ત્રીચીને-પલ્લી અને શ્રીરંગમમાં નાની જખાદને પાણેલી ભેઈ છે અને તેનું મુશ્કે કેવી રીતે ભેઈ કરે છે તે પણ જોયું છે.

જખાદ

આ પ્રાણી આપણી આસપાસ વસે છે અને સંજોને વખતે પોતાની આંખોમાંથી બહાર આવે છે. આ આંખોની જખાદ ઝાડોનાં મોટાં ચકની પોલ, મોટી વાંડો, જાડા જાડાં અને ઘણી વખત પાણી જવાની ગટરોમાં પણ હોય છે. ઘણી વખતે રાતને આ પ્રાણી વિજળીની રસ્તા ઉપરની જતી તીચે જીવાત ખાવા દળી જાય છે. તે વખતે તેનું અવલોકન બરાબર થઈ શકે છે. પુખ્ત ઉંચરના જખાદની લંબાઈ ત્રણ ચીટથી ઉપર હોય છે. એમાં પુંછડીની લંબાઈ એક ફુટ થાય છે જ્યારે વજનમાં તે છથી આઠ શેર તજે છે.

જખાદનો રંગ રાખોડી હોય તેમાં તેના વાંસા અને હાથ લાંબી કાળો લીંટીઓ હોય છે અને તે લીંટીઓ પાંચે ઉપર આવનાં થોડે ધણે અંશે દુપકમાં ફેરવાઈ જાય છે, ઘણી વખત મરદન ઉપર

આડી લીંટીઓ આવે છે.

પંજમ, સીંધ અને હિમાચલની તળેટીઓ શરૂ થઈ શકેલાં કેન્નાકુઆરી અને 'સિલોન' સુધીના વિસ્તારમાં આ પ્રાણી વસે છે. હિંદમાં તેઓની પાંચ જાતો થાય છે જે તેના રંગરૂપ ઉપરથી જોવાળી શકાય છે. આપણી જખાદની પુંછડીએ કપાઈ અને રાખોડી કાળા રંગની જોળ લીંટીઓ હોય છે જ્યારે તેઓ ફંવાટો બદલે છે ત્યારે તેની જુની ફંવાટી કઠક અને બટકો જાય તેવી અગાઉ વિનાની થઈ જાય છે. અને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં તેઓ શિયાળું લાપ્તી અને સુંવાળા ફંવાટીવાળાં થઈ જાય છે.

તેઓ વૃક્ષ ઉપર બહુ સહેલાઈથી ચઢી શકે છે. અને તેની ઉપર રહેવાનું પસંદ કરે છે. સાધારણ રીતે તેના ખોરાક ઉંદર, મેઘાળાં, નાનાં પખી અને જીવાત હોય છે છતાં જો મુશ્કે ખડો તોડી બંદર જવાનું બની શકે તો મુશ્કેના નાશ કરવાનું મુશ્કે નથી. આ સિવાય ફળોમાં મોર, અને શાકભાજી અને ચીજાં પણ ખુશીથી ખાઈએ છે. જો તેનું નાનું બચ્ચું પાળા મોટું થયું હોય તો બહુ મજાનું હળી જાય છે અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ મુશ્કે પણ સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે.

જખાદ વરસનાં કોઈપણ મહિનામાં બચ્ચાં આપે છે એ ઉપરથી તેને કોઈ ચોક્કસ પ્રજનન કાળ છે એમ નક્કી કરી શકાતું નથી. કોઈ ખેતરમાં 'તીકા' પાસે કે વૃક્ષના મુળમાં કે પથ્થર નીચે ધાંત બોડી તેને છેડે જોળ આપણી બનાવી તેમાં બચ્ચાં આપે છે. આ પ્રાણી જોડીમાં બાગ્યે જોવામાં આવે છે એટલે બચ્ચાંની સંભાળ માતા જ રાખતી હશે એમ સમજાય છે. ચારે કે પાંચ બચ્ચાં એક વીમાંજણમાં હોય છે.

વણીયર

વણીયર સૌરાષ્ટ્રમાં થતાં હોય એમ માગ જણવામાં હજુ સુધી આવ્યું નથી. ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત, ઈંદર શાલનપુર, દાંતા, આજુ વગેરે રથોએ જોવામાં આવે છે.

આ પ્રાણી લાંબા કડક કાળા અથવા કથ્થાઈ કાળા રંગના બાલવાળું હોય છે. તેના બાલની અંદર રહેલી રંગાટીનો રંગ સફેદ પીળો અથવા પીળો હોય છે. જે રંગ તેના લાંબા શિયાળું બાલનીએ ઢાંકીએલો રહે છે. આંખોની સફેદ કાંઠા હોય છે અને કાંઠા કાંઈ વખત આંખ ઉપર પછી આવા કાંઠા જોવામાં આવે છે. જ્યારે નાકની ખર્નને બાલુ પછી આવા કાંઠા નજરે ચડે છે.

તેનું શરીર જે શીટ લાંબું અને પુછડી પછી એટલી જ લંબાઈની હોય છે જ્યારે વજનમાં તે છ થી દશ શેર થાય છે.

વણીયરનું ખીજું નામ તાડો ખીલાડી પણ છે. તેને વસવાટ વનમાં સાધારણ રીતે હોય છે. તેઓ વૃક્ષ ઉપર જ રહેવામાં માને છે, અને દિવસના ભાગમાં તેની ઘટામાં અથવા તે પોલમાં ગોળ થઈને બેસી રહે છે. ગામમાં અને શહેરની આંબાવાડો અને તાડ કે નારીએડી ઉપર તેની ખાસ એક હોય છે. ધણી વણીયર અત્યારે તેઓની આ વૃક્ષ ઉપરના વસવાટની ખાસીયતને સૂલી ગયા છે અને મલ્યુસના વસવાટ નજીક આવી વસે છે. જેમાં મોટાં શહેરની મધ્યમાં પણ તેઓએ આડું જમાવી દીધા છે અને તે આડું છાપરા, જુના અવાર મેડા અને મટરોની અંદર ક્યાં

છે. શતના જોરાકની શોધમાં નીકળે જે વખતે વૃક્ષ ઉપર અને જમીન ઉપર બધે આંટા મારે એમાં પંખી, નાનાં ચોપમાં, અને કૂચો શોધી લઈ ખાય છે. પછી જેઓએ આપણા સહવાસ સાધ્યો છે તેઓ ઉંદર, ઉંદરડો, અને એવાં પ્રાણી ઉપર કડક હાથ મારતાં શીખી જાય છે કારણ કે તેઓએ પછી આપણી સાથે જ વસવાટું પસંદ કર્યું છે. આમાં ક્યારેક પાળેલાં ખુરશાં ઉપર પણ નજર નાંખી લે છે. અને વાડીઓ પણ વેડે છે. આ સિવાય આ પ્રાણી તાડ ઉપર ચડો તાડો એકઠી કરવા બધેલાં હોયકાંની ઝુલાકાત લઈ તેમાં એકઠો થયેલો મીઠો રસ બહુ સ્વાદથી પી લે છે. આ પ્રાણી પણ નાનપણથી ગામનું હોય તે બહુ હેતાળ બને છે.

વણીયર કાંઈ પણ ઋતુમાં થકની પોલ, પાણીની ઝીરાડોમાં એકે વીંપાંબજીમાં તથા કે ચાર બચ્ચાંને જન્મ આપે છે.

શરીરના બાંધમાં વણીયર જખાદથી જુદા ઘાટના પગથી જોળખાઈ આવે છે. તેના પમડુંકા હોય છે. તળીયા ઉપર ચાલે છે, વૃક્ષ ઉપર બહુ આસાનીથી ચઢી જઈ શકે છે, તે માટે તેના પગનાં તળીયાં સાવ બાલ વિનાના હોય છે.

✱

પાંદડીઓ

૧

મથું સુદી સમાણું હૈયું, કંઈ દઈ તેમાં પુરું,
છતાં નવ સમાણું ગફગદિત કંઠમાંહી વસું,
રખે ટપકી જાય-દુઃખ કંઈ કીકીમાંહી લયું,
દ્રવ્ય જ અહ તો ય કેં શુપત શ્વાસનિઃશ્વાસમાં
ઢળી છવન ધૂળમાં વિમલ વેલ તું, આહ ના,
કુલો મહકતાં હશે, મહકતી જશી વેદના ?

૨

‘ના, ના,’ કીધું ત્યમ છતાં ય દઈ દીધું તે,
ને તે જ આજ લઈ બધું ? ભલે લઈ લે,
કેંચે ન રોધ; અફસોસ જ એટલો કે,
તાડું ન તેથી ઘટતું વધતું કશું ચે,
ને મારું તો જતું-ગયું, અહ કેટલું ચે !
ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

યુગદર્શન :

(તંત્રી, પરમાનંદ કુંવરજી કાપડોઆ; પ્ર. વ્યવસ્થાપક, યો. મો. ફર, ધોષા રદ્દીટ, ફેટ, મુબઈ-૧; વાર્ષિક લઘુલભ રૂ. આઠ.)

‘જીવનભૂમિ’ સરેઆ તરફથી પંદરમી ઝાંઝરેટે અર થયેલ આ માસિકને આવકાર આપતા ધવો આનંદ થાય છે. અમને મનોહા એ આકાશી સામર્થી પરથી જાણાય છે કે કવિના, મંથાવલોકન, રાજ-કારણ, અર્થકારણ, ધર્મ-તત્ત્વગીન, કળા, વિજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, સમાજસાત્ત્વ એમ સકલ તેલસા વિષયોને તેમાં સમાસ આપવામાં આવ્યો છે. ભારતને સંલો-ગોને બળે તેની ચિરપ્રચિત રાજકીય સુક્તિ તો મળી, પણ સ્વરાજને સુરાજ્ય બનાવવાનો તેમજ દેશની તાકાત, સમૃદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા વધરવાનો લભ્ય પુરુષાર્થ તો હવે જ આરંભાય છે, એ સંલોચામાં પ્રગતિ મનોહારિદ્ર્ય ટાળે અને તેને એ નવ-પુરુષાર્થને તે મદદમાર અને એ રીતે ઈંગે, બહેને ફોરે એવા લેખકો અને એવા સામયિકોની અત્યારે પહેલાં ક્યારેય ન હતી એવી એ રીતે જરૂર ઊભી થઈ છે. આ યાત્રા આ માસિક બાજરો અદી આસા તેનું તત્ત્વજ રા. પરમાનંદ કાપડીઆ જેવા સુમન્યોને ઝોળખનારા અને સ્વસ્થ રીતે વિચારી અને ફરેલ કથમે લખી શકનારા આવનાશાળી સંજ્ઞાને સોંપાયું છે તે પરથી અવશ્ય અંધાર છે. પહેલા બને અંકમાં રા. કાપડીઆ લેખકો તરીકે અનેક પ્રતિષ્ઠિત નામો બતાવી શક્યા છે. અલબત્ત સરવત્ર દૃષ્ટિએ માસિકને હજુ વધુ સમૃદ્ધ બનાવવું રહે છે જ. ઊંચા સફેદ કાગળ, સાફ છપાઈ અને ફર અંકમાં આવતું ફેઈ પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારતું ચિત્રગી ચિત્ર માસિકને નમનરંજક બનાવે એવાં છે. અમે આ માસિકને શિવાસ્તે વંચાન : કહીએ છીએ.

સમસંવેદન

[લે. ઉમાશંકર ભેંધો: પ્ર. જીવન સાહિત્ય મંદિર, મંધી રસ્તા; અમદાવાદ મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા]

પ્રાતાનાં વ્યાખ્યાનો અને આશુજોમાંથી રૂઝ ચૂરી કાઢી રા. ઉમાશંકરે આ પુસ્તકમાં અંચરથ કર્યાં છે. દરે લેખો અભ્યાસક વૃત્તિથી લખાયેલાં હોઈ ઉત્તમ પ્રતિભા અભ્યાસપૂર્ણ સાહિત્ય નિબંધો બન્યા છે. આપણાં એ પ્રકારનાં સાહિત્યમાં એ કારણે એ કીમતી ઉમેરો ફરે છે.

પહેલા ત્રણ લેખ કવિના સંબંધી વિચારણાના છે અને બાકીના સાતમાંથી પાંચ જૂનાનવા ગુજ-રાતી કવિઓ ને તેમની કવિતા પર છે. એટલે આ સંગ્રહને વિશે તેની એક નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા તરીકે એમ કહી શકાય કે તે આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના એક અગ્રેસર સર્જકે કરેલો કાવ્ય વિચાર અને ગુજર કવિતાનું અધ્યયન રજૂ કરે છે, કવિતા સિવા-યના જે જે લેખ-એક કાકા કાલેશકર પરના ને ખીલે ‘લોપામુદ્રા’ પરના-છે. તેમાંય કાકા કાલેશકર પરના લેખમાં રા. ઉમાશંકરે કાકા સાહેબના કવિ-ત્વનો પરિચય કરાવવા ધામ્યું છે. અને નાટકને કાવ્ય ગણતી પ્રાચીન ભારતીય દૃષ્ટિની આંધ થો તો તે ‘લોપામુદ્રા’વાળો લેખ પણ આ બધા લેખો સાથે કર્યાં એક પંચતમાં એકો એવા વાધાને અર્ધી ચૂપ કરશે.

સંગ્રહનો નામદાતા પ્રથમ લેખ ‘સમસંવેદન’ રજુનિવસમ સુવર્ણચંદ્રકના પ્રતિમત્રીતા તરીકે રા. ઉમાશંકરે આપેલ વ્યાખ્યાન છે. સર્વાંશે માનવની સરજત હોવાને કારણે અન્ય કલાઓથી જુદી પ્રતી કવિતાનું સ્વરૂપ, એનું વાદન સખ્દ અને વાદનની સક્રિત અને મનાઈનો ચર્ચા કરી રા. ઉમાશંકરે એમાં સિદ્ધિ મુકે છે કે કવિના સર્જન હેતુમાં વશ અને અશ્વપ્રાપ્તિ કરતાં સમસંવેદનની જૂખ જ નિરીષ હોય છે. આ ‘સમસંવેદન’ એટલે ‘સહકમતા’ને માટે રા. ઉમાશંકરે ચોલેલો પર્વાવ.

કવિતા ‘સંબંધી ખીલે લેખ છે ‘સોનેટ’ એમાં એ વિદેશી કાવ્ય પ્રકારની ઉત્પત્તિ, એના રેશી પર્વાવ, એનાં પ્રાણપ્રદ આતર લઘુલો કે જરૂરત, અને પંક્તિસંખ્યા, પંક્તિવલ્લભ, પંક્તિમાન અને પ્રાસસંકલના જેવી એના બહિરંગની એવી સમસ-લ્લી અને સંજ્ઞીન ચર્ચા રા. ઉમાશંકરે કરી છે કે સોનેટ વિશે આપણે ત્યાં સૌથી અભ્યાસપૂર્ણ અને લગભગ હેલ્લા સખ્દ જેવા નિબંધ એને કહેવાશે. એના પછી જેવા જેવી રહે વિવાદીઓને કે અભ્યાસીઓને માત્ર અપરદારનો સોનેટ-ચર્ચા સોનેટના બહિરંગના અપરદારના સનાતની આમદનો સંજ્ઞા ત્રિવિધ ઉમાશંકરેનાં ‘આ નિબંધમાં આવી જતી અભ્યાસીઓને જાણશે. ઉમાશંકરે કરેલી પ્રાસ-ચર્ચા એમાં અદ્યવાન છે.

એવો જ મૂલ્યવાન લેખ છે 'કવિતા અને પ્રાગ-વિકતા' કવિતા અને પ્રગતિશીલતાના સંબંધની ચર્ચાચર્ચી જે વેળા આપણે ત્યાં ખૂબ ચર્ચા હતી તે વખતે લખાયેલો એ લેખ એ સંબંધમાં ઉમાશંકરનું મંતવ્ય નિશ્ચયતાથી રજૂ કરે છે. કવિતાએ આત્મનિષ્ઠ હોવાં ઉપરાંત જીવનનિષ્ઠ હોવું જોઈએ. કવિના સર્જનને સામાજિક કૃત્ય ગણી તેની સમાજ-હિતેષી તપાસ થવી હોય. કાવ્યના આસ્વાદ માટે 'અરિના સંવિત્' થવી જોઈએ અને કાવ્યસૃષ્ટિમાં જીવન સાથે જરાપણ વિસંવાદ હોય તો એવી 'સંવિત્' થવી જોઈએ અને કાવ્યસૃષ્ટિમાં જીવન સાથે જરાપણ વિસંવાદ હોય તો એવી સંવિત્ થવાની જ નહિ. આમ પોતાનો અભિપ્રાય કહી પછી ઉમાશંકરે પ્રગતિવાદનાં મુખ્ય લક્ષણો ગણાવ્યાં છે. પ્રગતિવાદને અસ્કિત્વનું ભોવરના મંજુર નથી પ્રગતિવાદ માનવીના પ્રાથમિક હક્કોથી કોઈ વ્યક્તિ વંચિત ન રહે એની ખાસ ફોર રાખે છે; પ્રગતિવાદ જૂતશાળથી વિશ્લેષ કરવાનું ફરમાવતો જ નથી; કરિતું સત્ય, એ કવિનું જીવે તેથી, સૌંદર્યમંડિત તો હોવાનું જ, પણ તેણે 'સિવ' ને પણ ઉપાસનું જોઈએ એવો આગ્રહ પ્રગતિવાદ રાખે છે; અને અનુભવનું નાબિન્ય વર્ણવવા પ્રગતિવાદ નવાં ભાવપ્રતીકો શોધવાનું કહે છે: આમ પ્રગતિવાદ શું છે તે શું નથી તે રા. ઉમાશંકરે સારી રીતે ખતાવી આપ્યું છે અને તે સંબંધી કેટલાક ચાલુ પ્રશ્નોનું નિરસન પણ કર્યું છે. પ્રગતિવાદનાં ભયરચનો પણ તે જાણે છે. તેથી જ તેમણે વારતવિકતા ખાતર વારતવિકતાના આગ્રહને 'કલા ખાતર કલા'ના વાદ કરતાં 'ભાગ્યે જ વધારે ઈચ્છવા જોવો' ગણ્યો છે અને પ્રગતિવાદ પર શ્રદ્ધા ધરાવતા કવિને પણ પોતાની સર્જનશક્તિને વાદમુક્ત રાખવાની ઈચ્છા સમજાવી છે. આ લેખમાં શુભરાની કવિઓની પ્રાગવિકતાનો આંક કાઢવાનો જે પ્રયાસ તેમણે કર્યો છે તે પણ ખ્યાન ખેંચે તેવો છે. એ સંબંધમાં એમનો આ અભિપ્રાય વિચારવા જોવા છે: 'પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના ફેસર્ષનું ચચાર્ય રસમય વર્ણન કરવાની જેમનામાં શક્તિ ન હતી એવા અ (૧)-કવિ દલપત નર્મદને તેનું દર્શન હતું, બ્યારે એનું વર્ણન કરવાથી

શક્તિવાળા પાછળના 'કવિ'ઓને એનું દર્શન જ હોય એમ લાગતું નથી. અહીં 'જ'કાર મરા વધુ પડતો છે એમ ઠાકોર ને ન્હાનાલાલની કેટલીક કવિતા જોતાં અભ્યાસીઓને લાગશે ખરું.

કૃતિઓ ને કવિઓ પરના અભ્યાસલેખો ઉમાશંકરનું સમજવેદન ખતાવનારા હોય પહેલા લેખની સાથે એમનો પણ આ સંગ્રહને સાર્થતામંકરાવવામાં સારો ફાળો ગણાશે. 'વસંત વિલાસનું' રસદર્શન'માં 'વસંતવિલાસ'ની વસ્તુસંકલના, એના કર્તા, એમાંનું પ્રકૃતિવર્ણન અને એની રસનિષ્પત્તિ એ બધા વિશે રસદર્શી સમાલોચના છે. 'મરવો જ્ઞાનનો વડસો'માં મધ્યકાલની સમન્વયપ્રવૃત્તિમાં અખાતું રથાન, એનું જીવન, એના પર પુર.અ.મીઓની અસર, એની કવિતા, એની બાષા અને એનો સંદેશ, એ બધા મુદ્દાઓનું વિવેચન છે. 'રુખામ્નવાત'માં હરગોવિંદ પ્રેમચંદ્રની કવિતાનો સહજતાથી અપાયેલો પરિચય છે. 'અર્ધા' સહીનો દેશવર'માં બાલાશંકરના 'કલાન્ત કવિ' નામક કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશનના ઇતિહાસ, કર્તાત્વ, પાઠ-નિર્ણય, આદિ વિશે લખી, 'કલાન્ત'ની 'કામલ નાદમસ્ત કવિતા'નો તથા તેને સાચી રીતે સમજવામાં અપ લાગે તેવો તે કવિના દર્શન વિશેષનો ઘોતક પરિચય કરાવી, ઉમાશંકરે 'કલાન્ત'ની મસ્તી, એમની રચયતા અને એમની 'શુદ્ધસંદર્ભ'માધુરી' પરત્વે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. 'નરસિંહરાવ કવિ'માં તેમણે નરસિંહરાવનું કવિ તરીકે જે ઉત્તમ પ્રદાન છે તેને રસજગત તથા કૃતજગતપૂર્વક ખતાવી આપ્યું છે. 'કાકાસાહેબની કવિતા'માં 'જીવનનો આનંદ', 'લોક-માતા' 'રમરણ્યાના', 'હિમાલયનો પ્રવાસ'ને ઓતારાતી દીવાલો' જેવી કાકા કાલેલકરની કૃતિઓમાં સર્જક કેવળના વિહાર અને રસવત્તાને લીધે આવતા કાવ્ય-ગુણોનો, કાકા કાલેલકરની જીવનદષ્ટિનો અને એમની શૈલીનો એનાં મુખ્ય લક્ષણો ને તેનાં પ્રેરણામૂળની વિચારણા સાથે સોદાહરણ પરિચય ઉમાશંકરે કરાવ્યો છે.

આ બધા લેખોમાં સમજવેદક ઉમાશંકરનું યાવ

છે તેવું દર્શન વિવેચક ઉમાશંકરનું પણ થાય છે. 'વસંત વિલાસ' દરમોવિંદ પ્રેમશંકર, બાલાશંકર અને અખાને તેમના સમસવેદનનો લાભ વિશેષ મળ્યો છે, ત્યારે નરસિંહરાવ પરના લેખમાં એમના વિવેચકત્વે નરસિંહરાવની કવિમયોદ્ધાઓ તારવી ખતાવી નિર્ણય ઉચ્ચાર્યો છે કે નરસિંહરાવની કવિતાનું મૂલ્ય ભૌતિકાસિક દૃષ્ટિએ જ રહેશે.

'સોપામુદ્રા' તો અંધવિવેચક ઉમાશંકરનો જ લેખ છે. એમાં મુનશીના એ નાટકનાં વસ્ત્ર અને ખાવનાનું ઝીણવટથી પૃથ્થકરણ કરી મુનશીનું લક્ષ્ય વર્ણવેલું હોય તો એને ઉમાના અકરમાત મૃત્યુથી મદદ નહિ પણ હાનિ થઇ છે એ ખતાવી નાટકના વેદાલોન વાતારણની સમ્યાષ્ટની શંકા વ્યક્ત કરી વિખતીય આકર્ષણને નાટકમાં અપાયેલા વધુ પડતા મહત્વની ટીકા કરી, મુનશીની નાટ્યલક્ષણને અર્જલિ આપવા છતાં નાટક માટે રહ. ઉમાશંકરે પોતાનો અભિપ્રાય રોકેડો પરખાવ્યો છે કે એ નાટ્યાલ્પકને બદલે નાટકિયું વિશેષ ઘર્ષ યથું છે અને એ રીતે તેમણે તેમાં મુનશીની સ્થિત અને મયાદાઓ ઉભમનું સાચું દર્શન કયું કરાવ્યું છે.

રા. ઉમાશંકરે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે 'બધા જ (લેખો) થોડેવે તે બંધે અખચનરૂપે યોગ્યતા છે.' એ વાત સાચી છે. બધા લેખો એમની અખચન કીશતા મોટા પ્રમાણમાં દેખાડી આપે છે, બ્યાખ્યાન-માટે કોષ વિષય લીધો કે આયુષ્ય લખવા માટે એવું કોઈ પુસ્તક મળ્યું તો તેના વિશે સ્કય તેટલો પૂરો અભ્યાસ કરી લઈ તેને પોતાના મતભ્ય સાથે રણુ કરી દેવાની રા. ઉમાશંકરની જ્ઞતિનું એ કામ છે. 'વસંત વિલાસ' પર લખ્યું છે તો આપણા પ્રાચીન કાવ્યો પર અને તેમાંના પ્રકૃતિ નિરૂપણની ચર્ચા કરતાં પશ્ચિમના અને ભારતના સાહિત્યમાં થયેલા પ્રકૃતિ નિરૂપણ પર જે કહી શકાય તે એમણે સંલેપમાં કહી નાખવાની તક લીધી છે. અખા વિશે બોલવાનું હતું તો ત્યાં અખકાલના સતો ને યાનીઓ અને સંત કવિઓની નિર્ણય અને સમજણની ઉપાસના-

ના સમન્વયની પ્રવૃત્તિને તેમણે અવલોધી લીધી છે. રા. હરમોવિંદ પ્રેમશંકરના રૂપાઈમાનના અનુવાદ વિશે લખ્યું પ્રથમ થયું તો એ બધાને ઉમર અખામની રૂપાઈમાં, ક્રિટીકીરાલ્પકો એને અનુવાદ, એ અનુવાદમાં વ્યક્ત થતી ક્લિસ્ટુષી કે જીવનદષ્ટિ અને તેને માટેની બ્યાખ્યાનદારી, અને રૂપાઈમાંતની યુરોપીયન લોકકથિતતા; એ સર્વ બ્યાખ્યાનોની ચર્ચા કરી પોતાનો એ સંબંધી અભ્યાસ ઉમાશંકરે વાચકો આગળ ધરી દીધો છે, બાલાશંકર વિશે લખવાનું થયું તો બાલાશંકરની કવિતા છપાવવાની વાતો અલ્પ થોડીક ચોટા કરનારાઓને વિશે તેમણે લખ્યું, બાલાશંકરની કવિતાના પુરોગામી વિવેચકોનાં મતભ્યોની તેમણે ખબર લીધી અને બાલાશંકરના સાકત વેદાન્ત અને સંસ્કૃતિના પરિચય વાચકોને કગતી આપ્યો. કાકાસાહેબના કવિપણને માટે વાત કરતાં એમના કેળવણીકારપણાને ય ઉલ્લેખ આપી જ તેમણે કયો છે, અને કેળવણીકાર અને કવિ કાલેસકર તેમની કષ્ટ કષ્ટ કૃતિઓમાં દેખાય છે તથા તેમની શૈલીનાં પ્રેરણારણ કયાંથી આવે છે તેની પણ પૂરી વાત તેમણે કરી લીધી છે. નરસિંહરાવની કવિતાની જ વાત કરવી છે, ત્યાં પણ નરસિંહરાવની ઇતર વારૂમય-સેવાને પરિચય તેમણે કરાવ્યો છે તે પણ તેમની આ જ્ઞતિને અને અખ્યેતા-પ્રકૃતિને જ લીધે. 'સોનેટ' માં પણ એ જ જ્ઞતિ કામ કરી રહી છે. એમાં પ્રાસ માટે બોલવાની તક મળી તો તેને વિશે લગભગ પૂરી ચર્ચા કરી નાખી છે. આ બધું ઉમાશંકરની બહુ-શુભતા, અલેખ નિરૂપણને આમદ અને તે માટે જરૂરી એવી ધમસદિખ્યતા વિપુલ પ્રમાણમાં દેખાડી આપે છે.

જે અભિપ્રાયો કવિતા, કવિઓ ને કૃતિઓ વિશે ઉમાશંકરે આ લેખોમાં વ્યક્ત કર્યા છે તે સાહિત્યનાં મૂળ તત્વોની એમની પકડ અથવા સાહિત્યને મૂલવવાની એમની કસોટી કેટલી સાચી અને સંગીન છે તે પણ ખતાવી આપે છે. સર્જક સમસવેદનનો જ અર્પેશ હોય એમ સિદ્ધ કરવામાં, કવિતાને માટે જીવનનિષ્ઠાની કષ્ટતા તથા કવિને માટે વાદ્યમાંથી

મુક્તિની જરૂર પ્રતિપાદવામાં, પ્રાસને કવિતામાં હૃદયી ભાવે મહારવ ન આપવામાં, સૌનેટના અદ્વિતીય કર્તા અંતરંગ પર ભાર મુકવામાં, પૂર્વપશ્ચિમના રસ-વિચાર, રસનિરૂપણ તથા પ્રકૃતિ નિરૂપણનો બેદ તારવી બતાવી 'વસંતવિલાસ'માંના પ્રકૃતિનિરૂપણ તંત્રા રસનિરૂપણનો ખુલાસો આપવામાં, આખાને કવિ કરાવવામાં, 'કલાન્ત'ને ગદ્ય સદીના ઉત્તરાર્ધના એક ખરા 'કવિ' સિદ્ધ કરવામાં, નરસિંહરાવની કવિતાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ મૂલ્યની ગણવામાં, કાકાસાહેબને કવિ કહેવામાં એને મુનશીકૃત 'લોખામુદ્રા'ને નોંધાડ્યા કૃતિ કહેવામાં ઉમાશંકરે સાહિત્યની સાચાં મૂલ્યોને પાયારૂપ તરતો પર જ દેવો ભાર મૂક્યો છે એ જોઈ બંધનું નથી.

અંધા લેખો એ પણ જતાની વ્થાએ છે કે ઉમાશંકરે ભાષાને સફાઈદાર બનાવવાનો સગાન આવાસ તેમાં ક્યો નથી, એમને અહીં તો પોતાના અભાસ અને અભિપ્રાયોને જ વાંચનારાઓ આગળ ધરી દેવા છે. એમને, એ વારંવાર વાપરે ■ તે પ્રયોગ વાપરીએ તો, મમમ સાથે કામ છે, ટપ ટપ સાથે નહિ. વક્તવ્યને વિશદતાથી રજૂ કરવા પૂરતો જ ભાષાનો આ લેખોમાં એમને ખપ હતો. અને એ ખાતરમાં કહેવું પડશે કે એમને ક્યારેય કોઈ ચબ્દની તાણ પડી હોય એવું દેખાતું નથી, અને વક્તવ્યને પૂરી વિશદતાથી એમનું ગદ્ય રજૂ કરી ગયું છે, લેખકને બોલતા સંભળતા હોઈએ એવું લાગે છે.

મણિલાલ વિચારધારા

[સં. ધીરુભાઈ કાકર; પ્ર. શુભરાત વિદ્યાસલા, અમદાવાદ; મૂલ્ય સામગ્ર્ય રૂપિયા.]

મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી આપણા પંક્તિ-યુગના પ્રથમ પંક્તિના મહારથી, સમર્થ નિષ્પક્ષકાર અને બલિષ્ઠ ગદ્યના લેખક છે. અર્વાચીન શુભરાતની વિચારપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન નિશ્ચિત છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રથમ દર્શને એનાથી અંગ્રજી નહ પણ પશ્ચિમાભિગુપ્તી બનેલા મઠ સદીના આપણા

સુધારકોની પ્રવૃત્તિ અને તેમના ઉદ્દેશોના પ્રત્યાધારે મણિલાલને યુનેશ્વરના પંજરામાં મૂકાયેલા ભારતીય ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિષ્કાંત વફીલ બનાવી દીધા હતા. આ કારણે સુધારાશત્રુ અને રિયલિટીસ્ટ સંરક્ષક ગણાઈ ગયેલા પથ વરતુતઃ તેવા નહિ એવા મણિલાલે ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજ-સુધારા, ફળવણી, રાજકારણ અને સાહિત્યને, એટલે કે સમગ્ર જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો ચર્ચતા અને તે પર પોતાનો અધિકારી અભિપ્રાય આપતા જે સંખ્યા-બંધ લેખો 'ત્રિયંવદા' અને 'સુદર્શન' માસિકામાં પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં લખેલા તેના બહુસંપ્રદ 'સુદર્શનગદ્યાવલિ' ધણા સમયથી દુપ્રાપ્ય બની ગયો છે. શુભરાતની ઐતિહાસિક સંસ્કારસેવા બળવી જનારા એ લેખો, તેમાંની વિચારસામગ્રીને માટે, અને તેના કરતાંય વિશેષ તો તે જે પકર અને ઉત્કંઠ ગદ્યમાં લખાયા છે તેના અભ્યાસની સરકારો, આજની પેઢીના વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને સુલભ અને પ્રાપ્ય કરી દેવા બોધતા હતા.

એ ઉપયોગી કાર્ય શુભરાત વિદ્યાસલાએ આ અંશ તૈયાર કરાવીને પ્રગટ કરીને સુંદર રીતે બબલ્યું છે. તેને માટે મણિલાલ પર બહુનિબંધ તૈયાર કરી રહેલા પ્રો. ધીરુભાઈ કાકરની તેણે પસંદગી કરી તે ઉચિત જ થયું છે. રા. કાકરે મણિલાલના લેખો 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'માંથી તેમજ 'સુદર્શન' ને 'ત્રિયંવદા'ની શ્રાવણમાંથી વાંચી બધાં તેમાંથી મણિલાલનું ઉત્તમ પ્રદાન ગણાય તેવા ૭૫ લેખોની અત્ર ચૂંટણી કરી છે. આખી 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'નું પુનર્મુદ્રણ આપના રના સંજોગોમાં અત્યંત ખર્ચાળ થઈ પડે, તેમજ જે સંજોગોમાં મણિલાલને પ્રતિકારકને ખંડનાત્મક વલણ લેવું પડ્યું હતું તે હવે કાલઘરત થઈ ગયા હોવાથી કેટલોક ભાગ એમાંથી જતો કરવો જરૂરી ગણાય, તેથી આવી ચૂંટણી કરી છે. અંધા લેખોને 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'ની વ્યવસ્થાને અનુસરી ધર્મ, યૈદ, રાજ્ય અને સાહિત્ય એ ચાર વિભાગમાં વહેંચી

નાખવામાં આવ્યા છે મહિલાશના
'નારી પ્રતિષ્ઠા' 'અભ્યાસ' અને 'પૂર્વ'
અને પશ્ચિમ' એ ત્રણ સમર્થ લેખો
અથ વિસ્તાર લખે આ સંગ્રહમાં રચના
પાત્રી શક્યા નથી, પણ તે આના
અનુયાયી સમઠરેપે ગુજરાત વિદ્યાસલા
પ્રગટ કરનાર છે એમ જણ્યું છે.

જ્યાં લેખો મહિલાશનું જાદૈત
સિદ્ધાન્તના અર્થોર્થીન પુસ્તકો કે કાષ્ઠ-
કર તરીકે, સ્વદેશ વૃત્તસ અને સ્વધર્મ
વત્તસ પ્રજાકષપાણ-વિચારક તરીકે,
પોતાના જમાનાના ભોક્ષિણક કે સરકાર
શિક્ષક તરીકે, સારિત્ય વિવેચક તરીકે એમ
જુદાં જુદાં પાસામા સાડુ દર્શન કરાવે
છે. નિમ્નધકાર અને યજ્ઞવામી તરીકેની
એમની શક્તિનો પણ પ્રતીતિજનક
પરિચય એ કરાવશે મહિલાશના લેખોના
એવા અભ્યાસને મદદમાર થવા મહિલાશ-
નો વિચાર સરળી, તેની પૂર્વજમિત
અને પશ્ચાદ્જમિત તથા મદદમાર અને
નિમ્નધકાર મહિલાશની સિદ્ધિ એ
સર્વનો સારો પરિચય કરાવેના ઉપોદ્ધાવ
આમળ જોડીને તથા પાછળ ટિપ્પણો
મૂકોને સપાદકે પુસ્તકની ઉપયોગિતા
વધારી આપી છે.

આવા ઉપયોગી પ્રકાશને ગુજ-
રાતનો સહર્ષ આવકાર થટે છે.

ભૂતકાળ વિધેનો પશ્ચાત્તાપ આવે ત્યારે નહિ, ભવિષ્યની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે, માણસે સાચી દિશામાં પહેલું પગલું ભર્યું ગણાય.

★

શરીર કામ કરતું હોય. મન એકદમ શાંત હોય. આત્મા નિર્મળ જળસરોવર જેમ પ્રસન્ન હોય, આ સ્થિતિ મેળવવા માટે મોટાં શક્તિ તથા દેવાયા-બહુ તને છે એમ ?

★

આપણું મોટામાં મોટું કષ્ટ આ છે. આપણું શરીર આપણા મનનું દાસ છે. પણ મન, ઇચ્છાઓની શુલામી કરી રહ્યું છે. અને ઇચ્છાઓને તો કોઈ મિત્ર નથી. સઘળા જ હુકમન છે !

★

જાત્રા કરે રસ્તે કરી એમ કોઈ મંદિરે કોઈને પૂછ્યું 'ખરું' ? એમાં જ જાત્રાની સફળતા રહી છે !

★

હુંદર શબ્દો તાર્કિકિક તાલીઓ અપાવે : હુંદર કામ, સંસ્મરણીય પ્રતિષ્ઠા સ્થાપે.

★

કોણે કહ્યું છે ? એક તસુ આગળ વધનારો આગળ નહિ વધે, એક હાથ પાછળ હઠનારો, આગળ વધશે.

★

એક જ્ઞાનીની પાસે કોઈ જ્ઞાન મેળવવા આવતો ત્યારે એ જોને પૂછતો : 'ભાઈ ! તમારે આ જ્ઞાન મેળવીને શું કરવું છે ? હેતુ વિનાનું કામ તો ઠાણાને પણ મૂર્ખમાં જપાવે.'

પેલો જો ઉત્તર આપે કે 'મહારાજ ! મારે જ્ઞાન વડે મારો ઉદય કરવો છે, ગમે તેમ પણ એ ત્રીજું લેખન છે. તો તે તરત કહેતા : 'તમારા અભ્યુદય માટે જ્ઞાન સિવાય બીજી પણ ઘણી વસ્તુ છે. એનો આશરો લો. જે વસ્તુને જ્ઞાન વિના મેળવી શકાતી જ નથી, એવી કોઈ વસ્તુની તમને લગતી હોય તો જ આંહી આવો !'

કોઈ કહેતું : 'મારે મારી શક્તિ વધારવા માટે જ્ઞાનનો ખપ છે.' જ્ઞાની માથું ધ્રુણાવે : 'ના ભાઈ, શક્તિ માટે જ્ઞાનની ઉપાસના સિવાય બીજી ઘણી વસ્તુ ચાલે તેમ છે. દાખલા તરીકે લક્ષ્મી. સત્તા, જ્ઞાનનો એવા માટે ઉપયોગ ન હોય. તાંબાના વાસણને કોઈ સોનાનો પાસ ચડાવતું નથી. એને તો કલાર્થ જ દેવાય.'

એમ ને એમ ઘણા માણસો આવ્યા ને ગયા. પછી તો આ જ્ઞાનીની વાત ઠેરઠેર ચાલી, કે એમની પાસે જ્ઞાન છે, એ એમને આપવું છે, પણ લેનારો કોઈ બળતો નથી !

અને વાત પણ સાચી હતી. લક્ષ્મી લેનારા હબાર નીકળે. સત્તાના વારસો સેંકડો મળે. પણ જ્ઞાનનો વારસો કોણ લે ? અને લેવાય પણ શી રીતે ?

છેવટે એક જુવાન આવ્યો. તેણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હતો. વિદ્યા મેળવી હતી. એની પાસે વાણીની સ્વચ્છતા હતી. ચોતાની જાતને એ બરાબર વફાદાર હતો. તેણે માથું નમાવીને જ્ઞાનીને કહ્યું : 'મહારાજ ! મારે શક્તિ માટે, સત્તા માટે, લક્ષ્મી માટે કે શોખ માટે જ્ઞાન જોઈતું નથી. કીર્તિ માટે પણ નહિ. પરોપકાર માટે પણ નહિ. સેવા વાસ્તે કે લોકકલ્યાણ માટે પણ નહિ. મારે તો મારી

જાતને સંપૂર્ણ બનાવવી છે, માટે જ્ઞાન નેધએ છીએ !'

અને જ્ઞાનીનાં નેત્ર આનંદથી ચમકી ઉઠ્યાં: તે દિવસે પહેલી વખત એણે પ્રેમથી કહ્યું: 'વત્સ ! તું આંહી' રહી જા. મારી વસ્તુનો વારસો તારે માટે છે !'

જ્ઞાન, જાતને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે છે. ને તે ક્રિયામાંજ ઘણી નાની ક્રિયાઓ-લોક-સંબંધની ને એવી-આવી જાય છે.

જ્ઞાનની આવી સમજણ, એનું નામ યોગ.

★

ઇશ્વરે શબ્દો સૌને આપ્યા છે પણ કેટલાક શબ્દો બોલે છે. થોડાક બોલે છે બહુ થોડા પામે છે અને વિરલા જ એમની પાર જાય છે.

★

આપણે જુઠાણું ચલાવતા હોઇએ ત્યારે પણ, સત્યને તો જાણતા જ હોઇએ છીએ. પરંતુ અસત્ય, સત્યરૂપે ચાલે છે, એ જોઈને આપણને જે આનંદ થાય છે એ આનંદ જ આપણને જોડા ખાડામાં ધકેલે છે.

★

બીજાના દોષ જોવાથી જેમ માણસ પ્રાર્થ બની શકતો નથી, તેમ પોતાના પણ કેવળ દોષ જોવાથી એ આગળ વધી શકતો નથી. આગળ વધવાનો રસ્તો, સત્યની પ્રતીતિ થવી તે છે. દોષોની હાજરી બાજુથી તે નહિ.

★

ઇશ્વર પણ હોય તો એક મહાન નિર્ધાર રૂપે, નિશ્ચળતા રૂપે, અદ્વૈત ઇચ્છાશક્તિ રૂપે હોવો જોઈએ. એટલે જેની પાસે કૃતનિશ્ચયી પ્રાણ છે-તે ઇશ્વરની વધારે પાસે છે

★

જ્યારે દરેક પાર્થિવ વસ્તુને પણ તમે ચેતનરૂપે જોશો, ત્યારે તમને લાગશે કે તમારામાં કોઈક નવું બળ આવી રહ્યું છે

★

'પુસ્તકોને તમે ધિક્કારો છો કાં ?' કાંઈ ફિકર નહિ હરેક પ્રબલને પડતા પહેલાં એમ જ ક્યું છે

★

જેને જીવનની ગતાગમ નથી એ માણસ જ નિરાશ થઈને એસે, નાસીપાસ થઈને કપાળે હાથ દે, રસ્તો શોધવાને બદલે મૂંઢ બનીને બેઠો રહે જેને કાંઈક પણ ગતાગમ છે એ તો બાજુ છે કે જેમાંથી કાંઈ રસ્તો ન હોય એવી કોઈ આપત્તિ યુદ્ધ ઇશ્વર પણ આપી શકતો નથી. એવી આપત્તિ આપવી એનો અર્થ એટલો જ થાય કે એ પોતે પોતાનો ઇન્કાર કરે છે.

★

જન્મશુદ્ધ કરતાં શુદ્ધશુદ્ધ વધુ નીચે જોવા છે: અને શુદ્ધશુદ્ધ થવા માટે આટલું વિષ બસ છે: જન્મનો ગર્વ. ગૌરવ નહિ ગર્વ.

★

ધી યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા લાઈફ એન્ડ લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

(હિંદી ઓફીસ—મદ્રાસ)

(સ્થાપના ૧૯૦૬)

પ્રગતિના ખોલતા આંકડા

કુલ લીમીટ (૧૯૪૮) ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત

કુલ લીમીટ " ૪,૪૫,૦૦,૦૦૦ "

કાપા ચુકવ્યા " ૧,૭૬,૦૦,૦૦૦ "

એજન્સી માટે લખેલા યા મળેલા—

સી. એન. પટેલ

માન્ય મેનેજર.

યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા લિમીટેડ,

સર શ્રીરામલાલ મહેતારોડ, મુંબઈ-૨

—હાઈફ્રીડ અને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આપણું નોંધી લેજો—

તમારા વર્ગમાં ચાલતા દરેક પુસ્તકો માટે એકવાર અમારી
ફરકોને તપાસ કરજો.

★ તમને સંતોષ થશે, ★

★ તમને ફાયદો થશે. ★

દરેક પ્રકારની સ્ટેશનરી, ફાઈલો,
કાગળોનો પથ્ર મળશે.

ફરકો દરેક સાયનસની પરીક્ષા માટે

—★ અમદાવાદ યુનિ. ★—

ફરકોની વાતો લાગ ૧ લો તથા એપ્રિલની દિવાલોનું સંપૂર્ણ
મૂલ્યાંકન એક વિદ્વાન પ્રેસિડન્ટની કલમે તૈયાર થએલું
પ્રગટ થઈ ગયું છે.

ફરકો માત્ર રૂ. ૧૦

અમદાવાદ યુનિ. ડી. પો.

જાલાલુદ્દીન પાસે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં નવાં સુંદર પ્રકાશનો

દિવારવચન		ગિજુભાઈ	ભગવાન પરશુરામ	ક. સુનશી
બાળકાવ્ય	જીવનમાં	નવાં સુંદર	ગુજરાતી	સાહિત્યની
દારા	ક્રાંતિકારી	અખતરાની	ઉદાત્ત	પૌરાણિક
કિં. ૧-૮-૦		પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૮-૦	પો. ૦-૧૦-૦
આથમિકે શાળામાં બાપા શિક્ષણ		લોભહુવિણી	ક. સુનશી	
ગિજુભાઈ	અહીં	શિક્ષણશાસ્ત્રોની	ભગવાન	પરશુરામનાં
રીતે ઉક્ત	વિષયની	ગંભીર ચર્ચા કરે છે.	ચોમારેવીના	જીવનને
કિં. ૨-૦-૦		પો. ૦-૭-૦	કિં. ૪-૦-૦	૨જી કચ્છી નવલ
ચાર મોરચાની કેળવણી		જીવનમાંથી જડેલી	લીલાવતી સુનશી	
રૂબોમાં	ચાલતી	અપંગ	કેળવણી	સામાજિક
સામે	ધરાયેલી	નવી	લાલમતી	તેમજ બીજી
કિં. ૧-૪-૦		પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૦-૦	હૃદયમમ વાર્તા-ઓનો ધણી વખતથી અપ્રાપ્ય સમ્રાટ
સોમનાથ		રત્નમણિરાવ	ઇતિહાસ સંમેલન	નિબંધ સંગ્રહ
ગુજરાતની	જનમસિદ્ધ	તીર્થજીમનો	ગુજરાતી	વિષેની ઐતિહાસિક
સુંદર	સચિત્ર	પરિચય :	ભર્મા વિદ્યા પૂજી	નિબંધો ને લેખો:
કિં. ૪-૦-૦		પો. ૦-૮-૦	કિં. ૪-૮-૦	પો. ૦-૮-૦
ગાંધી ગુજરી		જયભિખુ	ડો. મધુરિકા	ક. સુનશી
જયમદન	ગ્રેણીની	આ	વાર્તામાં	એક
નવો	રસપ્રવાસ	રેલાઓ	છે.	
કિં. ૧-૮-૦		પો. ૦-૬-૦	કિં. ૧-૪-૦	
પ્રતિપદા		ગોવિંદ સ્વામી	પ્રાથમિક શિક્ષણ	સોમાભાઈ પટેલ
માત્ર	ઓગણીસ	વર્ષની	ઉંમરે	રચાયેલો
કલાત્મક	ને	સંવેદનશીલ	કાવ્યકૃતિ	
કિં. ૨-૮-૦		પો. ૦-૮-૦	કિં. ૧-૮-૦	
ઉન્મેશ		ઈન્દુલાલ ગાંધી	ગ્રામીણ બહેન : ગિજુભાઈ	કિં. ૧-૪-૦
એકસો	ચાલીસ	કાવ્યોનો	ને	
ગીતોનો	ભાવવાહી	સંગ્રહ		
કિં. ૩-૦-૦		પો. ૦-૮-૦		

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો અન્ય-કાલ

નવલકથાઓ

મુન્શીના નવાં પુસ્તકો

★
ગુર્જરેશ્વર (કુમારપાળ) ધૂમકેતુ
મોહક્ય નવલકથાવાલિનું નવું
પુષ્પ-નવી સૌરભ સાથે
કિંમત: ૪-૮-૦૦ પો. ૮ આના
પૃથ્વીશ: ધૂમકેતુ
રાગ તે યોગી : ને યોગી તે રાગની
નવી ક્ષિપ્રશ્રી રજુ થાય છે,
કિં. : ૩-૮-૦૦ પો. ૮ આના
ભાઈબીજ ધી. ધ. શાહ
જાત્રાભવના સળગતા ને મૂંઝવેતા
પ્રત્યેની રસભરી નવલ
કિં. : ૪-૦-૦૦ પો. ૮ આના
સરિતાથી સાગર: શિ. આ. શુકલ
પૂ. બાપુજીએ કૃષ્ણ દાંડી કુમની
રસ, રમૂજ ને માહિતી ભરી નવલ
કિં. : ૪-૦-૦૦ પો. ૮ આના
ભાગ્યનિર્માણ જયસિંજી
મિત્ર સાંપ્રદાયિક શાસનની તવારીખ
રજુ કરતી ગ્રેમ-શૌર્યભરી નવલ
કિં. : ૩-૪-૦૦ પો. ૮ આના
માશી-ભાણુજી એ. દલાલ
પ્રખુલ ત્રિકાણુની નવલ, જેમાં ત્રિકાણુ
રચાતો નથી : છતાં રમ્ય તે લાગે છે
કિં. : ૩-૦-૦૦ પો. ૮ આના
ભગવાન મહિસનાથ જયસિંજી
ધર્મ અને જીવનમાં કાંતિ કરે તેવી વાતોનો સંગ્રહ
કિં. : ૨-૮-૦૦ પો. ૭ આના
વિદ્યાથીંઓની વાતો દાસુલાલ શુકલ
કિં. : ૧-૦-૦૦ પો. ૫ આના

★
પૌરાણિક નાટકો ક. મા. મુન્શી
કિં. ૩-૮-૦૦ પો. ૮ આના
સામાજિક નાટકો ક. મા. મુન્શી
કિં. ૩-૮-૦૦ પો. ૭ આના
કાલિદાસનાં નાટકો : કે. દા. શાસ્ત્રી
ગુજરાતી અવતાર ધરતાં કવિવરનાં
સુંદર નાટકો
કિં. : ૪-૮-૦૦ પો. ૧૦ આના
ગ્રંથ અધરેથી : શ્રેષ્ઠ ગાદી
જન સામાન્યમાં જીવતાં પત્રોની સંવે-
દનાત્મક ભજવી શકાય તેવી કૃતિ
કિં. : ૨-૮-૦૦ પો. ૮ આના
મુદ્રારાક્ષસ કે. દા. શાસ્ત્રી
કવિ વિશાળદત્ત કૃત રાજકિય મહરવનું
જૂનું નાટક : ગુજરાતી ભાષામાં
કિં. : ૨-૮-૦૦
રણછાડલાલ ને બીજાં નાટકો
પાંચ નાટકોનું સુંદર ગુચ્છ,
જેમાંના સફળ રીતે ભજવાયાં છે.
કિં. : ૨-૮-૦૦ પો. ૮ આના

ધૂમકેતુના નવાં પ્રકાશનો

જીવનપથ : જીવનના રોમાંચક સ્મરણોની કથા
શ. ૪-૮-૦૦
લોકરમાયણુ : નવી રેલી અને ચોકસ દ્રષ્ટિથી
લખાયેલ કથા કિંમત ૧-૮-૦૦
અનામિકા નવો વાર્તાસંગ્રહ કિં. : ૩-૦-૦૦

ગુર્જર અન્યરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

કોઈપણ રેડીઓ સેટ ખરીદતા પહેલાં તથા
આપના પૈસાનો અચાવ કરવા

ફીલીપ્સ રેડીઓ ખરીદ કરો

PHILIPS

ઇલેક્ટ્રીક, મોટર બેટરી, ડ્રાય બેટરી, અને
જુદા જુદા મોડેલો સ્ટોકમાંથી મળશે.
ફીલીપ્સ રેડીઓ ગેરન્ટીથી વેચવામાં આવે છે.

— જુદા જુદા ભાગોમાં ફીલીપ્સ રેડીઓના એન્ટેના નીમવાને શરતો વગેરે માટે પૂછાવો :—

ફીલીપ્સ રેડીઓ હાઉસ

સ્ટેશનરોડ : : અમદાવાદ.

તા. ક. કોઈપણ રેડીઓ સેટ વ્યાજબી દરે રીપેર કરવામાં આવે છે તેમજ જૂનાં સેટો
ખરીદવામાં કે બદલી દેવામાં આવે છે.

કોલેરા, ઝાડા, શરદા,
શંધિવા, ખાંસી, શુળ,
અમુંબા, દરેક જાતના
તાવ તથા અનુક
જાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઔષધી

PHILIPS

જ્યાં મળે છે.

ફીલીપ્સ રેડીઓ હાઉસ

રોડીસ્ટ-કચ્છનાલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગલદાસ રોડ મુંબઈ ૨

રોજખરોજનાં જીવનધર્મકાર રજુ કરતું માસિક
રેખા

તંત્રી : ઇશ્વરલાલ પેટલીકર.

- ★ જે તમારા ઘરમાં સુરખમી થઈને સમાહ આપવા આવતું નથી; પણ મિત્ર તરીકે સુખદુઃખની વાત ક્રવા આવે છે.
- ★ એની ઇચ્છા ધરનાં સોનો સ્નેહ સંપાદન કરવાળી છે, જે માટે સાચા દિલથી પ્રયત્ન કરશે.
- ★ દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રગટ થાય છે.
- ★ પાંચિંક વર્ષાલગ્ન દરમિયાન રૂપિયા ૭ અને પંદરેક માં રૂપિયા ૨૦ (અથવા શીલીંગ ૫૨) છે.
- ★ આટલા ઓછા લવાજમમાં વર્ષની ઘરઆતમાં જ અઢીસો પાંચ નવું રૂપિયાનું બેટ પ્રસતક અપાય છે.

માહક થવા માટે આજે જ લખો:—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

કેનાલીઝ પુલ પાસે, ગાંધી માર્ગ,

અમદાવાદ-૧.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

સ્થાપના ૧૯૧૬

જ્યુપિટર

જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

હેડ ઓફિસ : બેન્ક સ્ટ્રીટ કોટ-મુંબઈ

બાહોશ, ખતીલા સકિતશાળી અને લાગવગ ધરાવનારાઓને કામકાજ કરવા સારી તક મળશે

લખો અથવા ફળફ મળો

જિંદગી, આગ, અકસ્માત, મોટર મરીન તેમજ વીમાના કોઈપણ કામકાજ માટે સદ્દર અને આગેવાન વીમા કંપની

ટેલીફોન નં. ૨૩૭૯

ગ્રાન્ય મેનેજર - જી. આર. દેસાઈ
ખાડીયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

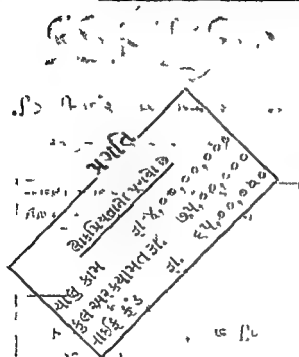

નેપયુને

એસ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

(સ્થપાઈ ૧૯૩૭)

આમજનતાની લોકપ્રિય કંપની

હિંદુસ્તાન, અરબા અને આફ્રિકાના જુદા જુદા વિભાગોમાં 'નેપયુને' પોતાના ૬૦,૦૦૦ થી વધુ પોલીસી હોલ્ડર્સ ધરાવે છે.

પોલીસી રાશિનારાઓને, આજ મુદ્દીમાં કંપનોએ રૂા. ૨૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ વકમ હાથમાં પેટે ચુકવી આપેલ છે.

એજન્ડા અને વિમાની લાગતમાં રસ લેનારાઓ માટે 'નેપયુને' માર્ગશિક્ષક રૂપે છે, અને દરેક જાતની સગવડ ને સલાહ આપે છે.

જીંદગી, આગ, મોટર અને

અકસ્માતના વિમાનું કામ ગ્રિવકારવામાં આવે છે.

વિગત માટે લખો

ધી નેપયુને એસ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

નેપયુને બિલ્ડીંગ્સ હોર્નબોર્ગ, કેમ્. યુ. એન્ડ

અમદાવાદ બાજુ પાંચકુવા, કુવાળા સામે, અમદાવાદ

રામ

દેવદાસી
વિષ્ણુ - સી ગંગાદત્ત શાસ્ત્રી

સંપાદક - શ્રી શ્રીરામ મો. દત્ત
વર્ષ ૧૯૫૬-૫૭ સંવત્ ૨૦૧૩-૧૪

બાળકોનો ખેરાક

સારા દાંત...
મજબૂત અંગો...
સંખ્યા વિકાસ...
એકસોનાં ખેરાકથી
એ આ બધું મેળવે છે...
કેરની અને સહીસલામતભર્યું
ચોખ્ખું અને ખાત્રીવળુ દૂધ

‘જ્યારે બાળક ખાતા શીખે છે’

એ ગાળામાં બાળકને કંઈક નક્કર
ખેરાકની વધુ જરૂર પડે છે. ફેરેક્ષ જેવો એ
વખતે બીજો એક પચ્ચ ખેરાક નથી. કદા
અરમ દૂધમાં એક નાનકડી ચપ્પી ફેરેક્ષ અને
થોડી ખાંડ મેળવીને ધીમે ધીમે આપવું શરૂ
કરો—ગંધવાની જરૂર નથી. ફેરેક્ષથી બાળકનાં
ખેરાકની શરૂઆત કરો.

૩૧. ૨૦,૦૦૦ નાં એક હર
ધના મ
૫ હે હું
ધના મ રૂ. ૬૫૦૦
બી હું
ધના મ રૂ. ૪૫૦૦
ત્રી હું
ધના મ રૂ. ૨૫૦૦

ઉપરાંત રૂ. ૫૦૦ નાં પુરતો

આ ઉપરાંત હુસાનો, ધોનસનો તથા વધુ મ. પત્રનો ધનામ
કે. વિગતો માટે 'મક્કમ' અધ્યવાસિક લુગો અગર
અમને ત્રીસના સન્માને લખો.

આડી ચાવીઓ:

ઊંઘી ચાવીઓ:

(૧) 'અહ' માટે, અધીસા નાં
(૨) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૨) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૩) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૪) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૩) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૪) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૫) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૬) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૫) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૬) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૭) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૮) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૭) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૮) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૯) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૦) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૯) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૦) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૧) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૨) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૧) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૨) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૩) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૪) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૩) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૪) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૫) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૬) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૫) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૬) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૭) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૮) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૭) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૧૮) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૯) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૨૦) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૧૯) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૨૦) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૨૧) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૨૨) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૨૧) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૨૨) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૨૩) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૨૪) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૨૩) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૨૪) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૨૫) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૨૬) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

(૨૫) 'અસ' માટે, અધીસા નાં
(૨૬) 'અસ' માટે, અધીસા નાં

કસોટી કાર્યાલય :

ગાંધારીક,
અમદાવાદ.

પ્રવેશ ફીનો રોકો.
૧ થી ૩ મ. પત્ર : રૂ. ૧-૪-૦
૪ થી ૮ મ. " : રૂ. ૨-૮-૦
૯ થી ૧૧ મ. " : રૂ. ૩-૧૨-૦
૧૨ થી ૧૬ મ. " : રૂ. ૪-૧૦-૦
૩૨ " : રૂ. ૧૦-૦-૦
નોંધ: બધારે મક્કમના મોકલે માટે દર ૧૬ મ. પત્ર
કે એના બધાની ફી ૨૮-૦-૦ છે. (૧ થી ૧-૦-૦)

લ	ખ	પ	ત			જ	
				લ			
અ	સ			દા		ન	લ
	દા	સિ		ર			
	ખ	ત			શ		ર
ત		અ		રા			
લા	મો	મ	ક				ગ
લિ	ક			ગો	ત		ર
	પ		ર				

લ	ખ	પ	ત			જ	
				લ			
અ	સ			દા		ન	લ
	દા	સિ		ર			
	ખ	ત			શ		ર
ત		અ		રા			
લા	મો	મ	ક				ગ
લિ	ક			ગો	ત		ર
	પ		ર				

અમદાવાદના કલેક્ટરે તા. ૨૧-૧-૪૬ ના
સાથેના નંબર ૧ થી મંજૂર કરેલી સરકારી
કસોટી લીસિંગના ચર્ચ રાતો-નિખોત અને
જૂથ મંજૂર કરે પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપે.
નામ

મે આના નામે કુલ
પ્રવેશપત્રો ન
.....સાથે ન
ગામ
મે માટે પ્રવેશપત્રો ના
આ સાથે .....પા મોકલવા છે

જિજ્ઞાસનની

જીવન વાણી

ધૂમકેતુ

કિંમત : સાડાત્રણ રૂપિયા

જિજ્ઞાસનની વાણીમાં જે એક પ્રકારનું મોહકતત્ત્વ છે તે અનોખું છે. એની પાસે સુંદરતા ટાંગેરની છે અને સમ્યાક અગ્રેજ કવિ બ્લેકની છે.

ક્રાન્તદશી આ કવિ ચિત્રકાર હતો. અને યાત્રી પથુ હતો. એનામાં સત્ય ને સૌંદર્ય બંનેની ઉપાસના એક બંનીને રહી હતી.

આવા મહાકવિને દષ્ટાંતી વાણી આ પુસ્તકમાં વેળુએલી છે. જીવનનો ધોર નિરાશામાં આ વાણી એક નવે. આશાદીપ ધરે છે. એક નવો ઉદ્ધાસ પ્રગટાવે છે.

આપણા સાહિત્યમાં આ એક અનોખું પ્રકાશન ગણાયો.

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લેશો :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિં

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા

અમદાવાદ-૧

ભારતી

જાવહરલાલ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

‘ભારતી’ વર્ષ ૧૯ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૪ : અંક નવમો

ડિસેમ્બર : ૧૯૪૯

ક્રમ

૧ સુશાસનનું રહસ્ય	ધૂમકેતુ ૫
૨ સમયનાં ફોરનીર	... ૮
૩ માનવીનાં હૃદયો	રનેદરશિમ ૧૩
૪ પ્રથમ યુગ્મન (કાવ્ય)	અનુ. સુરેશ બેખી ૧૮
૫ આપણું જીવનનું પ્રાણી નોખિયો	પ્રભુમત કવચનાથ દેસાઈ ૧૯
૬ જાને ૧૯૪૨નાં સંસ્કરણો	અનુ: જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી ૨૨
૭ મંદિર	નવલભાઈ શાહ ૩૦
૮ શૈષ યુગ્મન (કાવ્ય)	અનુ. સુરેશ ક. બેખી ૩૩
૯ સાધુતાનો એક અનોખો પ્રકાર	ભ-વાણી ૩૪
૧૦ જે શિખારી	અનુ. ઉષા સુરેશ બેખી ૩૮
૧૧ વતન હોયું	વજ્રલાલ ત્રિવેદી ૩૯
૧૨ મોં અને હાતની સંભાળ	જીવતરાય મો. દવે ૪૨
૧૩ [૩] એવો દેશ...હિંદેશ જોકો ?	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૪૪
૧૪ હસતા બાપા	સરોદ ૪૭
૧૫ અલિલ જિજ્ઞાસ : પરિચય	ધૂમકેતુ ૪૮
૧૬ સંસ્કાર કથાઓ	... ૫૭
૧૭ સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?	વસુધેવ ૬૨

— : વાર્ષિક લવાજમ : —

દેશમાં : ૭-૮-૦

:

પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ-૧

રવાણી એન્ડ કંપની : ૪૦૫, કાલ્યાદેવી : સુઅર્ધ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી પ્રમથલાલ મો. દવે

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ-૧

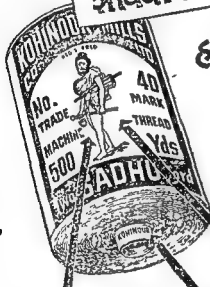
મુદ્રક : જ્યંતી વેલ્લાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, લીકાટા રોડ,

ધેલાભાઈની યાદી : અમદાવાદ.

તમારા રક્ષણ માટે

સાધુ દોરો

સીવવાનો

હવે નવા પેઢીંગમાં આવે છે

★ અસલ સાધુ દોરો
બતાવનારા આ તજુ
મુદતમાં ધ્યાનમાં રાખો

૧ બહારના રેપર અને
અંદરની ભૂંગળી માટે
વિશિષ્ટ આજી લીલા
રંગનું કાચબ

૨ સાધુ આકૃતિનું જે
રંગ (લાલ અને લીલા)
માં જાપકાય

૩ 'કોહીનુર મીલ્સ કા. લી.'
એમ સ્પષ્ટ રીતે આજી
લીલા રંગમાં ભૂંગળીના
મધ્યમાં જાપવામાં
આવેલ છે

કોહીનુર મીલ્સ કંપની લીમીટેડ

જનાવે છે

એજન્ટો

પ્રીલીક ઇન્ડસ્ટ્રીજ લીમીટેડ.

એકલા સુતર વેચનાર એજન્ટો નહીં પણ 'ક' લેલુચંદ લીમીટેડ

સુશાસનનું 'રહસ્ય' !

એક પ્રદેશની પ્રજાએ બળવો પોકાર્યો. રાજાના મહેલને આરે તરફથી પ્રજાજનો ઘેરી વળ્યા. એની સામે 'ઇન્કિલાબ ઇન્દાબાદ !' ની ખૂંસો ઉપડી !

અને રાજા મહાલયની સીડીએથી ઊતરતો નીચે આવ્યો. એના એક હાથમાં એણે રાજચુગટ લીધો હતો. બીજા હાથમાં રાજદંડ પકડ્યો હતો.

એને ત્યાં આવી રીતે આવેલો જોઇને પણ એપણ લોકોળામાં શાંતિ ફેલાઈ ગઈ. રાજાએ તેમને કહ્યું : 'મારા મિત્રો ! તમે હવે વધુ વખત મારાં પ્રજાજનો તરીકે નથી. તમને હું આ મારો રાજચુગટ આપી દઉં છું. મારો આ રાજદંડ પણ તમને સોંપી દઉં છું. હું તમારા જેવો તમારામાંના એક બની જઈશ. એ રીતે હું પણ 'પ્રજાજન-એક માણસ ગણાઉં' પણ માણસ તરીકે હું તમારી સાથે રહીને કામ કરીશ, કે જેથી આપણા સૌનું કામ દીપી ઊઠે અને આપણું બાવિ વધારે ઉજ્જવલ બને. આંહી કેઈ રાજાની જરૂરિયાત રહેતી નથી. એટલે આપણે સૌ ભેગા મળીને ખેતરમાં કામ કરીએ અને હાથોહાથની મજૂરી કરીએ. માત્ર તમારે મને આટલું ચીંધવું પડશે કે મારે કયા ખેતરમાં કામ કરવા જવાનું છે. તમે જ બધા હવે રાજા છો. ચાલો !'

આ સાંભળીતે લોકોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. થોડીવાર ત્યાં સ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ. જે રાજાને એમણે પોતાનાં સઘળાં દુઃખ અને અસંતોષનો કર્તા માન્યો હતો; તે રાજા પોતાનો રાજચુગટ અને રાજદંડ બન્ને તેમને સોંપી દેતો હતો. અને તે પણ તેમાંના એક સાદો પ્રજાજન બની જતો હતો.

પછી એમાંના દરેક પોતપોતાને કામે ગયો. અને એક પ્રજાજન સાથે રાજા પણ ખેતરમાં ગયો.

પણ એ પ્રદેશનું રાજ્ય, રાજવિહોણું બનતાં કાંઈ સુધયું હોય તેવું થયું નહિ. હજી સુધી અસંતોષની આગ ત્યાં દેખાતી હતી.

લોકોએ વળી બલ્લરમાં એના ચર્ચને ખૂમાખૂમ કરી મૂકી: 'આપણા ઉપર રાજાએ રાજ ચલાવવું નેઈએ. અને શાસન સુધારવું નેઈએ, અને જીવાનો તેમજ વૃદ્ધો બધા એકમત થયા કે "આપણા ઉપર રાજા હોવો નેઈએ."

અને તેમણે રાજાને શોધી કાઢ્યો. તે ખેતરમાં કામ કરી રહ્યો હતો. તેને પાછો સિંહાસન પાસે લાવ્યા. રાજદંડ તેના હાથમાં આપ્યો. રાજમુગટ તેને માથે મૂક્યો. અને તેઓ જોડ્યા: 'હવે તમે રાજ્ય કરો, પણ ન્યાયથી અને સામર્થ્યથી' અને તેણે કહ્યું: 'હું તમારા ઉપર સામર્થ્યથી તો જરૂર રાજ કરોશ, પણ આકાશના અને પૃથ્વીના તમામ દેવો અને મદદ કરે કે એ રાજ્ય ન્યાયનું પણ બને!'

પછી તેની હાજરીમાં માણસો ઉભરાવા 'બ્રાહ્મણ' પેાતપોતાની ફરિયાદો રજૂ કરતાં. એમના ઉપર જમીનદારોના જે જીવન હતા તે તેમણે તેને વંછુંવ્યા અને રાજાએ તસ્ત જ જમીનદારને જોડાવ્યો અને એને કહ્યું: 'ઈશ્વરના ન્યાયપદ્ધતિમાં એક માણસનું જીવન બીજા માણસના જીવન જેટલું જ કિંમતી છે. તારી નીચે જે માણસો કામ કરી રહ્યા છે તેમનાં જીવન કેમ તોળવાં એ તને ખબર પડતી નથી, એટલા માટે તારા અધિકાર રદ થાય છે. આ રાજ્યનો હમેશને માટે ત્યાગ કરવો.'

બીજે દિવસે વળી બીજા માણસો આવ્યાં અને કુંગરો પ્રદેશની કાંઈ અધિકારિણીની વાત રજૂ કરી એના પાપે એ બધા દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા હતા.

પેલી અધિકારિણીને એકદમ ન્યાયસભામાં લાવવામાં આવી. અને રાજાએ તેને દેશપારની સજા કરતાં કહ્યું: 'જે માણસો આપણાં ખેતર ખેડે છે ને તેમની સંભાળ લે છે, તે આપણા કરતાં વધારે લાયક છે. આપણે તો ઘેર બેઠાં એમનું પકવેલું અનાજ વાપરીએ છીએ. ને બેઠાં પીણું પીએ છીએ. અને કારણ કે આટલી સાલી ન્યાયની વાત પણ તને સમજતી નથી માટે તારે આ પ્રદેશ તણ દેવો નેઈએ. અને એનાથી દૂર થઈ જવું નેઈએ.'

પછી વળી બીજા માણસો આવ્યા, ધર્મના રમેવાળો એમની પાસે વેઠ કરાવતા હતા. અને બારે પથરા ઉપડાવતા હતા. અને બદલામાં કાંઈ આપતા ન હતા. ધર્મના સિદ્ધાંતોને ઊલટાઈ જતા હતા, બ્યારે એમને આ કામ આપવા છતાં ખાવાના સાંસાં હતા.

અને રાજાએ ધર્મીધિકારીને જોડાવ્યા. અને બ્યારે તે આવ્યા ત્યારે તેને કહ્યું: 'તમે જે ધર્મશિલ્લ ધારી રહ્યા છો એ તો માનવ પ્રત્યે અસીમ પ્રેમ બતાવવાનું પ્રતીક ગણાય છે. તેમાં તો જીવન આપીને જીવન પામવાની વાત છે. અને તમે તો જીવનમાંથી જીવન ખેંચી લો છો અને કોઈને જીવન આપતા તો નથી. માટે તમારે પણ આ રાજ છોડી જવું, અને અહીં કોઈ દિવસ પાછું ન ફરવું.'

આ પ્રમાણે દરરોજ રાજાની પાસે માણસો આવતાં રહ્યાં. તેમના ઉપર જે કારણ હતું

તે ભારણી વાત તેઓ લાવી રહ્યાં હતાં. અને રાજા પણ તેમના ઉપર જૂલમ કરનાર કોઈ ને કોઈને હમેશાં દેશપાર કરવાનો ન્યાય આપતો રહ્યો.

અને એ પ્રદેશના લોકો સાનંદાશ્ચર્ય આ બેઠે રહ્યા. તેમના હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રગટ્યો.

પણ પછી એક દિવસ તે પ્રદેશના વૃદ્ધો અને જુવાનો ફરીને ભેગા થયા. અને રાજાના મહાલયને વીંટળાઈ બંધા અને રાજાને બોલાવ્યો. રાજા તો વળી ખાંધે પહેલાંની પેઠે એક હાથમાં રાજમુગટ રાખીને, બીજા હાથમાં રાજદંડ રાખીને નીચે આવ્યો.

અને તેણે તેમને કહ્યું : ‘હવે વળી તમારી શી ઇચ્છા છે? પણ આ જુઓ, તમે મને જે સાચવવા સોંપ્યું છે, તે હું તમને પાછું આપી દેવા માટે સાથે લેતો જ આવ્યો છું !’

પણ તેમણે એકે અવાજે કહ્યું : ‘ના, ના, તમે ન્યાયી રાજકર્તા છો. તમે ધરતીને જુલમીઓથી મુક્ત કરી છે. અને વરૂ જેવા ફાલી ખાનારા હિંસકોના નહોર તમે લઈ લીધા છે એટલા માટે અમે તો તમારા ગુણગાન ગાવા, અને તમારો આભાર માનવા આવ્યા છીએ. રાજમુગટ અને રાજદંડ તમારે માટે ગૌરવરૂપ અને લબ્ધ પાત્રી રહ્યાં !

ત્યારે રાજાએ કહ્યું : ‘ના, ના, એમ નહિ, એમ નહિ, મારે રાજા થવું નથી. રાજા તો તમે જ રહો. જ્યારે તમે મને નબળો અને અન્યાયી ગણતા હતા, ત્યારે ખરી રીતે હું નબળો કે અન્યાયી ન હતો, હું તો તમારો જ પ્રતિનિધિ હતો, એટલે તે વખતે પણ નબળા કે અન્યાયી તમે હતા અને હવે આ ધરતીમાં સુશાસન ચાલે છે, તો એવું કારણ પણ તમારી જ ઇચ્છામાં રહ્યું છે. હું તો તમારા બધાના મનમાં સ્ફુરી રહેલો વિચાર માત્ર છું. મારું અસ્તિત્વ એ બીજે કયાંય છે નહિ. એ તો કેવળ તમારી સૌની ક્રિયાશક્તિમાં રહ્યું છે. શાસન કરનાર-તામતું કોઈ જ માણસ અસ્તિત્વમાં નથી. માત્ર શાસિત પ્રજાજનોનો સમૂહ પોતે જ પોતાના ઉપર શાસન ચલાવી રહેલ છે !

અને એટલું બોલીને રાજા રાજમહાલયમાં ગયો. વૃદ્ધો અને જુવાનો પોતપોતાને ઠામે ગયા.

અને તેમાંના દરેક પોતાને રાજા માનતો થયો. દરેકને લાગતું કે એના એક હાથમાં રાજમુગટ રહ્યો છે, અને એના બીજા હાથમાં રાજદંડ છે. x

x જિજ્ઞાસને આધારે

ધૂમકેતુ

સમયનાં ક્ષીરનીર

જવાહરની ફરમી જયંતીએ

૨૧ જાકારજીના તપ્તા ઉપર એણે પહેલું પગલું
જ પૂરા દબદબ સાથે મોકલ્યું.

કારખોર એને સૌંદર્ય આપ્યું, ત્રોતીલાલજીએ
એને પાણી આપ્યું, સ્વરશ્રાવણીએ સૌમ્યતા આપી,
વારસાએ એને વિદવા-પાંડિત્ય આપ્યાં, સૌનો સુખમ
સુમેળ એટલે પાંડિત્ય જવાહરસાલ નેહરુ.

યુવાનીના ઉંબરમાંથી જ એ 'કુરકોનો અવાજ'
જન્યા. બીજી પગપીસીના પ્રાંતજીમાં જ એ કિસાનોનો
'હિલિતોનો અવાજ' જન્યા. ૪૦મે વર્ષે એણે 'પરાધીન
હિંદનો અવાજ' ખતીને સ્વાધીનતાની ધોણણી પોકારી.

એકાગ્ર એનાં બળ ને ઉત્સાહને ગાંધીજીએ કિનારા
માંધીને વસાવ્યાં, ભાવનાંથીસ ને ઉદાર છતાં આકાશી
એના ઉપનમે ગાંધીજીએ વહેવાર શીખવીને મંજીર
ને ગૌરવથીસ ખનાવ્યું. મરતક એતું આસમાને
ઉન્નત રહ્યું છતાં પથ એના ધરતી પર ડેરાવ્યા.

એના પાશ્વર્ય સંસ્કારોને આ જૂમિના સંસ્કાર
સાથે ગાંધીજીએ કુશળતાથી, 'ધીરજથી એકરૂપ કર્યાં.
ગાંધી જેવા યુરુને જવાહર જેવો સિખ મળ્યો.

૬૦મે વર્ષે એ 'ગાંધીજીનો અવાજ' જન્યા.
આજસુધી પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે એશિયાતું લક્ષ
એકનારે સ્વાધીન હિંદના સુખધાર જન્યા પછી
પુરોપના પહેલા જ પ્રવાસમાં 'એશિયાનો અવાજ'
પોકાર્યો. પથ એ અવાજ પાછળનો આત્મા તો
ગાંધીજીનો હતો.

'My master has said that I am a Hindu' 'મારો મુસ્લિમ
મને સીખવાડ્યું છે.' એમ કહીને એણે અજાણતા
મંત્રોચ્ચાર કર્યો. યુદ્ધથી ડરો મેલેલી ગોરી પ્રજાને
લખભજ નિઃશસ્ત્ર એવા ભારતના આત્માની લખભજનો
ખ્યાલ આપ્યો.

સાધનોની મુદ્દિથી જ સિદ્ધિની મુદ્દિ જળવાયે
ગાંધી-પેગમ આપ્યો. એના હૃદયમાં ગાંધી
તોને ખોલતો હતો અને એની વાણીમાંથી ટાકોરતું
જ સરતું હતું—My Master has forbi-

dden me to stand on the way-side
and sing the song of the defeated.

ધમકો, હથિયારોના અપમાદ અને યુદ્ધની
ભાષામાં જ સમજનાર વિષસંધની સમાપ્તિ હિંસાની
નિર્ભયતા ખતાવીને અહિંસાનો ઇલાજ આગળ ધર્યો.

ગાંધીજી માટે જે સકય હતું તે જવાહર માટે
સકય ન હતું—

માનવભત નેટલાં જ જૂનાં એનાં કુખોનાં
રહસ્યો ઉઠેલી એના આખર ને એક માત્ર ઇલાજ
આપવાતું.

જવાહર માટે જે સકય હતું તે ગાંધીજી
માટે સકય ન હતું—

જતલ ઉપર શાસન કરતી પ્રજાએને એમની જ
જૂમિ ઉપર એમની જ ભાષામાં એ રહસ્યો
સમજવવાતું, એ જ એને બીજો એક નહિ એવો
ઇલાજ ખતાવવાતું.

માનવભતના ઉદય અર્થે જ પાશ્વરી ખતી
માનવતાતું જ મૂળ કાદનાર રસિયન સમજાવા
અને જતલ ઉપર પોતાતું સર્વોચ્ચપક્ષ દેહાવી રાખી
પોતાતું 'અશ્વ' સલામત રાખવા મથતા અમેરિકન
મૂડીવાદ વચ્ચે આજે જતલ લીંસાઈ રહ્યું છે, પીકાઈ
રહ્યું છે. એવા એ લીંસાઈ ભયાનક અને વિનાશક
બળા વચ્ચે 'પોશ્વરી માનવતાનો અવાજ' પોકારતા,
'જતલનો અવાજ' પોકારતા જવાહર ક્ષાંતિમત્રો
ઉચ્ચારતા આજે બિલા છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંસ્કારમેળના એકમાત્ર
પ્રતિનિધિ અને જતલની આસાસમા જવાહર
ધલ્યું હતો.

કોલંબસ પછીના યાત્રી

આમ જીવો તો અમેરિકાએ 'જવાહરનો વરધોડો'
કાઢ્યો કહેવાય. ફેર એટલે કે કોઈ વરધોડો એક
દિવસનો, કોઈ બે દિવસનો કે કોઈ ત્રણ દિવસનો
હોય જ્યારે અમેરિકાએ જવાહરનો વરધોડો પૂરા
૨૫ દિવસ ફેરવ્યો. એ તો જેવી જેની સાક્ષી.

કહે છે કે, દર કલાકે અમેરિકા જવાહર પાછળ ૧૩૦ ડોલર ખર્ચાતું હતું.

ક્યું હેત ઉભારાં જતું હતું અમેરિકાને ? કઈ દોરતીને કાવે ? કાણુ કહી શકે કે એ સંસ્કારવાળા હતી. એમાં જવાહરે અમેરિકા ભેંચું કે અમેરિકાએ જવાહરને ભેળા ? કે એ હતી શોધનવાળા ? જવાહરે અમેરિકાનું સંશોધન ક્યું ? અમેરિકાએ જવાહરને શોધ્યા ? કાલંબસે અબ્બજીતા અમેરિકા શોધ્યું. જવાહરને અમેરિકાનું સંશોધન કરવા પુલ અમેરિકાએ આમંત્રણ આપ્યું.

જવાહરને અમેરિકન પ્રવાસ જગત્સિદ્ધ બન્યો ને જાન્યુઆરી પામ્યો. ભાદે, જાનના બે બળે પૃથ્વીના એકે એક કામ ઉપર પોતાનાં લશ્કરી યાજ્ઞાની જમાવટ કરી રહ્યાં છે, એકે એક સાધનના પોતાની સત્તા વધારવા ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે, ભાદે પોતાનાં હિતો સાધવા એકેએક માણસને બદલે બનાવી રહેલ છે ત્યારે—

ભાદે જાનના પોણા કામની પ્રજા બનાવતી તંગીથી, કાપકની ખેંચથી, જીવનની જરૂરિયાતના અભાવથી ત્રાસી રહી છે ત્યારે—

ભાદે યુરોપ ને અમેરિકા યુદ્ધના ભયથી યુદ્ધની તૈયારીમાં પડ્યાં છે ત્યારે—

‘એકબીજા’ રાષ્ટ્રોનાં હિતો માટે ગાવા પ્રયાસો થોભતા પશુ હોય છે. પશુ આજે કૃપિયા-આના-પાછમાં જ વિચારનાર માણસ એ પ્રવાસનો કસ કાઢવા બેસે ને કાષ્ટ તત્કાળ કાપકો ન જોતાં અમેરિકા મુરખ તો નથી બનાવી મરું ને ? એવો ભય સેવે તે અરદ્રાને નથી જ.

એંગ્લો અમેરિકન બ્લોક જ નહિ પણ રશિયન બ્લોક પણ એમ ઈચ્છતો હતો કે હિંદ એ ચીન અને અને જવાહર બીજા ચાંગ-કાઈ-શૈક અને એમાં બન્ને બ્લોક પોતાના કાયદા જુએ તે દેખીતું છે. કારણ કે બધાં મૂડીવાદ પોતાના ઉગ્ર સ્વરૂપમાં નથી વિકસતો કે એનાં ઉગ્ર ઊરિણામે નથી દેખાતાં ત્યાં રશિયન સમાજવાદીઓને મૂડીવાદની કૃત્રિમ ભાવ-

નકતા સર્જવી પડે છે. કૃત્રિમ ત્રાસ, કૃત્રિમ જુલમ, કૃત્રિમ અસાધારનો વંદોળ વેદા કરવો પડે છે અને ભાદે એમાં પશુ નથી ફાવતા ત્યારે જુલમના પ્રચારક પોતે જ જુલમી બનીને અપાયાસો શરૂ કરે છે. આજના હિંદી સામ્યવાદીઓ એનો તાદસ્પ નમૂનો છે.

એટલે જો જવાહર બીજા ચાંગ-કાઈ-શૈક અને તો તો હિંદી સામ્યવાદીઓને ફાવતું આવે. એ જ રીતે એંગ્લો અમેરિકન બ્લોક પણ હિંદને રશિયા સામેની વ્યથામણમાં બંધરે (બંદિયું) બનાવવા ધારેલું પણ તત્પૂરતા તો બન્ને બ્લોક નિષ્ફળ ગયા દેખાય છે. પણ એથી એક પણ બ્લોક પોતાનું કામ પડતું નથી મૂક્યું. છેવટ ભારતને રાજ રાખીને પશુ સરે તેટલું કામ સેરવતું એ વશિકૃતિવાળા એંગ્લો-અમેરિકન બ્લોકને શીખવતું પડે તેમ નથી.

ત્યારે જવાહરે શું મેળવ્યું ? સૌથી પહેલો અમેરિકાનો નિકટનો પરિચય, ભારત માટે એ દેશની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ, ગંધીજીનાં સૂત્રોનો પ્રચાર, ભારત પ્રત્યેનો વિશેષ આદર.

પણ કેશમાં-રોકમાં શું ? અમેરિકા જેવા વેપારી દેશ પાસેથી સરતા સોદાની નિષ્ફળતા. વેપારી એટલે અંગનાં લુચ્છાં પણ ઉતારી લે એવું કહક લાન.

વિશ્વમેક પાસેથી વધુ ફેટલી લોન મળશે તે તો હવે જોવાનું રહ્યું. ત્યારે સામી બાજુ અમેરિકાની એકેએક ચીજ માટે ઠગ ઠકા વધારે તો આપવાના જ. હાઈ-કોન્સીના એકેએક દેશની ચીજોમાં પણ ઠગ ઠકા વધારે આપવાના તે.

અમેરિકા મહાન ઉપકારરૂપિણી જે કાંઈ વ્યાજ આપશે તે તમારી પાસેથી વસૂલ કરીને જ તમને આપશે. આતો નાત નાતનું જમે ને મુસાબાઈનાં વા ને પાણી.

અળખામણા કરવાની કળા

જવાહરે અમેરિકામાં બહુ ઓછાં સોનાં ને ભર-જવાહર ભેળાં હોવાનું મુંબઈનાં ફેસે (૨૬.૫) હજારનો અશોકસ્તંભ જવાહરને ૬૧ મી જ્યંતીએ ભેટ આપ્યો.

એક દિવસ કાકીની રોકઠણથી ગામ આખું ભેરું થઈ ગયું. કાકા ગુસ્સામાં ગમેતેમ બંધે જતા હતા. આવનારા સામે ડાળા ઘૂરકાવી લોકો સાથે પથ લડવા મંડ્યા. બા સામાન્ય રીતે આવું કંઈ થાય ત્યારે જાતે બાંધે જ જતી, એટલે તેણે કાકીની મારફત તપાસ કરાવી. કાકાએ કાકીને મારી છે એમ સાંભળતાં એ કાકાને ઘેર ગઇ. ગામમાં મારી બાની સૌ કોઇ આમન્યા જળવણું. એને જોઇને લોકો ખસી ગયાં. મોહનકાકોનું રોદન સ્વરૂપ પણ કંઈક નરમ પડ્યું. તેમને સંજોષી બા બોલી,

“મોટાભાઈ, તમે ઘરમાં બેસો.” અને લોકોને સંજોષીને બોલી. “ભાઈ, પર હોય ત્યાં કોઈ દહાડો હાલ્યા ખપડે પણ ખરાં. નાનાં વડુ બાળક છે એટલે કંઈ બૂલ થઇ પણ જાય. એમાં આપણે બધા ભેગા થઇ જઇએ એ કીક નહિ.” એમ કહી લોકોને પાછા વાળી તે ઘરમાં ગઇ. મોહનકાકાને પહેલાં તો બધા જિભરો ઠાલવના દીધો. પછી તેણે કહેવા જેવી વાતો ભારપૂર્વક સંભળાવી. કાકીને પાછલે બારણેથી તે મારે ઘેર લઇ આવી. મારા ઘરમાં કોઇ મરદ માણસ નહિ અને હું તો બાળકમાં ગંધાઉં એટલે મોહનકાકાથી કંઈ વધિા લઇ શકાય એમ ન હતું મારી બાને માટે તેમને પણ આદર હતો એટલે બાની એ હડાપણની વાતો સાંભળતાં કાકીના મન પર કંઈક સારી બદલર પડી. એવી પણ આશા તેમના મનમાં ખરી. આથી કાકીને મારી સાથે તેમણે જવા દીધી.

કાકાએ મારી બાને શું શું કહ્યું તે બધું તો હું જાણી ન શક્યે પણ મારા કુટુંબને બાળવાનું મારે માટે મુશ્કેલ હતું, એટલે બાની નજર ચુકાવી છુપાઇને જેટલું જેટલું સાંભળી શકાય તે બધું મેં સાંભળ્યું. કાકી બિચારી ધૂસકે ધૂસકે રહતી હતી. મેં તેને હસકાં લેતી સાંભળી.

“મેટીબહેન, મને ત્યાં ન મોકલશો, તમને મને પડું છું. તમે કહેશો તો આખો દહાડો વાસણ

માંજીશ, વાસીદું વાળીશ, કપડાં ધોઇશ-પથ ત્યાં મને નહિ મોકલશો.”

બાએ તેને ધીરજ આપવા ખૂબ મહેનત કરી, પણ કાકી એકની બે થતી ન હતી. તે બોલતી હતી:

“જોઈએ તો ત્યાં જઇ બે વખતનું રાંધી ખવડાવીશ. કપડાં ધોઇશ, વાસણ માંજીશ પણ મોટીબહેન રાતે તો મારાથી ત્યાં નહિ જ રહેવાય. એ મને ત્યાં મોકલશો તો મને ફક્ત ખાઈ મરી જઈશ.”

આ વાત સાંભળતાં હું દૂર જાડ્યો. તેના શબ્દો હું ક્યાં બાલેખી શકું? તેના શબ્દોમાં કહેલી વેદના તો મારા આત્માની એવા બીડાળમાં બિતરો મઇ છે કે આજે તેને વાદ કરતાં તેને માટે એના કરતાં વિશેષ કટુણ રિયતિ હું કદી નથી શકતો. એ બિચારી ઉપર તેના ઘરડો વર શું શું વીતાડતો હશે તેનો આજે બપોરે વિચાર કરું છું ત્યારે ત્રાસ થાય છે. એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ ઉપર સમાજની પૂરી સન્મતિ સાથે આવે જીલમ ગુમરી શકે? એ ખીલતી કળીના મનમાં કેરા કેવા કોઠ હશે, કેવી કેવી અભિલાષા હશે? તેને રાતે જીવતા હાડપિંજરની ગાદમાં જે સમાજ ધકેલી આપે તે સમાજ કેટલો સડેલો, કેટલો હલવણ-થઇ ગયેલો હશે એનો કોઈનેય કેમ વિચાર નહિ આવતો હોય? તે વખતે તો એ અન્યાયની કલ્પના મને ક્યાંથી આવી શકે? પણ કાકી પર જે જે કંઈ લીધું તેણે મારામાં અકાળ હડાપણ જાગ્રત કર્યું. મારી ઉમ્મર માટે શક્ય નહિ તેમજ થોડાં નહિ એવી અનેક કલ્પનાઓ હું કરતો મંડ્યો અને આપણી સમાજજીવનવ્યવસ્થાનાં ડગલે ને ડગલે અસંખ્ય છિદ્રો જોવા મંડ્યા.

બાએ તે દિવસે તો મહાપુરાણ કાકીને સમજાવી તેને ઘેર પહોંચતી કરી. મોહન કાકાને જેટલું કહેવાય તેટલું કહી આખ્યાં. થોડાક દિવસ એ પછી કંઈક શાન્તિ જેવું દેખાયું. દરમિયાન અમારા ઘરનાં સૌ જનાએ ગયાં. મારી દાદીમાને ચારે ધામની જાના કરાવવાની મારી બાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, પણ બાને

દોરડાની ઝૂંડી રાખી, છટાભરી ચાલે તેને જતી
જોવા ટેવાયેલી મારી આંખ રોજ રોજ તેને જોધવા
મંડી; અને તેમાં નિષ્ફળતા મળવાથી અને મૂંઝવણ
યવા મંડી. “કાકી કેમ દેખાતી નથી!” એવો
સવાલ મારા મનમાં વારંવાર ઊઠવા મંડ્યો.

એક દિવસ મેં એ અંજો બાને પૂછ્યું. એ
સાંભળતાં બા ધડીક ખંચાઈ. તેના મોં પર કંઈક
ફેરફાર થયો હતો—નિવાડની આછી લહર ફરકી મઈ
હશે તે જોવા કે સમજવા જેવી તો મારી સંકિત ન
હતી, પણ બા જરાક મંબી મઈ મઈ હતી એવું
તો મને યાદ છે. તેણે જાણે મારો સવાલ સાંભળ્યો
ન સાંભળ્યા જેવું કરી અને પૂછ્યું,

“તારી નવી ચોપડી તને ગમી કે? પૂઠું
બરોબર ચઢાવ્યું છે ને?”

મેં હા પાડી; પણ પેલા સવાલ મેં ફરીથી
પૂછ્યો, એટલે હવે જવાબ આપ્યા વિના બાને છૂટકો
ન હતો એમ તેને લાગતાં તે જોઈ,

“મોહનકાકાને ત્યાં ધણા નોકર છે એટલે
કાકીને પાછી ભરવું નથી પડતું.”

એ જવાબથી, મારા મનનું સમાધાન થયું કે
નહિ તે યાદ નથી, પણ તરતજ બાબો સવાલ મેં
પૂછ્યો.

“પણ કાકી કેમ બહાર નથી દેખાતી? પહેલાં
તો બધાને ઘેર જતી આવતી.”

“કામ ન હોય એટલે ન આવે.” બાએ કહ્યું.

“મદિરમાં થોડું કામ હોય છે? આરતી વખતે
પહેલા તો તે રોજ આવતી.”

મારી પાસે સવાલોનાં જોડ નહોતી એ જોતાં
બા અકળાઈ, પણ તેણે સ્વસ્થતાથી અને કહ્યું:

“કાકીના ઘરમાં બીજું કંઈ છે નહિ એટલે
હોડીને રોજ થોડું જ આવે! પહેલાં તો કાકો
જોઈ હતો એટલે બધાની સાથે જાળખાણ થાય
ના રોજ આવતી. હવે તેની જરૂર નથી રહી.”

બાના બધા જવાબ બરોબર ન હતા એવું તો
મારાથી કહી શકાય એમ ન હતું, પણ મને સંતોષ
ન થયો. આમાં કંઈક રહસ્ય છુપાયેલું છે એવું મને
લાગવા માંડ્યું, પણ પૂછવું કેને?

પણ જે વાત ટોટિરાએ બાળક પાસેથી છુપાવે
છે તે બાળક મેળબ્યા વિના રહેતું નથી. મારી
હિંમતનાં બીજાં બાળકો કેટલીક બાબતોમાં મારા
કરતાં ધણાં કુચળ હતાં. તેમણે તો અનેક વાતો
જોઈ કરી હતી. એ બધી વાતોની મંબીરતા કે તેના
મમં કળવાની લાગે મારી સંકિત ન હતી. પણ
એટલું યાદ છે કે મોહનકાકાએ કાકીને બહાર જવા
આવવાની મના કરી હતી. શાથી બા મના કરી
હતી તે સમજવું મુશ્કેલ હતું. પણ અમે બાળકો
અંદરઅંદર એ, કાલકો ઊઠેલવા મંડ્યાં. અને એમ
કરતાં ધણું ન જાણવા જેવું જણવા મળ્યું. અમારાં
માના મોઢાં બાળકો એને અંજો અનેક મંડી અને
મિલકત વાતો અભિનયસહિત અમને સમજાવવા
મંડ્યાં, કાકી અને મોહનકાકા અમારે માટે રોજની
ચર્ચાનાં વિષય થઈ પડ્યાં.

કેવી કરુણ હતી એ યદના? અકાવન વર્ષના
જુદને તેર વર્ષની જતની હોય તો તેનાં શા પરિચયમ
આવે એ સહેજે સમજાય એવું છે. એવી બાળકી
પર થું થું બનતું હશે એવી તો કંપનાં પણ ત્રાજ-
જનક છે. કાકીને અનેક વખત માર માથાંની વાતો
તો મામમાં સૌ કોઈ ઇચ્છેલ ચર્ચાવા મંડ્યાં. એમાં
ખડું કેટલું ને જોડું કેટલું તે કહેવું મુશ્કેલ હતું,
પણ કાકી બહાર દેખાતી ન હતી એ વાત તો
નકકી હતી.

હકીકત એમ હતી કે, કાકીના પતન બંને
મોહનકાકાને સ્વસ્થતાથી વહેમ બંધાવા માંડ્યો હતો.
કુવા પર તે હસતો હતો કે, ફાણાની તોફારી સાથે
વાત કરવા જોઈ રહી હતી એટલી બાબત પણ
મોહનકાકાના વહેમને ઉચ્છેરવા પૂરતી હતી. આથી
તેનું બહાર આવવું જોડું કાકાએ જોડું કરાવી
નાખ્યું હતું. પણ આટલાથી તેમને સંતોષ ન થયો.

એક દિવસ કાકીની શેઠકળથી ગામ આપ્યું લેઈ ચઢી ગયું. કાકા ગુસ્સામાં ગમેતેમ બકચે જતા હતા. આવનારા સામે ડોળા ધૂરકાવી લોકો સાથે પથ્થુ લડવા મંડ્યા. બા સામાન્ય રીતે આવું કંઈ થાય ત્યારે જાતે ભાગ્યે જ જતી, એટલે તેણે કાંઈકની મારફત તપાસ કરાવી. કાકાએ કાકીને મારી છે એમ સાંભળતાં એ કાકાને ઘેર ગઈ. ગામમાં મારી બાની સૌ કોઈ આત્મના જાળવતું. એને જોઈને લોકો ખસી ગયાં. મોહનકાકાનું રોદ્ધ સ્વરૂપ પથ્થુ કંઈક નરમ પડ્યું. તેમને સંબોધી બા બોલી,

“મોટાભાઈ, તમે ધરમાં બેસો.” અને લોકોને સંબોધીને બોલી. “ભાઈ, ધર હોય ત્યાં કોઈ દહાડો હાંસાં ખખડે પથ્થુ ખરાં. નાનાં વડુ બાળક છે એટલે કંઈ જૂલ ઘટ પથ્થુ ગય. એમાં આપણે બધા ભેગા થઈ જઈએ એ ઠીક નહિ.” એમ કહી લોકોને પાછા વાળી તે ધરમાં ગઈ. મોહનકાકાને પહેલાં તો બધે જીભડે કાલવવા દીધો. પથ્થુ તેણે કહેવા જેવી વાતો ભારપૂર્વક સંભળાવી. કાકીને પાછલે ખારણેથી તે મારે ઘેર લઈ આવી. મારા ધરમાં કોઈ મરદ માણસ નહિ અને હું તો બાળકમાં ગંજાઉં એટલે મોહનકાકાથી કંઈ વધિા લઈ શકાય એમ ન હોય મારી બાને માટે તેમને પથ્થુ આદર હતો એટલે બાની બે દહાપથ્થુની વાતો સાંભળતાં કાકીના મન પર કંઈક સારી અસર પડશે એવી પથ્થુ આશા તેમના મનમાં ખરી. આથી કાકીને મારી સાથે તેમણે જવા દીધી.

કાકીએ મારી બાને શું શું કહ્યું તે બધું તો હું જાણી ન શક્યો પથ્થુ મારા કુટુંબને ખાળવાનું મારે માટે મુશ્કેલ હતું, એટલે બાની નજર ચુકાવી છુપાઈને જેટલું જેટલું સાંભળી શકાય તે બધું મેં સાંભળ્યું. કાકો બિચારી ડ્રસ્ટે ડ્રસ્ટે રહતી હતી. મેં તેને ડ્રસ્ટાં લેતાં સાંભળી.

“મોટીબહેન, મને ત્યાં ન મોકલશો, તમને પગે પડું છું.” તમે કહેશો તો આખો દહાડો વાસણ

માંજીશ, વાસીદું વાળીશ, કપડાં ધોઈશ-પથ્થુ ત્યાં મને નહિ મોકલશો.”

બાએ તેને ધીરજ આપવા ખૂબ મહેનત કરી, પથ્થુ કાકી એકની બે થતી ન હતી. તે બોલતી હતી:

“જોઈએ તો ત્યાં જઈ બે વખતનું રાંધી ખવડાવીશ. કપડાં ધોઈશ, વાસણ મંજીશ પથ્થુ મોટીબહેન રાતે તો મારાથી ત્યાં નહિ જ રહેવાય. બે મને ત્યાં મોકલશો તો મને કંસો ખાઈ મરી જઈશ.”

આ વાત સાંભળતાં હું દૂર જઈશો. તેના શબ્દો હું ક્યાં આલેખી શકું? તેના શબ્દોમાં કહેલી વેદના તો મારા આત્માનાં એવા ઊંડાણમાં ઊતરો ગઈ છે કે આજે તેને વાદ કરતાં તેને માટે બિના કરતાં વિશેષ કરુણ સ્થિતિ હું કદી નથી શકતો. એ બિચારી ઉપર તેના ધરડો વર શું શું વીતીરતો હશે તેના આજે બધારે વિચાર કરું છું ત્યારે ત્રાસ થાય છે. એક બ્યક્તિ બીજી બ્યક્તિ ઉપર સમાજની પૂરી સન્મતિ સાથે આવે ભુલમ ગુનગરી શકે? એ ખીલતી કળીના મનમાં કેવા કેવા કોંક હશે, કેવી કેવી અભિલાષા હશે? તેને રાતે જીવતા કાંપિંજરની ગોદમાં જે સમાજ ધકેલી આપે તે સમાજ કેટલો સડેલો, કેટલો હુલ્લસ્ય થઈ ગયેલો હશે એનો કાંઈનેય કેમ વિચાર નહિ આવતો હોય? તે વખતે તો એ અભાવની કલ્પના મને ક્યાંથી આવી શકે? પથ્થુ કાકી પર જે જે કંઈ વીત્યું તેણે મારામાં બ્યકાળ દહાપથ્થુ જગૃત કર્યું. મારી ઉમ્મર માટે શક્ય નહિ તેમ જ થોડા નહિ એવી બ્યકે કલ્પનાઓ હું કરવા મંડ્યો અને આપણી સમાજવ્યવસ્થાનાં ડગલે ને પગલે અસંખ્ય છિદ્રો બેવા મંડ્યો.

બાએ તે દિવસે તો મહાપુરાણ કાકીને સમજાવી તેને ઘેર પહોંચતી કરી. મોહન કાકાને જેટલું કહેવાય તેટલું કહી આવ્યાં. થોડાક દિવસ એ પછી કંઈક શાન્તિ જેવું દેખાયું. ફરિયાદો અમારા ધરનાં સૌ જાત્રાએ ગયાં. મારી દાદીમાને ત્યારે ધામની જાત્રા કરાવવાની મારી બાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, પથ્થુ બાને

તકલીફ પડે, તેમ જ હું નાનો હતો એટલે મુસાફરીમાં મહિા સર્પ જાઉં એવાં એવાં કારણોએ દાદીમા એ વાત નીકળે કે તરત જ દબાવી દેતી. પણ આ વખતે તો બાએ છદ પકડી. પ્રેમની છદ આમળ દાદીને દારવું પડ્યું હરદારથી રામેશ્વર અને પુરીથી દારકા મુધીનાં બધાં ધામેા અને ફરી આવ્યાં. એમાં અમારાં એ-એક વર્ષ નીકળી ગયાં. એ જાત્રામાં મને જે કંઈ જાણવાનું અને શીખવાનું મળ્યું તેની સરખામણીમાં અત્યાર સુધી ખીજું જે કંઈ હું શીખ્યો છું તે અતિ અલ્પ લાગે છે. માડું બહુતર જમડી એવી દલીલ પણ મારી બા આમળ કરવામાં આવેલી, પણ બાએ તેને મીઠું હસી ઉઠાવી દીધેથી. ત્યારે મને કલ્પના પણ નહિ કે, આ રાજા મને કલાક નિયમિત રીતે ભણાવશે—એટલું જ નહિ, પણ દાદીમા પાસે પણ રાજરાજ તેના જમાનાની ઝીણી ઝીણી વાતો કલાવો મને કવતો ઇતિહાસ શીખવશે! હા, સાળામાં બાળકોના સંસર્જનો જે લાલ મળત તે એ એ એ વર્ષ ક્રમાવેશ—પણ તેના વહલામાં જે કંઈ મેળવ્યું તે અદ્વિત હવું. એ જમું લખવા જાઉં તો એક આખો ગ્રંથ લરાય!

— અમે જ્યારે જાત્રામાં હતાં ત્યારે મને વારંવાર કાકીના વિચાર આવતા. મોહનકાકા કાકીને હજુ પણ મારતા હશે?—એવું કોઈ કોઈ વખત બાને હું પૂછતો તે તે મીઠાશથી મને કહેતી:

“ રાજા રાજા કોઈ થોડું જ મારે? એ તો કાકીને ધર માઢ આવે ને ઘેર જવાની છદ કરે એટલે મોહન કાકા ચીડાય. કાકી જાળ તો ધરમાં રાધે કોણ? એથી તો કાકા પરવવા. એટલે કાકાએ અકળામને તે દલાડા જરા ઢોલવાપટ કરી પાડી. હવે કાકા એવું નહિ કરે ”

બા મોહનકાકાને આમ શાધી બચાવ કરતી હતી એવી આપણને રહેજે સંકા થાય. બાની આપણે હોત તો કોઈ નાના બાળકના વા સવાલોનો આપણે શો જવાબ આપત તે નો રીએ તો મારી બા મને જે જવાબ આપતી હતી તે અંતે તેના દોષ કાઢવાનું લાગે જ મન

થાય. દેંકમાં એ સામાજિક કુષ્ટના મારા મનમાંથી જુસી નાખવા બાએ બને તેટલું કયું અને મારે કથૂલ કરવું એકએ કે, જ્યારે જાત્રામાંથી અમે પાછાં વળ્યાં ત્યારે કાકી ધર જે મૂળ્યું હવું તેની તો મને સ્વપ્ને પણ કલ્પના આવી શકે તેમ ન હવું. મને તો હવું કે અમે જઈશું કે તરત કાકી દસતી દસતી દોડી આવશે. મેં કાકી માટે જાત્રામાંથી સરસ બંગાડીઓ બાને કહીને લેવડાવી હતી. મને હવું કે, એ જોતાં તે ખુશ ખુશ મુઠ્ઠા જશે. બાએ પણ સૌને માટે લીધી હતી તેમ કાકી માટે સરસ કંકાવટી આણી હતી. કોઈ પણ જાતના અકરમાત વિના સામંસમાં અમે જવાએથી પાછાં વળ્યાં એ વખતના અમારા જાન-દની કલ્પના કરવા જેવી છે. અમે કેવા ખુશ-ખુશાલ હતાં! આમમાં આવતાં તો ઘેર જાણે મેળા લરાઇ મથો.

પણ એ બધાંમાં એક જણને મારી આંખ શોધી શોધીને થાકી પણ તેને નિરાશા જ સાપડી. મોહનકાકા તો જૂઠ્ઠા હોઈ ન દેખાય એ સમજાય એવું હવું. પણ કાકી તો આંખા વિના રહે જ નહિ. મને થયું કે, કાકાએ મના કરેલી હોવી જોઇએ પણ જ્યારે મેં કહીકન જણી ત્યારે હું આલો જ બની મથો.

એ હૃદયભેદક ઘટના કેવા અગદારમાં કહેવી તે મને નથી સમજતું. અમારા અવા પછી કાકી પર જે કંઈ વીત્યું હવું તે આપણી માથુસાધને લખવે એવું હવું. કાકાનો વહેમ વધતોવધતો ધરના નોકરો સુધી પહોંચ્યો. આથી નોકરોને ધરમાં આવતા બંધ કર્યા; પણ નોકરડીઓ ચાલુ રાખી. પછી કાકાને નોકરડીઓ પર પણ વહેમ આવવા મથ્યો. તેમની મારફત કાકી આમના જુવાનો સાથે સંદેશ ચલાવે છે એવું તેમના મનમાં જૂત લરાયું. એટલે નોકરડીઓને બંધ કરી. પણ કાકાને ઉપરાણીએ કે કામ પ્રસંગે અવારનવાર બહાર જવું પડતું. રાત્રવસો બીજે ધવાનો હોય તો કાકીને કાકા સાથે રાખતા, પણ થોડા કલાક માટે બહાર જવાનું થાય ત્યારે કાકાને અનેક મુરકેથી દેખાતી. એમાંથી એમણે એક સહેલો તોડ કાઢ્યો. કાકીને તે ધરમાં પૂરી જતા! આ બધાંની અસર

કાઠીના મન પર બહુ મારી ચર્ચ. અમાઉ તેના મનમાં જે કશું જ ન હતું તે હવે અળખુલક તેના મનને હમમથાવવા મંડ્યું. તેની આંખમાં ભયંકર વિકળતા દેખાવા માંડી. દિશાએ જવાને નિમિત્તે કે એવા અન્ય કારણે જગત સાથે તેણે સંપર્ક ચાલુ જ રાખ્યો. ગામના રખડેલ જુવાનો, યુવાઓ વગેરે એની સાથે સંપર્ક સાધવાની તક શોધતા જ રહ્યા. એક રિયલિટી એવી આવી પહોંચી કે ભારે કાઠીને તે હોયોક અનાદર કરવા મંડી. ધરમાં રેજનરેજન ઝમઝા ને માદપીટ સામાન્ય ખની ગયાં. એક વાર તો કાઠીએ ભારે હેવાનિયત કરી. બન્ને જાંબ ઉપર કાઠીને તેમણે ડાબી ગામ આખામાં હાહાકાર મચી ગયો. પણ ન તો કાઠીને કોઈએ ઠપકો આપ્યો ન કાઠીને કોઈએ મદદ કરી.

આ બધા ત્રાસથી ઝટકાઈ કાઠી એક વખત ભાગી ગઈ. એક મહિને પોલિસને તેનો પતો મળ્યો. યુવખના એક વેસ્પાચુક્રમાંથી તેને પાછી લાવવામાં આવી. જે થોડીધણી પણ લાજશરમ પોતાની આંખમાં હતી તે બધી કાઠીએ હવે જતી કરી. ભયંકર રીતે કાઠીને મારબૂદ ચડે મર્દ મર્દ. પોતે એ કામ બરાબર ન કરી શકે તો નોકરો માર્જિત પેસા આપીને તે કરાવવા મંડ્યા. પરિણામે કાઠીનું મગજ ફટકી ગયું. કપડાંને તેણે સદંતર ત્યાગ કર્યો, ધરમાં જણે કોઈ ધૂતાવળ હોય એવી કારમી રિયલિટી આવી પડી, અને એ સંજોગોમાં કાઠીનું મૃત્યુ થયું. કાઠીના મૃત્યુ બાદ તરૂત જ તેમના કોઈ ફરના પીતરાઈએ આવીને કાઠીની મિલકતનો કળખો લીધો. કાઠી તો ગાંધા જેવી, કોઈવાર મીંચરેદાસ દાલતમાં તો કોઈ-વાર નમ્ર દશામાં ગામમાં ભટકવા મંડી. આવી કુણાજનક દાલતમાં આવી પડેલી સ્ત્રીનું શરીર પણ જેને અરપૂસ્થ નહિ જણાય એવા હેવાનોની કામવાસનાનો ભોગ બની ગયું. કાઠી ભયંકર રોગમાં પટકાઈ પડી. અમે આબ્યાં ત્યારે કાઠીની આ દશા હતી.

આ વાત સાંભળતાં મારું અનુર કંપી ઝડપું.

કાઠીને મળવાની અને તીવ્ર ઉત્કંઠા થવા માંડી. જાતમાંથી જે પ્રસાદ અમે લાભ્યાં હતો તે તેને આપીશ, ને કાઠી એને પ્રતાપે સાહ્ય ધર્મ જશે એવો બાળસુલભ એક સુખ વિચાર મારા મનમાં ઘૂંટાવા માંડ્યો. આથી જન્મવામાં પ્રસાદનું પરીકું રાખી કાઠીની શોધમાં તક મળતાં હું નોકળી પડ્યો. ગામ બહાર હું નોકળી ગયો પણ કાઠી ક્યાંય દેખાઈ નહિ હું ખુબ ભટક્યો અને થાકી પાછો વળતો હતો ત્યાં તળાવ પરના વડમાંથી કોઈના હાથનો અવાજ મારે કાને પડ્યો. તે બાલુ મેં નજર કરી તો મને કોઈ દેખાયું નહિ. ધડીભર તો મારી છાતી ધક્કા ભરી, પણ તરત જ મનને સ્વસ્થ કરી હું વડની દિશામાં ગયો. ફરીથી તે અદ્દલાસ સંભળાયું. મેં ધારીને બોલ્યું તો વડની એક ડાળી પર કોઈ મીંચરેદાસ બાઈ બેઠી હતી. જોતાં ત્રાસ થાય, બીક લાગે એવો તેનો દેખાવ હતો. તરત જ મેં તેને ઝોળખી પાડી. હા! કાઠીની આ દશા! મારી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. ઉતાવળે પચવે હું વડ નીચે ગયો. મેં મીઠું સાદું કહ્યું,

“કાઠી, તમારે માટે હું જન્મમાંથી પ્રસાદ લા. યો છું.” એ સાંભળતાં જ કાઠી ખડખડાટ દસી, ને જોરથી મારા તરફ થૂંકી. કંઈક મંડું તે બોલી પણ ગઈ. મેં તે તરફ ફુલ્લું કર્યું. કાઠીને પ્રસાદ ખવડાવ્યા વિના ન જ જવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો. તેને ઉપરથી ઉતારવી કેવી રીતે એ મારે માટે સમસ્યા જેવું થઈ પડ્યું. થોડાક વખત માથાફેડ કરી અંતે મેં ઉપર ચઢવાનો વિચાર કર્યો. મને ઉપર ચઢતો જોઈ તે ગાળ દેવા અને મંદા અભિનય કરવા મંડી. મેં મીઠાશથી કાઠીને કહ્યું:

“કાઠી અને ન ઝોળખ્યો ? હું તો નર્મદાખાનો નરુ. જીવી મમાં મને ?”

આ સાંભળતાં કાઠી ધડીભર ચૂપ થઈ ગઈ. મળે કંઈક થાદ કરતી હોય તેમ દેખાઈ ને તરત “ઓ મારી મોટી બહેન” બોલતી તે રડી પડી. મને આથી દિમ્મત આવી. મને થયું કે આનું નામ સાંભળતાં એનું જાન

પાછુ આવતું હતું બાએ કાઠીની યાજ્ઞ તેટલી કાળજી ગાળી હતી. કાઠીને એમની સારી જોવી દુઃખ હતી એ કાળજી કે ગમે તે ખીજે કારણે પણ તેમના નાભાલેખથી કાઠી શાન્ત થઈ ગઈ. હું તેની પાસે ગયો. તેને જ્ઞાન આપ્યું હોય એમ દેખાયું. કેવી કટુણ હતી તેની આખા! એ વેદનાકારી આખની રમ્પતિ અને આજ સુધી અરવરથ કરતી રહી છે અને જીવનકાર અરવરથ કરતી રહેશે. મેં આરાધી અને તેટલી ચુકતાથી કાઠીને બાની જાત્રાની વાત કહેવા માંડી. તેનું જ્ઞાન પાછુ જઈ રહે તે પહેલાં મારે તેને પ્રસાદ ખવડાવવો હતો જોઈએ તરત જ 'મેં' જાળવામાંથી ચેલુ પડીકું કાઢ્યું. કાંઈ પણ જાતની બાનાકાની વિના તે પ્રસાદ ખાઈ ગઈ. મને આથી હિંમત આવી. તેનું ચીર દુર્ગમ મારતું હતું છતાં તે તરફ દુલ્લસ કરી હું કાઠીની વધુ નજીક બેઠો. સહસા કાઠી અને બેટી પડી, અને હું કઈ પણ કરી ચકું તે પહેલાં મારા કપાળ ઉપર તેણે જોરથી યુગ્મન કર્યું! વિશ્વની સાક્ષ વેદના ઉચ્ચ નિઃશ્વાસ રૂપે જાણે મારા કપાળ ઉપર કરી ગઈ! એ યુગ્મન હું કદી બૂલી શકીશ નહિ. મારે મારે જાણે એમાં મારી જીવનદોષા હતી મારી આખમા આસુ આવી ગયાં. કાઠીએ મને તરતજ છોડી દીધો. મને રક્તો જોઈ તે બોલો:

"રહે છે નરુ રે રા, બાહ રા." એને એમ બોલો એ ચૂપ થઈ ગઈ. છુ કરતું તે ન સમજતાં હું ધડીકાર ત્યાં ચૂપ બેઠો. સહસા કાઠી એક વધવાઈ સાથે ટીગાઈ જમીન પર ફૂટી પડી અને તળાવની પાલે દેડવા માંડી. નિઃશ્વાસ નાખતો હું ધીર આવ્યો.

અને એ પછી કલાકમાં જ સમાચાર આવ્યા કે કાઠી તળાવમાં ડૂબી ગઈ હતી! એની અન્યેષ્ટિ સરકાર બાના આમદથી સારી રીતે થયા. પણ આત્માએ છોડી દીધેલા શરીરને સરકાર કરાવો તો પણ ને ન કરાવો તોય શું!

મને ખાતરી છે કે, કાઠીએ આત્મહત્યા જ કરી હતી મારી સાથેના પ્રસંગથી તેની રમ્પતિ પાછી જાગી હોય, તેને પોતાની દશાનું જ્ઞાન થયું હોય, અને અપાર ગ્વાનિ, લજ્જા ને વેદનાથી તેનું મન ભરાઈ ગયું હોય અને તેણે આપદાત કથો હોય એ અસંભવિત નથી. પોતાના ભગ્ન બલિદાનથી કાઠીએ બીજાનું શું કમ્પાણ સાધ્યું હશે તેની તો મને ખબર નથી, પણ મને તો તે જીવનની અખૂટ વેદનાના ફક્ત કરાવી ગઈ. જ્યાં હો ત્યાં કાઠીના આત્માને શાન્તિ હશે એવી પ્રાર્થના રાજા જીકતાં અને સુતાં હું કરું છું આવી કેટલો અધી કાઠીએ આજે પણ જન્મતાં વેદનાજયુ જીવન જાણી રહી હશે!"

[કમલા :]

પ્રથમ યુગ્મન

સ્તવ્ધ થઈ દેશે દિશા કરી નેત્ર નવ-
પંખીઓએ બંધ કર્યાં જાવાં સહુ ગીત.
શાન્ત થઈ ગયો વાયુ-જલકલસવર
ધડીકમાં ધંભી ગયો, વનનો મર્મર
વનના મર્મરમહી બળી ગયો ધીરે
નિસ્તરંગ તરિનીના જનશૂન્ય તીરે.
નિઃશબ્દ પ્રદોષચ્છાયે હોયો ધરણીપે

નિસ્તવ્ધગચનપ્રાન્ત નિર્વાકતાં ધીરે
તે ક્ષણે બારીએ મારી નીરવ નિર્જન
અમારુ ઉલ્લપતલું પ્રથમ યુગ્મન.
દિશાએ દિશાએ જાણી જોડાએક
દેવાલય આરતીનો શબ્દપટ્ટારવં.
અતન્ત નક્ષત્રલોકે વ્યાપી ગયો કમ્પ
જલકાઈ બિંદ્યાં અમ નેત્રે અશ્રુજલ.

(શ્વીન્કનાથ કાકુર)
(અનુ: સુરેશ જોષી)

આ ગ્રાણીને જગાદના કુટુંબમાં લેવામાં આવ્યું છે છતાં તેને જગાદના શરીરના ગાંધારી અને તેને ગંધર્વનીના અક્ષય હોવાને લઈને તેની પ્રજા-નનેન્દ્રીયથી તથા તેના પગ અને કાનના ધાટથી જુદાં પાડી શકાય છે.

નોનિથાના કાન ધણેભાગે અર્ધ ગોળાકારના અને એટલા નાના હોય છે કે કપાળથી જોયે બહાર નીકળતા નથી. વળી તેના કાનમાં જોઈ શકાય એવાં કેટલાંક આકાશવર્ગી પડેલાં આવેલાં છે કે જે પડેલાં એક બીજા ઉપર ગોઠવાવાથી તેના કાનને અંદરનાં ભાગ ખિલકુલ ઠંડી કરી શકે છે. આવા પ્રકારની રચના કાક કે જમીન ઉપર વસતાં જગાદ કે વહિવરને હોતી નથી. નોનિથા બનતાં સુધી પોતે જ જોદેલાં ધાતમાં વસે છે એટલે આવી કાન ઠંડવાની રચના ધાત જોદેલી વખતે ઝીણી માટી ન જવા દેવા માટે હોય એમ મનાય છે.

નોનિથાને પગે પ્રમાણમાં ઘણાં લાંબા નહોર હોય છે, કે જે નહોર આગલા પગમાં વધારે દેખાતા હોય છે. આગળની છેલ્લી જોડમાં એવી રંગે આવેલી નથી કે જેથી કરીને તે તેના નખ જમીન ઉપરથી જોયા લઈ શકે અથવા તો તે નહોર આગ-ડીના ઠંડાણવાળા પથ્થુ નથી એટલે બહાર ચોખ્ખા વરતાય છે. આપણા નોનિથાને પાંચ આંગળી છે તેમાં મુખ્ય ચાર આંગળીં બરાબર પ્રુપ્ત થયેલાં નેવામાં આવે છે. બચારે અંગૂઠો અને પહેલી આંગળી નાનાં હોય છે, વળી ચારે આંગળીં આમડીના પાતળા પડથી વચ્ચે એકાથેલાં છે અને તળિયાં ખાલ વગરનાં હોય છે. પથ્થુ ન્યાં પૈની છે તે ખાલથી ઢંકાયેલી રહે છે.

આ ગ્રાણીને ગંધર્વનીના અક્ષય છે પણ ગુદા-અન્યો મોજુદ છે. અને આ અન્યોનું પ્રવાહી ગુદાની બન્ને બાજુ આવેલાં છિદ્રોદ્વાર એક કાચખામાં જમા થાય છે. પણ નાની જાતના નોનિથામાં આ અન્યો બહુ સહેલાઈથી જોઈ શકાય એવડી મોટી નથી

હોતી. ગુદાઅન્યોમાંથી નીકળતું પ્રવાહી ક્યારે બહુ દુર્ગંધ મારતું અને ઘણી વખત તો આપણું નાક સહન ન કરી શકે એવી બદબો મારતું હોય છે. નોનિથાની ખાસિયત પોતાની આ કાચખાને પોતાના ચાલવાના રસ્તામાં આવતી વસ્તુઓ સાથે ધસવાની છે. જેથી એમ માની શકાય છે કે આ અન્યોને હેલુ તેની પાછળ વાસની કેડી મૂકતા જવાનો હોય કે જેથી નોનિથો પોતાની આસપોસની ચીજો ચોક્કસ રીતે પિછાની શકે, આથી કરીને નજર નોંધા વિના પોતે જે રસ્તા ઉપર ચાલે શકે હોય તે તરત જ વરતી શકે છે. આ સિવાય એક જાતનો નોનિથો એવો છે કે જેને પોતાની દુર્ગંધઅન્યોમાંથી ધણે દૂર સુધી પ્રવાહી ફેંકવાની ખાસિયત છે. આમ કરવાથી દુર્ગંધ-નોંધ સામનો કરી બચાવ કરી શકે છે. આપણા નોનિથામાં આ ખાસિયત કેટલે દરજ્જે હોય છે તે માહુમ પડ્યું નથી.

નોનિથો આપણાં ઘણાં પિછાનવાળાં ગ્રાણીઓ-માંનું એક ગ્રાણી છે. તેને લ'આધવાણું' શરીર અને લાંબા બાલવાણું પૂંછડું હોય છે. જે લાંબા બાલમાં ઘેરા અને આછા બન્ને રંગ હોવાથી તેને રાખોડો તલકાં અને કાળાં તલકાંને દેખાવ આપે છે. તેનું માથું બહુદાર મોનાળ અને ખેંદેલા નાકવાણું હોય છે અને મોનાળમાં એવી ગોઠવણ હોય છે કે બચારે દાંત સાફ કરવા હોય ત્યારે હોંઠને જિપાડી શકાય.

મોટા નોનિથો

હિમાલયની તલેટીથી કન્ચાકુમારી સુધી આ ગ્રાણી નેવામાં આવે છે. અને વાહી લોહા પાસે તો ઘણી વખત આ નોનિથો નેવામાં આવે છે. તેના શરીર ઉપર જે ભાત પડે છે તે તેના વાળમાં ઉપર કમ્મું તેમ જલકા ઘેરા રંગના મિથજુથી બને છે. તે રંગ સાવ કાળો રાખોડી અથવા કંચાઈની ઝાંઝ વાળો હોય છે. આ રંગ તેના ચહેરા અને પગ ઉપર બહુ બારીક ભાતવાળો અને બરમા ઉપર અડખચોડ તથા પેટાળમાં કાં તો હોતો નથી અથવા બહાર તરી નથી આવતો.

આ નોનિયાની લંગાઈ લગભગ ત્રણ શીટની છે. તેમાં અઘાર ઈંચની કુત પૂછડીની જ લંગાઈ છે. સાધારણ રીતે વજનમાં લગભગ ત્રણ થોર તથા છે અને નર, માદા કરતાં ઘણા મોટા અને વધારે વજનમાં હોય છે.

સાધારણ રીતે નોનિયો વનવચ્છાનો વાસી છે પણ વાડીગમીયામાં તે જરૂર વચ્છાટ કરે છે. તેના રહેવા તથા સંતાવાની જગ્યા મોટા પાણીની ચિરાડો અને પોલાણ. મોટાં જ્યાં જ્યાં અથવા જમીનમાં પોતાને માટે ઘાત બોલી લે છે અને જો ઉપધર્મના ખાલી રાફડો મળી જાય તો તે તેમાં રહેવાનો પોતાનો ઠક જતો કરતો નથી. એ સિવાય મોટાં ખૂનિયાં નીચેની પોલી અને ક્યારેક ધરનાં ડાપરાં તથા અવાવડું મેકાને પણ રહેણાંક માટે પસંદ કરી લે છે.

તે વિવિધ પ્રકારનો ખોરાક ખાય છે. ઉંદરડાં સાંપ, ગરળા, દેહાં, છવાત, વીછી, કાનખમૂરા અને ટૂંકમાં જેને તે મારી શકે તેવાં બધાં જીવંતુથી પેટ ભરી લે છે. અને જો નાનાં પંખીના ઇંડાં મળી જાય તો તે તેનો અમુક સ્વાદ લઈ લે છે અને ક્યારેક તો વનસ્પતિ તથા ફંદગુનો રસ લઈ લે છે. મુદાગલ માંસ પણ ઊંડાવ નહો. મોટા ચિકારી પ્રાણીના મારણના વધેલા કાગ ઉપરથી માંસ ઉમેડતાં અને ખાતાં ધણી વખત જોવામાં આવે છે નોનિયો કિલેશ્વર જ ચિકારીની શોધમાં નીકળે છે અને જ્યારે માણસની હાજરીથી ટેવાઈ જાય ત્યારે તેની બિલકુલ દરકાર રાખતો નથી. બહુ જિજ્ઞાસુ સ્વભાવવાળો હોવાને અંગે તેનામાં ચપળતા બહુ છે. આથી તે પોતાના ધાંતથી ભાગે જ દૂર ફરતો માણસ પડે છે. આ પ્રાણી ધણી વખત રમત ઉપર ચઢી જાય ત્યારે જૂખ કરતાં ઘણાં વધારે જીવને મારી નાંખે છે. ઠોંધ વખત મુરખાખડા કે કળ્પતરનાં જોખાંમાં પેસી જવાનું મન્યુ હોય તો તેમાં વસતા (પુરાતા) તમામ મુરખાં કે કળ્પતર મારી નાંખે છે. સાંપ અને ઉંદર જેવાં પ્રાણીને મારી નાંખવાની તેની ચપળતા તો અજબદેર છે. એટલે આ મુલ્યને લઈને ઘણા દેશમાં

તેની વસ્તી વધારવા માટે ઊંડામાં આપ્યો છે. એમાં દરેક દેશલુ તેનાં સારાં પરિણામ આપ્યાં છે એવું કાંઈ નથી.

નોનિયા અને સાપની લડાઈના ધણા દાખલા મળી આવે છે. નોનિયો સાપનું ઝેર પચાવી શકે છે એ બાબત ઉપર ઘણું સાહિત્ય મળી આવે છે. આપણી બાલુ તો એવી સજ્જત માન્યતા છે કે જ્યારે નોનિયાને સાંપ કરડે ત્યારે જ એક જાણી શોધી ખાઈ લે છે, જોયે તેને ઝેર અસર કરતું નથી. આ જાણી 'નોનલેશ' ના નામથી પ્રખ્યાત છે. આ માન્યતા સત્યથી વેરળી છે. પણ એટલું તો કળ્પ 'રાખ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે તેને આ ઝેર પ્રમાણમાં એછી અસર કરે છે. આ કારણને લઈને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં તે ઝેર પચાવી શકે છે. પણ આથી એમ તો ન જ કહેવાય કે તેને સાપનું ઝેર કાંઈ અસર જ કરતું નથી. જો સાપ નોનિયાને જરાજર કરાવે હોય અને ઝેર તેના સરીરમાં પસરી ચકું હોય તો 'જેમ સાપનું ઝેર બીજાં પ્રાણીને મારી નાંખે છે તેમ નોનિયો પણ મરી જાય. જ્યાં એટલું કલા વિના ચાલે તેમ નથી કે કેટલાક ગરમ લોકોવાળા જોયાં કે કુકર કે શીયાની સરખામણીમાં નોનિયાને એટલું ઝેર ચઢતાં વધારે વખત લાગે છે. દાખલા તરીકે બિલાડીને ફૂંટતો કરતાં ઝેર ચઢતા વધારે વખત લાગે છે, જ્યારે કુકર ને બિલાડી કરતાં પણ વધારે વખત લાગે છે. નોનિયો પોતાના અતિ અપળ સ્વભાવને લઈને સાપની દાંતને પોતાના સરીરમાં લાગવા દેતો નથી. આ કારણને લઈ તે સાંપ ઉપર વિશ્વસ મેળવે છે.

જ્યારે સાંપ કરડવા માટે ઝાતુ મારે ત્યારે નોનિયો તે હમલામાંથી બચવા માટે બાલુમાં ફૂંદી જાય છે અને સાંપ પાછો ફરી ઝાંતુ નાંખવા તવાર થાય તે પહેલાં નોનિયો તેના ઉપર હમલો કરી તેની ગરદન પકડી તેના તીક્ષ્ણ ધાંતથી તેનું માથું ચાવી નાંખે છે. સાંપ નોનિયાને જીવંતજીવ ખટકું ન ભરી શકવાના કારણે આ તેની જાડી આમડો કે જેમાં સાંપ

પોતાની ઘાઠ સીધી પડેલી શકતો નથી તે છે. અને ખીલું કારણ નોંધણો તેના શરીર અને પૂંછડીના બાલ ઊભા કરી દે છે તે છે. એટલે એમ મનાય છે કે આ કડક બાલ ઊભા થવાને કારણે તેનું કદ હોય છે તેના કરતાં બમણું દેખાય છે એટલે સાપ ઝાડું નાંખતી વખતે કદાચ ગણતોરે પણ ચતો હોય.

નોંધણોનો પ્રજનનકાળ ઊંચું વરસ છે. ગર્ભાધાનના દિવસે આશરે સાઠથી બાસક છે. વરસમાં ગણ વીધાબધ કરતાં બહુમ પડ્યાં છે. માદા પોતાનાં નાનાં બચ્ચાને એમાં ઉપાડીને ઘણી બચ્ચાએ ફેરવે છે. આમ એક પાળેલી નોંધણાની માદાને કરતાં જેવામાં આબુ છે. તેઓ સામાન્ય, ચાર પીટની હીવાલ ઉપર ફૂદીને સાફ ચઢી જાય છે. જ્યારે બચ્ચા ફરી શકે એવડાં થાય ત્યારે તેઓ તેની મા સાથે ફરવા નીકળે છે આ વખતે તેઓ માતું પકડ્યું છેડતાં નથી અને મા ઉભી રહે ત્યારે બચ્ચાં પણ રોકાઈ જાય છે. બચ્ચાં નાનાં હોય ત્યારે માદા તેના બચ્ચા માટે બહુ તીખા સ્વભાવવાળી થઈ જાય છે. તેઓ કંતો જોડીમાં અથવા ઘણી વખત આખું કંકડમ્મ ખોરાકની શોધમાં ફરવા નીકળી પડે છે.

નોંધણો બચ્ચેથી રાખ્યો હોય તો બહુ હળી જાય છે પણ મારા અનુભવમાં એમ આબુ છે કે જ્યારે પ્રુપ્ત વયનો થાય ત્યારે તેનો આપણી ઉપરનો પ્રેમ સરી જાય છે અને વધારે વખત એકલો રખડવામાં જાય છે. ખીજી શિકારી ગ્રામીમાં જેવી વાસ હોય છે તેવી વાસ નોંધણામાં હોતી નથી.

નાના નોંધણો

આ નોંધણો આપણે ત્યાં સાધારણ રીતે જેવામાં આવે છે. મોટા નોંધણાથી તેની 'ટૂંકી' અને ઘાટી રૂંવાટી તથા નાના કદથી તે વરતાઈ જાય છે. ખાસ

કરીને આ નોંધણો ઉત્તર દિશામાં વસે છે. સિડીમથી કશમીર અને ત્યાંથી બહુચિરતાન, સિંધ, અને પંજાબથી બંગાળ સુધી જેવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં તે રાજપૂતાના, ગાલિવર, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં વસે છે.

આ ગ્રામીની લંગાઈ અઢારથી બાવીસ ઇંચની હોય છે. ખાસ કરીને તેનો રંગ ટપકાદાર ગાંધીથી સોનેરી પીળો અથવા કથ્થાઈ છે.

તે પોતાનાં જોડીને બનાવેલાં ધાંતમાં બચ્ચાને જન્મ આપે છે અને રહે છે. તેઓ દિવાચર સ્વભાવવાળા છે. એ વખતે જળાં, વાડા, અને વાડીઓમાં ફરતાં દેખાય છે. તેઓનો સ્વભાવ પોતાના ધાંત પાસેથી દૂર સુધી ચરવા જવાનો નથી અને ઘણું ચળ હોય છે. મોટી વાડામાં એક જ રસ્તો હંમેશાં તેમાં જવા આવવા વાપરનો હોવાથી તેની કેડી પડી જાય છે.

જે શિકારને તે મારી શકે તે બધાને ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. જેવાં કે ઉંદરડા, સાપ, વીંછી, કનખજૂરા, કમરા અને એવી ખીજ ઘણી જવાતને ખાય છે. તેના મોટાભાઈ જેવો જ ને પાળીને ધરમાં રાખ્યો હોય તો ઉંદર ઓછા કરી નાંખે છે પણ તેનો સ્વભાવ મોટો થવા પછી બદલી જતો અનુભવમાં આવ્યો છે. આની માદા પણ બચ્ચાનાં બચ્ચા માટે બહુ ખારી અને કિંમતવાન બની જાય છે.

નોંધણા વિષે તો ઘણું સાંભળ્યું હશે પણ તેનું દરરોજનું જીવન જાણ્યુંએ તો તે ગ્રામીમાં રસ અને જાણવાની જિજ્ઞાસા ઊભી થાય છે. માટે જ દરરોજ નજરે ચઢતાં ગ્રામીનો અભ્યાસ એ પણ એક બહુ આનંદાયક વિષય છે.

(ગતાઘ્યા યાત્રુ)

અનુ. જયેન્દ્ર મિ. ત્રિવેદી

આંદોલન પછી

દેશ ચિત્રને ત્રણ મહત્વની યાત્રાઓ હોય છે. પાશ્વર્ય (Back ground) પછી ખુદ ચિત્ર અને ચિત્રનું અગ્રપૃષ્ઠ (Foreground). આ સંસ્મરણમાં આંદોલન પછીની સમસ્યાઓ પર લખવું છે. મારું તો માનવું છે કે '૪૨નું' આંદોલન મહાત્મા ગાંધી છૂટ્યા ત્યાં સુધીનું ગણાવું નેહાએ. મહાત્માજી છૂટ્યા ત્યારથી તે તેમના સ્વર્ગવાસ સુધીના સમયને હું એ આંદોલનની અગ્રપૃષ્ઠી માનું છું.

આંદોલનના દિવસોમાં છાનીછાની અને વણા-ખરા લોકોના નેલમાં પહેલ્યવા પછી નેલમાં રપટ રૂપે એ ચર્ચા ચાલતી હતી કે '૪૨ના આંદોલને પછી લોકો સમક્ષ-એ સ્વરૂપ પકડ્યું તે શું કોંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞાને અનુરૂપ હતું? શું તે કોંગ્રેસી આંદોલન હતું? આ વિષયમાં મારો જે મત હતો તે એ નેલમાં રજૂ કર્યો હતો અને દશ પચ્ચ મારો જે મત જ કાયમ છે. એ સંબંધમાં મેં દિલ્હીના "હિન્દુસ્તાન" ના ૧૯૪૬ના વિશેષાંકમાં "સને ૧૯૪૨નું આંદોલન" શીર્ષક નીચે એક લેખ લખ્યો હતો, એમાંથી અહીં થોડો ભાગ ઉતારું છું.

"સને ૧૯૪૨ની નવમી ડિસેમ્બરે ભારે મને અને મારા સાથીઓને આગ્રામાં સેંટ્રલ નેલમાં ગોક-ધ્યા ત્યારે ત્યાં અમારા કાનમાં છાનીખાની એવી વાતો આવવા લાગી કે સને '૪૨નું' આંદોલન તો કોંગ્રેસનું નથી. એક સાહેબે તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે "૪૨નું આંદોલન તો યુગ્માંએ ચલાવ્યું છે અને કોંગ્રેસને એમાં 'સાથે' કંઈ 'સંબંધ' નથી." હું મારી એ નબળાઈનો સ્વીકાર કરું છું કે એ મહા-ચયે મારી સમક્ષ ને આ વાત કહી હોત તો હથડે થયા સિવાય ન રહેત, કારણ સહનયનક્રિયાને પચ્ચ સોમા હોય છે. મહાત્મા ગાંધીનાં અમુક ભાષણો પછી તો કેટલાયે ટોંગી અને કાપર લોકો સને '૪૨ના આંદોલનમાં સક્રિય ભાગ લેનારાઓને કોંગ્રેસ પર કથક લગાવનારા કહેવા મુંડ્યા હતા.

અનેકવાર ચર્ચાઓ થઈ નેમ્માં મેં એ જ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે '૪૨નું' આંદોલન કોંગ્રેસનું જ હતું. આ વિચારના વિરોધીઓને ન્યારે એમ કહેવામાં આવતું કે કાપરતા કરતા બીજું મોટું પાપ નથી અને કોઈ નો સરવગ્રણી ન ખની શકે તો તમોગ્રણી થવા કરતાં રમેગ્રણી થવું સારું છે તો એનો કંઈ થોડા જવાબ નહોતો મળતો. મારો તો એવો દંઢ મત હતો અને આને પચ્ચ છે કે ને મહાત્મા ગાંધીએ ૮ ઓગસ્ટ '૪૨ને રાજ અખિલ ભારતવર્ષીય કોંગ્રેસ કમીટીમાં જે વાતો બતાવી હતી તે પ્રમાણે અમલ થયો હોત તો જ્વંસાતમક કાર્યની જરૂર જ ન રહેત. જે રીતે વ્યાક્ર-ચર્મ-પ્રચ્છન્ન ગણેકાની પોલ ખૂલી ચર્મ હતી તેમ પોતાની કાપરતા પર ગાંધીવાદનો હજો પહેનારે ભક્તિઓની પોલ ખૂલતી અપ-છે અને લોકો એમના અસલ સ્વરૂપને ઓળખતાં ગય છે. મારો તો અટલ વિશ્વાસ છે કે વર્તમાન યુગમાં ગાંધીવાદ માત્ર ભારતવર્ષ માટે જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વ માટે ખૂબ હિતકર છે. એ એક સરવગ્રણી ધારા છે. તમોગ્રણી મનુષ્યોનું એમાં સ્થાન જ નથી.

આપણે આ પ્રશ્ન પર નિષ્પક્ષરૂપે વિચાર કરવો નેહાએ કે '૪૨નું' આંદોલન કોંગ્રેસનું હતું કે નહીં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ વાક્યમાં એ રીતે આપી શકાય કે સને '૪૨નું' આંદોલન કોંગ્રેસનું આંદોલન તો નહીં પરંતુ કોંગ્રેસીઓનું આંદોલન હતું. અનેક વાયક આ જવાબ વાંચીને ટકી શકે છે કે આ તો એવી વાત થઈ કે કોઈ જોણ તો ખામ પચ્ચ મિઠા-ખંની પહેલ પાછે. ખરી. રીતે તો, ત્રિવેદી, અર્ધો. વિના આ પ્રશ્નનો જવાબ સમજવો કઠિન છે.

સુખજર માનો કે દિલ્હીના કોંગ્રેસીઓ અમુક આંદોલન શરૂ કરે છે અને એ આંદોલનની ઉમતા એટલી વધી ગય છે કે એનો પ્રભાવ આખા દેશની રાજનીતિ પર પડે છે. પરંતુ આ રીતે શરૂ થયેલું દિલ્હીવાળાઓનું આંદોલન કોંગ્રેસનું આંદોલન નહીં ગણાય. સને ૧૯૨૦થી અત્યાર સુધીનાં નેટલાં

આદિલને કોંગ્રેસે ચલાવ્યાં છે તે બધાને અખિલ ભારતવર્ષીય કોંગ્રેસ કમિટીએ મંજૂરી આપેલ હતી. પરંતુ સને '૪૨ના આદિલને તો એવી કાઈ રચી-કૃતિ નથી રળી, ત્યારે સૌને એ કહેવાનો હક છે કે '૪૨નું આદિલન કોંગ્રેસનું નહોતું. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે એને કોંગ્રેસવાળાઓનું આદિલન ન કહેવાય. જે લોકોએ એ આદિલનનું સંચાલન કર્યું તે બધા કોંગ્રેસી હતાં. નિયમિત બ્રેકકા ભરીને કાર્યક્રમ ખતાવવામાં આવ્યો હતો અને એ કાર્યક્રમ અનુસાર કાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું. એ બેઠકામાં કોંગ્રેસના જવાબદાર માણસો હાજરી વ્ધાપતા હતા. બ્રિટિશ ઇતિહાસમાં કોમનવેલ્થના જમાનામાં '૨૨૫ પાર્લમેન્ટ' બેઠી હતી. '૨૨૫ પાર્લમેન્ટ' ખચી ગયેલા થોડા લોકોની જ પાર્લમેન્ટ હતી. બરાબર એજ રીતે જે કોંગ્રેસીઓએ આદિલન ચલાવ્યું તેને '૨૨૫ કોંગ્રેસ' કહી શકીએ એટલે કે ખચી ગયેલા થોડા લોકોની કોંગ્રેસ.

એ વાત સાવ સાચી છે-અને એને તે જ લોકો બરાબર સમજી શકે તેમ છે કે જેઓએ આદિલનમાં સક્રિયસ્વરૂપે ભાગ લીધો છે. એ સંગઠિતરૂપે કોમ ન ચલાવવામાં આવ્યું હોત તો એ આદિલન અને ૧૯૪૩ની 'શરૂઆત' સુધી નહોતું ચાલી શકવાતું. શું લોકોએ ક્યારેય એ વાતનો વિચાર કર્યો છે કે પોલિસની પૂરેપૂરી કોસિષ છતાં એ દિવસોમાં હિંદુ-મુસ્લિમ કુલ્લક નથી થતા પાખાં. વરસાદની ઝડપમાં જેમ સાપ અને વીંછી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કેટલાક કહેવાતા ક્રાંતિકારીઓ ધાડ પાડવા મંડ્યાં હતાં ખરાં. એમને શકવા માટે કોંગ્રેસજનોને સતત પ્રયત્ન કરવા પડ્યા અને એમાં એમને પૂરી સફળતા પણ મળી. યુદ્ધના અનેક મોરચા હોય છે અને બધા મોરચા સંભાળવા પણ પડે છે. 'સને ૧૯૪૨માં પણ અનેક મોરચા હતાં. અને બધા મોરચા ઉપર કામ કરવું પડતું હતું. ધાડધાડ અને ખૂનખરાખી અટકાવવામાં આવી, હિંદુ-મુસ્લિમ કુલ્લક ન થવા દીધાં અને બન્યું તેટલું ખંસાતમક કામ કર્યું. ખંસાતમક કાર્ય

તો કાર્યક્રમમાં જ હોવાથી એ કર્યું. સૈનિકોમાં પણ પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. એ કોંગ્રેસજનોએ આ આદિલન ન ચલાવ્યું હોત તો દેશનું નૈતિક પતન ૧૯૫૫ના નૈતિક પતનથી પણ વધુ ભયંકર હોત! માટે જ હું તો ગર્વપૂર્વક કહું છું કે '૪૨નું આદિલન કોંગ્રેસીઓનું આદિલન હતું.

બીએ પ્રશ્ન એ છે કે શું સને '૪૨નું આદિલન નિષ્ફળ ગયું? આ પ્રશ્નના જવાબ માટે પણ થોડું વિવેચન જરૂરી છે. એ લખવામાં તો મને જરાયે સંકાય નથી કે જે સફળતા આપણે ઇચ્છતા હતા તે તો નહોતી જ મળી. પણ સાથે સાથે એ પણ એક નિર્વિવાદ વાત છે કે નૈતિક અને રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ એ '૪૨માં અમને જે સફળતા મળી તે કંઈ ઓછી ન કહેવાય. દુનિયાના ઇતિહાસમાં સને '૪૨નું આદિલન જેવું ખીણું ઉદાહરણ ભાગ્યે જ મળશે. નિઃશસ્ત્ર લોકો એકાએક મુસલિમીત અને સશસ્ત્ર શક્તિની સામે થાય અને સામે થઈને, ટક્કર ગીલીને નૈતિક દૃષ્ટિએ તો જરૂર સફળ થાય એ અસાધારણ હકીકત છે. સેંકડો લશ્કરી મોટરખસો ગામને ઘેરી લે, હમણે આદમીઓને પકડી લેવામાં આવે અને છતાં લોકોના નૈતિક બળને જરાયે અચ્ચ ન આવે એ એવી વાત હતી. જેથી સત્તાવાળાઓએ સમજી લીધું કે ભારતવર્ષ પર સંગીન, તોપ અને સિપાઈઓ વડે રાજ્ય કરવું હવે સંભવિત નથી. મિઠનાપુરમાં બ્રિટિશ રેજીમેન્ટોના અનેક આત્મચારો છતાં લોકોએ માથું નહોતું નમાવ્યું. ત્યાં ઓછોએ ચઢી સ્વરૂપ ધારણ કરીને આત્મ-સન્માન અને દેશસન્માનનું રક્ષણ કર્યું. અને '૪૨ના આદિલનને લીધે જ બ્રિટિશ સરકારની એ વૈષમ્યાઓ નિષ્ફળ ગઈ. જેની દારા એણે ધમકોપૂર્વક ૮મી ઓગસ્ટના રોજને પાછો ખેંચવાનો હુકમ આપ્યો હતો અને કાર્યવાહકસંમિતિના સભ્યો પર કેસ ચલાવવાનું ઠરાવ્યું હતું. આઝાદ હિન્દ ફોજનું કાર્ય પણ સને '૪૨ના આદિલનનું જ એક અંગ છે. બ્રિટિશ સત્તાના દુર્ગ ઉપર '૪૨ના આદિલને એવો સખત પ્રહાર કર્યો કે એને ઘૂંટણીએ

પરીને નૈતિક દૃષ્ટિએ હાર કળલવી પડી. એ પણ સાચું છે કે કેંગ્રેસ મટે ખબર એણે જે સ્વીકાર્યું એ સિવાય બીજો માર્ગ નહોતો. યુદ્ધોના રસ્તો જ સંધિ અને સમજૂતીઓના રસ્તો હોય છે. એ રીતે સને ૧૯૪૨ના આંદોલનને સફળતા તો મળી પણ જેટલીની આશા હતી એટલી નહીં. માનવ સક્રિયતા અમીલિત છે અને મહાન પુરુષોની યોજનાઓ પણ દૈવી શક્તિ અને સમજના ફેરને અંગે નકામી યર્થ ભય છે. આજે મહાસુદની સફળતા પછી પણ અગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદની અવરજા તૂટી પડી છે અને સુદૃઢ સમરમાઓ કાંઈ રીતે ઉકેલાતી નથી. સ્ક્રે પોતાનું તાંકવ સ્ક્રે ક્યું હોય એવું લાગે છે. ને અગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદીઓને એ ખબર હોત કે બીજા મહાસુદની છત આટલી મોંઘી અને ત્રીજા મહાસુદની વિર્ભાષા આટલી જલ્દી સામે આવશે તો કદાચ તે પોતાના સામ્રાજ્ય ખાતર પણ હિંદસર સાથે સમજૂતી કરી લેત. હિંદસરનો અન્ત એ ફક્ત જર્મન સેના-વૃત્તિનો જ નથી, સાથે સાથે એ અગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદનો પણ અન્ત સિદ્ધ થયો છે. પોતાના વિજયના આ સ્વરૂપની સને ૧૯૪૬માં અંગ્રેજોને કલ્પના નહોતી.

પરાયર એ જ રીતે સન ૧૯૪૨ના આંદોલનમાં કામ કરવાવાળાઓને એ વાતનું તો ઝાન હતું જ કે હાં તો તેઓ કામ કરતાં કરતાં ઝાળીઓના સિંહાર બનશે, હાં તો તેમને ફક્ત એ જૂઠું પડશે. કેંગ્રેસ તો એ કુરખાનીઓથી ભરે સક્રિયતાથી બનશે, પરંતુ એ આંદોલનનું એક એવું પણ રૂપ હતું જેને અંગે આઝાદીના સિંહદાર પાસે પહોંચી જઈ એ ભાવના જાગ્રત રોકાને હતી. એટલે હું તો મારી એ ભાવના અનુસાર માનું છું કે પર્ણરૂપે નહીં તો આસિકરૂપે નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ એ આંદોલન સફળ થયેલ છે.

બીજો પ્રશ્ન એ સને '૪૨ના આંદોલન વિષે થાય છે એ એ છે કે શું '૪૨નું આંદોલન સમાજવાદી દળની પ્રેરણાથી થયું હતું અને સમાજવાદી દળના

નેતૃત્વને ખબર જ તે ચાલી રહ્યું? એ તો સ્પષ્ટ છે કે આ ભતની વાત સ્વાભાવિક મટે કેટલાક સમાજવાદી લોકોએ ચલાવી. આંખોમાં ધૂળ નાખવાની ચેષ્ટા ક્યારેક ક્યારેક સફળ થાય છે. સમાજવાદી દળની એ પ્રવૃત્તિ કે "૪૨ના આંદોલનનું નેતૃત્વ સમાજવાદીઓદારા થયું હતું." તે સાવ નિરાધાર અને સમાજવાદી દળને જ પંથુ બનાવનાર છે. મેં તો આ વિષયમાં મારા સમાજવાદી મિત્રોને ચેતેજ જ આપી હતી કે '૪૨નું આંદોલન તેમની નેતામીરી નીચે થયું હતું' તે સાબિત કરી આપે. આ વિષે મેં '૪૨ના આંદોલનમાં 'સેનિક'ના વિશેષકર્મી, સને '૪૨નું આંદોલન અને સમાજવાદી દળ' એ શીર્ષકથી લેખ લખ્યો હતો તે આ પ્રમાણે છે:

"સને ૧૯૪૨ના આંદોલનને ચલાવવાનું અને સુસંઘટિત કરવાનું શ્રેય જોને છે એ પ્રશ્ન વિષે દેશમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે અને આપણા કેંગ્રેસ સમાજવાદી દળે તો રાક્ષાસ કરી મૂકી છે કે સને '૪૨ના આંદોલનના સુવધાર કેંગ્રેસ સમાજવાદી દળના લોકો જ હતા. મને તો ફતેહમદની જેલમાં સમાજવાદી મિત્રો પાસેથી સાંભળીને જાદુ આશ્ચર્ય થયું કે સને '૪૨ના આંદોલનની પ્રેરણા મહાત્મા ગાંધીને આચાર્ય નરેન્દ્રેવ પાસેથી મળી હતી અને એ મહાત્માજીને એવી પ્રેરણા ન મળી હોત તો 'વ'સાતક કાચ' ચાલત જ નહિ. આ પ્રકારની વાંતોથી જેમાં મહાત્મા ગાંધીજીને કારણે વગર લેવામાં આવે છે અને આચાર્ય નરેન્દ્રેવે કહી જેને ટેકા નથી આપ્યો એવી વાતો એમના નામે ચલાવવામાં આવે છે તેમાં મહાત્માજીનું કંઈ બચાનું નથી તેમજ આચાર્યજીની પ્રતિષ્ઠાને પણ આંચ આવતી નથી. ફક્ત આવાં ટાકાપહોરનાં ગપધો તો દળને જ નુકસાન થાય છે."

આ પંક્તિઓના લેખકે ખૂબ આગ્રહ છતાં સને '૪૨ના આંદોલન વિષે, આ સંસ્મરણો સિવાય બીજી કંઈ મૂળભૂત વાતો નહીં લખી. અને હજી થોડો વખત આંદોલનની મતિ-વિધિ પર કંઈ લખવું એ

નથી. સોઠો પૂછે કે પશુ મને લખવામા વાંધો શો છે? એનો જવાબ તો કું કવિવર માલિખના સ્પષ્ટમાં જ અત્યારે તો આયુ' કે:-

“ હે કુછ એસી હી બાત જો ચૂપ ફૂ,
વરના કયા બાત કર નહીં આતી! ”

વાચકોને એ બતાવવું કદાચ જરૂરી છે, કે મહાત્મા માધીજીની વ્યક્તિગત કૃપા મારા ઉપર રહી છે પરંતુ એ કૃપા રાજનૈતિક અથવા ધીન્નકોષ ક્ષેત્રમાં લાગુ ઉઠાવવા માટેની નથી પણ મારા નૈતિક ચરિત્રગઠન માટે અને સેવા-માર્ગ-પ્રદર્શન માટે જ છે. આચાર્ય નરેન્દ્રદેવજીની કૃપા પણ મારા ઉપર રહી છે અને અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું પશુ અત્યુચિત નહીં ગણાય કે સને '૪૨ના જુલાઈની આખરમાં જ્યારે આચાર્યજી સેવાગ્રામમાં માર્દા હતા ત્યારે મેં આચાર્યજી સાથે બાંધી આદોલન સંબંધી થોડી ચર્ચા કરી હતી અને આચાર્યજીને બાંધી આદોલનની રૂપરેખા બાબત કંઈ સ્પષ્ટ વિચાર નહોતા. એમ કહેવું કે આચાર્યજીએ નાણીજીએ વાત છુપાવી દેશે એ મારી દ્રષ્ટિએ તો આચાર્યજીનું અપમાન છે. ખુદ મહાત્માજીએ જ્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ સમક્ષ સેવાગ્રામમાં પોતાના આમરણાંત ઉપવાસની ચર્ચા કરી હતી ત્યારે પણ કોઈ કાર્યક્રમની ચર્ચા તો નહોતી થઈ. મને તો મારા ચીની અને અમેરિકન પત્રકાર મિત્રોદારા ખબર પડી જ ગઈ હતી કે '૪૨ની હમી ઓગસ્ટે દેશમાં હજારે ધરપકડે થવાની છે અને સોધી પહેલાં તો કાર્યાવાહક સમિતિના સભ્યોને જ પકડવામાં આવનાર છે. આઠમી ઓગસ્ટે ('૪૨) ગ્રેસ એલેરીમાં પણ અમેરિકન અને ચીની પત્રકારોએ ફરી એ વાતનું સમર્થન કરેલું. ૮મી ઓગસ્ટે બેપો-રના ચાપલુના સમયે મેં જ્યારે શ્રી પં. ગોવિંદ-વલ્લભ પંતનો મુલાકાત લીધી અને વાર્તાલાપ માટે સમય માગ્યો ત્યારે પંતજીએ હમી ઓગસ્ટનો બેપોરનો સમય આપ્યો. આચાર્યજી દેશી રાજ્ય પરિવહની કોષ્ટ સભામાં હાજરી આપવા ખડંગા જવાના હતા. “વિશાલ ભારત” માટેના આચાર્યજી

ના એક લેખને મારે એમની પાસે જરા મંદરાવવાનો હતો. એમણે પણ મને નવ તારીખનો જ સમય આપ્યો. આ બધી વાતો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે વર્કિંગ કમીટીના સભ્યોને એ આશંકા પણ નહોતી કે હમી ઓગસ્ટથી જ દેશમાં એક અસાધારણ દમન-દાવાનળ સળગી ઊઠશે. આ તો થઈ વર્કિંગ કમીટીના સભ્યોની વાત. પણ મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે કે શું કોંગ્રેસ સમાજવાદી દળે જ સને '૪૨ની ક્રાંતિની નેતાગીરી કરી હતી?

વિષય ખૂબ રસ્યક છે અને થોડું પૃથક્કરણ માગી લે છે. અહીં તો એટલું જ લખવું પયામ છે કે સને ૧૯૪૨ના આદોલનના સંચાલન અને સંગઠનને ભાર કેંગ્રેસ સમાજવાદી દળ ઉપર નહોતો. જાને જે અનેક વ્યક્તિઓ લાંબીદૂર વાતો કરે છે અને દુનિયાભરની જવાબદારી પોતાના ઉપર લેવા તૈયાર થયેલ છે તેમની સત્યતાની ખાતરી તો ત્યારે જ થાય જ્યારે અખિલ ભારતવર્ષીય કેંગ્રેસ કમીટી એક કમીશન નિયુક્ત કરીને આવા પ્રશ્નોની તપાસ કરે. સમુદાના પાણીમાંથી એક ખાલદી ભરીને શું કાંઈ એમ કહી શકશે કે તેમાં કેટલું ગંભીર છે, કેટલું બહુપ્રવાહ છે અને ખાકોની નહીં એટલું કેટલું છે? જાને જે પક્ષપક્ષોના અખાડા જામ્યા છે તેની પાછળ પહેલોપત્તા અને સ્વાર્થ-પરાયણતા છે. સેવાભાવની વૃત્તિ એમાં બહુ ઓછી છે. સને '૪૨માં જે લોકોએ ખબેખબો મેળવીને હથેળીમાં માથું રાખીને મરી મટવાનું પણ લીધું હતું તેઓ તો જાને મોટે ભાગે યુવ છે કારણકે એમને એમની દેશસેવા ઉપર અને કર્તવ્યપાલન માટે કંઈ પુરસ્કાર નથી બેઠતો. દેશસેવામાં પડેલો વ્યક્તિઓને જે કંઠશાપ્તો અને પાતનાઓ સહવી પડી તેજ એમનો ચોગ્ય પુરસ્કાર છે. તે વિશુદ્ધ રત્નજ્વલિત હારની જેમ અદબ રૂપે એમના હૃદયોને પ્રકાશિત કરે છે. અખબારી વાહવાહ અને કેંગ્રેસના હોદ્દાઓ સાથે એમને કંઈ નિસ્પત નથી. જાને જે વ્યક્તિઓ ક્રાંતિની નાનીમોટી વાતો કરે છે એમને વિષે બે સાચી વાતો લખવામાં આવે

એ બતાવે કે સમાજવાદી દળે શું ક્યું? આ નાન-કડા ભૂમિકા જેવા લેખમાં એ લખતું સાડું નથી કે એ સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓએ પોતે શું કામ ક્યું હતું કે તેઓ સમાજવાદના નામ ઉપર કેશિસ-વર્કિંગ કમિટીના સભ્યોની એવી કડવી અને બિનપાયાલાર ટીકા કરે છે કે જેવી મુસ્લિમ-લીગ વાળા પણ નથી કરતા. ફક્ત એટલું કહેવાથી કે સને '૪૨ નું આદિ-લન અને ચલાવું, કામ પૂરું નથી થઈ જતું. બ્યક્તિઓનાં નામ અને એમના કાર્યના આંકડાં પણ નોંધ્યો. ખાલી ગંધાં માર્યો કંઈ કાયદો નથી થવાનો. સ્પષ્ટ વાત બતાવીને પૂરવાર કરી આપો કે '૪૨ નું આદિલન સમાજવાદી દળદારો સંચાલિત થયું હતું. મેં પણ છૂપા રહીને ચોક્કું બધું કામ ક્યું છે અને મારા પ્રત ઉપરાંત બીજા પ્રતોમાં બધું સંચાલનની દૃષ્ટિએ જે કામ મેં ક્યું છે તેને આધારે હું આ ચર્ચામાં ભીતરવા સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર છું.'

ઉપરની વાતો સને ૧૯૪૭માં લખવામાં આવી હતી. એ વખતે વધુ સ્પષ્ટ લખવું ચોખ્ખું નહોતું. પણ આજે હિંદુસ્તાન આઝાદ થયા પછી બધું ખરું સાચું લખી શકાય તેમ છે.

સને ૧૯૪૨ની પ્રથમમાં મળેલ અખિલ ભારત-વર્ષીય કેશિસ કમિટીના અધિવેશન વખતે જનકાન્તિ માટે જે ચોક્કા આદર્શોની સજ્જા અચૂક દિવસ સુધી શુભ રીતે થતી રહી તેની ખબર એ આદર્શો અને કદાચ છૂપી પોલિસ શિવાય બીજા કોઈને નહીં હોય. છૂપી પોલિસના ખાસ વિભાગને એ વાતની ખબર આદિલનના દિવસોમાં પડી હતી. એ જેઠા પં. શિવચરણલાલ શર્મા, એકવેકિટના જંગલે થતી હતી. માનનીય શ્રી. રમી અહમદ કીડવાણ, માનનીય પં. દારકાપ્રસાદ મિશ્ર, શ્રી. કૃષ્ણદત્ત પાલોલાલ, જગનપ્રસાદ રાવત, નિરંજનલિંહ, રાવેશ્યામ શર્મા, અને આ પંક્તિઓના લેખકોને એ જેઠામાં સમાવેશ થતો હતો. જે કાર્યક્રમ ત્યાં ચર્ચા હતો, ભાવી આદિલનની જે કલ્પના ત્યાં કરવામાં આવી હતી, ળગભગ તે રીતે જ આદિલનને ચલાવવામાં આવ્યું હતું.

હવે જરા એ વાતની ચર્ચા કરવી છે કે આદિ-લન પછી સને ૧૯૪૭ ની પંદરમી ઓગસ્ટથી માંડીને મહાત્મા ગાંધીજીના નિર્વોણ સુધી રાજનૈતિક પ્રગતિનો સ્પર્શના શું હતી? કેએસને કાયદેસર ક્યાં પછી જાડાંબોરો, પદલોણે અને સ્વાર્થી લોકોની એવી તો લમાચકડી મચી કે મોટા ભાગના લોકો કેશિસનું મૂળ ધ્યેય વિસરી ગયા. ત્યાગ અને તપસ્યાને ઠેકાણે ભોગવાઈ અને સ્વાર્થીની ભોલભોલા થઈ. કેશિસના એ લોકો કે જેમના દાસમાં ગબજતા હતા અને જેઓ '૪૨ના આદિલન પહેલાં જ ગિરફતાર થઈ ચૂક્યા હતા તેમની અને આદિલનમાં ભાગ લેનાર સક્રિય કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે એક ખાઈ જ જાણે પોતાઈ ગઈ હતી. જુના મંત્રીઓ અને જિલ્લા સમિતિઓના સભ્યોને થયું કે ક્યાંક સત્તા એમના હાથમાંથી સાવ ન ચાલી જાય. તો બીજા બાજુ '૪૨ ના આદિલનમાં મરી-પટવા તૈયાર લોકોમાંથી મોટા ભાગનાને પણ થયું કે રાજનૈતિક સત્તાને તો નેઓ બહુ સરળતાથી પચાવી પાડશે. જુના મંત્રીઓ કે જેઓ કાવદાવાના પૂરા જાણકાર હતા તેમની અને નવી પ્રેરણાથી પ્રભાવિત થયેલ નવા કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે જાણે શરત જ ચાલી. એમાં છત થઈ જુના અપાદિયોનો અને એ છતની જવાબદારી અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ '૪૨ના અપેક્ષા કાર્ય-કર્તાઓની પણ છે. પદલોણપતા જ એવું કારણ છે. જુના લોકોને તો સત્તાનો પાસ લાગ્યો હતો જ પણ નવીનોએ પણ સત્તા એળવવાની કેશીસ કરી. આ દાવપેચમાં '૪૨ના કાર્યકર્તાઓને ખૂબ મોટી હાર સહન કરવી પડી. મહાત્મા ગાંધીજીના '૪૨ના ઓગસ્ટ કરાવેના વિરોધ કરનારા પ્રતિક્રિયાવાદી લોકોએ પણ રાજનૈતિકતા ઈંગ્લેશ ગમવા પ્રાંતિક સમિતિઓ વગેરેમાં પોતાના જ લોકો લાવવા અનેક પ્રકારની કેશીસો કરી જેથી ઉચ્ચતિને નબળી પાડી શકાય અને મંત્રીમંડળના પ્રશાર પર ચાલનાર માણસો જ એમાં રહે. સમાજવાદી દળ અને કહેવાતા ગાંધીવાદી દળ વચ્ચે પ્રતિદંડિતતા જોબી થઈ અને એકએક નામ માટે પાર્લમેન્ટરી મોર્ડને ખૂબ લમણાઈક કરવી પડી. જે લોકોએ '૪૨ના આદિલનને શુભાંઓનું

તો દેશવાસીઓને ખબર પડે કે એમાં કેટલાકે તો ગુસ્ત રહીને સમય જ માળ્યો છે, ધણીએ તો લહેર જ કરી છે અને એવાય કેટલાક કહેવાતા ક્રાન્તિકારીઓ છે જેમણે ધાક પથુ પાડી છે. પરંતુ જે લોકોએ કોંગ્રેસની માનવર્થાદા રાખી, ધાકપાક અને હત્યા જેવું કંઈ ન થવા દીધું એમનામાં એ સમયે પક્ષા-પક્ષી હતી જ નહીં. ગાંધીવાદી હોય કે સમાજવાદી-મધ્યમી સામે એક જ પ્રશ્ન હતો કે સાચી જયન પૂર્વક કામ કરીને ધનુને દરોવવો. અને સને '૪૨માં સેંકડો અમલદારોને મારી નાખવા હોત તો એ તો બહુ સહેલું કામ હતું. પરંતુ એવું કરવા દેવામાં ન આવ્યું. અકમળતા અને કામરતાની તો વાત જ નહોતી. એ વાતનાં તો પુરાવા પણ છે કે ભારે કોઈ અમલદારને મારવાની વાત થતી ત્યારે એ હત્યા રોકવા માટે ખૂબ મજબૂત કસણું પડતું હતું કારણ કોંગ્રેસીઓના એ રસ્તો નહોતો અને લોકોને મારવાનો કે ધાક પાઠવાનો કાર્યક્રમ તો હતો જ નહીં કોંગ્રેસી સમાજવાદી દળનું ત્યારે ત્યાં સ્વનંત્ર બંધિતર પણ નહોતું. ખર્ષ સાથે મળીને કામ કરતાં હતાં.

'૪૨ ની નવમી ઓગસ્ટે ભારે ધરપકડો અને બહુમતી થઈ થઈ ત્યારે જે સલાઓ થઈ તેમજ દરેક જાતના વિચાર ધરાવતાં માણસો હતાં. પક્ષા-પક્ષીની કાંચળીઓ તો ઉતારી નાખવામાં આવી હતી. સમુદ્રમાં જે રીતે ઉછળતી લહેરો ફુરમવાના જહાજ સાથે બધાપાને પાછી એકરસ બની જાય છે તેમ જ આ સંગઠનનું બન્યું.

સંયુક્ત પ્રાન્ત અને મધ્ય પ્રદેશને ધોળે વળગે ત્યાં સુધી જે કોઈ સમાજવાદી કાર્યકર્તા એ વાતનો દાવો કરી શકે તેમ છે કે ખંડામક કાર્ય-ક્રમ અથવા '૪૨માં થયેલ કાર્યક્રમ સમાજવાદી દળની પ્રેરણાથી થયેલ? એ કોઈ એવું ફુરસાદસ કરી શકે તેમ હોય તો સામે આવીને કહે કે જેથી દરેક વાતની ખબર પડે. મારે તો કેટલાયે પ્રતિષ્ઠિત સમાજવાદી મિત્રો સાથે સંબંધ છે. એ દિવસોમાં તો એ જાતની ચર્ચા મણેલી જ નહીં કે અચુક કાર્યક્રમ સમાજવાદી દળનો છે કે ગાંધીવાદી દળનો

છે કે ગાંધીવાદ દળનો? કાનપુરના પ્રસિદ્ધ સમાજ-વાદી શ્રી ગોપીનાથસિંહ અમારી સાથે જ રહ્યા હતા. સમાજવાદી પાર્ટી આ માટે એમની સાથે ચર્ચા કરતી નથી? આ માટે તેઓ ડો. કેરકરની સાથે એ વિષય પર ચર્ચા કરતા નથી? અને કુખ્ય તો એ વાતનું જ છે કે કોંગ્રેસ સમાજવાદી દળના મિત્રો આ જાતની ચર્ચાથી ખૂબ સમાજવાદી દળને જ લાંછન લગાડે છે.

મૂળ વાત એ છે કે કોંગ્રેસ એ એવા મોટી સંસ્થા છે કે તેમાં બધી જાતનાં માણસો છે. અને આજકાલ તો એ આકૃતરૂપ જ થઈ પડ્યું છે અને કોંગ્રેસની ઈજ્જત જવા મેડી છે. સૌને પોતપોતાની પડી છે. સને '૪૨ ના આદિભૂતને લોકો ભૂલવા લાગ્યા છે. કેવળ લેકચરનાજીથી તીસમારખાં બનવામાં કંઈ બેઅમ પણ નહીં અને પાઈને ખર્ચ પણ નહીં. ગાંધીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ એટલી બગડતી ગય છે કે જે કોંગ્રેસની શુદ્ધિ નહોતી કરવામાં આવે અને અવિઠનીય બંધિતોને જે દૂર નહીં કરવામાં આવે તો ભગવાન જ જાણે છે કે કોંગ્રેસનો અંત્ય સુ આવશે! ખારે મહીના બસ ચૂટણી જીવવાની જ વાત આસે છે. કોંગ્રેસ જાણે એક ચૂટણી જીવવાની સસ્થા થઈ ગઈ છે. ખાદી પહેરીને અને ત્યાર આના બરીને ચુંકા પુણ કોંગ્રેસમાં આવી શકે છે. એમને માટે કોઈ જાતની મનાઈ જેવું છે જ નહીં. કોઈ લાંચિયા અમલદારનો ખાલીની સિફારસ પણ કોંગ્રેસીઓદાર જ થાય છે. કાર્યાળગર રાકવામાં કોંગ્રેસજનો મનુષ્ય નથી અને અનેક કોંગ્રેસીઓ પોતે જ કાર્યાળગર કરે છે. અને કોંગ્રેસ સમાજવાદી દળને નામે જે લોકો જૂમળગરા પાડે છે તેમનાં મોટા ભાગના એવા છે જેમને સમાજવાદી વિચારસરણી કે શ્વેય સાથે કંઈ સંબંધ નથી. તેઓ તો અચુક ખાસ બંધિતના વિશે-ધને અંગે જ પોતાનું ધણું કરવા ઇચ્છે છે. સારી રીત તો એ છે કે જો કામના દિસાળ જ જોવો હોય તો સમાજવાદી દળ દરેક પ્રાંતનું એક સચિપત તૈયાર કરે અને એમાં ચોખ્ખોચોખ્ખું તારીખવાર

એ બતાવે કે સમાજવાદી દળે શું કહ્યું? આ નાન-કડા ભૂમિકા જેવા લેખમાં એ લખતું સાડું નથી કે એ સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓએ પોતે શું કામ કહ્યું હતું કે તેઓ સમાજવાદના નામ ઉપર કેશિસ-વર્કિંગ કમિટીના સભ્યોની એવી કડવી અને બિનપાયાદાર ટીકા કરે છે કે જેની મુરિલમ-હીજ વાળા પણ નથી કરતા. ફક્ત એટલું કહેવાથી કે સને '૪૨ નું આદિ-લન અને ચલાવું, કામ પૂરું નથી થઈ જતું. વ્યક્તિઓનાં નામ અને એમના કાર્યના આંકડાં પણ જોખમી, ખાલી ગંધાં મારે કંઈ કાયદો નથી થવાનો. સ્પષ્ટ વાત બતાવીને પૂરવાર કરી આપો કે '૪૨ નું આદિલન સમાજવાદી દળદારા સંચાલિત થયું હતું. મેં પણ જૂખા રહીને થોડું બધું કામ કહ્યું છે અને મારા પ્રાંત ઉપરાંત બીજા પ્રાંતોમાં બધું સંચાલનની દૃષ્ટિએ જે કામ મેં કહ્યું છે, તેને આધારે હું આ અર્થોમાં ભીતરવા સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર છું.'

ઉપરની વાતો સને ૧૯૪૭માં લખવામાં આવી હતી. એ વખતે વધુ સ્પષ્ટ લખવું થોડું નહોતું. પણ આજે હિંદુસ્તાન આઝાદ થયા પછી પ્રભુજી સંસ્થાં લખી શકાય તેમ છે.

સને ૧૯૪૨ની પ્રથમમાં મળેલ અખિલ ભારત-વર્ષીય કેશિસ કમિટીના અધિવેશન વખતે જનકાન્તિ માટે જે થોડા આદર્શોની સભા અમુક દિવસ સુધી ચર્ચા રીતે થતી રહી તેની ખબર એ આદર્શોએ અને કદાચ જૂખી પોલિસ સિવાય બીજા કોઈને નહીં હોય. જૂખી પોલિસના ખાસ વિભાગને એ વાતની ખબર આદિલનના દિવસોમાં પડી હતી. એ બેઠકા પં. શિવચરણલાલ શર્મા, એડવોકેટના બંગલે થતી હતી. માનનીય શ્રી. રમી અહમદ કીડવાણ, માનનીય પં. દારકાપ્રસાદ મિશ્ર, શ્રી. કૃષ્ણદત્ત પાલીવાલ, જનનપ્રસાદ રાવત, નિરંજનસિંહ, રાધેશ્યામ શર્મા, અને આ પંક્તિઓના લેખકોને એ બેઠકામાં સમાવેશ થતો હતો. જે કાર્યક્રમ ત્યાં થયો હતો, ભાવી આદિલનની જે કદપના ત્યાં કરવામાં આવી હતી, લક્ષ્ય તે રીતે જ આદિલનને ચલાવવામાં આવ્યું હતું.

હવે બરા એ વાતની ચર્ચા કરવી છે કે આદિ-લન પછી સને ૧૯૪૭ની પંદરમી ઑગસ્ટથી માર્ગીને મહાત્મા ગાંધીજીના નિર્વાણ સુધી રાજનૈતિક પ્રગતિની સ્પરેખા શું હતી? કોંગ્રેસને કાયદેસર ક્યાં પછી ગઝાલખોરો, પદલોલુષો અને સ્વાર્થી લોકોની એવી તો ધમાચકડી મચી કે મોટા ભાગના લોકો કેશિસનું મૂળ ધ્યેય વિસરી ગયા. ત્યાગ અને તપસ્યાને ઠેકાણે ભોગવાદ અને સ્વાર્થની બોલબોલા થઈ. કેશિસના એ લોકો કે જેમના હાથમાં ગળજસત્તા હતી અને જેઓ '૪૨ના આદિલન પહેલાં જ ગિરફતાર થઈ ચૂક્યા હતા તેમની અને આદિલનમાં ભાગ લેનાર સક્રિય કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે એક ખાઈ જ નહોતી પોદાઈ મઈ હતી. જુના મંત્રીઓ અને ગિરફતાર સમિતિઓના સભ્યોને થયું કે ક્યાંક સત્તા એમના હાથમાંથી સાવ ન ચાલી ગય. તો બીજા બાજુ '૪૨ના આદિલનમાં મરી-મટવા તૈયાર લોકોમાંથી મોટા ભાગનાને પણ થયું કે રાજનૈતિક સત્તાને તો તેઓ બહુ સરળતાથી પચાવી પાડશે. જુના મંત્રીઓ કે જેઓ કાવાદાવોના પૂરા બજારકાર હતા તેમની અને નવી પ્રેરણાથી પ્રભાવિત થયેલ નવા કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે નહોતી શરત જ ચાલી. એમાં છત થઈ જુના અધિકારીઓની અને એ છતની જવાબદારી અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ '૪૨ના અનેક કાર્ય-કર્તાઓની પણ છે. પહેલોલુપતા જ એનું કારણ છે. જુના લોકોને તો સત્તાને પાસ લાગ્યો હતો જ પણ નવીનોએ પણ સત્તા મેળવવાની કોશીશ કરી. આ હાવપેચમાં '૪૨ના કાર્યકર્તાઓને ખૂબ મોટી હાર સહન કરવી પડી. મહાત્મા ગાંધીજીના '૪૨ના ઑગસ્ટ કરાવેના વિરોધ કરનારા પ્રતિક્રિયાવાદી લોકોએ પણ રાજનૈતિકતા ઈજારા ગળવા પ્રાંતિક સમિતિઓ વગેરેમાં પોતાના જ લોકો લાવવા અનેક પ્રકારની કોશીશ કરી જેથી હિંદુસ્તાનને નખળા પાડી શકાય અને મંત્રીમંડળના પ્રશ્નાર પર ચાલનાર માણસો જ એમાં રહે. સમાજવાદી દળ અને કહેવાતા ગાંધીવાદી દળ વચ્ચે પ્રતિદંડિતતા ભરી થઈ અને એકએક નામ માટે પાલમેન્ટરી મોર્ગને ખૂબ લખણાઈક કરવી પડી. જે લોકોએ '૪૨ના આદિલનને ચુંમીઓનું

આદોલ્ફ નાચીઝ્મ હતું તેઓ જ ખૂબ ચાલણીથી પોતે કરેલ કામનાં ચર્ચાજાન માવા લાગ્યા અને પ્રતિક સમિતિઓમાં પોતાનાં નામ દાખલ કરાવી દેવામાં સફળ પણ થયા. જે દિવસોમાં પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડની બેઠકો ઉમેદવારોની પસંદગી માટે મળતી હતી તે દિવસોમાં રેકે નિર્ધારિતોમાંથી કંઈનખંધ ઉમેદવાર પ્રતિની રાજધાનીઓમાં પૂળ ઉઠાવતા હતા. કેટલેક કોષ્ટકોએ તે રાજધાનીની આવી શાખાઓમાં સેક્રેટરિયા પણ બરબાદ કર્યાં. પોતાની યાતિની બહુ-મતિ દ્વારા કેટલાકે તે પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડને પણ પ્રભાવિત કરી દીધાં, અને જગ્યા મેળવવા માટે આ રીતે પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડના લીગી મનોવૃત્તિને ટેકા આપ્યો. અને એવા કેટલાકે નિર્ધારિતો ખજર છે કે ન્નાં અમુક ખાસ યાતિના સંતોષ ખાતર પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડોએ એ જ યાતિના લોકોને ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટ્યા.

વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ તો કદાચ એમ કહી શકાય કે પોતાની બહુમતિ માટે કોંગ્રેસ એવા આદર્શોએ પણ પસંદ કરવાં નેહ્યે. પરંતુ એ દલોસ કરવાવાળા એ બૂલી ગય છે કે આવી વાત સ્વીકારી લેવો એ મૂળભૂત સિદ્ધાંતની અવગણના કરવા જેવું છે, એ સમજૂતી તો ખરાય છે, સેતાન નેહ્યેની એ સમજૂતી છે. પરિણામે કેટલાકે કોંગ્રેસીઓએ પણ ચૂંટણી છૂટવા યાતિઓની મદદ લીધી છે. એટલું જ નહીં પદ-પ્રાપ્તિની લાલચમાં બહેનોએ પણ એવા દરાવ પસાર કર્યા છે કે વ્યવસ્થાપિકા સભાઓમાં દસ ટકા જગ્યા સ્ત્રીઓ માટે અનામત રહેવી નેહ્યે. દેખાવે તો આ વાત બહુ સાદી સીધી લાગે એવી છે. મહિલાઓની ઉન્નતિ અને એજન્ડા દ્વારા દેશસેવાની જ વાત છે. પરંતુ એની પાછળ તો લીગી મનોવૃત્તિ જ કામ કરે છે, અત્યાગના ચૂંટણી સભ્યો પોતાની જગ્યાએ વળગી રહેવા ઇચ્છે છે અને ફરીવાર ચૂંટાવા માટે અનેક બંધાનાં શોધે છે.

કોંગ્રેસને કામદેસર કર્યા પછી મહાત્મા ગાંધીએ એવી વ્યક્તિ હતી કે જે દ્રષ્ટાની જેમ લોકોને ચેતવણી આપતી હતી. મુઢોતર અમર્યાઓને અંગે કાળાં

ખજર ધમ્મોકાર ચાલ્યાં હતાં. અંગાળના લીગ મંત્રી મંડળે તો કાળજીખજરને બંદેર રીતે ઉત્તેજન આપ્યું. બીજા કોંગ્રેસી નિર્ધારિતોમાં પણ કાળાં ખજરિયાઓની એક જગ્યાત જમી મર્ધ જેમાં મહા કોંગ્રેસીઓએ પણ લાય લીધા. નૈતિક અરાજકતાનું બલે સાત્તાત્મ્ય છવાઈ મળું. દાખલા તરીકે એક વ્યાપારી મહાશય મુકામમાં અંગાળ અને આસામની માથેને કપારીને જોરાએને વેચી દીધી અને ચૂંટણી વખતે લાભકાર-પૂરક તેમને કોંગ્રેસી ઉમેદવાર બનાવીને વ્યવસ્થાપિકા સભામાં ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. લીગીઓ અને નફાખોરોની દોસ્તી જમી મર્ધ. હિન્દુ-હિંદો મરાવ-નફાજો અને ઇસ્લામને 'ખતરા'માંથી બચાવવા-વાળાઓ વચ્ચે નફાખોરી ખાખત તો મૈત્રીજ હતી.

કોંગ્રેસજનોમાં પરસ્પર વેરનું એક કારણ એ પણ હતું કે કોંગ્રેસી મંત્રીમંડળે સુદાંએ '૪૨ માં અમાનુષિક અત્યાચારો કરનારાઓ વિરુદ્ધ પ્રમથા ન લીધાં મોટી મોટી વાતો તો બહુ કરવામાં આવી. વચન પણ આપવામાં આવ્યાં. કાળાંખજર કરનારને ફરી આપવાની પણ વાતો કરી પરંતુ વ્યવહારમાં કંઈ બન્યું નહીં. પરિણામે '૪૨ના કામ'કર્તાઓમાં શેષ લેપન્ન થયો અને તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે પંતજ હોય કે પાલીવાલજ, નરેન્દ્રવજ હોય કે સંપૂર્ણનંદજ, શ્રી. કૃષ્ણસિંહજ હોય કે કૃષ્ણવલ્લભ સહાવજ, શુક્લજ હોય કે રેડી સાહેબ, સફ્ફ હા એ હા કરનાર અને પદોને વળગી રહીને પોતાને મદદ કરનારને જ ઇચ્છે છે. કોંગ્રેસ કામદેસર થયા પછી મોટા લાગના બલિમ સરકારી નોકરોએ સામ્રાદા-પિકતાનું ઘરણું શોધ્યું. હિન્દુ અત્યાચારી પોલિસ-વાળાઓ અમર્યાજ રીતે હિન્દુઓના હિતની ચર્ચા કરીને હિન્દુઓ તરફ સહાનુમતિ ખતાવતા મંક્યા. અને મુસલમાન લીગીઓને મદદ કરીને તેમને પણ પહાલા થવા ગયા. એવા ધૂતોએ શેડા કોંગ્રેસીઓનું ઘરણું લોપ્પું. આ બાજુ મહાત્માજે દેશ આખાને ચેતવણી આપી કે કાળાંખજર ન થવાં નેહ્યે અને દેશના ટુકડા પણ ન થવાં નેહ્યે. વિભાજનની વાત ઉપર મતબેનું ને એર ફેલ્ડનું તેનું વિવેચન અર્ધી

અચ્ચાને છે. ભાગલારૂપી ઝેરતું પાન કરતું પશું અને ભાગલા અંગે દેશમાં જે રકતપાત થયો એ તો ઇતિહાસનું એક કક્ષક છે. મૂળ વાત એ છે કે આદિ-લન પૂરું થયા પછી દેશમાં એક વિચિત્ર પ્રતિક્રિયા ઘર્ષ. પોતાના ત્યાગ અને તપશ્ચર્યાની લોકો કિંમત આંકવા મંડ્યા. જાણે જેલ જવા વિષે તેમણે અમાલિયી સોદો ન કર્યો હોય ! જે કોંગ્રેસે જેલ જનારોમાં પાસે એમ લખાવી લીધું હોત કે ભવિષ્યમાં તેઓ પોતાની સેવાઓ માટે કોઈ પદ નહીં માગે તો 'સારુ' થાત. આ તો નુકસાની આપવા જેવું થયું. રચનાત્મક કાર્ય-ક્રમને તો કોંગ્રેસીઓએ પણ નેવે ચૂંધી દીધો અને ચાદ-વોની જેમ સત્તાની પકાપકી તેમણે આદરી. એચિ-નિયન લોકશાહીની જે હાલત થઈ હતી તેવી જ કોંગ્રેસીઓની થવા માંડી. કા. એક નાનું એવું બુદ્ધ મહાત્મા ગાંધીજીનાં માથુસોનું જરૂર હતું જેમણે રચનાત્મક કામ ચાલુ રાખ્યું. મહાત્માજીની પ્રવિષ્ઠા ઝોઘી થઈ છે એમ નથી. એમની માર્ગમર્શદા તો દિનદહાડો વધતી જ ગય છે. કલકત્તા અને નોઆ-પહીનાં ચપ્પરગાર એમના સફળ જીવનનાં દર્શાવ છે અને એમના વ્યાવહારિક આદર્શવાદ માટે કીર્તિ-સ્તંભ છે.

તાત્વિક દૃષ્ટિએ ભેદધે તો આપણા દેશમાં પણ '૪૨ની ક્રાંતિ પછી એ જ પ્રવૃત્તિઓ જોર પર આવી છે જે ક્રિસ અને રશિયાની રાજનક્રાંતિ પછી ત્યાં જોઈ થઈ હતી. લોકતંત્રને નામે ઇબ્બક, ક્રિસ, રશિયા અને અમેરિકામાં જે ઘટનાઓ બની હતી તેની જ શરૂઆત અહીં થઈ રહી છે. સને '૪૨ની ક્રાંતિ પછી રાજનૈતિક સત્તા કીરેકીરે ઔદ્યોગિક સમાજના હાથમાં કેન્દ્રીભૂત થતી ગય છે. કોઈ બરા જોડાણથી આ વિષે વિચાર કરે તો એ સ્પષ્ટ થતું બધ છે કે જમીનદારો અને સામંતોની જગ્યાએ નવી જાતના ભયંકર સામંતવાદી અને મૂડીવાદી લોકો તૈયાર થઈ રહ્યા છે. ચંદ્રમુંડની પેઠે આપણા અત્યારના ઔદ્યો-ગિક નેતાઓ દેશના આર્થિક જીવન પર પોતાનો અધિકાર જમાવે છે. ચારે બાજુ આ નવા શાસકોની બોલબોલા છે. રશિયા જે રીતે લોકતંત્રના તટ પર પહોંચીને લોકતંત્ર વિરોધી પ્રગતિમાં ફસાઈ ગયું છે,

અમેરિકા જે રીતે પ્રતિક્રિયાવાદીઓનો અખાડો છે તે જ રીતે આપણા દેશમાં પણ સાચી આઝાદીનું કંઈક બીજું જ સ્વરૂપ દેખાઈ રહ્યું છે. દેશનું જ નહીં પરંતુ સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ ગાંધીજીના આદર્શો પર ચાલવામાં જ છે. પરંતુ જે પ્રવૃત્તિઓ વિષે ઉપર સંકેત કર્યો છે તે જ દુર્ધર્ષ પ્રવૃત્તિઓને લીધે આપણા જ જીવનમાં વિશ્વના મહાપ્રાણ પ્રાણુઓને વધે દરવામાં આબોધે, એ વધતી નૈતિક જવાબદારી કોંગ્રેસીઓ ઉપર પડી છે. એવા દેટલા કોંગ્રેસીઓ છે જે કપડાની ખાખતમાં પણ સ્વાવલંબી બની કાઢ્યા હોય ! મેં પોતે ધણીયે કોંગ્રેસી એમ. એલ. એ. ને એમ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે મહાત્મા ગાંધી તો આદર્શનો વાતો કરે છે પણ એ શક્ય નથી. આપણા જીવનનો એ અભિચાપ જ છે કે આ પ્રકારનું વાલુમંડળ દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયું.

જે પરિસ્થિતિ આજે છે, એથી તો અતુમાન કરી શકાય તેમ છે કે જો મ. ગાંધીના ખતોલેલા માર્ગ પર આપણે નહીં ચાલીએ, જો જનતા જનાર્જન ખાતર આપણે સાચી આઝાદી નહીં મેળવીએ અને આપણું પોતાનું એક રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર નહીં બનાવીએ તો આપણા દેશમાં યુગાચારી વધવાની જે બીજી છે અને કાળાગજારિયાના હાથમાં સત્તા જવાનો જે ભય છે તે સાચો પડવાનો. એટલું 'સારું' છે કે આપણે સાવધાન છીએ. આપણા મોટા મોટા નેતા પણ સાચા રસ્તા પર છે, એમને વિકટ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે. સમસ્યાઓ થોડીધણી ઉઠેલાતી બધ છે પણ મુરદેલીઓ ઘણી છે. આપણે વધારે બચત થવાની જરૂર છે. જો આપણે સાચી આઝા-દીના મૂળ તરફને સમજીશું તો જ આપણું આઝાદી વિશ્વકલ્યાણનું એક સાધન બની શકશે.

આદિલન પછીની વાતો પાછળ આપણા દેશના કટલાયે વ્યેના ઇતિહાસ છે, જેના પર પૂરા પ્રકાર પાડવાનું અહીં શક્ય નથી. અને આથી કહેવા અને લખવા માટે જ હોય તો શું લખવું ?

“ સળ કહનેકી ખાતે ? હૈ, કુંહ બી ન કહા ગતા ? ”

(સંપૂર્ણ)

ભોમિયા પણ બૂલા પડે એવી ખીણો અને કંદરામાં મારા પગ ધૂમી ઝાઝ્યા હતા. જંગલની અંદપડી વાટો, કુશરને બુલબુલામણીમાં નાંખી દે એવી માટીઓ, ને વેરાન રણોમાં રખડવું એ જ મારા ઇવનનો હેતુ હતો. આવા સાહસભર્યા પ્રવાસની પાછળ શો હેતુ હશે તેની તો મને પોતાનેપ ખબર નહોતી, પણ રખડવું અને ગમતું. એ પર્વતોના ક્ષિપર વચ્ચે આંખની આઠ દસ ફૂટ લાંબી કિડી ખીણોને ડોકી જવું, મને તેવા પરિચિત કે અપરિચિત ઝંજીતે એ હાથ મારી તરી જવામાં એક પ્રકારના જે આનંદ મળતો તે મને જગતમાં ક્યાં મળ્યો નથી. લોકો અને સાહસિક કહેતા અને મારા બાવા પર્વતોની વાતો સાહસિકતા તરીકે આશ્ચર્ય સાથે સાંભળતા. પણ આ હતો મારો સ્વભાવ કેમકે મને મોટે દુનિયા ખૂંદી વળે છે, કેઈ તો વળી પોતાના સ્નેહીજન માટે સમર્પણ કરે છે. ભરે છે આવા અનુભવો માટે ઊછળી પડતો. રખડતા રખડતા અનેક અનુભવો થતા ને કેટલાક તો એટલા હૃદયપરી જે હતા કે આજે એક સમયે પણ હું એમને બૂલી શકતો નથી.

જંગલ હતું, મારી આંખોથી તો હું મારા પગથીયે પરિચિત. એની એકેએક પગડી મારા પગ નીચે ખૂંદાઈ ગયે હતા. સાંજનો વખત હતો. એકાએક નીરથી પવન ફૂંકવા લાગ્યો. એ સુસવાટાની કપટમાં ઝાંઝા પાન આંખો. નીચે પડેલું ધાસ અને ધૂળ આંખો. એક જગરજગત વટોળમાં હું ધેરાઈ ગયો. અખંધી એક ફૂટ આગળ પણ કશું મેં નહિ. કઈ બાજુ જવું એ મુશ્કેલ બન્યું. કાળાઓ કચક કચક બોલતો હતો. ઝાંઝ પડવાના અવાજો થોડી થોડી વારે આવતા હતા. અને વનનાં ભયભરત પશુઓનો આતંનાદ વાતાવરણને વધુ ભયભીત કરી મૂકતો હતો. થોડી વાર થઈ ત્યાં પવનમાં પાણીએ સૂર પુરાવ્યો. આખું જ આકાશ ધનધૈર વાદળોથી છવાઈ ગયું. સુરસિત ચાર દિવાલોની વચ્ચે જાયું.

સના હેવાને મંભાવી દે એવી કાળી ધોર અને ભવાનક એ રાત હતી.

આભમાંથી જાણે કેઈ પાણીની ધારા ન વહાવી રહ્યું હોય ! મુશળધાર વરસાદ. ધનધૈર રાત્રિ. એક ભવાનક દશ્ય હતું. જ્યાં જ પાણીપાણી થઈ ગયું. કેઈ ઠેકાણે હાથ લેકું તો કેઈ ઠેકાણે વેંત. એ તોફાનથી ખચવાને એક ઝાંઝના ફૂંકાને ફૂંક વળગી રહ્યો. પાંચદશ મિનિટ થઈ હતી ત્યાં મંભાવેલો અકળાયેલો એક મોટો સાપ અહીં પડી આવ્યો અને એ જ ફૂંકાનો નાનો સરખી ખખેલમાં ગૂંચળું વળાને પડ્યો. મેં જોયું તો તેના ગાત્ર દાઢથી પ્રજ્વળી હતાં. તેણે મારી તરફ દશભરી દષ્ટિ નાખી વરસાદ સહેજ ધીમે પડ્યો એટલે આકાશમાં જાડતી વીજળીના ઝાંખા પ્રકાશો હું આગળ વધ્યો. અંદર એક કલાક સુધી હોઈય. હજી મારું મળતો ન હતો. પંથ બૂલ્યો હતો. આકાશમાં પડતો આખડતો હું આગળ જઈ રહ્યો હતો. ક્યાં જઈ રહ્યો છું તેની મને ખબર પડતી ન હતી. આખરે ઉપલાજી તરફ જતી એક પગથીયે મારા પગ આંખો. હું ભૂંડી ઊભો હતો ત્યાં ટુંકાચીયે વધારે પાણી હતું. એટલે સહેજ પણ નિચાર ક્યાં વિના ચારા પગ એ પગથી તરફ વળ્યા. એ તદ્દન અપરિચિત હતી. શાક જંગલને ચીરતી આ પગડી અને અંદર ને અંદર એવી રહી હતી. વીજળીના થોડીથોડી વારે થતા ચમકારા સિવાય મારું કેઈ સાચી ન હતું. ત્યાં તો મારે પગે કાંઈ અચકાયું. મેં નીચા નખીને જોયું તો પંડતું રોકું હતું. અહા ! આવા ધોર જંગલમાં છંદ ક્યાંથી ? અને હું આગળ વધ્યો શેડોઓને જ રસ્તો દેતો. થોડું આગળ જઈ છું ત્યાં તો હું ભૂનાં પુરાણા ખડોરાની વચ્ચે ઊભો હતો. ઇંટોના દમલા પડ્યા હતા. હવે રસ્તો પણ એ દમલાઓમાં છુપાઈ ગયો હતા. ચારે બાજુથી ભયંકર પ્રાણીઓની ચીસો સંભળાતી હતી. ઠેકાનું કાઢી કાઢી અને તમરનાં તમતમાટ વાતાવરણને વધુ ગમગીન કરતાં હતાં. વચ્ચેવચ્ચે સાપના અવાજો પણ આવતા હતા. હું થાકથી લોથલોથ થઈ ગયો હતો. બૂંબ પણ કંકાને લાગી હતી. આવડું

તો પાસે હતું નહિ એટલે એકાદ જિંઓ ટેકરા શોધી આઠા પકવાનું વિચાર્યું.

એકએક વીજળીનો મોટો ચમકારો થયો અને એ અમકારામાં સામે બિલેલું એક છુલું મંદિર મારી અંધિ મચ્યું. હું તે તરફ વળ્યો. મંદિર જુના જમાનાનો ખ્યાલ આપતું હતું. આજે તે સંપૂર્ણ છુલું થઈ ગયું હતું. એની ઉત્તર બાજુની દીવાલ પડી ગઈ હતી. એના શિખરનાં શેડાં ઉપર લોકો પગ મૂકીને અંદર પ્રવેશતા હશે. એના કેટલાક થાંભલા શેડાં સાથે શેડાં ખન્યા હતા, તો કેટલાક જિંઓ કરેલા હૂંઠા હાથની જેમ પોતાનો હાથ લંબાવી રહ્યા હતા. એક દીવાલને અંદેલીને હું આડો પડ્યો. અને થોડી જ વારમાં થાકથી લેણ અનેલું શરીર નિદાને આપીત થયું.

કેટલું જીંધો હોપ્પશ તેની અને ખખર નથી, પણ એકએક જાણે મને ઠોઈ દંટોળી રહ્યું હોય એમ મેં અનુભવ્યું. હું સફળતા જાગી ગયો અને બરાડી જીંધો, “કાણ છે?” મંદિરનાં શેડાંએ અંદ-હાર્ય કહ્યું.

મને થયું આ તો અમણા છે. હું ફરીથી આંડો પડ્યો. આંખ મીંચાઈ ત્યાં તો મારા માથા નીચે દબાયેલા એક પથ્થરે મને વાત કહેવા માંડી:

“શુસાદિર! કાળની ગતિ ભારી છે. એક વખત મારે જમાનો હતો. હજારો શું લાખોની સંખ્યામાં લોકો આવી મારી પૂજા કરતા, મારી પ્રાંસે નૈવેદ્યના ઢગલા થતા. મારે ખાતર લોકો પ્રાણ કુરબાન કરતા. પણ આજે હું આ બધા છીંટ અને શેડાંની વચ્ચે એક રોકું બન્યો છું.”

મેં બેઠા થઈ મારા માથા નીચે નેચું તો આ એક સામાન્ય પથ્થર ઉપર સાપ જેવી સામાન્ય આકૃતિ દોરેલી હતી. મારા દિલમાં થયું કે હશે કોઈ કમાનનો પથ્થર. અને ફરીથી હું આંખ મીંચી ગયો. બિંબ જામી ત્યાં તો પથ્થરે શરૂ કર્યું:

“માઠ જંગલ હતું. જંગલમાં કોઈ અનુષ્ઠો પણ સરખોપ મૂક્યો ન હતો. એક દિવસ ઉત્તર તરફથી

એક ટાળો ધસી આવ્યો. હાથમાં પરશુ અને અગ્નિ. તેમણે જંગલ સામે મોરચો માંડ્યો. ઝાડને કાપી જમીન સાફ કરવા લાગ્યા, પ્રાણીઓ ત્રાદિ ત્રાદિ પોકારી ગયાં. એરુ, માણસોથી કરી જાંઠાણમાં આવતાં ગયાં. માણસોએ વસવાટ કર્યો. ધીમેધીમે નાનો નાનો ટાળોએ અંદરના લાગમાં પણ ધૂસતી મઠ.

“વર્ષો પહેલાંની વાત છે. એક દિવસ એવી જ એક ટાળીએ આ ટેકરા ઉપર પગ મૂક્યો. તે દિવસે આ ટેકરા મોટામોટા સાપોનો રાફડો હતો. જંગલ ભારે પાણીથી ભરાઈ જતું ત્યારે આખા જંગલમાં એરુ, પ્રાણી આ ટેકરા ઉપર ધસી આવતાં. અહીં એટલાં ઝાંઝ, પાન ને વેલાઓ હતા કે પગ મુકવાની સુધ્ધાંયે જગ્યા ન હતી.

“જે દિવસે ૨૨ માણસોની પહેલી ટાળીએ અહીં પગ મૂક્યો તે દિવસે આખા જંગલમાં ભારે ખળ-ભળાટ મચી ગયો. અંદરઅંદર વાતો ચાલી : ‘હવે આપણું શું?’ પણ માનવ આગળ તેમનું શું ચાલે?

અલ્પક ટાળીનો નાપક હતો. ૮૫ વર્ષની ઉંમર હશે. સફેદ બારાવદાર ફાંદી, પાછગ જીડતા વાળ, અને હાથમાં પરશુ. તેણે અનેક જંગલો સાફ કર્યાં હતાં. અનેક ટેકાણે તેણે ડેરા નાખ્યા હતા, અહીં પણ વસાહત કરવાને તે આગ્યો હતો. તેની સાથે સોળ વર્ષની ઉંમરનો તેનો એકનો એક દિકરો શિવગજુ હતો. ભારે તેજસ્વી અને મહેનદુ.

“મણેશે પોતાની પરશુ ઉપાડી અને એક પછી એક ઝાડ સાફ થવા લાગ્યાં. ઝાડનાં મૂળખાંચ પોહી નંખાવાં. મણેશથી થોડે છેડે જ શિવ પોતાનું કામ કરી રહ્યો હતો. એના કુદાકાના એક જ ઝટકે ઝાડ કંપી જતાં હતાં. એક મોટી જાળ હતી. શિવે એ જાળ ઉપર ઝટકો લગાવ્યો, અને તે ઉગામેતો ઝટકો ઝાડને કાપીને પાછો વળે છે ત્યાં તો એકદમ ચીસ પાડી ને તે હેઠે પડ્યો.

“એક કાળી ભમ્બર નામણે તેને દંડ દીધો હતો. એક નદિ બે ત્રણવાર અને લાકડાં આંધે તે શિવને

તાકી રહી હતી. આ રાક્ષા ઉપર ભીએલું ઝાઝા એ નામણું ધર હતું. વરસેથી તે ત્યાં રહેતી હતી. શિવનો પહેરો ઝટકો નામ ઉપર પડ્યો અને તેના બે કટકા થઈ ગયા. શિવ તો તેની ધૂનમાં હતો. આની તેને ખબર મુદ્દાવ ન હતી. નામણે આ સગી આખે ભેંધું અને માટીતૂર તે બહાર નીકળી. ફરથી થોડે છેટે જ શિવનો પગ હતો. પોતાનું પશુ એર દાઢમાં ભરી તેણે શિવને કશ ઈધા અને તે ભોથ પર ઢળી પડ્યો.

“શિવની બૂમ સાભળી વૃદ્ધ ગણેશ એકદમ ત્યા ધસી આવ્યો. ભેંધું તો શિવ એરનો ભોમ બની ચૂક્યો હતો. પોતાના વાસમાંથી તે જડીભુટ્ટી લેવા ભય ત્યાં સુધીમા તો તે રામચરણ થઇ જશે એવી તેને આતરી હતી છતાંય તેણે માથાસને દોડાવ્યો. પશુ તે પાછો આવે ત્યાર પહેલા જ શિવના દેહમાંથી પ્રાણ ત્યાસ્યો ગયો. આપું શરીર લીછીછમ થઇ ગયું.

“ગણેશની આંખો લાલધૂમ થઇ ગઈ અને શરસો ઊછળી આવ્યો. અને તેણે કુકમ કર્યો, “શોધી લાવો એ નામણને મારી આંખ સામે એના રાઈ રાઈ જેટલા કુકા કરો.”

“અને સૌ એ ભળ ઉપર લાંબી પરશુઓથી તૂટી પડ્યા. આખો રાક્ષા એક પળમાં માટીનો ઢગલો થઇ ગયો. પશુ નામણ હાથ ન લાગી.”

“તેનું આપું શરીર કોથથી બળી રહ્યું હતું. તેને થઈ હતું થું કું અને થુ ન કું. તેના હાથમાંથી પરશુ પશુ કાપના વધ માટે કપી રહી હતી. તે પોતાને ઉતારે પહેલ્યે ખાટલીમા આડા પડ્યો. પશુ તેની ઊંધ જીડી ગઇ હતી અને જીડી જ ભય એમા નવાઇ પશુ થી ? સોળ વરસનો કુમળો કળી જેવો શિવ તેના હાથથી ગયો. આખી રાત તેણે ઊંધ વગર કાઢી અને બીજે દિવસથી તે કામે લાગ્યો, તેની પરશુ કામે લાગી. તે આખો દિવસ પાગલની માફક ભટક્યો અને ન્ના સાપ ભેવા ત્યાં પાછળ ધાઈ એનો વધ કર્યો. તેણે આખા જંગલને સાપ વચરનું કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. અને, એટલું જ નહિ

કોથમા ને કોથમા રોજ એક સાપનો વધ કર્યો, વચર નહિ જમવાનો ય સંકલ્પ કર્યો.

“તેના સાચીઓએ તેને ધણું સમજાવ્યો. પશુ હવે કર્યા તે નાનો હતો ? તેણે કહ્યું, ‘આ માશી યદ છે. ન્ના સુધી જંગલમાં એક પશુ સાપ હશે ત્યાં સુધી કપીસ નહિ.’

“આખો દિવસ તેની પરશુ ચાલતી. તે બપોરે રાક્ષાઓને તોડી પાડી સાપને બહાર ખેંચી કાઢી. નાનાં ઉઠાઓમાં પશુ આજ મૂકી એમનો નાશ કરતો. અને બપોરે તે કાઈ બપોરે સાપને પોતાની પરશુથી કાપી નાખતો ત્યારે એક પ્રકારનું સુખ અનુભવતો. આમ વર્ષો સુધી ચાલ્યું. હવે તે કંઈમરે પશુ વૃદ્ધ થવા આવ્યો હતો તેવું વર્ષનો ફરી છતાંય એનો એ સર્પ-વધનો સંકલ્પ તો ચાલુ જ હતો.

“એક દિવસનો પ્રસંગ છે તે સુને છે એ જ સ્થળે એક મોટી ભળ હતી ગણેશ સાપને શોધતો શોધતો એ ભળ પાસે આવી પહોંચ્યો તેની વૃદ્ધ આંખો પશુ એક નાના સરખા સાપોશિયાને ભેઈ ગઈ તેની આંખમા એકદમ એર ઝેલારાઈ આવ્યું. તેણે કહ્યો, ‘માયો. હાંત ક્યકથાવ્યા અને હાથમાંની પરશુ ભેંચી કરી તે આમળ ધધ્યો. પરશુ એ નાના સાપોશિયાના અંગ ઉપર પડવાની તૈયારીમાં છે ત્યાં જ એક મોટી નામણ ધસી આવી, ગણેશની સામે યવાને બદલે તે પોતાનાં સાપોશિયા ઉપર મૂંચળું વળાંતે બેસી ગઈ. અને હવા ભરી નજરે ગણેશ સામે લાકી રહી.

“ગણેશની પરશુ ત્યાંની ત્યાં જ થઈ ગઈ. નામણ ભણે તેને ક્યા ન કહી રહી હોય : જેમ તું એક પિતા હતો તેમ કુંય એક માતા છુ. તારા અંતરમાં જેમ તારા પુત્ર માટે રોઈ હતો તેવો જ પ્રેમ મારા અંતરમાં પશુ મારા આ નાના બચ્ચા માટે છે. મા કે બાપ ગમે તે જાતનાં હોય તોય છેવટે તો મા અને બાપ છે.”

“અને ગણેશની સામે શિવનું અત્યુતાલ થયું. તે દિવસ પહેલાનું જીવન એને યાદ આવ્યું. પુત્રના

મોહથી મારો બની કેટલાં કારમાં ફર્યો કર્યાં તે પણ તેની આંખ સામે ખરાં થયાં. એક ક્ષણમાં જ હજારો નહિ, લાખો સાપ તેણે તેની આંખ સામે તરફની મરતા જોયા. કોઈની પૂંછડી કપાઈ હતી તો કોઈનું માથું છંદાયું હતું! એ બધાં મરેલાં પ્રાણીઓ બધે ભણેયને કહી રહ્યાં હતાં, ‘આ બધું શા માટે? ફક્ત એક તારા પુત્રમોહને ખાતર જ ને!’

“જણેશની આંખમાં ઝગઝગિયાં આવ્યાં, તેણે તેની પરશુ ત્યાં જ ફેંકી દીધી, નાગણુને બોલ્યા નથી પ્રણામ કર્યાં.

“આ વાતને પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. ગણેશ હવે આંધળો બન્યો હતો. પણ એના અંતરનાં ચક્ષુ ઊધડી ગયાં હતાં. દેવની બહારની પરશુને ફેંકી દેતે અંતરની પ્રેમની પરશુની ધાર તીક્ષ્ણ કરી રહ્યો છે. શૈશ્વેશ-પ્રાવશિતનાં આંસુ વહાવી રહ્યો છે. તેના રહેવાના સ્થળની પાસે જ એક નાનકડો પથ્થર છે. એ પથ્થર ઉપર તે બેઠો બેઠો લોખંડના એક નાના ટુકડાથી સાપની આકૃતિ કોરે

છે. એ આકૃતિ પાસે ભેસી તે ધૂપદીપ કરે છે. તેની પૂજા કરે છે. પ્રાવશિતનાં આંસુ વહાવે છે. ૧૧૦ વર્ષની ઉંમરે એનું અવસાન થાય છે. એ પાપાણુની મૂર્તિમાં એવું સત્ત્વ હોય છે કે એરુ આભડોલો કોઈ પણ માણસ ત્યાં આવ્યા પછી મરતો નથી. અને ન્યાં સુધી ગણેશ જીવ્યો ત્યાં સુધી તે એનો હાથ ફરતાં જ હેર ચોસરી જતું. એ જ પથ્થર ઉપર દેરી ચણાઈ. મોટા મેળા ભરાયા. આખરે મંદિર બંધું. અને આજે કું એ જ પથ્થર કે જેની ઉપર ભણેશ પ્રેમથી સર્પદેવની મૂર્તિ ચીતરી હતી તે તારા માથા નીચે છે.”

આ સંભળતાં જ કું એકદમ સફળો બેઠો થઈ ગયો. સવારનાં ઝાંખા પ્રકાશમાં મેં ‘બેધું’ તો એક તૂટેલી સાપની આકૃતિ એ પથ્થર પર અંકાયેલી હતી. મેં ઊભા થઈ એને પ્રણામ કર્યાં અને મારે રસ્તે પડ્યો. x

સંલેખકના “પાયેલ” નામના છપાતા નવા વાર્તા-સંગ્રહમાંથી.

શેષ સુખમન

અહ. સુરેશ હ. ભેષી

ફર રવળેં બજે બલે નીરવ લેસની,
પ્રભાતે કંઠુણ ચન્દ્ર સીધું સુખચ્છવિ.

મહાન થઈ ગયા તારા; માણ્ડુર વિધુર
પૂર્વ દિગ્ગધનું કપોલ શિશિરસિકતા.

ધીરે ધીરે હોલવાઈ ગઈ હીપશિખા
સરી ગઈ ચામિનીની સ્વનનવનિકા.

પ્રવેશ્યો ખારોએ મારી પરિતાપસમ
રક્તરશ્મિ પ્રભાતનો આઘાત નિર્મમ.

તે જ ક્ષણે મૃહદારે સત્વર સંધન
અમાડું બંનેનું શેષ વિદાયસુખન

ઘડીકમાં ધણુધણી ઊઠ્યો ચારે બાળુ
કર્મનો ઘર્ષરે રવ સંસારને પથે

મહારવે સિંહદાર ખૂલ્યા વિન્ધપુરે
અશુભલ લૂછી નાંખી ચાલી ગઈ ફરે

(સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર)

મહારી જુવાનીમાં એક વખત કું, કું ગર-
માળાઓની પેઠી એર આવેલી વૃક્ષકુંજ તરફ
મથો હતો. ત્યાં એક સંતપુરુષ રહેતા હતા. કું ત્યાં
ગયો, એને પ્રણામ કર્યા અને અમે સ્થાનાન્વ સદ-
ગ્રજુના સ્વભાવની વાતો ઉપર બિટરી પડ્યા. એવામાં
એક હુંદારો ચાકનો માર્ગો ખોદાગતો ત્યાં આવ્યો
અડધો. એ ત્યાં આવ્યો અને કાંતને ચરણે નમીને
ખોલ્યો: 'ઓ સંતપુરુષ! મને મનમાં ચાલિ
મને એવું કાંઈક આંહી' ધરી જ! મારાં પાપ મારા
હૃદય ઉપર પથ્થરના હાર જેવાં પડ્યાં છે!'

અને સંતપુરુષે જવાબ વાળ્યો: 'મારાં પાપ
પણ મારા ઉપર એટલા જ કારણ પડ્યાં છે!'

અને હુંદારુએ હાથું: 'પણ હું તો ચોર છું
ધાડપાકું છું!'

સંતે જવાબ આપ્યો: 'કું' પણ ચોર છું ને
ધાડપાકું છું એવું યુ?'

હુંદારો કહે: 'પણ મહારાજ! કું તો ધાલકી
ખૂની છું. અને સેંકડોનાં લોહી, મારા કાન પાસે
મીસ પાડતા મને સંભળાય છે! સંતે પ્રત્યુત્તર
વાળ્યો: 'કું' પણ ખૂની છું અને મારા કાનમાં
પણ જ પ્રમાણે સેંકડોનાં લોહી રહી રહ્યાં છે!'

હુંદારુએ હજી એક વધુ વખત પોતાનું કાન કર
પાપ પ્રગટ કર્યું: 'પણ મેં તો અમશિત અપરાધ
કર્મો છે.'

'અને મેં' પણ અસંખ્ય અપરાધો કર્યા છે!'
સંતપુરુષે જવાબ વાળ્યો.

પછી પેલો હુંદારો ઊભો થયો અને સાધુપુરુષ
તરફ નેમ્ત રહ્યો. એની આંખમાં એક પ્રકારનો
વિચિત્ર ભાવ પ્રગટયો. અને જ્યારે એણે અમારી
રમ્મ લીધી ત્યારે એ કૂંદતોકૂંદતો ટેકરી ઝોળાગી ગયો.

મેં સંતપુરુષ તરફ નજર કરી. એમના પ્રસ્થ-
તરોનું રહસ્ય મારાથી સમજાઈ ન હતું.

'ચા માટે પ્રભુ! તમે તમારી જાતને ન કરેલા

અપરાધો માટે અપરાધી ફરાવવાનો પત્ત કયો? તમે
જોયું નહિ એ માણસનો તમારા ઉપરનો વિશ્વાસ
ભીડી ગયો!'

'એ સાચું' સંતપુરુષે જવાબ વાળ્યો: 'એ
માણસને મારા ઉપરથી વિશ્વાસ તો ભીડી ગયો
પણ એ પોતાના મનમાં પણ જ આશ્વાસન
લઇને ગયો!'

એ જ વખતે અમે પેલા હુંદારુનો દુઃસ્વરથી
આવતો ગીતનાદ સાંભળ્યો. એના ગીતના પાંખાએ
આખી ખીણને ઝુલતુમા કરી ચૂકી હતી!

[૧]

મારે અપરાધ

મારો આત્મા જ મારો પરમ મિત્ર છે. એ મને
દુઃખમાં આશ્વાસન આપે. બાકુળનામાં ગરતો જતાવે.
જે પોતાના આત્માને પોતાનો મિત્ર બનાવી શકતો
નથી, તે માણસ જાતનો અપરાધી છે. અને જે
પોતાનું માનદર્શન પોતામાંથી મેળવતો નથી તે
મિત્રાસને પડે જાય છે. જીવન અંદરથી આવે છે;
બહારથી મેળવતું નથી.

હું એકમે સખ કહેવા માટે આવ્યો હતો એ
સખો કું તમને વહેલેમેઝડે કહીશ પણ કદાચ એ
નહિ બોલાય તો આવતી કાલે એ ખોલાશે. અનંત-
તાના ઇતિહાસમાં આવતી કાલની એક ખૂબી છે.
આવતી કાલ કાંઈ પણ અપૂર્ણ કે અસંપૂર્ણ રહેવા
રહી નથી.

પ્રેમની લખ્યાત અને સૌંદર્યનો પ્રકાશ એ બંને
ઈશ્વરનાં જ હાથાર્થો છે.

હું જે બંધાને માટે આવ્યો છું અને સૌના
કદાચ માટે છું તો, આજે કું જે એકાંતમાં
આચર્યો એના આવતી કાલે પડ્યો પડી.

મારા અંતઃકરણથી કું આજે જે કહી રહ્યો
છું તે જે સત્ય હતી તો આવતી કાલે સેંકડો ને
હજારો અંતઃકરણથી એ કહેવાશે!

વિજય સત્તનો અને સૌંદર્યનો હો!

[૨]

.. ભલે દેહ પડે

સૌ કહે છે કે શિયાળ ને સિંહ ને છઠ્ઠુંદર ખધાં એક જ ઝરણમાંથી પાણી પીવાવાળાં છે । જ્યાં શિયાળ પોતાની તૃષા છિપાવે છે ત્યાં જ સિંહ પણ પોતાની તૃષા છીપાવવા આવે છે । પ્રાણીની આવી રીત જણાય છે. સમર્થ અને નિર્જન સૌ કામના પાસે લાચાર છે ! અને સૌ જાણે છે કે વિહંગરાજ ગરુડ અને ગીધ, બોરાક મેળવવા માટે એકબીજાની આંધોને એક જ શ્વર્ગમાં ખૂંપાવે છે । અને શ્રુત્ય પામેશ એ પ્રાણીના શબની હાજરીમાં પોતપોતાના મતભેદ સહી લઇને લડાઇ જમવતાં નથી । પક્ષીની પણ આ રીત જણાય છે । કામના આવી-એટલે ગૌરવનંદ યાચઃ આકાશી વિહાર ભૂલી જવાય ।

પણ આહ ! પ્રેમ ! તે, મારી કામનાઓને નાશી છે; અને મારી ક્ષુધા ને તૃષ્ણાને ગૌરવ અને મર્વ આપ્યાં છે-મારો જાત પ્રત્યે અને જરા ઉત્તર હિંદીની જેતાં શીખવાડ્યું છે; 'હું ? હું આમ કરું ?' એટલે ગૌરવભર્યો ગર્વ તે આપ્યો છે, એટલે હું તને વિરક્તિ કરું છું. મારો સમર્થ અને સનાતન અંશ, મારા નજળા અંશને લોકાવનારી તૃષ્ણાને ક્ષુધાને સંતોષ આપવા જેવો નીચો કોષ વખત ન પડે, એટલું તું જોતો રહેજે ! એવું શાય એના કરતાં તો ભલે હું ભૂખે મરું અને તરસે મરું !

અને જે પ્યાલું તેં તૈયાર કર્યું ન હોય, એવું મધુરસનું પ્યાલું લેવા હું હાથ લાંબો કરું તે પહેલાં જાણે મારો દેહ ઢળી પડે અને નાશ પામે ! સર્વ સદ્ગુણોપાત :

[૩]

સ્વર્ગ સિદ્ધિ

તમે જ તમારા અગ્રેસર છો, અગ્રણી છો અને તમે જ તમારો શુભ સંદેશો વહી જનાર છો । તમે જે દુર્ગ આહી, આ વખતે બિભે કર્યો છે, તેના પાયામાં તમારી જ જાત પડેલી છે. પાયામાં પડેલી તમારી જાતનો વિકાસ-એ આ તમારો દુર્ગ ! તમારી મહેલાત ! તમારી સિદ્ધિ !

અને વળી આ વિકાસ પામેલી, તમારી મહેલા જણાતી જાત, એ પણ એક દિવસ પાયારૂપે કામ કરવાની છે ! તમારે બિભે કરવાની ઇમારત એટલી જગનમાંથી ને ઉત્પન્ન છે ।

અને હું પણ મારો અગ્રેસર છું. સવારના સૂરોદય વખતે મારો જે લાંબો પડછાયો પડે તે એ પડછાયો, બપોર વખતે જાણે એકઠો યૌન જાણે મારા પગ આગળ સમી જાય એટલો નાનો બની જાય છે । પણ રણી બીજે સૂરોદય-અને એ પડછાયો એટલો જ લાંબો યૌન રહેશે ! અને એ લાંબો પડછાયો, બીજા મધ્યાહને પાછો એટલો જ નાનો યૌન જશે । જાણે કે તોજ દિવસના લાંબા પડછાયોની એ શરૂઆત હો ! બિભે થનારા નવા લગ્ન દુર્ગનો પાયો હોય ।

આપણે જ આપણું કામ આમજી કરાવનારા જાતઅમણી, હમેશાં રહ્યા છીએ ને હમેશાં રહેવાના છીએ. આપણે જે કંઈ અહોં ભેડું કહ્યું ને ભેડું કરી રહ્યા છીએ તે સઘળું જાણ અણખોયા જેતર માટેનાં માત્ર શ્રીજ બની રહેશે ! આપણે પોતે જ આપણું જેતર, આપણે પોતે જ જેતો કરનારા, અને વળી આપણે પોતે જ બધું ભેડું કરનારા અને ભેડું થવાપણું પણ આપણી જાત જ ને !

જ્યારે તમે કંઈ અદરશ કુખસમા જેવળ ઇન્દ્રિયે હતા, ત્યારે હું પણ ત્યાં રખડતો હતો-ઇન્દ્રિય રૂપે ! ત્યારે, આપણે એકબીજાને શીખ્યા, અને આપણી એ ઉત્સુકતાએ, સ્વર્ગનાં જન્મ આપ્યો. આ સ્વર્ગનાં નહિ કોઈ સમયની અપાદા, નહિ કોઈ સ્થળનું બંધન એ દિદ્કાલરહિત ! ચેતનાના કુખનાં જોડા ઉપર જ્યારે તમે મૌનભર્યો શબ્દરૂપે બેઠા હતા, બરાબર એ જ વખતે હું પણ ત્યાં મૌનમહાસાગરમાં એક બીજા શબ્દરૂપે હતો. તમે પણ શબ્દ ! હું પણ શબ્દ ! પણ પછી તો ચેતના પોતે બોલી અને આપણે 'ગર્ભ કાલ'ની સ્મરણસમૃદ્ધિ લઇને અને 'આવતી કાલ'ની આકાંક્ષા સંમીડીને આહી નીચે આવ્યા । જે સ્તુતિ છતી

ગયા તે આપણી 'મઠ કાલ' અને જે જન્મને આપણે શોધ્યો એ આપણી 'આવતી કાલ'

મઠ કાલ એટલે જિતાયેલું 'મૃત્યુ' : આવતી કાલ એટલે શોધાયેલો જન્મ.

અને હવે આપણે ઈશ્વરી હાથમાં છીએ તમે એના જમણા હાથમાંના સૂર્ય છો ! અને હું એના કાયા હાથમાં રહેલી ધરા તે હું, અને છતાં તમે મારા કરતાં વધારે પ્રકાશિત છો એવું પણ નથી.

અને આ આપણે સૂર્ય અને ધરતી-એ પણ ખીખ' વધારે મહાન સૂર્ય અને ધરતીની જાણે કે શુરુઆત જ છીએ અને ખૂબી એ છે-આપણે હમેસા શરૂઆત કરે જ હોઈશું ! વિકાસનો પંથ એટલો ઉન્નત, એટલો મનમગામી છે !

તમે જ તમારા અમણી છો. તમને અજાણ્યા પરદેશી જન ! મારી વાટિકા પાસેથી પસાર થઈ રહેલા તમને, હું આ કહું છું !

અને હું પણ એ જ મમાણે મારો અમણી છું. બાકે હું જીવતવૃક્ષની છાયામાં શાંત બેઠેલો દેખાઉં.

[૪]

સ્વપ્નદંટ્યા !

એક વખત એક મહાન નગરીમાં એક સ્વપ્ન-દંટ્યા આવ્યો. એ પોતાના સ્વપ્નમાં પોતે મસ્ત હતો ! એ સ્વપ્નમાં એટલો તત્ક્ષીન કે ન પૂછે વાત ! એની પાસે એનાં કપડાં ને હાથમાં એક 'દંડ-ખીલુ' કાંઈ મળે નહિ !

અને જેવો એ નગરીની બજારમાંથી આવ્યો કે ત્યાંનાં મંદિરો, હવેલીઓ, પ્રાસાદો, મહાલયો એમને આશ્ચર્યથી જોઈ જ રહ્યો ! રસ્તે જનારાઓને એ વારંવાર આ અદ્ભુત નગરી વિશે પૂછ્યા કરે, પણ રસ્તે જનારાઓ એની ભાષા ન સમજે. એ એમની ન સમજે ! એટલે એ તો ઊભે બગરે 'આશ્ચર્યવત્ પ્રશ્ન' પેઠે ચાલ્યો !

બપોર વખતે એ એક મહાન બોજનાલય પાસે આવ્યો પહોંચ્યો. પીળા આરસનું એનું મહાન બાંધેલું

હતું. લોકો એમાં જતા આવતા હતા. સ્વપ્નમાં જ રમી રહેલો આ માણસ મનમાં બોલ્યો : 'આહી કોઈ ધર્મસ્થાન જણાય છે ! અને એ પોતે પણ એમાં પેઠો !

પણ અદ્ભુત સૌન્દર્યભર્તા સ્થાનમાં પોતે પેઠો છે એ જોઈને એને નવાઈ લાગી ! ત્યાં તો મેજની પાસે અનેક ઓપુર્યો બેઠાં હતાં. અને તે સૌ આણીપીણીમાં તત્ક્ષીન હતાં ! મધુર સંગીત ચાલી રહ્યું હતું.

તરંગી સ્વપ્નરસ મનમાં બોલ્યો : 'આ કોઈ ધર્મ-સ્થાન નથી જણાતું. કોઈ મહાન પ્રસંગની યાદીમાં રાજાએ લોકોને મિલગામી આપી હોવી જોઈએ !

એ જ વખતે એક માણસ, એની પાસે આવ્યો. એણે એને ગળનો યુલામ લેખ્યો. તેણે તેને ત્યાં બેસવાનું કહ્યું, અને બે પળમાં તો સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ એની પાસે આવી !

જ્યારે એણે બોજનને બરાબર ન્દય આપી દીધો ત્યારે આ તરંગી સ્વપ્નશીલ જવા માટે ઊભો થયો. પણ બારણા પાસે એક કાંકમાડગળા દારપાળે એને અટકાવ્યો.

સ્વપ્નીને લાગ્યું કે, 'આ રાજકુમાર પોતે જ હશે !' એ એને નીચો વળાને નમ્યો અને એણે એનો ઉપકાર પણ માન્યો !

પણ ત્યાં તો પેલો વિકાળકાય આદમી, એ નગરીની પ્રચલિત ભાષામાં બોલી બોલ્યો : 'સાહેબ ! તમે બોજન લીધું એનું 'ખીલ' તો હજી ખાઈ છે !'

સ્વપ્નરંગી તો એમાં કોઈ ન સમજ્યો. એણે તો એને રાજકુમાર લેખી એને વધારે નીચા નખીને એનો આભાર માન્યો !

પણ પેલા દારપાળને તો સિક્કાનું કામ હતું, સલામતી વધાને એ શું કરે ?

એ સ્વપ્નરસને વધારે બારીકોથી જોઈ રહ્યો. એને લાગ્યું કે આ કોઈ અજાણ્યો જણાય છે. ભાઈના કપડાનું તો કેકાણું નથી એ પેલા કપડાં કાઢવાનો

હશે ! ગરિયો નગર ચૂકવીને ધા મારી ગયો છે ! અને હવે ભાગી જતા દોમ કરે છે ! એણે તરત તાલી પાડી ને એ પળમાં તો શહેરના ચાર સંરક્ષક ત્યાં આવીને બિભા રહી ગયા ! દારપાળે કહ્યું તે તેમણે સાંભળ્યું અને એમણે આ સ્વપ્નની તરંગી સાથે ઉપાડ્યો ! બન્ને ખાલું બધા જણા બિભા રહ્યા, ગરિયો હાથતાળો ફટ જમ નહિ માટે !

પણ પેલો સ્વપ્નવાસી તો એમનો વેપ અને એમની વિવેકભરેલી રીતભાત જોઈ રહ્યો અને મનમાં ને મનમાં ખુશ થયો કે આ કોઈ પ્રતિષ્ઠિત અધિકારીઓ જણાય છે !

અને એમ ને એમ એ આખું સરવસ નગર ન્યાયાધીશીમાં આવ્યું ! અને ત્યાં બેઠું !

ત્યાં સિંહાસન જેવા આસન ઉપર એક સુપ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ બેઠો હતો. એમની લાંબી હાડી એમના ચહેરાને શોભાવતી હતી. એમનો ન્યાયી ઝબો બાળ જણાતો હતો. સ્વપ્નને લાગ્યું આ રાજ જણાય છે ! રાજ પાસે પોતે આવ્યો છે એ જાણીને એ તો ખુશ-ખુશ થઈ ગયો !

હવે પેલા નગરરક્ષકો તો આ આખા કિસ્સાની હાકલ ન્યાયાધીશને કહેવા મંડ્યા ! સ્વપ્નની સામે શી ફરિયાદ હતી એ એમણે કહી. અને નેગરન્યાયાધીશે બે વકીલો નીમ્યા ! એક આ પરદેશીને બચાવ કરવા ને બીજો નગરરક્ષકોની વાત સિદ્ધ કરવા ! વકીલો બેઠ્યા અને એક પછી એક પોતપોતાની કહીલો બોલવા મંડ્યા ! અને પેલો સ્વપ્નતરંગી તો આ બધા વખત મનમાં ને મનમાં, પોતાને કોઈ માનપત્ર રાખસાહેબ આપાવી રહ્યા છે એમ ધારીને આનંદિત થઈ રહ્યો હતો ! આભારની લાગણીથી એનું હૃદય ઇલકાઈ જતું હતું-ખાસ કરીને રાજ માટે અને પેલા રાજકુમાર માટે, જેણે આ બધા માનપત્રનો પ્રબંધ જોઈએ હતો ! અખણ પરદેશી માટે કેટલી મસતા !

એટલામાં તો વકીલોનો દલીલો પૂરી થઈ. આ સ્વપ્નતરંગીને શિક્ષા થઈ. એની ડોકે એક પાટિયું લટકાવીને એમાં એનો અપરાધ લખવાનો હતો. અને એક કોઠાની ઉપાડી પીઠે એને એસારીને નગર

આખામાં એને ચક્કર લગાવીને ફેરવવાનો હતો ! એની આગળ ઢોલો ને પદમવાળો ચાલવાના ! લોકમાં વધુ ખહેર થાય !

અને આ ન્યાયી શિક્ષા તો પૂરબપકા સાથે પેલા સ્વપ્નતરંગી સાથે ચાલી !

હવે પેલો ઘોડા ઉપર બેઠેલો સ્વપ્નતરંગી તો પોતાની આગળ ઢોલક પદમ સંભળીને ખુશખુશ થઈ ગયો ! અને નગરના લોક પણ ચારે તરફથી ચોકચોક એની માનસવારી જોવા ઉભરાયા ! એને જોઈ ને એ બધા નાચાકૂદવા ને હસવા માંડ્યા. અને એકરાં તો ખુશખુશાલ બની એની હુરિયો બોલાવતાં શેરીએશેરીએ પાછા ચાલ્યાં ! મોડું સરવસ થઈ રહ્યું !

અને પેલા માણસનો આનંદ તો હવેમાં ક્યાંય સમાતો નથી. એની આંખમાં હર્ષ ઉભરાઈ ચાલ્યો છે ! પેલું લટકાવેલું પાટિયું એ કોઈ માનપત્ર હોતું જોઈએ કે જે રાજ્યે અતિથય પ્રેમથી એને આપ્યું હતું અને આખું સરવસ પોતાને મળેલા એ બહુ-માનમાં નીકળ્યું હોતું જોઈએ ! 'હવે આ એનું સરવસ નગરીમાં જઈ રહ્યું હતું ત્યાં એના જેવો જંગલ-માંથી આવેલો એનો કોઈ માણસ એની નગર પક્યો અને એણે આનંદથી એને મેટિથી બૂમ પાડી :

'મારા દોસ્ત ! એ દોસ્ત ! કહે તો ખરો આપણે આ ક્યા બાગસાળી શહેરમાં આવી ચડ્યા છીએ ? આવી આ આતિથ્યપ્રિય પ્રજા કઈ છે ? જે મને તે આજુતુકને પોતાના મહાલયોમાં ભોજન આપે છે, જ્યાં અધિકારીઓ એને માન આપે છે, ખુદ રાજ એની ડોક ઉપર આવું સન્માનપત્ર મૂકે છે, અને જ્યાં પ્રજા પણ સ્વર્ગના જેવી આતિથ્યભાવનાથી એને રસ્તેરસ્તે વધાવે ! આ નગરી કઈ ?' પેલા માણસ એની ભાષા સમજ્યો હતો. પણ એણે કોઈ આ સ્વપ્નતરંગીને કોઈ જવાબ ન વાળ્યો. તેણે માત્ર હસીને જરાક ડોકું ધુણાવ્યું !

પણ સરવસ તો આગળ વધ્યું ! અને પેલા સ્વપ્નતરંગીનો ચહેરો આકાસ ભણી જોઈ રહ્યો અને આભારમિશ્રિત લાગણીથી એની આંખ પ્રકાશી બહી !

૩૧

શીમા લોકોનો બીડવાળા એક રસ્તાની બાજુએ એક આંધળો ભિખારી બેસી રહે છે. એને ચહેરા કાળો પડી ગયેલો અર્ધો બળી ગયેલા બેગો છે. એ આંધળો થોડાક દિવસ થયા જ આવ્યો છે. ક્યાંથી આવી ચડ્યો તે કોઈ જાણતું નથી. એટલું જ નહીં, બીજા ભિખારીઓ પણ એ વિષે બિલકુલ અજાણ છે. એને તમે પૂછો તો ય કશે જવાબ આપે નહીં. રસ્તાની એક બાજુએ ફોટો કપડું પાયરીને સંજોગપૂર્વક માત્ર બેસી રહે છે. બીજા પણ માગે, નહીં માત્ર હાથ ધરીને કશું બોલ્યા વિના બેસી રહે છે. તો ય એને બિલ્લા મળે છે કાશીમાં પુણ્યાર્થીઓની તો ખાસી બીડા પુણ્યસંગઠને મટે જ લોકો કાશી જાય એટલે બિલ્લા આપવામાં કોઈ કંજૂશ બને નહીં. આ મંત્રા ભિખારીને ફાટ્યુંવટ્યું વજ્ર પણ અનેક લોકોની ઉદારતાથી ભરાઈ જાય, અધિવા, પૈસા, બે પૈસા, આની, બે આની, ચાર આની-એટલું જ નહીં કોઈક વાર આઠઆની પણ એમાં આવી પડે છે. એક દિવસ તો થોડાક રૂપિયા પણ એમાં પડેલા હતા. અનેક મહારાજા આવાની વસ્તુઓનો પણ હાથે હાથ છે. પણ ભિખારી કશું બોલ્યા વિના ચૂપચાપ બેસી રહે છે. એની અંધ આંખોની હાલિ નિર્વિહાર છે. મોડી રાતે રસ્તા પરની અવરજવર બંધ થઈ ગયા પછી એ ધીમે રહીને ત્યાંથી ઊઠે છે. એકઠી યએલી બધી વસ્તુનું પોટલું ખસે નાખીને લાકડી ડોકતો ડોકતો મંગાને ખારે જાય છે... ત્યાર પછી એ નહું મંગામાં પધરાવીને આવેનો રહે છે. એને જે જોઈએ તે તો મળતું નથી. ફરી પાછા કપડું પાયરીને રસ્તાની બાજુએ બેસે છે. આમ એને કેટલા દિવસ બેસી રહેતું પડ્યું એની કોને ખબર છે!

૨

સાંજ પડવાને થયો વખત થઈ ગયો છે રસ્તા પરની અવરજવર એટલી થતી જાય છે. ત્યાં એક બીજો ભિખારી એ જ રસ્તા પર દેખાયો. વયોવૃદ્ધ, એનું શરીર અણવક જેવું, શરીર પર ફાટીવટી કથા

ને લંગોટ માથા પરનો જટા મુંચવાદ્ર ગયેલો; શરીર સૂકકુ, બલે દાડપિંજર. એ ભિખારી આવીને પેલા ભિખારી પાસે બેઠો રહ્યો અને પોતાનો બિલ્લાનો ઝોળો પેલા ભિખારીના પાયરેલા વજ્ર પર હાલવી દીધી. હાલવી દીધેને પણ એ બેઠો રહ્યો નહીં. એણે ચાલવા માંડ્યું. પહેલો ભિખારી એકદમ પ્રલકિત થઈ બેઠો. ભોતભોતામાં એના શરીરમાં અદ્ભુત પરિવર્તન થઈ ગયું. શરીરનો રંગ મોરો થઈ ગયો. એના વાળ સોનેરી થઈ ગયા આખો ચહેરો જ બિલકુલ બદલાઈ ગયો. બેઠો થઈને એ ખૂબ પાંડી બેઠો, “મને ક્ષમા કરતા જાઓ મહારાજા! આશ્વા જરો નહીં. હું ક્ષમા ચાહું છું, હાથ નોડીને ક્ષમા ચાહું છું” — વાંકાચૂકા શરીરવાળા ભિખારીએ થંભી જઈને પાછળ જોયું.

સાહેબ કહેવા લાગ્યો ક્ષમા કરો મહારાજા! મને ક્ષમા કરો. કેટલાય દિવસથી તમારી આશાએ બેસી રહ્યો છું. આ સાંપિત જીવનનો કાર હવે વહી સકાતો નથી; કેટલાય રોરવમાં પાડ્યો છું. કુંભી-પાકમાં અટવાયો છું. હવે મને આરંભ થયો છે કે ભારતવર્ષમાં જન્મીને ભિખારીનું જીવન ગળ. ભો કોઈ દિવસ એના હાથની બિલ્લા પામીશ તો તારો ઉદાર થશે. એ જો તને ક્ષમા કરે તો તારી સુકિત થશે. મને ક્ષમા કરો મહારાજા!”

વાંકાચૂકા શરીરવાળા ભિખારીનું મુખ પણ આનંદથી ઝળહળી ઊઠ્યું. બોલ્યો “આલો, આટલા દિવસે તમારાં દર્શન થયા ખરા.”

“મિસ્ટર હેરિટગ્સ! હું જે તમને જન્મજન્માન્તરથી જાણ્યા કરું છું. મેં તમને ક્ષમા આપી છે એટલું તમને જણાવ્યા વિના મને સુકિત મળવાની નથી.”

“ત્યારે તમે મને માફ કર્યો ને!”

“જરૂર”

ભોતભોતામાં વાંકાચૂકા શરીરવાળો વૃદ્ધ ભિખારી સૌમ્યદર્શન બાદાજીમાં ફેરવાઈ ગયો. વોરન હેરિટગ્સ અને મહારાજા નંદુકા એકબીજાને આલિંગ્યા.

(સંપૂર્ણ)

આખરે વતનની મીઠી ગાંઠ છોડવી પડી.

ગમના ગઢની ગંજે મારા એક મિત્ર સાથે ફરતો હતો. દેશાવર ધૂએલા એ વડીલ મિત્ર સાથે દિલ ખેલવાની ઇચ્છા યથા. મીઠી ચાંદનીના ફેરેરી પ્રકાશમાં સીમાડાનાં ઝાંઝાંએ ચોરની વાડોની આંધે વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં. સડક ઉપર ટહેલતાં મેં કહ્યું કે, આ વખતની સફરમાં તો હરિભાઈ ! તમારી સાથે સિંગાપોર તેડી જાઓ તો સારું. થોડા દિનસોમાં હરિભાઈ સિંગાપોર જવાના હતા એટલે સ્વાભાવિક વાત હોવાથી મેં બધી મારી પરિસ્થિતિ જણાવી. કેટલોક સમય થયાં બન્ને એકબીજાના સ્વભાવથી પરિચિત હતા. તેમણે પછુ કહ્યું કે, “આવડું હોય તો યથા જ તૈયાર. અહિંથી અમદાવાદ જઈશું. ત્યાં એકાદ મહીનો રહી જો અનુકૂળતા હશે તો આગળ જઈશું.” મને પણ થયું કે આગળની વાત આગળ ઉપર અમદાવાદ તો પહોંચ્યું જ.

કોઈ નિશ્ચિત થયે પ્રાપ્ત કરીને નીકળવાનું નહોતું. તકદીરનું પ્રથમ પગથિયું અઢાલવામાં કોઈ પણ કામ રસ્તામાં ભટકાય તો અડધી લેવું, એ જ નિયમ હતો. બીજો દિવસે પિતાને વાત કરી. તેમની જીવનસંખ્યા વૃદ્ધ મહેરા પર નમતી હતી. અતિ વાતસલ્પતાથી અને મંદીર ભાવે કહ્યું કે, “હવે ક્યાંઈક સ્થિર થઈ જ તો સારું.” હું હવે ‘અયુ’ પાન કહેવાઉં. તને જીવજો દેખીને ઠંઠાઈ તો મનમાં શાંતિ થાય.” પિતૃવાત્સલ્યની મુઠી સાથે મારે વતન છોડવાનું હતું. મિત્ર સાથે અમદાવાદ પહોંચ્યા મારે ગાડીભાડાની બ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી તે મુંઝવણ ઉપરિચિત યથા. મારા ગળામાં એક સોનાની સાંકળી રૂપિયા બાવીસની હતી. કેટલીક દક્ષિણા અને પરચૂરણ કામ કરી આ સાંકળી કાઢેલી. આજ તેના સદુપયોગની બધી આવી પહોંચી. એક સોની મિત્ર પાસે તે તૈયાર કરાવેલ અને તેની જ પાસે જઈ સાંકળી વઢાવવાની વાત કરી. સોની બહુ નિકટનો મિત્ર હોવા છતાં તેણે બાવીસની કિંમતની સાંકળીના અક્ષર રૂપિયા આપવા કહ્યું,

મિત્ર તરીકેની ફરજ જાળવી સોનીએ મારા આપત્તિ-કાળમાં છ રૂપિયા કોપીને સંતોષ માન્યો. ત્યારે એક સૂત્ર વાદ આવ્યું કે, “સોની કોઈને મિત્ર ન હોઈ શકે.” અઢાર રૂપિયા લઈ સીધો કાપડવાળાની દુકાને જઈ પિતા માટે નવ રૂપિયાનું કાપડ ખરીદ્યું. ત્રણેક રૂપિયા તેમને વાપરવા આપી બાકી રહેલા રૂ. ૬) સાથે હું અમદાવાદ જવા તૈયાર થયો.

ધીંગમરતી અને રખડપટ્ટીની વૈભવી (૧) મોતને માણ્યા બાદ જનની જન્મભૂમિને વાતસલ્પ-ખોળો છોડવાની બધીએ આખરે નજીક આવી પહોંચી. અવારનવાર વતનને છોડવાના લણ પ્રસંગો સાંપડ્યા હતા. પરંતુ જન્મભૂમિથી વિદાય લેવાની હૃદયવેદના આવી કોઈ વખત થઈ નહોતી. આજ કોઈ હું ફરતી રીતે જ આવું મનોદુઃખ લેપડી આવ્યું. આ વખતની વિચારમાળાની પરંપરા લેખનમાં યથાર્થ ભિતરી શકે એ તો સંભવિત નથી. વૃદ્ધ પિતાની જીવનસંખ્યા એક બાલુ ઝરઝર ઝરઝર ઓગળ્યે જતી હતી. એવું જ બીજા બાલુ પુરાતન ધરના આંગણમાં સદાએ મારે બાલુ જોડાઈઅટકી અને વચમાં અગિયારશ રાસડા લેતી હતી એવી વિશાળ સમૃદ્ધિની કદપના માત્ર ઉપરના વાક્યમાં આવી જાય છે. વહેલા લાજકે જવાનું હતું. આગલી રાત ભાંગતી જતી હતી. સાથે લઈ જવાનો સામાન તૈયાર થઈ ગયો હતો, ગુલાબી બને કેસરી રંગમિશ્રિત ચીતરેલ કિચકનવાળી એક નાની ટુંકડી. ઉપરથી શોભતી દેખાતી ટુંકડીમાં એક ફોટેજ ફ્રાન્કિયુ, એક પિત્તળની ટબૂટી. એક અડધી બાવડું બાંધ્યું. હસાત દેખરતી એકે નાની પોટલો; આટલી સામગ્રી ગોઠવી રાખી હતી.

આજી પાતળી બિંદ લઈ હું વહેસે બેઠી ગયો. જાણે આજ વેદનાયું પ્રભાત બિખરતું હતું. હૈયું મારે હતું. અંધારું હતું. આભમાં ધારોડિયા ડોકિયાં કરતા અદ્ભુત યત્તા જતા હતા. પિતા મૃત્યુ, આંસુભરી તેમની આંખ પણ આજ છલકાઈ. ખાટલામાં બેઠા

થયા હાયમા માળા ફરતી જતી હતી અને ધણુ બધુ કહેવું હતું પણ જીલ્લ કહેવાને અશક્ત બની મધ ખૂબ ગળમળા થઈ ગયા માત્ર તેમની જિહ્વી ગયેલી અ ખોમાથી નીકળતા પ્રવાહે ને કહેવું હતું તે કહી દીધું વધે પહેલાનો એ પ્રસંગ એ દર્શાવે છે. આને લખતાલખતા પણ મારી અંખિ ભીજવી રહ્યું છે. અતિશયોક્તિ જગણે નથી જન્મ ભૂમિનો બવાયેલ પ્રેમી આવી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થયો હશે એ જરૂર થોડામા ઝડું સમજી જશે.

નાહોધોઈ પરવારી તૈયાર થઈ ગયો. મનમાં થયું ધરમાં જઈ ચારે તરફ એકવાર ઉઠેલી નજર કરી લઈ આસતેલના કમાની બળતી વાટ એક પેઠી ઉપર ફૂજતી બળતી હતી એ જરા ઝાંખા પ્રકાશમાં સે મારી ભવિષ્યની થાપણ નીગમી લીધી કરાની ભીતને અટકીને જીભેલ વરસોળુનો પટારો મિચારે કાટ ખાધા કરતો હતો. સહી ગયેલ કાંથીના ગૂચળા અને ગોદાના માકાઓતુ એ વગરલાળાએ રક્ષણ કરતો હતો કેટલાક પિતળની ઠોળરાં અભરાઈ ઉપર ધૂળથી ઢાંકાયેલા પડી રહ્યાં હતાં ભાગેલ કાટના ખરેડા ઉપર અસ્તબ્ધરત કચેલ નળિયાની તડોમાંથી ઘેરા આકાશનાં તબક્કા દૃષ્ટિએ પડતા હતાં ગોખલામાં બેનજી લાકડાની મોખરીઓ સપીને પડેલી હતી લાકડું એકતરારા સેવન આંખ આમળ ખડું થયું એની મહોખત છૂંકી હાકે એમ નહોતી શરીરના સ્નાયુઓની તાકાત એણે અજન્મ ભણેલી હતી તાંબ ધીમે઼ ચગકાટ ભારે નેહ ત્યારે ચમ હતો માલમ કે આને પણ એણે મારી આંખને ચમકાવી દિવાલના વચલા ભાગના ગોખલામાં પિતાનું પૂજનચાન હતું ચિત્રના અબાસની પ્રથમ સફાઈમાં પિતાએ કહેલું કે સ્વામીનારાયણ ભગવાનની એક મૂર્તિ આલેખી આપ આવડ્યું તેવી રીતે પ્રેમથી એ મૂર્તિ સ્થિતરેલી મારા પિતા નિયમિત એ મૂર્તિનું પૂજન કરતાં યત્નની આખર પડી સુધી એમણે ભાવથી એનું પૂજન કરેલું એ પવિત્ર સ્મૃતિ હજી પણ મારી પાસે છે ગોખલામાં પધરાવેલ એ

સ્મરણ્યમૂર્તિના દર્શન કરી હું અપાતામધ એસ રીમા આંખો વખત પસાર થતો હતો ટાવરના બકિયાળમાં પડેલના ચારના ટકોરા થયા એશરીના ગદારના ખૂણમાં એકમે મોટી ગોડો અને લુપ્ત ધના માથાની બનાવેલ કમલો પડી હતી અજવાળી રાતના મઠની રાંચે અને શેરીઓમા લુપ્તના જડેલ દડા અને એડીઓથી અમે રમતા ત્યારે એના પડા જઈ અવાળે ખૂણ મરત બનાવતા ખૂણામા પડેલા એ એડીદડાએ મૂંચી સળા કરી કે અમારી મહોખત આ ઉલ્લી છે હવે એ મુત તમે નહિ જોઈ શકો અને સમય જતા આખરે એવું જ બન્યું સાહચાર થયા ચોકમાથી મોટરના જુગળાને અવાજ સંભળાયો પિતાના આશીર્વાદ સાથે પ્રજ્ઞામ કરી ધર મહાર નીકળી ગયો.

મોટરનું હેન્ડલ રૂંધું છાલ મુહૂર્તના ચાંત વાતાવરણમાં એક લુપ્તપ્રાટ ઉદભવ્યો એના અવાજથી ટરેલિયા ને જીચાં ઝાડો પડી નિદા લેતા મોરલાઓ મહેંચા અને પુનઃ ચાંત પડી ગયા મોટરમા ભીડ સારી હતી રખારીની એકમે કન્યાઓ સાકરે જતી હતી બાળુમાં બેઠેલા પડાઈ રખારીઓ હોકાંકોની ખીડી છુટનાં લાંબા ચાસ એ ચતા હતા મોટરનો વેગ વધ્યો અને હળિયાદનો (પશ્ચિમનો) સુખ્ય ફરવાળે વઢાવી દીધો.

મઠની રાંચના કંચરાઓ ઝડપથી પાછા હોતા હતા સામેથી ઠંડા પવનની લહેરોમાં જન્મભૂમિનાં સ્મરણ્યસ્થળો મૂર્તિમત સ્વરૂપે એકચણી એક સામા આવતા જણુયા. સ્મરણ્યસ્થળોની ઊંડાંતી રજકણુએ ભૂતકાળના પ્રતિહાસ ઉલેખ્યા ઝાંઝરીઓનાં અજુકાર કરતાં પગલાઓના રજકણુ શેરીમાંથી ટહુકે છે.

શેરી વળાવી સંભળ કરુ ધેર આવોને
અંખિએ વેરીય ફૂલ વાલમ ધેર આવોને

ચોકમાં રમતા હુલુલ અને ચડિશિલુના બેડીદારો મોટરમાંથી એ ચવા માંડ્યા રમકાનનાં છાપરાં અને ચોરની વાડો પાછળથી ડોકિયા કરતો શાળી નેવો ચારો મઠની રાંચે એકવાર એડીદડાની ખપાટી

મોલાવવા લલચાવવા લાગ્યો. હુતાશનીના પ્રસંગો
જાણે ખ્યા થયા. ઘેરેલા મોલવા “કામ તો સાંભળતો
જા. આપું જોયું” સાહિત્ય ક્યાં સાંભળવા મળશે?”

હુતાશણીના અગ્નિની લાખ્ય જ્વાળાઓ સમક્ષ
લોહણ્ય-ખીમરો, રૂપા ને લખમશી, એવી ધણી પ્રેમ-
કથાઓ કુઠામાં સાંભળી હતી. કંથારવાળા હતુમાન
મને જીવનાય મહાદેવના જોટલા ઉપરથી જાણે પક-
કારવા માંડ્યા કે ભૂલી ગયો? નાનપણમાં મને છેતરીને
ખૂબ પ્રસાદ ઉઠાવી મયો છું. બડો છુએ! હવે
નાસી જાય છે ના?

છુદ અને સિદ્ધનાથનાં લાખ્ય શિવશિંગોને કેમ
લુલાય? તેણે તો જાણે અને પ્રેમથી આશીર્વાદ આપ્યો
કે પ્રુદીથી જા. જ્યારે જ્યાં આવીશ ત્યારે આવીને
આવી જ સ્થિતિમાં અચૂનમ વ્યમને બેઠેલ જોઈશ.
ઉતાવળી નહીંનો સુરમ્ય કિનારો, અને એની બેખડો
ઉપરથી ખાદેશા ધૂમકા એ બધું તાણું થયું. જે
ઠાંઠામાં છલકાઈને સામેપૂર ધસી આવતી નહી. શાળામાં
અજ્ઞાપસ દરમિયાન એનો કિનારો ને બેખડો ખૂબ
સેવેલાં.

મોતી જૂલતા જાળ્યનાં તરુવરો કિમતો સૂર્યાના
પ્રકાશમાં ઝળહળી ઊઠ્યાં: ત્યાં ખૂબ ભટકેલાં, ઝાડે
ચઢેલાં. અને મન ફાવે એમ તોડી તોડી એ રંગ
ભર્યાં પીલુમોતીઓ ખાધેલાં. સોનેરી ફૂલછોડ્યો
સળેલી વાટ આંખ સામે પથરાવા માંડી, એ કારુણ્ય-
મૂર્તિ વતનની પ્રતિમા આંખી થતી દેખાઈ. એના
પાલવનો મંદ પમરાટ પરનથી ઊડતો મારા માલને
ભટકાવાં માંડ્યો; ભારે આંખ જીંબી કરીને જોયું
તો છેલ્લાં વાકયો કહેતી સંભળાઈ: આ વતનની ગોદ
જૂલીશ નહિ, આ જોળે ખૂબ ખેલ્યો તે હૃદયમાં
ચિરકાળ સુધી સાચવી રાખજો. આશીષ.

આંખની પાંપણો અચાનક મીની થઈ. આખો
લુધી રસથ થઈને પાછળ જોયું તો અમારડીના
કુંગરો પાછળથી સોનેરી ફિરજોનાં પ્રકાશ લીલાં
ખેતરો ઉપર પથરાતો જતો હતો. મારા વતનના
શોમાલને પાછળ ને પાછળ ધકેલતી મોટર પૂર વેગમાં
આગળ દોડી જતી હતી.

શૌના-આખખા

જેનાથી થઈ શકે તે કરે છે, ન થઈ શકે તે
શિક્ષકનો રાજગાર લે છે.

સૌનું કામ છે કે જે અને એટલી ઝડપે પરણી
શે; પુરુષનું કાર્ય એ છે કે જે અને ત્યાં લગી
કુંવારો રહે.

પોતે જ્યારે થોડી અગવડમાં મુકાયો હોય ત્યારે
અંગ્રેજને એમ લાગે છે કે જે નીતિને પકે છે.

આ

પણ શરીરને તન્દુરસ્ત રાખવા માટે અને મુખની શોભા વધારવા માટે દાંત સૌથી કિંમતી છે. મુંઠર, મજબૂત અને સ્વચ્છ દાંત શરીરસ્વાસ્થ્યની પ્રથમ નિશાની છે. જેના દાંત મંદા, પીળા, છારીથી ભરપુર અને નળળા છે તે માથુસ અનેક રોગથી પીડાય છે. હેરાન થાય છે. જેના દાંત નળળા છે તેની પાચનક્રિયા બગડેલી હોય છે. જેના દાંત ચીકણા પીળા અને સડેલા છે તે ધણું કરીને કબજિયાતથી પીડાતો જેવામાં આવે છે. આવા લોકો ક્યારેક સેવનથી જીવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભ્રમસ્પી દાંતનું આરોગ્ય ન સ્વચ્છતા ત્યાં સુધી ભોજનની શુદ્ધિ વધે છે, ખોરાક ચોગ્ય રીતે ન ચવાય તો જઠરમાં કુખાવો થાય છે અને પેટના અનેક રોગો જન્મે છે. ગેસ, કબજિયાત, અજીર્ણ વગેરે દર્દી ખોરાક બરાબર ન ચાવવાને લીધે થાય છે. દાંતનું મુખ્ય કાર્ય ખોગ-કને આવીને પ્રવાહી બનાવવાનું છે,

દાંત નળળા અને મંદા થવાના કેટલાક કારણોમાં સૌથી પ્રથમ દાંતનું કાળજીપૂર્વક ન કરીએ છે તે ગરમ પદાર્થો આ, વરાળ નીકળતી શેટલી, દાળ કે બીજા એવા ખાદ્ય પદાર્થો ઊના ઊના ખાવામાં આવે તો દાંત અને જઠર નળળા પડે છે. મીઠાઈ, ખાંડ કે વધારે પડતા મીઠા પદાર્થો ખોરાકમાં લેવાથી પણ દાંતનું આરોગ્ય બગડે છે. જરૂર કે એવા બીજા કંઈક પદાર્થો સ્વાદની ખાતર નિત્ય ખાવાથી પણ અનેક લોકોના દાંત નાની ઉંમરમાં પડી ગયેલા જેવામાં આવે છે.

આજકાલ નાનાં બાળકોમાં દાંતના વિવિધ રોગો વધારે પ્રમાણમાં માલમ પડે છે. તેનું મુખ્ય કારણ ચોકલેટ, પિપરમેન્ટ, આર્થસફ્ટ, રંગીન ગલ્લા જોળા, મીઠાઈઓ વગેરેને શકાય. ઉપરના પદાર્થો ખાવાથી દાંત બગડે છે એટલું જ નહિ સાથે સાથે શરીરનું આરોગ્ય કમજોર થાય છે. મળના કાચક વધવાને કારણે બાળકોમાં મોટા પ્રમાણમાં જેવામાં આવે છે. ફેફસાં બગડવાં, ઉધરસ,

શરદી, સળખમ વગેરે રોગો કંઈક પીણા અને ખાંડની મીઠાઈને લીધે જન્મે છે. મીઠાઈ દાંતનો મહાન દુશ્મન છે. આખાપોએ આવી તુકરાનકારક મીઠાઈ બાળકોને ખાવા માટે ન આપવી જોઈએ. દાંત બગડવાનાં કેટલાક કારણોમાં જમ્યા પછી મીઠાના પાણીના કામળા કરવા જોઈએ તે કામળા ન કરતા જેમતેમ પાણી પીને મોં સ્વચ્છ કર્યા વગર રહી જાય છે. જેથી મોં સાફ નથી થતું અને ખોરાકના ખારીક કણો દાંતની પોલાણમાં અડાઈ રહે છે. આ કણો સડે છે. પરિણામે દાંત બગડે છે. લાંબે ગાળે તેમાં સડો પેદા થઈને દાંત ખવાઈ જાય છે. પોલાણ પડે છે. દાંત સડીને, કંઈક થઈને બહાર નીકળી જાય છે.

દાંતને નરમ પદાર્થો ચાવવાની રેવ પાડવાથી પણ દાંત લીસા અને પેદાં કમજોર થાય છે. આ પ્રમાણે લાંબા સમય દાંતને ચોગ્ય કસરત ન આપવામાં આવે તો દાંતના પેદામાંથી લોહી નીકળે છે. આમાંથી પાવો-રિઆ જેવા રોગો જન્મ થાય છે.

દાંત બરાબર સાફ ન રાખવાથી તેના પર પીળા બેરી બાકે છે. બેરીને લીધે દાંત અને પેદાં નળળાં પડે છે. પરિણામે પેદાંમાંથી પડ નીકળે છે.

દાંતને તન્દુરસ્ત રાખવા માટે કેટલાક ધ્યાન જેવાં કે દાંતનું બરાબર ચાવીને કાળજીપૂર્વક એક પછી એક દાંતને ઉપરનીએ અંદરના બાજમાં ધીરે ધીરે ભ્રમવું. આ કાર્ય નિત્ય કરવાનું છે. સવારે અને સાંજે આ પ્રમાણે દાંતનું કરવામાં આવે તો દાંત કદી બગડી નહિ તેમ નળળા પડી નહિ.

ખોરાકમાં ખાસ કરીને શક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં બાજર, કાકડી, ટમેટાં, મૂળા, કોબી, કુંગળા વગેરેની કચુંબર કરીને અથવા એમાંથી એકાદ પદાર્થ લઈને ખૂબ ચાવીને ખાવાની રેવ પાડવી. શેરડી ચૂસવી, કાપરું, સૂકા ફળો વગેરે ખૂબ ચાવીને ખાવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત ધંધાના ભેટની કાક બાજરી, બાજરીના ભેટનો કાક શેટલો, ચણા વગેરેના ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરો. આ પદાર્થોને

ચાવવાથી દાંતને અને પેદાંને પૂરતી કસરત મળવાથી દાંત અને પેદાં મજબૂત બને છે.

આ ઉપરાંત ખોરાકમાં તાજું દૂધ લેવાથી ચૂનાનું તત્ત્વ મળે છે જે દાંત અને શરીરવિકાસમાં અત્યંત મદદરૂપ બને છે. લીલાં શાક, બાજીઓ, દહીં, તાજી છાશ વગેરે પણ આરોગ્યવર્ધક છે.

સંતરા, ગ્રેસંખી, સફરજન, અંજીર, જરદાળુ, પાકાં કેળાં, ચીઝકું, પપૈયું, બદામ, મગફળી, કાચુ, કાળી દ્રાક્ષ વગેરે ખૂબ ચાવીને ખાવાથી દાંતને કસરત મળે છે તેમજ શરીરમાં તાકાત વધારે છે.

દૂધપ્રચ્છ વાપરવાથી દાંત સ્વચ્છ રહે છે. દરરોજ દૂધપ્રચ્છ ન વપરાય એ ધ્વજ્જવા યોગ્ય છે. કારણકે દરરોજ દૂધપ્રચ્છ વાપરવાથી દાંત ઉપરનું સફેદ પડ નબળું પડે છે. દૂધપ્રચ્છ વાપરતાં પહેલાં ચીઝના કંડા પાણીમાં પાંચ મિનિટ રાખી ચૂકવું, જેથી એના રેસા નરમ-મુલાયમ થશે અને જંતુઓ હશે તો તે નાશ પામશે.

દૂધપ્રચ્છ કરતી વખતે દાંતના પેદાં છે લાવાં ન બેઠાં, દૂધપ્રચ્છ નરમ વાપરવું. તેમજ સ સાંનું છુટું રાખવું.

દૂધપ્રચ્છ અને તાજા લીલા દાંતલુની ઉપયોગ કરવાથી દાંત તન્દુરસ્ત, સ્વચ્છ અને મજબૂત રહે છે- દૂધપ્રચ્છની સાથે પેસ્ટ ચાવવા મંબનનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે.

દરરોજ લીલા તાજા ખાવળના દાંતલુથી દાંત મજબૂત અને દૃઢ બેવા ઉબળા બને છે.

મેટી ઉંમરની બહેનોએ દાંતની કાળજી રાખવી બેઠાં, કારણકે દર સુવાવક વખતે તેમના શરીરમાંથી ચૂનાનું તત્ત્વ ઓછું ચાપ છે. કેટલીક બહેનોને દાંતે તમાકુ ધસવાની ટેવ હોય છે. દરરોજ તમાકુ દાંત ધસવાથી દાંત મંદા અને નબળા બને છે. આ ટેવ લાંબે ગળે નુકસાન કરનારી છે. આવી કુરેવા વહેલી તકે તજી દેવી બેઠાં.

નાના બાળકોનાં દાંત પ્રત્યે- માળાપોએ શરૂઆતથી કાળજી રાખવી બેઠાં. નાનપણથી બાળકને દાંત સાફ રાખવાની ટેવ પાકવી, દાંતથી કેમ અને

કલી રીતે કરવું એ બધું વીગતવાર બાળકને સમજાવવું જેથી કરીને બાળક પોતાના દાંત સ્વચ્છ રાખવા કાળજી રાખશે, નાનપણમાં પડેલી સારી ટેવ કામમાં માટે બુંસાતી નથી.

આદત્તું જરૂર કરો

દાંતથી કરવાની ક્રિયાને મદરવબધુ સ્થાન આપવું બેઠાં. વેઠ કાઢવા માટે દાંતથી નથી કરતા એમ સી કામ પાદ રાખે.

દાંત સાફ કરવા માટે ખાવળનું દાંતથી તાજું, લીલું હોવું બેઠાં. દાંતના પેદાંને નિશાળી રાખવા માટે તલના તેલનું આંજળી વડે પેદાં પર પાંચ મિનિટ ધીરથી માલિશ કરવું જેથી કરીને દાંત અને પેદાં વધારે ચોખ્ખાં અને મજબૂત રહેશે. દાંતમાંથી નીકળતું લોહી અને પડ થોડા દિવસોમાં બંધ થશે.

દાંતનું આરોગ્ય સાચવવા માટે પ્રથમ કમલિયા-તને દૂર રાખો. ભાંસુધી કમલિયાત હશે, ત્યાંસુધી દસ્ત ખરાબર સાફ નહિ આવે અને ત્યાંસુધી દાંત ચોખ્ખા અને તન્દુરસ્ત નહિ રહે એ તદ્દન સાચી દોકોકત છે.

સોપારી, તમાકુ, અત્યંત ઠંડા પદાર્થો, ગરમ પદાર્થો, કંડા પીણા આ બધા દાંતને બગાડનારા પદાર્થો છે. એનાથી દૂર રહેવું.

દાંત સમતા હોય કે દાંત ઢીલા પડતા હોય કે દાંતમાંથી લોહી કે રસી નીકળતી હોય કે દાંત તદ્દન પીળાં અને ખેરીયા ભરપૂર હોય ત્યારે દાંતના નિષ્ણાત ડોક્ટરની સલાહ લેવાનું ચૂકશે નહિ.

હલકા પદાર્થોમાંથી ખનાવેલાં દાંતમંબનો કે દૂધપેસ્ટ વાપરતાં નહિ.

જમ્યા પહેલાં અને પછી ચીઝના પાણીના કોમળા કરવાથી દાંતનાં દર્દી ચતાં નથી. દાંતનાં દર્દીમાં અને ઓ સાફ રાખવા માટે ચીકું ચોખ્ખનું કામ આવે છે.

જેના દાંત ચોખ્ખા, તન્દુરસ્ત, દૃઢ બેવા ઉબળા અને મજબૂત છે તેનું આરોગ્યે કદી બગડતું નથી.*

*આલ-છરિયા-રેડિયો મુબઈથી વા. ૧૮-૧૦-૪૬ને રાજ થયેલ નાતાલિયા, આલ-છરિયા-રેડિયોના સોબનથી,

અહી' માનવ જાતનો મોટો ભાગ વસે છે. અહીંના સરકારખંડારોએ સૈન્યોના શાણપણ અને ચિંતન સાચી રાખ્યા છે. અહીંની જ દોલતખાનાની દંતકથાઓએ જગતભરના ઝાકુઓને અહીંની સરદારી પર દરેક જગાનામાં દોહવાં છે. એવો સોહજામક દેશ... હિંદદેશ !

અહીં સાધુશ્રીશાના જૂઝરા(રેપી) મેદાનોમાંથી જૂખાં રોળાં ધસી આવ્યાં હતાં, અહીં ઇરાનના વેરાનોમાંથી સોલુપ વિજેતાઓ ભીતરી પડ્યા હતા અને અહીં જ અરબી રજોમાંથી અફસાના અનુયાયીઓએ દોટ દોધી હતી, અને ઉલ્લી અહીં જ પ્રેમ શાહીવાદી જંગલિયત બંધી પડી.

અહીં મણસાસનોના સરકાર ઝુંજ મવા હતા અને પ્લાહલોની તરવારોએ ખૂબાર જમ જાઓવા હતા અને અહીં લીધે'કરોએ દેહ સૂઝ્યાંતા તથા તથાજોતોએ માનવવાના સંધ રચીને તપ માંડ્યાંતા. અહીં સંસ્કારો કૃત્યાકાંક્ષા ને કરમાયા. અને અહીં જ જ્ઞાનવિજ્ઞાન અને ચિંતનના પ્રકારો બિચા, આશર્યા અને વિસાર્ધ મયા.

અહીં જગતભરમાં અજોડ એવો દિમામળનો કુદરતી કિલો પંદરસો માંછલ લાગે ને જસો માંછલ પહોળો બિચો છે, અહીં જ કાઠીનુર સંપાડ્યો છે ને અનુરામનાં જોજસ જેવો તાજ ચણાવ્યો છે. અને અહીં જ જગતભરમાં અજોડ એવાં ચિંતનદર્શનો દાખવ્યાં છે ને સંધમાનવના સ્તુષો ખંધાયા છે. પણ અહીં જ મજૂરમાનવતા પર અજોડ વાતનાં જોનાં દમન વરસાવી માણસને અરુચ્ય જનાવાયો છે, તથા અહીં જ નારી જાતની યુવામીની પરાકાષ્ટા જેવી સતીને સળગાવી મારવાની ચિંતાઓ અડકાઈ છે.

એવો દેશ... હિંદદેશ, અજોડ છે,"

એવી નોરથી દોહતી વિચારમાળા તૂટી પડી. વિખરાયલા મણકા દેખતો હોય તેવો એ ચમક્યો. એણે પાછળ બેઠું. એના ખજા પર હાથ ટેકી બિચેલો પાંચીસ વરસનો પ્રચંડ જીવાન એના પર

અંગાન જેવી આગો ઠેરવતો બોલ્યો, "કેમ ચમકી પડ્યો અગ્રીમ !"

"હેં !" હજુ જ પોતે સ્વપ્નામાં હોય એવો છાંટરા જેવો પથ્થ ધીરમંભીર લાગતો અગ્રીમ આરપાર દેખતી નજરની ધાર પર પેલા પ્રચંડ પુરુષને દેખતો ચૂપ રહ્યો.

"તું કંઈ દેખતો હતો. અગ્રીમ ?" પાછો પેસો બોલ્યો અને ગંગાનાં સ્થામલ થીવલ નીરમાંથી એક માછલી સંખાની ચળકતી આંખ જેવી ફૂટી.

"હું દેખતો હતો" વેરાન ગએલી વિચારમાળાના મથકડા વીંધતો હોય તેજ અગ્રીમ બોલ્યો.

"શું તારું જીવન ?" પેસો યુવાન પુરુષ નમગીન બની મથો; "ત્યારે તેં કહેવા માંડ્યું" પણ પછી..."

"હા, મારું જીવન'રતો..... ત્યારે મેં કહેવા માંડેલું પણ પછી મારી નજર ભરાઈ ગઈ, મારો કંઈ રૂપાયો અને અધૂરી રહેલી એ કમતી અને જપવા દેતી નથી."

"કેમ ?"

"એને પૂરું થયું છે... આમળ વધ્યું છે,"

"કાને ?"

"મારી ઝૂંપડી હજુ જ બે છે. ખંભની ધરતી પરથી હજુ મારી અગ્રીમની યાદ, નહિ ફેનાયેલી માટીમાં ધૂંધવાય છે. એના જીવન પર અત્યાચાર... નહિ તો બીજું શું ? એ અત્યાચાર... મારી મા-ભોમ પર એ અત્યાચાર કરનાર અગ્રેજ કમકાજુ જ અમારી બા દશા કરી હતીને ! માગ બારે અગ્રેજો કાપ્યો અને મારી માએ ચીસ નાખીને પડખું ફેરવ્યું તે બસ ફેરવ્યું. મારી કે મારા બાપની હિંમત નહોતી કે એને કહે કે, બિઠ... ધીરજ ધર."

"એ યાદ હવે શા કામતી ?"

"એ જ યાદ હવે જગી છૂટી છે. હું ને મારો બાપ અમારી ઝૂંપડી જલાવીને ચાલી નીકળ્યા તે યાદ... મેં જટ લઈને નાનાસાહેબની નોકરી સ્વીકારી

તે એ જ ઉમેદથી કે ત્યાંની સળગતી આગમાં મને
સાંતાવજશે.”

“તને શાંતાવળી અઝીઝ ?”

“ખાલી આગ અને સંતોષી થકે તેમ નથી...
આગની આયોજન અને આયોજનનો અમથી જ...”
પણ તાનાએ પાછળ સંજોગોમાં પગરવ તરફ જોયું.

“તાંતિયાભાઈ આવે છે” અઝીઝ હરથો. અને
તાંતિયાએ ઉતાવળી સમાચાર આપ્યા.

“જલદી પાછા વળો, પિતાજીને વધારે છે.”
અને ત્રણ જણ કિનારા પરના આવાસ તરફ
થૂપથૂપ આપ્યા.

પોતાના વિશાળ ખંડમાં બાજરાવ મરણ પધારી
પર થેતો હતો. એણે આંખો ઉઘાડી, અને નાના
સાહેબ પર મીઠી.

“બેટા નાના...” બાજરાવે નોરથી શ્વાસ
ખેંચ્યો. કિતાવળી થતી પ્રાથુનો અજાજ ઝીલવા
અધીરા અનેકા નાનાએ કહ્યું, “બોલો, બોલો...”

“શું બોલું... મને મારાં પાપ દેખાય છે...
અંગ્રેજો અધધાનિસ્તાન પર ચડ્યા અને મેં પચાસ
લાખ કાઢી આપ્યા. અંગ્રેજોને યુરુ જોવિંદે ભિડાવ્યા
ત્યારે મેં હજારો પગપાળા અને ધોડેરવારો દીધા...
એ દરેક કમલે આપણી ધરતી સામેનો દોઢ અને
દેખાય છે... અને અધધાન પહેલી તથા થીજ
બંધિવનું...”

“શું ?”

“શબ...” અને શબનો પ્રાણ કુંધલો, “ગંગાનાં
પાણીમાં મારાં પાપસ્તો...”

“પાણીમાં પાપ પોવાતી નથી.” નાનો ભયાનક
બળડ્યો.

“ટે !... તો તો” બાજરાવ જલ્દાવરે બની ગયો.

“હિંદની ધરતી પર અત્યાચાર કરનાર પહેલી
મકુઓનાં લોહીની ઓળો જોઈ મારી સમરીરની
ધાર પર...” નાનો મળગજો ચર્ચાયો.

અને બાજરાવે દુખાતો પ્રાણ એકઠો કર્યો,
“બાલાજી વિચનાથે દીધેલી સમરીર મેં તને સુપરત
કરી છે...”

અને બાજરાવે ડોક ફેરવી નાખી.

x x x

આ વાતને હવે ત્રણ વરસ વીતી ગયાં હતાં.
૧૮૫૪ની સાલ પૂરી થવા આવી હતી અને ૧૮૫૫
ના આરંભમાં ઇંગ્લેન્ડનું પાર્ટનર ઇશુની નાતાલના
ઉત્સવો સમેટવું હતું ત્યારે લંડનની એક આસેશન
હોટેલના એક ખંડમાં એક હિંદી જુવાન બેઠો હતો
અને કોઈની આવવાની રાહ નેતો હતો. થોડીવારે
હોટેલના બારણા પર ટકારા થયા અને એક બીજો
પુરુષ અંદર આવ્યો. અને હિંદી હતો. અને હિંદનો
કિનારો ઓડનાર પહેલા હિંદીઓ હતા. અંગ્રેજોના
પાર્ટનરની હોટેલમાં બંને આજે મસલત કરવા
એકઠા થયા હતા. બંને એકબીજાની સામસામે બેઠા
અને આવનારે વાત ચરૂ કરી.

“જવાબ મળી ગયો ?”

‘સાતો ?’

‘તમારા કાગળનો ?’

‘જો તો એક કાગળિયાનું ફોતરું હતું. અને
જવાબ લેવા હું આટલે સુધી નહોતો આન્યો. એ તો
લાંબ મળ્યો ફોતર, ધરનારમાં બેઠાબેઠા.’

અને આવનારે સ્મિત કયું, ‘તો જવાબ તો
મળ્યો ને ?’

“જવાબ મળી ગયો. રજો બાપુજી ! જવાબ
મળી ગયો છે. લંડન ટાઈમ્સ અને મોકલે છે,
ખબરપત્રી તરીકે યુદ્ધભૂમિ પર જ્યાં અંગ્રેજો અને
તુર્કો લડે છે... જ્યાં રણિયાના સૈનિકો બેઠા મળે છે
—હું જર્મન ને તબરે જોઈશ”

‘શું ?’ રજોએ પૂછ્યું.

“રણભૂમિ” અઝીઝુલ્લાખાનની આંખો જરાક
કિચ બની અને એણે બિરોધ, ‘અને અને જવાબ

મળી ગયો છે, "બોલતા એણે નીચેના ખાનાને બોલ્યું અને એક કામળના ગૂંચળાને ટેબલ પર ઉકેલ્યું. "આ આપણી ભૂમિ છે...જેના પર રણભૂમિની રચનાની મેં રેખાઓ દોરી છે. નાના સાહેબને એ દબો અને કહેજે કે હું રશિયાના ઝાર અને અફઘાનિસ્તાનના અમીરની મુલાકાત લઇને આવી પહોંચું ત્યાં તો આ નકશા પરની રેખાઓ જીવતી થવા માંડી હશે."

"અફઘાનિસ્તાન અને રશિયા" રંજો જોઈ રહ્યો. "હિંદોના કિનારો મેં એટલા માટે છોડ્યો હતો. અંગ્રેજી આવવાતોને અબ્બાસ કરવાનો મારો ઇરાદો હતો પણ આપણે લડવું પડી તે સુધી રાજકીય બાજુ, અથવા રાજકારણી બાજુ માટે આપણી સમઠનના દેશો સાથે અસલત જોઈએ જ. નાના સાહેબ તે વાત જાણે છે...તેમને ખબર છે કે હિંદમાં પાછા આવવાનો મારો રસ્તો કાશ્મીરથી નહીં થશે" બોલતા અઝીમુલ્લાખાને આખા નકશા પર ટાંચ રાખ્યો. "આખો હિંદ એક સાથે ઉઠાવ પામે તો..." અને હોરેલ્ડનાં કમાડ પાછા ખખડ્યા.

બારણું બોલીને અઝીમુલ્લાએ ઉંબરામાં જ આવ-કાર કરતાં કહ્યું, "હું કામમાં છું —મને માફ!" "આહ, હિંદી રાજ. વહાલા અઝીમુલ્લા, તમારી વિદાયમાનની પાટી" બોલતો એક અંગ્રેજી ઉમરાવ-બદી બાજીજી કરી રહી.

"હું દિલ્હીર ખું" બોલતાં અઝીમુલ્લાએ આંખો ઉઠાવી લીધી. પાછું બારણું વસાઇ ગયું. પાછી બંનેની આંખો ટેબલ પર પથરાયેલા નકશામાં આંખો હિંદ દબી રહી.

"રંજો બાપુજી, તમારે જાતે જ આ નકશાની કાપા મોઢે કરીને નાનાસાહેબને બોલી જતાવવી પડશે." રંજો જોઈ રહ્યો, "પણ તમે ગણિયા અને રાંધણ મુકેને?"

"પણ, પહેલા આવી પહોંચીશ. વિગત બધી મનજમા જોડાયેલ મજ છે." પાછો અઝીમુલ્લા નકશો જતાવી રહ્યો. "ઉત્તરમાંથી જ આગળ ચરો પણ ભયરમાનો એ છે. એક પીઠ પાછળનો પંખખ

અને પડખેથી નેપાળ. પછી બીજું જો ભયરમાન બને તો દક્ષિણનો પ્રદેશ"

"હં" રંજો સાલળી રહ્યો.

"પણ તેથી જ તો તૈવારીની જરૂર છે—હું" વિદાય લઈ કે પછી તમે પણ ઉપાવાના તમને નાના સાહેબ કે મોટા પણ સામા લેવા નહિ જ આવવાના. તમે મીઠા સતારે પહોંચવાના અને પછી તમારી હરદારની પહેલી બેઠકમાં જ બધી ભોમ-જીવર તૈવારીની બધી વિગતો નક્કી થઈ જવાની. દક્ષિણમાં તાત્કાલ જ આવે અને ઝાંસી તો છે જ તાત્કાલ બાપાજીની ઇચ્છા હતી કે તેમના ધરપણમાં... ...પણ એ બધું નાનાસાહેબ જાણે છે."

અને બંને નકશા પર ઉત્તરમાં ઊગતા જવાળા-મુખિ પર તાકી રહ્યા

"બંને તો હમઝમ જેવાં કારતૂચનાં કારખાનાં પણ આપણે એકઠી મંનાના કિનારા પર નહિ પણ આપણા સંપ્રદાયની ધરીને માર્ગ નક્કી થાય તેની આશ્વાસના ગણિત પ્રદેશમાં..."

"એ મને યાદ છે" રંજોએ કહ્યું.

અને મોઢી રાતે બંને છૂટા પડ્યા. અઝીમુલ્લાએ વિદાયલેખાએ રંજોને એક લાલરેશમમાં મુંઘાપણું મુલાખ આપ્યું, "નાનાસાહેબને મારાવતી."

✕ ✕ ✕
ત્યારે રશિયા અને તુર્કીને લાકાત ચાલતી હતી. રશિયા સામે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચે તુર્કી પર ચોતારો એકલાનો જ પંજો જોડવાયેલો રાખવા લાગતા હતા. પણ સિતારતોપોલ આગળ રશિયાએ આ બંનેને ૧૮ મી જુનના દિવસે હાર અવકાવી ભગાડ્યા હતા.

ત્યા પાછી હટતી અંગ્રેજી હરોળ પાસે લંડન ટાઇમ્સના ખબરપત્રી રસેલનો તંજુ ઠોકાયો હતો. હજુ મર્ષ કાલે જ લંડન ટાઇમ્સનો પત્ર લઈ, ખબર-પત્રી તરીકે રહેવા અને રણભૂમિ દેખવા અઝીમુલ્લા નામનો એક હિંદી બાપો પહોંચ્યો હતો અને રણ-ભૂમિ પર ઊગતી ઉપાના રંજ દેખતો તંજુની નજીક ફરતો હતો.

પછી એક તોપનો ગોળો અઝીમુલ્લાખાનથી થોડે જ દૂર ફાટ્યો. તાંબુમાંથી બધા બહાર દોડી આવ્યા. અઝીમુલ્લા પાસે જ સ્થિત કરતો નિશ્ચય ઊભો હતો. આ વિચિત્ર હિંદીને રસેલે પૂછ્યું “તમારી નબદીક થોડાં જ ક્ષણોં એ વધારે આવ્યો હોત તો ?”

“તો હું ય ફૂટત—પણ અમારું હિંદું એવું ભાગ્ય એટલું મધું નબદીક નથી.”

“કેટલું દૂર છે ?” રસેલે મળક કરી.

“હું એ જ પૂછતો હતો, મારી ખતરે—ખતે જાણે જવાબમાં જ હોય તેમ આ ધડકા—” અઝીમુલ્લા થોડેથી હસી પડ્યો.

પછી બીજો દિવસે વહેલી સવારે એક ગોળો ખરાબર તાંબુના ઉંખરામાં જ ફાટ્યો અને રસેલનાં તાંબુની ઊંધ ઊડી ગઈ. રસેલ પેલા હિંદીને શોધતો

હસતા

ખપેર લટી સમ જૂંજતો હતો શહેરને; વાસુ વિરામ હેતો હતો શુક્ષ્માં ઘઇ ત્રસ્ત તાપથી; થતું હતું કે કચલીએ જતું નથી; પરંતુ આવે સુજ - મિત્ર ગામથી ગયા વિના તેથી ન છૂટકો હતો. તૈયાર તેથી હું થઇ ગયો ને આવ્યો. બધાં એકકમાં પહેરતો ખલે ધર્યો કોટ ત્યાં સુધીને મધુર મીઠું હસતા ઊભો રહ્યો. બાપા હતા કે લખતા તદ્દા તે ભેઈ ઊંચું નિર્મળ હાસ્ય વેરી રહ્યા હતા; હું ય હસી પડ્યો ત્યાં બહુ વિના કારણ સુક્ષ્મ હાસ્યવું. ખપેરની દહામહી શીત હેર શા શબ્દો વધા સુંદર શાંત બાપા, રે ભાઈ, આવી ગરમી પડે ત્યાં

હતો ત્યાં એ હિંદીની પચારીમાંથી એક પત્ર મળ્યો. એમાં લખ્યું હતું કે,

“Azimullahkhan presents his compliments to Russel esq; and begs to thank him most truly for his kind attentions.”

હેરતમાં ગરકાવ થયેલા રસેલે આ વિચિત્ર હિંદીની ખૂબ તપાસ કરાવી પણ એને કશો જ પત્તો લાગ્યો નહિ. લંડન ટાઇમ્સના તંત્રી પર એણે એ હિંદી વિષે છેલ્લા સમાચાર મોકલી આપ્યા, “તમે મોકલેલા ખબરપત્રોની છેલ્લી ખબર એ છે કે તે વિચિત્ર રીતે ભાગી ગયો છે.”

* “અઝિમુલ્લાખાન મિ. રસેલને ધન્યવાદ આપે છે, અને આપણું સરકાર માટે હાર્દિક આભાર માને છે.”

બાપા*

ખોટા ઠકારા તવ કોટના શા !” ખપેરમાં થે અતિ તીવ્ર આંચ શી હેયે ઝળી ગે વિજળી વિચારની; ગરીબ મારા લખ ભાઈ દેશમાં વસે, ન પાત્રે ટુકડો ય વચ્ચેને; ને ભાર રૂપેય ન કેઈ જે વહે તે કોટ શાને, મન મહાત્મું ચહે. કળા રચી દેશનની સમાજે તેથી જ ધારી રહું કોટ આજે. ચીલા ત્યજી મોર્ગ નવીન પાડવો ભે દેશને હોય સમૃદ્ધ દેખવો. ઘણા નહીં, ક્રોધ નહીં, નહીં બધા, છે માત્ર હાસ્યે સઘળું સુધારવું. હલ્ય જ્યારે કંઈ જૂલ હું કરું એ યાદ આવે હસવું મધુરવું.

અરોહ

જાપા એ ઠક્કરબાપા

જિ

ઘાન! ખલિલ જિઘ્ઘાન* એશિયા ખંડની જે ડેટલીક અદ્ભુત પ્રતિભાઓ ગણાય તેમાં માનકાયું રથાન બોધે છે. એની પાસે સુંદરતા દાગેરની છે અને સવચ્છ અંગ્રેજ કવિ બેરેક્ટની છે. એ પોતે જે વાદળી રંગની ચોપડીઓ લેખન માટે વાપરતો, તેમાં શરૂઆત આ પ્રમાણે થતી : 'ઓ પ્રજા! તારા જ સૌન્દર્યમાં વીંટાયલા તારા સત્યને પ્રગટ કરવામાં મને મદદ આપ' કેટલીક જગ્યાએ આ પ્રમાણે પણ શરૂઆત થતી : 'ઓ મારાભાઈ! જે જે પ્રાને તને મુઝવે છે, તે ફરક પ્રાને મને પણ મુઝવે છે !'

આ કવિનું જન્મસ્થાન સીરિયાના લેબેનોનમાં બશેરી નામે એક ગામ. ત્યાં ૪ સ ૧૮૮૩ ના જન્યુઆરીમાં એ જન્મ્યો. એની માતા કામિલા માનતી કે એને આ પુત્ર કાંઈક વિચિત્ર છે છતાં એનામાં રહેલી અદ્ભુત શક્તિ વિષે એને અચળ શંકા હતી. જિઘ્ઘાને એની મા વિષે લખ્યું છે : 'She lived countless poems and never wrote one.' બહુ દૂંઠા ગંજાવ એવા, માત્ર અડતાલીસ વર્ષના સમયમાં, જિઘ્ઘાનની જીવનલીલા સંપાત થઈ ગઈ. એના જન્મસ્થાનથી હજારો માઈલ અમેરિકાના ન્યુયૉર્ક માં એ મૃત્યુ પામ્યો. સીરિયા લેબેનોનના સંખ્યાબંધ નિવાસીઓ અમેરિકન નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત કરી ત્યાં રહેતા હતા. આરબ પ્રજાની ખાસીયત પ્રમાણે કવિતા એ બહુ થોડા માણસોની અંપર ગણાતી નથી. એ આખી પ્રજાનું ધન ગણાય છે. અને જિઘ્ઘાનનું નામ પણ એટલા મોટે ત્રીસ કરોડમાં ઘૂમતું જની ગયું હતું.

કાન્તદર્શી આ કવિ ચિત્રકાર હોય, અને રાત્રી હોય. એણે પોતે એક જગ્યાએ કાંઈક વિષે લખ્યું છે તેમ, તેનામાં સૌન્દર્યની ને સત્યની બન્નેની ઉપાસના એક બનીને રહી હતી. એનામાં કેટલીક

હિંદુ દિલસૂરીની માન્યતાઓ નૈસર્ગિક રીતે આવી મળ હતી. એમાં એને મળેલા વિશાળ પર્યાટને મલો લાગ જાવ્યો હોય છે. એને પુનર્જન્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધા ગણાય છે. એ ધણી પ્રખત ઉપનિષદની ભાષામાં બોલે છે : 'એક વખત જન્મ્યો છે તેની સાથે દલીલમાં ન પડે. દિવસ પિના કેટલીક વાતો સમજવાની નથી.' એણે પોતે એક જગ્યાએ લખ્યું છે : તેમ 'I had a second birth when my soul and my body, loved one another and were married.' કેહ અને ઠેઠી વિષે આવા ખ્યાલ એણે ધણી જગ્યાએ પ્રગટ કર્યા છે. અડતાલીસ વર્ષના દૂંઠા જીવનમાં તે એણે બહુ જ મહત્વનું અને ચિરંતન ગણાય તેવું સાહિત્ય આપ્યું છે એની પ્રતિભાનો આ જોવા તેવા પ્રમાણ ન ગણાય.

૪. સ ૧૮૮૩માં જન્મેલા જિઘ્ઘાન કેટલાંક વ્યો સુધી તે પગુ જ શિક્ષણ મેળવે છે, એનાં શિક્ષક એના મામાપણ હતાં થીમતી 'બારબરા ક્રોચે' એના જીવનના કેટલાંક ઝુંદર સંસ્મરણો લખ્યા છે. તેમાંથી આપણને ગણવવા મળે છે કે એની શક્તિ તેા ક્રિયુવધી જ નહોતી પ્રગટ થઈ હતી. ભાષાની સતત ઉપાસના, પણ મુખ્યત્વે તેા પોતાને જે કહેવાનું છે તે કહેવાની જરૂરિયાતે, ત્રીસ (!) કરોડની આરબી બોલનારી પ્રજામાં એનું કેવું રથાન રથામ્યુ હતું તે એક નાના પ્રસંગ કહી બતાવે છે :

એક વખત એક અમેરિકન બાઈ લેબેનોનમાં મુસાફરી કરતાં કેટલાં જગ્યાએ આરબ જીવાને મળી. તેણે તેને કહ્યું : 'તમારો એક કવિ ખલિલ જિઘ્ઘાન ન્યુયૉર્કમાં રહે છે તે પ્રખ્યાત છે. તેને તમે જાણો છો?' પેલા જીવાને તરત જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : 'તમે શેકસપિયરને જાણો છો એમ તમને દૂં પૂછું ખરો?'

જિઘ્ઘાનને એનાં માતાપિતાએ લગભગ આંરક વર્ષની વયે બૉસ્ટનમાં શિક્ષણ લેવા મોકલ્યો. એ વખતે એનાં માતાપિતા અમેરિકામાં વસતાં હતાં.

ધણા લેખનોત વાસી ને સીરિયા નિવાસી અમેરિકન નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત કરીને અમેરિકામાં રહેતા. પણ નાનાં ગિજ્યાનને અંગ્રેજીમાં નહિ પોતાની દુધભાષા-અરબી ભાષામાં લખવાની હોય હતી. દુધભાષાનાં એના આ અપખ્યને એનામાં કેટલી પ્રબળ શક્તિ જન્મ્યાંથી હતી એ તે જ્યારે જોની કૃતિ--The Prophetનું લગભગ ચાલીસેક ભાષામાં ભાષાંતર થયું ત્યારે ખબર પડી. દુધભાષા-એ માણસની ભાષાશક્તિનું અત્યંત હરણું છે. રાજદારી શૈતરજમાં રાષ્ટ્રીય ભાષાને બહાને કે બીજા બહાને જે લોકો દુધભાષાનું રચન બૂટવી લેવા પ્રયત્ન કરે છે, એ મહાજનો, એ ભાષા બોલનાર માણસોનાં નહિ એમના આત્માનાં ખૂન કરે છે ! પછી ભલે આપણે એમને વિજ્ઞાન દૃષ્ટિને રાજદારી બિલ્લો લગાવ્યા કરીએ ! આ માલેસ ભાષામાં ભાષાંતર થયેલા-The Prophet 'વિદ્યાની વેળાએ' -એનું વાચન કરવામાં આવતું એ એક મહત્વની ખીના, આપણે જ્યારે મોટેથી વાંચવાની કલા શુભાવી રહ્યા છીએ ત્યારે, નોંધવા જેવી લાગે છે.

ગિજ્યાનનો આ પ્રમાણે અરબીમાં જ સ્વીકૃતિવાનો હક ભર્યો ઉત્સાહ એને પાંદો લેખનોતમાં લાખ્યો. અને એ એકલો પોતાના ગામ પાસેનાં એક મદ્રેસામાં ઠાપલ થયો, એણે પંદર વર્ષની વયે તે અરબી ભાષામાં આ 'વિદ્યા વેળાએ' લખ્યું. અને એ દસ વર્ષ સુધી અપ્રગટ થઈ રહ્યું. હરમાન એનાં સંસ્કરણો થતાં જ રહ્યાં !

હરમાનનાં વર્ષોમાં ગિજ્યાને ધણી પ્રવાસ ખેડ્યો. પેરિસમાં ચિત્રકલા શીખ્યો. અને એનાં લખાણોથી સિદ્ધ ને સ્વાચ્છંદ વર્ષને ઠીક ખળભળાવો મૂક્યો-એટલે સુધી કે એનું એક પુસ્તક 'Spirits' 'Rebellious'-વિદ્રોહી આત્મા તો બાળી ચૂકવામાં આવ્યું હતું ! તુર્કસ્તાનની સરકારનો એ દેશનિકાલ આદમો હતા !

આ પ્રમાણે ગિજ્યાને અરબી કે અંગ્રેજી ભાષાનાં ગાંઠવંડે દેશદેશાંતરમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.

પોતાની માતૃભાષા-અરબી પ્રત્યે એને કેટલો નિઃસીમ પ્રેમ હતો એનો ખ્યાલ તો એણે ન્યુયોર્કમાં નિવાસ સ્વીકાર્યા પછી, જેને એ પોતાનો 'Academy' કહેતો એ વિદ્યાધરની કષ્ટતામાંથી મળી આવે છે. આ વિદ્યાધરમાં સિરિયાના ખારેક જુવાન કવિઓ ભેગા થતા. એ સંખ્યા ખારની જ નિર્ણીત કરવામાં આવી હતી. એમાંથી કોઈ બધ તો જ બીજા પ્રવેશી શકે. પણ આ ખાર કષ્ટતાશીલ જુવાનો પોતાની મહાન પ્રાચીન માતૃભાષાને સૌન્દર્યનાં આભરણુ આપવા ત્યાં ભેગા થતાં. Faith Love and Work-બ્રહ્મ પ્રેમ અને કાર્ય-એ એમનો મુદ્રલેખ હતો. અરબી પ્રગ્નતા દિલમાં સૌન્દર્યનો ને સલ્લો નથીતિ અવિચળ પ્રકાશી રહે એ મોટેમો આ પ્રવાસ હતો ! દુધભાષા પ્રત્યે કેટલી નિઃસીમ ભક્તિ ! કેવળ અરબી ભાષાના ઉચ્ચારણમાંથી મળતા આનંદની ખાતર આ જુવાન કવિઓ પોતાની કવિતાઓ મોટેથી વાંચતા અને અરબીમાં જ લખવાનો આગ્રહ રાખતા !

ગિજ્યાનનું The Prophet-પ્રગટ થયું ત્યારે એનાં જે અવલોકનો આવ્યા તે આ ટેપલ ઉપર નારતો લેતા, ને ધ્રુપાન કરતા, અહીં તહીં પર્વા ફેરવનારા, સામાન્ય માણસોની કલમમાંથી આવેલાં વર્તમાનપત્રનાં અવલોકનો હતાં ! એમાં ન હતી કોઈ પ્રશંસા કે ન હતો કોઈ સત્કાર ! પરંતુ એક અવલોકન એવું, આત્યંત-જણે પુસ્તકની ખરી કિંમત પ્રગટ કરી. અને એને સોફિસ્ટિકના શબ્દ સાથે સરખાવ્યું.

ગિજ્યાને આમાં પ્રગટ કરેલ અલ્પ મુદતફા એ લખ્યું કરીને ગિજ્યાનનું પોતાનું સ્વપ્નદર્શી આત્મલક્ષી રેખા ચિત્ર બજાવે છે. એના જેવા સત્યને હુંદનારા-એની જમાતમાં જે પ્રકારનો અભેદભાગ પ્રવાસી મળી આવે એવું જ ચિત્ર છે. અને આમાં અલ્પ મુદતફાને પ્રક્ષોભી શાય છે, એ પણ બરાબર આ માર્ગનાં સુર અને શિખરના સંવાદ જેવી જ છે. એ કે ગિજ્યાન કોઈ *idna*-પ્રકારમાં માનતો નહિ.

આ પુસ્તક ત્યારમંજી તો એટલું લોકપ્રિય થઈ

પડ્યું કે વાત વાતમાં—'તમે Prophet—એયુ?' એ જાણે કે શિષ્ટ સમાજનો ચબ્દ થઇ પડ્યો.

સત્યને હુંદનારાઓ અબેદમાર્ગ પ્રવાસીઓની જમાતનો આ જુવાન કવિ એક અદ્ભુત રહસ્યવાદી (mystic) આત્મા હતો એ તો એનું ગમે તે પુસ્તક ઉઘાડીને ગમે તે એક વાક્ય વાંચતા જ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. 'Your daily Life is your temple and your religion' 'તમારું નિત્ય જીવન એ જ એક મંદિરની ગરજ સારે તેમ છે. ને એ જ તમારી ધર્મની જરૂરિયાત પણ સતોષે તેમ છે.' જિજ્ઞાસની વાણીમાં રહેલો 'સત્યનો રણકો' આચીન સમયના મહાનર્મ મહાન યુરોપની વાણીનું સંસ્મરણ આપી જાય છે. એનામાં પૂર્વ પશ્ચિમનું અદ્ભુત સંમિલન જોવા મળે છે.

જિજ્ઞાસનો જીવનપરિચ એની વાણી દ્વારા મેળવેલો એ જ વધારે મહત્વની વાત છે: છતાં એણે પોતે કશુંયું છે તેમ એ પોતાને નિત્ય પ્રવાસી આત્મા માનતો: એવો જીવનની નિત્યતા વિષેનો ખ્યાલ એક જગ્યાએ એણે ખડું સુંદર રીતે આપ્યો છે. 'હું હમેશાં દરિયાકિનારાનો આહુ પ્રવાસ કરી રહ્યો છું: રેતી ત્યાં પથરાયેલી પડી છે; સમુદ્રશીલો ત્યાં વેરાયેલા છે: હું, જાણે કે એમની વચ્ચે થઇને મારી પગથી રેતીમાં પાડતો આવી રહ્યો છું પણ જીવાળનાં પાણી, મારા રેતીમાં પડેલાં પગલાં જૂંસી, નાખરી; અને સમુદ્રશીલોને પવન યુગાદરીએ ઉપાડી ભરી. પણ સર્જન કરતો સમુદ્ર—અને એના કિનારાઓ આંદો હમેશાં રહેશે'

નિત્ય લહેરાતા જીવનસમુદ્રના બે અનંત કિનારાઓની વચ્ચે માણસ નિત્યપથી જનીને આગળ જવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે—એ જિજ્ઞાસનો જીવનસંદેશ, એણે વારંવાર પ્રગટ કર્યો છે.

એણે આસેપેક્ષા અલ્પ મુસ્તફાની જેમ માણસ નિત્યનો પ્રવાસી આત્મા છે. અલ્પ મુસ્તફા (મુસ્તફા એટલે 'બહા કૃપા દિ કેવલમ્' એ અદ્દા વાક્યની પેઠે હાથરૂપામાં નિઃસીમ અદાવાળો અને એનો

અનુમદ મેળવેલો આત્મા) દુનિયામાં આવે છે ને આવા જિજ્ઞાસુ પ્રવાસીઓને માર્ગદર્શન આપે છે. "જ્યાં એક શિષ્યે કહ્યું: 'અમને પ્રાર્થના વિષે કહો' અને એણે જવાબ આપ્યો" એ, એના 'ધ પ્રોફેટ'માં વારંવાર વધારાનું વાક્ય, સત્યને પ્રગટ કરવાની આપણી પ્રાચીન યુરેશિય સંવાદ શૈલીનો સુંદર નમુનો છે.

એણે પોતાના 'The Wanderer' 'હુંદનારાઓ' એ પુસ્તકમાં આપેલી બે પ્રવાસી કથા, અલ્પ મુસ્તફાનું પાનાસેખન વધુ સ્પષ્ટ કરી જાય છે.

[૧]

'હું એને એક વખત ત્યાં મળ્યો ગયો, ચાર રસ્તે; એણે એક અંચળો પહેર્યો હતો. એના હાથમાં એક ફંક હતો એના મોં ઉપર વિપાદની છાયા હતી. અમે એક બીજાને નમન કર્યા. મેં એને કહ્યું: 'મારે ઘેર આવો અને મારા મહેમાન બનો'

અને તે આવ્યો.

મારી પત્ની અને મારા બચ્ચાં એને ઉંચર પાસે જ મળ્યા. એમના લગ્ન એણે રિચત ક્યું. અને એમને એનું આગમન પ્રિય લાગ્યું!

પછી અમે સૌ ભોજન કરવા બેઠા. અને અમને એનું શાલિષ્ય સુખશયું શાંતિમય લાગતું હતું. હાથ કે એનામાં એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ ગ્રૌન હતું, એનામાં ત્યાં એવી કોઇ અમમ્મ હવા હતી!

અને વાળુ પછી અમે સમીપી આસપાસ બેઠા થયા. મેં એના અબેદમાર્ગની રખડપટ્ટી વિષે પૂછ્યું.

તેણે અમને તે ગતે ક્ષણી ધણી વાતો કહી, અને બીજે દિવસે પણ કહી. એની રીત 'પ્રેમભરી માયાળુ હતી. છતાં જે વસ્તુ મારી સ્મૃતિમાં મોંઘાઇ ગઇ છે, તે તો, એના પસાર થયેલા કષ્ટમય દિવસોની કથની!

અને આ કથની, રસ્તા ઉપરની ધુળ વિષે અને એના પંથ ઉપરના એના અખૂટ ધૈર્ય વિષે હતી. એની રીતચાતમાં કેટલા પ્રેમ ને મમતા ભરાં

હતાં! પણ મને હજી આજે પણ જે સાંભરે છે, તે માયા મમતા કે પ્રેમભરી એની રીતભાત નહિ-પણ એના કષ્ટમય પસાર થયેલા દિવસોની કટુ કથની! એ કથનીમાં એના એકલપંચમાં આવતી 'ધૂળ ધૂળ, ત્યાં જુઓ ત્યાં ધૂળ' એ વિશેષી અને એ એકાકી માર્ગમાં રાખવી પડેલી અગ્રાધ ધીરજની વાત હતી! મને તો એ યાદ રહી ગયાં છે-એના ચંચળ ધૂળ અને ધીરજ!

અને પછી જ્યારે એણે ત્રણ દિવસ પછી, અમારી વિદાય લીધી ત્યારે અમને એમ થતું ન હતું કે કોઈ અતિથિ આવશે! હવે તે હવે જઈ રહ્યો છે, પણ અમને તો એમ લાગતું હતું કે, જાણે અમારા-માની જ કોઈ હજી ઉદ્ધાનમાં છે-અને હજી તો એ ધરમાં આવશે નથી!

[૨]

સત્યને હુંદનારાઓની એક અનોખી જ સૃષ્ટિ છે. એવા રખડુ આત્માઓની અસ્પર્શની સુધાકાત એ તો જાણે જ્ઞાનગોષ્ઠિનો ગ્લમવાહ! આની ખીજ વાત પણ એ જ બતાવે છે.

'એક વખત એક બોલીયો મને રસ્તે બેઠી મયો' દેખીતી રીતે જ એ જરા વિચિત્ર ચક્રમ હતો. એણે પોતાની વાત મને આમ કહી: 'હું હુંદનો ફરે' છું, સત્યને. પણ મારા રખડુ આત્માને આ ધરતી ઉપર ચાલતાં ધણી વખત નાની છુલ્લક સૃષ્ટિમાં ફેરવાતો અતુલ્ય થાય છે! જાણે કુનિયા એવી લઘુ લઘુ હોય! મારું મસ્તક પૃથ્વીથી હવે રહે છે એટલે જ એ ઉત્તન અને સ્વતંત્ર વિચારોનું સર્જન કરી શકે છે! પેલી નાની સૃષ્ટિમાં તો એ પણ નાનું જ જાણી રહેત!

ખરી વાત તો એ છે કે હું માણસોની વચ્ચે નહિ, માણસોથી પર એવી સૃષ્ટિમાં જાણે ચાલી રહ્યો છું! એટલે જાણે કે એમના બેતરમાં પડેલાં મારાં પગલાં જ એમને જોવા મળે છે!

અને મેં એમને ઘણીવખત મારા એ પગલાંની

કદ વિશે અને આકાર વિશે વાતો કરતા સાંભળ્યા છે! કારણ કે તેમાંના કટલાક બોલે છે: 'આ તો પ્રાચીન જૂતકળમાં યજ્ઞ મયેલા કોઈ રાક્ષસી પ્રાણીના પગલાં છે!' તો બીજાં બોલે છે: 'ના ના, આંહી તો ફરફરના કોઈ તારાના ખંડિત કકાઓ પડ્યા લાગે છે! પણ મારા મિત્ર! તું જાણે છે આ તો કોઈ રખડુ આદમીનાં પગલાં છે! કોઈ હુંદનાગનાં!'

આ સત્યને હુંદનારા mystic અણેખવાદીની વાત થાય છે, ત્યારે કયાં વર્ષો પહેલાંના અતુલ્ય માદ આવે છે. પોરબંદર પાસે રાણાવાવ સમપરમાં ધણી સુંદર પાણખાણો આવેલો છે. ધણોખરે પોરબંદર પથ્થર એ પાણખાણોમાંથી નીકળે છે ત્યાં જાંજીવતીની શુક્ર એ નામે ઝાળખાતી એક શુક્ર છે. ડુંગરા, ટેકરા અને ધારેતી વચ્ચે એ શુક્રનું દાર એવી રીતે છૂપાયેલું છે કે ઉંક શુક્રના દાર પાસે આવો ત્યારે જ ખજર પડે કે તમે શુક્ર પાસે ઝોમ્યા છો. એક વખત અમે ત્રણ માર જ્યાં એ શુક્ર જોવા ગયા. આ શુક્ર ઠીક ઠીક લાંબી છે અને એની અંદર સૈનેરી રેતી છે. કહેવાય છે કે એ રેતીમાંથી સેતું કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ થયો હતો. પરંતુ અર્થશાસ્ત્રી દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ નિર્વર્થક બન્યાં હતાં. જ્યારે એ શુક્રની અંદર જઈને અમે પાછા આવ્યા ત્યારે શુક્રના દાર પાસે એક વૃક્ષની ડાવામાં બેઠેલા એક સાધુને જોયો. સાધુ તો ધણી આપણને જોવા મળે છે, એટલે એને ત્યાં જોવામાં કાંઈ આશ્ચર્ય થવાનું કારણ ન હતું. પણ આ સાધુ જે અમે જોયો- એ સાધુના બર્ધજીવ રૂપે એક ધડીભર તો સૌને આશ્ચર્યમાં કુળાડી દીધા. આટલી બધી રૂપ ભરેલી સપ્રભાલુતા માનવ શરીરમાં હોઈ શકે એ માનવાનું મન જ થાય નહિ એવું એ રૂપ હતું. અમે તો ધડી-ભર એને જોવા મટે ત્યાં જ વંચી ગયા. એવી રીતે અમે ત્યાં ઉભા હતા ત્યાં જરાની ડુંગરમાળા ખાજુઓ એક કોઈ કષ્ટગ આવ્યો. આ કષ્ટોર સાધુ જેવો રૂપાળો ન હતો. પણ એનું વ્યક્તિત્વ એટલું જ આકર્ષક હતું. એ જન્મેનો આંહી મળવાનો સંકેત લાગ્યો. થોડીવાર ત્યાં વૃક્ષ પાસે બેઠાં. કટલાક મનવાતો

હરી. અને પછી એકબીજાની રમ લઈ બન્ને છટા પડી ચાલ્યા ગયા. પેલો સાધુ બંરકાના કુંવર તરફ ચાલ્યો ગયો. અને ફરી પોતાને માગે વળ્યો. એમની એકબીજાની રમ લેવાની શૈલી એ પણ ખરેખર અદ્ભુત લેવા જેવી વસ્તુ હતી!

એમની સાથે વાત તો એ કે ત્રણ મિનિટ થઈ હશે. શું વાત થઈ એ પણ આજે તો ખ્યાન રહ્યું નથી. માત્ર તે વખતે જે અસર થઈ હતી એ અસર આજે એટલી જ તાજી રહી છે. એ છાપ મનમાં બેઠી છે. સમાજમાં જેમ માનસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ લીંચા નીચા માણસો આવે છે, તેમ આ બન્ને કોઈ આધ્યાત્મિક પંથના રક્ષિત છતાં ન હોઈ શકે?

આપણી સુદ્ધિમાં ન ઉતરે એવું સુદ્ધિથી પર પણ કોઈકે જીવન નહિ હોય આ તો એક પ્રશ્ન જ હતો.

વર્ષો પછી કલાપીના એક ઉત્સવ પ્રસંગે લાહી જવાનું થયું, ત્યારે ત્યાં શોભાનાને મળવાનો લાભ લીધો હતો. કલાપી વિશે વાતચીત થતાં એમણે કહેલું એક વાક્ય અકસ્માત, ખલિલ જિબ્રાનના જીવન-પંથના વાક્ય સાથે, બહુ જ મળતું આવેલું વાન્યું ત્યારે સાનંદાશ્વર્ય થયું. શોભાએ કહેલું કે 'ધણી વખત પોતે કામમાં હોય ને આપણે વાત કહેતા બિલા રહીએ, ત્યારે ફરી ફરીને એ વાત કહેવી પડતી આપણે કહીએ કે આવી આ વાત અત્યારે સ્ત્રીજ કે ત્રીજ વખત થઈ, ત્યારે પોતે જરાક ચોક્કસ, કોઈક સંભારતા હોય તેમ પ્રત્યુત્તર વાળે. 'પણ હું એ વખતે આહી' ન હતો!'

ખલિલ જિબ્રાન વિશે આ જ અનુભવ એક અતેવાસીએ આપેલો છે; ખલિલ જિબ્રાન ધણી વખત કોઈ વિચાર તફવીનતામાં પડી ગયેલ હોય ત્યારે મણે વર્તમાન સમય ને રચના કોઈ ખ્યાલ ન હોય તેમ આપણી સાથેની વાતચીત ચાલતી.

Gibran would sometime say, after long moments of preoccupation with some thought apparently far removed

from the present time, "Forgive me. So much of the time I am not here"

જિબ્રાનના લખાણની મૌલિકતા અને સૌન્દર્ય અદ્ભુત છે, પરંતુ એ લખાણનું અદ્ભુતત્વ એ નેટલું કાબજવાને આભારી છે એના ક્રાંતાં વધારે ભક્તિ-વિકાસને આભારી છે. એ વસ્તુ તમામતમામ સાહિત્યકારોએ નોંધી લેવા જેવી છે. જિબ્રાને પોતે કહેલું "While I was writing the Prophet, the Prophet was writing me." જે લખાણ બીજાને બંધે. તે લખાણ લેખકને પણ એ જ વખતે ધસતું રહે. તે લખાણ ખરેખર અદ્ભુત છે. જિબ્રાનના જીવનના ટેલકા પ્રસંગોમાંથી પણ એના લખાણનું રહસ્ય મળી રહે છે. ચાર વરસનો બાળક જિબ્રાન એક વખત એક રમત માંડી બેઠો. તેણે બગીચામાં એક ખાડો બેલી, અને એ ખાડામાં એણે અનરંજી કરેલા કામળના કકડાં દાટ્યા. પછી એ ત્યાં જ બેઠો બેઠો; ક્યારે એ કકડામાંથી યોડવો થાય. ક્યારે એ યોડવામાંથી ચોટા ચોટા કામળ લટકે અને ક્યારે એ કામળ તોડીને પોતે એમાં કવિતાના ચિત્ર કાઢે!

જ વરસની વયે લીઝોનાડોના ચિત્રોનું પુસ્તક, એની માએ એને આપ્યું. થોડી વાર સુધી એણે પુસ્તકનાં પત્તાં ફેરવ્યાં કર્યાં, અને પછી કોણ જાણે શું થયું તે રોષ પડ્યો! અને એકાંતમાં ભાગી ગયો. પણ લીઝોનાડોની પ્રીતિ આ હુલ્લુથી જ એવી લાગી મઠ કે એના પિતાએ કોઈ વાતમાં પાછળના વર્ષોમાં એને કપડો આપ્યો ત્યારે એ બોલી ઊઠ્યો: 'હું-હું તે ઇટલીને હું!' આ જિબ્રાન! જીવનનાં અવળ લોકાણને બોનારો, જીવનની અનંત રેખાને નિદાણનારો.

એના પુસ્તક ખરીદનારામાં પણ કેવા કેવા અધિકારની એ રચના છે એનો એક ધણો જ છંદ પ્રસંગ મળે છે.

પુસ્તકવિકેતાની કુશને એક બાઇ આવી. એણે હાફના ફાફના આવીને હાફના કહ્યું: 'મારે પુસ્તક લેવું છે!'

‘ક્યું પુસ્તક?’ પુસ્તકવિકેતાએ પૂછ્યું.

‘એ તો મને ખબર નથી!’

‘ત્યારે કયો લેખક-કયા લેખકનું પુસ્તક લેવું છે?’

‘હું તો એ પછી જૂલી ગઈ છું!’

‘ત્યારે?’

‘મને તો એક મિત્રે કામળ લખ્યો હતો, એમાં પુસ્તકનું નામ છે ને લેખકનું નામ પણ છે. એ કામળ ખોવાઈ ગયો છે. માત્ર એક વાક્ય જે એ મિત્રે લખ્યું હતું, તે એટલું સુંદર હતું કે એ વાક્ય હું જૂલી થકી નથી. એ વાક્ય હું વારંવાર વાંદ કર્યા કરું છું!’

‘વાક્ય બોલો તો ખબર પડે, પુસ્તકનો પતો લાગે!’

‘મને એ વાક્યે તો સુખ કરી દીધી છે. મારા મિત્ર માટે તો પુસ્તક લેવાનું છે જ-પણ મારે પણ એ પુસ્તક પાસે રાખવું છે.’

‘શું છે વાક્ય? બોલો તો!’

ખાઈએ ધીમેથી વાક્ય વાંચ્યું:

‘Your Pain is the breaking of the shell that encloses understanding,’

‘તમારા દાન ઉપર ખાત્રી ગયેલું’ બજવનું પદ દૂર કરવા માટે, તમને જે એક વસ્તુ કુદરત તરફથી આપવામાં આવે છે. એ તમારી વેદના.’

પુસ્તકવિકેતાએ તરત ખલિલ જિજ્ઞાનનું The Prophet કાઢીને એમાંનું કુઃખ વિષેનું લખાણ એની પાસે રજૂ કર્યું.

કેટલા શોધા લેખકોને કેટલા શોધા વાંચનારાઓ આ રીતે જાણે છે!

ખલિલ જિજ્ઞાને ‘સોનેટ’ વિષે એક નવો વિચાર મૂક્યો છે, તે વિચારવા જેવો છે. આરણ લોકમાં કવિતા એ ઉચ્ચ વર્ણના અધિકારનો વિષય હોય એમ કોઈની માન્યતા નથી. એને જાણે કે જીવનપદાર્થ મજાવામાં આવે છે. એટલે જેમ ખબરુર એ જીવનને

બરૂરી છે, તેમ જ કવિતા કુદરતના જીવનસંગ્રામીઓ માટે એક એક જરૂરિયાતની વસ્તુ મનાય છે. અને એટલા માટે કવિતા એ લખાણ દ્વારા કરતાં વધુ કંઈ દ્વારા, પ્રજાના સંસ્કૃતિ-વારસા લેખે ફેલાતી રહે છે. આ વાંદ્યક્તિના સામર્થ્યથી જે સાહિત્યનો વારસો જીવંત રહે એ સાહિત્ય કુદરતી રીતે જ જીવંત રહેતો, કથાઓ, ઉપકથાઓ, ભિન્નમય પ્રસંગકથાઓ અને તીરબેદી કાઠિયાવાડી કુહાઓ જેવા મનોવેદક સ્વરૂપોના જ વિકાસ પામે.

આ વાંદ્યક્તિને હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ અવલંબન નોડેલું. એમ કામળના જુદા જુદા જેમ પ્રકાશ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આવે એક ગેયપ્રકાર એ ‘સોનેટ’ સોનેટ વિષે કેવો જુદો ખ્યાલ! આ ‘સોનેટ’નું સ્વરૂપ, સંભવિત છે કે, સ્પેન દ્વારા મૂળ અરબી સાહિત્યમાંથી ઈટલીએ ઉપાડ્યું હોય. વાતાં સાહિત્યમાં ‘અરેબીયન નાઈટ્સ’ કરતાં ઘણી વધારે કથાઓ હજી લોકકંઠમાં અપ્રગટ પડી છે!

ખલિલ જિજ્ઞાનના પુસ્તક The Prophet નો ઇતિહાસ જાણવો. એ પુસ્તકના લખનાર એને પોતાનું સર્વોત્તમ સર્જન જનાવવાને કેટલી ધીરજ રાખીને એમાંથી પુસ્તક લખાણ સીરીયામાં. ત્રણ વર્ષ પછી એ પેરિસમાં ચિત્રકામની તાલીમ માટે ગયો. ત્યાંથી અમેરિકામાં ખેરડન ગયો. ત્યાં પણ પુસ્તક સાથે ગયું. હજી પ્રગટ થયું ન હતું. વીસ વરસના જુવાન જિજ્ઞાને, પોતાની માતાની માંદગીપદારી પાસે, બેઠાં બેઠાં અલ્પ મુસ્તહા વિષે જે પોતે જે લખ્યું હતું તે વાંચ્યું. માતાએ કહ્યું: ‘પુસ્તક સારું છે, પણ જિજ્ઞાન! તું એને થોડો વખત પડ્યું રહેવા દે!’

માતાની સિંખામણને પુત્રે અક્ષરશઃ પાળી-પચીસ વરસનો તરુણ ચિત્રકાર બાછે પેરિસમાં આવ્યો. આખીને આખું પુસ્તક ફરીને લખ્યું: પણ હજી શ્રુત સાતાનો રાજદાનપ્રકાર જાણે એને સંભળાઈ રહ્યો હતો: ‘જિજ્ઞાન! પુસ્તક સારું છે, પણ હમણાં એક ખાણુ પડ્યું રહેવા દે!’ કેટલી ધીરજ! આજનો જુવાન જીવંતની લેખક તો આટલી ધીરજ ધરવા કરતાં આપઘાતનો સરળપંથ જ સ્વીકારે!

આ વાત ઉપર તો બીજાં દસ વર્ષ વધી ગયાં ! આ દસ વર્ષમાં તો એણે વધુ ચિત્રો, વધુ પુસ્તકો, વધુ ચિત્રો, વધુ કામ, વધુ મહેનત કર્યા જ કરી. એણે ટોરેલા ચિત્રોમાં વિખ્યાવ મેટરલોંકનું ચિત્ર હતું.

અમેરિકામાં પાછો ફર્યા ત્યારે જિયાને ન્યુયોર્કમાં મુકામ નાખ્યો. ત્યાં ચિત્રકારો ને શિલ્પીઓ જ રહેતા હતા એવા 'Studio Building' 'સ્ટુડિયો બિલ્ડિંગ' માં એ રહ્યો.

અને આઠી પાંચ વર્ષમાં પાંચ વખત ફરી ફરી લખીને ને સુધારીને ગ્રેસ માટે જે વસ્તુ તૈયાર થઈ તે The Prophet. આ પુસ્તકની એકઢી અમેરિકન આદૃતિની પાંચસાખ નકલ વેચાણી હતી ! હૃદયમાંથી મધુ મંજુલ ગીત સ્વરાવલિ આવી રહી હોય એવી એની અનોખી સૌંદર્ય છે. જેના હૃદયને એનું વાચન ન રપશે એણે પોતાની જાતને એટલી અપૂર્ણ કે શુષ્ક માનવી રહી !

જિયાને વિષે લખતાં 'બારબરા થર્ને' એક પ્રશ્નગ આપ્યો છે એ એની મહત્તાનો ખ્યાલ આપી રહે તેવો છે. 'Sand and Foam' 'સેન્ડ અને સમુદ્રશીલ' એ જિયાનના અચાગનવાર ભોક્ષતા ને લખાતા વાક્યોના સમ્રઢ એણે કર્યો હતો. પછી એ હસ્તલિખિત પ્રત એણે જિયાને જતાવી જિયાને મહીબર એ તરફ ભેઈ રહ્યો : પછી એક આશ્ચર્યકારી નજરે એણે કહ્યું : આ 'બરેબરા થર્ને' લખ્યું છે કે કહ્યું !

અને ત્યારે એને કહેવામાં આવ્યું કે એક શબ્દ પણ બીજા કોઈને નથી ત્યારે મહીબર એના માનવામાં એ ન આવ્યું !

પોતાની મહત્તાની કેટલી ઓછી પિછાન—

જિયાનની મધુર શૈલીમાં એક એવી સુગંધ મહેકે છે કે એને પકડવી એ કોઈને માટે શક્ય નથી. એ કહે છે એના કરતાં ઘણું વધારે જનિત રાખે છે. અને આ એના જનિતમાં એક એવી કચ્છ મધુ સહરી હોય છે કે એને ન અડકવામાં એક જાતનું ઔચિત્ય

રહેલું જણાય છે : એમ જ લાગે છે કે જેને જરૂરિયાત હોય તે એને હુંડી લે. એમાં જ જિયાનનું સાચું રહસ્ય છે. અલ મુસ્તફાનો પ્રવેશ કરાવનારી આ પંક્તિઓમાં સ્મરણજીવિની કેટલી સુંદર શાંત મધુરતા વહી રહી છે !

"અલ મુસ્તફા, ખાર વર્ષ સુધી ઝોરફાલીઝ સહેરમાં, પોતાને લઈ જવા માટે અવારનવાર વહાણની રાહ જતા થોડા, એના જન્મદીપ પ્રતિ એને એ લઈ જવા માટે આવનાર હતા

'અને પછી એક દિવસ સહેરની બહાર એક ટેકરી ઉપર ચઢ્યા અને એમણે સમુદ્ર તરફ ભેખું. ફર ફર ધુમ્મસમાં વીંટળાયેલું એનું વહાણ આવતું એની નજરે પડ્યું !

'પછી એના અંતરનાં દાર જળે ઉપડી ગયાં અને એના આનંદ દરિયા ઉપર સહેરાઈ વળ્યા. એમણે પોતાના નેત્ર બંધ કર્યાં. પોતાના આત્મા માટે ચીનપ્રાશ્ન કરી !

ટાગેરની 'સોનાનાવડી'માં જેમ પેલી નારી પોતાની જીવનશરતી કમાણી સરસામાન લઈને ચડી બેસે છે એવો જ સુંદર કચ્છ મધુર જનિ આત્મવિસર્જનની વેળાના આનંદનો આ પંક્તિઓમાંથી જીભે શાય છે !

"પણ જેવા એ ટેકરી ઉપરથી ઉતર્યા, અને એક પ્રારની મધુર કચ્છતા એમના હૃદયમાં છતારાઈ ગઈ ! તેમના અંતરમાં તેમણે વિચાર કર્યો : આદોથી કેમ કરીને હું તદ્દન શાંતિમાં—ને લેશ પણ શોક વિના જઈ શકીશ ? શોકકંડુને હૃદયમાં વસા વિના એ નમરી હું હોડી નહિ શકું !

'એની દિવસોમાં વસીને મેં કેટલાં મેં લાંબા શોકના દિવસો દોડા છે. અને એકાંતની કેટલી મેં રાત્રિઓ ગાળી છે. અને પોતાના આ શોક અને પોતાની આ એકાંત એકલતાને, ખેદ પામ્યા વિના કાણ છોડી શકે ? આદોની શૈલીઓમાં મેં અનેક

*કાણે કે એ દુઃખ હતું ને એ એકાલ હતી તો આ વહાણની પ્રાપ્તિ થઈ જે અને મારા મૂળ સ્થાને લઈ જવા આવ્યું છે. માટે એ શોક ને એકાંત શ્રિય જન્યા છે.

જાતનાં ચેતનરૂપો ત્યાં ત્યાં વેળાં છે. અને મારી મારી રાગમૂર્તિઓનાં નાનાં નગન શિશુઓ પશુ રખડતાં મુક્યાં છે. એ તમામની વિદાય લેતાં એક પ્રકારનું હૃદયવિદારક દુઃખ હું ન અનુભવું એ નહિ ખતે!

‘આ કાંઈ કાંઈ વચ્ચેનો ત્યાગ હું કરું છું’ એવું નથી: આ તો જાતે મારા હાથ વડે મારી ચામડી ઉઝારતો હોઈ એટલું બધું લાગે છે!

‘અથવા તો આ કાંઈ કાંઈ વિચાર હું પાછળ મૂકી દેતો હોઈ એવું’ પણ નથી, પણ મારી સાથે જુઓને સહીને ને તુષાને સહીને અને પ્રિય બનેલું એવું હૃદય જ બાંધે આંહી છોડી જઈ’ છું!

‘છતાં હું આંહી હવે વધારે વખત થોભી શકું નહિ. મારો સમય વિદાય લેવાનો આવી ગયો છે.

‘જે જીવનસમુદ્ર તમામ પદાર્થને પોતાના પ્રતિ બોલાવી લે છે—એ મહાસાગર આજે મને પણ બોલાવે છે—અને મારે ઉપરનું જોઈએ!’

‘કારણ કે હવે વધારે વખત રહેવું—રાત્રિને વખતે ઉંઘા મળી રહી હોય છતાં પણ—એના અર્થ એટલો કે હીંમતજ નહીં. જરૂર નહીં. અને મરો-રૂપ દેહમાં બંધાઈ રહેવું.

‘મને તો એમ થાય છે કે આંહી’ જે છે તે બધું જ સાથે લઈ લઈ’ પણ એ શી રીતે થાય?

‘જેમ સ્વર, પોતાને જન્મ આપનાર જીવને અને માતાને પાંખ આપનાર હોઈને, સાથે લઈ જઈ શકતો નથી, એણે એકલાએ જ હવામાં વિચરવું એવું છે.

—અને જેમ પોતાના માળાને આંહી’ છોડીને, ગરૂપખી એકલું, સર્વ પ્રત્યે જવા મઠિ, વિરાળ આકાશને પંથે વિચરે છે—એમ જ એકલું મારે પંથે પડવું એવું છે!’

ગિજ્ઞાતની કલ્પનાના, પણ ઘણું કરીને એના પોતાના જ, વ્યક્તિત્વમાંથી ઊભા થતા, આત્મલક્ષી પાત્ર જેવા આ અબોદમાર્ગ પ્રવાસી અલ્પ મુસ્તદ્દાને

વિવિધ વિષયો પરનો શિષ્યો સાથેનો વાર્તાલાપ જેમાં સંઘરાયો છે તે ‘The Prophet—‘વિદાય લેનાર’ એમાં આ પંક્તિ વારંવાર આવે છે: ‘પછી એક બજારોએ ઊભા થઈને કહ્યું: ‘મુરદેવ! વગેરે, આવી Heart to heart talk—જેને વાર્તાલાપ ન કહેતાં ‘મીનની વાણી’ એમ કહેવું એમણે, એ વિષે જિજ્ઞાસે દર્શાવેલા વિચારો એની જ વાણીને જરાબર જંબ બેસે છે: જિજ્ઞાસની Talk—વાર્તાલાપની રીત આપણને પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો ભગવાન તથામતની વાણી, સોફિસ્ટના સંવાદો, પશુ—મુખ્યત્વે બાઈબલ—એના વાર્તાલાપની યાદ આપે છે,

પછી એક વિદ્વાને પૂછ્યું: ‘અમને વાર્તાલાપ વિષે કહો.’

અને તેણે જવાબ વાળ્યો: ‘જ્યારે તમે તમારા અંતર સાથેની વિચારમાળામાં આનંદ નથી લેતા હોતા, ત્યારે તમે વાતચીતમાં પડો છો.

‘અને જ્યારે તમે તમારા હૃદયની સાથે એકાંતમાં વસી નથી શકતા, ત્યારે તમે હોઠ ઉઘાડો છો. અવાજ, એક પ્રકારનું વખત કાઢવાનું સાધન છે. અને એ ગમતે આપે છે.

‘અને તમારી ધણીખરી વાતચીતમાં, વિચારનું અરજું તો ખૂન જ થાય છે.

‘કારણ કે વિચાર એ તો અવકાશમાં વિહરનાક’ પંખી છે, તમે એને શબ્દપિંજરામાં પૂરી, એની પાંખ ઉઘડો લાલે, પણ એ ઉડી ન શકે.

‘તમારામાંના કેટલાક વાર્તાલાપ શૈલિ છે નહિતર એમને એકલું એકલું લાગે છે.

‘એકાંતની નીરવતા એમની આંખ સમક્ષ એમની ખરી જાતને પ્રગટ કરી દે છે અને એમાંથી એ લાગે છે.

અને બીજા વળી એવા છે જે વાતચીત કર્યા કરે છે અને કાંઈ જાતના યાન વિના કે વિચાર વિના એવાં સત્યો પ્રગટ કરે છે જે એ પોતે સમજતા હોતા નથી. સૌખ્ય સત્યો!

‘અને વળી એવા પશુ છે જેમની પાસે અંતરમાં સત્ય છે, પશુ એ શબ્દોમાં આપતા નથી.

‘આવાના હૃદયની એકસ વાદી નીરવતામાં આતમ જ્યોત વમે છે.

‘જ્યારે તમે તમારા કોઈ હોસ્તને રસ્તામાં મળો કે મજતરમાં ભેગા થાઓ ત્યારે તમારામાં રહેલી રહેલી આ આતમ જ્યોતને તમારા હોઠ હલાવવાની પ્રેરણા આપવા દો અને તમારી છાતને પશુ ચલાવવા દો,

‘તમારા અવાજનો અવાજ એના કાનના કાન સાથે વાત કરે એવું થવા દો.

‘કારણ કે તો જ એને આતમ, તમારા અંતરનું સત્ય જુનવાણી મળે તો રસારવાદ જેમ કારડિયો અંકારતો રહે તેમ, અંકારતો રહેશે.

‘જે મળે તો રંગ ઉઠી ગયો હશે ને વાસણ તૂટી મધુ’ હશે તો પશુ એને એ કાઠારશે !’

જિજ્ઞાસની રૂપકથાઓ, દર્શનો કવિત્વમય કલ્પનાઓ, નાની નાની વાર્તાઓ એ તમામ પ્રકારનાં સ્વરૂપોમાં એનું અનોખું વ્યક્તિત્વ વિલસી રહ્યું છે ! કેટલાક જુદા જુદા પ્રકારોમાંથી એ રચે છે જેમણે સકારો. જિજ્ઞાસને આટલી આજો પરિચય પશુ એના જીવનનું રહસ્ય બતાવશે. એની વાણીમાં દરેક પંક્તિ સત્યશીખનની તમન્ના દેખાશે: એના લખાણમાં પ્રજાતાની રજૂરતીની નીરવ સુંદરતા ભરી છે.

દરેક પદ્યમાંને ત્રણ રીતે ગપાળ છે. લંબાઈથી પહોળાઈથી, ઉચાઈથી કે ઉંડાણથી પશુ જિજ્ઞાસને

માટે એક ચોથું માપ છે. Timelessness-એની ઘણી કૃતિઓ માટે ‘કાલાતીત’ એ શબ્દ વાપરી શકાય ! કાલનો ધણો જોણો ધસારો જેને લાગે એવાં સત્યો એણે કહ્યાં છે. અને એ સત્યો એવી સુંદર રીતે કહ્યાં છે કે સ્મૃતિમાંથી એ એકદમ ખસી શકે નહિ !

એની ‘સંસ્મરણીય શોભા’ આપણને વારંવાર આકર્ષી રહે. એણે વાપરેલું આ વાક્ય એના જ લખાણ માટે કેટલું યોગ્ય છે ! Yet when life speaks all.

The winds Lecorue words’ જિજ્ઞાસના હોઠ ઉપર સ્થિત છે: એની આખમાં વિષાદ છે. એ વિષાદમાં કટુતા નથી, કૃત્રિમતા નથી. ભીની પ્રેમ વિષાદની મધુગતા ભરી છે. એ પોતે કવિ હતો. ચિત્રમાર હતો. ક્ષિયસૂર પશુ હતો. અને જન્મજન્મ કાન્તદર્શી આત્મા પશુ હતો. એણે એક જગ્યાએ લખ્યું છે એ આપણા આધુનિક યુગનું કેટલું સારું ચિત્ર છે: ‘આપણે એક સુંદર શબ્દ શુભાવી બેઠા ‘Hard mads’ આપણે કાંઈ પશુ હાથપનાવેલું’ રહેવા દેવા માનતા નથી. કારણ કે આપણે જીવાન છીએ આપણા વિદ્યાન વિજયથી આપણે ધેલા બની ગયા છીએ ! આપણને તત્કાલે અને મહાન યોજનાનો રોમ લાગ્યું પડ્યો છે !’ અમેરિકાને સંબોધીને એણે આ કહ્યું છે ને ઉમેર્યું છે: પશુ આ દેશે બેકરસન ફ્રેન્કલીન, એમર્સન. અને અલ્બાઈમ લી’કનના રસ્તે જવું જોઈએ તો જ જીએ !’

અને જિજ્ઞાસનું સૌન્દર્ય એ ‘સત્ય’થી જુદું નથી.”

● શ્રી ‘ધૂમકેતુ’ના નવા પ્રગટ થતા પુસ્તક જિજ્ઞાસની ‘જીવનવાણી’માથી.

ભગવાન શંકરાચાર્ય પાસે એક વિદ્યાર્થી હતો. એનું નામ ગિરિ. એ જરા મંદ બુદ્ધિનો હતો. ધીબ્બ જે વાત ઝપાટાબંધ પકડી લે. એને સમજતાં એને વાર લાગે. ધીબ્બ શિષ્યોને લાગે કે, શરૂઆતે જેમ તેમ નિભાવે છે ખાકી એનામાં છે નહિ કંઈ, પણ એક દિવસ એમની એ સમજણ ખોટી પડી ગઈ.

ગિરિ નદીએ ગયો હતો. ભગવાનનું વચ્ચે ધોવા. એના જેવો સેવાભાવી શિષ્ય ધીબ્બે કોઈ નહિ. શુદ્ધી સેવા એ ગ્રેમથી કર્યે રાખે. એના આવવાની સૌ રાહ જોઈ રહ્યા હતા. એવામાં અધ્યયનનો સમય થયો. તેજસ્વી શિષ્ય સમુદાય હાજર થઈ ગયો.

શુરુએ કહ્યું : ‘આપણે થોડીવાર થોભો. ગિરિ હંમણાં આવશે !’

‘પણ એ આવે ન આવે મહું સરખું છે શુરુદેવ ! એ મંદબુદ્ધિ ભણીને ય શું શીખવાનો હતો ?’ એકે કહ્યું,

‘એમ કંઈ હોય ? એનું મન તો દુભાય ?’

‘પણ એ મંદબુદ્ધિવાળો છે. કંઈ સમજતો તો છે નહિ. એની રાહ શું કરવા ભેલી ? આપણે શરૂ કરીએ ત્યાં એ આવી બાશે ?’ પદ્મપાદે કંઈક અભિમાનથી કહ્યું. ‘અને શરૂદેવ ! એને કોઈ દિ શી રીતે આવડવાનું છે ? એને બુદ્ધિ તો છે નહિ !’

‘પદ્મપાદ ! કુંગર ઉપર ચઢનારો ગમે તે રસ્તે ચડે. છેવટે એ કુંગરે પહોંચવાનો !’

‘પણ આ ગિરિનો તો કોઈ રસ્તો જ ક્યાં છે ?’

‘એની પાસે પણ છે ભાઈ ! ભક્તિનું મોટું ભાથું એની પાસે પણ છે ! એનો એ રસ્તો !’

પણ પદ્મપાદ જેવા વીર બુદ્ધિશાળીઓને આ વાતમાં કંઈ બહુ વિશ્વાસ ન બેઠો. ભગવાન શંકર એ કળી ગયા. એ પણ એ પદ્મપાદ સાથે જોઈ રહ્યા.

એટલામાં દૂરથી ગિરિને આવતો ભેયો ને એની કંઠંગી હાલત જોઈને જ સૌ શિષ્યો હસી પડ્યા : ‘આ આવ્યો શુરુદેવ ! હ્યો ! હાલ્યો આવે છે ઉંટની હાલે !’

પણ ગિરિ પાસે આવતાં સૌના આક્ષેપનો પાર રહ્યો નહિ. શુદ્ધ તોટકવૃત્તમાં ગીર્વાણ ભાષાની મધુર પદાવલિ એ બોલતો આવે !

‘અરે ?’ શિષ્યો એક ધીબ્બ સાથે ભેવા મંડયા ‘આ ગિરિ તો માંડ ગમ્...ગમ્મ કરતો તો આનું શુદ્ધ શી રીતે બોલી રહ્યો છે ?’

પણ ત્યાં તો ગિરિ પાસે આવ્યો. ભગવાન શંકરાચાર્યે જ એને ગ્રેમથી બોલાવ્યો : ‘તોટકાચાર્ય ! આંહી બેસો હવે. તમારી જ રાહ ભેવાય છે !’

ત્યારથી પછી ગિરિ તોટકાચાર્ય એ નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

પણ તે દિવસે તમામના અંતરમાંથી ગાનનો ગર્વ હતો તે ગળી ગયો. ભગવાને એક ને એક તો ધીબ્બને ધીબ્બું ભાથું આપ્યું જ છે. પોતાનું ભાથું સાચી રીતે સાચવનારો માર્ગદર્શન મેળવે ને મેળવે. તોટકાચાર્ય આનું ઉદાહરણ !

[૨]

એ

ક વખત રાજાની અને પ્રજાની વચ્ચે જે ચતાણ થઈ પણ આ જે ચતાણ મતલેદની નહિ, પ્રેમની હતી. ગુજરાતમાં રાજા શ્રીમ બાણવળી થઈ ગયો છે, એ શ્રીમ બાણવળીના વખતમાં જ સોમનાથના પ્રાસદ મંદિર ઉપર હુમલો થયો હતો ! એ વખતે શ્રીમદેવે બહુ બહાદુરીથી જીત્ કર્યું હતું. પણ આ વાત તો એના કારભારને લગતી છે.

દેશમાં દુકાળ પડ્યો હતો ને ખેડૂતો હેરાન હેરાન હતા ! પણ સરકારના કે રાજાના અમલદારોને કંઈ દયા હોય ? મારીચ્છીને એ તો માંડ્યા મહેસુલ ઉઘરાવવા !

ન ભરે એને કરે રાજધાની લેગા ! એમ ને એમ રાજમહેલને દરવાજો તો ખેડૂતોનું જીવ જામ્યું.

એટલામાં ત્યાંથી મોટો રાજકુમાર મૂલરાજ ઘોડા ઉપર ફરવા નીકળ્યો. ખેડૂતો અંદર અંદર પોતાનાં દુઃખ રહે એ સાંભળી ગયો. ઘોડો રાખ્યો ઉઠો વાત બાણીને એનું મન પીગળી ગયું ! અનાજ ઉત્પન્ન કરનાર ઉપર આવો જીલમ ?

તે દિવસે ઘોડેસ્વારીની ધરીફા થાય એમાં રાજકુમારે તો પોતાની ઘોડેસવારીનો કુશળતાથી બધાનાં મન છવી લીધાં. ખુદ રાજા શ્રીમદેવ પણ ખુશ થઈ ગયો : ‘માગ ! માગ !’ એનાથી બોલાઈ ગયું : ‘તને અમે તે માગ !’ રાજકુમારના મનમાં તો પેલા ખેડૂતોનાં દુઃખ બેઠાં હતાં, તેણે તરત કહ્યું : ‘મારે બીજું તો કંઈ નેઈતું નથી, પણ જે ખેડૂતોને આંહી

આણ્યા છે તે તમામને મુક્ત કરો ને રાજભાગ આ વરસે સાવ જતો કરો !’

રાજાએ વચન પ્રમાણે રાજભાગ જતો કર્યો ને ખેડૂતો ખુશ થતા ઘેર ગયા.

પણ આ તો ધરતીનાં બાળક ! પ્રેમ જરાક ફેંજે કે ગાંડાં ગાંડાં ! હવે બીજો વરસે પાક એવો યવો કે ખેતરમાં અનાજ સમાય નહિ ! ખેડૂતોએ તો એક વરસને બદલે બન્ને વરસનું અનાજ રાજભાગનું આપવા માંડ્યું ! હવે પ્રેમની જે ચતાણ થઈ !

રાજા પાછલા વરસનો રાજભાગ લેવાની ના પાડે છે ને ખેડૂતો કહે ■ અમે આપ્યા વિના જવાના નથી ! અમે પણ જમીનનાં બાળક છીએ કંઈ ભિખારી છીએ કે મફતનું અનાજ ઘરમાં રાખીશું ? તમે તમારી ફરજ બજાવી. અમારે અમારી બચાવવાની છે. એટલે રાજભાગ લેવો જ પડે !

હવે આ પ્રેમકેસલનો નિકાલ કોણ લાવે ? છેવટે એમ કહ્યું કે રાજકુમાર મૂલરાજ મંરણ પામ્યો છે તેના કલ્યાણ માટે એક મંદિર બંધાય. તેમાં આ રાજભાગ વપરાય !

[૩]

ગુ

જે નાનકડેવ ફરતા ફરતા બગાડ પહોંચ્યા. એમની પાસે તો અચૂતવાણીનો ધોધ હતો. જે એને સાંભળે એ વિચાર કરતો થઈ બચ. ગુરુદેવ તો મત મતાંતર ને ધર્મ ધર્મના કણ્યા મટાડવા નીકળેલા !

બગાડનો બલીફ બીજી રીતે તો ઠીક પણ પૈસાનો ભારે લોભી ! પ્રજાને કનડીને પણ પૈસા લેગા કરે. ગુરુદેવે એ સાંભળ્યું.

શુરની ખ્યાતિ તો ખહુ હતી. એટલે ખલીશ પણ એને મળવા આવ્યો. શુરદેવે આ પ્રસંગને માટે જ પાંચસો કાંકરા લેવા કરી સંખેલા. ખલીશ આવ્યા એટલે વાતોચીતો થઈ. રત્ન લઈને એ જતા હતા ત્યાં શુરદેવે કહ્યું: ‘તમારે મારું એક કામ કરવાનું છે.’

ખલીશએ આતુરતાથી કહ્યું: ‘શું?’

‘બીલું કાંઈ નહિ, એક મારી થાપણ તમે સાચવો. કથામતને દિવસે તમે આવો ત્યારે એ મને પાછી આપજો! હું તમારી રાહ જોતો બેઠો હઈશું! હ્યો...આ’ એમ કહીને શુરએ પાંચસો કાંકરા દેખાડ્યા!

‘અરે! અરે! પણ હું એ લાવું શી રીતે?’ ખલીશએ ઉતાવળે કહ્યું.

શુર હસી પડ્યા: ‘અરે! બાદશાહ સલામત! આટલી મહેલાતો હીરા, માણિક, માતી, અશરશી, લેગી કરી છે તે ખબર લેતા આવશો, ને આટલી મારી થાપણ ભારે પડી બથે? આમાં કાંઈ ભાર તો છે નહિ!’ શુરનો વાણીમૂર્તિ કળાઈ ગયો.

ખલીશની આંખ ઉઘડી ગઈ. વાત તો શુરની સાચી હતી, કેઈ ચીજ માણસ સાથે લઈ જઈ શકતો નથી—પછી એને એ ગમે તેટલી ખચારી હોય!

તે જ દિવસે ખલીશના દ્રવ્યનો લંકાર ઉઘડી ગયો. અને એમાંથી ગરીબોને ખેરાત થાવા માંડી!

[૪]

તુલસીદાસજી પાસે બીરજલની વાત થઈ રહી હતી, કેમકે કહ્યું: ‘બાદશાહ અફ-

બરના એના ઉપર ચારે હાથ હતા. બુદ્ધિ તો બીરજલની જ!’

પ્રસંગ બહાંગીર બાદશાહ એમને મળવા આવ્યો એ હતો ને અનેક દરબારીઓ બીરજલને સંભારીને એની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા.

તુલસીદાસજીએ મૂંગા મૂંગા સાંભળ્યા કહ્યું પછી કહ્યું: ‘બાદશાહ સલામત’ સમ્રાટની કવિ બીરજલે ખહુ સેવા કરી કાં?’

‘અરે! એ તો એનો જમણો હાથ થઈ ગયા!’

‘પણ સમ્રાટની સેવા કરતાં, એણે કેાઈ દિવસ સમ્રાટના સમ્રાટને સંભાર્યા ખરા?’

બધા ચૂપ જ થઈ ગયા. ને ના પાડે છે તો બીરજલની લઘુતા કરવા જેવું થાય છે. હા પાડે છે તો ખોટું કરે છે.

સૌને મૂંગા બેઠીને તુલસીદાસજી બોલ્યા: ‘એટલી બધી બુદ્ધિવિલાસ કેવળ એમણે સમ્રાટને રીઝવવામાં વાપરી કાઢી—એ તો જનમ અફળ ગયો એવું મને લાગે છે! મારી તો આ સમજણ છે!’

[૫]

‘જયજય શ્રી રઘુવીર’ સમર્થ સ્વામી રામદાસનો એ ભિક્ષામંત્ર એમણે પોતાના વતન બાંજમાં પોતાને જ ઘરઆંગણે નાખ્યો.

જેમ લગવાનું શુદ્ધ પોતાના ગામમાં ભિક્ષાધાત્ર લઈને ગયા હતા, જેમ લગવાનું શંકર પોતાની માતા પાસે આવ્યા હતા, તેમ આજ શ્રી સમર્થ પોતાને ઘર આંગણે આવી ભિક્ષામંત્ર બોલતા ઉભા રહ્યા!

ઘરને આંગણે માતા રાણુબાઈ બેઠાં છે. પણ એમને તો એમનો નાનકડો પુત્ર નારાયણ સંન્યાસ થઈ ગયો છે એ વાત સાંભરે છે. નારાયણની પાછળ દોઈ રોજને આંખ ખોલે બેઠાં, આંધળા થઈ ગયાં, પણ નારાયણ પાછો ન ફર્યો તે ન ફર્યો.

એ નારાયણ અત્યારે આવીને ઉભો છે એ તો માતા ક્યાંથી જાણે? જોઈ તો શકતાં નથી!

એટલે એમણે તો વેરાળી મહારાજને બિશ્વા આપવાનું કહ્યું.

ત્યાં શ્રી સમર્થ રામદાસ બોલ્યા: ‘આ સંન્યાસી બિશ્વા હાથે જતો રહે તેવો નથી માહી!’

આંખનું અજવાળું જાણે અંધારમાં ઉગ્યું હોય તેમ માતા, નારાયણનો અવાજ પારખી ગયાં! ‘અરે આ તો નારાયણ! કોણ નારાયણ છે?’

ત્યાં તો શ્રી સમર્થ રામદાસ માતાના ચરણમાં પડ્યા!

આરા આ મહાનપુરુષે મહારાષ્ટ્ર ધર્મ ગાળને દેશને જાણત ક્યો હોતો. જ્યારે તે મરણ શબ્દા ઉપર પડ્યા ત્યારે કેટલાક શિષ્યોને અંતરમાં દુઃખ થવા માંડ્યું: ‘અરેરે, હવે અમે કેાની સાથે જોલણું? જાતચીત કરીને સમાધાન ક્યાંથી મેળવીશું?’

તે વખતે શ્રી સમર્થ બોલી ઉઠ્યા: ‘આ તે કેવી વાત છે? હું તો તમારી સાથે નિત્ય વાત કરવા આહી જ રહ્યો છું ‘દાસબોધ’ સાથે જોલજો. ‘દાસબોધ’ મારો ઉત્તર આપશે!’

[૬]

એ ક વખત એક વિકાનને કોઈએ પૂછ્યું: ‘પવિત્ર રહેવા માટે શું કરવું જોઈએ?’
વિકાને જવાબ દીધો ‘ઉઘોગ!’

પેલાએ ફરી પૂછ્યું: ‘તમે પ્રાર્થના કહો છો કે ઉઘોગ?’

વિકાને જવાબ આપ્યો ‘હું ગમે તે કહું પણ એ બે શબ્દ કાંઈ બે અર્થ બતાવતા નથી અર્થ જાનેના એક જ છે. ઉઘોગ કહો કે પ્રાર્થના કહો.’

[૭]

પો લ નામે એક જીવાન પાવાવાળો. એ રહેવાસી પોલાંડ દેશનો પાવો એવો વગાડે કે ધરતી જવાબ આપે. ડુંગરા ડોલે બરણાં શાંત થઈ જાય માણસનું હૃદય હાથ ન રહે. એની પાસે એની જાદુભરી કરામત. એ કહેવાય જ ‘પાવાવાળો પોલ!’ પાવાવાળા પોલને દેશ આખો જોળજો. એનું નામ સાંભળતાં જ બધા ગીત બેલા બને!

હવે એ વખતે એવું બન્યું કે બે દેશ વચ્ચે લડાઈ ચાલે. રશિયા અને પોલાંડ લડે. યહ પહા લડેએમ આ બે દેશના સત્તાધીશે લડેને વચ્ચે ઘણું નીકળે સામાન્ય માણસોના!

રશિયાવાળાને એમ હતું કે જો વાર્સો નગરીનો કિલ્લો પડે તો પોલાંડ હારે. પણ કિલ્લો કોઈ દેશના એમ પડે ખરા? હાંત ખાટા કરી નાખે એવા જીવાનો ત્યાં બેઠા રાત ઢિની ચોડી બરતા હોય નાં?

એટલે વોર્સો પડે ને રશિયા જીતે એ વાતમાં તો માલ નહિ !

એક બીજી ભુક્તિ રશિયાના સેનાપતિએ શોધી. જો આ પોલ પાવાવાળાને હાથ કર્યો હોય એને કેદમાં રાખ્યો હોય ને પછી અરધી રાતે શુપશુપ વોર્સોના દરવાજા પાસે પહોંચી ગયા હોઈએ તો વોર્સો હાથ લાગે ! પોલને લેગો રાખ્યો હોય, અને તેની પાસે પોલાંડની પોલીશ ભાષામાં જ 'આનંદતુ' એક ગીત પાવામાં ગવરાવીએ ! નગરજનો બધે કે પોલ આવ્યો છે. ગીતઘેલી પ્રભા દરવાજો ઉઘાડે પોલને જોવા ! પણ ત્યાં તો આપણે ધસાશે જ કરી દઈએ ! વોર્સો કેપળમાં !

આ ભુક્તિ પાર પાડવા માટે એ પોલની પાછળ પડ્યા. પોલ તો મસ્ત માણસ. જંગલને પાવો સંભળાવતો ફરતો જ હોય. એક વખત એને પકડી પાડ્યો. કેદ કર્યો ને ભુક્તિ સાંગેપાંગ પાર પાડવા એને સાથે રાખ્યો.

અંધારી રાતમાં સેન પહોંચી ગયું. હજારો ઘોડેસવાર છે પણ એક જરા જેટલો તો અવાજ થા ! એવી લશ્કરી તાલીમ ઘોડાઓને પણ આપેલી.

પછી પોલને સેનાપતિએ હૂકમ કર્યો : 'અહ્યા ! પાવામાં તારું આનંદગીત ગા ! સરસમાં સરસ ઉપાડજે હો !'

આનાકાની કરે તો ઉઘાડી તલવારવાળા પાસે જ ઉભા હતા. ના પાડે છે તો ત્યાં ને ત્યાં કપાઈ જાય છે. હા પાડે છે તો દેશતું નાક જાય છે. પોલ તો નથી હા પાડતો, નથી ના પાડતો, પરંતુ જેમ ઉભો છે !

સેનાપતિએ હમ ભરાવ્યો : લાલચ આપી : 'વગાડ અહ્યા ! વગાડ ! તું ન્યાલ થઈ જાઈશ. નહિતર પાચમાલ થઈ જાઈશ !'

પોલ બોલતો નથી. વિચાર કરી રહ્યો છે. એના મનમાં મહામંથન જગ્યું છે.

અંતે એણે ધીમેથી પાવો ઉપાડ્યો. માંએ માંડ્યો. હવે જે સુર એને કાઢવાનો હતો એ એક સુરમાં તો એતું જીવન મૃત્યુ ને એની દેશની પાચમાલી ને આખાલી બેંકાં હતાં. એ ગાતો ફરતો હતો—એવો આ સુર ન હતો.

આ સુર તો એણે એક પળમાં નગર આપું વીંધી નાખે એવો ઉપાડવાનો હતો !

તે પોતાની બધી કશમત બધી મુડી ને બધી શક્તિ લેગી કરી રહ્યો હતો !

અને પછી એણે પાવો વગાડ્યો ! પણ શું એમાંથી સુર નીકળ્યા. 'દેશમાં રાક્ષસો આવ્યા છે, અહ્યા દેશજનો ! ઉઠો ઉઠો, રાક્ષસો આવ્યા છે !' એવી લેંકાર બચ મુરાવલિ, કંઠી કાતિલ રાત્રિને વીંધતી એના પાવામાંથી ઉભી થઈ ! ને નગરી આખી એ એક જ સુરે ઉભી થઈ ગઈ !

પણ પોલને બીજો સુર ઉઠે તે પહેલાં તો એનો હાથ સેનાપતિની તલવારને ધારે કપાઈને નીચે પડી ગયો ! એનો પાવો ઉડી ગયો. પણ એતું કામ એણે કરી નાખ્યું હતું. નગરજનો તમામ જગી ઉઠ્યા હતા. ટોલાહલ થઈ રહ્યો હતો. સામનો કરવા જીવાનો આગળ ધસતા હતા.

બીજે દિવસે વોર્સોના કિલ્લા પાસેથી સાંગેલા હતાથ રશિયનો પોલને તોપને ગોળે દઈ રહ્યા હતા !

[આજે આપણે દેશ એક મહાન સંકાન્તીકાળમાંથી પસાર થઇ રહ્યો છે. આપણા ઇતિહાસે ન જોયેલા ને ન જાણેલા એવા અસંખ્ય પ્રશ્નો આપણી સામે ઉપસ્થિત થયા છે. એના ઉકેલ માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ વડેથી જુદા જુદા પ્રયાસો રજૂ થઈ રહ્યા છે.

આ લેખમાળા આપણા દુઃખોનો કોઈ રામબાણુ ઇલાજ બતાવતું નથી તેમજ એ કોઈ વ્યક્તિની સ્તુતિનીંદાનું પુસ્તક નથી, કે એમાં કોઈ નવા કે જુના વાદનું ખંડન કે મંડન નથી. આ પુસ્તક તેા આપણા વર્તમાન દુઃખોનું અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ દેશમાં કારણો રજૂ કરે છે. એમાં આપણા પ્રજા-દેહના રોગનું નિદાન છે. આ એક પ્રજાકીય આત્મનિરીક્ષણનું પુસ્તક છે.

લેખમાળા મૂળ તેા આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર પૂ. મહાત્માજીની હયાતીમાં લખાઈ હતી, ત્યારપછી તેા ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ યુગ જોટલી ઘટનાઓં જળી ગઈ. જોટલે આખીએ લેખમાળા નવેસરથી લખવાની મારે જરૂર પડી હતી એના કેન્દ્રવર્તી વિચાર જેવો હોયો તેવોતે તેવો જ કાયમ છે.

આ લેખમાળાથી કોઈ વાચકની લાગણીએ કુશાય તે તેને માટે કું પ્રથમથી હ્રમ માગી લઉં છું.

—લેખક]

“The philosophic habit of mind which tests ideas is what we most need to-day. We are victims of loose emotional thinking. Slogans do the work of thought. Any true advance in our country can be effected only by the pursuit of hard thinking.”

Dr. S. Radhakrishnan

“આજે આપણે જો કશાની વધુમાં વધુ જરૂર હોય તેા તે વિચારોની કસોટી કરનાર, મનના દાર્શનિક વલણની છે. આપણે ક્ષિયીલ ઉર્મિશ વીચારણાના યોગ બની ગયા છીએ વિચારનું કામ પ્રચારમુજો કરે છે. આપણા દેશમાં થનારી કોઈ પણ સાચી પ્રગતિ, કેવળ સખ્ત વિચારણાની સહાયથી જ થઈ શકશે.”

૩૧૦ એસ૦ રાધાકૃષ્ણન

ઇતિહાસના જ્ઞાનની અગત્ય

ને શેઠીયને પોતાના યુગ માટે લખેલા વિલમાં એવો ભારપૂર્વક લક્ષ્યમણ કરી હતી કે મારા યુગે ઇતિહાસનો ખુબ અભ્યાસ કરવો. કારણકે જો કોઈ સાચામાં સાચું તત્ત્વજ્ઞાન હોય તેા તે ઇતિહાસ છે. આ અભિપ્રાયથી જરાજર ઉપેા અભિપ્રાય આપણા સુવિખ્યાત તત્ત્વચિંતક શ્રીયુત મહારૂવાળાએ પોતાના એક તાજેતરના પુસ્તક “સમૂળી કાન્તિ”માં આપ્યો છે. એ પુસ્તકમાં ઇતિહાસને નવલકથાની કોટીમાં

કેદી કઈને કેળવણીમાં ઇતિહાસનો અભ્યાસ કેવો નિર્બંક અને બનરંક છે એની એમણે વિશદ રીતે સમીક્ષા કરી છે.

એમાંથી સાચું કોણ ?

બન્ને યત પોતપોતાના દ્રષ્ટિનિંદુથી સાવ સાચા છે. એક સામાન્ય નિયમ તરીકે જોને ઇતિહાસમાં આસ્થા છે તેને ઇતિહાસમાં વિશ્વાસ હોય છે. ઉલટ પક્ષે જોને કાન્તિમાં અદ્વા હોય છે તેને ઇતિહાસ ઉપર અવિશ્વાસ હોય છે.

કાલેલકરની પેઠે મહારૂવાળા પણ એ છે. એક છે વિચારક મહારૂવાળા અને બીજા છે પ્રચારક મહારૂ-

વાળા. વિચારક મહારાજા કાઈની શેઠમાં તથાતા નથી. પોતાના પૂજ્ય ગુરુ મહારાજાની બુદ્ધિ પશુ ખાનગીમાં અને ગૃહેરમાં એકઠક રીતે વિનયપૂર્વક ખતાવે છે. વિચારક મહારાજાની આ દેશના ઇતિહાસના અભ્યાસી છે. અને એ ઇતિહાસના અભ્યાસ ઉપરથી અનેક ચોકાવનારા વિધાનો કરે છે. એવાં અનેક વિધાનો ખુદ “સમૂળી કાન્તિ”માં છે.

જ્યારે બીજા બાજુ પ્રચારક મહારાજા મધી કાન્તિના એક અગ્રગણ્ય જ્ઞાતકારી છે. કાન્તિકાર સદાય ઇતિહાસના અનુભવોલેને ઘુમ્મકારેતો હોય છે. જો એ એમ ન કરે તો એને હાથે કદી કાન્તિ ધર્મ-શકે જ નહિ. અહંકંદ્રી કાન્તિકારને ઇતિહાસ પોતાની જાતથી શરૂ થતો હોય છે. નાઝીઓએ સત્તા ઉપર આબા પછી નાઝીકાન્તિને સફળ કરવા માટે જે અનેક અસરકારક પદ્ધતિ બધીં તેમાંનું એક પગલું એ હતું કે એમણે બાળકોને શાળાઓમાં શીખવ્યું કે જર્મનીનો ખરો ઇતિહાસ વર્સેક્સની સુલેહ પછી શરૂ થાય છે. એજ રીતે રશીયન ક્રેમ્લિનીસ્ટોએ કહ્યું કે જગતનો સાચો ઇતિહાસ બાલકાન્તિ પછી ચાલુ થાય છે.

ચીનના ચક્રવર્તી સમ્રાટ ત્સીન શી હવાંગ-તી એ પોતાની કાન્તિકારી સમાજવ્યવસ્થાને સફળ બનાવવા માટે દેશનાં હાથ લાગ્યાં એટલાં બધાં જુનાં પુરતકા બાળાં મુક્યાં. આ પ્રયોગનું પુનરાવર્તન કરવાનું આ હાલખાતાના જમાનામાં શક્ય ના હોવાને કારણે કમાલ આતાતુકે જૂતકાળને છુટી નાખવા માટે સાવ જરૂર રહેતો લીધો. એણે પોતાની પ્રજાની લિપિ બદલી નાખીને ઉત્તી પ્રજા માટે જૂતકાળને અગમ્ય બનાવી દીધો !

જેમ નાઝીઓ અને ક્રેમ્લિનીસ્ટોનો ઇતિહાસ પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી શરૂ થાય છે, સુલ્હીયોનો ઇતિહાસ મહામહા પદમગ્ગર પછી શરૂ થાય છે, ખ્રિસ્તીઓનો ઇતિહાસ નવા કરારથી શરૂ થાય છે, ને આર્યોનો ઇતિહાસ ઋગ્વેદથી શરૂ થાય છે તેમ શ્રી મહારાજાનો ઇતિહાસ મહાત્મા ગાંધીથી શરૂ થાય

છે. એમને મન મહાત્માજી પહેલાના માનવ પુરુષાર્થની મહાકથા એ નિરર્થક વેરઝેર વધારનારી એક કપોળ-કલ્પિત નવલકથા છે.

એમનું આ દ્રષ્ટિનિંદુ સમજી લીધા પછી આપણે હવે એમની દલીલોમાં રહેલું તથ્ય તપાસીએ.

ઈતિહાસ “જાળવી રાખવા માટે” પુરાતત્ત્વવાદીઓ (ખરી રીતે તો તુલ્યશાસ્ત્રીઓ) Anthropologists સંસ્કૃતિશાસ્ત્ર અને આરંભક જાતીઓને એમની પછાત દશામાં ઇરાકાપૂર્વક રાખી મુકવા માગે છે, એમ કહીને એમણે બાપી વસ્ત્રસ્થિતિનું અર્થ સત્ય અને વિકૃત ચિત્ર દોર્યું છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે જેમ કિંદુઓએ જીતાયલી જાતીઓની કતલ કરવાને બદલે કે એમને શુભામ બનાવવાને બદલે શરી કે અતિશયી તરીકે સ્વીકારી, કિંદુ જીવન-વ્યવસ્થામાં પોતાનો આત્મવિકાસ કરવાની તક બાપી, તેમ અર્વાચીન તુલ્યશાસ્ત્રી સંસ્કૃતિની સોંપાન એણીમાં લેએ ચઢેલી પ્રજાઓ, નીચે રહેલી પ્રજાઓનો જે અર્થકર ભૌતિક અને નૈતિક નાશ કરે છે, તેમાંથી એ પ્રજાઓને બચાવીને એમને એમની રીતે પોતાનો આત્મવિકાસ કરવા દેવાની હિમાયત કરે છે.

એક જે કાખલાઓથી માટે મંતવ્ય સંપૂર્ણ કરે. આજમુખી આ દેશમાં આદિવાસીઓની સેવા કરવા જે પાદરીઓ આવતા તેઓ “જંગલી” જાતીઓને “સુધારીને” ખ્રિસ્તી બનાવવા માટે આવતા. આ દેશના એક અગ્રગણ્ય તુલ્યશાસ્ત્રી કાધર એલ્વીન પશુ આદિવાસીઓની સેવા કરે છે. પશુ એ સેવા કરતા પહેલાં એમણે ધર્મ, જાતી, વર્ણ અને સંસ્કૃતિના અભિમાનને ખાલુંએ મુટી દીધું છે, એક આદિવાસી સ્ત્રી સાથે જ લગ્ન કર્યું છે, અને આદિવાસીઓ સાથે આદિવાસી ચર્મને રલા છે. એ “બાપજી” જાતી માટે એક લુદા બાપજીસ્તાનની માલખી કરે છે. પશુ એ બાપજીઓને યાવદ્ધંદ્ર-દિવાકરો એની એ દશામાં રાખવા માટે નહિ, પશુ એ જાતીને પોતાની પ્રતિભા મુજબ પોતાનો આત્મવિકાસ કરવા દેવાની તક આપવા દેવા માટે. એ એમ

ના હોત તો એ સાથે સાથે માનણી કરત કે આઈ-માએને ઈર્ષ પછુ સુસરૂત બ્યક્તિનું મોડું પછુ ના બેવા દેવું તેમજ પોતે જે બ્યાધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રતીક જેવાં હવાખાનું અને નિશાળ ચલાવે છે તે તેઓ ના ચલાવતા હોત.

રેડિયા જેવા મુઠ્ઠિયોગેને આપણી સરકાર "ઈતિહાસ ભળવી" રાખવા માટે "સહાય કરતી નથી" પછુ મુઠ્ઠિયોગેને મીલની અનિષ્ટ મનાતી હરીફાઈ સામે ટકાવી, પોતાનો સ્વતંત્ર વિશ્વાસ કરવા દેવા માટે કરે છે.

એમનો બીજો મુદ્દો એ છે કે "કલકત્તાની 'કાળા કોટડી'ની વાતને અર્ધકાલ મુધી સાચા કિસ્સા તરીકે બધા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો માનતા હતા તે હવે મપ સાબીત થઇ ગઈ. મહમદ જબબીએ સોમનાથ લૂંટવાની વાત પછુ સાચી નથી, એમ પં. સુરેશભાઈએ જણાવી આપણને હમણાં જ આશ્ચર્યચકિત કર્યા છે. એપ્રિલ ૧૯૪૬ પછી દેશબરમાં થયેલા, હિંદુ-મુસલમાન બત્તાચારી અને રમખાણોની બાબતમાં સોળેસોળ આના સાચો ઇતિહાસ કહીએ મળી શકવાનો નથી."

સોળે સોળ આના સાચો ઇતિહાસ લખાતો નથી, એ વાત સાવ સાચી. પછુ માનવી જે જે ક્ષેત્રમાં પુણ્યાર્થ કરે છે. એમાંથી ક્યા ક્ષેત્રમાં એને સોળેસોળ આના સાચું જ્ઞાન ગળ્યું? અને પૂરું જ્ઞાન મળતું નથી એટલા માટે જ્ઞાન માત્રને નિરર્થક માની શકાયો?

ભૌતિકશાસ્ત્ર જેવાં ચોક્કસ વિજ્ઞાનમાંથી એક અર્થ-સ્પર્શન થકે છે તે એના કુલનદકન અસજ ન્યુટનનું જીવનદયન વામણુ બની ગય છે. એટલે ઇતિહાસમાં એક પેઢીનો ઇતિહાસકાર પોતાની આનલી પેઢીના ઇતિહાસકારની શોધો ખોટી કરાવે તો તેથી તાબુથી પામવાની જરૂર નથી. વળી કલકત્તાની કાળા કોટડી કે મહમદની સોમનાથની લૂંટની વાત જેવી નાની વિગતો ખોટી કરે એનાથી ઇતિહાસનું આખું ચોક્કસ બદલાઈ જતું નથી. માત્ર કે મહ-

મદે સોમનાથ નહિ લૂંટ્યું હોય પણ એટલા ઉપરથી આ દેશમાં મુસ્લીમોએ અવાગનવાર આક્રમણો કરીને સેંકડો સુન્દર મંદિરોને જમીનદોર કર્યાં છે, એ મુખ્ય હકીકતને બિલકુલ બાધ આવતો નથી. શેક-સ્પીઅર, પ્રેમાનંદ અને કાલિદાસ વિશે જે ઈર્ષ વાદવિવાદ છે તે ઇતિહાસના જ્ઞાનને બંધે નથી. પછુ ઇતિહાસના અજ્ઞાનને બંધે છે, આ મદાકવિઓ વિશે ચોક્કસ ઇતિહાસિક પુરાવો ન મળવાને કારણે જ મોટા ભાગનો વાદવિવાદ જીતો થયો છે. તેમજ જૂની શોધો ખોટી કરે તો એ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે ઇતિહાસનું શાસ્ત્ર પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. અને ઇતિહાસનું જ્ઞાન દિવસે દિવસે વધુને વધુ ચોક્કસ થતું ગય છે. સોલંકી મુગનું એક તામ્રપટ બનાવટી છે એવી શોધ બે વીસમી સદીનો ઈર્ષ પુરાતત્ત્વવેત્તા કરે તો તે ઇતિહાસની શાસ્ત્ર તરીકેની ચોક્કસ બાબત રજૂ કરે છે. જે બનાવટી તામ્રપટની મદદથી સોલંકી મુગનો એક માણસ પોતાના સમકાલીનો આખા કૈતરીને ઈર્ષ જમીનનો કબજાગોળવટો કરી શક્યો તેજ તામ્રપટ હજાર વર્ષ પછી ઇતિહાસને પુરાતત્ત્વના સાક્ષ્યોમાં નિષ્ણાત એવા આ સંશોધકને ઉતરી શકતું નથી.

એમનો ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે "ઈતિહાસ વાચીને આપણે જૂતકાળ વિશે જે કલ્પનાઓ કરીએ છીએ તે સોજન કરતાં ઘણી વધારે પડતી બાપક રૂપમાં હોય છે, અને તે ઉપરથી વળી જે અલંકારો કે દંવો પોથીએ છીએ તે તો અતિશય અબદિત હોય છે."

જૂતકાળ વિશેના મુશ્કાળો આલોનો ઉદ્દમ્ય તેલ હંમેશાં ઇતિહાસના અજ્ઞાનમાંથી જ થાય છે. ઇતિહાસનું સાચું જ્ઞાન તો જૂતકાળ વિશેની આપણી ખોટી કલ્પનાઓ સુધારીને એને એના યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે. ઇતિહાસનો દરેક અજ્ઞાતી સારી રીતે બહે છે કે આજસુધી સર્વનંધી. દરેક દરેક સંસ્કૃતિમાં ઉત્પાદન હાસવન કરતો, અને ઉપયોગ પ્રભુવર્ત કરતો.

એમના યોશો મુદ્દો એ છે કે દેશ દેશ અને પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના કેલાવ વેરો, ઇતિહાસ જેવી કંઈ વસ્તુ ન હોય, માણસને જૂતકાળની કંઈ સ્મૃતિ જ ન રહેતી હોય તો પોપાય નહિ. ઇતિહાસ વાંચીને ધડો લીધો હોય અને શાણી બની હોય એવી કોઈ પ્રજા કે વ્યક્તિ એ હલુ સૂધી થઈ નથી.

ઇતિહાસથી વેર પોપાય છે એમ કહેવા કરતાં સ્વાર્થી માણસો કે પ્રજાઓ ઇતિહાસનો કુડપયોગ કરે છે, એમ કહેવું વધુ યોગ્ય થશે. અમિથી એક માણસ રસોઇ કરે અને બીજો બાજ લગાડે. એમાં હોય અમિનો નથી, માણસનો છે. અમિનો શોષ નાણુક કરવાથી માણસની અનિષ્ઠ વૃત્તિ સુધારી શકે નહિ.

ઇતિહાસથી જ ને વેરઝેર વધતાં હોય તો અફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયાનો સંસ્કૃતિશૂન્ય પ્રજાઓ, અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયનો અને સરહદના અઘણ અફ્રિકીઓ જેમની પાસે પોતાનો કશો જ ઇતિહાસ લેખિત નથી તેઓ આદર્શ અધિકંસક સમાજ રચીને આનંદવનતને સર્વોદયનો સંદેશો આપી શક્યો હોત.

એકન કહે છે કે ઇતિહાસ માણસને ડાહ્યો બનાવે છે. આ સૂત્રમાં શ્રી મહારૂવાળાને સહેજે વિશ્વાસ નથી. કારણકે એ ઇતિહાસને બહુ સંકુચિત રીતે સમજે છે. ઇતિહાસ એ કેવળ, રાજાઓની વંશાવળી, રાજરાણીની પ્રણયકથાઓ કે મારામારી કાપાકાપી કે ખુનામરકીના કાપાનક વધુનેનો કદી અમ્યત માટે કરેલો સંગ્રહ નથી. પણ એક આખાથે સમાજની ઉત્પત્તિ અને અધોગતિનું પ્રમાણિક ચિત્ર છે.

એમ રસોઇ વિષેનું પુસ્તક વાંચવાથી માણસનું પેટ ભરાતું નથી, તેમ એકલો ઇતિહાસ વાંચવાથી માણસ ડાહ્યો થઈ શકતો નથી, પણ એ ને એ જ્ઞાનનો અમલ કરે તો અવશ્ય ડાહ્યો થાય. એક વિદ્યાને કહ્યું છે તેમ:—

“We have to read history for not becoming wiser than our forefathers but to become wiser for all times.”

અર્થાત્ “આપણે જે ઇતિહાસ વાંચવાનો છે તે આપણા વડવાઓથી ડાહ્યા થવા માટે નહિ પણ સંસારના સનાતન સત્યો સમજવા માટે.

અને ઇતિહાસ વાંચીને માણસ ડાહ્યો થાય તો પણ એના એ કહાપણુ તેમજ એનો અમલ કરવાની શક્તિ મર્યાદિત રહેવાના. એ જુલો અવશ્ય કરવાનો પણ જૂતકાળની જૂલોનું એના હાથે પુનરાવર્તન નહિ થાય. નવી જુલો એને નવી સિદ્ધિઓ તરફ જ દોરી જવાની. ઇતિહાસપુદ્ધિનો પૂરતો વિકાસ ના થયો હોવાને કારણે હિન્દુઓએ એની એ જ જુલો સડીઓ સુધી ક્યાં કરી છે.

બીજી રીતે બેઠકોએ તો જ્ઞાન માત્ર ઇતિહાસ જ છે. એક ઇબનેરી, ખેતીવાદી વેપાર કે હુન્નરઉદ્યોગોના વિદ્યાર્થી પોતાના ચાર પાંચ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં સેંકડો વર્ષોનો અનુભવ મેળવી લેતો હોય છે. અને માણસ જાતની જૂની જૂલોનું પુનરાવર્તન કેમ ના કરવું તે શીખતો હોય છે.

અગ્વેદ્યી ગીતા સુધીના ધર્મશાસ્ત્રો એ હિન્દુ જાતિની ધર્મપુદ્ધિના વિકાસનો એક પ્રામાણિક ઇતિહાસ જ છે.

માણસજાત ઉપર અચાનક એવી કોઈ આક્રમક ઉત્તર કે કોઈ એની સ્મૃતિનો લોપ થાય, જૂના સંસ્કારો નષ્ટ પામે, પુસ્તકો ને સાધનોનો નાશ થાય. તો માણસ ક્યાં જઈને બેસે રહે ?

ઇતિહાસથી ને વેરઝેર વધતાં હોય તો તેમાં શોષ ઇતિહાસનો નથી પણ એ શોષવવાની પદ્ધતિનો છે.

આપણો છેલ્લો ઢગલ વર્ષનો ઇતિહાસ એ હિન્દુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ વચ્ચેના કાપાનક સંઘર્ષ, નિર્બળ સમાધાન અને નિષ્ફળ સમન્વયનો ઇતિહાસ છે. હવે ગાંધીવાદીઓ અને રાષ્ટ્રવાદીઓ એમ કહેશે કે આ ઇતિહાસ શીખવવાથી હિન્દુ અને મુસ્લિમ બાળકોમાં પ્રસ્પર શય, દ્રેષ, અને વિરક્કાર પોપાશે. એટલે એ ઇતિહાસ કાતો શીખવવો જ નહિ અથવા તો ખેાટી રીતે શીખવવો. એટલે કે બાળકોને બતાવવું કે આ એ

સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સંઘર્ષ માત્ર નામનો જ થયો છે. મુખ્યત્વે તો સમન્વય જ થયો છે. આવી શાહમુશ-વૃત્તિથી જીવનના કોઈ પ્રશ્નને આપણે સાચી રીતે ઉકેલી શકવાના નથી.

શ્રી. મહારાજાની પેઠે જ વિશ્વશાંતિ અને અર્ધિસામાન્ય માનનાર નિરીશ્વરવાદી વિચારક બટ્ટીન્ડ રસેલ પોતાના કેળવણી વિષેના પુસ્તકમાં કહે છે કે, બાળકોને મુકનો ઇતિહાસ અવરજ શીખવવો પણ એ પુરપૂરો શીખવવો. મુકનો અદ્ભુત અને રમ્ય બાજુ બતાવીને એસી ના રહેલું પણ સાચાથે એની કડુણ બાજુ પણ બતાવવી. આ પદ્ધતિ, બચ્ચાઈ રીતે શી રીતે અમલમાં મુકી શકાય એ બતાવતાં શ્રી. રામ-નાગયજુ પાઠકે કહેલું કે 'અખ્યુમમાં આપણા દેશમાં હિંદુઓ અને મુસ્લિમોએ એકબીજાના મળાં કાપ્યાં હતાં એ વાત સાચી પણ તે વખતે મુશ્કેલી એવી જુદી સ્થિતિ હતી સુરજીપ્રમ સમન મનાતા ઇલિઝા બેથના રાજમાં રામન કેથોલીક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એક બીજાને જીવતા બાળતા હતા. એજ વખતે અકબર આ દેશમાં બંને સંસ્કૃતિઓના સમન્વયનો પ્રયોગ કરતો હતો.' હું એમાં એટલું ઉમેરીશ કે હિંદુ અને મુસ્લિમી સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના સંઘર્ષ એ એ તદ્દન પરસ્પર વિરોધી સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના સંઘર્ષ હતા. જ્યારે રામન કેથોલીક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના સંઘર્ષ એ તો એકજ પ્રિરિત સંસ્કૃતિની બેપેટા સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના સંઘર્ષ હતા. એટલે ધર્મસંહિષ્ણુતાની બાબતમાં અકબરના સમયનું હિંદુસ્તાન ઇલિઝાબેથના સમયના ઇંગ્લેન્ડ કરતાં ઘણું આગળ હતું. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એક વખત આજ દરિયાઈકુંડું સમર્થન કરતા કહેલું કે 'શુભરાતના સુલતાનો તરફ અને જારે આકર્ષણ છે. તેઓ રાષ્ટ્ર વિષાધકો હતા. શુદ્ધકલા અને રાજવહીવટની બાબતમાં તેઓ ગળપુત્ર રાજાઓ કરતાં ઘણા આગળ હતા. અલબત્ત તેઓ ધર્માધ હતા. પણ ધર્માધતા એ તો એ જમાનાનો સર્વસામાન્ય દોષ હતો.'

આ તો આપણા ઇતિહાસની વાત થઈ. પણ ન્યાં પારકા ઇતિહાસોના પ્રશ્ન આવે તો આ

રાજદેખોના વ સવાલ રહેતો નથી હું ઇજ્જત, બેબીલોન કે એસીરીયાના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરું, એમાં મારી અહવા કષ્ટ રીતે પોષાય ? હું જાની સામે અને કષ્ટ રીતે દેષ કેળવુ છું એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

એમનો પાંચમો મુદ્દો એ છે કે ખરું પૂજર્ત ઇતિહાસ રમ્પતિ કે ચાદાસતનું જ બીજું નામ છે. ચાદાસત કરતાં એની કીર્તિ ઓછી છે. કારણ કે ઘણુંખરું ઇતિહાસ લખવાની પ્રવૃત્તિ રમ્પતિ તાજી હોય ત્યારે નહિ પણ તે કાંપી પડી ગઈ હોય અને સાચી બીનાઓ ગણવાના સાધનો કુપ્ત થયા સાચ્યાં હોય ત્યારે જ ચાપ છે. પણ તાજી અને સાચી રમ્પતિ એ મનુષ્યને ગણેલી બક્ષીસ જ નથી શાપ પણ છે. એ માયો વચ્ચે સહાનુભૂતિ-પ્રેમ સદા રહે છે. એમની વચ્ચે થયેલી ઝગડો ક્ષુબ્ધિ રહે છે. કારણ કે એની રમ્પતિ શક્તિ બહુ મંદ છે.

માનવરમ્પતિ કેવી રમ્પતિ જ છે, એ સમજી એક માનસસાક્ષીના પ્રયોગ વિષે એમણે આગળ નોંધ લીધી છે.

ઇતિહાસ એ ચાદાસતનું બીજું નામ છે એ વાત સાચી પણ ઇતિહાસ એટલે એકલા માનવીની ચાદાસત નહિ પણ સમસ્ત પ્રકૃતિની ચાદાસત, આપણી પૃથ્વીના એ અજાજ વર્ષના આયુષ્યનો ઇતિહાસ વૈજ્ઞાનિકોએ બહુ ચોક્કસ રીતે કહીખઈ આણેખ્યો છે. તે કોઈ બ્યક્તિ કે સમાજની રમ્પતિ ઉપરથી નહિ પણ સમસ્ત પ્રકૃતિની રમ્પતિ ઉપરથી એટલે કે પૃથ્વીના પડના પરિવર્તનો અને પ્રાણીઓના અવ-રોધોના નક્કર પુરાવાઓ ઉપરથી એજ રીતે ઇતિ-હાસકારો અનેક લુપ્ત યર્ષ ગણેલી સંસ્કૃતિઓ વિષે પારાવાર માહિતી પ્રાચીન નમરોના ખોદકામથી એકઠી કરે છે. અને કેટલીયે વાર પુરાતત્વને પુરાવો જણાવોની વિરૂદ્ધ પડે તો તે જણાવોનો સત્યતા સમજી તેઓ કંઈ ઉઠાવે છે.

શ્રી. મહારાજા કહે છે કે તાજી, અને સાચી રમ્પતિ મનુષ્યને ગણેલી બક્ષીસ જ નથી શાપ પણ છે. આમાં મુદ્દોનો સવાલ એ છે કે એ મુખ્યત્વે શું છે. એ એ મુખ્યત્વે બક્ષીસ હોય તો કાંતી શીકર કરવાની

જરૂર નથી. પણ જો મુખ્યત્વે શાપ હોય તો શું માણસે સ્થિતિ ગ્રાપ્તીને, પશુની કક્ષામાં જઈને બોલા રહેવું ?

માનવી જેવા નિઃશક્તિની ટોચે પહોંચેલા પ્રાણીની ગાય જોડે સરખામણી કરવી કોઈપણ રીતે બ્યાજબી નથી, અને છતાં જો સરખામણી કરવી હોય તો ‘પાકાખાર’ એ શબ્દ તરફ તો જુઓ ! જૂતકાળની કોષપણુ જાતની કટુસ્થિતિ ન હોવા છતાં પ્રાણીસંસ્થિતિમાં એ પરસ્પરને અનુભવો નરો એક માદા માટે જીવલેણ યુદ્ધ કરતા હોય છે. પ્રાણીજીવનનો કોષપણુ પ્રમાણિક અભ્યાસી કહેશે કે શ્રી મહારવાળા માને છે એમ પ્રાણીઓ છે અહિંસક તો નથી જ ! એમનો હઠો મુઠો એ છે કે ‘ઈતિહાસના પરિણામો તે આજનું માનવજીવન છે. આજનું માનવજીવન જેવું છે તેનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને તેની સમસ્યાઓનો ઈતિહાસની કેદમાં પુરાણ વિના ઉકેલ શોધવો જોઈએ. એમને જૂતકાળના સંસ્કારોમાં બદલા છે એ બહેલા ઈતિહાસને વિનંદ્ય માને છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ જુદાને બદલે પ્રેરણાને અનુસરવડું વંધારે પસંદ કરે છે. આ રીતે સંસ્કૃતિના ક્રમને ઉમઠાવી નાખીને પ્રકૃતિ નરક પાછા ફરવાથી માનવ પ્રકૃતિમાં મૂળગત રહેલી દુષ્કાયાના કષ્ટ રીતે નિર્જીવ શાય એ સમજવું મુશ્કેલ છે.

જુદાનું સ્થાન પ્રેરણાને આપવાની પદ્ધતિ એકલા ઈતિહાસના અભ્યાસમાં લાગુ પાડવી કે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં લાગુ પાડવી ? જો ખીજા ક્ષેત્રમાં લાગુ પાડવાની હોય તો સ્ત્રી-પુરૂષ સંબંધની બાબતમાં જુદાજન્ય નીતિ-નિયમો ઉપર મુકીને સૌ પોતપોતાની પ્રેરણા મુજબ સ્વૈરજીવન જીવે એને શ્રી મહારવાળા પસંદ કરશે ખરા !

એમનો સાતમે અને છેલ્લો મુદ્દો એ છે કે ‘ઈતિહાસગ્રાન ક્ષીણ થવાને લીધે મધ્યકાળમાં હિંદુ, સ્તાનમાં આવેલા શક, કુષ્ણ, ચવન, બજાર, અસુર વગેરે લોકો તથા તેમના ધર્મો અને આર્થો વચ્ચે જેમ આજે કોષ સ્વદેશી-પરદેશીનો ભેદ કરતું નથી કે હિંદુની સાવકરી વ્યાખ્યા લાજવા બેસતું નથી, તેમ મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી વગેરે વિશે પણ હોત.’

આ વિધાન એમણે શા આધારે કર્યું છે ?

મહામહા બીન કાસમ પહેલાં આ દેશમાં ઈતિહાસગ્રાન નહોતું ? એના વ્યાખ્યા પછી એ અત્યાનંદ એકદમ વધી મર્યું ?

ઉલાટી આંખે જોઈ શકાય એવી હકીકત તો એ છે કે હિંદુપ્રજામાં જ્યાં સુધી સારા પ્રમાણમાં પ્રાણુપણ હતું ત્યાં સુધી એણે પરમજીવો અને પરસંસ્કૃતિઓને આત્મસાન કરી એ પ્રાણુપણ ઘટ્યું એટલે એ પ્રકૃતિ સિધ્ધિ યથા ગર્ભ.

પુરસ્કૃતના ‘સુલાસા’માં એ મહાત્માજીની ગોડાસેએ કહેલી હત્યાને ‘ઈતિહાસના કહેવાતા ગ્રાનથી મંકાતી મોંકાણુ’ની સામિતી રૂપે રજૂ કરે છે.

હવે મહાત્માજીનું ખૂન, એ સરકાર, વિદ્યાલંકાર, બપરવાલ, રાજવાડે, કોમીસેરીયેટ કે કોમદાર જેવા. કોષ ઈતિહાસવેતાને હાથે થયું હોત તો એમની ક્ષીણ પ્રતીનિધર લાગત, પણ એ ખૂન કોષ શાંત અભ્યાસીને હાથે નથી થયું પણ રાષ્ટ્રના સંક્રાન્તિકાળે સત્તાની તાલ્લાતાણમાં પડેલા અનેક રાજકીય પક્ષોમાંથી એક પક્ષના પ્રતિનિધિને હાથે થયું છે.

ઉલટ પક્ષે ઈતિહાસનો અભ્યાસ માણસની જુદાને કેવી રીતે સારાસારની વિવેક વાળી બનાવે છે. એ જોવું હોય તો ‘અસ્થાન’ નો ‘ગાંધી મણિ મહોત્સવાંક’ જોવો. એમાં ગુજરાતના અનેક લખ્ય પ્રતિષ્ઠ વિચારકોએ મહાત્માજીની સ્તુતિ અને અસ્તુતિ કરી છે. બનારે ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ઈતિહાસકાર પ્રો. કામદારે મહાત્માજીના મહાન ગુણોની વ્યાખ્યાની સ્તુતિ કરવા સાથે એમના સ્વભાવ અને ચારિત્રની કેટલી ગંભીર ક્ષતિઓ પ્રત્યે પણ બનતાવું ‘ધ્યાન દોર્યું’ છે.

શ્રી. મહારવાળાને ઈતિહાસ પ્રત્યે અણુએમો હોવાનું એક વિશેષ કારણ સાહિત્ય સંગીત અને કલા પ્રત્યે અણુએમો ધરાવતું એમનું આનંદિક અધારણ છે. સાહિત્યકારને કહેવા ઈતિહાસમાં અતિશય રક્ષ હોય છે આજ કાગળને લખને શ્રી. મહારવાળા દર્શિયંદુ પ્રત્યે કાકા સાહેબ, નાનાસાહેબ, કે દર્શક જેવા ગાંધી-માર્ગી વિચાર કે પછી ભાગ્યે જ સદાવૃણિત ધરાવે. આ ત્રણે વિચારકોના લખાણ ઉપરથી તો તેઓ ઈતિહાસના અભ્યાસના દિગ્માપતી હોય એમ લાગે છે. હવે આપણે ઈતિહાસનો અભ્યાસ શા માટે જરૂરી છે તે જરૂર જોઈ જઈએ.

૧. નેપોલિયને ઈતિહાસને સાચામાં સાચું તરવ-સાન કર્યું છે. કારણ કે ઈતિહાસ તરવચાનનો પાયો સત્ય હકીકતો છે, બલિન સાહિત્યની પેઠે ઈતિહાસ

ધી યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા લાઈફ

એન્સ્યોરન્સ કું. લિ.

(હેડ ઓફીસ—મદ્રાસ)

(સ્થાપના ૧૯૦૬)

પ્રગતિના બોલતા આંકડા

કુલે વીમા (૧૯૪૮) ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત

કુલે ફંડ „ ૪,૪૫,૦૦,૦૦૦ „

દાવા ચુકવ્યા „ ૧,૭૬,૦૦,૦૦૦ „

એજન્સી માટે લખો યા મળો:—

સી. એન. પટેલ

આન્ય મેનેજર.

યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા બિલ્ડીંગ,

સર શ્રીરાજસાહેબ મહેતારોડ, મુંબઈ-૧

નેપયૂન એન્સ્યોરન્સ કું. લિ.

* જિંદગી

* આગ

* મોટર

અને

* અકસ્માતના

વીમાનું કામ

લેવામાં આવે છે.

~

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

કુલ અસુચામત

રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો.

નેપયૂન એન્સ્યોરન્સ કું. લિ.

હેડ ઓફીસ :

નેપયૂન બિલ્ડીંગ, હેનર્લી રોડ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ધાંચ :

પંચકુવા, કુશરા સમી, અમદાવાદ.

એ કલ્પનામધાન શાસ્ત્ર નથી. કે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનની પેઠે ઇતિહાસ "ધ્વાનાધારે પાત્રમ વા પાત્રાધારે ધ્વાનમ" જેવા તારકિક પ્રક્રિયામાં ગોથા ખાતો નથી, તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ વસ્તુ માત્રનું જ્ઞાન શોધવાનો છે. એ શોધવાના ફેટલાક અસરકારક રસ્તાઓમાંનો એક રસ્તો ઇતિહાસ એ છે.

૨. નવલરામે ઇતિહાસને આરસી સથે સરખાવ્યો છે. કેટલેક સમાજના સ્વભાવનું, અને ગુણ દેખાવું અને પલટાવી પરિસ્થિતિ સામેના એના પ્રતિકર્મનું જેવું પ્રતિબિંબ એના ઇતિહાસમાં પડે છે તેવું ખીલ કથામાં પડતું નથી.

૩. મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાનું ઇતિહાસ એ એક ક્ષિત્તી સાધન છે. જુદી જુદી પ્રજાઓના ઇતિહાસનો એમની ચલતી પલટીનો અને એમના જન્ય મરણનો અભ્યાસ કરવાથી આપણને એ સાચી પ્રતીતિ થાય છે કે દેશકાળને લગતા બેંદા ધણમાં ન લણએ તો એ સર્વ દેશનો અને સર્વકાળમાં મનુષ્યસ્વભાવ લગભગ સરખો જ હોય છે.

૪. કોઈપણ સમાજના જીવકાળનો સંગીન અભ્યાસ કરવાથી એના વર્તમાનની અનિચિત પરીસ્થિતિમાંથી એવું ભવિષ્ય કંઈ સચોટ એવો આપણને કંઈક ખ્યાલ આવે છે.

છેવટે આપણે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે ઇતિહાસ એ દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામતું શાસ્ત્ર છે. એમાં દિનપ્રતિદિન નવી ગોથો થયા કરે છે. નવા દરિયોનિહુઓ વિકાસ પામે છે. અને નવી સંભાવનાઓ સર્જાય છે.

જેમ શ્રી. મણિલાલ જોષી એક ઉત્કટ એવાથી આપણને કહે છે કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં કદી પૂર્ણવિરામ આવતો નથી. દરેક યુગે જાતી ધાર્મિક ચલાઓનું નવી રીતે મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ, તેજ રીતે સાચો ઇતિહાસકાર કહે ■ કે દરેક યુગે પોતાની જરૂરિયાતો નક્કી કરીને પોતાના ઇતિહાસને નવેસરથી રચવો જોઈએ.

કોઈના શાસ્ત્ર શીલકોથી કહેતા કે "દુ" તારી જાતને જોળખ" આપણા સમાજને જોળખવાનું એક બુદ્ધિસાઈ સાધન આપણો ઇતિહાસ છે. હવે પછીના પ્રકરણોમાં આપણા ઇતિહાસને શ્રેણવાની એક નવી દ્રષ્ટિ રજૂ થાય છે. અને એ દ્રષ્ટિથી હાથ આવતી ચાવીઓ વડે મહાત્મા ગાંધીજીના અત્યંત જટિલ ચક્રિતત્વ, જીવન અને કાર્ય ઉપર આજ સુધી ન પડ્યો હોય એવા ફેટલાક નવા પ્રકાશ પડે છે. [ક્રમશઃ]

કોલેરા, ઝાડા, શરદી,
શંધિવા, ખોંસી, શુભ,
ચર્મરોગ, દરેક જાતના
તાવ તથા અન્ય
જાતના દરદી
માટે અમુલ્ય
ઔષધી

ગુપ્તધારા
જાગૃતિ દે. મા. ને. ૨૦૨
જાહેર મળે છે.
ડૉ. એન. કે. શંકર
શંખેશ્વરજી સ્વામીજી સંસ્થા, નાગપુર

રોજીખર્ચ-કંચનલાલ વાડીલાલની ડું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગલદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

રોજીખર્ચજાળમાં જીવનધમ્મકાર રજુ કરતું માસિક

રેખા

તારી : ઇન્ડિયન પેટલીકર.

- ★ એ તમારા ધરમાં મુગ્ધગી યદને સલાહ આપવા આવતું નથી; પણ મિત્ર તરીકે મુખ્યદુઃખની વાત કરવા આવે છે.
- ★ એની કમ્પ્લા ધરનાં સોનો સ્નેહ સંપાદન કરવાની છે, એ માટે સાચા દિલથી પ્રયત્ન કરશે.
- ★ જરૂર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રગટ થાય છે.
- ★ વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૭ અને પરદેશમાં રૂપિયા આઠ (અથવા શીલીંગ બાર) છે.
- ★ આટલા જોણા લવાજમમાં વર્ષની શરૂઆતમાં જ અઢીસો પાનનું ત્રણ રૂપિયાનું નેટ ધુરતક અપાય છે.

માહક થવા માટે આજે જ લખો:—
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફરનાન્ડીક પ્રેસ પાસે, ગાંધી માર્ગ
અમદાવાદ-૧.

ધી યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા લાઈફ એન્સ્યોરન્સ કું. લિ.

(હેડ ઓફીસ—મદ્રાસ)

(સ્થાપના ૧૯૦૬)

પ્રગતિના ખોલતા આંકડા

કુલે વીચો (૧૯૪૮) ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત

કુલે ફંડ „ ૪,૪૫,૦૦,૦૦૦ „

દાવા ચુકવ્યા „ ૧,૭૬,૦૦,૦૦૦ „

એજન્સી માટે લખો યા મળે:—

સી. એન. પટેલ

સાન્ય મેનેજર.

યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા બિલ્ડીંગ,

સર શ્રીરાજવાહ મહેતારાડ, મુંબઈ-૧

નેપયૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો.

નેપયૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

* બિંદગી

* આગ

* ચોટર

અને

* અકસ્માતના

વીમાનું કામ

લેવામાં આવે છે.

%%

: હેડ ઓફિસ :

નેપયૂન બિલ્ડીંગ, હેન્રી રોડ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ધાંચ :

પાંચકવા, કુનારા સામે, અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો અન્ય-કાલ

નવલકથાઓ

મુન્શીના નવાં પુસ્તકો

★
ગુર્જરેશ્વર (કુમારપાળ) ધૂમકેતુ
ઓલુક્ય નવલકથાવલિનું નવું
પુષ્પ-નવી સોરભ સાથે
કિંમત : ૪-૮-૦ પો. ૮ આના
પૃથ્વીશઃ ધૂમકેતુ
રામ તે યોગી : ને યોગી તે રામની
નવી દિવસપૂરી રજૂ સાથે છે,
કિં. : ૩-૮-૦ પો. ૮ આના
ભાઈભીજ ધી. ધ. શાહ
છાત્રાલપના સળગતા ને અંતરતા
મનેની રસભરી નવલ
કિં. : ૪-૦-૦ પો. ૮ આના
સરિતાથી સાગર : શિ. પ્ર. શુક્લ
પ. બાપુજીએ કરેલી દારી કુચની
રસ, રમૂજ ને બાહિલી બરી નવલ
કિં. : ૪-૦-૦ પો. ૮ આના
ભાગ્યનિર્ભાલુ જયલિખ્યુ
ખિન સામ્રાટિક સાસનની ઘરાનીય
રજૂ કરતી પ્રેમ-સોયંબરી નવલ
કિં. : ૩-૪-૦ પો. ૮ આના
આરી-ભાણેજ અ. દસાહ
મધુમ ત્રિકોણની નવલ, જેમાં ત્રિકોણ
રચાતો નથી : છતાં રમૂજ તે લાગે છે
કિં. : ૩-૦-૦ પો. ૮ આના
ભગવાન મહિસનાથ જયલિખ્યુ
ધર્મ અને જીવનમાં કાનિ કરે તેવી વાતોનો સંગ્રહ
કિં. : ૨-૮-૦ પો. ૭ આના
તિલાધીઓની વાતો દાયુલાલ શુક્લ
કિં. : ૧-૦-૦ પો. ૫ આના

★
ધોરાણિક નાટકો ક. મા. મુન્શી
કિં. : ૩-૮-૦ પો. ૮ આના
સામાજિક નાટકો ક. મા. મુન્શી
કિં. : ૩-૮-૦ પો. ૭ આના
કાલિદાસનાં નાટકો : કે. કા. શાસ્ત્રી
ગુજરાતી અવતાર ધરતા કવિવરનાં
સુર નાટકો
કિં. : ૪-૮-૦ પો. ૧૦ આના
ઊંડા અંધારેથી : મહિસમમ ગાંધી
જન સામાન્યમાં જીવતા પત્રોની સંવે-
દનાત્મક ભજવી સકાય તેવી કૃતિ
કિં. : ૨-૮-૦ પો. ૮ આના
મુદ્રારાક્ષસ કે. કા. શાસ્ત્રી
કવિ ત્રિશળદત્ત જેન રાજકિય મહત્વનું
જૂનું નાટક : ગુજરાતી ભાષામાં
કિં. : ૨-૮-૦
રણછોડસાલ ને બીજાં નાટકો
પાંચ નાટકોનું સુર ગુરુ.
જેમાં સફળ રીતે ભજવાયાં છે.
કિં. : ૨-૮-૦ પો. ૮ આના

ધૂમકેતુના નવાં પ્રકાશનો

જીવનપથ : જીવનના રમણિક સમરજોની કથા
શ. ૪-૮-૦
લોકરમાયણ : નવી શૈલી અને ચોક્કસ દ્રષ્ટિથી
લખાયેલ કથા કિંમત ૧-૮-૦
અનામિકા નવે વાર્તામંથક કિં. : ૩-૦-૦

ગુર્જર અન્યરતન સર્વાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યનાં નવાં સુંદર પ્રકાશનો

દિવારવંદન આગકાના કારા કિં. ૧-૮-૦	જીવનમાં અખતરાની ચો. ૦-૬-૦	ગિજુભાઈ નવાંશિકા કયા કિં. ૫-૮-૦	ભગવાન પરશુરામ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉદ્ભવ કિં. ૫-૮-૦	ક. સુનશી ભવ્ય- નવલકથા ચો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં ગિજુભાઈ રીતે ઉક્ત વિષયની ગંભીર ચર્ચા કરે છે. કિં. ૨-૦-૦	ભાષા શિક્ષણ અહીં શિક્ષણશાસ્ત્રની ચો. ૦-૭-૦	લેખકપિણી ભગવાન પરશુરામનાં કિં. ૪-૦-૦	લેખકપિણી લેખકપિણી કિં. ૪-૦-૦	ક. સુનશી ચીર પત્ની નવલ ચો. ૦-૮-૦
ચાર રૂલોમાં સામે કિં. ૧-૪-૦	મોરચાની દામુભાઈ શુકલ અપંગ કેળવણી નવી લાલપત્રી ચો. ૦-૬-૦	જીવનમાંથી જડેલી સામાજિક તેમજ બીજી ચો. ૫-૦-૦	લીલાવતી સુનશી હૃદયગમ વાર્તા- અપ્રાપ્ય સંગ્રહ ચો. ૦-૮-૦	ક. સુનશી વાર્તા- સંગ્રહ ચો. ૦-૮-૦
સોમનાથ ગુજરાતની સુંદર સમિત કિં. ૪-૦-૦	અમરસિદ્ધ તીર્થજીનો કિં. ૦-૮-૦	ઇતિહાસ સંમેલન ગુજરાતી વિષેની ઐતિહાસિક કિં. ૪-૮-૦	નિબંધ સંગ્રહ સામગ્રીથી ચો. ૦-૮-૦	ક. સુનશી સામગ્રીથી ચો. ૦-૮-૦
ગઈ ગુજરી અવાંઝે ઊણીની નવાં રસપ્રવાસ કિં. ૧-૮-૦	આ વાર્તામાં એક રેલાળે છે. ચો. ૦-૬-૦	ડૉ. મધુરિકા સાગર મુવીરાન માટે લખાયેલી કયા પરથી રચાયેલું કિં. ૧-૪-૦	ક. સુનશી કિંદમ સુંદર નાટક ચો. ૦-૬-૦	ક. સુનશી કિંદમ સુંદર નાટક ચો. ૦-૬-૦
પ્રતિપદા માન ઓમણીસ કિં. ૨-૮-૦	વર્ણની હિંમતે રચાયેલી સંવેદનશીલ કાવ્યકૃતિ ચો. ૦-૮-૦	પ્રાથમિક શિક્ષણ કિં. ૧-૮-૦	સોમાભાઈ પરેલ કિં. ૧-૪-૦	ક. સુનશી કિં. ૧-૪-૦
ઉન્મેશ એકસો ગીતોનો કિં. ૩-૦-૦	યાદીસ કંથોનો લાવવાલી સંગ્રહ ચો. ૦-૮-૦	મહાત્મા ગાંધી કિં. ૩-૦-૦	ક. સુનશી કિં. ૩-૦-૦	ક. સુનશી કિં. ૩-૦-૦

ગુજર અંતરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

લાયબ્રેરીનો ઉત્તમ શાણગાર માણુવાન પ્રકાશનોથી જ છે

અપંગ પંખાડાં મજેન્દ્ર લા. પંડવા કિ.	૬-૦-૦
સમતા ઉમાકાન્ત	૫-૪-૦
લક્ષ્મી લેટ મંજુલાલ દેસાઈ	૩-૮-૦
ભગવાન ચાણુક્ય મંજુલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦
લોહીનાં આંસુ હેલથ કર બાસ	૪-૮-૦
મોડો અને મહેરામણ મનલાલ ધલમદ	૧-૪-૦
કુંદન બંદોમ જાણુ	૩-૪-૦
માતાલુ' જાણુ ૧-૨	૫-૦-૦
કાન્તિનાં પરિબળો ચંદ્રભાઈ જઈ	૫-૦-૦
લોકકેન્દ્રિત ચંદ્રભાઈ જઈ	૪-૦-૦
'પડોના દાવાનળ ચંદ્રભાઈ જઈ	૪-૦-૦
રેણુ અને બીજા વાતો રમણીક મહેતા	૩-૦-૦
આશીર્વાદ સેવક ભોજરાજ	૨-૦-૦
સુવાસિની પ્રબોધ મહેતા	૩-૦-૦
આમોઝમ રામરાય શુનદો	૩-૦-૦
શ્રીદેવી બંદોમચંદ	૩-૮-૦
આધુનિક સાવિત્રી રમણલાલ ભેશી	૩-૦-૦
સોહાગણુ લા. ૧-૨ રમાકાન્ત ગોતમ	૪-૦-૦
કાન્તિનાં દિવ્યાનંદ	૩-૦-૦
પ્રયાણુ ઇન્દ્ર વસાવા	૩-૮-૦
રાજસૂક્ષ્મી પ્રદલાલ ધલમદ	૪-૦-૦
દલાની સહુચરી સોમાભાઈ બાવસાર	૨-૮-૦
મણુ હેવાં કૃષ્ણલાલ શાહ	૨-૧૨-૦
રૂપા કૃષ્ણલાલ શાહ	૨-૮-૦
પ્રેમલ જ્યોત મુરલી કાકુર	૨-૮-૦
રજની ચિરન્તન	૪-૦-૦
ત્રણ પાંખડી નિરં દેસાઈ	૩-૦-૦
નિશીગધા સલમ	૨-૮-૦
ચંદા ઇન્દ્ર વસાવા	૨-૮-૦
સ્વાધ્યાય ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧-૪-૦
એકાકી નર્મદાસ'કર શુક્લ	૦-૧૨-૦
આજકાલ પુરોગતમ પારેખ	૧-૦-૦

જુલજુલાવ ચંદ્રસિંહજી પરમાર	૧-૮-૦
બળવાખોર પિતાની તરવીર કલભાઈ કોઠારી	૨-૮-૦
લયલાના પત્રો ગ. વ. દેસાઈ	૨-૦-૦
પરિભ્રમણુ લા. ૧ જોરચંદ મેવાણી	૩-૮-૦
પરિભ્રમણુ લા. ૨ જોરચંદ મેવાણી	૩-૮-૦
પરિભ્રમણુ લા. ૩ જોરચંદ મેવાણી	૩-૮-૦
સુભાષના સેનાનીઓ નિરંજન વર્મા	૩-૦-૦
શાહનવાઝની સગાથે નિરંજન વર્મા	૨-૦-૦
લાલ દિલ્હીનો મુકદ્દમો નિરંજન વર્મા	૧-૮-૦
સરહદપાર મુલાયમ નિરંજન વર્મા	૨-૦-૦
અવનપ્રવાહ નિરંજન વર્મા	૧-૦-૦
સદા સાજા કેમ રહેણું જટાશંકર નાન્દી	૧-૦-૦
ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય	

ભાગ ૧ પંડીત મુન્દલાનજી ૧૮-૦-૦

બાળ સાહિત્યનાં અલોક પુસ્તકો

વેણુ કાકા (જુમા પંડ્યા)	૩-૪-૦
જાતીના બાળમેળો	૦-૬-૦
ચોખવડથી વાત કરમે (દિ. કોઠાર)	૨-૮-૦
જમદૂત ને.મિયાં રૂસડી અવરામ ભેશી	૧-૮-૦
ટીડા સાંઠ અવરામ ભેશી	૧-૮-૦
આથાચેયા અવરામ ભેશી	૧-૮-૦
ભોજની ચતુરસલા અવરામ ભેશી	૧-૮-૦
પુરાણની વાતો લા. ૨ અવરામ ભેશી	૧-૮-૦

(જાપા ઇ.)

લેલી બોલ (જાપા ઇ)	અવરામ ભેશી ૧-૮-૦
-------------------	------------------

ધાર્મિક સાહિત્ય

ઉપનિષદ જ્યોતિ મનનાથ ચતુરભાઈ	
લા. ૧	૪-૮-૦
ઉપનિષદ જ્યોતિ લા. ૨	૪-૦-૦
અક્ષરિમાંસા જ્યોતિ	૫-૦-૦
ભગવત ગીતા જ્યોતિ	૩-૦-૦

આ ઉપરાંત મુશ્કેલી સાહિત્યનાં તમામ પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાંથી બજારમાં આવે મળશે. લખો—

શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય. સંટલ બૅંક પાસે, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ
સંચાલક: ધનરાજ રાજમલ કોઠારી

ટારઝન શ્રેણીનાં નવા પ્રકાશનો

સાહસ-શૌર્ય અને પરાક્રમથી ભરપૂર અને કિશોર કદપનાને પકડી રાખે તેવાં આ પુસ્તકો વાંચવાનું ચૂકશો નહિ

કિશોરો માટે ટારઝન એક આદર્શ મૂર્તિ બની ગયો છે. એની વિક્રમશીલતા અદ્ભુત શારીરિકવારંધ્ય, અડગ હિમત, હૈરત પમાડતાં અન્નેડ સાહસો, પરંતુ સાથેની અદ્ભુત મૈત્રી અને બ્યાનક નંગલમાં નિર્ભય-પણે વિચરવાની પ્રિય ટેવ, કિશોરોનાં હૃદયોમાં છુપાતાં એક નવીન ખમીરવંતી સાહસિક વૃત્તિ મૂઠી જાય છે. ટારઝનને જન્મ, ઉછેર, ખચપણ, યુવાવસ્થા, પથદન પરાક્રમો લસે અને સંસ્કાર અધુન વિચક્ષણ અને રોમાંચક છે. એનાં સાથીઓ પણ કેવાં! આફ્રિકાના કાળા હપસાઓ, માનવજાતના બહુ કરના ગોરીલા વાનરો, વનને ગળગળતા વિકાળ વનરાજો, અંધારામાં ચે ઝગારા મારતી ચમકતી આંખોવાળા ચિત્તા, લપાછને શિકાર પર તૂટી પડતી સિંહણો, વનની વનરાજીમાં ફૂટફૂટ કરતાં વાંદરાઓ ને આદિજાતીઓમાં જુદી ભાત પાડતા એના વફાદાર વંજીરીઓ અને એનાં પરાક્રમેનો વિસ્તારપટ પણ કેવો પહોળો! અને જીવિધવંતો! ગેરા લોહોને એકલે હાથે મહાન કરવા, ઉછાળાદેતી નદીના વિશાળ જળવહેણના કોડાણમાં

રહેતા મગરમુઝને પરાજિત કરવો, માનવબક્ષી નરરાક્ષોને જ્યાં આફ્રિકાના જંગલવાસી હપસાઓને હરાવવા ને જંગલની જોતોમાં પોતાની અપૂર્વ શારીરિક શક્તિની પ્રતાપભરી પ્રતિભાથી વિશ્વાસની લાગણી સ્થાપવી તથા જંગલના આકાશ આંગનાં ઝાડો પર છલંગ મારી વન રસ્તો કાપવો, આ બધું જ દિલને દિમાગને રોમાંચક જનાવ એમ છે. આ પુસ્તકો ઘરમાં અવશ્ય વસાવજો. પ્રકાશક અને વિકેતા : રવાણી ઍન્ડ કું. ૪૦૫, કાલ્યાદેવી, મિમરાજ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ-૨

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.મિ.ટેડ
કેરનાન્ડીઝ પુલનીચે, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ-૧

ଶାକ୍ତବାଣୀ

ଦ୍ଵିତୀୟ - ମନ୍ତ୍ରାଳୟ ମିଳେ

બાળકોના જોરાક

સારા દાંત...
મળખૂત આંગ્રી...
સરખો વિકાસ...
ડૅક્ટરોનાં જોરાકથી
એ આ બધું મેળવે છે...
ફરેલી અને સહીસલામતભર્યું
ચોખ્ખું અને ખાત્રીવાળું હૃદય

‘જ્યારે બાળક ખાતા શીખે છે’

એ ગાળામાં બાળકને કંઈક નક્કર
જોરાકની વધુ જરૂર પડે છે. ફેરેક્ષ જેવો એ
વળતે. બીજાં એક પણ જોરાક નથી. કકત
મરચ હૃદયમાં એક નાનકડી ચમચી ફેરેક્ષ અને
થોડી ખાંડ મેળવીને ધીમે ધીમે આપવું ચક્ર
કરો-રાંધવાની જરૂર નથી. ફેરેક્ષથી બાળકનાં
જોરાકની સરખાવ કરો.

પ્ર. ફી. ૧ થી ૩
પ્ર. પ. ૨-૮-૦

કસોટી જયંતી બ્લૂહ

૧૨૫

પાંચ તારીખ
૧૧ જાન્યુઆરી

રૂ. ૬૫,૦૦૦ નાં એકંદરે
ધના મો

પહેલું અંગલો તથા
ધના મ મો:રકાર રૂ. ૩૪,૦૦૦
અગર

તથા રૂ. ૧૦૦૦ નાં પુસ્તકો
બીજા રૂ. ૨૪,૦૦૦
ધના મ

ત્રણ બૂલ સધી ગેરન્ટીડ

આ ઉપરાંત હુસાનાં, બોનસનાં તથા વધુ પ્ર. પત્રનાં ધનાં મ
થ. વિગતો માટે 'મહામ' અધવાડિક લુગો અગર
અમને નીચિના સગનામે લખો.

આવી બાવીઓ:

છીબી બાવીઓ:

- (૧) કસોટી જયંતી બ્લૂહનાં... પગલા આપનું આગણું અનવગો.
- (૨) હોદપણ પકડેને પગથર થયા આવા કામકરોની ખાસ જરૂર પડેડે.
- (૫) અમરન . કરનાર મટે કા આશિર્વાદ થાય; કાં આરાંકા.
- (૮)...નો તુલકાર કરનાર પદમી લાગે તો નવાહ નહિ.
- (૧૦) 'પનિવિત્તલવનમા...વડુ'એ એ વાનનું સમર્થન દર પાંચે ત્રણ પુરુષો કરેડે
- (૧૨) શોખીન નારીનું ભાષે તો ખઠાર જતા...વખત કપડાં બદલે.
- (૧૪) છનિદાસના પુટા પશ્ચી ધીમે ધીમે...પુલની વાતો હોત થવા માંડે છે
- (૧૫) માન પમિદું
- (૧૬) લાભા સમયની.....કદીક તીન અસાદિ જાયે છે.
- (૧૭) જોને... નો નરીય ઘડિયા હરો તે ભાગ્યે જ કોઈની પરવા કરેડે
- (૨૩) એક દસકા અગાડના કુટુંબ લવનમા...નું ને સ્થાન હોત તે આને સાવ બદલાઈ ગયું છે.
- (૨૪) આવા માણસોનું ઘરમાં કે બહાર, કયાંય માન દોડું નથી.
- (૨૫)...મા ધાર્યો ભાવ લાવવા અસાધારણ આવદતની જરૂર પડેડે.
- (૨૬) છીબી બાવી પ્રમાણે
- (૨) ફિનિયાશું કરેડે તેની...માણસો ચિંતા કરે એ સંભવ બોલો છે.
- (૩)...ચિયર હોય તો પાપમાંથી બચી રહાય
- (૪) 'ધીર' ની 'ગતિ' એ અહીં જુલાદ ખાધી છે.
- (૬) કામચોરે નોકરો દબેશ... શોધતા હોય છે.
- (૭)...યદી ફરતું એ વસ્તુ ખાસ કરી જુલ નોમા વધુ ભેવા મળે છે.
- (૮)...મા અવનું રવાન્ય જાણવડું સામાન્યતઃ સુરેકેત હોય છે.
- (૯) જાનથી
- (૧૧) કુમરો...માનવીને વલ્લભ પાડો વાળવો ભાગ્યે જ સકય બનેડે.
- (૧૩) જગતમાં...ની અવગણના કરનાર કલે બામે બીંત બૂલેડો હોય છે.
- (૧૬) મેપકી રાતે વનવનકાના પ્રવાસીને...નું શક્તિ દર્શન રેખાય પડેડે છે.
- (૧૮) લગ્ન સમયે ક્યાને અપાતી પહેરામણી.
- (૧૯)...મા કામ કરવાની રતિ સ્ત્રી એ બહુધા અસંભવ હોય છે.
- (૨૦) ખાલ રાંકા.
- (૨૧) વિષ્ણુનો પાંચમો અવતાર.
- (૨૬)...નો 'મહામા' સુધિમાં આદિ કાળથી ગવાયો છે.

પ્રવેશ ફીના કોટી.
૧ થી ૩ પ્ર. પત્ર : રૂ. ૧-૮-૦
૪ થી ૮ પ્ર. " : રૂ. ૫-૦-૦
૯ થી ૧૧ પ્ર. " : રૂ. ૮-૮-૦
૧૨ થી ૧૬ પ્ર. " : રૂ. ૧૦-૦-૦
૩૨ " : રૂ. ૨૦-૦-૦

નોંધ: જ્યારે મહામના આદિક માટે દર ૧૬ પ્ર. પત્ર
૬ મોના જાન્યુઆરી થી ૩૦

૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦	૫૧	૫૨	૫૩	૫૪	૫૫	૫૬	૫૭	૫૮	૫૯	૬૦	૬૧	૬૨	૬૩	૬૪	૬૫	૬૬	૬૭	૬૮	૬૯	૭૦	૭૧	૭૨	૭૩	૭૪	૭૫	૭૬	૭૭	૭૮	૭૯	૮૦	૮૧	૮૨	૮૩	૮૪	૮૫	૮૬	૮૭	૮૮	૮૯	૯૦	૯૧	૯૨	૯૩	૯૪	૯૫	૯૬	૯૭	૯૮	૯૯	૧૦૦
---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬	૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫	૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦	૫૧	૫૨	૫૩	૫૪	૫૫	૫૬	૫૭	૫૮	૫૯	૬૦	૬૧	૬૨	૬૩	૬૪	૬૫	૬૬	૬૭	૬૮	૬૯	૭૦	૭૧	૭૨	૭૩	૭૪	૭૫	૭૬	૭૭	૭૮	૭૯	૮૦	૮૧	૮૨	૮૩	૮૪	૮૫	૮૬	૮૭	૮૮	૮૯	૯૦	૯૧	૯૨	૯૩	૯૪	૯૫	૯૬	૯૭	૯૮	૯૯	૧૦૦
---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

અમદાવાદના કસોટીદારે તા ૨૬-૧-૪૬ ના
લાવસમાં નંબર ૧ થી મંજૂર કરેલી હરીફાઈ
કસોટી હરીફાઈના સર્વે રાતો-નિયમેા મને
કમલ મંજૂર છે પ્રવેશપત્રો બેડી સાથે કાપને.
નંબર

કેશલ
મે માને નામ કુલ ગામ
પ્રવેશપત્રો નંબર મે માને પ્રવેશફીના જા.....
.....જાઓ છે આ સાથે.....થો મોઢવા છે

કસોટી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ,
અમદાવાદ.

લાયબ્રેરીનો ઉત્તમ શણગાર પ્રાણવાન પ્રકાશનોથી જ છે

અખંડ પંખોડાં મજેન્દ્ર લા. પંડ્યા કિ.	૧-૦-૦
સમતા ઉમાકાન્ત	૫-૪-૦
લક્ષ્મી લેટ મંજુલાલ દેસાઈ	૩-૮-૦
ભગવાન ચાણક્ય મંજુલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦
લોહીનાં આંસુ - દેવશંકર વ્યાસ	૩-૮-૦
મીઠો અને મહેરામણ મનલાલ ઘઘભટ્ટ	૧-૪-૦
ફૂંદન બંકીમ બાણુ	૩-૪-૦
માતાજી અણુ ૧-૨	૫-૦-૦
કાન્તિનાં પરિપ્લો અંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૫-૦-૦
લોકકાન્તિ અંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૪-૦-૦
પંડોના દાવાનળ અંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૪-૦-૦
રેણુ અને બીજી વાતો રમણીક મહેતા	૩-૦-૦
આશીર્વાદ સેવક ભોજરાજ	૨-૦-૦
સુચાસિની પ્રબોધ મહેતા	૩-૦-૦
આમીત્રમ રામરાય સુનક્ષી	૩-૦-૦
શ્રીદેવી બંકીમચંદ્ર	૩-૮-૦
આધુનીક સાવિત્રી રમણલાલ જોશી	૩-૦-૦
સોહાગણુ લા. ૧-૨ રમાકાન્ત ગોતમ	૪-૦-૦
કાન્તિનાદ દિઆનંદ	૩-૦-૦
મયાણુ ઇન્દ્ર વસાવડા	૩-૮-૦
રાજસદ્ગમી પ્રહલાદ ઘઘભટ્ટ	૪-૦-૦
હલાની સહચરી સોમાભાઈ બાવસાર	૨-૮-૦
ત્રણ હૈયાં કૃષ્ણલાલ શાહ	૨-૧૨-૦
રૂપા કૃષ્ણલાલ શાહ	૨-૮-૦
પ્રેમલ જ્યોત સુરભી કાકુર	૨-૮-૦
રજની ચિરન્તન	૪-૦-૦
ત્રણ પાંખડી નિરં દેસાઈ	૩-૦-૦
નિશીમંથા સલમ્	૨-૮-૦
ચંદા ઇન્દ્ર વસાવડા	૨-૮-૦
સ્વાધ્યાય ડો. દરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧-૪-૦
એકાકી નર્મદાચંદ્ર સુકેત	૦-૧૨-૦
અબજકાલ પ્રજોતમ પારેખ	૧-૦-૦

ભુલભુલાવ	અંદ્રસિંહજી પરમાર ૧-૮-૦
બળવાબેર પિતાની	
તસ્વીર કલલાશાસ્ત્ર કોઠારી	૨-૮-૦
લયજ્ઞાના પત્રો ર. વ. દેસાઈ	૨-૦-૦
પરિભ્રમણુ લા. ૧ ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦
પરિભ્રમણુ લા. ૨ ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦
પરિભ્રમણુ લા. ૩ ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦
સુભાષના સેનાનીઓ નિરંજન વર્મા	૩-૦-૦
શાહુનવાઝની સમાધે નિરંજન વર્મા	૨-૦-૦
લાલ કિશોરો મુકેશી નિરંજન વર્મા	૧-૮-૦
સરહદપાર સુભાષ નિરંજન વર્મા	૨-૦-૦
જીવનપ્રવાહ નિરંજન વર્મા	૧-૦-૦
સાદા સાબા કેમરહેણુ જલદાશંકર નાન્દી	૧-૦-૦
ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય	
ભાગ ૧ પંડીત સુન્દરલાલજી	૧૮-૦-૦
બાળ સાહિત્યનાં અન્યેક પુસ્તકો	
વેણા કંઠા (જુગા પંડ્યા)	૩-૪-૦
ધરતીનો બાળપ્રેમી	૦-૬-૦
ચોખવટથી વાત કરજો (દિ. કોઠાર)	૨-૮-૦
જમદૂત ને મિયાં ફસડી જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
ટીડા સાંકે જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
થાથાથેથા જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
લોજની ચતુરસલા જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
પુરાણની વાતો લા. ૨ જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
(જીપાય છે.)	
લેહી યોડ (જીપાય છે) જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
આર્મિક સાહિત્ય	
ઉપનિષદ જ્યોતિ મનમોહ ચતુરભાઈ	
લા. ૧	૪-૦-૦
ઉપનિષદ જ્યોતિ લા. ૨	૪-૦-૦
બ્રહ્મભિમાંસા જ્યોતિ	૫-૦-૦
ભગવત ગીતા જ્યોતિ	૩-૦-૦

આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યનાં તમામ પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાંથી વ્યાજગ્રા લાવ મળશે. લખો —

શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય. સ્ટેલ બેંક પાસે, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ

સંચાલક: ધનરાજ રાજમલ કોઠારી

તમારા રક્ષણ માટે

સાધુ દોરો

સીવવાની

હવે નવા પેઢીંગમાં આવે છે

★ અસલ સાધુ દોરો
ખતાવનારા આ ત્રણ
ચુકાઓ ધ્યાનમાં રાખો

જહારના રેપર અને
અંદરની ભૂંચળી માટે
વિસિષ્ટ આછા લીલા
રંગનું કાચબ

② સાધુ આકૃતિનું જે
રંગ (લાલ અને લીલા)
મા ખાપકાચ

③ 'કોહીનુર મીલ્સ કા. લી.'
એમ સ્પષ્ટ રીતે આછા
લીલા રંગમાં ભૂંચળીના
મધ્યમાં ખાપવામાં
આવેલ છે

કોહીનુર મીલ્સ કંપની લીમીટેડ જ
જાતાવે છે

એન-ટી

પ્રાલીક ઇન્ડસ્ટ્રીજ લીમીટેડ.

અકલા સુતર વેચનાર એન-ટી - નહાલચંદ લલ્લુચંદ લીમીટેડ

રોજબરોજનાં જીવનધર્મકાર રજુ
કરતું માસિક

તંત્રી : ઇશ્વર પેટલીકર.

★ 'રેખા' નો નવો અવતાર પામેલો
આ પાંચમે અંક છે. આ પાંચ
અંક એક સાથે જોવાથી એમાં
આવૃત્તી નિવિનતા અને જીવધર્મિતા
દેખાયા વિના નહિ રહે.

★ 'રેખા' નું વંચન હરેક ધરમાં
સંસ્કારની એક મીઠી ફારમ મૂકી
જશે. એક મિત્ર તરીકેની એ
ખરબ સારશે.

★ માત્ર છ જ રૂપિયામાં ત્રણ શે. નું
સુદર બેટ પુસ્તક બાને ખાર આંધ્ર
ધેર ખેઠાં મળશે.

★ તમે ગ્રાહક ન હો તો એક પૌરુષ
કાઈ લખીને આજે જ તમારું
નામ લખી મોકલો.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી સ્તો.
અમદાવાદ-૨

ભારતી

1940

જાપણ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

'ભારતી' વર્ષ ૧૯ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૪ : અંક દસમે
જાન્યુઆરી : ૧૯૫૦

ક્રમ

૧ ક્રેદ' શાસનકાર	ધૂમકેતુ ૭
૨ જીવનપંથ	ધૂમકેતુ ૯
૩ લેખકની નોંધપોથી	જા. ચાંદી ૧૨
૪ માનવીનાં દેવાં	સ્નેહરશ્મિ ૧૭
૫ મુરદેવ : અધારે આંગણે	રમણિક મેઘાણી ૨૭
૬ નિર્વાસિત જનની રહાણી	રવિશંકર મ. રાવળ ૩૩
૭ શુભાશીનાં કારણ	... ૩૬
૮ યુગલક્ષી નવમકથા	ધીરશાઈ કાકર ૪૮
૯ સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?	વસુધેનુ ૪૨
૧૦ આરંભ દેશપ્રિયે !	... ૫૦
૧૧ પરદેશની સફરમાં બંગાળી	મજલાલ ત્રિવેદી ૫૧
૧૨ સંસ્કારકથાઓ	... ૫૫
૧૩ અરબ	પ્રભુચંદ્ર કંચનરાય દેસાઈ ૬૧
૧૪ અંધસમીક્ષા	જ. મં. રા. ૬૫

— : વાર્ષિક લવાજમ : —

દેશમાં : ૭-૮-૦

::

પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ-૧

સ્વાણી એન્ડ કંપની : ૪૦૫, કાલખાંદેવી : મુંબઈ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી કથરલાલ મો. દવે
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ-૧

મુદ્રક : જ્યોતી વેદાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, ધીકાંટા રોડ,
વેદાભાઈની વાડી : અમદાવાદ.

ધી યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા લાઈફ

એન્સ્યોરન્સ કું. લિ.

(હેડ ઓફીસ—મદ્રાસ)

(સ્થાપના ૧૯૦૬)

પ્રગતિના ખોલતા આંકડા

કુલે વીઓ (૧૯૪૮) ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત

કુલે ફંડ „ ૪,૪૫,૦૦,૦૦૦ „

દાવા ચુકવ્યા „ ૧,૭૬,૦૦,૦૦૦ „

એજન્સી માટે લખો યા મળો:—

સી. એન. પટેલ

બાન્ક મેનેજર

યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા બિઝીનેસ,

સર શ્રીરાજચાલ મહેતરોડ, મુંબઈ-૧

નેપથૂન એન્સ્યોરન્સ કું. લિ.

* જિંદગી

* આગ

* મોટર

અને

* અકસ્માતના

વીમાનું કામ

લેવામાં આવે છે.

%%

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

કુલ વ્યયકામ

રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માફિતી માટે લખો.

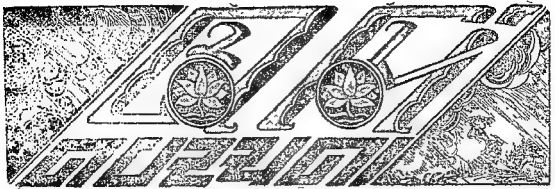
નેપથૂન એન્સ્યોરન્સ કું. લિ.

: હેડ ઓફીસ :

નેપથૂન બિલ્ડિંગ, હેન્રી રોડ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ક્ષાંત્ર :

પરચૂવા, કુસરા સામે, અમદાવાદ.

શ્રેષ્ઠ શાસનકાર

એક મહાન રાજાને શાસનઅધિકારી મૃત્યુશય્યા ઉપર પડ્યો. એના વિના રાજમાં અંધારું ફેલાઈ જવાની શંકા સૌને સુંભવી રહી. એક પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધ એને મળવા ગયો. તેણે તેને પૂછ્યું: ‘શાસનઅધિકારીજી! તમારી તબીયતને ઈશ્વર સારી કરે; પણ તે છતાં તમે અમને કાંઈક આર્ગ દર્શન આપો તો ઠીક. તમારી ઇચ્છા કેને આ અધિકાર સોંપવાની છે? કેાણુ દેશહિતની દૃષ્ટિએ વધુ યોગ્ય છે! મુખ્ય પ્રધાનજી નહિ?’

‘ના’, શાસનઅધિકારીજીએ તરત જવાબ વાળ્યો: ‘મુખ્ય પ્રધાનજી નહિ.’

શુદ્ધને એ સાંભળીને નવાઇ લાગી. મહાપ્રધાનજી, સીધો. પ્રમાણિક, સફળતાનો સજ્જન મુદ્ધ હતો. એ કોઈની મારી-તારીમાં પડતો નહિ. સિદ્ધાંતમાં એ નમતું જોખતો નહિ. એને ઉત્તરાધિકાર સોંપવા વિષે શાસનકર્તાની ના સાંભળીને એને આશ્ચર્ય થયું.

એટલામાં શાસનકર્તાએ કહ્યું: ‘મુખ્ય પ્રધાનજી, પવિત્ર, પ્રમાણિક અને સજ્જન છે એ હું નથી જાણતો એમ ન માનતાં. એ હું જાણું છું. પણ પોતાના જેવા ન હોય તેની સાથે એ બહુ હળશે મળશે પણ નહિ. માણસના કોઈ અપરાધ વિષે એણે એક વખત સાંભળ્યું, પછી એ ગુનાને જતો કરશે નહિ. આટલી બધી એની શુદ્ધ બુદ્ધિ છે, પણ જો તમે એને મુખ્ય વ્યવસ્થા કાર્યમાં નાખશો તો એ પોતાના સહચારીઓ સાથે મતભેદ વખતે લાગ્યે જ નમતું જોખશે; અને લોકોમાં પણ અપ્રિયતા મેળવશે. બહુ જ થોડા વખતમાં એ પોતાની અતિ પ્રમાણિકતાથી ગેરવ્યવસ્થા લાવી મુકશે.’

‘ત્યારે?’

એના હાથ નીચેનાને આગળ આવવા દે. એનામાં એ સફ્ફુલો નથી જે એના ઉપરી અધિકારીમાં છે એ ખડું, પણ એનામાં શાસન કરવાની કલા છે. તે પોતાના અધિકાર પદને, જેમ જરૂર હોય ત્યારે ભૂલી જાય છે, તેમ એનો અધિકાર એની નીચેના શુદ્ધી ભય, તો એ નિભાવી પણ શકે છે. પોતાના સહ-શુભોને બીજાની સાથે ભાગમાં વહેંચી લેવામાં શાસનકલા રહી છે. સફ્ફુલોને વારંવાર પ્રદર્શિત કરનાથી માણસ, માણસોના પ્રેમ ખુલે છે. સફ્ફુલ હોવા એ એક વસ્તુ છે. સફ્ફુલોને ખાલવા એ બીજી વસ્તુ છે. પણ સફ્ફુલો દેખાડવા એ તો તદ્દન વાહિયાત એવી ત્રીજી જ વસ્તુ છે. ખરી રીતે પોતે દોષતા હોય તેમ નહિ, પણ પોતે દોષતા હોય તેમ, જે રાજ કરે છે, તે જ શાસનકલા ભણે છે. કેટલીક વસ્તુ જાણવા છતાં ન જાણવામાં શાસનનો વિજય છે. કુટુંબનો સુખ્ય માણસ જેમ ઘણી વસ્તુ જુએ છે, પણ ઘણી વસ્તુ જોવા છતાં જોતો નથી, જે જોવા જેટલી તેટલી જ જુએ છે, શહે એ જાણે છે બધી, તેમ શાસનની પણ એ જ રીત છે. કેઈક કહી જાય કે આભોચિયાનો ધારો ઘડો એટલે આભોચિયાનો ધારો ઘડવા બેસો એ કાર્ય શાસનનાં લક્ષણ નથી. માટે હું માતું છું કે તમારા શુદ્ધ સજ્જન, સરસંગી જેવા, સંપૂર્ણતામાં માનતા, અને માણસનો જરા જેટલો પણ દોષ નિભાવી લેવાની બીન-આવડત વાળા, મહાપ્રધાનજીને બદલે, એની નીચેનાને શાસન ઉપર નીમો. એ સુશાસન

ચલાવશે. શુદ્ધ સજ્જનને તો ધૂર્તો કમી જાયે. અને તે ધૂર્તો નહિ વગેવાય, વગેવાયે એ પોતે. પ્રહુ સાચા સીધા ને સાદા માણસો તેમજ દેવી હુઆ લેખાગુ ને તકસાધુઓ એ બંને શાસન માટે નાલાયક છે. શાસન કરનાર પોતે સજ્જન હોવો જોઈએ. દુર્જનને એ ઝોળખતારો હોવો જોઈએ. પણ માણસની ઉપર હરતાં ફરતાં કકક શાસનનો ઠંડ ઉગામ્યા કરવાની, ને સાવ ફેલશ જોવી વાતમાં પણ શાસન ચલાવવાની ધમ્મી ઉપર કાણુ રાખનારો હોવો જોઈએ. મતલબ સહન કરવાની તેમજ જુદો મત નિસારી લેવાની ને ગેરબંધનતા ન પ્રમટાવે એવા હરેક પ્રકારના મતલબને જાળ-વવાની એનામાં બુદ્ધિ હોવી જોઈએ. સફ્ફુલ જ્યારે પોતાનામાં જ સફ્ફુલ જુએ છે, ત્યારે એ સફ્ફુલ રહેતો નથી. પાંડી એ Ego-અભિમાન-યાય છે. આટલા માટે મેં આમ કહ્યું છે.

ચુરને, શાસનકર્તાની આવી બીડી સમજણ જોઈને એવા માટે માન ધયું. પણ તેણે મે હાથ ભેડીને કહ્યું ‘મહારાજ! એથી તો મહાપ્રધાનજીને માતું લાગે!’

‘એ સાચું’ છે, પણ મહાપ્રધાનજી એ સાચા હશે તો માતું નહિ લગાડે; ને માતું લગાડશે તો એટલા એ યોગ્ય હતા એ નક્કી થયું. પછી તો એમનું સ્થાન કુદરતી રીતે જ નીચું પડે છે. વળી પ્રધાનજીને ખોટું ન લાગે, માટે કંઈ હબરોની પ્રજાને ગમે તેના હાથમાં સોંપી દેવાયો? માટે તમે તમારું કર્તવ્ય કરજો.’

જીવનપંથ : ખડ બીજો

ધૂમકેતુ

[નોંધ : નવેમ્બર ૧૯૪૮થી બહુરી મૂકી દીધેલી આ આપકથા આજે ફરીવાર હાથમાં લેવાનો પ્રસંગ આવી શકે છે એ એક સુઝાય અકસ્માત જ મળી શકાય. વચ્ચે લગ્ન હતા કે હવે આ વસ્તુને કદાચ અકસ્માત જતાં ખીજાં ઘણાં મકરનનાં કામ રહી જાયે. પણ દરમાન એક વખતની નાનકડી મોંઘડીમાં, ખીજું કામ હૈયામાં નહિ અડવાથી, આગલી પાછલી કેટલીક નોંધપાથીઓ ને સંબંધિતો એક રહ્યો હતો, ત્યારે હવે પછીના સમયની બહુખરી આહિતી એમાંથી કમગદ આવતી જોઈ, આ અપૂર્ણ વસ્તુ પૂરી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. આ તબક્કામાં ખીજા વિરામ માટે, અમદવાદને સ્ટેફને લાગીના નંગ સાત લાઇને ઉત્તરવાનું થયું, અને રવિશંકર રાવળને ત્યાં પહેલવહેલા ધામા નાખ્યા, ત્યાં સુધીનો સમય અત્યારે ધાર્યો છે. લગભગ એક વર્ષના લાંબા ગાળા પછી આ વસ્તુ ઉપડે છે છતાં તે સમય દરમિયાન અને 'જીવન પંથ'નું એક ખુસ્તક બહાર આવી ગયું ત્યાર પછી પણ, આ અંગે જે રસભરી ધૂમ્કા થતી રહી, એણે એક અનુમાન ને સમયન આપ્યું કે, વસ્તુ તદ્દન નિરસ નથી બની. તેમ જ કેવળ નિર્બળ પણ નથી લાગી. નહિતર તો સંસારસચ્ચતા મુકાબલે કાંઈ ન મળી શકાય એવા એક ખૂણાના બહુ સામાન્ય 'જીવનપંથ'ને ફરી પ્રગટાવવાનો સ્વપ્ન જોવા કરવા એવા જ માન્યો હોત.

આશા છે કે પહેલવહેલું આ લખવાનું કાર ક્યું ત્યારે કહ્યું હતું તેમ, 'આમાં આવેલા 'હું'કાર, વિવેચકોને 'હું'કાર' નહિ જણાય. ને વાચકોને અહંકાર નહિ જણાય. બાકી તો શિન્નચિદિ' લેખક—ગણીને આજે આ પુનઃથ શરૂ થાય છે. આમલા લાગ સાથે મેળવી લેવાય માટે આમાં યોક્ત વસ્તુ ફરીને અપાસું જણાયે.]

સદગત આનંદશંકર લાઇએ આંદો અમદવાદ આળ્યા પછી વસંતમાં પ્રગટ થતા પત્રો ફરીવાર લખવા માટે એક વખત ખાસ આમક કયો હતો, એ વાત આવી ગઈ છે, પણ સાહિત્યમાં સુરેશિ વિવેચની એમની કલ્પના જેમણે જણી હશે, એમને એમનો આમક એટલે થું એ સમગ્રવલું પડે તેમ નથી. પણ એ સમયે તો આ પત્રો કેવળ મેધકુતના યજ્ઞની માફક લખાઈ રહ્યા હતા. એમાં પહેલો પત્ર ૧૬મો એપ્રિલ ૧૯૧૬નો લખેલો છે. આ પત્રો હજી પ્રગટ થયા નથી. ને કદાચ હવે આજે તો પ્રગટ કરવા એવા રવા હોય એમ જણાઈ પણ નથી. છતાં 'વસંત' માસિકના અંકોમાં એ નિયમિત આળ્યા કરતા હતા. આ પત્રોમાં કલ્પનાની તાજી ચીટી હવા હોવાનું આકર્ષણ જણાય છે. એવા એક પત્રનો થોડા નમુનો આપ્યો છે :

એ વખતે હું આજના પાસે કરિયાણા

પ્રદેશ પાંચાલમાં અણાય છે. આંદો' એ જૂમિનું વર્ણન કરેલું છે

પરમપ્રિય : પાંચાલનાં વિશાલ મેદાનો અને નાના મોટા કુંભરાની હરોલ નીલી લીલોતરીથી ભરપૂર છે. વિશાળ મેદાન પથરી થેટા ચારતા રખા-રીઓના પહોડી રવર આવી રહ્યા છે. જૂનનાં ટોળાં પણ અહીંતલીં ફરે છે, અને સર્વ સ્થળ એટલા સુંદર આનંદમય અને શાંત લાગે કે તારો વિયોગ અસલ થઈ પડે છે,

શ્રાવણ માસના અરિયર વાદળની ઘટાથી આકાશ છવાયલું છે. જૂનમાં વાદળાં ધડીક મેળાં થઈ ધન-ધૌર થઈ રહે છે : ત્યારે મધુરો હર્ષથી દૂદી ગજન ફરે છે, તો ખીજા પહે વાદળાં જૂટાં છવાતાં થઈ સૂર્યનો મધુર તાપ પૃથ્વીને પ્રકાશ આપે છે. પણ અફસોસ ! પ્રિય ! આ બધા જ દેખાવ રમણીય ત્યારે લાગે છે, બધારે તું સાથે હોય છે.'

કાલ્પનિક ને અગ્રી ખરી વસ્તુસ્થિતિને 'અવલંબીને. પણ એનો સાનનો પત્ર જીનામદથી તા ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૧૮ (વસંતઃ આષાઢ ૭૫) નો લખેલો તે જ પહેલવહેલાં પ્રગટ થયો છે. તે પહેલાં એ શ્રી. રાવતના 'સાનાંજલિ'માં આવ્યો હતો. એ દસ્તલિખિત પત્રની મનોહરતા વિષે આજણ ઉપર આવશે. હજમાન તો સાહિત્ય પ્રવૃત્તિએ પણા ધણા યત્નો કરેલા જણાવ છે. ઉદાહરણ તરીકે 'સાહિત્ય' માસિકના એકરો. ૧૯૧૭ ના અંકમાં એક જાહેરાત છે. તેમાં ઈનામી હરીકાંઈનું પંચામ પ્રગટ થયું છે. એ ઈનામ રૂપિયા ૬૫નું હતું. 'સોથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ (ગુજરાતી સાહિત્યમાં) કયો અને ક્યા માટે?' એ નિમંધનો વિષય હતો. નોંધ લખના 'સ રિ-ત્પ'ના લંત્રોએ આપ્યું છે કે 'આ ઈનામ રૂપિયા ૬૫નું રા. મૌરીશ'ક ગોવર્ધનરામ જોશીને આપવામાં આવ્યું છે. આ નિમંધ ધણો લાંબો છે તેથી ફરસદે 'સાહિત્ય'માં છાપવામાં આવશે. એમાં જે પુસ્તકને સોથી શ્રેષ્ઠ સાબીત કયું' છે તે અમારા મત પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ છે એમ માનવાનું નથી. માત્ર નિમંધની શૈલી અને દલીલ પઠાવવાનો ખુશી ખ્યાનમાં લઇને જ ઈનામ આપેલું છે.'

આ નિમંધ પાછળથી પણ ધણું કરીને પ્રગટ થયો હોય તેમ યાદ નથી. પણ એટલું ખ્યાન છે કે ધણું કરીને 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને સર્વોત્તમ પુસ્તક તરીકે એમાં ગણ્યું હતું. એ કે 'ગુલાબસિંહ' વિષે પણ પક્ષપાત દર્શાવ્યો હતો.

આ પત્રો, કેટલાક સંવાદો, થોડીક વાર્તાઓ નિમંધો અને નવલકથાઓ-એ બધાનાં ખસિત કલે-વરો આને પણ પાયાં છે અને એમાં વચ્ચે વચ્ચે આવા છુટાછવાયા પ્રયત્નો પણ ચાલતા રહેલા જણાય છે. ધણું કરીને 'પ્રજાપંથુ' ને એ વખતે આજા ગુલામી કામગીરી છપાતું, તે પણ, હીવાળા ઉપર નૂતનવર્ષાભિનંદનનાં નમુના માટે ઈનામી જાહેરાત કરતું. આવી એક જાહેરાતના પરિણામે એમાંથી એક ઈનામ રૂપિયા પાંચનું મેળવ્યું હતું. એ નવનવર્ષા-ભિનંદનનો નમુનો નીચે પ્રમાણે હતો.

પરમપ્રિય રા. રા.

જે અનંત સમય વચ્ચે વહેતું આપણું જીવન! એને નવીન ચૈતન્ય આપનાતો આ વર્ષારંભનો સોનેરી સમય આવશે, પરમપ્રિય! આત્માના સમગ્ર મજાથી, દેશના કલ્યાણ મુદ્દમાં, રંગેદની અનંત ભવિષ્યથી ગરીબમાં ગરીબ ઝુંપડે પ્રકાશ આપવામાં, અને દિન્દુના આદર્શ મુદ્દમાં રહેલ કૌટુંબિક જીવનના નિર્દોષ આનંદમાં, નૂતનવર્ષા વ્યતીત થાય; સ્વમાનની ગોરવ ભગેલી લાગણી, અન્યાય પ્રતિ તિરસ્કાર કરવાનું હૃદય નજ, અને જીવન-સૂત્ર માટે પ્રાણપંથુ કરવા સુધીની શક્તિ; આવી ઉચ્ચ જાણનાં ઝોતું મળેલું આપનું આદર્શમય સુંદર ધોવનજીવન, કાવ્ય અને જ્ઞાત વૃદ્ધાવરણ સુધી લંબાય! આદાર હૃદયનો આપ માટે એ જ અંતરરત્ન! નૂતનવર્ષારંભમાં એજ પ્રાર્થના!

રમેશાધિન

.....

આ પ્રમાણે નાના નિમંધો મળતા રહ્યા, એ ખરું છતાં આ બધા વર્ષો ઉલટ મતેમંથન મધ્યમજીમાં પસાર થયાં જણાય છે. જેને પંચામે પ્રિવિસનું એક વર્ષ ઝોતું હતું, એ પહેલાં આવી ગયું. કલામ બીજું ઇન્ટરનું વર્ષ પણ એ પ્રમાણે ખેત. પણ એવે વખતે છાંટણાલ માનસમ કામદરનો મૈત્રીના લાભે વધારે સ્થિરતાથી વાચવાનું બની યાકુ અંતે ન ધારેથી એવી જગજગ ફોલ્ડ ઇન્ટરમાં મેળવી. ઇન્ટરમાં લેકન્ડ કલાસ મળ્યો.

ઇન્ટરની પરીક્ષા આપોતે તો ફૂં નિયમ પ્રમાણે વીરપુરમાં આગ્યો હતો ત્યાં એ વખતે સદ્ગત હમીર-સિંહજીએ એક રાજકુમાર કોલેજ સર કરી હતી. ગુજરાતના ગુલાબકાઈ નાયક કરીને હેલ્મારર હતા. તે ધણું કરીને આર્થસમાજ હતા. અને સ્વામી સંકરાનંદ સાથે એમને મૈત્રી હતી.

આ 'ઇન્ટર આર્ટસ'નું વેકેશન મેં વીરપુરમાં ગાળ્યું, ત્યારે ત્યાંના વૈદ્યક કાકો સુગસિંહજી સાથે એક પ્રકારનો વિચારોત્તિ જેવી પ્રીતિ બંધાણી.

હાકાર સુન્નિહજીને મારા પિતાના કપિલ કકક સ્વભાવ માટે અણુરાગ હતો. પરંતુ આ 'વેકેશન' દરમ્યાન થયેલી મારી ઉદ્દેશ્યથી એમનો લગભગ સદ્-ભાવ કહી શકાય એવું પરિણામ આપ્યું હતું.

આ ઇન્ટર અર્ટ્સ વખતે દેશ આખામાં પહેલ-વહેલો 'ઇન્ડિયન' આવ્યો. એ વખતે હું કરીયાણામાં હતો. ગામડામાં જ્યાં વૈદ્ય નામનિશાન ન હતું ત્યાં આ વ્યાપક રોગના કેવા ભયંકર પ્રત્યાઘાત પડ્યા હતા એનો પ્રત્યક્ષ પરિચય એ વખતે મળ્યો.

કરિયાણામાં દરદૈન્ય સવારે એક બે મુઠાઈ નીકળતાં અને ગામ આખું એક પ્રકારની હેબત પામી ગયું હતું. કેટલાકના મનથી આ કામ લાગીનાં હતાં. હંમેશાં નવા નવા સમાચાર આવતા હતા. ગામમાં કોણ કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યો એ સિવાય બીજી શોષ વાત ન હતી. શું ખાવું કેમ રહેવું એ વિષે પશુ અભિપ્રાય બદલાતા હતા. વૈદ આવતો ત્યારે આખું ગામ એક પને એની રાહ જોતું થોભી રહેતું. પશુ એ છતાં માણસોના સોથ વળી રહી હતો

અમારા જ ઘરમાં એક ઇન્ડિયનનો ખાટલો હતો. એક ખાટલો સુવાવકનો હતો. હું ને અંબા-શંકરભાઈ કૃષ્ણ ખીચડી ખાઈ લખને આખો દિવસ દહીંની સારવારમાં કાલતા હતા. કોઈ સમાચાર આપતા કે જુખ્યા રહેવાથી રોગ જાય છે. બીજા કહેતા કે ખાવાથી મટે છે. રોગ કેમ થાય છે ને કેમ મટે છે એની કાંઈ સાચી માહિતી આ ગામડાઓમાં તે દિવસે પશુ હતી નહિ ને આજ પશુ છે નહિ. એમાં કરિયાણા તો કાંઈ પશુ સ્ટેશનથી જ વીસ માઈલ દૂર પડ્યું હતું, એટલે અમે જન્ને ભાઈઓ તો સવારથી સાંજ એ જ મથામણમાં પડ્યા હતા. આ તાવમાં ત્યારે કહેવાતું કે પાણીની બહુ તરસ લાગે. પાણી પીવાથી કંઈ થાય. ને છનોસ કલાકમાં તો માણસ ઉપડી ન્યય !

એમાં અમારા ઘર પાસે જ એક પ્રસંગ બન્યો.

એક ધાંચી હતો. ધાંચી, ધાંચણ, એની મા, એક બે નાનાં છોકરાં, ઢેરહાંખર, કુદૃગ સુખી હતું. ધાંચી તદુરસ્ત ને અલગરસ્ત હતો. એના ઘરમાં ઇન્ડિ-

યન-ગ્રાએ પ્રવેશ કર્યો. જોત જોતામાં બધા જ અપાઈ ગયાં. કોઈ પાવળું પાણી આપે તેવું ન મળે ભાડે માણસ રાખે પશુ કોઈ આવે નહિ. જ્યાં જીવન મૃત્યુનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં સેવા પશુ કોણ કરે ?

પરિણામ એવું કમકમાટી ઉપજે તેવું ભયંકર આવ્યું. એક દિવસ આખું ઘર ખલાસ થઈ ગયું. બધાં મરી ગયાં. સવારે ફળીનાં ઢોર કાંકરવા માંડ્યા ને બારણાં ન ઉઘડ્યાં ત્યારે અમર પડી કે ઘરમાં બધાં મરણ પામ્યાં છે. ફેવળ ઢોર ખીસે બાંખા રહ્યાં હતાં !

આવી વાતની વ્યાપક જાસર નીચે આખું ગામ એ વખતે જીરવું હતું.

અમે ધણી સંભાળ રાખીને રહેતા હતા. જન્ને ભાઈને મનમાં ભય હતો કે આપણે બે જ સાત છીએ એમાં એ કોઈને તાવ આવ્યો તો થઈ રહ્યું ! એટલા મટે ફેવળ મગના પાણી ઉપર રહેવાતું પશુ કરી જોયું હતું. પશુ એટલી બધી સારચેતી છતાં હવા જ એટલી બધી જાંતુમય બની ગઈ હતી કે એવું અનિવાર્ય મિશ્રિ આવ્યું ને આવ્યું.

પહેલવહેલો મ. જી. ઉપર અપાટો આવ્યો. હું 'ઇન્ડિયન'માં સંપાદ્યો.

એ વખતે સાચી કે એટલી ગામડાઓમાં એક માન્યતા ફેલાઈ હતી. 'ઇન્ડિયન'માં પાણીની તરસ બહુ લાગતી. જે પાણી પીતા એ ઉંચે કંઈના પ્રકોપથી મરતા. પાણી ઉતું કરી લાવતી ન વાપુસા વગેરે નાખીને પાણી સાચવે રાખતા. છતાં ધણીખરા કંઈપ્રકારને પરિણામે ઢગી પડતા.

એ વખતે તો હજી આ રોગની પુરી શોધખોળ નહિ, એટલે અર્ધજીવ માન્યતાઓ એ જ ત્યાં વેદું હતું.

મને યાદ છે કે અંબાશંકરભાઈના મનમાં સમાધાન થાય માટે એ પાણીની ઝોઝમાં ઝોઝી માંગ કરી હતી ! એવે વખતે હું મારી જાતને, જાણે હીલોળા હતા કાંઈ સરાવરમાં પડ્યો હોઉં, એવી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ઉપડી જતા. અને પાણીની માંગ ઝોઝામાં ઝોઝી કરીને મનમાં ગોઠેલા ભય ટાળી રહી હતો.

[ક્રમશઃ]

લે ખાની નોંધપાથી એના પોતાના વિષે તેમ જ એની પોતાની કૃતિઓ વિષે ધણી મુદ્દા માહિતી આપી શકે. અને નિષ્પક્ષતાથી રિવેચકને તો માર્ગદર્શન પણ કરાવી શકે. એવી એક નોંધપાથી હમણાં બહાર પડી છે. એ **સમરસેટ** મોથની 'Writer's note book' આપણે ત્યાં એવી માહિતી આપનાર નોંધપાથીઓ ખુબ જોઈને બહાર પડે છે. આ નોંધપાથીમાં એણે કેવી વિવિધ વસ્તુઓ સમઘડી જે-અવલોકન, પાત્રાલેખનની નોંધ, વિચાર મણકા, ભક્તિ સ્વભાવ દર્શન, પ્રસંગ વર્ણન, પ્રવાસ હોડીન, ભૌતિક વસ્તુસ્થિતિ, શોકજીવન, જીવનપરિચય, અને પુસ્તકપ્રવાસ-એવો **મોથની નોંધપાથી** કહી શકાય. ઉપરથી આવી શકશે :

એક જગ્યાએ પોતાની કવિત વિષે એ લખે છે :
 'મને મજેલી કવિત અસાધારણ પ્રકારની નથી એ ખરું, પણ મારામાં અત્યુત્ક્રમ પ્રકારનું ચારિત્ર્યજન છે કે જે મારી મર્યાદાઓને ટેટીકે અંદરે જુલસી નાખી શકે છે. મારામાં સામાન્ય સુદ્ધિ (common sense) છે. ત્યાં બીજા માણસોને પોતાની જાતે નથી ત્યાં મને કંઈક કહેવા જેવું મળી આવે છે. મારું જીવનદર્શન અસાધારણ પ્રતિભાસાળી ભક્તિઓની પેઠે, સંસારગુન્જોઈ શકે એટલું કવિતશાળી નથી એ ખરું, પણ તે હતાં મેં જે સત્ય તોયું તે પ્રગટ થયું છે. એથી વધારે સુધી મને વિચેત્યકે **cyano-ટાયેક્ટર**થી મળેલી છે. છતાં હું જે ખરેખર છું એના કરતાં બીજા કોઈ યુગ મારામાં ન આરાપાય એ મને ઠીક લાગે એમ ખરું.'

બીજું એક અવલોકન : 'પહેલા વીસ વર્ષની અસરમાંથી આમે મનુષ્ય બનેલો થાય છે. અંગ્રેજોની અને રશિયનોની વચ્ચે ગાળકું થયું મોટું છે. ભાષાની મુશ્કેલી તો એમને એક બીજાને નિકટમાં આવવા માટે બંધી જ છે, પણ એ ઉપરાંત બીજી મુશ્કેલીઓ પણ ર. હોકા એક બીજાને, એક બીજાના સાદિત્ય પરિચયમાંથી મળવાની કેદી બંધી કરે તો એ વસ્તુ પણ જતે દહાડે કોઈક ઉપયોગી થાય. પણ આ દિશામાં મુદ્દાન સમજા કરતાં સામાન્ય જનનારઓ જ વધારે

ઉપયોગી નિવડવાના. ડોસ્તોવસ્કો કરતાં ચેહોફ તમને રશિયન પ્રજા વિષે વધારે ઠીક શકે. (Chekov will tell you more about the Russians than Dostoevsky.) ભાષા પરિચય માટે પણ મારું મંતવ્ય ભુદા પ્રકારનું છે. વિદેશી ભાષા બરાબર વાંચી શકાય તે બોલી શકાય, એથી વધારે એનો પરિચય મેળવવાનો મોહ જતો કરવા જેવો છે. વિદેશી ભાષામાં નિષ્ણાત ને સજીવ ખનવાની મહેનત માથે પડે તેવી છે.'

એક ઠેકાણે કેટલાંક પાત્રોની રૂબાઓ આપી છે :
 'મારી સાથેના મુસાફરો : પહેલો એક જ્યુ. નામ છે. ઉંચો, સજીવ બાંધોતો, પણ હસનયક્ષનમાં કંઈક અને દેખાવે અસુદર. એનું નાક મોટું' આખો મળી ભમર. અવાજ મોટો. પોતાને માર્ગે બધા પળે એવો સ્વાસ્થ્યપ્રીત. તે વારંવાર પોતાના સ્વભાવોનાં બાકે છે તે પોતે સામયિકાળી નથી એવી ફરિયાદ પણ કરે છે. પણ સમય એસે છે ત્યારે તો જીતીને જીએ છે. પૈસાની ખાખતમાં થયો ચીરવટાળો છે. અને જ પેન્સ તો જ પેન્સ, પણ કોઈ મિત્ર છેતરાય જાય તો લાલ લપ લે તેવો છે.

એક વાર્તાનો વિષય નોંધાય છે :
 'આજે મને એન્જનીયર સાહેબે એક વાત કહી. એક માણસ વિષે. એણે જીવન મનુર તરીકે કહ્યું. પછી રસોયો થયો. પછી જમીન વેચાતી લીધી. પૈસા મેળવ્યા. ચીનના મજુરોને લાવી આપવાનો થયો. શ્રીમંત થયો. પણ એને પશ્ચિમનો સુધારણા માટે મનમાં પિત્તકાર થયો હતો. પોતાની ચીનમાં રહી મરેલી ઓ વિષે એને વારંવાર વિચાર આવતા. અને પોતે જે જંદર્માં કામ કરતો એ દરમિયાન પણ એને દુઃખ નજર સમક્ષ આવ્યા કરતું. આંધી પોતે પાછો દો, પણ દેશ જુલો ચકાતો ન હતો. એક દિવસ એણે બધું કુટુંબ ભેગું કર્યું, તેમને કહ્યું : 'હું તમને હવે છોડી જવા છું' છું...' અને પછી એક દિવસ એ ખરેખર અદરમ થઈ ગયો.
 આ નોંધ ઉપર નીચે પ્રમાણે દિપણ કર્યું છે :

‘There is the making of a story here, but I never wrote it because I discovered that Jack London had already done so.’

[આમાં વાર્તાનો એક વિષય છે, પણ બીજાએ એવી લખી કાઢેલી છે એ એમને ‘પછી મેં’ લખી નહિ.]

એક બીજી નોંધ:

‘એક નિશાળ ભારતર મળ્યા. આધુરિય હતા. લકાઈમાં બધું આવેલા. ધાવણ થયા પછી સાંજ થયા ત્યારે સરકારે એને ફીજી ટાપુમાં મોકલ્યા. કિરોર-વનમાં આ ટાપુ વિશે રમણીય વસ્તુનો વાંચેલા, એટલે આ તક આવતાં તો હુધેલા થઈ ગયા !

પણ હવે આંહી આવ્યા છે. એકલતા મુંઝવે છે. ભમણા ભાંગી ગઈ છે. મુખ્ય રથળથી સાત માર્ગલ દૂર નિશાળ છે. રાત્રી પડે કે તરત કોઈ ‘હોટેલ’ ભેગા થઈ જાય છે. સોડા વ્હીસ્ટી પી પી કરે. ભાગ્યે જ અઢાવીસનું વય હશે. હસતી વાદળરંગી આંખો અને હસતું મોં.’

આધુનિક ઠવિઓ; ‘એમનામાં થોડો જોશી હોશિયારી હોત ને જરાક વધુ લાગણી હોત ! એ નાનાં નાનાં ગીતો આપે છે, પણ કોઈ ગદ્યન હેઠળ વિહારી શોક એની પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં પડ્યો હોતો નથી; જરા ઠાવકી રીતે બળેલી કેળવણીના આરામમાંથી એમનાં ગીતોનો જન્મ થાય છે.’

એક વધુ નોંધ ઉપર નજર નાખીએ. એક નવલકથાનું સંગ્રામ વસ્તુ એમાંથી મળે તેવું છે. નોંધ નીચે પ્રમાણે છે:

‘હંડન. એક હજમ. સોળ વર્ષનો હતો ત્યારથી જ ધંધામાં પડ્યો ગયો. શરોર સારું. અઢારનો એ વખતે પણ લાગે. એને કવિતા વાંચવાનો ભારે શોખ. રવિવારે એ બુદ્ધે બુદ્ધે ટેકણે કવિતા વાંચવા ભટકે. મીલ્ટનનું ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’ વાંચે. કોટ્સની જન્મજયના જોઈ આવેલા. કોલેરોજ રહેતો એ ઘર પણ માંખી આવેલા. એનામાં આનંદભર્યાં ઉત્સાહ હતા. જે પૈસા બચે તે બધા પુસ્તકમાં ખર્ચે. તે પોતાનું બપોરનું

ભોજન એક ટેકણે લેતો. ત્યાં એક જુવાન ખાઈ પણ આવે. પરિચય થયો. મૈત્રી જમી. પછી એ પરપૂર્ણ પણ ખરા. એક દીકરા થયો.

એની પત્ની એના વિદ્યાળ વાચન ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયેલી. પણ બપોરે એ પરણીને રહ્યાં ત્યારે આખો દિવસ પુસ્તક પુસ્તક કરના આ પતિથી બાઈ થાકી ગયાં ! કામથી એ ઘેર આવે, વાળુપાણી થઈ જાય, પછી બાઈને ઈચ્છા થાય કે હવે ક્યાંક ફરવા જઈએ. અને ભાઈને ઈચ્છા થાય કે હવે ક્યાંક વાંચીએ ! આ સ્વભાવ લક્ષણ ત્યારે, એવામાં એમને પરપૂર્ણ સાત આઠ વર્ષ થયાં ને લકાઈ ફાટી નીકળી. ખભે ખડીએ ભરાવીને આ જુવાન લકાઈ ચાલી નીકળ્યો. દશિયામાં ગયો. રૂમાનિયા ભોળું. પાછો આવ્યો. પોતાના કામમાં ચોટયો. હજી જુવાન હતો. તેથીય વર્ષનો. પણ જીંદગીભર આ વાળ કાપકાપ કરવાના કામનો એને કંટાળો આવતો હતો ! બપોરે બીજી તો કોઈ વાત એને આવડતી ન હતી. પણ એને આ વસ્તુનો અસંતોષ હતો, ત્યારે એની વહુ માનતી કે, આ કામ ઠીક ગણાય કે શેટલો તો મળે !

એના મનમાં આ ભાઈ જરા તરંગી લાગવામાં આ હતા !

મેં એને પૂછ્યું કે ‘હવે તું કવિતાઓ વાંચે છે ખરા ?’

એણે માથું ધૂધાવીને કહ્યું: ‘એમાંથી શું ફળ ? એને લીધે કું ક્યાં આગળ તો વધુ’ તેમ નથી !’

મેં જવાબ લાલ્યો: ‘કું તને રસ્તો બતાવું.’

‘કદાચ રસ્તો બીજો જડે... શોભા વખત માટે...’

એણે કહ્યું: ‘પણ એ છતાં છેવટે તો મારે આ વાળ કાપવામાં જ આવવું પડે એમ થાય.’

મેં એણે કે એ છતાં એનામાં એક વસ્તુનો ધા જોડો રહી ગયો હતો. પોતાને જે ન મળ્યું તે પોતાના પુત્રને કોઈ રીતે મળે એવું રાક્ય બનાવવું !

‘આજ કું એક કલા પ્રદર્શન જોવા ગયો હતો. આ પ્રમાણે બપોરે માણસોનાં ટોળાં કું પ્રદર્શનમાં ઉભારાતાં જોઈ કું, ત્યારે મારા મનમાં

સવાલ જોશો ચાલ છે: 'હવે વખત એમનાં મનમાં આ ચિત્રોનો લાગણી થતી દશે. પણ છતાં એમની અસર કેટલી ઓછી! એ લોકો તો આહો! જરા વિનોદ માટે લટાડ માટે, આવે છે જીવનમાં, કમ કામ ને કામમાંથી આટલો વખત નિરાંત મળે એ જ ખોશી. મનુષ્ય કામથી ચાંકીને ઢાંચે પીતા દોડે એવું જ આ નથી! જીવન એ વિશદ છે અથવા ચાક છે. એમાંથી માણસ આહો આરામ શોધે છે અથવા વસ્તુસ્થિતિ ખૂબી જવા આવે છે. નિરાશાવાદી, વસ્તુસ્થિતિનો અરથીકાર કરવા દોરાય છે. કલાકાર, એનો સ્વીકાર કરે છે. પણ કલાકૃતિથી ને લાગણી જન્મે તેનું ખરું સુધારકન તો વ્યક્તિના કિષાત્તક વલણમાં રહે છે. પણ આપણે કલાની વ્યાખ્યા વધારે વિશાળ કરવી ધટે. માત્ર કવિતા, સિદ્ધ કે નુલ કે નાટક એ જ કલા નથી. જીવનના બધાપટા પ્રશ્નોનો સુંદર ઉકેલ એ પણ એક કલા જ છે. The art of life એને પણ આપણે કલા એટલું મોરવ હવે આપવું ધટે.'

"આજે મેં આજો દિવસ યુનેગારનો હેતુઓ શોધવામાં ગાળ્યો. ઉપર ઉપરથી લાગે કે તેમાંના હલ્લાખરા યુનેગારોએ, પ્રેમની ખાતર, અદેખાઈમાં, વિકારથી પ્રેરાઈને, વેર વાળવા માટે, કાંઈ અ-માન્યથી દોગધને કે આવેશમાં આવી જઈને, યુગાઓ કર્યા હતા. પણ નવાઈની વાત આ હતી કે તરાક વધારે ઉંડી તપાસ કરતાં સમકામ વધા જ યુગાઓ ગરીબીમાં-પૈસાની જરૂરિયાતમાંથી જન્મ્યા હતા! એક જ કિસ્સો એવો હતો કે જેમાં એક કારવાડના ઠાકરાએ એક ઠાકરી ઉપર અત્યાચાર યુગરતાં એણે ખરો પાડવા માંડી. ને માણસે એમાં ચર્મ જરી એ બીકે એણે એને યુગળવા મારી નાખી! એની ઉપર પૂરી અઢાર વર્ષની પણ નથી!"

"વિવેચનમાં જેને Sincerity નહું લખ કહે તે મેળવતું મરુતું મુશ્કેલ છે. સામાન્ય પ્રચલિત મતથી કે મોતાના પૂર્વગ્રહોથી દોગધા વિના વિવેચન કરવું એ ખરેખર અધરું કામ છે. તેમાં પણ એમના વિષે કાંઈક લોકમત કેળવાયો છે એમના વિષે શુદ્ધ

મત આપી સરવાની સકિત જુદુ થોડા વિવેચકોમાં હોય છે."

એક માણસની વાત: "એક એ ઓના પ્રેમમાં હતો. બીજો માણસ પણ એ ઓને ચાહતો હતો. પ્રેમ ત્રિજાણમાં બને છે તેમ તેણે, પેશાને ગમે તે રીતે જુદુ હલકી ને અપર રીતે અદર્ય કર્યો પછી પોતે પરવેલો. પણ એના અંતરમાં રહેલો પથ તાપ ધીમે ધીમે એને ઠાકરી ખાવા લાગ્યો. એમાંથી ને ઓ માટે ચર્મને એણે આ ક્યું એ ઓ પ્રત્યે જ એના મનમાં નફરત જન્મી!"

તાજમહાલ: મારા મનની તૈયારી હતી, એની વિષે ઘણા સુદર ચિત્રો પણ જોવા હતાં, છતાં ને તાજમહાલ મેં જોયો, તેના સૌન્દર્યે મને મુગ્ધ કરી દીધો. મને લાગુ કે આ એક પ્રકારનું શુદ્ધ કલાનું જ અવર્ણ છે. ને તેથી એ લાગણી મનમાં હતી ત્યારે એનું પુષ્કરણ કરાવતો ચાન કર્યો. હવે મને લાગુ કે લોકો અહિંન મોહિતીની વાત કરે છે ત્યારે એ માત્ર વાણી અવકાર ન હોય. મારા હૃદયમાં એક પ્રકારની સુંદર વસ્તુસ્થિતિની લાગણી હતી. આશ્ચર્ય, આનંદ, મને લાગે છે. કાંઈક 'મુક્ત' બન્યો હોઈ, એવા લાવ ઉભરાવા. પણ હમણા હમણાં સાંખ-શીલમુશી વાંચી રહ્યો હતો. તેમાં કલાને થોડા વખત માટેની 'જીવન મુક્તિ' કહી છે. ધર્મ આપે છે, તે સદા-કાલની 'જીવન મુક્તિ' છે. એટલે મને લાગે છે એ વાચનની અસર નીચે આ હેતુએ મુક્ત બનવાનો લાવ આપ્યો હોય!

એકની એક સુદર વસ્તુ ઉપરનો એટલો જ લાવાવેશ બીજી વખત જોતાં મને આવડો નથી. પણ બીજો દિવસે મેં તાજ જોયો. જરાગર પહેલા દિવસનો સમય હતો એ જ સમય જળવતીને તો મને એ જ દર્શન થયું! પણ આ વખતે એ દર્શન વધારે મારા મનનું હતું! પણ એક બીજી વસ્તુ મળી. સર્પાસ્તની તૈયારી હતી. હું તદ્દન એકલો ત્યાં હતો. મેં એના લાંબા ચોકમાં દૃષ્ટિ કરી. એની અન્યતા અને એનું મૌન એ બનનું ન સમજ

શકાય તેવું વાતાવરણ ત્યાં હતું ! હું મને તેટલું લખું છતાં લખી ન શકું કે તેમજ એ વાતાવરણમાં કંઈ જ અર્થ ન નીકળે એની એ લાગણી હતી ! હું અનંતતાનાં અવાજોની પદ્ધતિને બાજુ સાંભળી રહ્યો હતો !

આ નોંધપોથીમાં તો આલું ઘણું ઘણું છે પણ આ દિશા તરફ આપણા સાહિત્યકારોનું ધ્યાન ખેંચાય, તો કાચી સામગ્રી કેમ મેળવી શકાય છે એની કાંઈક અતાગમ એમાં ફેર ફેર વેરવાય છે. આધુનિક પ્રશ્નોની છણાવટ કરતી નવલિકાઓ, નવલકથાઓ આ પ્રમાણે ઊભી થઈ શકે અને એમાં પ્રખ્યાત સાચો પ્રાણ ધમકતો ભેગા મળે.

આ નોંધપોથીમાંથી બીજી વાત એ મળે છે કે કેવળ પ્રશ્નનું આલેખન એ લેખકનું સ્વતંત્ર દલાલનું નથી, પ્રાસંગિક ચિત્રો માટે આપણે નવલિકાઓ જેવું નામ ન વાપરીએ એમને પ્રસંગચિત્રો જ રહેવા દઈએ. લેખકની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે જ એ પોતાની દૃષ્ટિ ધરાવતો છે એ સાચું છતાં, એ દિશામાં કામ કરનારા ધારે તો અભ્યાસવર્તી રચાપતિ પણ બનેલ વિષયોને, આ પ્રમાણે યુગવાતી સાહિત્યમાં વધારે બળવાન અને લોકસંપર્ક સંસ્કારક જેવા કરી શકે.

એક ઇટાલીયન વખાનો માર્ચો રેટલો રજવા ન્યુયોર્કમાં આગી આવેલો. ઇટાલીમાં એની ઊંચાઈ રહી હતી, એના તરફ એને લક્ષી પ્રતિ પણ હતી. ન્યાં તાવડી તમાકા કરે ત્યાં આ વિચાર સલા વિના છૂટકો ન હતો.

હવે ન્યુયોર્કમાં એવું જ-મું કે કોઈએ એને કાંબોથી : 'અલ્યા તું આંદ્રી રખડે છે પણ તારી વહુ તો...એ...બીજી કાણ ? તારાજ બનીએ...'

આનો તો મિઝાજ મથો. ઇંગ્લીશો બાજુ રસ ઉડી ગયો. મન ઘાય કે ઉડીને પાકો ઇટાલી પહેંચુ ને વહુને મારી નાખું ! પણ પાસે ફૂટી બદામ મળે નહિ. એણે છેવટે બનીએને લખ્યું કે આંદ્રી પેલાસ

સારી છે. મનો છે. આંદ્રી આવતો રહે જે પેલા રળીને પછી સૌ ભેગાં થાશે !

બનીએને આંબો. જે દિવસે આંબો, એ જ રાત્રે એને આજુ વહેમમાં મારી નાખ્યો. એનો કેસ થયો, આ પકડાયો.

એનો એને ઇટાલીથી લાવવામાં આવી, બને એ વસ્તુ વહન ખોટી હતી-એવું પોતાના જીવનમાં નામ નિરાન ન હતું, કેવળ આ અભાગી માણસના વહેમમાંથી જે વસ્તુ હોય થઈ હતી, તે વસ્તુને એણે કે પેલા બનીએને એનો પ્રેમી હતો એ વાતનો, આ બાદ્યો આનો જીવ બચાવવા માટે એકરાર કર્યો !

આને કેદની સજા થઈ. થોડા વખત પછી છુટ્યો પણ ખરો. એની વહુ એની રાહ જોતી રહી હતી ! એને સનસા તો મળીજ ગઈ હતી કે ખરી રીતે એણે એને બચાવવા માટે જ આવો ખોટો એકરાર કર્યો હતો. છતાં એ પ્રમદ થયેલી વાતનો એના હૃદય ઉપર બાર બાર હલો ! મને તેમ એની આખર ઉપર તો પાણી ફરી વળ્યું ! એટલે એણે તો આવતાં વેંત કંઈકો ઉભો કર્યો. અને છેવટે અત્યંત અપકર નિરાશાથી પ્રેરાઈને બાહ્યજ એને કહ્યું કે તું મને મારી નાખ તો બીજું કંઈ નહિ પણ જાતિ તો મળે ! કારણકે છેવટે એના હૃદયમાં એક પ્રશ્નો સાચો પ્રેમ વસી રહ્યો હતો.

વાતનો અંત અત્યંત કશું છે. આ અપકર ખોટી આખરના ખ્યાલવાળાએ એ પ્રેરાણ એનો પણ ધાત કર્યો !

આમાં ક્યાંમ ઇટાલી-અમેરિકા દેખાય છે ? માણસ, બાજુ આપણી જ પ્રજાનાં કોઈ માણસ, દેખાય છે ના ? એટલા માટે નવલિકા સાહિત્યનું જે કસેવર માણસની જીવનસીલા આપણે તે પોતાનું રચાયેલ રચાન મેળવશે ! કારણકે માણસ અમર છે. અને એવું સાચું ખોટું હૃદય પણ અમર છે. માનવ જાત એ સાહિત્યકૃતિઓનો એટલા માટે ચિરંજીવ અસ બની રહેલ છે, બે કે એ પ્રસંગમાંથી કેમ

હોતો કરવો એ તો લેખકની શક્તિ ઉપર અવલંબે છે, ને એ જ સર્વસ્વ છે.

રંડુન બાપ દીકરી સાથે રહેતા ને એક આઈનીઝ ફર્મમાં કામ કરતા. પિતાને પોતાના આશાક, ઉલોગી રૂપાળા જુવાન છોકરા ઉપર પ્રેમ અને એને લગભગ પૂરો, એવામાં છોકરા એક બર્માઈઝ છોકરીના પ્યારમાં પાડ્યો જાણીને પિતાને તો બહુ જ આપાત થયો. છોકરા એટલો બધો પ્રેમ અંધ કે એમાં ને એમાં એણે પોતાનું સ્થાન પણ એણે. બાપને લાગ્યું કે છોકરા તો સારો હતો પેલાએ કાઈક કામજી ક્યું લાગે છે. છોકરાને મને તે રીતે બચાવો લેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ પાસેના કોઈક તળાવમાં છોકરી ઢૂબી ગઇ એમ માલમ પડ્યું.

કાંઈને પત્તો ન લાગ્યો કે શું થયું પણ છુટથી બોલાતું હતું કે એ તો આડેસાના કામો !

છોકરાનું હૃદય ભંગી ગયું ? અને એને એના પિતા માટે જે પ્રીતિ હતી તેણે અર્ચકર પિઠારતું રૂપ ધારણ કર્યું !

આ પણ એક વાર્તાના જ વિષય છે ના ?

બાકી તો અનેક પ્રકારની મોઢી બામાં આવે

છે. પરંતુ આ ઉપરથી જાણવાનું એટલું કે માણસ પોતાની મોઢપોથી જોને પણ સાહિત્યકૃતિ જેટલી જ સરસ બનાવી શકે.

દમણી જ એક સહજ અકસ્માત રા. મુનીલાલ વર્ધમાન ચાહમ્બળી ગયા. ત્યારે કંટલીક પરચુરણ વાતો નીકળતાં એમણે એક પોતાની વાત કહી : 'કાંઈક આરામ લેવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે 'રેડિયો' જેવા મંત્ર પાસેથી એ પ્રેમવવા કરતાં કોઈક માનવ-હૃદય પાસે બેસીને વાતો કરવાનું મને વધારે મને છે. એટલા માટે હું તો 'રેડિયો' સામનો જ નથી !'

આપણા લેખકો ખરેખરા અતઃકરણથી એક બીજાના પરિચયમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરે તો એક બીજાના વિકાસમાં ધણો જ ફાલો આપી શકે એમાં તો શંકા નથી. ને એવા પરિચયમાં તેવાં ધણાં તત્ત્વો મળે પણ ખરાં. પરંતુ બને છે એવું કે લેખકો મળે છે ત્યારે પણ એ સાથે તો પોત પોતાના વાઢ ને વાઢ લઈને જ આવે છે ! એ જાણે કે એમનાં વચ્ચે જાણી શકાય નથી. પશ્ચિમને વાર્તાલાપનું વાર્તાવરણ પણ એક પ્રકારની જીવનકલા છે એ જુદી જવાય છે. પરંતુ આ વસ્તુ—'નોંધપોથીઓ, રાજનીતીઓ, પરિચયો, પ્રવાસવર્ણનો—સાહિત્યના એ પ્રકારો—આપણા જીવનનું વધારે માનવરસન આપી શકે તેમ છે એ વાત આમાંથી વિચારવા જેવી લાગે તો પણ સારું.

★

સાભાર સ્વીકાર

બોરસદનો ઇતિહાસ : (અવલુક દ્વાર : મુદ્રા બે રૂપિયા)

પુરાણકાળથી માંડી આજ સુધીનો એ કરબાનો ઇતિહાસ આપણ અને નાનકડો બોરસદ-સર્વ સંમદ થવા મથતું પુસ્તક.

નારી (કે. ઇન્દિરા હ. બાસા પ્ર. મંત્રારામ ખળા, અમદાવાદ; મુદ્રા, સવા રૂપિયા).

જાતીય વૃત્તિ, લગ્ન, કુટુંબ વ્યવસ્થા, આર્થિક સ્થાતંત્ર, અધિકાર, આદિ બાજબીને વિશે જાણી સંજોગો પાશ્ચાત્ય દર્શનની દીકા કરી ભારતીય સંસ્કૃતિની દર્શિ સારી ને સાચી હોવાની સાવેશ વધીલાત કરતા. શ્રી. આર્યમન્દ મિત્રે લખેલા અને 'કલ્યાણ'માં પ્રગટ થયેલા લેખનો એક ગ્રુજરાતી કન્યાએ કરેલો અનુવાદ.

માનવીનાં હૈયાં

સ્નેહરશ્મિ

પ્રકરણ ચોથું

નરહરિ સાથેના સંબંધ વિના મારા જીવનમાં શું શું ઊણું રહેવા પામત એ નોંધવું મુશ્કેલ છે, પણ જીવનના કેટલાક મોટા અનુભવોથી, જોડા જીવન દર્શનથી તો હું અવરૂપ વંચિત જ રહેત. અનેક સૂક્ષ્મ સંવેદનોથી તેની જીવન-રહિત ભળી હતી. તેનું ભિર્મિ-તંત્ર એવું સંવેદનશીલ હતું કે, નાનામાં નાના અનુભવ પણ ત્યાં જોડી અસર મૂકી જતો. આથી જગત સાથેના વ્યવહારમાં તે અતડા જેવો લાગતો. સહેલાઈથી તે કોઈકમાં ભળતો નહિ, અને ભળતો તો જીવનકમળવત રહેવા પ્રયત્ન કરતો. આ અંગે એના બાલ્યના કેટલાક અનુભવો જવાબદાર હશે એવું તે પોતે પણ માનતો. નાનપણમાં તે હતો તેના કરતાં ધણે વિરુદ્ધ દેખાતો હશે એવો તેને ખ્યાલ હતો તેના મોટા માથાના પરિણામે છાકરાઓ નિશાળમાં તેની ઠેકડી કરતાં. શિક્ષક પણ “એક મોટામાથિયા” કહીને અવારનવાર તેને તુચ્છકારતા. આથી નિશાળ સાથે તેણે શરૂઆતથી જ અસહકાર આપ્યો. જગત ખુલું જણે તેના તરફ કુસ્મનાવટથી નોટું હોય એવું તેને લાગતું. પણ તેની બા આગળ તેને એ બધો રોય બધો વિવાદ સરી જતો. તેની બાના મુખ પર હંમેશા માંગલ્ય જ રમતું રહેતું. તેની હાની સર્વત્ર પ્રસન્નતા જ વેરતી. એટલે તે પોતાના કંઠમાં અનુભવોથી માનવજાતમાંથી વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થી તેના નિન્દક થઈ એસત તે સ્થિતિમાંથી તેના ધરના સંસ્કારોએ ઊભરી મેલ્યા. આમ છતાં જગતમાં પાપ અને પુણ્યના દંડમાંથી તેને પાપનું પાસું જ વરતું લાગતું. ધણી વાર તેને આમાં ધન્યરો ન જ કોઈ કુદ હેતુ દેખાતો. પોતાના અનુભવોની વાત કહેતા તે કહેતો,

“મને કુદરત ખૂબ જ ગમતી. જ્યારથી સમજતો થયો ત્યારથી વાદળાંઓની લીલા જોવી મને બહુ ગમતી. કોઈ અણુદીઠ હોવાથી તેમને આવી આવતાં જેવાં, અન્યેન્ય સાથેની તેમની રમત નિહાળવી, તેમના જાતજાતના વેશ જોવા, કોણવાર હવેજ

મારતા સિંહ જેવાં, તો કોઈ વાર મોટા હાથીની જેમ સૂંઢ ફલાવી તેમને ડોલતા નિહાળવાં કે કોઈ વખત કોરવ પાંડવના વ્યૂતની તેમને લીલા કરતાં અવલોકતાં એ મારા બાલ્યના એક પરમ વિનોદ હતો. જેવરા અને વનરાઈ પર તેમની જીડતી છાયા સાથે હાથિની હરીફાઈ યોજવામાં મને મજા પડતી. તેમના બદલાતા રંગોની લીલા ધરાઈ ધરાઈને હું માણતો. પવનની લીલામાં પણ મને એવી જ મજા પડતી. તળાવ ઉપરની તેની મંદ તાજુ સહરીથી માંડી પાળ પરના ધેધુર વડમાંનું તેનું તાંડવ મારા હૈયાને ગાંઠે બનાવી મૂકતું. અમારી વાડીમાં એકલો ખેસી કલાકોના કલાકો હું પંખીઓને કલરવ સાંભળતો. એ સાંભળતાં સાંભળતાં મારી જાનને હું ભૂલી જતો—અને આખા જગત સાથેના કોઈ મધુર સંવાદની મીઠી અનુચુતિથી જણે એક જોડી સુખ-સમાધિ હું માણતો.

પણ એ સાથે કુદરતનું બીજું સ્વરૂપ મને અઠગાવી મૂકતું. જે વાદળાં આવી લીલાથી મનોરંજન કરતાં તે જ વાદળાં વરસ્યા વિના દિવસોના દિવસ પૃથ્વીને ટટણાવી મૂકતાં. જે કુદરત આવી આજ્ઞાદેક દેખાતી તે જ મને તેના અતિ હિંસક, બીધણુ અને બીભત્સ સ્વરૂપમાં માલમ પડતી. તેનું અન્યપણું શિકારીના સ્વરૂપ જેવું બની જતું. આનું અતિ ભયંકર ઉદાહરણ મને સૌથી પહેલાં જોવા મળ્યું જુવા નામનાં નાનાં જીવનમાં. એને અંગ્રેજીમાં આપણે ‘કીડી-ખાઈ’ (Ant eater) કહીએ છીએ. જમીન ઉપર નાનાં નાનાં વખળ જેવાં તે રૂપાળાં કાણાં જોઈએ છીએ તે દેખીતી રીતે આપણને કુદરતની કોઈ રમણીય લીલા જેવાં લાગે છે. પણ ખરેખર તો એ બધાં અરીખ ખાપડી કોડી મટિના ફાંસલા છે. એ કુંડાળાઓનો ખારીક. સુંવાળી, સુંદર ધૂળ નીચે જુવો સંતાઈને ખેડો હોય છે. એ કુંડાળાનો દેખાવ એવો તો આકર્ષક હોય છે કે, જતી આવતી કોડીને એમાં ડોકિયું કરવાનું મન થાય

તો નવાઈ નહિ, કોડી બાપડી એ ત્યાં આવી ચડી તો તે ફેલાઈ જ નવાની, જૂવાળો જમીન એવી તો પોતી અને રજ એવી તો બારીક જનાની દીધી હોય છે કે, કોડીના પગ માંડ તેના પર કરી શકે. તરત જ તે એ નાનકડાં દરમાં ગજાડી પાવાની, અને અંદર છુપાઈ બેઠેલા જૂવાની બીપણ ચૂમાં સપાટાઈ નવાની. આપણે ને એ દરમ જોતા હજીએ તો આપણને ખબર પડ્યું ન પડે કે, કોડી બિચારી આમ શા માટે પછાક ખાય છે, જૂવો તો દેખાતો જ નથી હોતો, અને જાણે કોઈ કારણે જાદુ થતું હોય તેમ ધીરે ધીરે કોડી અંદરના કોષ અદૃશ્ય બળથી એવાની દેખાઈ, ને શોડીવારમાં અસેપ થઈ જાય, પહેલ વહેલું મેં આ જવારે જોયું ત્યારે મને જે આઘાત લાગ્યો તે વધુની શક્ય એમ નથી, એ કોડોનું શું થયું હશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મેં જરા જોતયું" તો અંદરથી એક નાનું છત્કું નીકળ્યું, અને સાથ ચર પાચ મરેલી કોડીઓ નીકળી. એ બધાં એ જૂવાનો આકાર ! મુન્દગતાનું આવળું ગળી જન્યનેલકચાવી ફસાવવાની આ પ્રકૃતિ કુદરત આખીમાં મેં જોઈ અને એની વેદના મારા પ્રાણના અત્યંત બીડાજીને હમેશ માટે રૂપરૂપી મછ, નબળાં સમજાને હિંમત મદાજ જાણે સર્જાએલાં છે, એવી કારણી પ્રતીતિ મને બાલ્યથી જ થઈ અને પ્રકૃતિનો એ નિષ્કુરતા સામે આપણી અસહાયતા જોતાં મન ખૂબ જ અવ્યવસ્થા ભોગવતું. અનુબંધજનકમાં તો આ નિષ્કુરતા બધી જ મર્યાદાઓ વટાવી ચૂકેલી માલુમ પડી. એને મૂકે એણે નહાવી લેવી એમાં મને એક ટાની બીરતા દેખાવા માંડી, બધે આપણે નાજ પડે. પછી એના નિષ્ક્રિય સાચી તો કેમ જ બની શકીએ ? આવો પ્રશ્ન મને સતત સત્યાવા મંડ્યો, અને મેં એ સામે આપણાં બને તે રીતે લડી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો."

નરહરિની આ લામણી કેવળ વિલાસરૂપ ન હતી. અવહારમાં તે હમેશાં એને સક્રિય બનાવવા યત્ન કરતો. એને પશ્ચિમે જ એના બજાતને એણે

અકષેથી તિલાંજલિ આપી. એ ઘટનાની વિવરણમાં સલાવ છે કે, આજે કોષને રસ પડ્યું ન પડે; કારણ કે, આજે આપણો દેશ આઝાદ થયો છે. અંગ્રેજોને અહીં જે સત્તાને રચાતે હતા તે રચાતે રહ્યા નથી, એટલે આપણાં દેશમાં એમને હાથે અપ્રાક્ટિ જે જે અપમાનો આપણા લોકોને વેડવા પડ્યાં તેનો પૂરો ખ્યાલ આજની રેડીને લાગ્યે જ આવે. આમ છતાં નરહરિના જીવનની એ એક અગત્યથી ઘટનાના ઉત્તેજ પિના એના વ્યક્તિત્વનો પૂરો ખ્યાલ આપણને લાગ્યે જ આવે.

એ ઘટના દુઃકમાં નેહું. અમારી સંસ્થાના આચાર્યની બદલી થઈ, અને તેની જગ્યાએ ડૉ. શીશર નામના એક ગોરા અધ્યાપકની નિમલ્લંક થઈ. આ બનાવથી અમારે ત્યાં સારો એવો ખળ-ભળાટ મચી ગયો. દૃષ્ટિક્ષેત્ર એમ હતો કે અમારા અંગ્રેજના અધ્યાપક ડૉ. સેનનો એ જગ્યા માટે હજી હતો, પણ ડૉ. સેનની આમડી ગોરી ન હોઈ તેમને એ રચાત આપવામાં ન આવ્યું સેન અને શીશર બન્ને સાથે જણેલા દરેક પરિક્ષામાં સેન પહેલા નંબરે પાસ થયેલા. અંગ્રેજના અધ્યાપક તરીકેની ખ્યાતિ તો બીજા પ્રતિષ્ઠા સુધી પહોંચી હતી. એમનાં આખ્યાનો સાંભળવા બીજા કોમેન્સના વિદ્યાર્થીઓ જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તો અધ્યાપકો, ડોક્ટરો અને વજીરો જેવા નાગરિક પણ આવતા. બધી રીતે ડૉ. શીશર કરતા ડૉ. સેન ચડિયાતો હતો. પણ એ દિંદો હતો એજ એમની મોઢામાં મોટી ખામી હતી !

શીશરના આગમન સાથે અમારે ત્યાં સારો એવો ખળભળાટ મચી ગયો પહેલાં વિદ્યાર્થીઓની નાની નાની ટોળીઓમાં ને પછી ધીરે ધીરે મોટા સમૂહોમાં એ પ્રક્રમ ચર્ચાવા લાગ્યો. અમારા લામણી તંબ બનતી ગઈ. એક દિવસ અમે બધાં એ અંગે વિચાર કરવા બેઠા થયા. નરહરિ પણ એ સમાચાર આવ્યા. નવાઈની વાત એ છે કે અમારા સૌના કરતાં એણે જુદો સ્વર કંઠ્યો. તે એવા મતનો હતો કે આ ઘટના કોઈ અકસ્માત રૂપ ન હતી, પણ અંગ્રેજ સરકારની

નીતિનું એ એક અંગ હતું. એને માટે લડવા તૈયાર થતું એટલે એક રાજકીય લડત ઉપાડવા જેવું હતું. એ લડત ઉપાડવાની કેટલાની તૈયારી હતી? દેશમાં પ્રજામત તો ગુંગળાએલો હતો. વર્તમાનપત્રો સ્વતંત્ર ન હતી. અન્યના ટેકા વિના લડી લેવાની વિઘ્નરૂપે એમાં તાકાત હતી? નરહરિના આ અભિપ્રાય અમને કોમને રમ્યા નહિ. અમારામાંથી કેટલાકને તો એમાં એની ભીરતા પણ દેખાઇ. આપ સાદા સીધા રૂશને આમ અટપટા બનાવી દેવાનો કશો જ અર્થ નથી એવું અમને લાગ્યું, એથી અમે તેના કથનનો બહુ જોરથી પ્રતિકાર કર્યો. તે બધાનો જવાબ આપતાં તેણે કહ્યું.

"આને તમે અન્યાય કહે છે એ બરાબર છે, પણ એ અન્યાય માત્ર આટલો જ એક ઘટના પૂરતો જ સમાપ્તિ છે? જ્યાં જુઓ ત્યાં ઠેર ઠેર તમને એનાં દર્શન થશે. નથી જોયું તમે માડીમાં? ત્યાં એકેએક નિંકપન માટે થાથી જુદો કબજો રાખવામાં આવે છે? ચાના બગીચામાં ગોરાઓના હાથે આપણા દેશભાઈઓ પર જે સીતમ ગુજારે છે તે અન્યાય આનાથી નાનો છે? ગોરાઓની કલબોમાં ફરાર જઇ શકે, પણ હિન્દી ન જઇ શકે એ અપમાન તો આપણે મોટે પડી ગયું છે. દિવસરાત આપણે અપમાનો વચ્ચે જ ગાળીએ છીએ. એટલે આને આપણી સમક્ષ અન્યાયનું જે નાટક ભજવાઇ રહ્યું છે તે કોઈ અકરકાત નથી, અંગ્રેજ સરકારની મણતરીપૂરકની નીતિ છે. એમાં આપણી પ્રજાનો રીતસરનો તેજવધ છે. અને એ સાથે છે, એની સામે લડી લેતાં ફના થઇ જવું પડે તો, તે માટે હું તૈયાર છું. પણ આપણે આપણી લડતનું સ્વરૂપ જ બરાબર પિંજારીએ નહિ તો ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડીશું. લડીભર માની લો કે આપણે લડત ઉપાડી, દરમ્યાન સરકાર ડો. સેનની અન્યત્ર બદલી કરી દે તો? આપણી લડનનું શું થાય? આપણે તેમને પાછા લાવવા માટે લડત જ પડે. એ માટે આપણી તૈયારી છે? આ લડત એક સ્થાનિક અન્યાય સામે

છે એવું એ આપણે માનતા હોઇએ તો મોટી ભૂલ કરીએ છીએ, લડન એક રાજકીય લડન જ બની જાય છે..."

નરહરિએ કહ્યો એવી સચોટ રીતે મૂકી કે અમારામાં પહેલાં જે એકવાક્યતા હતી તે બરાબર મળી ગયું; એટલે અમે નરહરિ અને બીજા ચાર બજાની એક સમિતિ એ પ્રશ્ન અંગે ચોક્કસ માર્ગદર્શન કરાવવા નીમી. મારી પણ સમિતિમાં નિમણૂક થઇ.

ગોપાટી પરના એક મકાનમાં અમારી સમિતિ મળવાની હતી. અમે ભારે મળવા બેસા થયા ત્યારે સમિતિના મંત્રીએ જણાવ્યું કે ડો. સેન સમિતિને મળવા મુન્નિતા હતા. આ સમાચારથી જરા નવાઈ લાગી આ આખી ઘટના દરમ્યાન ડો. સેનનું વર્તન અત્યંત ચોરસમયું હતું. અમારામાંથી કોઈ સાથે બે પ્રશ્ન અંગે તેમણે કરી ચર્ચા કરી ન હતી, એટલે આને અમને તે કેમ મળવા મુન્નિતા હતા તે અમારે માટે એક નાનકડા કાયદા જેવું થઇ પડ્યું. અમારી સલાહ ચાર વાગ્યે મળવાની હતી. ડો. સેન સવારે આવવાના હતા. એટલે તે આવે ત્યાં સુધી અમે મામતપાટા હાંકતા બેઠા. બરાબર સવારે ડો. સેન આવી પહોંચ્યા. પોતાના આગમનનું કારણ બતાવતાં તેમણે કહ્યું,

"તમારા સૌમાં મેં જે જુરસો નોંધે છે તેથી અને આનંદ થયો છે, પણ આ અંગે તમારા શિરે આ બધી જવાબદારી શા માટે? બીજા કોઈએ કહ્યું કરવાનું જ નથી?"

નરહરિ બોલ્યો, "કરવાનું તો થયું છે, પણ તે માટે અંદરથી અવાજ ઉઠ્યો નોંધ્યો. આપણા સૌનો એ અવાજ તો ચરી ગયેલો છે, એમ ન હોત તો આપણાં છાપાંઓમાંથી કોઈનું આ બનાવથી 'રેવાડે' સરખું પણ ફરકવા નથી પામતું એવું બનવા પામે ખરું?"

'સાચી વાત છે. તમે કહે છે તે અક્ષરશઃ

સાયુ' છે. પણ કહો તો જોડો, આ અન્ધાશ કોને થયો છે ?' ડો. સેને પૂછ્યું.

'આપણા દિન્દીરવને.' નરદરિએ જવાબ આપ્યો.

'બરાબર. એવું નિશ્ચિત કાણુ જન્યુ છે. ?' ડો. સેને પૂછ્યું.

'આપ.' મેં જવાબ આપ્યો.

'ત્યારે મારે એ અન્ધાશ બંને કશું કરવાનું નથી રહેતું ?' ડો. સેને પૂછ્યું.

'આપ શું કરી શકો ?' અમારામાંથી એક જણે જવાબ આપ્યો. 'આપ જો કશું કરવા જાવ તો શિસ્તખંડનો આપના પર આરોપ આવે.'

'અને તમે કંઈક કરો તો તે શિસ્તખંડ નહિ શેખામ ખડું ?' ડો. સેને જરા કટાક્ષમાં બોલ્યા. અને તેમણે ઉમેર્યું, 'જુઓ, તમે હજી ખીલતા જુવાન છો, તમારું લોહી ગરમ છે, અને અન્ધાશથી તમે અકબીર છો છો એ બધું આનંદની વાત છે. પણ તમારી શક્તિ આ વંદના પાછળ વેઠી નાખવા જેવું નથી આવે. નાના અન્ધાશ નો અસંખ્ય છે, અને એની સામે લડવા જતાં આપણે જો મોટી લડાઈ લડવાની છે તે આપણે બૂલી જઈશું. આપણે તો એવી લડાઈ લડવી છે કે આવા અન્ધાશ જે સત્તા આજે તમાખીપૂર્વક કરી રહી છે તે સત્તા જ નાજુદ થાય. અને તો આપણે આવા નાના અન્ધાશો માટે લડીએ તે કામ્ય મે, કારણ કે એથી આપણું ખ્યાન મોટી લડત પરથી દટી જાય, અને એથી જ મને લાગે છે કે, આજે તમારા સૌની કાવના જાગ્રત થઈ છે એ પૂરતું લેખાવું નોંધ્યું. તમારા સૌની કાવના અને જુરસો જોતાં મને ખરેખર આનંદ થયો છે.'

એમ બોલી દર સાગર પર મીટ' માડતાં તે યદી કમ ચુપ થઈ ગયા, ને પછી ખૂબ લાજણીપૂર્વક તેમણે કહ્યું, 'જુઓ, ત્યાં સાગરમાં કેવી ભરતી ચડી રહી છે ! કિનારા પરનો કાદવ, કચરો, મંદળી એ બધું ફેવું ભરતીમાં ધોવાઈ રહ્યું છે ! તમારા જેવા વિદ્યા-

થીએને જોતાં આપણા દેશમાં પણ મને પ્રભજીવનની ભરતીની ઝાંખી થાય છે. સદીઓથી આપણે ત્યાં કાવના અને શક્તિની એક પ્રચંડ ઝોટ આપણે અનુભવીએ છીએ. આપણા કુદ્ર રવાયો, આપણા કુસંધ, આપણી છાયા, આપણું એડીપણું, કુદરતનું આદિ અનેક મલિનતા રૂપી કાદવાટ આપણા પ્રભજીવનના કાંઠા પર કુચ્છ ફેલાવતો વિસ્તર્યો છે, આજે તેમાં કાદવ નવા પ્રવાહનો સંચાર થયો છે. જોડો જોડો છે, જેમ પેલી ભરતી ઝોટ દટી છે, તેમ આજે આપણા જીવનમાં ચડી રહેલી નવી ભરતીના રપન્દનો કું અનુભવી રહ્યો છું. આપણી બધી મલિનતા એમાં ધોવાઈ જશે અને આપણું જીવન બધું' કાચું' બની જશે.'

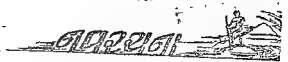
એમ બોલી તે થોડો વખત અત્યંત કાવાવેશમાં મૂંઝા થઈ ગયા, અમે પણ બધા કંઈક પણ બોલ્યા. આલ્યા વિના પૂતળા જેવા સ્થિર થઈ ગયા થોડી વાર પછી તે બોલ્યા,

'જુઓ, કું તો આપણા પ્રભજીવનની ઝોટને એક કુદ્ર અવશેષ છું. મારું કશું જ મૂલ્ય નથી, પણ આજે કું એ ભરતીના રપન્દનો અનુભવું છું. એની કાલકચી ધોવાઈને મારા જેવા કચરા પણ બધા રવચ્છ બની જશે. જો એમ ન હોત તો તમારી પાસે આવવાનું મને કેવી રીતે સજ્જત ? પણ મને થયું કે, તમે સૌ લડો, અનેક વાતનાઓ વેડો અને કું બેઠો બેઠો જોવા કરે એ જેવું એટલે જ મેં મારો નિર્ણય તરત કરી લીધો. અને તમને આજે કું એ કહેવા આવ્યો છું કે તમારે લડવાની હવે જરૂર નથી રહી. તમારી શક્તિ કોઈ મોટી લડત માટે સંભરી રાખો.'

'આપે શો નિર્ણય કર્યો છે સાહેબ ?' નરદરિએ પૂછ્યું.

'અન્ધાશ સામે મારો વિશેષ નેધાવી મેં રાજનામું આપી દીધું છે.' તેમણે જવાબ આપ્યો.

અમે તો એ સ્થાનતા આકાશ થઈ ગયા. તેમના રાજનામાએ આખી પરિસ્થિતિમાં પલટો આણી નાખ્યો. હવે અમારે લડવાનું તો રહ્યું ન હતું. પણ

અમારી સમિતિએ ડૉ. સેનને વિદાયમાન આપવાની સૂચના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકી. વિદ્યાર્થીઓએ તે સદર્પ વધાવી લીધી. અમારા આવ્યાર્થે આ અંગે એક કક્ક ચેતવણી નોટીસ બોર્ડ પર મૂકી અમને જણાવ્યું કે ડૉ. સેન રાજીનામામાં સરકાર પર બોટા આલેપો કરેલા હોય તેમને માનપત્ર આપવું એ શિસ્તભંગ છે. એવો શિસ્તભંગ કરનાર સામે કક્ક હાથે કામ લેવામાં આવશે. આ નોટીસથી અમે સૌ ધૂંધવાઈ બેઠ્યા. તેનો છઠ્ઠોએક અંગ કરવાનું નક્કી કરી અમે ડૉ. સેનને માનપત્ર આપ્યું. તરત જ દમનનાં પગલાં શરૂ થયાં, કેટલાક નબળા વિદ્યાર્થીઓ, ચૂંટી કાઢી, તેમના પર શિસ્તભંગનો આરોપ મૂકી માફી માગવાની તેમને ફરજ પાડવામાં આવી. મારી ન માગે તો પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં નહિ આવે એવી પણ સાથે ધમકી આપવામાં આવી. અમારી સમિતિના સભ્યો સામે ક્યાં જ પગલાં લેવાયાં ન હતાં, આથી નરહરિ અકળાઈ બેઠ્યો. તેણે એક સખત પત્ર આવ્યાયને લખ્યો, આવી રીતે નિંદોષ કે નબળા વિદ્યાર્થી પર પ્રહાર કરી વિદ્યાર્થી સંગઠનને નબળું બનાવવાનો પ્રયાસ સામ દામ બેદ દંડ આદિ નીતિનો અશ્વય સેતા કોઈ મુત્સદ્દોને માટે ભલે થોડા લેખાય. પણ એક શિક્ષણસરચના વડાને તો એ જરા જેટલો પણ શોભારપદ ન હતો. એ તેમને સળજ કરવી હોય તો એ માટે જેની જવાબદારી હતી તેમને સળ થવી જોઈએ. એ બધી જવાબદારી તેણે એ પત્રમાં પોતાને શિરે ઝોટી લીધી. અમે એ પત્ર લખતાં નરહરિને ઘણા વારો પણ તે એકનો બે થયો નહિ. ડૉ. શીશરે તેને ઝોટીસમાં બોલાવ્યો. તેને અનેક રીતે સમજાવવા તેમણે મહેનત કરી. અનેક પ્રલોભનો તેની સમક્ષ રજૂ કર્યાં. પણ નરહરિ પર તેની કશી અસર ન થઈ, તે આમ અડગ જ રહ્યો એટલે એક વર્ષ માટે તેને કોલેજમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો. હસતે મુખે તેણે એ સળ વધાવી લીધી. અમને સૌને એથી ખૂબ આઘાત લાગ્યો. પણ એ બરતરફીનો હુકમ અમારી પરીક્ષા શરૂ થઈ તે દિવસે અપાયો. તેને - તે - નાં કરી - આ - ને - ની - ને આપાદ

ધા લગાવ્યો હતો. સત્રની અધવચ તે આવી હિન્મત ન કરી શકત, કારણ કે, અમે એ નામે સંગઠન સાધી શકત, પણ પરીક્ષાનાં દિવસોમાં આ અંગે કશું થઈ શકે એવું વાતાવરણ બિલુ' થઈ શકે એમ ન હતું, અને એ પછી તો તરત કોલેજ ખંધ થતી હતી.

આ બનાવથી અમને અનેકને સખત આઘાત લાગ્યો. નરહરિએ તો એ ઘટનાને સસ્મિત વધાવી લીધી. તે બેઠ્યો: 'મારે માટે તો એ ઘટનાપતિ છે. હાંજા વખતથી મને લાગતું હતું કે મારું રથાન તો મારા ગામમાં છે—જે અન્વાય ડૉ. સેનને થયો તે, ગામડાંમાં લોકો રોજ જોઈ લેવાતી રહ્યું છે તેની અંગળ, કશી વિસાતમાં નથી. અને એમાં સૌથી દુઃખદ તો એ છે કે ગામડાંઓને એવું ભાન પણ નથી. તેથી નસીબને દેવ દઈ લોકો બધું મૂંગે મોઢે વેડે છે. આભાર ડૉ. શીશરનો કે તેમણે મારો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો.'

એના જેવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની કાન્કીઈ આમ અઠણથી કપાઈ જાય એ અમને ન ગમ્યું. અમે તેને કોલેજ ખસાવવા ખૂબ ખૂબ કહ્યું, પણ તે એકનો બે થયો નહિ.

એણે બની ગામડાંનું જીવન માળવા તે પોતાને ગામ તરત જ જવો રહ્યો.

પ્રકરણ પાંચમું નર્મદાએ કહેલી કથા

મારી પીઠ પાછળ બધાં તેને હસતાં, તેની ટેકડી ઉઠાવતાં. તેને મૂછ લેખતાં. આ બધું હું નહોતી જાણતી એમ નહતું. પણ દુનિયાને મોઢે કાણ લાંકણું મારી શકે? બાકી મારો નરહરિ મૂછ ન હતો તે હું—તેની મા—જેવું સમજી શકું તેવું બીજું કાણ સમજે?

હા, મારા નડુનું માથું જરા મોટું હતું. પણ માથું મોટું હોતું એને તે ખાતરી લેખવી કે અણ? પણ દુનિયાનો એ સ્વભાવ જ છે કે, પોતા કરતાં ઘાં જઈ હોય તે બધું નકાચું. મારા નડુનો એ

કોઈ વાંક દોષ તો તે આ જ. બીજાં છોકરાઓ જેવો તે વેચસો કે વચનલાટભર્યો ન હતો. બીજાની સરખામણીમાં તે કાંઈક ઓછામેલો ને શાંત હશે. એટલે સોહો કહેતા કે તે મૂંઝુ જેવો લાગતો. પણ એ બધા લોકોને કું નહોતી સમજતી યકતી કે એકલી વાચાળતામાં તો ધણીવાર આછાલાપણું જ હોય છે. કોઈ મહાપુરુષ એવો સંભળ્યો છે જે તેની વાચાળતા માટે જાણીતો હોય ? અરે ! જેમ માણસ મોટો તેમ તેની મંબીરતા વધુ છીછરી પાણી ઇસ-કાય પણ જીંઝા ધરા તો ઇન્ત અને મંબીર જ હોય.

રમે કાંઈ માને કે યુવધેલી કોઈ મૂખ માને આ એક જીરો છે. લાઘેલી માતા મનની નખા-ધમ્મો કું જાણું છું-ને કું પણ મા જ છું. ને એવી નખળીધી પર છું એવો મારો દાવો નથી, પણ મારો નરુ મૂંઝુ ન હતો એમ જ્યારે કું કહે છું ત્યારે કોઈ ધેનજાને વશ થઈને કું નથી કહેતી. વળી, કું પૂરી સમજણી પણ બની ન હતી તેમ મારા કન્યાકાળથી એને મારા હેવામાં કું સાચવતી નહેતી આવી ? મારા રમકાંઓમાં, મારી રમતોમાં, મારાં પ્રતોમાં, મારા દેવદેવીઓમાં, બધે જ મારો નરહરિ મારી સાથે જ હતો.

અને છતાં કંઈ કેટોકતી સાધનાઓ અને માત-તાનાઓને અતે એ અને લાખી હતો !

લાખી કયા દુઃકમાં કહું : તમે બધા તો કદાચ નરા-જમાનાના હસો, પણ હું જૂના જમા-નાની છું. એટલે તમને એ નહિ સમજાય કે સાત વર્ષની ઉંમરે હું વધુ બની હતી. આટલી નાની ઉંમરે મારું લગ્ન થયું હતું તે પરથી રમે એવું માની લેતા કે મારા માતાપિતાનો એમાં કંઈ દોષ હતો કે તે અણધારે હતાં. પારણામાંથી ઝડપાવું એ અમારા જમાનાનું મોરેવ હતું. એમાં કુલિનતા લેખાતી. મારા પિતા કુલિન તેમજ સરકારી સમા-જના અમણી હતા. સરકારી કુટુંબમાં ગળી શકે તે બધા લીંચા સરકારોના અને વારસો મળ્યો હતો, ને વિશેષમાં તો મારા પિતાશ્રીએ અને સંસ્કૃત

બાષાનો પણ સાથ એવો અભાસ કરાવ્યો હતો. નાનપણમાં થયેલું મારું લગ્ન મારી આ પ્રવૃત્તિમાં ખાસ બાધરૂપ નીવડ્યું ન હતું, કારણ કે લગ્ન પછીનાં સાત આઠ વર્ષ તો મોટે ભાગે મારા પિતૃમાં જ મેં ગાળ્યાં હતાં.

પણ આ બધાં વર્ષો દરમિયાન નવવધૂના કાંઈ મારા અંતરમાં પાંગરતા જ મથા હતા. દસ અગિયાર વર્ષના કોઈ બાળક માટે પતિ શબ્દ આજ આપણને રમૂજ પમાડે, ને એ સંભળતાં આપણને દસવું પણ આવે; પણ મારે માટે તો એ શબ્દ નરી નજીકતાથી ભર્યો હતો. એટલે મારા સાસરામાં મારો ગિરોર પતિ મારા માટે અજબ આકર્ષણનું સ્થાન જમાવી બેઠો હતો. અમે વાત તો ખાસ નહોતાં કરી શકતાં પણ અવારનવાર એકબીજાની આંખ મળતાં મીડું મલકી લેતાં. આને તમે અમારો સંવ-નનકાગ લેખો કે નહિ તે કું નથી જાણતી, પણ એકબીજાના નિકટના પરિચયમાં અમે આવ્યાં તે પહેલાંનાં જલ્લે અમે બન્ને એકબીજાનાં મુગમુગનાં સાથો હોઈએ એવી ગાઢ પ્રથિ અમારી વચ્ચે બંધાઈ ચક હતી.

અને મારા એ જીવનદેવતાનો સાચો પરિચય હું તમને કયા શબ્દોમાં કરાવું ? માણસની ચોખતા માવવાનાં આજનાં કીમી વગેરે જે સાધનો છે તેની આંકણીએ તો બતાવવા જેવું મારા પતિમાં કું તમને કશું જ નહિ બતાવી શકું.

નાનપણથી એ બહુ તોફાની લેખાઈ મથા હતા. મારાં સાસુ ને મારા જેઠને નાનપણમાં એ તોળા પોકારાવતા. રોજ કંઈ ને કંઈ પગાકમ કરીને આવ્યા જ હોય, ને કોઈ ને કોઈ ડબકો ઉઠા કર્યો જ હોય. એથી જ કંટાળીને નાનપણથી એમને ખેતીનાં કામમાં બેસવાં હતાં. તે કામ એ ખૂબ આનંદથી કરતા.

એટલે જન્મ ને સંસ્કારે કું બાલણુ હતી, તો લગ્નથી કું એક એટલ પત્ની બની. અને એટલ પત્ની બનવામાં પણ કંઈ ઓછું સફળાગ્ય નથી

રહેણું. કોઇ કોઈ વાર મારે તેમનું બાલું લઈ ખેતરે જવું પડ્યું ને તે વખતે જે થોડીક મીઠી પળો અને સાથે માણતાં એવું કંઈ રીતે વર્ણન વધ શકે? એ આનંદ તો કેવળ અનુભવથી જ જાણી શકાય, મારા છત્રનનું એ મહારણું સંભારણું છે.

પણ આ ઉપરથી રખે તમે માની બેસતા કે મારે માટે બધું સીધું સરળ હતું. મારા રસ્તામાં મુશ્કેલીઓની કોઇ ખોટ ન હતી. એ બધી મુશ્કેલીઓ ક્યાં જણાવવા બેસું? અને એમાં નવું પણ હું તમને શું કહું? આપણી દિન-કુ ઓઓની રોજ-ગ-રોજની કથા જ એમાં છે. અને એ તો હવે જળ મશહૂર કથા લેખાવ. એટલે એમાંથી એકાં જ પ્રસંગ વર્ણવું.

હું. બહાર વર્ષની યર્ષ. અને હું પૂરું સમજી શકું તે પહેલાં તો મારી સાસુને હું આખી કણીની જેમ ખૂંચવા મઠી. વાતવાતમાં તે મારા પર ચીઠાવા મંડ્યા, વાતવાતમાં ધરમાં મારું અપમાન થવા મંડ્યું. તે એટલે સુધી કે, આઠોડીપાઠોડી બેસી પણ ચોરી છૂપીથી ફવા પર કે તળાવે હું કપડાં ધોવા અથ હઉં ત્યારે એ બદલ મારી સાસુની નિન્દા કરવાનું ચૂકતા નહિ. તે કહેતાં, ‘કા’ને મૂરત મે કુંય આવે. એ એ છી જ આપણા હાથની વાત છે? બિચારી નર્મદા એમાં શું કરે!’ ને હું શું જવાબ આપું? તે એવા તે મારી સામે જોતાં, પણ હું કંઈ બોલતી નહિ. મારા હૃદયમાં નિરાશાનો જાણે દૂનો ચઢી આવતો. કંઈ પેકેટલી બાધા આખીઓ પણ બેસંઓના કહેવાથી મેં ગળી હતી, પણ એ બધું નિષ્ફળ.

મારી આ નિષ્ફળતાને કારણે વાંતવાતમાં મારાં સાસુ અને મહેલાં મારવા મંડ્યાં. પહેલાં અને જે મારી સગી મા જેવાં લાગતાં તે હવે જાણે સાવ બદલાઈ જ ગયાં, ને જેમ જેમ તે મારા પ્રતિ આકર્ષા જતાં ગયાં તેમ તેમ હું. ધર-કામનું વૈતરું વધુને વધુ ઉપાડતી ગઈ. એટલે સુધી કે રાત પડતાં

તો હું ચામને લોથપોથ ચઢ જતી, એ બધું તે જોતાં, જણતાં ને સમજતાં, પણ એ બદલ સહાનુ-ભૂતિનો એક પણ ચબ્દ હું તેમની પાસેથી પામી ન શકી, ને એ બદલ એમનો મારાથી વાંક પણ કેમ કહાય? એમની પડોશણો બપોરે પેતાનાં પાનપોતી એને આંગળીએ તેડીને એમની સાથે વાતો કરવા આવતી ત્યારે બાળકના કલબહાટવહેણું એમનું રાત્રિ ધર એમને ખાવા ધાતું હોય એ સ્વાભાવિક હતું.

મારું સાસુનો આ અસંતોષ મારા પતિના ધ્યાન બહાર નહતો. એથી જેમ જેમ ધરમાં હું જળખા-ખણી જનતી ચઢ તેમ તેમ તેમનો મારા પ્રત્યેનો કાવ વધતો જ ગયો. દિવસ ભરની મારી સકળ ચાતનાઓ, મારી કઠોર તપશ્ચર્યા અને બધાં મહેલાં દુઃખાનો જાણે રાત્રે અને બદલો મળી રહેતો. રાત્રે મોડે સુધી કામ કરી બપોરે હું સરા જતી ત્યારે જાણે મારી રાહ જ જોઈ રહ્યા હોય એવા તેમના ચમીર બહુમાં સમાઈ જતાં મારું વેદનાનું જગત મારા એ શબ્દ બંડતી બદાર મોંઘાઈ જતું. અહીં તો મારે માટે પરમ વહાલ, સમસાવ અને વાકિત જ ભર્યું હતું. દિવસભર જે તે કામ કરતાં, ને સ્વાભાવિક રીતે જ ચાકેલાં તેમનાં સહજ બંજો આરામ અને નિકાને માટે અહીં રહેતાં. આમ છતાં મારે ખાતર તે બીજને બાળી જમતા રહેતા.

તેમની મારે કાળેની પ્રતીક્ષા કેટલીક વેળા તો એક ચાતનાભરી તપશ્ચર્યામાં જ પરિચયતી, કે કેટલી વાર કે ને કે મિથે મારાં સાસુ અને મોડે સુધી શેકો રાખતાં. તે બધું જોઈ બીજ લેતાં, એટલે તેમને માટે રાતના બાર એક વાગ્યા સુધી જમતા રહેવું એ બધું સહજ હતું. આવા પ્રસંગો મારે માટે આકરી કસોટીરૂપ હતા, પણ ધીરે ધીરે હું તેનાથી ટેવાઈ ગઈ હતી. જે કે મારાં બંજો તો સતત આરામ માટે યોગ્ય કરી મૂકતાં, પણ મારું મન તેમની એ વિહંગતા ઉપર કાળ્ય મેળવી લેતું. મારા પતિ મારે તો સાક્ષ નવ દસ પછી જમવું એ લગભગ અશક્યવત

હતું, પણ તોય એકમને મારી રાહ જોતા. 'એથી ભવારે સામું યુદ્ધ જતાં ત્યારે ધીમે પમથે મારા ચપલ ખડખડાં હું જતી. મારા પતિ જીંદગી ગયા હોય તો કેવું સાડું' એવું મારા અન્તરમાં હું ઝંખતી એથી તે ભગી જામ નહિ એ આશ્ચર્યથી મારા પાલ વને ય હું ફરકવા નહોતી. દેતી, અને ધીમેથી હાલે હોસરી જેવી પલમ પાસે જતી કે, તેમનો પ્રેમાળ, મીઠો, ભિખાઈભર્યો સરકાર સંભળાતો 'આવી ?' એ પ્રશ્નમાં ફેટકેટલું તે કહી નાખતા. 'એમાં એમની લાખી પ્રતીક્ષાની ફેટકેટલી વાતો કરી હતી ! તેમનાં અજેઅ મર્મા સમાર્પ જતી તેમનાં એ પ્રશ્નોનાં હું ઉત્તર આપતી

ભવારે એ અમારા સ્થળખડખડમાં અમારા પલમથી થોડેક છેટે કામળની અવન પધારી કરવાનું આવવું ત્યારે મારા અન્તરમાં જે વિષાદ હલકાઈ રહેતો તે ક્ષ રીતે વર્જીવું ! જાણે ધરમાં આજે જ કોઈનું અવસાન થયું હોય એવી એક અમગીની માગ અતરમાં ભરી રહેતી, મારાં સામુદ્ર' મોં જાણે સૂઝને ચોથરાઈ જતું. મારા પતિને તો ગમે તે સુવા જતા ત્યારે ખમર પડતી, અને એ દિવસે તો તે મારી ખૂબ આતુરતાથી રાહ જોતા. મને કેવું ચતું દશે તે તે સહેજે કહી શકતા, અને એથી ભવારે હું સુવા જતી ત્યારે તે અનેક રીતે મને દસાવવા અને આનંદમાં લાવવા મળતા તેમનામાં દસાવવાની સક્રિય અજબની હતી. મારા સાક્ષ, જે આમ ખૂબ આકરા અને શિશુરત હતા, તેમને પણ જે વાતોથી સામાન્ય રીતે તે સ્ત્રીકર્તા જોઈએ તેવી વાતોથી તેમનો રાગ વહેતો વિના તે દસાઈ શકતા, એક વાર તો વાત-વાતમાં તેમને વાળ વધારવાનું ધ્યેયી તેમણે ખૂબ દસાવેલાં એટલે હું પણ તેમના સપાટામાં આવી જતી, અને મારી ગાનિ હટાવી મને તે દસાવી શકતા

પણ તેમની એ સક્રિય પણ મારી વધતી જતી નિરાશા સામે ધીરે ધીરે નિબૂળ બનવા મંદી આવી નિરાશામાં એક વાર તેમનાંથી ફર કામળ પગ સ્પર્શી હતી. અને વાત કરાવવા તેમણે પ્રવળ કહ્યો. પણ

કેમ કરીને વાત કરવાની મને ભિમિ થતી ન હતી. એટલે તે પલમ પધારી નીચે લિટખી. હું તરત જ એકી ચક્ર ગઈ. 'મારા સમ છે એ પાસે આવ્યા તો.' મેં તેમને મના કરી. તે દરવા 'એ ખારસું ! આમ તો ચોર પણ સોમન આપી છટકી જઈ શકે' તે કહે કે, મને પકડો તો બહાદુર્ય જેટલું તમારે માથે પાપ ! તે આપણે એમાં માનીએ તો થઈ જ રહ્યું ને !' મેં હું તેમના કથનનો જરા સમજો પણ વિરોધ કરે તે પહેલાં તો તે મારી પધારી પર બેસી ગયા-આચાર-શુદ્ધિની હું પૂરી આમલી હતી આજ પણ છું ! મારે માટેની તેમની લાગણીથી હું રાહ ચક્ર, પણ તે સાથે તો અપાર દોષ થતો હતો તે મારાથી ન સહેવાયો. હું બોલી, 'આ તમે શું કહ્યું' ! હવે નાહા વિના તમારાથી બીજા કંઈને કેવી રીતે બહી શકશો !'

એટલે તે બોલ્યા, 'સવારે નાહવું તો છે જ ને !'

'પણ સવાર સુધીનું શું' મારી પધારીને, અને મને અડવા પછી હવે તમે પલમ પર વમર ન લે કેમ સર્પ શકશો ?' મારા પ્રશ્નમાં ખૂબ અકળામણ હતી.

તે દરવા 'હું ય અહી કામળ પર સૂઈશ'

હું હસી પડી, મેં કહ્યું 'તમને શોખ થતો લાગે છે, ખડું' પણ એમ કંઈ આંખોના દક પર તરાપ નહિ મરાય, સમજ્યા !'

અને એમ બોલી હું બિચી થઈ ગઈ. એ જોઈ તેમણે પૂછ્યું.

તે તે શું કરવા ધડું છે ?

'હું કરે તે જોવા કરો.'

'ના એમ નહિ તું જરા અહી' પાસે બેસ તો ખરી.'

ખા' મેં પ્રક્રમતાથી કહ્યું

'પણ હવે અલગાઈ તો ગયો જ છું. હવે વિરોધ અમકાવાપણું ક્યાં રહ્યું ?'

‘શૂલ યદ્ય હોય તે કારણે તેને લ’આવવી એ દલીલ સારી નથી.’ એ જવાબ આપ્યો.

‘એ, તું તો પંડિત પિતાની દીકરી, ને વળા પડે ન પંડિત. મને તારા જેવી દલીલ કરતાં નહિ આવડે, મારું કહ્યું માન ને સીધી સીધી અહીં આવ, મારે એ જાણવું છે કે આ બધું છે શું ?’

‘જાની વાત કરો છો ?’ એ પૂછ્યું.

‘શીની વાત ! તું આટલી બધી દુઃખી થાથી થાય છે !’

‘વિના કારણ તો નહિ થતી હોઉ ને ?’

‘તો તેનો ઉપાય કર ?’

હું સહેજ ઉત્સુક બની. શું ‘મારી વાત તેમણે માની લીધી ?’ વાત એમ હતી કે મેં આ પહેલાં બેચાર વાર તેમને બીજું લગન કરવા કહેલું ને તે માટે મારી નાની બપાનું નામ પણ સૂચવેલું, પણ તે દરેક વખત તેમણે મને હસી કાઢેલી એટલે ઉપાય સંબંધીની તેમની સૂચના સાંભળતાં મારી બે વાત તેમને ગળે ઉતરી હોય એવો મને વિચાર આવ્યો એટલે મેં કહ્યું, ‘તે તો મેં ક્યારનો સૂચવ્યો છે પણ તમે ક્યાં માનો છો !’

‘હું ક્યાં ના પાડું છું ? પણ જરા વિગતે વાત તો કર.’ તે બોલ્યા.

‘એમ કહેતા હો તો લો હું આ બેઠી.’ એમ બોલી પથારી નજીક થોડે દૂર બેઠી પર હું બેઠી.

તેમણે કહ્યું, ‘ના, એમ નહિ. આવી વાત આટલે છેટથી નહિ આવ, તું મારી પાસે બેસ, ને આપણે નિરાતે આનો હવે કંઈ ઉકેલ કાઢીએ.’

‘પાસે તો મારાથી નહિ બેસાય.’ હું બોલી.

‘તો રહું’ એમ બોલતાં તે કામળ પર આમ પડ્યા, યુપયુપ હું થોડીવાર બેસી રહી. મારી ધિરજ ન રહી, હું બોલી ‘શિદ્ધને આમ જી ક્યો છો ? તમે

જાણો છો કે એમ જીએને તો આચારપતિન ધવામાં જો દુઃખ થાય એવું બીજા કશાથી નહિ થાય, મને આવી દુઃખી કરીને તમારી પાસે બેસાડવી હોય તો બેસ.’

‘ના. એમ દુઃખી થઈને કશું કરવાની જરૂર નથી. તો કહે હવે શું કરવું છે ? તું કહે છે કે, મારાથી નાશા વિના હવે પલંગને નહિ અમ્મય, તો હવે ?’

‘એવું હું કહું છું, પણ તમે મારી એક વાત માનશો.’

‘ના.’ તેમણે કહ્યું.

‘તમને પણ પડું છું, ના નહિ પાડો.’ એ આંદ્ર રવરે કહ્યું.

‘પણ હું શીની ના પાડું છું તે તો તું જાણતી નથી.’ તે હસવા મંડ્યા.

‘જુઓ, તમે મને સીધો નહિ. વચન આપો કે, મારું કહ્યું માનશો.’

‘આજ સુધી તો બધું જ માન્યું છે બાપી શું રહી બધું છે કે વચન મગવાની જરૂર પડી ?’

‘કંઈ બાકી નથી રહ્યું.’ હું બોલી ‘માન એક જ વાત બાકી રહી છે. તેટલી માત્ર કબૂલી લો, પછી દુનિયામાં કાશા જેવું સુખી કોઈ નહિ !’

‘એમ કે ?’ એમ બોલતાં હું કાસે પણ વિશેષ કરી સૂકું તે પહેલાં તો તેમણે તેમના બાહુ સરસી મને બેઠી લીધી. મેમના એક પ્રયત્ન આવેશમાં તેમણે મને તરબોળ કરી દીધી. આ અતિ મધુર છતાં મિશ્ર ભાવભર્યા સંવેદનમાંથી જાગી, તેમના બાહુથી સુકત ચવાના પ્રવાસ કરતાં હું બોલી, તમે તો સાવ નારિતક છો આપણે બાહુઓ આપણી આચાર શુદ્ધિ યુમાનીયું તો પછી સમાજનું શું ધરો ?’

‘તેવું જો થવાનું હોય તે માય !’ તે બોલ્યા. ‘તને એમ લાગે છે કે, ધરતી પર આચારપતિત પાતકી આ તારા પતિ જ પહેલવહેલો છે ?’

શ્રી મૈત્રેયીદેવી કૃત 'મંગલુ તૈ રત્નોન્મલ'માંથી

અનુ૦ : રમણિકે મેઘાણી

તૃતીય પર્વ

૧૨

મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૯.—ત્રીજવાર મંગલુ પહોંચ્યા. સુધાકાન્તપાણુતો પત્ર આવ્યો.—‘ગુરુદેવ ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરે મંગલુ પહોંચ્યો, કામકેમમાં ફેરફાર નહિ થાય તો.’ પણ આ પહેલા કવકેમ જે વારબદલાઈ ગયો હતો. તેથી મને આશા હતી કે હવે તો એમાં ફેરફાર નહિ જ થાય. મંગલુથી શિલ્પશ્રી પંત્રીસ માસલ દર રહ્યું, અને મારગ પણ સાવ સીધો નહિ. એવી દુર્ભાગ વાદ છતાં તેઓ તકલીફ વેડી વારે વારે અમારે ત્યાં આવ્યા હતા, એ અમારા કંપા યુષ્મના બળે ! એની કંઈ ખતર નથી.

સવારે એકપ્રેસ આવી પહોંચતાં જ એમને માટે ‘માંદાની ખુરશી’ લઈ અપ પ્લેટફોર્મ પર ઉભા રહ્યા. દૂરથી ધુમાડા કાઢતી કાઢતી ગાડી સર્પની જેમ વાંકી ચૂંકી થતી આવતી હતી. ધણીએ ડબ્બા અને ભાંડો ઊભા હતા ત્યાંથી પસાર થઈ ગયા, એવું તો એક ડબ્બામાંથી સુધાકાન્તપાણુ ડેક પર બહાર કાઢી હાથ હલાવી રહ્યા છે. એમના મોં પરનો લાવ પણ કંઈક મંબીરતાસૂચક જણાતો હતો. માડી ઊભી રહી, ન રહી ત્યાં તો અમે ગુરુદેવ માટે શોધખોળ શરૂ કરી મૂકી—‘સુધાકાન્તપાણુએ ડબ્બામાંથી નીચે ઉતરતાં કહ્યું—‘એ નથી આવ્યા ! ના, રમુજ નથી કરેતો, સાચે જ એ નથી આવ્યા.—કાલે ગઝળતો વરસાદ પડ્યો હતો, આખો રસ્તો બળબળાકાર થઈ ગયો હતો, ગાડીનું આવામગમ બંધ થવા જેવો દોર હતો. એ જ વખતે સાંભળ્યું કે છાપાઓમાં આ બાલુ પણ અતિશય આકરો વરસાદ થવાના અને મારગ ધોવાઈ ગયાના સમાચાર આવ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં એમનું બહી આવવું દીક ન કહેવાય, મારગ જ બંધ હોય તો—જો કે ગુરુદેવે તો વારંવાર કહ્યું હતું કે એવું કંઈ જ નહિ થયું હોય, એમ હોય તો તો તમે નક્કી ખતર આપ્યા જ હોય. એ કાલે ગુરુદેવે કહ્યું કે—‘સુધાકાન્ત તું જા, અને એ વિચારાએને આ સુધી-અતની વાત કરજે. હું તો હવે સ્વાધીન નથી, અણું છું કે આવું કંઈ જ થયું નથી, પણ શું કરે?’

‘આકાશ તરફ નિહાળી જુઓને, એ મેઘાણી-દિત જણાય છે ખરે ?’ મેં સુધાકાન્તપાણુને પૂછ્યું.

‘ના, એ તો નિર્મળ નીલાકાશ જણાય છે.’

‘હવે નીચે ધરતી તરફ નીહાળી જુઓ, એ ધોવાઈ જતી લાગે છે ?’

‘ના, અહીં તો બધું ધરુ ધાકાર જણાય છે.

‘જસ, તો હવે જલદીથી એક કાગળ ગુરુદેવને લખી આપો, એટલે હમણાં જ એને પોસ્ટ કરી’ આપણે પાછા વળ્યા.

ઘેર પાછા ફરી જે દિવસ સુધી વારંવાર અમે પ્રાર્થના કરી કે બીલુ’ જે થવાનું હોય તે થશે પણ આ દરમિયાન વરસાદ ન વરસ્યો અને રસ્તો ન ધોવાયો. એ જે દિવસોમાં વધતું જતાં જેટલું એ ચિન્હ જોતાં જ અમે લપટીત થતા, કોણ ગણે છે કે મનઃજનો જે ગોરી છે એને અનુસરીને જ બનાવો બનતા હોય છે.

ગાડી ઊભી રહેતાં જ એવું તો આહવાણ પારી વાટે અરધેરા ડેકાઈ હાથ હલાવી રહ્યા છે. દાકતર બોલ્યા, ‘આ વખતે કાક બીજો લક્ષણ લાગે છે,’ જે હોય તો, એ કુત તરફ વધુ ન જોતાં અમે માડીના ડબ્બા સાથે પ્લેટફોર્મ પર આગળ વધ્યા, એવું તો નિત્યની જેમ એક ફર્ટકલાસ કુપેમાં (પહેલા વર્ગના નાના ડબ્બામાં) ચાલે બાલુ સરસામાન પાથરી ગુરુદેવ બેઠા છે.

અમે ડબ્બામાં પ્રવેશ્યા કે તુરત એ બોલ્યા, ‘સૌ પહેલા મારો ક્ષમા-પ્રાર્થના પત્રી જવા દો.’ અમે પ્રણામ કરી કહ્યું, ‘શું કહો છો એ સમજાતું નથી’ અને અમે ચારે બાલુ પહેલા સામાન મેળો કરવામાં પરાવાયા.

‘જુઓ, મારો કંઈ જ હોય નહોતો.’ તેઓ ફરી બોલ્યા.

‘તમારો તે વગ્ના દેષ ? આ શું બોલો છો ? તમે જો ગણી જોઈને સૌ વાર કાર્યક્રમ અદલાવત

અને અમારે દોઢદોડી કરવી પડત ને નિરાશ થવું પડત તો પણ અમને જરાયે માફ ન લાગત, ઉલટાની મજા જ પડત. પરંતુ જો કંઈ બીજું તમારા અહીં આવવામાં એક કલાકનું પણ મોકું કરે તો અમને તેના પર મજાખનો રાજ ચડે.'

'કેવો મહા પક્ષપાત ! આણું કરનારનો પક્ષપાત દુષ્ટ કહીએ તોયે ખોટું નહિ. હું વચર મક્તનો એવો મંકુ શા માટે ખડું ! ઉલટાણું' મને તો એ જલ્દી ખરાબ લાગેલું. રાત્રે બરાબર બેઠું પણ નહોતી આવી. મને વારંવાર એવું લાગેલું કે મને નામનીયે રવત્રંતતા નથી, તમે સૌ આવી રાત આખી બેઠા રહ્યા હશે ને પછી નિરાશ થશો. મેં વારંવાર કહ્યું કે એવું કંઈક અશ્વમાયું' બને તો એ લોકો ખજાર ન આપે ! પણ આ વાતનો જવાબ તો એમની પાસે તૈયાર જ હતો કે માત્ર ગરતો જ ધોવાયો છે એમ નથી. કદાચ રહેલે લાઇન આખી ધોવાઈ ચક્ર હોય, અને તારના ધાંબલા પણ કદાચ તૂટી પડ્યા હોય, ને કદાચ મંજાણુ આણું જીડીને રચના કોક ખુણામાં જઈ ભરાયું હોય, આ બધા કદાચનો કંઈ જવાબ નહોતો. બધું જ—'કદાચ નહિ' પણ થોડુંકે હોઈ શકે એ સંભાવે જ હોય !'

બધી સરસામાન ચાર મોટરમાં લાઈલામાં આવશે. અમારી મોટર વચ્ચે આસતી હતી. માડી ચક્રોએ ફેલી મંજાણુ પકાડ પર ચકતી હતી. જે મોટી માડીમાં અમે હતા તે જરાક બાજુ ટળી, ને મેં ક્રાઇવરને કહ્યું કે માડી જોતી રાખ, અમે નાની માડીમાં જઈશું એણે કહ્યું કે કંઈ વાધો નહિ આવે, ધીમે ધીમે ઉપર જતાં આણું થાય જ. મેં કહ્યું, બલે એમ હોય, પણ અમારે બીજી નાની માડીમાં જ જવું છે. એ પહેલા ચોક્કસ જ દિવસ પર એક ભયંકર મોટર અકસ્માત થઈ ગયેલો. ત્યારથી અમે કરતા રહેતા. ઘંચી ચુરેરને લઇને જતા હતા એ પણ કંઈ નાનીસુની જવાબદારી નહોતી. આ દરમિયાન બીજી બધી માડીઓ આવીને અટકીને જોતી હતી. એ સૌ આવીને 'શું થયું ! શું થયું !' પૂછવાં લાગ્યા.

'અમે બીજી નાની માડીમાં જઈશું.' મેં કહ્યું.

આત્માર સુધી મૂંગા રહેલા ચુરેરે હવે બોલી ઉઠ્યા. 'શા માટે ? હું તો બીજી માડીમાં નથી જવાનો. શા માટે એવું કહેવું સંભાળો છો ? આવી અકસ્માત બીક ! બીકણુ નહિ તો. પહેલા પોતે જ કહેવું કે ધીરે ચલાવજે, અને હવે એમ અલાવતાં માડી જરાક એક બાજુ નમી કે મંડ્યા બીવા.'

'બલેને એમ જ માનો, પરંતુ બીજી નાની માડીમાં જવામાં કંઈ તુકડાન તો નથી ને !'

'તુકડાન ! તુકડાની ધણી છે, કદાચ તમને નહીં હોય, પણ ગિચારા ક્રાઇવરને હારે અન્યાય થશે. એને તો કંઈ હોય નથી. આપણે કંઈ પણ કોગળ વિના એની માડીમાંથી ઊતરી જઈએ એમાં એને કશું અપમાન ન લાગે !'

'એ મનમાં કંઈ જ નહિ લાવે.' મેં કહ્યું,

'એને માફું લાગશેજ, એને નક્કી ખૂબજ કુખ થશે. પણ એ ગિચારા નિરૂપાય હોઈ તે ખડું મૂંગો મૂંગો સહી લેશે.'

અમારે મકાને પહોંચી વરંદામાં પગ મૂકતાં જ ચુરેરે કહ્યું 'સુધાકાન્ત, ધીરે પાછા ફરીએ' ત્યારે ત્યાં સૌને કહેજે કે કોણ જાણે કેવા માણસને ત્યાં ગયા હતા, રસ્તામાં મોટર બીંધી વણુ વણુ થતી હતી ત્યારે પણ અમારો અભિભાવિતો બાઇએ 'અર્થમ્, તત્ત્વતિ પકિતઃ' એ લાજ વાક્યને અતુલસરી એક કુદકે બહાર કુદી જઈ પોતાનાં પ્રાણુ બચાવ્યા, અને અમને.....'

ત્યારે બપોરનો તકકો સામેનાં પકાડ ઉપર પ્રખર થયો હતો. તેજો વરંદામાં ખુશી જરા આગળ ખેંચીને બેઠા. સામે મહા જંગલને આવરતી જલિમા હતી તેજો મધુરે દારજ દસતા બોલ્યા 'શું વિચારે છે આ સીમન્તિની ? આવવાનું તો થયું જ—કેટલાંબી વાર આંબો કહે.'

સુધાકાન્ત બાજુ એક આંટા મારી તેમના ઉતારા

તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. 'આવા-પીવાનું પતાવી ચાકેલા નોકરો અને ખીજા અધ્યાય આરામ કરતા હતા, ત્યારે હું જઈને એમના લેખન-શુદ્ધિ બિંદી રહી. ગુરુદેવ આરામ ખુરશી પર બેઠા હતા. એમના પગ ઉપર ચાદર જેમ ઝોઠાડી ગઈ હતી તેમ જ હલ્લુથે પડી હતી એમના ખન્ને હાથ એવાને એવા જોડેલા જ હતા. હાથ વાટે અંદર આવતો પ્રકાર એમના રેશમ શા ક્ષેત્ર વાળ ઉપર વધુ ઉલ્લસવળ ચર્ચ બિંદો હતો. ગુરુદેવ સહેજ ખીડાયેલા નેત્રે નીચે ધરતી તરફ જોઈ રહ્યા હતા. ચાદર નીચે હંકાયેલા પગ જરા જરા હલિતા હતા, તે સિવાય ખીજું અંત્ર એકદમ સ્તબ્ધ હતું. એક ગંહન નીરવતા જાણે એમની ચારે બાજુ વીંટાઈ એમને દૂર લઈ મઈ હતી, થોડી વાર પહેલા જે માનવી અમારી સાથે સાથે આટલી વાતો ને રમૂજ કૌતુક કરતો હતો, તદ્દન અજાણ ને નમદ્વ એવા એક ટેકસી ડ્રાઇવરના માન અપમાનનાં વિચારે અકળાઈ બિંદો હતો, એ માણસ જ જાણે તેઓ નથી. દૂર આકાશના કોક ખુણે કો' મેધાહૃત તુષાર-પર્વત જેવી અચળ ને અચળ એમની મૂર્તિ મારા સમક્ષ શરીર ને મનમાં એક અભૂતપૂર્વ નવિન અજોભાવ આપી ગઈ. હૃદય ઝોગળાને કાણ જાણે કેમ અજોભાં આંસુ આવ્યા, મનમાં થયું કાણ છે તેઓ, અમારે ઘેર આવ્યા છે, તેઓ શું-અમારા એટલા બધા નિકટનાં સ્વજન છે ? થોડીવાર પહેલાં હું આમને જ શું પરાણે પરાણે જમાડતી હતી ? અને જાંબી જવા માટે આગ્રહ કરતી હતી ? આટલી બધી વાતો કરી તે શું આમની સાથે જ ? ગિન્દુશાસ્ત્ર અલ્પકિત ક્યાં નિના કહી શકાય કે હા, આ તેઓ જ છે-તેમ છતાં એ વખતે તેમની સાથે કંઈજ વાતો થઈ ન શક્યા. શા માટે ન થઈ શકી તે જાણતી નથી છતાં એટલું પણ જાણું છું કે એજ વખતે મેં સામાન્ય વાત પણ કાઢી હોત તો એનો ઉત્તર નક્કી મળત, અને તેઓ ફરીને એક જ પળમાં અમારી વચ્ચે આવી જાત, પણ તેમ છતાંયે હું કંઈ ખોલી ન શકો. ધણીવાર આપું ખન્ધુ છે કે એમની પાસે મૂંઝે મૂંઝી બેઠી રહી હોઉં અને એકાએક મનમાં એક અજબ અનુભવ

થવા લાગતો. એ લોકિત નહોતી, પ્રેમ નહોતો, એ કંઈક ખીજુંજ હતું. આપણે સામાન્ય સાધારણ માનવી હોઈને કદાચ તેથી જ પ્રબળતમ પ્રતિભા પાસે આવી અનુભવ અનુભવીએ છીએ.

એમને એમ ક્યાં સુધી બિંદી રહી હૃદય તેનો ખ્યાલ ન રહ્યો. એમિયાત અમળને જમતા હોય તેમ એમણે મારી સામે જોયું—“ક્યારે આવ્યા છો તમે ? આવો, સામે આવીને એસો પેલો ખુરશી જરા નજીક બેંચીને. આટલા અંકીર થઈને શું વિચારી રહ્યાં છો ?”

—“વિચારું છું કે કઈ રીતે એ સંભવિત ખન્ધુ કે અમને કુઃખ થયું છે, ને અમે નિરાશ થવા છીએ એ વિચારે તમને આપી રાત જીંદ ન આવી. ક્યાંકનો એક ટેકસી ડ્રાઇવર. એને કુઃખ લાગે એવું ધારી તમે આફત હોવા છતાં એની ગાંઠિમાંથી ખીજી ગાંઠિમાં પસંદ ન કરો ? તમે શું એટલા બધા અમારા છો ? એવું તો નથી લાગતું, તમે જ્યારે સુપચાપ બેઠા હતા, ત્યારે હું અજબ થતી વિચારતી હતી કે તમારા અંતરમાં અમારે માટે કોઈ સમાન સંભવિત છે કે નહિ તમે અમારા કોઈ હો એવું તો લાગતું નથી.” મેં કહ્યું.

થોડીવાર એ એકદમ મૌન રહ્યા, તે પછી ધીરે ધીરે બોલ્યા—“જો એમ પૂછતી હો તો 'મર' જ કહીશ કે હું તમારા કાષ્ટ નથી. જેને તમે 'આફત' કહો છો એ રીતે મેં કહી કાઢીને ચાલ્યા નથી. હું તો જીવંત સંસાર વચ્ચે છું. પ્રિયજનોનો કંઈ સુખ નહોતો અને આજે તો આત્મીયસ્વજનો સિવાય તમે કે જેઓ પરાયા છે તેઓ જ મારા વધુ અંગત સ્વજનો બની ગયા છો. છતાં એ વાત ખરી છે કે અંધુ-આંધવ, સંસાર, સ્ત્રો-પુત્ર કોઈ કરતાં કોઈની ખાસ વળમથળ મેં રાખી નથી. અંદરો અંદર એક રચને હું નિર્મમ રહ્યો છું, અને તેથી જ આજે ન્યાં આવ્યો છું ત્યાં આવવું મારે માટે સંભવિત થયું છે, એ સંભવિત ન ચાલ, જો મેં વળમથળ રાખી હોત તો. અને તો મારું અંધુ એજે જાત. તો

હું બહુ વહેંચેલા જ બાંગીને ધૂળમાં મળ્યો હોત. કોઈ જ બંધન મારે માટે સાંકળ બની મને બાધી રખી શક્યું નથી. હું સદાયે મનોમન લીધાસી રહ્યો છું. નાનપણથી નહિ પણ ચૈત્તરથી જ. બપોર વેળા બ્યારે એકસો એકસો અગાથીમાં બેઠો રહેતો, બપોરનો ધોમ ખખટો ને રસ્તા પરથી ફેરીય. એના સાદ સંભળાતા અને વચ્ચે વચ્ચે ઉડતી સમઢીએ મરા મનને ક્યાક દૂર ખેંચી જતો નિર્જન બપોર વેળાનો સમઢીનો. ધુનવાટ એમાં જાણે સુદનો સાદ હતો. હું એકસો એકસો ત્રીજા માળના બોરડે બોરડામાં બપટો ફરતો. ત્યારથી જ હું મનોમન લીધાસી રહેવા લાગ્યો છું. સદાયે હું સંસારના ચાતલવચિધ કાર્યમાં રહ્યો છું. પરંતુ મારું મન, નોકા જેમ બે કંકાના બંધન વચ્ચે મારમ કરતી વહી જાય છે. તેમ વહેતું જ રહ્યું છે. ધાટનું બંધન મારે માટે નથી. જો એમ હોત, જો સંસારનાં નાના મોટાં અસંખ્ય બંધનોમાં મારી જાતને મેં ક્ષમાવા દીધી હોત તો મારું સમરત એજ જાત. પણ મારા બાબદેવતા એમ થવા નહિ દે. તો તો બધું બંધન થાત. એથી જ એક દિવસે લખ્યું હતું કે—જામી ચંચલ છે જામી છુટ્ટોર પીયાસી—પણ એ માત્ર કવિત્વની જ વાત નથી. લોકો માને છે કે આ તો કવિનો એક Mood માત્ર છે, પણ એ બરાબર નથી. એ-મારા જીવનનું એક જીવંત સત્ય છે કે હું સદાયે છુટ્ટોર પીયાસી રહ્યો છું.”

x x x

સુધાકાન્તબાણ કહેતા હતા કે હમણાં યુરુદેવ એક કવિરાજની દવા લે છે. કંઈક ટોનીક લેવાની જરૂર છે, એટલે ‘નિનકર્નિસ’ લાગે આપ્યું હતું. પણ એ નથી લેતા. એ બધી રો-કાઈક બનાવટ તો નથી—કોણ જાણે કેવીયે દરો ? દવા તો સદાય લેવાની હોય છે, જાહેરાત બોધને અથવા કોઈની બલામણુધો;—પણ હવે આ ઉઘરે સરીર ઉપર ચાલે ! તદુપરાંત હવે તો વાર્ધક્યની ટીકુંના, દવાથી શું થશે ?—મંત્રપુ આરોને વળતે જ દિવસે એમણે પેલી દવા કાઢી.

‘આથી મને બહુ લાભ થશે. એક અનુભવીએ મને કહ્યું છે. તમે સૌ આનો વિરુદ્ધ છો તે જાણું છું, છતાં મને ખજર છે કે આ બહુ સારી દવા છે.’ યુરુદેવે કહ્યું.

‘કદાચ દરો, પણ એમાં શું શું છે તે આપણે જાણતા નથી, તેથી તેમાં કંઈ લખેલું પણ હોતું નથી. આ કરતાં તો દાકતરે કહી છે એ દવા મંગાવો લખાય.’ મેં કહ્યું.

‘તમારી પાસેથી આવજા જવાબની આશા રાખી હતી. યુવામી મનોરુચિ આને જ કહે છે. પેલી દવા સાહેબો દ્વારા અને વિલાયતમાં બનેલી. એટલે એ ખરૂં જોઈ જ ન થયે, અને આ દવા આ બાંગી દેશમાં લેવા યદ્યપિ એટલે એ ખરાબ ન હોય તેમ બને જ નહિ જોએ. આ વિષે જાણે છે તેઓ તેને સારી કહે છે, બ્યારે તમે આ વિષે કંઈ જ જાણતા નથી, આ વિષે તમને કંઈ ધારણા પડે નથી છતાં તમે કંઈ પણ કિંવા વિના અભિપ્રાય આપી શકો છો, કારણકે એ આપણે ત્યાંની બનાવટ.’

‘પણ સુધાકાન્તબાણ કહેતા હતા કે રથોડા પણ...’ મેં કહ્યું.

—‘જાણું છું. એ પણ ના પાડે છે તે જાણું છું, પણ શા માટે ? તમારા રથોડા શું કવિરાજ છે ? જાણું છું, હમણાં જ સુધાકાન્તને લખીય કે અનુ-મતિ આપ, આઠા આપ, નહિ તો નહિ ચાલે. એક બહુ સારી અભિભાવક મળી છે મને તે—’ યુરુદેવે કહ્યું.

—‘વાર, તો લોને. તમે જ બહુ સારી દવા છો એમ કહે છે તો પછી વાધો શું છે ?’ મેં કહ્યું.

‘એ શું છે જો, જે આવામાં દાગે છે શા માટે ? અને તારે વળી શા માટે એ લેવું જોઈએ ? શું આક્રમણ ક્ષમાયો છું. વારે આણ, આને શું કહેવાય ?’

—‘કેમ, જો સર્વ ટોનીક છે, હું સર્વથા તો મને થે ક્ષમો મરો જળ મગરો.’

‘...વધુ બળની તારે જરૂર નથી ને છે એજ

વધુ પડતું છે. તમે તો છો સંકટાપિણી. એટલે જ તો કવિએ લખ્યું છે કે-આટલું બળ છતાં આ શાને તું અખળા ?'

વળતે દિવસે ભોજન ટાણે ફરી દવા કાઢી એમણે પૂછ્યું, 'કેમ આને પશુ તું દવા લેવાની છો કે શું ? કાલની દવાનું પરિણામ શું આવ્યું ?'

'એક દિ'માં એછી ખમર પડે ? બે સારી દવા છે તો નહીં કાપડો કરશે જ.'

'પણ આને સવારે છું મોડી આવી હતી. તને ઠીક નહોતું કે શું ?' ગુરુદેવ પૂછ્યું.

એ તો બીજા કાન્સે. સાઈ ટોનીક લેવાથી કદી સારી ખરાબ થાય ખરું ?' મેં સામેા પ્રશ્ન કયો.

'ના, ના, તને એ નહિ ફાવે. આહુ, આ બે ને કેવી મુશીબતમાં ફસાયા હું. આને જ સદમરણે-નહા કહે કે શું ?'

'મરણેગણ શા માટે. ચીજ સારી છે, તો તો આને જીવનનહા જ કહેવી બેઠાંએ.'

આહુઆહુએ કહ્યું- 'વાર, તો તો આને કે પશુ એ લઈ બેઠાં-'

'તું રહેવા દે આહુ, તારી સાથે સદમરણ થઈએ છે કાણ ? બે કન્યા તું એકલી હોત તો મને ખાસ કંઈ વધી નહોતો પણ તમે તો છો અઢી બધુ, તમારા ઉપર પ્રયોગ ન કરી શકાય.' ગુરુદેવ બોલ્યા.

'એહ, એતો બેશક, અમુક્ય છે અમારું જીવન ! અને તમે તો માત્ર એક જ બધુ છો એટલે તમારી પર પ્રયોગ અનાયાસે કરી શકાય ખરું ને ? ખેર, અન્ય દોઢ બધુની ચિન્તા ન કરશો, સંસારમાં કોઈ જ indispensable નથી !' મેં કહ્યું.

'એ તો ખર્ચ જ છું અને એ સિવાય અહીં અમે પાંચ બધા છીએ પણ શું કામના ? બે તમને કંઈક થઈ ગય તો અમે બધા મળીને દાકતર માટે કંઈ ઝાઝવણ નહીં કરીએ શું ? એની બધી ઝાઝવણ

થઈ રહેશે, એ વિશે તું-તમે નચિંત રહેજો શું કહે છે આહુ, નહિ તો અહીં અમે આવીશું કંઈ રીતે ? કાણ અમારી સાર-સંભાળ લેશે-હવે રહેવા દે રહેવા દે, વધુ રહતી નહિ, મારે દવાની જરૂર નથી-આતુરી ઠીક ઠીક ભેગી કરી છે અખ્યાપત્ની દિકરી ભત્રે રહી પશુ છો પાકી સુતરી !'

× × ×
'કાલ માફી આવે છે.'

'આવે છે કે ત્યારે તો અચા,'

'કેમ, આઓ વિના તમને શું અગવડ થાય છે ?'

'થાય જ છે. લણી લણી અગવડ, ગુફની ગુફિણી, અર્થાત્ જેના વિના ગુફનો કંઈ અર્થ જ નથી એ જ્યારે ધરકામને બૂલી, અતિથિ સત્કાર બૂલી સવારથી સાંજ સુધી કામળો લખવામાં જ પરીવારેલી રહે ત્યારે આ અભાગીની શી દશા થાય ? ખાપ રે, કેટલા કામળ, કામળ નહિ પણ મદાકાવ્ય. અને તેમ છતાં અમને તો કદી ચાર આંગળથી મોટો કામળ લખ્યો જ નથી. વારે આજ સવારથી શું કરતા હતા ? કામળ જે સુખ્ય કારણ મહત્વનું ગરણ છે એ તો હમણું થોડીવાર પછી જ આવીને હાજર થશે, એટલે કામળ તો ન જ હોય ?'

'ના કામળ નહોતી લખતી.'

'કામળ નહોતી લખતી તો શું કરતી હતી ? એા સમજ્યો સમજ્યો, તારી પેલી માયરી, વાર, લઈ આવ, બેઠાં શું લખ્યું છે ? કેમ ? મૂળીમૂળી બોલી કેમ રહી ? લાવતી નથી, એવું તે શું લખ્યું છે જે મને એ દેખાડવા માંગતી નથી ?'

'એવું નથી, એમાં કંઈજ જણાવવા જેવું નથી પણ-'

'દેખાડતાં શરમાય છે, જા જ ને ? એ બધી ખોટી શરમ છે. જા લઈ આવ, બેઠાં શું લખ્યું છે ગુરુદેવે કહ્યું.'

'તમે ક્યારેય માયરી લખી નહીં ?' મેં પૂછ્યું.

‘કપારેય નદિ—એ લખવાની રિંમત જ મારામા નથી. વળી વહી જનારને વહી જવા દેવું જ વ્યવજ્ઞી લાગે છે, દિવસોને ઝોઝા શકી ચકાવ છે.’ એમણે કહ્યું.

‘પણ ધણી સમય પછી આ દિવસો જ્યારે જીવનની કુંધળી રમૂગિ માત્ર બનશે ત્યારે એમાં ફરીને કમવાનું તો ?’ અનુભવો વાટે જ ચક્રે બનશે ને.’ એ ઉત્તર વાળ્યો.

‘ને, એ’ કહીયે એ માટે પ્રયાન નથી કર્યો, કું તો સદૈવ વહેતો જ ચાલ્યો છું. જે પથે ચાલ્યો છું તેનું ફરી પુનરાવર્તન કરવાનું મન થયું નથી, અને તદ્દુપરાંત કાપરી લખવા જતા તેમાં એટલું થે ભર્યું લખવું પડે છે કે જે સીના ઉપયોગનું નથી હોતું. જેમાં ફક્ત મારી જ વાત હોય છે, પરંતુ જે પછે તમે લખો છો, તે પણ તમારા હાથમાંથી આવી જાય છે. કદી રીતે એ જાણી ચકાવ કે કાલે જ મેં ત આવીને બેસું નહિ રહે અને જે વાત કોઈને થે જણાવવા નહોતી તે જ વાત અનેક અર્વાચિત્ત લોકોના

હાથમાં જઈ નહિ પડે ? ખેર, એ બધી નકામી વાત જવા દે, આજ આખી સવાર છું લખ્યું તે લઈ આવ એટલે એકે તો ખરો. કું તો નક્કી કોઈ અર્વાચિત્ત માણસ નથી જ.’ અને ધીરે ધીરે એ આવે લાગ્યા—

“તોમાર ગોપન કયાહિ સલિ રેસોના મને,
કોમાર ગોપન કયાહિ કામિ કાને મા જુનિયો મો,
જુનિયો પ્રાણો ધવળે જડે કાંચાર ચામિની
જવે મીરવ મેલિની, જવે સુસ્તિમળલ વિહગ ગોવ
કુસુમ કાનવે તોમાર ગોપન કયાહિ—”

‘તો પછી જરા વધુ રાક જુઓ, પહેલા રજનીનો અધાર થવા દો. તે પછી મારી કાપરી તમારા ઝોરકામાં મૂકી દઈશ. દિવસના પ્રકાશમાં તે ઝોપન કયા કહેવાય.’

x x x

કમલ:

નિર્વાસિત જનની કહાણી

લેખક તોર્મન કઝી-સ. સ્ટેડ્સ રીવ્યુ એફ લીટરેચર ન્યુયોર્ક, અનુ રવિશંકર મ. રાવલ

(નિર્વાસિત માનવીઓનો પ્રથમ જન્મતબક્કામાં ઉભો થયો છે. પૂર્વ કે પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં એટલાં બધાં નિરાધાર મનુષ્યો છે કે જેમનાં કુટુંબ, મિલકત, પીડામગ્ન, રાષ્ટ્ર કશું જ બાકી રહ્યું નથી. આટલા મોટા પ્રમાણમાં માણસજાતને દુઃખ પડવાનો દાખલો અગાઉના ઇતિહાસમાં નહિ જડે. અહીં જે હુદયદાવક કહાણી આપી છે તે જર્મન-

નીની નિર્વાસિતોની જાવણીમાં ગયેલા આ લેખક અને એક પોલીશ ડાક્ટરની વાતચિતનો ઉતારો છે. એ ડાક્ટર જર્મનીના કારાગાર કેદમાં તેના કુટુંબ સાથે કેદી બન્યો હતો. એના અંગત અનુભવો બીજા સેક્ટરે હમગેનાનાં દુઃખ પૈકી એક જ નમૂનો છે અને તેમાંથી જન્મત આગળ આવી પડેલી નવી ઝાંઝાવણ અને ચિંતાના પ્રશ્નને લીધેપણે વાર્તાવિક્કારાવે છે.)

ડો. લોમારક પોલંડનો વતની આજે તેના કુટુંબનાં પાંચ જણ પૈકી એકલો જ છતાં રહ્યો છે એનાં ત્રણ છોકરાં પૈકી બે દિકરીઓ કારાગાર કેદમાં જ મૃત્યુ શરણ થઈ હતી. એકને ક્ષય થયો, બીજાને ત્રિદોશ. તેની પત્નિ અને પુત્રને માજાદાનીકની આસની બહીમાં ખતમ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

ડો. લોમારક મને બહુ આરીકીથી તાકોને જોઈ રહ્યો હતો એમ મને લાગ્યું.

‘હીક બાર્થ હીક’ તેણે કહ્યું ‘પૂછવું હોય તે પૂછો. સૌ પૂછ્યાં કરે છે. તમારે એટલું જ જાણવું છે ને કે મારા ઘરનાં સૌ મરી ગયાં છતાં હું કેમ છતી રહ્યો છું. અહીં બધાં છીએ તેમને એના એ પ્રત્યે એટલી બધી વાર પૂછવામાં આવ્યો છે કે જાણે અમે જીવ્યા એ ગુનો થયો છે એમ અમને લાગવા માંડ્યું છે. ખરેખર એમ તો નહિં પણ ગુનેગારીની જાયા અમારા પર પડી છે. ખરેખર એમ જ જીવતા રહ્યા માટે જ એમ ખન્યું છે. અમને પણ લાગે છે કે અમે જીવતા રહ્યા તે બદલ દરગુજર કરવા વિનંતી કરીએ.’

‘કોઈ લય’કર આદત આવતી નથી ત્યાં સુધી પોતાની જાતની કાંઈને ખરી ખબર જ હોતી નથી. તમને અને તમારા કુટુંબને ઉઠાની જવારાને આવતા તમે જોઈ શકો છો અને તેઓ આવીને તમને કાર કરવાના છે એ વખતે બપોથી તમે મજબૂ શ્રમગાવી બેસો છો. તમે તમારા કુટુંબને બચાવવા ગમે તેટલું કરશો કારણ કે તમારા વહાલાં છે. એમાં કહેવાપણું શું રોય? પણ મને તે કહો તમે નહાસવાની આરી શોધવા

લાગશો વધારે કીમતી માનતા હશે તેવી વસ્તુ-એને પણ ફગોળી દેશે. બધું પતી ગયા પછી તમને લાગશે તે તમે તો છતી રહ્યા છો અને બીજાં ખતમ થઈ ગયાં છે. એ વખતે તમારું મજબૂ કામ નહિં કરે. જીવવાની જરૂર રહી નહિં છતાં શરીર માત્ર જીવવા તરફકાંટ કરશે.’

‘હું’ આ જાણું છું’ કારણ કે મારા પર એ વીતી મળ્યું છે.’

‘તમારા મોં પરથી લાગે છે.’ તેણે કહ્યું ‘મારી વાત તમને મંજૂર નથી. તમે તે પર વિચાર બતાવો છો. મને અમને પણ ચિકકારો છો. કોઈ ખાતરીથી માનો કે હું’ અને મારા જેવા બીજા તમારા મિત્રો અને વહાલાંઓથી જુદા પ્રકારના માણસો નથી, અને હું કંઈક પાસે માથું છું’ કે મારી વાત સાબીત કરી બતાવવા તમારા પર કે કોઈ પર એવો પ્રશ્ન ન વીતાડે.’

‘તમારી સમજણ એવી છે કે સ્વમાન, દોષકર્મી, અંહતા ઠીક સુધી ટકી રહે છે. આરંભમાં તમે ખરા લાગશો. કારાગાર કેદમાં રાંડનાં ઘોડા મહિના સુધી તો તમે ઉંચા કઠણ બાંધી લાંબો, સખત ધક્કા અને પાટુઓ ખસી શકશો. તમને કચરા જેવો ખોરાક આપે તેથી પણ તમે નમતું નહિં આપો. પણ દિવસો પર દિવસો એ આવ્યાં જ કરે. લાકડાનો મચ્છો ધાસતો જાય એમ તમારી પર ધસારો લાગે. તમારાં માનવગતજો, સ્વાભિમાન બધાંનાં છોડાં ઉડી જાય એટલે સુધી કે તમે એમજ માનો કે એ લોકો હીક કહે છે કે તમે કોઈ અપ્રમુદ જાનવર છો અને માત્ર જીવતા રહેવા માટે જીવો કે રાડો દીધા કરો છે.’

‘વરસ મે વરસ એમ જાણ અને તમને ઉદરકા કરતા એ જીરન સરવું બની ગયું લાગે કારણ કે ઉદરો તો એમની ગતીમાં જઈને રહી શકે છે. પણ તમારે શું ? તમારાં પોતાનાં જાળકો મરી ગયા, ગીતનાં પણ કેટલાંએ મરી ગયાં અને ક્યારે ક્યારે મરી ગયાં તે પણ યાદ રહે નહિં. એટલે કે તમે આદમી મરી ગયા હો. બાકો શું રહ્યું ? અરે એ યાદ પણ લાવવું કઠણ છે. એટલું યાદ છે એક મનવંની વૃત્તિથી તમે જીવી રહ્યો હો, એક એક દિવસ વટાવના હો અને કરવાનું શું ? છુટું મોલણું, ચોરણું, લશ્ચણું મિત્રોને વટાવવા

એમ કરતાં તમને ખબર પડે કે એ લોકો તમને અને તમારા કુટુંબ ખતમ કરવા ધારે છે ત્યારે દવે બધાનો અંત બાવરી એવો તમને સમજ પડે છે. એ વખતે તમે તો એવું જ ધારો કે ‘અંત લાવવા માટે પ્રભુનો પાડ’ અમે માન્યો. પણ નહિં. તમે રાજાગક, કાશીરાજ, પેટ ધસડી વગેરે કરી જીટકો જવા કુશિલ પ્રયુક્તિ અજમાવો છો. અને કુટુંબ એમ કરી નહિં શકે એવી ખબર છે. છતાં ધણીવાર મારા મનમાં યાચ છે આટલું દલકટ અને નીચ વર્તન કરનાર કોણ હતું ? શું કું એ હતો. ઇશ્વર બનાવેલો તે માણસ હતો કે માણસે ફરી ધડેલો માણસ તે હતો ?

‘ડા. લોમારક’ મેં જગ સંલોભથી પૂછ્યું મારો પૂછવાનો કંઈક અધિકાર નથી. પણ તમારી વાતથી મારા પર ધણી ઉંડી અસર થઇ છે તેથી જાણવાની ઈતિમદી યાચ છે માટે પૂછું છું કે હવે તમે વર્ષોના આધાતમાંથી કુલત થઈ શક્યા છો કે નહિં ? જીરન વિષે તમારી પહેલાંની ભાવના અને મૃત્યો દાય કરી શક્યા છો કે નહિં ? તમારા જ શબ્દોમાં કહું એ માણસે જનારેલા માણસને મીટારી શક્યા છો ખગ ? તેણે રિમ્પન કરી કહ્યું ‘તમે એમ કહેવા માગો છો કે ડા. લોમારક બે બકિતઓ હતી અને તેમાંથી કું’ અત્યારે કોણ છું ? એ કે પણ નહિં. કદાચ અત્યારે લોમારક નામની રોજ બકિત જ હોય. આ ત્રીજો ડા. લોમારકમાં પહેલોનો થોડો ભાગ અને બીજોનો

થોડો ભાગ હોય, પણ વધુ ભાગ તો તદન કંઈ નવીન જ છે.

મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે જીંદગી નવે-સરથી ચાર યાચ છે અને મજી જીંદગી પાછી આવતી નથી. આત્મા પર પડેલા ઉંઝામાં ઉંઝા જખમે કાઈ ને કાઈ રીતે મૂંઝાઈ જાય છે. ધીરે ધીરે નવી સમ-શ્વાઓ નવી તકો એક નવી દુનિયા સરજે છે અને લાંબા કાળની જુની વિકરાળ યાતનાઓ માત્ર રમૂતિ બની રહે છે. પણ તમે શું કરો છો તે જ વિચારવાનું છે. તમારા પર કોઈની સંભાળ લેવાની જવાબકારીઓ છે એ લોકો તમારા પર વિશ્વાસ રાખે, તમારાં જોશીવાળાં રહે, ત્યારે કોઈપણ માણસ ફરીવાર સ્વમાન પૂર્વક ઉભો થાય છે અને કામે લાગે છે. જીંદગી ફરી બાંધેલી સહેલું કામ નથી તોય થોડી થોડી ઈંટોનો થર ગેજ ચડાવના જઈએ અને ધર બુધાઈ જાય એમ માણસ પણ પોતાને નવો અવતાર પામે છે.

“હવે એક પતિન પરવેશ છું” મેં વર્ષ પહેલાં અમે બાંધન્ય લીમમાં મળતાં, તેનો આગલો પતિ કારમાર કેંદ્રમાં હતો. લગાઈના અંત પહેલાંના બે મહીને તે ગુજરી ગયા. અમારે એક બાળકી છે. આવતા માસમાં તેનો પહેલો જન્મદિન આવશે તે વખતે અમે એક મીજબાની કરીશું. મારી પતિનએ મિઠાઈની ગોડવણ કરી છે. પડોશનાં થોડાં ડોકરોને બોલાવીશું. એમ જીવન ચાર તરફ ગુંજે છે ત્યારે જીવકાળ જીલવાનું સરળ બને છે.

હું ડોક્ટર છું એ પણ મારી એક નસીબદારી] માનું છું. તમેજ કહેો કે જખતમાં આપણી કોઈને જરૂર છે એવું લાગે તો કોઈપણ રાજી થાય. બાઈ-સાહેબ મને મદદ કરો, સલાહ આપો-એવું પૂછતા લોકો આવે તેવી ઇચ્છા સદજ યાય. અહીં ધણા લોકો તો એવા છે કે તેમને માટે મદદર માગે એવું કામ જ નથી. અને તેમને કુટુંબનાં માણસો પણ નથી કે જેમને તેઓ પોતાનાં માને અથવા તેમને લામણી ઉપખમે. લામણી એટલે તેમના માટે ખાસ જગ્યાદારીનું જાન એવા લોકોના જખમ હતું રૂઝાયા નથી અને કાંઈમાર કેન્દ્રની જીવવાળ તેમના મન પર રહી છે.

આ ખિચારા અભાગીયા શાપિતો છે. તેમનું કંઈ આશંખન નથી જીવનદોર નથી. કારાગાર કેન્દ્રમાં જીવનની નૈતિકશક્તિ તેમને વળગી તે ખંભેરવા તેઓ શક્તિવાન થયા નથી.

‘અધા કહે છે કે જર્મનીની નિર્વાસિત છાવણીમાં કાળાખજારનાં કેન્દ્રો છે. એ સાચું નથી પણ તે જાતના નિર્વાસિતોની મેં વાત કરી તેમનામાં તો કાળાખજાર છે. એ કેમ છે તે સમજવાની જરૂર છે. એમને જીવવા માટે કોઈ આશંખન કે હેતુ મળી જાય નહિ ત્યાંસુધી તેઓ કારાગાર કેન્દ્રમાં જાગી જાય જીવન ગુજારતા તેવા જ રહેવાના. તેમના હાલ જાણો તો તમેજ કહો કે કાળાખજાર વધ્યા કેમ નહિ તેની જ નવાઈ છે.

હું તેમને ખચાચ કરી નથી. માત્ર હાલત શી છે તેજ જણાવું છું. હું કંઈક બીજું તેની પાસેથી જાણવા પ્રયત્ન કરું છું કે ડોલોપારક અને બીજાઓ જર્મની માટે શું ધારતા હતા. એમના પર ભુલમ ગુજારનારા પહેલાં જાણીએની વચ્ચે તેઓ વસી રહ્યા હતા. તેની જરૂર તેમને ધિલ્લાર અને કડવાશ કેટલાં હશે? તેના જવાબ તેણે આપ્યો ‘બીજાનું તો કેમ કહી શકાય?’ પણ હું અને મારી પત્નિ વિશે કહી શકું છું. તમને ધણું વિચિત્ર લાગશે ‘પણ કારાગાર કેન્દ્રમાં જે પ્રસંગો વીતી ગયા તે અમને ધણું ધણું દુઃખ પડી ગયા લાગે છે અને જે સહેલાઈથી જીવાઈ રહ્યું છે તે યાદ કરવાને બહુ મહેનત કરવી ઠીક નથી. અને એજ સુખકર મામું છે. હવે કડવાશ રાખી

શું કામની? એ સમજાવી કડવાશ તેમજની જેમ આપણને જ અંદરથી ખાશે. એ એક પાશવતા હતી અને અમારા પર તૂટી પડી. એવું તો જર્મનીમાં અને બીજે ઠેકાણે પણ ક્યાં નથી બન્યું કે કાળા કરનારા લોકો નથી પણ લોકોમાં જે રેડવામાં આવ્યું તે કારણભૂત છે. હું જ વિચારું છું કે ખરા ગુન્હેગારો કાણ હતા? જેમણે હાથે વતી કાળાં કર્મ ક્યાં? તેઓ કે જેઓ વખતસર તેને અટકાવી શક્યા હોત અને છતાં પાસે ઊભા રહીને કાળાં કામ થવા દીધાં?’

એ સાંભળી મેં જ માગ અંતરને પૂછ્યું આટલી ઉમદા દિલ્લાવર મારી આપવાની મારામાં તાકાત હતી કે નહિ? મારો જવાબ મક્કમ નહોતો પણ હા. લેખારકે ખૂબ વિચાર કરી ઉઠા આવિલાંવે સાથે જરાપણ શોભ વધાર કહ્યું.

‘હું ધણીવાર ક્રિક્રિડ્ જઈ આવ્યો છું ખંડેરા અને મકાનોનાં માળખાં મેં જોયાં છે અને ધૂળ પરધરના દમલા નીચે દમરો શમેા હલુ દખાયેલાં પડ્યાં છે. આવા જગી નગરો બંધવાને એકસો વર્ષ લાગશે. ગુન્હાને દંડ કરવાની મારી પાસે સત્તા હોત તો જે થયું છે તેથી વધુ શું કરત? મારાથી વધારે કંઈજ ન થાત. એ ઉપરાંત જૂનમરો અને આશ્રયવિહીનપણું એટલું બધું છે કે હજી વધારે ખરાબી થવાની. આ વાતના શું યોજી છે? શું કહું પણ એટલું માથું છું કે ખાનાખરાબી કરનારની જરૂરિયાતો જન્મવાનાર પ્રસંગો ફરીવાર ખનવા ન પામે જર્મનીમાં પણ નહિ અને ક્યાંય પણ નહિ.’

લોકોને આ પ્રકારે કે તે પ્રકારે-મને તે પ્રકારે-ગુલામીમાં આનંદ આવતો જણાય છે. એટલે જ જીવનમાં લોકો, ધણું ખરું ગુલામીભર્યું જીવન વીતાડે છે. તેમના કુખનું, શોકનું, કષ્ટનું, અસહ્ય વેદનાનું ખરું કારણ જ એમના આ અધિકારમય ગુલામી માનસમાં રહ્યું છે. રાત્રિમાં છાનાં સગતાં આંસુઓ ને જીવનની અપાર ઘાતના બધાં કારણ આ ગુલામી મનોદશા ! લગભગ-સાત હજાર વધી પહેલાં મારો જન્મ થયો. ત્યારથી હું નેહ રહ્યો છું કે લોકો પોતાના બધાં જાતે જકાઈને કાઢને કાઢી પોતાની રીતે ગુલામીને સ્થિત બનાવી રહ્યા છે.

પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં, દક્ષિણમાં બધે હું ફર્યો છું મેં પ્રકાશ જોયો છે. યજ્ઞાયા પછી દીકા છે. મેં ત્યારે જોયું હતું કે સુધારાના સઘ ધીમે ધીમે, એક પછી એક, પ્રકાશમાંથી અધિકાર તરફ જઈ રહ્યા હતા ! અને ગુલામીની ધોલકીથી નિર્મલ્ય અનેવા આત્માઓએ, દરેક સમયે નાકોગારસમા બનાવ્યા હતા !

એ સમયમાં જે મજબૂત મનાતા હતા તેમના હાથ પછી બધાં જાતે હતા પોતાની પ્રગતિ વિશે વિશ્વાસ હતા, તેમને પણ મદિર બાંધવાના ધેસલા લાગી હતી. એવીસોનથી ઈશ્વર સુધી અને ત્યાંથી બસરા બજારને મીન સુધી, સઘળે જ રેતીમાં પડેલાં ગુલામીના પગમાં મેં જોવાં હતાં ! ક્યાં વ સ્વાધીનતા ન હતી. મુક્તિ ન હતી.

અત્યારે પણ હું યુગ યુગના શોકતર પાયા સાંભળી રહ્યો છું !

મેં મદિરા જોવાં. મહેલો જોવાં વણમૂંઝા દીકા. રાજસિંહાસનો નિહ જ્યાં. અને ઠેર ઠેર મેં તો શીખાઉ કારીગરોને કલાકરોની ગુલામી કરતા, કલાકારોને એમના મુરખીઓની ગુલામી કરતા, અને એ મુરખીઓને સૈનિકો ને રહકો માટે ગુલામી કરતા, અને આ રહકોને અને સૈનિકોને સજાની ગુલામી કરતા, સજાને રાજદરબારની ગુલામી કરતા, અને રાજદરબારને ધર્મીઓની ગુલામી કરતા, અને

ધર્મીઓને પ્રતિમાઓની ગુલામી કરતા—પણ મને તેમ, તમામને એક બીજાની ગુલામી કરતા મેં તો દીકા !

હું શ્રીમતોની હવેલીઓમાં ગયો અને મરીમોના કુપડામાં પણ ગયો. બન્ને જગ્યામાં એક વસ્તુ સામાન્ય હતી. ગુલામી ! માના માનમાંથી જ સિદ્ધ ગુલામી ધાવી રહ્યું હતું. અને પહેલામાં પહેલા અધર 'ક'ની સાથે જ એ 'મ' મુશ્કામ બનતું હતું ! એને પહેલું શીખવતું હતું તે આક્રિતપણું ! સમજના વિનાનું આક્રિતપણું ! એટલે કે ગુલામી !

કુમારિકાઓને અનેક નકાર વચ્ચે ફરવાનું હતું 'આ નહિ' ને 'તે નહિ' જેના કાંઈ અંત નહિ એવા અનેક નકારો વચ્ચે એમને જીવન ગાળવાનું હતું તો કુવવધુઓને કાયદેસરના આક્રિતપણામાં પોતાની અશુભળ પથારીમાં પાયરવાની હતી ! પણ ફતી તો 'પથે જ ગુલામી !

હું તો યુગ, યુગની સાથે આસતો આ નેહ રહ્યો છું તમામ રથગર્ભાં ને દરેક સમયમાં, અજાન-તાના બલકાબર્ષા-ક્રિતિમંત સરધસમાં, ગુલામી દો બેવા મળતી ને મળતી !

મેં મૂર્તિના મરણે, જીવાન માણસોને ને ફપવતી પ્રાદિલી કુમારિકાઓને, ગુલામીને કારણે વધેશતા જોવાં ! મદ મસિના દવસા ત્યાં ઘટા નિકાળ્યા. એને માટે સેંકડો ને હજારોને મરતા દીકા. એ વખતે વળા એ ધાર્મિક મૂર્તિ મરીને દેશમંત્રિ થઈ મર્મ. એ મુક્તિસંગ્રામને ઇશ્વરી યજ્ઞાયાનું નામ મળ્યું ! એણે સેંકડોને ધગવિહોળાં બનાવ્યાં. સંસ્થાઓને રૂંદે ફરી. અને એ સજાનું પિતૃદેશને કારણે થયું એમ કહેવાયું. એને નામ જુદાં જુદાં અપાતાં જ રહ્યાં-પણ એ સમ નામાવરિનો અર્થગો ઉઠાવી થો-એટલે નીચે અજ્ઞાન અને દુષ્કર્મનક માણસોની ગુલામી છીમી હોય !

એ અનેક નામો ધારે. પણ એ પોતે છે તો એક જ છે. એના દેખાવ અનેક-પણ પદાર્થ તો એક જ. દરેક પેઢી પોતાની પછી આવનારી પેઢીને આ એટ

આપતી રહી છે-ગુલામીની. ક્યારેક નામ બદલાવીને. ક્યારેક વેષ બદલાવીને. ક્યારેક પરિસ્થિતિ બદલાવીને. ક્યારેક રૂપ આકાર બદલાવીને પણ પદાર્થ એકનો એક. ગુલામી ! પરાધીનતા !

★

મેં બધે જ આધિપતિ ગુલામગીરી જોઈ. પ્રજાની વર્તમાન સ્થિતિને, ભૂતકાલીન આબાપની સ્થિતિ સાથે બંધનથી જકડાતી જોઈ. પરંપરાની રીતથી આચારથી બંધાતી દીડી અને છતાં એના એ આવ નવી પ્રજામાં નવારૂપે પ્રગટતો દીડો ! એણે નવી પરંપરાની ગુલામી સરજી !

મેં મુંગી ગુલામી દીડી. એમાં પતિપત્ની એક બીજને ધિક્કારે છતાં મુંગા મુંગા જ ન વેઠવા જ કરે, વેઠવા જ કરે, અને સૌથી વધુ ધિક્કારપાત્ર વસ્તુ તો એ કે, બંનેને આ પ્રમાણે નૈતિક દૃષ્ટિએ અધઃપતનમાં ધસડવા છતાં એને જ સૌ નીતિ ગણે !

મેં બહેરી ગુલામી દીડી. એમાં માણસ કેવળ પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિને ધ્યાને જ પાડી શકે !

મેં ગુલામીને લાગડી જેવી જોઈ. અનુભવ શરીરમાં પણ, નિર્બળ મનમાં માણસો, જીવમગારોની ને લોભી માણસોની ગુલામી વેઠવા જ કરે ! અપંગને આધે જઈ શકે તો આ મળજીત શરીરના પણ નિર્બળ મનના માણસો, એમને છોડી શકે !

મેં ગુલામીને અનેક સ્વરૂપે જોઈ. કંઈગી ને કંઈગી ગુલામી દીડી.

બાળકોના પ્રાણ સાથે જ એ ગુલામી જન્મે છે. અને શિશુઓને અપરાધી જીવનનો સ્વાદ નાનપણથી જ અપાવે છે !

અને પછી બહુ હોશિયારી ભરેલી રીતે, ગુલામી ગુલામો લાગે નહિ એમ ગુલામોને રાખતા માણસો પણ મેં જોયા. એમની રોતે ગણતરી વિચિત્ર ચાલતી-એ નળજાઈને દ્રામણતા અનાવતા-અન્યતાને

સાન કહેતા અને આચારી નકારને બીરૂપા ગણતા !

નળજા માણસની જીમ કમચી બોલવા માંડે એવી ગુલામી દીડી. માણસના મનમાં કાંઈ હોય, ને એ એકથી બોલતો કંઈ હોય ! એની જીમ કેવળ કમચી બોલતી હોય ને મન નાશ પામ્યું હોય !

એક પ્રજાના કાયદાકાનુન બીજી પ્રજા પાળ્યા જ જ કરે એવી નિગાધારી ગુલામી પ્રવર્તતી પણ જોઈ, અને આ નિરાધારી દિવસે દિવસે વધુને વધુ આકરી બનતી દીડી.

વળી રાજનો ફાકરો રાજ થાય ને સત્તાધીશો પોતાના કમીજીમ કાણેજોને લાયક જ માને એવી નિત્યની ગુલામી પણ જોઈ.

મેં કાળી ગુલામી દીડી. અપરાધી માણસોના નિર્દોષ સંતાનોને હમેશને સારે કાળી દીલી લગાડી મૂકતી એવી એ કાળી ગુલામી હતી !

ગુલામોમાં એક પ્રકારનું એવું કાલિકા જેવું છે તે વંશપરંપરા, એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીને મળતું જ રહે છે.

ગુલામીનાં આ જુદાં જુદાં નામ રૂપથી કંટાળીને એક વખત હું જીવનના પડછાયાની ખીણ તરફ ચાલ્યો ગયો.

ત્યાંનાં મહાન સ્થળોમાં મધરાતે મેં એક સ્ત્રી જોઈ. મેં તેને પૂછ્યું : 'તારું નામ શું ?'

અને તેણે જવાબ વાળ્યો : 'સ્વતંત્રતા !' ગુલામીની બાજુએ જાવા બોલતી હોય એવો એ પ્રત્યુત્તર હતો.

'તારાં સંતાન કયાં છે ?' મેં એને કહ્યું.

અને એણે જવાબ વાળ્યો : 'એક સગી ઉપર ગયો. બીજા દીવાનો ગયો. ત્રીજો હજી જન્મ્યો નથી !'

અને એટલું બોલીને એ દૃઢતી દૃઢતી કાંઈક બોલતી મઈ. પણ તેવા સંજોગે પકડવાની મારા હૃદયમાં બળે સક્રિય જ રહી ન હતી.

૭૧

જીવનની નવલકથાના પાત્રમાં મધીયુગી ભાવના અને જીવનને સોધી પ્રથમ તેમ સોધી વિશેષ ઝીસનાર શ્રી રમણલાલ દેસાઈ છે. તેઓ મધી-વાદી નહિ હોવા છતાં મધીયુગના પ્રતિનિધિ વાર્તાકાર છે. છેક ઇ. સ. ૧૯૧૬થી પ્રગતિ અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાને કટીબદ્ધ ઇતિહાસ શ્રી રમણલાલની આજ-કાળની વીસ-એકવીસ નવલકથાઓમાંથી અવશ્ય ગણી રહે. તેમનું સમગ્ર સાહિત્ય પ્રધાનપણે સમકાલીન જીવનપ્રવાહોને અનુલક્ષીને ગયાયેલું છે.

આ યુગલક્ષી મનોવલક્ષ્યને અનુસરીને જ 'અંકા-વાત'ની રચના થઈ છે. કુલેને ૭૧૭ પાનાના પ્રત્યાર-વાળા આ નવલકથા એ અંકમાં વહેંચાયેલી છે. શ્રી. રમણલાલે એમાં ઇ. સ. ૧૯૩૯થી ૧૯૪૨ સુધીનાં આપણાં જીવનભ્રમોને આધાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ત્રણ વર્ષના સમયગત પર, ખીલું મહાપુલ કાઢવા બાદ યાત્રી જતી આર્થિક આધીથી માંડીને ભેંતાળીસની લોકકાન્તિના પ્રયત્ન અંકાવાત પર્વત બેસાયેલ ધીર જીવનસંક્રામનું જીવનના પૂરું વિવિધ-રંગી તેજાભામુક વારતવર્ણન આ નવલકથામાંથી સમગ્રપણે ઉપસી આવે છે. એટલા નિઃકટવર્તી જીવનકાળનું એ ચિત્ર છે કે તેની અપાથી અરુદ્ધ રહીને એનું અવશેષન કરવું અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો ખરું જ.

યુદ્ધની સોધી મોટી અને દુઃખામી પરિણામો ઉપજાવનારી અસર તે દેશની આર્થિક કાષાયલદ મળી જાયુદ્ધને મારફે અવેશ તેજીને દિલ્હી દેસાઈ અને ઉલોતપતિને જાન લુલાબું, ધર્મ નીનિ, સદા-ચાર અને પ્રમાણિતા તત્કાળ ક્રિયા થયેલાં કાળાં બળદોમાં વેચાઈ ગયાં. ડુસવતખેરી, કૂકકપદ, રવાઈ, ધનસોલુપતા અને શોષણપ્રતિએ ધન અ- ન નિના પ્રમાણને પરસ્પર વિષમ કાટીએ લાવીને મૂકું જીવનની વેપારીએ યુદ્ધની કાલિમાનો પોતાના ચારિત્ર્ય પર વજ્રોપ કર્યો. એ ત્રણ વર્ષો જ નહિ, પરંતુ ત્યારથી આજ રહેલ આખો દલકો આજલમી બિચાર-

તર વધના જતા પ્રગળા નૈતિક અધઃપતનના સાક્ષી રૂપ બની રહેલ છે.

પરંતુ હાલને બીજી બાજુ પણ હતી. કેમકે પ્રધાનમંત્રીએ કરેલા સત્તાત્યાગ, મધીજીએ આદેશલ બકિતગત સત્યાગ્રહ, ક્રિસ દરખાસ્તોની નિષ્ફલતા અને છેલ્લે શોષિત પ્રગળાની ગૂંચળાઈ રહેલ પ્રાણનો રાષ્ટ્રપિતા દ્વારા પ્રગટ થયેલ અંગ્રેજો ચાલ્યા જવ' નો બીજણ આત્મનાદ અને તેને પરિણામે બંગલો પ્રયત્ન લોકકાન્તિ-એ તત્કાલિન દિલ્હના રાજકીય ઉત્થાનના મુખ્ય તત્ત્વકા હતા. આ બતાવોને વાર્તામાં સાંકળી લઈને લેખકે તત્કાલિન જીવનની ભૂમિકા પર મિશ્ર કથાવસ્તુની રુચિર ફૂલ-ગૂંચણી કરી છે. તેમ છતાં, કહેવું જોઈએ કે કાળાબળરનું અનિષ્ઠ ભેંતાળીસ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું તે ભૈતિકા-સિક્ક હકીકતને ઉવેળીને લેખકે કથામાં કાળ-બુદ્ધિમનો દોષ વહેરી લીધો છે. વળી ઇ. સ. ૧૯૪૧માં મુખર્ષ તથા અમદાવાદમાં કાટી નીકળેલ કોમી વુલ્ફડોને કથાપટમાં ચોક્કસ મદત્ત મળ્યું નથી. મુસ્તફને અતે આપેલ બતાવોની સાલવારીમાં પણ એનો નિર્દેશ નથી. જીભ' બજાતી સાથે પ્રગળા સંસ્કાર-જીવનને વિચિત્રન કરી નાખનાર આ વિશ્વા-તક બળને, અછાતો રપક' કરીને છોટી દેવાને બદલે, વાર્તાકારે કથાવસ્તુની અંદર મૂકી 'લીધું' હોત તો રવાઈ અને ધાર્મિક અનુભવની કાળાચ સાથે વિશુદ્ધ માલસાધની પ્રતીતિ કરાવતી ત્યાગમય ભાવના પરસ્પર નિરૂપવાનો તેમનો આશય પૂરેપૂરો બર આવ્યો ગણાત.

ખીલું મહાપુલ કાઢી નીકળનાનાં સમયવાર દેશમાં ફેલાયેલ તે દિવસની એક મિલ-માલિકની દિનચર્યાનાં સુરેખ ચિત્રથી નવલકથાનો પ્રારંભ થાય છે. મંદીને લીધે મિલ વેચવાની અણી પર આવેલ શેઠ મદન-મોહન યુદ્ધ કાટી નીકળવાના ખમ્મ સંભળતા જ મિલના વેચાણનો લગભગ નફો કરેલો સોડો રદ કરે છે. ધંધામાં કર્તાદર્તા તેમના નાના ભાઈ ત્રિશોરદાસ છે. ત્રિશોરદાસ નરા જમાનાના રમણલા એટલ કે સરકારી અમલદારો અને કેડાસ કામ'કરો જોડે મીઠો

સંપર્ક ગાંધી ગણનાર કુશળ વેપારી છે. તેઓ એક બાણ, કડક અને પ્રમાણિક ગણતા કુટુંબે સાહેબને આડકતરી ભેટ-સેનાદો અને 'લંચ'નાં નિમંત્રણો આપીને પોતાના કરી લે છે તે બીજા બાણ, પ્રમુખીય નેતા બાવાભાઈને ખાદીનાં કપડાં પહેરીને અને કુંડલાઓમાં હાનરની રકમો ભરીને પ્રસન્ન રાખે છે, ઉભય પક્ષની વચમાં વ્યાપ્રસંગ ધનલાભ્યનો ઉમેરો કરીને આ ઉલ્લોગપતિ કાપડ ઉપરાંત ખાંડ, રંગ, અનાજ, પેટ્રોલ એમ અનેકાનેક ચીજોનાં ખરીદ-વેચાણના છાંજરા મેળવીને ધનના ઢગલા કમાય છે; પ્રજાસેવક બાવાભાઈની ભાગીદારીમાં તંત્ર બનાવવાનું કાંપાનું કાઢે છે અને ચિત્રપટો-ઉતારનારી કંપની પણ કાઢે છે. સંયુક્ત કુટુંબને કારણે હમેશાં જાદી રહેતી પત્ની કાનામોરીને નવો બચલો બંધાવીને, તેમજ પોતાના ગામમાં તેના નામનું પુરતકાલ્ય રમાપીને પ્રસન્ન રાખવાની દક્ષતા પણ તે દાખરી શકે છે, અને ગણિકાવૃત્તિ કરતી લક્ષ્મીને પણ એ હાનરનો દામયો આપીને ખુશ રાખી શકે છે! યુદ્ધના અનિષ્ટ રૂપે અસ્થિતરમાં આવેલ કાળો બગ્ગરના અધિક્ષતારૂપ આ કિશોરકાલ, પોક્કળ રાષ્ટ્રનાદનો પુરસ્કાર સ્વાર્થ-સાધુ બાવાભાઈ, અને કાળો ખુરશી પર બેસીને વાણિયાને વેચાઈ ગયેલ કુટુંબે સાહેબ શ્રી રમણ-લાલની નવલકથામાં નવીન જીવન-રિથિતાના અંગરૂપ એક નવો જ પાત્રવર્ગ ઊભો કરે છે, જેનો નમૂનો (type) તેમની કાષ્ઠ પુરાગામી કૃતિમાં જડવો અશક્ય છે.

નવલકથાની મુખ્ય ભાવના લોકસેવાની છે. તેનો સૂત્રધર જીવાન ગ્રામવાસી જનક છે ગામડામાં રહીને શાંત, સેવામય અને અપરિચ્છી જીવન ગાળનાર પંડિત જગન્નાથનો એ પુત્ર છે. પિતા પાસેથી વ્યાયામ, સેવા અને અવાચક પ્રતીતી દીક્ષા લઈને એ ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા જાય છે. ત્યાં રાજાશ્રમે અભ્યાસ કરીને એ ડેવલપમેન્ટ થાય છે તે અરસામાં જ યુદ્ધ ફાટી નીકળે છે. પોતે યુદ્ધમાં પાંદેશી સરકારને સહાય કરવાની વિરુદ્ધ હોવા છતાં કેવળ લશ્કરી તાલીમને ખાતર એ સેન્યમાં જોડાય છે. પણ થોડા

વખતમાં જ તેના જૂતકાલીન ઉદામવાદી વિચારોને કારણે લશ્કરમાંથી એને રૂબસદ મળે છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ગાંધીમાં જ ભેટી ગયેલ ખિરસાકાનર રસુલ અને તેની મા સહીનાને ગુંડાના ત્રાસમાંથી છોડાવીને એ જનને પોતાના આશ્રય નીચે લાવે છે. સમાજવાદ, સામ્યવાદ, રાષ્ટ્રવાદ-સૌ વાંદોની વિચાર-શ્રેણિ સાંભળતો છતાં બધા વાદથી પર રહીને એ વિષમ સમાજરચનાનું અવલોકન કરે છે. ધોળો દિવસે હડેચોક લૂંટ કરનાર વેપારી, સરકારી અમલદાર, વકીલ, દાકતર કે ન્યાયાધીશના કરતાં ગરીબોને કારણે નાનીનાની ચોરીઓ કરનાર રસુલ તેને એમોહા શિક્ષાપાત્ર લાગે છે. સમાજના શ્રમજીવી વર્ગનો સંપર્ક સાધીને તેમને અક્ષરમુદ્દાન આપવાની પ્રવૃત્તિ પણ એ પોતાની બહેન માયાના સદ્ગુણથી ચલાવે છે. ગુંડાઓને સામનો કરવા નેટલું શારીરિક સામર્થ્ય ફળભ્યું હોવા છતાં તે અહિંસાનો ઉપાસક છે. પરંતુ નિર્મળની અહિંસા કરતાં બળવાનની હિંસાને તે આપકારે છે. સામુદાયિક લગ્નમાં હિંસા-અહિંસાની દિવમાં એ માનસિક ઝંઝાવાત અનુભવે છે ત્યારે એમાંથી ગાંધીજીની તેલોન્નતિ પ્રગટ થઈને એને કહે છે કે "દીકરા! હિંસા નેટલાં તો નહિ, એથી આમાં વર્ષ તો અહિંસાને આપ." સુદૃઢ શારીરિક ને માનસિક બળ, ઝંઘડા વગરનો ધર્મ બલિષ્ઠની અહિંસા અને હૃદયસ્પર્શ આ ચાર સાધનોથી સજ્જ થઈને જનક ગરીબી સામે હિંદને માફક આવે. તેમ છતાં લેવાનો નિષ્કંપ બહેર કરે છે, ત્યારે તેની તેમજ સમગ્ર નવલકથાની સેવા અને સ્વદેશ-ભક્તિની પુનિત ભાવનાના રમેરાળ, લપોન્નતિ જગન્નાથ પંડિત સતોષ અનુભવે છે. એટલામાં લોકકાંતિનો સંખ્યાદ સંભળાય છે. સત્ય અને અહિંસાને આશ્રય આપે એવી રીતે જનક લગ્નને દોગવણી આપે છે. છેલ્લે લગ્નના અંગરૂપે પૂલના ગરનાળાને ગાંધી આવતાં પદેર્શા સુરંગ ચાંપોને હાથથી દેવાની યોજનાને અમલમાં મૂકના જતી ચંદ્ર-ભામાને અચ્ચવવા જતાં જનકે પણ તેની સાથે મુઠ્ઠા પામે છે. આમ રમણલાલની અહિંસા અને લોક-

સેવાની પ્રિય ભાવનાઓને નિર્વાહક જનક તેમનાં એનિંગ્સ, ધૂની અને ભાવનાપરસ્ત માનસસ્થાનો-અશ્વિન, અરુણ, કિરીટ ઇતી પત્તમાં ખેંચી ગયે છે.

નાયક જનક જે મામલાસી મધ્યમવર્ગનો સાદાણુ જુવાન છે તો ચંદ્રભાગા સહેરમાં ઉછરેલી, શ્રીમંત કુટુંબની પુત્રી છે. એ જનકને જ રસ્તે ચાલનારી, પુરૂષ સમોચીત બનવા મથતી તેની સહાધ્ય વિની છે. જનકનો સ્વાધ્યયી સ્વભાવી અને ધરણીર સ્વભાવ તેના આકર્ષણનું કારણ થઈ પડે છે. જૂની પ્રેમકથાઓમાં આવે તેમ, કેંક અંશે ખલનાયકનું સ્થાન પામેલ અનુપમના આકર્ષણથી ચંદ્રભાગાને ખચાવીને જનક ચંદ્રભાગાના પ્રેમ અને આદરનો વિષય બને છે. મરીખીને કાંજે હિન્દુમાંથી યુરવીમ બનેલ સકીનાને પકડવા આવેલ યુગ્ધાઓને એકે હાથે સામનો કરનાર જનક પર એક યુગ્ધાએ ઉમામેલ છરાવાળા હાથને મજબૂત પકડી રાખનાર માયાની દ્વિંમત અને શક્તિ એકને ચંદ્રભાગાને સારીરિક તાલીમ લેવાની ચાનક ચડે છે. પખત જતાં, એક પ્રસંગે દારૂ પીને છેડતી કરવા આવનાર સૈનિકના માથામાં શીશી મારવા જોટલી શક્તિ અને વીરતા એ દેખાવે છે. જનક અને ચંદ્રભાગાના પ્રેમ-તંત્રને ઘટ્ટ બનાવવાની જેમ લેખકને નવરાસ નથી, તેમ એ પાત્રોને પણ તેમ કરવાની કુરસાદ નથી. એક હિન્દુને સ્વરાજ ન મળે ત્યાં લગી અપરિણીત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે અને ઉવટે, એક ખીખેને સહારે સાહસ કરતાં કરતાં દેશના સ્વાતંત્ર્ય-પત્રમાં અંધિ બની જઈને દિવ્ય એકતા સાથે છે.

વાર્તામાં અદ્ભુત રંગદર્શી તરવ મૂંચવાનો શ્રી. રમણલાલને ખાસ શોખ છે. એમની પ્રત્યેક નવલકથામાં એક ભેદી પાત્ર તો આવવાનું જ. અહીં યંજુનાથનું પાત્ર એ પ્રકારનું-અદ્ભુતરસિક, શાશ્વત છે. સ્વાર્થી અને દુઃખીનું માનસને સારી પેઠે પિછાનતો આ જ્યોતિષી સહેરના વેશારી, વકીલ, દાકતર, પોલીસ, વિદ્યાર્થી, યુગ્ધા એમ સૌ વર્ગના લોકોને પોતાની અપૂર્વ જ્યોતિષ-ગિદાવડે વશ કરી લે છે. નાયક-નાયિકાનાં પંડાઓને આ વૃદ્ધ શકિતવાળા પુરૂષનો મોટો આશ્રય છે. યુગ્ધાઓને સામનો કરતાં કે સામ-

વાદી મિત્રની સાથે પોલીસ-અટકમાં લેવાતાં, અહીંના વખતે, લગતના દિવસોમાં કાવતરાખેર છોડનાંઓનો પીટા પકડીને તેમને આશ્રય આપનાર યંજુનાથનું ધર તપાસવા આવનાર પોલીસ અફસરને ઠગાટ, પેટી ને પટાગમાં અનુક્રમે દેડકા, વીંછી અને સર્પનું દર્શન કરાવીને યંજુનાથે વાર્તાને અદ્ભુત રંગદર્શીતા અર્પી છે. કુનિષા આખીને યુવાનનાર આ ખેલાડો અતિ પોલીસમાં ભરતી થયેલ વેરી યુગ્ધાની ગોળીનો ભોગ બને છે.

આમ, વાર્તામાં સૌથી વિશેષ આકર્ષક પાત્ર યંજુનાથનું છે તો સૌથી વિશેષ આદરણીય પાત્ર જનનાથ પંડિતનું છે. જીવનમર નિઃસ્વાર્થભાવે પોતાની અપૂર્વ ક્ષિપ્ર-વિદ્યાનો પ્રોમજનતાને લાજ આપનાર આ પવિત્ર પુરૂષ વાર્તાના અને તેમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ જીવનના ધૂસર વર્ણને શુદ્ધ કરે છે. પ્રાચીન આર્થ અધિવૃત્ત રમણ કરાવે તેવી સાર્વિક તેજોમયી અને પ્રતિભા છે. વાર્તાને અતિ, લેખકે, સમ્પત્ત મહત્ત્વ કરતાં પહેલીયાર સહેરમાં આવવા નીકળેલ આ મંત્રણ્યુત્તરે, તેમને લઈને આવતી દ્રેષ્ટનને અસ્તમા-તનો ભોગ બનતી અટકાવીને, ખચાવી લીધી છે તેથી પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવેલો આશવાદનો હેતુ અરિતાર્થ થાય છે.

જેતાળીસના ઝંઝાવાતે જેમ સાહીવાદને મૂર્છિત કર્યો, તેમ સાહીવાદના પ્રહારથી રાષ્ટ્ર પણ ક્ષુબ્ધ મૂર્છા પામ્યું. પરંતુ, આપણે જાણીએ છીએ કે રાષ્ટ્રપિતાની પ્રેરણાથી પુનઃ જાગ્રત થયેલો દેશ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિનું છટ ખેલ દાંસલ કરી ચક્રો છે. આ પરિસ્થિતિનું લ્હન લેખક જનક-ચંદ્રભાગાને મૂર્ચિત કરીને અને જનનાથ પંડિતને જીવતા રાખીને સમર્થપણે કરી ચક્રો છે. આમ જાનાં, વિરત્ત કથા પદ પર છૂટા મૂકેલા વિવિધ તંત્રોને પાછળથી ઉશવળ કરીને એકઠા કરા જતાં વાર્તાની આકૃતિ એખમર્ધ છે એટલું તો સ્વીકારવું પડશે.

સમકાલીન લોકજીવનના પ્રવાહને યથોચિત કદ-પનાનો એપ આપીને તેમાંથી તાદશ વાતાવરણ ઉપ-

નવવાનો કીમિયો આ વાર્તાકારને સહજસિદ્ધ છે. સુરેખ પ્રસંગચિત્રો એની સુંદરતાનું વિશિષ્ટ અંગ છે. વર્ણનની તાદ્રશ્યતા અને કથનનો પ્રસાદ શ્રી રમણલાલની પ્રત્યેક નવલને સુવાચ્યતા આપે છે. તેમની બાપા સ્પષ્ટ મધુર અને પ્રવાહી હોવા ઉપરાંત એકંદરે શુદ્ધ છે. તેમ છતાં, ખોટા અર્થમાં વપરાયેલ 'હિલટ' અને 'સાન'દાઅર્થ સહ' જેવા શબ્દપ્રયોગો વાંચતા ખુચે છે. શ્રી રમણલાલની વાણીમાં તીક્ષ્ણ કટાક્ષ અને વક્રોદિતતા સંભાર સારી પેટે ભરેલી છે. ઉત્તરેશતર નૈતિક વિનિષાત અનુભવતા વેપારી વર્ગ પર માર્મિક વાણીમાં તેઓ સચેટ પ્રહારો કરી શકે છે. 'શુભાખ અને કંદક'ની માફક બહીં પશુ અમુક અંશે વાણીનું તિગમશસ્ત્ર સમાજ સુધારાનું સાધન બની રહેલ છે. દેશની આર્થિક વિષમતા, ધાર્મિક જરૂરતા, સામાજિક રૂઢિચુસ્તતા અને રાજકીય વિચ્છિન્નતાનું તીવ્ર તેમ સ્પષ્ટ અને નિખાલસ વાણીમાં શ્રી રમણલાલે બહીં કરેલું વિવેચન તેમને જીવનરૂપી સાહિત્યકાર તરીકે વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા અપાવે છે.

પરંતુ, તેમ કરતાં નવલકથાની કળાને ઠીક ઠીક હાનિ પહોંચી છે. વચ્ચે વચ્ચે આવતા પાત્ર કે પ્રસંગના વિવેચનથી વસ્તુનો પ્રવાહ મંદ પડી જાય છે; કથનની તદ્દરથતા પણ સચવાતી નથી. વાર્તાકાર રમણલાલ પર ચિંતક રમણલાલનું આક્રમણ થતું હોય એમ લાગે છે. વાતો કહેતાં કહેતાં પદે પદે ડોકિયાં કરીને લેખક જાતે જ પાત્રને કાચું કરતાં અટકાવી દે

છે. આ પ્રકારના યદેચ્ઠા-વિવેચનથી જ મહાનવલનો આભાસ આપે એટલું કયાનું કદ પણ વિસ્તર્યું છે. આમ રમણલાલની વાર્તાકળાનો આ મંબીર દોષ નવલકથાનો આયોજનના નિષ્ફળતા બતાવી દે છે; પરંતુ, આ તો તેમની જૂની અને નજીવી મર્યાદા છે, જેનો તેમણે અનેકવાર સ્વીકાર કર્યો છે.

છેલ્લા દશ વર્ષના સર્જનતા સાહિત્ય પરત્વે એક ટીકા એવી થાય છે કે ઈ. સ. ૧૯૦૯ થી આજના ગીમાં સમુદાયે જે બીધણ યાતનાઓ સફળ કરી તેનું, અને મનુષ્યજીવનમાં મુળભૂત નીતિ-મુદ્દોને ઉખેડી નાખવા મથતા આર્થિક અને રાજકીય ઝંઝાવાતનું સાહિત્યમાં કેમ ભેદભેદ તેટલું નિરૂપણ થતું નથી? શું સાહિત્યકારની સંવેદનશક્તિ થીજ ગયેલ છે કે હજુ અનુભવ ઘૂંટાય છે? પ્રસ્તુત નવલકથા પ્રવર્તમાન યુગના સાહિત્ય પર પાતા આ આક્ષેપના સમર્થ જવાબરૂપ છે. શ્રી રમણલાલે, પોતાની કલાની મર્યાદામાં રહીને પણ, જીવાતા જીવનનો ધબકાર સાહિત્યમાં પ્રત્યક્ષ સંભળાવવાનો પ્રયત્ન એકાદ છે તે એમની અહમ યુગનિબંધના પુરાવા રૂપ છે. તો પછી, ઈ. સ. ૧૯૦૯ થી ૧૯૪૨ સુધીનાં વર્ષો દરમિયાન નાગેશ દેસનાં સામુદાયિક જીવનમંથાને પ્રવર્તમાન યુગપ્રવાહો તરીકે નીરૂપી બતાવતી આ નવલકથાને વિશિષ્ટ અર્થમાં યુગલક્ષી નવલકથા તરીકે શા માટે ન ઓળખાવી ?

• એલ હિન્ડિયા રેડિયો—અમદાવાદ અને પટોદશાના સ્ત્રોતસ્થળી.

[આજે આપણો દેશ એક મહાન સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. આપણા ઇતિહાસને ન જોડેલા ને ન જોડેલા એવા અસંખ્ય પ્રશ્નો આપણી સામે ઉપસ્થિત થયા છે એના ઉકેલ માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી જુદા જુદા પ્રયાગો રજૂ થઈ રહ્યા છે.

આ લેખમાળા આપણા દુઃખોનો કોઈ રામબાણ પંલાજી બતાવવું નથી તેમજ એ કોઈ વ્યક્તિની સ્તુતિનીદાનું પુસ્તક નથી, કે એમાં કોઈ નવા કે જુના વાક્યનું ખંડન કે મંડન નથી. આ પુસ્તક તો આપણા વર્તમાન દુઃખોનું અને ઇતિહાસિક દષ્ટિએ દેખાતાં કારણો રજૂ કરે છે. એમાં આપણા પ્રજા-દેહના યોગનું નિદાન છે. આ એક પ્રભાવી આત્મનિરીક્ષણનું પુસ્તક છે.

લેખમાળા મૂળ તો આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર પૂ. મહાત્માજીની હયાતીમાં લખાઈ હતી, ત્યારપછી તો ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ યુગ જોડાઈ ધટનાઓ બની ગઈ. એટલે આખીએ લેખમાળા નવેસરથી લખવાની મારે જરૂર પડી. છતાંય એનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર જોવો હતો તેવાને તેવો જ કાયમ છે.

આ લેખમાળાથી કોઈ વાચકની લાગણીઓ ડુભાય તો તેને માટે કું પ્રથમથી ક્ષમા માગી લઉં છું.

—લેખક]

"The philosophic habit of mind which tests ideas is what we most need to-day. We are victims of loose emotional thinking. Slogans do the work of thought. Any true advance in our country can be effected only by the pursuit of hard thinking."

Dr. S. Radhakrishnan

"આજે આપણે જો કંઈકની વધુમાં વધુ જરૂર હોય તો તે વિચારની કસોટી કરનાર, મનના દાર્શનિક વલણની છે. આપણે શિધીલ ઉર્મિલ વીચારણાના ભોગ બની ગયા છીએ. વિચારનું કામ પ્રચારમુદ્રો કરે છે. આપણા દેશમાં થનારી કોઈ પણ સાચી પ્રગતિ, કેવળ સખ્ત વિચારણાની સહાયથી જ થઈ શકશે."

ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન

પ્રકરણ બીજું

ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન

ઇતિહાસને વિષે એક એવો ભ્રમરૂપ ખ્યાલ છે કે, કોઈપણ પ્રજાની ઉત્પત્તિ નીતીથી થાય છે. સાદી, સચી અને મહેનતુ પ્રજા પોતાની ઉત્પત્તિ કરે છે. એજ પ્રજા પાસે પૈસો થતાં જ્યારે ભ્રમરૂપિય અને ભ્રમરૂપિયમાં પડી જાય છે. ત્યારે એ પ્રજાની અધીનતા થઈને એ પ્રજા નાશ પામે છે.

આ ખ્યાલનો ઉદ્ભવ નીનિવાહીઓ તરફથી થયો છે. કોઈને એમાં કાંઈ વિરોધ કરવા જેવું કોઈ લાગ્યું નથી. નીતિનાથ અટકાવવાથી આપણે આત્મનાશ અટકાવી શકીશું એમ મોટા ભાગના લોકો માનતા હોય છે. આ માન્યતામાં કેટલું તથ્ય છે. એ

જોતાં પહેલાં આપણે આ સંદિગ્ધ ઇતિહાસ ટૂંકામાં જોઈ જઈએ.

આપણી સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ માટે જુદા જુદા ધર્મો જુદો જુદો ઇતિહાસ આપે છે. તેમજ એનું જુદું જુદું આધુનિક નકશો કરે છે. હિન્દુઓ સત્યયુગ, કલીયુગ વગેરે યુગોમાં માને છે. જૈનો આરાઓમાં માને છે. ખ્રીસ્તીઓ તો સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ જ હજાર વર્ષથી વધુ મુકતાજ નથી અને એ પહેલાં ધર્મરૂપ એક અકલા-કીર્ણમાંજ આખી સંસ્કૃતિ સર્જી નાખી એમ માને છે. જલ જુગ ધર્મોના કરોડો અનુયાયીઓ પોતપોતાના ધર્મોએ કયેલી ઉત્પત્તિ કથાઓમાં માને છે.

વિજ્ઞાનાચાર્યોને આ બધી કથાઓમાંથી એકમાં

રહેજે શ્રદ્ધા નથી. એટલે એમણે પોતાની પદ્ધતિએ એક નવી વાર્તા રચી છે. મને એ વાર્તામાં વિશ્વાસ છે, એટલે નીચે એ વાર્તા હુંકાલુમાં આપી છે. વિસ્તારથી વાંચીને પુરો રસ માણવા માગતા છતાં- સુએએ એ વિષયના માન્ય ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા.

વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે આપણી પૃથ્વી સૂર્યમાંથી છુટી પડીને સ્વતંત્ર જીવન જીવતી ચર્મ એને દોઢથી બે અબજ વર્ષ થયાં, પછી એ સળગતો વાયુગોળો મટીને બીમેધીમે ઠંડી ચર્મ. એ વાયુઓના ભીંથણમાંથી પાણી થયું. પછી ક્રમશઃ જુદી જુદી વનસ્પતીઓએ અને જળચર, ખેચર ને જૂઝાર પ્રાણીઓએ દેખા દીધી.

પૃથ્વીના વાયુધર્મા લગભગ અર્ધો સમય તો જીવનરહીત (Azoeic) હતો. પછીના સજીવ સમયને વૈજ્ઞાનિકો ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખે છે પૂર્વજીવકલ્પ (Paleozoic Period) મધ્યજીવકલ્પ (Mesozoic period). આ દરેક કલ્પને પાછા જુદા જુદા યુગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે.

આ સમ્રાજી સમય હરમ્યાન આપણી પૃથ્વી ઉપર ક્રમશઃ અસંખ્ય પ્રાણીઓએ દેખા દીધી. દરેક પ્રાણીને અને દરેક જાતીને જીવવા અને જીતવા માટે પોતાના અભિરૂપિષ્ઠો અને અભિકૃણ પરિસ્થિતિ સાથે સતત અને સખત જીવન વિગ્રહ કર્યા કરેલો પડતો. આ કઠોર અને કુર જીવનવિગ્રહમાં નળખાં અને નાલાયક પ્રાણીઓ નાશ પામતાં અને કેવળ સખળ અને સમર્થ પ્રાણીઓ ટકી રહેતાં. આ રીતે લાખો વર્ષની વિકાસ-ક્રમની મહાયાત્રા પછી માનવીએ દેખા દીધી.

તેમાંથી વાનરનર (Anthropoid Ape) આદિ વાનર (Old world Monkey) મંચી (Ape) અને અમાંથી આદી માનવ (Early man) પ્રગટવા. આદી માનવના પ્રાગટ્યને દસ લાખ વર્ષ થયાં એમ પહેલાં મનાતું, પણ ઝીનર નામના જર્મન જીવકાલ-ક્રમ વીદ (Geochronologist) અને પુરાતત્ત્વવિદ (Archeologist) ના મત મુજબ આદી માનવનો જન્મ છ લાખ વર્ષ ઉપર થયો છે જે મત હવે સર્વમાન્ય બનતો જાય છે વર્તમાન માનવ

(Home sapiens) એ છેલ્લાં ૨૫ હજાર વર્ષનું સર્જન છે. માનવસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ એ પણ છેલ્લાં ૨૫ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ છે.

આદી માનવના જન્મને જે છ લાખ વર્ષ થયાં ત્યારથી માનવજાત દુનિયામાં સમગ્રે શીકારી જીવન ગાળતી છેવટનાં ૨૫,૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી ભીંથણ-જેમાં પરિભ્રમણ અને સ્થિરતા બન્ને છે. આજથી આશરે ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ઉપર ખેતીવાડીની શરૂઆત ચર્મ ત્યારથી જીવન સ્થિર થયું અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ શરૂ થયો.

હથીઆરના વપરાશની ડ્રબીએ માનવસંસ્કૃતિને પાષાણયુગ અને ધાતુયુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે પાષાણયુગમાં પૂર્વપાષાણયુગ (Poleolithic Age) આજથી ૬ લાખ વર્ષ ઉપર આદિમાનવના પ્રાગટ્ય સાથે શરૂ થયો. ત્યાર પછી નવપાષાણયુગ (Neolithic Age) આજથી દસ હજાર ઉપર એટલે કે સ્થિર જીવનની શરૂઆત સાથે શરૂ થયો. આજથી ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર પાષાણયુગનો અંત આવ્યો અને ધાતુયુગ શરૂ થયો. એ યુગને પાછો વાંચ, કાર્પ અને લોદ એ રીતે ત્રણ યુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૦૦માં જગતભરમાં લોદ યુગ વ્યાપક બની ગયો.

[આને આપણે દેશ એક મહાન સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થઇ રહ્યો છે. આપણા ઇતિહાસે ન બેઝેલા ને ન જલેલા એવા અસંખ્ય પ્રયોગો આપણી સામે ઉપરિચિત થયા છે એના ઉકેલ માટે જુદી જુદી ભક્તિઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી જુદા જુદા ઇલાજો રજૂ થઈ રહ્યા છે,]

આ લેખમાળા આપણા દુઃખોનો કોઈ રામબાણ ઇલાજ બતાવતું નથી તેમજ એ કોઈ વ્યક્તિની સ્તુતિનીંદાનું પુસ્તક નથી, કે એમાં કોઈ નવા કે જુના વાદનું ખંડન કે મંડન નથી. આ પુસ્તક તો આપણા વર્તમાન દુઃખોનું મને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ દેખાતાં કારણો રજૂ કરે છે. એમાં આપણા પ્રગ-દેહના રૂપનું નિદાન છે. આ એક પ્રગ્મદીપ આત્મનિરીક્ષણનું પુસ્તક છે.

લેખમાળા મૂળ તો આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર પૂ મહાભાઈની હમાતીમાં લખાઈ હતી, ત્યારપછી તો ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ યુગ જેટલી ઘટનાઓ બની ગઈ. એટલે આખીએ લેખમાળા નવેસરથી લખવાની મારે જરૂર પડી. છતાંય એનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર એવો હતો તેવોને તેવો જ કાયમ છે.

આ લેખમાળાથી કોઈ વાચકની લાગણીઓ કુભાષ તો તેને માટે કું પ્રથમથી ક્ષમા માગી લઉં છું.

—લેખક]

"The philosophic habit of mind which tests ideas is what we most need to-day. We are victims of loose emotional thinking. Slogans do the work of thought. Any true advance in our country can be effected only by the pursuit of hard thinking."

Dr. S. Radhakrishnan

"આને આપણે બે કલાની વધુમાં વધુ જરૂર હોય તો તે વિચારોની કસોટી કરનાર, મનના દાર્શનિક વસજીની છે. આપણે ક્ષિયોલ ઉર્મિલ વીચારણાના ભોગ બની ગયા છીએ. વિચારનું કામ પ્રચારસૂત્રો કરે છે. આપણા દેશમાં ધનારી કોઈ પણ સાચી પ્રગતિ, કેવળ સખ્ત વિચારણાની સહાયથી જ થઈ શકશે."

૩૦ એસ૦ રાધાકૃષ્ણન

પ્રકરણ છીજી

ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન

ઇતિહાસને રિષે એક એવો લોકપ્રિય ખ્યાલ છે કે, કોઈપણ પ્રગ્મની ઉત્પત્તિ નીતીથી થાય છે. સારી, સંસ્કૃત અને મહેનતુ પ્રગ્મ યોજનાની ઉત્પત્તિ કરે છે. એજ પ્રગ્મ પાસે પૈસા થતાં જ્યારે ભોગવિલાસ અને ભોજનોખર્ચ પડી જાય છે. ત્યારે એ પ્રગ્મની અધીશતી થઈને એ પ્રગ્મ નાશ પામે છે.

આ ખ્યાલનો ઉદ્ભવ નીતિવાદીઓ તરફથી થયો છે. કોઈને એમાં કાંઈ વિરોધ કરવા જેવું કંઈ લાગતું નથી. નીતિનાથ અટકાવવાથી આપણે આત્મનાથ અટકાવી યાદીયું એમ મોટા ભાગના લોકો માનતા હોય છે. આ માન્યતામાં કેટલું તથ્ય છે. એ

જેવાં પહેલાં આપણે આ સંદર્ભે ઇતિહાસ દેશમાં જોઈ જઈએ.

આપણી સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ માટે જૂદા જૂદા ધર્મો જૂદા જૂદા ઇતિહાસ આપે છે, તેમજ એનું જૂદું જૂદું આયુષ્ય નક્કી કરે છે. હિન્દુઓ સાતયુગ, કથીયુગ વગેરે યુગોમાં માને છે, જૈનો આરાઓમાં માને છે. ખ્રીસ્તીઓ તો સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ છ હજાર વર્ષથી વધુ મુક્કામ નથી અને એ પહેલાં ઇશ્વરે એક અકલા-લીવામાંજ આખી સંસ્કૃતિ સર્જી નાખી એમ માને છે. જૂદા જૂદા ધર્મોના કરોડો અનુયાયીઓ પોતપોતાના ધર્મોએ કહેલી ઉત્પત્તિ કથાઓમાં માને છે.

વિજ્ઞાનાચાર્યોને આ બધી કથાઓમાંથી એકમાં

રહેજે શ્રદ્ધા નથી. એટલે એમણે પોતાની પદ્ધતિએ એક નવી વાર્તા રચી છે. મને એ વાર્તામાં વિશ્વાસ છે, એટલે નીચે એ વાર્તા હુંકણમાં આપી છે. વિસ્તારથી વાંચીને પુરો રસ માણવા માગતા છતાં-સુઓએ એ વિષયના માન્ય ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા.

વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે આપણી પૃથ્વી સૂર્યમાંથી છુટી પડીને સ્વતંત્ર જીવન જીવતી ચર્ધ એને દેહધો એ અખળ વર્ષ થયાં, પછી એ સળગતો વાયુગોળો મટીને ધીમેધીમે ઠંડી ચર્ધ. એ વાયુઓના ગીચણમાંથી પાણી થયું. પછી કમકામ જુદી જુદી વનસ્પતીઓએ અને જળચર, ખેચર ને જીવર પ્રાણીઓએ દેખા દીધી.

પૃથ્વીના આધુનિક ભગભગ અર્ધો સમય તો જીવનરહીત (Azoic) હતો. પછીના સજીવ સમયને વૈજ્ઞાનિકો ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખે છે પૂર્વજીવકલ્પ (Paleozoic Period), મધ્યજીવકલ્પ (Mesozoic period), આ. દરેક કલ્પને પાછા જુદા જુદા યુગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે.

આ સમયના સમય દરમિયાન આપણી પૃથ્વી ઉપર ક્રમશઃ અસંખ્ય પ્રાણીઓએ દેખા દીધી. દરેક પ્રાણીને અને દરેક જાતીને જીવવા અને જીતવા માટે પોતાના અતિસ્પર્ધિઓ અને પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિ સામે સતત અને સખત જીવન વિગ્રહ કર્યા કરવો પડતો. આ કઠોર અને કુર જીવનવિગ્રહમાં નખળાં અને નાલાયક પ્રાણીઓ નાશ પામતાં અને કેવળ સખળ અને સમર્થ પ્રાણીઓ ટકી રહેતાં. આ રીતે લાખો વર્ષની વિકાસ-ક્રમની મહાયાત્રા પછી માનવીએ દેખા દીધી.

તેમાંથી વાનરનર (Anthropoid Ape) આદિ વાનર (Old world Monkey) મધી (Ape) અને અમાંધી આદી માનવ (Early man) પ્રગટયા. આદી માનવના પ્રગટવને દસ લાખ વર્ષ થયાં એમ પહેલાં મનાતું. પણ ઝીનર નામના જર્મન જીવકાલ-ક્રમ વીદ (Geochronologist) અને પુરાતત્ત્વવિદ (Archeologist) ના મત મુજબ આદી માનવનો જન્મ છ લાખ વર્ષ ઉપર થયો છે જે મત દરે સર્વમાન્ય ખનતો જાણ છે વર્તમાન માનવ

(Home sapiens) એ હેલાં ૨૫ હજાર વર્ષનું સર્જન છે. માનવસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ એ પણ હેલાં ૨૫ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ છે.

આદી માનવના જન્મને જે છ લાખ વર્ષ થયાં. ત્યારથી માનવજાત દુનિયામાં સઘનો શીકારી જીવન ગાળતી હેવટનાં ૨૫,૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી ગીચયુગ-એમાં પરિશ્રમણ અને સ્થિરતા ખનતે છે. આજથી આશરે ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ઉપર ખેતીવાડીની શરૂઆત ચર્ધ ત્યારથી જીવન સ્થિર થયું અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ શરૂ થયો.

હથીઆરના વપરાશની ડ્રહીએ માનવસંસ્કૃતિને પાષાણયુગ અને ધાતુયુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે પાષાણયુગમાં પૂર્વપાષાણયુગ (Poleolithic Age) આજથી ૬ લાખ વર્ષ ઉપર આદિમાનવના પ્રગટય સાથે શરૂ થયો. ત્યાર પછી નવપાષાણયુગ (Neolithic Age) આજથી દસ હજાર ઉપર એટલે કે સ્થિર જીવનની શરૂઆત સાથે શરૂ થયો. આજથી ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર પાષાણયુગનો અંત આવ્યો અને ધાતુયુગ શરૂ થયો. એ યુગને પાંચે વાત્ર, કાર્પ અને લોહ એ રીતે ત્રણ યુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦૦માં જગતભરમાં લોહ યુગ વ્યાપક બની ગયો.

માનવીએ પોતાની સમજણના ઉપક્રાંત્યો જ ચિત્રકામ શરૂ કર્યું છે. જગતમાં જુનામાં જુનાં ચિત્રો આજથી ૨૫ હજાર વર્ષ પહેલાંનાં છે. કોઈ પણ સુધારો નહીં સુધી નાના સમુદોમાં અને ગામડાં-ઓમાં મર્યાદીત હોય છે લાં સુધી પુરાવોદો એને સંસ્કાર (Culture) ના નામથી ઓળખે છે. પણ એ ન્યારે વ્યાપક બને છે, અને શરૂદો સર્જાય છે, ત્યારથી એ સંસ્કૃતિ (Civilization)ના નામથી ઓળખાય છે.

પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ.

પ્રકૃતિ એટલે કુદરત, સંસ્કૃતિ એટલે સુધારો. વિકૃતિ એટલે જમડા. આ સંસારમાં માનવી નહોતો

જન્મ્યો ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ સર્વોપરી હતી. માનવીના જન્મથી સંસ્કૃતિની શરૂઆત થઈ. પ્રકૃતિના આધિ પત્યમાં પરિસ્થિતિ પ્રાણીનું ધન્ય કરે છે. સંસ્કૃતિની સર્વોપરીતામાં માનવપ્રાણી પરિસ્થિતિને ધરે છે. સંસ્કૃતિની સપાટી જેમ ઉંચી તેમ માનવીનો આતરીક અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપરનો કાણુ રિશેષ પાછો. સંસ્કૃતિ એટલે ઉચ્ચગતિ. પ્રકૃતિના સતત કામ કરતા શરૂઆતથી સામે દરેક સંસ્કૃતિને પોતાપોતાની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓના શીખરો સર કરવાના હોય છે. સિદ્ધિનું શીખર મહત્તા સંસ્કૃતિને ધારે લાગે એટલે પ્રકૃતિનું શરૂઆતથી જોર કરવા માટે અને એ સંસ્કૃતિ પોતાની વિશિષ્ટ વિકૃતિની આધારમાં પડેને નાક પાછી ફરી પાછી પ્રકૃતિની માટીમાં મળી જાય.

એક દૃષ્ટાંત આથી આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરીએ. દક્ષિણઆરતમાં ભગ્નેશ કાપાઈ અને ખેતી થઈ થઈ. એમાંથી કાળે કરીને વિજયનગર જેવા મહારાજાના જન્મ થયો. ત્યાંની પ્રજાની જાડોળમાંથી યુગ વધી. ત્યાં સૌનારૂપાની નદીઓ વહેવા માંડી. એમાંથી એ પ્રજાના પોતાની એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ સર્જી. પછી એ પ્રજાનું ખમીર થઈયું. પરિણામે વિજયનગર દાયું. દુર્લાયું, બચું, અને હિંદુસામાંથી જુસાઈ થયું. આજે એ મહાનગરીના ખડેશમાં ખેતી થાય છે. એ સામાન્યનું જીવનચક્ર પૂરું થયું. જ્યાં પહેલાં ખેતી તીથ ત્યાં આજે ફરીથી ખેતી થાય છે.

પ્રકૃતિ એ પાપાણુ નથી કે જેથી એને મનમાંથી થાટ આપી શકાય. પ્રકૃતિ એ જીવનતત્ત્વ છે. પોતાની ઉપર સંસ્કૃતિએ કરેલા અત્યાચારોની એ વ્યાજ સાથે વેર વાળે છે. વિકૃતિ એટલે પ્રકૃતિનું સંસ્કૃતિ ઉપરનું વ્યાજ સાથેનું વેર.

પ્રાણીઓ અને ત્યાં મગમુનના ત્યાગ કરે છે. માનવીએ એને માટે વિદેશ રચાવે ગ્યાં. એ સ્થાન પાસે ન હોય તો એ મગમુનના આવેચોને દાખી રાખે. એ દમનમાંથી કળાજાત જન્મે અને એમાંથી અનેક પ્રકારની ઝગપર થરા ઉભી થાય. મગમુન

એ પ્રકૃતિ, લગ્ન એ સંસ્કૃતિ, કળાજાત એ વિકૃતિ.

એ જ રીતે ભત્રીય આકર્ષણ એ પ્રકૃતિ. ઘન અને ઘનચર્ચ એ સંસ્કૃતિ. એમાંથી નીપજતા ભત્રીય થરાજો એ વિકૃતિ.

મુક્તમગર એ પ્રકૃતિ. કંટોલ એ સંસ્કૃતિ. કાળો જાગર એ વિકૃતિ.

જ્યાં જ્યાં પદાર્થ ત્યાં ત્યાં પદાર્થો. જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતિ ત્યાં ત્યાં વિકૃતિ.

વિકૃતિમાંથી કેમ છુટતું એ માનવભૂતની સનાતન મુંઝવણ. આ મુંઝવણ દાળવાના એણે ત્રણ રસ્તા લીધા. જૂનકાળનું આદર્શીકરણ, વર્તમાનનું આદર્શીકરણ અને ભવિષ્યનું આદર્શીકરણ.

જૂનકાળનું આદર્શીકરણ કરનારા કહે છે કે દેહ, મન, પ્રેમ અને જાગરને સંસ્કૃતિની જન્મજામથી મુક્ત કરો. એટલે આપણા બધા પ્રકોનો ઉકેલ આવશે. આ જે અત્યાચારી લોકો.

બીજા પ્રકારના લોકો કહે છે કે, જે કંઈ છે તે બધું જરાગર છે. જીવનના દરેક પ્રશ્નોનો એની પાસે એક જ જવાબ છે. જેવા પડશે એવા દેવાશે. આ જે વાસ્તવવાદી લોકો.

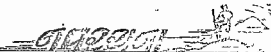
ત્રીજા પ્રકારના લોકો કહે છે કે જૂની સંસ્કૃતિની વિકૃતિઓ નથી અને વધુ પ્રાણવાન સંસ્કૃતિથી જ મટી શકે આ છે પ્રગતીસિદ્ધ લોકો.

આ ત્રણે વર્ગમાંથી કયો વર્ગ કેટલા પ્રમાણમાં સાચો છે. એનો નિર્ણય તો ભવિષ્ય જ કરી શકે.

વ્યક્તિ અને સમાજ

કોઈ પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિ એટલે એ પ્રજાએ જીવનના સઘળા ક્ષેત્રોમાં કરેલા સમસ્ત પુરુષાર્થોનો સરવાળો. સંસ્કૃતિ એટલે એકનો ધર્મ નહિ, એકથી નીતિ નહિ, એકથી કલા નહિ, એકનો પૈસો નહિ. પણ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિ, રાજકાળ, કાયદો, વૈદક, સાહિત્ય, સંગીત અને કોઈપરચાપત્ત જેવાં જીવનનાં જુદાજુદા ક્ષેત્રોમાં એ પ્રજાએ મેળવેલા જ્યોત્સ્નામય પ્રતિબિંબ.

વેદાંતીઓ કહે છે. ‘યથા પીડે તથા યજ્ઞાદિ’ આપણે જો વ્યક્તિનો જીવનવિકાસ સમજીએ તો સમાજ કે જે એક જાતીના પ્રકારની વ્યક્તિ છે તેના જીવનવિકાસને સમજવામાં ઘણી ઘટના થઈ જાય.

જીવન એ એક એવું મહાસત્ય છે કે જેની જાતી-લક્ષણ ઉકેલવા માટે અનેક મહાપુરુષોએ અનેક દષ્ટિઓ અને અનેક દિશાઓમાં ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો છે. એ બધા પ્રયત્નો પછી પણ જીવન એ માનવી માટે જોવાને એવો જ અઘળો દાયડો છે. કદાચ આ કારણોના પુરેપુરો ઉકેલ જીવનના પોતાના અંત સાથે જ આવશે.

દરેક બાળક મહાધાન પછી એના જન્મ સુધીના નવ મહિનામાં એકકોષિ એમેબામાંથી માનવી સુધીના સમગ્ર વિકાસક્રમમાંથી પસાર થાય છે. આ નવ મહિનામાં પ્રાણીસૃષ્ટિએ કરોડો વર્ષના જીવનવિકાસની મેળવેલી મોટાભાગની સિદ્ધિઓ એ બાળક મેળવી લે છે.

બાળકના જન્મ પછી એના વ્યક્તિત્વનો કળવો મેળવવા માટે જીવન અને મરણ વચ્ચે સંઘામ શરૂ થાય છે. આ વિચક્રમાં મોટે ભાગે જીવન જ જીતે છે. જો કે એને ધણીવાર આ જીત માટે આરોગ્યનો ભોગ આપી દેવો પડે છે. એ ભોગ આપી દઈને પણ જીવન દીનપ્રતિદીન આગળ વધતું જાય છે.

એ એક ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત છે કે મોટા ભાગના બાળ મરણો પહેલા પાંચ વર્ષમાં, એમાં ૫ પહેલા વર્ષમાં અને પહેલા વર્ષના ૫ પહેલા ત્રણ મહિનામાં સૌથી વધુ થાય છે. પહેલા વર્ષ કરતા બીજા અને બીજા વર્ષ કરતા ત્રીજા એ રીતે ઘટતું મરણપ્રમાણ જીવાનીમાં એટલે કે વીશથી પચીસ વર્ષ સુધીમાં ઓછામાં ઓછું થાય છે. રોગ પ્રમાણ પણ એ જ રીતે ઘટે છે. પચીસ વર્ષની ઉંમર પછી પાછું રોગ અને મરણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. સારપછી દર વર્ષે અને દર દશકે રોગ મરણનું પ્રમાણ વધ્યા કરે છે. જે વધારો જીવનના અંત સુધી ચાલુ રહે છે. આત્માવસ્થાથી જીવાની સુધીનો કાળ મોટે ભાગે

એસી, અઘળા, અને ઉંટાટીયા જેવા ઉદ્ધરોગોનો કાળ છે. જ્યારે જીવાનીથી મરણ સુધીનો કાળ, મુખ્યત્વે શ્વેત, કેન્સર, લક્ટી અને મીઠી પેશાબ જેવા હકીકા રોગોનો કાળ હોય છે. માનવજીવનનો એવો કાષ્ઠ કાળ નથી કે જ્યારે માનવી રોગ અને મરણના ભયથી સદંતર મુકત હોય.

માનસીક રીતે જોઈએ તો આત્માવસ્થાથી જીવાની સુધીનો કાળ જીવું તોડીને નહું રચવાના ઉમંગનો એટલે કે ક્રાંતિનો કાળ હોય છે બાળક જન્મે છે ત્યારથી જ ભાગદોડ શરૂ કરે છે તેનો અંત ‘‘મહા-પચીસીમાં’’ આવે છે. પછીથી દરેક માણસની સર્જક શક્તિ સ્થિર થાય છે. અને ક્રાંતિકાર માણસ ઉત્ક્રાંતિકાર થાય છે. પ્રોદાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીનો સુધીનો કાળ એ નવા મુદ્દા ઉપર જીવના મુદ્દાનાં વિચ્છનો કાળ છે. એમાં માનવી ઉત્ક્રાંતિકાર માનવી મટીને પ્રાતિક્રાંતિકાર બને છે. જીવાનીનો ઝનુની કાર્યમુનસ્ત વૃદ્ધાવસ્થામાં ગીતા ઉપર ભાષ્યો લખતો થઈ જાય છે !

આ તો સામાન્ય કમ થયો, શારીરિક શક્તિઓ ક્ષીણ થવા છતાં જેમનો આંતરિક વિકાસ તો ખતકયો હોય એવા અનેક મહાપુરુષો આપણને જોવાના મળે છે. ઇતિહાસ આપણને એવા અનેક દાખલા પુરા પાડે છે કે જેમાં માણસનાં સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જનો એની વૃદ્ધાવસ્થામાં થયાં હોય. નાના માણસ અને મોટા માણસ વચ્ચેના અનેક તફાવતોમાંના એક મહત્વનો તફાવત એ છે કે નાનો માણસ પોતાના જીવનની શરૂઆત આદર્શવાદી તરીકે કરે છે, અને એનો અંત વાસ્તવવાદી તરીકે આવે છે. જ્યારે મોટા માણસ પોતાના જીવનની શરૂઆત વાસ્તવવાદી તરીકે કરે છે, અને એનો અંત આદર્શવાદમાં આવે છે.

સંસ્કૃતિનું પહેલું પ્રકરણ: ક્રાંતિ દ્વારા સર્વોદય

જર્મન તત્ત્વજ્ઞ રોબર્ટ સ્પેન્સરે માણસમતને એક મહત્વનો વિચાર આપ્યો છે. એણે એ બતાવ્યું છે કે વ્યક્તિની પેઠે સમાજને પણ જન્મ, રોધવ, યોવન,

વાર્ધક્ય અને મરણ હોય છે. વિજયોમાં તેમજ આઘાતોમાં આ સિદ્ધાંત દેખી શકાયો માલમ પડે તો પણ એના કેન્દ્રસ્થિતિ વિચાર સાવ સચોટ હોય એમ અને તો લાગે છે. આપણા દેશનો ઇતિહાસ પણ આ નિર્દોષતાને સાચો ઠરાવતાં અસંખ્ય દ્રષ્ટાંતો આપી રહે છે દરેક સંસ્કૃતિની સ્વચ્છતા ધર્મકાન્તિથી થાય છે. આ કાન્તિ એ પ્રગળે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિ આપી એનામાં અજબ એકતા પ્રેરે છે. પોતાના ધર્મે પ્રેરણા ધર્મધનાને લઈને એ સંસ્કૃતિ અસ્થાયી અસ્થાયી રહે છે. એ અસ્થાયી રહેવાં સારી ભાવના અને નકારી કામપદ્ધતિના કારણે થતા હોય છે.

આર્યોએ આદીવાસીઓ, નાગો અને દ્રવીડોની કરેલી કૂર કવચ, મુસ્લિમોએ હિંદુઓ ઉપર કરેલા અત્યાચારો, યૂદીવાદીઓએ મજૂરો અને સરથાળ વાસીઓનું કરેલું અમાનુષી શોષણ, અને બોલ્શીવિકોએ રશિયન ખેડૂતો, કુલાકો ને છૂટવાઓ ઉપર શુભરેલો બેસમાર સીતમ એ બધાં કાન્તિકાળના અધ અનુનના પરિણામો છે.

આ બધા જુદાં જુદાં પાલન કુદરતી નથી હોતી, ઉદ્ધટપણે જળવને એકદમ સુધારી નાખવાની તીવ્ર ધમકા હોય છે.

સંસ્કૃતિનું પહેલું પ્રકરણ બહુજા કહેલું પ્રકરણ છે. કાન્તિ દ્વારા શાંતિ, અત્યાચાર દ્વારા સહાચાર અને પાપ દ્વારા પ્રજાતિ એ ઇતિહાસનો સનાતન ક્રમ છે.

કાન્તિ એટલે અંધાધૂંધી. એમાં સૌને મોટા થવાની સરખી તક. જેમ આનગ્રામીના કબજામાં પેસના ધક્કાધક્કો કરતા સો મુસાફરોને એક મળવાની સરખી તક હોય છે તેમ. ઇસ્લામી કાન્તિની સ્વચ્છતામાં બાઈબલ અને ગ્રંથામ બન્ને બીરમીલા કરીને એક ભાષામાં જમી રાખતા. રશિયન કાન્તિની સરખાતમાં એ “ક્રેમલિન” હતો. બધી કાન્તિની સરખાતમાં સો “લાઇ” અને “બેન” હતાં.

કાન્તિનો સદેશ સર્વોદયનો. પ્રકૃતિની નજરે સૌ સમ્પન્ન

સંસ્કૃતિનું બીજું પ્રકરણ : ઉત્કાન્તિ દ્વારા સર્વોદય

કાન્તિમાં મુખ્ય તત્વ સંખ્યા (Quality). ઉત્કાન્તિમાં મુખ્ય તત્વ સત્ત્વ (Quantity). નીચા-જમણા સૌ બાળકોને સરખાં માનીને ફળવણી અપાય છે, ત્યાં પણ કોઇપણ એક અધિક વર્ગનાં દર સૌ બાળકોમાંથી કેટલાં બાળકો ઉચ્ચ ફળવણી પામે છે!

ઉત્કાન્તિ આમજ વધે એટલે લાભક હોજી ઉંચે જવાના, નાલાયક કે ઝોજા લાયક નીચે રહેવાના કાન્તિકાળમાં રહેલીન, ટ્રાઇરકી, ને રાજવી કીમત સરખી. ઉત્કાન્તિકાળમાં સર્વસત્તાધીશ રહેલીન થવાનો. કાન્તિકાળમાં સરદાર ને કૃપાલીનીની કીમત સરખી. ઉત્કાન્તિકાળમાં સરદારને સિંહાસન મળે ને કૃપાલાની બેવાઈ જાય!

માનવ ઇતિહાસનું પહેલું પ્રકરણ જેવું કાળું છે તેવું જ બીજું, પ્રકરણ ઉજાળું છે. યુદ્ધ દરમ્યાન સખત અનેલો માણસ શાંતિકાળમાં સુવાજો થાય છે. પોતાના અનુભવમાં કરેલા અત્યાચારો અને પોતાને જ ખુંચે છે. એટલેએ શાંતી દ્વારા કાન્તિને, સહાચાર દ્વારા અત્યાચારને અને પ્રજાતિ દ્વારા પાપને જુલો નાખવા મળે છે.

આ સમય દરમ્યાન રામ, અશોક, ચંદ્રગુપ્ત ને અકબર પાકે છે. બાઈબલના, બાઈબલનામજુ ને દિન્દુ મુમલમાન એક થાય છે. આ એકતા પ્રગળાં સર્જનજગ પુરે છે, અને આખી પ્રગળા અનુનના દરેક ક્ષેત્રમાં અદ્ભૂત સર્જકશક્તિ ખતાવે છે. એનું પ્રતિનિધિ એના રચાપત્રમાં પડે છે ત્યારે અજ્ઞતા ઇલેરા, દેલવાઈ ને તાજામદેલનું સર્જન થાય છે. ઇતિહાસમાં આવા ઉત્કાન્તિપુરોને સર્વથા યુગને નામે ઓળખે છે.

સંસ્કૃતિનું ત્રીજું પ્રકરણ : પ્રતિકાન્તિ દ્વારા પૂર્વોદય

પોતાની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી સંસ્કૃતિને યાદ લાગે છે. એટલે એ સિદ્ધિના જન્મ પછી એ નીચે ગમડવા માંડે છે, એટલે વિકૃતિ સંસ્કૃતિને ટપી જાય એવી ભયંકર સ્થિતિ ઉભી થાય છે. આવે વખતે જો સમાજમાં ધુરંદાર પ્રમુખમાં પ્રાણબળ હોય તો એ એક પ્રતિકાન્તિકાર સર્જે છે. એ પ્રજાને પોતાની ભૂતકાળની જાહોજલાલીનું સ્મરણ કરાવે છે, અને એને એકમ કરીને પરચકને પર-સંસ્કૃતિના પાશમાંથી મુક્ત કરે છે. પ્રજાને એ રીતે સૂક્ષ્મ કર્યા પછી એ ભૂતકાળને દ્રષ્ટી સમક્ષ રાખીને પ્રજાજીવનની પુનર્મિલન કરે છે. પણ પ્રતિકાન્તિકાર કદી ઉત્કાન્તિયુગની સાંસ્કૃતિક સપાટી ઉપર પ્રજા જીવનને લઈ જઈ શકેતા નથી, કારણ કે એની પાસે આવૃત્તી કાલનું દર્શન નથી અને “જ્યાં દર્શન નથી ત્યાં પ્રજા નાશ પામે છે.”

કાન્તિ ને પ્રતિકાન્તિ, સર્વોદય ને પૂર્વોદય પહેલી નજરે સરખા લાગે છે. કારણ કે એમનું બાહ્ય સ્વરૂપ સરખું છે. પણ એમનું આંતરીક સ્વરૂપ એકબીજાથી જીલું છે. પ્રતિકાન્તિમાં કાન્તિથી ઉલટી રીતે જ્ઞાતી દ્વારા કાન્તિ, સદાચાર દ્વારા અપાચાર, અને પ્રગતિ દ્વારા પાપની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. પરીણામે પ્રજા ફરી પાછી પરચકમાં સપડાય છે, અને ત્યારબાદ એનામાં જો કોઈ જીવનબળ માંડી રહ્યું હોય તો એ ફરી પાછી સ્વતંત્ર થવા મથે છે.

સમાજ જ્યારે એટલો ક્ષીણપ્રાણ થાય કે એમાં કોઈ પ્રતિકાન્તિકાર પણ ના પાડે ત્યારે એ સંસ્કૃતિનો એનાથી ચઢીવાતી સંસ્કૃતિ નાશ કરે છે, અને એના ખરેખર ઉપર પેલી નવી સંસ્કૃતિ પોતાની મહેલાતો રમે છે.

જ્યતની ગમે તેવી મહાન પ્રજા થકે એનાથી પ્રગતિનો ક્રમ ચલેતા નથી. પુર્વજ પીછા જળવાન પ્રજા આવીને એનું અધુરું કામ આગળ ચલાવે છે.

૪૭૫ શબ્દ માટે ગુજરાતી ભાષા શા. મંગલપાઠ દેસાઈની આભારી છે.

કાન્તિ અને પ્રતિકાન્તિ વચ્ચેનો દેખીતો અને મોટામાં મોટો તફાવત એ છે કે કાન્તિ પ્રજા જીવનમાં એક નવું પ્રકરણ ઉઘાડે છે. જ્યારે પ્રતિકાન્તિ જુના પ્રકરણનું પુનર્દંટણ કરે છે. કાન્તિ પછી પ્રજાની જે ઉન્નતિ થાય છે અને એની સંસ્કૃતિનો જે વિસ્તાર થાય છે, તેવી ઉન્નતિ અને તેવો વિસ્તાર પ્રતિકાન્તિ પછી કદી થતો નથી. ઈસ્લામી કાન્તિને પરીણામે અરબ સંસ્કૃતિ ત્રીજાંડવાપી બની. ઔદ્યોગીક કાન્તિને પરીણામે જર્મનીથી જાપાન સુધી રશિયાનું વર્ચસ્વ જામી પડ્યું.

કાન્તિ એટલે નવા ઈજ્ઞતી મદદ વડે, જુના ઈજ્ઞતી સહાયથી નવા અનિજ્ઞતો નાશ. કાન્તિ જેનો નાશ કરે છે. એનાથી ચઢીવાતું સર્જન કરે છે. ઉલટ પક્ષે પ્રતિકાન્તિ જેનો નાશ કરે છે, એનાથી ઉતરતું સર્જન કરે છે. કારણ કે કાન્તિ નવી મૂડી સર્જે છે. જ્યારે પ્રતિકાન્તિ જુની મૂડી ઉપર જીવવા મથતી હોય છે.

જેમ કાન્તિ અને પ્રતિકાન્તિ વચ્ચે મોટો તફાવત છે, તેજ પ્રતિકાન્તિના પૂર્વોદય (Revivalism) અને પ્રજાકીય પુનર્જન્મથી થતા પ્રાણોદય (Renaissance) વચ્ચે પણ ઘણોજ મોટો તફાવત છે. પૂર્વોદયમાં પ્રજા કદી પોતાની અલસ સાંસ્કૃતિક સપાટીએ પહેચતી નથી, જ્યારે પ્રાણોદયમાં પ્રજા પોતાની તામસીક નિદ્રામાંથી જાગ્રત થઈને પોતાના પૂર્વજોએ સંસ્કૃતિ સર્જવાનું કામ બપોથી અધુરું સુક્યું હોય છે, ત્યાંથી શરૂ કરીને એમના કરતાં થોડું સંસ્કૃતિ સર્જે છે.

પ્રતિકાન્તિ પરચક સામેના પ્રતિકાર તરીકે હમેશાં સર્જાય છે એવું પણ નથી. પરચક કે પરસંસ્કૃતિનો કરોશ બંધ ના હોય ત્યારે પણ પ્રજા ઉંચે ચઢતા થકે એટલે નીચે પડવા માંડે. સર્જક મટીને સંરક્ષક થાય.

સંસ્કૃતિનું પહેલું પગલું લોકોથી અગાધ હોય છે, બીજું કુચકુમ્ભી, ત્રીજું પ્રસંદધી. સંસ્કૃતિની શરૂઆત વિજીબીપાથી થાય, એનો અંત જીવન વિષામાં આવે.

દરેક સંસ્કૃતિનું જીવનચક્ર ત્રણ રીતે ગોઠવાય છે. ત્રિતાલ, સર્ગના, સંસ્કૃત્ય પછી એનો અંત વચમાં જ નો કોઈ બળવાન સંસ્કૃતિ એની ઉપર આક્રમણ કરી એનો નાશ કરે તો પોતાનું જીવનચક્ર પુરે કરી પડેલાં જ એનું આકાળ મૃત્યુ થાય, અને તારણદ એની મિલિએ, સંમદરપાનોની શોસા વધારે. સંસ્કૃતિ રવરૂપે।

મનુષ્યરૂપે સર્વ દેશમાં અને સર્વકાળમાં સરખો હાવા છતાં, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ઐતિહાસિક પરંપરા, અને જીવનના તત્વગાનને અંજ કોઈ એ સંસ્કૃતિનું આંતરીક ને બાહ્ય રવરૂપ સરખું હોતું નથી.

હદયાથી સીધ સુધી ફેલાયેલી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ એ રણસંસ્કૃતિ છે. આર્થ સંસ્કૃતિ વનસંસ્કૃતિ હતી હોતું સંસ્કૃતિ આમસંસ્કૃતિ છે. ઇંગ્લેન્ડ અમેરીકાની સંસ્કૃતિ સમુદસંસ્કૃતિ છે, રશીયનસંસ્કૃતિ નગસંસ્કૃતિ છે. રશીયાની સંસ્કૃતિ જસંસ્કૃતિ ને.

ઐતિહાસિક રીતે જોતાં કેટલીક સંસ્કૃતિઓ યુવાન હોય છે, તો કેટલીક જૂદ હોય છે.

જીવનના તત્વગાનની રીતે જોતાં સંસ્કૃતિઓના બાહ્ય, ક્ષાત્ર, વૈશ્ય ને શુદ્ધ જેવા વર્ગો પડી શકે. દિન્દુ સંસ્કૃતિ બાહ્ય સંસ્કૃતિ છે. ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ક્ષાત્રસંસ્કૃતિ છે. ઇંગ્લેન્ડ-અમેરીકાની સંસ્કૃતિ વૈશ્ય સંસ્કૃતિ છે. રશીયાની સંસ્કૃતિ શુદ્ધ સંસ્કૃતિ છે.

માઝે માનવ ઇતિહાસના બહાણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય ને શુદ્ધ જેવા યુગ પાડી નાખ્યા. અને શુદ્ધ સંસ્કૃતિનું વર્ચસ્વ સંસારમાં જમી પડતાં, સત્યયુગનો હવે યશી એવી આગાહી જાખી. અમુક હદ સુધી ને અમુક રીતે જા વર્ગીકરણ બગાળર છે. પણ એને બ્યાપક રીતે પટાવવા જતાં અનર્થ થવાનો સાંભવ છે.

આપણે જોઇએ છીએ કે જૈન ને વૈષ્ણવ સંસ્કૃતિઓ જેવી સંસ્કૃતિઓ રીખી બાહ્ય સંસ્કૃતિમયી વૈશ્વસંસ્કૃતિઓ થઇ ચક્ર છે.

એજ રીતે જનનમાં હજીથી એટી સાથે અનેક યુગો પ્રવર્તતા હોય એમ પણ આપણે જોઈએ છીએ.

આદામાનમાં પ્રાચીનયુગ પ્રવર્તે છે, ત્યારે અમેરીકામાં પરમાણુયુગ પ્રવર્તે છે.

કોમ્યુનીસ્ટ અમલ હેઠળ રશીયાની અનેક જાતીઓ સંસ્કૃતિની કેટલીયે સોપાનએણુઓ એક જ કુદકે વટાવી ગઇ.

સંસ્કૃતિનું રવરૂપ બળાકારે કે રવેચાથી બદલાય, એટલે એનાં જીવનમુદ્યો પણ કદ રીતે બદલાય એનો ખ્યાલ થી દર્શકે જમન સંસ્કૃતિને બાહ્ય સંસ્કૃતિ મટીને ક્ષત્રિસંસ્કૃતિ થતાં પોતાના આંતરીક કદ રીતે ફેરવવા પડ્યા, એ બતાવીને બહુ સરસ રીતે આપ્યો છે.

‘બીરમાકે’ શીલ્પશીલ્પિય કવિ-પંડિતાના જમનીને સત્ત્વસજ્જ ગામ્ત્રી તરીકે બહવાનો સંકલ્પ કરીનેય શું મેગલું ને વાવ ન કરીયે, તોપણ લરકરી હટીએ બળવાન થવા માટે એને ફળવલ્લી-સાહિય, ઉદ્યોગ ને રાજકરબનો આદર્શ બદલનો પડેશે તે બૂધે નર્દિ માયે. શિલ્પશીલ્પી ગોપનહે ગને બદલે નિતી આચરે; જોઇએની જગ્યાએ દ્વિદેશે ને ફેરલને બેસાડ્યા, ઇશ્વર-સ્થાને રાજ્યને બેસાડ્યું, શિલ્પશીલ્પીને બદલે ગસાપન-શાસ્ત્ર ઉપાર્યું.’

દરેક સંસ્કૃતિનો પ્રાચીન જુદો. બાહ્ય સંસ્કૃતિનો યત્ર, ક્ષાત્રસંસ્કૃતિનો સત્તા, વૈશ્ય સંસ્કૃતિનો ધન, શુદ્ધસંસ્કૃતિનો અમ. દરેક સંસ્કૃતિમાં મુખ્ય પ્રુપાર્થને અનુકૂળ જોય પ્રુપાર્થને થતું પડે.

દરેકના ઉપાદાનનો હેતુ જુદો. બાહ્ય સંસ્કૃતિ આર્જ માટે ઉપાદાન કરે. ક્ષાત્રસંસ્કૃતિ વિજય માટે વૈશ્વસંસ્કૃતિ નફા માટે તો શુદ્ધસંસ્કૃતિ ઉપયોગ માટે.

બાહ્ય સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર સામયી થાય, ક્ષાત્ર-સંસ્કૃતિનો ભેટી, વૈશ્વસંસ્કૃતિનો કામયી ને શુદ્ધ સંસ્કૃતિનો દંડી

સંસ્કૃતિઓની ચક્રતીપાતીનાં કેટલાંક કારણો

કોઈપણ સમાજનાં અબુદય અને અવનતી થી રીત થાય છે, એને વિષે જુદા જુદા વિષયનાં વિદા-નોએ પહો પ્રકાશ પાડ્યો હોવા છતાં, હજી એ

એક સરવાળે અકળ કોમડો છે. છતાંય એ કારણોના અભ્યાસથી આપણને એ ખ્યાલ તો આવે છે જ કે સંસ્કૃતિઓના ઉદયઅસ્ત એ નીતિવાદીઓ મનાવે છે એવી સીધીસાદી ખાતત નથી.

ઇતિહાસ એટલે ઉત્ક્રાન્તિ. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે : 'Evolution is God's way of doing Things' અર્થાત્ ઉત્ક્રાન્તિ એ ઈશ્વરની કાર્યપદ્ધતિ ખતાવે છે.' માણસની કાર્યપદ્ધતિ પાછળ ઈશ્વરની કાર્યપદ્ધતિ કઈ રીતે કામ કરે છે, એનું વિચદ દર્શન આપણને ઇતિહાસમાં મળે છે.

હવે આપણે સંસ્કૃતિઓની અગતીપગતીનાં કેટલાંક કારણો તપાસીએ.

(૧) ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ—ઈંગ્લેન્ડ અને જાપાન જેવા દેશોની ઉન્નતિમાં એમની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. નેપોલીયનને પોતાનો સામ્રાજ્ય વિસ્તાર કરવામાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલીઓ તથા નહી. ઈંગ્લેન્ડ, ઇજિપ્ત અને રશિયા. ખરાબર એક સદી પછી નેપોલીયનના જમાના કરતાં વિજ્ઞાન આદર્શ બહુ બાજબ વધુ હોવા છતાં દિલ્લરને પશુ યુરોપમાં અકર્ષાત ખનવામાં એની એ ત્રણ મુશ્કેલીઓ નહી ! અમેરીકન સંસ્કૃતિએ વીસમી સદીમાં જે ઝડપી અને અબાધ પ્રગતિ કરી એનું એક મહત્વનું કારણ એની ભૌગોલિક સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિને કારણે જ એના રાષ્ટ્રદેહ ઉપર એ યુરોપીયન માદવાચળીઓએ ખીલકલ ધા પાડ્યા નથી માત્ર ઉઝરડા કર્યા છે.

(૨) નૈસર્ગિક સાધનસંપત્તિ—ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિ નાઇલનું, સુમેરીયન, એસીરીયન અને બેબિલોનીયન સંસ્કૃતિએ મુક્દેરીસ-ટૅમ્સીસનું, અને ચાઇન સંસ્કૃતિ સીયુ, સરસ્વતી, ગંગાને ચમુનાનું ધાવણ ધાવીને ઉછરી છે. કાલસાને લેખડ ઉપર ઈંગ્લેન્ડની, સોના તે હીરા ઉપર દક્ષીણ આફ્રિકાની, તિજળી ઉપર સ્વીટઝરલેન્ડની અને પેટ્રોલીયમ ઉપર અમેરીકાની સંસ્કૃતિઓ પ્રલીક્ષાલી છે.

એજ રીતે નૈસર્ગિક સાધનો ખુટતાં તે તે સંસ્કૃતિઓની પગતી ચાલ છે. ઇરાન-ઇરાકની જે દળદુષ જમીન ઉપર એક વખત મહાન સંસ્કૃતિઓ વિકસી હતી ત્યાંજ આજે જમીનના ધોવાણ વરસાદના અભાવ અને આમોદવાને ફેરફારને કારણે નાખી નબર ના પહેલે ત્યાં સુધી કેવળ ઉગરડ મણ માત્રમ પડે છે. સોલંકી સંસ્કૃતિના ઉજવળ અવશેષો ધરાવનાર ઉત્તર ગુજરાત ધીમે ધીમે રણમાં ફેરવાઇ રહ્યું છે, એ જાણીતી હકીકત છે.

(૩) આમોદવા—સંસ્કૃતિના વૃદ્ધિ ને ક્ષયમાં આમોદવા પણ ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અતિ ઠંડી કે અતિ ગરમી સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે પ્રતિકુળ છે. હમણાં જ એક અંગ્રેજ લેખકે લખેલા પુસ્તકમાં એણે આજસુધીની જગતની સંસ્કૃતિઓનું વિશ્લેષણ કરીને એ ખતાવવાના પ્રયત્ન કર્યો છે કે સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે સૌથી વધુ ખતુલ્ય હવામાન ૭૦ Fની આબુજાનું છે.

ઠંડી હવા માણસને ગરમ રાખતી હોય છે, બપોર ગરમ હવા એને ઠંડો પાડી દે છે ! મધ્ય એશિયામાંથી આવેલી અનેક જાતીઓએ હિંદને વારંવાર છળ્યું છે. ત્યારે ખીજ બાજુ દિંદના શાહનશા જેવા સમર્થ અકર્ષાતો કંદહાર, બદશાન અને બલ્ચ જીતવાના પ્રયાસો કરેડોના અર્થ પછી ધૂળધાણી થતા હતા.

(૪) પ્રતિકૂળતાઓ—દરેક સંસ્કૃતિનું ખમીર ખીલવવા માટે જેટલી જરૂર અનુકૂળતાની હોયતો તથુ જરૂર પ્રતિકૂળતાની છે. વિપ્રદ એ વિકાસની પહેલી યાત. દરેક સંસ્કૃતિ સામે કુદરત, આંતરીક પરિસ્થિતિ અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ એટલે કે શુભાળ, ઇતિહાસ અને રાજકારણ એ ત્રણે એકત્ર મળને એક પકટાર ફેર છે. એ પકટારને ઝીલી લઇને એની ઉપર વિનય મેળવવાની દરેક સંસ્કૃતિની તાકાત ઉપર એના લાવિખ્યનો, જીવન કે મરણનો અથવા સ્વાતંત્ર્ય કે ગુલામીનો આધાર રહે છે.

સંસ્કૃતિના વ્યવસ્થાપક વિકાસ માટે અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા એ બન્નેનો સુમેળ જરૂરી છે એકલી અનુકૂળતા કે એકલી પ્રતિકૂળતા સંસ્કૃતિના વિકાસને રૂંધી નાખે છે. નરી પ્રતિકૂળતાઓમાં જીવતા હાસીઓ સંસ્કૃતિ સજી શક્યા નથી એ અશ્વૃત્તી હકીકત છે.

(૫) રોગો—સમાજનું આરોગ્ય કે રોગો એની સંસ્કૃતિ વિકસાવવામાં કે રૂંધવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. રોગન સંસ્કૃતિ અને અપ્ય અમેરીકાની છન્ડા સંસ્કૃતિના નાશમાં મેલેરીયાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. જૂતકાળના અનેક મહાન વિજેતાઓને, મેલેરીયા, ક્રાસેરા, પેશ, ટર્બીક્સ, ને સીતશાએ હરાવ્યા હતા. આ રોગોના રોગચાળાઓએ અનેક વિજયી સેન્યોને ધૂળ ચાટતા કરી નાખ્યા હતા.

(૬) શાંતિ—શાંતિ વિના સલામતી નહિ, સલામતી વિના આર્થિક પ્રગતિ નહિ. આર્થિક પ્રગતિ વિના સંસ્કૃતિનો વિકાસનો વિસ્તાર નહિ. યુદ્ધો, આંતરવિગ્રહો, ક્રાંતિઓ અને અધાધૂંધીમાં સતત કુખી રહેતી પ્રજા ઉચ્ચ કક્ષાની સંસ્કૃતિ કહી ખીસવી શકતી નથી.

આ ઉપરાંત, ઉત્પાદનની પદ્ધતિઓ, વ્યાપાર માર્ગો, મુદકલા, રાજવહીવટ, સુકાળ-દુષ્કાળ વિસાનનો વિકાસ, લગ્નપ્રણાલીકા, સામાજિક સંગઠન તેમજ ખીન અસંખ્ય નાના મોટા કારણો સંસ્કૃતિના વિકાસ અને વિનાશમાં ચોતાને ભાગ ભજવતાં હોય છે. કતિહાસના ઘાંઘ અને કલા જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમતેમ ઘણા નર્ગ કારણો જ્ઞાતાં જાય છે. પણ આટલા ઉપરથી આપણે એ સ્પષ્ટરીતે જોઈ શકીએ છીએ કે નીતિથી પ્રજા ચઢે છે અને અનીતિથી પડે છે. એ ખ્યાલ મોટો ના હોય તોપણ અતિસાધ એકાંત્રી ખ્યાલ છે. ઉદાહરણે એમ પણ જોવા મળે છે કે અનેક પ્રજાઓની પંડીમાં એમની ઉચ્ચ નીતિભાવનાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. જમીનનું ધોવાણ અને મેલેરીયા જેવા સંસ્કૃતિની પડતોનાં કારણો નૈતિક કારણો નથી પણ ભૌતિક કારણો છે.

તો પછી જીવનમાં નીનિનું સ્થાન શું? એનો વિચાર આપણે આવના પ્રકરણમાં કરીશું.

મારા દેશબાંધવો !

તમે ગમે તેટલા ગર્વથી ટટાર ઊભા રહો પણ તમારો આત્મા જાણે છે કે, તમારી જ કંઠે લટકતી અસિ કાટથી ખવાઈ ગયેલી છે. એ વ્યવહારુ સત્યને અપનાવે તેમ નથી; તેમ મારા સત્યને જાણે તેમ નથી. મારા દેશબાંધવો! આપણા દેશનું અજ્ઞાનએ આપણા સોના પાપનું લેણું ફળ છે. આપણા દેશનું અજ્ઞાન એ આપણો જ ગુનો છે. હું તમને માફ કરી શકતો નથી. તમે અને હું સૌ ભણીએ છીએ કે જ્ઞાનના ઉદય વિના કોઈ જ ભૂમિકા તૈયાર થતી નથી, છતાં આપણે અજ્ઞાનને કાઢી નાખવા કટિબદ્ધ થઈ શકતા

નથી. અપણું પહેલું કામ જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રગટાવવાનું છે પણ આપણે જે રીતે એ કામ ઉપાડ્યું છે એમાં કયાંય જ્ઞાનપ્રદીપ દેખાય છે? તમારે ત્યાં રેડિયો છે. એ જ્ઞાન ફેલાવે છે? જ્ઞાન તો ઠીક, સામાન્ય માણસ સમજે એવું એ જોલી શકે છે ખરો? દેશભરને સંદેશો પહોંચાડનારા કેવા બળવાન આત્મા જોઈએ, ત્યાં તમે કેવાં માણસ મૂક્યાં જુઓ તો! મારા દેશબાંધવો! તમારું દરેક દરેક ક્ષેત્ર નવેસરથી તપાસ માગે છે. તમે જરાક આંખ ઉઘાડીને જુઓ. આપણે ત્યાં કયાંક ચીનનો જ ઇતિહાસ ફરીને પ્રગટે નહિ.

૨૫

મારે તારા જોગાણું પાણી ફરમ છે. એ ગામના ધાંદણો સાથે અમરે તો બાપદાદાઓના વખતથી 'અખ્યા' છે. ત્યાંનું વેણવાળું અમારે 'અંચુર' નથી.' તીકટના રવંજનો બોલી ઉઠ્યા.

'એકવાર ત્યાં વેણવાળું કરી અને પરણ્યા તો બાપ પછી જોઈ લઈશું, કે કેવી રીતે ગામમાં રહેવાય છે તે. અમને પણ આખરે વહાલી છે.' મિત્ર રનેડી-ઝોમ્મે આંબો. એમ જાહેર કર્યો.

અને 'હું અપ્રીયુ ખાઈશ.' એ આપણા ગામની ચાંદેશ મહેલ કન્યાનું વેણવાળું તોડીશ તો, 'પિતાએ ઉશ્કેરાઈ અને આંતું છેવટનું' પનહું ભરવાની ધમકી બતાવી.

'અમારે શું હવે ફરે પહોં?' અમારી કન્યા તો ચોરાઈ જાયને? ગામની કન્યાના માળાએ પોતાની મુંઝવણ જણાવી દીધી.

આમલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી. રેવા-શંકરભાઈની સલાહ મુજબ એ ગામ જઈને કન્યાના માળાપને મળી આંબ્યા. પછી સગપણુ અંગેની પ્રાથમિક વાટાઘાટ નક્કી કરી નાખ્યા પછી મારા જ ગામમાં એક જુદી જ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ. એજ અરસામાં મારા ગામમાં પણ એક ખીણ કન્યા સાથે સગપણુ કરી નાખ્યા વધુ બેઠસર લાગણી દાખવે છે. કુટુંબની પરિસ્થિતિ ખરાબ થવાનો સંભવ થતો લાગ્યો. અથવા એમ કહું તો એ આલોકે એ વખતે મારા આત્માની શ્રદ્ધા અને બળ કાઢી એમમાં અદશ્ય થઈ ગયો અને ભાવનાઓની નંખણીઓના પ્રતાપે મારા ચેતન વગરના શરીરે ગામની કન્યાનું એક સાવકાને કંકુતો ચાંદેશ કરેલું શીફળ સ્વીકારી લીધું. આ પ્રસંગનું વર્ણન હું લખું? મારે ના, ફરી એક નવી વાર્તા લખવાનું આ સ્થળે બ્યાબસી નથી લાગતું. કારણકે અને જેવી ઉપરની ચટના લાગુ પડી એવો હું એકલો જ બેનશીય માનવી આ દુનિયામાં નહિ હોઉં એવો મને ખાતરી છે.

એટલે ન છુટકે આ દર્દભરી કથની જેટલી અંતરમાં રહે જેટલી વધુ મીઠાશ માનવી જરૂરી છે. મારી જેવા અસંખ્ય બેનસીય જુવાનોની અંતર વેદનાને મારી કથની વંચાવીને હું ચીનગારી રૂપ ન બનું એ શ્રેષ્ઠ છે.

કહેવાતા આટલા ભાવાર્થમાં છંદગીતી સમગ્ર લીજ્જત ઠંઠવાઈ જાય છે. અચળ પુરુષાર્થતા માનવા-વાળા માણસને જીવનમાં કાકવાર પ્રારબ્ધ પણ ધોળ દિવસે તારાઓનું ફસન કરાવી દે છે એનો આ તાદરશ દાખલો.

અરે! આતો જહું તત્ત્વજ્ઞાન લખાવા માહું. શેઠાણા રેવાથી તો કલમમાંથી સાહિત્ય ટપકવા માંડશે. હું તો જેમ-હાંકું હું એમજ હાંકીશ.

શેરથી સીધા અમદાવાદ આવ્યો અને રેવાશંકર ભાઈને મળ્યો. એમને મારી યુવતી ખબર પડી ગઈ હતી. તરતજ પૂછ્યું. 'કાં વણુભાઈ! સિંકે કે રિયાળ.'

કસો જવાબ આપી શક્યો નહિ. મારી આંખોએ કહ્યું 'હું જ. કહીશ, જીલને કાંઈ તું કાઢી ધમકા માં.' અને તુરંતજ આવજી અને ભાઈશ્રીની શરૂઆત થાય તે પહેલાં ખીસાના રૂમાલે એક કામ કરી લીધું.

મનની વેદનાએ તત્ત્વજ્ઞાન ભાખવા કાંઈ માર્ગો પણ જીએ તો જીલ જ શબ્દો લલકાર્યા.

'કરમે લખ્યું કથીર, એ...હોતું ક્યાંથી હાંપડે.'

રેવાશંકરભાઈ આટલું સાંભળીને તરત આખી પરિસ્થિતિ લમણ બધા હવે વધુ ચર્ચા કરવી યોગ્ય ન લાગવાથી બની ગયેલ પરિસ્થિતિ ઉપર પહોં હાંકી દેવા સલાહ આપી.

જામજ ઉપર સલાહ, ઉપદેશ અને સચનગ્યોના પાટા બાંધ્યા. ધા રહ્યો અચળ લાગ્યો. લાગણીમાં અને આવેશમાં કલોપીની લગભગ બધામ તુરખાઓ વાંચી નાંખ્યાં ચોટીક રહે દિલ ભરી દિલો બેઠા નાંખી તોયે એવું એજ...

થોડાક વખત ગયો, અને કલાના અભ્યાસે વેદનાનું દુષ્પ બુદ્ધાન્ત ગયું તે દરમીયાન વચમાં પૂન્ય રવિભાઈનો પણ એક પત્ર મારે ઘેર મળેલો.

‘મી. ભાઈ વૃજલાલ, પત્ર મળ્યો. હકીકત જાણી એક પગલું ઉતાવળું ભરાયું તો બીજા પગલાએ સુધારી લેવું; શુ : રવિભાઈ’

સમયનો ટેલોક મળે કલાય છે. અભ્યાસ પણ સાલિથી વ્યાજળ કાચે જાય છે. એક દિવસ થી રવિભાઈ અને તેમના એક મિત્ર સાથે કંઈક વાતો લાપ થયો હતો. અને બેલાવીને પૂછ્યું. તમે કોઈની સાથે ઈંગ્લેન્ડ જવું હોય તો જઈ શકો કે નહિ ? મેં ટુરવજ જવાનું આપ્યો. ઈંગ્લેન્ડ જવાનો લાભ મળતો હોય તો મને તે સુરક્ષી સહન કરીને પણ કું જવા દિંમત કરું. ઠીક ત્યારે તો પછી આ ભાઈ તમને ઓછી લખી આપે તે મામ જઈને તમારે વાતચીત કરી આવવાનું છે, અને પછી શું કરવું ? તે આપણે નક્કી કરીશું.

શ્રી રવિભાઈના રતેલી પાસેથી લાલામણ પત્ર લઈ કું પેલા ભાઈને તેમને મામ મળવા ઉપક્રમે. આ પ્રસંગ પ્રુથમિતજ ઉપજાવે તેવો જ હતો. એટલે આ નવા પ્રસંગની લક્ષ્યમાં વધુ પડેલાગેલ. ટ્રેડિંગમાં એકો તેજ દિવસે સાંજે કું રટેલને ઉતરીને પેલા સાહેબને બંગલે તેઓશ્રીને મળવા ઉપક્રમે. સાહેબ બંગલે જ હતા. લાલામણ પત્ર આપ્યો. તેમણે તે વાંચી અને ખારી સાથે વાતચીત કરી. સાહેબના મોઢા પુત્ર ઈંગ્લેન્ડ જવાના હતા અને પૂછ્યું ‘તમે ભાઈની સાથે સુસાઈરીએ જઈ શકશો ? પર-સુરણ કામકાજ અને તેમની સમવકતા માટે તમારે બચવડા કરવાની રહેશે.’ મેં પ્રુથીથી ગધું કણુલ કયું. અને ગઠપ્રુથીથી તેમની પાસેથી સતોષકારક જવાબ લઈ કું વખતે દિવસે પાછો અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો.

અમદાવાદ આવી થી. રવિભાઈને રીધો મળ્યો ત્યાંની બનેલી સમગ્ર હકીકતથી તેમને વાંકું કર્ગ. અને તે ખૂબ પ્રુથી થયા. સુસાઈરી અંગેની થોડી

લણી સલાહ અને સુચનાઓ આપવા માંડી. લગભગ નકકી થઈ ગયું.

ઉપરની વાતચીત થવા દરમીયાન મેં એક અણધારી જાલ કરી નાંખી. મારે પરદેસ જવું છે એ હકીકતનો એક પત્ર મેં મારે ઘેર લખી નાંખ્યો. અને એ સ્વાભાવિક જ લખેલો પરંતુ એનું પરિણામ કંઈક જુદું આવ્યું. અને એક નવેલક્ષ્મી કુટથેા. જેમની સાથે જવાનું હતું એ દરેક હકીકત પત્રમાં લખી નાંખી તી.

મદારા સસરા તથા કુટુંબી આત્મજનોમાંથી દરેક જણાએ મળી કંઈક નવી વાટાઘાટ શરૂ કરી ‘જુઓ ભાઈ ! આ ઊંઝા પરદેસ આશ્યો જશો તો તમારી ઊંઝરીનું સગપણ તુટયું સમજવું’. અને આજર જશે એ જુદું. સમજવાને માટે ચેતો ‘એક જણાએ ઊંઝરીનાં આપને સાચા યાનનો ઉપદેસ આપ્યો.

‘હા, ભાઈ ! પછી તો એમ જ બનવાનું. અને ત્યાં જાય છ પાચ વર્ષેય શેનો પાછો આવે ! અને પણ આ ઊંઝરી કંઈ પાંચ વરસ બેસી રહે ! એવું તે કંઈક લાલ્યું છે !’ બીજાએ બનુમોહન આપ્યું.

‘તો પણ લગન કરીને પછી લાસે જવું હોય તો જાય. આપણી કર્ગ ના છે ! માટે લગન જ કરી નાંખો પછી આકુડો પડશે રહેશે બદી’. માળાઓ નાંખ્યો એટલે ખીલ બધાણે સમજો. આપડી તો આ સલાહ છે.’ એક સ્વજને જરા ઉદારતા બતાવી.

‘શું કીધું ! અરે રામ રામ કરો ! છ વાતમાં શું માલ છે. તે લગન કરવા શકાય. હ તો કાંઈક એવો નુસખો શોધો કે પરદેસ જતો જ અટકે. હા, એક વાત છે જો તમને જાધાને મળે ઉતરે તો. જોશ્યો એનો જાપ આપજો છે, એને જ કરોને ડેલા આડો આપણે નકામા વચમાં ભરાય મરવું ! આપણે હાથો એની પાહે. એને પેલો તો ઉપડો જ લેવો. અને પછી વેતરવું જે વેતરવું હોય છ લગન્યા ને !’ નજી કના સમાએ જુદિનું દાર બોલી નાંખીને ઊંઝરીના આપને ખ્યાલ આપ્યો.

‘હા, હા, આ તો ભારે જખરો તુરખો ગોતી કાઢયો. હાલો એમ જ કરો. આ ધડીએ અખણીને જવાબ તમારે. એના બાપને ક્યાં નથી જોળખતા આપણે. એકવાર નાહું’ પકડાવ્યું એટલે છોડશે જ નહિ. તમારે પછી નિરાંત. બસ ત્યારે ચાલો બધેકા ! તમારે જ પાઠ ભજવવાનો છે.’

‘કાં, ભાઈશંકરભાઈ શું ચાલ છે ?’

‘કાણુ બધેકા આવો આવો.’

ભાઈશંકરભાઈ મારા પિતા. ગૌચુખીમાં માળા ફેરવતા ખૂળ કરતા હતા.

‘આ તમને કાંઈ ખબર પડી કે નહિ ?’ એક બધાએ નાટક શરૂ કર્યું.

‘શેની ?’

શેની શું ? આ તમારો વળુ પરદેશ જાય છે એની ! અને પછી આ અહીં વેશવાળ કર્યું છે એનું કેમ ? વહેવારમાં તમને કાંઈ ખબર પડે છે કે પછી વાતોના ગોળા જ વાળ્યા કરવાના.’

‘એમાં ભાઈ હું શું કરું ? મારું કહ્યું કાંઈ માને છે ?’

તો પછી ગોળા ખાવા શું કામ બેઠા તો ! હતો શાહજાદો પાંચ વખે ત્યાંથી આવે ત્યાંસુધી અમારી છોકરીનું શું ? લગન કરીને પછી ભલે જનું હોય તો જાય, અમારી ક્યાં ના છે ?’

‘હા, તો એમ કરો મારી ક્યાં ના છે ? લગન કરીને જાય તો તો વધુ સારું.’

‘ના, એમ નહિ વાર લાગે તો તો થોડા દિવસમાં ઉપડી જશો એ તો. એ પહેલાં તમે કારહો કરો તો જ કામ ચાલે એવું છે. ગૌચુખીમાં ‘દાય નાખીને માળા ફેરવે’ કામ નહિ આવે.’

‘અને તમને કાંઈ અઝલ છે કે નહિ ? પરદેશ બધું કાંઈ મોળો રહ્યો છે ? દારૂ, પરમાટી, ઈંદા ઈંદા પછી પૂછવું જ નહિ. અને આપણી સાહચર્યની નાતમાં તમે તો પાછા સત્સંગી. લોકો વાતો કરશે વાતો.’ બધાએ બેગા યમને ઉલ્લુ તોર ફેંક્યું. ભગવદ્ પારાયણ મારા પિતાને આટલું કરવું બસ હતું.

ધાર્મિક પ્રશ્ન આવ્યો એટલે ઉઠળી ઉઠ્યા. અને વાલું ફર્યું.

‘ત્યારે હવે કેમ કરશું તમે કહો એમ કરું.’

‘એનો રસ્તો અમારી પાસે છે જ. ચાઓ તૈયાર અને આપણે બધાય અહીંથી કાલે ઉપડીએ. જે સાહેબની સાથે જવાનો છે એને મામ, અને એનો પાસે જઈને કરગરી જ પાવું કે સાહેબ ! મારા એકના એક છોકરાને તમે સાથે લઈ જશો નહિ. હું પૃથ્વી અને વળી અંધે પથ થોડું ફેરવું અને આ ઉંમરે મારું કાણુ ? અને એમ છતાં સીધો જવાબ ન આવે તો છેવટે દર્વાસા થવું. અને કહેવું કે બે મહારા છોકરાને લઈ જશો તો મહારા સાહચર્યના શ્રાપ લાગશે આપને કહી દઉં છું. આટલું કહેશે એટલે બેડો પાર. કેમ બધેકા ખરું ને ? આ વાજખી લાગે છે ને ? આપણે ક્યાં વધુ પડતું કહેવું હું ?’

‘બસ, ગસ લાઈ આટલું જ વિવેકથી કહી દેવું. હં તો શહેરના માણસ એટલે ‘તેજને ટકાર’ બહુ નહોત. કાલ સવારે જ ઉપડવું. બધાએ ભગવાનનું નામ લખને હાલો. છોકરાઉં પથુ આજકાલના યયા છે ને ? માળાપ સામું જુએ જ નહિ. ધડપથુ પાળવાનો વખત આવે ત્યાં જઈકો જાય. દરદરતો કળકુમા પરમાત્મા કહે છે ખરું.’ અનુભવી શુદ્ધિશાળીએ ઉપડના કહેનારને અનુમોદન આપ્યું.

બીજો દિવસે પરાદીએ ‘સંઘ દ્વારકા’ ઉપડયો. જે મામ હું બધા આવ્યો હતો. ત્યાં બધા ઉપડ્યાં.

નાટકના પાત્રને રીડર્સ કરાવવા જેવું હવે હતું નહિ. એ બધું પહેલેથી ધેર તૈયાર કરી નાંખ્યું હતું. રેલવેને ઉતરીને દરથી મહારા પિતાને સાહેબને જાંત્રી બતાવી દીધો. અને આ બોલો આત્મા ત્યાં પહોંચ્યો.

નાટક પુરેપૂરું ભજવ્યું. સાહેબે સધળો દલીલત જાણી જવાબ આપી દીધો. ‘સારું થયું’ ડાહા. તમારી આવી રિયતિમાં અમારાથી સારો કાંઈ દિસાએ લઇ ન જવાય. તમતમારે બેસીકર રહેલો. જાઓ ! બંને

ખીનો ખંડેખસત કરી લઇશું તમે મહારાણી નહિ.
સમજાવોને !

‘તો તો સાહે, ભગવાન તમારું બહુ કરશે
સાહેબ ! મારા આશિર્વાદ’ કહીને પાછા વળ્યા. કાફો
રોડને ભેગો થયો. ‘હા બાઇસંકર બાઇ ! શું સમાચાર ?
પાટો ઉખડી ગયોને ?’

‘હા બાઇ ! એમા ફેર પડે જ સાહેબ મિત્રાશે
કમીઠા-મારી ખરજ ભરાતો કાન રહ્યો સંભળી.
‘કેવું’, પાછો જ તો અમેરુ કે’તાતા જ. ‘તેજને બહુ
ખરેર’ હોયજ નહિ. હાલો હવે જાતા ખાંડને
ધર ભેગા.’

ખધાએ આખીઆમણું કરી અને તાલીના
તાકા પાંચા મારા પિતાને આ જોવા તરફ લઇ
ને પહો કારણ કે તેમની આખોના દેવતા ધીમે
ધીમે વિદાયગીરી લેતા હતા.

આ દશકલને દુરત જ મને ખબર પડી અને
જવાબ મળ્યો-કે તમને સાથે નહિ લઈ જવામા આવે
અધુધાલું’ આમા કેમ બન્યું ? પૂરવિભાઈને પણ
આશ્ચર્ય થયું. અને કુખ્ય પણ થયું. મારે આમ
ભગવાનએલા નાટકની ખબર પડી ગઈ રવિભાઈએ
કહ્યું, ‘હવે અહીંસાસ શો ?’ જ્યાં કુદરત કામ કરતી
હોય ત્યાં આપણું કાફા નકામું છે. ખીજું પગલું
પણ ખરાબ ભરાઈ ચૂક્યું. પુરુષાર્થને માન્ય જીવાવે
છે. એનો ખીનો દાખલો પણ જોઈ લીધો.’

કામ ગમે તેયો ગમખીનીને પણ વિસરાવે એવો
થોડોક કાળ પસાર થાય છે. લગ્ન એક, મનુષ્ય જીવન-
નની અજમેલ શકાય છે. જીવનની એક અજમેલ
શકાય માણવા સિવાય કંઈ પાત્રીસની સાલમાં એક

દિવસ પરણી ચૂક્યો અને મને બહાવર થાક છે કે
કન્યાને માંડવે શીફળ લઇને જ્યાં વરધેલા માટે બહાર
નીકળવા ઉભો થાઈ’ છું’ કે તરત જ મારા અણુવરે
એક ભવંકર હાંકે ખાંડ અને દુકાન ક્યાં

પુનઃ બધું વિચારી મિત્ર અજવાલ આપી કરી
દીધો. ૧૯૩૬માં પૂર્ણ રવિભાઈ જાપાનના પ્રવાસે
ઉપજ્યા. સાથે અમારા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનાં મિત્રો
લઈ ગયા હતા. મારે એક ચિત્ર ‘દૂધવાળી’નું પણ
તેમાં હતું ત્યાંના એક મસલૂર પેપરમાં એ ચિત્ર
છપાયેલું. પ્રવાસથી પાછા ફર્યા બાદ ત્યાંની કળા
અને રહેણીકરણી ઉપર કેટલાક બાબતોનાં પણ
આપેલો. અહીં આવ્યા પછી પૂર્ણ રવિભાઈએ
જાપાનમાં આર્ટનો અભ્યાસ કરવા જવા માટે મને
પ્રોત્સાહન આપ્યું પણ સારા આર્ટિસ્ટોની સાથે
તેમને પરિચય થઈ ગયો હતો.

એક દિવસ મને સાથે મુમઈ લઈ ગયા તેમના
રોડી મિત્રો પાસેથી રોકસરથી જાપાન માટેની
જેજીવી આપવાની તજવીજ કરી લગભગ જાપાન
જવા માટે પણ પ્રયત્ન કરી ચૂક્યા અને પાછા
અમદાવાદ આવ્યા થોડાજ દિવસમાં અમે સાંભળ્યું
કે જાપાન સામે વોર ડીકલેર થઈ ચુકી છે.

ત્યારે મેં મનને દિવાસો આપ્યો કે પ્રારબ્ધ
તારીજ નહિસારી છે. આખરે કન્યાનો મુંદર કલ્પના
સાથે સામગ્રી સફરી મોખાંઓ કોઈ અદ્યક્ષ કિનારે
ઉપડી ગયાં. પછી તો મન મોહણું મૂકીને એક
ફોટો લલકાર્યો.

‘કમે’ લખ્યું કચોર, એ...છ હોતું ક્યાંયો હાંપડે.’

માતા કે પુત્રી ?

જુ

ના વખતમાં ફોસલ દેશમાં શ્રાવસ્તી નામે એક મહાન નગરી હતી. એ નગરીના મંત્રીશ્વર મૃગધરની કુલવધૂ વિશાખા બહુ જ ઠાઠી અને પવિત્ર ગણાતી. મોટાના ઘરમાં ગેરબ્યવસ્થાનો અને સાચીખોટી વાતોનો તો રાફડો જ હોય ! પણ વિશાખાએ એમાંથી પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો, ને સૌનાં મન મેળવી લીધાં હતાં. નિત્ય જીવનના નાના નાના કામનો એવો ચતુરાઈભર્યો ઉકેલ બતાવતી કે સાંભળનાર એ સાંભળીને છલ્લ થઈ જાય ! સાંભળનારને લાગે કે અરે ! આ તો તદ્દન સહેલું ! આપણને આ કેમ સૂચ્યું નહિ હોય ? વિશાખા પાસે એવી હેયાઉકેલતની વાતોનો બલ્લે કે ભંડાર જ ભર્યો રહેતો. અને તેથી જેમ એ પ્રસંગને સમજીને લાગવી દેતી, તેમ માણસને પણ સમજીને સાચવી શકતી ! એટલે એ શાંતિની દેવી ગણાતી !

એક દિવસની વાત છે. વહાણમાં ચડાવવા માટે કેટલાક માણસો ઘોડાં લઈને આવ્યા. ઘોડાં તો એક પછી એક વહાણમાં ચડાવી દીધાં, પણ એક ઘોડી કેમે કરી વહાણ ઉપર આવે નહિ ! માણસો જેમ જેમ એને વહાણ ઉપર લાવવાની મહેનત કરે, તેમ તેમ એ પાછી જમીન તરફ જવાનું કરે ! વિશાખા એ વખતે વહાણમાં સુસાફરી કરવા નીકળેલી. એણે આ જોયું. તરત એણે પેલા માણસોને કહ્યું : 'ભાઈઓ ! તમે ઘોડીને પહેલી લાવવાનું કરો છો તેને બદલે એના પછેરાને વહાણ ઉપર પહેલાં લાવો ! ઘોડી તો પછી એની મેળે દોડી આવશે !'

આટલી નાનકડી ને સહજ સમસ્યા તેવી વાત પોતે ઉતાવળમાં ને ઘોંઘાટમાં બૂલી ગયા હતા એ વાદ આવતાં, પેલા માણસો શરમીંદા બની ગયા. પણ જીવનમાં એવું જ બને છે નાં ? નાનકડી વાત હોય ને આપણને સાંભરે જ નહિ !

એક વખત એવું બન્યું કે મંત્રીશ્વર મૃગધર પાસે એક અદ્ભુત સોદાગર આવ્યો તેની પાસે જો ઘોડી હતી. ખન્ને રૂંધે, રૂંધે, રૂંવાટીએ, આંખે, ફેશવાળીએ, અને રોમરોમે એવી એકરૂપ કે જોનારો લલેને જોઈને થાકે, એમાંથી કોણ મા ને કોણ દીકરી કોઈ કહી શકે જ નહિ ને !

સોદાગરે તો આવીને રાજસભામાં પ્રશ્ન મૂક્યો : 'મહારાજ ! તમારે ત્યાં અશ્વવિદ્યાના બોણકાર હોય તેની પાસે મારું આટલું કામ કરાવી ન દો ? આ એમાંથી કોણ મા ને કોણ દીકરી એટલું શોધી કઢાવો !'

ફોસલ દેશનો રાજા પ્રસેનજીત તો વિચારમાં પડી ગયો. જો ના પાડે છે તો આખરે લાયક છે. જો હા પાડે છે તો બને ઘોડી એવી તો એકરૂપ છે કે એમાં મોટા મોટા નિષ્ણતોનો પણ ગર્વ વાગે તેમ નથી !

રાજા પ્રસેનજીતે મંત્રીશ્વર મૃગધરને વાદ કર્યા. મંત્રીશ્વરે મુદત માગી. ચિંતા ભર્યા એ ઘેર આવ્યા.

હવે ઘરનો કારભાર વિશાખા કરે. તેણે મંત્રીને લોબન કરતાં જોયા ને વિચાર કર્યો કે, કહો ન કહો, પણ સસરાજીનું મન આજે કોઈક અટપટા પ્રશ્નમાં ચુંચવાઈ લાગે છે !

લોબન થઈ રહ્યા પછી વિશાખાએ મંત્રીશ્વરને પૂછ્યું : 'એવું શું છે સસરાજી ! કે આવ તમે શાકમાં મીઠું છે કે નથી ને

પણ કળી શક્યા નહિ ! આજ સભામાં કાંઈ બન્યું છે ?

મંત્રીશ્વરને પોતાની ડાહી કુલવધૂનો પરિચય તો હતો જ, એટલે રાજસભામાં બની હતી તે વાત એને કહી.

વિશાખાએ જવાબ દીધા : ‘એનો ઉકેલ તો સહેલો છે સસરાણ ! બન્ને મા દીકરીને, ખરેખર અરપોઅરધ ઘાસ નીરો ! દીકરી હશે એ દીકરી જ રહેશે. એ પોતાનો ભાગ ઉતાવળે ઉતાવળે પૂરો કરી નાખશે. ને પછી માના ભાગમાં મેં નાખશે મા એ ભેદને મેં ઉંચું કરી લેશે ! ને દીકરીને ખાવા દેશે ! મા અને દીકરીની આ પરીક્ષા એમાં થું ?’

પોતાની કુલવધૂની આવી હેમાઉકેલતથી મંત્રીશ્વર પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે કહ્યું : ‘વિશાખા ! દીકરી ! જેવી રીતે સુસાદરી કરતાં કરતાં ક્યાંક શીળી છાંયા આવે ને માણસનું મન શાંત શાંત થઈ જાય, એવી રીતે તેં અમારે આંગણે શીળી છાયા ફેલાવી છે. ને સૌનાં મન શાંતિ અનુભવે છે ! તેં આવીને નોકર ચાકર, દેરાણી જેઠાણી, કુટુંબ કબીલો, તમામને પ્રેમથી છતી લીધાં છે. પણ મારે તારી સામે એક ક્રિયાદ કરવાની રહી છે !’

‘શી ક્રિયાદ તમારે કરવાની છે સસરાણ ?’ દિલ છતી લે એવું મધુર હસતાં હસતાં વિશાખા બોલી.

‘મારે ક્રિયાદ આ કરવાની છે વિશાખા ! કે ન્યાયે તું તારે ઘેરથી આંહી આવવા નીકળી, ત્યારે તારી માએ તને જે શિખામણ આપી હતી, એ મેં સાંભળી હતી તેં એની

એક પણ શિખામણ પાળી નથી. મારી એ ક્રિયાદ છે !’

‘અરે ! એમ કેમ બોલો છો ? મેં તો મારી માનો અક્ષરે અક્ષર પાળી બતાવ્યો છે. મારી માએ કહ્યું હતું કે “સૂરજ ચંદ્રને માનવી રહેશે.” હવે એ સૂરજ ચંદ્ર આકાશના ન હોય ! એ તો આ ઘરના વહીવટની વાત હોય ! બોલો એ મેં માની છે કે નથી માની ?’

‘એ તો તેં માની છે !’

‘વળી મારી માએ કહ્યું હતું કે “અભિ-ને સલાળતી રહેશે !” એ અભિ કેણું ? તમારા જ પુત્ર, સસરાણ ! એને સંભાળ્યા હોય તો ઘરસંસાર સુખેથી ચાલે ! વળી મારી માએ કહ્યું કે દીકરી ! ‘અરીસો હંમેશાં સાફ રાખજે. તારી જાત એમાં જોવાશે !’ એ અરીસો કયો ? ઘર પોતે, વાળી ચોળી, સ્વચ્છતાથી, વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવ્યું હોય તો આવનાર આપણી જાતપરીક્ષા એમાંથી કરે ! બોલો મારી માનો આ બોલ પણ મેં નથી પાળ્યો !’

મંત્રીશ્વર તો વિશાખાની બુદ્ધ ભેદને છક્ક થઈ ગયો. એને તો એ શિખામણ સંભાળતી વખતે એમ લાગ્યું હતું કે વિશાખાને એની માએ શિખામણ તો આપી છે, પણ એ કાંઈ બહુ લાભકારક જણાતી નથી. માટે કેાઈક વખત એ શિખામણ એના મનમાંથી કાઢી નખાવવા એ બોલ કહીયું ! પણ ત્યાં તો મા દીકરી જે રીતે એ શીખામણ સમજી રહ્યાં હતાં એ વસ્તુ નવી નવાઈની નીકળી પડી ! અંધાનગરીમાં સ્ત્રીની જાત આવો સંસ્કાર

પરિચય પાત્રી રહી છે એ બાણીને એતું મન પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયું !

એટલામાં વિશાખાએ કહ્યું : ‘ મારી માએ કહ્યું હતું કે “તું લેતી રહેશે પણ કોઈને કાંઈ દેતી નહિ !”

‘એતું તે’ શું કહ્યું દીકરી ? તે’ તો આંહી’ બહુ ઉઠારતા રાખીને સૌને આપવામાં જ આનંદ લીધો છે. કોઈ પાસેથી કાંઈ લીધું તો છે નહિ !’

‘કેમ સસરાઈ ! તમે જોયું નહિ ? મે’ કોઈને સામે શબ્દ લીધો છે ? સૌના સાથે ખોટા સારા નરસા લઈ લીધા છે ! કોઈને શબ્દ લીધા નથી ! એ શીખ પણ મે’ પાળી !’

‘વિશાખા ! દીકરી ! તને તે અમે શું કહીએ ? તને સંસ્કાર જ એવા મળ્યા છે કે તે’ સંસ્કારમાં સૌને શીખી છાયાનો અનુભવ કરાવ્યો !’

તે દિવસે સંધ્યાટાણે મૃગધર મંત્રીશ્વર મનમાં વિચાર કરી રહ્યો હતો : ‘વિશાખાને તે હું શું કહું ? શું કહીને બોલાવું ? દીકરી કે માતા ? આનો પ્રેમ માતા જેવો છે : તો સેવા દીકરી જેવી છે !’

[૮]

શ્રેષ્ઠની મોટાઈ સેમાં ?

એક વખત એતું જન્મું કે વારાણસી પ્રદેશમાં માગ્યો મે વરસવા માંડ્યો. લોકોના કોઠાર ધનધાન્યથી ઉભરાવા માંડ્યા. સો સુખી જણાવા લાગ્યા. એવામાં કણોપકણ વાત ચાલી કે પાસેના જંગલમાં એક ઋષિરહે છે.

એ મહા તપસ્વી છે અને જન કલ્યાણ માટે તપશ્ચર્યા કરે છે.

હવે રાજા બ્રહ્મહત્તની વારાણસી નગરીમાં લોક સુખાકારી વિષે જુદી જુદી વાત ચાલતી હતી.

રાજાની માન્યતા એમ હતી કે હું ન્યાયથી વર્તું છું માટે આ પ્રમાણે માગ્યા મે વરસે છે.

રાજાના કુમારો, સ્ત્રીઓ, પ્રધાનો ને કર્મચારીઓ એમ માનતા હતા કે, અમારે લીધે આ પ્રમાણે લોકસુખાકારીનો પવન વહી રહ્યો છે !

તો વળી નાગરિકો માનતા કે આ જન્મે માંથી કોઈને લીધે નહિ. પણ પ્રજાના સફળ થયેને લીધે જ, આ સ્થિતિ આવી હતી !

આ મતલેક તીવ્ર બને તે રાજા બ્રહ્મહત્તને ગમ્યું નહિ. એટલે એ મતલેકની વાત રજૂ કરવા માટે એક દિવસ એ પેલા ઋષિ પાસે ગયો.

જઈને તેને પ્રણામ કર્યા, અને પછી પોતે શા માટે આવ્યો છે એ કહ્યું.

ઋષિએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો : ‘જુઓ, નરેશ ! તમે વાત કરી તે પ્રમાણે દરેક પક્ષ પોતાને ઊભાના કરતાં વધારે લાયક માને છે. એનો તો કાંઈ ઉપાય નથી. પણ કુદરત આ પ્રમાણે અનુકૂળ બનીને, તમારે ત્યાં માગ્યા મે વરસાવી રહી છે, એમાં નથી તમારી શક્તિ કામ કરતી, કે નથી તમારા રાજ કર્મચારીઓની શક્તિ કામ આપતી, નથી પ્રજાની શક્તિથી એ બનતું. એમાં તો મહારાજ ! તમારા પ્રદેશમાં ચાર એવી જીવંત વ્યક્તિઓ રહે છે કે જેમના પ્રતાપે આ વસ્તુ જન્મ ચામી છે !’

રાજાએ કહ્યું: 'તો તો મારે એમનાં દર્શન કરવાં જોઈએ! એ ક્યાં રહે છે તે બંને કહો!'

ઋષિએ જવાબ વાળ્યો: 'મહારાજ! આપણને કોઈ મહાન વિભૂતિનાં દર્શનની અભિલાષા થાય ત્યારે એ અભિલાષા ખોટી નથી. પણ એમનાં સાચાં દર્શન કરવાની રીત ભુલી છે!'

'એ રીત શું છે પ્રભુ!' રાજાએ પૂછ્યું.

'એમના સદ્ગુણો વિષે બાણવું અને એ સદ્ગુણોનું યથાશક્તિ પાલન કરવું એ ખરું દર્શન છે. પેલું દર્શન, એ જે હાથ ભેડીને નમવાનો માત્ર આચાર બની રહે છે, અને ઘણુંખરું એ કાંઈ ફળ આપતું નથી. માટે તમે એમનાં દર્શન કરવા કરતાં એમના સદ્ગુણો વિષે જાણો એ વધારે જરૂરી છે'

રાજાએ પૂછ્યું: 'તો પછી કયા સદ્ગુણોથી તે મહાન બન્યા છે એ બંને કહો'

'માત્ર પાંચ જ વસ્તુ એ તમે જીવનમાં કરી ચકો તો એ મહાત્માઓમાં દર્શન તમને આપોઆપ થઈ જાય. એ પાંચ વસ્તુ આ. અસ્તેય—કોઈનું કંઈ પણ ધોરતું નહિ અહિંસા—કોઈને કોઈ પણ હેતુ માટે હવણું નહિ. અસત્ય—એનાથી દૂર રહેવું. અસંયમ—ખોટા વિલાસમાં પડવું નહિ અને અમલ—મદને પકડે જવું નહિ.'

રાજા પ્રસન્ન એ સાંભળીને પોતાના નગરમાં ગયો. સૌ એને પૂછવા માંડ્યા: 'કાં તમને પછી શું કહ્યું ઋષિએ? કોની શક્તિથી આપણે આંગણે આ સમૃદ્ધિ છવકારી રહી છે?'

રાજાએ કુંકો જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'તે હવે તમને ખબર પડશે!'

'પણ ઋષિએ શું કહ્યું?'

'એ જ. ઘેર બંધો ને રાહ જુઓ જવાબ આવશે.

કોઈને આ જવાબથી સંતોષ તો ન થયો, પણ બીજે દિવસે એમણે. એક વસ્તુ જોઈ. રાજા પ્રસન્ન મદ્યમાંસ ત્યાગી દીધાં હતાં. કોઈ સેનાપતિ, પડખેનું નખણું રાજ જીતવાની વાત કરતો, ત્યારે એ માથું ધ્રુણવીને યોલતો: 'એ લકાઈ નથી, ચોરી છે, ચોરી આપણે કરવી નથી!'

પણ એના જીવનભાગ્યનું પરિવર્તન બહુ બળવાન નીકળ્યું. એનું જોઈને સૌ રાજ કર્મચારીઓ પણ એમ જ રહેવા માંડ્યા. એટલે તો પ્રજામાં પણ આ હવા ફેલાવા માંડી. એમાંથી અડોશપાડોશના રાજ્યોને આ વાતનો રસ લાગ્યો અને શાંતિના ચાહક થવા માંડ્યા.

પેલા ઋષિએ કહ્યું હતું કે પેલા મહાત્માઓનાં દર્શન તમને આપોઆપ થઈ જશે. એ વસ્તુ પણ એક દિવસ બની બઈ.

રાજા પ્રસન્નતાના મનમાં એક વિચાર આવ્યો: આવ્યો શું સ્ફુર્યો: એ વિચાર આ પ્રમાણે હતો: 'નર એ જ નરોત્તમ છે ને નરાધમ પણ છે! જો એ એક એક સદ્ગુણ પોતાનો કરતો જાય તો સદ્ગુણ જ એનો દર્શનયોગ્ય મહાત્મા, બીજો કોઈ મહાત્મા છે નહિ!' પણ ઋષિએ કહ્યું હતું કે ચાર-પાંચ જીવન્ત મહાત્માઓના પ્રતાપથી આ બન્યું છે, એના અર્થ પણ આ જ લાગે છે. વ્યક્તિએ આત્મસત્ કરેલો સદ્ગુણ-એ જ મહાત્મા!

[૯]

જ્ઞાન પ્રદીપ !

એક વખત એવું બન્યું કે એક પુનરી મંદિરમાં આરતી ઉતારતો હતો, ત્યાં હૃદય ભેદી નાખે એવી કેદની વેદનાભરેલી ચીસ એણે સાંભળી.

પુનરી એ ચીસ સાંભળીને થંભી ગયો. 'આવી આ વેદનાભરેલી ચીસ કોની? અને તે પશુ આવી કાળી રાતે?'

એણે જોયું તો ત્યાં એક સ્ત્રી ઉભી હતી. ચેરવીખેર એના વાળ હતા. એના હુગડાનું ઠેકાણું ન હતું. એની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી રહી હતી!

હવે આ મંદિરની એક વિચિત્રતા હતી. જંગલના એકાંતમાં એ આવ્યું હતું. પશુ એના મહિમા એટલો ખર્ષા હતો કે દિવસે તો વહેલી સવારથી જ માનવચેતની ત્યાં ઉભરાઈ જતી. પશુ રાતે બુઝો તો કાળો કામડો થ મળે નહિ.

એટલે અત્યારે આ બાઈને આંહી જોઈને પુનરીને નવાઈ લાગી!

તેણે બાઈ સાથે જોયું. બાઈએ બે હાથ જોડ્યા: 'મહારાજ મને કાંઈક આપો. મારે પડખેને ગામઠેથી. ઝંટ વેદને જોવાવે છે. મારો એકનો એક છોકરો પથારીમાં માંદો સુવાડીને હું ગાંડીની પેટે લાગી છું. ઝંટ કરો મહારાજ! ઝંટ કરો. મારી પાસે એને બચાવવાનું કાંઈ સાધન નથી! એક એક પગ અને એક એક બુગ જેવી થાય છે!'

હવે આ મંદિર જંગલમાં હતું. આંહી પુનરી

પોતાની પાસે કાંઈ રાખતો નહિ. ને અત્યારે તો ભોગભજે એની પાસે એક ખોટી બદામ પશુ ન હતી! તેણે બાઈને કહ્યું: 'બાઈ! આંહી' હું સત આખી બેસીને તારા છોકરાને માટે પ્રાર્થના કરું' બીજું તો કાંઈ આંહી નથી!'

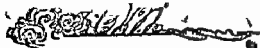
'અરે ભગવાન! હું તમારી પ્રાર્થનાને શું કરું? વેદને તો પૈસા જોઈએ, પ્રાર્થનાને એ થોડાંક ભોળાં છે?'

'પશુ આંહીથી તો પ્રાર્થના જ મળે તેમ બાઈ! તું કહે એટલી માખા, આંહી' બેઠો તારા છોકરા માટે જાપી કાડું!'

'અરે! સાધુ મહારાજ! હું તમારી જપ માળાને શું કરું? આ રૂપાની બે દીવીઓ છે એ આપી દો! હું ઝંટ દોડી જઈ! તમારે આનો કાંઈ હિસાબ નથી! બીજી સોનાની આવશે!'

બાઈની વાત સાંભળીને પુનરી કુલ ડકેયો. એવું કારણ હતું. આ દીવીઓમાં દેવ પાસે અખંડ દીવો બળતો. લોકવાયકા હતી કે જ્યારે એ દીવાની અખંડતા તુટ્યે ત્યારે આ જંગલ, શહેર ને મંદિર બધું નાશ પામ્યે. દેવની ક્ષમા માગતો હોય તેમ એ બે હાથ જોડીને ત્યાં ઉભા રહ્યો: ને એકદમ બોલ્યો: 'જા! જા! બાઈ! જા! તું કોઈ ગાંડી લાગે છે! આ અખંડ દીવાની દીવી તને આપીને હું પાપ વેરું? જા, જા, દેશના નાશનું? આંહીથી.'

બાઈ રાતેપાણીએ રાતી લાગી ગઈ. બાઈના ગયા પછી પુનરી પોતાની આરતી ઉતારવા માંડ્યો!

પણ આ શું ચમત્કાર ? પેલી રૂપાની દીવીને ખટલે ત્યાં જો સોનાની દીવી એને દેખાવા માંડી !

આ ભ્રમ લાંગવા એ દીવીની પાસે ગયો. ત્યાં કેવું સોનું ને કેવી વાત ! વળી પાછો મૂળ થાનકે ગયો તો સોનાની દીવી દેખાવા માંડી !

‘પુલ્હરી તો આ ભ્રમથી મુંઝાઈ ગયો પાસે આવે છે તો રૂપાની દીવી નજરે ભુલે છે. આવે જાય છે તો સોનાની દીવી દેખાય છે !

આનો અર્થ એ વિચારવા બેઠો. એને પેલી બાઈની વેદના લરી વણ્ણી સંભળાણી એ અર્થ સમજાવ્યો હોય તેમ ફરીને દીવી સામે જોઈ રહ્યો. સોનાની જો દીવી ત્યાં પ્રકાશી રહી હતી ! ફરી એકવાર પાસે ગયો. રૂપાની દીવી સિવાય બીજું ત્યાં કંઈ હતું નહિ !

હવે તો એને ખાત્રો થઈ ગઈ. એણે તરત બાંને દીવી ઉપાડી ને ગાંડાની પેઠે પેલી બાઈની પાછળ ટોટ મૂકી.

ચોક્કોકના નાથને અખંડ દીવાની જરૂર હતી તો એને સોનાની દીવી મેળવતાં વાર નહિ લાગે પણ અત્યારે તો આ અખંડ દીવો આના પથમાં પ્રકાશ પ્રેરે તો સાર્થક થશે ! એવો આ ભ્રમનો અર્થ સમજીને એ જંગલને માર્ગે પેલી બાઈને સાઠ દેતો દોડવા માડ્યો !

[૧૦]

ઇરાનમાં એક બાદશાહ થઈ ગયો. સાઈરસ એનું નામ. એણે ચોતાની કબર ઉપર એવા ચપ્પો કાંતરાવ્યા હતા કે જે વાંચતાં ભલભલાનાં મન વિચારમાં પડી જાય : એણે એમાં લખાવ્યું હતું કે ‘હે માણસ ! તું ગમે

તેવો વિનથી હો ને ગમે ત્યાંથી આવતો હો, અને ગમે તેવો મહાન હો, પણ હું આંહી’ આ થોડી જમીનમાં પડેલો, ઇરાનનો શહેન-શાહ સાઈરસ છું ! આ થોડી માટી જે મારા ચરીરને ઢાંકી રહી છે એની અદેખાઈ ન કરતો !’

સિકંદર બાદશાહ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો, ત્યારે આ ઇરાની બાદશાહની કબર પાસે એ જઈને ઉભો રહ્યો !

હુનિયાના તમામ પદાર્થો કેટલા નાશવંત છે એની એને ત્યાં ખબર પડી !

આવા નાના સરખા મરણલેખની એના ઉપર એટલી ઊંડી અસર થઈ કે એણે આ કબરમાંના શબને મનમાં ને મનમાં નમન કર્યા.

ફ્રમાબતું દેવાલય પુરું થયું ત્યારે સિદ્ધ શાજ જયસિંહે પણ એવો જ એક લેખ કાંતરાવ્યો કહેવાય છે. તેમાં તેણે વિનતી કરી હતી કે કાલ જોને અતુલ છે એવા વિનથી રાજા ! આટલું આ સ્થાન રહેવા દેજે !’

પણ સીકંદર બાદશાહ તો મહાન હતો. ફ્રમાબ તોડનારા કુલ્લક હતા ફ્રમાબને છિન્નભિન્ન કરતાં એમણે પાછું વાળીને એણું નહિ !

આમાંથી એક બીજી વસ્તુ મળે છે. હાઝરો વર્ષ ઉપર લખેલા ચપ્પો આજ પણ ફેવી અસર કરી જાય છે !

એમ કેમ હશે ?

કારણ કે એ લખનારા એ વખતે નહું સત્ય જોઈ રહ્યા હતા અને સત્ય ડોર્ષ દિવસ વળ્યું થતું નથી !

જ્યાં

રંગીન ચિત્રપોથી આવતી હતી. તે પોથીમાંથી અને તરસનો 'ત' એ પ્રમાણે શીખવવામાં આવેલું. અત્યારે તેના હું વિચાર કરું છું તો અને કાષ્ઠ વખત 'તરસ' શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યો નથી. અને તેના ચિત્રના ઘાટ ઉપરથી હું વરતી શક્યો છું કે તરસ તે ઝરખ છે. આ ચિત્રમાં જે રંગ આવવામાં આવેલો પીળો હતો જે ખરી રીતે એવો હોતો જ નથી.

ઝરખને જોયા પછી તરત જ વિચાર આવે કે આ પ્રાણી ફૂતરાના કુટુંબનું છે. કારણકે તેની ઉંચાઈ, કાન, માથું અને પગો બરાબર તેને મળતા આવતા હોય છે. જો કે તેના પાછલા પગો અને બહુ તાકાતવાળા પેદાતા નથી અને આગલા પગો અને હાતી, પાછળના પગો કરતાં વધારે ઉંચા હોય હોય છે. જો કે તેની આલ ફૂતરાને મળતી આવે છે છતાં તેની શરીરરચનાના અગ્રુકાર નિષ્ણતાએ તેની હંતાવણી અને કુખ પાસે આવેલી અંધારી જગ્યા અને નોળાયાને મળતી હોવાથી તેને તેના કુટુંબમાં લઈ લીધો છે.

પાછલા સૈકાઓમાં આ પ્રાણી યુરોપના ઘણા દેશોમાં અને એશીયામાં ચિત્ર સુધી થતાં હતાં; અને તેના અવશેષો ઘણા મળ્યા આવે છે. પંખળની સીવાલીક કુંજરમાળમાંથી આ પ્રાણીના પાંચ જુદા જુદા ભતના અવશેષો મળ્યા આવેલા છે. જેમાંની એક નામુદ યર્ધ ગયેલી ભત, જે ઉત્તર હિંદમાં વસતી હતી તેના જડખાની લંબાઈ, આ. શરીરના હાડપીંજરનો ઘાટ અને હાંતની સંખ્યા ગણતાં તે વધારે જખાદને મળતી આવતી હતી. એ પ્રમાણે હાલના ઝરખના હાંત બીડાલ વચ્ચેને મળતા આવતા હોય છે. જેથી જખાદના હાંતથી જુદા પડે છે. ઝરખના હાંતની સંખ્યા ચોત્તોસની છે, બીલાડીને તોસની છે, જ્યારે જખાદને ધણે ભાગે ચુમ્મણીસ હાંત હોય છે. હાંતની સંખ્યામાં બીલાડી અને ઝરખને ફેર

પ્રદૂરેન કંચનરાય દેસાઈ

એટલો પડે છે કે ઝરખને દાઢ પાસે એક એક હાંત બનને બાણ ઉપરના અને નીચલા જડખામાં વધારે હોય છે. તેના ઉપલા જડખાની બનને બાણ ચાર દાઢ અને પહેલાં એક હાંત અને નીચલા જડખામાં ત્રણ અને એક દાઢ, એમ બનને બાણ હોય છે. બીલાડીની માફક ઝરખને ઉપલા જડખાનો ઉદ્દેશો હાંત સાવ નાનો યર્ધ ગયેલો માણુમ પડે છે. નીચલા જડખાની હંતાવલી કાપવા માટે તોફણ ધારવાળી અને શંકુના આકારની હોય છે અને તેની રાક્ષીના સુકાખલામાં તેની દાઢો અને બીજાં હાંતો કદ તથા મજબુતાઈ ચોક્કસ રીતે દેખાઈ આવે છે. જેમાં ખાસ કરીને બનને જડખાના બીજા બને ત્રીજા હાંત મોટા અને શંકુ આકારના અણીવાળા હોય છે. આવા હાંતના વ્યૂહ માટે પેદામાંથી બહાર આવતી ધાર હોય છે જે તેના પેદાને પૂરી રીતે બચાવ કરે છે. આવા ઘાટના હાંત હાડકાં કઠવા અને આવના માટે કુદરતે ખાસ બનાવ્યા છે. ઝરખના હાંત તથા જડખાં તેની રહેણી કરણી અને ખોશક માટે ખાસ બંધબેરતા બનાવ્યાં છે. તેને આપણે પ્રકૃતિની ગંદકી સાફ કરનાર કહેવો જોઈએ કારણકે, તે મરેલાં ઢોર બકરાં વિગેરે પ્રાણીઓ ખાય છે. તેની સાથે તેનાં હાડકાંને પણ ભાંગી કુચે. ફરી પેટમાં પધગાવી દે છે. તેનું સુખ્ય કામ તો મોટા ખિડાલ વગેરેના પ્રાણીઓએ જે શિકાર કર્યો હોય તેના બાકી વધેલા કંકણ ભાગે તથા હાડકાં ઉપર પોતાનો નીભાવ કરવાનું છે. આ કામને માટે પ્રકૃતિએ તેની ખોપરીનો આકાર અને તેની ફરતી માંસની પેસીઓ એવી બનાવી છે કે તે હાંતને પૂરી તાકાત પુરી પાડે છે. આવા મજબુત ગઢા હાંત તો મોટા સાવજ અને વાંધને પણ હાડકાં કરાવ્યા ઝરખ જેવા હાંત બને તાકાત પ્રકૃતિએ નથી અપાં.

તેના આગલા પગો તેના પાછલા પગો કરતાં ઉંચા અને પાછલાની કેણીઓ એક બીજા સાથે અગ્રકાંતે લાગતી હોવાથી તેની આલ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. તેના બાલ બરછટ અને મારાવદાર હોય છે

તેના બાલનું પાઠાપણું રંગ અને તેની ભાતને ઉઘાડ
જુદી જુદી ઋતુ પ્રમાણે વધારે ઝાંઝો ચતો દેખાય છે.

ઝરખને આમસા અને પાંચથા પંજોમા ફૂલો
ચાર ચાર આંગળાં હોય છે, પણ જેને અંચુડો કહીએ
તે ઉપરનો નખ એક હોતો નથી. તેના નખો દૂધ
અને છુદા પાંજા ન બેચી સકાય એવા અને કોઈપણ
જાતના દાંડણ વિનાના હોય છે. આ રીતે તેના પંજો
ખીસાડી અને જખાદથી જુદા પડે છે તેના પંજની તળીની
ગિચીટના એ છે કે તેની વચ્ચી તળીથી તેના આંગ-
ળાની તળી કાટખુણે આવે છે. આ તળીઓ નરમ
નથી અને વચ્ચેથી રહેજ ઉપસાડી હોય છે. આવડી
વખતે ઝરખનાં આંગળાની તળીઓ સખતપણામાં,
બેગી પકવામાં અને આગમાં તેના છુદા નખોથી
તેના પંજો ફૂટરાના પંજો સાથે મળતા આવે છે.
ખીસાડી અને જખાદના આમળાની તળીઓ દબાની
હોય છે અને તે વચ્ચી તળી ઉપરે તેની સાથે ઉપડે
છે. ઝરખને ગંધમંથી હોય છે જેમાંથી તેનું પ્રગટી
એક કાચળીમાં કાઢવે છે.

ઝરખોની ત્રણ જુદી જુદી જાતો હસ્તીમાં છે
તેમાં પદાવળો ઝરખની એક જાત આપણે ત્યાં ચાપ
છે. પણ ગુલકાર ઝરખ કોઈ સૈકાએ પહેલાં બહોં
રહેતો હતો એમ તેના અવશેષો મદાસના કુર-કલની
ઝાઝામાંથી મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી તેઓની
હસ્તી બહોં કોઈ વખત પહેલાં હતો એમ કહી
સકાય છે.

પદાવળો ઝરખ આખા દિવસ પ્રસરેલો છે
અને તેમાં આપણા દરિયા કાઠાની બેખડો, પાણી
ખાણો અને કુચરાળ પ્રદેશમાં તેઓને વાસ કરવો
અનુકૂળ માણ્યું પડ્યો છે સીંગલ અને જંગલોના
ઉપસાચરનો પૂર જામ તેઓએ વસવાટ માટે પસંદ
કર્યો નથી અને પશ્ચિમમાં આ પ્રાણી દક્ષિણ પશ્ચિમ
એશિયામાં થઈ પૂર્વ અને ઉત્તર પૂર્વ અફ્રિકા સુધી
પહોંચ્યું છે. પદાવળ ઝરખ કોઈ સૈકાએ પહેલાં
મુરોપના ધણા ભાગોમાં વસતા. જેની હતીઓ ફાંસની

ઝાઝામાંથી મળી આવી છે અને તેનાંઈ ઇંગ્લાંડની
જમીનમાંથી શોધાયા છે.

ઝરખના રંગ અને તેની ભાત ઋતુ પ્રમાણે
ફેરતી રહે છે. આવી રીતે નક્કો કાળ માટે તે
તાજી ગોદડીમાં છે કે ઉનારી નાખી છે અથવા તો
શીયાળું ફુવાડીમાં છે તે દરેક ખાખત તપાસવી પડે
છે ઉપરની ખાખતને પુરા અભ્યાસ કર્યા વિના તેના
રંગનું વર્ણન ક્યું છે.

આપણે ઝરખ શીયાળામાં અસાધારણ લાંબા
ખાસ નથી લાવેતા, પણ ઉનાળાના ખાસ ફરતો જરૂર
પાડા અને ઝુંચાળા ખાસવાળો હોય છે તેનો રંગ
આંધો ધીંગલ અથવા ધીંગલ પડેલો સફેદ ધાવાનો
રંગ રેતીયો પીગો જે ઉનાળાના થોડા અને કાક
ખાખમાં આખે શરીરે રાખેડી અથવા મેસા સફેદ
રંગમાં ફેરવાઈ જાય છે. તેના આંધા પહોં, કાળા
રંગમાંથી કુચાઈમાં ફેરવાઈ જાય છે. જે પછી
શીયાળું ગોદડીમાં ઝખા થઈ જાય છે અથવા તો
ખાસ ખરતા હોય તો તે તદ્દન અરબ ધર્મ જાય છે
કારણ કે તે વખતે તેની અંત ખીવકુમ ખાસ વિનાની
થઈ જાય છે.

અપણા ઝરખની ઉંચાઈ ખાસ સુધી આશરે
ત્રણ ફીટ થાય છે નરનું માથું અને શરીર લગભગ
સાદાત્રણ ફીટ લાંબું અને પૂંછડીના ખાલના છેડા
સુધીનું માપ રોઢ ફીટની લંબાઈનું થાય છે. મેં
પોતે ઝરખને કાંઠામાં નાખી જોયો નથી પણ નીખ્યોતો
એ નરનું વજન બે મણ થાય શેર અને માદાનું
વજન બે મણમાં કાંઈક ઓછું થાય છે એમ જણાવે
છે. આપ્રાણીને જોવાનો મોડો અને ધણી વખત
મળ્યો છે સૌથી પહેલાં મેં તેને વિક્ટોરીયા પાર્કની
ખદારની સાડક ઉપર મારા વિતાજ સાથે જોયો અને
ઓળખ્યો હતો. ત્યારપછી તો ફૂં અમારા ના. કુ.
શ્રી. વિમળકુમારશીંહજી સાહેબ સાથે ધણા પ્રસંગે
તેના પાંત ઉપર બેસી તેને પાંતમાંથી ખદાર નીકળતો
જોયો છે. આ પ્રમાણે બેસી વખત પવન કંઈ ખાજુથી
વાવ છે તેનું જરાજર ખ્યાન રાખવું પડે છે કારણ કે

તેના નાકને ખીજી ગંધ નહિ આવતી હોય પણ માથાસની ગંધ તો જરૂર આવે છે. અને બેઠા પછી પૂરી સુપકાઠી જળવવી પડે છે. જ્યારે તે જરા મેઠાં સુખ્યું હોય ત્યારે તેના ધાંતના મેઠાં આગળ જરા રોઠાઈ પછી દોડીને બહાર આવે છે. તેમાં ઘણી વખત તેનું આંખું કુટુમ્બ પણ બહાર આવતાં જોયું છે. યતા શીકારીને અરખનાં ધાંત ઉપર બેસાડી તેને નીકળતાં દેખાડેલા એ દિપકાના શીકાર માટે સૌથી પહેલું શીકણ છે.

મદુવા પાસે આવેલ અખતરીયાની પાણી ખાણમાં એક અરખને તેના ધાંતમાંથી બહાર કાઢવા માટે વિચાર કર્યો. તે પાણી ખાણમાં તેનું ધાંત પચીશથી સત્તાવીશ વાર ઉંકું હતું. તે ધાંતમાં પંદરથી બહાર વાર હું બેઠો. હાથમાં ટેચાં બત્તી લઈ ગયેલો. તેમાના લગભગ ચૌદ પંદર વાર તો મને તેટલી વાસ આવવા છતાં અંદર ગયેલો. પણ તે વખતે તે એક મરી ગયેલા બકરાના ભાગો લઈ આવેલો. તેના સડવાની એટલી બધી દુર્ગંધ આવતી હતી કે આખળ જવાની ખીલકુલ દિલ્લ થઈ શકી નહિ. આ અરખને પ્રુખ મહેનત પછી તેના ધાંતમાંથી બહાર કાઢી શકાયો હતો કારણ કે તેની આસપાસના તમામ ધાંતમાં ભુકાં અરખાને ધુમાડો કરવામાં આવ્યો હતો.

એક પ્રાણીશાસ્ત્રના વિદ્વાને કહેલું કે અરખ ત્રણ શીટ કરતાં વધારે ટૂંકી હકોનો નથી એટલે સૌ કાઈ તેને જ્યાં નીકળવાની વકી હતી ત્યાં ગોઠવાઈ ગયા હતા. અને મેદાનમાં પોતે તેની પાછળ થોડાં દોડાવવા માટે ફરે સવાર પાસે લાવેા અને જેના લાગમાં પહેલો આવે તે તેને બદમથી રોકે. પણ તેના ધાંતની ઉપર એક પંદર શીટ ઉંચી બેળ હતી. આ બેળ ઉપર તેણે એટલી મોટી મતળજ મારી કે મયાળાથી ત્રણ ચાર શીટ નીચે પગ ટેકવી ખીજી મતળજે તો તેની ઉપર ચડી ગયો અને સૌ ધારતા હતા તેનાથી જુદી જ દિશામાં ચાલ્યો ગયો.

શીકારની ફગરાળ અને કાંટમાં કુચ્છરેના હાંકો

કરવામાં આવે છે ત્યારે તે હાંકામાં ભાગ્યેજ તેના દર્શન ન થયાં હોય એવું બને છે. અને ચોમાસામાં જો આપણે કાષ્ટ ઉંચી ટેકરી ઉપર ચઢીને બેઠા હોઈએ અને દિવસ આયમવાને ત્રીશ ચાલીશ મીનીટ બાકી હોય તેવે વખતે બનતાં સુધી તેઓ ચોતાના ચારાને માટે બહાર ફરતાં દેખાય છે. તેના બોરાક ધણે ભાગે હાડકાં જ હોય છે પણ મરેલાં ઠોરનું માંસ ખાવા તેઓ ચૂકતા નથી કહે છે. કે તેની જીભમાં એવી લાળ પેદા થાય છે કે જ્યારે જ્યારે અરખ ચોતાના ધાંતનાંથી નીકળી જ્યાં હાડકાં પડ્યાં હોય તેને ચાટતો જાય અને વળતી વખતે તે હાડકાં ખાતો આવે જ્યારે તે ખીલકુલ નરમ થઈ ગયાં હોય છે, એવી પ્રચલીત માન્યતા છે. અરખને એક મીઠુ લાઠ હોય છે કે જેનો સ્પર્શ પણ લાખ માફક કામ કરે. આ લાઠ ને તેની દંડાવળીમાં શોધવી એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. આ વાત કેટલે દરજ્જે સાચી છે તે હું કહી શકતો નથી. આ પ્રાણીને બોરાક હાડકાંની એટલે તેની ભારી (Excreta) પણ તેના જેવી જ કઠણ હોય છે, અને ઘણા લાંબા વખત સુધી એવી ને એવી જ રહે છે. તેનો રંગ રાંધેલી અને લાંબા વખત પછી તે સફેદ થઈ જાય છે અરખને આલતાં જમીન ઉપર જે પગની છાપ પડે છે તે કૃતગના પગની છાપ ને બરાબર મળતી આવતી હોય છે. પણ તેના આગલા પગની છાપ તેના પાછલા પગની કરતાં વધારે ઘણી મોટી પડે છે. એ કારણથી તે ફેતરા કરતાં જુદી પડે છે અને તે છાપ દિપકાના પગની છાપમાં નહોરનાં ખાકા આગળ ન પડતા હોવાથી તેનાથી પણ જુદી પડે છે.

પ્રકૃતિએ સ્વચાર્ધનું કામ આ પ્રાણીને સોંપ્યું છે. તેઓ આ ઉપયોગી કામ માટે માથાનું જાત ઉપર ઉપકાર કરે છે કારણ કે રોગથી મરેલાં ઠોર અથવા તો મોટા પ્રાણીનો શીકાર જે થોડાંઘણાં બચ્ચો હોય તે આ પ્રાણી સાફ કરી નાંખે છે અને તેમાંના કેટલાક કઠણ લાગ છે. જે ઉપર કદાં તેમ તેના ધાંતમાં લાઇ જાય છે. ત્યાં તેને રહેવા ઈર્ષ સગવા કે છે

એટલે પ્રમાણમાં કંઈક નરમ થાય પછી તેનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવા હશે.

શીહોરની કાંટમાં એક વખત દિપડાના વાવડ આવ્યા. આ પ્રાણી ત્યાં છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે એ બકરાં જુદી જુદી જગ્યામાં ખાંચ્યા. આ બકરાની તપાસ તો સવારે જ થઈ શકે એ પ્રમાણે શીહોરનીઓ તેની તપાસ કરવા મથા તો બન્ને બકરાં મારી નાખેલાં માલમ પડ્યાં. ઘડીભર તો દિપડો હોવાની શંકા થઈ પણ ખારીક અવરોડન પછી એ બકરાં મારી નાખ્યાં હતાં તેને પેટ અને ગરદન પાસેથી ખાવા માટે એવેલાં ટેખામાં આ રીતે દીપડો કે.ક વખત ખાતો માલુમ પડ્યો નથી. એટલે પાછલાં પંજેની વચ્ચેથી ખાવાની સફાઈ કરે છે, આદર્શ નક્કી કરી આસપાસ પડેલા પત્તી છાપ ભોંઈ એક-દમ નક્કી થઈ શક્યું કે બન્ને બકરાં ઝરખોએ મારી નાખ્યાં હતાં. બનતાં કુધી તેઓ જીવતા પ્રાણીઓ મારવાની હિંમત કરતા નથી પણ આનો તેની ગર્વ-રાતીયા જીવનું પરીણામ હોય એમ લાગ્યું.

ઝરખની રહેવાની જગ્યા બહુ વંધી હોય છે અને તેઓ દંપતીમાં મોટી સંખ્યામાં મદાર આવે છે એટલે તેની પાછળ થોડાં દોડાવવાનું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. પણ એક વખત તાજા પકડેલા ઝરખને મેદાનમાં છોડી તેની પાછળ થોડાં દોડાવ્યાં હતાં તે વખતે તેણે પોતાની પૂરી દોડ બતાવેલી. પણ જગ્યા અત્યણી એટલે ઉંચે તે ભાસાતો જોય થઈ પડેલો આવી જ રીતે એક વખત પકડેલા ઝરખ ઉપર શીહોરની ફતરાને છોડવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં હિંમતવાન અને મોંઘા મારવામાં ચાલાક ફતરા પણ તેની પાછળ ખરાબર દોડેલા નહિ અને તેને જરા પણ શંકાવાનો

મહેનત કરેલી નહિ અને તે ઘણી આસાનીથી ચાલ્યો મથેલો.

ઝરખનાં બે બચ્ચાં એ તેની મા સાથે હતી તે મેં જોયેલાં. તેના કદ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તેઓ બે મહિનાઓ મોટી ઉંમરનાં નહિ હોય આ બચ્ચાંને મેં શીહોરની કાંટમાં જીવન મહિનામાં જોયેલાં એ ઉપરથી તેઓ ઉનાળાની શરૂઆતમાં બચ્ચાં આપતાં હશે એમ મારું માનવું છે.

ગીરના એક શીહોરની ઝરખ વિશે પુછતાં કહેલું કે જો તેને સાવજ અથવા દિપડો મળી ગયો હોય અને તેણે મારણ કર્યું હોય તો શીહોર કરનાર પ્રાણી સાધારણ ધગધ રહે ત્યાં કુધી પોતે તેને ખાવામાં ખસેલ પહેંચાકતા નથી. પછી પેલા પ્રાણી તરફ રમવા જેવો અવાજ કાઢેલો શરૂ કરે એ અવાજ તેને એટલો બધો અજાણ લાગે કે પોતે તેના મારણ ઉપરથી આંધો ખસી જાય અને ઝરખ તેના ઉપર ખાવા માટે મોટી પડે છે. આવો અજાણ દોષક વખત સાંભળવામાં આવે, પણ તેના શોખથી બોલતો હોય તો ખીખીપાટા કરતો હોય એમ લાગે છે.

ઝરખની જીમનો ધોડાનો ફરા કરવા કરવાવાળા જીના જમાનાના સાલોત્રોઓ તેને પંજે ધતી ખેરફી ને ઝોત્રાળી નાંખવા માટે ઉપયોગ કરે છે એમ સાંભળ્યું છે. અને તેની ચરખી બહુ ઉપયોગી છે એમ મારા ભણવામાં આવ્યું છે. તે ચરખી માણસને થતો સાંધોતો દુઃખાવો તેના માલોદધી મટાડવામાં થલો કાપેલો કરે છે, તેનો મને તત્ત અનુભવ છે.

ઝરખને અંગ્રેજીમાં The Striped Hyena અને વૈજ્ઞાનિક રીતે જાણખવા સારે Hyena Hyena Linn કહેવામાં આવે છે.

સ્તાલિનગ્રાહ

[અનુ. અપતિ દલાલ; પ્ર. મતિ પ્રકાશન લિં.
મૂલ્ય એક રૂપિયા.]

થિ

ચોરોર પ્લેવીઅરની નવલકથાની સંક્ષિપ્ત
આવૃત્તિને આ અનુવાદ છે. સ્તાલિનગ્રાહ મોરચેથી
જર્મન લશ્કરને જે જૂડે હાલે ભાગવું પડ્યું તેની
કથા એમાં કહેવાયેલી છે. એનાં પાત્રો જર્મન
સૈનિકો, પથનાયકો, જનરલો ને શીફ મારણલો છે.
રક્ષિયા સામેની લડાઈમાં સ્તાલિનગ્રાહ મોરચે ટકી
રહેવું મુશ્કેલ અને જોખમી હતું છતાં ત્યાંથી જરાય
પાછા ન હઠવાની જર્મન વડામથકની આગાહી
યાત્રિક લશ્કરી શિસ્ત મુજબનું પાલન કેટલા સૈનિકોનું
તેમની ભાવિ મુખશાંતિમય જીવનની આશાઓ સાથે
બહિષ્કારને છે એવું માનવતાલક્ષી સંવેદનબળાકાંડે
મિત્ર આ કથા રજૂ કરે છે; એટલા માટે જ એ
મૂલ્યવતી બની રહે છે. પરાજયનો બોધપાઠ પ્રથમ
જર્મન સૈનિકો શીખ્યા અને મોડે મોડે તેમના
સરકારે પણ એ કેવો શીખ્યા અને પ્રજાને આપણે
અવળે રસ્તે દોરી પ્રજાનો ક્રોધ કયો છે, રોમન્ટિક
તરીકે શેરીઓમાં ફરેલાં તોફાનનો આ ઘોર નતીજો
આવ્યો છે એમ તે કેવા બોલતા થયા, એ આ
કથામાં કુશળતાથી બતાવાયું છે.

કથાની ભાષા જરા બરછટ છે, પણ તે તો
મૂળ કૃતિમાંથી જ આવે છે. અનુવાદ જરા ઉતાવળે
થયો લાગે છે છતાં એકંદરે રસવાદી થયો છે. કોઈ
વાર અંગ્રેજોનો આપણી ભાષાને માફ ન આવે
તેઓ અનુવાદ થયો છે તે દાખવાની જરૂર હતી.
હાખલા તરીકે ૪. ૪૨ પર વિદેશીકૃતિના કુક્રો
બતાવાયા છે તેમાં 'અમુક આમ કરશે, અમુક તેમ
કરશે' જેવી ભાષા છે તેને બદલે 'અમુક આમ કરે,
અમુક તેમ કરે' જેવો પ્રયોગ આપણી ભાષાને
વધુ અનુકૂળ ગણાય.

૭

ઘોર પરાજય ને વાતનાની મુદ્દનાં અનિષ્ટો વિશે
આંખ ઊઠાડી નાખનારી આવી સખળ કથાને મુખ-
રાતીમાં ઉતારવા પસંદ કરવા માટે અનુવાદક રા.
દલાલ જરૂર અભિનંદનના અધિકારી છે.

યોગાલોચન

[લે. સ્વામી દિગંબરજી : પ્ર. કૈવલ્યધામ સ્વામ્યામ
મંદિર, રાજકોટ; મૂલ્ય, અડી રૂપિયા]

રજકોટના કૈવલ્યધામના સંચાલક સ્વામી
દિગંબરજીએ લખેલ 'ગીતાલોચન' ગીતાના વ્યવ્યાસી-
ઓની પ્રજ્ઞાસા પામ્યું હતું. આ પુસ્તક 'પાતંજલ
યોગસૂત્ર'નું આલોચન રજૂ કરે છે. પ્રથમ અન્ય
ભારતીય દર્શનોના યોગદર્શન સાથે સંબંધ પૂર્વ-
ભૂમિકા લેખે દર્શાવી લેખકે સૂત્રવાર નહિ પણ જુદા
જુદા વિષય પાડી તે પ્રમાણે સૂત્રોને ગોઠવી તેના પર
સમગ્રદૃષ્ટિ લાખ્યાત્મક વિચારણા રજૂ કરી છે.
અહિંસા તથા જાત્યન્તર પરિણામવાળાં સૂત્રોને જમ
રૂઠ કરતાં લેખકે જુદો અર્થ કયો છે તેમ ત્રીજા
તથા ચોથા પાદને જુદી રીતે સમજાવ્યા છે. એ
તથા સિદ્ધિસૂત્રો પરતું લેખકનું મતલબ જ્ઞાન જોએ
તેવાં છે. પુસ્તકને અંતે સ્વામીવાનુકારી તથા આધ્યા-
ત્મિક એ બે પ્રકારનો આસનક્રમ બતાવવામાં આવ્યો
છે અને આસનો પરત્વે અભ્યાસીઓને ઉપયોગી
સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. યોગદર્શનના રસ હોય
એવા સૌને પુસ્તક ખરેખર ઉપયોગી બન્યો.

ચિયરનો પડોશી

[લે. મુબર અંદરવામર; પ્ર. નેશનલ ઈન્ફર્મેશન
એન્ડ પબ્લિકેશન્સ લિ. મુંબઈ; મૂલ્ય સામાન્ય રૂપિયા]

રજકોટના અંદરવામરની આ પ્રગટ થતી બીજી
કૃતિ પંદર નાટિકાઓનો સંગ્રહ છે. એમાંની નાટિ-
કાઓને લેખકે 'વેજી' કહી છે, પણ ભાવાર્થનો એ
સબ્બ પાશ્ચાત્ય ઓર્ગેની નાટકોને અનુસરતી આવી

ગ્યનાઓ માટે જાગ્રે ઉચિત મહાન. પંદરમાંની ત્રણ નાટિકા અગ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ છે, બાકીની સ્વતંત્ર છે.

નાટિકાઓની સૌથી આગળ તરી આવતી વિશિષ્ટતા છે એમાં રજૂ થતું મામજીવનનું નિરૂપણ. મામજીમાંથી આવતા ઉત્સાહી લેખકે ગામડાંનાં લોક, એમનાં સુખદુઃખ, એમની ભાષા, પોશાક, ભવસામ વગેરે સંબંધી પોતાની ભવત્રાસિકૃતિની મૂર્તિ પર અરી સારો વેપાર ખેંચ્યો છે. ગામડાના ખેડૂત, મુખી, વાણિયા, મગસિયા, સોવન, આદિ બધાં તેમની જ નિત્યની રાત્રી જીવતી બોલી સામે સજીવ આલેખન પામ્યાં છે. લેખકના વતનની લોકબોલીનો આ કારણે સંમતની પંદરમાંથી તેમાં મામજીવનને અનુલક્ષતી નાટિકાઓમાં એટલો બહોળો ઉપયોગ થયો છે કે લેખકની તેમજ આ સંમતની મહાનાથ સિદ્ધિ એ જ મળ્યો. પુસ્તકને બાંધે લોકબોલીના એમાં વપરાયેલા શબ્દોના અર્થ આપવાનું આ કારણે જરૂરી હતું.

આ સિદ્ધિ લેખકની મર્યાદા પણ બની બેઠી છે. શક્ય તેટલા તળપદો સંબોધન પ્રદર્શન લગવાના મોહે તેમની પાસે કેટલીકવાર વિવેક ચુક્યો છે. તે એ રીતે કે તેમણે દશપદ્યને અને પાત્રપરિચયમાં, એટલે કે પાત્રોની નહિ પણ પોતાની-લેખકની ભાષામાં જ લોક-બોલીનો ઉપયોગ કરારેક કરારેક કરી નાખ્યો છે. દશપદ્યમાં 'મોતાન', 'તીના' 'વર્ષ મર્ધ છે' ને 'શારી પાંતી' જેવા તેમજ અભિનયપદ્યમાં 'અ કસકાવીને' જેવા પ્રયોગ લેખકે બિહીને કવચના હોય નહિ. ગામડાં પાત્રોને રજૂ કરતી નાટિકાઓમાં જેમ આવી તળપદો મોલીને તેમ ટેલેવી નાટિકા 'મુઝફરસાહ'માં શરસી સંબોધો ('શક', 'દીવાર' ને 'તરશીર' જેવા સંબોધો થયે છે તેમ કેટલીકવાર ખેટા) અતિ-ઉપયોગ લેખકે મુઝફરસાહમાં છે. પૃ. ૨૦૭ પર મુઝફરસાહના એમાં 'દાતાળન' એ સંબોધને દ્વારા તે સરતચૂકનું કાગ દો.

નાટિકાઓમાં 'ભઈ', 'વખનો ઘૂંટડો', 'છને હાકરે વાંઝિયા', 'કરમના કટકા', 'કાંઠિયો જમ'

ને 'મુઝફરસાહ' કરાવ્યાં છે. 'મધીનું માણક', 'વારસ', 'રેલની ટિકિટખાસી', 'દીકરાનો ખાપ' જેવીમાં વાચકોની કવિ-આત્માને અપેક્ષાને સંતોષે એવો, ખલ-પાત્રોની લીલા ઉધારો પાડતો અનંત આવે છે. 'પિયેરનો પડોશી', 'માનો મયો' અને 'વખનો વાટકો' એ ત્રણને કરૂણ અનંતમાંથી બચાવી લઈ લેખકે સુખાનંત નાટિકાઓ બનાવી છે.

આ સળધમાં એવી છાપ પડે છે કે નાટિકાઓના અનંત પર અને અતિ સાધવાની અસર (effect) પર લેખકનું લક્ષ્ય વિશેષ રહ્યું છે. કૃતિને 'નાટક' બનાવવામાં અને 'અસર' ઉપભવવામાં બધીવાર પાત્રોનાં વર્તનને લેખકે એવું ખેંચ્યું છે કે તેમાં સ્વાભાવિકતાના અર્થો ખૂટતા લાગે. 'વખનો ઘૂંટડો' માં મરખામાતું તેના દીકરા પ્રત્યેનું વર્તન અને 'માનો મયો'માં 'મોતાન' એની મા પ્રત્યેનું વર્તન નાટકી ઉત્કટતાને અને કારણ અંતને ખાતર સ્વાભાવિક કરતાં વધુ ખેંચેલું છે. રેવરા (ભીખરો) બાવીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી લાકડા તો પાસે જ ગહેતાં કરતાં છતાં કંટુને ખમર ન પડે અને ભેદ ભજવતે કેટલે વ પત્નીને ભીખરો મરી ગયો ત્યાંસુધીમાં એ ભેદ કહો જ નહિ ! પણ કરૂણ અનંતને ખાતર 'છને હાકરે વાંઝિયા'માં લેખકે એમ ગોઠવ્યું. નાતીલી કે 'પાકોસણ કરતાં વધુ સમય પણ ન કરાવતી માલ કોઈ જુવાન આગળ તેની વડુને 'રાંક' કહો રાંકે ? એને માથે સીધા આલેખ કરી શકે ? અને પેલો જુવાન પોતાની અલ્હસનો જરાય ઉપયોગ કર્યા વિના એ બધું એમ ને એમ સીધું જ માની લઈ પોતાની રૂપવતી પ્રિમાળ પત્નિનું પૂઠમાં માકળા વિના નાક વાઢી નાખે ? પણ 'રાંક નાતરાણ્ય'માં નાટકના એવા અનંતને ખાતર એમ બને છે.

આ ટેલેવી ઉલ્લેખેલી નાટિકામાં સંતોક્ષમાં ખલ-પાત્ર છે. એને લોધે રૂપાળીને માથે આકૃત ઊતરે છે. જેમ 'ભઈ'માં ભાઈ-વડોવટાર-ને લોધે કાળુને આપ ખાત કરવો પડે છે. આમ કોઈવાર ખલપાત્રો અન્ય પાત્રો પર આપણે લાવી નાટિકાનો કરૂણ અનંત સરળ છે, તો 'મધીનું માણક' જેમાંના મુખી, 'રેલની

ટિફ્ટિખારી'મંત્રી રોશનભાસ્તર, 'હાકરનો આપ'માનો તમો મારાજ, અને પિયરનો પડોશી'મંત્રી રાવચંદ એ ખલપાત્રો એવાં છે જે અન્યને હેરાન કરતાં પાછું વાળી ભેટા નથી પણ આખરે તેમનું ચાલતું નથી. 'ખલપાત્રોનું' આ સંગ્રહનકૃતિઓમાંનું આવેખન મ્હાન ખેંચે છે. એમાં નાણાં ધીરનાર વાણિયો, તમા મહારાજ જેવો ક્ષાત્રધર્મ, વહીવટદાર, મુખી, રોશન ભાસ્તર, હાકર એમ ઉજ્જવિષાત વર્ણના વિશેષ હોય છે એ ઠકીત પણ મ્હાન ખેંચે છે તેવી છે. આ ખલ પાત્રોની કુદૃષ્ટતાં જેમ લેખકે જરા નોંટકી ઉઠાડતાથી આવેખી છે તેમ રવિશંકર ભેલીક, કાળુ, રમણભાઈ, એચર ને વાધજી ડોસા જેવાં પાત્રોની માનવતા ને હાનસ્તપ્ત પણ એમણે નાટિકાઓમાં પ્રગટ કરી છે. એમ ન કહું હોત તો લેખકનું સમાજદર્શન અધૂરું કે એકતરફી ગણાત.

સંગ્રહની સૌથી સફળ નાટિકા 'વારસ' ગણાય. ચંપાતું માનસ અને લાખા એમાં સારાં આવેખામાં છે અને એને બરાબરની લાંબ પડે એવો એનો અનંત એ નાટિકાને મળતી ફળથી નાટિકા બનાવે છે. અંગ્રેજી પરથી છે છતાં એ એવી ન લાગે એવું સફળ રૂપાંતર એ છે. 'પિયરનો પડોશી' 'કાળિયો જમ' અને 'વખતો વાટકો' એ ત્રણ નાટિકાઓ પણ સંતોષકારક છે. બાકીની જાણે એક પરિસ્થિતિને જ નિરૂપતી ને તેથી કંઈક ટૂંકી લાગે છે. 'સૌથી સવાયાં' અને 'મુઝફરશાહ' બાળનાટિકા અને ઐતિહાસિક નાટિકાના પ્રયોગોથી વધુ મૂલ્યવાન નથી.

ગુજરાતી નાટકસાહિત્યની વર્તમાન અવસ્થા ભેટા તેની સેવા કરવા હોંસથી આગળ આવતા આ નાટિકાઓના લેખક જેવા જુવાનો અભિનંદન અને પ્રેરણાદાનને પાત્ર છે. વિશેષ રવચંદ, માનવચિત્ર વ્યાપારોનું વિશેષ જ્ઞાન અને નાટકસંવિધાન પર વિશેષ કાબૂ આવતા રા. પુરુષર તેમની આ પ્રારંભ-કાળની છતાં ચોક્કસ આશ્ચર્યજનક એવી નાટિકાઓ કરતાં વધુ ચર્ચિત્તાતી કૃતિઓ આપણા નાટકસાહિત્યને અપૂર્ણ કરશે એવી આશા આ સંગ્રહ બતાવે છે.

કાશીનું કરવત

[લે. ઇશ્વર પેટલીકર; મૃ. અતિ પ્રકાશન લિ. અમદાવાદ; વિકેતા, બારતી સાહિત્ય સંઘ-મુંબઈ-અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાઠાનણ રૂપિયા.]

શ્રી.

પેટલીકરનું આ નવું પુસ્તક ત્રણ લાંબી વાર્તાઓ સંગ્રહ છે. આ પુસ્તક સંસાર-દર્શન અને માનવવૃત્તિવિશ્લેષણની આખતમાં થી પેટલીકરની વિશેષ ક્ષમતા અને એમનો કલાવિકાસ બતાવી જાય છે.

ત્રણે વાર્તાઓનું પ્રયોજન સંસારના કારુણ્યનું દર્શન કરાવવાનું છે. સંસારનું કરવત કાશીના કરવત પેઠે આવતાં ને અર્તા બંને બાજુથી માનવીઓને કેવું વેરે છે એ ત્રણે વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રોની કથા દ્વારા લેખકે એમાં કુશળતાથી રેખાડ્યું છે.

પહેલી વાર્તા 'કાશીનું કરવત'માં વસ્તુ બાબું છે: અંતરથી લગભગ માફુ જેવા અપુત્ર વિદ્યુર છતાંભાઈ ગામના કાવલિયા જેવા પોતાના પિતરાઈઓ કિશાભાઈ અને મથુરભાઈની જાળમાં ફસી ફરી લમ કરવા તૈયાર થયા, 'પણ પોતાના ભાવનાશાળી સુધારક ભત્રીજાઓએ એમને ખરી પરિસ્થિતિ સમજાવી વારતાં એના અંતરમાં કાશીના કરવત જેવું મંથન શરૂ થયું અંતરથી ન અમે છતાં કિશા-મથુરની જાળમાં એકવાર ફસાઈ વિવાદ જોડવી ગોળધાણા વેહેંચવાનું અશુભ' પગલું ભરી પછી કિશા-મથુરના ઘસારાથી એમાં અસહાયપણે આગળ વધતાં છતાંભાઈ પોતાની મુંઝવણમાંથી આપઘાત કરીને મોત મેળવે છે. છતાંભાઈ દ્વારા 'ચેત્તો દિલનો મણુસ મને મરે છે ને બીજને મ મારે છે' એમ બતાવતું હોવાથી લેખકે એને ખૂબ મનોમ્વય આનુભવનું અને અંતે આપઘાતથી ઉગારો શોધતું જળ વચરતું પાત્ર બનાવેલ છે. એવા ભોળા ને નિર્બલ છતાંભાઈ, તેમની મિત્રતા પર નજર વાળી તેમના કાકાના દીકરા નાથાભાઈની વહેવાર પત્ની સંતોષ, લાલા આદમી નાથાભાઈ, એમના સુધારક દીકરા વિકલ અને મતુ, ખંધા કાવલિયા ને

પિતરાઈવડું કરતા કિશોરો અને મધુભાઈ તથા તેમની પત્નીઓ આ સૌ પાત્રોનું તેમજ વચમાં આવી જતા ઓછું પાત્ર ફેબ્રુઆરિયું આલેખન અને હાથાક ધ ના મનોમંથનનું નિરૂપણ આ વાર્તાની નેપથ્યાત્વ વિશિષ્ટતા છે.

ખીજી વાર્તા 'અણધારી' એક દંપતીના જીવનમાં આપણને લક્ષ્ય છે. આમલી વાર્તામાં હાથાકોનું અંતર જેમ લેખકે વીંગતે ઉકેલી આપ્યું છે તેમ આ વાર્તામાં તેમણે 'અંચળમેન'નું અંતર વીંગતે વર્ણવ્યું છે. એ રીતે આ વાર્તા પણ મનોવિશ્લેષણની વાર્તા બને છે. પોતા પ્રત્યે વફાઈમર્યા પ્રેમ દાખવતા જ્યોતિના સુસોયના જેવી બહુસો તેમજ સુવતી સાથેના બૂનકાળનો પ્રભુવપ્રસંગ બાળી, તેમજ પતિએ પોતાને ખાતર સુસોયનાને છોડી અને સુસોયનાએ કુંવારી રહી સમાજસેવા ઉપાડી હતી તેની વાત બાળી, અંચળમેને ઉમરાતી પતિભક્તિથી એ જે લાપક સ્ત્રીપુરુષને પરજીવાતી અનુકૂળતા કરી આપવા પોતે ખસી જવા ભોત ઈચ્છ્યું અને રેળવ્યું, આવું એનું વસ્તુ છે. આ વાર્તાની વિશિષ્ટતા એ છે કે અંચળ, જ્યોતિ, સુસોયના અને સુધા એ એમનાં મારે પાત્રો બાવનાશાળી લાગણીવાળાં અને શુભનિષ્ઠ છે. એથી જ જ્યોતિના દિલમાં પણ સુદિ સુસોયના તરફ એને એવે તો બાવના અંચળ તરફ, એનું મંથન એકાગ્રે જાયું હતું એમ ખતારી થયું છે.

ત્રીજી વાર્તા 'કુખનાં પોટલાં'માં સાસુ-સસરા અને પુત્ર-વફના કટિલેક અને તેને લીધે પરિણમતા સંપ્રદાયની આપણા સંસારની એક કારણમર્જા સમસ્યા થી. પેટલીકરે પ્રસર્ય કોલલથી રજૂ કરી છે એને મારે તેમણે સુખ્ય પાત્ર બનાવ્યું છે વાલી રાણીને. 'કાંઈનું કરવત'માં હાથાકોનું નિર્ણય મનના આદર્શ છે તો આ વાલીકોડી પ્રજા 'અદ' વાળી માનિનો છે અને એથી જ એ પોતાની જાનને કુખી કરી મૂકે છે. પુત્ર અને તેની વફુ જ્યાં જવું જ નેહ્યે એવા એક નજીકના સગાને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે પોતાની રમ લીધા વિના ગયાં એ બાળી વાલી-

કોને પોતાની દીકરા પરની સત્તા હાથમાંથી સરી જતી લાગે છે અને તે સજાગી જીંદગી છે. દીકરાને અને તેની વફુને બરાબર પાઠ શીખવવા અને તેને પોતાને મનાવવા ને તેડી જવા ધક્કો ખવડાવવા તે પોતાના બાઈને ત્યાં રિસાઈને ચાલી જાય છે. મનમાં પોતાની ૫ વાંક સમજતી, દીકરાના કલામરાપણનો યથા એને આપતી, દીકરા પોતાને પાછો તેડી જવા આવવો જ બાઈએ એવી અદા સેવતી અને તે ન આવતાં પિયરથી એનને ત્યાં જતી વાલી આખરે ત્યાંથી ૫ જવા નીકળી રસ્તામાં એ પળે આપઘાત કરે છે જ્યારે તેને તેજા મામને ત્યાં સ્થળ માસીને ત્યાં ખજર કાઢવા આવતો તેના દીકરા તેનાથી એક રૂબાઈ નેહ્યો જ દૂર હોય છે.

આ વાર્તાની કરુણતા એમાં છે કે મા પણ અંતરમાં તો સારી અને પુત્રવત્સલ છે અને દીકરાય કલામરા ને સારો છે, માત્ર વાલીના અદ, સત્તા-શોખ અને હડીલાઈએ જાતે કુખ વફોરી લીધું. આમાં જ જૂની અને નવી પેઢીના દષ્ટિકોણ અને સંબંધનું મૂળ ધેર ધેર માડીના મુદ્દા છે એવા વાલીને અનુભવ કરાવે એવા સાસુ-સસરા અને પુત્ર-વફુ એના સંબંધના ધણી કરુણ કિસ્સા થી પેટલીકરે વાર્તામાં ઉદ્દેશી વર્ણવવા-વીંટલા છે. એવા કિસ્સાઓમાં ધણીમાં એક ધણી, ધણીમાં બીજા ધણી વાંક હોય છે. રવજાવડુદાના હોય છે ક્યારેક, પણ ધણી-વાર ઉત્તમપણ એકમેકને સાચી રીતે સમજી તેને અત્રીકળ ચલાવે બદલે પોતાની રીત હોડતા જ ન હોય તે કારણે તેમનું જીવન કરુણ ને કુખી બને છે એ લેખકે આ વાર્તામાં આમ બહુ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે.

આનું સંસારદર્શન આ વાર્તાની એક સિદ્ધિ છે વાલીના તેની અંતઃકરી સુધીનાં વૃત્તિવ્યાપારો અને મનોમથનનું બહુ જ સ્ત્રીચરિત્રનું અને માનસશાસ્ત્રીય દષ્ટિએ સાચું એવું ચિત્રણ. આ બંનેને કારણે તેમ જીવનકારણ, ઉત્કટતા, અસરકારકતા અને નિરૂપણની દષ્ટિએ આ 'કુખનાં પોટલાં' આ સંપ્રદાયની

એક વાર્તા ફરે છે. શ્રી. પેટલીકરની શક્તિનું ખડું દર્શન એ કરાવે છે.

ત્રણે વાર્તામાં પ્રત્યક્ષ ધ્યેય થયે છે, છતાં કહેણી સારી છે એટલે વાચકને રસ ઠેઠ લગી જળવાય છે. ખાસ બનાવે કરતાં શાનોમાં અંતરના વ્યાપારો બનાવવાના હોઈ આવે પ્રત્યક્ષ સ્વાભાવિક પણ ગણાય. ત્રણે વાર્તામાં અસરકારકતા કે અંતિમ ચોટ લાવવા મૃત્યુને આશ્રય લેખક લોધે છે એ પણ ખ્યાન જેવે એવા બિતા છે. હજાબાઈ અને વાલી બેટ આપકાત કરે છે, અને ચંચળચેન આમાં કુદરતી મોતથી મરતાં દેખાય છે પણ એનું મૃત્યુ છે તો એણે માગી લોધેલું મૃત્યુ. આ ત્રણે મૃત્યુનો લગભગ સરખો જ પ્રકાર પણ એનું જ ખ્યાન જેવે છે. પણ હજાબાઈને એમના નિર્માળ અને વાલીને એના અભિમાને મારી એનું નિરૂપણ થયું છે, તેમજ જુવાન પુત્રો અને વહુઓ પ્રત્યે લેખકની થોડી સહાનુભૂતિય ખરી, એટલે આ આપકાત વાંચકોની સહાનુભૂતિ હજાબાઈ અને વાલી પ્રત્યે નથી જમાડી શકતાં. એનું બીજું જ કારણ છે. એ બંને પાત્રનાં મૃત્યુ અનિવાર્ય નહોતાં. હજાબાઈને દેહાર બની ખાડામાં પડેલા પગ ખસેડી લેતા અને કિશો-મધુરની વેતરણને ધૂળમાં મેળવતા બતાવી તથા વાલીને તેના પુત્રનો મેળાપ કરાવી. પાછો ઘેર જતી બતાવી, બંને વાર્તાએ સુખાન્ત ન બનાવી શકત એમ નથી. વાલીએ અત્યારેલગી જે અંતઃકલ્પ વેદ્યો એ થયે છે. અલગત, આવા અન્તથી 'દુઃખનાં પોટલાં'માં છે તે અંતથી જે ચોટ અને કારુણ્ય આવે છે તે ન આવત. આ દૃષ્ટિએ એ વાર્તાને માટે પેલા અંત સુધારાનું સૂચન પાછું એવવાનું જ એટલું જ મન થાય તેમ છે.

આવી અવકાશપાત્ર કૃતિ આપવા માટે શ્રી. પેટલીકરને ધન્યવાદ થટે છે. સાથે 'શૂન' ને માટે 'સર' (૫. ૨૧૯), 'ઓશિયાળી' ને માટે 'ઓશિયારી' (૫. ૨૨૮), 'ધોળીને' ને માટે 'ધોરોને' (૫. ૨૩૦) એમ લખીને 'જ' ને સ્થાને 'ર' લખવામાં હતું નજ સુધરવાની તેમજ 'બિહલું' અગ્યવળા અર્થમાં 'બિલટ'

(જે શબ્દ નામ જ છે) શબ્દ વાપરવાની બેદરકારી બદલ એમને ઠપકો પણ થટે છે.

આંધી

[લે. પ્રભાવતીથી સરસ્વતી; અનુ. પ્રમીલા શાહ; (વકેતા, અનંત દેસાઈ આઝાદ બંદાર, મુંબઈ ૪; મુદ્રવ, ચાર રૂપિયા)]

જાણી નવલકથા-લેખિકા શ્રીમતી પ્રભાવતી-દેવી સરસ્વતીની શુજરાતીમાં ઉતરતી આ ચોથી નવલકથા એની ઉત્તમ મનાતી કથા છે. એનું વસ્તુ શરૂબાણુની વાર્તા 'દેવદાસ'ના વસ્તુને અર્ધે સુધી મળતું આરે ને તેને સંભારી આપે તેનું છે. પ્રથમ જેની સાથે હૈયું મળ્યું હતું તે નંદા સાથે પરણી ન શકતા વિશ્વનાથ કલ્યાણીને પરણે તો છે, પણ પેલી પ્રણયવિશ્લેષણી દાસીની લતે ચડે છે અને ચંદ્રાના ખારમાં પડે છે. બીજે પરણેલી નંદાને એના પ્રત્યેના ભગિની જેવે ભાવ તથા ગ્રેષ્મી ચંદ્રાને તેને માટેના સમર્પણથીય ગ્રેમ તેની પત્ની કલ્યાણીના અને તેના છુવનકા જે આંધી બેસી કરે છે તેની પાત કરતી અને કલ્યાણીના આપકાતથી કલ્યાણાન્ત બનતી આ કથા નંદા, ચંદ્રા અને કલ્યાણી એ ત્રણ નારીઓની પ્રેમાળતા તથા અંતરની ખાનદાનીનું નિરૂપણ સાડું કરે છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે. આમ છતાં ચાર-પાણુની કૃતિઓ જેટલી આકર્ષક એ નથી.

સ્નેહભિદાન

[લે. સનકુમાર વીણુ; પ્ર. નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ મુદ્રવ રૂ. ત્રણ,]

એક અકસ્માતથી નાચકનાયિકા વચ્ચે પ્રેમનું આકર્ષક બનવાની, વચ્ચેનાં કેટલાંક રમૂજ ગૂંચવણો ઊભા કરી તેમને થોડો વખત દૂર રાખી અન્તે તેમને પરણાવી આપતી આ કથા એ પ્રકારનાં સુખાન્ત પ્રણયકથાનાં હજારો સીનેમા ચિત્રોના બળને મનો-રંજનથી વિરોધ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા

પ્રજાવાદી છે. સંભવાસંભવના વિચારને કારે મુઠી સાથે ચાર નાની વાર્તાઓ પણ પુસ્તકમાં જોવામાં આવી છે, એમાંની ત્રણ ઓપરેશન પ્રજાવાદી સંબંધી રીતે ચરૂચારી દાખવી કહેવાય. આ દૂધી નવલકથાની છે. બધી સામાન્ય કક્ષાથી લેખી નથી.

સાક્ષાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

વસંતભાઈની વાર્તા જા. ૧-૨-૩ લે. વસંત ઘણક; પ્ર. પરજાળા પ્રગથન મહિર, ભાવનગર; મુદ્રણ છ, છ અને નવ બાના, અનુક્રમે.

બાપાની કમિકતા અને બાપકોની અનુભવની દુનિયાનો ખ્યાલ રાખીને બાળશિક્ષક શ્રી. વસંત નાથકે લખેલી વાર્તાની ત્રણ ખાસ ભોગ્ય આવકાગપાત્ર પુસ્તિકાઓ.

બાલમિત્ર ગોલુભાઈ } લે. સોમાભાઈ ભાવસાર પ્ર. ચરોતર એન્ડ્યુકેશન સોસાયટી
વહાલા સરદાર } આશુદ, મુદ્રણ અનુક્રમે ચાર અને ત્રણ બાના.

બાલસાહિત્યના બહુતા લેખક શ્રી. મોમાભાઈ ભાવસારે બાળકો માટે તેજના કિતકતો રચ. ગિલુભાઈની અને સંદાગ્રથી વલ્લભભાઈની તેમને ત્રણ જાણે એવી ભાષા ને સૌથીમાં લખેલી પરિચય પુસ્તિકાઓ

વેણીકાકા:—(લે. સાંતિકુચાર પડ્યા, પ્ર. નવચેતન સા. મહિર, અમદાવાદ, સવા ત્રણ રૂપિયા)

આપના પરાક્રમેની હળની, વેણીરાખના હાથમાંથી બાકરનકે બનાવવા ધારેલી, લાંબી વાર્તા.

લેહી માનવ

[લે. પ્ર. કૃષ્ણપ્રસાદ બદ્ધ; વિદેતા, આદ્ય પુસ્તક બંદાર, બદ્ધ, અમદાવાદ; મુદ્રણ રૂ. ૩-૧૪-૦]

એક બિપિનચંદ્ર રૂપે તેમજ ડો. દિનેશ રૂપે બીબોની સેવા કરી 'છવતા પ્રેત' રૂપે કારકે અદ્ય માનવી અને કથારક હાસિનર બની ખૂન અને ભયંકર કૃત્યો કરનાર હરિસને વેણપતટીથી અને માથાકીથી આખરે ઝિંકિટવ વિજયકુમારે કેવી રીતે મદાત કર્યો તેની કથા આ બહુસી-વાર્તા કહે છે. આવી કથાયા લાવવાના બેદકારમ માટે વેદસની 'અદ્ય માનવી'ની વાર્તામાંની કલ્પનાને આગળ લેવાવી દરમ માનવીને અદ્ય અને અદ્યને ફરી દરમ બનાવ નામી વિજ્ઞાનની શોધનો લેખકે ઉપયોગ કર્યો છે વાર્તા કલ્પનાકથા છે એટલે આપુ વાચવાના શોધનોને એમના મનને ત્રણ ચાર કલાક રોજી ગમે એવું વાચન એ પૂરું પાડશે, બાકી સંભવાસંભવની દૃષ્ટિએ વિચારતા એના ધણા મિનમરા દીલા છે. પ્રના શોધનની આ કથામાં લેખકે પ્રજાવાદી પણ થોડીક મૂકી છે.

રોજી—અચનલાલ વાહીલાલની કાં-પ્રી-સેસ સ્ટીટ, મનમલાસ રોડ, મુંબઈ ૨

ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો અન્ય-ફાલ

નવલકથાઓ

મુશીના નવાં પુસ્તકો

★		★	
ગુર્જરેશ્વર (કુમારપાળ)	ધૂમકેતુ	પોરાણિક નાટકો	ક. મા. મુશી
મોહકથા નવલકથાવલિનું નવું	નવું	કિં. ૩-૮-૦	પો. ૮ આના
પુષ્પ-નવી સૌરભ સાથે	સાથે	સામાજિક નાટકો	ક. મા. મુશી
કિંમત: ૪-૮-૦	પો. ૮ આના	કિં. ૩-૮-૦	પો. ૭ આના
પૃથ્વીશ:	ધૂમકેતુ	કાલિદાસનાં નાટકો :	કે. કા. શાસ્ત્રી
રામ તે થોળી : ને થોળી તે રામની	તે રામની	ગુજરાતી અવતાર ધરતાં કવિવરનાં	
નવી ફિલસૂફી રજૂ થાય છે,	થો. ૮ આના	સુંદર નાટકો	
કિં. : ૩-૮-૦		કિં. : ૪-૮-૦	પો. ૧૦ આના
ભાદામીજ ધી. ધ. શાહ		લોકા અધ્યયેથી :	મહિસામમ ગોકી
છાત્રાલયના સળગતા ને મૂંઝવતા	નવલ	જન સામાન્યમાં જીવતાં પત્રોની સંવે-	
અનેની રસભરી	પો. ૮ આના	દનાત્મક ભજવી ચકાવ તેવી કૃતિ	
કિં. : ૪-૦-૦		કિં. : ૨-૮-૦	પો. ૮ આના
સરિતાથી સાગર: શિ. આ. શુક્લ		સુદારાસસ	કે. કા. શાસ્ત્રી
પ. આપુણે કરેલી દાંડી કુચની	નવલ	કવિ વિદ્યાળદત્ત કૃત રાજકિય મહત્વનું	
રસ, રમૂજ ને માહિતી ભરી	પો. ૮ આના	જૂતું નાટક :	ગુજરાતી ભાષામાં
કિં. : ૪-૦-૦		કિં. : ૨-૮-૦	
ભાગ્યનિર્ભણ જયભાગ્યજી		રણછોડલાલ ને બીજાં નાટકો	
બિન સાપ્રધાનિક સાસનની વધારીય	નવલ	પાંચ નાટકોનું સુંદર ગ્રંથ.	
રજૂ કરતી ગ્રેમ-ગોર્મભરી	પો. ૮ આના	જેમાંના સફળ રીતે ભજવામાં છે.	
કિં. : ૩-૪-૦		કિં. : ૨-૮-૦	પો. ૮ આના
માદી-ભાણેજ અ. દલાલ			
પ્રત્યુષ ત્રિકાચુની નવલ, જેમાં ત્રિકાચુ			
રચાતો નથી : છતાં રચ્ય તો લાગે છે	પો. ૮ આના		
કિં. : ૩-૦-૦			
સમવાન મલિનતાથ જયલિખાજી			
ધર્મ અને જીવનમાં કાંતિ કરે તેવી વાતોનો સંગ્રહ	પો. ૭ આના		
કિં. ૨-૮-૦			
વિદ્યાર્થીઓની વાતો હાસ્યપ્રાક શુક્લ	પો. ૫ આના		
કિં. ૧-૦-૦			

ધૂમકેતુના નવાં પ્રકાશનો

જીવનપથ : જીવનનાં રોમાંચક રમણોની કથા	કથા
કિં. ૪-૮-૦	
લોકરમાયણ : નવી શૈલી અને ચોક્કસ દૃષ્ટિથી	
લખાયેલ કથા	કિંમત ૧-૮-૦
અનામિકા નવા વાર્તાસંગ્રહ	કિં. : ૩-૦-૦

ગુર્જર અન્યરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યનાં નવાં સુંદર પ્રકાશનો

દિવાસ્વપ્ન	જિજ્ઞુભાઈ	ભગવાન પરશુરામ	ક. સુનશી
ખાળકાના	જીવનમાં	ગુજરાતી	સાહિત્યની
દારા	ક્રાંતિકારી	કથા	ભવ્ય-
કિં. ૧-૮-૦	ચો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૮-૦	નવલકથા
પ્રાથમિક શાળામાં	ભાષા શિક્ષણ	લોમહવિણી	ક. સુનશી
ગિજુભાઈ	અહીં	ભગવાન	પરશુરામના
રીતે ઉક્ત	વિષયની	મંબીર	અર્થ કરે છે.
કિં. ૨-૦-૦	ચો. ૦-૭-૦	કિં. ૪-૦-૦	ચો. ૦-૮-૦
ચાર	મોરચાની	કેળવણી	લીલાવતી સુનશી
રૂલોમાં	ચાલતી	અપ્પન	કેળવણી
સામે	ધરાયેલી	નવી	લાલમતી
કિં. ૧-૪-૦	ચો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૦-૦	ચો. ૦-૮-૦
સોમનાથ	રત્નમણિરાવ	ઇતિહાસ સંમેલન	નિબંધ સંગ્રહ
ગુજરાતની	અમરસિંહ	ગુજરાતી	વિષેની ઐતહાસિક
સુંદર સચિત્ર	પરિચય :	ભર્મા	વિદ્યા પૂર્ણ નિબંધો ને લેખો :
કિં. ૪-૦-૦	ચો. ૦-૮-૦	કિં. ૪-૮-૦	ચો. ૦-૮-૦
ગઈ ગુજરી	જીવનમાંથી	ડૉ. મધુરિકા	ક. સુનશી
અર્વાર્ધ શ્રેણીની	આ	સાગર સુપીરોન	મારે
નવો	રસપ્રવાસ	કથા	પરથી રચાયેલું
કિં. ૧-૮-૦	ચો. ૦-૬-૦	કિં. ૧-૪-૦	ચો. ૦-૬-૦
પ્રતિપદા	ગાવિન્દ સ્વામી	પ્રાથમિક શિક્ષણ	સોમાભાઈ પટેલ
માત્ર ઝોમણીસ	વર્ષની	કિં. ૧-૮-૦	કિં. ૧-૪-૦
કથાત્મક ને	સંવેદનશીલ	કાવ્યકૃતિ	ચો. ૦-૮-૦
કિં. ૨-૮-૦	ચો. ૦-૮-૦	કાવ્યકૃતિ	ચો. ૦-૮-૦
ઉન્મેશ	ઈન્દુલાલ ગોંધી	ગ્રજી જીવનચરિત્રો	૧ ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ અંબેલાલ જેવી શા. ૪-૮-૦
એકસો	આલોસ	અભ્યેનો ને	૨ ગણેશભાઈ સરદાર વલ્લભભાઈ ,, શા. ૩-૦-૦
ગીતોનો	ભાવવાહી	સંગ્રહ	૩ મદાદેવ દરિયાઈ દેસાઈ ,, શા. ૨-૦-૦
કિં. ૩-૦-૦	ચો. ૦-૮-૦	ચો. ૦-૮-૦	

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

કાજળ કોટડી

ઈશ્વર પેટલીકર

છુટક કિંમત : પાકું પુઠું રૂ. સાડા ત્રણ

‘રેખા’ માસિકના આહવાને ભેટ પુસ્તક તરીકે આ નવી નવલકથા આપુ વરસમાં આપવામાં આવી છે. ૨૪૪ પાનાની આ નવલકથાની કાચા પૂઠાની કિંમત ત્રણ રૂપિયા છે. છ રૂપિયાના માસિકના લવાજમમાં ત્રણ રૂપિયાનું આવું મૌલિક ભેટ પુસ્તક આપતું શુભરાતમાં આ એક જ માસિક છે.

વાચકો પાસે પહોંચતાં જ એ અંગે અભિપ્રાય આપવો શરૂ થયો છે. અમદાવાદથી શ્રી જયંતિદાસ પટેલ એ વાંચીને લખે છે—

‘રેખા’નું ભેટ પુસ્તક ‘કાજળ કોટડી’ મળ્યું અને તરત જ વાંચી નાખ્યું. આપની કલમમાં તો અજળ જાદુ છે જ એમાં બે મત હોઈ ન શકે, પરંતુ આપની નજર પણ ક્યાંની ક્યાં સુધી પહોંચી ગઈ છે! સડી ગમેલા પોલીસનંદ્રનો આપે આગેડું જ ચિતાર આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે. આજ સુધીમાં કેાઇ પણ લેખકે પોલીસનંદ્રની ભીતરમાં શું બની રહ્યું છે તે જાનતા સમક્ષ રજૂ કર્યું નથી. જ્યારે આપને તો ગાંધી વગેરે પોલીસખાતાનો અનુભવ હોય એમ વાંચતાં લાગે છે.

રણજીતભાઈ જેવો જાગી કામનેા સુવક પોલીસખાતામાં દાખલ થાય છે અને તે પણ પોલીસખાતા પર ચડી ગયેલી ધૂળ ખેંચેરવા જ, એથી સુવકને એક બાજુ રચનાત્મક કાર્યનું માર્ગદર્શન મળે છે તો બીજી બાજુ પોલીસખાતુ પણ પોતાનો જૂતકાળ અને વર્તમાન માધી શકશે. આ બધું આજે હું કેહી રહ્યા છું નેમ થોડા દિવસ પછી બીજા વાચકો પણ આપને અભિનંદનનો વરસાદ વરસાવશે જ.”

‘રેખા’ માસિકના આહક હજી ન હો તો આહક થઈ આવી રસિક નવલકથા તરત મેળવો.

ઈશ્વર પેટલીકર

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

કરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ-૧
રવાણી એન્ડ કું. ૪૦૫, કાલબાદેવી, મુંબઈ-૨

અગમ્ય ને રહસ્યવાદી કાંતદર્શી કિલસૂકું કવિ જિજ્ઞાસુની પ્રેર

આજે અને ગઈકાલે
ચિત્રલેખા : વિદ્યુતચિત્ર અંબાલાલ ઝવેરી

સાંસ્કૃતિક રીતિ

વર્ષ ૧૯૮૦ - ફેબ્રુઆરી ૧૫૦ - અંક ૧૧

ગુજરાતી સાહિત્યનાં નવાં સુંદર પ્રકાશનો

દિવારવંન	ગિજુભાઈ	ભગવાન પરશુરામ	ક. સુનરી
ખાળકાના	જીવનમાં	નવાંશક્ષુ	ભગવાન
દારો	ક્રાંતિકારી	અખતરાની	કથા
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૮-૦	પો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં	ભાષા શિક્ષણ	લોમહપિણી	ક. સુનરી
ગિજુભાઈ	અહીં	શિક્ષણશાસ્ત્રીની	ભગવાન
રીતે ઉક્ત	વિષયની	ગંભીર	અર્થો કરે છે.
કિં. ૨-૦-૦	પો. ૦-૭-૦	કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦
ચાર	મોરચાની	કેળવણી	જીવનમાંથી જડેલી
રૂલોમાં	ચાલતી	અખંત	કેળવણી
સામે	ધરાયેલી.	નવી	લાલખતી
કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૦-૦	પો. ૦-૮-૦
સોમનાથ	રતનમણિરાવ	ધર્મશાસ્ત્ર	નિબંધ
ગુજરાતી	જમખસિક	તીર્થભૂમિનો	ગુજરાતી
સુંદર	સચિત્ર	પરિચય :	કથા વિદ્યા પૂર્ણ
કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૪-૮-૦	પો. ૦-૮-૦
ગઈ ગુજરી	જયભિષ્ણુ	ડો. મધુરિકા	ક. સુનરી
જવમઈ	એણીની	આ	વાર્તામાં
નવો	રસપ્રવાસ	રેલાગો	છે.
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૬-૦
મતિપદા	ગાવિન્દ સ્વામી	પ્રાથમિક શિક્ષણ	સોમાભાઈ પટેલ
માત્ર	જોગણીસ	વર્ષની	ઉંમરે
કલાત્મક	ને	સંવેદનશીલ	કાવ્યકૃતિ
કિં. ૨-૮-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૧-૮-૦	પો. ૧-૪-૦
ઉન્મેશ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	મોટી ખજૂન :	ગિજુભાઈ
એકસો	માલોસ	કાવ્યોનો	ને
ગીરનો	ભાવવાલી	સંપ્રદ	પો. ૦-૮-૦
કિં. ૩-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૮-૦

ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો ગ્રન્થ--કાલ

નવલકથાઓ

મુન્શીના નવાં પુસ્તકો

★

ગુર્જરેશ્વર (કુમારધાળ)

ચોલુક્ય નવલકથાવલિનું

પ્રગટ-નવી સોરભ

કિંમત : ૪-૮-૦

પૃથ્વીશ :

રાત્ર તે યોગી : તે યોગી

નવી ફિલસૂફી રજૂ થાય છે,

કિં : ૩-૮-૦

ભાઈબીજ

છાત્રાલયના સંગ્રહતા

પ્રત્નોની રસભરી

કિં : ૪-૦-૦

સરિતાથી સાગર :

પ. બાપુજીએ કરેલી દંડી કૃત્તી

મસ, રમજ ને માહિતી ભરી નવલ

કિં : ૪-૦-૦

ભાગ્યનિર્ભલુ

ખિન સાંપ્રદાયિક

રજૂ કરતી

કિં : ૩-૪-૦

મારી-લાલુજ

પ્રજ્ઞ વિકાસની

રચાતો નથી : છર્તા રમ્ય તો

કિં : ૩-૦-૦

ભગવાન મહિસનાથ

ધર્મ અને જીવનમા કાંનિ કરે તેની વાતોનો મેગ્ઝ

કિં : ૨-૮-૦

નિઘાઈઓની વાતો

કિં : ૧-૦-૦

ધૂમકેતુ

નવ

સાથે

પો. ૮ આના

ધૂમકેતુ

તે રાત્રની

પો. ૮ આના

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

ધી. ધ. શાહ

પોરાણિક નાટકો

કિં : ૩-૮-૦

સામાજિક નાટકો

કિં : ૩-૮-૦

કલિદાસનાં નાટકો :

ગુજરાતી અવતાર ધર્મતા કવિવરનાં

સુદર નાટકો

કિં : ૪-૮-૦

કોડા અધારેથી :

જન સામાન્યમાં

દનાતમક ભજવી

કિં : ૨-૮-૦

સુદારાક્ષસ

કવિ વિચાળદત્ત

જૂનું નાટક :

કિં : ૨-૮-૦

રણછડલાલ

પાંચ નાટકોનું

જેમાંના સફળ

કિં : ૨-૮-૦

રણછડલાલ

પાંચ નાટકોનું

જેમાંના સફળ

કિં : ૨-૮-૦

રણછડલાલ

પાંચ નાટકોનું

જેમાંના સફળ

કિં : ૨-૮-૦

રણછડલાલ

પાંચ નાટકોનું

જેમાંના સફળ

કિં : ૨-૮-૦

રણછડલાલ

પાંચ નાટકોનું

જેમાંના સફળ

★

ક. મા. મુન્શી

પો. ૮ આના

ક. મા. મુન્શી

પો. ૮ આના

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

કે. ડા શાસ્ત્રી

ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

મૂળ લેખક : 'વનકૂલ'

અનુવાદક : રમણિક મેઘાણી

આ વાતના કથા પ્રદેશ ને પ્રકાર આપણે ત્યાં ખેડાએલા સાહિત્યમાં જરા જૂઠાં તરી આવશે. મૂળ લેખક શ્રી 'વનકૂલ' ધણે ડોહટર છે. આ કૃતિમાં એમના અનુભવોને શબ્દોએ આપ્યો છે.

અહીં રજૂ થતાં શબ્દશિષ્ટમાં આત્મનિરક્ષકુચક સમાજદર્શન દેખા દે છે. આ દર્શન જીવંત વેષક છે એટલું જ સહય પથ છે અને લેખકનું સામર્થ્ય પણ એમાં જ રહ્યું છે. આવી આ નવતર ને પ્રાણભરી કથાને ગૂજરાત આવ-કારશે એવી શ્રદ્ધા છે.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરતલાલ ફાઇન્ટા-૧

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિં

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી સ્ટો

અમદાવાદ-૨

ભારતી
ગાંધી

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

'ભારતી' વર્ષ ૧૯ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૪ : અંક ૧૨મો
દેવુઆરી : ૧૯૫૦

ક્રમ

રામરાજ્ય	ધૂમકેતુ ૫
જીવનપંથ	ધૂમકેતુ ૯
મેઘ અને શુભાગ (કાવ્ય)	અનુ: નિર્મિત ૧૪
માનવીનાં દેવાં	રત્નદરશન ૧૫
અંધારે કૂતરા (નવલિકા)	અ-ચાન્કી ૨૫
સંસ્કારકથાઓ	... ૨૯
સેવગ્રામ ડાયરી	પં. શ્રીરામ શર્મા ૩૩
ગ્રામ-ઉલ્લેખનું મહત્ત્વ	અનુસાર રણછોડજી દેસાઈ ૪૦
એક પ્રશ્ન (કાવ્ય)	હરીન્દ્ર દવે
હિંદોના નાર અથવા વર	પ્રભુભ કંચનરાય દેસાઈ ૪૮
દીક્ષા બોલ (કાવ્ય)	પ્રભુરામ રાજ્યગોર ૫૨
હિન્દી પાટનગર પરનાં કંઠા નિશાન	અંદ્રજાણ કદ ૫૪
લોકોનાં આંસુ (નાટિકા)	કાન્તિ વડોદરીઆ ૫૫
વાંછા (કાવ્ય)	પ્રભુરામ રાજ્યગોર ૬૬
શુદ્ધેત : અમારે આંખે	અનુ: રમણિક મેઘાણી ૬૭
અંધસમીક્ષા	જ. મ. રા. ૭૬

સ્થળ સંક્રાંતિને કારણે 'ભારતી'માં આવતી 'સર્વોદય' કે સામ્યવાદ 'ની લેખમાળા આ અંકે રહી ગઈ છે. આવતે અંકે આવશે.

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : ૭-૮-૦

:: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી સ્ટો : અમદાવાદ-૧

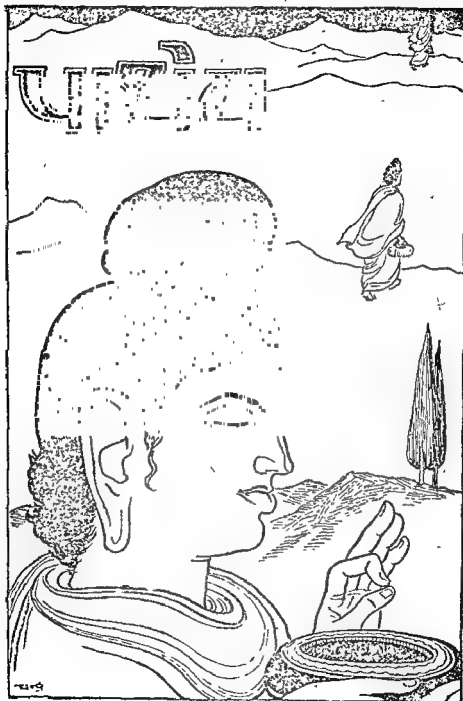
રવાણી એન્ડ કંપની : ૪૦૫, કાલવતેની : મુંબઈ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી પંચરાવલ મો. દવે

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી સ્ટો : અમદાવાદ-૨

સુદ્રક : જ્યંતી ચેલાશાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, ધીકાંટા રોડ, ઘેલાલાઈની વાડી : અમદાવાદ.

* જીવનસ્પર્શી વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ *

લેખક : નવલભાઈ શાહ

જીવનસ્પર્શી અને ઉદ્દ્યોગન આપતી વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ કિં. રૂ. ૨-૮-૦
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિં. કરના-ગીઝ પુલ,
ગાંધી રસ્તા, અમદાવાદ.

રામરાજ્ય

આ. પછી સંસ્કૃતિના 'રામરાજ્ય' એ શબ્દમાં, એક મહાન ભાવના એવાની આપણને વર્ષોથી બાંધે કે ટેવ પડી છે એમ કહીએ તો ચાલે. પ્રજાજનો માટે આ ભાવના એક મનોરમ સ્વપ્ન સમી રહી છે. રાજ્યાધિકારીઓ માટે એ એક ઉચ્ચ આદર્શ સમી રહી છે. દેશ માટે એ શાંતિ ને વ્યવસ્થાના પ્રતિક સમી છે. જગત માટે એ એક નિત્યના અચલ સત્ય રૂપે રહી છે. એ ભાવનાને પહોંચવાના અવારનવાર પ્રયત્નો પણ થયા છે. પરંતુ ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં એ ભાવના પોતે એટલી ઉન્નત છે કે એમાં અપૂર્ણતા રહેવાની જ. એ અપૂર્ણતામાં જ એ ભાવનાનો વિજય રહ્યો છે. એ હમેશાં ધ્યેયસ્થાને જ રહેવા માટે બાંધે નિર્માણ થયેલી છે. અને વ્યક્તિગત તેમ જ સમૂહગત પ્રયત્નો માટે એક આદર્શ સમી છે. રામચંદ્રજીના જીવનમાંથી એ ભાવના જન્મી. એનો અર્થ એટલો કે એ જીવનનો જેટલો તલસ્પર્શી અભ્યાસ આપણે કરી શકીએ તેટલું વધુ સત્ય અને નવું નવું સત્ય આપણે એમાંથી મેળવી શકીએ. આમાંથી જે સત્ય મળે તે પણ જેટલેક આશે વ્યક્તિગત સત્ય રહેવાનું. એ રીતે એની વ્યાપ્તિ કાંઈક મર્યાદા સાથે સ્વીકારવી ઘટે. રામચંદ્રજીના જીવનમાં પણ સત્ય સમા અને જેટલીક બળત, હવેના યુગને સત્યાભ્યાસ હાગે એવા પ્રસંગો પણ બન્યા છે. એમના જીવનમાં વાલીવધ, શત્રુકવધ, સીતાત્યાગ એવા એવા પ્રસંગો બન્યા છે. રાજધર્મની ઉચ્ચતા અને સામાન્યધર્મનું પાલન એ બંને વચ્ચેનું મહદ્ અંતર દર્શાવનારાં એ ઉદાહરણો છે. અને આપણે એમને એ રીતે સમજવાં એઈએ.

રામરાજ્ય ન ધરૂંએ એવો આણસ કલ્પવૈ સુરકેલ છે, સુખ, શાંતિ, ન્યાય, સત્ય, અને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય કેવો ન ગમે ? આપણા જીવનમાં 'રામ-રાજ્ય' ની ભાવના પ્રાણુની પેઠે જોતપ્રોત બનેલી છે. સૌ બાંધે છે કે આપણી કલ્પનામાં આપણે જે સુશાસન અને જે સુવ્યવસ્થા માગીએ છીએ, એ સંશાસન અને સુવ્યવસ્થા કેવળ રામરાજ્યમાં જ શક્ય છે.

પણ આ 'રામરાજ્ય' શું છે? એ ભાવનાથી આપણે ખરેખર શું કહેવા માગીએ છીએ? અને એ ભાવનાના ઉદ્ગમમાં કેવું જીવન બળ પડેલું છે? તેમ જ એ ભાવનાને મૂર્તિ કરવા માટે, પ્રભુએ સત્તાએ અને વ્યક્તિએ શું કરવું જોઈએ? મહત્વના પ્રશ્નો તે આ છે. કેવળ રામરાજ્ય વિષે આપણે બે ઘડી આજીવન વાતો કરીએ તેથી રામરાજ્ય સ્થાપી શકાય નહિ રામરાજ્ય સ્થાપનાર અને એ ભાવનાને જગતચક્રવર્તી બનાવનાર ભગવાન રામચંદ્રના કેટલાક જીવનપ્રસંગો જ આપણને આ સુશાસનનું રહસ્ય કહી જતાવે છે.

જ્યારે રામચંદ્ર જીવનમાં જવા તૈયાર થયા, ત્યારે માતા કૌશલ્યાએ એમને એક ન્યાયવાત કહી. એમણે કહ્યું કે પિતા કરતાં માતાનો અધિકાર વધારે છે માટે તમારે મારું વચન માનવું જોઈએ. તમારો એ રસ્તો ધર્મવિમુખ પણ નહિ ગણાય. સત્ય જેવા જણાતા આ શબ્દોનો ભગવાન રામચંદ્રે જે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો એ પ્રત્યુત્તર એમના જીવન-સ્પર્શી સત્યનો ખ્યાલ આપી જાય છે. 'તમારી વાત સાચી છે માતાજી! પરંતુ પિતાના વચન પછી એ વચનને ટાળવા માટેના એક પગલા તરીકે એ આવે છે માટે એ નિર્લેખ સત્ય નથી! માતાજી! તમે હવે જે આજ્ઞા આપો છો તે જાણી જોઈને ધર્મભંગ થાય તેવી આજ્ઞા છે. માટે એ સત્ય આજ્ઞા નથી!'

પોતાની સગવડોને ગમતું નહિ, પણ ન્યાયને ગમતું સત્ય એ છે સત્ય સત્યાભાસ અને સત્ય વચ્ચે, આવે તક્ષવત શોધી કાઢવો ને કેવળ સત્યને જ પ્રિય ગણવું રામચંદ્રાસનનું આ પહેલું રહસ્ય છે. અને સુશાસનનું પણ એ જ રહસ્ય છે. સૌથી પહેલી સત્યની સ્થાપના. બીજું બધું પછી.

જ્યારે રામચંદ્રે વાતોને બાળુ માર્યું ત્યારે વાલોએ આવા અધમ કામ માટે રામચંદ્રજીને ઠપકો આપ્યો છે પોતે રામચંદ્રજીને મદદ કરવા તૈયાર હતા, અને છતાં સુગ્રીવના કહેવાથી છેતરીને એને બાળુ માર્યું તેમાં અધર્મ રહ્યો છે રામચંદ્રે તે વખતે પણ નિર્લેખ સત્યનો જ આશ્રય લીધો છે. ભગવાન રામચંદ્રે કહ્યું: 'વાલી! અધર્મનું સેવન કરીને પછી, કેવળ બાતરક્ષા માટે બીજા પાસેથી ધર્મની આજ્ઞા રાખવી, એ એક પ્રકારનો સત્યાભાસ જ છે. તું દેહંતરંગને યોગ્ય હોના એ તું જાણે છે. પણ જુદાં તો એની સાથે થાય, જે કાંઈક પણ ધર્મમાં સમજતા હોય. ચાર, બ્યભિચારો, અધર્મ આચરનારા, રિશ્ત્રાસઘાતી, ને વિશ્વાસી દગા-ખોરો એ સામા પગલાના જુદાં માટે યોગ્ય નથી.' રામચંદ્રાસનનું આ બીજું રહસ્ય.

રામચંદ્રજીનું આ જીવનરહસ્ય સુશાસનનો મર્મ દર્શાવે છે. સુશાસન સ્થાપવા ઈચ્છનારે હજુવા યોગ્ય હોય તેમને હજુવા જ જોઈએ. હજુવા યોગ્ય હોય તેમની સામે ધર્મની વાતોમાં વળત પણ શુભાવેલો ન ઘટે.

પરંતુ રામજીવનનો એથી પણ વધુ વિજ્ય તો પ્રભુરંજનના એમણે સ્વીકારેલા ધર્મમાં રહ્યો છે. ભાગવતકારે કૃષ્ણ ભગવાનના જીવન વિસર્જનને, એક અત્યંત સુંદર ધ્વન્યાત્મક સત્ય વડે પ્રદર્શિત કરેલ છે. જ્યારે જીવન વિસર્જનનો સમય આવ્યો જણાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાનના દિલમાં એક વસ્તુ ખડકે છે. સત્યસંકલ્પ ધર્મરને પોતાનું જ કુળ ઉચ્છેદવાનો વિચાર આવે છે. પરંતુ વ્યવસ્થિતો રાજગ્ર સત્યસંકલ્પ દ્વચ્ચ: શાપવ્યાજેન વિમાળાં સજ્જે સ્વકુલે વિમુ: ॥ સુશાસનની ખાતર ને,

પ્રમંદ્રોહ ન થાય માટે, અનેક રાજાઓએ પોતાના કુમારોને પદબ્રજ કયાનાં ઉદાહરણ ઇતિહાસમાં નોંધાવેલા છે. પણ પોતાના કુલનો ઉન્નત કરવો પડે તો ઉન્નત કરીને પણ સત્ય સુશાસન જ ચક્રવર્તી રહેવું જોઈએ એ ભાવનાની લગ્યતા તેમજ લયકરતા શબ્દાતીત છે. ભગવાન કૃષ્ણનું એ સંહાર સ્વરૂપ રાજ-શાસનની અંતિમ મર્યાદા બતાવે છે. કવિ ન્હાનાલાલે એ સંહાર સ્વરૂપનું મનોહર વર્ણન આપ્યું છે. રાજાને રાજધર્મ સિવાય બીજો ધર્મ નહિ. રામચંદ્રજીના સીતાત્યાગમાં પણ એ જ રહસ્ય રહ્યું છે. અને સુશાસનમાં પણ એ જ રહસ્ય છે, રાજધર્મ સૌથી પહેલાં બીજું બધું પછી.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે રામરાજ્ય ભારે જ આવે છે જ્યારે હરેક નાની મોટી ક્રિયામાં માણસ જાગ્રત હોય છે. આપણી રામરાજ્યની ભાવનાને આપણે પૃથ્વી ઉપર આવતી જોવી હોય તો આપણાના હરેકના હૃદયમાં પહેલાં રામ વસવો જોઈએ. એટલે કે સત્યની સ્થાપના થવી જોઈએ.

એનો અર્થ એ કે, ‘રામ’ એ માત્ર આપણે બોલવાનો નહિ પણ જીવવાનો શબ્દ થવો જોઈએ.

રામરાજ્યની આપણી ભાવના જોવી છે કે એમાં કોઈ દુઃખ ન હોય. એમાં કોઈને અન્યાય ન હોય. એવા રાજ્યમાં સુશાસન અને સુવ્યવસ્થા હોય. પ્રેમ, ભાઈચારો, સત્ય અને ન્યય હોય; ત્યાં શાસનકર્તાઓ પ્રત્યે પ્રજાને પ્રેમ હોય. અને પ્રજા માટે મરી શીટવાની શાસન અધિકારીઓની તૈયારી હોય. આણું રામરાજ્ય સ્થાપવા માટે અત્યારે આપણને એક જ રામબાણ ઉપાય ગાંધીજીએ બતાવ્યો છે. જાતશુદ્ધિ કરો, જાત નિરીક્ષણ કરો, જાત

સંયમ સ્થાપો. તમે જાતે જ રામરાજ્ય સિદ્ધ કરી શકશો. રામરાજ્ય એ કોઈ આકાશી પદાર્થ નથી. તેમ જ આકાશગાંધી ઉતરવાનો નથી. આપણે પોતે આપણી જાત ફેરવી ચોરી કરીએ, ત્યારે એટલો વખત આપણે રામરાજ્યમાં વિકસીએ છીએ. એ ચોરી ઉઠી જાય ત્યારે રાવણનું રાજ્ય શરૂ થાય છે. માણસ પણ વિવસમાં હજાર વખત રામ બને છે. અને એ જ પ્રમાણે હજાર વખત રાવણ બને છે.

હવે આ રામરાજ્યની ભાવનાને આપણા આધુનિક જીવનમાં સુમેળ સ્થાપવો હોય તો આપણે ભલે ગમે તે કામમાં હોઈએ, ને ગમે ત્યાં હોઈએ, આપણે રઘુકુળરીતિનું તુલસીદાસજીએ પહેલું આપેલું લક્ષણ-વચન : પાલન-એ આપણે શરૂ કરી શકીએ. માત્ર આ એક જ નાનકડી ક્રિયા-વચન-પાલન-કેટલો બધો મોટો ફેરફાર આપણા જીવનમાં કરી શકે તેમ છે તેનો ખ્યાલ કરતાં આપણને આશ્ચર્ય થશે. હજારો માણસોની વચ્ચે એ વિશ્વાસ સ્થાપશે. વિશ્વાસ સ્થાપતાં વ્યવસ્થા આવશે. વ્યવસ્થા શાંતિ જન્માવશે. મોટી બીક કોઈના દિલમાં નહિ હોય. વચનસંગને કિસ્સો જ ભાગ્યે જોત્યો મળશે. અને અત્યારે સેંકડો માણસોના સેંકડો ‘કલાકો’ કળ્યાપતામાણમાં જાય છે, એ તમામ શક્તિ સદ્માર્ગે વળતાં નવી નવી ઉલોગોજનાઓ જડી આવશે. અને એવી નિર્મળશુદ્ધિ પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપશે એ જીવંત.

રામરાજ્યનો આનો કે એક નાનકડો પ્રયોગ કોઈ ગામડું શરૂ કરે છે. એનું પરિણામ એ આવે કે એ ગામડાના કળ્યા એ ગામડામાં જ પડી જાય. બીજું પરિણામ એ આવે કે અત્યારની આ મુસ્કેલ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં જ્યારે સૌના સહકાર વડે જ જીવન

પણ આ 'ગમનન્ય' શું છે? એ ભાવનાથી આપણે ખરેખર શું કહેવા માગીએ છીએ? અને એ ભાવનાના ઉદ્ગમમાં કેવું જીવન બળ પડેલું છે? તેમ જ એ ભાવનાને મૂર્ત કરવા માટે, પ્રભાએ સત્તાએ અને વ્યક્તિએ શું કરવું જોઈએ? મહત્ત્વના પ્રશ્નો તો આ છે. કેવળ શમરાજ્ય વિષે આપણે બે ઘડી આળસુ વાતો કરીએ તેથી શમરાજ્ય સ્થાપી શકાય નહિ શમરાજ્ય સ્થાપનાર અને એ ભાવનાને જગતચક્રવર્તી બનાવનાર ભગવાન શમચંદ્રના કેટલાક જીવનપ્રસંગો જ આપણને આ સુશાસનનું રહસ્ય કહી બતાવે છે.

જ્યારે શમચંદ્ર જનમાં જવા તૈયાર થયા, ત્યારે માતા કૌશલ્યાએ એમને એક ન્યાયવાત કહી. એમણે કહ્યું કે પિતા કરતાં માતાનો અધિકાર વધારે છે માટે તમારે મારું વચન માનવું જોઈએ. તમારો એ રસ્તો ધર્મવિરુદ્ધ પણ નહિ ગણાય. સત્ય જેવા જણાતા આ શબ્દોનો ભગવાન શમચંદ્રે જે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો એ પ્રત્યુત્તર એમના જીવન-સ્પર્શ સત્યનો ખ્યાલ આપી જાય છે. 'તમારી વાત સાચી છે માતાજી! પરંતુ પિતાના વચન પછી એ વચનને ટાળવા માટેના એક પગલા તરીકે એ આવે છે માટે એ નિર્લેજ સત્ય નથી! માતાજી! તમે હવે જે આજ્ઞા આપો છો તે જાણી જોઈને ધર્મભંગ થાય તેવી આજ્ઞા છે. માટે એ સત્ય આજ્ઞા નથી.'

પોતાની સગવડોને ગમતું નહિ, પણ ન્યાયને ગમતું સત્ય એ છે સત્ય સત્યાભાસ અને સત્ય વચ્ચે, આવો તફાવત શોધી કાઢવો ને કેવળ સત્યને જ પ્રિય ગણવું શમચંદ્રના આ પહેલું રહસ્ય છે. અને સુશાસનનું પણ એ જ રહસ્ય છે. સૌથી પહેલી સત્યની સ્થાપના. બીજું બધું પછી.

જ્યારે શમચંદ્રે વાતોને બાણ માર્યું ત્યારે વાલોએ આવા અધમ કામ માટે શમચંદ્રને કપડો આપ્યો. પોતે શમચંદ્રને મદદ કરવા તૈયાર હતો, અને છતાં સુશીલના કહેવાથી છેતરીને એને બાણ માર્યું તેમાં અધર્મ રહ્યો છે શમચંદ્રે તે વખતે પણ નિર્લેજ સત્યનો જ આશ્રય લીધો છે. ભગવાન શમચંદ્રે કહ્યું: 'વાલી! અધર્મનું સેવન કરીને પછી, કેવળ બાતરહા માટે બીજા પાસેથી ધર્મની આજ્ઞા રાખવી, એ એક પ્રકારનો સત્યાભાસ જ છે. તું કેહાંતકંને યોગ્ય હોનો એ તું જાણે છે. પણ જુદા તો એની સાથે થાય, જે કાંઈક પણ ધર્મમાં સમજતા હોય. ચોર, વ્યભિચારી, અધર્મ આચરનારા, વિશ્વાસઘાતી, ને વિશ્વાસી દગા-ખોરો એ સામા પગલાના જુદા માટે યોગ્ય નથી.' શમચંદ્રના આ બીજું રહસ્ય.

શમચંદ્રે જીવન આ જીવનરહસ્ય સુશાસનનો મર્મ દર્શાવે છે. સુશાસન સ્થાપવા ધૃત્યનરે હજુવા યોગ્ય હોય તેમને હજુવા જ જોઈએ. હજુવા યોગ્ય હોય તેમની સામે ધર્મની વાતોમાં વળત પણ શમાવવો ન ધોટે.

પરંતુ શમજીવનનો એથી પણ વધુ વિશ્વય તો પ્રજાનુરંજનના એમણે સ્વીકારેલા ધર્મમાં રહ્યો છે ભાગવંતકારે કૃષ્ણ ભગવાનના જીવન વિસર્જનને, એક અત્યંત સુંદર દૈવન્યાત્મક સત્ય વડે પ્રદર્શિત કરેલ છે. જ્યારે જીવન વિસર્જનનો સમય આવ્યો જણાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાનના દિવમાં એક વસ્તુ ખટકે છે. સત્યસંકટપ ધૃત્યરને પોતાનું જ કુળ ઉઠેદવાનો વિચાર આવે છે. યયં વ્યવસિતો રાજન સત્યસંકલ્પ ઇશ્વરઃ। જ્ઞાપઘ્યાજેન વિપ્રાણાં સજ્ઞે સ્વકુલ વિમુઃ। સુશાસનની ખાતર ને

પ્રજાદ્રોહ ન થાય માટે, અનેક રાજાઓએ પોતાના કુમારોને પદબ્રષ્ટ કયાનાં ઉદ્ધારણુ ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા છે. પણ પોતાના કુલનો ઉચ્છેદ કરવો પડે તો ઉચ્છેદ કરીને પણ સત્ય સુશાસન જ ચક્રવર્તી રહેવું જોઈએ એ ભાવનાની લગ્યતા તેમજ બચાવ કરતા શબ્દાતીત છે. ભગવાન કૃષ્ણજીવે એ સંહાર સ્વરૂપ રાજ-શાસનની અંતિમ મર્યાદા જતાવે છે. કવિ ન્હાનાલાલે એ સંહાર સ્વરૂપનું મનોહર વર્ણન આપ્યું છે. રાજાને રાજધર્મ સિવાય બીજો ધર્મ નહિ રામચંદ્રજીના સીતાત્યાગમાં પણ એ જ રહસ્ય રહ્યું છે. અને સુશાસનમાં પણ એ જ રહસ્ય છે, રાજધર્મ સૌથી પહેલો બીજું બધું પછી.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે રામરાજ્ય ત્યારે જ આવે છે જ્યારે હરેક નાની મોટી ક્રિયામાં માણસ જાગ્રત હોય છે. આપણી રામરાજ્યની ભાવનાને આપણે પૃથ્વી ઉપર આવતી જોવી હોય તો આપણના હરેકના હૃદયમાં પહેલાં રામ વસવો જોઈએ. એટલે કે સત્યની સ્થાપના થવી જોઈએ.

એનો અર્થ એ કે, 'રામ' એ માત્ર આપણે યોદ્ધાઓ નહિ પણ જીવજાતો શબ્દ થવો જોઈએ.

રામરાજ્યની આપણી ભાવના એવી છે કે એમાં કોઈ દુઃખ ન હોય. એમાં કોઈને અન્યાય ન હોય. એવા રાજ્યમાં સુશાસન અને સુવ્યવસ્થા હોય. પ્રેમ, લાઘ્યાસ, સત્ય અને ન્યાય હોય; ત્યાં શાસનકર્તાઓ પ્રત્યે પ્રજાને પ્રેમ હોય. અને પ્રજા માટે મરી શ્રીતવાની શાસન અધિકારીઓની તૈયારી હોય. આનું રામરાજ્ય સ્થાપવા માટે અત્યારે આપણને એક જ રામબાણ ઉપાય ગાંધીજીએ જતાવ્યો છે. જાતશુદ્ધિ કરો, જાત નિરીક્ષણ કરો, જાત

સંયમ સ્થાપો. તમે જાતે જ રામરાજ્ય સિદ્ધ કરી શકશો. રામરાજ્ય એ કોઈ આકાશી પદાર્થ નથી. તેમ જો આકાશમાંથી ઉતરવાનો નથી. આપણે પોતે આપણી જાત ફેરવી ચોકી કરીએ, ત્યારે એટલો વખત આપણે રામરાજ્યમાં વિકસી જીએ. એ ચોકી ઉઠી જાય ત્યારે રાવણજી રાજ્ય શરૂ થાય છે. માણસ પણ વિવસમાં હજાર વખત રામ બને છે. અને એ જ પ્રમાણે હજાર વખત રાવણ બને છે.

હવે આ રામરાજ્યની ભાવનાને આપણા આધુનિક જીવનમાં સુમેળ સ્થાપવો હોય તો આપણે બધે ગમે તે કામમાં હોઈએ, ને ગમે ત્યાં હોઈએ, આપણે રઘુકુળારીતિનું તુલસીદાસજીએ પહેલું આપણું લક્ષણ-વચન પાલન-એ આપણે શરૂ કરી શકીએ. માત્ર આ એક જ નાનકડી ક્રિયા-વચન પાલન-એટલો બધો મોટો ફેરફાર આપણા જીવનમાં કરી શકે તેમ છે તેનો ખ્યાલ કરતા આપણને આશ્ચર્ય થશે. હજારો માણસોની વચ્ચે એ વિશ્વાસ સ્થાપશે. વિશ્વાસ સ્થાપતાં વ્યવસ્થા આવશે. વ્યવસ્થા શાંતિ જન્માવશે. ખોટી બીક કોઈના હિલમાં નહિ હોય. વચનસંગતો કિસ્સો જ બાળે ગોત્રો મળશે. અને અત્યારે સેંકડો માણસોના સેંકડો 'કલાકો' કળ્યાપતામણમાં જાય છે, એ તમામ શાકત સહભાગે વળતા નવી નવી ઉદ્યોગયોજનાઓ જડી આવશે. અને એવી નિર્મળશુદ્ધિ પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપશે એ જીવંત.

રામરાજ્યનો માનો કે એક નાનકડો પ્રયોગ કોઈ ગામડું શરૂ કરે છે. એનું પરિણામ એ આવે કે એ ગામડાના કળ્યા એ ગામડામાં જ પતી જાય. બીજું પરિણામ એ આવે કે અત્યારની આ મુશ્કેલ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં જ્યારે સોના સહકાર વડે જ જીવન

નથી શકે તેમ છે, તે વખતે કોટુમ્બિક ગ્રેમ સ્થપાતાં, આર્થિક સમતુલા મેળવવી સહેલી થઈ પડે ત્રીજી પરિણામ એ આવે કે ગામડામાં કોઈ પણ નિરાધાર હોય એને ગામડું પોતે પોતાની શરમ ગણતું થાય એથી પરિણામ એ આવે કે ગામડાની રક્ષાનો ભાર પણ એ ગામડું જ ઉપાડતું થાય. આમ દિલ્હી ગમે તેટલું દૂર હોય પણ ગામડું એ રામરાજ્ય સ્થાપવાનો નિર્ણય કરે તો એ ગામડા પૂરતું તો દિલ્હી એને આગળે હોય !

પણ રામરાજ્યનો પાયો તો રાજાની અને પ્રજાની-ઉભયની 'માણસાઈ'માં રહ્યા છે. માણસાઈ વિના જેમ માણસ નથી, તેમ માણસ વિના કોઈ રાજ એ રામરાજ્ય નથી. સર્વત્ર ખૂબ માણસનો છે. કુમાણસ જોઈએ તેટલાં મળે. એવા એક લાખ મળીને એક માણસ જેટલું કામ ન આપી શકે. એટલે રામરાજ્યનું છેવટનું રહસ્ય તો માણસની 'માણસાઈ' જાગ્રત થાય તેમાં રહ્યું છે. રામચંદ્રજીએ પહેલાં વચનપાલન કર્યું. જીવનો પ્રસંગ આવતાં જીવ કહ્યું. ત્યાગનો પ્રસંગ આવતાં ત્યાગ કર્યો. અને ધર્મનો વિજય સ્થાપ્યો. આટલી રામકથા સુશાસનનું રહસ્ય આપી દે છે. સત્યપાલન પહેલાં, પછી કર્તવ્ય પાલન, પછી ત્યાગ, અને છેવટે ધર્મમાં શુદ્ધાતીત શ્રદ્ધા. રામાયણની શરૂઆત વચન-પાલનથી થાય છે. રામાયણનો અંત પણ એના વચનપાલનમાં જ આવે છે. લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. કાલપુરુષ રામ-ચંદ્રજી સાથે વાત કરવા આવ્યો છે એ વાતમાં કોઈ વચ્ચે આવે તો એનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાયલી છે. દુર્વાસા ઋષિના કોપને શાંત કરવા લક્ષ્મણને એ વખતે ત્યાં આવવું પડે છે. પછી રામચંદ્રજીને લક્ષ્મણ પોતે જ કહે છે:

ઋષિ માં સૌમ્ય વિશ્વવંશં પ્રતિજ્ઞાં પરિપાલય ।
શ્રીનમ્રતિહ્વાઃ કાકુત્સ્થ પ્રયાન્તિ નરકં નરાઃ ॥

આ પ્રમાણે શુદ્ધની પરિવ્રતતા ઉપર રામાયણમાં જે ભાર મૂકાયો છે એ આશ્ચર્ય-જનક રીતે દુનિયાની જીવજાતોએ નો મર્મ કહી બતાવે છે. જ્યારે શુદ્ધની પરિવ્રતતાને, એટલે કે સત્યને, ચીંથરિયું ગણવાની વૃત્તિ જન્મે, ત્યારે ઉલ્કાપાત અનિવાર્ય છે. એક જ નાનું બીજ, જેમ મહાનવૃક્ષને જન્મ આપે છે તેમ નાનકડામાં નાનકડું સત્યપાલન મહાન ફલ આપે છે.

આજે આપણે જે અભિનવ ભારતવર્ષના જન્મની રાહ જોઈએ છીએ, તેમાં આ રામ-રાજ્યનો ભાવના જ પ્રબળ બને ને શાસિત પ્રજાજનોને તેમ જ શાસન કરનારાઓને બંનેને માર્ગદર્શન આપે. તારીખ ૨૬ મી જાન્યુઆરી આપણને એ આપે. અને એ મેળવવાના પ્રયત્નમાં સૌનો સહકાર મળે, તુમારી તંત્રની આપણી અવલેક્ષના ત્યારે મટી જશે, જ્યારે અધિકારી જનો પોતાને કેવળ 'ઝાપ્પીસરો' માનતા બંધ થશે, ને માણસો માનતા થશે; તેમ જ એ તુમારી તંત્ર એની મેળે સુધરશે એ પ્રજાજનો, એના કાયદામાં રહેલાં છિદ્રોમાંથી પોતપોતાનો લાભ શોધી કાઢવાનો યત્ન કરવાને બદલે ન્યાય અને સત્યનો આ રાહ જોઈ શકે, કાયદાનો લો ગમે તે હોય, એમ સમજશે તો. રામરાજ્ય કાયદામાં નથી, માણસમાં છે, રામરાજ્યની સ્થાપના, એ એક રીતે; માણસ માણસના હૃદયમાં રહેલા સત્યની સ્થાપનાનો મહોત્સવ છે. રામરાજ્યમાં જે કાંઈ છે તે સત્યપાલનને આધારે ઉભું છે. તુલસીદાસજીએ એટલા માટે ગાયું છે કે-અયોધ્યા છે, ત્યાં રામચંદ્રજી નથી, પણ જ્યાં રામચંદ્રજી છે. ત્યાં અયોધ્યા છે.

જીવનપંથ : ખંડ બીજો

ધૂમકેતુ

આ પ્રમાણે બહાદુરીના કાલેજમાં હું ધીમે ધીમે બી. એ. સુધી તો આવી ગયો. જુ. બી. એ.નું વર્ષ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે કેરી કમ્પ્યુટરી સ્વપ્ન-સુષ્પિત બુલ્લી કરે છે એ તો જેમને અનુભવ હોય તે વગર કહે સમજી શકે તેમ છે.

જુ. બી. એ. માં મારી જોરડીના નંબર સાત હતો. એ સાત નંબરની જોરડી ખરેખર અદ્ભુત હતી. મારી ગણના કવિમાં થતી. અને થોડીક વિચિત્ર માં પણ થતી. હજી જુ. બી. એ.માં આવતાં મેં પંચહાટીની વીથીનો ત્યાગ કર્યો ન હતો. છેક કોલેજ રેસીડેન્સીથી ઠાળવાનો દરવાજો વટાવીને પંચહાટી સુધી જવું, અને ત્યાંથી પછી કોલેજમાં આવવું એ મારે નિયમનો ક્રમ હતો. એટલે કેવળ થોડું ખર્ચ બચાવવા માટે આ પ્રમાણે વખત ગાળતો વિદ્યાર્થી બીજીની નજરમાં વિચિત્ર ગણાય તો નવાઈ નહિ. પણ હું મારે કાંપને કાંપ બાથુ આમાંથી મેળવી લેતો. વળી મારે મિત્ર મંડળ પણ ધણું ખરું સાહિત્યમાં રસ લેનારું હતું. એક રીતે મારી જાત બે પ્રકારના મિત્રોથી વિટળાયેલી હતી. છોટાલાલ માનસીંગ કામદાર, સ્વ. બાપુશ્વર દિવેદી, જગન્નાથ ધીનાજી, થોડીમણી સાહિત્યવૃત્તિ ધરાવતા દિલપ્રસાદ જોશી, મજલાલ દવે, મોરખીના એક દલીશંક, કવિ ગોરધર, ક્રિકેટ શોખીન. સી. સી. બાસે, આપણા મુનિકુમાર આ બધા સાહિત્ય મિત્રો હતા. સાહિત્યમિત્રો ઉપરાંત જેમની સાથે અંતરંગ જીવનનો ધણો પરિચય પણ હતો, એટલે સુધી કે એમના વિષે મને બધી ખબર હોય ને મારા વિષે એમને બધી ખબર હોય એવા મિત્રોમાં સૌથી પહેલી ગણુના તો છોટાલાલ માનસીંગ કામદારની. કામદાર સાથે મારે વર્ષોની મૈત્રી હતી. એમને ઘેર જતપુર હું એક વખત મહિનો રહી આવ્યો હતો. એમના કુટુંબ સાથે પણ મારે પરિચય હતો. એમનો સ્વભાવ સરલ અને શાંત તથા સીધો હતો. એટલે એ જતપુર મૈત્રી આંહી કોલેજમાં પણ

ટકી રહી હતી. બીજા મિત્રોમાં ઉમંગલાલ મોહનલાલ પોટા, એ પણ મોરખંદરથી જુના ધણેલા મિત્ર હતા. વૈકુંઠરાય વિક્રમરાય કિમ્મણી, વલ્લભંતરાય શુલાખરાય માર, હરિલાલ નરસેશંકર માર, આ બધા સમ-વયસ્ક ને વિનોદી મિત્રો હતા. આ ઉપરાંત એક ત્રીજું મિત્રમંડળ હતું. એ મિત્રમંડળને હું Appro-પ્રાઈઝ યથા શકતો, બીજા વખતે સંક્રાંત અનુભવે. એ મિત્રો પાસે કાંઈ કાંઈ કામ હોય ત્યારે જઈ રાકવાની હિંમત રહેતી—એ મંડળ સાધારણ રીતે શ્રીમંત અને ધર સુખી જીવાન વિદ્યાર્થીઓનું હતું. એમાં એક બાબી હતા. તે માણુતંદરના હતા. અમૃતલાલ મહેતા મોરખીના હતા. તારાશંકર એલ, શાહ એ પણ બાવા સલામી મિત્રોમાં હતા. અને બાવા સલામી મેળ ઉપરાંત સજીવનતા ને સાહિત્ય-વૃત્તિને લીધે જેમને હું મિત્રો જેવા ગણી લેતો, તે મિત્રોમાં ધણુખરા જમનચર કલખના ને નામર દલખના ‘મેમ્બર’ હતા. સ્વાકીયા, વૈષ્ણવ, શાસનાઈ દેસાઈ, વૃત્તિદંત્રસાહ વૈષ્ણવ, આ બધાને સાહિત્ય વૃત્તિના રસથી મારા પ્રત્યે આકર્ષણ થયેલું ને એ રીતે થોડા ધણો મૈત્રી પરિચય સાધેલો. મેં એક વખત ‘મિરનાર’નું વર્ણન લખેલું. તે વર્ણન વાંચીને આ નાગર કલખના મિત્રોએ મને એમની તે દિવસની ખાસ પાઠીમાં નોતર્યો હતો. અલખત બાવી રીતે આ નાગર કલખમાં આમંત્રણ આપવામાં માણુભાઈઓ, પોટા ને કિમ્મણી એમનો હાથ હતો.

બોજન ઘણું ગયા પછી એ મંડળના મુરબબી પદ બોજવતા ‘બાપુભાઈ’ સાથે મારા પરિચય કરાવવામાં આવ્યો હતો. અને પછી એ વર્ણન મારે જ ત્યાં વાંચવું એવી દરખાસ્ત મુકાઈ હતી. આ પ્રમાણે મારી જેથી તેવી સાહિત્યવૃત્તિએ ઠીક ઠીક ખ્યાતિ તે વખતે અપાયેલી હતી.

પરંતુ અમે જુ. બી. એ માં હતા એ અમારે શ્રદ્ધા ન હતી, એટલે એ વર્ષમાં મણે પાઠ્યાં વર્ષોનો ખંડ વાળવો હોય તેમ અનેક પ્રકારનાં

પૃષ્ઠનો ને વિનોદો અને ઉભા કરવા માંડ્યા હતા. આમાં કેટલાક વિનોદો જરા દોષવાળા હતા તો કેટલાક નિર્દોષ પણ હતા.

ચિરના નું આકર્ષણ તો નિત્યનું હતું જ. પણ તળેટીના જીવા જીવ ઉપવનોમાં અને જવાનું ગંજીયું હતું કેટલીક વખત સવારે દસ વાગે ઉપડતા અને મોજે પાછો પાછો ફરતા દૂર દૂર સુધી જાયજાયાં જવાનો તો જાણે નિત્યક્રમ હતો આવા ગંજીયું પ્રવાસનો એક વિચિત્ર દલાવો એ વખતે મેં લીધેલો તે આજ પણ સાબર છે.

શ્રીમન્નચુરામ શર્માના આશ્રમમાં હું હતો, ત્યારથી ફાદાક્ષી માળા, ચાખડી, ધાનજો, ભરમના ગોળા એવું તો સિલકમાં રાખતો થયો હતો જુ બી એ માં આગ્યો ત્યારે પણ દ્રુકમાં આ વસ્તુઓ નીચે પડી રહેતી એમનો સંખ્યાદિમાં ઉપયોગ તો બધા જાણ મયો હતો પણ હજી એ વસ્તુઓ તો સાથે રહેતી જ.

ખીલખા આનંદાશ્રમ પાસે ભીડજાળન મંદિર છે ત્યાં એક સાધુ રહેતો નામ તો એનું પાદ નથી પણ એ કહી પહેરતો છેક પગ સુધી હજી તેવી ને ચાખડીએ પહેરી અનેક જગ્યાવતો ફરવા નીકળતો મને પણ આવી કહી પહેરવાનું મન થયું હતું એવો એમ કેટલી ઉમ્મ લક્ષ્યમાં આવી લે છે ને જોગી થયું કેટલા જીવનમાં શક્ય છે એવો કંઈ ખ્યાલ તો, એ વખતની જ્ઞાનની મર્યાદામાં શક્ય પણ ન હતો. પરંતુ મને તેમ મેં કહી કરાવી હતી અને એને જોડા રમે રજાવી પણ રાખી હતી એ કહી મારી સાથે ફર્યા કરતી

જુનામઠ પાસે શિવરાત્રી પર ભરાતો ભવનાથનો એ વખતે બહુ જ ઠાઠમાંડથી અને ખરેખરા જોડા ફરે ભરાતો એમાં રખારી, ચારણ, આખર ભરવાડ, મેર, કણબી, કાળી ખાટ, ટેહ-ઝેદારેઆલખ આવતી. એમાં સાધુઓ આવતા. ફકીરો આવતા અઠગ ઉડાઉગિરિ આવતા કોઈ સત પણ વખતે

દેખાતા કાનકટા જોગીઓ આવતા નાગા બાવાઓ એમાં જગ્યાતા કેવળ અણીદાર ઉધાડા લોહાના સળિયા ઉપર આસન જમારીને બેઠેલા, ચામડીને ખેંચેરી ખખખ બનાવી દેનારા હાંમેગીઓ દેખા દેતા ઇન્દ્રિયદમન માટે લોહકડીને ઇન્દ્રિય સોસરવી કાઢીને માત્ર એકની ભરમ લમારીને કેવળ ઉધાડે યરી રે ફરતા અવધૂતો જોવા મળતા ભગત, બીખારી, સત, સાધુ મીર, ફકીર, બારા, અનીત, જતરમતર જુવા જાડુમર, કુદામર એવા એવાને ચારે તરફથી ધસારે થતો ને ગીરનારાની તળેટીના એ જગલ ત્રણ ચાર દિવસ માનવ-મહેરામણથી હાલી ઉડતા અકવાદિયા અગાઉથી તો ત્યાં કુકારો પડી જતી મીઠાઈઓના હમ્મે દબવા-ઉભારાતા કેટલીક જગ્યાએ અનનના બહારા સર થઈ જતા ક્યાંક ને આવે તે જમી જાય એવાં રસોડાં ઉધાડતાં અને એ પ્રમાણે સાત આઠ દિવસ સુધી તો એ મેલો લોકોને માટે મજબૂત આકર્ષણ જમાવતો એમાં ઘણી ઘણી વાતો થતી સારી વાતો પણ થતી કથા, આખ્યાન, ભજન, એક રામલીલા જાડુફીના વેરા—અનેક રંગો જામતા ચોપટ, મજૂરી, જુમાર, બસન અને બસનના મિત્રો એ પણ હાજર હતા

હું જુ બી એ માં હતો ત્યારે આ ભવનાથનો મેલો આગ્યો મને મનમાં એક વિચાર આગ્યો મેળામાં જવું આવવું ને જોવા ફરવું એમાં કંઈ નહિ એ તો ઠીક હવે પણ આ વખતે તો ખરેખરા મેળાનો સ્વાદ લેવા માટે એમાં જોગી થઈને જ ફરવા માંડ્યું જોઈએ કે કેવા કેવા આવે છે !

અને એ વખતે જાણે સ્વામીએ પત્નીના પગ મૂકી મારી પાસે કહી તો હતી જ. લગોટી હતી, ફાદાક્ષી બેગ્યા ને માળાઓ હતી ભરમના ગોળા હતા. ને કમડળ પણ હતું સાતમાં રમમાં મિત્રોને વાત કરી કે બાઈ, આપણે તો શિવરાત્રીમાં ઘેર જાવું છે ને ચાર પાંચ દિ' નિરાંતે રહીને પછી આવવું છે સૌની ગમ લીધી. સરસમાન તો એકાદ યોતિય પહેરણ ફેવાલ લઈ લીધાં અને ને પહેર-

વાની કંફની વગેરે હતી તે જોમાં સમાવીને હું રાત્રે ચાક સાકા આક વાંચે નીકળી પડ્યો. સૌએ માન્યું કે હું રેશને ગયો છું. પણ મેં તો કાળવાથી જ બારોબાર સીધી સડકે ભવનાથનો રસ્તો લીધો.

તોટીએ પહોંચ્યા પહેલાં જ એક ઠેકાણે શોભીને લુગડાં બદલાવી કાઢ્યાં. ત્રિપુંડ્રી ને ભરમથી ચરીર શોભી ઉઠ્યું. શોભી ઉઠ્યું કે શું થયું એ તો વળા ફોટોગ્રાફર જણે-પણ આપણે ચાંપડી પહેરી. જાળામાં ખૂલ નીચે જોડા ક્યાંક સંતાડી રાખ્યા. લંગોટી લમાવી તે ઉપર ભગવી કંફની પહેરી. અસલ કંચા-ધારો ચઢીને, હાથમાં કમંડળ લઈ, બેરખો ફેરવતા ફેરવતા ભવનાથને 'પંથે પ્રવાણ કયું'.

ભવનાથ પહોંચ્યો ત્યારે તો ત્યાં ડેરડેર તાપણું ને ધૂણિયો લાગી મઈ હતી. કોઈ ઠેકાણે રામાનંદી સાંકુઓની ભજનમંડળીમાં લટકા કરતી બાવણો મંજીરાના તાલે મોટા સૂરથી ગાઈ રહી હતી, તો ક્યાંક રામશીલાવાળાની સીતા નાટ્યી ગાયન ઉપાડી રહી હતી. કોઈ ઠેકાણે રા'મેળનારી લલવાર ખખડતી હતી, તો ક્યાંક જાડુના પ્રયોગો જોનારા ખેડા હતા. રાસકાની, ગરખાની ગરખાની પણ રમઝટ જમી હતી. ક્યાંક ગોકળીઓએ લાકડીનો આધાર લઈને સામસામ ઢૂઢા મંડયા હતા. તો બીજા ઠેકાણે હજી બિચારી રતનખાઈ વાંદરી આરામ માટે જંખતી ખેલ કરી રહી હતી!

આ પ્રમાણે હું ભવનાથના મેળામાં ફરી રહ્યો હતો. લગભગ દસ સાઠાદસને સુમારે ફરતાં ફરતાં હું કેટલીક ભજનિકાની મંડળીઓમાં જઈ ચઢ્યો.

ત્યાં એક જગ્યાએ નાનકડા સરખા તંજુમાં ભજનોની ધુન જમી પડી હતી. અને તંજુની બહારના એક ભાગમાં રસોડું ચાલતું હતું. ખીચડીનો મોટો ચર ચુલા ઉપર હતો. અને જોમાંથી જે કાંઈ આવે એને તરત પતરાળા નાખીને ખીચડી પીરસવામાં આવતી હતી.

આ તંજુ પાસે આવતાં, ત્યાં સાત આઠ વાહણો

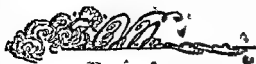
પતરાળાં નાખીને ખેસી ગયેલા નજરે પડ્યા. ખીખ પણ જે આવતા હતા તેમને માગે કે તરત પતરાળું આપવામાં આવતું હતું, અને રસોડામાંથી એક મોટા કાંઠો ભરીને ખીચડી પીરસાતી. પાછળ પાવણું ઘી પણ આવતું. અને પણ પેટમાં તો ક્યારનાં મલ્હોવાં ખોલતાં હતાં. આ તંજુ કોનો છે ને શું છે એ કાંઈ ખબર ન હતી. એટલે આંહી સૌને વખર હરકતે જમવા ખેસી જતા જોઈ મેં પણ એનો લાભ લેવાનો નિર્ણય કર્યો. પતરાળું નાખ્યું ને ત્યાં પાંગ-તમાં ખેસી ગયો.

એટલામાં તો તરત મોટા કાંઠો ભરીને ખીચડી લઈને ચારાજ આવ્યો. પતરાળામાં ખીચડી નાખી. પણ મહારાજની પાછળ ચાલ્યા આવતા માણસ ઉપર ચારી દષ્ટિ પડી ને મારાં લરખુ મરી ગયાં! મનમાં થયું. 'મેં શોધી શોધીને છેવટે આ તંજુ શોધી કાઢ્યો?' તંજુ તો અમારા મામ વીરપુરના જલાભગતની જગ્યાવાળા મહારાજનો નીકળ્યો! અને ખીચડી-વાળાની પાછળ આવી રહ્યા હતા તે લક્ષમણ કોઠારી હતા! એ અને ન જોળખે એ કાંઈ અને?

લક્ષમણ કોઠારી તો અને એક પળમાં વતી! કાઠરી એ વિચારે મારાં લરખુ મરી ગયાં. એ જમીને વીરપુરમાં તરત વાત કરવાના કે ફલાણા બાઈ તો બાવા થઈ ગયા છે! આ તો હાથે કરીને ઉપાધિ વેચી! ચાર ફિલસ પછી તો વિરપુરમાં વાત બાલે કે બાવતા વેષમાં આવે જોયેલ!

હવે શું ચાલે? ત્યાંથી હઠીને ભાગી રામચ તેહું ન હતું. જેમ અને તેમ અધારામાં ખેસીને ખીચડી આવા આંહી!

પણ લક્ષમણ કોઠારી તો પાછા પૂછવા આવવાના. એમને અવાજ આપતા જમનારાઓની પંડિત પાસે સંભળાતો હતો: 'વધારે જોઈએ કે મહારાજજી? અલ્યા! ત્યાંથી ખીચડી લાવો આંહી! ઘી વાળો કર્યા ગયો?'

એ પ્રમાણે લક્ષમણ કોઠારી મારી પાસે પછી આવવાના લક્ષમણ કોઠારીને ત્યાં તો જગ્યામાં હું ધૂણી વખત લોટ લેવા જતો એટલે જોળખાણુ હતી વળી એનાં ધર પછી આપણા ધર પાસે જ એટલે હું મનમાં મુંગતો હતો કે આ કારણુ વિનાની ગેરસમ-જૂત ઉભી થાય એવો પ્રસંગ મેં આપ્યો છે. એનો ઉપાય શું? મનમાં એ વિચાર કરતો હતો ત્યાં કોઠારી જ સામે આવીને ઉભા ગયા: 'અવધૂતજી! ખીચડી લાવે કે? અથવા એ...' પછી એમનો અવાજ કાંઈક મંદ પડ્યો. તે મારી સામે જોઈ ગયા હતા. થોડી વાર થઈને બોલ્યા: 'અથવા! ગોરીશંકર તો નહિ? કેમ આમ? તારે આંદોં બેસવાનું હોય-ત્યાં આશંકર આલ, પતરાણું' બસે પડ્યું! આ શું વેષ કાઢ્યો છે?'

મને પછી ખીજું શું બોલ્યું તે ખબર પડી નહિ હું એની પાછળ પાછળ ગયો. લક્ષમણ કોઠારી રસોડાની પાછળ મને લાઇ મયા. 'અથવા! તેં આ શું કયું' છે? તારે તે આંદોં આ ઉતારે આવવાનું હોય કે રખડવાનું હોય? ઠીક લે, જમવા બેસી જ! મહારાજ! ત્યાંથી બેઠેલાં શાક લાવે ને આંદોં ખરાખર ખીરસો.'

પછી મેં વેધનું જેવું તેવું બહાનું બતાવ્યું તે લક્ષમણ કોઠારીને મદ ઉતર્યું કે નહિ તે કાણુ જાણુ, પછી એમણે વાતને વધારે મચો' નહિ એટલે એક રીતે મને નિરાંત થઇ.

મને હું ત્યાં જો ઉતાગમાં જ રહ્યો. સવારે વહેલો ઉઠીને પાછો ફરવા માટે નીકળી પડ્યો!

આ પ્રમાણે બે દિવસ તો મેં લવનાચના મેળામાં જાવો. ટેકાણે ટેકાણે રખડ્યો અને વિવિધ રંગોની તેજાયા એમાં જોવા મળી.

ત્રીજો દિવસે હું પાછો મારા મૂળ વિદ્યાર્થી વેષમાં કોલેજ રેસીડ-સીમાં રમ નંજર સાતમાં કાપલ થઇ ગયો.

આ સમયમાં જ મારે ૨૨. બાઇસંકર ત્રિવેદી સાથે જોળખાણુ થઇ. બાઇસંકર ત્રિવેદી, દલીયંદ અને ધીનોગ્ન એ ત્રણની એક મંડળી હતી. એ મંડળી અઠવાડિયામાં એક વખત કોઇ એકાંત સ્થળે જમીને બેસતા અને સહવિચારનાં આદિલન ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતી. બાઇસંકરના મનઃકર્મો આવા આવા વિચિત્ર વિચારો આલ્યા જ કરતા. મને પછી એની આવી વિચિત્ર મનોદશાનો ખ્યાલ તો હતો જ. એ જમાનામાં જ્યારે હસ્તલિખિત માસિક કાઠું એ નવી નચર્ચ મણાતી ત્યારે બાઇસંકર એક હસ્ત-લિખિત માસિક કાઠના હતા. એ માસિકનું નામ 'જ્ઞાનભૌતિ' હતું. કવિ ત્રિવેદીના કાવ્યો આ 'જ્ઞાનભૌતિ'માં આવતાં હતાં, ધીનોગ્નના લેખ એમાં પ્રગટ થતા બાઇસંકર પોતે લખતા. એમણે મારી પાસે 'જ્ઞાનભૌતિ'નો અંક ધર્યો ને કાર્ધક-ખાસ કરીને 'પત્રો' માટે માગણી કરી. જેવું બાઇસંકરનું 'જ્ઞાનભૌતિ' પ્રગટ થતું હતું તેવું તે સમયમાં મનુષ્યકાંઈ રાવતનું 'જ્ઞાનાર્જુન' પ્રગટ થતું. એમાં તમામ લખાણુ એક જ દૈનિકીનાં ઉતારાનાં અને પોતાનો ધણો સમય એની પાછળ આપવાની મનુષ્યકાંઈ નિયમિત ટેવ હતી. એ વખતનાં એ જાનને માસિકો આજની સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તો બહુ મહત્ત્વવાન નહિ હોય પણ સાહિત્ય પ્રત્યેના અવિરલ ભક્તિના એ જાનને માસિકો પ્રતીક હતાં એમ કહીએ તો ચાલે. બાઇસંકરની સાહિત્ય પ્રીતિ ધણી જ ઉંચા પ્રકારની હતી. અને મુજરાતમાં તો વિરલ મણી સહાય તેવી હતી. એક સમયની વાત છે. બાઇસંકર મને રસ્તામાં મળ્યા. અમે યાત્રો કરતાં સાથે આલ્યા. પછી એ મને પોતાને ઘેર લઇ ગયા.

બાઇસંકરનાં એકલાં વિધવા માતા અને નાની બેન બે જણાં હતાં. એક નાની સરખી કોટડીમાં એમનું ઘર હતું. ઉપર જવાની એક સીડી આ બંધમાં રહેતી હતી. સીડીનો હવે કોઇ ઉપયોગ થતો નહિ, મેં ત્યાં નજર કરી તો હું જઇ થઇ ગયો. સીડીને પગથિયે પગથિયે બાઇસંકરે છેક ઉપર સુધી

પુરતકો ગોઠવ્યા હતાં ! અને તે પણ કોલેજના નહિ. કોલેજનું બહુ જ થોડું એ વાંચતા. એટલે આંદોલો અનેક પ્રકારનાં પુરતકો હતાં. ખંડમાં ચારે તરફ મહાન પુરપોના ફાટાઓ હતા. એક ભાવનામય વાતાવરણ ઉભું કરીને એ રચનાઓ આનંદ લેવાની ભાર્ષદ્ય કરને મગ પડતી હતી.

મને ભાષણ કરના આ સાદા પણ સાહિત્યમય જીવને ધણી જ અસર કરી. પોતાનાં પુરતકોની વચ્ચે જીવનાર આ માથુસ ધરનો તો ધણો જ ગરીબ હતો. છતાં જે કેટલાક સ્વાભિમાની ગરીબ હોય છે એવી ભાષણ કરની સ્વાભિમાનભરી ગરીબી હરકોઇને માન મૂકાવે.

એ વખતે બે માથુસો એ કોલેજમાં એવા હતા જે જીવી શક્યા હોત તો ચોક્કસ જ નામ કાઢત. એક ભાષણ કર, બીજા કવિ ગીરધર. કવિ ગીરધર પાસે કંઈ હતો. અને કવિતા કરવાની શક્તિ હતી. એનાં કેટલાક કાવ્યો અને લાગે છે, ‘અક્ષતુલ’ નામથી વિનોદ લખાણ આપતા રાજકોટના રા. રમણિક મહેતા પાસે હોવાં જોઈએ. ધણું કરીને કવિ ગીરધરના કાવ્યોનો એક નાનકડો સંગ્રહ બહાર પણ પડ્યો છે. ભાષણ કરના ‘જ્ઞાનજ્યોતિ’ માટે બંને એ વખતે એક પંક્તિ જોડી હતી-તે બાજુ યાદ આવે છે “જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈને હરતમાં આજ આવે.”

ભાષણ કર ‘જ્ઞાનજ્યોતિ’માં એ સમયે પણ કેટલું સુંદર લખી શકતા એનો કંઈક ખ્યાલ નીચેના એક બે ફકરા આપી જશે.

“આ પ્રપંચમાં હું જ સત્ય છે”

x

જોળખાણ તો આવ છે ને કાલ નથી. મને તો નિત્યતા નથી પીનાર સાક્ષી જોઈએ.

x

શબ્દોની એરહાબરીથી નહિ, પણ ચોનની વાણી નહિ સમજવાથી જ માનવ સંબંધમાં વિષ્ણુ

બંને છે. તમને કોઈ ચાહનાર મળે, પણ તમને પારખી શકે નહિ તો શું વળે ? આ પ્રેમ સાપ છે.

x

મારા કાર્યના વિનયથી મને વખાણનારા ને મારામાં બહા રાખનારા ધણા આવી મળે છે. પણ પણ મારી મુશ્કેલીને પૂજનારા મને વકાલા છે.

x

તને હું ચાહું છું એવા ખ્યાલમાં હું મરત રહું તો ય બસ છે.

૨૯. ભાષણ કર દિવેદી વિષે એક અંક ‘બે ધડી મોજે’ શ્રી હેલથ કર વ્યાસના તત્ત્વ નીચે પ્રગટ કરેલો. તેમાં અનુવાદ રાતે એનો પરિચય આપ્યો હતો. એમાંથી જણાય છે કે ભાષણ કર ઇ. સ. ૧૯૦૯માં ‘પહેલવહેલું’ હસ્તલિખિત માસિક ‘દોલું’, ‘આયોદિતાદર્શ’ ત્યારપછી એક વખત એમણે સાધુ સંન્યાસી થવાનો વિચાર પણ સેવેલો. એનું જીવન અનેક રંગો વચ્ચે વહેતું જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૩૧માં હ્રુષ્ઠ થઈ ત્યારે એને જાણનારા સૌના દિલમાં એક જ આધાતનનક બળાજ ઊઠેલો: ‘આવું જીવન...અને આવો લોપ !’

ભાષણ કરને ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે અથોક પ્રીતિ હતી એનું એક નાનું સરખું ઉદાહરણ યાદ આવે છે. એ અરસામાં જ ઘણું કરીને ડો. કાન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા જૂનાગઢ બહાઉદ્દીન કોલેજમાં આવેલા. પ્રોફે. બાદના અતિથિ તરીકે તે એક વિવાદ સભાના પ્રમુખ હતા. વિવાદનો વિષય ધણું કરીને ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ અન્ય રતો છે’ એવો કંઈક હતો.

એ વિવાદમાં મેં ભાગ લીધો હતો. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય તો અપંગ છે અને એમાં નથી વાર્તાઓ, નથી નવલકથાઓ, નથી નિબંધો કે નથી કોઈ એવો પ્રતિભાષાળી લેખક જેની કૃતિઓ જ્યતમાં તો ઠીક, પરંતુતમાં પણ માન મુકાવી શકવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય.’ એનું કંઈક મેં પ્રતિપાદન કયું હતું. ભાષણ કરની તો જીલ લથડતી એટલે એને બોલવાનું

ફાવતું જ નહિ. એમણે તો મુંઝા સાક્ષી લેખે જ બધું
જોવાનું હતું. વિવાદમાં મને લાગે છે હું સાચું કે
ખોટું જોઈશો એ વસ્તુ પ્રત્યે નહિ, પણ હું સાચું
જોઈશો એ પ્રત્યે હા. કાન્તિલાલનું જ્ઞાન ખેંચાયેલું.
અને એમણે પાછળથી મને પ્રેમથી જોલાવીને કહ્યું
હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ કાષ્ઠ છે એવો જ
તમારો ખ્યાલ હોવો જોઈએ. વિવાદની ખાતર જ
તમારો આ અભિપ્રાય હતો એમ હું માનું છું.’

આ વસ્તુની બાષ્પકર ઉપર ધણી બસર થયેલી
લાગી એમણે મને પાછળથી મળતાં કહ્યું કે તમે
ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખરેખર કાષ્ઠ નથી એમ માનો
છો ? હું તો માનું છું કે અર્થાત્ વધુ વેગ આપવા
માટે જ આ તમારો અભિપ્રાય તમે પ્રદર્શિત કર્યો
હશે. ત્યાગપછી એમણે પૂછ્યું : ‘ધનસ્વામ’ની કેઈ
કૃતિ તમે જોઈ છે ?

એ વખતે તવાઈભરેલી રીતે ‘ધનસ્વામ’ની કાષ્ઠ
કૃતિ મેં જોયેલી નહિ. ધનસ્વામ એટલે કનૈયાલાલ
મુનશી એટલી પણ માહિતી મળેલી કરીને ન હતી.
મને પોતાને પણ નવાઈ લાગી હતી કે બાષ્પકર
જેની ખાત કરે છે તે મુનશીની કાષ્ઠ કૃતિ મારા
જોવામાં કેમ આવી નહિ હોય ?

પછી બાષ્પકરે મુનશીની કેટલી કૃતિઓને
મને ખ્યાલ આપ્યો હતો. અને મને કહ્યું હતું કે
આપણે સૌએ જોયા મળીને ગુજરાતી સાહિત્યની
તરીખી ટાળરી જોઈએ. બાષ્પકરને એક ફરો ગુજ-
રાતી લેખકની એમની લાવનાને શરસ રીતે
રજૂ કરે છે.

‘દરેક બધું, જિન્દગીની નાની ખાખતોમાં ચોક્કસ
યામ, રસિક થાય, વિદ્યાના વ્યસનરાજો થાય, પોતાની
આજ્ઞાપાસના ઉપર પોતાના પ્રમાણિકપણની છાપ
પાડી, તેમના જીવન અને વૃત્તિના પરિવર્તનમાં નિમિત્ત
બને, પોતાનું ધર-ધર નહિ તો એને એક ખૂણું.-
પોતાની એક, અધ્યાસગૃહ, અતિથિને આરામ આપી-
સન અને પ્રેરણાનું સ્થાન બનાવે. જેથી લાવનાને
ઉત્પન્ન કરી, ઉત્તેજને પોષનાગ સદ્ગુણોનો સ્વા
સહવાસ રાખે. અને પોતાના વિચારો સરળતાથી
સમજાવી શકે એવો ગુજરાતી જાપામાં લેખક થાય.’

બાષ્પકરને મન લેખક, લેખક તરીકે મળે
મહાન આત્મા હતો. એમનું જીવન અકાલે કરમાયું
ન હોત તો ખરેખર એમની કલમમાંથી કેટલીક
અજબોલ કૃતિઓ ગુજરાતને મળી હોત.

(કમલા)

મેઘ અને ગુલાબ

(વર્ણન)

તે મેઘ જે સકલ પુષ્પતલ્પાં યુગ્મે છે
દર્દો; ગુલાબ પણ સાંધ્ય સમે ફૂટે જે
કે રક્ત મેઘ થકી; મેઘ, ગુલાબ, છે એ.

હરીશ્વરનાથ

અનુ : વિવિત્સુ

‘ભિર્મિ-નવરચના’ની નવી ચાલુ વાર્તા માનવીનાં હૈયાં—નર્મદાની કથા

રત્નેહરદિગ્ગમ

પ્રકરણ છઠું

વેધવ્ય

અમ બીજાં બે ત્રણ વર્ષ નીકળી ગયાં. કેવાં વેદનાભર્યાં હતાં એ વરસો! અમારા ઘરનું સંગીત બધું બસરૂં બની ગયું હતું. મારાં સાસુના અસતોષનો પાર ન હતો. અને તેમાં આડોશીપાડોશી વધારો કરવાનું ચૂકતાં નહિ. અને તે થ જાણે મારા પર ઉપકાર કરતાં હોય એવી રીતે! કહે છે કે, માણસ બહુ મધુર પ્રાણી છે. પણ મારો તે દિવસોનો અનુભવ તો એથી ઉશ્કેટો જ હતો. મારાં સાસુનાં કેપતાં મારી અનેક પાડોસણો જાણે મારે માટે બહુ સચિન્ત હોય એમ અનેક ઉપાયો સૂચવવાનું ચૂકતી નહિ. ‘હેં અહીં નર્મદા તેં ક્ષણે ખાધું કે?’ ને ‘હેં, તેં પેહું ત્રત તો હજી કહ્યું જ નથી, એક વાર કરી નાંખ ને!’ અને આવાં આવાં અનેક સૂચનો જાણે મારે માટે તે બધાંને ખૂબ લાગી આવતું હોય તેમ મારા પર વરસાવી મૂકી, તે દરેક સૂચને મારા સાસુના ધાને તાળુ કરી આપતાં. આવા સંજોગોમાં એક દિવસ તેમણે મને વાતવાતમાં કહ્યું.

‘તેં સાંભળ્યું? રાજાપીપળામાં એટા બચ્ચામાં બહુ સસ્તા ભાવે જમીન મળે એમ છે.’

‘એમ? મેં પૂછ્યું. ‘પણ તે આપણે શા ખપતી!’

‘મને થાય ■ કે આપણે થોડીક ખરીદીએ.’

‘પછી અહીંનું સું?’

‘એવું તો થઈ રહેશે, એ તો બા પછુ જરા જરા ખ્યાન રાખે તો સ્વછ બધું સંભાળવાની હોય છે.’ તે બોલ્યા.

‘પણ બાને ધરડે ધડપણ આવી ઉપાધિ થી! હવે દીકરે તેમને વળી ખેતી સંભાળવાની હોય!’ મેં કહ્યું.

‘હું જાણતો જ હતો કે તું ઝટ હા નહિ પાડે, પણ મેં તો મારા મન સાથે નક્કી કરી નાખ્યું છે કે રાજાપીપળા જવું.’

તેમના ઝોરકામાં જે સ્વસ્થતા અને સ્થિરતા હતી તેથી હું અમઠી, એકાએક જાણે મને કંઈ રહસ્ય સમજાઈ ગયું હોય તેમ હું બોલી.

‘મારે ખાતર આ બધું! આતું તે હોય કંઈ!’

‘ના. તારે ખાતર કશું જ નથી, કેવળ મારા મનની શાન્તિ ખાતર.’ તે બોલ્યા.

‘પણ એવાં તે ક્યાં આલ તૂટી પડ્યાં છે કે મનની શાન્તિ ગુમાવવી પડે!’

‘તું તો એમ જ કહેવાની. અને એ બધાં ભયારે એક દિવસ તને કાંસીને મચીડે લટકાવશે ત્યારે પણ તું તો દોરકું જોયનારને કહેશે, બે બે હં બાપ તમારા હાથ ન ઊભાવ-મારી તમે ચિન્તા ન કરશો.’

હું ખડખડાટ હસી પડી, ‘મેહું કહે છે એ કાણ કહે કે બોહું છે! આતું આતું કહી તમે મને સાંવ કટવી જ મૂકી છે તો. જુવો, એવો તેવો આપણે કંઈ વિચાર નથી કરવો, હું તો મારે અહીં જ સારી. ખાતે મૂકીને હું ક્યાં જનાર નથી.’

‘હા, ધાણીના બળતને ધૂંસરી વિના અહતું જ લાગે તે! પણ જો, આજ હું કહે નથી સાંભળવાનો, મારાથી આ બધું નથી સહેવાતું, હમણે ને પગલે મારો ને મારો જ વાંક નીકળ્યા કરે એ મારાથી કેમ વેઠાય? તને સંતાન ન થાય એમાં મારો કંઈ જ વાંક ન હોય?’

‘પણ કાણ કહે છે તમારો વાંક? બા તો બિચારાં હવે બોલતાં પણ નથી, ને દુનિયાને મોઢે કાણ તાળાં વાસવા બધાં!’

‘સો વાતની એક વાત-બોલ, તારી હા છે કે ના? હા હશે તો હસતાં હસતાં બધું, ના હશે તો ચઢેલે મોઢે બધું-પણ જવાનું છે એ વાત નક્કી.’

મારા અંતરમાં એ વખતે કેવી આંધો ઉછળી રહી હતી એ કેવી રીતે વર્ણવું? કેવળ સ્ત્રીઓને આવા પતિનું સહભાગ્ય જનતામાં મળતું હશે? આવી બેંડી સમજ, સાચી સહાયતા એ જ આ જીવનનો પરમ લક્ષણો નથી? મેં કહ્યું.

‘તમારી વાનની કદી કું ના પાડું છું? આજ કું તમને પગે પકડું છું. આ વાત પડતી મૂંઝે.’

‘ના.’

‘તો મારું એક માનશો!’

‘શું?’

‘પંદર દિવસ ચોળી ભવ.’

‘કેમ જે?’

હું કંઈ ઉત્તર ન આપી શકી. લગભગ મારું મુખ લાલચોળ બની ગયું, મારી પાંપણો મુગ્ધતાથી ઢળી ગઈ. મને કેટલું નવો જ પ્રકાશ મન પર ચમકારો કરી જતો હોય તેમ તેમની આંખ ચમકી. અતિ ઉમંગભરે તેમણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો.

‘સાચે જ? ખરું છે એ? મારે ઉત્સુકતાથી તે બોલ્યા, જવાબમાં તેમનો દુષેળીમાં મારો પંખો વધુ રિંગવળતાથી સંકેતાયો. પ્રેમના ધોડાપૂરમાં તેમણે મને કુખાડી દીધી—અને...અને ‘રત્નપીપળા જરાની’ વાત ફરી પાછી અમારી વચ્ચે કદી પણ ન થઈ—કારણ કે થોડા જ દિવસમાં મારી ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે સગાઈ બની હતી. કેવા હતા એ મુખદે દિવસો!

મહિના ઉપર ધણી દિવસ ચડી જતાં એક દિવસ મારી સાસુએ પૂછ્યું, ‘કેમ ચલો, કંઈ ભે કે શું?’

શરમની મારી કું કંઈ પણ બોલી ન શકી. પણ મારા મુખના ભાવ પરથી તે સમજી ગયાં એટલે અવાજમાં ઉમંગો અને મૃદુતાં દર્શાવતાં તે બોલ્યા, ‘સંભાળો રહેજો, બહુ ઊંઘવાદ ના બનતી.’

અને પછી તો આની ચોળી શરૂ થઈ ગઈ. મારા આહાર વિહારની ઝીણામાં ઝીણી કાળજી તે રાખવા મંડ્યાં. મારો પગે બોલ ઝીણી લેવા

તે ભણે સતત તત્પર જ હોય એમ કું બોલું તે પહેલાં ત્રણ મારા હોંકના અણસારાથી વાત કળી જઈ પાણીની બચ્ચાએ દૂધ હાજર કરતાં. તેમની અમાઁની કોરતા કું ભૂલી ગઈ. અને તેમનો આ નવો વ્યવહાર ‘જોતાં-નતેમના અગાઉના વર્તનને મેં કોર લેખ્યું હતું એ નથી અન્યાય જ હતો એવો મને પચાતાપ પણ થવા લાગ્યો.

આજ આ બધું મને ભયે યાદ આવે છે ત્યારે એ કેટલું વિરલ સ્વપ્ન આવીને તરતજ ઊડી ગયું હોય એમ લાગે છે. હા, જીવનનો ક્રમ કેવો અન્યથ છે! ભયે તમે સુખનાં સ્વપ્નમાં હો ત્યારે તમારા કુઃખની ભડી પણ તમારા પત્ન નીચે જ તૈયાર થતી હોય છે. આપણે એ નથી ભોંઈ શકતાં. એ સાચું છે કે નરક એવો ઉવંટનો નિર્ણય તો કેણું કરી શકે! —પણ મેં તો મારા એ સૌભાગ્યના દિવસો પરમ ઉત્સાહમાં વીતાવ્યા, અને ભયે તે અદૃશ્ય હાથે મારું એ સ્વપ્ન છીનવી લીધું ત્યારે કું સાવ ભાંગીને દમલા થઈ પડી.

મને હજી મહિના જતો હતો. હજી તો લેણા બધા કામમાંથી પુરા પરવાથી પણ ન હતા. આજ જરા ઠંડી વિશેષ હતી એટલે બારણાં બંધ કરી અંદર સમઢીએ તાપતાં બેઠાં હતાં. મારા મંથિપાઈ જેઠાણી આજ સવારે જ અમારા આનંદમાં વધારો કરવા આખાં હતાં, અને મારા મંથિપાઈ જેઠાણીએ મને સવારે આવવાના હતા. આખો દિવસ જેઠાણીએ મને અનેક રીતે કુલાવી કુલાવી, ને રાત્રે ભયે અંદર સમઢીએ તાપતાં હતાં ત્યારે પણ બાની હાજરીને ભણે ગળી જઈ અમારા બન્નેની તે મીઠી મળક કરી રહ્યાં હતાં. કેવું બધું ભણું ભણું હતું!

અને ત્યાં એકાએક જાંફના બાર થતા અને સંભળ્યા. કોડોલક બીડાઈ જતાં બારણાંના અવાજ અને સંભળ્યા. કારણે ચીસો અમારે કાને અથડાઈ. ભયથી ભણે મારા બધાં માત્રો અકક થઈ ગયાં, અને કું કંઈ પણ વિચારી શકું તે પહેલાં તો તે ઉડ્યા. મારા સાસુએ તેમને વાળવાણી પ્રમત્ત કર્યો. જેઠા

તો કોઈ કોઈ વાર જ આવતાં એટલે તેમનું કહ્યું
તો તે કરે જ. પણ 'ના. નાનાભાઈ, તમે ના જશો.'
એ શબ્દો તેમના હૈયા સુધી પહોંચી જ ન શક્યા.
હાથમાં ધારિયું લઈ તે ઘર બહાર નીકળ્યા. ગજરા-
ચેલી કું એટલે આવી ભેઠું છું 'તો એક એક
ધરનાં ખારણાં ખંધ! કૃષિયામાં કોઈએ ન મળે!
માત્ર તે જ એટલા બંદુકના ખારની દિશામાં દોડ્યે
જતા હતા. મને થયું કે પણ તેમની પાછળ દોડું.
તેમને કંઈક થયું તો મારાથી કેમ છવીં ચઢશો?
પણ મારી હિમ્મત ન આવી. મારા ઉદરમાં ફરકતા
છવે ભણે કે મને રોજી રાખી કુસકાંઓથી મારું
હૈયું ભરાઈ ગયું.

થોડા વખત સુધી બંદુકના ઉપરા ઉપરી ખાર
થતા રહ્યા, પછી બધું શાંત થઈ ગયું. ધક્કે લઈ
તેમના આવવાની હું રાહ જોવા બેઠી, પણ તેમના
આવવાનાં કોઈ ચિહ્ન દેખાયાં નહિ, ધરમાં અંગે બધાં
પૈરાંઓ જ હતાં, કોને કહું કે જામને તપાસ કરે?
ધોરે ધોરે બેઠેલાં ખારણાં બિડકવા લાગ્યાં. બધાં
પૂછવા લાગ્યાં કે શું થયું હતું? પણ બનાવની
જગ્યાએ જવાની કોઈની હિમ્મત ન આવી, આથી
મારાં સાસુ એટલે આખ્યાં. તે તપાસ કરવા જવા
તૈયાર થયાં, એટલે અમારી સાથે રહેતા અનનન
પંડાને શરમ આવી. તે બોલ્યા, "કાજી, અંગે હજી
જીવતા બેઠા છોએ, શાને જનું પકે તમારે?" અને
એ કાજી લઈ તપાસ કરવા નીકળ્યા.

અને પછી! પા કલાક બાદ ભાંરે અમે સૌને
અમારા ઘર તરફ આવતા મેં ફાનસના તેજે ભેગા
ત્યારે ના, એ વાત હું કંઈ રીતે વળુંવી શકું?
આજ પણ એ યાદ આવતાં મારું હૃદય ચીરાઈ
જાય છે. કસનગદના ગ્રેદને ત્યાં ધાકપાકુઓ આવ્યા
હતાં. કસનગદના છોકરાને તેમણે મારી નાખ્યો; અને
સાથે મારો સૌભાગ્યદીપ પણ છુટાઈ ગયો, હા!
કેવી એ કારની આફત મારે માથે બિતરી હતી!

પણ ના, એ વીર યત્ન ઉપર આંસુ નહિ સાડું,
સાચા મદને જાળે એવી નીડરતાયો તે યત્નને

બેટ્યા. એકલે હાથે તે ધાકપાકુઓ સામે ઝઘૂમ્યા.
મરતાં મરતાં બેને તો એમણે સખત ધામત્ર કર્યાં.
પણ બંદુક આગળ માણસ કેટલુંક ભેર કરી શકે!
તેમની બહાદુરી ભેષ ધાકપાકુઓના સરદારે તેમને
પગમાં ગોળી મારવાનો હુકમ આપ્યો, પણ પગમાં
ગોળી ખાધા છતાં ય તે વ્યગ્ર રહ્યા અને ધાકપા-
કુઓ સામે ઝઘૂમવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. આથી અક-
ળાઈને એક બહારવટીઆએ તેમની છાતી વીધી
નાખી. ધાકપાકુઓના સરદાર એ ભોતો ત્રાટક્યો,
'અરે કમખખત! એક મદનું' તે ખૂન કહ્યું!
શરમ ન આવી છાતી પર ગોળી ચલાવતાં! પણ
હવે શું થઈ શકે એમ હતું? તેણે તો લૂંટીને
પોતાને રસ્તે પડ્યા.

એ તો ધન્ય બની ગયા. હા, તેમને સુખી કર-
વાની જે અનેક યોજનાઓ હતી તે બધી મારા
મનમાં જ રહી ગઈ. વધુ નહિ, માત્ર પોતાનાં બાળ-
કનું એ ભેગા એ પામ્યા હોત તો ય તેમને કેટલો
બધો આનંદ થાત! પણ મારા નસીબમાં તેમને
સુખી કરવાનું ભણે વિધાનાએ સન્યું? જ ન હતું.
હા, વિધિની કઠોરતા!

હું ખૂબ રડી-અંગે બધાં જ રહ્યાં, અને એક સાથે
મોતને બેઠીને અમે અમારા દુઃખમાંથી સુકત થતાં
ખૂબ જ રાજી થાત. પણ મારે માટે તે કરવાને તો
તે બંધ જ કરતા ગયા હતા. જે મહામૂલ્ય જવાબ-
દારી મને તે સોંપતા મયા હતા, તે જૂલો તેમની
પાછળ કું કેવી રીતે દોડો શકું? એ નવા આવનાર
છવે તેમની અને મારો વચ્ચે ભણે એક દિવાલ
ખડી દીધી. જીંદગીની રમતમાં મને હાથતાળી આપી-
ને છટકી ગયા. અમે ઓછો અમારો વેદનાનો ભોજ
લઈ એક ખીજની ઝોચ થવા મથતી, લાંગેલાં
ખંડિયેશની જેમ, એ સૂના ખાવા ધાતા ધરમાં
અમારા દિવસો ગજવા મંડી. મારાં સાસુ ખૂબ
સમજુ ને હિમ્મતવાળાં હોવા છતાં સાવ લાંગી
ગયાં, પણ મારી આગળ તો તે ભણે હિમ્મતનાં જ
પ્રતીક હોય એમ વર્તવા મથતાં. મને ઘૂસકે ઘૂસકે

રહતી સાંભળી એક દિવસ તે બોલ્યા, 'દીકરી આપ ક્યાં સુધી રહ્યા કરશે?' મારાથી ન રહેવાયું. તેમને મળે હું બાછી પડી. 'એ બા, મારાથી આ નથી વેઠાતું.' બોલતી હું બેભાન થઈ ગઈ તેમના મૃત્યુ વખતે હું બેભાન ન થઈ તે આજે સાસુની અપાર સહાનુભૂતિના આધાર હેઠળ મૂર્છાવશ થઈ ગઈ. એ પછી પંદરેક દિવસ હું માદી રહી. મંદગીમાં મમે તેમ બહવા મડી. પણ તે બધામાં તેમની જ વાત બાવતી. તેમની બહાદુરી તેમની સમ્માર્થ, તેમને પ્રેમ-એ સૌની મારો મંદગીમાં હું મુશ્કેલીમાં મારા મંદી, અને તેમના બાળકને નાટે જે મહામુશ્કેલ વારસો તે મૂકી મ્યા છે એની જગ્યાએ એ આવશે તેને વાત કહીશ-એવું બધી લાજ શરમને જાણે બાળકે મુકી હું લવવા મંડી. મારાં સાસુ ઘડકતે હવે મારી મંદગીમાં મારી સેવા કરી રહ્યાં. જે જીવને હું મારા અંગેજનનાં સત્વથી પોષી રહી હતી તેના ઉપર તેમની બધી આશા હવે તેમણે રિથર કરી હતી, અને તેથી મારે માટે તે દિવસરાત સચિન્ત રહેવા મંડ્યાં. મારાં જેઠાણી પણ મારી સારી સરખી કાળજી રાખવા મંડ્યાં. પણ એક ઉલટના દિવસ સુધી મારી તખિયત સારી ન થઈ તે ન જ થઈ. આવી મંદગી, આવી ચિન્તા, આવી નિરાશા, આવી કઠોર આધાર-એની અસર હેઠળ જન્મનાર બાળકમાં શું હોર રહેવા પામશે એની પણ અને કીર્તિ લાગવી માંડી; અને બીજા કંઈ જ ખાતર નહિ તો તેને ખાતર પણ મારે આનાંસક અને શારીરિક રીતે આરોગ્યમય રહેવું જોઈએ એવી માન્યતા સેવી હું તે માટે પ્રયત્ન કરવા મંડી, પણ બધું વ્યર્થ.

પ્રકરણ સાતમું

માતૃત્વ

સુવાવક કેમ થઈ તે અને આજે પણ વાદ નથી આવતું. મારું શરીર ઉતટના દિવસમાં તો ખૂબ નમળું પડી ગયું હતું. જે કાંઈ અને જોતું તે કહેતું,

'લોહીનું પાણી થઈ ગયું છે.' અને ખરેખર એ સાચું હતું, પ્રસૂતિની વેદના મારાથી કેમ વેદી સકાશે તેની મને ભારે ચિન્તા રહ્યા જ કરતી, અને જેમ જેમ એ દિવસ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ હું મજબૂત લાગી. પ્રસૂતિની પીડા થઈ થતાં હું લગભગ વખત ટકી ન શકી. મારો બધી શક્તિ હું મુખાવો બેઠી હતી. જો હું થોડું મજૂં પણ જોર ન લાખવી શકું તો મારો અને મારી સાથે આવનાર બાળકનો મરે જ છૂટકો છે એ હું જાણતી હતી. જોરો બધાં મારા ખાટલા આસપાસ ભેરાં થઈ ગયા. તેમાં એક ફાવણ પણ હતી. બધાં મને હિંમત આપી રહ્યાં હતાં, હું પસીને રેખાએમ થઈ ગઈ, પણ પ્રયત્નોનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. હું સાવ થાકી ગઈ, જાણે મારી બધી શક્તિ મારા અંતરમાંથી જોસરી ગઈ. વેદનાથી અને થાકથી હું બેભાન બની ગઈ. ફરમાન પાસેના મામમાં એક ડાકટર હતા તેને બોલાવવા બાએ મજબૂત મોકલ્યા. ડાકટરને આવતાં નજી કલાક નીકળી ગયા. ફરમાન હું જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી રહી, ડાકટરે લિખિતારથી મારા મારા નરહરિતો જન્મ કરાવ્યો. મોતના મોમાં જઈ હું પાછી આવી.

જ્યારે મને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મારાં સાસુને ચિન્તા બરેસે મરેરે મારા તરફ તાકી રહેલાં મેં બોલ્યાં, 'મારી આંખ બિઘડતી જોતાં તેમણે મેં જહેન મલક્યું 'કેમ છે દીકરી?' તેમણે વદાલથી પૂછ્યું, 'સારું' બા' બોલી બહુ આગ્રહતાપૂર્વક તેમના તરફ મેં જોયું. કારણ કે જે ભાર દિવસો સુધી મારા શરીરમાં હું મમતાપૂર્વક ધારી રહી હતી તેનાથી હું મુક્ત થઈ છું એ વાત મને જ્ઞાન આવતાં તરત જ હું જોઈ શકી, અને તેથી તેણે શું થયું એ જાણવા હું ખૂબ બધીરી હતી. એટલે મારા મુખમાંથી 'સારું છે.' જલ્દી નીકળ્યા ન નીકળ્યા ત્યાં તે બોલ્યાં 'મખસો મ સાચો છે.' 'જખલો મ મારો છે।' હા, કેવા અમૃત મીઠા શબ્દો! મેં આંખ મીંચી દીધી. હું મનમાં મજબૂતી 'જખલો મ સાચો છે।' હા, મારો જખલો-ના, તેમનો જખલો. તેમણે મુખ મારી આંખ સામે

આવી ઊભું રહ્યું. ફરીથી હું જાણે ઘેનમાં પડી ગયું. મારાં યાતનતંત્રુઓ મૂળ નળળાં પડી ગયાં હતાં—પથુ મારે હવે વધુ આઘાત વેઠવા ન હતા. મારા બળલાને મારે જોવો હતો—પથુ તે પહેલાં એક ઘણાં તેની છબી મારા મન આગળ ચીતરી લીધી. આ કંઈ પહેલી વખત હું એવું કરતી હતી એમ તો નહોતું જ—તેની છબી તો મેં અનેકવાર મારા મન સમક્ષ ચીતરી હતી. એટલે મને તેના મુખની કંપના કરતાં જરાય વાર ન લાગી. તેમની જ આંખ, તેમનું જ મોં, તેમની છાતી એ બધું હું મારા બળલામાં આપી રહી. મારી કંપના—સૃષ્ટિમાં તે બળલો બની ગયા અને જાણે કે મારી જોડમાં આવી ગયા, અને સાથે જ ત્યાં તો મારાં સાસુએ જાળસને મારી સોડમાં મૂકી જ દીધા હતા. ગાંડી બની હું તેને જોઈ રહી, તેનું માથું! કેવું મોટું ને બેડોળ! આમડી કેવી કરચણી પડતી! આ મારો બળલો! હા, હા. એ જ. મને તેની બધી વિરૂપતા છુબ લાગી. મારી છાતી સરસો તેને મેં લઈ લીધી. મારાં નળળાં રતનનાં ય મેં ધાવણનાં ગરો કૂટતા અનુભવ્યા. જાણે માના પ્રેમથી, માના દુઃખથી જુગ જુબથી વંચિત રહ્યો હોય એમ બળલો મને વળગી ગયો. મારી તીવ્ર વેદનામાં આ મારે માટે જેથી તેવી સુંખની ઝલક ન હતી! અને પત્નીત્વ કરતાં ય માતૃત્વ એ વધુ જવાબદારીભર્યું વધુ અધરું, વધુ ઉદાત અને તેથી જ કદાચ વધુ મીઠું પદ છે એમ મેં અનુભવ્યું. વેદબધી કાંગી ગયેલી હું જીવવાની ઈચ્છાવાળી બની.

મારો બળલો મારી નજરે તો સુન્દર જ હતો, પણ મારાં સાસુ સિવાય કોઈ તેના રૂપનાં વખાણ કરતું નહિ; બધે તે બધાં તેને હસતાં તે હું જાણી શકતી, અને મને દુઃખ પણ થતું. તેનું માથું-એટલું તો મોટું હતું કે તેને બેસતાં શીખતાં પણ લાગેા વખત લાગ્યો—અને એ માથાને કારણે જ મારો પ્રતિનિતી વેદના પણ હું વેડી શકી ન હતી. મોટું માથું, અને ચીમળાએલું દોરડી જેવું ચીરો ને ફાલેલું પેટ! કબજિવાત, વરાય વગેરે તો જાણે તેનાં સાથી જ ન હોય! લાગ્યે જ એવો કોષ દિવસ જતો

ન્યારે કોઈ ને કોઈ પીડા તેને નહીં ન હોય. પણ મારાં સાસુ ખૂબ કાળજીપૂર્વક દવા દાર કરવા લાગ્યાં. રાતના ઉત્તમરા પણ મોટે લાગે એ કરતાં, એમની આવી કાળજી ન હોય તો હું કે મારો બળલો પૂરા એ માસ પણ જોવા ન ખાત.

છાંદગીથી હારો ઝેરેલી ગમ બે જણીનું બળલો જાણે જીવનકેન્દ્ર થઈ ગયો. અનેક કાતો વટાવીને તે મોટો થવા લાગ્યો. તે કેમ ચાલતાં શીખ્યો, કેમ બોલતાં શીખ્યો વગેરે વાતો કહેતાં હું કહી નહીં ચાકું. પણ એ વિગતોમાં ઉતરવાને બોલ જતો કહે, તે છ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને ઉપવીત ધારણ કરાવી અમે લાણવા મૂક્યો. અમે અને વિવવાઓ ખૂબ કાળજીપૂર્વક, આશાસરી તેને શિક્ષકને સોંપી આવી. બાળકને અમે પતાસાં પણ વહેંચ્યાં. પણ તેને શાળામાં મુકી આવ્યા બાદ આવ્યો દિવસ મેં અપાર ચિન્તામાં ગાળ્યો. એને વર્ગમાં શિક્ષક ન્યારે લઈ ગયા ત્યારે છોકરાઓ જે રીતે એને જોઈને હરખાં હતાં તે જેમ જેમ મને યાદ આવતું ગયું તેમ તેમ હું ખૂબ અકળાવા લાગી. તેનું માથું મોટું હતું. અને કંઈક બેડોળ લાગતું હતું તેમાં તેના શું વાંક વાંક? પણ એ રીતે તો તેની મા વિચાર કરે, કુનિયાને એમ વિચાર કરવાની શી પડી હતી? હું આવી ચિન્તામાં હતી ત્યાં રહતા નરહરિને લઈને મહેતાજીને આવતા મેં જોયા. ‘મારે ઘેર જવું છે ને ઘેર જ જવું છે’ એવી જીદ લઈને એ બેઠો હતો એટલે પોતે નિરુપાયે તેને ઘેર લઈ આવ્યા હતા એવું મેં મહેતાજી પાસે સાંભળ્યું. હું કંઈ ન બોલી. મેં નરહરિને પટાવી પટાવીને વાત કહાવી. છોકરાઓ તેને હસતાં હતાં, કોઈએ તેનો કાન પકડ્યો તો કોષએ તેના કોટ પાછળ પૂંછડી લટકાવી એવી બધી ફરિયાદો તેણે રડતા રડતા કહી. મેં તેને ખૂબ વહાલ કરી માંડ માંડ છાતો રાખ્યો. એ પછી નિશાનનું નામ આવે એટલે તે ધનપછાડ કરવા મંડ્યો. હું અકળાવા લાગી તે ન લાજે એ કેમ ચાલે? પણ મારાં સાસુ આડા ફરી વળવા મંડ્યાં. ‘ક્યાં એવો મોટો થઈ ગયો છે? બે મહિના પછી જશે તો તેમાં શું બચડી જવાનું

રહતી સાંભળી એક દિવસ તે બેઠા, 'દીકરી આમ ક્યાં સુધી રહ્યા કરશે?' મારાથી ન રહેવાયું તેમને ગળે કુ બાણી પડી 'જો બા, મારાથી આ નથી વેઠાતું' બોલતી કુ બેઠાન થઇ ગઇ તેમના મૃત્યુ વખતે કુ બેઠાન ન થઇ તે બાળે સાસુની અપાર સહાનુભૂતિના આધાર હેઠળ મૂર્છાવશ થઇ ગઇ એ પછી પચ્ચેક દિવસ કુ માદી રહી માંદગીમાં મને તેમ બચવા મડી પછ તે બધામાં તેમની જ વાત આવતી તેમની મહાકુળે તેમની સમ્માર્થ તેમને પ્રેમ-એ સૌની મારો માંદગીમાં કુ મુશ્કેલીમાં જાવા મંડી, અને તેમના બાળકને માટે એ મહામુશ્કેલ વારસો તે મુકી મુકા કો એની બધાં એ આવશે તેને વાત કહીશ-એવું બધી લાજ સરમને જાણે બાળકે મુકી કુ લવવા મડી માગ સાસુ ધકકતે હાથે મારી માંદગીમાં મારી સેવા કરી રહ્યા જે જીવને કુ મારાં અગેઅગનાં સત્વથી ધોધી રહી હતી તેના ઉપર તેમની બધી આશા હવે તેમણે રિથર કરી હતી અને તેથી મારે માટે તે દિવસરાત સચિત્ત રહેવા મર્યા માં જેઠાણી પછ મારી સારી સરખી કાળજી રાખવા મર્યા પછુ છેક હેવટના દિવસ સુધી મારી તપ્પિયત સારી ન થઇ તે ન જ થઇ બાવી માંદગી બાવી ચિન્તા બાવી નિરાશા, બાવો કંઠાર આધાર-એની અસર હેઠળ જન્મનાર બાળકમાં શુ હીર રહેવા પામશે એની પછુ અને ભીતિ લાગવો માડી, અને બીજા કંઈ જ ખાતર નહિ તો તેને ખાતર પછુ મારે માનાંસક અને શરીરિક રોતે આરોગ્યમય રહેવું જોઈએ એની માન્યતા સેરી કુ તે માટે પ્રયત્ન કરવા મડી, પછુ બધુ વ્યથ'

પ્રકરણ સાતમું

માર્ગતવ

સુવાવક કેમ થઇ તે મને બાળે પછુ થાદ નથી આવતું માર શરીર હેવટના દિવસમાં તો ખૂબ નમળું પડી ગયું હતું જે કાષ અને જોતું તે કહેતું,

'લોહીતુ પાણી થઈ ગયું છે' અને ખરેખર એ સાચુ હતું, પ્રસૂતિની વેદના મારાથી કેમ વેડી શકાશે તેની મને કારે ચિન્તા રહ્યા જ કરતી, અને જેમ જેમ એ દિવસ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ કુ મશગલા લાગી પ્રસૂતિની પીઠા ઘર થતાં કુ લામિા વખત ટકી ન શકી માગે બધી કલિત કુ મુમાવો વેડી હતી જો કુ થોડુ થણુ પછુ જોર ન લાખવી શકુ તો મારો અને મારી સાથે આવનાર બાળકનો મથે' જ છૂટકો છે એ કુ જાણતી હતી મેંસાએ બધા મારા ખાટલા બાસપાસ લેમાં થઈ ગયા તેમાં એક હાથણુ પછુ હતી બધા અને કિમત બાપી રહ્યા હતાં, કુ પસીને રેનડેમ થઇ ગઈ, પછુ પ્રયત્નોનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું ■ સાવ થાકી ગઇ જાણે મારી બધી શક્તિ માગ અખમાથી એસરી થઈ વેદનાથી અને થાકથી કુ બેઠાન બની ગઈ હરમ્યાન પાસેના મામમાં એક ડાકટર હતા તેને બેઠાવવા બાએ માણસ મોકલ્યો ડાકટરને આવતાં તણુ મ્બાક નીકળી ગયા હરમ્યાન કુ જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે એલાં ખાતો રહી ડાકટરે હથિયારથી મારા મારા નગરિનો જન્મ કરાવ્યો. મોતના બોમાં બઇ કુ પાછી આવી

બાપે મને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મારાં સાક્ષને ચિન્તા બરેલે મરેરે મારા તરફ તાકી રહેના મે જોયા, મારી આંખ બિધકતી જોતા તેમણે મોં કહ્યું 'મલકયું 'કેમ છે દીકરી?' તેમણે વડાસથી પૂછ્યું, 'સારુ બા' બોલી બહુ આગુરતાપૂર્વક તેમના તરફ મે જોયું કારણ કે જે કાર દિવસો સુધી મારા શરીરમાં કું મમતાપૂર્વક છારી રહી હતી તેનાથી કું મુક્ત થઈ છું એ વાત મને જ્ઞાન આવનાં તરત જ કું જોઇ શકી અને તેથી તેણે શુ થયું એ જાણવા કું ખૂબ અધીરી હતી એટલે માગ મખમાથી સારુ છે' જબ્દો નીકળ્યા ન નીકળ્યા ત્થા તે બોલ્યા 'મજલો મ સારો છે' 'જનલો મ સારો છે!' હા કેવા અમૃત શીઠા જબ્દો' મે આંખ મીચી દીધી કુ મનમાં મજુમણી 'જનલો મ સારો છે!' હા, મારો જ સો-ના તેમને જમલો તેમણે મુખ મારી આંખ સામે

આવી ઊભું રહ્યું. ફરીથી હું જાણે ધૈન્યમાં પડી ગયું. મારાં યાનતંત્રુઓ મૂળ નખળાં પડી ગયાં હતાં—પણ મારે હવે વધુ આલાત વેઠવા ન હતા. મારા બખલાને મારે જોવો હતો—પણ તે પહેલાં એક ઘણુંમાં તેની છબી મારાં મન આગળ ચીતરી લીધી. આ કંઈ પહેલી વખત હું 'એવું' કરતી હતી એમ તો નહોતું જ—તેની છબી તો મેં અનેકવાર મારાં મન સમક્ષ ચીતરી હતી. એટલે' મને તેના કુખની કંપના કરતાં જરાય વાર ન લાગી. તેમની જ આખ, તેમનું જ મોં, તેમની છાતી એ બધું હું મારા બખલામાં આપી રહી. મારી કંપના—સૃષ્ટિમાં તે બખલો બની ગયા અને જાણે કે મારી ગોદમાં આવી ગયા, અને સાથે જ ત્યાં તો મારાં સાસુએ બખલાને મારી સોડમાં મૂકી જ દીધો હતો. માંડી બની હું તેને જોઈ રહી, તેનું માથું! કેવું મોટું ને જોડાળ! આમડી કેવી કરચલી પડતી! આ મારો બખલો! હા, હા. એ જ. મને તેની બધી વિરુપતા છુપ્પ લાગી. મારી છાતી સરસો તેને મેં લઈ લીધો. મારાં નખળાં સ્તનમાં ય મેં ધાવણુના ઝરા ફૂટતા અનુભવ્યા. જાણે માના પ્રેમથી, માના દુઃખથી જુગ જુમથી વંચિત રહ્યો હોય એમ બખલો. મને વળગી ગયો. મારી તીવ્ર વેદનામાં આ મારે માટે જેવી તેવી કુખની ઝલક ન હતી! અને પાતીત્ય કરતાં ય મારૂંતર એ વધુ જવાબદારીભર્યું વધુ અધરું, વધુ ઉદાત અને તેથી જ કદાચ વધુ મીઠું. પદ છે એમ મેં અનુભવ્યું. વૈધવ્યથી લાગી ગયેલી હું જીવવાની ધ્રુજાવાળી બની.

મારો બખલો મારી નજરે તો સુન્દર જ હતો, પણ મારાં સાસુ સિવાય કોઈ તેના રૂપનાં વખાણ કરતું નહિ; બધે તે બધાં તેને હસતાં તે હું જાણી શકતી, અને મને દુઃખ પણ થતું. તેનું માથું એટલું તો મોટું હતું કે તેને બેસતાં શીખતાં પણ લાગેા વખત લાગ્યો—અને એ માથાને કારણે જ મારો પ્રસૂતિની વેદના પણ હું વેડી શકી ન હતી. મોટું માથું, અને ચીમળાએલું દોરડી જેવું ચારીર ને ફાલેલું પેટ! કબજિયાત, વરાય વગેરે તો જાણે તેનાં સાધી જ ન હોય! લાગ્યે જ એવો કોષ દિવસ જતો

બ્યારે કોઈ ને કોઈ પીડા તેને નહી ન હોય. પણ મારાં સાસુ ખૂબ કાળજીપૂર્વક દવા દાર કરવા લાગ્યાં. રાતના ઉગમરા પણ મોટે ભાગે એ કરતાં, એમની આવી કાળજી ન હોય તો હું કે મારો બખલો પૂરા એ માસ પણ જોવા ન પામત.

જીંદગીથી દારો બેઠેલી અમ બે બહીતું બખલો જાણે જીવનકન્દ્ર યથ્થ ગયો. અનેક ધાતો વટાવીને તે મોટો થવા લાગ્યો. તે કેમ ચાલતાં શીખ્યો, કેમ બેસતાં શીખ્યો વગેરે વાતો કહેતાં હું કહી નહીં થાકું. પણ એ વિગતોમાં ઉતરવાને લોભ જતો કહું. તે છ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને ઉપવીત ધારણ કરાવી અમે લાચુવા મૂક્યો. અમે બન્ને વિધવાઓ ખૂબ કાળજીપૂર્વક, આચાલરી તેને શિક્ષકને સોંપી આવી. બાળકોને અમે પતાસાં પણ વહેંચ્યાં. પણ તેને શાળામાં મુકી આવ્યા બાદ બાળો દિવસ મેં અપાર ચિન્તામાં આણ્યો. એને વર્ષમાં શિક્ષક બ્યારે લઈ ગયા ત્યારે છોકરાઓ જે રીતે એને જોઈને હસ્યાં હતાં તે જેમ જેમ અને થાક આવતું ગયું તેમ તેમ હું ખૂબ અકળાવા લાગી. તેનું માથું મોટું હતું. અને કંઈક જોડાળ લાગતું હતું તેમાં તેનો શું વાંક વાંક? પણ એ રીતે તો તેની યા વિચાર કરે, કુનિયાને એમ વિચાર કરવાની થી પડી હતી? હું આવી ચિન્તામાં હતી ત્યાં રહતા નરહરિને લઈને મહેતાજીને આવતા મેં જોયા. 'મારે ઘેર જવું છે ને ઘેર જ જવું છે' એવી જીદ લઈને એ જોદો હતો એટલે પોતે નિરુપાયે તેને ઘેર લઈ આવ્યા હતા એવું મેં મહેતાજી પાસે સાંભળ્યું. હું કંઈ ન બોલી. મેં નરહરિને પટાવી પટાવીને વાત કહાવી. છોકરાઓ તેને હસતાં હતાં, કોઈએ તેનો કાન પકડ્યો તો કોષએ તેના કોટ પાછળ પૂંછડો લટકાવી એવી બધી ફરિયાદો તેણે રહતા રહતા કહી. મેં તેને ખૂબ વદાલ કરી માંક માંક છાતો રાખ્યો. એ પછી નિશાળનું નામ આવે એટલે તે ધમપછાડ કરવા મંડ્યો. હું અકળાવા લાગી તે ન જાણે એ કેમ ચાલે? પણ મારાં સાસુ બાડા ફરી વળવા મંડ્યાં. 'ક્યાં એવે મોટો થઈ ગયો છે? બે મહિના પછી જશે તો તેમાં શું બમડી જવાનું

કિ ? આવી તેઓ દલીલ કરવા મઠ્યા. હું નિરુપાય બની ગઈ. હવે તે કંઈ સાવ નાનો ન હતો. બે તેની ઉમરનાં બાળકો સાથે તે ન હોય તો તેનાથી નાનાં બાળકો સાથે તો તેને ધણું વધારે વસત્રું લાગશે એ વાત હું સ્પષ્ટતાથી જોઈ ચકતી તે સ્પષ્ટતાથી મારા સાસુ જોતાં ન હતાં. એટલે મારી કોઈપણ દલીલ તેમની આગળ ન ચાલે, અને નરહરિ નિશાળમાં ન જ ગયેા. આમ બે વર્ષ નીકળી ગયાં. પણ એ વર્ષ કેવળ નકારમાં ન હતાં, મારામાં શિક્ષકની શક્તિ ન હતી, પણ તેમ હું નિરક્ષર પણ ન હતી. વાતવાતમાં હું તેને અનેક વસ્તુ શીખવવા મંડી. નાનપણથી જ તેનું કુવુલ્લ બહુ બારે હતું, અને મને તે અનેક સવાસો પૂછી અજાણવી મૂકેતા, એટલે તે જેમ જેમ મોટા થતા ગયો તેમ તેમ મારે પણ મારો જ્ઞાનકાંડાર વિકસાવવો પડ્યો. પંખીઓનો તેને બહુ શોખ હતો. તેમનાં નામો જાણવાં, તેમનાં જેવા અવાજો કરવા વગેરેમાં તેને ધણી મજા પડતી. ખેતરે પણ મારી સાથે તે આવતા. વનસ્પતિ જમવતી પણ તેણે ઠીક ઠીક માહિતી બેગી કરી હતી. વળી તેને વાતો સંભળવાનો પણ બહુ શોખ હતો—અને તેમજ ખાસ કરીને લાંબેવાઓની અને બહારવટીઆની, બીમ, અજુન, અભિમન્યુ વગેરે વોરોની કથા તેને ખૂબ ગમતી, દર એમાંસે અમારે ત્યાં મહાભારતની કથા મંડાતી તે બહુ રસપૂર્વક ને સંભળતો. અને મારી આગળ પેતે પણ અજુનના જેવા બાણાવધી બનવાની મહત્વાકાંક્ષા અનેકવાર દર્શાવતો. તેણે અમારા એક નોકર પાસેથી તીરકામઈ પણ મેળવ્યાં, અને આ નાનાજી જામ, ને આ ગુરુકાંજ ને અમારું ને એવો એવો કલ્પનાઓ કરી તે નિશાળ તાકવા મંડ્યો. મુઝ બની તેની રમત હું જોઈ રહેતી; તેની એકાગ્રતા અદ્વિત હતી. ત્યારે તે નિશાળ તાકતો ત્યારે તેનો સમય પ્રાણ તે નિશાળ ઉપર કેન્દ્રિત થઈ જતો. બાજુ જમતને તે તદ્દન જુદો જતો. તેની નેમ અવ્યુક સરળ નીવડતી.

પણ આ બધું તે એકસો એકલો કરતો. હું જોઈ ચકતી હતી કે તેણે તેનું પોતાનું જીવન જમવ સમ્યક્

હતું. તેમાં ને એકલો રહેતો અને રાચતો. તે જમવમાં કદાચ તેણે તેના સાથીઓ નહીં પણ ક્યાં હોય, એવું અને અનેકવાર લાગતું, કારણ કે કેટલીકવાર તેને હું ખૂબ ઉત્સાહમાં જોતી. તે વખતે તે ઉત્સાહનું કોઈ દેખીતું કારણ અને મળતું નહિ એટલે યુક્તિપ્રયુક્તિથી હું તેનો તો એક પામવા મથતી, એ વખતે હું જોઈ ચકતી કે તેણે સર્જના, બીમ, અજુન, અભિમન્યુ વગેરે વોરો સાથે તેણે જેની કેળવી હતી એ હતા અમારા ખેતર પાસે આવેલો એક ધેણુર વડા એક વિશાળ આબિ, અને એક મઝાનો લીમડો. એ વાત અલગજત તેણે લાંબા વખત સુધી કાંપને કરી ન હતી. પણ તેને મન, તે સાચા બીમ, અજુન ને અભિમન્યુ હતા !

મારે અમારી ખેતીની દેખરેખ રાખવા મોટો જામ ખેતરોમાં જવું પડતું એટલે તે પણ મારી સાથે આવતા ત્યાં કલાકો સુધી અમારા ઠાસના કિચુડ કિચુડ અવાજને તે કુવુલ્લપૂર્વક સંભળતો, અને એ વડની વડવાઈઓ ઉપર એણે ખાતો, ત્યારે જાણે ધણીવાર તેની સાથે તે વાત કરતો હોય એવો અને જાસ થતો—અને એ જોતાં અને કાસકો પડતો. પણ થોડા જ વખતમાં થક પાછળથી મજૂરોનાં છોકરાઓને આવતા જોતાં અને તેમની સાથે વાત ચડેલો તેને જોતાં અને નિરાંત થતી. તે છોકરાઓ સાથે તેને રમવું ગમતું, અને તે પણ તેની સાથે ખૂબ હળા ગયાં હતાં, અને તેમને પણ બીમ અજુનની વાતો તેણે સંભળાવી હતી. અને આથી અનેકવાર ચિન્તા થતી. બીમ અજુનની વાતોના સંસ્કાર તે એ છોકરાઓ ઉપર થાકી ચકે તેના કરતાં તેમના સંસ્કાર જોના પર પડવાનો અને ધણે સંભવ લાગતો. તે છોકરાં આમ તો મંડા જ રહેવા ટેવાઈ હતાં, તેમની જાણ પણ અશુદ્ધ અને ગ્રામ્ય, વાત પણ સામાન્ય, અને રમત પણ આપણને સામાન્ય રીતે જમવ લાગે એવી. એના એક પ્રસંગ અને હજુ પણ યાદ આવે છે—અને મને એ યાદ એથી રહી છે કે એ બટનાં મારા નરહરિની બાળતનાં પહેલવહેલી મારી આંખ ઉઘાડી. મજૂરોનાં છોકરાઓએ ચકલી પકડવાને મારે

ચીકી તૈયાર કરી હતી. ચકલી પકકવાની વાતથી નરહરિ ખૂબ ઉત્સાહમાં આવ્યો હતો. મારુ' એ રમતમાં ખ્યાન ન હતું, કારણ કે અમારા પડોશીનાં ઢોરોએ રાતે અમારા ખેતરમાં પાર વિનાનું લુકચાન કર્યું હતું, અને એ નબરોનબર જેવાં હું અકળાઈ ઊઠી હતી. એ બધો રાખ મારા નોકરો ઉપર ઠાલવી રહી હતી, તે વખતે છોકરાંઓ ચકલી પકકવાની રમતમાં પડ્યાં હતાં. એ ટોળામાં નરહરિ કરતાં બે ત્રણ મોટા છોકરા હતા, એ પાસેના જોયરમાં ઢોર ચરાવતા અને નરહરિ સાથે રમવા આવતા. ચકલી પકકવાનું તેમણે સજાકર્યું હતું, એ બધાં ચકલી પકકવાનો પેચ રમી રહ્યાં હતાં તેની મને કશી ખબર પડી શકી નહતી, પણ થોડા વખતમાં મેં છાત્રીઓની સાંભળી અને મારુ' ખ્યાન તે બાજુ ગયું. ચીકી ઉપર ફસાઈ ગયેલી એક ચકલીને તરફથી મેં જોયું. છોકરાંઓ તેના તરફ ધસી રહ્યાં હતાં. પેલા જોવાળીઓમાંથી એક સૌથી આગળ હતો. નરહરિ તેની પાછળ હતો. તે બૂમ પાડતો હતો 'બરે, બિચારી મરી જશે' અને બીજાં છોકરાં ખાખાડા હસતાં હતાં. પેલા જોવાળીઓએ ચીકી સાથે ચકલીને ઉપાડી લીધી એટલે નરહરિ બોલ્યો.

"એ બિચારી કેવી મજામ છે, છોડી દે એને!"

"કે અં! એને હું છોડવાનો જ છું તો!" છોકરાંએ જવાબ આપ્યો. "હજુ તો ખીજી ચાર પાંચ પકડી પછી તેને સેકા ખાઈશું"

નરહરિને પાર વિનાનો આધાર લાગ્યો. તેને અજેબગમાં ઘૂલ્યા અગી ઊઠી.

"શું?" તે કંઠકીથી બોલ્યો, "શું કહ્યું તે?" તેનો ગુસ્સો માતો ન હતો. તેને થયું જરૂર ન હતો.

"હા, હા. સેકા ખાવી છે. બાજુ કંઈ પહેલી વખત નથી પકડતા, સમજ્યોને?"

"છોડી દે છે કે નહિ?"

"ના."

"નહિ છોડે?" બોલતાં નરહરિ તેની ઉપર ધસી ગયો. અને તેનામાં બેટલું બેર હતું એટલા બેરથી પેલા છોકરાને હાથ તેણે પકડ્યો, અને અમળાવ્યો. પેલાથી અમળતાં ચીસ પડાઈ ગઈ, અને ચીકી તેના હાથમાંથી સરી પડી, તે એ ધમાલમાં ચીકી પરથી છૂટી ચઈ ચકલી ઊંચે ગઈ.

પેલાં છોકરાંઓ ધુવાંધુનાં ચઇ ગયા. મને થયું કે સારું થયું કે હું બહુ દૂર ન હતી, નહિ તો એ છોકરાંઓએ કદાચ નરહરિને માર્યો પણ હોત, એટલો બધો તેમના મોં ઉપર કચવાટ હતો. જાણે કેાઈ આપત્તિમાંથી તે ઊતરી ગયો હોય અને એ વાતની બીજા પાસે પ્રતીતિ બેઠતી હોય તેમ બે તોફાર ઉપર હું ચીડાતી હતી તેને સંબોધી મેં કહ્યું,

"જેવું ને? પેલા જોવાળીઓ જેને ને મારે કંઈ સંબંધ નથી તેમને પણ મારી શરમ આંચી, પણ છે તમને કંઈ લાજ શરમ?"

"શાની શરમ આવી કાઠી?" નોકરે પૂછ્યું.

તેની ચકલી નરહરિએ ઉઠાડી ચૂકી, ને અને બેઠને તેમણે નરહરિને માર્યો નહિ."

તે ખાખાડા હસ્યો. "કાઠી, નરહરિને તમે જોળખતાં નથી! નરહરિને મારે એવો આમાં એક પણ નથી."

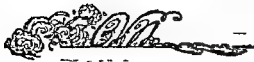
"એ બાહ્યલુનો દીકરો તેથી!" મેં જાણે તેના વાક્યને પૂરું કરવાના ઈરાદાથી કહ્યું.

"ના, ના, નરહરિના માર જીરવે એવો એમાં એક પણ નથી." તે બોલ્યો.

હું તો આભી જ બની ચઈ. ધડી પહેલાં તો એની સાથે હું લડતી હતી તે જુઓ ગઈ. મેં કહ્યું.

"જા, જા, તું કોને બતાવે છે? ક્યાં નરહરિ ને ક્યાં એ છોકરો?"

"જોવું છે તમારે? કહો તેણે પેલાં છોકરાંઓને જૂમ પાડી. "એ આમ આવજો કંઈ આપું." છોકરાં દોડતાં આવ્યાં. "શું છે? શું છે?" એમ તે પૂછવા લાગ્યાં.

“જુઓ, ‘ને આ લાકડીને ધુટણ ઉપર વાળી
ભાંગી આપે તેને કાપી એમની રહિરી બોરડી ઉપરથી
ટોપી ભરીને બોર પાડવા દેશે.”

“હું ભાંગી આપું,” બોલતો પેલા મોટા છોકરા
આવ્યો. તેણે ઘણી માયાફાંક કરી પણ લાકડી વળી
ચકી નહિ. ખીજા છોકરાઓએ પણ માયાફાંક કરી,
પણ બધાં નિષ્ફળ નીવડ્યાં. હું સમજી ચકી નહિ કે
એમ કરી રવજી શું કહેવા ઇચ્છતો હતો, પણ મને
લાંબો વખત સદયમાં રહેવા નહિ દેતાં તેણે
નરહરિને કહ્યું, “નરુભાઈ, બંગારી કે તારાથી !”

નરહરિએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો; પણ તેણે
લાકડી હાથમાં લીધી ને ધડીબગ નેના તરફ જોઈ
રહ્યો. મારી-ભાગી ધકાપી બીડી જાણે કાઈ જુદા જ
નરહરિને હું જોઈ રહી હતી. એ લાકડી તેનાથી કંઈ
રૂતિ સંગારી ! પણ હું ખીજા વિચાર કરી ચક્ર તે
પહેલાં તો કાઠાકે થતો અવાજ આવ્યો, અને
લાકડીના એ કાઠાકે કરી, રવજી તરફ તેણે ફેંકી
દીધા, અને જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેમ ‘આલો,
આવતું છે કાંઈને બીમસેન પાસે !’ બોલી પેલા વડ
તરફ તે જવા મંડ્યો. માત્ર હજી તો અનેક પ્રકારના
ભાવોથી ભરાઈ આવ્યું હતું, છતાં મેં બને તેટલો
સંયમ જાળવી કહ્યું, “રવજી, આ લોકાને તેં બોરતું
કહ્યું છે તો છો એ બધાં આને બોર ખાતાં,
જવા કે સોને.”

‘બધાંને !’ નવાઈ પામતો રવજી જોઈ રહ્યો

‘હા, હા, બધાંને’

‘ખંધા બંબેરી પાકશે’ તેણે જાણે ચીકારા કહ્યું.

‘હો બંબેરી પાકતા,’

‘ના, ના. કાકી અમે પાકાં જ લઈશું.’ પેલાં
છોકરાઓમાંથી એક છોકરો બોલ્યો.

‘સાડુ, સાડુ ! તમને અમે તે લેજો, ને નરહરિ
દું પણ જરો ને ?’ નરહરિને પાછો બોલાવવાં
મેં પૂછ્યું.

‘હાસ્તો.’

અને બધાં ટીકીઆરી કરતાં અમારી બોરડી
તરફ દોડ્યા.

મારા કરતાં રવજી નરહરિને વધારે યોગ્યતો
હતો. એ વિચાર જાણે કાંઈએ ભેરથી મારા મોં ઉપર
જપકાકે ચોડી કાઢી હોય એવો મને સાલતો હતો.
પણ એ સાથે નરહરિની ચક્રિતત્વ એ પ્રદર્શન ભેરતાં
મને આનંદ પણ થયો હતો અને એને વાણીમાં
બેસા કરવા માત્રું હૈયું ધનગની રહ્યું હતું, એટલે
છોકરાઓ ભેરતાં જ મેં રવજીને પૂછ્યું.

‘હે, રવજી, તને ક્યાંથી ખબર કે નરહરિમાં
આટલું ભેર છે ?’

‘કેમ મને ખબર ન હોય ? એને મોટો શેણે
ક્યો છે ?’

‘હા. નાનપણથી તેં એને રમાડ્યો છે એ ખતું,
પણ’ પણ માત્રું એ વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાં
રવજીનો ઇતિહાસ મારા મન આગળ એક ક્ષણમાં
ફરકી ગયો. રવજી નાનપણથી ભારે તોફાની હતો,
અને નરહરિના બાપુજીએ જો એને વખતસર હાથમાં
લીધો ન હોય તો બહારવટીઆઓની ટોળાંમાં પણ
કદાચ એ ભળી જતો. અમારાં ગામમાં દોડવામાં
સૌથી વધુ ઝડપ એની હતી. ૫૫ પાળા દસમાર માંસ
તંદોરો લઈને જવાનું હોય ત્યારે એ જ બધાંને વાડ
આવતો. એક વાર એક નેજામાં લાકડાંથી ભરીશું એક
ગાડું ફસાઈ ગયું હતું. ગાડાવાળો આજુનાજુથી પાંચ
ભાત જમીને બોલાવી લાવ્યો; તે બધાંએ ખૂબ ભેર
કર્યું પણ ગાડું જરાય ચસકયું નહિ. એવામાં રવજી
ત્યાં આવી ચડ્યો, ત્યારે માંડ વીસ એકવીસ વર્ષની
તેની ઉંમર હતી. ધડીબર પેલા લોકાની માયાફાંક
તે જોઈ રહ્યો. પછી તેણે તેમને સંબોધી કહ્યું.

“ખસી જાવ, જોઈ એ હું બેસવી થકું છું ?”

“અરે, વાહ, જોયો નહિ મોટો બહાર એકલો
ખસેલાવાળો,” બોલી તિરસ્કારમાં પેલા લોકા બાપુએ
ખસી ગયા. રવજીએ ગાડાને ખાંધ મારી. ત્રીજો
અંતેક પૈકા સાથે ગાડાને તેણે બહાર કરી નાખ્યું ને
તેને બહાર કાઢ્યું. પેલા બધાં તો નવાઈ પામતા

તેને જોઈ જ રહ્યા. આવાં આવાં તો અનેક પરાક્રમ રવજીએ કર્યાં હતાં; અને નરહરિને રવજી ખૂબ ગમતો. તેની સાથે નાનપણથી તે હળી પણુ ગયો હતો તે માદ આપતાં જાણે વાતના અઢોડા, એક પછી એક ગોઠવાતા જતા હોય એમ અને લાગ્યું. એટલે મેં પૂછ્યું, “ત્યારે રવજી આ જોર એનામાં તો મૂક્યું કે?”

તે હસ્યો, “કાકી, એનામાં જોર હતું જ. કાકાનામાં જોણું જોર હતું? ને તમારામાં? તમારા ખન્નેનું જોર એનામાં જોતરેલું છે.”

તેના કાકાના ઉદ્દેશ્યે મારા જૂતકાગની કટલીક સુખદ સ્મૃતિમાં મને હસેલી લીધી. હા, તે ખરખર વીર હતા. જેવી તેમની હિંમત તેવું જ તેમનું બળ હતું. રવજી આવો જોરવાર હતો પણ તેમનાથી ઘરતો. એ ખન્નેની ઉમ્મર લગભગ સરખી જ, પણ મારા જોઠને તે કાકા કહીને જોલાવતો, અને તેથી તેમને પણ તે કાકા જ કહેતો. રવજી જ્યારે આડો ફાટતો ત્યારે તેની પાસે તે જ જતા, અને તેમની આમળ તે ગરીબ ગાય જેવો બની જતો. નરહરિમાં તેમની શક્તિ ઉતરે એ મને અસ્વાભાવિક નહોતું લાગતું. પણ બિચારો કેવા સંજોગમાં જન્મ્યો હતો! ક્યાંથી એનામાં શક્તિ કે હિંમત આવી શકે? પણ આજે મેં જે જોયું તેનાથી મારા ધણા ધમ કાંગી ગયા. ધીરે ધીરે રવજીએ મને તેની અનેક વાત કહી. તેમના અવસાનથી રવજીને ખૂબ આઘાત લાગ્યો હતો, અને જાણે તેમના તરફની વફાદારી નરહરિની કાળજી રાખીને અદા કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું હોય તેમ નરહરિના જન્મથી જ તે સતત રીતે તેની કાળજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા મથતો હતો—એ કે મારાં સાસુને તેનો ધણો ડર લાગતો, કેમકે દહાડે તે બહાર રવડીએ બની જશે એવું તે લાંબા વખતથી માનતાં આવ્યાં હતાં, અને નરહરિ પર એના સંસ્કાર સારા નહિ પડે એવો તેમને ડર હતો. પણ જ્યારે નરહરિ રવજી નવઢાવે તો જ નાવાની કે રવજી રમાડે તો જ રમવાની છદ લેવા મંડ્યો ત્યારે તે નિરુપાય બની ગયા. એટલે રવજીના સહવાસમાં તે ખૂબ આવ્યો હતો. નરહરિની તેણે મને જે જે વાતો કહી

તે સાંભળતાં હું મૂજ જીડી. અમારી નદીના બેંક ધરામાં હુમ્મર મારી ખરહરિ તાગ કાઢી શકતો; વળર દોરડે અમારા કુવામાં ઉતરતાં તેને મુશ્કેલી પડતી નહિ—ને આ બધામાંથી મને કે મારાં સાસુને કશી જ ખબર ન હતી! અમને કોમને ખબર ન પડે તેમ રવજીએ તેને આ બધું શીખવ્યું હતું? શાથી? રવજીને મેં એ પ્રશ્નો ન પૂછ્યા, પણ હું ગભરાવા લાગી. આઠનવ વર્ષની ઉમ્મરમાં જો તે આ હદે મડ્યો તો પછી એ ક્યાં જઈને અટકશે? ને મારાં સાસુએ જો એ જાણ્યું તો રવજીનું તો જાણે આવી જ ખન્નું, પણ મને ય તે છત્તી નહિ રહેવા દે, અને નરહરિને ધરની બહાર પમ મૂકવા ન દે. મેં રવજીને મારી બધી મૂંઝવણો કહેવા માંડી, પણ હું જેમ જેમ કહેતી ગયું તેમ તેમ તે હસવા માંડ્યો.

“અરે, કાકી તમે નાહકના ડરો છો. તમે મને જે બચ કે અપબચ આપો છો તે પણ ખરોખર નથી. નરહરિને મારે તો આ બધી આપણા છે. મારી જ વાત કરો ને! મને કેણે બધું શીખવેલું? એ તો બધું એની મેજે જ આવડી ગય, નરહરિ તો જોરવાર છે તેવો જ છાતીવાળો પણ છે. એને તમારાં ઉબળિયાત છોકરાંઓ સાથે નથી ફાવવાનું, તે તમને કહી દઉં. નરહરિને જે લોક મૂજ કહે છે તેમનાં છોકરાં જ મને મૂજ જેવાં લાગે છે.” રવજીની વાત હું સાંભળી રહી. એ તદ્દન અભણ મજૂરમાં આવી જીંડી સમજાવેલું હું. નવાઈ પામવા લાગી—પણ રવજી સાથે જ સમજુ હતો, અને તેથી નરહરિ સમજાવેલી તેનાં જે જે અવલોકનો હતાં તે બધાં સુકિત પ્રયુક્તિથી તેની પાસેથી—મેં ધીરે ધીરે કહાવી લીધાં.

નરહરિએ હવે નિશાળે જવું જ જોઈએ એમ મને લાગવા માંડ્યું. મેં તેને ઘેરે ઠીક ઠીક અધ્યાસ કરાવ્યો હતો. આંક તો કોષ્ટ પણ છોકરા કરતાં તેને સારા આવડતા હતા એવો મારો વિશ્વાસ હતો, પણ મને જે ચિન્તા હતી તે તેના સ્વભાવની. મજૂરોનાં છોકરાંઓ સાથે હોય ત્યારે મને તે ખાળક જેવો લાગતો, પણ ધરમાં કે બહાર બીજી કોષ્ટ જગ્યાએ અમે ગયા હપ્તએ ત્યારે તેનું વર્તન મૂંઝવે તેવું હતું. તે કોષ્ટની સાથે હળતો નહિ, અને એકલો જોસી

રહેતો. અમે બધાં હસતાં હજીએ ત્યારે પણ તે કવચિત્ જ હસતો. કાંઈ કાંઈ વાર તો તે સુનયન જેવા લાગતો અને આથી તો મને વધુને વધુ લાગવા માંડ્યું કે એને હળતો મળતો કરવો હોય તો નિશાળે જ મોકલવો જોઈએ. અન્તે મારી સાસુને હું સમજાવી રાખી. નરહરિને પણ સમજાવવાની મુશ્કેલી નહિ પડી તે નિશાળે જવા તેપર થયો. મહેતાજીએ તેની પરીક્ષા લીધી. તેના અભ્યાસ જોઈ તે નવાઈ પામ્યા.

“નરહરિને આ અભ્યાસ તમે કરાવ્યો, નર્મદા બહેન !” તેમણે મારા તરફ જોઈ પૂછ્યું. સંકેતથી હું જવાબ ન આપી શકી. તેમણે આગળ ચલાવ્યું. “એને પાંચમીમાં તો મારાથી નહિ ચૂકી શકાય, જે કે પાંચમીમાં પણ માલો તો શકે જ. પણ ચોથીમાં જરૂર મુશ્કેલ.”

મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. અમારા ગામમાં આ પહેલાં જ બનાવ હતો ત્યારે કાંઈ વિદ્યાર્થીને સીધા ચોથી ચોપડીમાં બેસાડ્યો હોય. નરહરિને પણ ખૂબ આનંદ થયો. ગામમાં અધાં નવાઈ પામ્યા. મારા સાસુ તો ગાંડાધેતો ઘણાં. તેને મૂઝાં હજેનારાં પણ બધાં બહીષ્કાર વ્યૂપ થઈ ગયાં.

ભણવામાં તેમજ બીજા અનેક બાબતોમાં તે મોખરે ગઈવા લાગ્યો, પણ તેના સ્વભાવમાં ખાસ ફેર ન પડ્યો. તેને એકલા જ રહેવું મમતું. ઘરમાં પણ તે મોટે ભાગે આબો વખત એકલો ને એકલો જ રહેતો. હું ઘણું મ ઇચ્છતી કે એના કાંઈ ભાઈ બંધિને એ ધીરે લારે, અથવા તેમની સાથે રથવા ગયા. પણ એ મારી યજ્ઞા પાર પડે એવો જાકું એણે સંભવ દેખતો હતો. એને ખેતીનાં શોખ ખૂબ હતાં એ મારે માટે સતોષની એક વાત હતી, અને તેથી એને ત્યારે વખત મળતો ત્યારે તે અમારી ખેતી ઉપર જતો. રવજ સાથે એને ઘણું ગ્રાહ્યું. તે બન્ને મળી એક વાડી બનાવવા માડી હતી તેમાં આખાંની કામ, ચીકું, પૈપા વગેરે તેમણે રોપ્યાં હતાં, અને આજનાજુનાં મજૂરોનાં છોકરાં તેની એ પ્રવૃત્તિમાં તેને સતત સાથ આપતાં. તેને આ કામ એટલું તો મમતું કે એક દિવસ તેણે મને કહ્યું.

“મા, હું વાડીમાં સુવા જાઉં-રવજ મારી સાથે રહેશે.”

મારે માટે આ અણધાર્યો પ્રશ્ન હતો. જવાબ આપવામાં એ મેં શૂલ કરી તો એવું સાડું પરિણામ ન આવે એમ હું અણુતી હતી, એટલે મેં કહ્યું, “મને તો વધી નથી, પણ તાને! તારામાં જીવ છે એ તું જાણે છે ને ? તને એ ના નહિ પાડે, પણ તારી ચિન્તામાં એ માંદા પડી જશે, બાકી તારે જીવું હોય તો જરૂર જા.”

તે બહીષ્કાર વિચારમાં પડી ગયો. ધીરે રહીને તેણે કહ્યું, “વાડુ, તું કહે છે તે ખરું છે. તેમને મન હું હજી બહુ નાનો છું, ખરું ને ?” તે હસ્યો.

હું પણ હસી પડી, “તે તારે મન તું બહુ મોટા થઈ ગયો છે, ખરું ને ?”

તેની સાથેની વાતચીતમાં આવા પ્રશ્નમ ભાગ્યેજ આવતા, અને તેથી આજે તેને આનંદમાં જોઈ હું રાજ થઈ. મને તેની સાથે વાત લખાવવાનું મન થયું, એટલે વિષયાન્તર કરી મેં પૂછ્યું.

“નરુ, તને ભણવું ગમે કે ખેતી ?”

“એક” તેણે તરત જ જવાબ આપ્યો.

“પણ એમાંથી એક પસંદ કરવાનું તને કાંઈ કહે તો ?”

“મને એવું કાંઈ કહે જ નહિ; કારણ કે ભણવાની ઉમરે ભણવું જોઈએ, અને ખેતી કરવાની ઉંમરે ખેતી કરી જોઈએ.”

મારો નરહરિ જ આ બોલી રહ્યો હતો ! જોહાં બોલો-લમભમ મૂંજો એવો મારો નરહરિ આ યુક્તિ-ભરી દલીલ કરી રહ્યો હતો ? એવા છોકરાની માવા થવાની મારામાં ચોગતતા હતી ! આ પ્રશ્ન હવે મને મૂંઝવવા લાગ્યો. બીજાં છોકરાં જેવો નરહરિ ન હતો એ વિશે મારા મનમાં ઢવે જરાય શંકા ન હતી. એને હું એના જીવન-પ્રવાસમાં કઈ રીતે મદદ કરી શકીશ ? કઈ રીતે એને માર્ગદર્શન કરાવી શકીશ ? હું ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે મને તે સાચી સમજ અને શક્તિ આપે જેથી જ્યાં સુધી નરહરિ નાનો છે ત્યાં સુધી તેની જવાબદારી હું સંભાળી શકું.

જામાં લખ્યું હતું તેનાથી ઝોલામાં ઝોલા બમણા કરતાં વધુ માણસો એમાં બેઠાં હતાં. મારા પણ કોણ જાણે ક્યાં ભોગ લાગ્યા, તે બિચારા સમા બોલાવનારા મને સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટ આપતા હતા છતાં યડકવાસની જ મેં માગણી કરી. એ સાદાઈ આ ઉમ્મરે હવે કુકો કાઢી નાખે તેવી હતી. પણ હવે તો હિંમતિય ધર ભેગા યજ્ઞ બાંધે તો ધણું કરીને ગુપચુપ બેઠા રહી.

બોલાઈથી જ ગીદાનો કોઈ પાર ન હતો. ચારે તરફ પાંજરામાં ખડકાય તેમ માણસ ખડકાર્પાં હતાં. હાલતું ચાલતું પણ સુરેલ હતું. પણ ગાડી ચાલતી યજ્ઞ એટલે હવે આ પરિસ્થિતિ અનિવાર્ય થઈ ચૂકી છે એમ માનીને માણસો શેડા શેડા એને ટેવાવા માંડ્યા. અને કોઈ ઉંઘવા માંડ્યા, કોઈ બીડી પીવા માંડ્યા. કોઈ ખાવા માંડ્યા, કોઈ વળી વાતોએ વળગ્યા.

મેં મારી સામેના પાટિયા ઉપર દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં એક બાઈ બેઠી હતી. તેણે કાળું લુગડું પહેલું હતું. અધોવયતી એની ઉંમર હતી. એની પાંખે સત્તર અઢાર વર્ષનો પણ કંઈક વધારે ભુવાન જણાતો એક છોકરો બેઠો હતો. છોકરો તદ્દન સુનયુન હતો.

બોલાઈથી ગાડી ઉપડી ને મેં બાઈ સામે ને છોકરો સામે જોયું. એમના એના વચ્ચે તો દેખીતી રીતે મા દિકરાનો સંબંધ જણાતો હતો. પણ બાઈના બોળામાં એક ત્રણચાર મહિનાનું નાનકડું રૂપાળું ધાવણું બાળક હતું. એની ગદ કોઈ રીતે મને બેસતી ન હતી. બાઈ વિધવા જણાતી હતી ને ઉમ્મર કામળી લાગતી હતી. ઉંમર પણ ઠીક વધુ હતી. એટલે એનું આ બાળક હોય તેમ લાગતું ન હતું. પેલા છોકરો પણ પોતાના આવડા નાનાભાઈ સાથે જોલ કરવાને બદલે એક તરફ સુંદરુંડે જોડો બેઠો હતો. બાઈ થોડી લગ્ન જોયું કરી, રૂના પ્રમાણથી એ નાનકડા બાળકના મોંમાં દૂધ ટોઈ રહી હતી. એનો ચહેરો કંઈક દિલગીર હતો. નિર્મળ છતાં એ સચકાતની જેમ જોડીને છોકરાને બોળામાં જળવી રહી હતી. પણ એના દિલમાં ક્યાંય ધરપત ન હતી.

‘આમ ક્યાં જવું છે ?’ મેં એમને મૂંગા મૂંગા બેઠેલ જોઈને પૂછ્યું :

‘બાપુ ! વીરમગામ !’ બાઈએ જવાબ વાલ્યો ને પછી પેલા છોકરાને કહ્યું : ‘ભાઈ ! તેં બોલાવતા માંડિયા લીધા હોત, પછી સુજરાંતનાં સરસ્વાં તને નહિ લાવે હો !’

‘વઢવાણથી લઈ લેશું !’ છોકરો એટલું જ બોલ્યો.

‘લમારો દીકરો છે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હા, માડી.’ અને પછી તેણે ઉમેર્યું : ‘અને આ દીકરાનો દીકરો છે !’ પેલા નાનકડા બાળકને બતાવીને એ બોલી : ‘આનો.’

આ દીકરાનો દીકરો ! મને આશ્ચર્ય થયું. સુંદર મુંડે યજ્ઞને બેઠેલો છોકરો બાપ થવા નેવડો તો લાગતો ન હતો. ‘આ દીકરાનો દીકરો ?’

‘હા માડી !’ બાઈએ જવાબ વાલ્યો.

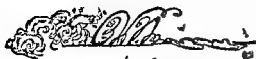
રૂપાળું, સુંદર, નાનકડું સિથુ એના બોળામાં અઢારણુ હસતું પડ્યું હતું. મને આશ્ચર્ય થયું. આવડો નાનકડો છોકરો ડોશીને કેમ સાચવેલો પડતો હશે ? ડોશીની સાચવણમાં પણ એનું કુખ જોડું હતું.

‘આની મા ઘેર રહ્યાં હશે ? એટલે તમને આ ઉપાધી પડી લાગે છે !’

‘અરે માડી ! આની માએ મામતઈ કયું’ ને અમને હેરાન હેરાન કરી મુક્યાં ! ભુબોને આ સંચળી કેટલો છે ?’ તેણે છોકરાને પગ હલાવતો બોલ્યો કહ્યું : ‘એને છે કંઈ ? કબળાં કાંક અમારે માથે ઉગ્યાં છે માડી ! આને વીરમગામ મૂંગા જવું છે !’ એની આંખમાં આંસ આવી ગયાં હતાં. છોકરાનો બાપ નીચું જોઈને બેઠો રહ્યો હતો અને વધારે સુંદરુંડે યજ્ઞ ગયો હતો.

‘કેમ વીરમગામ ?’

‘વઢતી માને નાનકડું છે. ધાવણુ આવે છે એટલે આ મોટો થઈ જાય. પછી પાછો તેડી લાવશું. અમારે ઘેર કોણ સાચવે એને ?’ આની મા સુવાવડમાં ને સુવાવડમાં ગઈ ને અમારે માથે કંઈક થઈ છે !’

‘સુવાસન લાગુ પડ્યો હતો?’ એ પૂછ્યું.

‘ના રે માડી! કાંઈ શેઠ ને કાંઈ બેઠ. નખ-મખ શેઠ નોતો.’

‘ત્યારે?’

‘પાણીએ શું થયું-કેમ કરતાં આઠે. અંબળો પત પડી ગયો તે ભગવાન જાણે, પણ પહેલાં ચોપડાકાં પડી ગઈ.’

‘ચોપડાકાં?’

‘હા માડી! પેટ પાણીએ જેવું થઈ ગયું. આ છોકરાને ભેંધને કાંઈ વાંઝણી પાડાણે કાંઈ કરી મેલ્યું, કે પછી આ મોટા છોકરા વચરામનો માથો ગોલકાળો છે એણે વીર નખાવ્યા... ભગવાન જાણે શું થયું, પણ વહુ સાવ સાથ નરરી ફાટી પડી. માડી! એવાં આકાં વીર...’

‘વીર?’

‘અરે બાપુ! અમારા વરણમાં હાલતાં ને આલતાં કોકને કોક અંધાપાંખા માર્યાં વીર નાખે ને આપણે ભયોભાદરો માથો વીંધી નાખે. જો ને આપડો જીવાલ છોકરો, પણ કમીય નર દેખાય છે?’

એ વચરામ સામે જોયું. વચરામને વહુ બોલાવું દુઃખ હતું કે આ છોકરો સાચવવાનું આવ્યું એ દુઃખ હતું તે કાણ જાણે. પણ એ જાણે સાવજાન જુની ગયો હોય તેમ ધૂંદની પેટે માથું એક તરફ ઢાળીને બેઠો હતો. તેની આંખમાં આંસુ ન હતું. પણ જાણે દિલમાં આવ્યું સરોવર થીજી ગયું હતું.

‘લજા ઉપાય કર્યા દેશના જીવા પાસે નોરા કર્યાં. એણે થાય એટલાં વાતો કર્યાં. પણ મેલડી કવળ ગયાં તે કવળ ગયાં, થઈ રહ્યું!’

એની મેલડીની વાતમાં અને કાંઈ જલ્દી સમજાવવાની ન હતી. પણ એક જન્મદંત મોટાવજની એ પરિભાષા હોય તેમ પાટલી ઉપર છેક ખુણે બેઠેલા એક માણસે જગત બોખારો આપ્યો: ‘તમે વાત કરો છો આઈ’ પણ આ અંધેચીરાળા એમાં કાંઈ નો સમજે. ઈ મેલડીમાં નો માને! પૂછો એને?’

‘અરે માડી! અમારે તો આ માનવી પડી છે ને, જીએને!’

‘પણ એ તો માને-કાંક ડીકાડીકોને જીવે મળે ને ધોખી ધોટે મુકાંની બોપરી ધોવા લઈ જાય ત્યારે માને. એને આ વાતમાં ગતાગમ નો પડે!’

એ બોલનારની સામે જોયું.

મથે મોટું પાપડું, ડોકમાં માળા, ફેરી સાંજી, ને ચોખિવાણી મુઠામાં એનો ચહેરો ડીક આકાર્યક લાગતો હતો. એને આવી વાતમાં કાંઈક સ્વાધ લાગતો હતો. એની સામે જીભાનેડી કરવામાં એ સાર ન લેયો. એ જોયું કે મારી ચારે તરફ બધા એને બોલતો સાંજી વધા દતા. એટલામાં તો એ મને સમજાવતો હોય તેમ બોલ્યો: ‘જીએ માંગા! તમે અંધેચીરાળા આમાં માનતા નથી ના, પણ આ ચીજ કાંઈ જેવી તેવી નથી, એવ બાપા! એક રિતિ સિદ્ધિ છે. જીવા કાંઈ જેમ તેમ થવાનું નથી. માથા સાટે માલ લેવાનો છે. કાચો ગરૂ હોય તો જીવો પોતે જ અંધમાં આવી જાય-મેલડી તે જીવે રતી ઉતરે-પતકાળાની પેટે પોતે જ ફાટી પડે!’

પહેલપહેલાં તો મુકાંની બોપરી લાંબને, બાપા! કાળી રાતે, ધોખીલટા પાણીથી એને ધોવા જવું પડે છે. જેવા તેવાનું હેયું તો ત્યાં જ બંધ પડી જાય! રિવાજે કે અંજળવારે જવું અને પાછી કાળી-ઘોંટકને દિ આ વાતને પેસેથી છેલ્લે સુધી ફરીવાર કરવી પડે છે. તર્ક આ જોય સધાય છે. આ કાંઈ બોડીનામણીનું ખેતર ખૂંચાની વાત નથી. આ તો મરડુંનાં કામ છે.’

‘એ વ જીવા છે’ પેલી બાપાએ મારી સામે જોઈને કહ્યું.

‘હા, ત્યારે...’ એ કહ્યું.

પણ જીવો પોતાની વાતને વધુ સાચી કરવા મથી રહ્યો હતો: ‘આટલું કરે પછી પાછો મરૂં થાયે, ને જન્મને એને બોલે કે તમારી પાસે ‘રક્ષ’ છે તે આપો. ત્યારે મરૂં કેસી બાપા! ઈ ‘જોય

તમારાથી નહિ સચવાય. મરને ખાતી ચામ કે ના ભોગ સાચવે તેમ છે, ત્યારે આ 'રક્ત' મળે છે ભાઈ! આ કાંઈ જોવો તેવી વાત નથી !'

ચાર તરફ મેં દૃષ્ટિ કરી તો જુવો અને મદદાત કરે તેમાં રસ લેનારની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી. મેં માથાના એક ચક્ષન વડે ગોઠવા વિના જ એની વાત જાણે કે રતીકરી લીધી અને ધીમેથી પાછી તે બાઈની સાથે જ વાત માંડી : 'મેઘડી કવળ ગયાં કાં માડી ?'

'હા માડી ! લાખ ઉપાય કર્યાં, પણ કામ નો આભા !'

'એક વખત કવળ ગયાં-પછી તે એ સવળ થાનાં હશે ? હ પણ જોજણી છે. એમ તે માને પછી ?' જુવાને પાકું ચાનક ચામું.

પણ એટલામાં વઢવાણ આમ્મું ને વશરામ બેઠા થયા. એને બાંહી ઉતરવાનું હતું.

'માડી ! સાચવીને જાળે હો. ને આની કાંઈ ફરે કરતો નહિ હો. એને સાચવવાવાળો સાચવશે. ને માડી ! તારું શરીર સાચવજે હો-ને કામળ લખજે. ને મામીની હારે બહુ બોલીશમાં....'

'મામીને ત્યાં જાય છે ?'

'હા માડી ! એણે તો રાંડની થે વીર. નખાબાં છોકરાની વહુ ઉપર, પણ આપણે કાંઈ ગોલા હારે ગોલું થવાય છે ? એનાં કર્યાં છં બોગવે ! મામા હારે કામકાજ કરે છે. થુમરો કરવો પડે એમાં કાંઈ હાસે ! પેટને કંઈ શરમ લાગે છે ? તરત ખાવાનું માગે !'

વશરામ ગયા પછી કોઇ કાંઈ જોલવું ન હતું. બાઈ નાનકડા છોકરાની સારવારમાં પડી રહી હતી. ત્યાં પેથો જુવો બોલ્યો : 'કામ તો છં જોલકીનાં જ આપ !'

'એનાં જ માડી. તે વના કાંઈ સાછતરવી વો શટી પડે !'

'એણે કેમ આપું કહ્યું હશે ?'

'અરે માડી ! અદેખાઈના માયાં. પોતાને પેટ પાણકોષ આપતો નથી, અને આપું રમકડું ઈનાથી સંખાય ? કાં વશરામ જુવાં !'

જુવાનું નામ પણ વશરામ લાગ્યું.

'તો સંખાય નો, કામ છં જોલકીનાં છે. પણ મારી માં સવળી ઉતરશે તો તો એનો એકંકર બૂલાવી દેવો છે !'

પોતે જ કર્તા દર્તા હોય એવી હળથી જુવો નેહ રહ્યો. એની સાથે એક ભવવાડ બેઠો હતો. ભરવાડને જોઈને એને કહ્યું : 'કાં ગોઠણાં ! કેમ જોલતો નથી ? તારા બાબદાની જ વાત કરને !'

હું સાંભળું નહો. બાબદો કાંઈ છોકરો હશે ને આ જુવાએ એને જવાબી લીધો હશે એટલે પોતાની પ્રતિષ્ઠાની આ જાહેરાતનો લાભ જવા દેવાનું એને ઠીક લાગતું નહિ હોય.

પણ ગોઠણી કાંઈ જોલ્યો નહિ, એટલે વશરામ જુવાએ પોતે જ કહ્યું : 'બાબદો ગળખતો સંચળ હો આપ !'

'મારું કયાં અજબયું છે છં ? બાબદો તો બાબદો ! તમે હો નહી ને બાબદો બચે નહિ !'

'અરે તણ તણ વખત ઘણા ફેરવી ફેરવીને નાખ્યા. તંઈ મારી માવડીએ વાત કરી !'

'બાબદાની શી વાત હતી ?' મને આશ્ચર્ય થયું.

વશરામને પોરસ ચડ્યો : 'બાબદાની વાત એવી છે ભાઈ ! કે બાબદો આ ગોઠણીનો ફૂતરો !'

'ફૂતરો ?' મને નવાઈ લાગી.

'ફૂતરો પણ ભાઈ ! અમારા વરણમાં પેટના જમવા જેવો. બાબદો વાધને સાચવે એટલે આ ગોઠણી બલે ને થોપાં કરે. એવો જખરો ! બાપએ મારી નવાઈનો ખુશસો આપ્યો.

'બાબદાને શું હતું ?'

'અરે આ નખખોદની બાપ, કોઈ ધરમાં સારું ઘોર હોય તો એને પણ ભરવે તંઈ એને સખ થાય ! પેટ બજ્યું મામ જાણે એવી વાત છે. આ એ આખા મામની મામી છે, બારા, એકલા વશરામની નથી. મારી મામીએ-કોઈને નહિ ને આ ગોઠણીના બાબદાને નજરમાં લીધો.

'કાં ગોઠણી ?' વશરામે કહ્યું.

ગોઠણીએ માથું ધુણાવીને હા પાડી ને મોં પણ ઉઘાડ્યું :

"છ તો એવું ચું વશરામ જુવા ! કે કોઈ દિ નહિ ને તે દિ કોણ જાણે કયાંથી સવારમાં બાબદો ઉપડ્યો " ગોઠણી બોલ્યો : 'હું તો બાકરને કોઈને પાછો આપું છું ત્યાં તો પરસાતમાં કોણ જાણે કયાં ઉપડી ગયો ! જમ્ય પોડ્યો. પછી કાંઈ લાગ્યું કે કોણ જાણે શું ! બાબદો મોય, ને વાંહો વાંહ

બાવળો. એય જ્ય ઘોડા. હું તો જોતો રયો ને આખના પક્ષકાગમાં ઉપડી ગયા !

મેં કોધું કલે ગ્યા. આવશે એની મેળે. નાકાવા દિ ચડ્યો, બપોરાં થયા રેડો થ્યો. પણ બેઠાથી એક દેખાયા નહિ. હું તો એના વિના ધાધો ધાધો થઈ ગયો. હાથ ઠો' તો હાથ, ને પગ ઠો' તો પગ. બાજુ'દા ને બાવળો વિના હું તો સાવ અપંગ મોડી સંજો બાવળો એડો પાછો આવ્યો. બાજુ'દા મળે નહિ. પણ ક્યાંથી મળે ? મામીએ ભરખી ખ ધો હોય ને !

‘મારી નાખ્યો ! અરર !’

‘ના ના, મારી તો શું નાખે, પણ મામી મારીને બોજા દો. આખમાં કણાની પેટે ખટકે. કોષ દો એને પડ્યે ચડવા તો હવે તો ! એટલે એણે સવાના પોરમાં ઠાક દેખાડ્યું કે કેણુ જાણે શું થ્યું, પણ બાજુ'દા તે પછી દેખાણો નહિ.

હું તો રોજ વાટ જોઉં, બાજુ'દો બાજુ આવશે. કાલ આવશે પણ આવે ક્યાંથી ?

બાવળો ય મારો બોલે રેડલો આવ્ય નહિ. ધૂળમાં સંતાડી રાખે. મને થયું આ તે થયું છે શું ! પછી એક દિ બાપ સંતાપ ગયો હો ! રેડલો આજો મારી બનકીએ બાવળોને નાખ્યો. ઇમેં જોયું તરત બાવળો તો રેડલો લઈને ધૂડમાં દપડી ટીપા અને થ્યું મારું બેટું. આ શું ! આ બાવળો કા બાપ નહિ ! એડાં આવી ગયો કે શું ?

મેં તો તે દી કીકાકીની ચોટી રાખી...’ અમાનકે જુવાએ વચ્ચે જ વાત મુઝા: ‘તે’ મને હાણા જોવાનું થ્યું ને મેં તો તરત નોતું કહ્યું કે થ્યું નથી કાષ, પણ ક્યાંક પડ્યો છે !’

‘હા’ તમે તો તરત કોધું’ જોડળી બોલ્યો: ‘પછી તે દિ મેં તો કીકાકીની ચોટી કરી. મારાજ માથે આજા ને બાવળે રેડલો ફાટ્યો’ તો ત્યાંથી કાઢ્યો. હું તો આડચમાંથી જોઉં હો ! પછી રેડલો લઈને ઉપડ્યો.

હું ય વહોવાદ દાવ્યો. મને બાવળો દેખે નહિ કે એને મધ આવે નહ એમ.

બાવળો તો એથ્યું છે વીઃ નાં વસગમ જુવા !

‘હા હા, ઝીઝેટીયું વીઃ !’

‘હા...હા ઝીઝેટીયું વીઃ, ઈની સોસગો નીકળી ગયો. ધાર પછાડે ગો. બીજડીવાળો એથો અવા-

વર લાખંદર ફરો છે નાં, ન્યાં જાળે બોમો. મારું બેટું મેં કાણું આ તે આ બાવળોને થ્યું છે શું ?

ફરને કાઠે ઉભો રેને માર્યો બસવા. એટલામાં તો કોણજાણે શું ચરીતર થાય તે કુવામાંથી કાક ફૂટકું ફર્યે !

હું તો તરત કળી ગયો હો. આ તો બાજુ'દો ! બાવળો તો ન્યાં ઉભો રયો. રેડલો અંદર નાખીને ઉભો રયો. થોડીવાર ન્યાં બેઠો. ને પછી બસતો બસતો જીબી પુંઝડીએ પાછો ભાગ્યો.

બાવળો ભાગ્યો એટલે કું તો ફરવને કાઠે હરમત કરીને ગયો. તો અંદર બાજુ'દો આટા મારે !

ઓ હો હો ! મારા મનની, વશરામભરા ! મનમાં માંડ વળી મર્ડ, મૂકે આ મૂંઝા મારણીમાં પણ આરી પ્રીત છે ! શું ભગવાને માયા મેલી છે ! બાવળો ‘મારો બેટો બાજુ'દા મારુ ચાલે રેડલો સાચવે. મોને ખ ય નહિ. ને કુવામાં વડ્યો તો બાજુ'દો, એને આવે. હરશખ આવે. હ્યો બોલો, એને આ માણુમ છ કોષ થીખવાડવા ગ્યું’ તું ! આ એમ બાજુ'દો પાછો હાથ લાગ્યો. પણ છ કરવકે મામીના !’

‘મામીના જ !’ વશરામે ટેકો ક્યો. એટલામાં એક નાનકડું રોશન આવ્યું ને વશગમ જુવો ત્યાં ઉતરી ગયો.

ચેલી બાપ પણ નિદ્રામાં પડી મર્ડ હતી. ગોકળોને પણ બીજે રોશને ઉતરવાનું લાગ્યું. એ પોતાની પોટલી કીકે કરવા માંડ્યો.

હું ધોમેથી એની પાસે સર્પો. કાઈ ન સાંભળે તેમ ધોમેથી બેલ્યો: ‘ગોકળો ! તમે મામીની વાત કરી એને જોવાં છે ?’

‘વશરામની મામી માં ? હા કેમ નહિ ? અમારા મામની જ છે ને ! પણ બાપસાંજ વાત પેમેથી કચળી ગઈ છે. મામી છે નાનાં, ને મામા છે મદાણુ જોય. છ મામી વશરામને કાષ દી વો બોમો નહિ થવા છે—હ્યો રામ રામ !’

ગોકળો રાંચ લઈને બેઠો થયો. એને ઉતરવાનું આવ્યું હતું. આધિના પાટીના ઉપર કાષ માપ રહ્યું હતું. ‘ફૂટો બોખ અંધારો ફરો... !

‘રાત આખી સીંચીને મૂંઝો !’

[૧૧]

પૈ પહેલાંની વાત છે. કુરુક્ષેત્રમાં એક વખત કરાની વૃદ્ધિ થઈ. આ કરા પણ નાના સૂતા નહિ. એને પરિણામે બધું જ અનાજ નાશ પામ્યું. કાણો જોત્યો મળે નહિ એવો ભયંકર દુષ્કાળ ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો. લોકનાં ટોળેટોળાં અનાજની શોધમાં ફરવા નીકળી પડ્યાં. જેને જે મળ્યું તેના ઉપર શુભચેત્તુ કરવા મંડ્યા.

આ સમયે ચક્રનો પુત્ર ઉપસ્થિત પોતાની બુવાન પત્ની સાથે રખડતો આખડતો એક ગામમાં આવી અડ્યો. ત્યાં એક ચાંડાલકન્યાને બાફેલા અડક ખાતી જોઈને તેણે ભૂખના માર્યા તેની પાસે અડકની માગણી કરી.

ચાંડાલકન્યાએ જવાબ વાળ્યો : ‘હે ઋષિ-વર ! હું ચાંડાલ છું. આ અડક મારા અણક છે. ને બીજું. કાંઈ તમને આપવા જેવું મારા ઘરમાં નથી. માટે હું તમારી ક્ષમા માગું છું.’

પોતે એક ડગલું પણ આવી શકે તેમ ન હતા. એક ડગલું ભરતું જોટલે જીવન ખોતું એવી સ્થિતિ હતી. તેથી ઉપસ્થિતમુનિએ વિચાર કર્યો. ધર્મને આધાર દેહ છે. વળી કોઈ એવો મહાન ધર્મભંગ નથી. આ તો દેવળ દૌરિક આચારનો ભંગ છે. તેણે શાંતિથી પેલી ચાંડાલકન્યાને કહ્યું : ‘કોઈ પ્રીકર નહિ. તું તારે અણક તો અણક, પણ એ અડક આપીને અમારા પ્રાણની રક્ષા કર. પ્રાણ જ સૌથી મહાન છે.’

ચાંડાલકન્યાએ ઉપસ્થિત મુનિને અડક આપ્યા. એમણે એ ખાધા. પછી એમનામાં કાંઈક જીવ આવ્યો. ચાંડાલકન્યા તરત દોડીને એમને પીવા માટે પાણી લઈ આવી. તે આતિથ્ય

કરવા આગળ વધી. તેણે ઋષિ પાસે જલપાત્ર મૂક્યું. પણ એક આશ્ચર્ય થયું. ઋષિ જલ-પાત્રને અડકના પણ નહિ.

ચાંડાલકન્યાએ બે હાથ જોડ્યા : ‘મહારાજ ! તમારે માટે હું ચોખ્ખું પાણી લાવી છું. તમે લ્યો !’

ઋષિ જોડ્યા : ‘હે ચાંડાલકન્યા ! હવે પાણી પીવું એ ઉચ્છિષ્ટ પાણી લીધું ગણાય. એ યોગ્ય નથી.’

ચાંડાલકન્યાએ ટોણો માર્યો : ‘ઋષિવર ! ત્યારે શું આ અડક ઉચ્છિષ્ટ ન હતા ?’

ઋષિએ હસીને કહ્યું : ‘આ સૂક્ષ્મ લેહ જ બાણવા જેવો છે. અણક અડક ન લીધા હોત તો પ્રાણહાનિ થતી હતી. પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા એ સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. માટે અણક અડક લેવા એ ધર્મ હતો. પણ હવે મારામાં શક્તિ છે, એ બાણતા છતાં દેવળ આગસની ખાતર હવે પાણી પીવા બેસવું એ ધર્મ નથી. વસ્તુસ્થિતિ નો સૂક્ષ્મ આ લેહ છે.’

પછી ઉપસ્થિત ઋષિ ઘેર ગયા. થોડા અડક વધ્યા હતા તે ઘેર લઈ ગયા. ઘેર એની પત્નીને કાંઈક મળી ગયું હતું, જોટલે આવા ભયંકર દુષ્કાળમાં અનાજનો એક પણ ટાણો બગાડવો એ પાપ છે એમ સમજીને એણે એ જતનથી સાખી મૂક્યા. બીજે દિવસે ઋષિને યજ્ઞમૂર્તિમાં જવાવું હતું. તેથી એ જ અડક ખાઈને એ ગયા. પરંતુ ક્ષુધાની આ શબ્દાતીત વેદનાએ એમને એક નવું જ્ઞાન આપ્યું હતું.

યજ્ઞમૂર્તિમાં જઈને તેમણે બીજા યજ્ઞપુર-પોને કહ્યું : ‘જે કોઈ દેવની સ્તુતિ સંપૂર્ણ જ્ઞાન વિના કરે છે તે પોતાના શીર્ષને નાહકને બાર આપે છે. એવા જોડી પ્રાર્થના કરનારા-

એનો શિરઃછેદ કરો તો પણ અધર્મ નથી. કારણ કે જેનું આપણને પૂરું જ્ઞાન નથી, તેના વિષે બોલ બોલ કરવું, એ આપઘાત કરવા જેવું જ નિંદ્ય છે.’

પછી તમામ યજ્ઞપુરુષો તેને પૂછવા લાગ્યા : ‘તમે એમ કહ્યું કે દેવની સ્તુતિ સંપૂર્ણ જ્ઞાન વિના કરે છે તે આપઘાત છે ને એનો શિરઃછેદ કરવો ઘટે, આનો અર્થ શું ? અને આ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ કોણ ?’

ઉપસ્થિત એ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘આપણા પ્રાણ એ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ છે. અન્ન પડે પ્રાણ માટે અન્ન એ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ છે. પ્રાણ વિના તમે કયાં રહેવાના છો એ કહો ! અને અન્ન વિના પ્રાણ કયાં રહેવાના છે એ કહો. આનો જ તમે તાત્વિક દ્રષ્ટિએ વિચાર કરો એટલે જણાશે કે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય મહાન દેવ આપણા પોતાના જ પ્રાણ છે, એ પ્રાણને ધારણ કરનાર આપણે આપણી પોતાની સ્તુતિ કરીએ, એટલે કે આપણું ઉચ્ચત્તમ શિખર જાણીએ એ સૌથી મોટો ધર્મ છે. આ જે જાણે છે તે બધું જાણે છે. હું અકનો પુત્ર ઉપસ્થિત પ્રાણને આમ સમજ્યો છું.’

ઉપસ્થિતની આ વાત સાંભળીને ઋત્વિજ્ઞ ઉદ્દગાથા પ્રતિહતા—બધા આનંદ યાચ્યા. કારણ કે એ નરી સત્ય હકીકત આવી રહી હતી.

[૧૨]

શે

ખસાદીની એક વાત છે. એ વિદ્યાની ઉપાસના કરવા દેશ પરદેશ ધૂમતા રહેતા. એણે લગભગ ત્રીસ વરસ આમ સુસાક્ષીમાં

કાઢ્યાં હતાં. એક વખત એવા પ્રવાસમાં એને લૂંટારાઓનો લેટો થઇ ગયો. શેખસાદીને એમણે કહ્યું : ‘શેખજી ! જે કાંઈ હોય તે છોડી દો. ને પછી ખુશીથી જાઓ !’

શેખસાદીએ જવાબ વાળ્યો : ‘સંતાડવી તો એક ઠોડી પણ નથી. પણ મારી એક વિનંતિનો સ્વીકાર કરો તો બધી અશરશી તમને સોંપીને આપ્યો જાઉં !’

લૂંટારાઓને આ પંડિતનાં પોથી ભેળને નવાઈ તો લાગી હતી. પણ એની આ વાણી સાંભળીને વધારે નવાઈ લાગી. પણ તે તો શંકાશીલ આદમીઓ રહ્યા. સમય કાઢ્યો એમને પોસાય નહિ. એમણે ઉતાવળે કહ્યું : ‘શું છે એ ઝટ બોલી નાખો, નહિતર પછી અમે બધું લૂંટીને જ જઈશું !’

શેખસાદીએ જવાબ વાળ્યો : ‘ભાઈઓ ! હું તો વિદ્યા માટે, ઈશ્વર માટે, આંહી તહીં ફળકું છું. મારું કામ તમે કરતા હો તો મારે એટલો બોલો બોલો. હોય આ બધી અશરશી. અને એ તમે વાપરજો. પણ મારી એક જ વિનંતિ છે. એ બધીને તમે વિદ્યાનાં નવાં નવાં રૂપ મેળવવા માટે કે જાળવવા માટે વાપરો. તમને એમાં સમજણ ન પડે તો જેમને સમજણ પડતી હોય એમને મદદ કરીને પણ વિદ્યાનો પય ચાલુ રખાવજો. આટલું તમે કરો પછી આ બધી અશરશી તમે લઈ જાઓ એનો મને રંજ શોક નથી. હોય, એ વાપરવા માટે તો હું લેગી ફેરવી રહ્યો છું !’

લૂંટારાઓ તો શેખસાદીની વાત સાંભળીને છલ્લ થઈ ગયા. અને જ્યારે એમણે બંધકું કે એ તો સેંકડો જોજન દૂરથી આ સુસાક્ષી જ એટલા માટે કરી રહ્યો છે ત્યારે એમણે એનો

ભાર બોલે તો ઉપોડી લીધા. પણ એને સહી-સહામત રજેવાળી આપવા રાધે ચાહ્યા.

કેઈ પણ એક વાતની સાચી લક્ષિત, માણસને તારે તારે ને તારે એ સત્ય બાણે કે લૂંટારાઓ પણ આ રીતે પ્રગટ કરી રહ્યા હતા !

[૩૩]

એક વખત એવું બન્યું કે એ લાઇઓ બેઝિયાણે જન્મ્યા. બેઝિયાણે જન્મ્યા એ તો ઠીક, બન્નેનાં શરીર એક. મોં, આંખો, હાથ વગેરે ઈંદ્રિયો જુદી જુદી. બન્ને ખાવા બેસે ત્યારે પણ બે એક જ લોજન હોય તો એમનો આનંદ થાલે ! એક બીજાની થાળીમાં ફેર એક બીજા પડે તો થઈ રહ્યું ! લડાઈ થાલે ! બન્નેનાં શરીર એક, પણ મનમાં આસ્માનજમીનનો ફેર ! એક ને ગમે તે બીજાને ન ગમે ! એકને ગાણું હોય, ત્યારે બીજો કહેશે મારે રાવું છે ! એક બિંધમાં પડે ત્યારે બીજો બેઠો બગરણ કરે !

હવે એક વખત એવું બન્યું કે બન્ને સમુદ્રકિનારે બેઠા હતા. એવામાં ઠંડી પવન લેરખીથી એક જણ બિંધમાં ઘેરાણો, બીજો બગતો પડ્યો રહ્યો.

એવામાં સમુદ્રની છાજ ઉપર અમૃતકુંજ ઝૂલતું આવે. સહસ્રાણે એની નજીક જ આવીને એ પડ્યું.

એણે કુંજ હાથમાં લીધું ને એ કળી ગયો. આ તો અમૃતકુંજ છે. એને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. પોતે ખાશે અને પોતે અમર થાશે. પણ તરત એને સાંભળ્યું. એનો આ બેઝિયા લાઈ પણ અમર થઈ બાશે !

એની ચિંતા ને ઉદ્દેગનો પાર નથી. બે કુંજ ખાતો નથી તો અમરત્વ શુભાવે છે. બે ખાય છે તો એનો આ બેઝિયા કંદુરો લાઈ પણ અમર થઈ બાશે. બન્ને છે તો સરખા કંદરૂપા, પણ એકબીજાના મનમાં એકબીજાને વધારે કંદરૂપા માને છે !

એવો એણે કુંજ તો ખાધું. એટલામાં એનો પેલો લાઈ બાઈ. એને પેલાના મોંમાંથી વાસ આવી એટલે એણે પૂછ્યું : ‘તે’ કાઈ ખાધું છે કંદરૂપા ?’

‘હા કંદરૂપા !’ પેલાએ જવાબ વાળ્યો : ‘મને અમરકુંજ મળ્યું ને મેં ખાધું.’

‘પણ મને પૂછ્યા વિના ? તું અમર થઈ ગયો, ને મારે નોતું થાવું એવું શું ? મારે નથી થાવું અમર !’

‘તો તું ન થાતો !’

‘પણ હવે એ શી રીતે થાશે ? આપણું શરીર તો એક છે ! મારે મારો લાગ અમર નોતો કરવો ! અમર થઈને આપણે હેરાન થાવું છે તો ?’

એમની તકરાર તો લાંબી ચાલત. પણ એટલામાં ખાવાની થાળી ત્યાં આવી પહોંચી એટલે બન્ને જણા શાંત થઈ ગયા !

હવે બીજો દિવસે એવું બન્યું કે એ જ પ્રમાણે એ દરિયાકિનારે હતા, અમરકુંજ ખાવાવાળો સૂઈ ગયો હતો, ને પેલો બીજો બગતો હતો. એવામાં સમુદ્રછાજ ઉપર તરત તરત એક કુંજ આંચું. એ પણ ગર્ધકાદની પેઠે આના હાથમા આંચું. એણે એ બેઝિયા એને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. એના હાથમાં

વિષ્ણુ આગ્યું હતું ! ગમે તેવા અમરને પણ ઘડીના છૂટા ભાગમાં હતો ન હતો કરી નાખે એવું હલાહલ જેર ઝોનામાં હતું !

એણે એ ક્ષણ ઉપાડ્યું, ને એ પાછો ચિંતામાં પડ્યો. એને પોતાને મરણું ન હતું, પણ પેલાની અમરતા ટાળવી હતી ! હવે શાયદ ? જો ખાય છે તો પોતે પણ મરે છે. નથી ખાતો તો એનો જોડિયો ભાઈ અમરતા પ્રાપ્ત કરી એકાં તે અમર જ રહે છે !

એને માટે તો ભારે કષ્ટો થઈ પડ્યો. ક્ષણ ખાતું કે ન ખાતું ?

એણે તો હું મરું પણ તને રાંડ કરું એમ સંતોષ લઈને કથકચાવીને ક્ષણ ખાતું !

પણ આ મહા વિષ્ણુને અમૃતને હણી નાખ્યું તો અમૃતે વિષની વાત ઉઠાડી દીધી !

એટલે એ પાછા જન્મે ધોયેલ મૂળા જેવા, જેવા હતા તેવા થઈ રહ્યા !

એક દિવસ એ જન્મે આ ક્ષણની તકરારમાં હતા, ત્યાં એક સાધુ નીકળ્યો.

તે એમની તકરાર સાલગીને હસી પડ્યો.

ગોલ્ધો : 'એસા કરેા ભાઈઓ ! તુમ તુમારી અલગ અલગ જાતકી ખાત છોડ દો. તખ તુમેરા શરીર કુછ તંદુરસ્તી કુ પ્રાપ્ત કર શકેંગે, અલગ અલગ તો દેનેકો નહિ અમૃતકલ મિલેંગે, નહિ કોઈ ફસરા ફાયદા મિલેંગે, કેવળ એ કદરૂપી આવ રહેંગે' ! લડાઈ તો કુત્તા લી કર શકતે હે ઇસમે' કોઈ માનવ આકારકી જરૂરત લી નહિ ! તુમ આપસ આપસમે' સમજેંગે તો કુછ ફાયદા નીકલેંગા. નહિતર તો ચહ આપકી કદગી સૂરત દેખકર લોક હંસી કરેંગે.'

સાભાર સ્વીકાર

૨. યુગવીર આચાર્ય ભા. ૨. [પ્રયોજક, કુચંદ લ. દોશી; મૂળ અદી રૂપિયા].

મુંબઈની આભાનંદ જૈન સભાએ પ્રગટ કરેલ પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય શ્રી. વિજયવલ્લભપુરીશ્વરજીના અસ્તિત્વનો ખીન્ને ભાગ.

૪. મુખ્ય મહેમાન [સં. ડો. ખુશર દો. જીવા; નવસારી].

નવસારીના ઉત્તમ લી દત્ત-આરોગ્ય-પ્રચારક ડો. જીલની કાંતના આરોગ્ય માટેની મૂલનાઓ સાથે ખીજ પરચુરણ સુખોષક સામગ્રી આપતી પ્રતિષ્ઠા.

નવી આવૃત્તિઓ

ચિત્રાંગદા અને વિદાય-અભિરામ [નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; દસ આના].

રવિખાણુ પ્રણીત 'ચિત્રાંગદા' અને 'વિદાય-અભિરામ' એ જે નારીનું હૃદય સુંદર રીતે નિરૂપતી સંવાદ-તાંટિકાઓના રૂપ. મહાદેવ દેસાઈ અને શ્રી. નરહરિ પરીએ કરેલા સ્મરણીય અનુવાદની સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ.

અમ્યસાયતન [પ્રકાશન ઉપરના જ; મૂળ એક રૂપિયા]

જક પ્રાચીન કર્મકાંડી સાધનાની પ્રાલુષમની ગુંજાવતી દીવાલો તોડવાનો આદેશ આપતા રવિખાણુના રસપૂર્ણ રૂપકના શ્રી. મિરિધારી કૃપાલાનીએ કરેલા અનુવાદની શ્રી. જુગનરામ દવેના કવિત્વનો સુંદર પરિચય કરાવતી, વિચારવેળામાં પાકેલ પુસ્તક બનાવવા જેવી, પત્તીલ વર્ષે પ્રગટ થતી ખીજ આવૃત્તિ.

લેખક : પં. શ્રીરામ શર્મા
અનુ. : જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી

[૧૯૪૧ ના એપ્રિલમાં આ પંક્તિઓના લેખકને પૂજ્ય આપૂજની સાથે સતત એક મહિના સુધી રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ દિવસોમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધની ગતિ તેજપૂર્વક વધતી જતી હતી. રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓની પ્રવૃત્તિઓ લોકોને પરેશાન કરી રહી હતી. આપૂજ પોતાના વિશ્વાસમાં અડમ અને ખડકની જેમ દંઢ હતા. હારતીય સમસ્યાને ઉકેલવા માટે એમની પ્રવૃત્તિ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ એમના અંતરસ્તંભમાં કંઈક જાણી રહેલા જ કરતી હતી. વિશ્વ-સમસ્યા ડિંગાના સાધનો દ્વારા નહીં ઉકેલી શકાય—એ એમનેા મત તો મજબુત હતા જ. પરંતુ રાજનૈતિક સમસ્યાઓની સાથે-સાથ અન્ય સમસ્યાઓ પણ તેમની સામે હતી.

સેવાગ્રામ આશ્રમમાં આ પંક્તિઓના લેખકનેા એક કાર્યક્રમ તો એ હતો કે બપોરના બે વાગ્યાથી સાંજના પાંચ સુધી તે આપૂજની કુટિરમાં બેસીને એમની કાર્ય-પ્રણાલી જોતો તથા જે બંધિતઓ સાથે આપૂજનેા વાતીલાપ થતો તે સાંભળતો, અને એ સમય દરમિયાન તેઓ જે કામ કરે તેનું અવલોકન કરતો, બસ શરત માત્ર એક જ હતી કે આ પંક્તિઓના લેખકને આપૂજ સાથે એ સમયે કંઈ વાતીલાપ નહોતો કરવાતો, હા, જો તેમને ઇચ્છા થાય તો તેને કંઈ કામ ચીંધી શકતા હતા. અથવા કોઈ વિષય પર ચર્ચા પણ કરી શકતા હતા. કામલા તરીકે જે ચાર વાર હિન્દી, હિન્દુસ્તાની અને ઉર્દૂના પ્રશ્ન પર ધણીવાર એમની આગ્રાથી એમની સાથે વાતો કરવી પડી અને એક દિવસ તો બપોરે ૬. તારાચંદ અને શ્રી સુદરશાલજીએ હિન્દીની વિદેહ એક પહોર ફેંક્યો ત્યારે આપૂજએ મારી તરફ સંકેત કરીને કંઈ કહેવા કહ્યું. ‘એ’ એ પહોર ઉપાડી લીધી અને જવાબમાં એક એવેન્જ હા. તારાચંદ અને શ્રી. સુદરશાલજીને આખી જે તેમણે ટાળી નાખી અને ત્યારે આપૂજએ એ બન્ને મહાનુભાવોને કહ્યું હતું કે, “તો પહેલાં આપ શ્રીરામ શર્મા સાથે જ વાતો કરી લ્યો.” બીજો દિવસે રંગભૂમિ જગનાલાલ બગીચામાં મકાને વાતો પણ થઈ. અહીં તો એટલું જ લખવું જરૂરી છે કે શ્રી. સુદરશાલજી શેમન લિપિના પક્ષમાં હતા. આ પ્રશ્નપર અહીં લખ્યું એ આ ડાયરી સાથે આપ્રાસંગિક લાગશે; પરંતુ એટલું લખવું તો જરૂરી છે કે નાગરી લિપિની રક્ષા એક ભગત ચોકીદારની જેમ જેટલી આપૂજએ કરી છે તેટલી કોઈએ નથી કરી. બપોરે કોઈ શેમન લિપિની ઉપયોગિતાની ચર્ચા કરતું કે શેમન લિપિ, નાગરી લિપિનું સ્થાન બે એવી વાત કરતું ત્યારે આપૂજ આંખો કાઢીને નાગરી લિપિને જ કાવ્ય રાખવાનું કહેતા અને એ વાત પર જોર દેતા કે નાગરી લિપિ થોડા સુધારા પછી શેમન લિપિથી પણ વધારે યોગ્ય બની જશે.

આપૂજ શેખનીશી લખવા ઉપર ખૂબ જોર દેતા. એક વખત તો સાંજની પ્રાર્થના પછી ડાયરી લખવા ઉપર તેમણે પ્રવચન પણ આપ્યું હતું. એ પ્રવચનની બે ચાર વાતો તો આજે પણ યાદ છે. તેમણે કહ્યું હતું: “જે રીતે વહાણોના કેપ્ટન પોતાની લોગબુક્સ (Log Book) યાત્રા તથા જહાજ સંબંધી વાતો લખે છે તેજ રીતે પ્રત્યેક બંધિતએ નિષ્પક્ષભાવે રાજ પોતાના દૈનિક કાર્યક્રમ વિષે લખવું જોઈએ અને બીજો દિવસે વિચારતું જોઈએ કે એની કામમાં જે ત્રુટીઓ અને દોષ રહી ગયા છે એને દૂર કરવામાં તે ક્યાં સુધી સફળ થયો છે. ડાયરીઓનું ઐતિહાસિક, રાજનૈતિક અને સાહિત્યિક મહત્વ પણ હોમ છે.” વાંચકોને એ બધીને આશ્ચર્ય થશે કે આપૂજ રાજ લગભગ ૪૦ વાગ્યમવાસીઓની ડાયરીઓને ખુદ તપાસતા હતા અને એના પર પોતાની સંમતિ પણ લખી દેતા હતા.

આજે એમના નિર્ધારના એક વર્ષ પછી આ લેખકને કંઈક એવું થાય છે કે તે જીવનની એક જાંડી ખીણોના મુસાફર છે—સાધનહીન, શક્તિહીન અને લાચાર. પરંતુ જીવનની વનમાન પરિસ્થિતિમાં

અનંતરિણમાં તેમજ એની ચારેબાજુ બાપૂજીની પ્રેરણામૂલક વાતો કદમ કદમ પર ફર પળે બણે સંભળાયા જ કરે છે અને તેને જ રૂકે રૂકે તે કમમયતો કમમયતો ચાલ્યો જાય છે. હાં સુધી કદમ આમળ ધપરી, કાણુ જાણી આજે ધગ, બહાર કે આખા દેશમાં કાંઈ એવું તો નથી દેખાતું કે જે સાચા દીવે એ હરી ચહે અને હરીને પોતાની વાતને કાંઈનાંત કહી શકે કે “તમે મને ત્યારે મારી કુટિરના એક કામમાં બાવીને રહી શકો છો.”

આ કાચરીના કાંચિયા-નૃત્ય અક્ષરે પ્રકાશિત કરવાના આવથી નહોતા લખાયા. રાજરાજ જે વાતો સાંભળતો અને જે રીતે સમજતો તેને ઉપારી લીધી હતી. કાચરીને અક્ષરશઃ પ્રકાશિત કરવામાં બાવરી, ફક્ત એક બે વાતો છાપવામાં નહીં આવે. કાચરીની મૂળ કાષી કાલકને આપી દેવામાં બાવરી, બાપૂજીના ક્રુદ્ધ દિન્દી અને અંગ્રેજીમાં જેમના તેમજ રાખ્યા છે. જેમની વાતોની નોંધ લેવાનો અધિકાર મને મળ્યો હતો. પહેલી અને બીજી એપ્રિલની કાચરી, ખબર નથી કેમ લખવામાં નથી આવી. આશા છે કે કાચરી વાંચકોને પસંદ પડશે અને તેઓ તેમાંથી લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરશે.]

તા. ૩-૪-૪૧

આ ર વાગે ઉઠવાની ધંટડી વાગી. અને લોકો -પ્રભુદયાળજી અને હુ-લમજામ બાર વાગે સુતા હઈ. પરંતુ હવે ધંટડીના અવાજે મને સંચેત કરી દીધા અને મને પ્રાર્થનામાં હાજરી આપવા મથા. ગીતાના અઠારમા અધ્યાયનું પારાવળુ ધઈ અને રામનામનો જપ.

પ્રાર્થનામાંથી બાવીને શીયકર્મ પતાવીને નારતાની ધંટડી વાગવાથી અને કા વાગે નારતો કરવા ગયા. એક કોરી દૂધ અને થોડા ખજુર મળ્યાં નારતો કરી અને આંઠા ભારતા રણા. વરસાદનો સમય હતો. વાણા હતાં અને હવા ફૂંકાની હતી. બરાબર સાત વાગે બાપુ લાહરી અને બે મહિલાઓના ટોશ લઈને ફરવા નીકળ્યા. મેં ચરણપર્ક કપો અને બાપુએ પૂછયું: “નિંદર તો આવી હતીને ? મન્હરાએ હેરાન નથી રવાની ?” મેં કહ્યું: “નિંદર તો ખૂબ આવી હતી અને હવા હતી એટલે મન્હરનો તાસ નહોતો. વરસાદનો સમય છે ને !” “એને તો તમે તમારી સાથે લાવ્યા હો” —હસીને એમણે કહ્યું. “આવા વખતે અહીં વરસાદ થાય તે હીક નહિ. અસારના વરસ થયો તો, બહુ નુકસાન થશે.”

“અહીં ચોમાસું બહુ જલ્દી આવતું હતું.” મેં પ્રશ્નસૂચક હંમે કહ્યું.

“હા, ૧૫ જૂન સુધીમાં ચોમાસું બેસી જાય છે.” મેં કહ્યું—“શ્રી રામાનન્દજીએ આપને નમસ્કાર કહેવરાવ્યા છે. તે કહેતા હતા કે સાબરમતી તો એમણે જોયેલ પણ સેવાગ્રામ નથી જોયું.”

“રામાનન્દ જી શું કહ્યું હશે ?” રાજેન્દ્ર જીએ પૂછ્યું.

મેં કહ્યું: “જ સાત કલાક રાજ કામ કરે છે.”

“એમની કલમ તો ચાલતી જ રહે છે” હસીને બાપુએ કહ્યું.

દેહલામે બાળકો ધણી મહિલાઓ, મહાદેવમોઈ અને શ્રી રાજેન્દ્રજી પથ સાથે હતા. રાજેન્દ્રજી અને મહાદેવમોઈ ૫૨૨-ગ્રીસ ગર્જ બાબળ ચાલતા હતા. વાતચાતમાં મેં કહ્યું કે, “આગ્રા અને મેરઠમાં મેનાના અધિકારીઓની કમ્પ્લેઝી કમિશનર અને ડિરેક્ટર મેજસ્ટ્રેટ રાખવામાં આવ્યા છે. અને ષિલ્પિય સરકારનો એમ વિચાર કહેવાય છે કે મેરઠ અને આગ્રામાં મેનેમ ફોરે પથ સત્તાગ્રહ બંધ કરવામાં આવે, અને કંઈ કાગે ન હાવે તો કોમી દુલ્લહ કરાવવામાં આવે જોયો મહાત્મા ગાંધીને સત્તાગ્રહ મોકુફ ગણવો પડે” લગભગ એક માર્ચિસ ફર્થ પછી આગ્રમને જોતાં જોતાં બાપુ પન્નુરે ચારીને ત્યાં પહોંચ્યા. પન્નુરે ચાચી પોતાના કમરમાં પાયા પાયા દિગમ્બર સ્વરૂપે ચાલિસ કરાવતા હતા. ચાચી-જીએ જરૂર કરતાં વધુ હાલ પી લીધી હતી અને એના

પ્રાચિત્ત રૂપે તે પોતાનું જીવન આપવા પણ તૈયાર હતા. મદાત્માજીએ અંબીર ચઢતે કહ્યું. “પ્રાચિત્તને! અર્થ” એ નદી કે જીવન આપી દેવામાં આવે. કોઈ પણ દોષ અને છુટી આદતનું પ્રાચિત્ત તે એ છે કે ફરી કદી એ દોષ અથવા ભૂલ ન કરવામાં આવે.”

બાપુ સાથે ફરતા ફરતા મેં એમને કહ્યું હતું કે હું જેટલું અને તેટલું વધારે એમની નિકટ રહેવા ઇચ્છું છું. એટલે એમણે આગાં આપી હતી, કે ફરતી વખતે સાથે રહી શકું છું અને બપોરે બેથી પાંચ સુધી એમના કમરામાં બેસી શકું છું. બધી વાતો સાંભળી શકું છું. હા, કોઈની સાથે કંઈ ખાનગી વાત કરવી હોય તો મારે બહાર ચાલ્યા જવાનું હતું

બાપુને વળાવીને જતો હતો ત્યાં કૃષ્ણચંદ્રજી-બરથાપક મળ્યા. એમણે રહ્યું. ‘શર્માજી, આપ શું અને જેટલું કામ કરશો?’ મેં બાપુ સાથેના મારી કાર્યક્રમ કહ્યો. પરંતુ સાથે એ વાત પર ભરે દીકું કે મારા રહેવાના અર્થ નીકળે એટલું કામ તો મારી પાસેથી જરૂર લેવાનું બેઠકે કૃષ્ણચંદ્રજીએ કહ્યું, “એ માટે તો આઠ કલાક કામ કરવું પડશે” “આઠ કલાક તો થી રીતે ફાળવવા પાડું? મારે આજ કામ પણ કરવાનું છે, બાપુની સાથે પણ રહેવાનું છે અને વળી હું તો આશ્રમનો સભ્ય છું.

‘ભલે ત્યારે, ચાલો, એક કુટ પહોળો, દોઢ કુટ ઊંડો અને ત્રણ કુટ લાંબો ખાડો ખોદી આપો જેથી ત્યાં એક નવું પાંચખાનું બનાવી શકાય.’

હું કોઠાળી અને પાવડા લઈને ઉપહાયો. પહેલાનું કસાયેલું પરંતુ હમણાં હનણી બગડેલું સરીર દસ બાર કોઠાળીના ઘા કરતાં જ ચાકી ગયું. બાવડાં ભરાઈ ગયાં. બેઠકે કેટલું ચે કામ કર્યું છે એમ લાગવા માંડ્યું. ચાર વર્ષે ખેતીનું કામ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. પેટની કમજબી, શરીરનું ઢીલાપણું કોઠાળી-પ્રયોગથી મહારાષ્ટ્રને નાસવા લાગ્યા. ૪૫ મિનિટમાં દોઢ ગજ લાંબો ખાડો ખોદ્યો. જાતી ભરાઈ ગઈ. સરીરમાં શ્રમનો પ્રભાવ દેખાયો, બે ત્રણ દિવસમાં પાંચખાનું

સાફ કરવાનું કામ પણ કરવાનું હતું અને બાર વાગે એક કલાક સુધી સાઠ પણ સુધારવાનું હતું. Persian wheel-ની ખસે પોતીયા અને બાંટીયા પર સાચું લગાવ્યો, ડાયરી લખી અને અગિયાર વાગે ઘંટ વાગતાં જ ખાવા ગયો. ત્રણ ચપાટી, એક ચમચો દાંધા કુદાણું સાક, એક ફેણું, એક પાવણું, ઘી, ગોળ, કુંચળો, લીલા નાળિયેરનો થોડો ગજા અને એક કટોરો દહીંનું ભોજન કર્યું. Cocktailનું સાક હતું. મીઠું વધારે બેઠકે તો મળતું હતું. બાજુના થોડા ભાઈઓએ Brown bread અને ભાત લીધા. સહનાસવતું સહનો...જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનિનઃ-ના મંત્ર બાદ ભોજન શરૂ કર્યું. ભોજન કરીને બેસવાની જરૂર નહીં. પોતપોતાના વાસણ લઈને બહાર ઉઠી ગય છે અને અને પોતે જ સાફ કરી નાખે છે.

બમીને હું સુઈ ગયો. જરા એકું અ વો ગયું. સવાખારે ઉઠ્યો અને લગભગ એક વાગે સાક સુધારવા ગયો. પરંતુ ત્યારે તો સાક સુધારાઈ ગયું હતું. બોઠો પડીને પાછો ચાલ્યો આવ્યો અને બરાબર બે વાગે બાપુની કુટિરમાં પહોંચી ગયો. મહાદેવભાઈ બાપુની પાસે જ બેઠા હતા. કેટલીયે મહિલાઓ અને કન્યાઓ પણ હતી. અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ કમિટીના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણભાઈ, બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને રહેસુરના દાસ અપ્પા આવ્યા. આજે રાષ્ટ્રભાષા અચારની એક બેઠક હતી. એટલે કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રીમન્નારાયણ અમરાલ રાષ્ટ્રભાષા અચાર કાર્યાલયમાંથી અહીં આવ્યા હતા.

દાસ અપ્પા બાપુને મળવા આવ્યા. થોડી વાતો કરીને તે ચાલ્યા ગયા, પરંતુ બાપુએ તેમને પાછા બોલાવ્યા અને કહ્યું, ‘હું તમારું જ કામ કરું છું માટે તમે અહીં જ બેસો.’ ચેમ્સર કોંગ્રેસ અધિવેશનના ઉદ્ઘાટન માટે દાસ અપ્પા રાજેન્દ્રભાઈને લેવા આવ્યા હતા. ઠરાવો અથવા ઠરાવોના ડ્રાફ્ટ બાપુએ કર્યો અને કહ્યું:—

I have drafted a most innocuous resolution. The whole thing is based

on the philosophy of non-violence. We want to invite a conference of workers. Speeches and debates on the assembly floor are meaningless without effective constructive work outside these bodies. If swaraj were to be won by forensic eloquence it must have been won long ago—even before you were born, by Lal Mohan Ghosh who was gifted with better eloquence than Surendranath Banerjee who delivered at Poona 85 printed foolscapsize address "

આ બધી વાતો વચ્ચે મહાત્માજીની રમુજો તો ચાલુ જ હતી. ચત્તા સુધે લખતાં અને મજીર સમરથાએ પર વિચાર કરતાં કંતાં પછુ બાપુ જીનની સાધારણ વાતો પર પછુ ધ્યાન દે છે.

સાંઝાએ કું ત્યાંથી ઉઠી ગયો અને પાંચ વાગે જમવાની બંટકી વાગી. બોજન કરવા ગયો. રાજેન્દ્ર બાપુ ખાપૂની પાસે જમવા બેઠા. બાપુએ તેમને પોપિયો ખાવાનો ખાસ આમ્રદ ક્યો.

સાંજે, બેસથી કું કરવા ન બર્ષ સકયો. સાંજે પ્રભુદયાળ વિદ્યાધી આઠવા. શનસમા તેલ પૂરીને અમે સુઈ ગયા

૪-૪-૪૨

અર્ધી રાત પછી કંડી પકવા માંડી અને લગભગ સવા ત્રણે કું જોશરીમાં આવી ગયો. સાઝા ત્રણે મે પ્રભુદયાળને જગાડ્યા. અમે બંટકીનો અવાજ સાંભળ્યો નહીં. ટે.ચેથી ધડીપાળમાં જોયું તો પોણા ચાર થયા હતા.

પ્રાર્થનામાં દાજરી આપવા ગયા પરંતુ હજુ આગમ વાસીઓ એકત્ર થયા ન હતા. કું અને પ્રભુદયાળજી આટા મારવા લાગ્યા. એટલામાં બે માણસોને આવના જોવા એકની હાથમાં લગભગ બે કુટનો સાપ હશે.

એક હાથમાં એનું મો હતું અને બીજા હાથમાં એની પૂંછડી. બન્ને હાથોમાં મનુષ્ય રીતે બેસીને એને પકડી રાખ્યો હતો. દોડીને એ જોવાની ફાશીય કરી કે સાપ ડેરીનો છે કે નહીં. પરંતુ તે લોકો તો આગળ નીકળી ગયા. પ્રભુદયાળજી પાસેથી જવધું કે સેવાગ્રામમાં ડેરીલા સાપ બહુ થાય છે. મેં પૂછ્યું, "ડેરીલા સાપને મારી નાખવામાં નથી આવતા ?" પ્રભુદયાળજીએ કહ્યું, "ના, બાપુ સર્વોને મરારી નથી નાખતા. પકડાવી દેવાની દે છે."

પ્રાર્થના ચર્ચ. કમવત્ ભજન થયું અને ગીતાના બે અધ્યાયોનું પારાપણ થયું. બીજા દેહલાક ગીત પછુ ગવાયા.

પાંચ વાગી ગયા હતા. અઝગરલાઇની સાથે જળવા ગયો. અડી શેર થઈ જળવાના હતા. બંટકી ફેરવાનો આ પહેલો જ પ્રયાસ હતો. પહેલાં તો મને જળવા માટે બેસવાના આસન પર બેસતાં જ ન આવડાઈ. અઝગરલાઇએ શીખવાડ્યું ત્યારે આવડ્યું અમે અર્ધી કલાકમા રાા શેર થઈ જળી નાખ્યા. બંટકી ચલાવવી તે કું ઓઝોનું કામ સમજતો હતો. પરંતુ બંટકી ચલાવવામાં સારો શ્રમ પડે છે અને તે યુરોપીયન પછુ કામ છે. પંદર મિનિટમાં તો બાવાં ભરાઈ ગયાં. અઝગરલાઇએ આરામ લેવા કહ્યું પરંતુ વટ રાખવા રાખવા માટે મેં ચારામ લેવાની ના પાડી. હા, બે મિનિટ માટે અમે કામ બંધ રાખ્યું ને બંટકી પર થઈ જળ્યા તે સુધારેલી બંટકી છે. એનો હાથો પછુ નવી જળનો છે.

જીળીને મરાર કમરમાં આવ્યો. શોચ થયો. પછી કું અને પ્રભુદયાળ નાસ્તાની બંટકી માંભળી તે તરફ ગયા. કું તો નાસ્તો કરીને ચાથો ગયો અને પ્રભુદયાળ બાપૂને મળીને રાષ્ટ્ર-ભાષા પ્રચાર સમિતિ તરફ ગયા. મારા માટે થોડી હીવાસળીઓ અને પોસ્ટેજ લાવવાનું એમને કહી દીધું.

બાપુ કરવા નીકળ્યા. થોડે સુધી મહાદેવલાઇ સાથે બાવ્યા અને પછી થોડી બહેનો અને બાળકો જ રહ્યા. બાપુએ કહ્યું, 'શર્માજી, તમે લખેકું નામ

સાંભળ્યું હશે. એણે અંગ્રેજીમાં સો ઊત્તમ પુસ્તકોની સૂચી તૈયાર કરી અને એ સૂચી બહાર પાડતાં જ લોકોમાં એ પુસ્તકોની માગણી ખૂબ વધી ગઈ. શું હિન્દમાં પણ એ પ્રમાણે સો ઊત્તમ પુસ્તકોના નામ આપી શકશે ?

“ મહારાજ, એવી કોઈ પ્રમાણિત સૂચી તો નથી. સાત આઠ વર્ષ પહેલાં ‘ વિશાલ ભારત ’માં એક ભાઈએ એવી એક સૂચી તૈયાર કરી હતી; પરંતુ નર્મ સુધી હિન્દી-સાહિત્ય સંમેલન અથવા એના દ્વારા નિમણેલી કોઈ સમિતિ આ કામ ન કરે ત્યાં સુધી સૂચી પ્રમાણિત નહિ થાય—” મેં કહ્યું.

‘ તમે હમણાં બહી’ છે. બાવો સુચી તૈયાર કરો ?’ મંભીરતાથી બાપૂએ કહ્યું.

‘ જતી વખતે એક પ્રજા તો હું આપને કરવા-નોત્ત હતા કે આપના મત પ્રમાણે સર્વશ્રેષ્ઠ છ પુસ્તકો ક્યાં છે-રામચણ અને ગીતાંતું સ્થાન તો એમાં બંદર હશે—’ મેં સંકોચપૂર્વક પૂછ્યું.

‘ હા, ખરું છે. પરંતુ એ વાત તો વિશ્વ સાહિત્યની થઈ. બાઇબલ માટે હું કહું તો હિન્દીવાળા અંગ્રેજીમાં તો નહીં વાંચી શકે. ‘ સવાલ તો હિન્દીવાળાઓના છે. ’—બાપૂએ કહ્યું. ચૌકીવાર બેઠકોને ખાજા બોલ્યા, ‘ આધુનિક હિન્દી સાહિત્ય બહુ કંગાલ લાગે છે. આધુનિક હિન્દી સાહિત્યમાં એવી કંઈ ચીજ છે કે જે ગણવા માટે અન્ય ભાષા-શાખી હિન્દી શીખવા લલચાય. બંગાળીઓએ તો બહુ કામ કર્યું છે. એમાં સાધના અને લગનીવાળા ધણા છે. પી. સી. રામ, રવિબાહુ, બંદિતબાહુએ કેટલી તપસ્સા વડે પોતાના સાહિત્ય વધાર્યું છે !’ બાપૂએ કહ્યું.

‘ હું તો જેને જીવન સાથે સંબંધ નથી અને જે જનતાને કંઈ ઉપયોગી નથી એ સાહિત્યને વધાર્યું ગણું છું. જીવન સાથે પછી ભલે આધ્યાત્મિક સંબંધ હોય કે પછી ભૌતિક. —’ મેં કહ્યું.

‘ બરાબર છે. —’ બાપૂએ સ્વીકૃતિપૂર્વક મસ્તક હલાવતાં કહ્યું.

ત્યારે મેં મારા નિર્ધારિત પુસ્તક ‘ ગંગાજી ’ વિશે વાતો કરી. વાત સાંભળીને બાપૂએ કહ્યું, ‘ તો એ પુસ્તક તો પછી એક ત્રીજા થશે. ’

આશ્ચર્યને બેતાં બેતાં પરચુરે શાસ્ત્રીજીને ત્યાં પહોંચ્યા. શાસ્ત્રીજી મહારાજ સત્તા સુધેને માલિસ કરાવતા હતા. શાસ્ત્રીજીને ત્યાં પહેાંચતાં પહેલાં ડોક્ટર ઠાસના દવાખાના પાસે થઈને નીકળેલા. ત્યાં ૧૫, ૧૬ વર્ષનો એક છોકરો એક માથુરા પાસે માલિસ કરાવતો. બાપૂએ હસીને ડોક્ટરને હસાવે કહ્યું, ‘ ડોક્ટર !’

શાસ્ત્રીજીએ બાપૂને પૂછ્યું, ‘ બાપુ, confession નો અર્થ શું છે ?’

‘ confessionનો અર્થ છે પોતાના પાપો કહીને ફરીવાર ન કરવા. ’

‘ ટ્રાન્સટોપે confessions તો બગ્યા હશે—’ શાસ્ત્રીજીએ પૂછ્યું.

‘ St. Augustineના confessionનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ છે. ’

‘ મરવાં પહેલાં ખ્રિસ્તીએ પાઠરી પાસે confession કરે છે. ’

‘ હા. રોમન કથોલિકોમાં એ રિવાજ છે. ’

‘ શું છુપા પાપો કહી દેવાથી કંઈ લાભ થાય છે ?’

‘ એમ કહ્યું કહી દેવાથી તો પોતાની કિંમત દેખાડવાનો દંભ પણ હોઈ શકે છે. ટ્રાન્સટોપેને ચુલ-કલેસ-પતિ સાથે કલહ, બાળક સાથે કલહ-વિ. થી બહુ હેરાન થવું પડતું હતું. અતે તે મલગાઈને ઘર છોડી નીકળી પડ્યો અને એક સાધારણ વ્યક્તિએ સરી ગયો. Pilgrim progressમાં જે ખ્રિસ્તીઓની કલ્પિત યાત્રાનું વર્ણન છે એના અર્થ છે દુઃખો અને કલેશોથી દૂર ભઠને જાયવું. પરંતુ નર્મ સુધી ગ્રાનથી કલેશ અને દુઃખ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ઘર છોડવાથી શો લાભ ? હા, confession નો અર્થ એવો છે ખરો કે જે કોઈ મનુષ્યપર મેલ અને ગંદકી હોય તો તેથી એને કલેશ થાય છે અને ખીજને પણ એ ગંદુ લાગે છે. તે સાચુ અને ગરમ પાણી વડે ને

સાફ કરી નાખે અને બીજાઓને કહે, 'કાલ સુધી મારામાં મંદગી હતી, આજે હું મિલકુલ સાફ છું; અને હવે મંદગીને આપવા જ નહીં દઉં.' તો એવા confessionથી લાભ છે, કારણ મનુષ્ય જો ફરીવાર મંદગી આવવા દેવાનો ન હોમ અને એ પ્રમાણે કશું કરે તો હોય તો એથી બધાને લાભ છે. ઘુઘસીદાસની કાચુ-કતા એક સ્ત્રીના ઉપદેશથી દંમેશાં માટે ચાલી ગઈ.

બાપુ મરાઠર આઠ વાગે પોતાની કુટિરમાં ગયા. હું પાણી ભરવા રોકાયો. સોળ કલાક પાણી ભરીને લઈ ગયો. પોણા કલાકમાં આ કામ થયું. આવીને રૂમ સાફ કર્યો. કપડાં ધોયાં અને અગિયાર વાગે જમવા ગયો. આરથી એક સુધી કાલ સમાપ્ત.

એક ધીમે સુધી આગમ કર્યો અને કાચરી લખી. એ વાગે બાપુની કુટિરમાં ગયો. લખવા માટે કાગળ, કાલ અને પેન લેતો ગયો. સાડાચાર સુધી બાપુની કુટિરમાં બેઠો રહ્યો થોડા પત્ર લખ્યા અને છઠ્ઠા વાગ્યાં. જ્યારે જ્યારે બાપુ વાતો કરતા ત્યારે ત્યારે બાનથી લાભળી લેતો.

રાજનૈતિક કોપકાળો ઉઠેલતી વખતે પણ એમની કાર્યપદ્ધતિ એાઈ નહોતી થતી. એમના મન રૂપી કાપનેમોની ચાપ કુંજા થતા જ સાધારણ વાત પરથી મૂઠ વાન પર નીકળે અને બતકની ધાંપ પરથી જોમ પાણી સરી જાય છે તે જ રીતે એવી મંબીર વાતનો અમ એમના મન પરથી ઉતરી જાય છે.

૫-૪-૪૧

સાડા પાંચ સુધી પછે ૧૦૫૫ અને સાડા સાતે બાપુ સાથે ફરવા ગયો. આજે બાપુને અર્ધ કલાકનું મોકુફ થયું. કહેવા માંડ્યા કે તેઓ કુર્મોન્ડેન (મહાદેવ ભાઈના પત્ની)ને એવા માટે પોણા સાતે જ તૈયાર થઈ ગયા હતા. જ્યાં સુધી બાપુ જહાર નહોતા નીકળ્યા ત્યાં સુધી હું પં. સુકલના પુત્ર શ્રી. ભમવતીચરણ સુકલ સાથે વાતો કરતો રહ્યો. શ્રી. સુદરલાલજી વિંકે તેમણે કહ્યું કે સી. પી.માં એમનો વિરોધ થયો અને એમને સી. પી. છોડવું પડ્યું. મેં કહ્યું કે સુ.પી.માં પણ એમનું કંઈ મહત્તર નથી અને દિન-દિને વિષે એમના

નિશ્ચિત વિચાર છે. તેઓ કહે છે કે, 'There is no such language as Hindi on the face of the earth'

આશ્રમ વિષે વાતો થતાં મેં કહ્યું, 'બાપુએ એ દીક કયું છે કે મોટા અને પાકા મકાન નથી બનાવરાવ્યા, નહિ તો બાપુના નિધન પછી અંધ ભક્તો ચાંધો ધમ' સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરત અને એમાં પંચના બધા દોષો આવી જત અને બાપુ પછી અનેક લોકો આશ્રમને છોડીને ભાગી જશે.'

ફરવામાં આજે એક સુવક પણ સાથે આવેલ, તેણે બાપુને કહ્યું, 'આ પુટમોલ રમવાની આશા ન આપી. ફરવાથી મજા નહીં પડતી. રક્તિ' નહીં આવતી.'

બાપુ: "હવે રમો. એમાં પુટમોલના બધા ગુણ છે. કુટમોલ વિદેશી છે અને વળા એમાં 'ખચ' થાય છે."

સુવક, 'હવે જોખમી રમત છે.'

બાપુ, 'કુટમોલમાં શું 'જોખું' જોખમ છે? અને એ રમત જ શું કામની જ્યાં જોખમ ન હોય? હા, સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. જે લોકો વૃક્ષ પર બેસીને જનવરને પાસે મોલાવીને શિકાર ખેંસે છે એ શિકાર ર જ નથી. ખૂબ રખડવા પછી જે સામે આવી પડે એને મારવામાં જ શિકાર છે.'

શાંતીજીની પાસે પહોંચ્યા તો શાંતીજી કહે, 'બાપુ, લીમકાના પાનમાં શું વીરામીન છે?' બાપુ: 'હા, છે. જ્યારનાશક તરવ તો એમાં છે. લોહ પણ છે.' શાંતીજી: "મહારાષ્ટ્રમાં બધો યૈત વિત્યે લીમકો બાવાનું સુહર્ત છે. શું ગુજરાતમાં પણ છે?"

બાપુ: "ના, ગુજરાતમાં નથી. મહારાષ્ટ્રની એક પોતાની બચ્ચરશા અને સંસ્કૃતિ છે અને એને ઘડવામાં આવી છે. ગુજરાતની ખાસ સંસ્કૃતિ બનવા નથી પામી. ગુજરાને મહારાષ્ટ્ર પાસેથી થોડું લોઈ છે અને મારવાડ પાસેથી તો ઘણું. હજી ગુજરાતની ખાસ બચ્ચરશા નહોતી થવા પામી ત્યાં અંગ્રેજોનું અપમાન થયું. ગુજરાતનું સાહિત્ય પણ એટલેજ કાળ છે."

શાસ્ત્રીજી:—‘સત્યાગ્રહ તો ચાલતો જ રહેવાનો?’

બાપુ:—‘હા, ચાલતો જ રહેશે. મુદ્દ બધે ચશે તો પણ ચાલશે. એના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન ચશે.’

શાસ્ત્રીજી:—‘હિન્દુસ્તાન પર શું કૃમલો ચશે?’

બાપુ:—‘ના’

શાસ્ત્રીજી:—‘તો સર સેનાપતિ જાને હુમલાની વાત કહે?’

બાપુ:—‘રૂપિયા એકઠા કરવા માટે. અને હજી એમ મુદ્દ બધે નહીં થાય. જાપાન અને અમેરિકા પણ એમાં જાણશે વધેતો મામલો છે. જહાજોને ફેટલું વુકસાન થાય છે એના કંઈ સાચા ખબર નથી આવતા. સને ૧૯૧૪-૧૮ ની લડાઈમાં એટલું અસત્ય નહોતું બોલાયું એટલું આમાં બોલાવ્યું છે, suppression of truth કશય છે જે suggestive of falsehood હોય છે. Lies during the war નામનું પુસ્તક છપાયું છે. એક સમાચારનું બીજું રૂપ શું છે એના પર કંઈ સમાચાર નથી આવતા.’

રમેશ (લેખકનો પુત્ર) ની ચિઠ્ઠી આવી. મુંબઈ ભેગા આવવું ■ એમ લખે છે.

ખારથી એક શાક સુધાયું:— શાક સમારવાનો કોઈકમ બહુ મળતો છે. ખુલ્લા હોલે મજેદાર વાતો થાય છે, અમૃતલાલભાઈની પુત્રીએ ‘પ્રવાસી’ પત્રિકા આશ્રમમાં ન આવવા વિષે ફરીઆદ કરી. એ’ મોકલવાનું વચન આપ્યું રવિગણુ અને બાપૂની તૃષ્ણા કરતાં એક મહાશયે કહ્યું: ‘જોર કરીને પણ બાપુ હજી ખાલદી ઉપાડી શકે છે. કેટલાક વર્ષ પહેલાં બે બાલદીઓ લઈને ભોલેલા બાપૂનો ફોટો મેં જોયો હતો.’ એક હાકરાએ કહ્યું: ‘અરે, ખાલી બાલદીઓ હશે!’ બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા.

બે વાગતાં જ બાપૂની કુટિરમાં પહોંચી ગયો. મહાદેવભાઈ તો કાલે મુંબઈ ગયા છે એટલે બાપૂને મફદ કરવા શ્રી મજરુવાળાં હાજર હતાં.

ધન્દોર પ્રભ-પરિષદની ઘણી બહિતઓ શ્રી. હરિભાઈ ઉપાધ્યાયની સાથે આવી. ધન્દોરવાળાઓએ કહ્યું: ‘અમે પરિષદ બોલાવવાના છીએ, રાજ્યના અધિકારીઓએ ઠરાવોની નકલ અને સહાયપત્રના ભાષણની નકલ મંગેલ, અમે મોકલો આપી. લગાઈ વિષે અમે તટસ્થતા રાખવા વિષે મત આપ્યો. પરંતુ રાજ્યે પરિષદ ન ભરવા દીધી. અમે સજા ન ભરવા દેવાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધરપકડો થઈ સર્વતે વિગેરે પકડાઈ ચૂક્યા છે. પ્રજા અમારી સાથે છે. આશીર્વાદ આપો.

બાપુ:—‘હું આશીર્વાદ નહીં આપું. હવે આશીર્વાદની શી જરૂર છે—સત્યાગ્રહની શરૂઆત જવાયે થઈ ગઈ છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો મૂળમાં જ ભૂલ છે. જે આજ્ઞાભંગ ન કર્યો હોત તો રાજકુમારી અમૃત-કૌર દીવાનને મળીને પરિસ્થિતિ સુધારી લેત. આજ્ઞા માનવાનો એ તો અર્થ નથી કે સત્યાગ્રહ ન કરી શકાય. હવે જે તમે સફળ થશો તો મારા વચર કાપે આશીર્વાદ છે જ. રાજ્યવાળા એ સાબીત કરી શકે તેમ છે કે પ્રજા તેમની સાથે છે. જે લોકો જેલમાં ગયા છે એમની પછી કોઈ ન ગય તો કંઈ વધી નહીં. રચનાત્મક હામ કરો. કામની ખોટ નથી.’

સાંજે ફરવા પાઠ પ્રાર્થના થઈ. રામાયણના પાઠ પછી બાપુએ થોડું પ્રવચન કર્યું:— ‘કાલે રાષ્ટ્રિય સમાહનો પ્રથમ દિન છે. પરમાત્માએ મને એક વીજ આપી અને મેં તે ફેંકી દીધી. એની જે અસર થઈ એ તો જાહેર છે. જે લોકો કાલે મત ગણવા ધુએ તે રાખી શકે છે. કોઈ પર ફરજ પાડવામાં નહીં આવે. આપણે ત્યાં રાજાઓપાલાઓ આવીનાં જમાઇ વૈકંટ આવ્યા છે, તેઓ શાળ પગીસ માઈલ પગે ચાલે છે. ફોડી પણ પાસે નથી રાખતા અને કોઈ પાસે ચાચના કરતા નથી. બીજા છે ‘વિચાલ ભારત’ ના સંપાદક શ્રીરામ શર્મા. શર્માજીને એરૂંડ સાથે સંબંધ હતો. તેઓ વેતન લીધા વગર કામ કરે છે. ‘વિચાળ ભારત’ ને બચાવવા માટે એમ કર્યું છે. એમની સાથે આપ લોકો... વિ. વિ.’ (કમશ:)

હિન્દી પ્રાંત અગત્યનો પ્રશ્ન હોય તો તે મરીખીનો છે. દેશની પેદાશ વધ્યા વગર મરીખીનો ઉત્પાદન થવાનો નથી. પણ માર પેદાશ વધાર્યો જવાથી એનો ઉત્પાદન નથી આવતો. આપણે કેટલા જમ્યામાં અને કેવી રીતે પેદાશ વધારીએ છીએ એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. એથી આપણે પ્રાચીન કાળના ઉત્પાદન વધારવા તરફ લક્ષ્ય આપવું જોઈશે. એમ જા માટે કરવું જોઈએ તે જોઈએ.

આને આપણા સમાજમાં બે વિભાગ પડી ગયા છે. એક વધુ પડતું-લાચારીથી-કામ કરે છે. ત્યારે બીજો ક્ષત્ર ઘટ્ટને કરે છે. છતાં આને પહેલા વર્ગ ને સમાજના કેટલાક કર્મી વગર ન જ ચાલે એવા કાર્યો કરે છે. તેને આપણે હલકા ગણીએ છીએ. બીજાને બીજા ને અત્યુત્કાંઠક થકી લોકાય એવા કામો કરે છે તેને સમાજમાં મદદા મળે છે. એક વખતની શ્રેષ્ઠ મજાતી બેટી આને દુનિષ્ટ મજામ છે આ બંને વર્ગોને ખાવાને તો જોઈએ છે. પણ આ બેશરક માટેનું કામ કરેવાના હકકો દરજ્જાના લોકોને માથે નાખવામાં આવ્યું છે.

તેમનું અનેક પ્રકારે શોષણ કરવામાં આવે છે. તેથી તેમનું જીવન ક્ષીણ થતું ગય છે-ક્ષીણ થઈ ગયું છે. એકને પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી, બીજાને જૂપ લાગતી નથી. આમ આ બંને વર્ગો નકામા બની ગયા છે. આપણા ઘરોના ભુલ ભુલ બંધો સદ્યોગથી કામ કરે છે આખા જોવાનું અને પત્ર ચાલવાનું કામ કરે છે. ત્યારે આપણે નિશ્ચિત રથાને પહોંચીએ છીએ. ને આખા જોવાનું અને પત્ર ચાલવાનું ખંધ કરી દેતા? તેમ દરેક બંધિત એ સમજીવું એક એક અંજ છે. માટે એણે સમાજના અને પોતાના ઉત્કર્ષ માટે કામ કરવું જ નહીં.

આમ કરવા માટે આપણે પ્રાચીનોને આપણા જીવન વ્યવહારમાં રથાન આપવાની જરૂર છે. વંજો-લોચાથી પણ પેદાશ વધારી સકાય ખરી, પણ એમાંથી

શોષણની વૃત્તિ પેદા થાય છે. એ વૃત્તિમાંથી સામાજિક-વ્યવહારો ચેપ લાગે છે. અને એ ચેપ યુદ્ધ સુધી પહોંચે છે પ્રાચીનો દિ-દની પ્રજાના વ્યવહારમાં, સ્વભાવમાં વર્ષોથી વધુઈ ગયેલો છે એની તરફેણ કરતાં પ્રાચીણ લખે છે—

“...દિન્દુસ્તાનને યાત્રિક ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ બનાવવો હોય તો ૩૫ કરોડની વસ્તીને બદલે ૩૫ કરોડની વસ્તી કરી નાખવી જોઈએ. ત્યાં કરોડો માણસ કામ વિનાના પડ્યા હોય ત્યાં મોટા પાયા પર ચાલતાં વંજો કે કારખાનાં રથાન જ નથી. અમારે રથાનો એક અર્થ-દાઓ કહેનો હશે કે, દરેક અમેરિકન પાસે ૬૬ ગુલામો છે કારણ એક વંજ ૩૬ ગુલામોનું કામ કરે છે. ભલે અમેરિકાને એની ૦૩૨ લાખ પણ દિન્દુસ્તાનને તો નથી જ. દિન્દુસ્તાનને માનવમૂલને ગુલામ બનાવવાનું પાવડે એમ નથી.”

હિન્દી કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિ પર યત્રોદ્યોગની અસર

આપણી સંસ્કૃતિ બેટી (કૃષિ) પ્રધાન છે. એની વસ્તીના છઠ્ઠા ભાગે માણસોનું પોષણ બેટી પર ચાલે છે પણ આપણા દેશના નેવી કંઠાસ બેટી લાગે જ કાંઈ દેશમાં હશે. પણ આ આપણી પ્રધાણી સંસ્કૃતિની આપણા આર્થિકતા પર સારી અસર પડી છે. આપણો ખેત્ર ભાગ પ્રમાણે ઉત્પાદન કરતો એ કૃષણ કુદરતને મદદ જ કરતો આને પરિણામે સમૃદ્ધ-ખેતીના તરવને દિન્દમાં રથાન ન હતું પર-દેશીઓના આક્રમણથી, ખાસ કરીને અંગ્રેજોના આક્રમણથી અને તેના શોષણથી આ રણે નિયોગ્ય. નકારાત્મક એમની ઠગાતી સંસ્કૃતિની આપણા પર જખરી અસર થઈ. આથી મનુષ્ય મનુષ્યનું શોષણ કરવા લાગ્યો. પોતે ગ્રામશોષમાં જીવી શકે એ માટે પોતાની જરૂરિયાતો ઝોઝામાં ઝોઝા ખર્ચે અને સહેલાઈથી થોડા વખતમાં કેવી રીતે પૂરી થઈ એવી તરકીબો રચવા લાગ્યો. અને એમાંથી વંજની શોષ થઈ. ત્યાં શોષથી એના શોષણના કારમાં જખરી સદા મળી અને અંતે આ શોષણમાંથી સામાજિકો ઊભા થયા. આપણે પહેલાં

ને માનવ પ્રગતિ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હતા તે દૃષ્ટિએ લોપ થયો. આપણા જૂના ખ્યાલો આપણે બુદ્ધિ અને આજે સ્વતંત્ર યથા છતાં આપણે એનાં પરિણામો ભોગવીએ છીએ. આ યંત્ર વાદના પરિણામે ને કુદૃશ ભ્રમી ચર્ચ તેના ઉલ્લેખ કરતાં અંગ્રેજ સેપ્તમ થી. ગ્રેસફોર્ડ લખે છે કે:-

“ યંત્રોની ખનાવટમાં ને સંખ્યામાં જેમ જેમ સુધારા વધારા થતા જાય છે, વીજળી અને વરણથી આલતાં યંત્રોનો ઉપયોગ જેમ જેમ વધે જાય છે, તેમ તેમ મજૂર કારીગરનું મહત્વ ઘટતું જાય છે. તેનાં કુશળતા અને અનુભવની કિંમત દર વરસે ઓછી ને ઓછી થતી જાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એને મટી નેટલી માગ છે તેના કરતાં તેની સંખ્યામાં વધારે હેખાય છે. ધાર્મિક ઉદ્યોગોમાં હજી અણબકા કે ‘અધકચરા ધક્કાયેલા’ માથાંઓની મોટી-પણુ ઘટતી જતી સંખ્યાની જરૂર પડે છે ખરી, પણ ઉસ્તાદ કારીગરની અવલોકનાં કક્ષક આબ્યા છે.”

વળી અમેરિકન સેપ્તમ માર્ક-એ-ડોનર ત્યાંની સ્થિતિ રજૂ કરતાં લખે છે કે:-

“ ખેતીકામમાં યંત્રોનો ઉપયોગ થવાથી લાગિયા મજૂરોની સ્થિતિ વધારે વસખી બની છે. એને પરિણામે હજારો લાગિયા મજૂરોને કામપરથી રુખસદ આપવામાં આવી છે, જમીન પરથી અને ને પુટકાં ફૂટકાં ભૂંડાં બાંધીને તેઓ રહેતા તેમાંથી તેમને કાઢી મૂકવામાં આબ્યા છે.”

આનો ઉકેલ એક જ છે અને તે એ કે આપણે ખેતીને પૂરક એવા આઠ ધંધાઓ ચોળવા રહ્યા. આજે ને ખેતી નિર્ગત્ય બની ગઈ છે તે ત્યારે જ ફૂલશે ફાલશે. પહેલાં આપણે ત્યાં આવા ઉદ્યોગો હતા. એ ઉદ્યોગો ખેડૂતો ને ખેતીને ઉપયોગી એન્ડરો અને ખીજ સાધનો પૂરા પાડતા હતા.

પણ પશ્ચિમનાં દેશોમાં યંત્રોલોગ દાખલ થતાં સ્થિતિ બદલાઈ. હિન્દી પરદેશ જતો કૌમતી માલ ઓછો થયો. વધારામાં કંપની સરકાર અહીંથી કાઢે

માલ લઈ જતા લાગી. આને પરિણામે આપણા મૂઠ ઉદ્યોગોને હારે ધોક્કા લાગ્યા. આથી ખેતી પર ઘોળે વધી ગયો. ૧૮૯૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ખેતી પર આધાર રાખનાર કુલ વસ્તીના પદે ૮૩ નેટલા હતા ને ૪૧માં વધીને ૭૩ ટકા નેટલા થઈ ગયા. આજે તે એથી પણ નિયતિ ખરાબ હશે. આમ સાત કરોડ ખેડૂતો પર ૩૯ કરોડ વસ્તીનો ઘોળો એ તે કંઈ એવા તેવો ઘોળો છે? વળી ઉદ્યોગોમાં પહેલ કરનારા કંપનાશક્તિવાળા અને આવડતવાળા તરફથી કારીગરો પરદેશી માલથી અને અંગ્રેજ કેળવણીથી અંગ્રહને કાઢેર અને કર્યા-ઝોમાં ઉભરાવા લાગ્યા. અને યંત્રોવાળાં મોટાં કારખાનાંમાં વૈતરું કરવા લાગ્યા. આ કારખાનાંઓનું પ્રમાણનું વધું છે, છતાં તેનાં કામ કરતાં મજૂરોનું પ્રમાણ ખાસ વધું નથી.

સાલ	કારખાનાં	મજૂરો	કુલવસ્તીના ટકા
૧૮૧૨	૨૭૧૦	૮,૯૦,૬૪૩	૦-૧૧
૧૮૩૦	૫૮૮૫	૧૪,૦૯,૧૬૩	૦-૪૩
૧૮૪૦	૮૪૫૨	૧૮,૦૩,૨૧૨	૦-૪૪
૧૮૬૦	૧૦૪૦૬	૧૭,૫૧,૧૩૭	૦-૫૧
૧૮૮૦	૧૩૨૦૮	૨૪,૩૬,૩૧૨	૦-૬૬
૧૮૯૦	૨૬,૪૨,૮૭૭	૦-૬૫	

કોઠા પરથી જેવાં જણાય છે કે આ મજૂરો દેશની કુલ વસ્તીના ૧ ટકા કરતાં પણ ઓછા છે. વળી કારખાનું અને એમાં કામ કરનાર મજૂરોનાં વધારાનું પ્રમાણ જેવાં જણાય છે કે, કારખાનાં ૧૨ સાલથી ૪૫ સુધીમાં ને પ્રમાણમાં વધ્યાં છે તેટલા જ પ્રમાણમાં મજૂરોની સંખ્યા વધી નથી. ૧૧ ની સાલ કરતાં ૪૩માં યાંત્રમણી કારખાનાં જોઈયાં થયાં, ત્યારે તેનાં કામ કરતાં મજૂરોની સંખ્યા નથુ ગણી કરતાં પણ એટલી વધી છે અને કુલ વસ્તીમાં તેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

વળી આપણે ત્યાં જ્યાં સેન્ડ્રોમાં કામ કરતાં કુલ માણસોની ૪૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે સંખ્યા ૧૭ કરોડની છે. એમાંથી નાનામોટા બન્ને

ઉલોગોમાં કામ કરતાં મજૂરો કે-વ ૧૬૦ લાખ જ છે. એટલે ફક્ત કુલ કામ કરનારાના ફક્ત ૯% દર્કા છે. અને તેમાંથી મોટા ઉલોગોમાં (મોટા કારખાનામાં) કામ કરનારાં પુરો એક ટકા પણ નથી, એટલે બાકીના મજૂરો નાના પાયા પર ચાલતા ઉલોગોમાં કામ કરે છે. એટલે મૌનિક ઉલોગોમાં શેકાપલા મજૂરો કરતાં ઘટતો ઉલોગોમાં શેકાપલા મજૂરોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. ચૌક અણી છે છતાં તે સંખ્યા ઘટી છે અને બેકારી વધી છે. એ બેકારીનું પ્રમાણ આમેલોગ વગર ઘટે એમ નથી. એની અસર અને ઉપાન બતાવતાં અધીજ લખે છે કે :

".....હિન્દુસ્તાનના સાનલાખ ગ્રામમાં વેરા-થેલા ગ્રામવાસીઓ કૃષી જીવતાં વંત્રોની સામે જ્યાં વંત્રોને ન ખાકડાં ભેળે. વંત્રો મનુષ્યને મદદ કરે, તેને સરળ બનાવે એ વંત્રોના સદુપયોગ કહેવાય. આજના વિપરીતનું તો એ દિશામાં જ વધતું જાય છે કે મર્યાદા અર્થમાં લોકોના હાથમાં સંપત્તિના દબાવા વાળવા અને જે કારોડો સ્ત્રી-પુરોના મોંમાંથી શેટલા કુટુંબી લેવામાં આવે છે. તેમની તો લવલેશ પરવા સરખી ન કરવી. બહુજ સુધમાં સામુદાય-વાળા માનવી વંત્રો પાસેથી કામ ન લેતું એ ધરા-દાથી જ્યાં વંત્રો દારા કામ લઈને ધનના દબાવા લેતા કરવાની ધેલછાએ ધેર દુઃખો પ્રવર્ત્યા છે. તેમાં થઈ શકે તેટલો ઘટાડો કરવો એજ કલ્પનાથી અરખા સંધ અને આમેલોગ સંધની રચના કરવામાં આવેલી છે."

વંત્રો અને અધીજ

અધીજના આ ઉલોગોની દિશાબદના વિચારો ઉપરથી એમને વિશે કેટલાક કહે છે કે, તેઓ પુરાણ યુગની વાત કરતા હતા. તેઓ વંત્રગતના દુરમન હતા. વળી કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે, શું આપણે મનુષ્યની શૈક્ષણિક સુધિની અવગણના કરવી ? શું વંત્રોથી આપણે જેટલા અધ્યાત્મિક અને જેટલી ક્રાંતિથી માલ મેળવીએ છીએ તે મેળવી શકીશું ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર અધીજના સંપ્રદાયના એમ છે.

"...હું જાણું છું કે આ સરીર પણ એક અતિશય નાણુક વંત્ર જ છે. ખુદ રેડિયો પણ વંત્ર જ છે. નાની રાંત ઓનરણી પણ વંત્ર જ છે. મારો વંધિય વંત્ર જામે નહિ પણ વંત્રોની ધેલછા સામે છે. આજે તો જેને અમનો બચાવ કરનારાં વંત્રો કહેવામાં આવે છે તેની લોકોને ધેલછા લાગી છે. અમનો બચાવ યાય છે ખરો. પણ લાખો લોકો કામ વિનાનાં થઈ જાયે મરતાં રહતા પર સટકે છે. સમય અને અમનો બચાવ હું પણ ધન્ય છું. પરંતુ તે અમુક વંત્રો નહીં. આખી માનવજાતિનો ધવો ભેળે. થોડાં અર્થમાં ગંધર્વ પસે સંપત્તિના સંચય માય એમ નહીં, પણ સાગી પાસે યાય એ હું ધન્ય છું. આજે તો થોડા માણસોને કોરોની કામ પર ચડી બેસવામાં વંત્રો મદદગાર રહી રહ્યા છે. વંત્રોના ઉપયોગની યાજણ પ્રેરક કારણ અમના બચાવનું નથી પણ ધનના લોભનું છે."

વળી કેટલાક કહે છે કે શું આ વિચારોમાં આધુનિક સુધારા સામે બચાવો કરવા જેવી વાત નથી ? શું આમેલોગથી ઉત્પન્ન થતા કામ વંત્રોથી ઉત્પન્ન થતા માલની સામે હરિકાષમાં ટકી શકી ? શું એ વડે સામુદાયિક કામ કરતું શક્ય છે ? આધુનિક સુધારા વિશે જવાબ આપનાં અધીજ લખે છે :

"હું ગ્રામવાસીઓને કહું છું કે, 'તમે હાથે લોટ દો, મેદો ન ખાઓ, મટનું જૂથું ન નાખો દો, તમારી યેરડીમાંથી વેચવા માટે નહીં તો તમારા વાપરવા માટે જોળ બનાવી લો, તમે માત્ર કાચો માંથ પેદા કરીને જ સંતોષ ન મોનો, પણ તેમાંથી બજારમાં વેચાય એવી જે જે ચીજો બની શકે તે બનાવો અને એજ કરીને તમારી રોજગી આવકમાં થોડાક પૈસાનો વધારો કરો.' આમ કહેવામાં હું આધુનિક સુધારાના પ્રવાહને પાંચે વાળું છું... અને આધુનિક સુધારો હજારો વરસથી તો નહોતો ચાલતો આવતો...મારો બની શકે તો આધુનિક સુધારાને નામે આજે જે બધું ચાલી રહ્યું છે તેમાંથી ઘણાનો હું નાશ કરું અથવા તેમાં ધરમૂળનો પલટો

કરે એમાં લવલેશ સંકા નથી...યંત્રસુખ ગમે તે કરે પણ યંત્રોના એક સમૂહ પ્રવેશથી એ કરેડો માણસો બેકાર બની જવાના તેમને એ આજીવિકાની મજૂરી કદી આપી શકવાનો નથી. "

ઉપરના વિચારો પરથી જણાય છે કે માંધીજીને આમેલોગમાં નિષ્ઠા શાયે હતી. એમણે આપણા નાક પારખી લીધી. યંત્રોદ્યોગ પડેલાં દુનિયાના દેશોમાં હિન્દુને જે સ્થાન હતું, જે જહોનસાહી હતી તેને લક્ષમાં લઈ મુનપ્રાય મધ્ય ગયેલા હિન્દુના હસ્તોદ્યોગમાં પ્રાણ પૂર્યો. એમના આ કાર્યની પ્રશંસા કરતાં અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી શ્રી કોલ લખે છે કે:-

“ ખાદીને ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે માંધીજીએ ઉપાડેલી યુગ્મેશ એ એ જૂતકાળને સંછેતન કરવા માંગનાર કોઈ તરંગી માણસની નવી ધૂર નથી, પણ હિંદી આમવાસીઓનું હારિદ્ય ફેલાવો તે તેમની રહેણીતું ધોરણ સુધારવાનો બહવાડુ પ્રયત્ન છે.

આમેલોગથી તેવાર ચઢેલો માલ યંત્રોદ્યોગના માલની સાથે હરીફાઈમાં ટકી શકે છે કે નહિ એ જણવા બહુ લોકો ઊતરેલું પડે એમ નથી. એ તો સમજી શકાય એવી વાત છે કે હાથશાળા પર વજુનાર કરતાં યંત્રશાળા પર વજુનાર વધારે વણી શકે. સામાન્ય અડપે હાથશાળા પર શેજની પાંચ વાર ખાદી વણી શકે ત્યારે યંત્રશાળાવાળો એક કલાકમાં એટલું વણી શકતો હશે. એટલે, એ એ દિવસના આઠ કલાક પ્રમાણે કામ કરે તો એ વધારાના સાત માણસની શેજ મૂંટવી લે છે એમ જણાય. આમ એ યંત્રની મદદથી મિલોએ આપણાં લોકોનું જીવનનું સાધન યુંટકો લીધું છે. એથી માંધીજી કહે છે કે:-

“ આ મિલો વધારે સાડું અને સોંધું કપડું તૈયાર કરતી જ હોય તોય એ કંઈ ઉપથી લસીલનો જવાબ નથી. કેમ કે એ મિલોએ એ હમરો મજૂરોને ઉદ્યોગ છોડવાની લાઈ તેમને બેકાર બનાવ્યા હોય તો સોંધામાં સોંધું મિલકાપડાં માનકમાં વજુબેલી મોંધામાં મોંધી ખાદી કરતા મોંધું છે.”

સાસુદાયિક કાર્યની વ્યાપ્તમાં પણ એમજ છે. એ સાસુદાયિક કાર્ય માટેની ખુશા સોંધામાં ખીતે અને સહકાર દ્વારા કામ થાય તો આમેલોગો પ્રગતિ થઈ શકે એમ છે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં લકિંગાળોને ઊલોગ મોટા કારખાનાંમાં નથી ચાલતો. ત્યાં એના જુદા જુદા ભાગો જનાવવાનું થરજ એવું કારખાનું છે. આપણે પણ એમ કરી શકીએ. માંધીજી આ વિશાળ પાયાના ઉદ્યોગ સાથેની હરીફાઈ અને તેની રીતે કામ કરવા વિશે લખે છે:-

“ વિશાળ ઉદ્યોગોની સાથે હરીફાઈ અને જીવના પ્રશ્નો આત્રો. એટલે માનવાસીઓનું સીધું કે આઠ-કાર્ડે શોષણ થયા વગર નહિ જ રહેવાનું, તેથી અમારે આમકાને સ્વાવલંબી, સ્વયં-પૂર્ણ જનાવવામાં બધી શક્તિ વાપરવાની છે ને મોટે ભાગે જે યીએ વાપરવાની હોય તે જ જનાવવાની છે. પ્રમેલોગનું આ કૃષ્ જળવાઈ રહે તો આમવાસીઓ પોતે જનાવીને વાપરી શકે એવાં આધુનિક યંત્રો અને યોગ્યતા વાપરે એમાં કરી વધી નથી. માત્ર એ જીજને ચૂસવાના સાધન તરીકે ન વપરાવાં જોઈએ.”

આના ઉપરથી જણાય છે કે માંધીજી યંત્રની વિરોધના ન હતા પણ યંત્ર, જે જીજ પર સવાર થવામાં અચૂક વર્ગને મદદ કરતું હતું, એના પર કામ કરનારને જડ જનાવી કેવું હતું તેની સામે એમનો વિરોધ હતો. વળી જણાય છે કે માંધીજી એવાં યંત્રોના ઉપયોગ માટે છૂટ આપતા હતા. જેનાં કે, સીવવાના સંઘા કે એના પર કામ કરનાર મજૂરને જડ ન જનાવતાં એને એમાંથી પ્રેરણા આપે અને લાંબે સમયે એની અડપમાં મદદ કરે. આ રીતે એ પોતાની શુદ્ધિશક્તિથી અને યંત્રની મદદથી ઉદ્યોગમાં સારી રીતે વિકાસ સાધી શકે છે. એ આવા યંત્રો માનવહિનમાં સદાય કર્તા હોય અને એને જનાવવા માટે કારખાનાની જરૂર પડતી હોય તો તેવાં કારખાનાં સમાજની કે પ્રગતિય સરકારની માલિકી નીચે ચાલતાં હોય તો ચાલવા દેવામાં તેઓ રાજી હતા. ટૂંકામાં, એમનો વિરોધ યંત્રોથી યત્તા શોષણ અને એમાંથી ઉદ્ભવતાં અનિયંત્રો સામે જ હતો. તેઓ કહેતા કે-

“સાંત્રિક સંદાનને અને વિજ્ઞાન એ પહેલ પ્રથમ લોકાનર્ત, સાધન મટી જવાં બ્રેષ્ટએ, પછી કામદારો પાસે ગત ઉપાંત કામ કરવાયામ નહીં આવે અને વંતો નમતરણ થવાને બદલે સદાકરણ થઇ પડશે. મારો ઉદ્દેશ યંત્રમાનને વિનાશ કરવાનો નથી પણ ચંત્રોની મર્યાદા અકિવાને છે.”

મોટા અને નાના પાયાના ઉદ્યોગથી થતી અસરો

આને દુનિયામાં એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં મંચ પહેાંચી થયું ન હોય. આ જમાનો બંધ-વાદનો છે. આપણે એનાં પરિણામો ભોગમાં છે. બીજા દેશોને પણ એનો ભાગ મળ્યો છે. હવે અમે રિક્કા અને પૂરેપૂરું પોતાના ઉદ્યોગોનું નિકેન્દ્રકરણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે એમને સુદનો ભય છે. એકજ ભાષાએ દેનિત થયેલા મોટા ઉદ્યોગોને એક સપાટ નાશ થઈ શકે છે જ્યાંની સુદ પહેલાં દુનિયાનાં બનદોષા અભવનું સ્થાન ધરાવતું હતું તે ઉદ્યોગોના નાશથી ટીકું થઇ ગયું છે. પણ નિકેન્દ્રિત દેશનાં પીલેલા ઉદ્યોગોનું નેટલું રક્ષણ આપ તેટલું આ કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોનું થવું નથી વળી એવા ઉદ્યોગોથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓની વહેંચણી નો પણ પ્રભાવ હોયો થાય છે. કોઇ કહેશે કે આને નો દુષ્કારેલો આવે એવી વાદનની સમય છે. પણ એમાં આપણે જુદીએ છીએ જ્યાંનું તૈયાર થયેલા માલની માગ હોય કે ન હોય તો પણ તે માલને અપાવવા માટે ચતુરાઇકરેલી જાહેર ખર્ચા અને બાલ ખટા-ટોપ કરવા પડે છે. અને એ રીતે બોટી માગ લીધી કરી લીધો પર એ દોષો બેસાડવામાં આવે છે. ત્યારે નાના પાયાના ઉદ્યોગમાં એમ બનવું નથી જ્યાં માલ તૈયાર થાય તે ત્યાંજ તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે ઉપ-યોગમાં આવો જાય છે. આ મોટા પાયાના ઉદ્યોગોમાં વધારે પડતા ઉત્પાદનને લઇને વિષમ વ્યવસ્થા અને સંપત્તિની બોટી વહેંચણી લીધી થાય છે. માધીજી આવી વ્યવસ્થામાં માનવા ન હતા. તેઓ કહેતા:

“૧૬૦૦ માઇલ લાંબા અને ૧૫૦૦ માઇલ પહોળા પ્રદેશમાં વિખરાયેલા દિન્દાર સાત લાખ

ગામડાંમાં ફેલાયેલા કરોડો માણસોને માટે એ વસ્તુ કોઇપણ દિવસ બહેતર અને વધારે સુધ્ધિન છે કે તેઓ જેમ પોતાનો જોરજમને રાખી વે છે તેમ તેઓ પોતાના ખપ પૂરવું કાપક પણ પોતાના મામ-શાખા બનાવી લે આ ગામડાંને જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતોના ઉત્પાદન પર અંકુશ નહીં મળે તો તેઓ અતિ પ્રાચીન કાળથી જે સ્વતંત્રતા ભોગવતા આવ્યા છે તે કડાનો સકતાના નથી.”

વળી અમેરિકન ઉદ્યોગપતિ ફોર્ડ લખે છે કે—

“મોટા ઉદ્યોગપતિઓએ, હમેશા શોકસેવાનો વિચાર મનમાં ગપ્પીને પેતાના કારખાનાં આખા દેશમાં ટેન્ડર ડિબેરી નાખવાં બ્રેષ્ટએ તેમ કરવાથી ઉત્પાદનનું ખર્ચ ઓછામાં ઓછું આવે એટલું જ નહીં પણ ઉત્પાદન પાછળ ખર્ચાનારા પૈસા જે લાગે ખર્ચખર ઉત્પાદનનું કામ કરે છે તેમની અંદર જ વહેંચાઇ જાય.”

આમ ઉદ્યોગોના વિદેન્દ્રીકરણથી જે ઉત્પાદનની બોટી પદ્ધતિ, માલની અને નફાની બેટી વહેંચણી લીધી થાય છે તે ન લીધી થતાં ઉત્પાદન કરનાર મજૂરોને લાભ મળે છે. એથી પેદાશ વધે છે. વધુમાં તેઓમાં જડતા આવી જતી નથી પણ સ્વાસ્થ્યની વૃત્તિ જાગે છે. આપણાં ગામડાંઓને આજે શહેરોપર જીવવું પડે છે તેને બદલે એમની જરૂરિયાતનો માલ પૂરા પાડી શકશે. આમ ગામ પોતાની જરૂરની વસ્તુ બનાવવું થઇ જાય તો એથી ઉદ્યોગ અને કમાજ બંનેને લાભ થાય.

યત્રયુગમાં શામોલોમનું સ્થાન

ઉપરની રીતે શામોલોમના પાયાપર ગામડાંને સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વાસ્થ્યની બનાવવાની માધીજીની જે મુગદ હતી તે એક વ્યવહાર યોજના છે. ઈંગ્લેન્ડની આર્થિક ચોજનાના બહાર સર વિલીયમ ખીલીજ લખે છે કે—

“દિન્દારો ઉદ્યોગ કદાચ વિસ્તાર પામશે પણ તે દેશમાં જેલ્ય રીતે વહેંચાઇ જાય એ અત્યંત છે. તેમ થશે તો જ આપણે ત્યાં (ઇંગ્લાંડમાં) અને

અમેરિકામાં છે એવા ભવાનક અને અવ્યવસ્થિત રચનાવાળા શહેરો એ દેશમાં સ્થપાતાં રોડી ચકાશે.”

ચીને તો આ યંત્રોદ્યોગના જમાનામાં સહકારી ધોરણે નાના પાયા પર ઉદ્યોગો સ્થાપી જાપાન સામેના યુદ્ધ દરમ્યાન ચીનને ટકાવી રાખ્યું હતું. ૧૯૩૮ માં જ્યારે જાપાને ચીનના મોટા ભાગના ભગભગ ૬૦ ટકા જેટલા ઉદ્યોગોના નાશ કર્યો ત્યારે એનું ભાવી હગમગતું હતું, પણ રેવી એવી નામના ઓસ્ટ્રેલિયનની આગેવાનીની નીચે સહકારી પ્રવૃત્તિ પર ઉદ્યોગો સ્થાપવાની ચેતના ધરી. એ ઉદ્યોગો આજે પણ ચાલે છે, પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ એ દેશની આપણા દેશની સાથે સરખામણી કરતાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ ખતાવતાં લખે છે:—

“ચીનની પેઠે હિન્દમાં પણ પ્રુદ્ધ જ્ઞાન માનવશક્તિ તથા પારાવાર એકાદી અને અર્ધ-એકાદી છે; જોનારો આપણાં માણસોની અમ્મ શક્તિ વેકાર્ધ જતી હોય કે જોને લોધે લોકો એકાદ અનેતા હોય એવી કાર્ધપણ ચેતના ખરાય અણુઅણુ, કેવળ માનવહિતનો વિચાર માણુએ રાખીએ તો પણ યુદ્ધ આર્થિક-દૃષ્ટિએ જીતી, વધારે માણુસોની શક્તિ વાપરીને ખાસ કામો કરનારાં યંત્રો ગ્રાહી વાપરવાં એમાં કદાચ વધારે લાભ હોય, ધણીખરા માણુસોને એકાદ રાખવા કરતાં માણુસોની મોટી સંખ્યાને ગ્રાહી આવડે પણ કામ આપણું એ બહુતર છે વળી એ પણ સંબંધિત છે કે, કેટલાંક કારખાનાં જે માલ પેદા કરે તેજ જાતનો માલ મહેદ્યોગો વડે પેદા કરવાથી એકંદરે વધારે સંપત્તિ પેદા થવા પામે.”

વળી જાપાન તો નાના પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગોનું ધામ છે. ત્યાં મોટા પાયા પર ફકત ૨૬ ટકા જેટલા જ ઉદ્યોગો ચાલે છે અને જાપાનમાં વધરાતા મોટા યંત્રોમાધી માત્ર ૩૪ ટકા યંત્રો જ મોટાં કારખાનાંમાં તૈયાર થાય છે, ધીમે ધીમે ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા પણ યુદ્ધથી થતા રૂન્દિત ઉદ્યોગોના નાશથી સુરક્ષિત રહેવા નાના ઉદ્યોગો તરફ ઢળતાં જાય છે.

યુરોપમાં હોલેન્ડ અને દેન્માર્ક તો સહકારી સંઘથી ચાલતા ઉદ્યોગોના અડાં જવા છે.

આ યંત્રસુગમ યંત્રો પાછળના રોકાણનો જલ્દી લાભ મેળવી લેવા અને એ રોકાણનો માલ પર ખોજ ન વધી જાય એ માટે ઉત્પાદન વધારતું પડે છે એથી માલ પર એ રોકાણ (બ્યવસ્થાપર્થ) વધારે ભારે વહેંચાર્ધ જાય છે. પણ આ ભાર એવા વગર જ વધારવામાં આવે છે. એથી એ તૈયાર કરવા કાચા માલની અને એમાંથી તૈયાર થયેલા માલના નિઠાલ માટે બજારની જરૂર પડે છે. આમ સાંત્રાન્યવાદના ઉદય થાય છે અને એ સાંત્રાન્ય પર કાણુ ટકાવવા મારે બીજા પર બજારજરૂરીથી દાવ મૂકવા પડે છે, અને એમાં કેટલું દબાલ કરે તો કહેવાતી શાંતિના બંધને નામે યુદ્ધ થાય. આમ આ યંત્રો મનુષ્યને હિંસા તરફ એ ખી જાય છે. આજે જે મનુષ્યની શુદ્ધ શક્તિ કુદ્દત પર કાણુ મેચવી શકી છે તે આ યંત્રોની હલમચલને કાણુમાં લઈ શકતી નથી—પણ એ તરફ આગળ વધે જ જાય છે. એ સુધારાને દૈન્યાનિક સંશોધનોને લીધે જગતની આજે શી સ્થિતિ છે તેનું થો કુમારપા સચેટ દર્શન કરાવે છે તેમજ લખે છે કે:—

“આજે દુનિયાની થી સ્થિતિ છે ? દુનિયાના શમેરોપમાં હિંસા બપાલો છે. સશસ્ત્ર તટસ્થતા અને દેખાતી શાંતિના સુરખા પાછળ રાષ્ટ્રો એક બીજા પર શંકાઓ અને બુરકિયાં કરી રહ્યાં છે. જૈત્રી માટે લંબાયેલા એકે એક હાથમાં ધિક્કાર જોને વેર છુપાયેલા છે. નખળી પ્રજાઓને મદદ કરવાની બધી વાતોની પાછળ સ્વાર્થ, તુષ્ટા અને લોભ રહેલાં છે. યજ્ઞાત પ્રજાઓને સુધારવાની અને અંધકારમાં પડેલા લોકોને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પહોંચાડવાની ઇચ્છાની જલ્દીરાત કેવળ સાંત્રાન્યવાદનો વાગ્દેવ છે. ટૂંકમાં આપણે મેંદાને વેશે વડેઓને સંચાર કરતાં જોઈએ છીએ.”

જાઓ યુદ્ધો પછી પણ જગતના રાજનીતિયો શાંતિ માટે વલખાં-ફાંડાં-મારી રહ્યા છે. પ્રજા

દિશિક્ષિતો અને નાશાચારીના કમ્પકથી કરી રહી નથી. દિન્દને આઝાદી મળ્યને વધુ વર્ષ થયાં છે એની સામે કેટલાયે ફૂટ પ્રયો પડેલા છે. એની અર્થ વ્યવસ્થા દુષ્ટ પ્રમાણ નથી ન્યારે દુનિયાના દેશો જનત સાંનિ માટે નાના પાયાના ઉદ્યોગો તરફ હળવા જાય છે, તો પછી દિન્દનાં તો એ પ્રાચિન કાળથી આત્મી આવતી કામ ઉદ્યોગોની જુમળૂની પ્રધા છે, એની સંસ્કૃતિ અને રચનારને એ અનુકૂળ છે.

યત્રોદ્યોગ અને પ્રાયોદ્યોગના સંબંધ

આમ છતાં, આજના જમાનામાં કેટલાક ઉદ્યોગો મોટા પાયા પર ચલાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી. પણ એ ઉદ્યોગો સાથે પ્રાયોદ્યોગો તારે જ લઈ શકે કે ન્યારે મોટા ઉદ્યોગો પ્રાયોદ્યોગના પૂરક જેવા હોય. કેટલાક ઉદ્યોગો-જેવા કે, આશુના ઉદ્યોગ, વીજળી, જંગમી ક્ષત્રનેરીકામ (આયર્નમેટ, એલેક્ટ્રોન વગેરે મટે) અને ટેલના સંરક્ષણ જાતેની વસ્તુ માટેના-મોટા પાયા પંજ ચાલી શકે છે અને એમાં યંત્રોના ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. એટલે આપણે અને ત્યાં સુધી આપણી સામાન્ય જરૂરિયાતો મુદાવોમથી મેળવી લેવી અને જે બીજે હાથવડે (નાના પાયાપર) જનાવવી મુશ્કેલ પડે કે એમાં લાભ ન હોય ત્યાં યંત્રોના ઉપયોગ કરવો. પણ એના પા નિવમની તો કુરર છે જ. આથી જે ઉદ્યોગો સમાજ માટે આવશ્યક હોય અને તે મોટા પાયાપર જ ચાલી એવા હોય એવાને આપણે છેક નાજૂદ તો ન જ કરી કહીએ. એને સમાજની માજીના કરી રેવાથી અને કેઈ પણ રીતે પ્રામ-ઉદ્યોગોને આડે કાતવાને બદલે એને પૂરક બને એવી રીતે ચલાવવાથી જ લાભ લઈ શકાય અને એ જ એના ઉપાય છે વીજળીને ઉપયોગ કરનાં એ પ્રાયોદ્યોગને નાનરકનાં ચલાવે બદલે થર્મ પડે છે પણ એમાં પરાવર્જન રહે છે. એમાં ક્યારે કામ ચડે એ રહી શકાય નહી. એવા ઉપયોગ અને મર્યાદા વિશે ચર્ચાએના થન એમના કબરોમાં જ લેઈએ. એએ લેએ છે કે.—

“ જે દરેક ગામકાને ઝૂંપડે ઝૂંપડે વીજળી પડે-ચાલી શકાય તો લોકો ચેતાનાં એનાર વીજળીની મદદથી ચવાને એમાં હું વાધો ન ઉઠાવું. પણ તો પછી પાવરહાઉસ પર માલખી ગમના મદાજનની કે સરકારની રહેશે જેમ આજે ઝોચરને વિશે છે... સાર્વજનિક ઉપયોગનાં જે કામો માજમની હાથ મદે-નથી ન થઈ શકે એવાં હોય તેને માટે કારે યંત્રોના પાવરને રચન અવશ્ય છે, પણ એ બધા પર માલખી સરકારની રહે અને તેનો ઉપયોગ કેવળ લોકોના રક્ષાણ અર્થે જ થાય. જે યંત્રો કેવળ મજૂનાં જન-વાં ખાલી કરી થોડાને ધનવાન બનાવવાને કે વિનમ કમ્પે મજા માજસોની મજૂરી છીનવી લેવાને નિર્મા-યેશાં હોય તેને માગ વિચરમાં લ્યાન ન હોઈ શકે.”

- આ કથનમાં ત્રણ મહત્વનાં મુદ્દા રહેલા છે,
- (૧) મુદદોએને ઉલેખન આપવું.
  - (૨) જરૂર પૂરતાં મોટા ઉદ્યોગો ચલાવવા.
  - (૩) આ મોટા ઉદ્યોગો સમાજની માલખી હોવા હોવા નોઈએ

આ મુદ્દાઓના સંબંધમાં દિન્દમાં કેઈનો વિશેષ હોય એમ જણાવું નથી. આ બધા મુદ્દાઓનો મૂળ-વાદી યોજના, કે આચાર્ય અમરાસની યોજના કે ગાંધીવ દી યોજના કે સરકારી યોજના-દરેકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી આપણા વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નંદુએ પણ કહ્યું છે—

“ પાયાના ઉદ્યોગો, સાર્વજનિક ઉપયોગનાં સાધનો વાહન અવદારનાં સાધનો, બધાં સરકારની માલખીનાં હોતાં જોઈએ અને તે પૂરા કાજુ હોવા હોવા નોઈએ. વળી એ મુશ્કેલ યોગ છે કે જે મોટા મોટા ઉદ્યોગ, સરકારે ઉનેખનને લાવક મણેલા પ્રાયોદ્યોગો વિશેષી હોય તેના ઉપર પણ સરકારનો પૂરો કાજુ હોવા નોઈએ.”

આમ જણાય છે કે, સરકાર, મૂળીરો અને બીજા

બધા ઉપરની વાત સ્વીકારે છે. પણ જેમ આજે બધા સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ કેળવણીમાં વર્ષો યોજનાની વાત કરે છે અને વહેવારમાં 'પોથીમાંનાં રીંગણાં' જેવું રાખે છે તેમ આમેલોગમાં પણ થયું છે. એથી એની ચોક્કસ તપાસ કરીને સરકારની કાંઈ નિશ્ચિત નીતિ નક્કી થઈ નથી તે ધવાની જરૂર છે. પંડિત-જીએ કહ્યું છે કે—

“ હિન્દના ઉદ્યોગોનો અવરિથત વિકાસ કરવા માટે અને નાના, મોટા અને મધ્યમ ઉદ્યોગોનો

મેળ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય યોજના કરવી જોઈએ.”

આવી રાષ્ટ્રીય યોજના જેમ બને તેમ જલદી થાય અને સરકાર આમેલોગોને પગભર કરવાની ચોક્કસ યોજના કરે એવી આશા આપણે રાખીએ.+

+ શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયમાં ઉદ્ભવી આંધીજ્યોતિ નિમિત્તે વાંચિશો નિબંધ દુઃકાવીને અહીં આપવામાં આવ્યા છે.

★

ઐક પ્રશ્ન

પૃથ્વી

મઝ્યો જગતની ક્ષણે ક્ષણ મહીંથી કાવ્યાંશને સદાય પ્રગટાતવાઃ પ્રગટ તોય ના એ બન્યો. મઝ્યો હૃદયના મહા ગહનતાલયાર્થ સ્વપ્નને મહા અમરતા લયું કરી જવા છતાં ના બન્યું. બન્યું નવ કશું. છતાં દ્રેકત આટલું તો બન્યું સદા જગતના મહોત્સવમાંથી તેજોગિની કણી પરખતા શિખરો, તિમિર તેજવંતા કરી ધરા યુનિતતા ભરી કરી જતા શિખરો છેવટે. અને ક્ષણ ક્ષણેથીના સુલગ કાવ્યધારા ગરી છતાંય અણુઓળખી અગણ સૌ પગોમાંથી ચેં મણીય પરખી, અને મહીં મહાન સૌંદર્યની દીકી સુલગ સૂર્તિ, એટલું બની શક્યું અંતમાં. નથી અવર કેં તમા જગતની, ન વા કાવ્યની, મને જીવન જીવવાનું ખસ આવું લાધી શકે ! !

હરીન્દ દેવે

હવે આપણે મોટી બીલાડી, નાની બીલાડી, બંગાદ અને મોગીયા તથા ઝગમગા કુટુંબ પછી ચાન કુટુંબ જોઈએ. આ કુટુંબનાં પ્રાણીઓ આપણાં શાકીય ફૂટરોને મજાતાં આવે છે. નાર, શીયાળ અને લોકડી આ ત્રણ જાતનાં પ્રાણીઓ મુજબત સોરખટા આપણને જોવા મળી આવે છે. જેમાં સૌથી હાલત પ્રાણી તે વડે ત્યારપછી શીયાળ આવે અને લોકડી તો બહુ નાનું પ્રાણી છે.

આ કુટુંબના પ્રાણીઓને એક બીજા સાથે ધણી રીતે મળતું આવે છે. જેમાં તેની શરીરરચના લગભગ દરેકમાં સરખી મળી આવે છે. ઘાટીલું માથું, લાંબી સોંઠ ઉતાર મોં નાળ, ઉંચા મોટા ઠાન, હાલત છાતીવાળું મજબુત શરીર, ફંવાંટીથી ભરપૂર પૂંછડી અને લાંબા પંખ જે તેની ખાસ શરીર રચના હોય છે.

તે કુટુંબમાં પચને જે નહોત હોય છે તે પાછા ખેંચી ન શકાય એવા સિદ્ધા અને ખુટા હોય છે. વગી આંગળાં પણ પાંચજ દોષ છે આ આગલ પચમાં એક ઉપસી આંગળી સાથે પાછલા પચમાં ચાર આંગળાં માલુમ પડે છે. જ્યે જાતનાં પ્રાણીને રંગ બહુ સરખો હોય છે. જેમાં ખાસ કરી કાંઈ પણ જાત ધોળા અથવા રતાસ પડેના રાખોડી રંગ ખાસ દેખાય છે.

આ બધે તેને આપણને દેખાતી બહાંગી શરીર રચના છે. આની શરીરરચનાનો ઉપયોગ તેઓને ખોરાક મેળવવા માટે ધણી અનુકૂળ છે. તેઓના ખોરાકમાં ફળફળાદી અને ઘાસોના પણ સમાવેશ થાય છે પણ તેઓના ખાસ ખોરાક તો સિંકાર મારો શકે એવાં તમામ નાનાં મોટાં ચોપખાતો છે. આ પ્રાણીઓ આપણે આજના જીવ જગા તે બીલાડી વર્મનાં પ્રાણીઓથી જુદા જ રીતે સિંકાર મારે છે. તેઓ તો પોતાના સિંકારને ખુણી રીતે પાછળ પડી

પકડી લે છે. આવા સિંકારનું પ્રશ્ન અવશોકન તો સસલા પાછળ સિંકારો ફૂટરા હોડી જોવા હોય તો થઈ શકે.

ચાન વર્મના પ્રાણીઓને સિંકાર પકડવા માટે મજબુત બાજાં આપ્યા છે કે જે બાજાંની પકડમાં સિંકાર એક વખત આવી પછી તેને હોડતાં નથી. અને એક વખત બરાબર પકડી લીધા પછી ચેટલા રહેવાની ટેવવાળા છે. આવા કારણને લીધે તેનાં બાજાંનાં હાલતો કુદરતે લાંબા બનાવ્યા છે કે જેમાં તેની લાંબી ફંવાળી સમાઈ શકે. નાર વગેરે પ્રાણીને ૪૨ ની સંખ્યામાં ફંવા હોય છે જ્યારે બીલાડી વર્મનાં પ્રાણીઓમાં તેની સંખ્યા ૩૦ ની થાય છે અને બંગાદમાં તે વધીને ૪૦ ની સંખ્યામાં હોય છે. જે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ફૂટરને સૌથી વધારે સંખ્યામાં ફંવા હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની શક્તિઓ અને પડખેના ફંવા તથા મોંની જેવી રીતે જોડવાએથી છે કે એક વખત ખીસાઈ જાય તો ઉપલા ફંવાની પડખે જેવી રીતે બેસી જાય કે સખત પકડ આવે. આ રચના જેવી છે કે પકડેલા સિંકારને વીંધી નાંખવો સહેલો પડે છે. તેના બીજા ફંવાને ઉપરનાં કરવામાં આવવામાં અથવા તો માંસ ઉપરથી ચાપડી સમાઈથી ઉખેડી માંસ તોડવા માટેની મરજ સાથે છે. માંસના કટકા કરવા તેઓ કાઠનો ઉપયોગ કરે છે. અને તે જાખતલું અવશોકન તો બપોરે કોઈ ફૂલે કાઠકું આવડું હોય ત્યારે થઈ શકે છે. આ કાઠકોને તે વચ્ચે રાખી પોતાનું મોં બીજા બાજુ રાખી કરતો હોય છે. માંસનાં કુદા કરી બહાર ઉડાડી તેને આખા ને આખા ખગી જાય છે. બંગાદથી ફૂટરાના ફંવા કાંઈ બહુ ઓછા નથી અને ઘાટમાં બહુ ફૂલ વાળા નથી. એટલે બંગાદ જેમ રાકાદારો અને માંસ વાળા પણ કરે છે તેમ કુદરત પણ ફળો, ઘાસ અને બીજા વનસ્પતિનાં ખેતરા લે છે છતાં તેઓના મુખ્ય ખોરાક તો માંસનો જ છે. કે જેને માટે તેની ફંવાળી થઈ શકે સરસ કામ આવે છે.

નાર

આ પ્રાણીને સિદ્ધાન્તમાં વરના નામથી જોળ-
ખાવવામાં આવે છે. ખારનું સંપાદ મેદાન, હુંવરાઈ
પ્રદેશના નાળાં વેઠણાં અને વાંછી જમીન નથા
જળાગ્રાપરંની કાંઠે તેઓના વસવાટ કરવાનો પ્રદેશ
છે. કાંતો તે એકલે હોય અને કદાચ જોડીમાં પણ
નજરે ચઢે છે તથા ક્યારેક આપુ' કુટુંબ પણ
દેખાઈ જાય છે. મેં ચોતે આ પ્રાણીને સાતના
ટોળામાં જોયાં છે. આપુ' ટોળું માન્યતા પ્રમાણે
બહુ જોખનકારક છે. ભૂખ્યાં ચર્ચા હોય તો તેઓ
માથુસ જાત ઉપર હુમલો કરતાં અચકાતાં નથી.
છતાં એવો હુમલો કર્યાનું જાણવામાં નથી.

નાર એકજ જગ્યાએ વસવાટ કરવાનું પસંદ
કરતાં નથી એટલે આજ આ ઠેકાણે તે હોય તો
બીજે દિવસ ત્યાંથી જુદી જ જગ્યાએ ચાલે જાય.
પણ બધાં હોય ત્યારે બે ત્રણ મહિના તેઓ એકજ
જગ્યામાં વસે છે. ખાસ કરીને ઘેટાં રાખનાર ભરવાડ
તેના ખાસ દુશ્મન. કારણ કે ઘેટું મારી લેવું નારને
મટિ ધણું મહેલું છે એટલે તેઓની ચરવાની જગ્યામાં
તે દેખાયા વિના રહેતો નથી. અને હળી ગયેા હોય
તો એકાંતરે બે દિવસે એકાદ ઘેટું મારી લે છે.
આવા હળી ગયેલા નારથી ત્રાસી ભરવાડો કાંઈ બંદુકચારી
હોય તો તેને ઠાર કરવા કહે છે અને મારી આપે
તો જમણવાર પણ આપે છે. જો આ ભરવાડો
તેના બધાંને ધાંતમાં જોઈ જાય તો નારને તજી
બધાંને મારી નાખ્યાના કામલા સાંભળવામાં
આવે છે.

આપણા વરના રંગ રેતિયા પીળો હોય છે.
પીઠ ઉપર તેમાં કાળી ફવાટી નજરે ચઢે છે પણ
મરમીમાં આ ફવાટી ઓછી થવાને કારણે તે રાખોડી
અને સહેજ કાળો જાતલ છે. નવેમ્બર ડીસેમ્બરમાં
તેઓનાં બધાં જોવામાં આવે છે અને નર માદાનું
સંવનન વરસાદમાં થતું હશે. ત્રેસકડો જેતિર દિવસ
માદા ગર્ભ કારણ કરે છે અને એક વીંચાળણમાં
ચારથી પાંચ બચ્ચાંને જન્મ આપે છે, પુખ્ત ઉમ્મરના

નારની માચાચી પૂંછડીના મૂળ સુધીની
લંબાઈ ત્રણ ફીટ અને પૂંછડીની લંબાઈ સોળથી
સત્તર ફીટની થવા જાય છે. બધાં પાળી શકાય છે પણ
જો તેને પાળે તેની જ તેઓ મંત્રી રાખે છે.

નાર દિવસ અને રાત ખોરાકની શોધમાં ફરે છે.
આપણે ત્યાં ખાસ કરીને ઘેટાં જ તેમનો શિકાર છે.
પણ કેટલે ઠેકાણે નાનાં વાછરૂં અને પાકરૂં મારી
ખાનાં માલુમ પડ્યા છે. જંગલમાં જ્યારે જોડીમાં
હરણોના શિકાર કરતાં દેખાય ત્યારે એમાંનું એક જમીન
ઉપર લાંબો થઈ આગલા પગ લાંબા બહાર રાખી
તેની ઉપર માથું કાન બંધા છે કરી જોડી જાય છે
જ્યારે તેને જોડીદાર પેલા શિકારને તેના સંતાનલા
સાથે તરફ ઠાકવા અથવા વાળે કરવા લાગે છે. અને
તેમાં તે સફળ ન થઈ શકી જાય ત્યારે તે એવી રીતે
લાંબો થઈ જમીન ચરસો લપાઈને જોડી જાય. જેવો
તેના સાથીદારને જોડી પેલો જતાં જોઈ જાય એટલે તે
પેલા શિકાર પાછળ પડે અને રમકડા લાગે. આવી ચાર
પાંચ દોઢ કલાકે એટલે હરણ શિકાર જાય એટલે તેને
પેલા દનાએકા નાર તરફ દોડે અને અંતરમાં આવે
એટલે પેલો થાક ખાઈ તાળે થઈ ગયેલો નાર હઠી
કાઢી તેને મળવાથી પકડી પકડી નાંખે છે. આ કાવત્રે
આપણામાં નાર યોગદી તરીકે જોળખવામાં આવે છે.

નારની દેહવાતી અને કમને શેકવાની નાકાત
તો તેની પાછળ ધોડા દોડાળા હોય તો ખબર પડે
છે. અને આવી રીતે તેની પાછળ ધોડા દોડાવવાં સાંપ-
કમાં છે પણ છેલ્લી ધડી લગી અમને પચાસ વારની
અંદર તેણે આવવા દીધા નહિ. અને જેવા લગભગ
થવા જતા હતા તેવામાં ખાડી આવી ગઈ અને તે
તેમાં ફેંદી પડ્યો જ્યારે અમારે શેકાઈ જવું પડ્યું.
સામે કાંઈ નીકળી આમારી સાથું જોઈ થોડો વખત
ઉભો રહ્યો. આ વખતે તેની ખાસીયત તરફ મારે
લક્ષ્ય ગયું કે જેવા ધોડાં ધોડાં પડતાં કે તે પહેલાં તો
તેણે પોતાની દોઢ ધોડી કરી જ નાખી હોય. પેલો
પાર જઈ એને એમ દેખાયું કે આ જાણુ કાંઈ આવી

એક એમ નથી એટલે તે પોતાની ચાલમાં નિમ્નતે ચાલેલો થયો.

એક વખત ખાતમા બીની જમીન ખેતરની એક નાર અનાગ નેવામાં આવ્યો. વખત બયોગેનો હતો. આ વખતે મેં મોટર તેના ઉપર દબાવી. ના. કુ. ઓ નિર્મળકુમારનાં કાંઈક સાહેબ પોતની બંદુક તૈયાર કરી બેઠા હતા. મોટર સોએક વાર દુર રહી એટલે તેણે ઉડીને જાગવા માંડ્યું. મોટર આ વખતે દલાકના ૪૦ થી ૪૫ માઇલ જાગતી હતી. અને બંદુકના છરના અંતરમાં આવી ગઈ. બંદુક નં. ૧૬ની હતી અને તેના કાગતુસ નં. ૬નાં હતા. એક પછી એક અવાજ કરવા લાગ્યા તેમાં તેના શરીરમાં લગભગ ધુણા છગ પ્રવેશી ગયા અને એક બે વખત તો તે દડી પથ્રુ થયો. અને ત્રીજી વખત પડ્યો પછી તેનામાં ઉઘા થવાની શક્તિ રહી નહિ. કાગતુસ તમામ પૂરા થઈ ગયા હતા એટલે મોટરમાંથી ઉતરી તેની પાસે જઈ શકાય એમ હતું નહિ, કારણ કે અતુલની સિકારીઓ કહે છે કે નાર અતુલની બનાવટ કરી શકે છે. પાસે જતાં પહેલાં મેં તથા ૧૨૫૨ પથ્રુ નાખી નેવા થોડીકવાર પછી તે ત્રિલકુલે દાલને બંધ થઈ ગયો. આ દોઢ લગભગ સાત મોઈલની દોઢ કાઢી હતી એમ મોટરનું મોઈલ મીટર બતાવતું હતું.

મેં માહિતી મળી છે કે સીમમાં વસતા વેલ્વા વાધરી પોતાના સિકારી કૂતરાને નાર ઉપર છોડે છે. એ વાધરીના કૂતરા નારને રોકે છે પણ મારા નેવામાં આ સિકાર કોઈ વખત આવ્યો નથી.

નારને બોલતાં સંબંધેલો મુશ્કેલ છે કારણ કે તે ભાગ્યે જ ગળામાંથી સ્પર્શ કાઢે છે. જમલના રમેશપિયા તેના અનાજને કૂતરાના બચવા કરતાં વધારે ઘેરા દોષ એમ કહે છે અને જ્યારે ફને છે ત્યારે તેની પાંસળીઓ બોલે છે એમ મારા સંબંધવામાં આવ્યું પણ મેં તેને કોઈ વખત બસતાં સંબંધ્યો નથી

શિયાળ

હરેરમાં વસતાં કુતરાના કદ જોવા કદનો સિયાળ જાતો જાતોની કાંઈ, મોઘાત, ઘેરડીના વાદ અને

લગાવ તથા નદી કિનારે ઉંઘતી પાનમાં રહે છે. આ પ્રાણીના સ્વભાવ એકલા વસવાનો એટલે સંજના વખતે લાળી કરી બીજાને તેવી જ લાળીથી જવાબ મળે છે તે તો ધણાના બહુવામાં દરી. આ પ્રમાણે વહેલી સવારે પણ એક બીજાને સંપર્ક આવી જ લાળી કરી સાથે જોઈ શકાય વખત તેઓ નોડીમાં દેખાઈ આવે છે. નાદા ઉનાળાના ઉષ્ણ દિવસોમાં ગરમી ઉપર આવે છે અને લગભગ નારનાં નેટલાજ દિવસે કોઈ કુદરતી અથવા પોતે ખોડી બનાવેલા ધાંતમાં તથા કે ચાર બચ્ચાને જન્મ આપે છે, નર શીયાળ જનતાં સુધી તેના કુટુંબની ચોક્કી રાખે છે, કારણ કે આ વખતે તે ધાંતની આસપાસ જોડેલા માણસ પડે છે.

તેઓ ટોચે મળી સિકારની શોધમાં નીકળે છે પણ આલું કોઈ ટોચે મારા નેવામાં આવ્યું નથી. શીયાળ સિકારની લાલ ઉપાડીને તેની પાછળ જતાં નેવામાં આવી છે. ખાવા માટે મુશ્કેલી થોડી કરવામાં તેઓ પ્રુમ નિષ્ણાત છે. પરંતુ કોઈ જમણી કુતરું જનાવર મારવાની દેખામાં હિંમત નથી. પણ પથ્રુ મામાં આસપાસનો અજાણ નેવા કે મરલાં દોરં વગેરે ખાઈ દવા ચોક્કી કરવામાં તેઓના શણે મળે છે.

જાવજ, દિવસ પાછળ ચાલવાનો તેને શોખ હોય છે. કારણ કે તેઓ સિકાર કરી ધરાયને ચાંચા જાવ ત્યારે તે ધરાઈ રહે એટલું તો મેળવી જ લે છે.

મહિણું છે કે જ્યારે ખાતકી પ્રાણી સાંજના બહાર આવે ત્યારે તેની આસપાસ વસના પ્રાણીઓને ચેતવણી આપવા “શીઆઉડ શીઆઉડ” સંમળન જોવા અવાજ કરે છે. મેં તેને ગરબની પાછળ આવે અવાજ કરતાં સંબંધી છે.

માન શીયાળ અને સિકારી કૂતરાના અતુલવ જોવા છે કે શીયાળ પોતાની પહેલી વાસને દુર કરવા પાણીમાં અંધારા સંગે કાંઈ નીકળવા પ્રયત્ન કરતાં દેખાઈ છે. સિકારી કૂતરાના બચાઈથી અને દોઢ કાઢી એક ચાકી મેલેલી શીયાળને કુતરામાં પડતાં

જોઈ છે. તે પણ અણુસમજમાં નહિ. જ્યારે બાલ જેવા સપાટ પ્રદેશમાં ગામડાના મજનની કંચી ખારીએ ચઢી જતાં પણ દેખાઈ છે. પોતાના બચાવ કરવા ન સમજ સકાય એવાં નાનાં પથ્થરનાં ધાતુમાં સહેલાઈથી છુસી જઈ શકે છે. ગોળી વાળ્યા પછી ચરી ગયાનો બહુ સરસ ડોળ કરી જાય છે. બંદુક વાળ્યા પછી તેનાં આંતરમાં તેને દોડવામાં નહતર કરવા લાગ્યાં તો તેણે શેકાઈને પોતાના તમામ આંતરમાં પેલેજ બહાર ખેંચી કાઢી નાખ્યાં હતાં.

કેટલાક મહારીજોને શીયાળને પોતાના રહોંમાંથી શીયાળની લાળી, બાકુલું વિગેરેનો અવાજ કરી બોલાવતાં એ જોયા છે. આ ઉપરથી એટલું સમજાવું કે જે શીયાળ લકતી હોય તો તેનો ભાગ ખેંચી લેવા ત્રીજા દોરી આવતી માલુમ પડી છે.

રંગમાં શીયાળ નારને મળતી આવે છે, પરંતુ નાર એટલું તેનું કપાળ અને બાજાં ઉપાડતાં હોતાં નથી. મક્તુ પ્રમાણે શીયાળની રંગાટીનો રંગ ફરે છે. ઠંડીમાં તે વધારે કાળી અને પગ ઉપર વધારે પીળી રાતી માલુમ પડે છે. જોકે સફેદ શીયાળ પણ મારા જોવામાં આવી છે જેની આંખનો રંગ છુસી હોય. વાથી દુઃખતા સહિત ઉપર શીયાળનું રંગા વિનાનું મામકું બાંધવાથી દુઃખાવો એવો શાય છે.

લોકડી

લોકડી એ વસવાટ માટે રેતાળ મેદાન, કુંમરા અને હરિયા કાંઠાની રેતીની ટસીઓ પૂસક કરે છે. આ પ્રાણી હંમેશાં જોડીમાં રહે છે. મેદાનમાં વરસાદના પાણીનો ભય હોવાને લીધે તેઓ પોતાના ધાતુ ઉંચાણવાળી જગ્યાએ બનાવી લે છે. તેના ધાતની રચના એવી હોય કે બહાર જવા અને અંદર જવા માટે ચારથી છ બાજાં ઉપર હોય છે. દરેક દાર-ચોરે ઉંડે ચોક બનાવ્યો હોય છે. જે જમીનની સપાટીથી દોઢ-એ શીટ ઉંડો હોય તો તેને મળે છે. આ ચોકમાંથી કેટલાક ધાત નીકળે અને વળી જે ગંજી શીટ દુર ચોક આવે. આમાંથી તે પોતાની બેક

બનાવી ત્યાં આરામ કરે છે. આમ કરવામાં તેઓ સલામતી સાચવી લે છે. જો કોઈ તેની પાછળ પડ્યું હોય તો મમે તે દાર અંદર તે છુસી જાય છે અને પોતાની બેકમાં છુપાઈ જાય છે. જે જમીન પોતી હોય અને અંદર પેલો દુશ્મન આવે તો તે અંદર બેઠવા માંડે છે અને પેલા દાર મારીથી પૂરી કે છે. જો તેમ ન થઈ શકે તો વળી દુશ્મન ન જોઈ શકે એવા દાર વાટે બહાર નીકળી જાય છે. પોતાની દિવસના ભાગમાં આરામ કરવા પેલા ચોકનો પણ ઉપયોગ કરે છે. જો કે ઘણે ભાગે તો તેઓ ધાતની બહાર જવા કે પથ્થર નીચે આરામ કરે છે. અને સાંજ થતાં ખોરાકની શોધમાં નીકળી પડે છે. આ વખતે તેની પીંખીવાટા કરતી બોલી સંભળવા મળે છે, અને હેલે તીવ્ર બસરા જેવો અવાજ સંભળાય છે. ગામડાની આસપાસ વસવાટાળી લોકડી ગામમાં છુસી આવે છે. પણ આપણી લોકડીઓ કોઈ વખત મુરખા બાદને યુક્તિસર કરતાં માણસ પડી નથી. તેઓનો ખોરાક છાંત, જમીનના ઠરથલા તથા ઉંદરો છે. ઉંદરો એાજ કરી તેઓ આપણી ઉપર એક જાતનો ઉપકાર કરે છે. ચોમાસાના પહેલા વરસાદ પછી નીકળતી કુહીને પણ કુહીને પકડતાં અને ખાતાં હોય તે જોવાની ધણી મશ્મત પડે છે. તે સિવાય સાકર ટેટી, બોર વિગેરે જંગમી ફળોનો પણ તેઓ ખરાખર ઉપયોગ કરે છે. શીયાળ પણ આવાં જંગમી ફળોનો ધણે શોખ રાખે છે.

ફૂતરાંથી લોકડીનો શિકાર કરવામાં એક અજળ રસ પડે છે. ફરણ કે લોકડી પાછળ આવતા ફૂતરાને એટલી બધી લોચી ખાઈ હતાશ કરી નાંખે છે અને તે પણ પોતાની પૂંછડીને ખીજ બાજુ ફેંકી પોતે જીવંત દિશામાં ફરી જાય છે જ્યારે ફૂતરા તો તે પૂંછડી જ પકડવામાં એક નજર ચપ્પ મચા હોય છે. એટલે જેની લોકડી પોતાની દેશની દિશા બદલે કે ફૂતરાને જમીન ચાટતાં ચપ્પ જવું પડે છે. આવી રીતે ફૂતરાને થાપ આપી તે પોતાનાં ધાત તરફ વધતી જતી હોય છે અને જો મહેંચી જાય તો આંખના

પક્ષકાગમાં તે ધાતમાં પેસી જાય છે.

લોહીની બળતા સુધી બધાએવી જોડીમાં રહે છે. અને શિયાળામાં તેઓ બચ્ચાં આપે છે આ બચ્ચાંની મા આપ બંને સંભાળ રાખે છે.

૨ ગ્રામ લોહી ક્ષાત કે પીળી રાખેલી હોય છે તેના પાતળા પત્ર અને પાતળો ડેઠ તેની સુંદરતામાં વધારો કરે છે. પૂંછડીનો છેડો કાળો હોય છે.

આ ત્રણે પ્રાણીઓ વાધરીઓ ખાવાના ઉપયોગમાં લે છે. અને તેઓ કહે છે વાધો થતાં દરેક ઉપર તે સારો ફાયદો કરે છે,

આ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ત્રણે જાતો આપણે જોઈ ગયા. આ શિવાય બીજી જાતો યજ્ઞરાત સૌરાષ્ટ્રમાં વસતી હોય એવો મારો અનુભવમાં નથી. ખાસી જંગલો કૃતરા મેં દક્ષીણમાં જોયા છે.

દીક્ષા બોલ

જગ સિંધુમાં મારી એક
નાની નાવ તરે છે છેક,
થઠ સુકાની સી ગયાં,
અંતરનાં અંધારાં રહ્યાં.
વાદળ કાળા ઘેર ધૂમે,
વીજળીના ચમકારા રૂમે,
જીવનના અટવાયા ઢોર
ઉઠેલવાના અંતર કોડ.
જલે અંજમે વાદળ ઘેર
જલે અંજમે વીજળ તોર
પથમાં 'મા' તું હિવોધરી
ભલું છે મારે એ તરી
લડવાનું મુંજ શિર જડનું
માઠી તો કે કમ રડું ?
લાજે મારો યોવન મોર
લાજે તારો દીક્ષા જોલ

પ્રભુરામ રાજ્યગાર

“અહીં અને આજે.....” એનાં અણુ પરમાણુ પર અધારા પ્રાણુના ઉછાળા એને વિદ્યુત્તણ બનાવી મૂકતા હતા. “એ દિવસ.....તેનો એ આખરી દિવસ.....એ તો એ દિવસ અને આજની વચ્ચે કટલાય દિવસો” એના આલેખની લગભગ છૂટી જતી હતી. એના પ્રાણુનો તોખાર ફોફાં લથાનક એખક પરથી ટળી નીકળે પેલા મેના આખર દિવસના ઉલ્કાપાતમાં ઝૂતરી પડવા સામનો હતો.

અને મીરતના પડેક મેદાન પર ૧૮૫૭ના માર્ચના ૧૯મા દિવસે એ અધીરો પ્રાણુ મીરતની ધરતી પર ફરતો હતો.

“ઉઠો.....બંડ કરો...મારો શીરંગીકો...!”

ધણધણી ઉઠના પડેક મેદાનપર મંગળ પાંડે લથાનક બનતો તરવાર ખેંચતો ત્રાડ દેતો હતો— “મારો ફિરંગીકો”. એક લથાનક પળ ઉછળી પડતી હતી.

અને અંગ્રેજ અફસર હગસનનો અવાજ ઝુગ-ળાતા ગળામાંથી ચીસ પાડતો હતો, “એને શિરફતાર કરો” અને એ અવાજનો પડધો અંગ્રેજ કપાળમાં જ અધકાતો વૂટી જતો હતો. મંગળ પાંડેને શિરફતાર કરનાર એકે કદમ ઉપડતો નહોતો અને મંગળ પાંડેની બંદુકમાંથી બહુટતી ગોળાથી વિધાતો ગોરો પોતાના લોહીમાં આગોટી પડતો હતો.

અને લેફ્ટેનન્ટ બોધ લોહાની લગભગ ખેંચતો મંગળ પાંડે પર છલંગ દેતો ઉઠ્યો. છલંગમાં ઉછળેલો લોહો પાંડેની તાકમાં વિધાર્ધ પડ્યો અને મળી પડેલો બોધ પગ ઠેકવતો રીવોલ્વરની તાક માંડી રહ્યો. પશુ રીવોલ્વરનો લોહો દબાય તે પહેલાં પાંડેની સમશેર પર બોધનું અપરાધી માથું છેદાઈને ફર પડ્યું.

અને કર્નલ વીલરે પોતાના લોહાને છલંગ મરાવીને પડેક મેદાન પરથી પાછો લીધો. દોઢતો કર્નલ અંગ્રેજ સેનાપતિના, બંગલા પર પહોંચ્યો, અને પડેક મેદાન પરના બંગલામાંથી અંગ્રેજ દુકડી લોહો ચઢીને આવતી દેખાઈ.

“દોસ્તો સાચીદારો.....મારો ફિરંગીકો...!” પાછો લોહો ઝરતી સમશેર વિજતા મંગળ પાંડેએ ત્રાડ દીધી.

પણ કોઈ હાથનું ચાથું નહિ.

અને મંગળ પાંડેની બનને બાણ્યને વિંટતી આવતી અંગ્રેજ લોહરવાર દુકડી લગભગ આવી પહોંચી. મંગળ પાંડેએ મીરતના મયદાનપર નવા અવાજનો પડધો પાડ્યો. એક પળભર બચ રવદેશની ધોષણા આ બા મેદાનને ભરી રહી. બીજી પળે મંગળ પાંડેની બંદુક એ અધીરો પ્રાણુની છાતીમાં કમાડ પર ફૂટી. મંગળ પાંડે લવાયેલો પડ્યો.

પડેલા પાંડેના આખરી અવાજ ઝુગતો હતો,

“ચલો ફિલ્હી...ફિલ્હી પર ચઢો...મારો ફિરંગીકો”

અને લવાયેલા મંગળ પાંડે પર અંગ્રેજ લશ્કરી અદ્યતન બેઠી. લવાયેલા મંગળ પાંડે પર લાલચો અને ચાતનાચો પૂછી રહી, “તમારો સાચીદારોનાં નામ?”

અને મઃશૂબા પ્રાણુના ખમીર પર એક જ અવાજ ઝુગતો રહ્યો “હિન્દી...હિન્દી—લોક...”

અને આઠમી એપ્રિલે અંગ્રેજ ફાંસો મીરતના મયદાન પરથી બરાકપુરની ધરતી પર મેપાયો. આઠમી એપ્રિલે બુલ્લી સગીનીની ફત્તી નાડ વચ્ચે હિન્દી ફિકરો ઝોપી ઉઠ્યો. આઠમી એપ્રિલે હિન્દી ધરતી પર ફિતુરી પ્રાણુની પગલીઓ પેસ કરી. આઠમી એપ્રિલે અંગ્રેજ ફાંસા પરથી લટકતા કમેવરે હિન્દી બોમ્બર બળવાની મશાલ પેટાવી અને હિન્દી ક્રાંતિના સાથોદારોને પાંડેની રણબાકલની બાગી બાની ખીરલવી.

અને આઠમી એપ્રિલે પ્રગટાવેલી અગ્નિચિતાની અધી મીરતને હચમચાવી રહી. મીરતમાં દિવસ રાતભર ઉતાવળા આતથ્ય હિન્દી સૈનિકોને તજગયા રહ્યા. આઠમી એપ્રિલે મિરતના માર્ગની ગેંધ હરી લીધી. ફાંસીના માંચડા પરનો મંગળ પાંડેનો પ્રાણ મિરતના સૈનિક ભરપર દિવસરાત કમાડે કતો કર્યા કર્યો “મારો ફિરંગીકો.”

અધીરો પાંડેએ મિરત આખાની ધીરવણુ બોનાવી. અને મેના છઠ્ઠા દિવસે પંચાસી હિન્દી

સૈનિકોનાં દર્ધવાદ કુટવાયા અને લશ્કરી પોશક ઉતારી લેવાયા પંચાસીના હાથમાં અંગ્રેજી જાણી પડેવાના અને પંચાસી સૈનિકોને મિત્રતાની છાવણીમાંથી દેશ વગરની સખત ક્ષેત્રની શિક્ષા ભોજનવા રવાના કરી દેવામાં આવ્યા.

પાછો પેલો મંજળ પરિને આવજા ધકકતા દિલની પાસણોએ હલાવી રહી 'મારો ફિરંગીકો' "

અને મિત્રતાને અધારી પ્રાણ મેના એકનીસના દિવસના આગી એવાજની ગદ્દ મેવા ના પાડતો તાકીની સંઘામ સમિતિ બોલાવતો મેનો ૧૦મીના રવિવારે બોહરે અદ્યો.

૧૮૫૭ના મેનો ૧૦મે દિવસ મિત્ર પર બ્યાન નક કંઝાવાત બનીને ઉછળી પડ્યો. અંગ્રેજી લોકોના રાજાઓમાં પોતાની જમી અંગ્રેજી શિકારી કુતાઓ દેખના લસતા હતા.

મિત્રતાનું બદલો દિલ્હીનો ચિત્કાર મજબૂત ખુલ્લી સમશેરો ઉછળતું દિલ્હી તરફ ઉછળતું હતું. બળવાખોર મિત્ર દિલ્હી પર કૂચ કરતું આવતું હતું. મિત્રતાના લડવૈયા પંડે લડવૈયા કહેવાતા હતા. પંડે બળવાખોરોના યોદ્ધાના કાળકા દિલ્હી તરફના રસ્તાઓ પર ભેરશીરથી ધસતા હતા.

દિલ્હીના લાલ શિક્ષા પર ૩૧મી મેનો અંધાજ બોહરોને નાનાસાહેબ અને અઝીયુલ્લા બોહરોમર બેઠા હતા. ૩૧મી મેનો ઉછાજ વચ્ચે થોડા દિવસ ઉભા હતા. એ દિવસોને હકસેલી શૂકનો મિત્રતાને જીવાળ કાળના કાઠાનિયાનને ઉતાવળા કરતો કહાવતો હતો, " અમે આવતીકાસે સવારના આવી પહેંચીએ છીએ. અમને આવકારવાની જરૂરી તૈયારીઓ કરી મૂકો. દિલ્હીના અંગ્રેજ વાસ સાથેના મિત્રતાના તારના ફેરમાં કપાર્ડ મળ્યા છે."

અને આગથી રાત ઉતાવળી જમી દિલ્હીબર પર બળવાના ધટકો તાકીની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. મરઠાલના આઝાદ દિલ્હી તોજા યુગાવેલા એ વૃદ્ધો બહાદુરચાહ અને સિન્નતમહાલ પેતાના જીવાન દિકરાઓને સુનો પડેલી સમશેરો સળગતા હરખના આસુની મુખીઓ યોડતા આવતી કાલની સવારના સંઘામમાં વળાવવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યાં.

અને પ્લો કાટતાં જ અંગ્રેજી છાતોના પાટીવાં પર ધગકાતા હોમ તેવા મિત્રતાના લડવૈયાના પાદા-

શાત સાથે મળેલો જ્ય સ્વદેશ! જ્ય દિલ્હી...અને જ્ય ભુમનાજીતો સેઝ દિલ્હીના કિનારા પગથી ફેડી રહ્યો, બેનબેતામાં જમુનામાં પડેલો હોડીઓનો પુલ મિત્રતાના મહારથીઓથી હથથમ્મી ઉડેલો.

એ જમનાના પાણી પર અરેક ધાકાઓ ધસઃ મસતાં આવ્યાં હતાં, અને આવીને પોતપોતાના સાધાજન જમાવીને શમી મળ્યા હતા. સાધાજનો નો કમગ જેવા હિંદ-પાટનગર દિલ્હી પર આવોને દેશ આપ્યા પર બોધાગ બનેલી અંગ્રેજી શમતાનિયત પર મિત્રતાની કાળ સમશેર ચમકતી હતી, મિત્રતાની બળવાખોર હરોળો ધસતી હતી.

મિત્રતાને એ હજાર લડવૈયા દિલ્હીની દિવાલપર અથડાયા અને દિલ્હીના કપાડ બોલતા અંદર પેલા ત્યારે કમકમીને જાગેલી અંગ્રેજી જમજિલ્લત પરેઝ મેદાનના મિપાઈઓને એકઠા કરવાનું આજ્ઞાહન કુંકતી હતી, અને કર્નલ ગીંસે મિત્રતાના ધસારાને આજવા પગથી દરોળ લઈને ધસતો હતો.

પણ મિત્રતાના લડવૈયાની સામેસામ આવેલી રીપ્લેની પદમી દરોળમાથી મિત્રતાના આવકારનાં જમથોણ ઉડ્યા. રીપ્લે વિધાયેલો પકપો. દિલ્હીના કારમીરી દરવાજા પર દિલ્હીનો બળવો મિત્રતાના બળવાનું જ મેથુ કરતો મરઝ ઉડ્યો, " હરદર..... દિન...દિન... અંગ્રેજી હકુમતને ખતમ, કરો."

કવકતા દરવાજો પણ ઉપડી ગયો, અંગ્રેજી દરિયાજળ ધરાશયો બન્યો. બાદશાહ બહાદુરશાહને બમસે દોડતો ફેઝ બાદશાહના પહેરશીગી તરવારની ધારપર વિધાયેલો પકપો દિલ્હીબત્તા અંગ્રેજી આવાસમાં આમ બાજુથી

અને હિન્દી પાટનગ પગ આઝાદીનો લીસો ઝંડો ફૂટી ઉડ્યો. દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં આઝાદ વાવટો ચડ્યો. પાચપાચ દિવસ મુખી દિલ્હીમાં અંગ્રેજી જલોમ સામે લકાષ ચાલી પચિમે દિવસે આઝાદ દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં બળવાખોર હિન્દી સંઘામ સમિતિ બેઠી. મેનો ૧૧મા દિવસે હિંદના પાટનગરે આઝાદીનો જાહેરાત કરી. ૧૮૫૭ના મેનો ૧૧મીએ હિન્દુ-મુસ્લોમ એક કલેવરે આઝાદ વતનના પાટનગર પર જીવનમરણનો જંજ બેલવાનો નિરધાર કર્યો.

પાત્રો : મધુકર૦ શાન્તા૦ કિશોર૦ શેઠ૦ માહન૦ ચંપક

૧

શાન્તા : ધાટી કાલથી કામ કરવાની ના પાડી ગયો છે.

મધુકર : કા ? કા ? વળી શું થયું ?

શાન્તા : બે રૂપિયા વધુ આપવાનું કહે છે. મેં તો ના પાડી દીધી પછી.

મધુકર : હજી બે મહિના પહેલાં નવના હસ કરી આપ્યાં ને હજી બે વધારે ભેટએ છે ! આ તો ભત છે કાંઈ ! પાછા મહિનામાં પાંચ છ આઠ તો ખરા જ.

શાન્તા : કહે છે તમારું કામ વધારે થાય છે. એને મૂળ સાત કામ નો છે, ને બીજાએ ભેટએ એટલાં મળે છે. પછી એમજ કરેને ? કામમાંય ક્યાં હંમેશા પાછા ? કહેતા જઈએ તો કહેશે બીજાને ગોતી કોનો કાલથી. પાછો આઠથી પગાર લાઇ જાય, એટલે આપણે ખીતી રહેવું. આ ત્રાસ તો પણ વધતો જ જાય છે. અત્યારે વળી બાર કરી આપીએ તો બેત્રણ મહિને પાછા અટકીને ઉભો રહે ને વળી એકાદ રૂપિયાનું નિવેદન ધરાવીએ તો કરે. પછી વધારતા જઈએ એમ એ ઢાળ પડી જાય ને બીજાને ય એ આપવું પડે. એટલે મેં તો કહી દીધું છે કે ફક્ત એક પાઇ પણ વધારે નહિ મળે. ત્રણ માણસ ને ત્રણ કામ કરવાનાં. ફક્ત ઉલટા વધુ મળ્યા. હું મારે કાંઈ કામ કરીશ. કાલ આ બાર દિવસનો પગાર ખાકી છે એ લેવા આવે ત્યારે જરાક કહેજો તમે.

મધુકર : પાંચ વરસ પહેલાં 'આપણે જાહી' આવ્યા ત્યારે કેટલા આપતાં તો ? તાર કે સાક્ષ્યાર ?

શાન્તા : સાક્ષ્યાર. ત્યારે ય આટલા જ માણસ હતા ને ? કિશોર નાનો હતો એટલું બીજું શું ?

મધુકર : પાંચ વરસમાં સાક્ષ્યારના સીધા બાર. લગ્નજન અઢીગણાં થયાં. ને મને ત્યારે ૧૦૦ મળતાં તો એનાં આજ કેટલાં થયાં ? ૧૪૦. આ

કરતાં ધાટી જન્મ્યા હોત તો ખોટું ન હતું. ધરનાં બધાં ય કામમાં એને મદદ કરે. વળી સહેજે ૭૫-૮૦ આપણો ધાટી કમાતો હતો. એકવરની આ ને જમવાનું મફત મળે. વળી કાંઈની નોકરી નહિ, ઉલટો બધાંને શેઠ, પગાર આગાહી મળે, મરિને પાંચ છ રૂબ પોતાને કાચે જ લાઇ લેવાની, ના પાડવાની કાંઈના આપની તાકાન નહિ અને મિત્રમતો પાગ નહિ. કામ મળે એવું કરે તો ય ચાલે અને કાંઈનું મૂકી છે તો મીઠાં માર તૈયાર જ હોય એટલે એકારીની ઉપાધિ નહિ. ઉલટો કામ જમજમ કાઢતો જાય તેમ તેમ પગારમાં વધારો થતો જાય. વળી કામ સાર કરાવવાની આશાએ થણાં કપડાંકાં ને બહેર કપડાં ઉપરાંત છાની બધીસ આપે એ લુહી. ટાંકમે પહેંચવાની ઉપાધિ નહિ. પાછાં મળ્યાંય ગરીબ એટલે ખર્ચ કાંઈ ન મળે. આપણી જેમ છે કાંઈ ? ખીરસાં ખાકી હોય ને મહિનો કેમ પૂરો કરે એની ઉપાધિ રાતદિ' હોય, પણ તમારો મારીને મહોં લાલ રાખવાનું તે રાખવાનું.

શાન્તા : એ તો વાતો થાય. આપણાથી ધાટી કે મજૂર થવાય છે કાંઈ ? ધાટી ખાકી પાડે ત્યારે આપણું પોતાનું કામ માંક થાય છે.

મધુકર : હું એમ નથી કહેતો. એનો ઉલ્લેખ પહેલેથી એનો એટલે એ કરી શકે. આપણાથી એ કરવું હોય તેમ ન થાય. પણ હું તો એમ કહું છું આ વાંક જ બધો આપણો મધ્યમ વર્ગનો ? પૈસા-દારને ત્યાં ઉલટા પૈસા વધ્યા ને એ તાજનદાલ ને મુશાય અમેરિકા સિવાય વાત ન કરે. ગરીબવર્ગને ય જલસો થઇ ગયો. દેશમાં જ ખેડૂત કાંઈ દિવસ ટ્રેનની મુસાફરી કરી ન હતી એ આજ સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસી શકે, ધાટી મજૂર વધારતા પૈસાનો પેટભરીને દારૂ લીધી શકે, દૂધવાળા લેવાઓ ફરતી ને

ફેબ્રુઆરી કલાસમાં મુસાફરી કરે ને મધ્યમવર્ગને પૂરું કરવાનાં બંધાયા.

શાન્તા : આપણી સરકાર આવી તો એવું કાર્ય કરતી નથી. મજૂરોનું ને ખેડૂનોનું ખૂબ જવાન રાખશે ને તોય એ લોકો દુઃસ્થાન રાજ છડીને પાડશે. વચલા વર્ગનું જ કોઈ નથી. ઉલટી આ એ વરસમાં મોંઘવારી દુઃસ્થાન વધી જાય છે ને દુઃસ્થાન બધું બધું છે એનો ?

મધુકર : આપણે આમ ને આમ તારાં વરસાં ધરણાં તો સાફ થઈ ગયાં હવે તો ખરી મૂંઝવણ થાય છે. પછી કરવું શું ? આપણે એકેયમાં નથી. ધરણાં હવે કેટલાક ચાલતો ? પાછાં મોઢીનાં કેટલાં થઈ ગયાં છે ?

શાન્તા : ખસો ઉપર તો હશે. તોય સારો છે બિચારો કે ઉપગણી નથી કરતો. હમણાં પાછું આ મહાનાયી ક્યાં આપણું છે કંઈ ?

મધુકર : પ્રીમીયમ ને ડોક્ટરનાં બીજાં આખાં. આ મહિને કિશોરની નિયામની શી પણ માંડ આપી છે. આનો ખર્ચ જ નથી. કમ આસાએ કે ભવિષ્ય સામે નોંધને આમ ને આમ જોએ જવું ? પણ કરવું શું ?

શાન્તા : આ પાંચ વરસમાં દુધ તો કોઈ દિ' દેખ્યું નથી. કિશોરના નસીબમાં પાણીવાણું દુધ જ લખ્યું હતું. ભેંસ પાણી નાખે એ તો જુદું, પાણું મારે બીજું કોમેરવું પડે એ વધારાનું. શાકભાજી ચે સરતા થાય ત્યારે માંડ ખવાય. ઘી તો નામ જ છે. એ કરતાં આ ઘી લેવું જ નમ્ય કરીએ ને એટલા પૈસાનું દુધ લઈએ તો ? બિચારા કિશોરના પેટમાં તો ચોક્કસ જાય. દબે એમ કરીએ તો ? બીજો ધારી ન રાખીએ. દૂં દાયે કામ કરીય. ફસ રૂપિયા ખરે એનું દુધ વધારે લેવું.

મધુકર : એ વાતો ઘાય. પાણી જેવવાનું તારાં કામ નથી. બીજું તો કીડ. આપણું સળેખા જવું

સરીર. ઉલટી બિમાર પડી જ તો ડોક્ટર ફસને બદલે વીસ જેટલી જાય. ધારી તો રાખી જ લેવો. યજ્ઞ કે ધરત.

શાન્તા : હવે કંઈ ગાંઠ પડતી નથી એમાં.

મધુકર : કંઈ ભૂલી ગઈ ? એ વરસ પહેલાં સાત રૂપિયા ધારીના જવાવના જતાં કેવી હેરાન થઈ ગઈ હતી ? ડોક્ટરનું બીજાં જ ચાલીસનું થયું ને તું પધારીએ રહી ત્યારે લોન્ગવાળાને ધૂનબા એ જુલ. આપણે એવું કરવું નથી.

શાન્તા : પણ ત્યારે કરવું શું ? આજ પાંચ વર્ષેય આપણે કંઈ બચાવી તો રાક્યા નથી એ તો જલે કીડ, પણ આધાખોરાબીની ચ રાજની આ ઉપાધિ ! એવું વધતી જાય છે. પાછી તમારી વનિષ્ઠ પણ ચારી રહેતી નથી ને હવે તો રોડીયા ચ કાક થઈ ગયા છે. એકાદ દિવસ આરામ લેવા થેર રહેવું હોય તો ય બીક લાગે.

મધુકર : હવે ભેંસની ચૂક થઈ છે ને પાછી ? માનસે જોખે એટલા મળે છે અત્યારે, એટલે હવે તો જરાક ભૂલ કરી કે ગેરફાળવળ તો થઈ રહ્યું. પચાસ વધારવાનું ચ કહેવાનો વખત મયો હવે. ઉલટાનાં રૂબરૂમાં વીસ રૂપિયા મોંઘવારી બ્યારે છે એવે હવે શેઠને ખટકે છે. કહે છે મંદી આવી છે, જોડ જાય છે, કામકાજ થઈ જાય છે. આટલો ખર્ચ પોષાતો નથી.

શાન્તા : મંદી આવી ! ! ! લે, એની વાત તો જુલે. જાવ તો બીજવરગનાં વધતા જ જાય છે. આ તેજ ને ખાંડમાં હમણાં હમણાં કેટલા જાદવ થઈ ગયા છે ? લે, કહે છે મંદી આવી છે.

મધુકર : એની વાતેય સાવ તો ખોટી નથી. પણ કરવું શું ? દર મહિને તૂટે એ કેમ પડેલા ? કાપડ તો માંડ જરૂર પૂરું ય લેવાનું હોય તો ? સીનેમા નાટક જેવા આમાં ખગચા ગમ્યા નથી. શું કરવું ? એવી મૂંઝવણ થાય છે. ને કંઈક મળે એ માટે કેટલેટલું કરવું છે ? ટપ્પન તો

જાણે શામ નહિ, દસ કલાકની પાકી નોકરી ને બે કલાક આવના જવાની એટલે દાખમ જ રહે નહિ. સિવાય શેરબજાર, સોનાચાંદી બજાર, રેસ અને, છેલ્લું બાકી હતું તે આકર્ષકરું થ કરી જાયું, પણ સરવાળે બસો ત્રણસો રૂા એવું દેખું થ હજી પુરું થ્યાં બરાબર છે? લોટરી ને 'દાખમ'ની હરિકાષ્ટખોર્માં થ પચાસેક બગાડ્યા, પણ નસીમ આગળનાં આગળ જ છે.

શાન્તા : હવે અત્યારે મૂકો આ પંચાત. આપણે તો શેજવું થયું. કિશોર આવશે તો પાછો સાંભળશે. અને બિચારાને કંઈ જણાવા હેતું જોઈએ નહિ. એનો શું વાક એમાં? પણ તમે ક્યાંક બીજો તપાસ કરતાં રહો તો? નસીમ હાથ તો વળી ક્યાંક પાંચ પચીસ વધુ મળે તો ગાફુ નબ્બે જાય. એટલેા અનુભવ છે તે ક્યાંક વળી મળી નાં જોતતાં જોતતાં. બાકી એ સહી ને હરિકાષ્ટને એવું કંઈ હવે પાછાં કરશેા નહિ બધાં થઈને. હવે ધરેણાં માંડ પાંચસોના હશે. હજી કપડાં સાવ થઈ રહ્યા છે એવ લેવાતાં નથી,

મધુકર : મને સાચું પૂછ તો કો'ક કો'કવાર આ મૂલવણમાં એવા માંડા વિચાર આવી નાં થ છે કે ખસ! આપણે ક્યાં લાખપતિ થવું છે કે જલસા કરવા છે? એક સાદામાં સાંઠી રીતે રહેતાં આ વૃદ્ધો ન પડે ને આપણને જરૂર પૂરતું પોપણ મળે ને મહિને વધુ નહિ તો પાંચ રૂપિયા જ ખર્ચેને તોય જસ. બાકી કહે છે ને કે નસીમ જેવુંય કંઈક છે તો ખરું જ. એલો થ'પક જો લે. જરાય આવકત હતી? હજીય ક્યાં છે? પણ સાદાએ અહીં આવીને સાહસ કયું, વહુનાં ધરેણાં વેચીને સદો કયો ને આ આજ મોટર ફેરવતો થઈ ગયો. નસીમિય ખરા, પણ સાહસ ક્યાં વજર નસીમ ઉધડે ક્યાંથી? આમ હાથ બોલીને ખેસી રહ્યો તો નસીમ હોય તોય શું ખજાર પડે? આપણાં મોઢામાં કંઈ કોઈ મુકવા આવે?

શાન્તા : હવે એ વાત મુકા બાકા થઈને. એટલે હવે શું બાકીનાં ધરેણાં ક્રાંતાક્રાંતીયા કરવા છે?

મધુકર : ના રે ના, હું તો વાત કરું છું. આ અંત વચરનાં રાજનાં દુઃખમાં એવાં સ્વપ્નાં આવે ને તોયે જાણે પેટ ભરાઈ મથું હોય એવું લાગે. બાકી ધીમે જોવને, બાલુરાળા સાંભળે પાછાં! મોહું તો લાલ જ રાખવું.

શાન્તા : દુઃખમાં તો સ્વપ્નાં અમરતામાં વધારે આવે. તમને તો કાશ્મીર ને તાલમકાલ ને મુશીપનાં સ્વપ્ના આવતાં હશે કાં તો.

મધુકર : નારે, હવે તો એ થ બિચારા બાકી ગયા છે. પહેલાં તો એજ આવતાં ને એને આધારે તો આમ ને આમ ખેચી કાઢયું. પણ હવે મારો એક વિચાર છે. શેકને જરા આનંદમાં હોય ત્યારે પચાર વધારા માટે કહેવું તો ખરું. બહુ તો ના પાડશે બીલું શું? વળી નસીમ હોયને આપણી સ્થિતિ સાંભળીને અસર થાય તો પાંચ દસ વધારી આપે તોય ક્યાં વાત જાય? લાખની પાણુ કહેવાય,

શાન્તા : હા, હા, કહેવું તો ખરું, પણ પાછાં આન રાખજો. નહિ તો છે એવ જરી પાછું.

મધુકર : બાક, આજે એ કાલેજના વિચાર આવે છે. ત્યારે પાંચ પચાસની તો કિંમત નહોતી. ને આજે પાંચનાં વધારા માટે એજ મધુકર, એકવારનો ઉદ્ઘામ અણીતો મધુકર એ ત્રણ ટકાનાં બખૂચક આગળ દુઃખ શેવા ને બિક્ષા માનવા નિંદાએ છે. શું દશા છે? એ જાણે હું જ નહિ. કેટલું લાંગી નાંખી બાકી.

શાન્તા : હશે, હવે એનો બળાપો શું પછી? આમ ને આમ લોહીકાળામાં તમારું શરીર બચાવું જાય છે.

મધુકર : બાકી એક છે. જો તને યાદ હોય તો મારી જન્મોત્તીમાં ૨૬ વર્ષથી ૪૦ વર્ષ સુધી માળેાદય લખ્યો છે ને ખૂબ મુસાફરી ને ખૂબ પૈસો

લખ્યા છે. નેહએ હવે શું થાય છે. ૨૫ થું તો પુરું થવા આવ્યું. આ તો રાહ નેહને એટલે હું ને એના આધારે આમ ને આમ ખેંચે મથો છું. નેહએ હવે શું બને છે.

સાન્તા : હ બધી શેખરચરીની વાતો છે. એવું ક્યાંય કાચું પાડ્યું છે અને પહેલ કરી રીતે? આવી કારકુનીમાં ક્યાં એવો સંભવ દેખાય છે? ના, વેપારધો હોય કે એવી નોકરી હોય તો તો એમ થાય કે વળાંક નસીબ હાથરી તો ચાન્સ મળી જશે. પણ આમાં શું!

મધુર : એવું કંઈ નથી. કાલેને આપણને ક્યાંયથી આવ્યા દેખાતી ન હોય પણ નસીબ હોય તો કુદરતી રીતે જ એને એવો રસ્તો સૂઝાડે ને ન્યાય થઈ જાય.

સાન્તા : હવે એમ કરીને બધું તળીવાડાટક કરવું નથી. એ કરતાં શેઠને ખચાર મટિ કહેવું હોય તો કહો. બીજા એવા ગાંઠ વિચાર કરવાનાં નથી. તમને કંઈ દઈ છું.

મધુર : હો બા હો, હું એમ મઝી નથી કંઈ, પણ એ કામો છે કે બહુ દુઃખ પડે પછી મને તેવા બહેનગણેને સહી એવા વિચાર આવ્યા વગર રહે જ નહિ. ઠીક લે, હવે બીજી વાત કર. જો, આ કિશોર આવ્યો.

કિશોર : બાઈ, મને ત્રણ રૂપિયા આપો.

મધુર : કાં! વળી શું છે?

કિશોર : કાલ અમારી રફલની ફીપ વહેંચરી જવાની છે, એમાં ત્રણ રૂપિયા નોંધ્યો છે.

સાન્તા : હું આ વખતે રહેવા દે. કિશોર વરસાદમાં નકામો હોવાન થઈ જઈલ દીવાળી પછી આપણે જઈશું.

૫૨ : એમ કરીને મને ક્યાં જવા દેવા છે? મને વખતે કહેરી બધા જવાતાં ત્યારે જ જવા દીધો નહિ. ત્યારેય કહેતાં તો આપણે જઈશું. ના, આ વખતે તો હું જવાનો જ છું

મધુર : આવા ચોમાસામાં હોવાન થવું નથી, સમજવો નથી કંઈ પાછો? મારતોય ખરખા છે. અત્યારે ક્યાંય વહેંચરી જવાતું હતો? કોંઈ માંડું પડે તો એને શું ચિતા છે!

કિશોર : ના, મારે તો જીવું જ છે મને વખતે કહેરી ન જવા દીધો તે હજી મને બધાંય જનાવે છે.

મધુર : એ બધાં નસીબદાર... અરે, ઠીક લે, હજી તો કાલ જવું છે ને? સાંજે નેહું. જાવ, રમે નોંધ્યો.

કિશોર : સાંજે શું કામનું? અત્યારે જ ત્રણ રૂપિયા મંગાવ્યા છે. પાછું બધું લેવું હોય ને! અત્યારે આપો.

મધુર : હા, દમણ આપું. મને નાહી લેવા દે નોંધ્યો. જ રમ થોડીવાર.

કિશોર : હા, તો તમે બહુ કાલા. (બહાર જાય છે)

મધુર : હું મઝી છું એમ કાણ કહે છે? (નિઃશ્વાસ નાખે છે)

સાન્તા : પણ તમે આને હા પાડી તે કંઈ વિચાર કર્યો? ત્રણ રૂપિયા કાઢી ક્યાંથી? છે તમારી આમળ!

મધુર : શું થાય? એનો વિચારાનો શું વાંક? મારી હાથખરડીનાં પંચિક દરો હજી. એમાંથી આપીશ. બીજું શું? હું બપોરે એકલી ચાપી ચલાવીશ.

સાન્તા : પણ સવારનાં આઠ વાગવામાં જમીને જાવ તે જીવ ન લાગે બપોરે? તમેય ખગા છે.

મધુર : કશે, આપણે આમ શરૂ થઈ એમાં વાટકામાં શું? પંદર દિવસ કંઠી નાખ્યું. એવું વિચારતું કેવું દયામણું મ્હોં થઈ મધું હું? એ કેમ જોવાય? મેં કાલે બધાં દુઃખ જોયા, પણ એની મારા જેવી દશા ન થાય એવું તો ખાસ જાન રાખવું છે. કાલે આપણે એકવાર જમીને ચલાવવું પડે.

સાન્તા : કેવો દેખાવડો જૂલ જેવો છે કશે? મને કદા નસીબ છે વિચારના! (નિઃશ્વાસ નાખે છે)

૨

શેઠ : ચાલો, બધાં આવી ગયાં ! અરે રાગરામ, કેમકે બધું જોઈએ. જો, કોઈને આવવા દેવાના નથી. હવે આ બહાર ધોંધાટ શાંતિ થાય છે ? રા...રાગરામ, જો ધોંધાટ બંધ કરાવ. કોણ છે ત્યાં ? જા, હવે કેમકે બધું કર, (ચોડીવાર શાન્તિ પછી શેઠ તેમનાં માથાસેને સંબોધે છે) હં, જુઓ. આજે ખાસ તમને સૌને જોડેલે કે સૌ રૂપિયા ઉપરનાં પચાસવાળા મારા સી...નીચર માથાસેને જા માટે યોજાવ્યા છે એ તમને ખ્યાલ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. ધણી સમયથી મારી ધૃષ્ટિ તો હતી જ કે હેવટ બધાં નહિ તો મારા સી...નીચર રટાઈનાં સંસર્ગમાં રહેલું, બધાને તો ન મળી શકું. આજે નહિ નહિ તો ૧૭૫ જેટલાં તો જુનીયર માથાસે હશે. પણ હં, જુઓને, આ જવાબદારી, ઉપાધિ, નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ, આ સરકારની શેજની નવી નવી હબલ, પાછી ખીજી બેનેકે ઉપાધિઓ—આમાં સમય મેળવેલા બહુ યુરેકલ છે, છતાં... છતાં અંગત સંસર્ગ personal touchમાં હં ખાસ માનું છું—જેથી તમને પણ લાભ થાય ને હું તમારા સુખદુઃખ તમારું કામકાજ વગેરેમાં રસ લઈ શકું, આજે આ કંપનીના બધાં આધાર તમારી ઉપર ૫૦—૬૦ સી...નીચર રટાઈ ઉપર છે, એટલા ખાતર જ સારા પ્રતિષ્ઠિત ખાનદાન, પ્રમાણિક, ચાલાક, મહેનતુ, ખતીલા, પોતાનું કામ પગાર મળે છે એટલે નહિ પણ પોતાનું જ છે એટલે ને એવા પ્રેમથી કરનારા, નિયમિત, જુનીયરો પાસેથી કામ લઈ શકે એવા અને સૌથી વધુ તો આ કંપનીનાં ઘરના કહેવાંય એવાં માથાસેને સી...નીચર ગ્રેડમાં ચૂકવાતાં મારો નિયમ આજે વર્ષોથી ચાલ્યો આવે છે એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં ? અને મારા શ્રેણી એ વિશ્વાસને તમે સૌ લાયક નિવડ્યા છો એમ કહેતાં હું બરાબ અચકાતો નથી. (ચોડીવાર

અટકે છે) હવેથી મહિને દોઢ મહિને છેવટ એકવાર અનિવાર બપોર પછી આપણે આવતી રીતે મળી શકીએ એમ હું ઇચ્છું છું. કે તમારી અનિવારની અરથી રબર બમડો એવો દર લાગે છે ? (હસે છે) અરે રાગરામ, સી...ખોય અંદર આવ, સૌ માટે ફ્રીન્કસ લાવ. ચાની ધૃષ્ટિ હતી, પણ દૂધની યુસોગત છે. જોડેલે આજે આપણે સાથે મળીને લેખન લખીએ. અને આ નિયમ આપણી દરેક મીટીંગ વખતે ચાલુ રહેશે. ચાલો રાગરામ, જલદી કરો; હં, ચાલો, દેવા માંડો જોતે. અરે જુઓ, અને નહિ. મારા માટે તો દૂધ કોન્ફ્રીકે લઈ આવ, મને પછી આપણે (ટેલીફોનની ઘંટડી વાગે છે) Yes speaking જોડા! કોણ તમે ? આજે તો જુઓને જરા કામમાં છું. સી...નીચર રટાઈની મીટીંગમાં છું, એકાદ કલાક થશે હજી...હા, હા, કાલે સવારે મળીએ, બંધવે છું. પારપોટ મળી જશે, નક્કી જ છે. રવીટઅર્લેન્ડ ને પ્રદાસીતો Visa મળી જાય તો બસ. જુઓને ? એ તો TWA નું રીએવેંશન થઈ ગયું છે. Of course રીવેંશને મોન્ટેકાર્લો તો હોય જ ને ? હાજી સાહેબજી, Thank you (ટેલીફોન મૂકી દે છે) હં, સૌએ પતાવી દીધું ? હં, અને આ હવે વળી યુરોપ જવાનું છે ત્યારે મારી ગેરહાજરીમાં તમારા સૌની જવાબદારી વધશે. પણ મને તમારા સૌ ઉપર પુરતો વિશ્વાસ છે. વેપારના વિકાસને અર્થે ગયા વગર ઉપાય નથી, નહિ તો તો તમે જાણો છો કે આજે મંદી બાધી છે ને આ બધાં ખર્ચ પોપાય એમ નથી. હં, હવે હં, હવે હું યુદ્ધ ઉપર આવું. તમે તો સૌ જાણો છો. આજે મંદી શરૂ થઈ ગઈ છે ને જેનો દર આપણને હતા એ સ્થિતિ આવતાં હવે બહુ વાર નહિ લાગે. ૧૯૨૯—૩૦ની મંદી તો જે જોઈ છે, બે કે તમે તો એ વિષે વાંચ્યું જ હતું. હવે એ સમય જલદી જલદી આવે છે. વેપારવંધા બેસી ગયા છે, સિવાય અધુરામાં પુરં

આ devaluation આવ્યું. ડોલરની સરખામણીમાં રૂપિયાની કિંમતમાં ૩૦ ટકા ઘટાડો થયો. એટલે અમેરિકાનો માલ હવે બહાર મેંધો થશે અને ત્યાંથી આપાત નહિ જેવી થઈ જશે. આપણે પણ અમેરિકન માલનો મુખ્ય ધંધો એટલે આપણને બહુ અસર થશે. રેલ્વે'ન વિસ્તારમાંથી માલ ઇમ્પોર્ટ થશે હવે. આપણી કંપનીએ પણ હવે જીવડું હશે તો એ કરવું પડશે. મારી યુરોપની સફર એ માટે બહુ ઉપયોગી થશે. આપણાં એક્ષ્પોર્ટ ડીપાર્ટમેન્ટમાં હવે કામકાજ વધશે, પણ આપણા મુખ્ય ધંધાને અમેરિકન ઇમ્પોર્ટના ધંધાને મરજીતોલ ફટકો પડશે છે. આજે પરિસ્થિતિ કામડોળ છે. બેંકારી વધતી જ જાય છે. મોટી મોટી કંપનીઓએ નવા માણસો લેવા બંધ કર્યાં છે એટલું જ નહિ, પણ છે એમાં ઘટાડો કરતી જાય છે. શુધાવ ? છૂટકો નથી. મને પહેલાં તો એજ વિચાર આવેલો, પણ આજે તમે તો જાણો છો મરીમ માણસ એકવાર નીકળ્યો એને બિચારાને જલદી બીજી તોફારી મળે એજ નથી. ટૂંકા પગારદારને એવી સ્થિતિમાં મૂકતાં મારો જીવ તો ન જ આલે, અને ત્યાં સુધી એક પણ માણસને છૂટો કરવા હું માગતો નથી. પણ પણ આમાં સૌનો સહકાર જરૂરી છે આપણે સૌ સાથે મળીને ભોગ આપીએ તો જ એ ભગીરથ કામ બને. તમે સૌ સારા ધરનાં જ માણસો છો પણ આ જીનીવર સ્ટાફ, બિચારા ૭૫-૮૦ માં તોફારી કરતા માણસોમાંથી એજા કરી શકાય, પણ બને ત્યાં સુધી એના નિસાસા સેવા ઇચ્છતો નથી. આથી મેં ને મેનેજર નવી યોજના પડી છે. સૌએ ચલાવકિત ભોગ આપવા તરફ રહેવું એમાં જ આપણી ને રાષ્ટ્રની આબાદી છે. આ ટાઇન જુઓ Tighten your belts—એ આજે ત્યાં મુખ્ય Slogan છે ને, એનો અમલ થાય છે. એટલે...(જોખારો ખાય છે) મેનેજર પોતે સાથે ચાલીને પેતાના

૧૦૦૦ ના પગારમાં ૨૫ ટકા ઘટાડો voluntary cut કરવા ઇચ્છા બતાવી છે. આ સેવાની ભાવના આ spirit હું તમારી પાસેથી પણ માગું છું ને તમારા સૌ વતી મેનેજરને હું ધન્યવાદ આપું છું. એટલે હવેની નવી યોજના પ્રમાણે ૧૦૦ થી ૨૦૦ સુધીના ને પાંચ ટકા, ૨૦૦ થી ૩૦૦ સુધીનાને દસ ટકા ને ૩૦૦ ઉપરનાને ૧૫ ટકા voluntary cut સ્વીકારી લેવા હું અગ્રહમયી વિનંતિ કરું છું. તમે સૌ તો મારા ધરના જ છો. જે મેનેજર મારો નજીકનો સગો છે એજ તમે બસે રીતસર સજા ન હો તો પણ ધરના જેવા જ છો. અને આ ઘટાડો કામ ચલાઉ છે, ઠા...મ...ચ...લા...ઉ છે. પરિસ્થિતિ સુધરે કે દુરંતજ એ પાડો બેચી લેવાનો છે અને આપણા સૌની શોખા માટે એને હું voluntary cut એનિચક ઘટાડો કહેવા માગું છું, કારણ મને ખાતરી છે કે તમે સૌ ખુશી હશેજ. આ પણ એક મોટી સેવા છે. આ એનિચક ઘટાડાથી લગભગ દરમકિને રૂ. ૩૦૦૦ બચશે એમ મારી ગણતરી છે ને એમાંથી ૧૦ નાના માણસો ખુશીથી નથી જશે. નહિ તો બીજી મોટી કંપનીઓ માફક જીનીવર સ્ટાફમાં ૨૦-૨૫ ટકાનો ઘટાડો કરવો પડત અને એ રીતે ૩૦-૪૦ મરીમ માણસો બિચારા બેઠાર બનતા. પણ આ voluntary cut થી તમેજ એટલા માણસોને નલાલો છો ને એ સૌનાં આચિવાઈ તમને મળે છે. કોઈ કંપની, જાણીતી કંપનીએ આમ કરી નવડું નથી. આપણે સૌ આ રીતે ભોગ આપીને દાખલો બેસાડીએ છીએ આપણી કંપની એક કુટુંબ જેવીજ છે એ હું એટલા ખાતર જ કહેતો આવ્યો છું. ઠીક ત્યારે આજે તમારો ખુગ સમય લીધો છે ને સ્મિતાર બજારો છે એ માટે હું તમારી ક્ષમા માગું છું. (હસે છે) મને ખાતરી છે કે આ કામચલાઉ ઘટાડામાં, જરે, voluntary cutમાં તમે સૌ સંમત જ હશે ? આ માધધી આપણે એનો

અમલ કરીએ અને આ સેવા ને સહકારની મહાન લાવના માટે હું તમારા સોનો ને તમારા મેનેજર સાહેબનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. હીક ત્યારે, thank you all. (અર્થા વિધાનના વાતાવરણમાં બહાર નિકળે છે) (બહાર નિકળ્યા પછી “બાકી બારે ઉરતાઈ” “નખશિખ છુગ્યો” “શાગી” ઢોંગી” “શ્વસધીયા વગેરે વિશેષણો મારીએછી ચપરાય છે).

મોહન : ઠાં મધુકર ! જોયુંને ? રીવીયેરા ને મોન્ટેકાર્લો ને voluntary cut ! બાજ તો શું એની મીઠાસ હતી ! શેઠને આવાં તો આપણે કોઈ દિ’ જોવાજ નહોતા. Snob, ઢોંગી ! બદમાશ ! શનિવાર બગાડયો ને આ મ-ર-જી-યા-ત નિવેદ જોડી મળ્યું. તારે ફાળે કેટલું આવશે ? આપણે તો મહિને સપ્તાસાતની અઢી મણ. આ હજી હમણાજ એક છોકરાનો ધરે વધારો થયો અને આ increment મળ્યું.

મધુકર : મારે ય તો ૬-૭ ની લાગી મણ. સાથે થયું નહિ તો હું તો આબકાલમાજ એને ખમાર વધારવાનું કહેવા માટે મળવાનો હતો. મોત જ થઈ ગત બાકી !

મોહન : આપણામાં પાછો સંપ કે હિંમત ક્યાં છે કોઈમાં ? એકાદો ના પાડવા જાય તો નોકરી જાય. મ-ર-જી-યા-ત ! ને મેનેજરે ૨૫ ટકા એટલે મહિને ૨૫૦ સામેથી કપાળ્યા. હવે એનો જ ધરનો સંગ્રો, રહે ય એની એજો એને એ સિવાય ૧૦૦૦ તો શું, પણ ૨૫૦ પણ કોણ આપવાનું હતું ? અને ધરે બીજી રીતે એને આપે તો આપણે જોવા જવાના છીએ ? આહા-હાહા ! તમે તો ધરના જ કહેવાઓ. હા બાઈ સાડી સત્તરવાર ધરનાં ! હવે હવે જોતી કાઢને બીજી. હવે બાનો અર્થ કંઈ નથી.

મધુકર : હું હજી શા-તાને કહેતો હતો કે મારા નસીબ હવે ઉધડવાના છે, એટલે શેઠે જરૂર વધારો આપશે.

મોહન : તે આંધ તમને કેટલું માન ને કેટલા શુભા-શિખ મળવાના છે એ ખબર છે ? ? સી... નીચર સ્ટાફ ! આપણે તો હવેથી ચચાસ માણ-સોને આ રીતે નભાવીએ છીએ ને ? વાહ ! વાહ !

મધુકર : સી-નીચર સ્ટાફ, કંપનીના શાંભલા, ધરનાં માણસ ! શું ન્યાય છે ? દોઢસો તો મજૂરને મીઠીને મળતા હશે. હવે આપણે તો ૧૪૦ ના ૧૭૩ થયા એમાંથી પ્રેવિનન્ટ ફંડ કપાય એટલે હાથમાં તો ૧૨૦ આવશે શું કરવું હવે ? મરવું કે...

મોહન : કાંઈ કરવું નથી. ચરીર રોજ દસ કલાક ધર્યે જવું ને ધરના માણસ થવું. છોકરાએને ફેણાનો વારસો દધને એક દિ’ બપો જવું. જીંદગી આખી તમારો મારીને મરેાં લાલ રાખવા આપણે તો અખમવર્ગ છીએ ને ? દેશની કરીદારજીએ જોયો, આઝાદીની લડતમાં મોખરે રહેયો, નેતા કવિ, વિચારક, કલાકાર, વૈજ્ઞાનિક, ફેળવણીકાર પૈલ કરતો, દુકાંમાં દેશની Intelligentsia જેવો આ વર્ગ છે, ને આપણે તો આવી અમત્ય ને માન આપણને મળે છે એના બદલામાં પાડવાના તો આજીવ ને ! લોહીનાં આંસુજ ને ? આત્મમોગ, Voluntary મ-ર-જી-યા-ત બૈવિહક આત્મમોગ વગર મક્કતા ક્યાં છે ? (હસે છે) Tighten your belts. Live on air and be great. હું અમરતો જીંદગી ગયો છે, મધુકર હું તો હજી નસીબદાર છે કે એકજ બાલક છે. આ માર્ગેજ જોને, ખમાર તો મારો દસજ વધુ છે ને તારાથી ત્રણ હતા ને મોથું” બાળક હજી ચાલ્યું આવે છે ત્યાં આ નવી બક્ષીસ આજે મળી Voluntary cut એહ !

મધુકર : સાચું પૂછ તો મને તો કોઈ કોઈ વાર એવા ગાંઠા લેવા વિચાર આવ્યા. જમ છે કે ખસ ! પરણ્યો ન હોત ને આ જન્મજી ન હોત તો

કાંઈક કરી નાખત આ તો હવે જન્મ જ છે.
મંદી દબાવી ગઇ. હોં સલાએ બીજું કંઈ
નહિ પશુ મહિને ૪૦૦૦ એટલે બે મહિનાના
૬૦૦૦ બચારીને એની યુરોપની બે માસની સફર
અરધી મફત કાઢી નાખી. અને ત્યાર પછીય
આ ઘટાડો ઉભો રહેશે તે તો ગંદો જ,

મોદનઃ ચાલ હવે ચાલ. એમ બળાચો કયેં શું વળશે
શનિવાર બચારી નાખ્યો આજ. અઠવાડિયે
મોડ એક દિવસ આઠને બદલે ત્રણ વાગે
જવાનું મળે તેવ બચારી, ને હજી તો આવી
બીજી મીટીંગો ભરવાનો છે. દીક, ચાલો, જ
થઈ તે, બાકો લેખનનું અર્થ કરી નાખ્યું
ખરું આજ.

મધુરઃ એ પૂરા ઉત્સાહ છે. લેખન પાછને મહિને
૩૦૦૦ બચારી લીધા બેટમુજબ.

મોદનઃ એ સિવાય કંપનીઓ ચલાવાતી હશે ? દીક
અરેહા, જ હેબજી ત્યારે (બચ છે)

મધુરઃ સાહેબજી હે ખુદા ! (નિઃશ્વાસ નાખે છે).

૩

ચંપકઃ કાં વાર, આવને. તું તો હમણું દેખાતો ન
નથીને ! બહુ મજૂરી કરાવે છે રોડ ? કેમ
આટલો ખર્ચ ઉઠાવે છે ?

મધુરઃ દીક છે હવે, અમારે નસીએ મજૂરી જ છે
ને ! વારા જેવા જલસા અમારા નસીખમાં હોય
કર્તાયો ? શું કરીએ, પકયા છીએ. બાકી તો મન
જાણે છે.

ચંપકઃ એમ રાહજી ગયે શું વળે ? જાણના કીયાને
છાજી જ મને એમ તમને નોકરીવાતને નોકરીજ
મને. આવી નજર જ ન પહોંચે ને ? બાકી આ
મજૂરી કરવાનું કામ આપણું છે ?

મધુરઃ પશુ કરવું શું ત્યારે ? નોકરી બહુજ
મમતી નથી.....

ચંપકઃ ગર્ધા એમજ કહે છે એ તો. આ હજી કન
આવી વાત છે ? આ મેં જ તારી આગળથી
દ્રામમાહિતો એક બે આના ઉછીના લીધા હશે.
પશુ આજ બે ! બે મોટર જ બે હમણું
૨૦૦૦નો નવો રેડિયોઆમ લંધો એ એથો કે
નહિ તે ? જુનો કાઢી નાખ્યો. બેપાઈડે એમ
ચલાય. સાદસ કરવાની દિંમત ન મળે ને પછી
રાહજી રોવા, એનો અર્થજ નદિને કંઈ ? એમાં
આપણે તો જુજરાતી-જ-મેલા જ વેપાર કકલા.
નોકરી કરવી એ આપણું કામ છે ભલા માણસ !
પશુ આ તમને કણેકલને ઠાકુ જાણે આ નોકરીનો
કેવો મોઢલાયો છે ! ઘેર માખાપ આગળ
સ્વમાનના ફાદા ભારવા તે નોકરીના દુખામા
હરકત નહિ

મધુરઃ ખરું છે, પશુ ચાલ શું ? આ કાલજ રોડે
અમને બધાને બોલાવીને કામચલાઉ પગાર ઘટાડ્યા.

ચંપકઃ હોય નહિ ! તમારો શેઠ તો બાકી
મજૂરનો જ છે.

મધુરઃ અમને સો રૂપિયા ઉપરનાને સી...નીયર
બનાવ્યા છે ને અમે તો ધરનાં માણસ હીએ
એટલે અમારાથી હવા ઉપર રહી ચકાપ છે. કહે છે
મંદી આવી છે ને નાનાં માણસોને કાઢવા કરતાં
મ-૨-૭-મા-ત ઘટાડો રજીકારો તો એ બિચારા
બચી જાય પાછો મ-૨-૭-પા-ત હો !

ચંપકઃ એમ તો એ પાછો ઉત્સાહ છે ધુરોપ
જવાનો છે તે અર્થ કાઢવું પડશે ને ? શું કેટલામાં
આવી ગયો ?

મધુરઃ હ સાત દર મહિને લાગી ગયા કામચલાઉ
કહે છે. પશુ એકાદ વરસ ગણી લેવાનું ને વળી
ત્યા ખરી મંદી આવી જશે તો આત્યારે ૨૦
રૂપિયા મોંઘવારીના મળીને આપે છે એવ કાઢશે
કાં તો. બે ત્રણ વખત તો એ બોલી ગયો છે.

ચંપકઃ બલે વાહ ! પગાર વધ્યો ગણ્યો ! (દસે છે.)

મધુરઃ હ તો આજકાલમાં વધારવાનું કહેવા જવાનો

હતો. સારું થયું. નહિ તો નોકરી જાત. છે એમ
એટલે હવે હાથમાં માંડ ૧૨૦ આવશે. હવે શું
કરવું એ જ સમજાતું નથી. દેણું માથે ૩૦૦-
૪૦૦નું તો હશે ને દરમહિને પૂરો પડતો જ
જાય છે. સારી ચીજ કે દુધ-એવું તો કંઈ
ખાતાય નથી. હું તો ખૂબ મુંઝાણો છું.

અ'પક : ૧૨૦માં શેજ દસ કલાક! વાહ! સરસ શેઠ
ને સરસ નોકરી! મજૂરવર્ગ, મીઝી, કારીજર
ફાયર, રસોયા સુદાં તમારાથી વધુ કમાતા
હશે. ને કહેવાય ત્યારે ધરના ને પાછા કેવા
કાંધા તે? (હસે છે)

મધુકર : સી...નીચર માણસ, બહુય જાણું છું' પણ
ચાય શું! તેમ નથી કોઈની એમ મદદ લખતેય
ધધી થાય. પાછો વરસે બોનસ આપતો હોયને
તોય ઠીક કે વરસને પૂરો નીકળી જાય.

અ'પક : હવે એ બિખારો બોનસ શું આપવાનો
હતો? એનો જીવ કેટલો? આટલોક બોના
જેવડો. જે માણસ આવી મેંધવારીમાં પગાર
ધરાડે એ બોનસ ક્યાંથી આપે? હવે ભલો
થકને મોઢ મૂકી દે આ નોકરીને. આનો ક્યાંય
આશ હોય તોય ઠીક. જીંદગી ધસાઇ જશે તોય
તને ૧૫૦થી વધુ પગાર મળવાનો નથી. આ જો મારુ.
મારા મહેતાને ૫ હું ૧૫૦ આપું છું ને બોનસ
જીવું. ને આવી દસ કલાકની મજૂરીય ન મળે
પાછી, દોહસો તો દેણું જાણે મારે આઠવાડિયે
ફરવરવામાં વપરાતા હશે. વેપાર એ વેપાર.
નોકરીમાં ક્યાંય દિ' વળ્યા'તા જાણામાણસ!

મધુકર : એ બધી વાતો થાય. ફાળું વખણાય બાકી
તું એક કાંઈ નહોતું એમાં કમાઇ પડ્યો ને
ખીજાય એવા હશે, પણ કુલ કેટલા? આ એ
જ વચ્ચે સોના-ચાંદી શેર રૂ, ચરે, રેસમાં ને
'ટાઇમ્સ'માં હરિફાઈઓમાં મહેનત કરી હતી.
ઉલટા કુલે ૪૦૦-૫૦૦ પડી ગયા તે હજી એ
દેણું માથે છે. એમ તો સાહસ ને નસીબ જન્મે

એઈએ. આંકરક પણ કરી બોધા, વચ્ચે કંતા-
નના સદા વખતે ત્યાંય કરી બોધું, અલખત
મારી શક્તિ પ્રદાણે જ. છતાં ક્યાંયથી નસીબે
યારી ન આપી. (નિઃશ્વાસ નાખે છે.)

અ'પક : જાકી આપણો મત તો એ છે કે સાહસ
કરવું, કોઇવાર જાય પણ ખરું, સાહસ કપી
વગર ખખર જ ક્યાંથી પડે કે નસીબ છે કે નહિ!

મધુકર : ધણું જ-મોતીમાંય લખ્યું છે કે હવેથી ૧૭
વરસ ત્રણ સગસ છે, પણ આમાં નસીબ ક્યાંથી
ઉઠકવાનાં એજ વિચાર થયા કરે છે.

અ'પક : જન્મોત્તી જન્મોત્તી તો ઠીક. સાહસ કરે,
તેવક બતાવે એને થમ પછાડતાં પૈસો મળે છે.

મધુકર : હું કાંઈ ગયો છે એટલે એવી વાત જ
કર ને!

અ'પક : તો પણ રહેવા દે. હું તો હજીય કંઈ છું કે
હજી ધણી તક છે. બજારો હજી સાહસ કરનારની
ફેવરની જ છે. ધમ્મજા હોય તો થોડી સમયક
કર ને પછી ચારામાં જ એકાદ બ્યાની ભાગ
રાખીને ધધી કરાવું. એ તો વેપાર છે, જાય
પણ ખરા. છતાં ખાસ વધી આવે એમ નથી.
ચોક્કસ ધરના કાઠ, થોડીક મફદ વળા હું કરીશ.
નોકરી ચાલુ જ રાખવી એટલે વધી નહિ.
આવી એમ એમ ક્યાં બધાને મળે છે! નસીબ
અજબાવ. હું તો એમાં માતું છું. પછી તારી
મરજી. તારા નામથી જ કરીએ. એટલે સરકારને
જન્મકેટણ આપવો પણ બચે.

મધુકર : વાન જોડી નથી પણ.....

અ'પક : તો પછી મુલતું શું કામ જોવા જવું?

મધુકર : પ્રોવિડન્ટ ફંડમાંથી ૨૦૦-૨૦૦ રૂપિયા
બાળે ઉપાડું, જાકી તારી જેમ થોડાક દાગીના
કાઠું તો સહેલે ૫૦૦ થઇ રહે. વધુ સમયક
નથી. ધણી વખતથી મને આ વિચાર ઘૂમ્યા
કરે છે, પણ એક વખત ફક્ત દાઝ્યો છું તે
જાસ-પણ ફૂંકી ફૂંકીને પીવી પડે, ભાઈ. મારે

તો આ ૫૦૦ જે કહીએ તે, ચારો જીવ કહે, સોદી કહે એજ છે. હજી ચાન્તાનેય મનાવવી થયે છે. પણ હું હવે આ નોકરીથી કંટાળી ગયો છું. માણસ શું કરે પછી ?

અ'પક : કરી નાખ, બાકા માણસ. દિ'મતે મર્દાં તો મરે ખુદા. ચાન્તાભાભીને તો હું સમજાવી દેશ, તું ચિંતા ન કર. ૫૦૦ છે, બાકી જરૂર હશે તે કું મદદ કરીશ. એકાદ બે આની જામ રાખીને કોઇ કોઈ ધધો કરશુ ને તોય તને ૨૦૦-૩૦૦ મહિને સગવાળે મળી રહેશે ને નોકરી તો પાછી છે જ. એ ક્યાં પાછી હોડી રેવી છે ? નસીબ સવળાં હશે તો બેપાદિં ચર્ધ જવાશે ને બાકી છોડારાનુંજ બહુ થારો આમાં તારો શું દિ' વળવાનો છે ?

મધુકર : એઈ' હવે. પણ ખુબ ખીક લાગે છે મને. જોકે જામોતીમાં મને ધણી મદદ છે.....

અ'પક : એ તો એવું ય બને છે કે માણસનું એમાં સાઈ' લખ્યું હોય ત્યારે મદદ ખુબ વધી જાય.

મધુકર : ના, પણ મને મલ્યા વખતથી એ થયાં કરે છે. બહુ દુઃખ ભોગવ્યું. હવે નસિબ ઉમરવાં જ નોંધએ. દુઃખ પછી સુખ આવે જ છે. ને એક રીતે જીવાનીમાં દુઃખ પડે એ સાઈ'. જહાવરથમાં દુઃખ સહન ન થાય. છતાં હવે એક બે દિવસ વિચાર કરી નોંડ'. બાકી આ જી'કગી.....

અ'પક : ભલે જેવી તારી મરજી. કાં ઉઠયો ? આ પાણી નથી પીય ? બરે, એમ તે હોય ?

૪

—૭ માસ પછી—

મોહન : કાં ચાન્તામેન, કીશોર, શું ચાલે છે ? મધુકર નથી ?

ચાન્તા : આવો બાઈ. કિશોર તો આ પાસે પધારીએ.

મોહન : વળી શું થયું પાછું ?

ચાન્તા : ન્યુમોનીયા લાગે છે. તે દિ' તમે આવ્યા 'તા તે રાતથી પડ્યો છે.

મોહન : બાકી તમારે તો બારે થઇ. માયે થવામાં કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. દવાબજા લીધી કે નહિ પછી ?

ચાન્તા : (૨૩ છે) નારે બાઈ, દવા ક્યાંથી લઈ ? તમે ક્યાં જાયતા નથી ? મરમેજે અજસીતા સેક કરે છું ને બાકી અરકુસી આપું છું. (૨૩ છે) એકનો એક, પણ શું લાગ્ય છે ? ન્યુમોનીયા હવે તો ઝોઝો લાગે છે. બે દિવસ તો બેલતો ચાલતોય ન્હોતો. હરી બાઈ, માર્કનું હોય છ ભોગવ્યે છૂટકા.

મોહન : મધુકર હજી આવ્યો નથી ? નોકરીનું પછી થયું કાંઈ ?

ચાન્તા : નારે બાઈ, નોકરી એમ ક્યાં રેડી પડી છે ? કેવો વખત છે અત્યારે ? રોજ રખડે છે, લાગતા વળગતામાં જ રૂંદે છે, પણ હવે પોરથી લિતયાં છ કાંઈ જલહી પાછું ચાલ્ય છે ? એવું શરીરેય હવે તમામ લાસ મળ્યું છે. અત્યારે તો બાઈ, તમારા જેવાને કહેવાય, બાકી મન જાણે છે. આક આનાનું અરીજી ધોળાને સુધ જવાતું મન થઈ જાય છે તે નિરાંતે પડે સવાર.

મોહન : એમ દિ'મત ન હારો, બેન હશે, થઇ રહેશે.

ચાન્તા : પણ આ રોજ પૈસા ભોજીએ છ લાવવા ક્યાંથી ? આવક છે પાછળી ચે ? એકાં એકાં તો કુબેરના કાંડારેય ખૂટી જાય, ત્યાં અમારું શું મળ્યું ? આવક હતી ત્યારેય ચી'બકાંં હતો. આજ તો નોકરીય ન રહી ને રાગીના હના છ મ' બના. બાઈ, દુશ્મનેય આતું ધમ્મીએ નહિ છ વખત છે બાજ. આ વળી ભરતગૃ'યજુમાંથી થોડુંક મળે છે. તમારા જેવા તમારી આવી સ્થિતિમાં કાંઈક મદદ કરે એ. તે વળી બાકે' ભરાય, પરચુરણ ખરય નીકળે. દૂધ શાકભાજી તો જ'ય જ' ક્યાં છે. તોય મોહી જમ ખારતો' તો. શું કરવું હવે તો ? હાથે કરીને

પગ ઉપર કુહાડો મારી. આમને આમ કોઈદિ
હેકાણે પડ્યું જ નહિ. પાછી એની જ-મોતીએ
દાદ વાળી હોયો.

મોહન : કેટલો ડાહ્યો છે મધુકર ! પથ્થ સટ્ટો રેસ
આંકફરક એ આપણું કામ છે ? હરામ ચસકો
કહેવાય. થોડાક મળ્યા એટલે હક મૂકી દીધી.
રવાડો પાછો જુગારી અંપકનો ! આજ છપ સાફ
થવા આવ્યો છે ને ? આપણું કામ છે એ ? પથ્થ
એમાં હોય કાઢતો નકામો છે. એ વસ્તુ જ એવી
છે. બાન ભૂલતાં વાર જ ન લાગે.

શાન્તા : થોડું કયું મળ્યા હોત તો કાંઈ નહોતું. પહેલા
મે જણ મહિના તો ફીક કમાણું. દેખે છે ભરાઈ
મથું તું ને ઘેર થ તે નિરાંતથી રહેતાં તા. છ તો
નોકરી મૂકી દેવાની વાત જ કરતાં તા, પથ્થ કું
વળા અટકાવે રાખતી તો. પથ્થ પછી તો હરામ
ચસકો લાગ્યો તે ઈ અંપકની વાદે ચડતા મળ્યા.
રાત્રે નવ વાગે આવે, જમ્યા ન જમ્યાને ઉપડી
નળ અંપક પાસે. રાત્રે થ ઉંઘતા નહિ, છ જ
ખતરના જ વિચાર ધૂમ્મા કરે.

મોહન : એ કંઈ એવો છે. પાછો ધીમે ધીમે એમી-
સમાં બેરકાર થઈ ગયો ને ત્યાં રાજ કાઢતખંધ
દેન આવવા માંડ્યા એ એણે બુલ કરી મોટી.
મે તો એતાવેલો, પથ્થ એ તો એમ જ કહેતો
કે શેઠ ખીજશે તો આખી દંધશું મજદીયું. પૈસા
હતા પારાને ? એમાં શેઠને મંધ આવી મજ. નહિ
તો એને આમ રજા આપત નહિ. અમારા શેઠ
પાછો સફાતો તો પાકો વિરોધી છે ને છે થ સાચું.
જવાબદારીવળું કામ હોય, હાથમાં એમીસના
પૈસા રહેતાં હોય ને સટ્ટો કરે છે એવી ખબર
પડે એટલે એ શું પથ્થ એની જગ્યાએ આપણે
હોઈએ તો આપણુ ને થ બીક લાગે.

શાન્તા : છ તો છે જ ને, બાપ ? આ મે મહિના તો
મન જાણે છે. દાગીતોય વેચી ખાધો, એમીસમાં
એતું કંઈ દહું એમાથીય પહેલેથી પણ ઉપાડી
લીધાં તા ને દૂટા થવા ત્યારે બાકીના મળ્યા છ

બધાય ખોટમાં ભરાઈ ગયા. તો ય હજુ અંપક-
ભાઈનાં પાંચસો હજાર લેણા હશે. છ તો ફીક
છે, એય મોટીયા છે એટલે વાધો નહિ, પથ્થ
એનેય ખોટ આવી છે ને એની સ્થિતિય ધસાઈ
મજ છે. તોય સાગ ખરા, આ મે મહિનામાં
સો એક રૂપિયા તોય એણે આપ્યા હશે. ઈ ઉઠવા
તમે ? હવે આરવા જ બોધ્યો. આજ બહુ મોટું
થયું. પાણીનાણી આપું ?

મોહન : ના, એન અરે, આ આવ્યો તો ખરા. તું તો
બહુ રખડપટ્ટી કરે છે, મધુકર ?

મધુકર : (માથે હાથ દબાવે બેસી નળ દે) શું કરે,
ભાઈ જુના શેઠ આગળેય આજીજી કરી આવ્યો.
અત્યાર એને બંધેલી જ આવું છું.

મોહન : હા ? તું ખરા ? શું થયું ત્યાં ?

મધુકર : શું કરે ? છેલ્લા ઉપાય તરીકે ત્યાંય મયો,
બધી હડીકત કહી. રકમો, મારી માગી, ફરી-
વાર બૂલ નહિ થાય એમ પથ્થ કહ્યું.....

શાન્તા : પછી ? પછી ?

મધુકર : પથ્થ એ બદમાશ આવના બદમાશ છે ?
ધસીને ના જ પાડી પહેલાં તો, પછી વળી કહે
કે હમણાં તો કાંઈ ન થાય, છતાં આગળ
ઉપર ઈન્જા હોય તો જુનિયર કલાક તરીકે
રાખવાનો વિચાર કરે. આગળ ઉપર એટલે
ક્યારે એ તો એ જ જાણે. એનાં મંદીનાં
શેઠ્ઠાં રકવા માંડ્યો, મારી ઉપર ગરમ પથ્થ
થયો. પછી વળી મને કહે કે તારી આ
સ્થિતિના જ ભાગનો હતો તું. છતાં તારા
બાપડી છોટરાની અને દયા આવી નળ છે,
એટલે ઇન્જા હોય તો પહેલી તારીખથી જપતા
પચારે જુનિયર કલાક તરીકે રાખું. ને એમ
કહીને મારા ઉપર બહુ દયા લાવીને મને પંદર
રૂપિયા આપ્યા. બદમાશ સાતો !

શાન્તા : તે તમે પાણું અપમાન અપમાન તો કહ્યું
નથીને એતું ? પંદર રૂપિયા ખીજનાં ફેટા તો

નથી દોધાને ! રૂપિયા તો કીક. પણ આ નોકરો
આપે છે કમ ન આપે-

મધુકર : ના બાપુ ના. હું આજે બેકાર છું, દિકરાનો
ડવા કરવાના, શાકભાજી દૂધ લાવવાનાય પૈસા
નથી મારી આગળ, (આંસુ આવે છે) હું અમમ
વર્ગનો ભણેલો પ્રતિનિધિ છું. હું ડરીશ નહિ
બાપુ, પંદર રૂપિયા મેં ફેંટી દોધા નથી પણ
હાલ ઉપર હાલ બીસીને કોઠને હવાલે કર્યા છે.
હજીય આ રહ્યા સલામત. ને પચીસ દિવસ
પછી આવનારી પંચોતેર રૂપિયાની નોકરીય આ
રહી સલામત. જો. આ કામળ, આ એમની
ભલામણ મેનેજર ઉપર—જે લઇને કાલ હું
ઘોડીસે જઇશ એટલે પચીસ દિવસ પછી
અમલમાં આવનારો નિમણૂકનો કામળ આપશે
મને. પહેલી તારીએ પોકનારો પોસ્ટ-ડેડ ચેક !
સમજી બાપુ ! (દાંત કચકચાવે છે) જો કોલેજ !

એ બ્યાસપીઠ મળવતો ઉદામ મધુકર ! જેનાથી
મિનસીપાલ પણ ધુજવા એ મધુકર—મારે
મૃત તો નહોતુંને એ ? હાલ બીસીને મેં
ઉપર બ્યાન'દ ટેબાડીને શેઠનો સાતસાત પેડી
સુધીનો ઉપકાર માન્યો. ■ મેં. બસને હવે ?
પચીસ દિવસ પછી આ મધુકર બેકાર નહિ
રહે. એ જી.....નીયર દલાક' બનશે ને આ
દયા માટે એની આમડીનાં જોડા કરાવીને શેઠને
પહેરાવશે ને એનો ઉપકાર હું તો શું, પણ આ
કિશોર પણ નહિ ભૂલે. આમ જો. બાપ મોહન,
આમ જો. આ જી'દગી, આ રોજનો ઢેંગ, આ
તમારો મારીમારીને લાલ રાખેલું. મેં, આ
આંસુ. આંસુ જ નહિ, સોહીના આંસુ ! એમાં
રહવાયું શું છે, શાન્તા ! (મૂલકાં ભરે છે). લે
હવે રહેવા દે. કિશોર જમશે પાછો. એને આ
ખબર પડવા દેવી ન જોઇએ, કોઇને પણ ખબર
પડવા દેવી ન જોઇએ. (હાંત બીંસે છે)

★

વાંછા

અબુકુતું તારક શું ઘડીક હા
ધરી જાએ જીવન—પુષ્પ શું પ્રભો
મનોરથો! અંતર આજ શા ધરી
વૃથા કહી અંતર દાહવું ઘટે !
પરાક્રમોના કંઈ તીવ્ર બાજુથી
ન આહતો અંતર વિશ્વ જીતવા
વળી ચહું ના ઉર પુષ્પ સેજ કે
ગુલાબની છાંય મહીં વિરામવા.
ડગે ડગે કંટક પાથ આંપતો
પલેકતું જીવન ચિરતું મહા
વિતાવવા અંતર આરતી સદા
અખંડ વાંછું બળતી દિવેટની

અમુરમ રાજગેશ

શ્રી મેત્રબંદી કૃત 'મંગલુ તે રવીન્દ્રનાથ'માંથી

અનુ૦ : રચણિક મેલાણી

આવો આવો માશી, તમારે માટે તો કાગળો લખી લખીને ઢાંચી બિડ્યા છીએ અગે.

‘તમે તો ન લાઇ આંખ્યા, તોય હાજર ચર્ષ ચર્ષ છું.’

‘આ ખોટો આરોપ છે. હું કેમ જાણું કે અમારો સાથ તને થોડોદેય ગમશે? તું તો સદાયે ખ્યાનમાં ફાળી હોય છે. કુનિયામાં ખીજ પછુ માણસો છે, અને તેઓ સાથ કાઢી નાખવા જેવા તો નથી જ એટલુંયે તારી રમ્મતિમાં ઓછું રહે છે!’

‘તમારે માટે એક સામાન્ય એટ છે, છતાં એ તફાવત વિસ્વાર્થ નથી.’ આટલું કહેતાં માશી કથર-બોક્સ અને કાગળ-પીછી લઇ આવી પહોંચ્યાં.

‘આ શું છે ઓર્ધલ કથર? એથી તો મેં કદીયે કાંઈ ચિત્તરું નથી.’

‘તો હવે ચિતરો, ચિત્ર તમારે અને આપણું જ પડશે.’ ફેરવી ફેરવીને બધા રંગો જોવા લાગ્યા, ‘આ બાબા, આ ઓછું માફ કોમ છે? હું તો અભણ-પટુ છું.’

પૂન પૂન સમજાવી, કાપેલા કાગળ, એ રાખવા માટે પાટિયુ તથા રંગ-પીછી બગેરે સરખી રીતે ગોઠવી આપ્યું એટલે પીછી લઇ એકજ હસરકે ચહેરાની Outline ખેંચી પછી તેઓ વિચારવા લાગ્યા. જાણે મહાસુખિનતામાં પડી ન ગયા હોય! તે બોલ્યા ‘માશીએ આ તે કેવી આકૃતિમાં નાખ્યો છે મને.’

અમે ભોજનશુદ્ધમાં વાતોના વડા કરતાં હતાં ત્યાં દોડતા આવી આણુઆણુએ ખચર આપ્યા, ‘ચાલો, ચાલો, જલદી ચાલો, ચિત્રને અંગે ધમાલ મન્દી ગઇ છે.’—ત્યાં જઈને જોયું તો હાથ અને ઝબકા પર રંગ ચોપડી પેલું ચિત્ર હાથમાં લઇને એ બેઠા છે. ચિત્રમાં એક ચહેરાની રૂપરેખા—અને એ પર થોડાક રંગની ચેયર—એ બોલી બિડ્યા—‘આવો માશી મારા આ ‘મો’ને જમાવો’—આ તે ઓછું મારાધી થવાનું હતું?’

તે પછી કેટલાક દિવસો એ ચિત્ર પાછળ જ મથા માશી, થોડીક પીછી આમ તેમ ફેરવી ચિત્ર એમની પાસે લઈ જાય, ગુરુદેવ વળી જરાક કહે કે અહીં આમ કરવું જોઈએ અને અહીં આમ, અને એમ જરાક પીછો પછુ ફેરવી દે. એ રીતે કરતાં આખરે ત્યારે ચિત્ર એમનાં હાથની વિશિષ્ટ ઢબે તૈયાર થયું ત્યારે માશી રંગ-પીછી લઈ ફરી કાજર થયા ને કહે—‘આપણું નામ લખો.’

‘એ શું, માફ’ નામ દાને લખું? એ કરતાં તારું જ નામ લખી નાખ.’

‘વાહ, એમ કેમ બને, મોં તો તમે જ ચિતરી આપ્યું છે.’

‘એ કલેને રહ્યું, પણ એ ‘મો’ને ખચાવનાર તો તું જ છો. એટલે જ એ હજી તને આપ્યો છે.’ ગુરુદેવે કહ્યું.

‘નહિ, નહિ, પહેલાં તમારું’ નામ લખો. હું એની નીચે લખીશ’ માશીએ કહ્યું. ગુરુદેવ સામાન્ય રીતે પાણીના રંગો, રંગ અને સાદી, રંગ અને પેન, પેન્સીલ આ ચીજો જ એમના ચિત્રકામ માટે વાપરતા, ‘ઓર્ધલ કથર’થી એમણે બીજું કોઈ ચિત્ર તૈયાર કર્યું હોય એમ જાણુમાં નથી.

x

એક દિવસ સરસ તડકો નીકળ્યો હતો. આકાશમાં શરદનાં આછાં આછાં વાદળાં હતાં, મંગલુ માટે એ દિવસે જરા ગરમી હતી એમ કહેવાય. અહીંના ધુમ્મસને વિખેરીને જે દિવસે તડકો નીકળતો તે દિવસે ગુરુદેવ ખુશ-ખુશાલ ચર્ષ જતા. તેઓ નિત્ય કંમ મુજબ વરન્દામાં મોટી પુરશી પર બેઠા હતા, અમે ભોજનશુદ્ધમાં બેઠાં બેઠાં ગીતના ધ્વનિ સાંભળતા હતા. ખાવા કરવાનું પતાવીને વરન્દામાં આવ્યા.

‘આજે દિવસ કંઈક ચીજ બન્યો છે, માત્ર પડ્યા જ રહેવાનું મન થાય છે, એથી આ બુદ્ધતી ખુદશી પર બેઠો બેઠો ગુલ્લા જ કરું છું.’ અને એ ખાવા લાગ્યા.—હે તરૂણી તુમિ આમાર છુટિર

કર્ણધાર. આને આખા દિવસની જાણ રમ છે.
આજનો દિવસ કામનો નથી એથી બેઠા બેઠા માઉં
હું— હે તરૂણી તુમિઈ આમાર છુટિર કર્ણધાર
અલસ હાવાય દિઠો પાદિ નિયે જામે કર્મ નદીર
પાર. હે તરૂણી આને એ પશુ એ સુર, મનમાં
ગુણ રહો છે' હસારાથી એમણે કહ્યું—'કલમ આપ'
મે કલમ કાગળ એમની પાસે ચૂકવી, એ માતા માતા
લખતા આજ્ઞા—

'હે તરૂણી તુમિઈ આમાર છુટિર કર્ણધાર
અલસ હાવાય બાપચો રવપન તરી
નિયે જામે કર્મ નદીર પાર'

હાથેલો કાગળ લઈ એ મણુ મણુ કરતા માયે
જતા દતા, રાંધે જ્યારે પાછો એમની પાસે જઈને
નેહ છું તો લખાણ લગમગ જણુ જ બદલાઈ મરું
હવું, અને વિચિત્ર રીતે શરૂઆતના લખાણને
શાહીનાં આનંદાદનમાં મઠી લઈ એક કુંદર ચિત્ર
ખની મરું હવું. એની વચ્ચે વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં
એમનું નવું લખાણ આમ વચાવું હવું—

કે અદભ્ય છુટીર કર્ણધાર
અલસ હાવાય દિઠો પાદિ
કર્મ નદીર પાર.

દિગંતરેર કુંજ વને
અશ્રુવ કોનો ગુજરો
ખાતાસેતે જલ છુને દેખ
મંદિર તદાર

નીલ નયનેર મોન ખાનિ
સેઈ સે દૂરેર આઝાલ વાણી
દિનગુલિ મોર ઝોગઈ કાંકે
જાવે જોસે જાવે જાકે જાકે
ઉદેશવહીન આકર્ષણતાર.

અને એ કામજોગણું પેઠ મારી જાણુ ફગાવતાં
એમણે કહ્યું—'લે, આની નામ ઉતારી, લે મારી
પોથીમાં.' એને વળતે દિવસે પ્રભાતે મારા હાથમાં
એમની કવિતા પોથી મૂકતાં એમણે કહ્યું 'હે તરૂણી,
જરા દૂરીને નકલ કરવી પડશે.' અને ત્યારે જોડે છું
તો પેલી કવિતા વળા પાછો ઘણી ઘણી બદલાઈ ગઈ

છે, અને એની પહેલી લીટી થઈ છે—'કે અસીમેર
લીલાર કર્ણધાર' એ જ રીતે બદલાતી સુધારાતી,
વધારાતી એ કવિતા થોડા દિવસ પછી એક તફા
શુદ્ધિ જ કવિતા બની ગઈ—

છુટિર કર્ણધાર

દખિન હાનાથ દિઠો પાદિ
કર્મ નદીર પાર.

નીલ આકાશેર મોન ખાનિ
આને દૂરેર દેવવાણી
મનવર નિવ હતારિ કાંકે
જાવે જોસે જાવે જાકે જાકે
જાઝાર સોતે ઉદેશવહીન
કર્મ હીનતાર

તુમિ તોખુન છુટીર કર્ણધાર
સિરાય સિરાય ખાનિયે તોચો
નીવ કંઠાર—વગેરે

અને કેટલાક મહિના પછી એ જ્યારે 'સાતઠ'માં
મગ્ન થયુ ત્યારે એને એજ કવિતા તરીકે ઓળખવી
આકર્ષે હવું.

'ઓ જો આમાર પ્રાણેર કર્ણધાર
દિકે દિકે ઢેકે જાગાચો
લીલાર પારાવાર.

ખાલોકે જાયા અમકિ છે.
ક્ષણેકે આજે ક્ષણિકે પિછે
આમાર આધાર ધારે બાસાય
નોકા પૂજિમાર.

ઓજો કર્ણધાર
કાઈને જોયે દુનંદ લાને
સાચેર મિથ્યાર—'વગેરે

અને એ પર તારીખ હતી ૨૮-૧-૪૦. એથીજ
ઘણીવાર લાગ્યું છે કે એમની મોટાભાઈની કૃતિનો
આ દિન જરાખર કોઈ એકજ દિવસમાં સિમિત નથી.

✽

'વાર, લલા તમે મને કથપના-લોકનો કવિ થા
મટે કહો છો, દેહની ધરતી તરફ મારી દટિ નથી

શું ? જંગાળના ગામડાને હું નથી જાણતો ? દરિદ્ર સાધારણ જંગાળી જીવનના પરિચય શું મને નથી ? એનાં ચિત્રો મેં મારા સાહિત્યમાં નથી આપ્યા શું ? એસ્ટેટોક્રેટિક બની મેં માત્ર કાવ્ય જ કહ્યું છે શું ? અને સાચે સાચું સહાનુભૂતિપૂર્વકનું જંગાળી જીવન તો... અચૂક બાણ્યજન આલેખ્યું છે શું ?

‘એવું કાણે કીધું વળી ?’

‘કેમ, તેં એ વાતો નથી સાંભળી શું ?’

‘ના, તમારા નિન્દકો સાથે મારે બહુ ગાઢ મૈત્રી નથી તે !’

‘નથી ? હાથ ત્યારે તો બચ્ચો, ત્યારે તો મને ખોટી શંકાજ હતી કે તું મારી નિન્દા કરતી જ રહે છે. ખેર, પણ એ સાચું છે કે નિન્દકો એમની સામે જ વધારી વધારીને વાત કરે છે જેમને તે સાંભળીને વધુ વેદના થાય છે. -કારણ એમાં જ એમને વધુ આનંદ આવે છે.’

‘એ ખરું છે, કારણ એવું ઘણું સહેવું પડ્યું છે.’

‘તો ના કેમ પાંડતી હતી ? ફરતી ફરતી ધણીયે વાત મારે કાને આવે છે. કોઈ કહેતું હતું કે એણે સાંભળ્યું છે કે હું રૂપવતી સ્ત્રીઓ સિવાય કોઈને મારી પાસે ફરકવા જ દેતો નથી. અરે, એ જાણીને કેવો શેમાંચ થયો હતો મને. એવું કંઈક થઈ શકત તો ખોટું ન થાત. શાન્તિનિકેતન તો ઓ-પ્રતિ વિહોણું હોત, અને આવું કહેનારે નહીં તને જેમ નહિ હોય. નહિ તો તારી ‘કેવી દશા થાત ?’ શરૂએ કહ્યું.’

‘આવું અપમાન ! માત્ર વય અને ચહેરાને અંગે થતું આવું અપમાન હવે નથી સહેવાતું.’ કું બોલી બોલી.

‘ના, ના, વયને અંગે તો મેં કંઈ કહ્યું નથી. હું તો બરાબર જાણું છું કે તારું વય પ્રિસ્ટાલિસથી જરાયે વધુ નથી... એણે તો વળી એમ પણ સાંભળ્યું છે કે મારે એક કાચ-ધર (ચારેં બાણ્ય કાચવળો એરોડો) પણ છે, અને એ ઓરડાની ઉપલી દિવાલ પણ પૂરેપૂરી કાચની જ છે. રાત્રે મનમંડળના

બધાથે તારાઓનું દર્શન મારી અનિવાર્ય પ્રરચિત છે તે પ્રજાતે સુંદરીઓનાં ગીતો સાંભળું છું ત્યારે જ મારી લેંધ બેઠે છે. વળી મારી તલાવાની તો ૯૫ જ અંતોષી છે. સોનાનાં વાસજીયાં નંદાવાનું પાણી અને એમાં જે અતર વપરાય છે તેની કિંમત એક તોલાની માત્ર સો રૂપિયા-અને મારે એ અતર તો અનિવાર્ય રીતે લેઈએ જ છે...’

‘હું ખીલુથે ઘણું જાણું છું. દામતો રસ પી પીને તો તમારો વધુ આટલો ગોરો થયો છે. જમ્યા પછી રાજ થોડોક રૂપેનીશ વાતન તો તમારે લેઈએ જ છે.’

‘ખરું છે. શું એકદમ રૂપેનીશ જ ? ખીલે કાંઈ હોય તો ન આવે ! આઠકું બહુ જલ્દા છતાંયે તારા અર્થસિદ્ધકાર્યા કંઈ સુધારો નથી થયો, આરે બાણ્ય એકદમ સુકડું બપ વાતાવરણ, ક્યાં છે રૂપેનીશ વાતન કે સ્પાર્કલિંગ બર્ગેન્ડી ? છે માત્ર એક કાળાનો રસ; ખેર જવા દે. ને કહેતો હતો તે સાંભળ. જંગાળનાં ગામડાં મેં જોયાં નથી એ સાચું નથી- જંગાળના ગામડાં મેં બહુ ધ્યાન-પૂર્વક જોયાં છે. એનો આનંદ અને એવો વેદના પણ મેં જોયાં છે.

હોડીમાં બેઠો રહેતો ત્યારે એ જોવાનું જ તો મારે કામ હતું, બેઠો બેઠો બહુયે જોયાં કરતો. ૨૦૫ ગુચ્છતી પેશી વાતોની મુદમયો યાદ આવે છે ! નથી ? તને એ બધી વાતો બરાબર યાદ નથી લાગતી ?’

‘મઝમ ઊ. અને યાદ નથો એટલે ? પોતે જ તો બૂઝી ગયા છે, મને વખતે વાંચી હતી ત્યારે જ પકડાઈ ગયા હતા. વારે કહેા તો જોગમાયા કોણ હતી ?’

‘જોગમાયા ? જિભી રહે વિચારી બેઠું, જોગ-માયા વળી ક્યાંથી આવી ? એ તો મહામાયા !’

‘અરે ‘રાજવ’વાળી મહામાયા નહિ, પણ ‘જીવીત અને સૂત’ વાળી જોગમાયા.’

‘ઓ, યાદ આવ્યું, એ એક અદ્ભુત વાર્તા છે. જાણે છે એ વાર્તા લખવાનું કેમ સૂઝ્યું ? કલંતાના મકાનમાં વખત તો બરાબર યાદ નથી. પણ ત્યારે

નાની વહુ છવતી હતી એકવાર ઓચિત્તા મયા-
સ નધીએ આવી પાતાં મારે જદારના મકાનમા
સુવાનું હતું મોડી રાત સુધી અદર રવા પછી મારી
જગ્યાએ સુતા જતા જોએ થયો ને અદનું મકાન
વટારી વરડામા આવી જોએ રહ્યો. પાંડવાળામાં
એજ વખતે દન દન કરતા બેના ટકોરા પડ્યા આપુ
મકાન ત્યારે નિરતબ્ધ હતું મારે બાણુ સૌ ત્યારે
સૂઈ મયા હતા અજવાળા અધારાના મોટા મોટા
પાણવાવળી એ એક માન રાત્રિ હતી જેને સાચે
આત્મી રાત મ્હી સ્વામ્ય તેવી એ રાત હતી થોડીવાર
વરડામાં જોએ રહ્યો મનમાં એક કંઈપના આવી જાણે
આ હુ એ હુ નથી જે હુ હતો તે હુ નહોતો,
જાણે મારા નાનમાન હુમાં અને માતા જૂનકાળમાં
કંઈ વિભાગ પડી મયો છે, સાચેસાચ જે એવું હોય
તો કેવું ? મનમા થયું કે જે બિન્દીપગે પાછો જઈને
નાની વક્ષને ઓચિત્તી જગાડીને કહું કે જો, ત્યાં હુ
એ હુ નથી તારા સ્વામાં નથી તો કેવું થાય !

—‘અને કહું’ પશુ એમજ કે ?

અરે માયા, તો તો પછી આશો રહેત ? એ
ચીસાચીસ કરીને ધમાતજ મયાવી યુગત એવું કંઈ
જે કંઈ નહિ ચાલે એવો રીધો મારી જગ્યાએ
સુતા પશુ એજ રાત્રે આ વાર્તા મારા મગજમા
આવી—જાણે કાંક પથ જૂન્યો જામે છે એ પથ માને
છે અને બીજા સૌ પથ માને છે કે એ નથી—
પરંતુ તારી એક વાત ખરી છે કે આ વાર્તા મને
જરાયે યાદ નહોતી જે તમને બહુ ખરાબ ન લાગે
રોજ સાને ફરીને એક જે વાર્તા વાચીશુ તમને
અસલ થઈ પડે ત્યારે જગત ધસારો કરીને એટલે
હુ અટકી જશુ પશુ કહેવું નહિ પડે જરાક
ધસારોજ બસ થયો.

‘હે, સાચેજ રોજ વાયશે ? તો તો કેવી મજા
પાશે. આ માથી તો આના ત્યાગ્યે તમારે મોએ
‘ચિત્રામઘા’ સાતજવાની વાનમાં કહે છે પશુ તમને
તકલીફ પડશે તો વિચારે જેજ આજ સુધી કંઈ
કહ્યું નહોતું’

x

—‘પોતાનું લખાણ વાંચવામાં વળી તકલીફ
યાતી’ વળી વાંચતા કનેસ થાય તેવું તને કેમ લાગ્યું ?
મારે લખાણ એવું લાગે છે ? ‘ચિત્રામઘા’તો એવું
ખરાબ નથી વાંચીશુ એક દિવસ’

સાબળેળા નિત્ય એકધરમા થોડીવાર બેસતા,
એક આરામજી થી હતી, તેની બાણુમાં જ ઉમે
કોમ્પ હતો, ગુરુદેવ ખુરશીમાં બેસતા કે ઘુરતજ કુ
બતી ચાણુ કરી દેતી એ દસના ને કહેતા—મસ હવે
વચવાનું થઈ કરી દેવું પડશે કેમ—આને જ કહે
ધસારો’

એ દિવસે પહેલી વાર્તા ‘સમાપ્તિ’ એ વાર્તા
એમને સારી પેઠે યાદ હતી એ કહેતા હતા—નાવ પર
એકો બેજો બધું જ ભેતો હતો ને ! ઓએ ધારે
આવતી, કોંક બાળકને તેડીને, તો કાક બારો એક
વાસણ લઈને, તો કાક નાખર લઈને એ દસ—અગિયાર
વર્ષની છોકરી, ટૂંકા ટૂંકા વાળ, એ કાખમાં એક
છોકરે તેડી ફરેજ આવેલી દેખાવે એ દુનખી ને
શામળી હતી નાવ ઉપર સૌ મને ભેતાં, પશુ એનું
એવું કંઈક જુદીજ જાતનું હતું આંખો ફાડીને મને,
જેમ રહેતી, અને વચ્ચે વચ્ચે પોતે તેડેલા બાળકને
પથ આમળી ચીધી મારી સામે ભેવા જણાવતી મને
એમા બહુ મજા પડતી એનામાં એક એવી સ્વામા
વિનયજના હતી કે જે એ ઉમરની શરમાળ
નગાળો છોકરીઓમાં બહુ દેખાતી નથી તે પછી
એક દિવસ એને જોઈ, નવવધુવેરે સાસરે જતી,
એ ધારે જ નેમ પૂરતી શુ રેતી હતી એ ? બીજી
ઓંચિત્તી વાતો કોને પડતી હતી—કેવી મજાની
છોકરી છે, સાસરે શુ થઈ એનું ? એને સાસરે જતી
જોઈ જૂજ જ દુખ થયું થયેલા દર્શિણને બહિતી
બુનાવશે એની વાત વિચારીને જ આ વાર્તા લખી
હતી એ નોકા પરથી જનાળના મામડોમા એવા
સરખા ચિત્રો બેતાં છે જે બહુ જોઈએ એવાં
હોય—‘ચાલ, હવે ॥ વાંચુ કહે’—‘મરી ચોપડી એમણે
નીચે જ મીન પગ નાખી દીધી—અને વળી પાછું કહ્યું
‘સાર, લાવ જૂની વાર્તા વાંચીએ’—

‘મારદાર મોશાય ?’

‘હા, એ વાર્તામાં સાચેસાચ ભૂતની વાત છે.’

સૌ ઝેડખીખના મોં જોતાં સરખાં ચડીને બેઠા. એક સાચેસાચા ભૂતની વાત સાંભળવા એ કંઈ જેવી તેવી વાત હતી !

—‘પણ તમે ખીશો તો નહિ ને ? એકવાર એક રથજેથો નિમંત્રણ આવેલું. ત્યાં જઈને પાછો ફરતો હતો, સાથે હતા ભોંકેન પાલિત. એમની ગાડી ઊભી હતી. હું તો રહ્યો મરીય માણસ, જઈને બેઠો એક સામાન્ય ફિટન ગાડીમાં. રાત્રિ ત્યારે બે પંદર વીતી ગઈ હતી. ગાડીમાં બેઠા બેઠા એક ઝોલું આવી ગયું. થોડીવાર પછી એચિંતી બાંજ ઉઘડતાં બેસું તો લાગ્યું જાણે એ રસ્તો ચિતપુર રોડ નથી. ગાડીવાનને ધણેએ પૂછ્યું પણ એણે કંઈ જવાબ જ ન આપ્યો. એને Uncanny feeling કહે છે તેવું લાગ્યું. એચિંતાતું એવું લાગ્યું કે જાણે મારી ખાલમાં કોંઈ બેઠું છે, જાણે એનાં આસનો રપથાં મને યદ રહ્યો છે. ખાલની ખાલી જગ્યા જાણે ખાલી નથી. કોઈ અદ્ભુતની હાજરીથી ભરેલું છે, એ પછી એકા એક લાગ્યું જાણે એ વ્યક્તિ સામે આવી ને બેઠો છે. એની અંખિા જાણે એકોટ્ટેશ અધારમાં પણ મારી સામે ખેડાઈ ગઈ છે. એ અશરીરી અસ્તિત્વ, અશરીરી દષ્ટિ, ગાડીવાન પણ ચૂપ, અને ગાડી, પણ રેડરોડ. ફરતી ફર્યા જ કરે—અસ ફર્યા જ કરે. મારો રિયતિ તમે કંઈપી શકશો. એ પછી હું ક્યારે ઘેર પહોંચ્યો હતો તે માદ નથી. વળતી સત્રારે તપાસ કરતાં ખબર પડી કે થોડા દિવસ અંગાઉ એજ ગાડીમાં કોંઈ બેઠું હતું. ધણી વાર સુધી રેડરોડ ફરતાં ફર્યા પછી ગાડીવાળાએ અધીરા યદ જ્યારે નીચે ઉતરી કહ્યું કે ‘જાણ લાડા ?’ ત્યારે બેસું તો અંદર લાડું દેવારું કોઈ હતું જ નહિ.’

એ વાત જ્યારે પૂરી થઈ ત્યારે ઘરનાં સૌ કંઈક આશ્ચર્ય અને કંઈક દુનુદલમાં ચુરેવ તરફ પ્રશ્નચક નજરે જોઈ રહ્યા—અર્થાત્ એમને મતે માનવ જીવનમાં આવા અનુભવોનો કંઈ મંબીર અર્થ છે ખરો ?

તેઓ એવી મંબીરતાપૂર્વક વાત કરી ગયા કે કોઈને શંકા માત્ર પણ ન આવી. પણ હું પ્રથમથી જાણતી હતી, એટલે મેં કહ્યું ‘આ હું જાણું છું.’ ધણી દિ’ પહેલાં શાન્તિનિકેતનમાં મારી પરોક્ષા ઘઈ ગઈ છે. ત્યારે ઉત્તરાયણમાં કોઈ નહોતું. રાત્રે જોજન પછી આજ વાત તમે બહુ ફક્ક રીતે કહી હતી, ને ત્યારે મેં એને પૂરેપૂરી ખરી માની લોધી હતી અને દુઃખની વાત એ ઘઈ કે તે દિવસે રાત્રે નીચેના ઓરડામાં મારે એકલીએ સુવાનું થયેલું. વળતી સત્રારે અમે આ ખીના બેઠા ત્યારે ખીજ પણ એક બે જણ હાજર હતા, મેં જેવી જૂતની વાતની વાત કાઢી તેવું જ ચુરેવે કહ્યું કે પેલી વાત તે સાચી માની લોધી લાગે છે ? એ સાચેસાચ વાર્તા છે, એ માત્ર વાર્તા જ છે તે સાચેસાચ છે’ મેં કહ્યું.

‘એમ જ છે શું ? આપ કહ્યું હતું ? ત્યારે તો આ વેળા હું જ બની ગયો. એક ને એક રમુજ બે વાર ન ચાલે. તારી તો આ જ મોટી આફત છે જે ખોડુંખોડું બોલું તેને પણ સાચું માની લે ! કુચ-ખિદારની રાણી મને જોતાં જ વાર્તા સાંભળવા ઇચ્છતા. કહે—‘રવિખાણ, એક વાર્તા કહેડો’—એને માટે જ આ બેડી કાઢવી પડી હતી.’

‘એક ખીજ વાર પણ આપે આવી એક સાચી વાર્તા કહી હતી. દાણીજીમાં અમારા મકાનથી બહુ દૂર એક નાના ઘરમાં તમે એકલા રહેતા, ત્યારે કોઈ નોકરને પણ તમે નજીકમાં રાખતા નહિ, એને કારણે સૌ આપને ખૂબ કહેતા, પણ આપ યોગ્ય સાંભળતા જ નહિ. એક દિવસ બપોરે હું આપની પાસે આવી એવું જ આપે કહેલું કે તમે બધા કહો છો એ ખરું છે, મકાનથી આટલે દૂર એકલા રહેવું મારે માટે ખરાબ નથી. કાલે રાત્રે જે થયું તે બેશક બહુ ખરાબ નહોતું, છતાં એવું મેં ચાઇ શકે ને !’ એની આગલી રાત્રે પ્રમળ શિલાવૃષ્ટિ યદ હતી. તમે કહેલું—‘કાલ રાતનો ખીજે પંદર વીત્યા બાદ વરસાદ પણ ઠીક ઠીક તોફાની બન્યો હતો ત્યારે ખારણું એકાએક ખખડ્યું, મેં વિચાર્યું કે હવા

હશે. -પણ હવા કે પવન નહોતો. બારણું બંધગ્રાવ-
વાનો અવાજ વધતો જતો હતો. બિંદીને બાળ્યું
ઉધાયાની સાથે જ તોફાની વરસાદનું એક ઝાપટું
અને એ સાથે કોઈ માણસ અંદર ધસી આવ્યું. એ
ચોર હોય, કે ભૂંટારુ હોય; બહારના વાતાવરણને
ઠારણે બારણું બંધ કર્યા વિના ઉપાય નહોતો.
બારણું બંધ કરીને પાછો વળીને જોઈતું હતું તો એ
પૂરેપૂરો પાણીથી તરબોળ થઈ ગયો છે. વિલાયતી
પોષાકમાં એ એક કિસોર હતો. અગ્રેજીમાં જ મેં
એને પૂછ્યું કે આ તારી રેવી રીત ? એણે મને
પ્રણામ કરીને જવાબ્યું કે-હું જાંબાળી છું ને બહુ
જીખ્યો છું. કંઈક ખાવાનું દો. તું તો જાણે જ છે
કે પેલી આલમદારીમાં વનમાળી કંઈને કંઈ ખાવાનું
રાખતો હતો. એ ઉધાડીને જોયું તો ફક્ત બિરકુટ
અને કેળાં. એ જ આખાં. બિરકુટનું દીન લમલમ
ખાસી કરી નાખ્યું. એણે એ ખાઈને એક આસ
મૂક્યો. મેં એને કહ્યું, તારા બધાં કપડાં તો એકદમ
લીંબાક ગયાં છે ! એ બાલુ એવું જ્વાન જ નહોતું.
એણે કહ્યું, આની તો મને હવે ટેવ પડી ગઈ છે.
બહુ દુરથી પત્રપાઠો આવ્યો છું, માત્ર તમારી પાસે
આવવા માટે જ. અહીં આવ્યો હતો તો કાલે
દિવસને ટાણે જ, પણ જાહેર રીતે રસ્તામાં દગું
ફરવું મારે માટે આકર્ષક હોય અત્યારે કવેળાએ
તમને દેખાઈ જાય છે. મારાં નથીય સારાં કે બરાબર
ખબર મળ્યા અને બરાબર દેઠાણે જ આવ્યો. મેં
કહ્યું, 'તે આટલી તકલીફ લઈને આવે હોય કંઈને
મારી પાસે થીદ આવ્યો, હું તો ટને કાંઈ મદદ
કરી શકું તેમ નથી.' જવાબમાં એણે કહ્યું, 'જીવો
મદદ તો પછી રીતનો હોય જ કંઈક મદદ તો તમે
કરી જ શકશો. મારે તમને થોડુંક પૂછવાનું છે,
અમે ને મારે જ નહીં રવા છીએ તેમાં કાંઈ લાભ
થશે ખરા ? મને પોતાને જ રહી રહીને આ શંકા
આવે છે. કમ્પા દિવસથી લાગતો ફરતો આ દુકાંની
જનવર જીવું છું એનો તો કંઈ બદલો મળશે
ખરાને ? બીજી પણ મળી વાત એણે એના પોતાના
વિનંતી કરી.

મેં જવાબ આપ્યો કે મારો અભિપ્રાય શું
કામમાં આવશે ? ખાસ કરીને તું જ્યારે કહે છે કે
હવે પાછા ફરવાનો ઉપાય નથી ત્યારે હવે તો ને
માર્ગે છે તે પર વિશ્વાસ રાખવો જ સારું છે. અને
મારે ને કહેવાનું છે તે તું કહી જ રહ્યો છું.
કહે જ જાઉં છું. અને તે તો તું સમજે જ છેને !
એણે કહ્યું, 'હા, એ તો ખરું છે.'

રાત ત્યારે પૂરી થવા આવી હતી. થોડી વધુ
વાર વાતચીત કરી પછી પ્રણામ કરી એ આંધો
ગયો, એ પછી થોડી જ વારે આપણે વનમાળી
આવ્યો. ધરતો હેખાવ જોતાં જ એ આંખો બંધી
ગયો-તું કહે જ વનમાળી !

વનમાળી પણ અજબ હતો. એ દુર જોતો જોતો
આંખું ઢસતો હતો. મેં પૂછ્યું, 'આ શું કહીકત છે,
એ ગયો કંઈ બાળુ ? ક્યાં ?'

જવાબ આપતા ગુરૂદેવ બોલ્યા, 'એ તો કહી
નથી ગયો, કેમ તારે પણ એની સાથે જવું
હવું શું ?'

'એ, પણ તમે હવે આ રીતે એકલા નહીં
રહી શકો. એ તો કદાચ ચોર-ધુંડારો પણ હોઈ
શકેને ?'

કાલે ને એમ હોય, તોયે મારી ભૂંટ એ પચાવી
ન શકત. વનમાળી મુડી ચણેલો તે બિરકુટનો કબો
અને થોડાંક કેળાં સિવાય બીજું કંઈ એના નહીંજમાં
આવ્યું ન હોત.

એ દિવસે થોડીવાર પછી 'એન ઈડન' માં જઈ
મેં જ્યોદાને કહ્યું કે 'રથીદા સંભળ્યું કે કેવો
મજબુ થઈ ગયો !' 'રથીદાએ ખૂબ ધીરજથી
પૂછ્યું-કોની વાત કરો છો ? એના કિંબંધની ?'

હા, એ જ તો. ગુરૂદેવ આમ એકલા એકલા રહે
છે. અને બહારના માણસો વેળા કવેળાએ મોડી રાતે-

અને વચ્ચે અટકાવી પ્રથમની રીતે જ રથીદાએ
કહ્યું-જાપાએ તારી ચરકરી કરી છે.

'એટલે ? ચરકરી શાની ?' મેં પૂછ્યું.

‘હા, મશકરી જ. આ વાર્તા આજ સવારથી જ એમણે શરૂ કરી છે. ધણીને બનાવ્યા છે, તારા નંબર કદાચ ત્રીજો હશે.’ એટલી બધી મુંઝાણ મઠ હતી. વાત પૂરી કરતાં મેં કહ્યું.

‘હા, ત્યારે તને મારી આ બધી વાતની ખબર નહોતી. એ વાત તો એ પછી બીજાએ ધણીને કરી હતી. મારા સ્વભાવ જ એવો છે, તમને રાજી કરવા કેટકેટલી મોટી વાતો કરું છું. એક ભુકાણે ધુધિધિરનો રથ ઉઘાડી પડ્યો હતો. મારી કેવી દશા યશે, ક્યા પાતાળમાં પૂરાવું પડશે એ જ વિચારું છું. ખેર જે નશીબમાં હશે એ યશે. અને એમ જ બે હોય તો બાવ હવે પેલી દવા પીને જીંધો ઝંઝ.’

એ દિવસે ‘ગદ્યપ્રચુચ્છ’ લખીને અમે જોસલા જ હતા, ખત્તી કરી, અને હજી એ પૂછતા જ હતા કે કંઈ વાર્તા વાંચવી એ તમે જ નહીં કરો, ત્યાં તો મહા-દેવે આવી ખબર આપ્યા કે ‘અમારા પંડાવાળાને પગે વીંછી કરાધો છે, દવા આપો.’—અને ગુરુદેવ એક-દમ વ્યાધુળ થઈ ઉઠ્યાને જોસલા—‘હટ બપ મારે’ મિલ્દન લખને’ મિલ્દન નામની એક એન્ટીસેપ્ટિક દવા એ સદાયે ; સાથે રાખતા નોખી નોખી દવાઓ લખાવી અમે તો પાછા આઠ્યા આઠ્યા, પણ આવીને જોઈએ તો ગુરુદેવ બાથોકેમિક દવા વિષેનું એક પુસ્તક વાંચી રહ્યા છે. એમની બાજુમાં જ દવાની પેટી પડી છે. એમણે અમે પાછા વળ્યા કે પ્રારંભ કહ્યું—‘સૌ, આ દવા. દર દસ મિનિટ એને આપવાની છે.’ કું દવા આપી આવી. ગુરુખાના છોકરાને એ સામાન્ય વીંછીના કરકની બધું વેદના હોય તેમ નહોતું જણાતું, છતાં ત્યારે પણ થોડી થોડી વેદના એને હતી. અમે ફરી પાછા ‘ગદ્યપ્રચુચ્છ’ લખ એમના પગ પાસે મેઠાં, પણ ગુરુદેવ વાર્તામાં ચિત્ત થોડી શકતા ન હતા એ સાદું દેખાતું હતું. ‘પ્રારંભિત’ વાર્તા શરૂ કરી, એક પાનું વાંચી એમણે કહ્યું,—‘ના, આ નહીં વંચાય. જરા જખને જોઈ આવો તો કોઈ, એની વેદના ઝોછી થઈ કે નહિ, વેદના—ઝોછી ન થઈ હોય તો બીજી દવા આપવી પડશે.’ આજુબાજુ ખારણાં પાસેજ મેઠાં હતા એમણે કહ્યું,—‘એ હવે

ઝોછી થઈ જશે.’ ગુરુદેવે જરા કંટાળીને કહ્યું, ‘આ આજ તો તમારી સૌની મોટામાં મોટી ખામી છે. એને કેમ છે એ જોતું જોઈએ ને ! જાણ્યા વિના નચિત કેમ થવાય ?’

અત્યંતજવાર એમનાં એ અતિસુખમાર માઠ મમતાશીલ મનનો પરિચય અમને મળ્યો છે. આપણે અન્યનાં સુખદુઃખ પ્રત્યે કેટલા બધા ઉદાસ છીએ. એના ઉપર ‘મોટા માણસો’ની તો વળી વાત જ થી દરવી ? તેઓ તો પોતાના મોટા મોટા કામ આડે પોતાનાં સ્વજનો સુદાનાં દુઃખદર્દ જૂઠી જાય છે. પરંતુ ગુરુદેવ દીવે કોઈનીયે પ્રત્યે ઉદાસીન નહોતા. ગુચ્છતમ માનવી માટે યે એમનાં અંતરમાં મમતાનો પાર નહોતો. ખાસ કરીને કોઈ કંઈ વેદનાથી પીડાતું હોય—શારીરિક વા માનસિક. સાર એની ચિન્તા એ તેઓ અધીર થઈ ઊઠતા. કોઈનીયે માંદગીનાં ખબર મળતાં જ બીજા બધાં કામ એક બાજુએ મૂકી એની દવા-સેવાની શોધવણ કરીને પછી જ તેઓ નિરાંતનો શ્વાસ લેતા—અને પછી પથ્થુ કપારેપ એને વિસરી ન શકતા. દિવસ આખો પુસ્તક જોવા અને રાખના લક્ષણો મેળવવાનું ચાલતું. તે દિવસે પછી વાર્તા વાંચવાનું ન થયું.

આ પ્રસંગે એક વાત વાદ આવે છે. બપોરની દપાલ આવી. કું એમના ઝોરડામાં મેઠી હતી. કાગળમાં અમારા કોક નિકટના સગાની માંદગીની વાત મારે મન ઉદાસ થયું હતું. એમણે પૂછ્યું. ‘શું વાત છે ?’ અને મેં કાગળની વાત કરી.

‘એ, મને લાગે છે કે દરદી શરૂઆતમાં નહીં એમણે કંઈજ પરવા નથી કરી, આપણે ત્યાં જી વર્ગમાં આવ્યું જ અને છે. સોએ સૌની સેવા કરતી કરતી ફરે છે અને એ માંદી પડે છે ત્યારે કોઈ એની માંદગી વિશે કંઈ વિચાર જ નથી કરતું. મને એ કેવું ખરાબ લાગે છે એ કહી નથી શકતો. એ વિચાર છું ત્યારે થૈય’ રાખવું આકરું થઈ પડે છે.’

ને પછી એમણે કાઢ્યા ‘મેટરિયા મેડિકા’, ‘ટ્રિસ્ટ્ર મેડિસિન’ વગેરે દળદાર ગ્રંથો. આજો દિવસ દર દેશમાં રહેલ એક અદ્ય-પરિચિતની માંદગીનું દુઃખ એમનાં અગત્યનાં કામ કરતાંયે વધી ગયું. મારા દારા

કામળ પાટે એને ફવાદાર સૂચવ્યા વિના એમનાથી નિરતિ ન રહેવાયુ. તેઓ એવી સાહજિક રીતે એટલા પ્રબળ સ્નેહરસથી પોતાની ચારે બાજુનાંએને તરમેળ રાખતા કે એવું લાગતું જ નહિ કે તેઓ આટલે ફરના માનવી-મદામાનવી છે, એમની ચારે બાજુનાં નરણ્ય જન-સામાન્યથી કંઈક ભુલ છે તેઓ સોની સાથે જે ગ્રેમથી પોતાને આટલા બધ એકરસ કરી દેતા તે તેમની કેઈ મહદ્દ યા સાના બનવાની ધ્વિછીન વસ્તુ નહોતી પણ એ જ એમનો સ્વાભાવિક સ્વ-ભાવ હતો.

એ દિવસે એમણે કહ્યું હતું કે એકવાર મને પણ વીછી કરડ્યો હતો એટલે એની વેદના કું જાણું છું-

‘હા, તમને વીછી કરડ્યો હતો તે વાત મહાની પાસેથી સાબળી છે-હો એથી વિરમય પામે છે’ મેં કહ્યું.

‘હું જે વિરમય પામું છું, મને જે ફરી કરી એવું થયું નથી’- ગુરૂવે બોલ્યા.

‘એવું વળી શું હતું?’ મારીએ પૂછ્યું.

એકવાર કલકત્તાના મકાનમાં કંઈ કાળજીસર બોલ તળીયાના એક ઓરકામાં એમને રાત્રે રહેવાનું થયેલું સામાન્ય રીતે એ ઓરકા શેજાંદા વધરાયો નહોતો. છા પર કચેલ પચારીમાં તેઓ સતા હતા ત્યાં એમિને પમના આંખે વીછી કરડ્યો. અસહ્ય હતી એના એ દંડની વેદના. વીછીનાં દંડ કંઈ જેવો તેવો હોય છે? -પરંતુ એ રાત્રે ક્યાં હતી દવા કે ક્યાં હતું કોઈ એમની સાર સંભાળ લેનાર-ધરનાં તથાચ માણસો નિંદરમાં પડ્યા હતા. પોતાને વેદના ઘાય છે એ કાળજી સોની બંધ બગાડી, ધર આખામાં હો હા મચાવી દેવી એ તો એમને કદીયે મમે નહિ. જેટલી વેદના ને જેટલી અગવડ પડે તેટલી બલે, પણ બીજા કોઈને બંધ ને જેટલીયે તકલીફ આપવી એ એમના સ્વભાવમાં જ નહિ. એટલે એ વેદના વિનાશપ્રતિકારે જ એ દિવસે સહેલી પડી હતી. બ્યારે વેદના અસહ્ય બની ત્યારે તેઓ વિચારવા લાગ્યા, કોને વીછી કરડ્યો છે? કોનો એ પથ છે? કોનો એ આંગળો છે? એ શુ કું? છું? કોણ છે આ દેહધારી સ્વી-દ-કું અને મારો આ વેદના બોગવતો દેહ તો

કંઈ એક નથી અને તેઓ એમિત થઈ પોતાને પોતાના દેહથી ભુલે એવા મથવા લાગ્યા, ને વેદના બોગવતો દેહધારી તે ‘હું’ નથી એ ભાવના કમલ જેમ જેમ વધતી બઈ તેમ તેમ તેમને કંઈક નેકાણુ વૃદ્ધ હોય તેમ લાગ્યું. અને આખરે એ વેદના એકદમ શમી ગઈ. એમના ‘હું’ની સાથે એમની વેદનાનો વિનંદક થઈ ગયો એકાએક લાગ્યું જાણે કંઈ જ વેદના થતી નથી, હતી નહીં. વળતી પ્રભાતે જ્યારે પમના એ આંખો પર દંડના નિશાન સિત્રામ બીજું કંઈ જ વેદનાનું ચિન્હ નહોતું. એમણે કહ્યું હતું કે આંખે પ્રસન્ન એમના જીવનમાં ફરી બીજાવાર બન્યો નથી મનસિક કુઃખ ઉતર વિશ્વય ગ્રેળવી શમય, શારીરિક કુઃખ પણ સુદન કરી શકાય, પણ માત્ર એ સદન કરવું જ નહિ...એની બધી વેદનાને માત્ર છુટા અને વિચાર હાગે જ દર કરવી એવું કદી બન્યું નથી, જોકે બીજાંયે ધણીવાર એમ ધન્ય છે તેમ હતો. તેઓ સદાયે કહેતા કે ‘અમર બળ્ય આત્માને રોજની કુવિત હવાથી ફર, લંબિક કુઃખ સુખથી પર રાખવો જોઈએ. મારામાં જે ‘હું’ મહદ્ છે એ જ મુખ્ય બનો.’

x

‘આવું જો કરીને શીકે એકી છે? ચાલ એ વિવાધરી વિતોણતી, મારમમાં એકા રાત્રું સાદું નહિ. -ચાલ એ વિવાધરી એ કરતાં તો ચાલ, મને રંગ ધોળી આપને, પેનસિલ છોથી આપને, પીછી છુછી આપને, એ કોષ કામ મને મમતાં નથી. એ માટે તું મારી છેકરીની જેમ કું જે કોઈ કહું તે સાંભળજે અને કું ચિત્ર ચિતરીય, જેને નેઈ અમદાર નંજાણુ કહેશે ‘વાહવાહ’ ના, નંજાણુ મુધી એ ચિત્ર નહિ ખડોયે તે બાણું છું ચાલ, હવે એક રેખલ લાવ. હં હવે એક કામળ-પણ કામળ તો મારી બહુ નજીક પડ્યા છે. જેર, છતાં કું દુકમ કરીય, અને તું હાકતી હાકતી દોડતી આવી એક વેત આધી પડેલી ચીજ મારી નજીક મૂકીય. એમાં મઝા શું આવે? આ બે ને, કાલે કહ્યું કે ચરમા, ચરમા-અને તે માંખેકે ફરથી આધીને મારા ખીસામાંથી ચરમા કાઢી આપ્યા. એવું ન કરું તો તને કું કેવો પોરણસરનો મોટો માણસ છું એની કેમ ખબર પડે?’

‘વાર, બોલો ક્યા ક્યા રંગ ધોળું?’

મેં પૂછ્યું

—‘અરે પથુ પહેલાં કામળ તો લાંબો કરીને સરખો કાપ. વનગાળીને અંજે મારી ભાષા ખુબ ઉન્નત થઈ છે. આજકાલ બહુ લાંબુ બોલવાની ઈચ્છા નથી થતી. વાંચે, તું’ પથુ કંઈ જોણી કંઈસ નથી, આવો સાવ પાણી જેવો રંગ કયો છે તે શું મારે નહાવું છે?’

‘અરે એમ શામાટે, પથુ ‘લોટર કલર’ તો આ રીતે જ તૈયાર કરાય છે.’

‘વાહ, તું હવે મને ‘લોટર કલર’નાં નિયમ શોખ-પીકા! જો છોકરી, આ ઉમરે હું હવે કંઈ કેળવણી લઈ શકું એ અશક્ય છે. એટલે મને જરાક ધાટો રંગ તૈયાર કરી દે, તેમાં તને જે કંઈ ખર્ચ થશે તે હજીયે મારા પેલા પેનના બાકસમાં પડવા છે તે સામા આઠ-આનામાંથી તને નક્કી ચૂકવી દઈશ. મારે એટલી સીરજ ક્યાં હતી કે એક રંગ માટે એક કલાકે રાહ બેઠા શકું, કે ક્યારે એ સુકાયા?’

‘અરેરે, પથુ આ શું કહ્યું’, રંગ બધી ઝબકા પર ઢળી ગયો—’

તું જરા ચુપ રહે તો સુમખમે—વાત કેટલે અંશે ખરી છે તે બાધતો નથી, છતાં તે કહી તો નાખી જ. ઢળતો હોય તો ઢળવા દે.’

આ રીતે કલકિક પછી એક સુંદર વનનું ચિત્ર તૈયાર થયું. ‘આ લે તમારે’ સુરેલનું વન. તું મને છે કે મને જરાયે ચિતરતાં નથી આવડતું. મારા ચિત્રને લોકો ક્યા બતાવી સાફ કહે છે, પથુ તારી એ માન્યતા મારે ભાંગી પડશે. ચુપ કેમ છો? બોલતી કેમ નથી કે ‘હેવું’ અજબ, કે એવું’ કંઈક. જોણમાં જોણું સભ્યતા પ્રાપ્તર પથુ એવું’ કંઈક બોલવું બેઠ્યો!’

—‘કહેવું’ ન કહેવું સમાન હોય ત્યાં ન કહેવું જ સાફ ને!’ મેં કહ્યું.

‘એ સાચી વાત. મૂંગા રહેવું જ સદા સાફ, સુદ્ધિમાનનું કામ છે—તું’ મૂંગીજ રહીશ. વાફ હવે એકદમ નીરવ રહીને કહી કે તો કે સવારે મેં બારે કરીને કેમ બેઠી હતી?’

—‘ઓઝો કી બાવિયા અને એ દુટિ નમને ઉઘલે નમન વારિ—ઓઝો કિ બાવિયા મને...’

(આલિ શું વિચારે મનમાં, જેથી બેઉ આંખોમાં ઉભરાતાં આંસુ—આલિ શું વિચારે મનમાં...)

x
‘મને કંઈક કામ આવે ને!’ મેં કહ્યું.

‘આપીશ. તારું’ કર્તવ્યક્ષેત્ર મારી પરિવિધી બહુ દૂર છે. નહિ તો કામ તો પુરૂષ છે, યાકી જ એટલું છે. તું મને કંઈ કામમાં આવત તો મને એ ગમત. મારા અવસાન પછી તારી સગવડે ચમારે ત્યાં જલે અને કંઈક કામ સ્વીકારજે. આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ એ રીતે ઉપયોગી બનવાનું બાધતી નથી, આજકાલ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓને તેમનાં યુદ્ધકાળ-માંથી સારો એવો કુરસદ મળે છે, તેમનું બાધતર પથુ સાફ હોય છે છતાં તેમનું મન ‘હેવું’ નિષ્ક્રિય હોય છે! કેશની અરધેરી શક્તિ ને એ રીતે નક્કામી ન જતી હોત તો ‘હેવું’ સફાઈ’ યાત! બેશક તું એમ કહી શકે કે તેમને કમંક્ષેત્ર નથી મળતું. પથુ સૌ પોતપોતાની મર્યાદાથી બધાયેલા છે. પોતેજ પોતાનું કર્તવ્યક્ષેત્ર શોધી પોતાને વિકાસ કરવો એ સહજ નથી, અને મોટા કામના માનવી માટે એ શક્ય પથુ નથી. છતાં એમ પથુ કહીશ કે ત્યાં એને સગવડ છે, ત્યાં એને તક છે ત્યાં પથુ તેમને આમળ આવતી જે બેઠે નથી! ચમારા શાન્તિનિકેતનમાં બધી ગમેલી કેટલી છોકરીઓ સામાજિક કામમાં લાગી છે? મેં તો આટલું મોટું કર્તવ્યનું મેદાન એની સામે ખડું કરી દીધું છે. આવો સુયોગ, કામ કરવાની આવી સુંદર તક મળે એ શું જોણું છે! છતાં વહુમા મને ઉપયોગી બન્યા છે. દુખળું અસ્વસ્થ શરીર છતાં એ વેગળા રહ્યા નથી. કર્તવ્યદાર એમણે પોતાની જાતને સાચું કરી છે, તે મારે માટે બહુ આનંદની વાત છે, અને એ એને પોતાને માટે પથુ જોણાં લાગતી વાત નથી. જીવનનો એક વિરતૂત પટ—કમંતું એક મોટું ક્ષેત્ર ખાણસને પુદ્ધ પોતાની જાત પાસે આદરણીય બનાવે છે. નહિ તો આખો દિવસ—દિવસો પછી દિવસો માત્ર ‘દા લાઇ, જો લાઇ,’ કરી સમય વિતાવવો—એનું દુઃખ શું સ્ત્રીઓ નથી અનુભવતી?’

[કમલ :]

કાચળ વાટે એને ફવાદાર સૂચવ્યા વિના એમનાથી નિરાતે ન ગ્રહેવાયું. તેઓ એવી સાહજિક રીતે એટલા પ્રયત્ન રેનેડરસથી પોતાની ચારે બાજુનાં એને તરબોળ રાખતા કે એવું લાગતું જ નહિ કે તેઓ આટલે દૂરના માનવી-પદમાનવી છે, એમની ચારે બાજુનાં નમવચ જન-સામાન્યથી કંઈક જુદા છે તેઓ સોની સાથે જે ગ્રેમથી પોતાને આટલા બધા એકરસ કરી દેતા તે તેમની કેઈ મદદ થા સાન જનવાની ઈચ્છાન વરદ નહોતી પણ એ જ એમનો સ્વાભાવિક સ્વ-ભાવ હતો.

જે દિવસે એમણે કહ્યું હતું કે એકવાર મને પણ થીંછી કરાયો હતો એટલે એની વેદના હું જાણું છું-

—‘હા, તમને થીંછી કરાયો હતો તે વાન ધણીની પાસેથી સાબળી છે-સૌ એથી વિરમય પામે છે’ એ કહ્યું.

‘હું’ એ વિરમય પામું છું, અને એ ફરી કદી એવું થયું નથી-’ શુરેવ મોહવા.

‘એવું વળી શું હતું?’ મારીએ પૂછ્યું.

એકવાર કલકત્તાના મકાનમાં કંઈ કાગ્યુસર બોધ તળીયાના એક ઝોરકામાં એમને રાત્રે ગ્રહેવાનું થયેલું સામાન્ય રીતે એ ઝોરકા રાજીદા વપરાયો નહોતો. છે પર કરેલ પધારીમાં તેઓ ચૂતા હતા ત્યાં એમિતો પમના આંગળે થીંછી કરાયો. અસહ્ય હતી એના એ ફંદાની વેદના. થીંછીને દંડ કંઈ જોવો તેવો હોય છે? —પરંતુ એ રાત્રે ક્યાં હતી દવા કે ક્યાં હતું કોઈ એમની સાર સંજાળ લેનાર-ધરના તમામ માણસો નિંદરમાં પડ્યા હતા. પોતાને વેદના થાય છે એ કાગ્યુ સોની ઝાંધ ખગાડી, ધગ આખામાં હો દા મચાતી દેવી એ તો એમને કદાચે મગે નહિ. જેટલી વેદના ને જેટલી અગવડ પડે તેટલો કાચે, પણ બીજા કોઈને જરા જેટલીયે તકલીફ આપણી એ એમના સ્વભાવમાં જ નહિ એટલે એ વેદના વિનાપ્રતિકારે જ એ દિવસે સહેલી પડી હતી બધારે વેદના અસહ્ય બની ત્યારે તેઓ વિચારવા લાગ્યા, કોને થીંછી કરાયો છે? કોનો એ પગ છે? કોની એ આંગળી છે? એ શું હું છું? કાચુ છે આ દેહધારી રવીન્દ્ર-નાથ? હું અને મારો આ વેદના બોચવતો દેહ તો

કંઈ એક નથી અને તેઓ એમિતિ ધણ પોતાને પોતાના દેહથી જુદો એવા મથવા લાગ્યા, ને વેદના બોચવતો દેહધારી તે ‘હું’ નથી એ ભાવના કમથ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમને કંઈક બેકાશ તૂટ્યું હોય તેમ લાગ્યું. અને આખરે એ વેદના એકદમ સ્ત્રી મર્ધ. એમના ‘હું’ની સાથે એમની વેદનાનો વિગટે ધર્મ મથો એકાએક લાગ્યું જાણે કંઈ જ વેદના યતી નથી, હતી નહીં. વળતી પ્રમાતે હિંતા પમના એ આંગળા પર ફંદાના નિશાન સિત્રાધ બીજું કંઈ જ વેદનાનું ચિન્હ નહોતું. એમણે કહ્યું હતું કે આનો પ્રસંગ એમના જીવનમાં ફરી બીજવાર બન્યો નથી માનસિક દુઃખ ઉાર વિજય ગ્રેળવી શકાય, સારીરિક દુઃખ જનુ સુદન કરી શકાય, પણ માન એ સુદન કરવું જ નહિ...એની બધી વેદનાને માન ઇચ્છા અને વિચાર કારાજ દર કરવી એવું કદી બન્યું નથી, એકે બીજાને ધણીવાર એમ ઇચ્છ્યું છે તેમ છતાં. તેઓ સદાયે કહેતા કે ‘અમર અજય આત્માને રાજની કુવિત દવાથી દૂર, ક્ષણિક દુઃખ સુખથી પર રાખવો જોઈએ. મારામાં જે ‘હું’ મદદ છે એ જ સુખ્ય બનો.’

x

‘આવું’ જો કરીને ચીંદ બેઠી છે? ચાલ એ વિવાધરી વિતેવાની, મારમમાં બેઠા રહવું સાઈ નહિ. —ચાલ એ વિવાધરી એ કરતા તો ચાલ, અને રંગ ધોળી આપને, પેનસિલ હાથી આપને, પીંછી લુછી આપને, એ કાંઈ કામ અને ગમતાં નથી. એ મટિ વું મટી છેકરીની જેમ હું જે કાંઈ કહું તે સાંભળજે અને હું ચિત્ર ચિતરીય, જેને જોઈ અમારા નંદાણુ કહેવે ‘વાહવાહ.’ ના, નંદાણુ સુધી એ ચિત્ર નહિ પહોંચે તે બાજુ છું ચાલ, હવે એક ટેબલ લાવ. હું હવે એક કાચળ-પણ કાચળ તો મારી બહુ નજીક પડ્યા છે. ખેર, છતાં હું ટુકમ કરીય, અને તું કાંટી કાંટી દોડતી આવી એક વેત આવી પડેલી ચીજ મારી નજીક મૂકીય. એમાં મઝા શું આવે? આ બે ને, કાલે કહ્યું કે ચરમા, ચરમા-અને તે માંદલેક દરથી આવીને મારા ખીસામાંથી ચરમા કાઢી આપ્યા. એવું ન કહું તો તને હું કેવો ધોરણુસરનો મોરો માણસ છું એની કેમ ખબર પડે?

—‘વાર, બોલો કયા કયા રંગ ધોળું?’ એ પૂછ્યું

—‘અરે પણ પહેલાં કામળ તો લાળો કરીને સરખો કાપ. વનમાળીને જાગે મારી ભાપા ખુબ ઉન્નત થઈ એ. આજકાલ જલ્દ લાંબુ બોલવાની ઈચ્છા નથી થતી. વાંરે, તું’ પણ કંઈ જોઈશ કંલુસ નથી, આવો સાવ પાણી ભરેલા રંગ કર્યો છે તે શું મારે નહોતું ?’

‘અરે એમ શામાટે, પણ ‘વોટર કલર’ તો આ રીતે જ તૈયાર કરાય છે.’

‘વાહ, તું’ હવે મને ‘વોટર કલર’નાં નિયમ શીખવીશ! એ જોઈશ, આ ઉમરે હું’ હવે કંઈ ફળવણી લઈ શકું’ એ અશક્ય છે. એટલે મને જરાક ઘાટો રંગ તૈયાર કરી દે, તેમાં તને જે કંઈ ખર્ચ થશે તે હજીયે મારા પેલા પેનના બાકસમાં પડ્યા છે તે સાકા આઈ-આનામાંથી તને નહીં ચૂકવી દઈશ. મારે એટલી સ્વિચ્છ ક્યાં હતી કે એક રંગ માટે એક કલાક રોકાઈ શકું, કે ક્યારે એ સુખમાં ?’

‘અરેરે, પણ આ શું કહું’, રંગ બધો જગ્યા પર ઢળી ગયો—’

તું’ જરા સુપ રહે તો સુમખ્યે-વાત કેટલે અંશે ખરી છે તે જાણતો નથી, છતાં તે’ કહી તો નાખી જ. ઢળતો હોય તો ઢળવા દે.’

આ રીતે કલકિંક પછી એક સુંદર વનતું ચિત્ર તૈયાર થયું. ‘આ લે તમારું’ શુરેલનું વન. તું’ માને છે કે મને અરણ્યે ચિત્રરતા નથી આવડતું. મારા ચિત્રને લોકો ક્યાં ખતાયી સાફ કહે છે, પણ તારી એ માન્યતા મારે બાગવી પડશે. ચૂપ કેમ છો ? બોલતી કેમ નથી કે ‘કેવું’ અન્ય, કે એવું’ કંઈક. ઓછામાં ઓછું સભ્યતા ખાતર પણ એવું’ કંઈક બોલવું’ એકએ !’

—‘કહેવું’ ન કહેવું’ સમાન હોય ત્યાં ન કહેવું’ જ સાફ ને !’ મેં’ કહ્યું.

‘એ સાચી વાત. મૂંગા રહેવું’ જ સદા સાફ. સુદ્ધિમાનનું કામ છે-તું’ મૂંગીજ રહીશ વાહ હવે એકદમ નીરવ રહીને કહી દે તો કે સવારે મોં બારે કરીને કેમ બેઠી હતી ?’

—‘ઓજો કી ભાવિયા મને એ દુટિ નયને ઉથલે નયન વારિ-ઓજો કિ ભાવિયા મને...’

(અલિ શું વિચારે મનમાં, જેથી બેઠે આબોમાં ઉભારતા’તાં આંસુ-અલિ શું વિચારે મનમાં...)

x

‘મને કંઈક કામ આપો ને !’ મેં’ કહ્યું.

‘આપીશ. તારું’ કર્તવ્યક્ષેત્ર મારી પરિધિથી બહુ દૂર છે. નહિ તો કામ તો પુષ્કળ છે, થાકી જાતે છે. તું’ અને કંઈ કામમાં આવત તો મને એ ગમત. મારા અવસાન પછી તારી સગવડે વ્યભારે ત્યાં જજે અને કંઈક કામ સ્વીકારજે. આપણે લાંબી જીવ્યા એ રીતે ઉપયોગી બનવાનું જાણતી નથી, આજકાલ મોટા ભાગની ઓએને તેમનાં મુઠકાપ-મથો સારી એવી કુરસદ મળે છે, તેમનું બહુતર પણ સારું હોય છે છતાં તેમનું’ મન કેવું નિઃશ્ચિન્ન હોય છે ! દેશની અરધેરી શક્તિ તો એ રીતે નહામી ન જતી હોત તો કેવું’ સફ’ થાત ! બેશક તું’ એમ કહી શકે કે તેમને કમક્ષેત્ર નથી મળતું. પણ સૌ પોતાપોતાની મર્યાદાથી બંધાયેલા છે. પોતેજ પોતાનું’ કર્તવ્યક્ષેત્ર શોધી પોતાનો વિકાસ કરેલા એ સહજ નથી, અને મોટા ભાગના માનવી માટે એ શક્ય પણ નથી. છતાં એમ પણ કહીશ કે જ્યાં એને સગવડ છે, જ્યાં એને તક છે ત્યાં પણ તેમને આમળ આવતી મેં’ જોઈ નથી ! અમારા સાંસ્કૃતિકતનમાં બધી ગયેલી કેટલી ઓકરીઓ સામાજિક કામમાં લાગી છે? મેં’ તો આટલું મોટું’ કર્તવ્યનું’ મેદાન એની સામે ખડું’ કરી દીધું’ છે. આવો સુયોગ, કામ કરવાની આવી સુંદર તક મળે એ શું જોઈ’ છે ! છતાં વહુમ અને ઉપયોગી બન્યા છે. દુખણું’ અવસ્થા શરેર છતાં એ વેગળા રહ્યા નથી. કર્તવ્યદ્વારા એમણે પોતાની જાતને સાર્યક કરી છે, તે મારે માટે જલ્દ આનંદની વાત છે, અને એ એને પોતાને માટે પણ ઓછા લાભની વાત નથી. જીવનનો એક વિસ્તૃત પટ-કર્મનું’ એક મોટું’ ક્ષેત્ર માણસને ખુદ પોતાની જાત પાસે આદરણીય બનાવે છે. નહિ તો આબો દિવસ-દિવસો પછી દિવસો માત્ર ‘હા ભાઈ, ઓ ભાઈ’, કરી સમય વિતાવવા-એનું’ કુઃખ શું’ સોજો નથી અનુભવતી ?’

[કમલ :]

પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો

[શ્રે, રામનારાયણ વિ. પાઠક; પ્ર. ગુજરાત વિદ્યા સભા, અમદાવાદ; મૂલ્ય. આર રૂપિયા]

અ પ્રથમ કવિ. વાર્તાકાર ને વિવેચક શ્રી. રામનારાયણ પાઠકને આજના સમયે પિંગળશાસ્ત્રી તરીકે રજૂ કરે છે. એમાં શ્રી. પાઠક હેમચંદ્રી માટી દયારામ સુધીના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યની પદ્ધત્યનાની ઐતિહાસિક સમાલોચના કરી છે. સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવે 'પદ્ધત્યનાની ઐતિહાસિક આલોચના'માં વેદકાલથી અપભ્રંશકાલ સુધીના પદ્ધત્યનાના પ્રવાહો ને પ્રકારોની સમીક્ષા કરી હતી સ્વ. ધ્રુવ બધાં અટક્યા છે ત્યાંથી રહે થતો આ પ્રથમ એ સમીક્ષાને છેક દયારામ સુધી લાવે છે અને એ રીતે એ અભ્યાસની સળંગતા સાધી આપે છે.

વર્ણમેળ છંદો વેદમાં જ વપરાય પછી અદ્વય ધ્યા છે એટલે એની વાત કરવાની હતી નહિ. સંસ્કૃત અક્ષરમેળ વૃત્તો પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં બહુ નહિ તોય ઠીક પ્રમાણમાં વપરાયા હોય શ્રી. પાઠકે પ્રથમ એના જૂની ગુજરાતી કવિતામાં સચેલા ઉપયોગની અને સમુદાયની છૂટ, થતિભંગ, પ્રાસનો વિપુલ ઉપયોગ અને આદ્યતસંધિ વૃત્તોના વિશેષ વાપર જેવી તે અંગ્રેજી નોંધપાત્ર બાબતોની નોંધ લીધી છે. આ પછી તેમણે આત્મમેળ ભતિછંદોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી, અપભ્રંશ અને તેના વારસો પામેલા જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના કલ્પાબદ્ધ અને ધૃતર પ્રયોગોના કાવ્યપ્રકાર તથા પદ્ધત્યના સમજાવી, અપભ્રંશ અને દ્વિઘોષથી ગુજરાતીએ ઉપાડેલા સોળ ચોવીસ ને બત્રીસ માત્રના તેમજ બીજા ભતિછંદોનો સંદર્ભાત પરિચય કરાવ્યો છે. ત્યારપછી તેમણે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાએ જેનો બહુજ બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે તે દેશીઓ વિશે જાણવાએ સમાન્ય માહિતી આપી, તેના સંગીતત્વ એકમ, તેનું ધ્રુવ, અને ધ્રુવ અને કહીએનો સંબંધ એ ત્રણ મુદ્દાઓની ચર્ચા સાથે દેશીઓની સ્વરૂપરૂપના સમજાવી, ભતિઓમાંથી દેશીઓ કેવી રીતે નિષ્પન્ન થાય છે

એ બનાવી, ચોપાઇ, રાગા, સંવેદા ને દોહરાની દેશીઓ તથા ત્રિકલ, પંચકલ ને સપ્તકલ સંધિઓની અને પ્રકાશ્ય દેશીઓનું બંધારણ જુની ગુજરાતી દેશીઓનાં સંખ્યાબંધ દૃષ્ટાંતો સાથે તેમની ઉત્પા- પનિકાઓ આપતા જમ નિર્દેશ્ય છે.

દેશીઓનું પિંગળ શોધી આપ્યું એ આ પ્રથમની સૌથી સ્મરણીય વિશિષ્ટતા અને શ્રી. પાઠકની એક સિદ્ધિ ગણાશે. દેશી એટલે પિંગળને નહિ અનુસરનારી કવિતા એમ સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે કહેલું પણ શ્રી. પાઠકે બતાવ્યું છે કે દેશીઓ એમ છે, પણ સાથે એ માનને, તેનાં તાલને, અનુકૂળ થાય, તેની સાથે મેળ આવે એવા તેના અક્ષરવિન્યાસ હોય છે. એ રચનાઓ સ્વરરચના, અને તે સાથે સાથે, કંઈ કેમકે સ્થિતિ પણ, હારરચના પણ છે. આપણા આદ્યવિવેચક નવલરામ પંડ્યાએ મરખીઓનું પિંગળ હોયું નોંધ્યું એવા જે નોંધ બંધક કર્યો હતો તેને શ્રી. પાઠકે સાચો પાડ્યો છે. નવેલરામે તો દિશાસૂચન જ કર્યું હતું, એમણે પોતે તથા બીજા કોઈએ મરખીઓ ને દેશી- ઓનું પિંગળ શોધવા પ્રયાસ કર્યો ન હતો. એ દિશામાં મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અશુભજ્ઞ ભૂમિ પર આગળ વધી એક નવી કેવી કોરી કાઢવાનું કામ તો આ પ્રથમ દારા શ્રી. પાઠકે જ પહેલીવાર કર્યો નહોતો જ્યાં તેમને મળશે. પિંગળ ને સંગીતના સીમાકાં બધાં મળે છે તે પ્રદેશનું પર્વટણ કરી પિંગળની હદ તેમણે નક્કી કરી આપી છે. દેશીઓ પર પિંગળની હકુમત રચાપી આપી ગુજરાતી પિંગળને સીમા વિસ્તાર તેમણે કરી આપ્યો છે. દેશીઓ એમ હોય સંગીતનો વિષય છે, તેનું પિંગળ હોય નહિ, એમ માનનાર વર્ગ આપણે ત્યાં છે. એના તરફથી આવનાર વાંધા કદાપી કે અપેક્ષી શ્રી. પાઠકે 'ઉપસંહાર'માં આપેલા તેના ખુલાસા કે જવાબમાંની દલીલો પ્રતિપક્ષોને ચૂપ કરે એવી છે.

આ વિષયના પોતાના અભ્યાસને ભેરે શ્રી. પાઠકે વર્ણી બાજબા પોતાની સ્વતંત્ર રીતે વિચાર્યું છે, અને સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવ અને નરસિંહરાવથી જુદા પડી પોતાનો મતભેદ બંધક કર્યો છે. પિંગળપ્રયોગના

છ'દોનાં નામના તથા ત્રીજા કેટલાક ગોટાળા કે ન્યૂનતાઓ પણ તે બતાવતાં ગયા છે. એથી જ તેમણે સ્વતંત્ર ગુજરાતી જરૂર પિંગલની જરૂર બતાવી છે. એવો પિંગલગ્રંથ તેઓ પોતે જ લખી રહ્યા હોવાનું બાબત મળ્યું છે. એ લખવા માટે એમના અધિકાર પરત્વે કાનૂને કશી શંકા હોય તો તે આ ગ્રંથ જોયા પછી નિમૂંઠા થઈ જશે.

આ ગ્રંથમાં આમ દેશીઓનું પિંગળ પહેલોવાર ૨૭૦ થાય છે, હેમચંદ્રના હોમુસાસનથી દલપત-નમંદ-પિંગલ સુધીના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય પ્રકારોની હેલુષ્ટતાની સમજૂતિ અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાએ ખપમાં લીધેલા છ'દોની લગભગ પૂરી સમીક્ષાત્મક નોંધ એમાં મળે છે. અભ્યાસીઓને માટે આ ગ્રંથ બ્યાર ત્રેવડી વિશિષ્ટતાવાળો અને તેથી મૂલ્યવાન બન્યો છે. આવા ગ્રંથ વરસે વરસે બહાર પડતા નથી.

આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યની શ્રી. પાઠકની સેવા પર કળશ ચડાવે છે. એને તાજેતરમાં હરોલ્ડવિદ્યાસ કઠાવાળા પારિતોષિક મળ્યું છે તે બધી રીતે ઉચિત થયું છે.

શ્રી પાઠકે આ ગ્રંથ પાછળ શ્રમ ધણો લીધો છે. ઉપલબ્ધ અપલબ્ધ અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય તો તેમને ખૂબ પિંગલદષ્ટિએ તેનું માપ લેવા માટે જોઈ જતું પડ્યું છે જ, પણ સંસ્કૃત અને લગિની ભાષાઓના પિંગલગ્રંથોને તેમજ ગુજરાતીમાં ચણેલી પુરાણમાં પિંગલગ્રંથોને પણ અભ્યાસ તેમને કરી જવો પડ્યો છે. અતે લાંબા સમય સુધી ચુરુ-લઘુના ગણિતમાં તથા માત્રાની સંખ્યાની ગણતારા તેમને પુખ્ત જતું પડ્યું હતો તે તો જુદું જ. આવા નિષ્કાલેયો પરિશ્રમ લઈ તેમણે જે કામ કર્યું છે તે તો તેઓ જ કરી શકે તેમ હતું.

ઇતિહાસ-સંબંધન નિબંધ-સંગ્રહ

(પ્ર.ઉપર પ્રમાણે; સોલ જોજન્ટ, ગુજર અંધરન કામોલય, ગાંધી રસ્તો અમદાવાદ; સ્થળ, સાઝવાર રૂપિયા)

શ્રી વી નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડવાની હોંસીલી ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ રંગભૂમિ પરિપદ ભર્ગ પછી ૧૯૪૩

માં અમદાવાદ ખાતે ગોજેલા ઇતિહાસ-સંબંધન પ્રસંગે આવેલા વીસ નિબંધોનો આ સંગ્રહ છે. એમાં કદવના અને ઇતિહાસની સૃષ્ટિઓનો ભેદ સ્પર્શતા શ્રી. ચુનીલાલ શાહના લઘુલેખ સિવાય બાકીના બધા નિબંધ કોષ્ટ્ર ને કોષ્ટ્ર રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે છે. પં. જેયરદાસ દોશી અને શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ 'ગુજરાત' શબ્દનું મૂળ તપાસી 'ગુજ્' અને 'આત' મળ્યા એ શબ્દ બન્યો હોવાનું કહ્યું છે. પં. જેયરદાસ આ 'ગુજ્' નો કુદિરલાન કે ચુદિરતાનની 'ગુદ' બળિ સાથે સંબંધ જોડે છે. શ્રી. ભોગીલાલ સડિસરાએ પોતાના જેમાંથી એક નિબંધમાં આપણા પ્રદેશ માટે 'ગુજરાત' અને ભાષા માટે 'ગુજરાતી' એ શબ્દોના પ્રચાર સંબંધમાં સ્વ. નરસિંહરાવે આપેલો માહિતીમાં ધણો ઉમેરો કરી સિદ્ધ કર્યું છે કે 'ગુજરાત' શબ્દ વિક્રમના અગિયારમાં શતકમાં અને 'ગુજરાતી' પ્રેમાનંદની પહેલાં લોક ભોલીમાં પ્રચારમાં આવ્યા હોવા જોઈએ. બીજા નિબંધમાં શ્રી. સડિસરાએ અતીતનો અધારપડેલો જીવ્યકી વિક્રમના તેરમા-ચૌદમા શતકમાં ગુજરાતમાં ચણેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને અને તેમાં ફાળો આપનાર કવિઓ અને પદ્ધતોનો પરિચય કરાવ્યો છે. શ્રી. ડોશર-રાય માંકડે પશ્ચિમી ક્ષત્રપો ઇરાનના હતા અને કાલકાચાપના તેડાબા મકરાણુ ને સિંધ થઈ કચ્છને રસ્તે કાઠિયાવાડમાં તેઓ આવ્યા હતા એમ પોતાનું મંતવ્ય પોતાના નિબંધમાં ૨૭૦ કર્યું છે. શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ સુચનચાંગના પ્રવાસ વર્ષનમંથી ધલણીધુગ પર પ્રકાશ પાડતી ગુજરાત વિષયક માહિતીનો સાર આપી તેના પર ચટણી ભાગ્ય કર્યું છે. શ્રી. રામલાલ મોદીએ ગુજરાતના મધ્યકાલના ઇતિહાસમાંથી એને માટે મળતી થોડો સામગ્રી ગ્રણે અશુભિનિર્દેશ કરી ગુજરાતને તારિતક સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખવાની અગત્ય દર્શાવી છે. શ્રી. કનૈયાલાલ દવેએ પ્રસ્તક પ્રચલિતગ્રંથોમાંના ઇતિહાસિક વિધાનોની સમીક્ષા કરી છે. ડૉ. સાલેશોરે પોતાના બે નિબંધમાંથી એકમાં દક્ષી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ચાલુક્ય તૈઝ બીજાના પુત્રે ગુજરાત પર મેળવેલા વિજય વિશે

આપથી
જીવનધાર
૧૯૭૬.૨૫.૨૦
જય મળે છે.

ਭ. ਯੋਜ. ੨। ੬੫
ਪ੍ਰਭਾਤੀਯਾਤ੍ਰਾ, ੧੯੮੫

રોહાન્ટ -૬ ચનલાલ વાડીલાલની કું
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગલદાસ રોડ મુખ્ય

2MI

તંત્રી:
ઈશ્વર પેટલીકર

લવાજમ રૂ. ૭ — લેટ પ્રસ્તક સાથે
તમે આફક ન હો તો એક પોસ્ટ કડ લખીને તમારું નામ મોકલો.
ભારતી સાહિત્ય સંઘ કરના-દીગ પૂલ નીચે, અમદાવાદ-૧

३. १४ मांसांपूर्ण

महाभारत

१००० प्रसंगयित्रो

५० द्विरंगी मांसायित्रो

२००० पाठानां

बृहद ग्रंथ चार भागोमा

श्री भक्तिमार्ग अधीत्य

प्रसंगे प्रसंगे यित्रो अने

अरणी भाषान वीधें ६२३

विषयो अदलालीय अयकरो

कता क्षीयाथी आनकी अने

दोरीयो पात अने क्षीयथी

पाथी शके छे.

अलमस्य विसयें अमदयाए

नेपथ्यून ओर्योरन्स कुं० लि०

* जि'हरी
 * भाग
 * मोहर
 અને
 * અકસ્માતના
 વીમાનું કામ
 લેવામાં આવે છે.
 ૪

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

₹. 8,40,00,000

વાર્ષિક આવક

₹. 20,00,000

કુલ અસ્કયામત

₹L. 94,00,000

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખેા.

नेपथ्यून ओस्योरन्स कुं. लि.

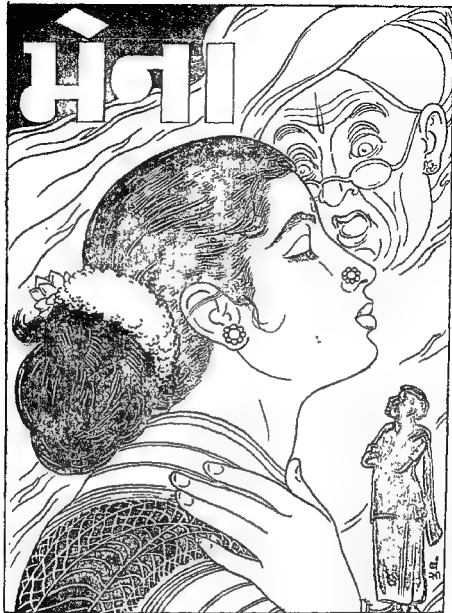
: હું જ્યોત્સિ :

नेपथ्यून पिटडॉग, ^{होनंजी राक,} मुंभाई.
कोट.

અમદાવાદ ધ્યાન :

પાંચકૂવા, કુવારા સામે, અમદાવાદ.

મેના

મેના

સાને ગુરુજી
કિમત ૩-૮

મેના એક સત્ય કથા છે. ત્યાગી મહાતાની અંતે એક સ્વાપ્નની આ કથા છે. માનવ જીવનમાં આપા પાત્રો જનસંસ્થા જેવા મળે છે પણ આવી વ્યક્તિઓ સમાજના પ્રેરકબળો હોય છે આ વાર્તામાં એવા પ્રેરકબળો નજરે પડે છે. આ વાર્તાના મેના, ગોપાળ ને જયંતના અગ્રિદાનોથી હૈયુ હચમચી બીડે છે. સમાજમાં જો સુધી પ્રસરેલી દુષ્ટતાને દૂર કરવા આના અગ્રિદાનો આપ્યા વિના છૂટકો પણ નથી. મહાન ધરતીકંપના આંચકા વિના સોહું સમાજજીવન સુધરતું નથી:

આવી આ કથાનું વાતાવરણ એક નવા પ્રદેશ આપણી આંખ સામે ઉઘાડે કરે છે. એ વાતાવરણ પ્રેરક છે, શાન્ત છે. એમાં પૌર્ય ભરેલું છે. આ કથા સાત્તિક જીવનનો સંદેશો આપી નય છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ફરનાન્ડીઝ પુલ્ક નીચે, અમદાવાદ-૧
૨ વાણી એન્ડ કું. ૪૦૫, કાલબાદેવી, મુંબઈ-૨

કોલેરા, ઝાડા, શરદી,
રોધિવા, ખાંસી, શુભ,
અમુઝાણ, દરેક જતના
તાપ તથા અનેક
જતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઓષધી

જીવનધારી

જય મળે છે.

કે. સુભાષી કન્યા
ગુપ્ત યોગાચાર્યના પુત્ર સયાશિવજી

રોકાઈ - અનલાભ વારીલાલની કું
મીન્સેસ રટીટ મ ગલદાસ શાઃ મુંબઈ ર

તરી
ઈશ્વર ચેટલીકર

લવાજમ રૂ. ૭ — લેટ પુસ્તક સાથે
તમે ગ્રાહક ન હો તો એક પોસ્ટ કાર્ડ લખીને તમારું નામ મોકલો
ભારતી સાહિત્ય સંઘ ફરનાન્ડીઝ પૂવ નીચે, અમદાવાદ-૧

રૂ. ૧૪ રાપડું

૧૦૦૦ પ્રસંગિત્રો
૫૦ દિરગી મોટાચિત્રો
૨૦૦૦ પાઠાણી
બ્રહ્મ પ્રથમ્ અર બર્ગમા

પ્રસંગ પ્રસંગે ચિત્રો અને
અમુલ્ય સાધારણ લોકો દરેક
વિષયો અદલાઈથી સુખાઈ
વળતા હોવાથી બાળકો અને
સ્ત્રીઓ પણ આનું ફોલાથી
વાચી શકે છે

શ્રી ભક્તિમાર્ગ અધીલિય, સવાસ્યકેસવેડર અમદાવાદ.

નેપયૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

- * જિ દગી
- * આગ
- * મોટર અને
- * અકસ્માતના વીમાનું કામ લેવામાં આવે છે.

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો

નેપયૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

હેડ ઓફિસ
નેપયૂન બિલ્ડિંગ, હોન'બી રોડ, મુંબાઈ.
કાટ,

અમદાવાદ ધાંચ :
પાંચકૂવા, કુનારા સામે, અમદાવાદ

મેના

સાને ગુરુજી
કિંમત ૩-૮૦

મેના એક સત્ય કથા છે. ત્યાગની મહત્તાની અને શ્રેષ્ઠ સ્વાપણની આ કથા છે. માનવ જીવનમાં આવા પાત્રો જવલ્લેજ જોવા મળે છે પણ આવી વ્યક્તિઓ સમાજના પ્રેરકબળો હોય છે આ વાર્તામાં એવા પ્રેરકબળો નગર પર છે. આ વાર્તાના મેના, ગોપાળ ને જ્યોતના જીવિદાનોથી હૈયું હચમચી બેઠે છે. સમાજમાં બેઠે મુધી પ્રસરેલી દુષ્ટતાને દૂર કરવા આવા જીવિદાનો આપ્યા વિના છૂટકો પણ નથી. મહાન ધરતીકંપના આંચકા વિના સડેલું સમાજજીવન સુધરતું નથી.

આવી આ કથાનું વાતાવરણ એક નવો પ્રદેશ આપણી આંખ સામે ઉઘાડે કરે છે. એ વાતાવરણ પ્રેરક છે, સાંન્ય છે. એમાં પૈશ્વ્ય ભરેલું છે. આ કથા સાત્તિક જીવનનો સંદેશો આપી બળ્ય છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, અમદાવાદ
૨ વાણી એન્ડ કું. ૪૦૫, કાલબાદેવી, મુંબઈ

सुमि

न व र य ना

રૂ. ૧૮,૦૦૦ નાં ઇનામો

પહેલું ઇનામ બીજું ઇનામ ત્રીજું ઇનામ

રૂ. ૮૦૦૦ રૂ. ૩૭૦૦ રૂ. ૨૩૦૦

સંપૂર્ણ વિગતો માટે 'મક્કમ' અડવાડિક જુઓ.

આડી ચાવીઓ:

- (૧) નવરાત્રી પછીને રાજ્યવ્યૂહો થી... બનાવજો
- (૨) ...નું નામ લેનાર ધર્મીવાર કનકગત વહેતી છે.
- (૩) પરાંત્ર પ્રભાત સ્વરૂપી માત્ર મટિ અર્થ... હોય તે અસં-ભવિત નથી.
- (૪) ...રાત્ર સ્વચ્છ કરનારને એનું જાણી વિરમણ થયું મું-રેલ છે.
- (૫) બહાર 'શ્રમાલ' કે 'દમાલ' આવશે.
- (૬) ...હોય તે નોકર નવરો યિસલા વિચાર કરશે.
- (૭) સંકેત
- (૮) પોતાના જીવનમાં કું... છે એના અંગજ માનવી બહુધા બીજાના જીવન પાથી પાથે છે
- (૯) ...પર પોતાનું વર્જન જ આપવા આજની કુવડિ કુવડિ થનગન કરતી હોય છે.
- (૧૦) સ્વચ્છિત કાને પ્રયાસ કરવા માનવી...તેપાર થાય છે
- (૧૧) સંસારની કુખસામગ્રીથી અલિપ્ત રહેનાર વ્યક્તિ હશે.
- (૧૨) સૌ પોતાનું દુઃખ... આ રહ્યા વિના રહેશે નહિ.
- (૧૩) અન્ય કરતાં પોતાને વડુ દુઃખી...એ નિરાશાવાદીઓની એક આવીયત હોય છે.
- (૧૪) હાડ હાથે...કરનારને કદીક કરશે અનુભવ થાય છે.
- (૧૫) જીવી પ્રમાણે.

જીવી ચાવીઓ :

- (૧) ...ને સમાવશે.
- (૨) શ્રીમા આજળ સી રહેશે... જેમાવા પ્રવલ કરે છે
- (૩) મહેનો ... ભેષા ભેષીની જરૂર નથી પડતી.
- (૪) હવારા થતા સૈન્યને ફરજનથી ...કદીક પાનો વડયા છે.
- (૫) બહાર 'દમ' આવશે પડશે છે
- (૬) પ્રદીપ્ત અગ્નિ સાથે જમે તેવો ...પણ બોળણી નથ છે
- (૭) અવડ... મા જીવન તુઓને લય વધુ હોય છે
- (૮) ...કરી મશરૂં એ નિર્જા જતા લેખાય છે
- (૯) ...થી કરે તે કર્મ માનવી બને તેટલું વહેલું કરવા મથે છે.
- (૧૦) ...માં ધર્મીવાર કુકમ કરા-વાની જિતિ જોર પડે છે
- (૧૧) આને અમ્યમવર્જની...સાં-ભળનારનું દિલ દ્રવી જશે
- (૧૨) હોશિયાર.
- (૧૩) ...સમજાવવા થાય એમાં એવું એવ છે.
- (૧૪) 'વિશ્વમા સીએનું રાજ્ય હોયું એવું ?' એ પ્રશ્નો જવાબ ધર્મીજીવી સીએ '...' માં આપશે.

૨	સ	મ	ય		ચ	
	મા				મ	૨
કા			મા	લ		તા
કો	૨		ઈ	૨	ત	
						ક
૨	સ	હ				
ક					વિ	૨
પ	શ		ક		વા	૧૨૬
જ	લ		ત			

૨	સ	મ	ય		ચ	
	મા				મ	૨
કા			મા	લ		તા
કો	૨		ઈ	૨	ત	
						ક
૨	સ	હ				
ક					વિ	૨
પ	શ		ક		વા	૧૨૬
જ	લ		ત			

અચકાકાઈના કહેકહે તો ૧૧-૪-૪૬ ના લાયસન્સ નંબર ૧ થી મંજૂર કરેલી. હરીદાઈ

કસોટી હરીદાઈના સર્વ રાસો-નિષ્કોષ મને જ્યૂલ મંજૂર છે. પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપો.

નામ

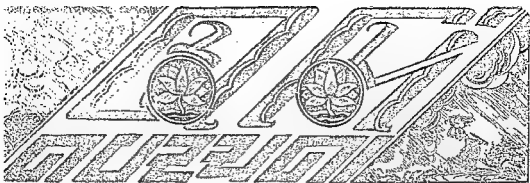
હેકાલુ

પ્રવેશ પત્રો મોકલવાનું તથા પત્રવ્યવહારનું સરનામું:

કસોટી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

મેં મારા નામે કુલ પ્રવેશપત્રો નંબર ...માંથી છે.

મામ મેં મારી પ્રવેશપત્રો રા... આ સાથે... થી મોકલ્યા છે

સમાધાનની વૃત્તિ

જીવનની શક્તિઃબળવવામાં એક પ્રકારની કલા રહી છે એ આ જમાનામાં, વિસરાઈ જતી વસ્તુ થતી જાય છે. હઠાહરણ તરીકે આપણે : ઘણી વખત એક વસ્તુને કાં એકદમ ખરાબ, અથવા તો એકદમ જ સારી ગણી કાઢીએ છીએ. ખરી રીતે એવા તદ્દન જ વિલિન એવા એ વિભાગ દુનિયામાં કયાંય નથી. બધી જ રીતે ખરાબ એવી કોઈ વસ્તુ નથી. એના ખરાબમાં ખરાબ સ્વરૂપમાં પણ હરકોઈ વસ્તુ કંઈક સાચો અંશ ધરાવે જ છે. તેમજ સારામાં સારી વસ્તુ પણ ખરાબ અંશ વિનાની કોઈ શકે જ નહિ.

જીવન વિષેનો આ વિવેક અતિ અગત્યનો છે. એવી દૃષ્ટિ વઢે જ માણસનું જીવન સદા અને સુંદર બને છે. એક ચીની દિવસુકને કોઈએ પૂછ્યું કે જીવનને બળવનારી શક્તિનું શું રહસ્ય છે ? ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે ‘ જો માણસ જીવનને સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોતાં શીખે છે એ માણસ જ જીવન બળવી શકે છે.’ એક વખત એક માણસને ઘણા ઉપયોગી કામ માટે પરગામ જવાનું હતું. તેણે થોડાગાડી કરી ને સ્ટેશને જવા ઉપડ્યો. થોડો અડિયક નીકળ્યો ને એ વખતસર પહોંચી શક્યો નહિ. એને પોતાની બાત ઉપર, થોડાવાળા ઉપર, રસ્તા ઉપર, મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર, અને છેવટે હમેશાં મોડી આવનારી રેલ્વે ગાડી તે દિવસે વખતસર આવી માટે રેલ્વે ગાડી ઉપર પણ શુભ્સો ચડ્યો. થતું હતું એવું કે આ ગાડી ભૂલવાથી જીવંતીની એક સારામાં સારી તક એ સુધાવી રહ્યો હતો !

તે મનમાં ને મનમાં ઘણો શોક અનુભવી રહ્યો. પણ શાય શું ? એ કડવાશ તે દિવસના એના દરેક વર્તનમાં તો હતી જ, પણ કેટલાય દિવસ સુધી એ કડવાશ એના મનમાં ઘર કરી રહી !

એક દિવસ અચાનક કોઈ બીબા માણસ પાસે એ વાત નીકળતાં એણે પોતાની ઘર કરી ઝેઠેલી કડવાશ પ્રગટ કરી. પણ જાન્યું એણે કે એ માણસને તે દિવસની યુસાફરીનો જીવંતીમાં ન બૂલાય તેવો અનુભવ યાદ રહી ગયેલો ! એણે તે દિવસે પોતાના ઉપર વીતી હતી એની વાત માંડી !

ત્યારે પેલા બાઈના મનમાંથી પોતાની કડવાશ નીકળી ગઈ ! એને ત્યારે થયું કે પોતે દ્રેષ્ટન ચૂકી ગયો તે સારું થયું !

આ તો એક સાધારણ જાળત છે. પણ જીવનના નાના મોટા દરેક પ્રસંગને સમજાતાથી જોવામાં આવે તો તેમાંથી સમાધાન મેળવવું મુશ્કેલ હોતું નથી. એટલું જ નહિ એવી સમયદૃષ્ટિ રાખવાથી ઘણી વખત રસ્તો પણ જડી આવે છે. વળી એવી દૃષ્ટિ જીવનનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખે છે.

જે ચીની ફિલસૂફની તત્ત્વવાદી ઉપર આવી ગઇ તેણે જ કહ્યું છે કે જીવનને સમાધાન ઉપર લઈ જવાની કલામાં જીવન જાળવવાની કલા રહી છે. છૂટક છૂટક અંશમાં જીવન નથી જીવન એ પ્રવાહ છે. તેથી એને આપણે સમજ દર્શનમાં હોવું ઘટે. કેવળ ખરાબ ને કેવળ સારો એવો કોઈ જ પ્રસંગ જીવનમાં કોઈને નહિ મળે. એની ખરી કલા કયાં અટકવું એ જાણવામાં રહી છે. કેટલાક માણસો કયાં અટકવું એ સમજતાં નથી અને તેથી હેરાન થાય છે. કેટલાક માણસો શી રીતે અટકવું એ જાણતાં હોતાં નથી-ને તેથી હેરાન થાય છે. જીવનના પ્રવાહમાં દરેક વસ્તુને, સારી નરસી દરેક વસ્તુને સ્થાન છે; એ નહિ સમજવામાં પણ ઘણા હેરાન થાય છે. સારી નરસી વસ્તુને આકર્ષક કે ખાસ પોતા માટે સર્જિત લાગ્યરેખા ન ગણવી. સ્થાનનો ગર્વ ન રાખવો, કે ગણતરીની અડગતા ન સમજવી. નાના છોકરાની પેઠે, જીવનને એક પ્રવાહ જેમ આલી રહેલું જલ ગણવાથી આનંદ આનંદ થાય છે ! પ્રવાહમાં આલી રહેલું જલ આપણને કેટલો આનંદ આપે છે ! એ આનંદ એની ગતિને લીધે આપણે અનુભવીએ છીએ. જીવન પણ એકધારું; યાંત્રિક કે સ્થિર ચર્ચ લાયક તો એમાં પછી આનંદ નહિ હોય બાળક જેમ રમતમાં પડે પછી એનો કેટલો વખત એમાં ગયો એનો એને 'મન' હિસાબ નથી, તેમ જીવનને પોતાનું કામ મળી લાયક પછી એમાં કેટલો વખત લાયક એનો હિસાબ રહેતો નથી. હિસાબ વિનાની પરિસ્થિતિ એ આનંદનો

ઉદ્દેશ જતાવે છે. હિસાબ રાખવાની વૃત્તિ જીવનને ન સમજવાની વૃત્તિનો પરચો છે આ હિસાબ એટલે રૂપિયા આના પાપનો હિસાબ નહિ પણ સમયનો હિસાબ ! ખરી રીતે જે માણસને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થતાં ઓછામાં ઓછી મહેનત પડે તે માણસ, માણસ તરીકે એટલો વધારે સંપૂર્ણ ગણાવો જોઈએ.

આપણી આત્માની રાજકીય પરિસ્થિતિ લઈએ. કેટલાક પ્રશ્નો એમાં એવા છે જે પ્રભાએ નવી રીતે લીધા વિના છૂટકા જ નથી. કેટલાક પ્રશ્નો એવા પણ છે જે કેવળ સમયની પરિવર્તનમાં સમજી શકાય તેવા છે. પ્રભા પ્રતિનિધિઓ જેની સરકાર પણ પોતાના કેટલાક જૂના ઘેલા આદર્શોને નમાવ્યે રાખે તો એ પણ સમયને હાથે એમાં ઠોકર ખાવાની ! સંપૂર્ણ માણસની એક વ્યાખ્યા એવી છે કે એ ખેતરાક આ પૃથ્વીને લે છે, પણ સૂર્ય સ્વર્ગનું અનુભવે છે એ શી રીતે એમ કોઈ પૂછે તો એના પ્રત્યુત્તર એક જ છે: "જીવન પ્રવાહમાં બહેલી પોતાની હાડીને એ ખરાબર સંભાળે છે." તેથી એ કયાંય ખામીવાળી ન જોઈએ, અને છતાં એમાં સ્વાર્થપરાયણતા નથી. પ્રવાહને વધારે સારીરીતે ને તત્ત્વ દૃષ્ટિએ સમજવાનો એ પણ પ્રયત્ન છે. માણસ શું-હો બે રીતે કરે છે, બહારમાં ને ખાનગીમાં. બહાર શું-હોને કાપદાની સજા મળે છે. તો ખાનગી શું-હો સજા વિનાનો રહેતો નથી. એને કુદરત સજા કરે છે.

એટલે એવી રીતે જીવનને સમજવાના પ્રયત્નમાંથી સમાધાનવૃત્તિ ઉદ્ભવે છે.

આ સમાધાન વૃત્તિ, માણસને નબળાઈ કે કડવાશ આપવાને બદલે બળ અર્પી રહે છે. જીવન પ્રત્યેની આવી સમાધાન વૃત્તિ કેળવવાથી માણસ પોતાના જીવનમાં નવી પ્રકાશ જોઈ શકશે.

ધૂમકેતુ

જીવનપંથ : ખંડ બીજો

ધુમકેતુ

ભાઈશંકર જેવા ધણા વિદ્યાર્થીઓ એ વખતે બહાઉદ્દીન કોલેજમાં હતા. જેમની આર્થિક સ્થિતિ તદ્દન સામાન્ય હોય. પણ જેમની ભાવના અનેક ક્ષેત્રમાં કામ કરતી હોય. કવિ ગિરધર ઝોઘાના એક હતા. એણે સુન્દર કાવ્યો એ સમયે પણ આપ્યાં હતાં. એના કંઈ પણ મધુર હતો. ગરીબ છતાં એ ગૌરવ-શાળી જીવાન હતો. એને માતાં સાંભળતો એ એક પ્રકારનો આનંદ હતો. એવી કોષ મિજસસ નહિ જેમાં કવિ ગિરધર હાજર ન હોય ! એનો પાની એ વખતના કોલેજ વિદ્યાર્થીઓમાં અત્યંત પ્રિય બની ગઈ હતી. એણે જીવનમાં એટલી બધી ગરીબી જોઈ હતી કે એના હિલમાં એક પ્રકારનો વિષાદ વસી રહ્યો હતો. એ વિષાદ એના કંઈમાંથી બ્યારે ગળાઈને આવતો ત્યારે ભલભલાનાં ચિત્તને એ ધમી સ્પર્શી જતો ! મને એનો એ વિષાદ કયો, ગરીબીથી ઉપર જતા મથતો, ગૌરવશીલ મહેરા આજ પણ યાદ છે. એ સાહેબ બાંધતો. ઘણું કરીને પીઝો રંગ પસંદ કરતો. બોલે ત્યારે પણ ભાગે કે અમાણસના ચિત્તમાં આસિનો સાગર ભર્યો છે. છતાં એના મહેરા ઉપર હમેશાં એક પ્રકારનું મોહક હાસ્ય આળા કરતું ! એ હલ્લે અકાસે પોતાનું જીવન કરમાવાનું છે, પછી બા ગરીબી કેટલાં દિ ? એ અવશ્યભાવિની જાણે આગાહી કરતું ત્યાં પ્રગટતું !

કવિ ગિરધર ખરેખર એક સુન્દર આત્મા હતો. અને આપણી સામાજિક રચના એવી છે-આસકરીને મુજરાતીઓની-કે એમાં વિદ્યાર્થીતવાળા ગરીબ માણસે કાં અમુક ચાંતિમાં જન્મ લેવો જોઈએ અથવા મૃત્યુને ભેટવું જોઈએ. કવિ ગિરધરનું ચત્તુ ઘણું વહેલું ચલું !

પરંતુ એ વખતે જૂનાગઢમાં 'એડમિનિસ્ટ્રેશન' હતું. ગોરા એડમિનિસ્ટ્રેટર રેન્ડોલ તેણે તુમાખાભર્યો અધિકારી ને દેશી તમામને દેશી સમાન ગણનાનો ભાગ-કર માણસ હતો. રહેવાણું એટલે સુધી કે એણે નવાખી જમાનાની દોલત ખાંખાંજોનાં કરીને જોતી કાઢવા

માટે નવાખી મહેલોના કેટલીક બીંતોની કારણવિના મરામત ઉપાડી હતી. એ ગમે તેમ હોય, પણ એના હાથ નીચે તામ્રે સાહેબ કરીને એક અધિકારી હતા. એનું આખું નામ પણ ઘણું કરીને ગોરેશ્વર ત્ર્યમ્બક તામ્રે હતું. એ એ સમયે વિદ્યાર્થીઓના ભાજનાલ હતો. મુજરાતી દક્ષિણી કે ઉચ્ચ નીચ એવા કોઈ પણ જાનના ભેદભાવ વિના એ તમામ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ આપતા. ઉંચ નીચ જ્ઞાનિને ભેદ તો કીક, તામ્રે સાહેબે દક્ષિણ કે મુજરાતી એવા ભેદ પણ રાખ્યો ન હતો. એક વખત મેં એમને એક અરજી આપી. એના બવાબમાં એમણે મને મળવા બોલાવ્યો.

સવારે હું ત્યાં ગયો તો ત્યાં એમના બંમલાના દાર પાસે કેસી ડોસા, અપંગ ભ્રમત બીખારી બધાંતો એક નાનો મેજો જમ્યા હતા. મુક્કમલાન ડોશીઓ તામ્રે સાહેબને મળવા ત્યાં બેઠી હતી. દૂધી બકાટ મૂંછતો, કીંગણા ઘાટતો, માંવરી આંખોગાંજો, એક વાંજિયો આ બધાંતે આપવાની રકમ નોંધી રાખતો તે પણ ત્યાં હતો. મને જોઈને જ એણે કહ્યું : 'તમને બોલાવ્યા છે. તમારા જેવા સ્થૂળના વિના અરજી કરે છે, ને અમારા જેવાને વચ્ચે ધાણ નીકળે છે. તમને ત્રણ રૂપિયાને બદલે માસિક પાંચની સ્કોલરશીપ ક્યે માંડેથી લેવાની હતી ? આવીં આંકસે રૂપિયા પચાસમાંથી પાંચસો રૂપિયા તો સાહેબ આમ તપરે છે ! પછી એમને ધેર કાંઈ ખાવાવાણું હતું કે નહિ ?'

મેં કાંઈ બવાબ ન વાળ્યો. સાહેબ બોલાવે તેની રાહ જોતો બેસો રહ્યો. એટલામાં એમનો જીવાન ભાણેજ ખદાર દેખાયો. તામ્રે સાહેબનો એક મૌખિક હુકમ હતો વિદ્યાર્થીને ખોટી ન કરવો. એટલે એના ભાણેજે મને. જ્યોથ કે તરત બોલાવ્યો, તેણે ચાંતિથી મને કહ્યું : 'તમે તામ્રે સાહેબને અરજી કરી છે. એકાદ અપવાદમાં પાંચ રૂપિયા અપાયા છે. બાકી નિયમ તરીકે ઈન્ટર અને

જી બી. એ. માં વિદ્યાર્થીઓને પણ રૂપિયા ને સી બી એ. માં આવે ત્યારે પાંચ રૂપિયા રકાવરશીપના આપવા. એટલે તમે તાગ્રે સાહેબ પાસે પણ જોડો. આમક ન કરવા તમારા પાંચ રૂપિયા કરશે તો કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને આપવા પડશે ને પછી અમારે ત્યાં બે પાંખડા મળે તેમ નથી !'

તાગ્રે સાહેબને કુ મળ્યો; ત્યારે એ આમક તો કર્યો કે મને પાંચ રૂપિયા મળવા જોઈએ. પણ જે નિયમ એમના કાણેને કહી બતાવ્યો હતો એ નિયમ એમણે પણ આમજ ધર્યો. અને તમારામાં મને શિખામણ આપી કે આંહી જે તમોગ કેટલાક ગુજરાતી ઝોડીશરો છે તેમને તમે મળો અને તેમને પણ યાતિ પરચાલિના બેઠાવ વિના વિદ્ય ની ખાતર વિદ્યાર્થી રસ લેતા કરો. એ પણ એક સામાજિક કામ જ છે.'

જૂનાગઢમાં એક વખત ચમણ સાહેબના નામનો સિક્કો વામતો હતો. જેમના પર એમની કૃપાદષ્ટિ સાથે તેમને બેડો પાર થઈ જાય એવી સાહેબી એક વખત એમને ત્યાં હતી. પણ એમની કૃપાદષ્ટિ કાઠિયાવાડના મુલસદાઓના વાતાવરણ પ્રમાણે જેમને છેડે 'ગાય' નહિ એવા કોઈ ઉપર ચાલી જ નહિ. કાઠિયાવાડમાં આ રાખના અને ચંદના ડંડા જુદા આજે વધેથી ચાલ્યા આવે છે. અને કાઠિયાવાડની જૂમિને પહાત રાખતાં આવે છે. એ વખતે તો જૂનાગઢમાંથી રામજીનું નામનિશાન ગેરા અધિકારીએ કાઢી નાખેલું. પણ ગમજી સહેજતું એક આલીશાન મકાન હતું, જેમાં રસ્તા ઉપરથી દીવાનખાનાના આરતી ભાગમાં એક કોટીજાખાટ ઝુમ્યા કરતી. હાથમાં ઘીની નાનકડી વાટકી લઈને આ રસ્તે હમેશાં મારે નીકળતું પડતું ત્યારે રસ્તા ઉપરથી મકાન તરફ દષ્ટિ જાય તો પચીસ ત્રીસ પગથિયાં ઉંચે, આગલી પ સાળમાં રેલો પીતળ સાંકળજડિત હીચો ધીમે ધીમે ઝૂલેલો હોય ને એમાં એક ઝોડિસર બેઠા પાન ખાતા હોય !

આ પ્રમાણે હમેશાં ત્યાં નીકળવાનું થાય એટલે

એક વખત તાગ્રે સાહેબની શિખામણની અસર થઈ. તે વખતે એ મકાનમાં ગવનહાદુર ફેશવલાલ ત્રિવેદી, અમદાવાદના મુદરસ, રેવન્યુ કમીશર તરીકે ગહેતા હતા એક દિવસ હાથમાં ધોનો વાટકી ને સડેકાટ પગથિયાં ચડીને તેમની સામે જઈને ઉભો રહ્યો. ચોપડીએ જોઈને એ સમજી તો ગયા કે કોઈ વિદ્યાર્થી લાગે છે. એમણે તરત પૂછ્યું :

'કાતું કામ છે ?'

મેં કહ્યું : 'આપને મળવું હતું !'

'ફર ?'

'હું આહી સાહેબ' જી. બી. એ. માં બાણું છું.

મારે થોડો મદદની

'હા હા...' તે અંદર જવા માટે તરત ઉભા થઈ ગયા. ને જતાં જતાં જ બોલ્યા : 'તમે તાગ્રે સાહેબને મળ્યો. એ બધાને મદદ કરે છે.'

મારે કહેવાનું પૂર્ણ હતું પણ ત્યાં ખંડમાં ખાલી હીંચો આવી રહ્યો હતો.

મુપત્યુષ નીચે જીતરીને વીશીની વાટ પકડી. ત્યાં થોડું થોડું થયું એટલે અરધું બૂખું ઉડવું પડ્યું એટલું નફામાં !

અમદાવાદને આ પહેલો પરિચય થયો !

પણ તાગ્રે સાહેબે કહેલી વાત મોઢક હતી કાર્જના પણ અંતમાં આવી સાવજનિક વિદ્યા વાળી વાત ઉતારી શકાય તો બનિષ્કર્માં એ ખીમને ઉપ-ચોગી ચર્ચ પડે એમ ધારીને, આ એક પ્રયત્નમાં સફળતા ન મળી છતાં બીજો પ્રયત્ન આણ્યો.

મારા એ વીશીવાગા માર્ચ ઉપર એક બીજા મુદરસ પણ ત્યાં રહેતા હતા. તાગ્રે સાહેબે કહેલી વાત હજી શ્રદ્ધ હતી એટલે આ મુદરસની મુલાકાત લઈ તેમની પાસે મારી માગણી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે પ્રમાણે રાવનહાદુર ફેશવલાલ ત્રિવેદીને ત્યાં જઈ ચાલ્યો હતો તે જ પ્રમાણે આ બીજા મુદરસ. ગવનહાદુર ચલિશકર મળસામ ત્રિવેદી બી. એ. એલ. એલ. બી.

એમને ત્યાં પણ એક દિવસ અચાનક બધું ચડ્યો. એ પણ હીચક ઉપર ચૂલી રહ્યા હતા. અને તેમણે પણ મોપીડીએ બોલેલે જ વાતનો સાર પકડી લીધો. એમણે એ જ બવાળ મળ્યો: 'તમારા જેવા મદદ માટે કેટલાય આવે છે! કેટલાકને મદદ કરીએ? તારો સાહેબને મળો. એ બધાને મદદ કરે છે!'

આ પ્રમાણે ધારી મદદ ક્યાંકથી મળતી, ક્યાંકથી નહોતી મળતી, છતાં દુકાનો તો ચાલતું હતું. એ વખતે વળી વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસેથી મદદ મેળવી લેવાનો સંકેપ કયો જણાય છે. 'ભી જીવનનો વિકાસ' એવું એક ખસે રૂપિયાનું ને 'સ્ત્રીઓને ઉચી કેળવણી' એ વિષે દોઢસો રૂપિયાનું એવાં બે જાહેર ધનાભોની નોંધ રાખી છે. એ માટે અપરબ કયો જણાતો નથી. આ સમજા વખત સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ હતી જ. પણ એ વિષે કોઈના બહુ પ્રેરણાકર્તા બન્યાં પ્રત્યુત્તર મળ્યા લાગતા નથી. 'સગાલોચક'માં પ્રગટ થવા માટે એકદ વાર્તા મોકલેલી-પણ એ પ્રગટ થતી ન હતી માટે રમણીયરામને ખાસ કાગળ લખ્યો જણાય છે. રમણીયરામનો બવાળ સચવાઈ રહ્યો છે. એમણે લખ્યું હતું:

રા. લાઈબ્રેરી ગૌરીશંકર,

તમારો કૃપાકાંડ મળ્યો. વર્તમાન જાપાનાની મુશ્કેલીઓનો લક્ષને શો ખ્યાલ આવી શકે? લક્ષને લાગે તે હું રહમજી શક્તું છું. સદર વાર્તાક બર જ છપાશે. પણ કાગળ વિગેરેની મોંઘાણ એટલી વધી છે તેમ જાપાનામાં પણ એટલી અવ્યવસ્થા છે કે રહેતો ખ્યાલ હું લક્ષને આપી શકતો નથી. બેદરકારીનો કે આલસ્ય પ્રમાદનો આ સર્વભ્રમ અશ જ નથી. કેવલ અનુકૂળતા જ જોવાય છે. બહુ જ દુર્લભ વખતમાં લક્ષારી વાર્તા છપાશે. પ્રેસમાં જ છે. આશા છે કે જે ધેવ તમે રાખ્યું છે તે જ રાખશે ને આ વિલંબ માટે ક્ષમા કરશે.

લી. રમણીયરામ જો.

આ પ્રમાણે એકાદી વાર્તા પ્રગટ કરાવવા માટે ધણી પ્રયત્નો કર્યા હોય તેમ જણાય છે. છતાં હજી

એમાં બેઈજી તેટલી સિદ્ધિ નહિ હોય તેથી પ્રગટ થવામાં બધે વિલંબ થયો. ને શરૂઆતના લેખકને લાગે તેમ આ વિલંબ અસહ્ય બન્યોતો હતો. આ સ્થિતિમાં સાહિત્યના બીજા સ્વરૂપે વિષે પણ પ્રયોગો ચાલુ જ હતા. એક કોષ્ટ "રમણીયરામ જો વિલંબ આસર, ઠા. મોકલવાસ દામોદર મુ. જે. માર્કેટ ધર્મરાજ ગલી મુંબઈ નં. ૨" એમણે "સરસ્વતી ચંદના ચાર ભાગમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ને ખરાબમાં ખરાબ પાન કર્યું." એ વિષે ધનાભી નિબંધ માગેલો.

આ નિબંધ પણ આ અરસામાં લખ્યું કરીને લખ્યો હતો. પણ એનું ધનાભ મળ્યું નહિ કે પછી એ ધનાભ કોઈ દિવસ જાહેર થયું નહિ એવું ખચ્યું હતું.

આ રીતે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની સાથે જ હવે ગબવાસ ઠીક ગંભીરતાથી ઉપાડ્યો હતો.

પ્રોફે. મહાદેવ મહાર જેવી અમુક વિદ્યાર્થીઓને 'આર્થ'માં આવતી અરવિંદ ધોળની ગીતા વિષેની લેખમાત્રા અને બાહુરના લાપણો વંચાવવા ઘેર બેલાવતા. એમાં લખ્યું કરીને કામદાર, બેશીપુરા, હું, પુરાણી, બાવે, યુ. એમ, બ્યાસ એમ પાંચ સાત વિદ્યાર્થીઓ હતા. પ્રોફે. બેશીએ જે થોડા સારા વિદ્યાર્થીઓ ચૂંટી કાઢ્યા હતા તેમાં મારો સિલો રહી રહીને પણ વાઓ તેથી મને ધણો જ આનંદ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. આવા એક પ્રસંગે કોઈ બીજું હતું નહિ ત્યારે પ્રોફે. બેશી સાથે થયેલી એક વિચિત્ર વાત કોઈક વિસ્તારથી આપવા જેવી લાગે છે. લખ્યું કરીને રતિવારનો દિવસ હતો ને હું સવારે નવ સાડાનવે એમને મળવા ગયેલો. એમના કુળીમાં એક લિલ્હુડીનું સુંદર જાડ હતું. બારે મંદિતા ફળ આપે એવી એ જાત હતી. હું ત્યાં ઝાસરીમાં બેઠો હતો. સામે પ્રોફે. બેશી બેઠા હતા. આડીઅવળી વાતો થઈ રહી હતી. એટલામાં ખડકીનું બારણું ઉઘડ્યું. ને બેઈજી ઓઝે તો ઝાસરીમાં આવીને એક સીદી ઉભો રહ્યો.

આ સીદી અસહ્ય અખબુસી લાકડાનો રંગ બતાવી

* વાર્તાનું નામ રૌબલા.

રસો હતો. ઉઝો, કઢસો, કઢસો, રાક્ષસી કહતો, મેલો, અને દેખતા ભયંકર લાગે એવો એ ગ્રાહ્ય હતો. તે રસીક-સીમાં ધણુખ ૦ પડ્યો નહેતો એને અધેરીની પેટ પોતાની સ્વચ્છતા અસ્વચ્છતાનું કાર્ક જ બાળ ન રહેતું. પાસે એક કપડું રાખતો. ખભે ઘોઢાના માંસા મૂકતો. અને ખીખ પથ જ મળે તે ચિત્રનિમિત્ત અધેરી આરે તરફ ટીંગાડી રાખતો. એના વાંકડીયા દૂંકા વાળ લાલ આપો, ચપડું અપ-કર અસલ ઉરાગઉંટાગી નાક, મોટા નળા સુધી ઉધાડા કાળા મેલા પથ અને એવા જ એના હાથ !

એને જોઈને પ્રોફે. જોશીએ એને કહ્યું : 'અખી જાઓ, અખી જાઓ !'

પથ પેલો સીદો તો જાણે પોતાનો ધરમાં હજી હોય તેમ ત્યાં આવીને ખુરશીમાં બેઠો.

ખુરશીમાં બેઠો એ તો કીક, ગતમાત્ર સિધિય થઈ જાય એટલે નજીક આવીને એ ખારી પાસેની ખીજ ખુરશીમાં બેસી ગયો હતો. ઉઘવાનો વખત રસો ન હતો. એટલે હવે તો પરાણે એનું સન્નિધ સેવવાનું હતું !

એટલામાં સીદો બોલ્યો : 'જોશી ! પેસા લાવ, પેસા !' જોશી સાહેબે તેના તરફ હાથ લંબાવીને 'અખી જાઓ, અખી જાઓ, પેસા નહિ હે !'

'હે, પેસા હે, તેને કાટકે પાસે કે એ હે-એ આવ, ભે આવ, ખીડીની વધવ લગી હે !'

જોશી સાહેબે એને એ તથ્ય વખત નકારમાં જવાબ આપ્યો. પથ એ તો સાંધી ખરચો જ નહિ. એને ટાળવા માટે હોય તેમ ઉડીને પ્રોફે. જોશીએ બેચાર પૈસા તેને આપ્યા એટલે એ લઇને પછી ચાલતો ગયો.

આ સીદોને અમે વિવાર્થીએ એળખતા હતા. એ માણસ ભયંકર હતો. દિવસે તો કોઈ વખત પાણી પથ ફેંટા મારેલો તો એ ભંડાર હતો આવ્યા માણસને પ્રોફે. જોશી એમના સ્વભાવ પ્રમાણે બોલું ઉત્તેજન આપે છે એવી એક સામાન્ય ફરિયાદ પથ

હતી. અને ધણા વિવાર્થીએ એ વિષે આકરી ને કડવી ટીકા પથ કરતા.

સીદો ગયો એટલે આ પ્રસંગ જોઈને મેં ધીરેથી કહ્યું : 'સાહેબ ! આ સીદો તો બહુજ ખરાબ છે. ધણી વખત બેરાં પાંછળ એને દોડતો અમે જોયો છે. એના એમાં મારોનો તો કોઈ પાર નથી. કપડું એનું એક જ છે. એમાં એ આ ખીએ છે. ને પેસાળ પથ કરે છે ! આવ્યા માણસને તમે આંધી પેસવા દો છે એ નવાઈની વાત છે !'

પ્રોફે. જોશી થોડીવાર સુધી કાંઈ બોલ્યા નહિ. સામેની લીજુડી તરફ એમની દૃષ્ટિ હતી. પછી એ બોલ્યા : 'બસ, ત્યાં એ જગ્યાએ એ આવીને જીભે રહી ગયો હતો !'

મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું : 'સાહેબ ! શાની વાત છે ?' 'વર્ષો પહેલાંની વાત છે મી. જોશી' તેમણે કહ્યું : 'એક વખત આ જગ્યામાં હું એકઠો હતો. શતનો સમય હતો ધરમાં સુવાવડ આવે તેમ હતી. પથ હજી વખત છે એમ ધારીને કોઈ સર્જાસર્જથી આભ્યાં ન હતાં.

લગભગ રાત્રે ખાર એક વાગે ધરમાં એવી તો પેટની શળ ઉપડી કે ન પૂછે વાત ! શું છે કે શું થાય છે એનો પથ જવાબ ન મળે એવી ભયંકર એ શળ હતી. ઇવન અને ખરચનો જ જાણે સોદો હતો. તે વખતે પથ કોઈ કોઈ સમય આ સીદો આવી ચડતો તો હું એને વધું ઘટ્યું અપાવતો. ધરમાં કે ફળીમાં તો એવાને કોણ પેસવા દે ?

અચાનક એ વખતે આ સીદો ખારણું ડેસતોં ત્યાં આવીને જીભે !

કાંઈ દશે એમ ધારીને મેં દોડીને ખારણું ઉઘાડ્યું. જોકે છું તો કાળી રાત્રિમાં આ એક કાળો ભયંકર માણસ ત્યાં ઉભો હતો !

એને દેખીને ખારણું દેવા જઈ છું તપાસીને અંદર આવી ગયો. આવીને ત્યાં ઉભો રસો. પેલા લીજુડીના ઝાક પાસે !

મારી તો હાન્ય ગમી ગયાં. ધરમાં કેમ જીવું હતું નહિ. મોકર હતો તેને ડોક્ટર માટે મોકલ્યો હતો. અને આ મડિા તોફાન કરી એસે તો મારે કરવું શું?

હું કાંઈ ખેલું તે પહેલાં તો સીદી મારી નજર સામે નજર મારી રહી હતો. આજો કરીકેન ફાનસના અનવાળામાં એ નજર પશુ ભયંકર બજાતી હતી. એ કેવળ હાથ લાંબો કરીને તેને આદ્યા બજાની નિશાની કરી. પશુ એ ઝોશરી તરફ આગળ વધ્યો. ધંગથિયાં ચઢીને ઝોશરીની કાર ઉપર ઉભો. ને એ હાથે પોતાનું પેટ દબાવીને, અત્યંત વેદના સૂચક બવાજે. 'એસી! પેટમે' દુઃખતે છે, મેરે પેટમે' પીકા હોતી હે! પીકા હોતી હે!' કહેતો પાછો જવા માંડ્યો. હું તો એની આ નવાઇ ભરેલી રીતભાત જોતો જ રહ્યો. પશુ એ તો ધંગથિયાં ઉપરથી ધીમે ધીમે પાછો પગલે બઈ રહ્યો હતો. ને અત્યંત વેદનામાં હોય તેમ એના કદરૂપા અહેસાને વધારે કદરૂપો બનાવી રહ્યો હતો!

એ ફૂળીમાં ગયો. ત્યાં પશુ એનો બપ આણુ જ હતો. એમ ને એમ ફૂળી વટાવીને ખડકીએ પહેલ્યો પશુ જાણે એ ની એ વેદના આણુ જ હતી! ખડકી બહાર બઢને પશુ 'મેરે પેટમે' પીકા હોતી હે—મેરે પેટમે' પીકા હોતી હે!' એમ ભવરી કરતો કરતો જ પાછો પગલે બઈ રહ્યો હતો.

ભપ માંક ગઈ, કરીને હું ખડકી ઠસાવી એકદમ ધરમાં આગ્યો. પશુ આ 'શું' છે છકી પહેલાં જ વેદના હતી એનો એક તો ત્યાં અથડે છે? મારી નવાઇનો કાંઈ પાર ન હતો. આ એક અકસ્માત પશુ હોય—પશુ પેલા સીદીની બહારથી દણ જૂમ સંજાળાતી હતી: 'મેરે પેટમે' પીકા હોતી હે! પીકા હોતી હે!'.

ચોડીનાર પછી ડોક્ટર આવ્યા ત્યારે, કાંઈ જાતની ફિરિયાદની વાત જ કરવાની ન હતી!

આ બનાવ બના પછી આ સીદી વિષે મને કાંઈક લાગ્યું છે. એવો જીવે કાંઈ પ્રસંગ કાંઈ દિરસ બન્યો નથી. પશુ ઘણા અધોરીમાં કંઈક શક્તિ હોવાનું

મેં સાંભળ્યું છે. એ સાંચું ખોટું જ હોય તે, પશુ ત્યાર પછી આ સીદી વિષે મેં દેવગુહિ છોડી દીધી છે. ને એના બાલ ભયંકર દેખાવને, એનો આખો ઇતિહાસ કહેનાર માન્યો નથી. શૈક્ષણિકરતું 'પેલું' હેમલેટનું પ્રખ્યાત વાક્ય વાદ રાખવા બેઠું છે.

ગ્રેટ્ટે જોશીના આ કથન પછી અમે ઘણી જુદી જુદી રીતે એ સીદીને જોવાનો યત્ન કર્યો હતો. માત્ર એક જ રાત્રિ વાદ છે. બપોરે એના બે ચાર છુટા છવાયાં વાક્યો કાને પડ્યાં હતાં.

સતતા બે વાગે હું એકલો રેસીડન્સીની મોટી પરચાળમાં મારી ઝોરડી પાસે ઉભો હતો. સીદી બાદશાહનો તે દિવસનો રાત્રિમુશ્રમ ત્યાં પાસે જ હતો. પરચાળમાં ઝીણી લાકડાની ઝગી છે. બહાર નજર બંધ રહે. પશુ બહારવાળાની ખાસ નજર હોય તો જ કાંઈક દેખાય રાત્રે કાંઈને કાંઈ દેખાવાનો સંભવ નથી.

એ વખતે સીદી બાદશાહ બોલી રહ્યો હતો. 'તેર તકીયા કીધર હે તું? કીધર હો? તેરી ભોમ કીધર હે? તું કીધર હો?' અસ એમ ત્રણ ચાર વખત એને બોલતાં સાંભળ્યો. પછી તો એ પોતાના ગાલા લઇને ચાલતો ચર્મ ગયો.

બધું કરીને ત્યાર પછી સીદી બાદશાહને કાંઈ વખત જોયો નથી. પશુ આ કેવળ માનસિક હાવજ હોવાનો સંભવ વધારે છે. કાંચુ કે ત્યાર પછી પશુ એને જુનાગઢમાં રખડતો ઘણાં બધાં વખત સુધી જોયો હતો. આંહીં આ સંમંધમાં એક આફ્રિકન વાત વાદ આવી જાય છે.

એક વખત એવું બન્યું કે એક યુરોપિયન જમીનદાર પોતાને એક ગામથી ઘેર જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક ખેતરમાંથી એનો માર્ગ જાય. સવારનો વખત હતો ને દણ જરાજર મોં સૂજ્યું નહિ થયેલું. એટલે પોતે આગળ પાકળ થું છે એ જરાજર જોઇ શકતો ન હતો.

અચાનક એણે પોતાના રસ્તામાં વચ્ચે વચ્ચે પોતાના એક સીદી ગુલામને ઉભેલો જોયો આ સીદી ગુલામ એનો માનીતો હતો. ને એના ઉપર એને ખાર પશુ હતો. પોતે આ રસ્તે આવશે એમ માનીને આ સામે આવ્યો લાગે છે, એમ ધારીને યુરોપિયને એને નામ દઈને બોલાવ્યો પશુ ખરે. એને પૂછ્યું : 'તું કેમ આવ્યો છું ?'

પશુ એક બાલ્યું થયું, પેલો સીદી તો કાંઈ જવાળા આપે ને કારણે. જોભો જોભો સામે જોયા કરે.

એટલે બાલ્યું એને હાક મારીને દૂર ધઈ જવા બોલ્યું.

પશુ જે કાંઈ દિવસ સામે જોવા હિંમત કરતા ન હતો, તે આજે એનો હકમ સંભળનો લાગ્યો નહિ. રસ્તામાંથી ખસવાની વાત જ ન કરે!

યુરોપિયન લાકડી ઉમામી. એને બીક ખતાવી. મારવાનું ક્યું. ધમકી આપી પશુ એ તો બહુ પધ્યર ઉપર પાણી! પેલો એક તમ્બુ પશુ આવી

ખર્યો નહિ! રસ્તો રોડીને બેઠો, આગળ પાછળથી જવાનું કરે તો તરત રીકે!

અતે કટાણીને યુરોપિયને એ રસ્તો જ છોડી દીધો. અમરતો પશુ પશુ આ ટૂંકે રસ્તે આવવા આજે પહેલી વખત એ નીકળ્યો હતો. એટલે ઉવટે આ રસ્તો છોડી પોતાનો બાણીતો ભાંગે ગાળે લીધો.

એ ઘેર પહોંચ્યો, સૌને પેલા બેવકૂફ નોકરની વાત કરી. અને એ આવે તો તરત એને પોતાની પાસે લાવવા કહ્યું!

પશુ સંભળનારા તે સા છક થઈ ગયા. કાંતે રાત્રે જ એ નોકર તો સર્પદશથી મરણ પામ્યો હતો ને છેલ્લી ધડી સુધી જે રસ્તે પોતાનો શેક આવવાનો હતો, તે રસ્તે થઈ સર્પ છે મટિ એ રસ્તે ન આવે તો કીક એમ ચિંતા કર્યા કરતો હતો!

વાન સંભળીને પેલો યુરોપિયન રાખ્યો થઈ ગયો એની આંખમાં આ અપ્રતિમ સ્વામિભક્તિએ આંસુ આણી મૂક્યાં!

[ક્રમસ : ૨]

‘હું’ને

પ્રજ્ઞાન્ડના ચગડોળનું
તું એક નાનું સુલભ
ચક્કર ઘૂમી લે તાનથી
જસ જ્ઞાનના સુલતાનથી
પ્રભુરામ રાખ્યોર

જે. ખી. પ્રીસ્ટલે વિષે એક વાત છે. એને અંગ્રેજ સાહિત્યમાં આ નથી ને તે નથી, એ વિષે બહુ લાગવા માંડ્યું. એણે વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે આ ફરિયાદનો તો કોઈ અંત જ ન હોઈ શકે, મઠે સારો રસ્તો આપણને જે ચોખ્ખા લાગે તે માર્ગે આપણી પોતાના શક્તિ મનુસાર કૃતિઓ આપવાનો જ છે. આ અંગ્રેજ લેખક વિષે જે વાત છે તે શુભ-શક્તી સાહિત્યમાં પણ અજમાવવા જેવી નથી? શુભશક્તી સાહિત્યમાં આ નથી, તે નથી, આમ નથી ને તેમ નથી, એ રીતે અસંખ્ય ફરિયાદો ચાલે છે. એનો પણ સારો રસ્તો આ જ નહિ? એક વખત નોંધ કરો કે આપણા કાલેક્ટર મહારાજાના વગેરે લેખકો પણ નવલકથાઓ વિષેની અનેક ફરિયાદો રજુ કરવા કરતાં નવલકથાઓ જ આપવા મંડે તો? એ આખી વાનતો મારી મચડીને ઉધા જ અર્થ? કાદવામાં આળે. હરકોઈ નવલકથા લખી શકે એમ? માત્ર લેખક સાહિત્યના કોઈપણ સ્વરૂપને એક કે બીજી રીતે વિકસાવવાનો યત્ન કરે એ વસ્તુરિપતિથી જ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધે. અને આજે ભયારે હવે પ્રગતિસત્તાક વિષે મતની પવિત્રતા ઉપર ભાર ચૂકવામાં આવે છે ત્યારે તો આ જરૂરી છે કે હરેક પ્રાંતની પ્રાંત ભારતી સમૃદ્ધ થવી જ જોઈએ. અને હરેક માણસ પ્રગતિસત્તાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકે એટલે. શાપાસમૃદ્ધ પણ બનવો જોઈએ.

x

આજે અધ્યાનક ત્રણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ મળી. ત્રણેના વચ્ચે સામાજિક અને આર્થિક તફાવત ખાલોચાલો ને સમુદ્ર જેવો હતો; પણ ત્રણેના મોમાંથી વાત એક જ નીકળી પડી. અત્યારની પરિ-^વસ્થિતિ! એમાં ખૂબી. એ હતી કે એ પરિસ્થિતિમાં કન્દ્રેષ્જ જે માનવ-તે 'માનવ' ધણો જ નીચે જઈ રહ્યો હતો એ ૨૫૯ થતું હતું. આર્થિક કારણે એનાં અવશ્ય છે જ, પણ માનસિક કારણે ધણું વધારે બલવત્તર છે.

એક વાતમાંથી સુબળની દાખલો મળ્યો. એક અમદાવાદનો માણસ ત્યાં ગયો. કોઈ લોખંબા

પોતાના બાપાર ધંધા અર્થે ગયેલો. એકદ નાની એટલીસ જેવી ખોલી મળી જ્યાં તેની શોધમાં ને ચિંતામાં હતો.

હમેશના લોખંવાસી ચમત્તે રહેલા કેટલાક મિત્રો મળ્યા. માપાણીની હાથફૂટથી આ અમદાવાદી ભાષને થોડા વિશ્વાસમાં લીધા. એણે પોતાની ચિંતા બ્યક્ત કરી.

પેલાઓએ એના મુશ્કેલી દૂર કરવાનું બીકું ઝડપ્યું. બેચાર દિવસ ખાંખાંભોળાં કરી રૂમ મોતી કાઢી. 'પાધડીના રૂપિયા અમુક માંગે છે' એમ સાર નીકળ્યો.

આ ભાષને ખરી જરૂરિયાત હતી એટલે એણે એ પ્રમાણે વાત કબુલ કરી.

પણ પેલા ઉસ્તાદો બોલ્યા: 'ના! આપણે એટલો મોટો એક એક સાથે આપવો નથી. જે કદેકે આપશું? ખનાવી જાય તો?'

આ વિચારચેરિત વાણીમાંથી એમના સમયા-ર્પની સામિતી મળી રહી છે એમ ધારીને પેલા ભાષાએ 'એક' આપ્યો.

પછી એકમાં સાથે વટાવવા પશુ ગયા. ત્યાં વાર હતી. એટલે જરા માપાણી માટે આમતેજ ફર્મા. એટલીવારમાં પેલા ઉસ્તાદમાંથી એક જણ પૈસા રોકકા લખને ઉપડી ગયો હતો!

પાછા ફર્મા ત્યારે ખબર પડી. એટલે પછી ફરિયાદનો એક જ રસ્તો રહ્યો.

ફરિયાદ કરવા ગયા ત્યાં શું હતું? તથા ચાર જણા ત્યાં પશુ બેઠેલા. બધા ટોપાવાળા ને નવા. સમો સવાલ કર્યો: 'ફરિયાદ તો નોંધાય છે-તે નોંધાશે. પણ આવડો મોટો 'એક' 'બેરર' નો આપ્યો માટે તમે કોઈ વસ્તુનું કાણું ખબર કહ્યું' હશે! તો કઈ વસ્તુનું કાણું ખબર કહ્યું છે એ કહી નાખો! નહિતર તમારી ફરિયાદોમાંથી બદલે તમારી જ રેવડી ચાશે!

પેલાને આટલું કરવી પડી કે 'ભાઈ સા'બ!

મારે ફરિયાદ કરવી જ નથી!'

હવે નોંધાવાના ના પાડે છે—તેનું શું ?

એટલે ત્યાં પણ પરપુષ્પ કરવું પડ્યું.

ત્યારે માફ છૂટ્યા !

તમામ માણસો આ નાટકમાં જૂદી જૂદી સ્થાના ઇર્ષા એક જ રીતે વર્તી રહ્યા હતા એ વસ્તુ કાર્પપણ માણસનું આનંદ બેચેન માટે પૂરતી છે. આનંદ કારણ શું ? આર્થિક સહકામણ એક જ ? કે એથી કંઈક વિશેષ ખર્ચ ? કારણ દેખાય છે એથી ઉકેલ છે. હવા જેમ સંગીતમય બને છે, રૂઝમય બને છે, કણખાખોર બને છે, તેમ હવા અત્યારે બધી જ—મને તે રીતે ને મને તેમ લાગે છે એ એક જ પ્રધાન સુર ઉપર આધાર રહી છે.

✕

આજથી પંદર વર્ષ ઉપર એ કારીગર પાસે કામ કરાવ્યું હતું. ત્યારે એ સજારમાં વહેણે આવે, 'જો રામજી હા' કહી થોડીવાર મેસે, આપણી હોય તે બાપીએ તો પ્રેમથી પીએ, ને પછી પોતાને કામે વળગે એ કામમાં કાંઈ જગ્યાએ જોડી રીતે જોડી થવાની વાત જ નહિ જો દિવસે કામ જોણું થયું એમ એને લાગે ત્યારે વચરકલે બીજો દિવસે એ ખોટ પૂરી પાડવાનો એ પ્રયત્ન કરતો જ હોય !

જરૂર પડ્યાં હમણું એને જોવાળે. આવ્યો. એ નો એ 'જો ગમજી હા' નો મીઠો શબ્દ એની પાસેથી સાંભળ્યો. મનમાં એક પ્રકારનો સંતોષ થયો. 'મને તેમ—આઠી હજી જૂની પ્રેમભરી અમની રીત સમજાઈ રહી હતી !'

એને કામ સોંપ્યું. કામ એણે લીધું. બીજો દિવસેથી આવવાનું નક્કી થયું. એ બીજો દિવસે નિયમ પ્રમાણે આવ્યો પણ ખરા.

પણ એના કામમાં પહેલાંની મીઠાશ હવે દેખાતી ન હતી. પંદરવર્ષનો માણસ એની સરીર ઉપર અસર હતી—પણ એના મનના અણે એક મોટા પથ્થર મેઠો હતો. આ વસ્તુ પોતાને નીચેથી રહી છે—ને પોતે આટલું કામ કરે, આટલું મેળવે, છતાં કંઈ જ લાભમાં રહેતાનું નથી !' એ અહરો એની આંખમાં રપટ દેખાતા હતા.

એણે કામ કરી દીધું કીક કરી દીધું, પણ કામમાં સજારવાર ન હતો. કામ કરતી વખતે સંબંધની મીઠાશ ન હતી. એને પોતાને રાજી મળ્યાનો આનંદ ન હતો. જીવન એક વેઠ હોય—તેમ કેવળ આ ભાર ત્યાં પાડ્યો હતો !

અને ત્યાંપછી તો દષ્ટિ કરી ત્યાં જણાવ્યું કે કેવળ મરકારી તુમારમાં બહાર દેખાય એ વસ્તુ માત્ર અધઃસત્વ રજુ કરે છે આખી પ્રજા જાણે એ ચાર પચાસિયાં નીચે ઊતરી મરજી છે એને પાછું સ્વસ્થાન મેળવતા વખત આવ્યો જાય તેમ છે !

✕

પોતાને ખાતે નોંધાવના પચાસહજાર પરાજયોની વાત જ્યારે (વખતે વિશાલશક્તિ એટીસને પોતાના મેકેટરીને એક વખત કહી ત્યારે એ તો આશ્ચર્યમાં ત્યાં થઈ જાય : પચાસ હજાર પરાજયો—! આ પચાસ હજાર પરાજયોમાંથી શું મળ્યું ?

'એમાંથી તો વિજય કરતાં પણ વધુ મહાન વસ્તુ મળી છે, સેકડો એવી વસ્તુઓનું મને જ્ઞાન થયું, કે જે વસ્તુઓને તજીને જ વિજય મેળવી શકાય !' આ જાણની થોડી કિમત છે !

✕

આજે એક ભાષણે શાનિથી પૂછ્યું : 'હવે શું લાગે છે ?'

મેં કહ્યું : 'શાનું !'

એમણે કહ્યું : 'અત્યારે બીજો કયો સવાલ છે ? આપણું વંદાણ કયાં જશે ?'

મેં કહ્યું : 'આવડે તો આપણું વંદાણ તારો. નહિતર અરતો તો છે જ !'

એમણે એટલી જ સાંનિધી કહ્યું : 'ભાઈ ! ટીકા તો સી કાઢ કરે છે. ટીકા જોડી છે એમ પણ નથી. પરંતુ કોઈકે હવે સગર તરફ પ્રજાનું શ્વાન વારંવાર લગાડવાને બદલે, પ્રજાનું પ્રજા તરફ આનંદોરવાની જરૂર નથી ? કોઈકે નથી લખ્યું કે, એક અંગ્રેજ એટલે આનંદ એ એટલે રમત. પણ ત્રણ એટલે બવરચા. આપણા વિશે એ વસ્તુ લગાડીએ તો એક એટલે છ થયું, બે એટલે આ, અને ત્રણ એટલે મત-

એલ. એમ ન થાય ? ઉદાહરણ તરીકે આ રેશનીંગ વિષે આટલો ઉદાહરણ થાય છે. પણ એ રેશનીંગ ઉદાહરણને વર્ગમાં ભગ સેવવામાં આવે છે, તે એક્ટો ને દાખાના વહેવારીઓ, પોતાની સમૂહજવાળદારોની બાહિષ્કારી સરકારને આપવા કેમ તૈયાર થતા નથી ? કારણ કે હવે જ્યાં પ્રજાનાં ધણાં માણસો એકમતના થાય તે જ સરકાર એવી સ્થિતિ તો આપણે સર-જવી જ છે, તો ડેરડેર આવાં મંજૂઆ. એમાં ચર્ચને પોતાનો કોલ સરકારને આપવા તૈયાર થાય એ જરૂરી નથી ! ખરો પ્રજામત પણ એવી રીતે જ આવી શકે. છૂટીછવાઈ ગયે તેટલી વ્યક્તિગત વાતો કરવામાં તો શકિતનો જ હાસ નથી ?

એક જ દાખલો કું આપું. અમારી...મીટીંગની જ વાત છે. સામાન્ય રીતે આપણે સૌ એના ચર્ચાએ ત્યારે સમૂહમાં તો નીતિની જ વાતો કરીએ છીએ. સમૂહમાં નીતિની વાતો કરવી એ રિવાજ છે. રાવા ફૂટવાનો જેવો રીવાજ છે તેવો એ પણ એક રિવાજ છે. પણ વ્યક્તિગત આપણે પ્રશ્નો પૂછીએ ત્યારે સત્ય પણ રહે છે. આવા વ્યક્તિગત સવાલો પૂછવાથી ખબર પડે છે કે સૌની વૃત્તિ આંખે ન ગડતાં પોત-પોતાનું સંભાળી લેવાની ચર્ચ મર્યાદા છે ! આ વૃત્તિ પ્રજાસત્તાક રાજ શી રીતે રચાવી શકે ? કારણકે આપણને રાજ મળ્યું છે, પણ હજી એને પ્રજાસત્તાક કરવું એ આપણે માટે બાકી છે. એટલે ખરી જરૂરિયાત સરકાર વિષે ટીકા કરવા કરતાં પણ મોટી જરૂરિયાત પ્રજાસત્તાકરણી છે. 'નાગરિક અવહાર' નામનો કોર્સ પદાર્થ છે કે જે પદાર્થના ફેલાવાથી જ પ્રજા, પ્રજાસત્તાક માટે યોગ્ય બને છે. એ પ્રજાસત્તાક માટે પ્રજાને સામુદાયિક રીતે તૈયાર કરવાનું કામ અત્યારે એ બળવાન સાધન દ્વારા શક્ય છે. એક સીનેમા, પીબુ દૈનિક. હવે આ બંને સાધનો વિષે સાંત ચિંતણી વિચાર કરો. અને પછી પ્રત્યુત્તર વાળો કે પેલી કહેવત છે એમાં શું ખોટું છે ? જાણતા દેવને આંખો, શેની ? આપણા પ્રધાનો એ આપણી આંખો છે. આપણે જાણતા મટી જઈએ તો ભાર છે એ પ્રધાનોનો કે એ એકબીજાર પણ કપાળીયાનો રહી

શકે ?

આ પ્રશ્ન ખરેખર વિચારવા જેવો લાગે. પ્રજા-સત્તાક માટે પ્રજાને તૈયાર કરવાનાં આપણાં જે સાધન છે એ સાધન ઘણાં જ અપૂર્ણ અને અશિક્ષિત અવસ્થામાં છે. પહેલો એમનો ઉદાર ધર્મ-ત્યારે જ પ્રજાસત્તાકનો પાયો નખાશે. આપણે હજી રાજનો પાયો નાખ્યો છે. રાજનાં સાધન, એનું ગૌરવ, એની અવસ્થા એની શક્તિ એ વિષે આપણે ખ્યાલ કેળવે રહ્યા છીએ. પણ પ્રજા વડે પ્રજાસત્તાક ટકે ને શોભે, ને તો જ એ પ્રજાસત્તાક કહેવાય એ આપણું ચિત્ત હવે ઉણું કરવાનું છે.

x

આમાંથી એક નવો વાત પણ મને રહ્યું. આપણે જ્વળની 'શાન' વિષે ઘણી વાતો સાંભળીએ છીએ. આ હિંદી જ્વળ અને હિન્દી રાષ્ટ્રીય ગીત-એ બંનેને આપણે જે પ્રતિષ્ઠા આપીશું-અને તે પ્રતિષ્ઠા ઉપર જ આ પ્રજાસત્તાક ગૌરવ મળવો કે માનભંગ અનુભવીને સમર્થિયો જ્વળ ફરકાવતું રહેશે એના આધાર છે. હમણાં કોર્સ કે જાણું હતું કે પકિસ્તાનમાં જરાક તોફાન થાય ને તેમાં તરત હિંદી-જ્વળનું અપમાન કરે ! એટલે એ જ્વળને મોકલી દેવાય ! ખરી રીતે તો એ જ્વળની પાછળ જન આપનારો માણસો ન હોય તો એ જ્વળને ન ફરકાવવામાં જ શોભા રહી છે. એ ફરકાવવાની ને ટોણું દેખાય એટલે સફેલી લેવાની એવી વસ્તુ નથી. એ બારતવપણું આપણું સૈન્ય છે. એમ ન હોય તો એ કંઈ નથી !

અફઘાનિસ્તાનનો એક દાખલો છે. ત્યાં બપોરે અંગ્રેજ એલચી હતો ત્યારે એક વખત તોફાન થયું. એલચીની ગદીને ટોળાં ઘેરી વળ્યાં. દગાખોર શબ્દ કાઢીને એ ટોળાને આપેલો કે આ ગદીમાં પૈસા છે. તે લૂંટી લ્યો તો તમારો એ ખચાર !

લૂંટકાત જેમના લોહીનો સુખ્ય વારસો હતો તેમણે ગદીને ઘેગ ધાલ્યો. માથુસોનો દહલો થયો. સામેથી બવાળ આપવો જ પડ્યો. ખુનામરડી ચાલી. અંગ્રેજ તમામ કપાઈ ગયા.

પછી નો એ ગદીમાં કેવળ શિખ રહ્યા. લૂંટારું ટોળાંએ કહેવરાવ્યું. “અમારે તમારી સાથે તકરાર નથી. અંગ્રેજોનાં મુઠાં બાંધે પકાયાં. બધું મૂકતા જવ ને તમે છવ બચાવીને ચાલ્યા જાવ !”

એ વખતે શીખ સમ્રાટ જયવંતસિંહ ત્યાં મુખ્ય હતો. તેણે અંગ્રેજો સાથે ખબરે ખબા મીલાવો અનેક જુદા ખેલ્યા હતા. છેવટે તો એમની મૈત્રી એ સૈનિકની મર્યાદાઓની મૈત્રી હતી. એણે દરેકગળે જવાગ વાળ્યો: “અમે અંગ્રેજોનાં મુઠાં મૂકીને જઈશું નહિ! ફેસનો ધળમથો છોડીને જઈશું નહિ! તમે તમારાથી થાય તે કરી લ્યો. અમે લોહ છીએ. તમે ટોળામાં છો. પણ કંઈ ફિકર નહિ!”

સાંજ સુધી રમઝદ ભોલી. એટલે આકરો સામનો થયો કે રાત્રિ ખડી પણ જુદા બંધ ન પડ્યું.

ત્યાં જયવંતસિંહ શીખ તે વખતના ખજાની રક્ષા કરતો વીરમત્સુ પાઘો!.

ત્યારે ખજા એ આવી વસ્તુ છે-એમ આપણા પાઠોશીઓ સમજે એવું કહેવાનો સમય થયું હતો નહિ આખો હોય ! અને તો તો જેમ આપણે ભૂંડને માટે ‘કમીશન’ની વાતો કરીએ, ઓઝોનાં ‘અપહરણ’ માટે ‘કમીશન’ની વાતો કરીએ, તેમ ખજા માટે પણ ‘કમીશન’થી જ વાતો કરવાની હોય-તો સૈનિકો શા માટે કોઈ દિવસ ખજાની ‘શાન’ માટે વીરમત્સુ સ્વીકારવા પ્રેરાય ! કોષ્ટક એવી તો રેખા દશે કે આપણે સુધી ‘કમીશન’ ને હવે ‘કમીશન’ નહિ ! કે પછી એવી કોઈ જ રેખા આપણે માટે નહિ હોય !

x

આપણે ત્યાં જેવી રીતે સરહદોનાં રસુઓને પ્રજા ઉભો થયો છે તેવી જ રીતે તેની સાથે સંકળાયેલો આ એક બીજો પ્રજા વિચારવા જેવો નથી ! કેટલી બધી બહાદુર કોમો આ આર્થિક અધાણીમાં સાફ થઈ જવાના સીમામાં ઉપર આવીને ઉભી રહી છે ! આ બહાદુર કોમોનું લશ્કરી રૂપાંતર કરવા માટે શોફ્ટ પ્રમાણિત વાળું ઢીલું ન કરવું જોઈએ ! એવીક એટલે લાયક ને ખી. એ એણે વધારે લાયક-એ

પ્રમાણિત બળમાંથી બહાદુર કોમોને બચાવીને એમના ઉપર દેશરક્ષણનો બાર મૂકવાનું કામ કોઈ રાજદારી બહાદુર પુરુષ સફળતા પૂર્વક કરીને, તો એ પ્રજા વિચારવા જેવો જ છે ! દેવના બોરવતી કોઈ જ વાત એમના અંતર સુધી હજી પહોંચી નથી. એ એમને મીતે મેળવીને આપણું સૈન્ય વધારે બળવાન થાય નેવી કાંઈક બ્યવસ્થા યશો જોઈએ, અધ્યાપન-રતાનમાં એક વખત અંગ્રેજ સૈન્ય પડ્યું હતું. લડાઈ ચાલી હતી ગોળિયોની રમઝદ ભોલી રહી હતી. એ વરસાદ વીધીને એક અધ્યાપન જુવાનને આવનો જોઈ અંગ્રેજ સરદાર જેની-સ છલક થઈ ગયો ! એ આવનારો મિત્ર ન હતો છતાં એણે ગોળી-બાર બંધ કરાવ્યો. અને પોતાની પાસે જોડાઓ. પૂછ્યું: “અધ્યા ! તું નાહકનો વિંધાઈ જત નહિ ! તારે શું કામ છે ?”

પેલાએ જવાબ વાળ્યો: “હું તો મારા હુસ્મનને શોધવા નીકળ્યો છું. હુસ્મનને શોધતી વખતે અમે મૃત્યુને ખીસામાં રાખીએ છીએ ?”

આ બવાબથી ને એની બહાદુરીથી પ્રસન્ન થઈને તરત જ એને લશ્કરમાં હોદ્દો આપવાની વાત એણે કરી.

અને એ અધ્યાપન બહાદુરોનાં ચિત્રાલનાં જુદાં સ્થળો જ ઉપયોગી માણસ થઈ પડ્યો !

છેવટે સરહદનાં પ્રશ્નો એ તો તોફાનના, કમીઓની, આગાહ વિજ્ઞાનગણના, લટકારના અને ચોરીછુપીના પ્રશ્નો છે. એમને એ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ ભેવા પડે તેમ છે. તો જે બહાદુર મારાશીઓ, આદિશો, મેશો, કાઠીઓ વગેરે લકાચક કોમો કોરાણમાં છે એમને ઉપયોગ કરવાની લશ્કરી કુનેદરજીત શખવવાનો શું હજી વખત નથી આગ્યો ! કાષ્ટક લશ્કરી કૃતિવાળા રાજદારી માણસો માટે આ અબઘાસ કરવા જેવો પ્રજા છે.

ખરી રીતે તો અત્યાર અમારું જ એ વસ્તુચિત્તિ થઈ જતી જોઈતી હતી

હજી પણ મોડું નથી. થોડીક ખુટછાટ મૂકવાથી પ્રજા સૈનિક મળશે ને એટલી ગેરબ્યવસ્થા પણ બંધ થશે.

ગુરુદેવ : અમારે આંગણે

[૧૮]

શ્રી મેત્રેયોદિરા કૃત 'મંગલુ તે સ્વીન્નાય'નાંચા

અનુબંધ : રમણિક મહાપ્રી

“અમારું, હોરો તો પ્રગટી ચુક્યો, કરો, આજે શું વાંચીશું ? કાલે ‘પ્રાપશ્ચિન’ તો વંચેછ ગયું, પુરુષન ચિન્નિ પથ્ય મેં કેવું આલેખ્યું છે ?” ગુરુદેવ બોલ્યા.

‘પથ્ય એમાં તમારો શો દોષ ? જે સાચું હોય એજ તો લખાય ને. વાલ્મીકિએ પથ્ય આટલી મહેનત કરીને એવું ચિન્નિ કેમ આલેખ્યું હતો ?’ મેં કહ્યું.

— ‘હા, એ ખરું. અને છતાં આ પુરુષો ન હોય એ પથ્ય નથી આલ્યું ને સખી ! આવા ખગત્ય ચરિતનાં જીવોને દુઃરાખીને જીવી શાનું થે નથી. પથ્ય અમારે એવો અદ્ધાર નથી, શું ‘કહેા છે દાકેતર ? પેલો તમારો બૌદ્ધ આર્ટિસ્ટ કશિયોગ આવી મારી મૂર્તિ બનાવવા મંડ્યો, ‘આમિતાયુ’ શું થે થયું કે બોલી ઊઠ્યો કે—‘બહી હું મારું કામ નહિ કરી શકું—બહી’ આજો દિવસ ઓએની આવ-જા થયા કરે છે. અને એમની દષ્ટિ પહોંતી મારું મૂર્તિનું લાકું ફાટી જાય છે.’ એવા પવિત્ર લાકડાની વાત સાંકળીને શામંચિત થયો, અને તુરત જ એને કહી દાખું કે તો તો તું મારી મૂર્તિ નહિ બનાવી શકે. એ દષ્ટિ વિનાનો સંસાર તો જડ હતો. અમે તો સહજ-પણે જ કહીએ છીએ, ગર્વ કરીને તો કહેતા નથી કે તમારી કંઈ જ જરૂર નથી ! છતાં તમે એવો દેખાવ કરો છો કે બધે આ દુનિયામાં પુરુષ-જાત જ એક અવાંછિત રોગ છે. આ જીવો ને, હું જખરે ચિત્ત દેખવા મેંસું છું. ત્યારે તમારું ઓએ ન જ દેરું છું. લખ્યું છું તો એમાં પથ્ય બધું તમારી ઓએની વાતોથી જ ભરપૂર, અને એ બધી પથ્ય સારી સારી વાતો, દોષ, બધાં દુઃરાખી, ગુણ-

આવી બની એને જ આમળ કરી શક્યાકે છું. અને તમે કંઈ ચિત્તરો છો ત્યારે ? અમાગા ચિત્રો દોરો છો ? બસ પોતાનાં જ ચિત્રો ચિતવ્યાં કરો છો બેઠાં બેઠાં. શા માટે અટલો અદ્ધાર ? વરૂં, લાવ કંઈક વાંચીએ, ઝગડો કરું શું લલ છે ? આ શું, બોલ ‘ગીનરિતન’ !—આ તો બહુ જૂની આદતિ છે. શૂલોથી ભરપૂર, જરા કલમ આપતો—

અને એ માવા લાગ્યા—

‘બોલો બોલો દાર

રાખિએ ના આર બાહિરે આમાય કાંધાયે.’

[બોલો બોલો બાગ્યાં, મળેા ન મને બહાર, જોતો વધુ વાર બોલો બોલો બારણાં]

એ દિવસે આખી સજા એમણે ગીનો ગાયાં, લગભગ બૌદ્ધ પદર. એ બધાનાં સુર દણુપે કાનમાં ગૂંજે છે—

× ‘બહિ જનતામ આમાર કિસેર બથા’—

એ અપૂર્વ સુરજનિનાં જાદુલાળી સંજ્ઞાનાં અધારમાં એ જોતોનાં મમં મનનાં આંતરમનમાં પડ્યા પાક્યા લાગ્યો—

× ‘બહિ જનતામ આમાર કિસેર બથા

તોમાય જનતામ.

કે—જે આમાય કાંધાય, આમિ

કી જાનિ તાર નામં.

કોઝાય જે હાત બાકાઈ મિછે

કિર આમિ કાઢાર પિછે

સખ બનેા મોર ખાકિયે છે

પાછનિ તાહાર દાય...

× જાણુ ને મારા દુઃખનું કારણ તો તને એ નહોતું કહેત કે કોણ રહ્યો છે મને. બોલ્યું હું એવું

નામ જાણું છું. નાદક કું ક્યાં હાથ લાંબો કરે છું
ને કાની પાછળ પાછળ ફરે છું ? મારું સ્મરત જાણે
વેચાણ થઈ ચૂક્યું છે, પણ મને એવું મૂંઝવે મળ્યું નથી.

આ બધાં જીતો ક્યાં કહીએ સાંભળ્યા નથી.
સંકળવા મળતાં નથી—શા માટે ? એ ખગર નથી.
આપણાંમાં જમને કુદરે સારો કંઈ આવ્યો છે
તેમને આ જીતો હૃદયપથી નથી લાગ્યા કે શું ?
હમણાં હમણાં રિડિયોના મધ્યક્રમમાં, આમે ફ્રાન્સ રેકર્ડોની
જાહેરાતમાં, બધે જ આધુનિક ગીત, કાવ્ય ગીત,
આવું બહુ જોઈું છું, પણ એ નામનો અર્થ કંઈ
સમજાતો નથી અને ગુરૂદેવના જીતો માટે સખાવ
છે રીન્દ્ર ગીત. એ કણ્થ કરતાં દુઃખ સાથે છે પણ
એ વાતનો અસવીકાર નથી કરી શકાતો કે આ
બધામાં રીન્દ્ર સમીતના મધ્યક્રમ કોથી જોઈ
હોય છે. એમ છતાં આધુનિક સંગીત કહેતાં શું
સમજાય છે ? એમનાં જ જીતોની એક લીંટી બહીંચી
અને એક લીંટી બીજીથી લઇને મેળવી દીધી લાગે
છે. એમનાં જ સર જરા ફેફાર કરીને ચિત્ત કરીને
ઉપરોક્ત લેવામાં જણાય છે. અને તો પછી આ
વિહંગના શા માટે ? તેઓ આપણને સુરનાં સમુદમાં
વહાવી ગયા છે એટલું જ શું બસ નથી ? જીતનો
સુર હૃદયને જે બાતલ કાંઠાએ સાદ દે છે ત્યાં તેમનાં
જીતનો મમં હૃદયનું એક અવલંબન બની તેને
ધારણ કરી રહે છે. એવું કાંઈ દુઃખ નથી જે
એમનાં જીતમાં બંધન ન થયું હોય. એવો કાંઈ
આનંદ નથી કે જે તેમના સુરની વેદનામાં બિંદો
જઈ હૃદયને ઠંપાડી દેતો ન હોય. શબ્દ અને સુરનાં
અન્ય મિલનથી માનવીનું મન વીણાઈને જેમ અંકુર
થઈ છે એવાં તે દિવસે બહુ ગાદ રહે અગુચ્છી
હતી. તેઓ વારંવાર આ થોડીક પકિત ગાતા હતા—

‘એક વેદનાર થન એ કાયા

રવિ જનમ કાર

જીવન કારે આઠે જોનો

પછને જીવન કારે.

આ જેતના સુરે સુરે એક અચ્છસ વેદનમે
મનની તંત્રીએ તંત્રી મુંજી બેઠે છે.

અંધારે ત્યારે ગાદ થવા આવ્યું હતું.—મંજુ

નિજન અંધારે—ત્યારે જાણુ જીંટી નીરવતા જામી
હતી. જામે થોડાક જીવ એમના પગની પાસે રોજો
વળીને બેઠા હતા,—ઓરડામાંનો એક વીજળીક દોરો
એમનાં હાથમાંની ચોપડી અને ચહેરાની ત્યારે જાણુ
એક જ્યોત—મહાન રચના હતા. આજે વાદ આવે
છે એ ગત, એ કંઈ જાણુ બહુ દુરનું કાંઈક સ્વપ્ન
ન હોય એમ લાગે છે...

શુરુદેવને એમના સુરનાં ઓરડામાં પહોંચાડવા
જ્યારે તેમની પાસે ફરીને મધ ત્યારે જોયું તો તેઓ
‘ગીત વિતન’ વાંચી રહ્યા છે. મને જોતાં જ તેઓ
જોડવા—તને નવી આર્જિતની એક નકલ બેટ આપવી
પડશે એમ લાગે છે, આ તો એકદમ ભૂલેથી બંદેલી
છે. ના, તારી સાથે હું વાત જ નહિં કરું, તું તો
એકદમ અચોક્કસ છે, ગીત સાંકળીને રહ્યા લાગે છે.
‘ખરે જ તું જરાયે ગીત સાંભળના પામી નથી. હું
હમણાં એ જ વિચારતો હતો. સાચેસાચ આ રથળ
બહુ નિજન છે એ રીકાન્ડનું જ પાશી, ખાસ
કરીને તારી ઉંચરની હાંટએ વિચારતા. બસા, તું
એક કામ કરને, કાંક એરીને સંમિતી કરીને રાખને,
જે સાઈ ગાઈ શકતી હોય. એ તને સ.ય આપશે,
અને ખુકનીયે સંભાળ રાખશે.

‘કરી વાત કરે છે ? હું જોઈ કંઈ રાજ-
કુમારી છું કે શાઇ અધિકારે મારી સખી લેમે રાખી
સકું ?’ એ કહ્યું.

‘પણ તું માને છે એટલું અસંભવ કામ આ
નથી, શા માટે ગાતા રીખી નહિ ? મીઠું મળું એ
માણસ જાતનો કેવો મહાન સાથ છે એ કંઈ બહી
ચકાવ ? બહીની આ લાંબી સંખાઓ દિન પ્રતિદિન
એકાદો વીતાવવા સાથે જ કંટકર છે. અમે જાણ્યા
છીએ એ વધુ ખગાળ થયું છે, કારણ અમે માંદા
જયું પછી એટલું વધું આકરે લાગશે.’ શુરુદેવે
ઉત્તર ગાળ્યો.

—‘તું કહો છો. સદાયે નથી સાંપડવાનું, એટલે
જે સાંપડ્યું છે એનું મૂલ્ય પણ શું નથી જાણી ?
સદાયે અપને બહી રોકવાનું આજું મારું મળ્યું
છે ? છતાં જે થોડા દિવસ અમને મળ્યા છે એમને
માટે તમારી આભારી છું.’

‘પણ એમાં એવું અશક્ય શું છે? એમ હશે તો મારા શેષ જીવનનો અધિકાંશ સમય અહીં તમારા સૌની પાસે જ ગાળીશ. જીવનનો પંથ કૃષકાંતેયો નથી. જે ગમે છે, જે પ્રત્યક્ષે છે છીએ એ બધું જ સા માટે ન મળ્યું’ એની ફરીવાદ કરવી આપણને ન શોભે—જે મળ્યું છે એ જ લઇને આનાંદન ચલું બેઠશો. એ જ તો માણસની કસોટી છે. છતાં જેને આહીએ છીએ, તેને મટે ઈચ્છીએ છીએ તો ધણીયે અમલો આપણે નિવારી શકીએ છીએ.’ ગુરુદેવે કહ્યું.

+

+

+

કે નો બાળઓ કાંકણ કણ કણ કો તો જલ ભરે, એગો ધરે ફરે ચલો કનક કસસે જલ ભરે, કેનો બાળઓ—કેનો બાળઓ કાંકણ કણ કણ કણ— અને માતાં માતાંએ એ બોલ્યા—કેવી વિનતિ! અરે ત્યારે કેવો મુરખ હતો હું, નહિ તો આપું એણું લખું? અત્યારે લખું તો આમ લખું કે ‘ચાલ તો સાડ’ છે, નહિતો તારો એ સોનાનો ધડો અહીં મૂકી જા, વિજયાસ્તીને કામે લાગશે. જવું હોય તો જા, તું બહુસ તો કોઈ મોટી ખોટ મને આવી જવાની નથી, પરંતુ તારો પેલો સુવર્ણ ધડો અમારે વિશેષ બજારને છે. ‘ક્ષણિક’માં એક કવિતામાં આપું જ છે—

‘કઈ? તકદીરમાંથી કોઈ એકાદ વાત નાચ પામશે તો તેની સાંતવના અથે’ ખીજી ચાર વાત મળથે આવશે. એ જ ને? ’ મેં પૂછ્યું.

‘હા, હા. બહુ સાચી કવિતા છે. ‘ક્ષણિક’ની કવિતાઓ લોકોની નજરે બહુ ચડી નથી પરંતુ એમાં કવિતાઓ સારી છે. એ ચોપડી મને ખૂબ જ પ્રિય છે.’—ગુરુદેવે કહ્યું.

ધણાં દિવસ અગાઉ એકવાર આપે અને પૂછેલું કે ‘મારા બધાને પુસ્તકોમાંથી જે એક જ પુસ્તક રાખવાનું હોય તો તું કયું ગમે? ત્યારે મેં આપને સાચું પૂછેલું કે આપની પસંદગી કોના પર ઉતરે છે એ જ બાજુવા જેવું છે, અને આપે બનતાં સુધી ‘ક્ષણિક’નું નામ આપેલું. બેશક, અમે એ નથી માનતા.’—મેં કહ્યું.

‘ના, એ રીતે કંઈ કરવું બગાડ નથી. છતાં ક્ષણિકની કવિતાઓ એ જમાનામાં સંપૂર્ણ નહીં હતી.

એ જમાનામાં આપણે ત્યાંના બનસમાજનું રસબોધનું ધોરણ કંઈ અજબ રીતે નીચું હતું. આ બધી કરિયાઓ માણવા જેવું મન ત્યારે તૈયાર નહોતું થયું. ‘ચિત દુવાર મુકત રેએ સાધુ છુદિ બહિર્ગતા, આજકે આમ કોનોમનેઈ બોલગો નોકો સત્યકથા’—આ બધી કવિતાઓ એ દિવસોમાં આવી સફળ રીતે માણી શકાય તે સમય નહોતું. મનને આ માટે તૈયાર થતાં ધણા દિવસો લાગ્યા છે. અમારા એ જમાનો હતો અણે સુચિગયુગ્રસ્ત! એ જાણે એક રાગીવસ યુગ હતો. તે દિવસે તે અનાયાસે પેલું ગીત ગાવા કહ્યું—‘યામિની ના જેતે જગાશે ના કેને’—અને મેં ‘પણ એ અનાયાસે આયું. પણ અમારા એ સમયમાં આ સંભવિત હતું શું? કોઈ ગાઈ જ ન શકત આવું’ ગીત. આ તો ગમ્ય અસ્તીલ કહેવાય. એથી જ તે વિસે હું વિચારતો હતો કે સમયના વહેણ સાથે ધીરે ધીરે હવા પથ્થ બદલાઈ છે.

—‘કેમ એમાં અસ્તીલ જેવું શું છે? ’ મેં પૂછ્યું.

‘એ રે બાબા, અસ્તીલ નથી! ‘પાખી કાંકિ બોલે એલો વિભાવરી વહુ ચલે જશે લખવા માગરી’ આમાં તો ગમ્યની ફનીતિ કહેવાય! તું માનીશ નહિ પણ કથા એ કાઢિની ની પેલી બિહુ વાળી કવિતામાં છે ને કે લિખારણીએ તેનું એક માત્ર વચ્ચે કિહુને દાનમાં આપી દીધું—કઈ લીંડી કહે તો હે કિશનરી, આ વેળા તું નકરે મૂકયાપ આવાની.’

‘કથા એ કાઢિની ની કવિતામાં તો નહિ, પણ બધે કવિતામાં જૂથયાપ ખવરાવી શકે.—’ અરણ્ય આકાશે રહિ કોનોમને, એક માત્ર વાસ નિલ ગત દતે. બાહુટિ બાકાયે ફેલિ દિલો પથે, જીતલે.’—હું બોલી મઠ.

‘હા, એ કવિતા જ્યારે પ્રગટ થઈ ત્યારે... મદાસયે આવી અને કહ્યું કે રરિઆણુ, તમે ગામ લખ્યું એ શું બાજની થયું છે? વિવર્યાઓ તમારી કવિતા વાંચશે, અને એમાં આ વાત કે ‘એક માત્ર વાસ નિલ માત્ર દતે’—એ બગાડ છે શું? આવી આટલી અસ્તીલ કૃતિ તિલચીઓ વાંચે તે અયોગ્ય છે.’ હું શું કહું? નશોખને ધિકાર આપા. કે હું કોને માટે લખું છું?—નાર—તેઓ તે એક નિશાંદ

વિદ્વાન ગૃહિણી હતા તેઓ પણ્ય જો આવી વાત કરે, તેમને પણ્ય જો નિશ્ચય રીતે સમજાવવા પડે કે ત્યાં એક માત્ર વસ્તુ તાર્કિક શું છે તો પછી એ લખવાની જરૂર જ શું? ખેર, હવે સમય બદલાયો છે. દેશના લોકોની શુદ્ધિ સ્વાભાવિક ને સ્વસ્થ બની છે. આજે જે સદ્ગુણો મનને સાદિત્વ સ્થાપી, આનંદથી તત્ત્વજ્ઞ રાખી શકે છે એ માટે એ-હો આજે આધી ધન્યવાદ રૂપ દે બેઠા, એમાં મારોયે કંઈક દિરસો છે. હજીએ ધણી અશ્વત્થ બાહ્યુત વાતો માની કૃતિઓ વિશે સંભળવા પાડું છું. દાખલા લેખે હમણા જ પેલે દિવસે...એ કહ્યું કે તમે વનમાળીને જોઈને લખ્યું છે. “હે માધવી દિધા કેનો?” એ સમજી મનની રિધિતિ એવી તો થઈ ગઈ, કહોવર તો એમ જ થયું કે મારા સારા દિવસો હવે પીટી ગયા. —મયાજ. એથી જ આવી અવસ્થાને પામ્યો છું કે વનમાળીને જોઈને હું મારું કંઈક ‘બીર માધવી તોમાર દિધા કેનો?’

x

x

—‘મિત્રા, આજ સવારથી તારા રથ પંથક નહોતજ થયા! તું નકમ ઉતારવા મારો ચોપડો લઈ ગઈ છે, પણ એ પાછો ન લાવે ત્યાં સુધી હું કંઈ લખી શકતો નથી, ક્યારેનોય શબ્દ એમ રહ્યો છું’

—‘શુ વાત છે! હું તો વસોડામાં જ હતી, હા ‘માટે કાનુએ સાદ ન પાડ્યો?’ એ’ કહ્યું.

—‘મે’ જોને તમને સાદ પાડવા નહોતું કહ્યું. અને કદાચ મારા સ્વભાવની ખબર નાંદિ હોય. જે કંઈ સદ્ગુણ રીતે મળે તેથી વધુ ન જોઈએ. ‘શ્લોકિ’ની પેલી કવિતા યાદ છે ને — ‘જલ્દા તલા પાછ, જોયા સેયા ધાર્મ જાડિને ક’ ભાષ જાડિને, તામ્ર બેસે કિન્હુ કાકાકાકા કરે કાડિને.’ —એ જ છે મારા જીવનની દિલ્લસી—જે સદ્ગુણો મળે છે જોને છાત્રો નથી, એમાંથી થોડુંકેવ જવા દેવા મુજબતો નથી, છતાં પરાણે લેવા ના જે આજેની કરવા પણ નથી મુજબતો.’

—‘વાર, આ વાત તમને આ સામાન્ય પ્રસંગ માટે કહેવી યોગ્ય લાગે છે?—જરા તીવ્ર નિન્દા થતી નથી શું?’—એ’ કહ્યું.

‘ના ના, આ હું તારા માટે નથી કહેતો. આ તો જરા એક પ્રાસંગિક વાત વાદ આવી તે કહી એટલું જ. તને તે કહી કહેવાય? કહી શકું? હું તો જાણું જ છું કે તને સાદ પડાશે! હેત તો તું રાહ જ ચાલ, પણ અરુ’ કહું છું કે એ મારા સ્વભાવમાં જ નથી. હવે તો ઉલટાતી જેમ જેમ હમર વધતી જાય છે તેમ તેમ આત્મનિર્ભરતા વધતી જાય છે. નાનો બનતો જઈ’ છું, તમને અકાંક્ષા અનેક કંટાળો આપું છું, પણ જ્યારે ઉંમર ઓછી હતી ત્યજનશક્તિ હતી, ત્યારે ક્યારેય કે જ્યારે કંટાળો નહોતો આપતો. શુભ બરાહ, એલા ઓલુ લાવજે, પાન આપીજ ને જરા, પંચો નાખ—અહુ’ ક્યારેય ન કરતો, જીવનમાં થયેયે અચૂં છે, પણ એ ‘અ’એ’થીથી નરિ—અડિને ક’ ભાષ જાડિને, તામ્ર બેસે કિન્હુ કાકાકાકા કરે કાડિને’

એ દિવસ કવિતા પાઠ ચાલતો હતો —

‘અપન શિવરે પ્રકરિષ નિમેષે સમે, જામિયા ઉડેછિ બેરેર કોડિસ રવે. અલસ અરણે બોસિ વાતાયને એસે, દૂન માલિકા પેરેછિ દિવિધ કરી, એમુન સમય અરુમ ધૂસર પથે વરુણ પથિક દેખા દિસો રાજ રથે...શુધાસો કાતરે સે કાયાય, સે કાયાય! બ્રજ અરણે આમારિ દુવારે નામિ, સગમે મરિયા બોલિને નારિતુ હાય, નવીન પરિક સે જે આમિ, સેષ આમિ.’—આ થયું પેતો પ્રથમ છંદા અપ્રાપ્તની વાત આકાંક્ષાને પ્રગળ આવેત માનવીને વચિત કરે છે,—જે હાથ વેતમા જ છે, નજર સામે છે તેને એ ચોથી લગતો નથી—અને જ્યારે એ હું આશ્વો જાળ છે ત્યારે એ લાંબે અંતરેથી જોનાં જણાય છે કે ‘એ તો તદ્દન હાથ વેતમાં હતું! લગભગ પેલા પારસ-મણિ જેવું જ.

એ દિવસે ‘મદ્દુઆ’ની ધણી ખરી કવિતાઓ એમણે વાંચી સંભળાવી.—યુરુદેવ ‘સનગા’ કવિતા વાંચના હતા.

નારી કે આપન લગ્ન જ કરિવાર
કેનો નાહિ દિને અધિકાર
કે વિધાતા

પપ પ્રાન્તે કેનો રવ મમિ
કલાન્ત ધૈર્વ પ્રત્યાશર પૂરેર લાગિ
દેવામત દિને?

ચોડીવાર પછી સભા પૂરી થતાં અમે પૂછ્યું—
'હે વિધાતા' એટલું કેમ જુદી લોટીમાં લખ્યું છે?'
એમણે કહ્યું—એમ જ, એની આથે મેળ ખાતી લોટી
નથી. પણ એમાં કંઈ ખાસ વાધો નથી.' પછી પુનઃ
હાથમાં લઇને બેવા લાગ્યા અને એમણે પેઢી
લોટીની બાજુમાં લખ્યું.

—હે વિધાતા
સંકલેર દૈન્યજલ કેનો તુમિ પાતો
ચિત્ત ધિરે.

અને એમણે કહ્યું—'આ બે લોટી વિધાતાની
મોકલીને જણાવજે કે રચનાવલીમાં જ્યારે'એ જણાવ
ત્યારે તેમાં આ સુધારો મૂકી દે.'

એ સુધારો મોકલાયો હતો કે નહિ એ આજે
યાદ નથી. દોઢનાં દોઢ પણ પ્રશ્નને અવગણનાપૂર્વક
સાંભળવાનું એમના રવભાવમાં નહોતું. પછી એ
એકદમ અવાચીન પણ કેમ નથી હોતો, એવા એવા
કથળે આવતા અને તેમાં એવા તદ્દન અર્થહીન ને
હુસ્લક પ્રશ્નો પૂછાતા. પણ ગુરુદેવ તેનો ચે હિતર
આપતા એ વિચારતા અજબ ચક્ર જવાપ છે.

જ્યારે તેઓ કંઈ વાંચતા ત્યારે એ કૃતિને સમસ્ત
મન—પ્રાણથી વાંચતા, જે વાર્તા કે જે કવિતા એમણે
એ પહેલાં પણ ધણીવાર વાંચી હોય તે પણ ત્યારે
જોળખાતી નહિ. એ એક નવી જ કૃતિ બની રહેતી.
'વધુ સમય ને વધુ પૂર્ણતર. યાદ છે એમણે એક

દિવસ 'સુધિત પાપણ' વાર્તા વાંચી હતી.—'દર યા
દર', એ કહિર જણે એની અર્ધમે ભૂખ સાથે સામે
આવીને ભોભો દતો. એ સાદ, એ પ્રગટિકાંચુ તો
લખીને બતાવી શકતું નથી, પણ એને યાદ રાખી
શકે તેવું મન પણ આજે ક્યાં છે? સહભાગ્યે અમે
એમની નિકટતાને લાભ પામ્યા હતા એમની
પ્રતિજ્ઞાના રક્ષિત સરજા ધારે મદા વિધિ રૂપે
ઝલકતા રહેતા. એ પ્રકાશમાં નાદીને અમે ધન્ય
બન્યા છીએ, પરંતુ એ પ્રકાશને ધાગણ કરવા જેવા
ચોગ્ય આધાર અમે નહોતા. પૃથ્વીના મોટા દુર્ભાગ્યે
અમારા કરતાં વધુ ચોગ્ય દોષ ખીણું એમને નિત્યનો
સાથ પડ્યું નહિ.

આ યુગની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિકા, સર્વશ્રેષ્ઠ માનવી—
જોમાવી એક જેમની વચ્ચે જન્મેલ હતો તેઓ
શુદ્ધિથી અને દક્ષિણી સામાન્ય દત્તા. અને તેથી જ
એનું ધણું ચે આપણે શુભાવી દીધું છે. સાહિત્યમાં,
કાવ્યમાં, ગીતોમાં અને શિક્ષણમાં જેને જાળવી રાખી
શકીએ તેવું ધણું ચે તેઓ મૂકી ગયા છે. અવિષ્વના
માનવીના જીવન માટે તો તેઓ તેમનો પ્રભાવ
મૂકી જ ગયાં છે.—પરંતુ એમનાં શેઠનાં જીવનની
ભેટ જેવા એમને જે રૂર, એમનું જે પ્રત્યેક દારણ,
કોવુક, કામમાં અને આરામમાં આનંદમાં અને
ઉપદેશમાં સર્વદા ઝલકતું એ પણ કંઈ ઓછું અસીમ
મૂલ્યવાન હતું? આજે એ દિવસે યાદ આવતાં થાય
છે કે એ હવે અસંભવ છે, એવું હવે ફરી કહીયે
જેવા નહિ મળે. રસ અને આનંદથી પરિપૂર્ણ, પ્રાણ
અને પ્રવાદથી સજાર એવા એક જીવનનું પાવનકારી
દર્શન જે સફળે માટે દર્શનિય હતું તે અમે ઘોઠાકે
ગણપતીમાં લે કે પામ્યા.

કમલ:

★

ઘૂંટવી છે...

ઘૂંટવી છે જિંદગીને એટલી—
જેટલી કંડવાય પામે એટલી મીઠાશ કે!

ગોખાદમ આજુબાલા

[૧૪]

એ

ક વખત એક દેશના બે નાના નાના વિભાગના રાજાઓ લડાઈમાં ઉતર્યા. એમની એ લડાઈએ દેશમાં ઠીક ઠીક ગેર-વ્યવસ્થા અને અશાંતિ આણી. લડાઈમાં બંને છે તેમ કેટલાકને એમાં ઘી કેળાં પણ થવા માંડ્યાં. પરિણામે બંનેની લડાઈઓ લ'ભાતી રહી. પછી પડોશના એક ડાહ્યા રાજાએ વિચાર કર્યો. 'હું જઈને એ બંનેને સમજાવું' એવો વિચાર કરીને તે પોતાની રાજધાનીમાંથી પોતાના રસાલા સાથે બહાર નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક વિદ્વાન રહે. રાજાએ તેનું નામ સાંભળેલું. તેણે વિચાર કર્યો કે હું આ વિદ્વાનને પણ મળતો જાઉં. વખતે એ કાંઈ રસ્તો ખતાવે

રાજા વિદ્વાનને મળવા ગયો તો વિદ્વાન પોતાના પોષા પુસ્તકોમાં તલ્લીન હતા. રાજાને નવાઈ લાગી જુદા આટલું નજીક ચાલે છે અને આ પડિત તો આમાં તલ્લીન છે! તેણે પડિતને પૂછ્યું 'પણ ખરું'. પડિતે જવાબ આપ્યો : 'મહારાજ! સૌ સૌનું કામ કરે એમ તો તમે પણ ઇચ્છો છો ખરા કે નહિ? જો જવાબ હકારમાં હોય તો તો વાત સ્પષ્ટ છે. જેમને લડતાં આવડે એ લડે છે. જેમને આ લડાઈ શી રીતે નિર્મૂળ થાય એનો વિચાર કરતાં આવડે છે એ એનો વિચાર કરે છે. પણ બોલો, મહારાજ! તમે કયાં જાઓ છો?'

રાજાએ જવાબ વાળ્યો : 'હું આ બંને લડાઈમાં ઉતરેલા રાજાઓને મળવા જાઉં છું!'

'શું કરવા?'

'એમને સમજાવવાના છે. લડાઈમાંથી નિવૃત્ત થાય.'

'એમને તમે શી રીતે સમજાવશો? સમજવું હોત તો લડે જ ચાના?'

'તો પણ હું કહીશ કે આ લડાઈમાં તમને કોઈને નફો નથી, તુકસાન જ છે. માટે લડાઈ બંધ કરો!'

'જુઓ મહારાજ! એ સાંભળીને બેમાંથી એકે લડાઈ બંધ નહિ કરે, લડાઈમાં કોઈને કોઈ નફો હોય જ છે એટલે બંને બાજુએ જાણુએ છે જે તમારી આ વાત ઉડાડી મુકશે એક પક્ષને નફો ન હોય એવી કોઈ લડાઈ થતી નથી, પોતાના કરતાં બીજાને વધારે તુકસાન થવું હોય તો માણસ એને પણ નફો ગણે છે!'

'ત્યારે તમે શી રીતે સમજાવવાનું કહો છો?' 'તમે એમના અંતરમાં જો એમ સમજાવી શકો કે લડાઈ કોઈ પણ સંજોગોમાં ઇચ્છવાનું નથી, અને એકને બીજાને જોખનો અન્યાય જણાતો હોય તો પણ એ અન્યાય, અન્યાય છે કે નહિ, કે એક બીજા પક્ષની મતાધિતા છે એ કોઈ ત્રીજે માણસ જ કહી શકે એટલે એ બંને જયારે કોઈ ત્રીજાને માન્ય કરશે ત્યારે જ લડાઈ બંધ થશે. બંધ થવાનો રસ્તો આ છે. નફો તુકસાનના હિસાબથી કોઈ દિવસ લડાઈ બંધ થતી નથી ને થાય છે તો ફરી ઉપડવા માટે.'

રાજાને પણ નવું જ જ્ઞાન મળ્યું. એને પણ લાગ્યું કે આ વિદ્વાન ભલે હાથમાં શસ્ત્ર લઈને જુદા કરવા જતો નથી, છતાં એણે શસ્ત્રનું શાસ્ત્ર તો બાણ્ય છે.

[૧૫]

એ

ક વખત એક નવાઈની વાત બની. એક ઊંટ છુટું થઈને રખડે. એને દોરવાની ઘેરી રસ્તામાં હસરડાતી આવે. એક ઉંઠરના

મેંમાં એ આવી ગઈ. એટલે ઉંદર તો એ લઈને ચાલવા માંડ્યો. પાછળ જુઓ તે તો ઉંટ હાથે આવે !

ઉંદર તો મેંમાં દોરી લઈને માંડ્યો ફેલાવા. એને થયું કે આ હો હો ! આપણે કંઈ કમ નથી. આપણે આ જિંટ જેવા જિંટને દોરી જઈએ છીએ !

આગળ ઉંદર અને પાછળ જિંટ. તમાસો થયો જેવા જેવો. જે રસ્તે મળે એ મેં વિકાસનું ઉભું રહે. ઉંદરને મનમાં થાય કે આ બધા મારી કરામત જેવા ઉભા રહે છે !

જિંટ ઘણું મનમાં વિચાર કરે કે આ ઉંદરભાઈ એના મનમાં ખાંડ ખાય છે. પણ કાંક જુલિત મળે તો એના અહંકાર બધો ચ ઉતારી નાખું !

ઉંદરભાઈ તો ફૂફૂહતા આગળ બંધ, વળી ઘડીક પાછું જુઓ, ચાલતાં રોકે તો ક્યાંય માય નહિ ને મનમાં ને મનમાં સવાશેર થઈને દોડ્યા બંધ. એમ કરતાં રસ્તામાં એક નાનકડું વેંકળું આવ્યું.

વેંકળામાં પાણી તો ઘણું ગોઠણવા. પણ ઉંદરભાઈનાં તો ઘણું મરી ગયાં !

આ વેંકળું શે પાર થાય !

એણે તો રોકી ને રોકી કહ્યું : ‘અલ્યા જિંટ ! જરાક જો તો પાણી કેટલું છે. વધુ હશે તો આપણે પાછું ફરવું પડશે. મારું તો ઠીક, પાછું તારું અંગ ભાંગ્યું તો સાનું થાવું મુશ્કેલ !’

જિંટ મનમાં કહે ‘આનો રોક તો જુઓ !’ એ તો પાણી તરફ ગયું. માંક ગોઠણ પાણી. પાછું આવીને કહે : ‘પાણી

મહુ નથી. આગળ થાઓ મૂકરાજ ! તમે આગળ ને હું પાછળ !

ઉંદરભાઈનાં તો વાત સાંભળીને હાંબ ગઈ ગયાં. ગોઠણ પાણી, પણ ગોઠણ તો જિંટનો નાં ? તે ઝમજમ ગયા કે પોતાના જેવા તો એક હજાર ઉંદરડા ઉપરાઉપરી ચડાવ્યા હોય તો ચ પાણીને તળીયે પડ્યા રહે ! મોતને સામે દીકું એટલે થઈ ગયા નરમથેંશ !

‘પણ એ તો તમારો ગોઠણ છે નાં ?’ એ ધીમેની બોલ્યા : ‘મારો આમાં કોઈ ગજ વાગે ને કારવે ! હવે તો તમે આગળ થઈને દોરો !’

‘પણ તમે તો દોરી રહ્યાં તો તેડું શું ?’ ‘એ હવે સૂકાઈ ગયું !’ ઉંદર બોલ્યો.

ઉંદરને ઠીલો પ્રયો બોધને જિંટ બોલ્યો, ‘ત્યારે મારે પૂછડે વળગી બંધો. હું હવે વેંકળું પાર કરાવી દઈશ. પણ જુઓ આજથી એક વાત ધ્યાનમાં રાખો. અકસ્માત દોરી તમારા હાથમાં આવી ગઈ એમાં તો તમને ક્યાંય બોલાવ્યા થાતા મોત એવું શું ? પણ હવે ખબર પડી નાં ?’

ઉંદર શું બોલે ? એનું પાણી તો પાણી બતાવી દીધું !

[૧૬]

એક માણસનો એકનો એક જીવાન પુત્ર ઝડપાઈ ગયો. એના શોકને કોઈ પાર રહ્યો નહિ. જીવાન દીકરો; વળી એકનો એક હોશિયાર કામ બધું સાથે ઉપાડી લીધેલું. પોતે તો કાસમાંથી નિવૃત્ત થવાને વિચાર કરતો હતો એવામાં તો આ બન્યું. એનું મન કોઈ રીતે સમાધાન થાતે નહિ.

એક સાધુ મહારાજ ખબર પડી. કેવળ દયાથી પ્રેરાઈને એમણે આ માણસની વૃત્તિ ફેરવવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે આપણને અતિથે વહાલો રોય માટે દીકરો મરણ ન પામે એવું કોઈ દિવસ ક્યાંય બને ખરું. જે દામે જે વસ્તુ થવાની હોય તે તો યાચજી !

પેલો માણસ સ્મશાનમાં બાપ, જ્યાં છાકરાને બાળ્યો હતો ત્યાં જઈને રૂએ. એમ ને એમ તે પોનાતું ને બધાનું જીવન કંકડું ઝેર બતાવે ! મરેલો દીકરો પાછો આવવાનો નથી એ જાણે પણ મમ્મ એવું કોઈ ચોંટે માને નહિ !

પેલા સાધુ મહારાજ, એક વખત એના જવાના રસ્તામાં બેઠા !

બેઠા બેઠા એ તો રડે ! મોટેથી રડે ને એવું રડે કે સામાનું હૃદય ધીંગળી બાધ.

આ માણસ ત્યાંથી નીકળ્યો ને એને થયું કે 'અરે ! આ શું ? આ સાધુને શું દુઃખ છે તે રડે છે ?'

એ એની પાસે ગયો. જઈને પૂછ્યું : 'મહારાજ ! એવું તમારે શું દુઃખ છે તે આટલું બધું રડો છો ? તમારે નથી ધર ખોરડાં, નથી ઝેરી છાકરાં, નથી સંસારની જાળમાં છતાં તમારે એવું શું દુઃખ પડ્યું છે કે આટલું બધું રડો છો ?'

સાધુ કહે : 'અરે ભાઈ ! મારા દુઃખનો કોઈ પાર નથી !'

માણસ બોલ્યો : 'શું દુઃખ છે એ તો બોલો. કાંઈ ઉપાય ધાચ તેમ હોય તો કરો એ !'

સાધુ કહે : 'એમ તો મારું દુઃખ કાંઈ નથી. ધડીના છઠ્ઠા બાગમાં મટે તેવું છે !'

માણસ બોલ્યો : 'ત્યારે કહો તો ખરા મહારાજ ! અમને પૂછ્ય રજવાતું લાગ્ય મળે !

સાધુ કહે : 'મેં એક ગાડું ક્યું છે. એમાં બે પૈડાં મૂક્યાં છે !'

'ઓ હા ! એમાં તો તમે શું રહવા બેઠા. ચાલો પૈડાં હું અપાવું !'

સાધુ કહે : 'ના રે ભાઈ ! તારાં પૈડાને હું શું કરું ? મારે તો એક પૈડામાં સૂરજ જોઈએ, બીજામાં ચંદ્ર જોઈએ. તો એ પૈડાં, નહિતર નહિ !' એમ કહીને સાધુ તો પાછો મોટેથી રહવા માંડ્યો. 'ઓ ! સૂરજ ચંદ્રનાં પૈડાં રે ! તમે ક્યાંથી મળો ?' 'અરે મહારાજ ! આ તે તમે શી નાખી દેરા જેવી વાત કરો છો ? આ તો કાં નરુ ગાંડપણ છે ને કાં નરો મૂરખાઈ છે સૂરજ ચંદ્ર તમારે માટે થઈને નીચે આવશે ? તમારે માટે થઈને વિશ્વનો અચલ નિયમ ફરશે ?'

સાધુ વધારે રડતા રડતા બોલ્યા : 'પણ તમારે માટે અચળ નિયમ ફરે ને મારે માટે કેમ ન ફરે ? તમે રડો છો ને દીકરો પાછો આવે તો હું મૃતું ને પૈડાં કેમ ન મળે ? બગવાન તો સીનો છે. એ મારાં સૂરજ ચંદ્રનાં પૈડાં રે !'

'અરે પણ મારાજ ! આ તો ગાંડપણ છે !'

'અરે ભક્ત માણસ ! ત્યારે જે દેખાતો પણ નથી, એ તમારા દીકરા માટે તમે દેખતા કેા તેમ રડો છો, ને હું આ સૂરજ ચંદ્રને દેખું છું ને રડું છું તે. એ ગાંડપણ ? હું તો તમારું હૃદય જોઈને એ હૃદયને અનુસરું છું ભાઈ ! આ ગાંડપણ એમ !'

પેના માણસની સાન ઠેકાણે આવી ગઈ તે સમજી ગયો.

'જે ગમે જગત્સુર દેવ જગદીશને, તે તેણે ખબરો ફેક કરવો !'

શ્રી. પૂર્ણિમાનંતર પુસ્તક પ્રકાશક યદુ રાજુ છે તેમણી.

૨૧

મનમાં બ્યારે વાત ફેલાઈ કે આક્રિંકાવાળા ઇન્છાશંકર એમના મોટાભાઈ મુળશંકરથી લાગ વહેંચે છે ત્યારે, પચ્ચીસ હજારની વરતીમાં લાગ્યે જ કોઈ એવું હશે જેણે આ વાત માની હોય. કારણ કે ઇન્છાશંકર એ ક્ષણ મોટા દિલનો માણસ સાચીત થઈ ચૂક્યો હતો, બ્યારે મૂળશંકર કોઈ કાળેય પર-ખાય નહિ એવો પાવરો ને હોશિયાર લેખાતો હતો.

ઇન્છાશંકરના વીસ વરસના પરદેશ વસવાટ દરમિયાન ક્ષણ ક્ષણ લોકોએ એને કાગળથી તો વળી રગ્ગો ઉપર આવતો ત્યારે મોટેમોટ એનેક વાર કહ્યું હતું કે મૂળશંકર સ્વાધી' છે માટે તું જુલુ વહેંચી નાંખ. શા માટે એને અહીં' ધર એટ ભાગનો ક્ષણી બનાવવો? અહીં' એ જમીન જગ્યાની કેબરેજ રાખવાનો બેળો નહિ ઉપાડે તોય એમાંથી તને મળી પશુ શું જવાતું છે. અથવા 'તાર્'માઈ' સદિયાઈ ને માઈ' માઈ' આમણું' એવું થશે હોં. તારી કમાણી-માંથી લાંબ ને અહીંની આવક કાલશે પૂંછા નીચે.'

આનો અર્થ એમ નથી કે માત્ર વાતો કહીને જ લોકો-સમ'ધોએ વેગળા રહ્યા હતા. બરે, કોઈ કોઈએ તો મૂળશંકરના સ્વાધી'ના પૂરાવા પશુ એની આગળ રજૂ કર્યા હતા.

પરંતુ ઇન્છાશંકરને મોટાભાઈ ઉપર એવડી બધી ભક્તિ હતી કે આ પૂરાવાઓને ય એ 'વહાવી માર-વાના પેતર'માં બતાવતો. બદલે કાન ઉપર લેતો પશુ ખ્યાન ઉપર તો-એની પત્ની કહેતી તેમ, હવે લેશે આવતે ભવ !'

છેલ્લી રગ્ગોમાં આવ્યો હતો ત્યારે તો અહીંનો ન્યાયતપાસ એવો વતનમાં રહેલી પત્નીએ પતિ સાથે એ ચારે ય માસ લગભગ ઝપડો જ રાખ્યો હતો. 'હીક કહું છું ! તમે રજા પરદેશી ને...ન કરે નારાયણ ને સાગમસા પડ્યા તો તમારો આ એકનો એક છોકરો હજારની મૂડી છતાં ય રખડી પડશે હાં ! મનો કહ્યું.' પશુ તો ય ઇન્છાશંકરે લાગ તો ન જ વહેંચ્યા.

પત્નીના નામે થોડાક હજારનો વીસો વધારીને એને પશુ ભેલતી બંધ કરી દીધી.

પછી તો પત્નીએ એને સંબંધીઓએ એવું નામ પશુ છોડી દીધું: 'અમારે શું ત્યારે ! ઉંધે માથે પડને ઉંડા ધરામાં.'

ઇન્છાશંકરે ક્ષણી લીલીમુકી ભેઈ હતી, આક્રિંકા થયો ત્યારે માત્ર એક મોટો ને શેકની રસોઈ કરતાં બદલવા માટે અમોટિયું જ પાસે હતું. પરંતુ કદમી રહે છે ત્યારે વાત વાનમાં વારી જાય છે. ઇન્છાશંકરે નોકરી છોડીને નાનીશી કુખન માંડી...ને અત્યારે તો એની પેટીએ નાગરવેલની જેમ આખા આક્રિંકામાં પથરાઈ રહી છે. અહીં' વતનમાં પશુ જમીન, ચકારો તથા શેર વગેરેમાં કલું શેકાય છે. પરંતુ નવાઈની વાત તો એ છે કે ઇન્છાશંકરનો મોઢ જેમ જેમ મિલકત વધતી જાય છે તેમ તેમ એ તરફ વધવાને બદલે ઉતરતો જાય છે...માટે જ એણે અત્યાર સુધી મોટાભાઈને પશુ બધી જ મિલકતમાં ભાગીદાર ગણ્યા હતા ને રાખ્યા હતા. એ સારી પેટે જાણતો હતો કે માણસનો જીવ લાલચુ, લેખી ને સ્વાધી' હોય છે, પરંતુ મોટાભાઈને ચાતી કમી છે કે મારાથી બાદમાં રાખે. બહુ બહુ તો લોકો કે' છે એમ એમના સાક્ષરી પક્ષને પાંચસો હજારની મદદ કરતા હશે એ જ ને?...અથવા તો એમની છોકરીઓ માટે થોડાક ઘમોના ધક્કામાં હશે કે...' અને એ પોતે જ બાપી ઝીણી બાબત ઉપર હસી રહેતો. છેલ્લે ઉમેરતો: 'પશુ લોકોને શી ખજર કે લામણાં છોકરાં એ મારાં જ ભત્રીજા' છે ને ભાઈનાં સંબંધી એ મારાં પશુ સમ'ધી છે...આપણી કમાણીથી કોઈનું દુઃખ હળવું થતું હોય તો એટલું વળી કમાણું લેખે લાગ્યું...'

ત્યાં તો ધડિબ દેતાકને એક સવારે બેઝમ ફૂટ્યો: 'ઇન્છાશંકર ને મૂળશંકર આજે લાગ વહેંચે છે !'

આજુબ ગામ અને ગાંધી તો ખાસ આવજવ થઈ ઉઠ્યું. છુપી છુપી કથાક કમના બહાના ઓઠે ઇન્છાશંકરની ખડકીમાં લોકોની અવરજવર પશુ વધી પડી. ને પછી તો ખડકી બહાર, ફળિયામાં, ચક-

લામાં, ખજારમાં એમ બધે જ પાંચ જ્ઞાતનો ઝૂમખો મળી લોહો આ અવનવા બનાવની મિઠાશ માણી રહ્યા. ભવિષ્યવેદો તો એટલા બધા ફાટી નીકળ્યા હતા કે કોઇ કોઈના ભવિષ્ય માટે હકાર જ નહોતો. ભણતો. એક કહેતો 'કુ' તો જાણતો જ હતો.' બ્યારે બીજો તો, 'કુ' તો પોક પાડીને કે' તો તો કે જો જો પાપને છોડો—'

પણ કોઈને જ ખબર ન હતી કે શું પાપ હતું ને કેવડા મોટા થડો હતો; ને તે કોનાથી ને કેવી રીતે ફૂટ્યો! ખૂદ ઈન્જિનામની પત્ની કે મૂળશંકરની વહુ એ જ નહતા જાણતાં. અરે, દુઃખની વાત તો એ હતી કે ખૂદ તૂળશંકરને પણ કાચજી નહતું સમજતું. એટલું જ જાણતો હતો 'કાલ સાંજે જોડે બેઠેલા ઈન્જિનામને મૂળશંકર ઉભો થયો ને ફરવા નીકળ્યો. ફરીને આવ્યો ને બંને ખબર આપી 'મોટાભાઈ કાલે આપણે ભાગ વહેંચવાના છે' ખસ! આ સિવાય કાંઈ કે દુઃખી. મૂળશંકરને તો ધણુ જ ખૂણું હતું પણ એ જગડે જ ઉભો રહે તો ને!

બંને આમ ભાગ વહેંચવાનું નક્કી જાણ્યા પછી વળી પાછું, ધરનાં-સખંધીઓ અને મામ આપું છિયું-નીચું થઈ રહ્યું: 'પણ બાનું કારણ? ભાઈઓમાં નથી તો જરા ભેલામોલી થઈ કે નથી એવો કાર્ષ બનાવ બન્યો. ત્યારે જેઠની વચ્ચે આંટી શી પડી?'

પરંતુ આંટી એવડી તો કુદરત હતી કે—

મઠ કાલે સાંજે જેઠ ભાઈમેડી ઉપર બેઠા હતા. બારણાની પેલી બાલુ આદી પર બેઠેલા ઈન્જિનામને આફ્રિકાની દપાક ઉપસાવતો હતો. મોખરાવાળી માદી પર બેઠેલા મૂળશંકર તકિયાને આંટેલી છાપુ લીંચતો હતો. આશમતી વસંતનો ગરમ પવન હતો જ આદેશ-ક હતો; એની ઉખળતામાં હજી જ આદેશતા હતી; એના ક્રૂરક્રાંતમાં હજી જ હળવાશ હતી. દુઃખમાં યુવાનોને ગભીપયો કરવાની ને આધેડોને તરતતર રાખવાની ટર્કિલ હતી જ એનામાં સમર હતી.

નીચે ખેલતા બાળકોને કોલાહલ પણ આ બે ભાઈઓને પેલા પવન એટલો જ સ્વાભાવિક હતો...

એવામાં એક ખેડૂત મેડી ઉપર આવી ચડ્યો. મોટાભાઈ મૂળશંકરને ખેતરોની બહારની વાત કરતાં ફળેલા આંખોની ને ફેરોએની વાત નીકળી, આ સાથે જ પેલા ખેડૂને દેરને પાયે ધરતો હોય તેમ એક નવા ફળેલા આંખોની બે શાખ ધરી, 'લો આ આપણા નરિયોરીની પેલ પરચમ બે શાખો!'

અલગત ખેડૂને મન તો આ મહિમા જ હતો. કાંચુ કે હજી આ તરફ ફેરિએને ફાલ ઉતરવા નહોતો આંધો. ઉપરાંત આ તો પહેલી જ વાર ફળેલા આંખોની શાખો હતી. એને મન તો ધેર સીમંત આલ્યું હોય એટલો જ અત્યારે આનંદ હતો...

પણ મૂળશંકરના મનથી તો આનું કંઈ જ ન હતું. ખેડૂતના કારેલા મોના શબ્દોએ કે પેલી કેશરવણી મા-દોકરી જેવી નાની મોટી બે શાખોએ પણ એનું કાંઈ ખાસ કંઈ ન બેચ્યું. કારણમાં, કાં તો પહેર દિવસથી ચરૂ થયેલી રસોડાલીને લોધે ફેરીનો નવાઈ નહિ હોય પા તો 'અમને તો રાંધે ત્યારની જ ખબર' હતી કે ફળવાનો છે' આનું કંઈ હોય. એણે તો અકેકા ફેરીને અકેકા હાથમાં રમકાના ખેતર વિષેની વાતો ચાલુ જ રાખી વચ્ચે એકે હાક મારી: 'અભ્યા ખચુ, રમેશ, જેઠ જણુ ઉપર આવો!' વાતો તો ચાલુ જ હતી...

'ત્યાં તો એવ તો પેલો કાચુ જામ છે' કરી બહારના જેઠ દાર ધણુધણુવતા દસ દસ વરસના બચુ-રમેશ હજીહજીતા વછેગાની જમ ત્યારે આવી પહોંચ્યા, 'કુ' પેલો આવ્યો; 'કુ' પેલો આવ્યો.'

વાતોમાં પડેલો મૂળશંકર 'લો' કરતાકે જેઠ હાથ લંબાવવા તો મયો-બલકે છાતી પરથી તો રવાના પણ ચર્ષ ચૂક્યા હતા પરંતુ એ તો એના લેખે જુવાળો કે પછી લાલચુ મને રંગો દીધા કે-રામ જણે પણ-મેડી ફેરી તરફ બિજાને એના જ-હાથને આટી પડી દીધી-પડી મઈ!...

છેકરાએએ ફેરીએ ઝડપતાં વળી હોઃ બજા ને વળી પેલા દાર ધણુધણુ ઉડ્યા. એકધારા ક્રૂરક્રી રહેલા પવનમાં જરાકે જમરથી ધૂમરી પડી ન પડી

ને અસલની જેમ વળી વહી રહ્યો. મૂળશંકરની જીમ પણ સરબર થોયરાઈ ન થોયરાઈને વળી પાછી એકતાર બની રહી...

પરંતુ પેલી બાણ ઈન્દ્રાણકરની નજર તો જાણે દંભુ ય પેલા ડોકરાઓને કેરીઓ લેતા જોઈ રહી હોય તેમ હવામાં અદ્ધર લટકી રહી હતી. મેકિળા ઉપરથી લાગતું હતું કે એનું વિચારતંત્ર જ આખું ખોટકાઈ પામ્યું છે; મૂળમાં હૃદય જ જાણે દિગ્ગંથ થઈ જઈ ન ગયું હોય!...

જે તે મૂળશંકરનું તો એ તરફ પડ્યું હતું. પરંતુ એ પડખાને ય જાણે આખો હોય ને તાકી રહેલા ભાઈની ચાલી આંધી હોય તેમ જાણે એ તરફ ડોક ફેરવી—

આ સાથે જ ઈન્દ્રાણકરને જાન આપ્યું ને નજર વાળી લીધી. શરીરમાં ચેતન આપ્યું ને કામળિયાં સમેટતાં ઉભો થયો... પેલી વિધેની કંઈક શુભ કહેવા જતા મોટાભાઈને પણ જાણે જતાં જતાં જ દૂરે ને

ટચ એવો જવાબ આપ્યો: 'એ વધું તમે જાણો!'

પછી તો મૂળશંકર પણ કંઈક ખેંચેન બન્યો ને ખેંચતને ગયા પછી એ અંતરના ઉંડાણમાં કંઈક ફાળ જેવું પણ અનુભવવા લાગ્યો.

ત્યાં તો મોઝે સાંજે પાછા ફરતા ઈન્દ્રાણકરે ઉંઘર બહારથી જ બોમ્બ ફેંક્યો: 'મોટાભાઈ, કાલ આપણે ભાગ વહેંચવા છે!'

મૂળશંકર તો અવાક બની ગયો, જાન આવતાં 'કારણ' પૂછવાની ઈન્દ્રાણકરની. 'પૂછું તો ખરો કે નથી તો બોલવાલ યઈ કે નથી એવી કંઈ આંદો પડી પરંતુ, જેમ અનાવાસે જ પેલા કાળા જમણી હાથની આંદો પડે ગઈ હતી એ જ રીતે જીમ પણ આ આંદો આગળ જ થઈ ગઈ! ભાઈ પાસે તો જવાબેય હતો બપોરે પોતાની પાસે તો—અને એ પોતે જ બમ્બી રહ્યો, "કયું મોઢું લઈને હું પૂછવાય જાઉં?" જાણે જાણે પોતે ય પોતાની જાતને આજ પહેલી જ વાર પૂરપૂરી ન પારખી હોય.

શ્રદ્ધા

શ્રદ્ધા ! અનન્ય શ્રદ્ધા, ગંભીર શ્રદ્ધા, અગાધ શ્રદ્ધા !
ના પ્રશ્ન એકે પૂછતી, ઉઘડે નહીં, ઝોળે જરા,
શાન્તિ, ગભીર મોન જ્યાં વિલસે ચિરંતન શી પ્રભા !
જગનાં સ્તુતિ નિંદા થકી પર જે અસ્પૃશ્ય રહે સદા
ન ઘટે ય રંજ સુહૃદ્ય જ્યોત સ્વયંપ્રકાશ તણી અહા !
નિષ્કંપ અગ્નિશિખા સમી જ્વલતી રહે શ્રદ્ધા પ્રભા !
પ્રજ્વલતી જે આપમેળે સ્વયંભૂ શિવ શી પ્રભા

હુરીંદનાથ

અનુ : વિવિત્તુ

૬-૬-૪૨

૬ રતી વખતે બાપુએ આ, કોશી અને કોકો પર પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા. આ વિષે તેમણે કહ્યું કે જોને ખૂબ શોડને મરમ પાણી છાંટવાથી જે આ બને તે *break the power* થીવામાં કંઈ તુકડાન નથી કોકોમાં પણ ટેનિક એસિડ છે. શ્રીમતી મહાદેવ દેસાઈને આ પીવાની ટેવ છે.

આજે મતનો દિવસ હોવાની સાચીજ સાચે વાતો ન થઈ. રાષ્ટ્રીય સભાનેા પ્રથમ દિવસ હોવાથી બાળકો અને બિમાર લોકો સિવાય બધાએ મત રાખ્યું. અખંડ ચરખા-ચલ થયો.

જે અને ત્રણની વચ્ચે દક્ષિણનાં એક મહાસય મળવા આવ્યા. બાપુના પ્રોત્સાહનથી ગ્રામસેવક બન્ધા હતા. બનારસથી આવતા હતા. માલગીયાજી વિષે બાપુએ કહ્યું, “માલગીયાજીને તો કોઈ ઓતાજન નેપ્રોએ, મેં નાના ભાઈ તરીકે ઘણીયેવારે એમનાં પમ પકડીને પ્રાશ્નના કરી છે કે તેજો બહુ જોડ્યા ન હર થયું તેજો નથી માનતા. તે તો કયા કહેનાર પડિત છે. લમલમ આખું ભાગવત તેમને મોટે છે. હું તો સખત કામ લેનારો છું, (Hard task master છું)” પછી રમજી કરતા રહ્યા.

થોડી વાર પછી A. I. C. C ના સેક્રેટરી કૃપલાનીજી આવ્યા અને કહ્યું: “આપને મટિ એક નિમંત્રણ છે.”

બાપુ—“શું”

“જમનીએ મીસ અને મુગરલાવીઆ પર કુમલો કરી દીધી છે. રાવટર આપનું રોટેમેટ માગે છે.” બાપુએ હસીને કહ્યું: “હું તો હરિજનમાં લખ્યા કરું છું અને હરિજન બંધ છે.” બસ, આ બંધથી જ નિમંત્રણને જ I.A. આપી દીધી. મોરીસ નામનો એક મહદી આવ્યો. તેથી સાચે અંગ્રેજીમાં વાતચીત થઈ મહદીએ પૂછ્યું: “What do you say

બેખક : પ. શ્રીરામ શર્મા
અનુ. : જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી

about the hatred in war?” (કુલબ્ધ ધૃત્વા વિષે આપ શું જાણો છો?) બાપુએ જવાબ આપ્યો: “Some thing worse than what has happened is going to happen. Man has not discharged duty which God blessed him with gift of silence. He has mastered earth, water and seems to master air; but he will be suffocated. Much worse things will happen because he glories in sin and that he will be the ruler of the universe. I draw no difference between the so called democracies and totalitarian powers. All are tarred with the same brush (હજી તો, જે કંઈ બન્યું છે તેવાયે ખરાબ બનવાનું છે. ઈશ્વર માનવીને મૌનના દાન વડે વિશ્વપિત કર્યો પણ તે પોતાનું કર્તવ્યપાલન નથી કરી શક્યો. મનુષ્યે પૃથ્વી અને પાણી પર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો છે અને હવા પર પણ કાબૂ મેળવે એમ લાગે છે. પણ એ ગુરુતાર્થ જરો. ખૂબ ખરાબ દશા થશે કાલજી કે તે પાપમાં આનંદ માણે છે અને વિશ્વનો સાસક બનવા દોડયો છે. હહેવાલી લોકરાહીઓ અને નિરંકુશ એકદમ સત્તાવાદીઓમાં મને તો કંઈ ફેર નથી જણાતો. જે બધા એક જ નાવનાં કુસારો છે.

ફરતી વખતે એક એંગ્લો, છટ્ટીપન મળ્યો અને હાથ મેળવવા આગળ વધ્યો. બાપુએ હાથ લંબાવ્યો અને જ્યારે જતી વખતે તેણે હાથ લંબાવ્યો ત્યારે બાપુએ કહ્યું: “Now I am blind” (હમણાં તો હું અધિભો છું) અંધ જગતવાની ખીંકે કાઢી નાખવાં પડ્યાં અને આખો બંધ કરીને તે ચાલતા લાગ્યા; પણ અંતર્યામુ તો પુરુષા જ હતાં.

પ્રાર્થના પછી પ્રભુદાસજી સાથે હું રાત્રીમાંવા પ્રચાર સમિતિ તરફ ગયો. બીજો દિવસે બાપુનો

મીનવાર હતો. એટલે મગનવાડી જોવા માટે વધી જવાની આજ્ઞા લઇ લીધી હતી. લગભગ ૯ વાગે અમે ઉપડ્યાં. હા, આજ વત હોવાથી ચોવીસ કલાક પછી ભોજન કયું.

૭-૪-૪૧.

રાષ્ટ્રસાધા સમિતિમાં પ્રભુદાસજીને ત્યાં રાત વિતાવી. સવારે મગનવાડી જોવા ગયા. શ્રી કુમારપાના નાનાભાઈ મળ્યા. અખિલ ભારતીય ઉદ્યોગ સંઘની રૂપ-રેખા પર વાતો ચર્ચા રહી, ધાણીને અને કાગળ બનાવવાનો એમ બે મુખ્ય ધંધા છે. મધમાધો પાળતા શીખતું જરૂરી છે. ધાણીની સાથે સાથે પશુ છે. ક્યેવ છે ચેડીક પૂંછ વડે પશુ મામડામાં પોતાનો આર્થિક નિર્વાહ કરવો અને ચોક્કસ તેલ દેવું.

મગનવાડીથી પાછો આવીને જમ્યો. પછી એક મોટાભાઈને અને એક ચતુર્વેદીજીને એમ બે પત્ર લખ્યા.

સાંજે સવા પાંચે નીકળીને સાડા છએ પહોંચ્યો અને રામાયણ પર પ્રવચન કયું.

૮-૪-૪૧

આજે ફરતી વખતે કંઈ ખાસ વાતો ન થઈ. બાળકો અને આશ્રમની બહેનો જોડે બાપૂ વાનો કરતા રહ્યા. શાન્તીજી સાથે પશુ કંઈ વાત ન થઈ.

બપોરે શ્રી યશપાલની સાથે થોડાં સામ્યવાદીઓ બાપૂને મળવા આવ્યા. શ્રી. યશપાલ હિન્દી તો બહુ સાફ બોલે છે. પશુ અંગ્રેજીમાં વાતો થઈ. વાતોનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

યશપાલ:— “દેશમાં તો કયોડો જુઓએનો સવાલ છે કે એમને રોટી ચી રીતે મળે, રહેવા માટે જગ્યા શી રીતે મળે અને પહેરવા કપડાં શી રીતે મળે? આ સમસ્યામાં ‘પરમાત્મા પર વિશ્વાસ રાખો’ એમ કહેવાથી શો લાભ? અને એક એક મનુષ્ય

જેલમાં બંધ છે એથી શો ફાયદો? પરમાત્મામાં વિશ્વાસ હોવા ન હોવાનો આપના અદિલન સાથે શું સંબંધ?”

બાપુ:— “દરેક ફાળનો એક સેનાપતિ હોય છે, અને તે પોતાની રીતે કાર્ય કરે છે. મારો પશુ મરી-બોની મરીબી દૂર કરવાનો જ ઉદ્દેશ છે ફેર ફક્ત સાધનોનો છે.

Satyagraha is not a man-driven means. Every general does not depend upon his training. All woolwich trained generals will not act in a similar manner. But all have to depend upon a magazine to draw upon arms. So any magazine is faith in God which can never be exhausted. One single satyagrahi can carry on fight.

Those who do not perceive truth in my means should stand aside. Let us agree to disagree. If you prove true in your way well and good. If I succeed, I shall try to convert you to my view point.

So we dicer on means. Nonviolence involves faith in God.

“But we want to bring you on right path”—said the communists.

Kriplaniiji (to communists):—
“Muhammad Ali wanted him to become a Muslim so that he may be on right path.”

(“ચત્વામહ મનુષ્ય પ્રેરિત સાધન નથી. દરેક સેનાપતિ પોતાની વાલીમ પરજ નિર્ભર નથી રહેતો.

પૂર્વવિચારમાં તાલીમ પામેલા બધા સેનાપતિઓ સમાન રીતે જ કામ નથી કરતા પણ પોતાના હથીયારો મટિ તો બધાને એકજ દારૂખાના પર આધાર રાખ્યો પડે છે અને મારો દર-બહાર તો ઇશ્વરમાં મજાજ છે, જે કદી ખુટવાની નથી ફક્ત એક સંસ્કારથી પણ મુદ્દા ચાલુ રાખી શકે

જેમને મારા સાધનોમાં સત્ત્વ ન હોય તો બલજથ થઈ જાય આપણે આમાં એકમાત્ર થઈ જઈએ તેમ નથી તે બાબતમાં તો અત્યે નથી તમે તમારા માર્ગમાં સાચા પૂરવાર થઈ શકો તો જરૂર એ બહુ સારી વાત છે જે અને મારી રીતે સજ્જતા મળશે તો હું તમને નાફે દરિમિદુ માન્ય કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ

બસ સાધનો વિષે જ આપણે અત્યે છે બાકી સાની બહાર જ ઇશ્વર પરની શ્રદ્ધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે

“પણ અમે તે આપને સાચા માર્ગ પર લાવવા ઇચ્છીએ છીએ, ”-સમવાદી બિરાદરોએ કહ્યું “તેના જવાબ કૃપલાનીટએ આમ આપ્યો, ‘મહમદઅલી પણ તેમને સાચા માર્ગ પર લવવા માટે, તેમને મુસલમાન બનાવવા ઇચ્છતા હતા’)

આમ મળીને વાર્તાલાપ કરવાથી કમરો તો છે જ એક બીજાને સમજાવવામાં આવી અનુકૂળતા થાય છે રાત્રે મેં અચોખ્ખાકાઠના દસ દોઢાં વાંચ્યા બાદ હવામાનમાં જરા બાધી જેવું હતું. થોડા ઊંડા પણ પડ્યા કલકેતા, આમાં અને અન્ય રચનાએ પત્રો લખ્યાં

૯-૪-૪૨

આજે બપુ ૬-૪૫ વાગે ફરવા નીકળ્યા સાથે એક નાની માગડી અને શ્રી શ્રીમન્નારાયણ અમવાલ હતાં. દોડીને હું એ જગ્યાએ બપુછની સાથે થઈ મથો નાંધી તેઓ મેંટે લાગે પાછા ફરે પાછા ફર્યા તેમણે મને કહ્યું, ‘સમીટ! મારી તો એમ ઇચ્છા છે કે આજ તમે રામાયણ વિષે પદર મિનિટ

કંઈક કહો રામાયણના ચરિત્રોના વિષયમાં-રામ અને હરતનો વાદવિવાદ શું છે રામનામની ચર્ચા ક્યારથી ચાલી ? મને તો આ વાતો પર વિચાર કરવાનો વખત જ નથી મળતો રામાયણની ચોપા ઇંગ્લેન્ડે અર્થ તો બમારા કાનમાં પડી ગયો છે પહેલી પદર મિનિટમાં રામાયણના ગૂઢ તરવોની ચર્ચા કરાવે અને મારા જવા પછો પદર મિનિટ સુધી સાધારણ અર્થ કરાવે’ મેં કહ્યું ‘હાને, બાજુ ઘુનસીદાસના જીવન વિષે કહીશ’

જમ્મા પહેલાં બપોરે હું ફરવા પડ્યો હતો ત્યારે પૂ પી સી આઈ ડીના ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી મગલસિદ તિવારી આવતા હોવામાં અને મને કહ્યું કે તે મદ્રાસ જાય છે એ પણ કહ્યું કે પોતે નિબંધ રિપોર્ટ કરતાં આવ્યા છે બાપુજીનાં દર્શન બાદ તે આવ્યા મયા

બપોરે ફોલિસક પાદરી લોયન્સ આવ્યા લોકોએ કહ્યું કે તેઓ હિન્દીમાં વાતો કરી શકે છે ત્યારે તેમણે કહ્યું, ‘થોડી થોડી કરી શકું છું પણ આપને મારી હિન્દી સારી નથી લાગે”

બાપુએ કહ્યું એ તો મને બહુ મધુર લાગશે તમને લોકોને જેમ અમારી અગ્રેજી મને છે તેમજ અમને તમારી હિન્દી મગશે

લોયન્સ-‘હિન્દુસ્તાનની ગરીબીને હું પહેલાં નહોતો સમજતો હવે થોડી સમજવા લાગ્યો છું આ દેશમાં જેટલા લોકો દર વર્ષે મેતેરીયાલી મરી જાય છે તેટલા જુરોપમાં લાકડીથી નથી મરતાં ક્રાંસના Non-occupied (અનધિકૃત) ભાગમાં ભોજન મોકલવાની તૈયારી અમેરિકા કરે છે પણ અહીં અમેરિકાથી કંઈ નથી આવતું અને અહીંની આવી હાલત વિષે અમેરિકાને જરાયે કહેવામાં પણ નથી આવતું બાઇબલની લેગીન આદતિમાં લખ્યું છે કે જૂખ્યો માનવી સ પજ મનુષ્યના ધરેથી જન્મજરતી લઈને ખાઈ લે. અહીં આપને ત્યાં પણ એવું જ કંઈ હોતું જોઈએ સસારમાં ખરાબ વાત એ છે કે

વસ્તુઓની વિપુલતા છે. અમારાથી હિંદુસ્તાનની હાલત નથી જોવાતી. નાગપુરના પાદરીને હું પુછીશ કે મને કામ કરવાની મંજુરી મળતી જોઇએ.”

બાપુ-“તે આપને નહીં આપે. અને હું નથી ઈચ્છતો કે જેની પાસે નથી તે જેની પાસે છે તેની પાસેથી છીનવી લે. હું તો છપ્પું છું કે જેની પાસે વધુ છે તે પોતે જ તેને ઉપયોગ ન કરે. મારી રીત તો સત્યાગ્રહની છે. આ તો એક જ ચીજ છે. એમાંથી અનેક ચીજો નીકળશે. એક બાળુ શુન્યમાંથી કરોડ બની જાય છે, જેમાં એકનો સમાવેશ થઇ જ જાય છે. એક દીપક પ્રકટે છે તો એનાથી અનેક દીપકો પ્રકટી શકે છે. આ સત્યાગ્રહ તો એક સાધારણ વાત છે, બહુજ સાધારણ. એમાંથી તો અનેક વાતો નીકળશે.”

આજ સવારે એક મહારાષ્ટ્રી એક યુવતીને આશ્રમમાં દાખલ કરાવવા માટે બાપૂને કહ્યું. તે આશ્રમમાં મહારાષ્ટ્ર બાપૂના પરિચિત હતા. બાપૂએ મંજૂરી થઇને કહ્યું, “સાહેબ, આશ્રમમાં કન્યાઓને લેવાની કંઈ બ્યવસ્થા નથી. જે કન્યાઓ અહીં છે તે તો પોતાનાં વાલીઓ સાથે છે બધવા તો તેઓ છે જેમને હું બચાવણીથી જોળણું છું. અને વળી આશ્રમમાં સિદ્ધ પુરુષ તો નથી રહેતાં. સૌ અમુક પોતાનાં કામ માટે રહે છે. બધાંયને હું જોળખતો પણ નથી.”

સાંજે ફરવા જતી વખતે બાપૂએ સૌને પોતાની પાસેથી ભગાડી મૂક્યા. લીલાવતી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. ફરવાનો સમય આશ્રમવાસીઓ માટે છે. મેં નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે હું બાપૂને કહી દઇશ કે રામાયણનું પ્રવચન હું નહીં કરું; કારણ કે જ્યારે બાપૂ પોતા માટે ઇચ્છે છે-રામાયણની ગૂઢ વાતો ત્યારે તો મારે પૂરો વિચાર કરવો જોઇએ અને અહીં હું વિચાર દેવા નથી આજ્યો. આ કામ માટે તો હું ઓક્ટોબરમાં આવીશ. પણ હું જોમને કંઈ કહી શકું એ પહેલાં એમણે જ કહ્યું. “શ્રીમંત, હિંદી બોલતી વખતે અંગ્રેજી શબ્દોને અંદર ન આવવા દો. હું તો હિંદી બોલતી વખતે અંગ્રેજી શબ્દોને પાસે ફરકાવ નથી દેતો. આ મોટો દોષ છે. ” મેં જા કહી.

પ્રાર્થના પહેલાં મેં મારી વાત કહી દીધી અને આજી મામો કે આવતા ઓક્ટોબરમાં મને આવવાની મંજુરી મળે અને ત્યારે હું રામાયણના ગૂઢ તત્ત્વો પર પ્રવચન કર્યો કરીશ. આજે તો હું ખાલી બોલી જઇશ. બાપૂએ કહ્યું, “ભલે ઓક્ટોબરમાં જરૂર આવજો.”

પ્રાર્થના પછી મેં મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ અને રાજયોગ પર પંદર મિનિટ પ્રવચન આપ્યું. શ્રી. પ્રસુદ્ધલાલ વિદ્યાથી આરી મયા હતા એટલે એમની સાથે યુદ્ધ, ખર્લિન રેડીયો અને બીજા વસ્થો પર વાતો કરી. રાત્રે આંધી આવી. જિંદ તો આવી જ નહીં. આંધી બંધ થતાં જ મન્દ્ર રાત્રે કરકવાનું શરૂ કર્યું. માંક માંક ત્રણ ચાર ઠલાક જિંદ આવી.

૧૦-૪-૪૧

આજે ફરતી વખતે શ્રીમતી રામનારાયણ ચૌધરીએ કહ્યું. “બાપુ, મારા બાળકો આપને બહુ હેરાન કરે છે. તેઓ બધી ચીજો ખાપ છે એટલે ખરાબ ટેવ પણ પડે છે. હું સુભદ્રા (પોતાની પુત્રી)ની ચાળી તરફ જોવા કરે છું.”

બાપુ-“કે એની ચાળી ખાલી તો નથી ને !...”

શ્રીમતી ચૌધરી-“ના એ જોઈ છું કે તે તમારી ચાળીમાંથી બહુ ઉઠાવી લે છે.”

બાપુ-“ના, એથી કંઈ હું જૂખ્યો રહેતો નથી. મને તો બાળકો જોડે મનમત કરવામાં આરામ મળે છે.”

એક મુગ્ધ કન્યા રૂકમણીએ કહ્યું, “આ મને ખૂબ ચીજો આપે છે.”

“આ જો બધાંયને દે તો મને બહુ મળે.”

ચાંચીજીની પાસે આવ્યા ત્યારે ચાંચીજીએ પૂછ્યું, “બાપુ, હામને પણ સીમા હોય ખરી ?” ગંભીર ભાવે બાપૂએ પૂછ્યું. “ના, કહી નહીં.”

શાઓજી:-“ માણસ ગમે તેટલા પાપ કરતો ફરે
પણ ક્ષમા કરવાવાળો તો ક્ષમા કરતો જ રહે ? ”

“ ક્યારેક ક્યારેક ક્ષમાદલાનું રૂપ હોય છે, તે
ખરી ક્ષમા નહીં. ખરી ક્ષમા તો દોષીના દોષ ભરમ જ
કરી દે છે. એઓ એ સાચા રાહ પર આવી જાય છે.
પ્રવિષ્કરના લોહીને ક્રોધીએ જમીન પર પડવા ન
દીધું નહીં તો કેટલી ક્ષાનિ ચાત ફાળવેછાની કથા
પણ્ય એવી જ છે. જ્યાંસુધી એક પણ કાલો અનુષ્ઠ
કુનિયામાં છે ત્યાં સુધી કુનિયાનો અંત નહીં આવે.

મુનર્પના...બહુ પ્રખ્યાત દાનવીર છે. પણ એમણે
ચોરી પણ બહુજ કરી છે.

શાઓજી, “ ચોરી થી રીતે ? ”

આપુ, “ ચોરી કર્યા વિના તો કોઈપણ ન જ
જાની શકાય. જમનાલાલજીએ પણ આ વાત કબૂલ
કરી છે. ”

જ્યારે બાપુને મળતા હિન્દુ સમાજના નેતા,
મદ્રાસના ડૉ. વરદાસ આબ્યા, ખૂબ રૂપિય વક્તા અને
પ્રમાણિક હતા. આજ સવારે બાપુએ ડૉ. રામાન-
પ્રસાદ મુકરજી વિષે કહ્યું, “ ડૉક્ટર મુકરજી યોગ્ય
અને કાલા માણસ છે. બંગાળનો હિન્દુ સમાજમાં કાલા
આદમી છે. ”

(કમળા)

હૃદયધ્વનિ

લેખક: સ્વ. 'દેવ'

નથી તારે કોઈ જગત ભરમાં અન્ય પ્રણયી !
અને ઘેરે શાને તું જ પ્રણયમાં મથી-જકડી !
જવા દે રોકે શું છાશું મળતે રમ્ય રમતાં
કદી ધાશું બેળા ઉર ઉર તણી વાત કરતાં
કદી આ સંભારે નિકટ દિલે આવી પડશું
ઉરે ધારે છે તું હૃદય કુર રહેશેય પણ શું !
જવાદે રોકે શું પ્રણયો નહિ જુએ કદિ તને
અને નિશ્ચે ધાઈ જુઓંય નહિ તું એ કદિ મને
કદિ જુએ તોયે નયન નયને આ વિરમશે
જુની યાદે પાછાં હૃદય મહી તોફાન મારી
રહે તારે માટે જગત મુરતું રૂનેક ધરતું
વહે શાને આવી : ‘તું જ વિણ નહીં અન્ય મનતું’ !
જ્યા જુએ છે તું સુખ જગતનાં આર દિન છે
કહે ‘બહાલા’ ‘મહારા’ મમ હૃદયને બંધન દિલે
પસે આવી તહારાં રસિક નયને એ પ્રણય આ
કરે શાને નાહી હૃદય ધ્વનિની કામ જાણના !
ગુમવા તહારી એ મનપત્રનવેગી તરણીને
જવું હોયે ત્યાં આ દિલ મરી ફિર એક ભૂમિએ
સુખયેલાં તારા અનુપમ રૂપે મરત બમરે
છેડે આંહી ત્યાંહી દિલ કમળમાં યદે પકડે !

તમે તો ભાઈ ભારે હિંમત એકી ! મારે કહેવું પડશે કે ક્યાંથી ક્યાં ડેકડે માર્યો. ક્યાં વળાના અને ક્યાં અત્યારના ? તમે તો હદ કરી નાંખી.

હાણુ માન્યામાંજ આવે નહિ. મેં તો તમને ધણી વખત પહેલાં વળામાં નાના હતા ત્યારે જોએલા. મેં વખત જોએલા એટલે આવ જોનારને નવાઈ તો લાગેજ ને ? રસ્તામાં વિનોદ કરતા રેવાશંકરભાઈએ મારી પુરાણી... ઉપેળોને હાથ કહ્યું.

નિશાળમાંથી છુટીને હું અને રેવાશંકરભાઈ કામનાથ મહાદેવે દર્શને જતા હતા. રેવાશંકરભાઈ મુળ વળાના જ, અને અહિં નવી શુભરાતી શાળામાં મુખ્ય આચાર્ય તરીકે હતા. શ્રી રવિભાઈ પાસે ચિત્રની તાલીમ લીધા પછી તેમણે અને શાળામાં ચિત્ર શિક્ષક તરીકે કામ કરવા પાઠ દાર્ઢમ રોક્યો હતો. મને અભ્યાસમાં કંઈક આર્થિક મદદ મળે એવી શ્રી રેવાશંકરભાઈની યોજના હતી. દોઢ-બે વરસ શાળામાં તેમના હાથ નીચે બાળકોને કેવી રીતે લીખવવું એ કૃત્રી એમણે બતાવેલો. અને હું એમને લીટ બરાબર હાલેલો. એટલે મારે એમની હારે મેળ પથુ ઠીક ઠીક મળી ગયેલો.

શુદ્ધ ખાદીનું ઘાતીયું, ભગવી કફની, સફેદ ઉંચી દિવાલની ટાપી અને ખભા ઉપર ઉનની માખળી, હાથમાં એક લાકડો. ફરવા જવાનો આ નિત્યનો પોશાક, અમે સર્જે ધણીવાર સાથે કામનાથ દર્શને જતા. લગભગ પીસ્તાળીસેક વર્ષની એમની ઉંમર ગણાય.

ઉપર પ્રમાણે આવ રેવાશંકરભાઈએ રસ્તામાં હસતાં હસતાં રવાનાવિક કહ્યું. શું હદ કરી રેવાશંકરભાઈ ! મેં પથુ આગળ વાત જબજવા માટે છાંસાથી પૂછ્યું.

આ ચિત્રકળામાં ખૂબ આગળ વધ્યા છ, બીજું શું ? તમને એમ લાગ્યું હતું કે હું આટલો આગળ વધીશ ? રેવાશંકરભાઈએ દહંતાથી ખુલસો કર્યો.

મેં કહ્યું, છ તો રેવાશંકરભાઈ, રવિભાઈ જેવા ઝુરનો હાથ માથે પડ્યો અને આપના જેવાનું પીક બળ, એટલે આ ખાલમાંથી બહાર નીકળ્યું. નહિ તો છ ના છ ગમ. આ અખણી ભૂમિમાં આપણે મમ ક્યાંથી ખોદાય ?

અરે કહ્યું. હા છ તો મહાદેવ જેવો ધણી છે ને ! અને પાછું એમા એમ છે ને વળુભાઈ, માથુસની પેતાની આવકત પથુ જોઈએ ને ?

રેવાશંકરભાઈએ મહાદેવ ઉપર જવાબદારી ઠોકી ખેસાડી અને પુરુષાર્થની મદદ સાથે સામેલ કરી લીધી.

ચાલુ વાર્તાલાપે રાયપુર ચકલામાં અમરા ગામના એડીદાસભાઈ પાનવાળાની દુકાને આવી પહોંચ્યા.

ચાલો, પાન ખાતાં જઈએ, રેવાશંકરભાઈ.

ફરવા આવતાં જતાં આ પાનની દુકાન અમરાં જંકશન ખતતી. દેશના વાવક અહિંથી કાંઈક ને કાંઈક તો અવાર નવાર મળતા જ રહેતા.

કાં દાસભાઈ કાંઈ નવીન ?

પધારો, પધારો, રેવાશંકરભાઈ ! દાસભાઈએ વિરે કથી કોરા કાયાની બે પાનપટ્ટી આપી રવામત કર્યું.

નવીન તો શું, કાંઈ છે નહ. પથુ કાલ એલશે એસર કહ્યુંકોડીએ વળાથી આવ્યો. છ કેતો તો કે કે ઝાણુચાલ દીકાં ઉતર્ષો છે. બે એવું હોમ તો તો દળી દળીને હાંકણીમાં ઉધરાવવા જેવું થાય કાં પથુ ?

દાસભાઈએ દેશના એક નવીન ખમર આપ્યા.

દાસભાઈને ચઢે ધરાકોનો સાંજનો સમય, એટલે 'જમ મહાદેવ' કહીને અમે વધુ રોકાયા સિવાય આગળ ચાલતો પકડી.

ભાઈ વળુભાઈ, મારે તમને એક બહુ અંગત વાત કહેવી છે. આ મનમાં રાખવાનું છે. શું ? વળી પાછું વાત ક્યાંઈક ચોરાઈ જાય તો ખોટું મર્યામ. આ તમને જરાક પહેલું કીધું સારું. બે કે મને

તમારી ઉપર શ્રદ્ધા છે જ. પણ ક્યારેક વાતવાતમાં બોલાઈ જવાય તો ઠીક નહિ.

રેવાશંકરભાઈએ શરૂઆતની વાતનું અનુસંધાન કરી વાતનું રહસ્ય જાળવી રાખવા ભાર મૂક્યો.

મેં જરાય આપેલો, એવું તે હોય, રેવાશંકરભાઈ! આત્માર સુધીમાં કોઈ દિવસ વાત ક્યાંય ગઈ છે? એ તો પેટમાં જ ઉતરી ગઈ સમજીને.

રેવાશંકરભાઈ—મુરતીઆ તરીકે મેં તમને મારા ખ્યાલમાં રાખ્યા છે. માટે તે બાબત તમારે જરાએ ક્યાંય ઉતાવળ કરીને દોડવાનું નથી. સમજ્યાને? મારો ધણા વખતથી આ એક વાત કહેવાનો વિચાર હતો એટલે આજે તમારે કાને વાત નાંખી દઉં તો નિરાંત વળે. થોડે, બેઝા બેઝા ખુલાસો કરી દઉં. મારી સાળીની એક કન્યા છે. અને એના સમયજી બાબત મારે જ વિચારવાનું છે. અને વળી કન્યાનું ખરચ ધોવાય એટલું લેવાનું છે. આછી કાંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી. એ તો પછી આપણે સમજી લેશું.

શ્રી. રેવાશંકરભાઈની વાત ગળે ઉતારવા જેવી લાગી. અને આવી બાબતમાં ઉતાવળ કરવામાં લાજ કરી દેખાય નહિ એ જાણું. લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા જવું નહિ, અને સીધું કપાળ ધરી દેવું એ મુત્ર સાંભરી આવ્યું.

હા, ત્યારે રેવાશંકરભાઈ, અને પણ એમ થાય છે કે આપ જેવા વડીલ આવા કાર્યમાં વચ્ચે હોય તો કશું સુલભ થઈ પડે. મેં પણ એમના સુર સાથે સ્વર મિલાવી એમના વિચારોને અનુમોદન આપી દીધું.

ઠીક ત્યારે, આપણી વાત નક્કી થાય છે. અને મામ જઈને ઊઠરીની બાને રૂચર મળી આવે એટલે પાતું. એટલામાં મદદેવનું મદિર આવી પહોંચ્યું ને દર્શન કરી અમે છુટા પડ્યા.

કેટલીક વાતોને દીવમાં નાખવાનું નથી હોતું, કેમ બાનુભાઈ! આ વાતમાં તમારો શું મત પડે છે?

.. એક અંગત મિત્ર બાનુભાઈની મેં સલાહ

‘અઝબોધના વળી ઉધારા શા!’ ખરું પુછો તો મારી એ સલાહ છે કે આપણે કાલે જ ઊઠરીને, મામ જઈને એની બાને મળી આવીએ. અને વિશેષ ફાવે તો તને ખબર છે ને કે ઊઠરીની બાને મળવાને બદલે આઠકતરી રીતે ઊઠરીને પણ નિરખી લેવાશે? “એક પંચ અને દો કાજ.” બાનુભાઈએ જણાવ્યું.

એક પંચ અને દો કાજવાળી સલાહ એક નવો તરંગ મનમાં ઉછળ્યો. હા, બાનુભાઈ તમારે કહેવાનું રહસ્ય ઉઘાટ છે. અને જે લાગ મળશે તો આપણે થોડાંક વાર્તાલાપ પણ કરી લઈશું. જેથી કન્યા મારેનો પણ સર્વ ખ્યાલ ભણી સકાય.

અથવા, એને, એવું અડપણું કરતો નહિ નહિ તો ચાંદલો થવો તો એક બાજુ રહેશે અને બીજી બાજુ એ જાણ. એ કાંઈ સહેરની સોસાયટીમાં ફરવાવાળી ઊઠરી ન હોય, કે આપણે જઈએ એટલે ખારણમાં સામી મલકતી! મલકતી તેડવા આવે!

કાંઈ, એ તો હુંયે ક્યાં સહેર અને ગામઝાના રીતરિવાજ નથી ભણ્યો તો પણ જરા આ પ્રસંગ જ એવો છે કે અસાધારણ શુદ્ધિવાળા પણ જરા વફુ-ધેલા થઈને આડું અવળું વેતરી નાખે તો આપણે શા દિસાગમાં! આ પ્રસંગ જ એવો કે શુદ્ધિ ઠોણે ન હોય તો ખજેર મારી જવાય.

બીજે દિવસે એક એક થેલી હાથમાં પકડી બંને ધોળકાની માટીમાં ચઢી બેઠા. આવા પ્રસંગે પાછા શુકન પણ ન હોય ત્યાંથી સામા ભટકાય તો! ઘેરથી નીકળતાં એક બોલકું ‘આડું’ ઉતર્યું. અને કૂંધની ત્યાંજી લઈને દોઢાઈ પણ મોટી મુઠોના થોભા સાથે ઠઠરક, ઠઠરક, કરતા ભણે સામે એટલા આવતા હોય એમ મલકાતા મલકાતા બાજુએથી પસાર થયા.

બોલકું અને દોઢાઈ તાદરશ દટાઈ દટાઈ અદરશ થઈ ગયા. માટી પણ ભેર શોરથી બેઝથી દોડવા લાગી.

ટ્રેપનના કબાની બારીમાં બોલું રાખી ને કન્યાની એક થેલી કદપના મનમાં આંખ આગળ ચીતરવા

લાગ્યો. ખેતર અને કુંડાં ઝાડવાંઓ, ફેટલાક ખાકી અને ખાખોચીયાં, વાંછી અને નખી પડેલી જાળ્યો, દૂર દૂર દેહવાળી જમીનમાં ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડતાં ટોળાં આખ આખળથી એક પછી એક અદર્ય થવા લાગ્યાં. નિસરતું આ તોફાન આખળ ધસતી ગાડીની પાછળ પાછળ ઝપાટાપથ હડસેલાઈ હતું.

મારે મન અત્યારે તો આ બધા અણુમહત્વના દરયોની સપાટી ઉપર એક કુંવારી કન્યાનો દેહ ધડાવા માંડ્યો. ગામઠાડું આજણુ કુંડુંજ, એની એકે કન્યા. ચણાની દાળ જેવી પીળી ધમરખ તણુ તણુ દીખડીએવાળા કાલ થેરી ચુંદડી ગોઠણુ સુધીના કાંખા ફેશ ઉપરથી વારે વારે સરી જતી હોય. અને સફેદ માદરપાઠેની ધાધરી ઉપર વળ દબને ઉપર હવામાં એનો એક છેડો ઉડતો નજરે લાગ્યો. ચુનો વમરતું વીધેલ અણીઆણું નાક, કાળજાકરેલો કાંખી આંખો આગળ જૂલતું લાગ્યું.

ખાણુકરણ ઉનાના માણુકમંજ જેવા હાથથી હવામાં ઉડતી વાળની લટોને પકડી પકડી પોતાના ગળાની અંદર અવારનવાર લપેટતી લાગી. ફેડથી પાતળો અર્ધ સુકો દેહ ભોળાકતના દિવસમાં ટોળામાં હાપથી અદર્ય થતો જોયો. ગળામાં એક સોનાની નાની માદરડી છૂટા વાળની અંદર અડધી છુપાઈ અડ હતી, એ તો પાછળથી દેખાઈ. થી એની છટા ! જુવારાઈ કુંડું પકડેલા હાથમ. બોલર મર્યાના લીલા રંગ જેવી કાચની એક એક ખંડી સાથે ચિત્તળની એક એક ખંડી શોભી ઉડતી હતી. છડા અને કાંકળા વગરના પાતળીઆ પગની પાનીઓ કાઈ કીમતી પાનેતર ઉપર ખીખાની હાપ પાડે એમ કાલની કાળી બૂમમાં કુંડુના પગલાં પાડીને અદર્ય થઈ ગયું. આવી કન્યા જો મહિષી તરીકે મળે તો જીવન ધન્ય. અને જો કાઈ એકાડું લાટકાણું તો ચોખ્ખીની ફેરા ભોગો પચાશીએ ફેરા આજ લવમાં સમજી લેશે.

જેવી ભવ્ય કલ્પનામૂર્તિ ! અને એકદમ વિચાર-માળા ટૂટી ગયું. હવે.....તારીની. થેરથી નીકળતાં

આડું ઉતરેલું જોલકું અને થોભાળો દેહાઈ આ ભવ્ય કલ્પના સામે ફરી લાટકાણું. અને એ બાજુ બગાડી નાખી.

એલા, શું વિચારમાં પડી ગયો, વણુ ? હજી ગાય તો કન્યાનું ઘણું આણું છે ભાઈ. ભાનુભાઈએ ઉંઘના ઝોલામાંથી જગીને પૂછ્યું.

ના, ના, એ તો જરાક પારીમાં જોતો જોતો જરા—લગ્નજીવનના વિચારે ચઢી ગયેલો.

જાણ્યા ! તુરં જખરો છે. "એ"શ ભાગોલે અને જાણ જાણે" જેવું કરતો લાગે છે. પછી તો ભાનુભાઈએ લગ્નના લોકગીતો ઉપેક્ષા અને રસનાં કુંડાં ટોળાયાં.

જોધાણીભાઈએ ચુંદડીમાં એક શરૂઆતનું લગ્નગીત મુક્યું છે એ સાંભળ્યું છે ? પેલું કન્યાપક્ષ-વાળા કંઈકારી લખતા વખતના પ્રસંગે કન્યા મેડી ઉપરથી મોરની સાથે સંદેશો જાતો મોકલે છે એ ? ...એનો ભાવ અને હાળ પણ અતિસુંદર છે.

હા, હા ગાઓને ભાઈ, રસોએ સાળો ધણો લખિો છે, જે કુંડો થયો ધ ખરા. મારી અંધીરાઈ ઉપરથી આવી. સાંભળ ત્યારે, ભાનુભાઈએ ધીમેથી ટકુમર શરૂ કર્યો.

મોર જાળે ઉમયણે દેશ, મોર જાળે આમયણે દેશ વળતો જાળે રે વેવાયોને મારે લે રા.....જા. મોર તારી સોનાની ચાંચ, મોર તારી રૂપાની પાંખ.

ભાનુભાઈએ ગાયે રાખ્યું અને હું એના સુંદર હાળ અને લાવનામાં ઉડ્યો. મન ઉડ્યું ઉડ્યું એવું તે ઉડ્યું કે પાછી પેલી હવામાં ધડામેલ કલ્પનાની કન્યાને ટોળામાંથી શોધી કાઢી એને આ ગીતનું રહસ્ય તેને સમજાવવા મંડી પડ્યો.

પણ તમે કેણુ છો ? અગવધા ધધને આમ વાતો કરવા મંડી પડ્યા છે તે શરમ નથી આવતી ! (જરાક ક્ષોભ પામી) મેં જરા જુલ કરી હોં. મારી જોળખાણુ આવી દઉં. આ હું, જરા અટકીને..... હા હા એ તો હું તમારે ત્યાં જ આજું છું. તમે

મને પસંદ પડે છે કે નહિ એ જોવા. બધું નકકી થઈ ગયું છે. માત્ર મારે તમારી પસંદગી કરવાનું જ બાકી રહી ગયું છે. પછી શું...આપણું.....જોલણું અટકી પડ્યું.

ચુકડીને છેડે દાંતમાં ભગવીને પેલી આજીવ જાણેલી આંખો મારી સામે કતરાણી. હાથ ! હાથ ! મા, આ પસંદગી કરવાનું ને આ બધું શું ? આપણા ખસી જાયો આપણા વચમાંથી, નહિ તો જીવાણું કંકુ જોયું છે ? પસંદગી કરવા આપણા તે મોટા ! મને જાન આપણું કે યુર્પાઈની હદ કરી નાખી આ તો. મનમાં જ લોડો પડ્યો, સાણું અર્થ હો, વચર એળખાણે પહેલે જ ધડકે આમ વાત કરવાનું અકપણ કરવાનું પરિણામ સાફ નહિ.

શુદ્ધિ કાંઈ કેટલો રહે આવું જોઈને ? તોયે ખરી હકીકત તો કહેવાની નહીં મધ, અને પાછી આકૃતિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. મનમાં પરતાવો થયો. ભલે જોલે ચુરસો કર્યો, પણ ભેજા જોણું કહી દીધું હોત કે તારા બાપા કે જેતરીએ લખે ત્યારે શું પણ મેડીના ઝડપેથી ધણા મોરલા જેતરમાં રખાયા હશે એમાંથી એમની સાથે લગ્નનો સંદેશ કહેવાયો દેને. એટલે શું પીડી જોળાવીને તૈયાર થઈ જઈશ.

આણખમાં મીઠા અને ઘેરા રાજે ખીત પુર કરી બાનુભાઈએ એવું રહસ્ય સમજાવવા વાત સર કરી એટલામાં જેતરમાં રખાતા કંપનાના મોરલા સુંદર આકૃતિ પાછળ પાંખ ફેલાવતા ઉડી ગયા.

કેટલી સુંદર બાવના ! લોકગીતોની રચનાર પહેલાની જીવોના કેટલા ફળદ્રુપ ભેગા ? અને એ વખતના લગ્ન પ્રસંગમાં પણ એણે રસીલીએ જ હોવા જોઈએ, કેમ અર્થને કે જે તારીફ કરી

અને એ તો કીક, પણ કેટલાક મોતો તો જોવા છે કે આપણી કંપના પણ જાહેર મારી, જન્ય અને પ્રસંગે પ્રસંગે શોકી ઉઠે જોવા.

ત્યારે ચલાવો ચલાવો, બાનુભાઈ, આતો હાજુ, બધું અધારમાં જાત. "પરવણા પહેલાં પાંખ બાંધી લેવી" જોઈએ એ આવું નામ. પહેલાની કંપનીએ

આવું જાણી લેવું જોઈએ નહિતો પરવણાની પહેલી રાતે ખતી આમળ અલ્પક બનવાનો પ્રસંગ આવે.

જીજી આ એક વર જ્યારે તોરણ આવે છે ત્યારનો પ્રસંગ છે.

મહોલ પધારો રાજ-તમે સોનાની ઘરણાઈએ મહોલ પધારો રાજ...

કેવી પ્રેમપેલી આ ઝીંઝી ? કેવી ભવ્ય બાવના ? ઝીંઝીની કંપના ક્યાં જાતી ચડી બેઠી ? કોઈ દેવના વરધામાં પણ સોનાની ઘરણાઈના સુર હજી વચમાં સંભળવામાં નથી આપ્યા. અરે, કોઈ કવિજોની કંપના પણ ત્યાં નથી પહોંચી. ધન્ય છે વરરાજાને કે સોનાની ઘરણાઈએના મીઠા સુરથી તમારી પધરામણી કરે છે.

મનમાં ચોડા મલકાટ થયો. આપડેય મહોલે પધારણું ત્યારે કેટલીએ કાચલના માળાઓ ટકુકરી.

પછી તો બાનુભાઈને પણ મારાનો નથી અર્થો અને વાટ લાંબી કપાતી જન્ય, વચમાં સંભળું ન સંભળું, પણ તેમણે હંકાર્યો ગયો. અકબુ પકબુ સંભળતો જાઉં અને અવારનવાર પેલી કંપના કૃતિના નકામાં ચડી જાઉં. કોઈ કોઈ વાર તો બાનુ-ભાઈને મારી આમળ "લેંસ આમળ ભાગવત" જેવું જાતી જવું. આવી લીજ્જતમાં અને લીજ્જતમાં અમે જાને એકે ચઢ્યા અને સંજના ઉતરવાને રોજને ઉતરી પડ્યા.

કાને ત્યાં સાંજ જવું છે ? એક ભાંગી જેતરઉં ચાક પર ટપાને ઉતારતો આડીવાળો બોલી ઉઠ્યો.

જાણજી મહેતાને ત્યાં. ઘર તો જોયું છે ને બાઈ તમે !

ટપાની પાછલી મેકમાંથી મેં જવાબ આપ્યો,

એ હા સાજ હા, જોળખ્યા. મહેતાને મામમાં રમીને તો જોળખીએ એવું અને કાંઈ ! આરતે બાપા કંકુ ધીરી બેટા, ઘોડીની રૂને માડીવાળાએ રહેજ નરમ મૂઝી અને ટપાએ વેગ પકડ્યો.

ટપાવાળો સ્વભાવે જરા આનંદી અને મસ્કરો હતો એટલે વાટમાં ગમમતી તુલ્કા ફેંટવા માંડ્યો. વચમાં વચમાં સોરઠા પણ લલકારતો અને કંકુ બપોરે રેવાલ પકડતી ત્યારે સાખાસા બેટાના હર્ષનાદથી આછુબાણુતી વાડીયુંતે ગજવી ચૂકતો.

સાખ ! સુંખી રેતા હશે. મહેતા શું કાંઈ સગ-પણમાં થતા હશે સાખ ? હે...ક રાંડ ! કંકુડી ન્યાં ખેતરમાં શું કાઢયું છે તારા ડોકાનું ? આમ ચીસે ઝોકાને ચીસે !

ગાડીવાળાની નજર ચુકાવી કંકુડીએ ખેતરનું કીણું ધાસ બેઠક સહકે આડી વાતરી. અને હાંકનારનો ભીજળ ગયો.

રાં...ડની લે...ખાપા અને બેટા કે'તા તો આડી ફંટાણી. ચીસે શું કાંટા પડેવાતા હશે ? ખાપડીને બંધ અને પ્રેમનો પાઠ પઠાવતાં ગાડીવાળાએ એક ભાળકી નેતર કંકુડી પીઠ ઉપર હટકારી. અને કંકુ રેવાલ ઉડી.

ના રે બાઈ, સગપણ તો કાંઈ નહિ. આતો જરા વાતનો પ્રસંગ મહેતાને કાને નાખ્યો છે. તે જરા વચમાં ઉતરીને મળી લેયું' એ હોશાળે.

હા, હા, હા, હમખર્ચ ગયું' સાખ ! કાને વાત નાખવાં માટે બે ફાસળીનો વેંત કર્યો છે ને ! નકર ફેરો અફળ સમજી લેવો.

મારો બેટો ગાડીવાળામ માયાનો લાગે છે. ગામની નાક પારખીને બેલતો હોય એમ ગાડીવાળાએ અનિશ્ચ ભાખ્યું.

અથા જોમ કેમ બોલે' છે ? ફાસળીનો વેંત અને અફળ ફેરો આ બધું' શું ? ગાડીવાળાની ભાષા ઉપર જરા આશ્ચર્ય અને શંકા ઉદ્ભવી.

ઈ તો કાને વાત નાખવાનું કાણું એમાંજ બધું' હમખર્ચ ગયું. બાઈ નાનું. ગામ એટલે એકબીજાને ઝોળાળીએને ? અપને કાને. વાત નાખવા. આજ ટપામાં ધણી આવી ગયા. અને બધાવ ધક્કાના ફેરમાં. સોરઠની કંઠણ ધરતીમાં આયે એક કાટ મળી ગયો.

એલા ઈ બધી માયાકુટ ચૂક. કાંઈક લલકાર તો સીમાડો દેખાવ ઝટ.

હા...થ્યો સાખ ! લીલાવંતીમાંથી 'દે ઉઠેભાણુ-માંથી હંભણાનું' ? 'કં'ટાળીને મેં ઠહું.' અરે ! બાઈ તને ફાવે એમાંથી ફેંકને...

ઉઠેભાણુનું જ હાંભળો ત્યારે...

મધુર મુલાવ દેખી દીલ બન્યું નહિ જે દિવાનું. રંગીણું દીલ તે દીવાની રંગીણું નહિ રહેવાનું.

વાહ ! દારત, પછી તો એણે ફેંકયેજ રાખ્યા, ગાડીનાં પરીચય અને ટાંગતા ખડખડાટથી ધડીક શાંતિ ચથરાણી. બાનુભાઈએ પણ એક આછી ઉંધ તાણી લીધી.

મારે માથું રીંગણું તોળતું એકાદ બે વખત એકની દિવાલ સાથે ભટકાણું, એટલામાં ટાંગે રિથર થઈ ગયો.

"એસી વાવ પાસેથી કેડી ગય છે. એની પાસે જ કાંઈ ઊકારાને પૂછશો. ઈએ ખતાવશે. ગાડી-વાળાએ રસ્તો ખતાવી દીધો.

પધારો, પધારો ભાઈ કપાંથી અમદાવાદથી આવે હો ! એક જુદા આદર્શો ઝોરારીએ હાલેલા ખાટલા ઉપરથી સ્વાગત કરતા બોલ્યા.

હા, જી ! વિનય અને વિવેકથી જય જય કહીને રેવાશંકરભાઈવાળી ચીઠી તેમના હાથમાં ચૂકી દીધી.

બેસો ભાઈ અહીં ખાટલ બેસોને. હાડીયું લુગડાં ધોવા ગયું છે, કપારની ગયું છે. હવે આવતું હશે. બધા ખુશીમાંને રેવાશંકરભાઈને ઊકારાં' હો !

હા જી બધાં જ આનંદમાં છે. કોણ જાણે કેમ પણ અત્યારથી જ થોડું બેલવાની સરખાત કરી દીધી.

આ બાઈ કોણ ? સાથે.

મારા મિત્ર છે અગે અમદાવાદ સાથેજ રહીએ છીએ વળાનાજ છે.

એ...મ સારું સારું.

પા એક કલાકમાં આડીનો આમળીઓ ખખડ્યો

નજર ત્યાં ચોટી અને તરતજ જલક સરકાયેલન વધું. બારણું તો પાછળથી ઊઘડ્યું. તે પહેલાં જ ઉપરની ધટના બની ચૂકી. તરત જ એક બાઈ અને બે છોકરીઓએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. સુકેલા લુગડાંની ખાંસડોવાળી તો છોકરીની મા વગર કહેજ લાગી. સૌથી પાછળ એક છોકરી, હાથમાં દોરડુંને ધોળા. ત્યાં જ નજર તો ચોટી પથ્થુ ચિત્રના કપોત્રીચનમાં મેઈન શ્રીમર જેમ દહિને બેઠી લે, એવું જ વચલી છોકરી માટે થયું.

તાજી ધોએલ લાલ કસુંબલ ચુંદડી, માથે ઈંદોળી ઉપર ત્રાગાની ગામર, ભૂતમયી ધોએલા ગોઠણ સુધીના વાળ, સફેદ બાધરી ઉપર લટકતા રસ્તામાં સુકાતા આવતા હતા. લગભગ બધું જ મળતું આવતું હતું. અમને અનુભવાને જોવા. ત્રણેય રહેજ અંચકાવા. મ્હારામ્હે ટટાર ખેસી જવાયું. બાતુભાઈની કેશ્વે દવાપાઈ મ્હ. બાતુભાઈએ આંખ ઠાઠી. ન ગમ્યું હોય એમ લાગ્યું. પણ એમાં કું થું કફે દ આ બધું ધડીકમાં એની મેળે જ થતું મ્યું બાતુભાઈના વિવેકનું માન મારાથી સચવાયું નહિ. મેં મોઢાને બરાબર નિરખી લીધું.

જોવામાં ધણી ઝૂપથી ઝોણરી ઉપર ચડીને પાણીઆરા ઉપર ધડો મૂકી મોઢાને રહેજ ગ્રાંચું કરી એ તો ધરમાં પલાયન થઈ ગઈ.

અને જે ગામ આવ્યા તે છોકરીનું મોસાળ લાગ્યું. અમારી પૂરી ઝોળખાથું પેલી મોટી બાઈ જેને માથે લુગડાંની ખાંસડી હતી તેને આપી. એ બાઈના આ જલ પિતા હતા. અમારી સાથેના વાર્તાલાપ કરવાના પેલી બંને છોકરીઓએ જમવાનું તૈયાર કરી નાંખ્યું. નાની છોકરી જમવા બોલાવવા આવી. અમે તૈયાર થઈ જમવા ઉઠ્યા.

નાનું એવું રાંધણીયું હતું. પાછલા બગીચાને કાકાસ નીચે પાટલા ઉપર પડતા હશે. એ જ છોકરી રોટલી વણતી હતી. બરાબર ઉંબરાની બહાર સામેજ અમારા પાટલા બિજાવેલા હતા. બાજુમાં બાતુભાઈ અને હું રાંધણીઆનું આંધું બારણું બંધ. માત્ર આંધું સરી

જ કુ બોધ શકતા હતા. સામે પેલા જલ પિતા જમવા બેઠા. કેમ જમવું અને કેટલું ખાવું એ એક મહાન મુશ્કેલી આવી પડી. બાતુભાઈ રાખેતા મુજબ ઉઘાવવા માંડ્યા. મારાથી એમ ન થઈ શક્યું. વિચારે ચાચો કે ચોડું ખાઈશ તો મારી મજનરી માંદામાં થઈ જશે, અને રાખેતા મુજબ ધરાઈને ખાઈશ તો અકસ્માતે મજૂને કાઢાય છોકરી લાગી જશે.

શુષ્કવારમાં નક્કી કરી નાંખ્યું. બસ છટાથી ચારી ચાવીને ખાવું. લીંબડીવાળા મુરજી અંબાશંકર બાઈને ઉપદેશ અહીં લાગુ પડી દીધો, ચાવીને ખાવું એટલે વમર કહે ચોડું જ ખવાય. અંબાશંકર બાઈ આ રથળે અને મહાન જીજ્ઞાસા. શી જોતી જુલું! જલે આઈંદણ. જમતાં જમતાં પુષ્કળ વાતા થઈ. એ બધી મદ રલા સિવાય છુટી-છુટી વેગર્થ મ્હ. એ બધા જવાળ પાસે બેઠેલા બાતુભાઈ પોતાની ફરજ સમજી આવતા મ્યા. અને લાગુ પડતા પ્રશ્નોના જવાબ દા અને નાં માં પતાવવા માંડ્યો.

રાંધણીબાની અંદરનું દરજ વગર રોચ છુકે બેઠામાં ચિતરી નાંખવાનું હતું. એટલે મેં તો પોણા ભાગ એમાંજ રોક્યો અને પા ભાગ જમવામાં ચાલ્યો. ચાવી ચાવીને ખાવાનું એટલે સમય પણ લાગેજને. અંબાશંકરબાઈને ઉપદેશ તો મારે માટે અત્યારે આશિર્વાદ સમ નિવડ્યો.

પેલા નાના ચાલુકમંબ જેવા હાથ ઉપરની કાચની બંકડોના મધુર મધુર ખખડાટ સંભળાવા લાગ્યો. પટકે દમને તાવડી ઉપર રોટલી મૂકતાં જલે ફૂલ પડ્યું. છ ફૂલ પાછાં ચાળીમાં પડ્યા માંડ્યા. સાડું બોજન પણ અલોકિક મીઠાસ. હલે અને અનુભવથી કલ્પના આવી કે “વિદુરને ધરે માટલામાં રાંધેલી તાંદળબની લાજીનું બડચલ કૂચે પ્રેમથી માટલામાં આંગળી ધસી ધસીને કેમ ચાટી ખાયું” એનું એ જ રહસ્ય. પેલો ભક્તિ પ્રેમ. આ અહીંના જુરો પ્રેમ. પત્ની પ્રેમ કહેવાની દિશત તો નો ચાલી. તત્ત્વગાન રડ્યું. જીવનમાં મનુષ્ય પ્રેમનો જ ભૂખ્યો છે.

બે ત્રણ રોટલો પૂરી કરતાં આટલું તરવરાન નવપયું. એટલામાં બિલાડીના પગલા જેવો અવાજ રાંધણીઆમાંથી નીકળ્યો. હું સ્વસ્થ થઈ ગયો. તરવરાન ઉડી ગયું. અને દરેક આંગળીઓ કોઈ સરસ આકારમાં ગોઠવાઈ ગઈ. અજંટાના ચિત્રોનો કોઈએ અભ્યાસ કર્યો હોય તેને ખબર પડશે ત્રણ આંગળીમાં રોટલોનું બટકું લટકી પડયું. ટચ્છી અને ઉલ્લેચી આંગળી સારી રીતે વળાંકો લઈ ગઈ.

તલન નજીક આવીને ફૂલ જેવી રોટલો ટપક દઇને યાળીમાં જેવી છોકરી મૂકે છે તેવાં જ મેં બે મહાકાઈ કરી નાખ્યાં. નીચે નમેલી કન્યાનું સુખદર્શન અને બીજું, તરતજ સાથે સાથે પેલો રોટલોનું બટકું પકડેલો વળાંકાર આંગળીઓવાળો હાથ હિંચો કરી અને નકારમાં કબી દીધું કે હવે રોટલો નહિ જોઇએ.

“મૂડી દે, મૂડી દે” નામ દઇને એની બાએ તુરતજ ઠણું.

પીરસંતાએ આવડતું નથી-મહેમાન તો ના જ પાડે ને! મૂડી દે તું તારે બે રોટલો. ફરી પાછા ટપક ટપક બે અવાજ થયા, અને ગજરાએલી બિલાડીની માફક છોકરી રાંધણીઆમાં બરાઇ ગઈ.

છોકરીની બા અનુભવી લાગી. “મહેમાન તો ના જ પાડેને” બે વાક્ય યાદ આવ્યું. એણેય કોક શરમાતા મહેમાનને પીરસ્યું હતોને?

એટા, કેરીનું શંભારીયું અચાણું લાવજો તો! બાત સાથે જરા ઠીક પડશે.

મૂળા રહીને પણ સંભળાવ્યું કે એ...હા...લાવી. ભારે અથળા સાથે હું તો જોઇ જ રહ્યો. એણે પણ એવી જ છટાથી કમચના વાડકામાંથી કેરીનો કટકો યાળીમાં મૂક્યો. જેવો રોટલોના બટકાવાળો હાથ મારાથી ચર્પી ગયો હતો એવો જ. અને મૂંઝવણ

ચર્પી અજંટાની કળાકૃતિઓનો આણે ક્યાંથી અભ્યાસ કર્યો હતો? આથે માતાના સંસ્કાર હોવા જોઇએ. તરત જ નાનપણમાં વાચેલા મહાભારતનો અભિમન્યુનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. એણેય છ કલાકના મુદ્દનું યાન તો માતાના ગર્ભમાં રહીને જ માસ દરી લીધું હતું.

જમીને પરવાશ પછી બેએક કલાકમાં થોડોક આરામ અને વાતચીતો થઇ ગઇ. બાંધે લગ્નજીવનની હલેટકા બાજી સફળ થઇ ગઈ હતી. અનેરી હેંશા અમે આનંદ સાથે અમે જવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યારે એજ લાલ કમુબલ મુદ્દીમાં લંકાએલ આપના પોપચાં કચળની જેમ ખીલતા ધરના અડધા વાસેલ, બારણાની તરફમાંથી અંગકતા દીકાં. અમે નમસ્કાર કરી ખાડી બહાર નીકળીને પાછું જોયું તો ધરના ઉપડેલા દારમાં એજ સૂતિનું ઉલ્લું દર્શન, અને તરત જ એલહીઓને છોડે મોઢા ઉપર લંકાઇ ગયો. અને અમે રોશન તરફ રવાના થયા એટલામાં કોઇ કુવડની છીંકનો અવાજ સંભળાયો અને ચોંકી જવાય.

ધણી અલ્પ ધડોળોનું આ સુખદર્શન લાલ મુદ્દીમાં છુપાયું તે છુપાયું જ. અને પછીની ધડનાઓમાં કુદરતને ન રમ્યું હોય કે દેમ, પછુ એક મહાન અંતરપટ અમાગ બાંધે જીવનની વચમાં ઢળી પડ્યો. અને એ અંતરપટે જીંદગીઓનું અંતર પાડી દીધું.

અસ્પૃશ્ય અને ભાગ્યે હૃદયે અહીં જ કહી દઉં કે મારી જીંદગીની સુરમ્ય બાજી તો કુકમના ગુલામોએ પાછળથી કશું અંત આણી વેડી નાખી હતી.

ટ્રેપન ચાલો એની ઝડપમાં પેલી કુવડની છીંકે ધરેથી નીકળતાં આડું ઉતરેલું બાંધકું અને થોભાળો વૃદ્ધ દેહાઈ, આંખ આગળ ખાડ કરી દીધા. બારી ઉપર ઢળી ગયેલા માથાએ ધણી જ માથાકુટ કરી પણ જીવારા લઇને નીકળેલી લાલ કમુબલ મુદ્દી ફરી વખત આંખ આગળ આવી જ નહિ.

આપાદનો મેધ દરેક વર્ષે ભયારે આવે ત્યારે નૂતનત્વે રસાકાન્ત અને પુરાતનત્વે પૂજ્યુત ઘર્ષને આવે એને ઝોળખવામા આપણે જીવ કરતા નથી કારણકે એ આપણા વ્યવહારિક પ્રયોજનોની બહાર રહે છે આપણા સહાયની સાથે એ સકુચિત થતો નથી

મેધમાં આપણુ કશુ ચિન્હ અકાતું નથી એ તો પાંચક, આવે અને જાય, રહે નહી આપણી જરા એને સ્પર્શ કરનારો અવકાશ જ પામે નહી આપણી આધાનિરાધાથી એ બહુ દુર

આથી જ કાલિદાસે ઉલ્લખ્યીનિના પ્રાસાદશિખ રૂપી આપાદનો ને મેન ભેષો હવો તે જ મેધને આપણે ભેદ્યએ છીએ એ દરમિયાન માનવર્ષાતિ-હાસમાં થયેલા પરિવર્તનો એને સ્પર્શી શક્યા નથી પણ એ અવન્તી, એ વિદિશા આજે ક્યા છે ? મેધદૂતનો મેધ દરેક વર્ષે ચિરનૂતન ચિરપુરાતનરૂપે દેખા દે, વિક્રાદિત્યની ને ઉલ્લખિની મેધના કરતા દઢ હતી તેને વિનષ્ટ સ્વપ્નની જેમ આજે ઇચ્છીએ તો ય ફરી ઉઠી જવાનુ બની શકે તેમ નથી

મેધને ભોતા છુલ્કીનોઝવ્ય-ચળા શુભિચેત • સુખીએ પણ અન્યમનરક ઘર્ષ જાય તે આ જ કારણે મેધ મનુષ્યોકના કલા નિયમને વ્યવર્તીને આલેતો ન હોવાને કારણે જ એ મનુષ્યને એ જોનાથી દેવાઇ ગયો હોય જ તેની સીમદમાથી બહાર જોગી લાવે છે મેધની સાથે આપણા દરેકજાનના ચિન્તાએષ્ટા કે ઝમઝમોતો કશો અમનન્દ હ કોત્રાતે કારણે જ એ આપણા મનને મુક્ત કરી દે છે એ ત્યારે કશુ અન્ધન સ્વીકારવા ઇચ્છતુ નથી, પ્રશ્નનાં શાષે નિર્વાસિત યજ્ઞનો વિરહ ત્યારે ઉદામ ઘર્ષ ઉઠે છે પ્રજુજ્વલનો સમન્ધ તો સસાગનો સમન્ધ, મેધ સસાગના એ પ્રયોજનોને સાધી આપનારા સમન્ધોને જીવવી દે છે, ત્યારે હવે અન્ધનેને તોડી નાખીને પોતાને રસ્તો ફરી સેવનો પ્રવલ્ન કરે છે

મેધ પોતાના નિત્યજ્ઞાન ચિત્તવિન્યાસે, અન્ધકાર,

મજનો, વર્ષાણે પરિચિત પૃથ્વીની ઉપર એક પ્રકારે અપરિચિતતાના આભાસનો વિશેષ કરે છે એક બહુ દૂરના સમયની અને બહુ દૂરના દેશની નિગિઃ છાયા ધનીશૂત ઘર્ષ ઉઠે છે ત્યારે પરિચિત પૃથ્વીમાં ને અશક્ય લાગતું તે શક્ય લાગવા માંડે છે કમ પાશનક પ્રિયતમ આવી શકે એમ નથી એ વાતને પશિરવધૂ નાની લવા ઇચ્છતી નથી સસારના કઠિન નિયમને એ જાણે છે, પણ કેવળ જ્ઞાનમાં એ નિયમ હળુવ જળજ્ઞાન છે એ વાતની પ્રતીતિ એના હૃદયને નિમિઃ વર્ષાને દિવસે રૂપ શકતી નથી

હું આ જ વાત વિચારી રહ્યો હતો ભોમદારા આ વિપુલ પૃથ્વી, આ ચિરકાળની પૃથ્વી આપણી આગળ નાની ઘર્ષ મધ છે હું એના જેટલા અશને પામ્યો છુ વેટલાને જ ઝોળખુ છુ મારા ભોમની ને બહાર રહ્યુ છે તેના અસ્તિત્વને હું મણીને જ નથી જીવન સખત ઘર્ષને બધા મધુ છે એની સાથે સાથે એ મને આવસ્થક જેટલા પૃથ્વીના અશને પણ કરીને માંધી લીધો છે મારામાં અને મારી પૃથ્વીમાં હું હવે કશુ રહસ્ય ભેદ શકતા નથી તેથી જ જ્ઞાન ઘર્ષને મેસી નહી છુ હું મને પોતાને પૂરેપૂરો જાણુ છુ એમ માની રહ્યો છુ ને મારી પૃથ્વીને પણ પૂરેપૂરી જાણુ છુ એમ નક્કી કરી બઠો છુ એવે વખતે પૂર્વ કિન્તને સિન્ધ અન્ધ કારથી આઘાત કરી દઈને કાણુ જાણે ક્યાંથી પેલો ચત-હતાબિઃ પહેલાનો કાલિદાસનો મેધ આવીને ઉપરિચિત ઘર્ષ જાય જ એ મારો નથી, મારી પૃથ્વી નો નથી, એ મને કોષ્ટ અલકાપુરીમાં, ચિ વૌદગના રાજ્યમાં, ચિરવિરોધની વેદનામાં, ચિરમિલનના ચિરસૌન્દર્યની કેલાવપુરીના પથચિન્હદીન તીર્થાંશિ યુગે એગી લઇ જાય છે ત્યારે પૃથ્વીનું ને કાઇ જાણતો હતા તે દુરુહ લાગવા માંડે છે ને જાણી શક્યો નથી તે મહાન ઘર્ષ થોડે છે, જેને પામ્યો નથી તે જ લગ્ન-સ્તુના દર્તા વધારે સાચુ બની જોડે છે

આપણા દરેકજાન કમંદ્યેતના નિત્યપરિચિત

સંસારને આગ્રહ કરી દઈને સજ્જનમેધમેદુર પરિ-
પૂર્ણ નવવર્ષી આપણને અજ્ઞાનપણે ભાવશેકતી
વચ્ચે સમરત વિધિવિધાની બહાર બિલકુલ એકાકી
બનાવીને ઉભા કરી દે છે. પૃથ્વી પરનાં આપણાં
વર્ષોને લઈ લઈને આપણને એક પ્રમાણ પરમાણના
નિશાલતમાં લાવી મૂકે છે; રાગગિરિ આશ્રમના
જનશય્ય ચૈદ્યશૂનના શિલાતમે સંગીહીન બનાવીને
છોડી દે છે. એ નાજન સિખર અને આપણું
ચિરનિકેતન, અંતરાત્માનું ચિરઅમ્ય સ્થાન અલકાપુરી
એ ભેતી વચ્ચે એક સુખદત્ત સુન્દર પૃથ્વી પડી છે
તેનું આપણને ભાન થાય છે. એ પૃથ્વી નદીકલ-
ભવનિત, સાનુભત્પવર્તવન્ધુર, જમ્બુકુળની છાયાથી
અન્ધકારવાળી, નવરાસિચિંચિત લુપ્તની સુગંધથી
મહેકતી વિપુલ પૃથ્વી. હૃદય એ પૃથ્વીને વનેવને,
આમેઆમે, શ્વેથેશ્વરે, નદીઓને કઠિ કઠિ દરતા ફરતા,
અપરિચિત સુન્દરનો પરિચય પામતાં પામતાં દોર્ધ
વિરહના મોહરથાને જવાને માટે માનસોત્સુક હંસની
જેમ ઉત્સુક થઈ બેઠે છે.

મેધદત્ત સિવાય નવવર્ષીનું કામ્ય બીજા કોઈ
સાદિતમાં કયાંય નથી. એમાં વર્ષોની સમરત અન્ત-
વેદના નિત્યકાલની બાપામાં લખાઈ ગઈ છે. પ્રકૃતિના
સાવતરિક મેધોત્સવની અનિર્વચનીય કવિત્રગાથા
માનવીની બાપામાં બહુ થઈ છે.

પૂર્વમેધમાં બહુ પૃથ્વી આપણી કલ્પનાની
આમળ પ્રકટ થાય છે. આપણે સમ્પન્ન મુકરથ
બનીને આરામથી સન્તોષથી બર્ધનિર્મલિતભોયને જે
ધરમાં વાસ કરતા હતા ત્યાં કાલિદાસનો મેધ
'જાવાદસ્ય પ્રથમ દિવસે' એકાએક આવીને આપણને
ત્યાંથી બહાર લઈ જઈને ધર વિનાના કરી દે છે.
આપણી ગોરાળા ને ધાનના કાકારથી બહુ દૂર દૂર
જે આવતચંચલા નર્મદા બહુદ રચતી વહેતી બળ
છે, જે ચિત્રકુટની તળેટીની કુંજ પ્રપુદ્ય અવનીપે
નિકસિત થઈ ઉડી છે, ઉત્પનકયાકોનિક આગવૃદ્ધોના
ફારની પાસે જે ચૈત્યવદ પોપટના અવાજથી યુખ-

રિત થઈ બાકે છે-ને સૌ આપણા પરિચિત ક્ષુદ્ર
સંસારને હઠાવીને અનકરિષ્ઠ સૌન્દર્યના ચિરસાચે
ઉદ્ભાસિત થઈ બીડીને દેખા દે છે.

વિરહીની વ્યગ્રનાને જ્ઞાનમાં લેવા છતાંય કવિએ
માર્ગને દેડેલા બનાવ્યો નથી. આપાદનાં નીલાતી
મેધઆવાદન પરત, નદી, નગર, જનપદ ઉપર થઈને
ધીમે ધીમે ભાવાવિષ્ટ અલસગમને મેધ યાત્રા કરે
છે, જે એના મુગ્ધ વચનની અન્યથાના કરીને એને
બોલાવે છે તેને એ 'ના' કહી શરતો નથી. વાયકના
ચિત્તને કવિએ વિરહના આવેગથી બહાર લાવી
મૂક્યું છે ને પછી પથના સૌન્દર્યથી એને મંથર
કરી દીધું છે. જે ચરમ સ્થાને મન કોડી રહ્યું છે.
તેનો સુદોર્ધ પથ પથ મનોહર છે, તેની ઉપેક્ષા કરી
અકાચ એમ નથી.

વર્ષાના અભયરત પરિચિત સંસારથી નિક્ષિપ્ત
થઈને મન બહાર કોડી જવા છુટકે છે. પૂર્વ મેધમાં
કવિ આપણી એ આકાંક્ષાને ઉદ્દેશિત કરીને એનાં
કલગાનને બગાડે છે. આપણને મેધના સંગી બનાવીને
અપરિચિત પૃથ્વીમાં થઈને લઈ જાય છે. એ પૃથ્વી
'અન્નાગ્રાસ પુષ્પમ' એ આપણા પ્રાત્યહિક ભોમથી મહેજ
માત્ર પથ્ય મચિન થઈ નથી. એ પૃથ્વીમાં આપણા
પરિચયનો દોગલ સાથે કલ્પના કહી દેકરાતી નથી.
જેવો આ મેધ તેવો જ એ પૃથ્વી. આપણું આ
સુખદુઃખકલાન્તિઆવસાદભયું છુટન એને કયાંય
સ્પર્શતું નથી. પ્રોહવચની નિશ્ચિન્તતા વાક બાધીને
એને થેરી લઈ ચોતાની વસ્તુના સંચયનો અંદર એને
સામેલ કરો દઈ શકતી નથી.

અગ્રાત નિખિલની સાથેનો નવીન પરિચય પૂર્વ-
મેધમાં થાય છે. નવમેધનું બીજું પથ એક કામ
હોય છે, એ આપણી ચારે બાજુ એક પરમવિશૂન
પરિવેષન રચીને 'જનનાન્તરસોદ્દયામિ'ની યાદ
દેવડાવે છે, નિરતિશ્ય સૌન્દર્યની સદિમાં કોપક
ચિરગ્રાત ચિરપ્રિયને માટે મનને વિદ્યહ કરી મૂકે છે.

પૂર્વમેધમાં અનેકવિધની સાથે સૌન્દર્યનો પરિચય થાય છે ત્યારે હિત-મેધમાં એકની સાથે આનન્દનું સમ્મિલન થાય છે. પૃથ્વીમાં બદ્ધમાં થઈને જ સુખની માત્રાનો આ-રંગ થાય છે ને સ્વર્ગલોકમાં એકમાં આખરે એ અભિસારનું પરિણામ આવે છે.

નવવર્ધાને રિવસે આ વિષયકર્મના ક્ષુદ્ર સંસારને જાણ નિર્વાસન નહીં કહે ? પ્રભુના અભિધારેજ અહીં પૂરાઈને પહોં રહ્યા છીએ. મેધ આવોને બહાર યાત્રા કરવા બોલાવે છે. એ જ પૂર્વમેધનું માન અને યાત્રાને અન્તે ચિત્તમિલનનું આશ્વાસન દે છે તેથી જ ઉત્તર મેધમાં સંવાદિત દેખાય છે.

બધા જ કવિના કાવ્યના ગૂઢ અભ્યન્તરમાં આ પૂર્વમેધ ને ઉત્તરમેધ રહ્યા હોય છે. બધા જ ઉંચી કાદિનાં કાવ્ય આપણને બદ્ધતામાં નિષ્પન્ને છે ને નિર્મુગની બાંધી દોરી છે પહેલા બન્ધનને છેડીને બહાર લાવે છે, પછી ભૂમિની સાથે આપણને બાંધી દે છે.

પ્રભાતે આપણને રસ્તે થઈને દોરી લઈ આવે છે. સન્ધ્યાએ ધરે લઈ જાય છે. એકતાર તાતની સાથે આકાશપાતાળમાં ફેરવે છે ને પછી સમગ્ર પૃથ્વી આનન્દે આપણને રિથર કરી દે છે.

જે કવિને તાન છે પશ્ચ સમ ક્યાય નથી; જેમાં ફેવજ ઉદય છે, આશ્વાસ નથી તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની એવીમાં સ્થાયી રહી શકે નહીં. આખરે ક્યાંક એ આપણને પહોંચાડી એ વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિત્તકવરત સંસારની બહાર નીકળીને કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ પુષ્પિત પથે થઈને જો એ એકાએક એકાદ અન્ધ ગહરની ધારે ભારીને આપણને છોડી દે તો એ વિશ્વાસપાતક જ કહેવાય. આથી કાંઈ કવિનું કાવ્ય વાંચી વેળાએ આપણે આ એ પ્રશ્નો પૂછીએ: એનો પૂર્વમેધ આપણને બહાર ક્યા લઈ જાય છે? એનો ઉત્તરમેધ ક્યા સિંહદારની સંસ્કૃત્ય લાવીને આપણને ઉપરિષ્પત કરે છે?

પ્રેમસિતારા

રસધી રમતાં વાદળ હળમાં
તરુવર પર વરસી ઝાકળમાં
નયનો ભરતાં છજ કાળજમાં
એ ચમકે પ્રેમ સિતારા.

અનિલ તણા અંતરના પટમાં
ખળખળ બહેલી સરિતા તટમાં
બહાલમની ફરફરતી લટમાં
એ ચમકે પ્રેમ સિતારા.

અમૃત વરસ્યાં ઘેરાં ઘનમાં
ચપળા ચમક્યાં મહ નર્તનમાં
રસ સેજ વિષે ઉર મજાનમાં
એ ચમકે પ્રેમ સિતારા.

ઉત્તત નક્ષ હૃદયે ઉજ્જવલ શા
જલધિ જલ શિકરે બિન્દુ સમા
પ્રભુથી ચિણુકે શ્રમ સ્વેદ સમા
એ ચમકે પ્રેમ સિતારા.

સ્વ 'દેવ'

[કોન્કુશીયસ અને મેન્સસ એ બે ચીનના તરવણ પુરોના વાર્તાલાપમાંથી]

કોન્કુશીયસ પાસે પ્રશ્ન આવ્યો : 'પાંચ એવી કંઈ વસ્તુઓ છે જેમના પાલન વડે માણસને સદ્ગુણી કહી શકાય ?'

કોન્કુશીયસે જવાબ વાળ્યો : 'જંભીરતા-માણસ જે કંઈ કરે કે બોલે તેના વિશે જંભીરતાથી વિચાર કરે, અને શબ્દ બોલતાં પહેલાં તુલના કરે.

ખીજી વસ્તુ : આત્માની ઉદારતા. ક્ષુલ્લક વસ્તુઓના મોહમાં એ પડે જ નહિ, ત્રીજી વસ્તુ : હેતુની સમ્યાપ્તિ. પોતે જે જે બોલે તે જ જેના દિલમાં પણ હોય એ માણસ વહેલે મોડે સદ્ગુણની પ્રતિષ્ઠા રથાપે જ. ઉપાસના : પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યને જે ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ જુએ છે તે માણસ વિજય પ્રાપ્ત કરે કે ન કરે, પણ કદર નિરાશા તો પ્રાપ્ત નહિ જ કરે, અને સહાનુભૂતિ : જે સત્તાધીશ જંભીર છે તે માન પ્રાપ્ત કરશે. સમ્યાપ્તિ લોકોને વિશ્વાસ મેળવશે, કર્તવ્યપાલન ધણી જ પ્રગતિ કરી દેખાડશે. અને સહાનુભૂતિ ધણીને પ્રેમ જીતશે. જે શાસનકર્તામાં આ પાંચ ગુણ હશે તે લોકપ્રિય જ માન્ય નહિ નાવડે. ખરા અંશે લોકકલ્યાણુ પણ એ સાધી શકશે.'

[૨]

કોષ્ટએ એને શાસનકલા વિષે પ્રશ્ન થયું અને તેણે જવાબ વાળ્યો : 'શાસનમાં જે માણસો હશે તો શાસનને વિજય થશે, પણ જે માણસો જ નહિ હોય, તો ગમે તેવું સુશાસન પણ કરમાઈ જશે ને મેરુવવસ્થા પ્રવર્તશે. એટલા માટે સુશાસનને ખરેખર વિજય એટલો કાવધ કરવામાં રહ્યો છે તેના કરતાં ધણુ વિશેષ ચોખ્ખું માણસો મેળવવામાં રહ્યો છે. આવા માણસો જન્મતા નથી કે મેળવાતા નથી. એ તો પ્રધાન પુરોના પોતાના ખરેખરા મહાન ગુણોમાં ઉભા થાય છે. શાસનકર્તાઓના શીલમાંથી જ એક દેવો ઉભી થાય છે. આવી દેવ સુશાસનને રિયર કરી શકે છે. ત્રણ સદ્ગુણો એવા છે જે આપક રીતે

શાસિત પ્રજાને પ્રેમજનનમાં મૂકે છે. એક તો શાસન-કર્તાઓની વફાતા. એટલે જે વસ્તુ એમને કરવાની છે એ વિષેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન. બીજો સદ્ગુણ : ભવ્યતા અને ત્રીજો સદ્ગુણ : શક્તિ.

જે વસ્તુ પોતાને લોકકલ્યાણુ માટે વ્યવહારમાં મુકવાની છે તે વસ્તુની તમામ આંતરિક્ષી જાણનાર. માણસ વિદ્વાન છે. જે આ વ્યવહારને વ્યવસ્થિત કરી શકે છે તે ભવ્ય છે. અને જેને મેરુવવસ્થાની શરમ આવે છે, તે માણસ શક્તિશાળી છે.

ખરો શાસનઅધિકારી, સમજ્યા વિના કોષ્ટ વસ્તુની વ્યવસ્થા કરવામાં પોતાની શક્તિ વેકફો નહિ. પોતે જે વસ્તુમાં સ્પષ્ટ નથી એવી અસ્પષ્ટ વસ્તુઓને પ્રજામાં વહેલી મુશી નહિ. સમ્યાપ્તિને અર્થ જ એ કે એ પોતે પોતાની જાતને પહેલવહેલાં તોળ્યા પછી જ કાવધ કરશે. ને એમની વ્યવહાર ખાણુ ભોલો રહેશે.'

[૩]

મેન્સસ એક વખત સમ્રાટને મળવા ગયો. રાજાએ તેને પ્રશ્ન 'તમે એટલે બધે દૂરથી આમ્યા છો ત્યારે અમારા રાજ માટે કંઈક ફાયદાકારક બે વાત કહેતાં જાઓ.'

મેન્સસે જવાબ વાળ્યો : 'તમારે અમારું રાજ એમ કહેવાને જલ્લે દમેલાં આપણું રાજ એમ કહેવાને. અભ્યાસ કેળવવો જોઈએ. વળી રાજને માટે કોઈ વસ્તુ નફા તુકસાનની દૃષ્ટિએ તમે જણતા રહેશો ત્યાં સુધી તમે એ નફા તુકસાનમાં એટલા ગુચ્છવાયલાં હશે કે લોકકલ્યાણુ અકલ્યાણુનો તમારો ખ્યાલ સ્પષ્ટ નહિ હોય. માટે રાજને નફા તુકસાનથી ન સંભોધો પણ લોકકલ્યાણુ અકલ્યાણુની વાત કરો.'

રાજાએ જવાબ વાળ્યો : 'મારી શક્તિ ધણી મર્યાદિત છે એ હું જાણું છું. પણ મારો એ મર્યાદિત શક્તિને શું કરવાયો હું વધારે લોકપ્રિયગી બનાવી શકું એ મારે જાણુ છે.'

મેન્શસે જવાબ પાળ્યો: 'માણસને તલવારથી મારી નાખો કે લોકીથી મારી નાખો એમાં કાંઈ તફાવત માનો?'

રાજાએ કહ્યું: 'ના, જો તો બન્ને વાત સરખી છે.'

મેન્શસે કહ્યું: 'એ જ પ્રમાણે તલવારથી હથેલી કે કુશાસન ને ગેરવ્યવસ્થાથી ભેડાને હથેલી એમાં પણ તફાવત નથી. તમે કુખાળથી ભેડા મરે છે એમ બોલો છો. પણ કુખાળ માટે તમે કાંઈ કશું નથી, એમ બોલતા નથી. તમારું પોતાનું શાસનખર્ચ વધતું રહે તો કુદરતી રીતે જ એ ખર્ચ યુરું પાડવા ભેડાને બુધે મરવું જ પડે. આનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. આનો અર્થ એટલો જ થાય કે માણસને હણવાની આ પણ એક રીત છે. એમાં તફાવત રોતનો જ છે. વસ્તુ એની એ છે.'

રાજાએ અધ્યાનક જ વચ્ચે પૂછ્યું: 'પણ દેશમાં વ્યવસ્થા થી રીતે રચાવી શકાય?'

મેન્શસે જવાબ પાળ્યો: 'બધાને એક મનના કરવાથી.'

'એ થી રીતે બને?'

'જેને માણસો પ્રત્યે પ્રેમ છે-એ એ કરી શકે.'

'પણ એ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થી રીતે થાય?'

મેન્શસે કહ્યું 'લોકો પ્રત્યેના પ્રેમ, લોકો સ્થિર કેમ થાય એ વિચાર તરફ તમને દેરે તો એ બને. ભેડાને સ્થિર કરવાનો કાચો વિચાર કરનાર શાસક એ વસ્તુ વહેંચે, મોડે પ્રેમવે જ છે.

પણ એકલા સદ્ગુણથી જ રાજ્યો આલતાં નથી. તેમ જ એકલા કાયદાઓથી પણ રાજ્યો આલો શકતાં નથી. બન્નેના સમન્વયથી રાજ્યો આલે છે. એટલે એ કે કેવળ તમે સારા કાયદા બંધો તેનાથી સારું રાજ્ય રચાવી શકાય નહિ. એ કાયદાઓને અમલ જમાના હાથમાં છે, તે અધિકારીઓ યોગ્ય ન હોય તો એને તેવા સારા કાયદાઓને પણ એ નેવે યૂઝી દેવાના! એટલું જ નહિ, સારામાં સારા કાયદાઓ ખરાબ છે

એવું પણ એ લોકોને દસાવવાના માટે તમે જેને પામે કહે-એ પાયામાં માણસો મૂકો. માણસો વિના કોઈ તંત્ર સફળ થવાનું નથી.'

કોન્સ્ટિયુશનલ ડેમોક્રેસી: 'કાયદાનું બધું કાંઈ પાલન કરવાથી ખરી રીતે કાયદાનો અર્થ જ માર્યો જાય છે. છતાં અધિકારીઓ તો એમનું પાલન એમને ઠીક લાગ્યે તેમ કરશે. માટે રાજાએ વારંવાર એ પાલન વિષે તપાસ કરવી પડે છે. અતિસમ્યક્ કાંઈ કાયદાઓ છેવટે કાયદા કરનારને બારે પડે છે. અતિસમ્યક્ ઠીકા કાયદાઓ લુચ્છા ભેડાને છઠ્ઠકજારી થોપી આપે છે. કાયદાઓ બનતાં સુધી 'અધિણા' હોય છે, અને વળી 'ફૂર' હોય છે. એટલે સુશાસનની સઘળી સુંદરતા કેવળ માણસાધને જ આધારી છે. રાજાઓએ જેવું જેવું એ કે સમિતિ પાસે માણસો તો છે, પણ સમિતિમાં માણસાઈ છે? આ જે વારંવાર જુએ છે તે સુશાસન રચાવે છે.'

મેન્શસે બોલ્યો: 'એ તો એક ભોક્ષાક્ષિતમાં સુશાસનનું રહસ્ય પડેલું જણાય છે. તે ભોક્ષાક્ષિત આ પ્રમાણે છે. 'સામ્રાજ્ય, વિભાગી રાજ્ય, અને કુટુંબ' એ ત્રણેનાં જ્યાં પ્રેમ મળી જતો હોય, અપૂર્ણ થવા વિના જ્યાં કુટુંબો, વિભાગી રાજ્યને સાચું માન આપવા જેટલી હદયેચ્છા રાખતાં હોય, અને જ્યાં વિભાગી રાજ્યો, સામ્રાજ્યને વફાદાર રહી, પોતાનો મિત્ર આગળ વારંવાર આમળ ધરતાં ન હોય, ત્યાં અને માત્ર ત્યાં જ સુશાસનનો વિજય થાય છે. જુઓ એક રખડુ છોડરો બીતગાય તે સામ્રાજ્યો: 'જ્યારે નહિતું પાણી ચોખ્ખું' હોય છે ત્યારે કું મારા હાથ પીછે' છું.'

પણ જ્યારે એ ડોળું હોય છે, ત્યારે માત્ર પત્ર માત્ર એમાં જોણું છું.'

કોન્સ્ટિયુશનલ ડેમોક્રેસી: 'એણે ગાયું એમાં ભોક્ષાક્ષિત કેટલું બધું હૃદય દાલવું છે! જ્યારે પાણી ચોખ્ખું હોય ત્યારે એ પોતાના હાથ એમાં ધૂએ છે, પણ જ્યારે મેલું હોય ત્યારે એ પત્ર ધીવાના કામમાં પણ આવતું નથી. પાણીની આ અવસ્થા એ રાજની

અવસ્થા છે. ચોખ્ખી અવસ્થા એમાં હોય તો લોકો એને પતિતપાવન પ્રવાહ મને છે. એમને પણ એમનામાંથી પ્રેરણા મેળવીને પવિત્ર થવાનું મન થઈ આવે છે. પણ એ જ પ્રવાહ હોવા હોય તો લોકો એને પગલે છુટ્ટે છે ને મારે છે કે એમાંથી એમને કંઈ મળે તેમ નથી. માણસ નાશ પામે છે—એટલે કે એક માણસ ‘માણસાઈ’ ગોઈ ગેસે છે ત્યારે કુટુંબ નાશ પામે છે. કુટુંબો નાશ પામે છે. ત્યારે એમાંથી વિભાગીય સત્તા નાશ પામે છે. વિભાગીય સત્તા નાશ પામે છે તેમાંથી સામ્રાજ્ય નાશ પામે છે. માટે સામ્રાજ્યને મહાન અને એક રાખનાર જે મહાન એકમ છે, તે માણસ છે. જે સત્તા એક ‘માણસ’ને પણ ખૂંચે છે, એ જેને ‘માણસ’ વ્યાળસી જાય એવું જે તંત્ર ચલાવે છે, તે સત્તા. વહેલે મોડે લોકશાસન થઈને પોતે જ નાશ પામે છે.’

મેન્સિસ બોલેલા: ‘જે માણસો પોતાની જાતને મને તેમ ફેંકી દે છે, કે જે માણસો પોતાના પ્રત્યે જ જુલમ આદરે છે, એમને તો કોઈ રાજ સંધરી શકતું નથી કે—એમાંથી માણસ ખનારી શકતું નથી. પોતાની વાતચિત અને વર્તનમાં જે પ્રમાણભાવ રાખતા નથી, તેમને કું ‘પોતાની જાતને મને તેમ ફેંકી દેનારા’ ગણ્યું છું. તેમને, જે સહનર્તનના પંથને સમજવા જ માનતા નથી તેમને ‘પોતાના પ્રત્યે જુલમ કરનારા’ ગણ્યું છું. આ જે વર્ગ સિવાય બીજા તમામને તમે કહ્યું તેમ રાજનો સ્વચ્છ પ્રવાહ સ્વચ્છ ખનાવી શકે એમ મારું માનવું છે. જે માણસ સદા અસહનો વિવેક જ શુભાવે તો એ જેમ કુટુંબને છિન્નિભિન્ન કરે છે. તેમ સમાજને પણ નુકસાન કરે છે. એટલે માણસની પોતાની જાત-શુદ્ધિ એ જ સારી રીતે રાજનો પાયો છે.

માણસ એકલો: અટુટો, એક જ ‘માણસ’ એ ખરી રીતે સમાજની આંખની કીડી સમાન છે. આંખની કીડી માણસની કુજનતાને છુપાવવા ધારે તો પણ છુપાવી શકતી નથી. તે જ

પ્રમાણે રાજની કીડી એ એક એક ‘માણસ’ છે. માણસની વાણી અને વર્તન પવિત્ર રહી શકે એવું ભાં શાસનનું નિયંત્રણ જળ હશે હાં જ આ કીડી સ્વચ્છ માણસ પડશે. બીજો તો ચોખ્ખી ઉત્તમતા રાજ કરતી હશે અથવા સફાઈ ભરેલી હુચ્ચાઈ રાજ કરતી હશે. આ પ્રમાણે મને તો શાસનનું રહસ્ય, એની પવિત્રતા, કે એનો વિજય એક એક માણસના સંસ્કારી જળમાં રહેલા નજરે પડે છે.

વળા એ સંસ્કાર પણ મને તો એ રીતે ફેલાતો માણસ પડે છે. એ જેમ ઉપરથી નીચે આવે છે, તેમ નીચેથી ઉપર પણ જાય છે. મારું કહેવાનું કું વધારે સ્પષ્ટ કરું.

જે શાસન અધિકારી પોતે પવિત્ર ને ન્યાયી હશે તો એ એક પ્રકારની એવી જ હવા સ્થાપી શકશે. જે એ પવિત્ર નહિ હોય, પણ પવિત્રતાની સફાઈ કરતો હશે, તો લોકોમાં પણ પવિત્રતા વિશેની વાચાળતા માત્ર ફેલાવશે. અને જે એ અપવિત્ર જ હશે તો તો એ કેવળ અસ્વચ્છ હવા જ ફેલાવશે.

આ જ નિયમ શાસિત પ્રજાને પણ લાગુ પડે છે. જેમની પાસે શક્તિ છે, તે પોતાથી જોઈ શક્તિ-વાળાને જે કુંટશે તો કેવળ માણસ માણસ વચ્ચે ધિક્કાર જ ફેલાશે. ને કોઈ શાસન એ ધિક્કારને મીટાવી શકશે નહિ. પણ પોતાથી જોઈ સમજાય કે જોઈ શક્તિ એ સુંદરો ન ગણતા, જે માણસ એ પરિચિતને પોતાની કાપજીમિકા મણશે, એટલે કે વધારે સમજણવાળો જોઈ સમજણવાળાને સમજણ આપશે, ને વધારે શક્તિવાળો જોઈ શક્તિવાળાને હાથમદદ આપશે, તો માણસ માણસની સમજણ ને શક્તિ વચ્ચેનું અંતર ઘટી, સાચી શાંતિ સ્થપાશે.

માણસોએ પોતે શું કરવા જેવું નથી એ પહેલું જાણી લેવું જોઈએ. એ જાણવાથી શું કરવા જેવું છે એનું એને નિર્ણયન જ મળશે જ. મને તો આમાં સુશાસનનાં બીજા દેખાય છે.

૨૮ જદરઆરમાં જહુમાન પામેલ નખીનાનો વડો પુત્ર પોલ ત્રીશ વર્ષની નાની વયે ધર્મચુરુ નિઃશપત્તુ જહુમાન પામ્યો, ત્યારે ખિસ્તીધર્મના બધા-ધર્મ-ચુરુના મેંમાં એની જ પ્રશસ્તિ હતી. પોલ જેવો ધર્મચુરુ બન્યો કે એને કાલકેસર માટે તાપી નદીની આસપાસનો અને બંને કાંઠાનો વિશાળ પ્રદેશ સોંપવામાં આવ્યો ત્યારે ધર્મચુરુના મનમાં ખ્યાલ એ હતો કે પોલ સિવાય ખીજા ધર્મચુરુ કુળળા, બીજા અને કોળીમાં નહીં જાળી શકે, જ્યાં અને અને અસ્પૃશ્ય પ્રજાને સરકારી બનાવવા માટે જે ઉત્સાહ, મમતા, ધનસ, ધીરજ અને પ્રેમાળ હૃદય તેઓમાં કામ કરવા માટે જોઈએ તે સર્વ યુલે પોલમાં હતા.

પોલને આ પ્રદેશમાં નિયુક્ત કર્યો, ત્યારે ધણા ય આશ્ચર્ય પામ્યા, અને તેના માટે આથી લોકોનો અનહદ આદર વધી ગયો.

એની નિયુક્તિ પછી, થોડા જ સમયમાં પોલ આ પ્રદેશમાં પ્રવાસે નીકળ્યો. પ્રવાસનો હેતુ એ હતો કે આ પ્રદેશના માનવીઓની શી શી જરૂરત છે. આ પ્રદેશમાં તે નવો હતો, તેથી તેણે પ્રવાસમાં તેની સાથે ખીજા જે પાદરીઓ લીધા. એમને સાથે લેવામાં એની હફપના એ હતી કે આ પ્રદેશના તેમના અનુભવો આ લોકોને સમજવામાં મદદરૂપ બને. પણ તેની આ મજાતરીમાં એને નિષ્ફળતા તેમના કેટલાક અનુભવે મળી. તેમના કોઈ તેને સહાયરૂપ, તેના મંત્રીરૂપ બને તેવો સંકલિષ્ટાળી ન નીકળ્યો. પણ સામા પહે તેમણે આ પ્રદેશના માનવોને સમજવામાં કેટલીક ભૂલો કરી જે એ પછુ પોલને અનુભવે સમજાયા. વધારામાં આ બંને પાદરીઓ પોલની શુભનિષ્ઠા અને ઉત્સાહ પછું ન સમજી શક્યા.

જમવાન ઇશ્વરુ જીવન પોલનો આદર્શ હતો અને આ આદર્શને આજવા માટે જે કુખ કે વિપત્તિ માર્ગમાં આવતાં તે તે તેને મન આનંદ અને હતા. એના સાથીદાર પાદરીઓને પોલની આ

બધી વર્તણૂક ન મમતી. કેટલીકવાર અયોગ્ય પણ લાગતી. અને તેમને મનમાં આવી વચું હતું કે પાદરીઓ અને ધર્મચુરુઓ આટલું પરિશ્રમયુક્ત જીવન શા માટે ચુભરવું જોઈએ? આથી પોલ જણે કે ચોરવહીન દશામાં દિનપ્રતિદિન હસેલાયે જતો હોય તેમ તેમને લાગતું. પ્રારંભમાં તેના સાથી પાદરીઓ પોલની આવી વર્તણૂકથી બગડતા, કોઈવાર ખોટી દલીલો કરી તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, પણ પોલ કાલેના ઉત્સાહમાં આ બધાને વિસ્મરી જતો, અને જેમ જેમ તેઓ પ્રવાસમાં આમળ ને આમળ જતા ગયા, તેમ તેમ તેને લાગતું કે ધર્મકાલમાં તેનાં દેહતું તે પોતે બલિદાન આપી રહ્યો છે.

સુરતના પ્રદેશના જમીન પ્રવાસ પછી એક દિવસ નાવહી લઇ નહીકાના બીહોડાના પ્રવાસે પાદરીઓ સાથે પેલ ચાલ્યો. આ પ્રવાસમાં પોલ બીજા, કુળળા અને કોળીના વાસમાં ઠીક ઠીક ધુમ્પે, નહીકાના આમડાઓમાં આજ તક કોઈ પાદરી કે ધર્મચુરુ ન આવ્યા હોય એવું પણ તેને લાગ્યું.

એક સાંજે આખા દિવસના સખન પરિશ્રમ પછી પોલ નાવહીના આમલા ભાગમાં કૂચાઈબના લાકડાને ટેકવી વિરામતો બેઠો હતો. તાપીમાં પાણી ઝાણું હોવાથી, અને જળજળનો પવન પડી ગયો હોવાથી નાવહી સમાધિસ્થ દશામાં હતી. આકાશમાં તરસી ધરતીને શાંત કરવા માટે વાદળોનું ફળદ્રુક ઉમટયું હતું. અને સૂર્ય ક્યારેનો મહાત ધધ અદ્ભવ બની ગયો હતો. બધાંય ગામડાં વાદળોની સત્તા-માન્ય રાખી ઝાંખા થઇ ગયા હતા, પણ જ્યાં તો સૂર્યનો પ્રચંદ તાપ નીકળ્યો. ઝાંખા લાગતાં ગામડાં રૂપરૂપ દેખાવા લાગ્યાં, અને પોલે તૂટક પર ઊભા રહી ગડડ શી નજર દૂર દૂર તાકી, અને તેણે ચલાખી રંગતા સૂર્ય કિરણોમાં પોટેલ છાપરાં નેખા.

‘વેણું કયું ગામ?’ પોલે ખસાસીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘હાં તો ઘાતવા. બીલેતું...નયાં બીલો...તેમનાં જ છાપરા છે.’ તેણે તૂટક તૂટક ભાષામાં ઉત્તર આપવા માંડ્યો, ‘મીક મીક બસો જીવ દરો પચાશ ધર.

તાપીના કેક માથે હોકારાની જેમ વળગી ઘાતવા જ પડ્યું છે.’

ખસો જ માનવો ? દુનિયાથી અકતા બની જવતા ખસો માનવો. ત્યારે આપણે ઘાતવા...ચાલો, ઘાતવામાં જઈએ.’

એના સાથી પાદરીઓએ મોં મચકાવ્યાં, અને નાખુશી વ્યક્ત કરી, પણ તેઓ કશું પ ભોલી ન શક્યા. કેમકે તેની સામે વિરોધ કરવાથી કશું પ બાધું’ પરિણામ આવ્યું નથી. પણ આ વખતે જાણે નાવકીરાણા તેમની મદદે ધાધો હોય તેમ બેઠ્યો. ‘ખસે બીલાડા...અને બહીથી ખાસતું ગાઉ દોડ ગાઉ...વાવડો પડી ગયો છે. કાઠી મારી મારી મારાં બાવડાં બાવી ગયા છે. કલાક દોડ...કલાક દોડ... કરાય એમ નથી. કાલ ઉપર...’

‘કાલ ! રવિવાર...માર્ગના દિન. બાથી બાપ ! તું કાલે બાપો પ દિવસ આરામ કરજે. પણ કાઠી મારવી...બાવડાં રહી જાય એ તારી વાત સાચી. પણ બાબ એક વધુ ગામ...કહેતો હો...તો હું કાંડે ઉતરી ચાલીને ત્યાં પહોંચીશ.’ પોલ ધીમેથી બોલ્યો.

ખલાસી ધર્મગુરુ પોલના હૃદયના ઉત્સાહના આક્રમક વાંચી શક્યો, અને તેણે નાવકીને કાઠી મારવી શકે કરી. દોડમે કલાકે તેઓ ઘાતવે પહેંચ્યા.

ખલાસી દેકડો મારી છીછરા પાણીમાં ઉતર્યો. અને નાવકીને ખેંચી લાકડામાં લાવી તે સ્થાને બિભો, કેમકે આમ કરવાથી પાદરીઓ અને ધર્મગુરુનાં કપડાં ન ભીંજાય. અને પાદરીઓ કપડાં સંકરતાં સાચવીને કાળજીપૂર્વક ઉતર્યા.

શામના મોં આજળ ઈકાના બનાવેલ બીલોનાં છાપરાની હારે બેઠી હતી. ગોવડના છાપરે ધર્મગુરુ પોલે લાકડાં ચીરતા વૃદ્ધ બીલને પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘અહીં દેવળ છે ?’

‘દેવળ ? ગરબે ? અહીં ગરબે નથી.’

‘અહીં કાંઈ પાદરી પણ નથી ? સુકિતજીવનનો કાંઈ માનવી પણ !’ પોલે જીવાંચુરસિંથી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘શું ?’

‘એ જાણ ! ગામમાં સારાભલા પ્રસંગે એ પ્રસંગને પાર પાડનાર કોઈ ધર્મવાળા માણસ તો અહીં હશે ને ! ગોરમહારાજ !’

વૃદ્ધ બીલના મોં પર ચમક આવી, અને જવાબ આપ્યો, ‘હા, અહીં એક ભગત છે,’

‘ભક્ત પોલે’ વૃદ્ધની વાતમાં રસ લેવા માંડ્યો, ‘એ કોણ ?’

‘ભગત ! સંત માણસ, શામ આખાનું કામ કરી જીવનાર માનવી.’

‘એ ખ્રિસ્તી છે ?’

‘એની મને ખબર નથી.’ એણે માથું ધૂણાવ્યું, ‘પણ ખ્રિસ્તી નામ જ હું મારા બાવડા બનમાં પેલવેલું સાંભળું છું. એ શું છે ?’

‘તમારું એ કામ કરે છે, તો એ કામ સારે તમારી પાસેથી શું લે છે ?’

‘કાંઈ નહીં. ના, ના. ખોટી વાત છે. એ કાંઈ લે એવા જ નથી.’

‘તો એ ખાય છે શું ?’ વારાહરતી પોલે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યાં.

‘અમે ખાઈએ તો. આ ધુબ્બા છે, મકઈ, કોદરી, જવાર. મહેનત મળૂં કરતાં જે કાંઈ મળે તો.’

પોલના મોં પર વિનમ્રતા આવી, અને બોલ્યો, ‘તમે બતાવશો કે એ ક્યાં રહે છે ?’

વૃદ્ધ બીલ કૂદાડીને પડખે ભોંય પર મૂકતો છાપરામાં ધર્મગુરુ સાથે જના ચાલી નીકળ્યો.

ચોડીવારમાં તેઓ એક છાપરા પાસે આવ્યા. એ છાપરા ઉપર મીઠાં તુંબડાં ને દૂધીના વેલાઓ મરકી રહ્યા છે. જમણાં અને કાળાંના લાલપીળાં ફૂલો ભમરાં ને મધુમેષ્ટને લાલચ આપતા તેમની લાંબી કપાને વાડ ઉપર લંબાવી પાયા છે. આંગણમાં નાનકડી કપારીમાં તાંબળખની ભાજ અને મરચી... હવાં છે, ગરીબાઈ અને સાદાઈની ભવ્યતાનું

આમલકને અહીં થયા વગર ન જ રહે; તે પણ ડાકિયાં કરી જવું. કેટલીકવાર સરમાળ મુઝબ અને નિર્દોષ સુદરી જેમ આ બધું અવ્યક્ત બની ઉછું રહેવું.

સાથીબોલે ખારણું ઉઘાડ્યું: 'પરજી! મોટા આધર્તા છે.' બોલી બીલ ખારણાની ખમલમાં ભરાયો. પોલ અને પાદરીએ છાપરામાં ગયા.

ધર્મશુર પોલની નજર સમક્ષ હીંચણી, પણ તમતમતી વયામ વર્ણુરાળી કાયા પર મંદાશ્વી. મનમાં વૃદ્ધની તમતમતી આમડીએ અને વજોએ પ્રભો જમાવ્યા. આ માછી છે! ખેડુ છે! દુનગો છે! કે બીલ! એની અડધી પોતડી એના મનમાં અનેક મૂંઝવણનું કારણ બની, એની આખો કાળો, અને અમકદાર અને તેજશી હતી. માથાના વાળ અને ભાવો રૂપાનાં હતાં.

દૃઢ પરજી બોલ્યો, 'મોટા! આવો! આવો!' પરજીએ પોતડીના હેડે છાપરાની અંદરની પેઢી સારી કરી.

પેઢી પર બેસતાં પોલે કહ્યું, 'આપને આભાર. હું ચાકી ગયો છું.' પણ તમે મ બેસો.' પરજી કશું મ બોલ્યા વગર પોલની સામે જોતો જોપ પર બેઠાક પડે બેઠો. એના મોં પર ધર્મશુર માટેની માનની નિર્દોષ લાગણી ઉભરાઈ આવી.

'ભાઈ! મેં સાંભળ્યું છું કે અહીં દેવગ નથી, અને પાદરી પણ નથી, ત્યારે મારા અમમાનો પાર ન રહી મને આ છાપરે' જતાવવા જે બીલ આગ્યો હતો, તે ખ્રિસ્તીધર્મનું નામ સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. આતુર માનવી અને જીવંતી ભાવનાએ પરજી પોલ સામે જોઈ રહ્યો, પણ તે કંઈ ન બોલ્યો. ધર્મશુર પોલ આગળ બોલ્યો, 'તમે ખ્રિસ્તી હશે, ખરું? હાં?'

'પણ અમારું પરમાનામ જ મેં નથી સાંભળ્યું.'

વિરમયમાં પોલે તેવું નેણુ ખેંચ્યું. 'તો તમે ગરીબ અને દુઃખી માનવાના દુઃખના અને ગરીબાઈના વિસામારણ શા કાને બની તેમની પાછે બેસા રહો

છો! તમે તેમને મદદ શા માટે આપો છો?' એણે દલીલો કરવા માંડી.

પરજી ધડોભર પોલ સામે જોઈ રહ્યો અને શાંતિથી જવાબ આપ્યો, 'ભારે હું નાનકડો હતો, અને મારે ભારે મદદની ખૂબ જરૂર હતી, ત્યારે મને મદદ મળી હતી, તેથી હું આવી મદદની જરૂર હોય છે તેમને કરું છું.'

'પણ તારો ધર્મ કયો?' પોલ જરૂર મૂંઝવણ અનુભવતો બોલ્યો

સચ્ચંપણે પરજી બોલ્યો, 'ધર્મ! ધર્મ તે વળી શું!'

પોલ બોલ્યો, 'જે, અમે અમારી તતને ખ્રિસ્તી કહેવાડાવીએ છીએ કેમકે હશુએ અમારા ધર્મની રચ પના કરી. આ ઇશુધર્મનો સ્થાપક ખ્રિસ્તના નામે જોળખાતો હતો. અને આથી તેના અનુયાયીઓ ખ્રિસ્તના નામે જોળખાયા. ઇશુ પ્રજુપુત્ર હતો. ઇશુ પામર માનવ માટે સ્વર્ગમાંથી શુભ અને સુખદાયક વાતો લઈને આવતપા; તેમણે માનવને દિવ્યબુદ્ધિ કે આપણે બધા પ્રજુબાળો છીએ અને પ્રેમ એ જ પ્રજુ છે.'

પરજીના મોં પર પ્રભાસની અમક તરવરી, જરાક વાંકો વળાને આશ્ચર્ય સાથે કહ્યું, 'ત્યારે મને તેમની વાત કરો.'

ધર્મશુરએ જાગવાન ઇશુની વાત કહી સંભળાવી. પણ ભાઈ પોલ વાતને પૂરી કરવાની અણી પર હવે, ત્યાં પરજી બોલ્યો, 'અહા! કેવી રૂંડી વાત, મોટા તમે વાત કરી એવો તો મેં આ જન્મનાનોમાં કહી સાંભળી ન હતી. આવી માનવીની વાતો હશે, એમ મેં કહ્યું મ ન હવું.'

'ભાઈ! ત્યારે હું જેવો મારા દેવજ બંધય, કે તરત જ આ ગામ માટે એક પાદરી મોકલો. તે મરજો મધાપરો. તમે રવિવારે અચૂક ગરજમાં જાઓ અને પ્રજુ ઇશુનું સ્તવન કરજો. એ પાદરી આપણા દિવ્ય માલીકના દુઃખી જીવનની અને મૃત્યુની આખી વાત સમજાવશે.'

‘મોટા તો તો તમારા જેવાં માલિક પણ નૈ. અમે એમને મુંઝાવા નૈ દષ્ટએ.’ પરંતુ ગદગદ કંઠે બોલી ઉઠેલા.

વૃદ્ધ બીલના હૃદયની ઉર્મિઓ બોધ પોષ પણ ધીકાર લાગણીભીતો બની ગયો.

‘મારે આજ અહીં ઝાંઝું ચોભાથ એમ નથી. ખીજા ગામ જતાં નાવડીને ઠીક ઠીક સમય લાગશે, પણ તમારા ‘સૌથી હું’ વિખોરો પકું તે પહેલાં પ્રભુએ જે રત્નનો તેના અનુયાયીઓને ભણાવ્યા, તે હું જરૂર તમને માફ સંભળાવીય.’

‘મન દમને હું સાંભળીશ.’ પરંતુ કાનિધી બોલ્યો.

‘તો આપણે ઘૂંટણીએ પડીએ. ઘૂંટણીએ પડવાનો હેતુ એ કે આપણને આપણા પ્રભુ ઇશુ માટે આદર છે. હું બોલું તે ‘તું સાંભળી પછી મારી પાછળ માને. આપણે બધા આ એક માલીકના પુત્રો છીએ. તું અને હું નો પિતા ઇશુ છે. આપણે પ્રેમસિંહુના જ પુત્રો છીએ, અને આથી લાકડો.’ આમ બોલી પોલ બોલ પર ઘૂંટણીએ પડ્યો. પંજી પોલની પડખે જ ઘૂંટણીએ પડ્યો. પાદરી અદમ વાળી ઘૂંટણીએ પડ્યો હતો તેમ પરભુએ અદમ વાળી. અને પોલ જે કાંઈ બોલવા લાગ્યો, તેવું જ તેણે રક્ષા આપ્યું.’

‘પિતા! તું સ્વર્ગમાં વસે છે. તું સંત છે.’ જ્યારે પરભુ આ વાક્ય બોલી રહ્યો ત્યારે ધર્મગુરુએ આત્રણ બોલવા માંડ્યું, ‘તારું જ સાત્ત્વન્ય સારી ય પૃથ્વી પર પ્રવર્તે. જેવું સ્વર્ગમાં તારું શાસન છે તેવું જ આ પૃથ્વી ઉપર થાવ.’

જે ઉત્સાહ અને લાવનશથી આ વાક્યો બોલ્યે જતો હતો, તે અરેખર હૃદયસ્પર્શી હતો. પરંતુ બોલ્યો, ‘જેવું સ્વર્ગમાં તારું શાસન છે તેવું જ આ પૃથ્વી પર થાવ.’

ધર્મગુરુએ આત્રણ ચલાવ્યું, ‘અમને અમારો રાજનો રાટલો આપ. અમને અમારા પાપમાંથી મુક્તિ આપ, જે રીતે અમે અમારા કુશ્મનોના કુશ્મનોને ભૂલીએ

છીએ તેમ જ.’

‘અમને મુક્તિ... મુક્તિ...’ આટલું બોલ્યા પછી અણે પંખીના શબ્દો તે ભૂલી ગયો. હોય તેમ તે બોલ્યો. છેવટે તે બોલ્યો, અમને મુક્તિ આપ અને તું અમારા પાપ ભૂલી જા.’ આથી પોલને એમ લાગ્યું કે આ છુટ્ટાની સ્મરણશક્તિ મંદ છે તેથી તે ફરીવાર ઉપકૃત વાક્ય બોલી આત્રણ બોલ્યો. ‘અમને પ્રતોભન તરફ ન આડપ.’ પણ અમને કુષ્ટતામાંથી મુક્તિ આપ.’

આશ્ચર્ય પમાડે તેવા ઉત્સાહથી છુટ્ટો ફરી વખત આ વેણ બોલી ઉઠ્યો, ‘અમને પ્રતોભન તરફ ન આડપ.’ પણ અમને કુષ્ટતામાંથી મુક્તિ આપ.’

અને ધર્મગુરુ છેલ્લે છેલ્લે બોલ્યા, ‘કેમકે સર્વ’ સ્થળે તારું જ સાત્ત્વન્ય છે. સર્વ’ સ્થળે તારી જ સત્તા છે અને સર્વ’ સ્થળે તારો જ પ્રકાશ છે. અરવુ.’

જ્યારે પરભુ બોલ્યો, ‘કેમકે તારું જ સર્વ’ સાત્ત્વન્ય છે. સર્વ’ સ્થળે તારી જ સત્તા છે અને સર્વ’ સ્થળે તારો જ પ્રકાશ છે. અરવુ.’ ત્યારે તેના કંઠ-માથી પ્રેમ ઉઘરાતો હતો. એમાં હૃદયની શુભનિષ્ઠતા સ્વચ્છર પણ તેમાં હતો.

પોલ ઘૂંટણીએથી ઊભો થયો, પંજીમાન તેને અનુસરી તે પણ ઊભો થયો. જ્યારે ધર્મગુરુએ અદમ છોડી ત્યારે પંજીએ અદમ છોડી, જે હાથ બેઠી તેની સામે ઊભો રહેતો બોલ્યો, ‘તમે ભગવાન ઈશુની ફરી વાત કરી તેવું હું ગરીબ શું મુલ ચૂકવી શકું? તમે મને ભગવાનનું નામ લેતાં સિખવ્યું તેના માટે હું બીજા તમારી શી કદર કરું? પદ પોષ પાણી માથે ચાડવું તોય બોલું!’ ફરીવાર સ્વર્ગીય આનંદમાં તે બોલ્યો, ‘તારું જ સર્વ’ સ્થળે સાત્ત્વન્ય પ્રવર્તે છે. સર્વ’ સ્થળે તારી જ સત્તા છે. અને સર્વ’ સ્થળે તારો જ પ્રકાશ છે.’

પરભુના હૃદયની ઉર્મિઓ બોધ પોલના મનમાં તેના માટે આદર જન્મ્યો. તેણે પરભુના ખજા ઉપર હાથ મૂક્યો અને તે બોલ્યો ‘જેવો હું દેવજે બંધ,

કે તરત જ તમારા સૌને કાળે એક પાદરીને ઝઘીં મોકલોય. તે તમને ધણું ધણું જ્ઞાન આપશે. મારી પાસે અત્યારે વખત એવો છે. તેથી મેં તમને જો કંઈ આજે આપું તેથી અનેક ધણું તે આપશે. તમારી ધાર્મિક તરસ તીવ્ર બની છે અને તે તમારી તરસ તે જરૂર છીપાવશે.' પરંતુ ધર્મચૂરના 'એ પડ્યો. એનો ચરણપથ' કયો. ધર્મચૂરે તેને તેમ કરતાં ન અટકાવી શક્યો. પરંતુની અંખમાં ધર્મચૂર માટે એટલું માન જન્મ્યું કે તેની અંખમાં દવાનો સાગર ઉછળ્યો.

પરંતુ પોસની સાથે તાપીકાંઠે આવી ઉભો પોસે કિશોરોમાં નજર નાંખી. પણ પાદરીઓ અને ખસાસી ન દેખાયા, ત્યારે બંને પાણી પાસે આવી ઉભા. પોસની નાવડી જગાં જગાં પાણીમાં દત્તી, તેથી પોસ વિચાર કરતો પાણીમાં થગ મોળી પાછો આવી રેતીમાં ઊભો. પણ પરંતુએ પોસને હાથમાં લઈ કેક ઉતાર બેસાડી કીચકી પાણીમાં આપ્યો, અને નાવડી પાસે લઈ જઈ મુકાનના પાટિયા પર બેસાડ્યો. પણ ત્યારે આ દૃશ્ય જોતા આવના પાદરીઓ અને ખસાસી આવી. પડો-યા અને બોલ્યા.

જવાનને પણ હરાવી દે એવો આ જવાન છુટો છે.

નાવડી કાંઠા પડી ઉપડી ત્યારે પરંતુએ નાવડી સામે મીટ માંડી અને તે ઉંચે કાઢામાં આવી ઊભો. પેલા વર્ગિક આગળ નદીમાં ને બેખડમાં અદૃશ્ય થતી હોડાજોને, હાથ ઊંચો કરી જલે તેણે ઊંઘલી વિદ વ આપી. પણ વર્ગિક નાવડીને સંતાડી બેઠો, ત્યારે તે કાઠો વટાવી તાપીની બેખડ પર આબ્યો. અને ક્ષિતિજમાં નજર નાંખી પણ તે નાવડી ન દેખાણી ત્યારે તે છાપરે આવ્યો.

થોડીવાર પાદરીઓ તરફ ફરી પોસ બોલ્યો, 'કેવો મનનો આજનો આ અનુભવ ! કેવો ગદ્યમય છુટો બીલ ! તમે નિન્મધ્ય, કેવા ઉત્સાહથી તે પ્રજાના સ્તવન ઉચ્ચારતો હતો !'

બેરબારીથી એક પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'હા.

મને તો લાગે છે કે એનો તો તે માત્ર બાલ આચાર જ હતો.'

'ના, ના, તમે જુઓ છો. એની ધમક મમતા અને ભાવના રૂપરૂપે એના ઉચ્ચારણમાં ઝાંકી થતી હતી. 'અમને મુક્તિ આપ અને અમારા પાપ જુદી જ.' તે કંઈ રીતે બોલ્યો તે તમે નિરખોને એણે ! શું માત્ર તેમાં શબ્દોનું ધ્વનિઉચ્ચારણ હતું ? ના, શબ્દોનું ઉચ્ચારણ એ સ્તવનમાં અગત્યનું નથી. માત્ર ભાવના-નિષ્ઠાપૂર્ક ઉચ્ચારણ શબ્દો, હૃદયની ઊર્મિઓ.'

પાદરીને આમાં કરોડો વ રસ ન હોય તેમ તેણે બજાણું ખાધું અને આગસ મરડો અને થોડોવારે તે બોલ્યો.

'શું જુદા બીલના મનમાં એ જ અકિર્ણિત હતું ?' પાદરીને ધર્મચૂર કે બીજા સાથી પાદરીએ જાનો જવાબ ન આપ્યો, પણ પોસ આગળ બોલ્યો, 'એનાં વેળેવેળામાં શુભનિષ્ઠા હતી. પ્રભુ મારેનો કયો કયો આદર અને પ્રેમ હતો. અને શું તે જ માનવ જેમ આ બધું કરી રહ્યો હતો ? ના. કેવો મનનો માનવી શી એની મીઠાશ, ભલામી અને શુભ ભાવના ! અને મારે જ ધરતીના બોળે જીવનારને આપણે ભગવાનના માણસ કહીએ છીએ તમને આવા માણસોનો કયા વ જોડો જરૂરી ખરો કે !'

પાદરી મરડીને બોલ્યો, 'સાહેબ, એનાં અંતઃજ્ઞામાં પેઢી મુરખીના બુદ્ધિ આચરનાં કર્યાં ને તેના જેવો તે નિર્દોષ છે. આખા મામલા સમ બવાબ એ એકાદ પણ વાંચીલખી શકતું હોય તો ! એ લોકો તો બીલ...જમલી...જડ, એમણે આખી જીંદગીમાં કદરૂ વ ભગવાન ઈશુ મારેનું કશું વ સાંભળ્યું નથી. અને તેમને ધર્મનું જ્ઞાન નથી.' પોસ તેમની સામે તાકી રહ્યો, પણ તે કંઈ વ ન બોલ્યો.

મામના છાપરાથી તેઓ ઠીઠીક દૂર નીકળી ગયા. બનવાર કાળા રીન્મ વ દળાઓ રાતના ચાંદરના ફરતો થેરા ધાલો અંધારાના સાધાન્યના સૈનિકો બની આકાશના ખુલ્લા મેદાનમાં રાવડીએ.

તાણી પડ્યાં હતાં, નાવડીના માનવીઓ નાવડા પર જ પડ્યા રહ્યા. સૂતા માટેની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા કેમકે આને તેઓએ ધણો પશ્ચિમ કર્યો હતો.

પોલને સૂતાં માંડ કલાકેક મૃત હશે. પણ તરત જ પોલને એક પાદરી હઠ્યાડાવતા ચાંડચો, જવાડો, અને બોલ્યો, ‘આમ સુકાન તરફની દિશામાં આવો, જલદી...આમ. કાંઈ અદ્ભુત ચમત્કાર બની રહ્યો છે. જુઓ નદીમાં પ્રકાશ તરે છે. અને એનો પાશ પામી શકતા નથી કે પાણી પર શું તરે રહ્યું છે.’

‘પ્રકાશ!’ ધર્મશૂરે એ પધારીમાંથી ઊભા થતાં આશ્ચર્યભાવે કહ્યું

‘સાચે જ પ્રકાશ! પાણી પર તરનો પ્રકાશ.’ પાદરી ફરીવાર બોલ્યો. ‘પણ જલદી. કૃપા કરીને આમ જલદી પધારો. ખલાસીએ તમને બોલાવતા જ...’

ત્યાં ધર્મશૂરે પોલ ત્રુતક પર આવી ઊભો રહ્યો ત્યાં તેણે આંખે દુરખીન લગાડી દૂર જોયું. સરસરોટ કરતો પીઠા લાલોદાર ને ચમત્કાર પ્રકાશ કપટબેર પાણી પર લસરતો તેને ખસો બહીસો કદમ દૂર દેખાયા.

‘આશ્ચર્ય! આ શું?’ પોલને પણ આશ્ચર્ય થયું. પોલને ઘેરી વળીને પાદરીઓ અને ખલાસી ઊભા. અને પ્રકાશની દિશામાં તેઓ તાડીને ઊભા.

‘આ શું હશે?’ પોલ જરા ધોધન અને કંઈક અવાજે બેઠો. આ દરમિયાન તે રતબધ થઈ ગયો, અને બોલ્યો, ‘સાંજનાં છુટ્ટો લીજ. એના માથાનાં ઘોળાં ઝુલ્યાં જેવા વાળ, તગતગતો શ્યામ ચહેરો, ઘોળાં મૂઝો, અને ચેન’ ભમરો. ચમત્કારી આંખો. એના પાણીની સપાટીથી ઊંચે રાખેલ જમણાં હાથમાં દીવો. તમને એવું નથી લાગતું કે જાણે એ પાણીમાં ચાલતો ન હોય!’. એણે માથું ધૂણાવ્યું અને તે દહપણે બોલ્યો, ‘પાણી પર કોઈ જ ન ચાલી શકે અને ન જ ચાલી શકે તો તો તે એક અજબની જ લેખાય.’ પણ તેના કંઠમાં અને એ

પર આ પ્રકારની રમ્પટ અજબ હતી.

‘આને ચમત્કાર ગણો કે ન ગણો. પણ હું તો જે જેકે છું તે જ તમને કહું છું.’ બોલી પધારીએ પોલ પાસેથી દુરખીન લઈ તેની આંખો પર મૂક્યું. ‘જુઓ આ માથુસ આંખથી કને...એતએતામાં...તે આપણી ગમ જ આવે છે. જુઓ.’ બોલી એણે આંખો પરથી દુરખીન દૂર કર્યું.

પ્રકાશ આમથી તેમ હામાડોળ પાણી પર છુટ્યા કરતો હતો. જાણે કે માનવના એક હાથમાંથી ખીજમાં તે બહારે જતો હોય. ખલાસીએ દુરખીન આંખ પરથી લઈને ત્યાં પાદરીના હાથમાં મૂક્યું ત્યાં જ તે બોલી ઉઠ્યો, ‘હું કહેતો તો તેવું જ—કાંઈ માથુસ પાણી પર ચાલી...પાણીમાં...એ તો પેલા ભગત. આને સાંજે આપ સાહેબને ઉંચીને નાવડોમાં બેસાડી ગયો તે સંતપુરુષ...’

અદ્ભવગાળીને છાતી પર બે બાવડાને ‘કુલ’ કરતો પોલ બોલ્યો, ‘પ્રભુ તેવું કદ્યાણુ કરે.’

‘ખાંચલસ મીનીટમાં તે અહીંઆ આવ્યો જાણો.’ ખલાસી બોલ્યો. ‘ચીલકડપે તે આપણી તરફ આવી રહ્યો છે.’

અને ત્યાં તો શુદ્ધ બીલ નાવડાની નજીક તરતો આવ્યો ઊભો. મરધ પકડી ઠેકઠે મારી તે નાવડીના દૂનાથંલ પાસે આવી પડ્યો.

પાદરીઓને મન આ ચમત્કાર ભાર્યો. તેઓ ધૂંટણીએ પડ્યા, પેલા ખલાસી પણ આ વાતાવરણમાં પાદરીઓનું અચૂકરણ કરવા લાગ્યો. ધર્મશૂરે પોલ ભંબીત અને કિંતવંબમૂક બની ઊભો રહ્યો.

પેલો સંતપુરુષ પોલ તરફ આંખો, અને હાથ લાંબાંદ્રંકા કરીને એણે વાત શરૂ કરી. ‘મોટા! મોટા! તમને-ઉંઘમાંથી જગાડી જરાક ખસેલ પાડી છે. પણ તમે, અમારા ગામમાં ગયા, ત્યાર કેડે અજબ-ધાતમાં જ તમે મને જે મીઠું ભગન (રતવન) શિખ-કાળું હતું તે હું જુદી ગયો. ઘણું વાદ કરું પણ મનના કોણમાંથી બાર ન આવે. હૈયે આવે...પણ

ધરત હોઈ ન આશ્યું તે ન જ આશ્યું. તમને અતારે ન આસો પાડું તો પછી આનો પત્તો ક્યારે ખત? હું કેટલો બેદરશાર કે તમે જે કાંઈ થીખવ્યું તે હું બૂલો બોડો? તારે જ હું આયા આવ્યો...તમે અને જરાક ઉપાડતું વેણ...એક જ વાર...'

'મને શરૂઆત તો આવડે છે. જાણે મારી જીંદગીભરના સાથી મવા જ તે આવ્યા હોય તેમ અને હેમના વેણ પણ સાંભરે છે. મારા જોણિયામાં આરંભ અને અંતના વેણ જડાઈ મવા છે...પણ વચલા વેણ છટકી...'

'મને બગબર સાંભરે છે, 'પિતા, તું સ્વર્ગમાં વસે છે. તારું નામ સંત છે. તારું સમ્રાજ્ય સારી વ પૃથ્વી પર પ્રવર્તે. જેનું સ્વર્ગમાં તારું શાસન છે તેનું જ પૃથ્વી પર ધ્યાન.' અને પછીમા અને વાદ છે. 'અમને મુક્ત આપ અને અમારા પાપ બૂલો જ' અને અતર્માં તે 'અર્થે મલોભર ત-૧ ન આકર્ષ' પણ અમને કુશ્તામયો મુક્ત આપ. કેમકે સર્વ રથજે તારું જ સામ્રાજ્ય છે. સર્વ રથજે તરી જ સત્તા છે. અને સર્વ રથજે તારો જ પ્રગાસ છે. અરણ્ય.'

'પણ પણ વચમાં...વચમાં હું મથું કે બૂલો મયો. વચમાં શું આવે છે, તે તમે નહીં કહો?'

ધર્મચુરુ પોલ આશ્રય અને ભયથી બોલો, 'પણ તું અહીં કેમ કરીને આવ્યો? પાણી પર તું ચાલી કઈ રીતે એક?'

'અરે, કેટલી સહેલો છે એ વાત!.' ધરતે પગલુ મગડી પડ્યો. 'પાણી સાથે મને તે રમત કરી રાકે. તમે જેનામાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમ મૂકો, તે સૌ તમરના પ્રત્યે પ્રેમ અને શ્રદ્ધા રાખે છે. અમને પાણી માટે પ્રેમ છે, માટે પાણીને અમારા માટે. આ તાપીનું પાણી અમારી ચિંતા રાખે છે. માછલાં લાવી અપે છે. પાણી અમારા કાળે ચોક્કસ રહેવાની ચિંતા વેઠારે છે. અમારા માટે પ્રેમ છે, માટે ખાદ્ય ધન નથી. કાંઈપણ બીજા આથી શીમડો લઈ આપી તાપી પર છુટે છે. પણ તમે મને વેણ મીડું ભજન નેં સિખવા? ભજવાને એમના વાંસાને સિખચું તે.'

ધર્મચુરુ વેલે માથું ધૂબાવ્યું અને જાણે પોતાની આંતરે સંબોધનો હોય તેમ બોલો સાહે બોલો, 'હું હવે માનવાં તૈયાર નથી કે હું તને ભજવન ઈશુ આટે કાંઈ વધુ સિખવી સદુ. તું મર્યું મર્યું જાણે છે. હું માત્ર એટલું જ છું. હું-૦

રેકે દેનિસની 'ધી હોલી મેન'ની વારતા પાસી..

સાભાર સ્વીકાર

જાતે મજુરી કરનારાઓને (નરજીવન પ્રગાસન મંદિર, અમદાવાદ; આર આના).

ટોળટોળે રક્ષિયાના ખેડૂનોને સમાજવાદીઓની શિખરણીમાં ન હસવાની અને પોતાનાં દુઃખોના ઉપાય શોધવાની સલાહ આપવા લખેલા નિર્મળના શ્રી. નરદરિ પરીએ કરેલા અનુવાદની બીજી આશ્ચિત્તું પુનર્મુદ્રણ.

અધિવાનું ગાડું (પ્ર. એ જ; આર આના)

અગાળ એજ અધાપો છે એ જાતાવતા થી જીવનરમ દેના નાનકડા નાટકની ત્રીજી આશ્ચિત્તું પુનર્મુદ્રણ અનાસક્તિ યોગ (પ્ર. એ જ; આર આના)

મધીએ કરેલા ગીતાના અનુવાદની કાકા કાલેલકરે તેમાં વિષય પરત્વે પદ અધિકરણો પાડી આક નોષા ઉમેરી સંપાદિત કરેલો સુધારેલી બીજી આશ્ચિત્તિ.

ધાતકી પ્રાણીઓમાં અનેખી ખાસીયત ધરાવનાર રીંછ

લ. પશુમન કંચનરાય દેસાઈ

રીંછને કેટલેક ઠેકાણે ભાણુનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જંગલમાં આ પ્રાણીને જોવા વધુ ઘણાં માણસોને મોકા મળ્યા હશે પણ ત્રોટાં પ્રાણીસંમ-હાસ્યમાં તો આપણા હિન્દમાં વસતી આરે જાત જોવા મળે અને શહેરમાં કેટલાક મદારોએ પાસે આપણે ત્યાં શુજરાતમાં અને આખા હિન્દમાં તમામ અનુકૂળ વનમાં વસવાટ કરવાવાળું રીંછ નાચતાં અથવા કુસ્તી કરતાં તો ઘણાં જોઈ હશે.

ખીન પ્રાણીઓ રીંછની જેમ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઉભા રહી શકતાં નથી પણ રીંછ તો જ્યારે સામને કરવાનો હોય અને કંઈ વહેમ પડી જાય ત્યારે તરત જ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઉભું થઈ જાય છે. આવી રીતે ઉભું થઈને તે આવી પશુ શકે છે. રીંછ જ્યારે તેના આરે પગ ઉપર ચાલતું હોય ત્યારે તે પોતાનું આંખું શરીર ધોળતું હોય એમ થાય છે. તેના પગનીશાનનું અવલોકન કર્યું. હોય તો તે પગનીશાન માણસના પગનીશાન સાથે ઘણી રીતે મળતાં આવે છે. તેમાં આગળ તેના લાંબા નહોરનાં નીશાન તો જરૂર દેખાય છે.

અખતારીમાં ઘણી વખત એવા સમાચાર જોવા મળે છે કે ઉંચા ખરફ આગ્રહાસ્તિ કુંગરા ઉપર વસતા માણસના પગનીશાન દેખાયાં છે. પણ વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે તે પગનીશાન ખરફમાં વસવાટ કરવા વાળાં રીંછના પગે છે કારણ કે રીંછ જ્યારે ચાલે છે ત્યારે તે પોતાનો આખો પગ જમીન પર મુકતાં નથી પણ પેની ઉંચી રાખે છે. આવાં પેની ઉંચી રાખી ચાલવાવાળાં રીંછના આકર્ષક પ્રદેશમાં વસવાટ કરવાવાળાં સફેદ રીંછ અને હિમાલયમાં વસવાટ કરવાવાળાં લાલ રીંછનો સમાવેશ થાય છે;

આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ આ પ્રાણીને કુતરાના કુટુંબમાં મુક્યું છે. જો કે પહેલી દૃષ્ટિએ તેને અને કુતરાને જરાય સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી, છતાં જલ્દી શિકાઓ ભુના અવશેષો આવું સગપણ નક્કી કરી આપે છે અને કુતરાં તથા

રીંછ એક જ વડવામાંથી ઉતરી આવ્યાં હશે એમ ખતાવી આપે છે. પણ જુદાં દેખાવાનું કારણ તો તેઓ બન્નેની રહેણીકરણો, જે તેઓ બન્નેનાં દૂર દૂરના પરદાદાઓએ અલગ કરી દીધી અને ધીરે ધીરે આ બન્ને પ્રાણીઓનાં શરીરનાં લાંબાં જુદાં પડી ગયાં. કુતરાઓનાં વડવાઓએ શિકાર કરી છવનનિભાવ કર્યો એટલે તે શિકારની પાછળ પોતાની દોડવાની ઝડપ અને દગ રોકતાં શીખ્યા, તેના પગ જમીન જરાયર પડી શકે એટલા માટે ડાખડો જોવા અને છુટ્ટા નખોવાળા થયા. જ્યારે ઝડપને માટે લાંબા અને પાતળા અને મજબૂત પગો થયા. જ્યારે રીંછના વડવાઓએ પોતાનો નિર્વાહ તેથી ઉલટી રીતે કર્યો. તેઓએ ધાસ, સુળ્યાં, શેપાઓ, ક્ષેત્ર તથા છવાત અને રળી જાય તો મક્કિ ખાતાનું રાખ્યું. આ જાતનો ખોરાક મેળવવા માટે ઝાંખી ગતિ અને ફરનિવાળ શરીરની જરૂર ન પડે એથી તેના પગ અદ્યર ચડવા અને ખોદવા માટે ઉપયોગી થાય તેવી રચના થઈ. આ પગોને લઈ રીંછના ભારે વજન દાર શરીરને કુંગરાના ખાંડા અને વૃક્ષની ચઢાઈ કરી શકે એવા બાકા પગ અને અંદર પડતા પગ હોય છે એથી તેનાથી થડો અને ખડકોને વધારે રાહેલાઈથી બાકી શકાય. અને તેમાં લાંબા નખોએ ખોદવામાં તથા ચઢાઈમાં ઘણી મદદ કરી આપી. ઉપર ખતાવેલી રચનાથી રીંછને જોળખનાં મુશ્કેલી પડતી નથી. તેનું મોટું મધુ અને તેમાં ઝીણી ઝીણી આંખો તથા જોળ કાન, બાકા પગો ઉપર વજનદાર દેહ અને જડીયાં જેવા લાંબા બાલમાં છુપાઈ રહેતી યુંછડી આવેલી હોય છે. આ બધાં તેનાં બહારના દેખાવ છે. રીંછના પાંચ આંખળવાળા કુંડા અને બાકા પગમાં લાંબા અને પાછા ન ખેંચી શકાય એવા નહોર આવેલા છે. આ બધાં સાથેનો ખોરાક શોધવામાં રીંછને ઘણું જરૂરી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આ પ્રાણીકોષ વખત થતું હોય એમ જાણતા મળ્યું નથી. દક્ષિણ અને ઉત્તર શુજરાત, રાજપીપળા, ધર, દાંતા અને આણમાં તેઓના વસવાટ છે. અને હિન્દમાં હિમાલયની તળેટીથી કન્યા-

કુમારી સુધી આપણુ રીઝ બેવામા આવે છે.

વરસાદ અને મગધીથી રક્ષણ મળે એવા કુમ-
રાના ખડકો. નાની યુદ્ધઓની સમગ્ર અને રખડરા
માટે યુગ્તા પ્રમાણુનું વન અને જેમાં યુગ્તા ખોરાક
મેળવી શકે એવી જગ્યા મળી જાય એટલે રીઝ
ત્યા વસી જાય છે. ખીજાં ધાતકી પ્રાણીઓની માફક
રીઝ પણ નીચાચર પ્રાણી છે. સર્વાસ્ત સમયે ચોતાની
આખળી છેડે અને સવાર પડતાં પાછાં આવી જાય
છે રાતને વખતે ખોરાક મેળવવા ફરતા ફરેક પ્રાણી
માટે એ તો દેખીતું છે કે જ્યારે લાઘાથી દિવસ
હોય, ઠંડી હવા હોય, વરસાદના દિવસ હોય તો રીઝ
પણ ખીજા નીચાચર પ્રાણી માફક દિવસે રખડતાં
માણુમ પડે છે વળી એવું પણ જાણે છે કે જે વન
મણુસેની ફરફર વિનાનું હોય તે વનમા પણ કદાચ
રીઝ દિવસે ફરતા હોય છે. ફળો અને છાત્રાં એ
તેના મુખ્ય ખોરાક છે પણ જુખુ રીઝ સહેલા
મામતો ઉપયોગ કરી લે છે તેના ભારે દેહને પેલણ
મળે તે માટે તે ખોરાકની શોધમા ધણું રખડે છે
અને મહેનત પણ કરે છે.

વળી એટલું પણ ખરું કે જેવી ઝડપ તેવો આ પ્રાણી-
નો ખોરાક હોય છે. ઉનાળામા આપણાં જ ગલી વૃક્ષો
ઉપર ફળો પાકે છે. આ ફળો જેવાં કે ટેકા, અને એવી
જાતનાં ખીજા ફળો, કેરી જાણું વિગેરે જાનના
ફળોની આ મોસમ છે અને રસાવળ પણ આ વખતે
ધણું હોય એટલે મધમાખીઓ પોતાના પુઠામા ખુશ
મધ જમા કરે છે તેમાં આપણા જગલની મોટી
મધમાખી જેને બચ્ચીજા ડેરલાદાના નામથી
જોળખતામાં આવે છે, તેના મોઢા મુઠા પથ્થર
નીચે સટકના હોય અને નાની મધમાખી જે બચ્ચી
જામા ઇડીવખી તરીકે જોળખાય છે તે મધમાખીના
પુઠા જાડા યાની પેલમાં થાય છે, આ પુઠા ખાવા
રીઝ મા તો વૃક્ષ ઉપર ચડી જાય અથવા તો કાળી
દલાવી નીચે પાડી દર્મને નીચે આવી ને ખાય અને

પણ આ પ્રમાણે કાંતો ઉપર ચડી અથવા
ને નીચે પાડી પછી શેધી શેધી ખાય છે
જીવાતને ઉપદ્રવ થાય તે વખતે તેઓ

વૃક્ષની છાનમાંથી, સુકાઈ ને સડી ગયેલા લાકડામાંથી
કે પથ્થર નીચેથી કે એવી યીજો ઉથલાવી નીચે
સત ઈ રહેલા કીડા ખાય છે. પણ આ વખતે
દિહી તેઓનો ખાસ ખોગક છે કારણ કે
આ પ્રાણીના વસવાટ હોય ત્યાં ખોદના રાકડા ધણા
જોવામાં આવે છે. સુકાઈ ગયેલા પાકાના ખાતર
નીચે માગણુમુઠા નામના કીડા, જોખરમા વસવા-
વાળા લમગ તથા મોઢા કાળા જમરા જે રાગના
હિંડે છે તે તમામને ખોદી લઇ ખાય છે. કીમળામા
આ જમી વરણીઓની અછત દેખાય ત્યારે રીઝો
માણસોની વસાહતો પાસે આવી વસે છે જે વખતે
તેઓ શેરડી અને મકાઈના પાકને જખડે મુકેશાન
પહોચાડે છે અને જ્યાં તાકનાં વૃક્ષ હોય તે તાકી
પાકવામા આવતી હોય ત્યાં તે ગતના તે વૃક્ષ ઉપર
ચડી તેના બાધેલા કાષમાંથી તારી અથવા તો નીર
જલુ શોખથી પી જાય છે આ વખતે જોર પકવાની
ઝડપ. તેની સાથે મધુવદનાં ફુલ પાકીને જમીન ઉપર
ખરીને પથારી માફક પથરાઈ રહે છે આ પુરો
ખાવા ખીજાં ધણાં પ્રાણીઓ સાથે રીઝા પણ
આવી પહોંચે છે

આ જમી ખોરાક શોધવા રીઝ પોતાની મધ
પારખવાની લલિતને ઉપયોગ કરે છે એ ઉપરથી
સમજી શકાશે કે ક્ષાન્તેન્દ્રિય આ પ્રાણીમાં મોટો
ભાગ ભજવે છે કાન અને આખની અર્ધાં જોઈ
હોય છે કારણ કે તેના કંઠ કરતાં આખો ધણો નાની
એટલે જ્યારે તેને કાંઈ વસ્તુ પડી જાય કે તરત જ
ચેતે ત્યારે દુર જોઈ શકવા માટે પાછલા પગ ઉપર
ઉંચું ચર્ધ આમ તેમ માથું ફેરવી તે શું છે તે નક્કી
કરવા જુને છે. આ પ્રાણીના મોં અને નાક આસ-
પાસ જે મુકના નાલ રહે છે કે જે બાલથી આ
કીને જાણી લે છે તે મુઠા ખીજા ધાતકી પશુઓ
કરતા જલુ નજીક ઉપયોગવાળી હોય છે. કાચુ કે
આપણે ઉપર જોયું તેમ તેઓ ક્ષાન્તેન્દ્રિયથી જીવન-
ચર્ધા કરવાવાળાં અને બીજી લમજમ તમામ ઇન્દ્રિ-
યોમાં નવળા હોવાને અંગે ખીજાં પ્રાણીઓ કરતાં
રીઝ જલુ મુકાં લઇ લેવામાં સનેજ નથી એટલે

કષ્ટ વખતે તે શું કરી બેસશે અથવા કેવી રીતે સામનો કરશે એ કહેવું મુશ્કેલ બને છે. એ તો જેમ તેના વડવા વર્તતા આવ્યા છે એમ જ અત્યાર સુધી વર્તી રહ્યાં છે. બે ડેળવીને કામ લીધું હોય તો તેની પુદિ તરત જ બહાર આવે છે એ તો આપણે તેને સરકસ અથવા મદારી પાસે જ્યારે કામ કરતાં જોઈએ છીએ ત્યારે જાનર પડે છે.

પોતાની જૂઝળે શમાવવા, રીંછાં બણેા લાંબો પંથ પોતાની ધાંધી અને આડીઅવળા ચાલથી કાપે છે. એમાં બે ભાગવાની જરૂર પડે તો આ પ્રાણીનું શરીર બારે હોવા છતાં ધારીએ તેનાં કરતાં ઘણું ત્વરાથી ઉતાવળું ફોડી શકે છે. અને તરવામાં પણ તે કાબેલ છે.

જમીન ખોદીને તેઓ ખોરાક શોધી કાઢે છે. આ કામને માટે તેઓના લાંબા નખ જે તેના આગલા પગોમાં ખાસ વધારે લાંબા હોય છે તેના ખાસ ઉપયોગ કરે છે. અને જ્યાં ખોદીને કાઢવાની મુશ્કેલી દેખાય ત્યાં તેઓ પોતાના શ્વાસ પાછો ખેંચીને દર-ડાંમાં ભરાઈને બેઠેલી જીવાતને ખેંચી કાઢે છે. આ ખામતનું અવલોકન તો કાંઈ પ્રાણી સંપ્રદાયમાં રીંછ હોય અને કાંઈ નળીમાં ખાવાનું મુકું હોય તો તે કેવી પાછી કુંક ખેંચીને તમામ ખોરાક મેંમાં લઈ લે છે તે જોઈએ ત્યારે કરી શકાય છે. આ કામ માટે પ્રકૃતિએ તેનાં હોંઠ જ એવા પ્રકારના બનાવ્યા છે કે તેના પેદાથી તે અલગ છે, આ કારણથી તે તેના હોંઠને લંબાવીને શ્વાસ સખત રીતે પાછો ખેંચવામાં સમર્થ કરી આપે છે. જ્યારે લાલ રીંછના હોંઠ આપણાં રીંછની જેમ સાવ છુટાં નથી હોતા. આવી કારીગીરીથી તેઓ ઉઢીને તેના દરમિયાં ખેંચી લે છે. પહેલાં તો સખત કુંક વાગરી આસપાસની તમામ માટીને ઉઢાડી દે પછી રાક્ષાના કાજામાં મેંમાં રાખી પોતાના ઉપલા હોંઠને નાક આડો રાખી અંદર શ્વાસ ખેંચે એટલે ઉઢી મેંમાં આવી અમ અને ધુળ માટી નાકમાં ન બળ આ કામ કરવામાં સહેલાઈ થાય તે માટે તેના ઉપલા જડખામાં વચ્ચેના બે દાંત નથી અને તાળવું પણ અંદરથી ગોળ વળેલું હોય છે. અને કાજામાં

સંતાઈ રહેલા જીવાંને આમ શ્વાસથી ખેંચી લેવામાં તે એક જાતનો રસ લે છે.

પગના બહાં તળીયા અને લાંબા નખો હોવાથી તેને ઝાડ ઉપર ચઢવું ખૂબ કાવે છે. અને જાડી કાળી ઉપર સહેલાઈથી પકડ આવે એટલે તેના આગલા પગો અંદર પકતા હોય છે. આનો અંદર પડતો વળાંક તેના બચાવ માટે પણ સરસ હથિયાર બની રહે છે. આથી ફેરવીને ધાપો મારે છે ત્યારે તેના નખો કારી જખમ કરી દે છે.

આપણે એ તો જાણ્યું કે રીંછનો ખોરાક જીવો જીવો છે. આ ખોગક ચાવવાને તેને તેનાં સર્પાકૃતર્ગ જેટલા જ લાંબ હોય છે. પણ તે દંતાવલિ પ્રકૃતિ એ તંદન જુદા આકારની બનાવી છે. એટલે તેની દાંડે અણીવાળી હોવાને બદલે ઉપરથી સપાટ હોય છે આ કારણથી તેને મુળીયાં અને ફેસાવાળી વનસ્પતિ ચાવવા માટે અનુકુળ રહે છે.

આ કુટુંબનું ખરૂં મહેકાણું ઉત્તર ગોલાધર્ છે કે જ્યાં દરેક પ્રદેશમાં તેને અનુકુળ જાત વસે છે. આર્કટિક પ્રદેશમાં પોલરબેર થાય છે. તેની દક્ષિણે હિમાલયમાં હિમવળા પ્રદેશમાં બરફનું રીંછ અથવા લાલ બાહુ વસે છે અને ત્યાં કાળું રીંછ પણ વસે છે. વળી તેની દક્ષિણે આગળ વધીએ એટલે આપણે ત્યાં વસતું રીંછ મળી આવે છે. તે સિવાય બ્રહ્મા અને મહાયામાં પણ એક રીંછની જાત વસે છે. હવે આપણે ઉપર કાળું રીંછ જોઈએ તો રીંછે બરફવાળા અને તેનાથી નીચે સુધી જમને જગ્યાએ અનુકુળ બનવામાં માન્યું છે. જ્યાં જેવી જગ્યા ત્યાં તેવો વસવાટ રીંછોએ કર્યો છે. પોલરબેર (રીંછ) પોતાનું જીવન કંઈક પાણીમાં અને કંઈક જમીન પર વિતાવે છે અને લાલ રીંછને સાવ ચાવક કૂંચરા અને વનોમાં પણ વસતું મળે છે. જ્યારે કાળાં રીંછ, અને જમ્મા તથા મલાયામાં વસતાં રીંછો તો વનોને જ પોતાનું ઘર માને છે.

આર્કટિક પ્રદેશ બરફ આચ્છાદિત દેવાથી ત્યાં વસતા પોલરબેરનો રંગ સફેદ હોય છે. લાલ રીંછનો

રંગ આણે કથાઈ હોય છે કારણ કે તે બરફમાં વમે છે અને જંગલમાં પણ આવી જાય છે. બાકીનાં રીંછોના ખાસ રંગ તો કાલો જ હોય છે. રીંછના ઉપગના ખાલ તેની ત્વડ અને જમ્મા ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. તેમાં સિયાળામાં ખાસ ફગ્ગ દેખાય છે, જે વખતે તે બહુ ધાટા અને લાંબા થાય છે.

સિયાળામાં ખોરાકની જાં તાણ પડે છે ત્યાં રહેવાવાળા રીંછ પેતાને જીવન તરવળટ છોડી દે છે અને કાંઈ શૂકા કે એવી શાન્તિવાળી જગ્યા શોધી તેમાં તે ઉંઘમાં પડી જાય છે. આવી નીંદર લગભગ મરણ અવસ્થા જેવી હોય છે. શરીરની ક્રિયાઓ બહુ મંદ પડી જાય છે અથવા તો લગભગ સ્થિર થઈ જાય છે. તેના હૃદયની ગતિ કાંઈ ધીમી પડી જાય છે અને ગ્રંથીનું પ્રમાણ સાધારણથી બહુ ઓછું થઈ જાય છે. શિયળો, આવવા પહેલાં આવી નીંદરમાં પડી જનાર ફરક આંચગવાળાં પ્રાણીઓ અરખીથી ભરાઈ જાય છે. આનું એક કારણ જ્યારે ખોરાક પુરક મળે ત્યારે આકરાલીલા થઈને ખાઈ લેવાનું હોય છે. એ અરખી આવી નિંદ્રામાં શરીરને પોષણ આપે છે એમ મનાય છે. આમાં સ્તન નથી પણ જ્યારે શરીરની તબામ રૂનિંગ ઓછી થાય ત્યારે જૂપ પણ ઓછી લાગે આથી શક્તિનો અચાનક થાય.

ઉપકી વતો બરફમાં વસનાં રીંછોની કુ દિશા-લક્ષનાં કાળાં રીંછો સિયાળામાં બરફ પડના અરેજ છોડીને નીચે આત્મા આવે છે. આથી તેઓ સિયાળામાં ફરતાં ફરતાં રહે છે. આપણે ત્યાં થતાં રીંછને આવી નીંદ્રાની જરૂર જ નથી પણ અરખી અને વરસાદમાં તેઓ થોડા આળસુ બને છે. આ રીંછ દિશાળામાં ખુશ્ખામાં જેવું કે લાંબું ધાડ અથવા તો ઇંચામાં પડે છે. પણ અરખી અને વરસાદમાં તે સુવા માટે શૂકા કે ધાન શોધે છે. કારણ કે અવી શૂકામાં અરખીનું પ્રમાણ બદારની ઠંડીમાં સગળું રહે છે. જેથી વરસાદ અને માપીઓના ત્રાસથી પણ બચી શકાય છે.

ઉનાળામાં તેને પાણી વગર ચાલવું નથી એટલે

તેની શોધમાં તે ઘણે દૂર જાય છે અથવા સુકાઈ ગયેલાં નદીનાળાંમાં પાણી કાઢવા માટે ખેડે છે.

રીંછને અવાજ કરવાની કેટલી શક્તિ છે તેની માહિતી ઘણી ઓછી છે. તેઓ એકબીજા સાથે ધુગડી શકે છે અને નાકમાંથી શ્વાસના અવાજ કરી શકે છે. જ્યારે ખોરાક શોધતાં હોય ત્યારે બડમડીયાં, છીંકાટા નાખે ■ અને લાલ લાલ ત્યારે મોટા શૌર કરી શકે છે પ્રજનન વેળા આપણાં રીંછ લાંબો અવાજ કાઢે છે અને આ પેતાનાં બચ્ચાને પણ અવાજ કરી બોલાવે છે.

પ્રજનન કાળમાં અને બચ્ચા હોય ત્યારે જ રીંછ બેગાં વસે છે. તે સિવાય તે એકાકી જીવન જીવે છે. ઠંડા મુસમમાં વસવાવાળાં રીંછ ઉનાળામાં ભેળાં થાય અને સિયાળામાં બચ્ચાં આપે છે ગર્ભાવાન લગભગ આઠ મહિનાનું હોય છે. સાધારણ રીતે બે કે ત્રણ બચ્ચાં એક વીંશજીવ મા આપે છે. આ બચ્ચાં જન્મે છે. ત્યારે વાળ વિનાનાં અને આંખો વિનાનાં જન્મે છે. આવી દાહલમાં તેઓ લગભગ ત્રણ અઢારડીયાં રહે છે. જ્યારે ફરવા ફરવાની શક્તિ આવી જાય ત્યારે તેઓ તેની મા સાથે ફરવા નીકળે છે. તેઓના આપને તેઓની બરાબ ફરકાર નથી હેતી અને આ તેઓનું ધણું સહાનુરૂપક જતન કરે છે અને જોરદાર બચાવ કરે છે. એ વખતે તે ખુબ નીંદર અને ધાતકી બની જાય છે. આપણાં રીંછનાં બચ્ચાં પ્રુપ્ત તાકાત વાળાં થાય છે ત્યારે તેઓ પેતાની માતાની પીઠ ઉપર સવાર થઈને ફરે છે કે જો માતા પેતાના બચ્ચાં સાથે જતી હોય તો ખમર પણ નથી. પડતી જેમ વાદરનાં બચ્ચાં છાતીએ ઘોરે છતેમ રીંછના બચ્ચાં પીઠ ઉપર ઘોડી રહે-છે. અને માતા તેઓને બેથી ત્રણ વરસ સુધી માથે ફરે છે.

આ રીંછની મહેનાળ લાંબી અને નીચેથી હોડ વધારે આગળ પડેલા લાંબાં લાંબાં જડીયાં, છાતી વચ્ચે V આકારનું સફેદ ધાણું, આગળ પડતા નખો લાંબા, દાંતોના રંગ સફેદ અને આખા શરીરનો રંગ કાળામાં થોડા કથાઈનાં મિશ્રણવાળો હોય છે. અંગ્રેજીમાં આ રીંછને The Sloth Bear કહેવામાં આવે છે.

જીવન, નીતિ અને પ્રગતિ

મ

નવજીવનને ઉન્નત, સમૃદ્ધ અને સુખી કરવાનાં સંસ્કૃતિએ શોધેલાં અનેક સાધનોમાંનું એક સાધન તે નીતિ. આ હકીકત સહેલાઈથી સમજાય એવી છે. પણ ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે નૈતિક ઉન્નતિથી જ પ્રગતિ ઉન્નતિ થાય છે, અને નૈતિક અધોગતિથી પ્રગતિ અધોગતિ થાય છે, ત્યારે એ સિદ્ધાંત વિચારણિય અને છે.

જીવન અને નીતિનો સંબંધ શો? જીવનમાં સર્જન શક્તિ કરે છે, સંસ્કૃતિ નીતિ કરે છે. શક્તિ મેળવે છે, નીતિ જળવે છે. શક્તિ અને નીતિ એ બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ પુષ્કળ અને સી જેવો છે. એકલી શક્તિની સાધના માથુસને હેલ્થલીન રાખવા બતાવે તો એકલી નીતિની સાધના માથુસને નખુસક નીતિવાદી બનાવે.

નિષ્ણાતો અને વિશેષજ્ઞોનું દ્રષ્ટિબિંદુ દરેક દેશ તે કાળમાં સંકુચિત જ હોય છે. નીતિવાદીઓને બેટલી ખાત્રી નૈતિક ઉન્નતિ દ્વારા જીવનની ઉન્નતિની હોય છે, તેટલી જ ખાત્રી સાહિત્યકારોને સદિત્યકીય. કેળવણીકારોને શિક્ષણવિષયક અને અર્થશાસ્ત્રીઓને આર્થિક ઉન્નતિ દ્વારા પ્રમાણીય ઉન્નતિ, હોય છે. સૌ પોતપોતાના દ્રષ્ટિબિંદુથી સાચા છે, છતાંય પાયાની હકીકત તો એ છે કે નીતિ, સદિત્ય, શિક્ષણ તે અર્થ શાસ્ત્ર એ મુખ્યત્વે જીવનની પોતાની જ ચક્તી પડતીના પડો પાડી રહ્યાં હોય છે. ઉન્નત, જીવન સાહિત્યને બેટલું ઉંચે ચઢાવે છે, તેટલું ઉન્નત સાહિત્ય જીવનને કઠી ઉંચે ચઢાવી શકતું નથી. વિશ્વના ઇતિહાસમાં એક મહાપ્રગ્ન થવા માટે અંગ્રેજોએ પ્રયાન કર્યું, એનો પડો શેકસ્પીઅરે પાડ્યો, શેકસ્પીઅરના સેવનથી ઈર્ષ અંગ્રેજો મહાપ્રગ્ન બન્યા નથી.

એટલે “કલાને ખાતર કલા” અથવા “કલાને ખાતર જીવન” એ સૂત્ર એક મહાન કલાકારનો જીવનમત્ર હોઈ શકે, આખા સમાજનો આદર્શ હોઈ

ના શકે. એજ રીતે “નીતિને ખાતર નીતિ” અથવા તો “નીતિને ખાતર જીવન” એ સૂત્ર ઉપર એક સંત પોતાનું જીવન ચણી શકે, આખો સમાજ ચણી ના શકે.

જીવન એટલે વિચાર્ય એમાં જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનું અધિપત્ય હોય ત્યાં સુધી ન્યાયો નાશ પામે. જગતે જીવતો રહે. સંસ્કૃતિની સત્તા શરૂ થાય એટલે જીવન એક કમલું આગળ ભરે છે, અને “બળીઆના બે ભાગનો” સિદ્ધાંત રચીકારે છે. નબળાને જીવવાનો હક્ક ખરી પણ મજા હોય એ કદ માં. વિશાળ જીવન બાળજાન માટે જીવન રહેવાનું મંત્ર ૧ જગતે એવી આગળ વધે ત્યારે સકુને માટે સમાન કાયદો થાય છે. પણ આ ઉચ્ચ જુમિકા ઉપર બહુજ ઓની સંસ્કૃતિઓ બહુ ચોક્કસ વખત સુધી ટકી રહે છે. સંસ્કૃતિને યાકે લાખનાં ફરી પાછાં નૈતિક ધોરણો નીચે ઉતરવા મઠે છે.

નીતિનું નિવાચક બળ શક્તિ. “પધારી બેઠને પગ લખાવવા” એ જેમ અર્થશાસ્ત્રે પાયાનો સિદ્ધાંત છે તેમ શક્તિ પ્રમાણે શીલ વડતું એ સમાજ-શાસ્ત્રનો પાયાનો સિદ્ધાંત. એ સિદ્ધાંતનો દોહ કરનાર બ્યકિત કે પ્રજા અતિનીતિ કે અતિતિથી નાશ પામે. બ્યકિતનો નાશ શહીદીમાં ખૂપી શકે પણ સમાજનો આપધાત તો મુખીર્ષમાં જ ખપે. પરિસ્થિતિ આવી હોવાથી ઈર્ષ સમાજ નથી પુરેપુરું નીતિમાન જીવન જીવતો કે નથી પુરેપુરું અતિતિમાન જીવન જીવતો. પણ નીતી અને અતિતિના સમાધાનથી દરેક સમાજ કાળના અરણ્યમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપતો હોય છે.

જીવનમાં શક્તિ નીતિનું કપી રીતે નિવધન કરે છે એના આપણે કેટલાક નકકર દાખલા બેઠાંએ.

પ્રાચી માત્રની પાયાની વૃત્તિ બૂખ. એ સંતોષવાના દરેક સુપરેલા સમાજે અનેક વિધિવિધો કર્યાં હોય છે. પણ એ આહાર નીતિનું નીવધન અર્થરૂપ શક્તિ કમલેને પગલે કરતી હોય છે. દાગકઢીનાં માખ પડે તો એને ઢોળી નખાવ, દુધમાં માખ પડે

તો માખ ઠાઠી નાખીને દૂધ વાપરવામાં વાધો નહીં, પણ દૂધ કરતાં ઘી મોંઘું. એટલે લગનસરામાં પહેલીવાર જમેલા લોકોનું વધેલું ઘી એકઠું કરી એને સારી રીતે ઉકાળી માળી નાખી ખીજવાર ઉપયોગમાં લેવાય છે. દેડના પાણીથી અજમાવાય, એના ઘીથી નહીં.

આવીને આવી પ્રથા યુરોપીયન સમાજમાં જોવામાં આવે છે, ત્યાં સુધ એકાં મળાય છે પણ દાડ એકાં ગણાતો નથી.

બૂખ પછીની પ્રાણીજીવનની મહત્વની વૃત્તિ કામ. કામ સંતોષવાનું સમાજમાન્ય શિષ્ટરૂઢિ એ લક્ષ્ય લેતો. તુ જુના જમાનામાં ધર્મ મનાય, વર્તમાન યુગમાં પ્રેમ મનાય છે યુરોપમાં ખ્રિસ્તીઓમાં લગ્નનો હેતુ રામનકેથેલીકા ધર્મ માને છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રેમ માને છે. આર્થિક પાયા ઉપર ગાયોલે દેદસમય વેશ્યાવૃત્તિને નામે જાને સમાજમાં નિંદા મનાય છે. છતાં આપણે એકાં છીએ કે આર્થિક હેતુ વિનાના લગ્નો બહુ જ ઓછાં હોય છે. લગનનું પણ ખર્ચાર હોય છે. એમાં જરૂરીઆત અને પુરવઠા મુજબ વરવિકૃષ્ટ અને દંપતિકૃષ્ટ થાય છે. સાટાં તેખડાના સમયે રચાય છે. આર્થિક હેતુઓસર કેચેકેકાસ થાય છે. અને દલકી કહેવાતી નાનોમાં કેળ પૈસાને માટે એક લગન ગદ કરીને બીજુ લગન અનેકવાર ગોઠરાવું હેય છે. આ રીતે જોમએ તો આ પ્રકાર સમયમાં નૈતિક રીતે જે કહ શુદ્ધ છે એને સમાજ કડી અનુસરતો નથી પણ પોતાની શક્તિ મુજબ નીતિ અનીતિનું મિશ્રણ કરીને પોતાના વ્યવહારના ધોરણો રચેલો હોય છે.

ખૂન, હુલ, આમ અને બળાતકાર એ દરેક સુધ-રેલા સમાજ સ્તરીકારેલા નિંદા યુનાઓ પણ એ જ સમાજ ભયો' બીજા કોઈ સમાજ સાથે લુદે ચડે ત્યારે એની સાથેના નાંનમાં આ બધા માન્ય અને રચ પિત વ્યવહારો હોય ન. દરેક સમાજની નૈતિક મર્યાદા મોટે ભાગે એની ગજકીય સરહદો અને

આર્થિક સ્થિતિ નકકી કરતી હોય છે.

જીવનને પોષણ આપનાર તરવ શક્તિ. એને શુદ્ધ કરનાર તરવ નીતિ એ પ્રે વચ્ચે ન્યાં સુધી સમતુલા હોય ત્યાંસુધી જીવન નીરાગી રહે એમાંથી એકેમનું પ્રમાણ હદ મદાર વધી નય તો પ્રજા કાં તો લસરવાદથી કે પત્રી પગલોડવાદથી નાશ પામે.

આ સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવા માટે એક જ દાખલા જોઈએ.

ઔદ્યોગિક નયરોના "સલ્ફર"માં કાલસત્તા-ઓમાં રોમ અને મગજનું પ્રમાણ ધનીક સત્તાઓ કરતાં ઘણું મોટું હોય કે એ એક અણીતી દારોગ છે આ પરિસ્થિતિના નીગરણ માટે નીરાગી અને સરતા વસવટોની ચોખનાઓ દેશદેશમાં પ્રદોષકારી સરકાર, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, ધારીકા કે સત્તાધારીને એકેના સમાજવાદીઓ તરફથી ધડાટી હોય છે. આ ચોખનાઓ અમી મન વળી વખતે ઈંગ્લેન્ડમાં અનેક જગ્યાએ જોયે અનુભવ થયો કે જે મજુર કુટુંબોને કે માલ લતા ઓમાથી ખસેડીને સુધક સત્તાઓમાં રાખવામાં આવેલા તેમાં રોમ અને મરજનું પ્રમાણ ધટવાને બદલે ઉતરું વધ્યું કારણ તપાસતા માલમ પદ્ય કે ચોખનાના લક્ષ્યવાઓ તરફથી જે સરતા લાકડાના સુધક મકાનો મજુરોને મળ્યાં, એમનું માફુ કે માલમત્તાની અંદા મજાના કરતાં વધારે હતું, જે લાવા માટે એ મજુરોને પોતાના મજેદમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો, અને પોતાના પેશયુ ઉપર કાપ ઝુકવો પડ્યો. પરીણામે રોમ અને મરજનું પ્રમાણ ધટવાને બદલે વધ્યું.

આવો ને આવો અનુભવ આપણને અહીં પણ થાય છે. ગાયકાના જેડતના ગાળકો ડાલસુતરમાં ઉછળતા હોય છે, પણ સાથેસાથે દૂધ ધી નહિ તો ડેવટે છય તો પામતા હોય છે એમાંને એકાદ લાણીશુદ્ધી 'મધ્યમ' વર્ગમાં દાખલ થય, શહેરના સુધક લતામાં રહેવા અથ, પણ એક જ દલકામાં એના આખા કુટુંબની તન્દુરસ્તી લથડી નય છે.

પોષણ કરતાં શુદ્ધિને વધુ મહત્ત્વ આપવાનું આ એક સીધું પરિણામ !

આવુંને આવું પરિણામ સમાજજીવનમાં શક્તિ કરતાં નીતિને વધુ મહત્ત્વ આપવાથી આવે છે.

આપણા દેશના ઇતિહાસમાં હિંદુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચે થયેલા વિગ્રહોમાં હિંદુઓ કાયમ હયાં છે એમાં એમની ધણી નાલાયકાતો જવાબદાર છે. પણ એમની હારમાં એમના સદ્ગુણોએ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે એ હકીકત આપણે ભૂલવી ના જોઈએ. રજપુતો અંદરેઅંદર હતા ત્યારે એમનું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હતું. સદાઓના અનુભવે આમજનતાને ઝોલામાં ઝોણું તુલસાન કરે એવી યુદ્ધકલા હિંદુઓએ વિકસારી હતી. એક બાજુ રજપુતો ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણે ઉપર રચાયેલું ધર્મયુદ્ધ લડતા હતા, જ્યારે મુસ્લીમોને પર સંસ્કૃતિનો સર્વનાશ કરતા અટકાવે એવાં કોઈ નૈતિક ધોરણો નહોતાં. પરિણામ હંમેશાં હિંદુઓના ગે-લાભમાં આવતું. અમેરિકાની મયળાતિએ રજપુતોની પેઢે જ યુદ્ધના ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણો જળમાં હતાં. તેઓ પોતાના નમરોને કોટાકિલ્લા નહોતા ખાંધવા કારણ કે એમનામાં અગાધી જાહેર ક્ષો સિવાય યુદ્ધ કરવાનો રિવાજ નહોતો. એમના નૈતિક ધોરણોને ધનકારનાર ખ્રિસ્તી રૂપેનિયાડો સાથે જ્યારે એ પ્રબળે લડાઈઓ થઈ ત્યારે એ સુધરેલી પ્રબળો સર્વનાશ થયો.

નીતિ એ પ્રકારની હોય છે. શુદ્ધ નીતિ અને વ્યવહાર નીતિ. સંત, શુદ્ધ નીતિને અનુસરે છે. એને મન સદ્ગુણોના બદલો, સદ્ગુણ પોતે છે. સામાન્ય માણસ વ્યવહાર નીતિને અનુસરે છે. કારણ કે જીવનને ટકાવવા માટે એ જરૂરી છે. સંત અને શરાફ બંને પ્રમાણિક હોય છે. એક ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે, બીજો ધધો ચલાવવા માટે. સંતને મન યજ્ઞ-અર્થ પવિત્ર છે. કારણ કે ઇશ્વરિયત્રિઅદ્વૈતી ઈશ્વર-પ્રાપ્તિના રસ્તા સરળ થાય છે. સામાજને મન કોમાર્ગવચચાની જાતિવશુદ્ધિની કામત અનેકમણી છે. કારણ કે સ્ત્રી એ હજી જોળ્ય નરતુ મનાય છે.

અને એની જાતિવશુદ્ધિ એની કામત લમના બજારમાં ધણી વધે છે. હિંદુઓની ઉંચી મનાતી જાતિઓમાં વિધવાવિવાહ સામે જે પ્રતિબંધ છે એનું એક કારણ સ્ત્રીની જોળ્ય નરતુ તરોડે-થતી ગણતરી એ છે.

જીવનનો પહેલો ધર્મ જીવનવધા. નીતિ બપાંસુધી જીવનવધાને પોષક હોય ત્યાંસુધી જ સામાજ એને સ્વોકારે છે. ઘાતક થવા માંડ્યાં જ સામાજ નીતિનો માર્ગ છોડી દ્યને બનીતો માર્ગ પકડે છે. લોકો વીર અને સંત બંનેને પૂજે છે. પણ એ વીરના સ્વચ્છંદને કે સંતના સંયમને કહી પૂરેપૂરા અનુસરતા નથી જો કોઈ એમને અનુસરવાનું કહે તો કુનિયા-હાલા લોકો જવાબ આપે છે કે:—

“મોટા કરે એ જાળે, ઉપર હોયજીમળ વાળે, નાના કરે એ લાળે, ઉપર ગઢાપાટુ ગાળે.”

તો પછી સામાજની નૈતિક ઉન્નતિ કરવાનો વ્યવહાર રસ્તા કયા ?

સામાજની જાતિક રિયતિ સુધારવી એટલે એની નૈતિક સુધારણાનો રસ્તા સરળ થયે. જીવનધોરણ ઉચ્ચાય એટલે કાળે કરીને નૈતિકધોરણ ઉચ્ચકાવાનું જ આ પાવાની જરૂરીયાત પુરી પાડ્યા પહેલાં સંતના આત્મજોગથી કે સજાઓના રાહચારથી સામાજને સુધારવાનો પ્રયત્ન બહુ સફળ થતો નથી. કેટલીક વખત તો ધર્મો કરતાં ઉલટાં જ પરિણામો આવે છે.

ઔજોગીક ક્રાન્તિની શરૂઆતમાં ઈંગ્લેન્ડમાં મળુ-રેનું અમાણુધી શોષણ થતું હતું. અનેક સુકંદથી કારખાનાવાળાઓને આ કમનસીબ પરિસ્થિતિથી ભારે રંજ થતો હતો. પણ મળુરેની રિયતિ સુધારવાની બાબતમાં તેઓ લાચાર હતા. કારણ કે જે તેઓ મળુરેનો કામના ઝોણા કલાક, સારાં મકાનો વગેરે સજવડો આપે તો એમનું ઉત્પાદનનું અર્થ વધારે આવે. એમનો માથ બજારમાં મેધો પડે અને હરીફા એમને ધધામાંથી ઉખાડી નાખે. એટલે પૈસાને અંજે તેઓ સામાજ ઉપર જે પ્રભાવ પાડી

શક્તા હોય તે પણ આપો જાણ. અને પરિસ્થિતિ પહેલાંના કરતાં પણ વધુ વધુ. જ્યારે સંસ્થાના શોષણને પરીણામે ઇંગ્લેંડની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી અને સાથેસાથે પ્રોપાગાન્ડા ધર્મીક અને મનુરનેતા-ઓના પ્રયાસોથી લોકમત ફેલાઈ મનુરનેતાના કારખાનાના કારણે અમલમાં આવ્યા ત્યારે જ આખા સમાજની સ્થિતિ સુધરી. આપણે એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે આ કારણો સાધુ અને સેતાન બન્ને પ્રકારના કારખાનાવાળાઓ માટે સરખા હતા. શોષણ કરવાની સાથે સરખી બધી હતી સામાજિક પ્રકો અને પાપો સામ જીવનમાં અને ચિકિત્સા માટે છે. એમનો વ્યક્તિમત ઉલ્લેખ ધણીવાર નિર્વ્યક અને કેટલીકવાર અનર્થક હોય છે. કોઈપણ સામાજિક પ્રકાર માટે સામાજિક જમિયા તૈયાર થવા પછી જ કોઈ વ્યક્તિઓના આદર્શોને જનસમાજ પોતાની મતિશક્તિ મુજબ અનુસરે છે.

આ તો જનસમાજનું દૃષ્ટિગોચર થયું. પણ આદર્શની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ દરેક સંસ્કૃતિ નીતિને જીવનનું સંશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય માનતી નથી. આર્થિક સંસ્કૃતિ અને શ્રમણસંસ્કૃતિ વચ્ચેનો મોલક તફાવત એ છે કે એક સંસ્કૃતિ શક્તિને જ્યારે બીજી નીતિને જીવનનું સંશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય માને છે. હું સમજી શકું છું ત્યાં સુધી તો મી. અરવીંદા અને મહાત્માજીના સંપ્રદાય વચ્ચેનો એક મોલક તફાવત એ છે કે પેટીએરીને સંપ્રદાય શક્તિને, જ્યારે વર્ગના સંપ્રદાય નીતિને જીવનનું સંશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય માને છે. યુરોપમાં પણ ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ નીતિને જીવનનું સંશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય માને છે જ્યારે એની પિતૃસંસ્કૃતિ શ્રીકસંસ્કૃતિ શક્તિને જીવનનું સંશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય માનતી.

મોધી-નદમા જેમ નીતિ જનીતિના પ્રકાર ઉપર અતિશય કાન મુકાયો છે તેમ સામ્યવાદી વિચાર-સરણીમાં પ્રજાત અને પ્રત્યાધાતના પ્રકાર ઉપર અતિશય બીજાવરી કાર મુકાયો છે. આજે પ્રગતિ-શીલ અને પ્રત્યાધાતની એ એ જ શબ્દોના ધર્મો જ સિદ્ધિ ઉપરથી થઈ રહ્યો છે. અત્યંત દિલ્લોષી માંડીને સામ્યવાદીઓ સુધીના સફળ કાર્ય પોતાને

પ્રગતિશીલ એટલે કે સારા માન્યતા નરી એ જાણવા છે અને પોતાની વિચાર-સરણીથી વિરોધી હોય એમને પ્રત્યાધાતી કહીને વર્ણવે છે. સામ્યવાદીઓ એથી આગળ વધીને ધર્મથી માંડીને સાહિત્ય સુધીની દરેક વીજને કનિષ્ઠ પ્રગતિશીલ કે પ્રત્યાધાતી એવું લેખક મારી દે છે !

તો પછી આ એ શબ્દોના સાચો અર્થ શો ? જીવન ઉપર કલા આક્રમણ કરે કે પ્રકૃતિ ઉપર સંસ્કૃતિ આક્રમણ કરે એનું નામ પ્રગતિ. ઉલટપલ્ટે કલા ઉપર જીવન આક્રમણ કરે કે સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકૃતિ આક્રમણ કરે એનું નામ પ્રત્યાધાત. પ્રગતિ એ જીવનનો મોટો નિયમ હોય તો પ્રત્યાધાત જીવનનો નાનો નિયમ છે. યોગ્ય સ્થગુણમાં એમાંથી એક રહેશે બરાબ નથી. પ્રગતિ અને પીડિત એ બન્ને જીવનના ધર્મો છે. દિવસ અને રાતની પેઠે પરસ્પર વિરોધી હોવા છતાં પરસ્પર પુરક છે.

શાન્તિના સમયમાં જીવન, સર્જન, સમન્વય અને પ્રગતિ કરે છે. યુદ્ધના સમયમાં જીવન, વિસર્જન, વિશ્લેષણ અને પીડિત કરે છે. કાષ્ટને કાર્ય કારણથી જીવન આગળ વધતું નહીં જાય એટલે એ પોતાની એક પીડિત કરે છે. જીવનમાં દિવસ અને રાતની પેઠે પ્રકૃતિને સદાપરિય વાય છે.

જીવન પાછું ફરીને ક્યાં જાય છે ? એ પોતાના મૂળ તરફ જાય છે. નવી શક્તિ મેળવે છે. જૂના દેવો સાફ કરે છે. અને પોતાની આંતરિકમાં નકાત વિધોને તોડીફોડીને આગળ વધે છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ આપણે એ નજર નાખીશું તો આપણને જીવનમાં પ્રત્યાધાતની ઉપયોગિતા જાણશે,

યુદ્ધ પહેલાં જર્મનીમાં પંધારાતનું કહેવામાં આવતું, યુદ્ધ દરમિયાન જર્મનીમાં પંધારાતની સલાહ બપે. કાર્તિમાં જોન દીપ્તિ નીકળતી, યુદ્ધમાં “જોખી મુસાફરી કરો”નાં પેરારો રેડેનેરેડેને લાગી મળા સાતિમાં અમેરિકા જેવા દેશમાં અના-જનો નાશ થયો, યુદ્ધમાં “વડા અનાજ ઉગાડો”નો જોહાદ બધી. કાર્તિમાં સફરથી આમડે કારખાનાનો

માલ જતો. શુદ્ધ દરમ્યાન કારખાનાના સંધરાવણ માલનો પ્રવાહ ગામઠી શહેર તરફ વળ્યો. શાંતિમાં મુક્ત વેપાર હતો, શુદ્ધમાં રેશનિંગ અને કંટ્રોલ આવ્યાં. શાંતિમાં મોરખમરમાં સરતો માલ મળતો, શુદ્ધમાં કાળાખબરીયા કરોડપતિ યથા મળ્યા.

આ રીતે શુદ્ધ અને શાંતિના ધર્મો પરસ્પર વિરોધી છે. સમાજની સરદારી શુદ્ધ દરમ્યાન પ્રત્યાધાતી વ્યક્તિઓ લે છે અને શાંતિ દરમ્યાન પ્રગતિશીલ વ્યક્તિઓના હાથમાં સત્તા બધ પડે છે.

શુદ્ધ ચડેલા ઇંગ્લેન્ડને પ્રત્યાધાતી ચર્ચાએ બચાવ્યું, પ્રગતિશીલ એટલીએ નહીં. આપણા આખા સ્વરાજ-સંગ્રામ દરમ્યાન પ્રત્યાધાતી મહાત્માજીને પ્રગતિશીલ જવાહર અનુસર્યા છે, આજે શાંતિકાળમાં પ્રગતિશીલ જવાહરને પ્રત્યાધાતી સરદાર અનુસરે છે.

ખરી રીતે જોઈએ તો વાર્તાવિક જીવનમાં જોય શુદ્ધ નીતિ કે શુદ્ધ અનીતિ અસંભવિત છે, તેમ શુદ્ધ પ્રત્યાધાત કે શુદ્ધ પ્રગતિ પણ એટલી જ અસંભવિત છે. માણસ એ કંઈ છેકું બહુ નથી કે આ છેકું ને આ બહુ એ રીતે આ પ્રગતિશીલ ને આ પ્રત્યાધાતી એમ એનું સહુલાઈથી, ખાતરીથી અને ચોક્કસાઈથી વર્ગીકરણ થઈ શકે. માનવી એ તો અનેક જન્મોના અસંખ્ય સંસ્કારોના સમુદ છે. અને પોતાના જીવકાળના તમામ વારસા સાથે એ આજળ વધવા મથી રહ્યો છે. નીરાગીમાં નીરાગી શરીરમાં રોગના અંશો હોય છે. રોગીમાં રોગો શરીરમાં આરોગ્યની શક્યતા હોય છે. “વિક્ટોરિયા કોસ” મેળવનારા ધણીવાર ઉંદર ખિલાડીથી કરતા હોય છે, અને ભીરમાં ભીરૂ માણસ પ્રસંગ આવે અસાધારણ વીરત્વ બતાવે છે. એ જ રીતે પ્રત્યાધાતીમાં પ્રત્યાધાતી માણસ અમુક બાબતોમાં પ્રગતિશીલ હોય છે. અને પ્રગતિશીલમાં પ્રગતિશીલ માણસ કેટલીય બાબતોમાં તદ્દન પ્રત્યાધાતો હોય છે. એટલે ત્યારે આપણે એમ કહીએ કે અમુક માણસ પ્રગતિશીલ છે, ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ કે એ માણસના સ્વભાવ ધર્મરમાં પ્રત્યાધાતી કરતાં પ્રગતિ

શીલ, જુના કરતાં નવા, અનુભવાત્મક કરતાં પ્રયોગાત્મક તરવો વિશેષ છે.

હિંદુ મહાસભાને હિસાબે કોંગ્રેસ એ પ્રગતિશીલ સંસ્થા ગણાય. છતાંય એના એક અગ્રણી ડૉ. કેલાસનાથ કાલુજી સંસ્કૃત ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા કરવા જેવી પ્રત્યાધાતી હિમાયત કરે છે. ઉત્કલપણે હિંદુ મહાસભાના માજી પ્રમુખ શ્રી. સ્વામીપ્રસાદ સુકરજી રાષ્ટ્રભાષા માટે રોમન લિપિ સ્વીકારવાની પ્રગતિશીલ હિમાયત કરે છે !

આ અંશને વધુ સુચવાવનારું તરવ તો એ છે કે અનેક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ એક કાળે પ્રગતિશીલ હોય છે તો બીજા કાળે પ્રત્યાધાતી થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પણ અનેક લોકો વિચારમાં પ્રગતિશીલ હોય છે, પણ આવારમાં પ્રત્યાધાતી હોય છે, તો કેટલાક એમના બરાબર ઊલટા હોય છે. પ્રગતિશીલ વિચારણા ધરાવતા કેમ્યુનિસ્ટોએ આચારના તો બીજા નિશ્ચિતગ્રહમાં બોટીસ સરકારના “લોકમુક્તને” પૂરેપૂરા ટેકા આપ્યો હતો, અને કામવાદી સુલીમાની આત્મનિષ્ઠાને નામે ખીંક થાપી હતી !

એટલે પ્રગતિ કે પ્રત્યાધાત સારાં કે ખોટાં છે, એનો દરેક કાષ્ઠસામાં નિર્ણય કરતાં પહેલાં રથળ, કાળ, વ્યાકૃત, પ્રજા અને બીજાં અનેક તરવો બેવા તપાસવાં રહ્યાં.

સંસ્કૃતિની મહત્તાની પાશ્વરીશીઓ

સંપત્તિ. દરેક સમાજની કાચી અને પાકી, રાષ્ટ્રીય અને વ્યક્તિગત સંપત્તિ તે સમાજની ભૌતિક અને નૈતિક સ્થિતિની પાશ્વરીશી છે. હિંદ અને ચીન પાસે કાચી સંપત્તિ જુદું છે, પાકી સંપત્તિ શેડી છે. બ્યારે ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની ને જાપાન જેવા ઔદ્યોગિક દેશોમાં એનાથી ઉલટી પરિસ્થિતિ છે. અમેરિકા જેવા દેશો બન્ને રીતે સુખી છે. એટલે હુનિયાની કાંઈ ગ્રંથએ આજ સુધી સર ન કરેલ એવાં રાષ્ટ્રોય અને વ્યક્તિગત આવકનાં શીખરો એ ગ્રંથ સર કરી શકે છે.

ઉત્પાદન દરેક સમાજ ખેતીથી માંડીને સ્થાપત્ય સુધીના જીવનના પુરૂષ પૈના દરેક ક્ષેત્રમાં જે પ્રકારનું ઉત્પાદન કરે છે એમાં એના આરિઝનનું બહુ સરસ રીતે પ્રતિબિંબ પડે છે.

સૈન્યસામર્થ્ય. સંસ્કૃતિ એ એક એવું સુંદર અને નાજુક વસ્તુ છે કે જેના અચાંચ માટે લશ્કરી યજ્ઞની વાગ્દતી જરૂર પડે છે. પા-સીઓ અને બુદ્ધી-ઓએ લશ્કરી હાર ખાધી, રાજ ગુમાવ્યાં એટલે પોતાની સંસ્કૃતિ સાચવવા માટે એમને ઠેર ઠેર રખાડું પાડ્યું. આજે હારેલા જર્મનીની દશા આપણે નજરેાનજર જોઈએ છીએ.

ધોરણો. સંસ્કૃતિ એટલે ધોરણો સંસ્કૃતિ જેમ જેમ વિકસે તેમતેમ જીવનનું, કલાનું, નીતિનું સ્વચ્છતાનું, સાહિત્યનું ધોરણ ઉંચકાવું જાય, સંસ્કૃતિ સક્રિયા એટલે આ ધોરણો નીચે ઉતરતાં જાય.

એકતા. દરેક સમાજ યુક્તના અને સાતિના પ્રત્યે ઉદ્ધવા માટે અણીને વખતે એ કેટલો સંમંકિત થઈ શકે છે એની ઉપર જીવન વિમલમાં એની હાર જીતના બહુ મોટો આધાર છે. હજી મહાકાલ સુધી ઈંગ્લેન્ડે જે રાજાથી પોતાનું સામ્રાજ્ય સાચવ્યું એમાં એની પ્રજાનો એકતાએ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો.

નેતાત્વ. સમાજ એક જીવંત શરીર છે. એમાં આંતરીક અવરસા થાય કે બાહ્ય આક્રમણ થાય ત્યારે એ કેવા પ્રકારના નેતાઓ પેદા કરે છે, સર્જક સંસ્કૃતક કે વિનાશક, એની ઉપર એની મહત્તાની કે હધુતાની આધાર છે. પોતાના જીવનમાં કટોકટીની પણ સમાજ જો સર્જક નેતાઓ પેદા કરે તો એની રિયાત પહેલાંના કરતા સુધરે, સંસ્કૃતક નેતાઓ પેદા કરે તો જૂનું મંડિમાંક જગતમાં અને વિનાશક નેતાઓ પેદા કરે તો સમાજ આપધાત કરે.

લલિતકલાઓ. કલાવિવેચકો લુદીલુદી લલિત-કલાઓના મંણી આવતા પ્રાચીન ગ્રીકીન નમુનાઓ ઉપરથી પ્રજાની ચંદતી પાતી વિષે બહુ ૨૫૪૮ ખાલો સારી રીતે બાધી શકે છે.

સાહિત્ય. લલિતકલાઓમાંથી સાહિત્યમાં એક પ્રજાનો આજુ જોવા શકે છે, તેવો બીજા કદામાં ધમકતો નથી. હિંદુ જીવનદષ્ટિ સમજવી હોય તો રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત સહાનુભૂતિપૂર્ક વાંચવાં.

વિજ્ઞાન. આ જમાનામાં તો સમાજના ઉત્કર્ષમાં વિજ્ઞાનનો વિકસ અને જીવનના વિવિધ પ્રત્યે ઉદ્ધવામાં એનો ચતો ઉપયોગ મોટો ભાગ ભજવે છે.

ઓપુરૂષ સંબંધ. સંસ્કૃતિની ચંદકેનરનું બીજા કોઈ પણ સામાજિક રીતરિવાજ કરતાં જાતીય અક-ર્ષણમાં અને જાતીય સબધોમાં બહુ વહેલું પ્રતિબિંબ પડે છે. ઓનું અપહરણ કરવાથી માંડીને એને સર્જક સમર્પવાની જૂખીકા સુધી પુરૂષનું માનસ સંસ્કૃતિક ફેરફારો પ્રમાણે બદલાતું રહે છે. સમાજ ન્યારે ઉચી જૂખીકા ઉપર હોય છે ત્યારે એની મધુશીકા પણ આક્રમણી અને એરેપેલાવાની જૂખીકા સુધી ચડી શકે છે.

વિસ્તાર. દરેક સંસ્કૃતિના જીવનમુદ્દો - બીજી સંસ્કૃતિથી જુદા હોય છે દરેક સંસ્કૃતિ માણસ જાતના ફેરફાર સામે પોતાની જીવનદષ્ટિ આધી રહે છે, એ જોવાથી આપણને એની શક્તિનો પરિચય મળી રહે છે. સંસ્કૃતિની તાકાત વધે એટલે એ વિસ્તરે એ કમળેર અને એટલે એ સક્રિયા.

આહિંસા. દરેક સમાજના એક ઓપુરૂષો પોતાનાથી નજીક લોક પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તે છે, એમાંથી એમની સંસ્કારિતાનો આપણને પરિચય મળી રહે છે, હિંદુ સમાજની પરપૂરો પ્રત્યેની અનુકંષા એ એ સમાજને એક વખત જોવેલી જગત જલાલોના મંદ અવશેષ છે.

આમાં આપણે ત્રીજી અનેક પારાશરીઓ ઉમેરી શકીએ. થી રામનારાયણ પાંડકે તે “સૈવલિધાર”માં સમાજની રિયાત સમજવા માટે બીજારીઓ તરફ જોવાનું જણાવ્યું છે. અને પોતાના કથનના સમર્પનમાં હિંદુ સુરલીમ બીજારીઓના અને ઇંગ્લેન્ડની બીજ-બીજીના દાખલા આપ્યા છે.

માણસની પેઠે સમાજ પણ સંપૂર્ણ હોતો નથી. એટલે કોઈ સંસ્કૃતિ સઘળી બાજોમાં એક હોઈ ન શકે. પણ આમાંની મોટાલગતી બાજોમાં જો સમાજ આગળ વધતો હોય તો તેની ઉન્નતિ થઈ રહી છે એમ આપણે કહી શકીએ.

વિશ્વ સંસ્કૃતિનું સર્જન. આજે વિશ્વચાંત્રના પ્રસારને અનેક નાના મોટા વિદ્વાનો છે, એમાંનું એક મોટું, વિદ્વાન એ છે કે વિશ્વસંસ્કૃતિ જેવી સંસ્કૃતિ સર્જવાની ભૂમિકાએ હજી માણસના પહોંચી નથી. સંસ્કૃતિઓના જીવનવિચારધારા જીવનસંગીત સર્જવાનું કામ હજી માનવીને આવડ્યું નથી, અનેક નાનાં મોટાં રજવાડાં જેમ હિન્દી એકતાની આડે આવતાં હતાં, તેમ અનેક નાનીમોટી સંસ્કૃતિઓ વિશ્વસંસ્કૃતિના આગમાં આડે આવે છે.

આપણે બધા અહંકારી છીએ. એમ જો ના હોય તો ફર જીવનવિચારધારા આપણે જીવી ના શકીએ. એક યુગદાતી કહેતો છે કે : “ પૈસે કોઈ પૂરા નથી અને કાલે કોઈ અધૂરા નથી.”

વ્યક્તિની પેઠે સમાજને પણ પોતાનો અહંકાર હોય છે. એ અહંકારને સંતોષવા એ વ્યક્તિને અને બીજા સમાજોને સતત ભોગ લોષા કરે છે. એ અહંકારને કારણે દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે.

આપણે આપણી જાતને આધ્યાત્મિક માનીએ છીએ. શ્વેતગિની જવાબદારીના ખવાલમાંથી, “White man's burden” માંથી યુરોપીઓને હજી યુક્ત થયા નથી. વહુદીઓ પોતાને ઇશ્વરની પસંદગી પ્રાપ્તેલી પ્રજા માને છે. અમેરિકન ફિલસૂફ એમસન કહેતો કે અમેરીકન સંસ્કૃતિ એ માનવજાતના કલ્યાણ માટેનો ઇશ્વરનો ઉદ્દેશમાં ઉદ્દેશ પ્રવાસ છે. તો બીજી બાજુ યુરોપીઓને મદ્યમદ પચતપચર, શીખેને યુરોપિયનિસ્ટ, અને કોમ્યુનિસ્ટોને કાર્લ માર્ક્સ પછી માનવ ઇતિહાસમાં કોઈ મહત્વની પ્રગતિ થયેલી દેખાતી નથી.

હવે જો દુનીઆમાં સૌથી સારો હું અને મારો સમાજ હોય તો “ ચેનકેન પ્રકારે ” બામીની

દુનિયા માગે જેવી થવી જોઈએ એવો આશય સાવ સ્વાભાવિક છે. દરેક વીરવાન સંસ્કૃતિને ઇતિહાસના આકાશમાં પરમપુરુષાર્થ એક રહી છે. પોતાની જીવનવ્યવસ્થામાં બીજાને જોઈતી, પોતાના જીવન-મૂલ્યો બીજા પાસે સ્વીકારાત્મક.

કુળવન્તો વિશ્વ આર્ય ! એ વ્યાનમન સાથે વિશ્વને આર્ય બનાવવાની ધનશ સાથે, આર્યસંસ્કૃતિએ પોતાનો દિગ્વિજય શરૂ કર્યો હતો. એજ ધનશથી પ્રેરાયેલાં બૌદ્ધ બિશ્વને જીતવાનું તથાગતને ધર્મસંદેશ બંધીદિપને ખૂણે ખૂણે પહોંચાડ્યો હતો. એલેક્ઝાન્ડર પોતાનો શર્યાવજ્ય શરૂ કર્યો ત્યારે એને એરીસ્ટોટલે આશ્ચર્યદ આર્યો : “ ત્યાં બહુ ત્યાં ગ્રીસ ઉભું ” કહે ”

આજ વિચારને યુગગતના વૈજ્ઞવ કવિ દયારામ કાવ્યમાં યુક્ત કરે છે કે :

“ યુગ સંગે એ વૈજ્ઞવ ” થાય તો તું

વૈજ્ઞવ સાચો.

તારા સમને રંગ ના લાગે ત્યાં લગી

તું કાચો.

વૈજ્ઞવ શીદને થયો ? ”

અને અર્વાચીન કાળના પરમ વૈજ્ઞવ મહાત્મા મહીજી જીવનના અત સુધી આખા દેશને પોતાના સંગને રંગ લગાડવા મથ્યા હતા. એની કોણ ના ખોડી શકે ?

જેમ એલેક્ઝાન્ડર ન્યાં ન્યાં મથે ત્યાં ત્યાં ગ્રીસ ઉભું થયું. તેમ રામને ન્યાં ન્યાં ગયા ત્યાં રામ ઉભું થયું. હિંદુઓ ન્યાં ન્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં કાશી અને મથુરા સર્જાયા, રામ અને કૃષ્ણ શંકર અને ગણપતિ પૂજાયા. અંગ્રેજો ન્યાં ન્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં લંડન ને મેન્ચેસ્ટર, ઓક્સફર્ડ ને ટેમ્પલની નાની-મોટી આદૃતિઓ થઈ. કોમ્યુનિસ્ટો ન્યાં ન્યાં જીને ત્યાં ત્યાં નવું ચેરકો અને નાના સ્ટેલીન-સર્જાવ છે.

પણ સાચી સંસ્કૃતિ જો તેજસ્વી હોય અને જો વિજેતા સંસ્કૃતિના જીવનમૂલ્યો સ્વીકારવાની ના પાડે, એના તેજવર્ણમાં સમાવાનો ઇન્કાર કરે,

ઉત્પાદન દરેક સમાજ બેનોથી માંડીને સ્થાપત્ય સુધીના જીવનના પ્રરૂપ થઈને દરેક ક્ષેત્રમાં જો પ્રકારનું ઉત્પાદન કરે એમાં એના આરિઝનનું બહુ સરસ રીતે પ્રતિબિંબ પડે છે.

સૈન્યસામર્થ્ય. સંસ્કૃતિ એ એક એવું સુન્દર અને નાજુક વૃક્ષ છે કે જેના બચાવ માટે લશ્કરી બળની વાડની જરૂર પડે છે પા-સેલીએ અને બહુદી-એએ લશ્કરી હાર ખાધી, રાજ ગુમાવ્યાં એટલે પોતાની સંસ્કૃતિ સાચવવા માટે એમને ડેર ડેર રખાવું પડ્યું. આજે હારેલા જર્મનીની દશા આપણે નજરોનજર જોઈએ છીએ.

ધોરણો. સંસ્કૃતિ એટલે ધોરણો સંસ્કૃતિ જેમ જેમ વિશ્વે તેમતેમ જીવનનું, કલાનું, નીતિનું સ્વરૂપતાનું, સાહિત્યનું ધોરણ ઉચ્ચકાણે જાય. સંસ્કૃતિ સંક્રમણ એટલે આ ધોરણો નીચે ઉતરતાં જાય.

એકતા. દરેક સમાજ સુદના અને જ્ઞાતિના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે અણીને વખતે એ કેટલો સંમંદિત થઈ શકે છે એની ઉપર જીવન વિમ્લમાં એની હાર જીતનો બહુ મોટો અધાર છે. હજી ગરબાલ સુધી ઇંગ્લેંડે જે રક્ષાપંથી પોતાનું સામાજિક સામયું એમાં એની પ્રજાનો એકતાએ બહુ મોટો હાથ લગાવ્યો હતો.

નેતૃત્વ સમાજ એક જીવત સરીકે છે. એમાં આંતરીક અવ્યવસ્થા થાય કે બાહ્ય આક્રમણ થાય ત્યારે એ કેવા પ્રકારના નેતાએ પેદા કરે છે, સર્જક સંસ્કૃતક કે વિનાશક, એની ઉપર એની મદદતાની કે હુમ્મતાનો આધાર છે. પોતાના જીવનમાં કટોકટીની પણ સમાજ જો સર્જક નેતાએ પેદા કરે તો એની સ્થિતિ પહેલાંના કરતાં સુધરે, સંસ્કૃતક નેતાએ પેદા કરે તો જીવન માંડમાંડ જગવાય અને વિનાશક નેતાએ પેદા કરે તો સમાજ આવધાત કરે.

લલિતકલાઓ. કલાવિવેચકો જુદીજુદી લલિત-કલાઓના મળી આવતા પ્રાચીન ઐત્રીય નમુનાઓ ઉપરથી પ્રજાની ચહેલી પાછી વિષે બહુ સ્પષ્ટ ખ્યાલો સારી રીતે બાધી શકે છે.

સાહિત્ય. લલિતકલાઓમાંથી સાહિત્યમાં એક પ્રજાનો પ્રાણ જેવો ધમકે છે, તેવો બીજા કશામાં ધમકતો નથી. હિંદુ જીવનદષ્ટિ સમજવી હોય તો રામાયણ, મહાભારત અને હાનવત સહાનુભૂતિપૂર્વક વાંચવી.

વિજ્ઞાન. આ જમાનામાં તો સમાજના ઉત્કર્ષમાં વિજ્ઞાનનો ચિકસ અને જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો ઉકેલવામાં એનો યોગ ઉપયોગ મોટો હોય જાય છે.

સ્ત્રીપુરૂષ સંબંધ. સંસ્કૃતિનો ચહેડોનરનું બીજા ટાપ પછી સામાજિક રીતગિવાજ કરતા જાતીય આકર્ષણમાં અને જાતીય સંબંધોમાં બહુ વહેલું પ્રતિબિંબ પડે છે. ઓનું અપહરણ કરવાથી માંડીને એને સર્વે સમર્પવાનો ભૂમીકા સુધી પુરૂષનું માનસ સંસ્કૃતિક ફેરફાર પ્રમાણે બદલાતું રહે છે. સમાજ જ્યારે ઉચી ભૂમીકા ઉપર હોય છે ત્યારે એની મણીઓ પણ આત્રપાથી અને એરપેશાવાની ભૂમીકા સુધી ચડી શકે છે.

વિસ્તાર. દરેક સંસ્કૃતિના જીવનમુદ્રો બીજી સંસ્કૃતિથી જુદા હોય છે. દરેક સંસ્કૃતિ માણસ જાતના જેટલા હાથને પોતાની જીવનદષ્ટિ આપી શકે છે, એ જોવાથી આપણને એની શક્તિનો પરિચય મળી રહે છે, સંસ્કૃતિની તાકાત વધે એટલે એ વિસ્તરે એ કમરેરે અને એટલે એ સંક્રમણ.

આદિ સ્ત્રી. દરેક સમાજના એક સ્ત્રીપુરૂષ પોતાનાથી નબળા લોકો પ્રત્યે કવી રીતે વર્તે છે, એમાંથી એમની સંસ્કારિતાનો આપણને પરિચય મળી રહે છે, હિંદુ સમાજની પશુપક્ષીઓ પ્રત્યેની અનુકંપા એ એ સમાજે એક વખત જોયેલી જાહો-જલાલોનો અદ્ય અવશેષ છે.

આમાં આપણે બીજી અનેક પારાસીથીએ ઉમેરી શકીએ. શ્રી રામનારાયણ પાકડે'તો 'સ્વેચ્છિકાર'માં સમાજની સ્થિતિ સમજવા માટે બીજારીએ તરફ જોતાં જણાવ્યું છે અને પોતાના કથનના સમર્પનમાં હિંદુ મુસ્લીમ બીજારીઓના અને ઇંગ્લેંડની બીજા બંધીના દાખલા આપ્યા છે.

માણસની પેઠે સમાજ પણ સંપૂર્ણ હોતો નથી. એટલે કોઈ સંસ્કૃતિ સઘળી બાબતોમાં શ્રેષ્ઠ હોઈ ના શકે. પણ આમાંની મોટાભાગની બાબતોમાં જો સમાજ આગળ વધતો હોય તો તેની ઉન્નતિ થઈ રહી છે એમ આપણે કહી શકીએ.

વિશ્વ સંસ્કૃતિનું સર્જન. આજે વિશ્વશાંતિના પ્રશ્નમાં જો અનેક નાના મોટા વિદ્વાનો છે, એવાનું એક મોટું વિદ્વાન એ છે કે વિશ્વસંસ્કૃતિ જેવી સંસ્કૃતિ સર્જવાની શૂનિકાએ હજી માણસનાત પહોંચી નથી. સંસ્કૃતિઓના જીવનવિચારમાંથી જીવનસંગીત સર્જવાનું કામ હજી માનવાને આવડ્યું નથી, અનેક નાના મોટા રજવાડાં જેમ હિન્દની એકતાની આડે આવતાં હતાં, તેમ અનેક નાનીમોટી સંસ્કૃતિઓ વિશ્વસંસ્કૃતિના માર્ગમાં આડે આવે છે.

આપણે બધા અહંકારી છીએ. એમ જો ના હોય તો કૂં જીવનવિચારમાં આપણે જીવી ના શકીએ. એક ગુજરાતી કહેવત છે કે : "પેસે કોઈ પૂગા નથી અને મક્કસે કોઈ અધૂરો નથી."

વ્યક્તિની પેઠે સમાજને પણ પોતાનો અહંકાર હોય છે. એ અહંકારને સંતોષવા એ વ્યક્તિનો અને ખીજા સમાજનો સતત ભોગ લીધો કરે છે. એ અહંકારને કારણે દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે.

આપણે આપણી જાતને આધ્યાત્મિક માનીએ છીએ. શ્વેતગિરીના જવાબદારીના ખ્યાલમાંથી, "White man's burden" માંથી યુરોપીયનો હજી મુક્ત થયા નથી. યહૂદીઓ પોતાને ઇશ્વરની પસંદગી પ્રાપ્તિ પ્રજા માને છે. અમેરિકન ફિલસૂફ એમર્સન કહેતા કે અમેરિકન સંસ્કૃતિ એ માનવજાતના કલ્યાણ માટેના ઇશ્વરનો ઉદ્દેશમાં ઉલ્લેખ પ્રયાસ છે. તો બીજી બાજુ યુરોપીયોને મદમ્મદ પયગમ્મર, શીખોને ગુરૂ ગોવિંદસિંહ, અને ક્રિસ્તીયનોને કાર્લ માર્ક્સ પછી માનવ ઇતિહાસમાં કોઈ મહત્ત્વની પ્રગતિ જોએલી દેખાતી નથી.

હવે જો ફનીઆમાં સૌથી સારો હું અને મારો સમાજ હોય તો "ચેનકેન પ્રકારે" બાકીની

ફનીઆ માગ જેવી થવી જોઈએ એવો આશય સાવ સ્વાભાવિક છે. દરેક વીર્ધવાન સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસના આદિકાળથી પગપુરણા એક રહ્યો છે. પોતાની જીવનવ્યવસ્થામાં ખીજને ગોઠવવા, પોતાના જીવન-મૂલ્યો ખીજ પાસે સ્વીકારાવાં.

કુળવ્યક્તો વિશ્વ સર્વ. એ ધ્યાનમંત્ર સાથે વિશ્વને આર્ષ બનાવવાની ધમક સાથે, આર્ષસંસ્કૃતિએ પોતાનો દિગ્વિજય શરૂ કર્યો હતો. એજ ધમકાથી પ્રેરણેલા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ ભગવાન તપાગતનો ધર્મસંદેશ અશુદ્ધિપને ખૂલે ખૂલે પહોંચાડ્યો હતો. એલેક્ઝાન્ડરે પોતાનો શત્રુવિજય શરૂ કર્યો ત્યારે એને એરીસ્ટોટલે આશ્વર્ય આપ્યો : "તમા જઈ ત્યાં શ્રીસ ઉછું કંઈ ને"

આજ વિચારને ગુજરાતના વૈષ્ણવ કવિ દયારામ કાવ્યમાં મુક્તતાં કહે છે કે :

"ગુજ-સંજે કો વૈષ્ણવ થાયે તો તું
વૈષ્ણવ સાચો.
તારા સમનો રંગ ના લાગે ત્યાં લગી
તું ભાગ્યો.

વૈષ્ણવ શીદને થયો ?"

અને અર્વાચીન કાળના પરમ વૈષ્ણવ મહારામા બાંધીજી જીવનના અંત સુધી આખા દેશને પોતાના સંગનો રંગ લગાડવા મથ્યા હતા. એની કાષ્ઠ ના પાડી શકશે ?

જેમ એલેક્ઝાન્ડરે ત્યાં ત્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં શ્રીસ ઉછું થયું. તેમ રોમનો ભાષા ત્યાં ગયા ત્યાં. રોમ ઉછું થયું. ફિંકુઓ ત્યાં ત્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં કાશી અને મથુરા સર્જવા, રામ અને કૃષ્ણ; કાંકર અને મણપતિ પૂજાયા. અંગ્રેજ ત્યાં ત્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં લંડન ને મેન્ચેસ્ટર, ઓક્સફર્ડ ને કેમ્બ્રીજની નાની-મોટી આદ્યતંત્રો યર્ષ. કેમ્બ્રીજની નાની-મોટી રોડેનો છે ત્યાં ત્યાં નવું મેસ્કો અને નાના રોડેનો સર્જવા છે.

પણ સાગી સંસ્કૃતિ જો તેજસ્વી હોય અને જો વિજેતા સંસ્કૃતિના જીવનમૂલ્યો સ્વીકારવાની ના પાડે, એના તેજોવર્ણમાં સમાવાનો પ્રયત્ન કરે,

અને પોતાની સમગ્રવ્યક્તિથી એનો સામનો કરે તો ? બન્ને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે શબ્દયુદ્ધ થાય શુદ્ધ સુધીના સંઘર્ષના વિગ્રહો શરૂ થઈ જાય. વિગ્રહ વેરઝેર અને તિરસ્કારને જન્મ આપે અને પોતાની પ્રતિભાથી ન અંગતતા લોકોને ગ્રીક્ષ અને રોમનો 'જી'લીઓ' કહે, હિંદુઓ અટકની પેલોપારના લોકોને મ્યેક અને યવન કહે, ઇરમાર્મી કેન્થિની અમિજનાઓમાંથી 'અયેક્ષા રિધર્મીઓને મુરસીઓ કાઢે કરે તો બીજી બાજુ યુરોપીયન સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠત્વમાં અદ્યમ વિશ્વાસ ધરાવનાર વિજેતા રૂપે પરાજીત પ્રજાઓને 'નેગરો' તો નામે તિરસ્કારે. પોતાના વિરોધીઓને ધનપતિઓ કોમ્યુનીસ્ટ કહે તો સામે પક્ષે માકર્સનો સર્વગ્રામ ન સ્વીકારનારા લોકોને કોમ્યુનિસ્ટો "યુર્કવા" કહીને ગાળે. આ જમાનામાં અંગ્રેજોએ આપણને બળ-વાબીર માન્યા તો આપણે એમને જરવાદી અને હિંસક કહીને બિરાદાખ્યા. સંસ્કૃતિઓના આ જીવન વિગ્રહને અંત હજી પાસે આવ્યો લાગતો નથી.

સંસ્કૃતિ શી રીતે સર્જાય છે ?

સંસ્કૃતિના સર્પિત કારણો સમગ્ર બહુ જ માલ છે. પ્રજાનું વીર્ય સંપત્તિરૂપી કાચા માલમાંથી સંસ્કૃતિરૂપી પાકો માલ તેના કરે છે સંપત્તિ એટલે શું ? આકર્ષક સંસ્કૃતિ કહેશે 'ઝન', જ્ઞાન સંસ્કૃતિ કહેશે કે વિજ્ઞાન. વૈશ્ય સંસ્કૃતિ કહેશે ધન. શુદ્ધ સંસ્કૃતિ કહેશે કે શ્રમ. સ્મિટિશ અમલ હેઠળ આપણે મરીબ હતા એનાં મધકાષ સુધી જુદાં જુદાં કારણો બતાવતા. પ્રેક્ષકો ને પંદીનો કહેતા. કે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની આબતમાં આપણે પ્રશ્નિત કરતાં ધણુ પછાત છીએ એટલે જ આપણે આટલા મરીબ છીએ. લક્ષ્યાંક કોંગ્રેસીઓ કહેતા કે આપણે ગુલામ છીએ એટલે મરીબ છીએ. સ્વતંત્ર થતા જ બુનકારીની પેઠે આ દેશમાં સમૃદ્ધિનો પાર નહિ રહે. શ્રીમંતો કહેતા કે જરૂર હેય તો પરદેસથી યુદ્ધી લાવીને પણ આપણા સાધનોના વિકાસ કરવો જોઈએ. સમાજવાદીઓ કહેતા કે મજૂરોને મીલનો કબજો સોંપી દો એટલે આ દેશમાં કુષ્ઠ અને મધની નદીઓ વહેવા માંડશે. કાણુ દેહલા સાચા હતા એ તો ભવિષ્ય બતાવશે.

મરીબીના કારણો અને સંપત્તિના સર્જન ઉપર ઇતિહાસ કર્ષક જુદો જ પ્રકાશ નાખે છે. દરેક સંસ્કૃતિમાં માનનારને મહત્વની વસ્તુઓ બે જ લાગે છે. પોતાની સંસ્કૃતિ અને એની વિગેધી સંસ્કૃતિ. પશુ પાયાની વસ્તુ કેષ્ઠક જુદી જ છે. દુનિયામાં બે સમાજ વચ્ચેનો વિગ્રહ એનારા વ્યક્તિવ્યક્તિ વચ્ચેનો વિગ્રહ જુદી જાય છે. આ વિગ્રહનું વધારું ચિત્ર એક દેશ ફિલમુફે દોષુ છે. એ એમ કહે છે કે "દરેક માણસનું જીવન એ સમસ્ત વિશ્વના બચો સામેનો સતત સંગ્રામ છે."

એક જામડાનો દાખલો લઈએ. લોકો જો એક બીજા સાથે સહકાર કરે તો શ્રીમંત થઈ જાય. પણ કોપકાર્મની સાથે સહકાર કરતું નથી. શહેરવાસીને બહારથી એક દેખાતા જામડામાં હમ્મર વિખવાઈ હોય છે અને લોકો એકબીજાને પૈસા ન ધીરવાથી માંડીને ઝાંઝ કાપવા અને એકબા બાજવા જેવા પરસ્પર દેવપ્રયોગોમાં સતત ખમીલા રહેતા હોય છે. આટલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે જે સંપત્તિનું સર્જન થાય એમાંથી મોટો ભાગ સતત વણપૂરાયેલી રહેતો લોકોની પાયાની જરૂરીયાતો સંતોષવામાં આવે જાય. પેટ પાટા બાંધીને મજૂરી કરતા લોકોના મોમાંથી કોળીઓ ઝૂંટવીને જામડાનો વાલિયો કે મારવાડી પોતાના પૈસા એકઠા કરે. એને મોટા જામડો ધનીક યુસે, એને સહેરનો ધનીક યુસે. આ રીતે મહામુસીમને એકઠો થતો પૈસો મોજશીખની વસ્તુઓ, નાટકચેટક, દારૂ, જુવાર, રેસ, સફો. બહેલી અને અન્યવસ્થામાં વેંદાય. આ અભિસંધી સલા હોય ત્યાં સુધી સંસ્કૃતિ નબળાં કરે, અસલા થાય એટલે કાં તો કચડાએલી જનશક્તિ વિરૂદ્ધ અને કાન્તિ થાય અથવા તો બાલ આક્રમણને કારણે યુદ્ધ ફાટી નીકળે અને અસંગઠીત સંસ્કૃતિ સંગઠીત સંસ્કૃતિથી હાર પામે. એમાંથી ગમે તે એક પરિણામ આવે તોપણ સંસ્કૃતિને પહેલે પમથીએથી ફરી પાછો શરૂઆત કરવી પડે.

સંઘર્ષી સંસ્કૃતિઓને આને આ કમ. આપણે આજના જામડાનો દાખલો આપ્યો. મોટો દાખલો લેવો હોય તો હિંદુસ્તાનનો લઈએ. અહીંથી શ્રમે તે

માણસ અમેરિકા જાય, તો એને એ લોકો હિન્દુને નામે ઓળખવાના. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આ દેશમાં હિન્દુ ઉપરાંત ખ્રીસ્તી અધર્મીકરણ ધર્મો છે. હિન્દુ ધર્મ પાળતા સમાજમાં અસંખ્ય નાતો, પેટા-નાતો, તડ, ગોળ અને કુળ છે. અને આ બધામાં ધણાને પરસ્પર સબંધ ઉદાહરણીય છે. એવી ને એવી ખ્રીસ્તી સમાજોની દશા છે. આ મથા એક થાય તો આપણે ધણા આગળ નીકળી જઈએ. પણ થાય તો ને ? બેલડી એમાં કેસિસેન, ગાંધવાદી, સમાજવાદી, શાયવાદી, સામ્યવાદી જેવી નવી નાનો ઉમેગતી ચાલી છે.

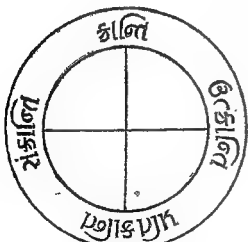
એટલે જીવનમાં વ્યક્તિ સામે વ્યક્તિ, ગામ સામે ગામ, શહેર સામે શહેર, મીલ સામે મીલ, ઉદ્યોગ સામે ક્ષેત્ર, પ્રાન સામે પ્રાન, દેશ સામે દેશ, અને સામ્રાજ્ય સામે સામ્રાજ્યના મતલબ રાજ્ય ચાલી નહીં. આવી રીતે ઉઠી રહેલા પરસ્પર ધુરંધારના ઉદાહરણો, વિવેકના વિનાશમાંથી જે કાંઈ નેટલા વખત માટે ઉગરે એનું નામ સંપત્તિ અને સંસ્કૃતિ !

પોતાની જાહેરજાણીના કાળમાં હિન્દુ સંસ્કૃતિએ અસંખ્ય સુંદર મંદીરો સર્જ્યાં. એમાંથી હિન્દુઓની જડતામાંથી, સુરલીઓની ધર્માનુષ્ઠામાંથી, યુદ્ધના વિનાશમાંથી, શ્રીમતોના લોકચાંચી, ગરીબોની જરૂરીયાતમાંથી, અને કાળની સર્વલક્ષીતામાંથી જે કાંઈ મળ્યું એનું નામ હિન્દુ શીલ્પ અને ગ્રંથાપત્ય !

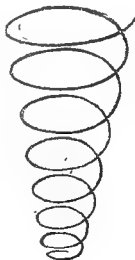
યુગયુગના અસંખ્ય કવિઓમાંથી વીસમી સદી સુધી કેટલા આવી પહોંચ્યા, અને કાળના અવધમાં કેટલા ખોવાઈ ગયા ? યુગયુગની વાત જ્યાં દર્શાવે તો ગેરધર્મનામના જમાનાનું કેટલું સાતિત્વ આપે છતાં રહ્યું છે ?

જીવનનું જે આ દર્શન સમુદાય, જીવનમાં જે નક્કર વસ્તુ પણ મર્યાદિત નમય સુધી ની હોય તો એ એક સ્પષ્ટીતી વસ્તુ છે કે, તત્ત્વચર્ચાના નાર પ્રજાજ સંસ્કૃતિના ઉત્થાનમાંથી ખરા સંકરી થકે. કોઈ પ્રજા જીવકાળની મુડી ઉપર, કપરની રોડી ઉપર, કાપત્ત જીવી ન શકે.

પુનરાવર્તન

ચિત્ર ૧ હ.

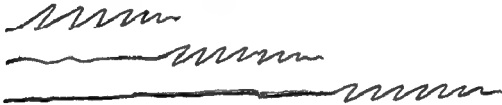

પરોક્ષ ચિન્તના સંસ્કૃતિનું જીવનચક્ર બનાવ્યું છે પણ ઇતિહાસ કદી પુરુષરૂપે પુનરાવર્તન કરતો નથી. એટલે એક સંસ્કૃતિનું જીવનચક્ર પુરુષ ચર્ચા બીજી સંસ્કૃતિ એનો પ્રશ્નાર્થ પોતાનામાં ભરીને ઇતર્થ એનાથી મોટા પાયા ઉપર પોતાનો પ્રશ્નાર્થ આરભે છે. અને એ રીતે સ્કુની પેઠે માનવ ઉત્ક્રાન્તિ આગળ અને આગળ વધે છે

આજ સત્યને બીજી રીતે નીચે સુજળ સ્વુ કરી શકાય.

દરેક વ્યક્તિને, સમાજને, યુગને ઇતિહાસ એક જ સનાતન પ્રશ્ન પૂછે છે. “તે” શું સત્ય?” વ્યક્તિનો કે પ્રજાનો વિનાશ ઇતિહાસ માફ કરે છે. થાક માત્ર એનું સર્જન રાખે છે. નેપોલીયનના લોકો-યાજ વિજયો એના મૃત્યુ સાથે સુધાપ ગયા. એણે રજોની સુદર હાથરતો આનંદ પેરીસને શોભાવે છે. એણે રજોનું ન્યાયશાસ્ત્ર આનંદ ફ્રાન્સના સમાજ-જીવનનું નિવચન કરે છે. વિક્રમાદિત્યના વિજયો સુધાપ ગયા એનો પ્રગપ્રેમ આનંદ શોકવાદોમાં

ચિત્ર ૩ થું.

જીવન એક રણ છે. એમાં દરેક સંસ્કૃતિની નદી અમુક અંતરે એવાઈ જાય છે પ્રગતિ કરતા પુનરાવર્તન સહેલું હોવાને કારણે દરેક નદી બીજી નદી કરતાં આગળ જાય છે. વાક યુગ કાપા પ્રગતિ અને પ્રત્યાપાત જતાવે છે સીધી કોટી પુનરાવર્તન ગતાવે છે ઇતિહાસનો સનાતન આનંદ-સર્જન

સચ્ચાર્થ રહ્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના રહિયોનો કાલીકાસ આને પણ માનીતા છે.

આવને બંને આપણે આપણા દેશનો ઇતિહાસ આ દૃષ્ટિથી જોઈશું મધોવાદને સાચીરીતે સમજવા માટે આપણી ઇતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિકા બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે

★

પતંગિયું

ઊડે છે ફૂલ,

ઊડે છે ફૂલ,

રંજે અમુલ પેલું ઊડે છે ફૂલ

આંગણે ને બારણે,

કીકીને પારણે,

ઝંઝકી જરીકે જાય રંગભરી સુલ

ઊડે છે ફૂલ.

તૂટીને મેઘધનુ

ખંડખંડ શું બન્યું?

એક થવા લૂએ શું બોલે આમુલ?

ઊડે છે ફૂલ.

—ઉમાશંકર જોષી

શુભરેશ્વર કુમારપાલ

[લે. પ્ર. 'ધૂમકેતુ' : સોલ એન્ટ, મૂળર અંચરત્ર કાવ્યોલ્લેખ, ગાંધી રસ્તા, અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાઠામાર રૂપિયા.]

‘ધૂમકેતુ’ની ઓલુક્ય નવલકથાવલિની આ

દસમી કથા છે. જયસિંહ સિદ્ધરાજના અવસાન પછી પાટણની ગાદી પર કુમારપાળ કેવી રીતે આવ્યો તેની કથા એમાં વિસ્તારીને કહેવાયેલી છે. ગાદી માટે સિદ્ધરાજનો પ્રપલ પુત્ર ત્યાગભટ્ટ અને સિદ્ધરાજનો દૌહિત્ર સોમેશ્વર એ બે હરીફો. પણ કુમારપાલને હતા. પણ હેમચંદ્રસુરિએ કુમારપાલના રાજ થવા વિશે વહેતી મૂકેલી ગાથાએ જોતોને તથા તેમના મેવડી ઉદયન મંત્રીને કુમારપાલના પક્ષકાર બનાવી દીધા હતા, અને એમનું બળ કંઈ એાછું નહતું. ઉદયન મંત્રી, કાકભાઈ અને કુમારપાલના બંનેવી કૃષ્ણદેવની સહાયથી કુમારપાલ ખીછ રીતે વિરાધી વાતાવરણમાં કેવી રીતે રાજ બંધો તે વર્ણવી, તે પોતાના શૌર્યથી અને શુદ્ધિમયી શાક-ભરીનાથ અર્જુનરાજને હરાવી તથા ખીજા વિરાધી-એને પણ મહાત કરી ખરેખરો પ્રભાવશાળી શુભરેશ્વર બન્યો ત્યાંસુધી કર્તા આ કથાને લઈ બલ છે. કથામાં ઉદયન, કાક, કૃષ્ણદેવ, કુમેરરાજ એલી, કેશવ સેનાપતિ, અર્જુનરાજ અને એર્વા ધણાં પાત્રોને કતાંએ ચમકાવ્યાં છે અને પોતે ગોઠવેલી વસ્તુની બૃહદચનામાં તેમને કામ સોંપ્યાં છે. આ કથામાંનો કુમારપાળ શ્રી. સુનીલાલ દાહના ‘શુભરેશ્વર’ના કુમારપાળ કરતાં બળ, શુદ્ધિ, ગૌરવ ને વ્યક્તિત્વમાં પાણીદાર દેખાય છે કથાની લખાવટ તો ‘ધૂમકેતુ’ની આની પુરોગામી આગલી ઐતિહાસિક નવલકથા-ઓની જ છે. મુતસદ્દીગીરીના દાવપેચ, સાહસ, જસસી અને પ્રસંગનાહુલ્ય એ સાલકોપુગની શ્રી. સુનચીનો નવલકથાઓનાં લક્ષણો ખડીં પણ એટલાં જ દેખાય છે,

જિજ્ઞાસની જીવનવાણી

[સં. ‘ધૂમકેતુ’ : પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંલ લિ. ફરનાન્ડીઝ પ્રલ નીચે : અમદાવાદ; મૂલ્ય રૂપિયા સાઠાનજી]

આ

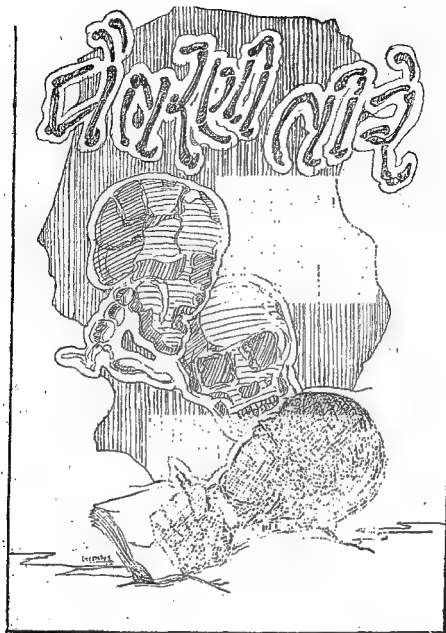
કૃતિમાં ‘ધૂમકેતુ’ ખલિલ જિજ્ઞાસનાં કેટલાંક લખાણોના શુભરાતી નેશાંતરકાર બન્યા છે. શ્રી. કિશોરલાલ મસરવાળાએ જિજ્ઞાસના The Prophet ના ‘વિદાય લેળાએ’ નામનો અનુવાદ પ્રગટ કરાવ્યો ત્યાર પછી આપણે ત્યાં જિજ્ઞાસની કૃતિઓ પ્રત્યે આકર્ષણ વધ્યું છે. એનો લાભ અનુવાદકો અને પ્રકાશકો મથાસકિત લઇ રહ્યા છે. જિજ્ઞાસની કૃતિઓના અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યા છે તે એ બતાવે છે. આ પુસ્તકમાં ‘ધૂમકેતુ’ એ જિજ્ઞાસના કાંઈ એક પુસ્તકનો અનુવાદ નથી કર્યો, પણ તેની જુદી જુદી કૃતિઓમાંથી પોતાને રૂચેલાં લખાણોના પોતે કરેલા અર્થ-વિસ્તારી ભાવાનુવાદનો સંગ્રહ રજૂ કર્યો છે. આગળ થોડા જિજ્ઞાસપરિચય પણ મૂક્યો છે. સરવે રહસ્યમય, સુંદર અને કાવ્ય-મય વાણીમાં તથા દાષ્ટાંતિક અને રૂપકમય શૈલીમાં રજૂ કરતાં સર્વશોધક કવિ-શિક્ષક જિજ્ઞાસની અનન્ય-સદસ લખાવટ તથા નિર્માણ જીવન-વિચાર-ણાનો આ પુસ્તક શુભરાતી વાચકોને સારો પરિચય કરાવશે.

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

[અનુ. ચંદ્રશેખર શુક્લ; પ્ર. વૌશ એન્ડ કં. લિ. કાલ્યાદેવીરામ, મુંબઈ-૨; મૂલ્ય, રૂપિયા સાઠાનજી]

રા

ધાકુજીનના Indian Philosophy ના પ્રથમ અંચના ઉપનિષદવિષયક ચોથા પ્રકરણનો શ્રી. ચંદ્રશેખર શુક્લ જેવા અનુવાદ-નિષ્ણાતે કરેલો અનુવાદ આ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય છે. ઉપનિષદોના રચનાકાળ, તેમના તાત્પર્યનું પ્રવાહી સ્વરૂપ, વંદો અને ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોની પુલના, ઉપનિષદોના મુખ્ય પ્રશ્નો, આત્માનું સ્વરૂપ, દેવ જગતની

સાહિત્ય સંઘ લિ. • કરનાન્ડીઝ પલ નીચે • અમદાવાદ-૧

ખીજ કરતાં સારાં ગીતો છે. લેખકને એ રચના કહે છે એટલી અક્ષરમેળ પૂતરચના કાવતી લાગતી નથી. 'ભગવતી કર્ણપ્રભા' કાવ્યમાંના અનુક્રુષ્ય ધણે રચને ખરાખર નથી તે એ બતાવે છે.

કાળજા કોટડી

[લે. ધર્મર પેટલોકર; પ્ર. ભાગતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ-૧; મૂલ્ય, સાઠાનણ રૂપિયા]

અ

કથામાં રજૂ થતી કાળજા કોટડી તે છે પોલિસખાતાની આંતરસૃષ્ટિ. એ ગીતે વિષયનો દહિએ કથાતું વસ્તુ નહું છે. સને ૧૯૪૨ની 'હિંદુ' છાંડોની લઘુ વેળા લાંબકોડ-અજ્ઞિતમાં સારો ભાજ લેનાર એક યુવક શ્રી રવિશંકર મહારાજના આ કથામાંના પર્વાય કે પ્રતિનિધિ જેવાઓ, કિશોરભાઈ કાંઠાની સલાહ માન્ય કરી પોલિસ ખાતામાં જોડાય છે, પણ રવરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી પણ જૂની રીતે જ ચાલતા અને બહુ ન સુધરેલા પોલિસતંત્રે એને સુધારવા આવતા આ ભાવનાશાળી ભણેલા યુવકનો તાપ ન જીવી શકતાં એને આ ક્ષેત્ર કેમ છંડાવી દાખું, તેની આ કથા માંડીને વાત કરે છે. ભણેલા યુવાનો બોહી શરમ મૂકી પોલિસખાતામાં જોડાય તો એ ખાતું સુધરે અને પ્રજાની ઉમદા સેવા પણ થાય એમ કહેનારા નેતાઓની સામે એમનું માની એમ કરવા જનારને થયેલા અનુભવની એક સત્ય પ્રતિષ્ઠિત ધટનાને આધારે વાર્તાકારની રીતે લખેલી આ કથા શ્રી. પેટલોકરે હળવેકથી ધરી દીધી છે. આ કાળજા-કોટડીમાં હાથ માલવા જેવું નથી એમ બતાવવા નહિ, પણ રણજિત જેવા એકકદાકલ જુવાન નહિ પણ સેંકડો લાવનોશાળી જુવાનો એમાં પ્રવેશશે તો જ એ કાળજા સાફ કરી શકાશે, એમ સૂચવવા કે કહેવા તેમણે ધૃત્વહીન હોય તો સારું. કથાનો વાર્તાસ્વાદ મધ્યમ પ્રકારનો છે. નાયકની પત્નીનું

પાત્ર જ્વાન એવે એવું છે. નારીનું ભાવનારંગ્યું આલેખન કરવાની પેટલીકરની પ્રકૃતિનું એ કામ છે. રિક્તો, જમાદાર, ફેબદાર, અભેસંગ ને આદમ જેવા પેપેલા સિપાઇઓ, ગામના દાદા મોટાનાવા આદિ પાત્રો ને તેમનાં આચરણ વાસ્તવની દુનિયામાંથી જ ઉઠાવાયાં છે.

સંગમ

[લે. કિરમત કુરેશી અને સાલિક પોપટિયા; પ્ર. મહમદકુસેન એસમણ પોપટિયા, ભાવનગર; મૂલ્ય, બાર આના]

મ

કાંઈક મહાકાવ્યની કૃતિનું (લઘાલઘા લઘાલઘા લઘાલઘા) એ વચનનાં ચાર ચરણમાંથી ત્રીજાને પ્રાસયુક્ત ગળી બાજીના ત્રણમાં પ્રાસ બાજીની સેા ગુજરાતી રૂપાઈઓના આ સંગ્રહ બે ઉત્સાહી મુસલમાન કવિઓનું કર્તૃત્વ સરખે હિસ્સે ધરાવે છે, અને એ રીતે 'સંગમ' એવું પોતાનું નામ સાથે કરે છે. પહેલી પચાસ રૂપાઈઓ શ્રી. 'કિરમત' કુરેશીની છે અને બીજી પચાસ 'સાલિક' પોપટિયાની રચેલી છે. 'કિરમત'ની વધુ સફાઈવાર છે. દરેક રૂપાઈ સ્વતંત્ર મુક્તક છે અને એમાં થુડુ ભાવેમિ' કે વિચારજલ્દરી ફરકાવવાનો કે બોધક કીપ મૂકવાનો બંને કવિઓએ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'કિરમત' ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દો ઓછા વાપરી સિદ્ધ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં વાપરી ભણે છે. 'સાલિક'ની રૂપાઈઓમાં ફારસી ને ઉર્દૂ શબ્દો વિશેષ દેખાય છે. રૂપાઈનું વચન સરળ ને લોકોગ્ય થઈ પડે એવું હોય ગુજરાતી ભાષાને તે માફક આવે તેવું છે એ આકર્ષક મુખ્યચિત્ર સુદણ ને ઉઠાવવાળી આ લઘુ પુસ્તિકામાંની રૂપાઈઓએ પોતાના દષ્ટાન્તરી ખુલાખી આપ્યું છે.

ખીખ કરતાં સારાં ગીતાં છે. લેખકને ગેય રચના ફાવે છે એટલી અક્ષરમેળ વૃત્તરચના ફાવતી લાગતી નથી. 'ભગવતી કર્તારખા' કાવ્યમાંના અનુપ્રેરણા ધણે રચે બરાબર નથી તે એ બતાવે છે.

કાળજી કોટડી

[લે. ઇશ્વર પેટશોકર; પ્ર. ભાગતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ-૧; મૂલ્ય, સામાન્ય રૂપિયા]

અ.

કથામાં રજૂ થતી કાળજી કોટડી તે છે પોલિસખાતાની આંતરસૃષ્ટિ. એ રીતે વિષયની દૃષ્ટિએ કથાનું વસ્તુ નહું છે. સને ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો'ની લક્ષ્મી વેળા ભાગદોડ-અવૃત્તિમાં સારો ભાગ લેનાર એક યુવક શ્રી રવિશંકર મહારાજના આ કથામાંના પર્ચાય કે પ્રતિનિધિ જેવાઓ. દિશારબાઈ દાદાની સલાહ માન્ય કરી પોલિસ ખાતામાં જોડાય છે, પણ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી પણ જૂની રીતે જ આજના અને ખડુ ન સુધરેલા પોલિસતંત્રે એને સુધારવા આવતા આ જાનનાશાળી બહેલા યુવકને ત્યાં ન છોડી શકેતાં એને આ ક્ષેત્ર કેમ છોડાવી દીધું, તેની આ કથા માર્કીને વાત કરે છે. બહેલા યુવાનો ખોટી શરમ મૂકી પોલીસખાતામાં જોડાય તો એ ખાતું સુધરે અને પ્રજાની ઉમદા સેવા પણ થાય એમ કહેનારા નેતાઓની સામે એમનું માની એમ કરવા જનારને થયેલા અનુભવની એક સત્ય પ્રતિષ્ઠિત ધટનાને આધારે વાર્તાકારની રીતે લખેલી આ કથા શ્રી. પેટશોકરે હળવેકથી ધરી દીધી છે. આ કાળજી-કોટડીમાં હાથ ધાલવા જેવું નથી એમ બતાવવા નહિ, પણ રચુબિત જેવા એકલદોકલ જુવાન નહિ પણ સેંકડો લાવનાશાળી જુવાનો એમાં પ્રવેશશે તો જ એ કાળજી સાફ કરી ચકાશે, એમ સૂચવવા કે કહેવા તેમજે ઇચ્છ્યું હોય તો સાદું. કથાનો વાર્તાસ્વાદ મધ્યમ પ્રકારનો છે. નાયકની પત્નીનું

પાત્ર ખ્યાન એવે એવું છે. નારીનું ભાવનારંગ્યું આલેખન કરવાની પેટશોકરની પ્રકૃતિનું એ કામ છે. રિક્તો, જમાદાર, ફેબ્રુઆરી, અભેસંગ ને આદમ જેવા પેષલા સિપાઈઓ, ગામના દાદા મોટાનાવદ આદિ પાત્રો તે તેમનાં આચરણ વાસ્તવની કુનિપા-માંથી જ ઉડાવાયાં છે.

સંગમ

[લે. કિરમત કુરેશી અને સાહિત્ય પોપટિયા; પ્ર. મહમદહુસેન એસમાલ પોપટિયા, ભાવનગર; મૂલ્ય, ચાર આના]

મ.

કાળજી મહમદહુસેન રજીસ્ટ્રાર (લઘાલઘા લઘાલઘા લઘાલઘા) એ વર્ગનાર વાર ચરણમાંથી જોળને પ્રાસમુક્ત ગળી ખાઈના નજીમ પ્રાસ આણતી સો ગુજરાતી રુખાઈઓના આ સંગમ જે ઉત્સાહી અસંલમાન કવિઓનું કર્તવ્ય સરખે દિસે ધરાવે છે, અને એ રીતે 'સંગમ' એવું પોતાનું નામ સાધ્ય કરે છે. પહેલી પચાસ રુખાઈઓ શ્રી. 'કિરમત' કુરેશીની છે અને બીજી પચાસ 'સાહિત્ય' પોપટિયાની રચેલી છે. 'કિરમત'ની વધુ સફાઈદાર છે. દરેક રુખાઈ સ્વતંત્ર સુલતક છે અને એમાં મુદ્દા ભાવોમાં કે વિચારલહરી ફરકાવવાનો કે બોધક શીખ મૂકવાનો બંને કવિઓએ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'કિરમત' ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દો ઓછા વાપરી ક્ષિપ્ર ગુજરાતી અને સંસ્કૃત શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં વાપરી બજે છે. 'સાહિત્ય'ની રુખાઈઓમાં ફારસી ને ઉર્દૂ શબ્દો વિશેષ દેખાય છે. રુખાઈનું વર્ગન સરળ ને લોકબોલ્ય થઈ પડે એવું હોઈ ગુજરાતી લાવાને તે માધક આવે તેવું છે એ આકર્ષક મુખ્યત્ર મુદ્દા ને ઉડાવવાળી આ લઘુ પુસ્તિકામાંની રુખાઈઓએ પોતાના દૃષ્ટાન્તથી જુલમી આચર્યું છે.

કોલેરા, ઝાડા, શરદી,
શલિવા, ખાંસી, શુળ,
અમુઝણ, દરેક માતના
તાપ તથા અનેક
જ્વરના દરદે
માટે અમુલ્ય
ઓષધી

રડવા

તંત્રી:
ઈશ્વર પેટલીકર

લવાજમ રૂ. ૭ — હોટ પુસ્તક સાથે
તમે ગ્રાહક ન હો તો એક પોસ્ટ કાર્ડ લખીને તમારું નામ મોકલો.
ભારતી સાહિત્ય સંઘ ફરના-લીઝ પૂલ નીચે, અમદાવાદ-૧

જડી માર્ગ છે.

સ્ટોકીસ્ટ અને લાલ વારીલાલની કું

પ્રોન્સેમ સ્ટ્રીટ મંગલદાસ શાહ મુંબઈ ૨

૨૧૪ માર્ગ

7000 પરનાં
40 ફીટની માટે
2000 પાલનાં
જૂદા થયેલ અમદાવાદ
શ્રી ભક્તિમાર્ગ અર્વાલય, અમદાવાદ-૧

નેપથૂન એસ્યોરન્સ કું. લિં.

- * જિંદગી
- * આગ
- * મોટર અને
- * અકસ્માતના વીમાનું કામ લેવામાં આવે છે.

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

કુલ અસ્થામત

રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો.

નેપથૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

: હેડ ઓફિસ :

નેપથૂન બિલ્ડિંગ, હોર્નબી શાહ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ધાંચ :

પાંચકલા, હુવેરા સામે, અમદાવાદ

વૈતરણીને તીરે

લેખક
'વનદૂત'

અનુવાદક

રમણિક મેઘાણી

કિંમત સ્વચ્છ એ રૂપિયા

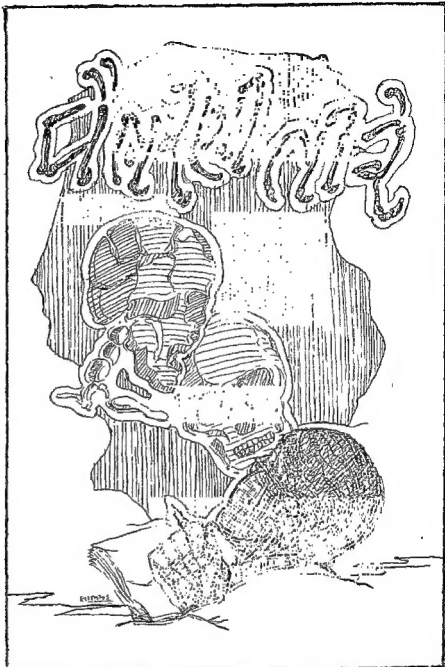
આ વાર્તાનો કથા પ્રદેશ ને પ્રસાર આપણે ત્યાં ખેડા-એલા સાહિત્યમાં જરા, બુદ્ધિ તરીકે આપો. મળે લેખક શ્રી વનદૂત ધર્મે દાકતર છે. આ કૃતિમાં અમરું પોતાના દાકતરી જીવનના અનુભવોને શબ્દ-દેહ નીવારે બહોળા વાર્તામાં વિશેષ કરીને મૃત્યુ પછીના જીવનને, જીવનને પેલે પારથી આવતી મૃત્યુ પામેલાઓની વાણીને -એમની વેદનાને અને વ્યથાને, એમનાં સુખ દુઃખને, એમનાં એકરારને અને એમનાં આત્માને લેખક વાચક આપે છે.

મૃત્યુ પછીના જીવન વિષે આપણા સાહિત્યમાં કેટલું ખેડાય થયું છે એની

ખબર નથી. પરંતુ 'વૈતરણી તીરે' એવા સાહિત્યમાં એક ગણનાપાત્ર કૃતિ યશો એવી થઈ છે. અહીં રજુ થતાં શબ્દશિક્ષકમાં આત્મનિરક્ષણુક સમાવર્તન દેખા દે છે. આ દર્શન જોટલું વેધક છે એટલું જ સહેલું પણ છે અને લેખકનું સામર્થ્ય પણ એમાં જ રજુ છે.

આવી આ નવતર તે પ્રાણુભરી કથાને ગૂજરાત આપકારશે એવી શ્રદ્ધા છે.

ભારતી. સાહિત્ય સંઘ લિ. • ફરનાન્ડીઝ પુલ ની • અમદાવાદ-૧

લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ ઝીલતી સત્તર ટૂંકી વાર્તાઓનો નવો ગ્રંથ

કાચન અને ઝીરુ

કાચન અને

લેખક

રમણલાલ વ દેસાઈ

કિંમત રૂપિયા નાદાવાર

૧ છેલ્લી વાર્તા

૨ સુલતાન

૩ પ્રભુ છે?

૪ ભૂતકાળ ન ભોળે

૫ ધુવડ

૬ રખવાળ

૭ બાલકલ્યા

૮ એના કપોડે

૯ નત્યના કિંદાબા

૧૦ નિશ્ચય

૧૧ નવવિકાસથી એક

૧૨ વેરભાવે મથિર

૧૩ કબામાની ગાય

૧૪ વણકેવી વાર્તા

૧૫ ત્રીનેમા ભોળે

૧૬ મને વખત નથી

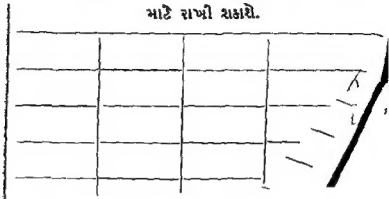
૧૭ કાચન અને ઝીરુ

એક એકથી ચડીઆતી એવી
વાર્તાઓનો નવો ગ્રંથ
વધુ ચૂકરો નહિ

રમણલાલ વરિંતલાલ દેસાઈ

૧૨ તી સાહિત્ય સંઘ લિ

૧૫ દિવસ - આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાયો.

૧૪૨૬૬

કોર્મિ અને નવરચના
કોર્મિ ૧૯ નવરચના ૧૪
ઓક્ટો. ૧૪૯ - માર્ચ ૧૯૫૦

14,266

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાસય

અમદાવાદ - ૬